

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XIX

2011

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XIX

2011

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2011

Colegiul de redacție:

Dan Leopold CIOBOTARU, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Lector dr. Ligia BOLDEA, Nicoleta DEMIAN-TOMA, Prof. dr. Vasile DUDAȘ, Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU, Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Călin TIMOC, *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
e-mail: mega@edituramega.ro
www.edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

LIGIA BOLDEA, Istoricului Costin Feneșan, omagiu la împlinirea vârstei de 65 de ani	9
Lista lucrărilor științifice publicate de Costin Feneșan	13

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

WOLFRAM SCHIER

Activitatea edilitară ca reflectare a cunoștințelor – complexe monumentale de șanțuri circulare (<i>Kreisgrabenanlagen</i>) din mileniul al V-lea î. Chr. din Europa Centrală ➤ <i>Construction as an Embodiment of Knowledge – Monumental Circular Ditch Complexes (Kreisgrabenanlagen) in Central Europe in the 5th Millennium BC</i>	21
---	----

MONICA MĂRGĂRIT, DRAGOMIR NICOLAE POPOVICI

Production and Function of Barbed Points from the Gumelnița Tell of Hârșova (Constanța County) ..	33
<i>Producția și funcția vârfulor barbelate din așezarea Gumelnița de la Hârșova (jud. Constanța)</i>	43

MIHAI GLIGOR

Relația om-câine în preistorie: resturi scheletice umane și de canide. Practici mortuare, dovezi arheologice și posibile semnificații ➤ <i>Human-Dog Relationship in Prehistory: Human and Canids Bone Remains. Mortuary Practices, Archaeological Evidence and Possible Interpretations</i>	51
--	----

JOHN O'SHEA, ALEX BARKER, LAURA MOTTA, ALEXANDRU SZENTMIKLOSI

Archaeological Investigations at Pecica "Șanțul Mare" 2006–2009	67
<i>Cercetări arheologice la Pecica „Șanțul Mare” 2006–2009</i>	74

AMY NICODEMUS

The Bronze Age and Dacian Fauna from New Excavations at Pecica–“Șanțul Mare”	79
<i>Fauna în epoca bronzului și epoca dacică în lumina noilor cercetări arheologice de la Pecica–“Șanțul Mare”</i> ...	84

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, ANDREI BĂLĂRIE, ZSUZSANNA KOPECZNY

Descoperirile arheologice din hotarul localității Gaj (Serbia). Colecția Almásy ➤ <i>Archaeological Findings At the Border Area of Gaj (Serbia). Almásy Collection</i>	85
<i>Archäologische Funde an der Grenze der Ortschaft Gaj (Serbien). Almásy – Sammlung</i>	96

PHILIPPE HENRI BLASEN

<i>De getis apud Nasonem</i> ... la poesie d'Ovide comme source pour l'étude des getes ➤ <i>De getis apud nasonem ... Ovid's Poetry as Source for the Study of the Getae</i>	109
--	-----

ALEXANDRU FLUTUR

Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Berzobis ➤ <i>Headquarters Buildings in the Trajanic Legionary Fortress at Berzobis</i>	145
---	-----

ADRIAN BEJAN, LIVIU MĂRUIA, DANIELA TĂNASE

Un mormânt cu podoabe de aur din epoca sarmatică timpurie descoperit la Sănnicolau Mare – <i>Seliște</i> (jud. Timiș) ➤ <i>A Sarmatian Grave with Gold Adornments Found at Sănnicolau Mare – Seliște (jud. Timiș)</i>	161
--	-----

LAVINIA GRUMEZA

The Sarmatian Necropolis from Foeni (Timiș County).....	181
<i>Necropola sarmatică de la Foeni (jud. Timiș)</i>	195

ISTORIE MEDIE

GEORGE TOMEGBA

Accesorii vestimentare și podoabe în necropolele birituale din Transilvania (sec. VII–IX) ☞ <i>Clothing Accessories and Finery Found in Biritual Necropolises in Transylvania (7th–9th centuries)</i>	209
---	-----

FLORIN MĂRGINEAN

Cercetări privind necropola medieval timpurie de la Pecica – Șanțul Mare (sec. X/XI–XIII) ☞ <i>Research on an Early Medieval cemetery at Pecica – Șanțul Mare (10th/11th – 13th Centuries)</i>	221
<i>Forschung zur frühmittelalterlichen Nekropole in Pecica – Șanțul Mare (10./11.–13. Jahr.)</i>	237

ZOLTÁN IUSZTIN

Comitele de Timiș. Un baron al Regatului medieval Maghiar ☞ <i>The Count of Timiș. A Baron of the Hungarian Kingdom</i>	255
<i>Der temescher Komes. Ein Baron Des Königreichs Ungarn</i>	266

LIGIA BOLDEA

Mărturii asupra cnezilor din Banatul medieval de câmpie (secolul XIV – prima jumătate a secolului XV) ☞ <i>Testimony of the Knezes in the Medieval Plain Banat (14th Century – First Half of the 15th Century)</i>	267
<i>Temoignages sur les knezes du Banat medieval de la plaine (le XIV-e siècle – la premiere moitie du xv-e siècle)</i>	283

LIVIA MAGINA

Un destin feminin în Banatul sfârșitului de secol XVI: Barbara Moise ☞ <i>The Destiny of a Lady from Banat at the End of the XVI Century – Barbara Moise</i>	285
--	-----

RAOUL ȘEPTILICI

Un lot de monete de la Ferdinand I al Ungariei din tezaurul de la Satchinez (jud. Timiș) ☞ <i>A Batch of Coins From Ferdinand I of Hungary from the Hoard of Satchinez (Timiș County)</i>	297
---	-----

ADRIAN MAGINA

Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea ☞ <i>Caransebeș Notaries in the Seventeenth Century</i>	303
---	-----

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ZORAN MARCOV

Pistoale balcanice cu cremene din colecția Muzeului Banatului Timișoara ☞ <i>Flint Balkan Pistols from the Collection of Banat Museum in Timișoara</i>	313
--	-----

ALICE REININGER

Die kameralistische Tuchmanufaktur in Apatin, 1764–1771 ☞ <i>The Cameralist Cloth Factory in Apatin, 1764–1771</i>	333
--	-----

CIPRIAN GLĂVAN

- Premisele, geneza și evoluția presei de limbă germană din Banat între anii 1771–1867 ☞ *The Genesis and Development of German Language Newspapers in Banat. 1771–1867* 359
Anfänge und Entwicklung der deutschsprachigen Presse Aus Dem Banat. 1771–1867 369

MIODRAG MILIN

- Sârbii la 1848–1849, în Banat și Vojvodina ☞ *The Serbs from Banat and Vojvodina in 1848–1849* 377

RADU ARDELEAN

- Districtele medievale din Banat în viziunea lui Vicențiu Grozescu ☞ *The Romanian Medieval Districts in Banat in the View of Vicențiu Grozăvescu* 401
Les contrées roumaines/valaques autonomes du moyen age en Banat vues par Vicențiu (Vinsant) Grozescu (1838–1897) 420

NICOLETA DEMIAN

- Medalii și diplome ale meșterului Peter Schwarz din Jimbolia în colecția Muzeului Banatului din Timișoara ☞ *Medals and Diplomas Awarded to Peter Schwarz from Jimbolia Found in the Collections of the Banat Museum in Timișoara* 419

ADRIAN DEHELEANU

- Începuturile aviației române ☞ *The Beginnings of Romanian Aviation* 431

CARMEN ALBERT

- Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană ☞ *Serbian Occupation in Banat Memories (1918–1919)* 449

MIODRAG CIURUȘCHIN

- Mișcarea națională românească pentru unirea Banatului cu România (februarie–august 1919) ☞ *The National Romanian Movement for the Union of the Whole Banat with Romania (February–August 1919)* 457

VASILE DUDAȘ

- Alegerile parlamentare din anul 1919 în județul Caraș-Severin ☞ *1919 Parliamentary Elections in Caraș-Severin County* 467

VASILE RĂMNEANȚU

- Activitatea Primăriei Timișoara în anul 1934 ☞ *Activity of the Mayoralty of Timișoara in 1934* 477

RADU PĂIUȘAN

- Din istoricul activității Partidului Național-Popular în Banat în anul 1946 ☞ *From the History of P.N.P.'s Activity in Banat in the Year 1946* 493
Bref historique de l'activité du Parti National-Populaire banatien pendant l'année 1946 501

VASILE RĂMNEANȚU

- 1965–1969: Banatul între liberalism și tendințe autoritariste ☞ *The Banat Between Liberalism and Authoritarian Tendencies* 503

ANTONIO FAUR

- Reflectarea în memorialistică (1946–1976) a activității de salvare de la moarte a evreilor din Ungaria și Transilvania de nord (1944) ☞ *The Actions to Save Hungarian and Northern Transylvanian Jews from Death as They Were Reflected in Memorial Writings (1944)* 523

EUSEBIU NARAI

- Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (II) ☞ *The Financial-Banking System in the Region of Severin (1944–1948) (II)* 529
La situation financière-bancaire dans le département de Severin (1944–1948) (II) 539

RECENZII

I. C. BĂLTEAN, Câteva precizări cu referire la unele aserțiuni cuprinse în nota de recenzare a volumului The Prehistory of Banat (Editors-in-chief Nikola Tasić and Florin Drașovean), I. The Palaeolithic and Mesolithic (Edited by Florin Drașovean and Borislav Jovanović), EA The Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 2011, 245 p., 77 fig., ISBN: 978-973-27-2057-8, semnată de Elena-Cristina Nițu, Annales d'Université Valahia Târgoviște, Tome XIII, Nr. 1, 2011, p. 91–98.....	545
VASILE RĂMNEANȚU, Costin Feneșan, Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în Arhiva Kominternului. (1919–1924), Editura Enciclopedică, București, 2011, 1095 p.....	553
ZSUZSANNA KOPECZNY, István Petrovics, A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega- parti város 1552 előtti történetéből, Capitulum IV, JatePress, Szeged, 2008, 164 pp.....	559
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....	567

ISTORICULUI COSTIN FENEȘAN, OMAGIU LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE 65 DE ANI

O carieră de excepție în câmpul cercetărilor istorice și arhivistice este rodul unei îndelungate trude, clădite pe temeiul convingerii că studiul tenace, pregătirea de specialitate dusă până la ultimele consecințe, fervoarea cercetătorului, precum și devotamentul față de istorie sunt condițiile fără de care orice operă devine perisabilă în fața timpului și a criticii istoriografice. Costin Feneșan, istoric român prin amploarea contribuțiilor sale, istoric bănățean prin inefabilul atașament față de rădăcinile identității sale, se află la momentul contemplării a peste patru decenii de activitate laborioasă în domeniul științelor istorice și arhivistice, oferind mediului de specialitate un model demn de urmat și un îndemn spre continua perfecționare a cercetării și scrisului istoric.

Născut în inima Banatului, la Timișoara, în ziua sărbătorii sfinților împărați Constantin și Elena, anul 1947, istoricul își desfășoară studiile preuniversitare în cadrul prestigiosului Liceu German *Nikolaus Lenau* din Timișoara, instituție de învățământ cu puternice tradiții și valențe educaționale, ce îi oferă, pe lângă o cultură generală temeinică, rigoarea și disciplina muncii ce se vor decanta în viitor într-o adevărată mărturisire de credință sub semnul căreia va sta întreaga sa carieră profesională. Ambientul cosmopolit al orașului natal, multiculturalismul și plurilingvismul Banatului, augmentate de spiritul tolerant

al unui ținut în care s-au întrepătruns influențele culturale, etnice și spirituale ale Occidentului și Orientului european, își vor fi pus amprenta asupra personalității în formare a tânărului aspirant într-ale istoriei, ce își îndreaptă în anul 1964 pașii înspre inima Transilvaniei, pentru desăvârșirea studiilor sale în cadrul Universității *Babeș-Bolyai* din Cluj-Napoca, instituție emblematică pentru lumea academică românească, unde s-au șlefuit decenii de-a rândul marile personalități ale istoriei și istoriografiei românești, transilvănene și bănățene. Anii de studiu în cadrul Secției de Istorie a Facultății de Istorie și Filosofie s-au dovedit a fi ani de intense acumulări cantitative și calitative a cunoștințelor și metodelor de cercetare istorică și arhivistică sub îndrumarea profesorului univ. Sigismund Jakó, membru de onoare al Academiei Ungare de Științe, al cărui discipol Costin Feneșan se mărturisește cu mândrie a fi fost. Sub călăuzirea acestui corifeu al vieții academice clujene, dar și a altor personalități ce au compus un corp profesoral de excepție – istoricii Ștefan Pascu, David Prodan, Francisc Pall, Iosif Pataki sau Samuil Goldenberg – tânărul istoric se specializează în domeniul istoriei medievale și premoderne, precum și al paleografiei latine și maghiare (cărora, cu ambiție și spirit autodidact le adaugă și cunoașterea paleografiei germane), cu referire specială la Transilvania și Banat, fundamente pe care și-a întemeiat primii

pași în cercetarea științifică și investigarea asiduă a arhivelor, reflectați prin activitatea în cadrul cercurilor studențești și debutul publicistic în revistele de specialitate. Tot sub înaltul patronaj al Universității clujene, istoricul Costin Feneșan avea să parcurgă între 1970 și 1977 anii studiilor doctorale, finalizate cu o teză al cărui subiect a accesat un domeniu ignorat până atunci aproape cu desăvârșire de către istorici – *Mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XVIII-lea*, lucrare coordonată de academicianul Ștefan Pascu, care deschide seria unor intense cercetări în arhivele din țară și străinătate asupra izvoarelor care mărturisesc despre reșezarea, începând cu secolul al XVIII-lea, a istoriei Banatului pe coordonatele central-europene, proiectate de noile autorități imperiale vieneze.

Cariera profesională a istoricului stă, încă de la începuturile sale, sub semnul unei fericite îmbinări a cercetării științifice cu activitatea arhivistică, ce își va pune amprenta asupra direcțiilor de cercetare pe care le va urma, conștient de prea multele lacune informaționale care grevau asupra unei temeinice cunoașteri a istoriei Banatului sau a Transilvaniei, realitate determinată în mod subiectiv de studierea inegală a documentelor de arhivă, dar și în mod obiectiv de accesul extrem de dificil la arhivele din afara țării, datorat unei nefericite și neproductive politici de stat. Reîntoarcerea *ad fontes* devine un crez pentru întreaga construcție ideatică a istoricului, determinat să-și fundamenteze cercetările pe temeuri solide, lipsite de relativism și speculație.

Debutează în activitatea de cercetare în anul 1969 în calitate de muzeograf la Muzeul Banatului din urbea sa natală, publicând primele sale contribuții la istoria culturală și religioasă a Banatului de secol XVIII. Din 1971 se transferă la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca al Academiei Române, regăsind în prestigiosul centru universitar mediul propice pentru lărgirea paletelor cercetărilor sale înspre domeniile sociale și economice ale istoriei Transilvaniei și Banatului. Sfera de interes a activității sale se va plasa însă în cadrul colectivului de cercetare ce a avut ca obiectiv publicarea corpusului național de izvoare privitoare la răscoala lui Horea (1784–1785), ocazie cu care cunoștințele istorice acumulate, abilitățile lingvistice precum și cele paleografice au netezit drumul unui incontestabil succes, încununat în 1982 cu acordarea premiului „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române pentru publicarea, alături de Alexandru Neamțu, a volumului *Izvoarele răscoalei lui Horea*, vol. I. Seria A. Diplomataria, Premisele răscoalei lui Horea 1773–1784, un moment de bilanț și împlinire

profesională, dar și un imbold pentru șlefuirea unei maniere de scriere a istoriei ce va îmbina acuratețea științifică și limbajul elevat cu logica riguroasă a argumentației. Deși pentru un deceniu, între 1978 și 1988, centrul de greutate al activității științifice se va deplasa pe tărâmul arhivistic, Costin Feneșan revine în mediul cercetării propriu-zise în anul 1988 în calitate de istoric principal la Institutul de Istorie *Nicolae Iorga* din București al Academiei Române, unde va urca în anii următori toate treptele promovării, până la titlul de cercetător științific principal I, dobândit în anul 1997. Sunt anii deplinei maturități științifice, în care aria de cercetare a istoricului s-a îmbogățit cu noi tematici privitoare la istoria Banatului (reper omniprezent în cercetările sale), a Transilvaniei dar și a spațiului extracarpatic, prin abordarea unor subiecte de istorie social-economică și instituțională, de memorialistică, relații internaționale sau legături ale românilor cu spațiul otoman sau habsburgic, toate aduse în atenția mediului științific de specialitate prin numeroase studii publicate în limbile română și germană în principalele reviste istorice din țară, dar și din München, Viena sau Klagenfurt. Remarcabila sa experiență arhivistică acumulată în anii anteriori, precum și cunoștințele sale lingvistice și paleografice se vor materializa la finele anului 1992 când, în calitate de bursier al Fundației Elias a Academiei Române, istoricul efectuează un stagiul de cercetare în arhivele de la Viena, unde depistează un important material de arhivă ce va fi valorificat în proiectele sale de cercetare, concretizate în volume ce au văzut lumina tiparului în anii care au urmat: *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716–1778*, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778* sau *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*. Benefic în acest sens s-a dovedit și stagiul de documentare în arhivele de la Budapesta din toamna anului 1997, ocazie cu care cercetătorul depistează un mare număr de documente referitoare la trecutul românilor din Banatul secolelor XIV–XVII, atât de necesare completării unei istorii care încă se așteaptă a fi scrisă.

Profilul cercetătorului științific s-a întrepătruns în mod creator, pe parcursul întregii sale cariere, cu cel al arhivistului pasionat de descoperirea izvoarelor, de restituirea lor *in integrum*, pasiune fundamentată pe excepționala stăpânire a instrumentelor de lucru specifice studiului documentelor istorice, precum și pe acribia și tenacitatea cu care a publicat serii de diplomatarii (ca autor sau în colaborare) devenite repere istoriografice pentru orice cercetător într-ale istoriei medievale, moderne sau

contemporane. Tainele profesiei de arhivist vor fi deprinse de Costin Feneșan începând cu anul 1978 timp de un deceniu, în cadrul Direcției Generale a Arhivelor Statului din București, în cadrul Serviciului Studii și Documentare, perioadă în care, departe de a se detașa de munca de investigare, o va augmenta prin numeroase stagii de cercetare în arhivele de peste hotare efectuate în Israel (1978), Germania (1980, 1981) și Austria (1986), ocazii cu care a reușit să lărgască în mod considerabil aria de cunoaștere a surselor referitoare la istoria națională păstrate în arhivele de la Viena, Budapesta, Berlin, Stuttgart, Bonn, Köln, München, Frankfurt am Main și Koblenz, toate acestea fiind aduse la cunoștința mediului de specialitate prin volume de documente și studii istorice care au pus în valoare un bogat tezaur documentar păstrat peste hotare și rămas, în bună parte, necunoscut istoricilor români. În mod firesc, lărgirea orizontului de cercetare în afara granițelor țării i-a adus istoricului și binemeritata integrare în circuitul internațional al valorilor istoriografice și arhivistice, materializată prin cooptarea domniei sale în calitate de membru al Comisiei pentru documente medievale din cadrul CIBAL (Centrul internațional pentru studiul izvoarelor privind istoria Europei de sud-est și a Mării Mediterane) și prin participarea cu o serie de contribuții științifice la manifestări de prestigiu pe scena cercetării istorice și arhivistice – al XV-lea Congres Internațional de Științe Istorice de la București din 1980, Conferința Internațională CIBAL de la Tutzing/München – 1981 sau al X-lea Congres Internațional al Arhivelor de la Bonn din 1984. Ca o încununare a atașamentului și devotamentului cu care a slujit de-a lungul timpului cea mai importantă instituție păstrătoare a tezaurului de izvoare ale istoriei românești, istoricul Costin Feneșan revine în cadrul acesteia în iunie 1998 în onoranta calitate de director general al Arhivelor Naționale ale României, moment care îi prilejuiește revelarea unei alte fațete a personalității sale profesionale, cea de manager preocupat de funcționarea optimă a instituției pe care o conduce și de lărgirea permanentă a ariei de conlucrare internațională cu administrațiile arhivistice din S.U.A, Germania, Austria, Ungaria, China, Bulgaria și fosta Iugoslavie, efectuând o serie de deplasări în vederea încheierii unor acorduri de colaborare, a schimbului de opinii în domeniul arhivisticii sau a depistării de noi surse documentare referitoare la istoria națională. De asemenea, continuă să întrețină vii legături cu comunitatea științifică internațională, participând atât la Congresul Internațional de Științe Istorice

(Oslo – 2000), cât și la conferințe și congrese internaționale arhivistice (Budapesta – 1999, Sevilla – 2000, Lund, Florența și Reykjavik – 2001). Sunt ani care marchează apogeul unei cariere exemplare, condusă cu profesionalism, determinare și un adevărat cult al muncii bine făcute, argumente care au potențat cele mai înalte aprecieri la nivelul conducerii de stat: prin Decretul Prezidențial din 1 decembrie 2000 meritele istoricului și directorului general al Arhivelor Naționale ale României sunt răsplătite prin conferirea Ordinului Național „Steaua României” în grad de Ofițer. Departe de a păcătui prin autosuficiență, Costin Feneșan își intensifică activitatea de cercetare științifică în primul deceniu al secolului XXI, acum în calitate de consilier superior cls. I în cadrul aceluiași înalt for arhivistic, înaintând spre lumina tiparului noi diplomate, monografii și volume de studii, singur sau în colaborare cu distinsa sa soție, istoricul Cristina Feneșan, precum și cu colective de cercetători din Sibiu și Timișoara.

Redutabil expert al istoriei medievale și premoderne a Banatului și Transilvaniei, precum și al paleografiei latine, germane și maghiare, istoricul a păstrat o permanentă legătură cu noile generații de ucenici între-ale istoriei și arhivisticii, dăruind cu generozitate din roadele vastei sale experiențe atât în cadrul comisiilor de susținere a tezelor de doctorat în domeniul istoriei, cât și prin cursurile de paleografie germană și latină susținute în anii 1979 și 1980–1985 în cadrul Centrului de pregătire postacademică al Arhivelor Statului din București.

Întreaga sa operă se impune în peisajul istoriografiei românești datorită complexității și interdisciplinarității elementelor care au dus la alcătuirea ei. Costin Feneșan operează dezinvolt cunoștințe istorice, paleografice, lingvistice, heraldice, genealogice sau arhivistice, dovedind în permanență stăpânirea unei metode de lucru de o acuratețe științifică remarcabilă. Fidel crezului său profesional ce l-a călăuzit pe parcursul deceniilor de laborioasă muncă pe altarul muzei Clio, istoricul redă cu fervoare circuitului științific românesc serii de diplomate (singur sau în colaborare), având convingerea că istoria României și a părților sale componente trebuie să se rescrie în permanență pe temeiuri tot mai solide, care să excludă impovizarea și speculația, documentele istorice fiind atomii în jurul cărora în timp vor gravita toate marile sinteze. Banatului îi va restitui seria de *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, precum și *Diplomele de înnobilitare și blazon din Banat secolele XVI–XVII*; Transilvaniei i se va dedica prin contribuțiile sale la șase din volumele închinat *Izvoarelor rășcoalei*

lui Horea, precum și prin *Izvoare de demografie istorică, Transilvania* și nu în ultimul rând, mai recente sale incursiuni în istoria secolului XX: *Lenin și Troțki versus Ludendorff și Hoffmann. Două cupluri inamice care au schimbat cursul istoriei (1914–1918)* și monumentală lucrare *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919–1924)*, ce dovedesc disponibilitatea cercetătorului de a-și lărgi în permanență orizontul domeniilor de cercetare. Pe lângă descoperirea și prelucrarea fără cusur a documentelor publicate, istoricul atașează diplomatarelor erudite studii introductive, în care inserează analize riguroase ale materialului informativ adunat pe parcursul mai multor ani, ce oferă răspunsuri pertinente la seria de întrebări ce se degajă în mod firesc din conținutul documentelor în cauză. Un interes deosebit îl va manifesta și pentru epopeea lui Mihai Viteazul, istoricul aducându-și un important aport la alcătuirea volumelor III și IV ale amplei lucrări *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. Istoria Banatului restituită prin cronicari, istorici sau călători străini reprezintă o altă fațetă a preocupărilor sale, Costin Feneșan traducând și dând spre publicare monografiile lui Nicolae Stoica de Hațeg, Francesco Grisellini, Johann Jakob Ehrler și Johann Kaspar Steube, făcând astfel accesibile cercului larg de istorici români pagini semnificative ale trecutului bănățean cuprinse în lucrări de epocă. Și tot în consonanță cu preocupările sale privitoare la istoria ținutului de baștină, Costin Feneșan se apleacă asupra unor tematici care înglobează date inedite din istoria economică și socială a Banatului imperial, valorificate prin volume ca *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial*, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial* sau *Din istoria cărbunelui. Anina 200*, contribuții de referință construite cu migală pe temeiul unei documentări riguroase în arhivele din țară și străinătate. Volumelor date spre publicare în calitate de autor sau coautor li se adaugă un număr impresionant de studii și articole științifice redactate în limbile română și germană, găzduite în paginile revistelor de specialitate din

țară sau străinătate, ce abordează o paletă extrem de largă de tematici circumscrise în principal istoriei social-economice și instituționale a Banatului și Transilvaniei, cu extensie însă spre mare istorie românească, tematici care provoacă la dezbateri prin ineditul lor, care acoperă lacune informaționale și trasează noi orizonturi în cercetarea istorică românească. Personalitatea istoricului se detașează în integralitatea contribuțiilor sale istoriografice prin metoda riguroasă de cercetare, deprinsă de la marii săi dascăli și perfecționată printr-o muncă asiduă și tenace, în modul nespectaculos al arhivării, dar atât de fertilă atunci când toată această trudă a fost sublimată prin condeiul cercetătorului. Logica argumentației, sobrietatea stilului, limbajul elevat și permanentul apel la analiză și comparație au generat lucrări de referință pentru istoriografia românească, ce au exclus compromisul sau deraarea sub impactul unor mai vechi sau mai noi „comenzi politice”.

Dincolo însă de anvergura științifică dobândită în decenii de cercetare valorificată creator, istoricul Costin Feneșan se revendică mereu din filonul spiritual al Banatului de obârșie, manifestând un atașament absolut față de istoria, tradițiile și instituțiile sale culturale, nu în spiritul îngust al unei autonomii restrictive și izolante, ci în viziunea integratoare a ținutului în ansamblul simfon și sincron al istoriei și spiritualității central și sud-est europene, gândind la o istorie a Banatului conectată la marea istorie românească și europeană. Acestui atașament științific, dar și sufletesc, oamenii Banatului i-au răspuns prin acordarea, în anul 2003, a Diplomei de Cetățean de onoare al Municipiului Caransebeș, dublată în 2008 de conferirea titlului de Cetățean de onoare al județului Caraș-Severin. Animați de respectul și admirația cuvenite unei personalități și cariere exemplare, specialiștii Muzeului Banatului din Timișoara, membrii colegiului de redacție al revistei *Analele Banatului* omagiază omul și istoricul ce a făcut un crez din probitatea științifică, urându-i ani mulți și rodnici celui care se înscrie deja în galeria marilor istorici români bănățeni.

Ligia Boldea

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE

A. Cărți

1. *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Editura Facla, Timișoara (1981), 217 p. + 12 pl.

2. Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara (1982), 207 p.

3. Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara (1984), 336 p.+1 h. (ediția a II-a revăzută, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 315 p.)

4. *Izvoare de demografie istorică*, vol. I: Secolul al XVIII-lea, Transilvania, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București (1986), 434 p.+12 tab.

5. Wilhelm Adam, *O hotărâre dificilă*. Traducere de Costin Feneșan, vol. I–II, Editura Militară, București (1988), 206 p.+ 304 p.

6. *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716–1778*, Editura Academiei Române, București (1996), 255 p.

7. *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Editura de Vest, Timișoara (1997), 211 p.

8. Ingo Gerhard Glass, *Constantin Brâncuși și influența sa asupra sculpturii secolului al XX-lea. (Constantin Brâncuși und sein Einfluss auf die Skulptur des 20. Jahrhunderts.)*. Traducere de Costin Feneșan, prefață de Barbu Brezianu, Editura Vinei, București (1998), 236 p.

9. *Lenin și Troțki versus Ludendorff și Hoffman. Două cupluri inamice care au schimbat cursul istoriei (1914–1918)*, Documente, scrieri, mărturii, amintiri și relatări. Editura Enciclopedică, București (1999), 552 p. (în colaborare cu Marin C. Stănescu)

10. Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum 1774 (Das Banat vom Ursprung bis jetzo 1774)*. Ediție îngrijită de Costin Feneșan și Volker Wollmann, Editura de Vest, Timișoara (2000), 293 p.+ XII il. (ediția a II-a, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 306 p.)

11. *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea (Zwei Siebenbürger Chronisten aus dem 17. Jahrhundert)*. Studiu și ediție de Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara (2001), 191 p.

12. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria A. Diplomataria, vol. VII: Arhiva Militară 1784–1785. Ediție de Costin Feneșan, Arhivele Naționale ale României, București (2001), XXXII+527 p.

13. Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772–1781)*. Studiu introductiv și ediție îngrijită de Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara (2003), 127 p.

14. Cristina Feneșan, Costin Feneșan, *Johannes Lutsch – Jurnal de captivitate la Istanbul (1658–1661) // Johannes Lutsch – Tagebuch seiner Gefangenschaft in Istanbul (1658–1661)*, Editura de Vest, Timișoara (2006), 335 p.

15. *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat, secolele XVI–XVII*, Editura de Vest, Timișoara (2007), 273 p.

16. *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919–1924)*, Editura Enciclopedică, București (2011), 1095 p.

B. Coautor la cărți

1. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria A. Diplomataria, vol. I, Premisele răscoalei 1773–1784, Editura Academiei Române, București (1982), LXXIV+547 p. (în colaborare cu Alexandru Neamțu)

2. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria A. Diplomataria, vol. II, octombrie-decembrie 1784, Editura Academiei Române, București (1983), LXXIX+337 p. (în colaborare cu Alexandru Neamțu și Cristina Feneșan)

3. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B. Izvoare narrative, vol. I, 1773–1785, Editura Academiei Române, București (1983), XXVIII+489 p. (în colaborare)

4. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B. Izvoare narrative, vol. II, 1786–1860, Editura Academiei Române, București (1983), XI+472 p. (în colaborare)

5. *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B. Izvoare narrative, vol. III, Presă, broșuri 1784–1785, Editura Academiei Române, București (1984), XX+450 p. (în colaborare)

6. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. III, Istoriografia străină din secolul al XIX-lea, Editura Academiei Române, București (1984), 522 p. (în colaborare)

7. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV, Relatări și presă, Editura Academiei Române, București (1986), 419 p. (în colaborare)

8. Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri. Cronica Mehadii și a Băilor Herculan. Povești moșăști școlarilor rumânești. Varia*. Ediție îngrijită de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara (1984), IV+230 p.

9. *Din istoria cărbunelui. Anina 200*, Reșița (1991), 140 p. (în colaborare cu Rudolf Gräf, Vasile M. Zaberca și Ioan Popa)

10. *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224–1579 (Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579)*. Ediție îngrijită de Monica Vlaicu, Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneșan, Cristina Halichias și Liliana Popa, Editura hora Sibiu, Societatea de Studii Transilvane Heilderberg (hora Verlag Hermannstadt, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landesgeschichte Heidelberg), Sibiu-Hermannstadt (2003), 580 p. (=Quellen zur Geschichte de Stadt Hermannstadt, vol. II)

11. Florin Drașovean, Costin Feneșan, Alexandru Flutur, Alexandru Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsanna Kopeczny, Hedy M. Kiss, Raul Șepilici, Niculina Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Mvseum Banaticvm Temesiense, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XLIII, Editura Mirton, Timișoara (2007), 308 p.+XV pl.

C. Studii și articole în reviste de specialitate

1. Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*. Series Historia, fasc. I (1967), 55–64.

2. Contribuții la istoricul învățământului în Granița Militară Bănățeană la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. *Studii de istorie a Banatului*, II (1970), 91–110.

3. O nouă „autobiografie” a lui Mihail Martinovici Roșu. *Mitropolia Banatului*, XX (1970), 4–6, 373–376.

4. Biserica ortodoxă română din Lipova. *Banatica*, 1 (1971), 353–372 (în colaborare cu Viorel Țigu și Adriana Buzilă)

5. Un copist bănățean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. *Banatica*, 1 (1971), 349–351.

6. Un manuscris ardelean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. *Acta Musei Napocensis*, VIII (1971), 603–605.

7. Două documente inedite privind mănăstirea Vieros. *Mitropolia Banatului*, XXI (1971), 4–6, 311–314.

8. Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*. Series Historia, fasc. I (1972), 17–31.

9. Știri asupra ecoului răscoalei lui Horea în Banat. *Apulum*, X (1972), 765–777.

10. Un manuscris cu date etnografice bănățene din secolul al XVIII-lea. *Tibiscus*, Etnografie, II (1972), 322–325 (în colaborare cu A Turcuș).

11. Două petiții ale românilor bănățeni după înăbușirea revoluției de la 1848–1849. *Apulum*, XI (1973), 809–818.

12. Nemulțumiri în Granița Militară Bănățeană la începutul secolului al XIX-lea. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XVI (1973), 385–392.

13. Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea. *Banatica*, 2 (1973), 157–163.

14. Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739. *Banatica*, 2 (1973), 165–185.

15. „Socotelile” și inventarul unei biserici bănățene de acum un veac și jumătate. *Mitropolia Banatului*, XXIII (1973), 4–6, 301–307.

16. Din „necazurile” unui preot bănățean de la începutul veacului trecut. *Mitropolia Banatului*, XXIII (1973), 7–9, 481–483.

17. Două acte domnești privind păstoria ardeleni în Țara Românească. *Sub semnul lui Clio*.

Omăgiu acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca (1974), 109–114.

18. Câteva considerații privind circulația monetară în Banat în timpul feudalismului timpuriu (sec. XI–XIII). *Crisia*, IV (1974), 107–112.

19. Legăturile exploratorului african Emil Holub cu Muzeul Banatului. *Tibiscus*, Istorie, III (1974), 281–285.

20. Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XIV–XVI) în calendarele lui Paul Eber. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XVII (1974), 79–97 (în colaborare cu Konrad G. Gündisch).

21. „Autobiografia” lui Nicolae Stoica de Hațeg. *Mitropolia Banatului*, XXIV (1974), 7–9, 487–494 (în colaborare cu D. Mioc, A. Armbruster și H. Jäger).

22. O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea. *Banatica*, 3 (1975), 145–152 (în colaborare cu I. Dani).

23. Asistența socială și lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. *Banatica*, 3 (1975), 153–174.

24. Două documente privind răscoala lui Iovan Nenada (1527). *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XVIII (1975), 305–309.

25. Note etnografice pe marginea unui document. *Tibiscus*, Etnografie, III (1975), 259.

26. Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat. *Tibiscus*, Istorie, III (1975), 185–199.

27. Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului (1614–1615). *Apulum*, XIV (1976), 175–183.

28. Participarea Brașovului la înăbușirea răscoalei țărănești din 1514 în Transilvania. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XIX (1976), 283–290.

29. Studenți din Banat la universitățile străine până la 1551. *Revista de istorie*, 29 (1976), 12, 1645–1665.

30. Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts; zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland. *Rumanian Studies*, III (1973–1975), Leiden, 1976, 149–162.

31. Hotărnicia din 1695 a mănăstirii Vierș. *Mitropolia Banatului*, XXVI (1976), 5–8, 548–550.

32. Guide International d'histoire urbaine, sub red. lui Ph. Wolff, vol. I Europe: XXII – Roumanie, Éditions Klincksieck, Paris (1977), 382–393 (în colaborare cu Șt. Pascu, S. Goldenberg și K. G. Gündisch).

33. Petiții și plângeri ale supușilor de pe domeniul Zlatnei în deceniul premergător răscoalei lui Horea (1770–1780). *Țara Moșilor*, II, Alba Iulia (1977), 33–43.

34. Ștefan Vaida, un adversar caransebeșean al principelui Gabriel Bethlen (1614). *Studii și comunicări de etnografie și istorie*, II (1977), 411–418.

35. „Reglementarea” din 1693 a comitatului Severinului. *Banatica*, 4 (1977), 239–243.

36. Informații privind mineritul și metalurgia de la Sasca în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. *Banatica*, 4 (1977), 245–257 (în colaborare cu V. Wollmann).

37. Informații privind pregătirea celei de-a treia călătorii a lui Iosif al II-lea în Banat. *Banatica*, 4 (1977), 259–268 (în colaborare cu Mihail P. Dan).

38. Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XX (1977), 303–311.

39. Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea. *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca (1977), 225–229.

40. Conscripția protopopiatelor Lugoj și Caransebeș din anul 1792 și semnificația ei. *Mitropolia Banatului*, XXVII (1977), 7–9, 486–493.

41. Mărturii despre cnezii bănațeni la începutul stăpânirii austriece. Note pe marginea unui document. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXI (1978), 379–385.

42. Informații privitoare la revoluția din Transilvania în vara anului 1848. *Sargetia*, XIV (1978), 361–392.

43. Trei statute de breaslă de la Hunedoara din prima jumătate a secolului al XVII-lea. *Sargetia*, XIV (1978), 243–260 (în colaborare cu I. Lazăr).

44. Un „stingător de foc” din Banat, din 1813. *Pagini din istoria pompierilor*, III, București (1978), 147–149.

45. Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-Tal zur Stadt Šibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 17 (1979), 1, 3–15.

46. Două documente osmane privind comerțul austro-turc în Banat și Moreea (1722–1734). *Tibiscus*, Istorie, V (1979), 213–222 (în colaborare cu Cristina Feneșan).

47. Raguza (Dubrovnik) și Banatul în prima jumătate a secolului al XV-lea. *Revista Arhivelor*, anul LVI, XLII (1979), 2, 186–191.

48. Raguza (Dubrovnik) und das Banat in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Banatica*, 5 (1979), 277–284.

49. Districtul românesc Mehadia la sfârșitul secolului al XIV-lea. *Banatica*, 5 (1979), 265–275.
50. Kolonisation des Banater Berglandes im 18. Jahrhundert. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 22 (1979), 2, 43–50.
51. Un proces de proprietate în districtul românesc Bârzava la mijlocul secolului al XV-lea. *Studii și comunicări de istorie*, III (1979), 289–301.
52. Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea. *Mitropolia Banatului*, XXIX (1979), 1–3, 134–143.
53. Un nou document despre boierii români din Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea. *Mehedinți – istorie și cultură*, II, Drobeta-Turnu Severin (1980), 69–71.
54. O nouă mărturie privind răscoala condusă de Horea (1784). *Revista Arhivelor*, anul LVII, XLVII (1980), 3–4, 367–371.
55. Legământul lui Radu de la Afumați față de Habsburgi. Semnificații și urmări. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXIII (1980), 383–395.
56. Din istoricul casei frăției minerilor și metalurgiștilor din Banat în secolul al XVIII-lea. *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, II, București (1981), 87–92.
57. Un memoriu privind școlile din Banat (1822). *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXIV (1981), 385–396 (în colaborare cu L. Gyémánt).
58. Un târg „uitat” – Dobra (sec. XV–XVII). *Sargetia*, XV (1981), 103–110.
59. Metallwesen in Reschitza im 18. Jahrhundert. *Schwäbische Familie. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen*, red. H. Gehl, Editura Facla, Timișoara (1981), 129–137.
60. Jörg von Nürnberg – o restituire necesară pentru istoriografia luptelor lui Ștefan cel Mare cu Imperiul otoman (1475–1476). *Revista Arhivelor*, anul LIX, XLIV (1982), 3, 285–288.
61. Familia românească Bizere și moșiile ei de pe valea Pogănișului (1433–1447). *Sargetia*, XVI–XVII (1982–1983), 267–279.
62. Banatul și cavalerii teutoni. *Îndrumător bisericesc*, III, Mitropolia Banatului, Timișoara (1982), 251–254 (semnat Constantin Domășneanu).
63. „Planul de campanie” al Comandamentului militar imperial din Transilvania în primele zile ale răscoalei românești de la 1784. *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 17–18 (1984–1985), 192–205.
64. Ohaba și Ponor – două moșii românești din Țara Hațegului și stăpânii lor în secolele XV–XVI. *Sargetia*, XVIII–XIX (1984–1985), 181–194.
65. Un fals imaginar. Lămuriri necesare despre cnezii hațegani la 1435. *Revista Arhivelor*, anul XLI, XLVI (1984), 1, 80–93.
66. Ecouri bănățene ale răscoalei lui Horea. *Revista Arhivelor*, anul XLI, XLVI (1984), 4, 386–389.
67. Două scrisori de hotărnicie din Banat (sec. XIV–XV). *Revista Arhivelor*, anul XLII, XLVII (1985), 3, 329–337.
68. Un proiect necunoscut, din secolul al XVIII-lea, de corpus al istoriei Daciei libere, romane și postromane. *Revista Arhivelor*, anul XLIII, XLVIII (1986), 3, 251–259.
69. Districtul Dobra și privilegiile sale până la sfârșitul veacului al XV-lea. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVII (1985–1986), 301–321.
70. Analiza critică a izvoarelor medievale – cerință fundamentală a eticii și probității profesionale. *Revista de istorie*, 41 (1988), 10, 1024–1031.
71. Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea. *Tibiscum*, VII (1988), 189–226.
72. Doi cronicari sighișoreni din secolul al XVII-lea. *Revista Istorică*, I (1990), 9–10, 847–862.
73. Statutul din 1480 al breslei blănarilor și cojocarilor din Baia Mare. *Revista Arhivelor*, anul LXVII, LII (1990), 4, 396–404.
74. Un memoriu austriac din 1763 despre românii din Transilvania. *Studii și materiale de istorie medie*, XI (1992), 163–182.
75. Prospeccțiuni și exploatare minieră în Almăj și părțile Caransebeșului în anii 1765–1770 și topitoria de aramă de la Căvăran – noi descoperiri în arhiva Camerei Aulice vieneze. *Revista Istorică*, IV (1993), 3–4, 345–351.
76. Cercetări în arhivele din Austria. *Revista Arhivelor*, anul LXX, LV (1993), 2, 207–214.
77. Însemnări despre românii bănățeni într-un jurnal de călătorie din 1817. *Banatica*, 12/II (1993), 189–197.
78. Viața cotidiană la hotarul osmano-transilvănean din Banat în secolul al XVII-lea – câteva documente inedite. *Banatica*, 12/II (1993), 75–88.
79. Moartea lui C.D. Rosenthal: sinucidere sau asasinat? *Magazin istoric*, XXVIII (iunie 1994), 6 (327), 67–70 (în colaborare cu V. Stan).
80. *More exercituancium* im Banat am Ende des 14. Jahrhunderts. *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXIII (1994), 1–2, 19–25.

81. Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552. *Studii și materiale de istorie medie*, XII (1994), 161–199.
82. Un episod dramatic din activitatea emigrației române după revoluția de la 1848. Moartea pictorului C.D. Rosenthal. *Studii și materiale de istorie modernă*, VIII (1994), 159–186 (în colaborare cu V. Stan).
83. Două diplome de înnobilare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652). *Revista Arhivelor*, anul LXXXI, LVI (1994), 1, 109–120.
84. Populația din Marele Principat al Transilvaniei într-o statistică din 1772–1773. *Istoria României. Pagini transilvane*, coord. Dan Berindei, Centrul de Studii Transilvane/Fundația Culturală Română – Biblioteca Rerum Transilvaniae, Cluj-Napoca (1994), 122–136.
85. Die Banater Eisenwerke von Luncani und Bogtschan (1734–1749). *Südostdeutsches Archiv*, XXXVI–XXXVII, München (1993–1994), 48–63.
86. Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena. *Studii și materiale de istorie medie*, XIII (1995), 45–71.
87. Privilegiile târgului Dobra până la 1552. *Arhiva Românească*, I (1995), 1, 151–158.
88. Un preot bănățean de acum două veacuri: Ilia Călțun. *Altarul Banatului*, anul VI (1995), 7–9, 105–114.
89. Două scrisori românești ale autorităților otomane din Orșova către comisarul imperial Ignaz Kempf von Angret (1754). *Banatica*, 13/II (1995), 45–55.
90. Antonio Buffalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555). *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, ed. Z. Petre și Stelian Brezeanu, Editura Universității din București, București (1996) 200–205.
91. Ein Wiener Urkundenfund im Rumänien. *Wiener Geschichtsblätter*, 51. Jahrgang (1996), 3 182–186 (în colaborare cu Ferdinand Opll).
92. „Cărți de mărturie” românești din Ardeal (1691). *Arhiva Românească*, II (1996), 1, 169–179.
93. Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688). *Revista Istorică*, VII (1996), 1–2, 73–85.
94. Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice. *Banatica*, 14 (1996), 149–224.
95. Streiflichter zur Geschichte der Banater Ober- und Dorfknesen von 1716 bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, I (1996), 5–31 (= Das Banat im 18. Jh.)
96. Maximilian Franz von Habsburg: jurnal de călătorie prin Banat (1777). *Studii și materiale de istorie medie*, XV (1997), 215–233.
97. Noi mărturii privind farmaciile din București la începutul secolului al XIX-lea. *Din trecutul istoric și urbanistic al orașului București* (Anuar al Arhivei Municipiului București), București (1997), 19–31.
98. Eine Kärntner Urkunde im Nationalarchiv Bukarest. *Carinthia I*, 187. Jahrgang, Klagenfurt (1997), 213–220 (în colaborare cu Christiane M. Gigler).
99. Mărturii despre cnezii și obercnezii din jurul Timișoarei la mijlocul secolului al XVIII-lea. *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie–Istorie, V (1997), 307–314.
100. Domeniul cetății Timișoara până la 1552. *Revista Istorică*, VIII (1997), 7–8, 517–532.
101. Die zweite Reise Kaiser Josephs II. ins Temeswarer Banat (1770). *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 45, Viena (1997), 233–247.
102. Pretenții de anexare a Țării Românești de către austrieci în 1698. *Studii și materiale de istorie medie*, XVI (1998), 141–157 (în colaborare cu Paul Cernovodeanu).
103. O diplomă princiară din 1655 pentru secuii din scaunul Orbai. *Acta 1997*, 2, Sf Gheorghe (1998), 63–67.
104. Diplomele de indigenat polon ale boierilor moldoveni Grigore Hăbășescu și Gheorghe Hăjdău. *Arhiva Genealogică*, IV (1997), 3–4, 93–107.
105. Mineritul aramei în Oltenia în timpul stăpânirii habsburgice (1717–1737). *Oltenia*, seria a III-a, an II (1998), 1–2, 142–177.
106. Invazia tătarilor în Oltenia în vara târzie și toamna anului 1717. *Oltenia*, seria a III-a, an V (2001), 1–2, 2002, 123–133.
107. A doua călătorie a împăratului Iosif al II-lea în Banat (1770). *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie–Istorie, IX (2001), 2002, 437–454.
108. „Temeswarer Nachrichten” (1771). Die erste Zeitung Südosteuropas in deutscher Sprache. *Modernisierung auf Raten in Rumänien. Anspruch, Umsetzung, Wirkung. Herausgegeben von Krista Zach und Cornelius R. Zach*, IKGS Verlag, München (2004), 137–144.
109. Caransebeșul după Caransebeș – note cu privire la destinul nobilimii și orășenimii din banatul Caransebeșului și Lugojului după anexarea de către Poartă (1658). *Patrimonium Banaticum*, III, Timișoara (2004), 85–100. (Republicat în

vol. *Ortodoxie și tradiție în Banatul de munte*, ed. N. Danciu-Petniceanu, Editura Gordian, Timișoara, 2010, 15–38).

110. Ordonanța balneară de la Băile Herculane din anul 1817. *Reflex*, an V, Reșița, iul.-sept., 7–9 (2004), 1–5.

111. Uzinele de fier de la Lunca și Bocșa (1734–1749). *Banatica*, 17 (2005), 397–418.

112. Diploma de înnobilitare și blazon a unor români bănățeni pribegi (1667). *Banatica*, 17 (2005), 355–366.

113. Privilegiile orașului Baia Sprie (sec. XIV–XVII). *Revista Arhivelor*, anul LXXXIII, LXXI (2006), 2, 52–102.

114. Die Adels- und Wappenbriefe der Familie Vancea von Buteasa aus dem 17. Jahrhundert. *Revista Arhivelor*, anul LXXXIII, LXXI (2006), 4, 62–76.

115. Nicolae Iorga și istoria Banatului și a românilor bănățeni. *Reflex*, an X, Reșița, ian.-mar., 1–2 (2009), 76–78.

116. Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec. XVI–XVII). *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie–Istorie, XVI (2008), 187–198.

117. Der Adels- und Wappenbrief des Pankotaer *Praefectus Arcis* Franz Darwassy (1563). *Revista Arhivelor*, anul LXXXV, LXIII (2008), 2, 241–247.

118. Banatul în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817). *Institutul de Cultură al Românilor din Voievodina. Anuar 2009*, Editura ICRV, Zrenianin (2009), 75–107.

119. O încercare nereușită de unire religioasă în Banatul de munte. *Banatica*, 20/II (2010), 195–224.

120. John Petty – un călător englez prin Transilvania și Țara Românească (1784). *Revista Arhivelor*, anul LXXXVI (2009), 1, 264–284.

121. Cetatea de Baltă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Câteva observații. *Liviu Boar, istoric și arhivist la 60 de ani*, coord. Ioan Lăcătușu, Editura Eurocarpatica, Sfântu Gheorghe (2011), 209–214.

122. „Învață bine, nu te gândi că e glumă...” – trei scrisori din Domașnea grănicerească. *Liviu Groza 1932–2012*, Consiliul Municipal Caransebeș, Editura Nagard, Lugoj (2012), 79–85.

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

ACTIVITATEA EDILITARĂ CA REFLECTARE A CUNOȘTIINȚELOR – COMPLEXE MONUMENTALE DE ȘANȚURI CIRCULARE (*KREISGRABENANLAGEN*) DIN MILENIUL AL V-LEA Î. CHR. DIN EUROPA CENTRALĂ

Wolfram Schier*

Keywords: *circular ditches, astronomy, Central Europe, 5th Millenium BC.*
Cuvinte cheie: *șanțuri circulare, astronomie, Europa Centrală, mileniul al 5-lea.*

Construction as an Embodiment of Knowledge – Monumental Circular Ditch Complexes (*Kreisgrabenanlagen*) in Central Europe in the 5th Millennium BC (Abstract)

The study deals with the fortified enclosures consisting of circular ditches in South Germany and Lower Austria. By studying these monuments and taking into account the fact that they are oriented according to various geographic and astronomical points of reference, the author concludes that their builders had very advanced astronomical knowledge. The Ippersheim complex represents an argument for the hypothesis that astronomic (and cosmological?) orientations are not only symbolic in nature. The fact that fixed reference points are used and the fact that the complex is situated at the intersection of topographically fixed axes indicate that one of the purposes of these enclosures was the contemplation of cyclical celestial phenomena. In principle, one of the aims of circular ditch complexes in the 5th millennium is to encode contemporary astronomic knowledge in a spatial-monumental form, for the first time at least in Europe.

În timp ce construcțiile circulare megalitice din Europa de nord-vest marcau vizibil prin monumentalitate peisajul pe parcursul mai multor milenii, atrăgând încă de timpuriu asupra lor interesul cercetătorilor trecutului, dar și al amatorilor, sub solul roditor din Europa centrală dormeau tănuite alte construcții, cel puțin la fel de monumentale și cu aproximativ 2000 de ani mai vechi: așa-numitele *Kreisgrabenanlagen*, complexe de șanțuri circulare. Cauza principală a faptului că ele nu au fost remarcate până în deceniile târzii ale secolului al XX-lea constă mai ales în arhitectura specifică: complexe sunt compuse din șanțuri în formă de „V”, adâncite până la maximum 5 m, și din palisade de lemn circulare. Câteodată sunt prezente și valuri de pământ. Lucrările agricole efectuate pe parcursul a șapte milenii, în aproape toate cazurile, au aplatizat progresiv urmele acestor construcții în așa măsură încât ele nu pot fi recunoscute astăzi drept monumente arheologice decât prin intermediul fotografiilor aeriene sau cu ajutorul metodelor geofizice de prospecțiune.

Definiție

Primele și până în prezent singurele studii generale despre construcțiile circulare de șanțuri

din Europa Centrală aparțin autorilor J. Petrasch (1990) și G. Trnka (1991). Aceștia au stabilit mai multe criterii, care în cea mai mare parte se suprapun, prin care complexe circulare de șanțuri pot fi distinse de alte structuri neolitice cu șanțuri. Pe lângă forma aproape rotundă, principiile de delimitare sunt următoarele¹:

- suprafața centrală interioară este de dimensiuni relativ mici, raportată la o suprafață generală de dimensiuni mari;
- diametrul exterior măsoară între 35 și 150 m;
- spațiul interior este lipsit de complexe, cu excepția unora sau mai multor palisade;
- sunt prezente mai multe șanțuri și/sau palisade concentrice;
- șanțurile sunt construite în formă de „V” și au o adâncime minimă de 1,7 m;
- în cele mai multe cazuri există 2–4 rampe de acces, cărora le corespund întreruperi ale șanțurilor și ale palisadelor;
- în spațiul din afara construcțiilor circulare există resturi de locuire;
- sunt prezente și alte șanțuri sau palisade, aflate la o distanță mai mare în împrejurul construcțiilor circulare;

* Freie Universität Berlin, 14195, Habelschwerdter Allee 45, e-mail: wschier@zedat.fu-berlin.de.

¹ Criterii după Petrasch 1990, 418 sqq cu completările lui Trnka 2005, 13 sqq.

- un orizont cultural-cronologic unitar (neolitic mediu timpuriu, respectiv prima jumătate a mileniului al V-lea).

După cum reiese din materialul publicat de Petrasch (1990), penultimul criteriu e îndeplinit doar de câteva construcții din Bavaria de Jos.

Istoricul cercetărilor

Cercetarea acestui tip de complexe a debutat în anul 1919, când a avut loc prima săpătură arheologică în construcția circulară de șanțuri datând în neoliticul mijlociu și aflată la Kothtingeichendorf, lângă Landau, pe Isar (Bavaria). Săpătura a fost condusă de Josef Maurer, însărcinat cu această misiune de către Paul Reinecke, fiind continuată între anii 1921–1924. În 1922 a primit chiar sprijinul lui Gero von Merhart². Atât această cercetare, cât și săpătura de mici dimensiuni din Mühlbach (Austria Inferioară), din 1937, au rămas pentru mai multă vreme fără rezonanță în lumea științifică. Abia în anii '70, introducerea și folosirea metodei fotografiilor aeriene în cercetarea din Bavaria și Austria a dus la mărirea considerabilă a numărului descoperirilor complexelor circulare de șanțuri și, totodată, la recunoașterea lor ca grupă de sine stătătoare în cadrul structurilor arhitectonice cu șanțuri.

Săpături arheologice în care s-au folosit metode moderne s-au desfășurat în Austria Inferioară la sfârșitul anilor '70 (J.W. Neugebauer în Friebritz 1, G. Trnka în Kamegg 1981³, Fig. 1) și Bavaria în 1985 (J. Petrasch în Künzing-Unternberg⁴, Fig. 2), iar în estul Europei centrale, încă din 1967, în Moravia (V. Podborsky la Těšetice-Kyjovice⁵) și 1971 în Slovacia (V. Němejcová-Pávuková la Svodín⁶, Fig. 3). În ultimele două regiuni menționate s-a folosit metoda fotografierii aeriene doar după căderea regimului comunist în 1990. Între anii 1969–1980 a fost cercetat de către H. Behrens și E. Schröter complexul circular cu cinci alinamente de palisade de la Schalkenburg lângă Quenstedt (Fig. 4), în Saxonia-Anhalt, primul de acest tip cercetat în mod reprezentativ în Germania centrală. Încadrat cronologic inițial în neoliticul târziu, pe baza mai multor datări ¹⁴C⁷, complexul a fost redatat pe baza descoperirilor de elemente târzii ale culturii ceramicii decorate cu împunsături în bandă (Stichbandkeramik) și a analogiilor formale în neoliticul mijlociu⁸.

Construcțiile circulare cu șanțuri din Bavaria au fost documentate complet prin fotografii aeriene încă din anii 1970 și 1980 de către O. Braasch și K. Leidorf. Începând cu anii '80, prin munca de pionierat a lui H. Becker, ulterior împreună cu J. Fassbinder, s-a reușit documentarea prin prospecțiuni de înaltă rezoluție cu ajutorul magnetometrului cu cesiu, a majorității complexelor de acest tip. Până în anul 1990, au fost realizate planuri magnetometrice detaliate pentru cele mai multe situri⁹, iar ulterior (până în 2000) acestea au fost completate și parțial repetate¹⁰. Ambele complexe circulare din Bavaria de Nord de la Ippesheim și Hopferstadt au fost cercetate și documentate integral prin metode geofizice¹¹.

În Austria Inferioară, primăvara extrem de secetoasă a anului 1981 a oferit condiții ideale pentru investigațiile prin intermediul arheologiei aeriene. Cu ajutorul armatei austriece, s-au putut realiza pe o suprafață extinsă fotografii succesive cu un aparat fotogrametric. Rezultatele au fost valorificate în arhiva pentru fotografii aeriene a Institutului de Arheologie al Universității din Viena. Mare parte din cele 50 de complexe circulare de șanțuri cunoscute acum pe teritoriul Austriei Inferioare au putut fi documentate cu ajutorul acestor fotografii verticale de înaltă rezoluție încă din această perioadă¹².

Prospecțiunile geofizice începute în anii '90 au fost continuate sistematic până în anul 2004, cuprinzând toate complexele circulare cunoscute până atunci. Datele geofizice au fost combinate cu cele obținute din prospecțiunile aeriene și cu informații geodezice într-un sistem GIS¹³. Ca urmare, Austria a ocupat un loc de frunte în cercetarea interdisciplinară, axată pe „*landscape archaeology*“, a complexelor circulare de șanțuri. Rezultatele cercetărilor au fost prezentate în cadrul expoziției de la Heldenberg (Austria Inferioară), în 2005, și au avut o amplă rezonanță¹⁴.

Perioada anilor 1990 este marcată de începutul prospecțiunilor prin fotografii aeriene în Germania centrală, la fel ca și în Cehia, Slovacia și Ungaria. Până la înființarea unei echipe de specialiști în Saxonia și Saxonia-Anhalt, activitatea de pionierat în domeniul fotografiilor aeriene a fost legată și aici de numele lui O. Braasch. Au fost descoperite numeroase complexe circulare între Saale și Elba¹⁵, care în multe cazuri au fost cercetate ulterior

² Schmotz 2007, 76 sqq.

³ Neubauer 2007, 186 sqq.

⁴ Schmotz 2007, 84.

⁵ Podborský 1976; Podborský 1988.

⁶ Němejcová-Pávuková 1995.

⁷ Behrens 1981; Behrens 1984; Behrens–Schröter 1979.

⁸ Kaufmann 2004.

⁹ Becker 1990.

¹⁰ Becker 1996.

¹¹ Fassbinder–Nadler 1998; Fassbinder–Schier 2002.

¹² Neubauer 2007, 194.

¹³ Doneus *et alii* 2001, 31sqq; Neubauer 2007, 196 f.

¹⁴ Daim–Neubauer 2005.

¹⁵ Schwarz 2003, 43–48; Stäuble 2003; Stäuble 2007.

și cu ajutorul metodelor geofizice. Construcțiile circulare cu șanțuri aparținând culturii ceramicii cu împunsături în bandă (*Stichbandkeramik*) de la Dresda-Nickern și Eythra (Saxonia)¹⁶, precum și cea de la Quedlinburg I¹⁷ și în special cea de la Goseck au fost cercetate în mare parte prin săpături arheologice.

Complexul de la Goseck, Kr. Weissenfels (Fig. 5) a fost săpat între anii 2002–2004 de către Institutul de arheologie preistorică al Universității din Halle, în colaborare cu Direcția de Arheologie a landului Saxonia-Anhalt și reprezintă singura construcție circulară cu șanțuri săpată integral de pe teritoriul actual al Germaniei. Deși publicația monografică se lasă încă așteptată, din studiile preliminare¹⁸ apărute pot fi desprinse câteva trăsături specifice ale complexului. Acesta prezintă trei locuri de acces și două aliniamente concentrice de palisade în interior. Porțiunile întrerupte ale palisadelor (cu aripi îndoite spre exterior) corespund cu exactitate rampelor de acces. Părțile terminale ale șanțurilor sunt prevăzute cu aripi exterioare (*Torwange*), plasate în unghi drept față de șanț. Această caracteristică lipsește altor complexe circulare din Germania centrală, dar e cunoscută în schimb în Austria Inferioară (Schletz¹⁹) și în mai multe cazuri din Slovacia²⁰. În Goseck au putut fi găsite și indicii, care permit să se presupună existența unui val de pământ exterior²¹. Trebuie amintit și faptul că complexul de la Goseck este unul dintre singurele, alături de cel de la Schletz (Austria Inferioară), care a fost reconstruit în mărime naturală, conform datelor obținute prin săpătura arheologică.

Tipuri și datare

Există mai multe încercări de a clasifica complexele circulare după modul lor de construcție. J. Petrasch subliniază individualitatea și variabilitatea planului de bază și propune o delimitare între construcții circulare cu un singur șanț și cele cu două sau mai multe șanțuri concentrice. Construcțiile cu șanț dublu ar putea fi, după părerea lui, subîmpărțite, unele având șanțuri de dimensiuni egale, iar

celelalte având șanțul exterior mult mai îngust decât cel interior²². Prin săpături arheologice s-a putut însă constata că în unele cazuri (Svodín, Kamegg, Dresden-Nickern) șanțurile concentrice reprezintă faze diferite de construcție, astfel încât numărul lor nu poate fi folosit decât în anumite cazuri drept criteriu valabil de diferențiere. V. Podborský clasifică, pe baza formei porților de acces, trei tipuri de construcții, fiecare denumite după câte două situri tipice: tipul Kothingeichendorf-Těšetice (cu rampe simple), tipul Bučany-Svodín (cu capetele de șanț cotite spre exterior / aripi exterioare) și tipul Lochenice-Unternberg (la care șanțul exterior este unit cu cel interior prin alte șanțuri, aflate pe ambele laturi ale intrării)²³.

Construcțiile circulare cu șanțuri au fost descrise, începând din anii 1990, ca fiind un fenomen de scurtă durată, care s-ar încadra cronologic la începutul neoliticului mijlociu (primele secole ale mileniului al 5-lea)²⁴. O așa numită „idee a complexelor circulare de șanțuri”²⁵ ar fi determinat răspândirea lor rapidă pe un spațiu geografic extins. Din punct de vedere al cronologiei relative, complexele compuse din mai multe șanțuri ar urma celor simple, fiind la rândul lor înlocuite de cele cu palisade²⁶. În secolul al 46-lea î. Chr. acest fenomen ar fi luat sfârșit, complexele existente nemafiind folosite (cel puțin în scopul lor inițial)²⁷. Această teorie nu a fost împărtășită în totalitate și de V. Podborský, care remarcă încă din 1999 că unele complexe din Moravia și Slovacia ar putea fi datate în cultura Lengyel evoluată, în timp ce construcția circulară simplă de la Rybník nad Hronom (Slovacia) ar aparține chiar fazei târzii a acestei culturi²⁸. În general, autorul sus-numit a pledat pentru o mare variabilitate cronologică, alăturând celor neolitice mijlocii și complexe circulare eneolitice și chiar din epoca bronzului târziu²⁹.

Interpretări

Odată cu intrarea acestei categorii de monumente în conștiința științifică, s-au dezvoltat și teoriile privind funcția lor. Ca de altfel la majoritatea tipurilor de complexe arheologice, părerile se încadrează în interpretarea clasică, oscilând între o interpretare

¹⁶ Stäuble 2007.

¹⁷ Schmidt 2006, 67. Complexul a fost prelucrat în cadrul unei lucrări de doctorat (încă nepublicată) la Universitatea din Halle de către A. Northe.

¹⁸ Bertemes *et alii* 2004; Bertemes–Northe 2007a; Bertemes–Northe 2007b.

¹⁹ Eder–Hinterleitner *et alii* 2005.

²⁰ Svodín, complexul exterior: Němejcová–Pávuková 1995, 80f.; Bučany: Bujna–Romsauer 1986, 28; Ružindol–Borová: Němejcová–Pávuková 1997, 17.

²¹ Bertemes–Northe 2007b, 146f.

²² Petrasch 1990, 480f.

²³ Podborský 1988; Podborský *et alii* 1999, 284.

²⁴ Petrasch 1990, 484;

²⁵ Trnka 2005, 14.

²⁶ Petrasch 1990, 518.

²⁷ Bertemes–Northe 2007b, 150, cu citat după Petrasch 1990, 517f., care însă nu se exprimă în acest fel la locul indicat de sus-numiții autori.

²⁸ Podborský 1999, 283f.

²⁹ Podborský 1999, 284–287.

sacrală și una profană. Una dintre teorii, respectând tradiția interpretărilor mai vechi ale structurilor cu șanțuri³⁰, propune interpretarea lor ca așezări fortificate sau cetăți /locuri de refugiu (în cazul în care incinta e lipsită de alte urme de locuire). Prezența șanțurilor, explicate ca element de fortificație, ar fi un argument în sprijinul acestei teorii, susținută până la moartea sa prematură de V. Němejcová-Pávuková. Unul dintre argumentele ei principale a fost dificultatea escaladării șanțurilor în formă de „V“, plecând de la cazul în care între acestea și palisade ar fi fost depus sub formă de val pământul extras din șanțuri. Prezența osemintelor umane, cu urme de violență, descoperite în șanțul complexului circular de la Ružindol-Borová, e interpretată de autoarea amintită ca indiciu al unor lupte³¹.

După V. Podborský, complexele circulare ar fi „locuri sacre“, care ar avea, pe lângă o funcție rituală și una socială (ca loc colectiv de adunare) și economică (în distribuția materiilor prime ș.a.)³². În studiile recente predomină interpretările multifuncționale, diferiți autori punând accentul în mod special asupra caracterului simbolic de trecere dincolo de o delimitare (șanțuri, palisade), a mișcării pe o cale prestabilită între exo- și endosferă³³. W. Neubauer, ca și F. Bertemes, vede în complexele circulare un întreg ansamblu spațial, corespunzând fazelor riturilor de trecere (după A. van Gennep și V. Turner)³⁴: separare, liminalitate și reintegrare. Complexele ar îndeplini deci o funcție de locații a riturilor de inițiere³⁵.

O propunere interpretativă deosebit de fascinantă, cu răsunet și în mass-media, privește funcționalitatea astronomică; complexele circulare de șanțuri sunt denumite în limbajul popularștiințific „observatoare solare“, „construcții cu rol de calendar“ sau chiar „catedrale ale epocii pietrei“. Unul dintre premergătorii acestei teorii este O. Höckmann, care remarcă încă din 1972 că plasarea foarte exactă, aproape fără deviație pe direcția est-vest, a porților de acces în complexul de la Kothingeichendorf ar fi putut folosi observării exacte a punctelor răsăritului și apusului soarelui la echinocșii.³⁶ În cadrul prospecțiunilor sale magnetometrice sistematice de la mijlocul anilor '80 în Bavaria Inferioară, H. Becker observa că orientarea axială regulată a porților ar putea fi legată de poziția punctelor de răsărit și apus ale soarelui la echinocșii

și/sau solstiții³⁷. Și în cele două studii de sinteză³⁸ asupra documentării și interpretării construcțiilor circulare cu șanțuri din Bavaria de Jos, autorul mai sus menționat pledează pentru o orientare a unor porți către puncte marcante de răsărit și apus din ciclul solar. Pe baza orientării astronomice a azimuturilor porților, el atribuie construcțiilor circulare o funcție de calendar, în acest fel fiind facilitată pentru locuitorii neolitici fixarea anumitor date importante din anul agrar. Ipoteza pare foarte probabilă în cazul construcției eliptice de la Meisterthal (Kr. Dingolfing-Landau), care este cea mai veche construcție geometrică a unei elipse din Europa. Focarele elipsei sunt în așa fel fixate, încât de aici se pot observa, prin cele două porți orientate cu precizie est-vest, poziția soarelui la răsărit și apus la datele de 21.12 și la 21.06 (Fig. 6).

Z. Weber und E. Kazdová³⁹ propun interpretări asemănătoare pentru complexele din Moravia, adăugând pentru prima dată și teorii referitoare la observarea mișcărilor lunii între cele două extreme ale sale (între punctul cel mai jos și cel mai înalt – *Kleine und Große Mondwende*). E interesant de remarcat că acest tip de interpretări aparține acum două decenii unei minorități, ignorate sau respinse de curentele de gândire arheologice contemporane⁴⁰.

O schimbare de paradigmă s-a petrecut abia în prima jumătate a deceniului trecut, un rol important avându-l interpretarea astronomică a complexului circular de la Goseck prin W. Schlosser⁴¹, precum și studierea azimuturilor porților de intrare ale complexelor din Austria Inferioară de către G. Zotti⁴². În Goseck a putut fi observată nu numai o orientare exactă pe punctul de răsărit al soarelui la solstițiul de iarnă (la flancul drept al porții, privind dinspre interior), dar și deschizături în palisadă, care permiteau observarea răsăritului și apusului de soare la solstițiul de vară precum și la 29 aprilie. Ultima dată, cunoscută în calendarul celtic ca Beltaine, se situează la jumătatea distanței între echinocșii de primăvară și solstițiul de vară și marchează o optime din anul solar. După G. Zotti, complexele de la Steinabrunn (Fig. 7) și Immendorf (Fig. 8) din Austria Inferioară ar prezenta axe de vizibilitate spre punctul de răsărit

³⁰ Lehner 1910.

³¹ Němejcová-Pávuková 1995, 214–216.

³² Podborský 1988, 258 sqq.

³³ Stäuble 2007, 178 sqq.

³⁴ Van Gennep 1909; Turner 1969.

³⁵ Neubauer 2007, 228f.; Bertemes–Northe 2007b, 162–165.

³⁶ Höckmann 1972, 197.

³⁷ Becker 1987; Becker 1988.

³⁸ Becker 1990; Becker 1996.

³⁹ Weber 1986; Kazdová–Weber 1990.

⁴⁰ J. Petrasch tratează problema orientărilor astronomice sumar, fără a lua poziție (Petrasch 1990, 469 cu nota 290). – G. Trnka respinge funcționalitățile astronomice ca nefondate și speculative (Trnka 1991, 317).

⁴¹ Bertemes–Schlosser 2004; Schlosser 2007.

⁴² Zotti 2005.

al Pleiadelor la echinocliul de primăvară și concomitent spre punctul de apus al lui Antares în semnul zodiacal al Scorpionului⁴³.

Din cele prezentate mai sus, se pot sintetiza câteva direcții principale ale cercetării complexelor circulare de șanțuri din neoliticul mijlociu:

- Stadiul actual al cunoașterii este bazat pe cercetarea arheologică aeriană, recurgându-se și la ajutorul prospecțiunilor geofizice. Acolo unde aceste metode s-au aplicat de timpuriu, ca de exemplu în Bavaria și Austria Inferioară, inventarul actual al monumentelor de acest tip a putut fi definitivat încă de la mijlocul anilor '90.
- Până în prezent, există o diferență cantitativă enormă între siturile cercetate prin metode nedestructive și cele săpate propriu-zis, așa încât multe complexe pot fi încadrate doar pe baza analogiilor formale în neoliticul mijlociu.
- Construcția complexelor de șanțuri circulare din neoliticul timpuriu implică adesea mai multe faze și este complexă. Interpretarea formei și funcționalității trebuie să țină seama de modificările survenite în perioada de funcționare.
- Modelele interpretative au fost influențate de conjuncturile istorice și științifice; în prezent predomină explicațiile multifuncționale, cu o tentă astronomică și calendaristică.
- În privința încadrării cronologice, există actualmente două opinii: a) pe de o parte, fenomenul complexelor circulare este explicat ca o modă de scurtă durată în neoliticul mijlociu timpuriu, eventual urmată de o schimbare a funcționalității; b) pe de altă parte, este pus în evidență caracterul diacron al acestui fenomen, care s-ar fi dezvoltat dintr-o tradiție comună între mileniiile al 5-lea și al 3-lea (ultima numai în condițiile în care criteriile arheologice de definiție devin flexibile).

Complexul circular de la Ippesheim (Bavaria)

Complexul a fost cercetat în anii 1998, 2000, 2002 und 2004, în patru campanii de săpătură, în suprafețe reprezentative⁴⁴ și aparține culturii *Großgartach*. Prin descoperirea, pentru prima dată, a unui complex circular de șanțuri aparținând acestei culturi, s-a putut micșora

hiatul dintre complexe de acest tip din Bavaria de Sud și cele în Germania centrală. Complexul de la Ippesheim se deosebește, prin construcția sa specifică, de alte complexe cunoscute ale culturilor Lengyel și ceramicii cu împunsături în bandă (*Stichbandkeramik*), precum și de cele ale neoliticului mijlociu din Bavaria de sud-est. Construcția are șase rampe de acces, inițial erau probabil chiar șapte (Fig. 9). S-au putut observa mai multe faze de reconstrucție, ca de exemplu micșorări sau măririi ale porților, care pot fi interpretate și în sensul unei schimbări funcționale (Fig. 10, fazele 2a/b). În centrul complexului, localizat cu precizie, s-a descoperit mormântul unei femei adulte, plasate în poziție verticală într-o groapă în formă de puț. Mormântul este singular și a fost interpretat ca sacrificiu uman⁴⁵ (Fig. 11), făcut cu ocazia abandonării complexului sau a schimbării funcționalității⁴⁶. Mormântul avea ca inventar un vas aproape complet, care poate fi datat în faza târzie *Planig-Friedberg*.

Chiar și numai pe baza prospecțiunilor geofizice, s-a putut observa cu claritate că două dintre intrări (nr. 2 și 3) sunt orientate pe azimutele răsăritului de soare la solstițiul de iarnă și de vară. Intrarea nr. 6, de fapt numai o porțiune îngustă de rampă, indică cu exactitate direcția punctelor de apus ale soarelui la echinoclii. Studiarea detaliată a axelor de vizibilitate ale porților de intrare cu ajutorul unui astronom (Th. Schmidt-Kaler) a arătat că, spre orizontul estic, câmpul de vedere era restrâns până la doar câteva minute de arc de cerc de două flancuri montane, așa încât punctul de răsărit al soarelui la solstiții era vizibil doar într-o singură zi a anului, din regiunea aflată între punctele de reper amintite și marginea dreaptă a intrării⁴⁷ (Fig. 12). Cea mai mare abatere de la azimutul teoretic al soarelui măsoară mai mult de 3°, ceea ce corespunde cu drumul străbătut de soare până la poziția reală de vizibilitate pe panta sudică a muntelui.

Se poate conchide că, cei care au construit complexul de la Ippesheim, nu s-au mulțumit cu o orientare aproximativă a axelor mediane de vizibilitate a porților de intrare spre punctele de răsărit ale soarelui la solstiții, ci au folosit și puncte de reper marcante din partea estică a orizontului pentru a îmbunătăți exactitatea observațiilor astronomice de cel puțin zece ori. Ca urmare, apariția fără îndoială spectaculoasă a discului solar în unghiul dintre panta sudică a muntelui Bullenheim și palisada

⁴³ Zotti 2005, 78.

⁴⁴ Schier-Schußmann 2001; Nadler-Schier 2003; Scharl 2005; Schier 2008; Schier (sub tipar).

⁴⁵ Nadler-Schier 2003; Schier 2005.

⁴⁶ Schier 2005, 237 sqq.

⁴⁷ Schier 2008.

care nu permitea o vizualizare directă⁴⁸, la sud de poarta nr. 2 (Fig. 13), era vizibilă realmente doar o dată pe an. În același timp, relevmentul dintre marginea dreaptă a intrării nr. 3 și panta sudică a muntelui Kappelberg permitea o fixare precisă a datei solstițiului de iarnă. Astfel, funcția de calendar a complexului pare foarte probabilă.

Este posibil ca modificările de construcție ulterioare să fi fost determinate de o schimbare a funcției, poate chiar de o abandonare a destinației de calendar. Nu se poate preciza dacă complexul a servit și altor scopuri: sociale (ca loc de adunare sau de judecată) și /sau economice (ca loc neutru pentru schimburi intra- sau intertribale). Și acestea sunt posibile, deși nu există dovezi arheologice în acest sens. E însă evident că înainte și după folosirea complexului ca loc de ceremonii acesta constituia o parte integrantă a așezării.

Activitatea edilitară ca reflectare a cunoștințelor

În complexul de la Ippesheim a fost atestată, pentru prima dată, prezența unei axe de vizibilitate raportate la două puncte marcante de reper din teren, având valență astronomică și calendaristică. Astfel, se poate conchide că poziția geografică a complexului de la Ippesheim a fost aleasă pe baza unei contemplări repetate pe parcursul a mai multor ani, astfel încât abaterea sa este mai mică decât 100 m. Cunoștințele astronomice și geodezice ale constructorilor erau cu siguranță foarte cuprinzătoare. Complexul de la Ippesheim este un argument pentru a suține ipoteza că orientările astronomice (și cosmologice?) nu sunt numai de natură *simbolică* (ca de exemplu orientarea bisericilor creștine spre est sau a moscheilor aproximativ spre Mecca). Folosirea reperelor fixe în teren și plasarea exactă a complexului la intersecția unor axe fixate topografic, indică mai degrabă că unul dintre scopuri era chiar contemplarea fenomenelor cerești recurente ciclic. În principiu, unul dintre scopurile complexelor circulare de șanțuri din mileniul al 5-lea constă în codificarea, cel puțin pentru prima dată în Europa, într-o formă spațial-monumentală, a cunoștințelor astronomice contemporane.

Într-un context cultural-istoric mai larg se pune întrebarea tipului de cunoaștere fundamentală și a modului de transfer. În condițiile în care se poate pleca de la premisa unor observații pe o perioadă mai îndelungată a pozițiilor solare, precum și a unei

înțelegeri abstracte a periodicității acestora, putem vorbi de o cunoaștere explicită, transferată discursiv⁴⁹. Astfel, se pune întrebarea referitoare la modul de păstrare și transmitere: erau aceste cunoștințe astronomice rezervate doar unor persoane specializate în ritualuri și/sau unui *Big-Man* carismatic? Erau aceste cunoștințe transmise, într-un cadru ritual, unui public larg la anumite momente predestinate sau numai unui grup selectat pe criterii speciale (de exemplu, celor care urmau a fi inițiați)? Sau este mai degrabă vorba de o cunoaștere proprie doar locuitorilor așezărilor cu complexe circulare, care îi deosebea de cei fără construcții de acest tip? În ultimul caz, ar trebui să luăm în considerare o funcție cu caracter identificator a acestei cunoașteri. Ar fi posibil ca locuitorii unei așezări cu complexe circulare să se fi deosebit și prin alte aspecte ale culturii materiale de locuitorii așezărilor contemporane din jur.

În pofida numărului mare de complexe circulare de șanțuri documentate, rămân încă multe semne de întrebare, de exemplu asupra alegerii poziției geografice, asupra planificării și organizării muncii de construcție sau în legătură cu utilizarea lor (inclusiv posterioară). În final, se pune întrebarea scopului existenței celor mai vechi construcții monumentale din Europa. Independent de alte funcții sociale și rituale, complexe circulare de șanțuri îndeplinesc funcția de codare, sub formă monumentală, a cunoștințelor astronomice din mileniul al 5-lea; cu alte cuvinte, erau construcții edilitare păstrătoare ale cunoștințelor (*Gebautes Wissen*).

BIBLIOGRAFIE

- Becker 1987
Becker, H., Das mittelneolithische Grabenrondell von Schmiedorf, *Arch. Jahr in Bayern* 1986 (1987), 37–40.
- Becker 1988
Becker, H., Magnetische Prospektion der Grabenwerke von Kothingeichendorf und Altheim. *Arch. Jahr in Bayern* 1987 (1988), 39–42.
- Becker 1990
H. Becker, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederbayern und ihre Interpretation auf Grund von Luftbildern und Bodenmagnetik. In: K. Schmotz (Hrsg.), *Vorträge des 8. Niederbayerischen Archäologentags*, Buch am Erlbach, (1990).
- Becker 1996
Becker, H., Kultplätze, Sonnentempel und Kalenderbauten aus dem 5. Jahrtausend vor Chr. – Die

⁴⁸ Pentru expoziția de la Heldenberg (Austria Inferioară) din 2005 a fost făcută în mărime naturală o construcție circulară cu șanțuri. S-a putut observa că parii formau o palisadă care nu permitea trecerea privirii (din centrul complexului).

⁴⁹ Asupra sistematicii formelor de cunoaștere comp. Dods 2004.

mittelneolithischen Kreisanlagen in Niederbayern. In: Becker, H. (Hrsg.), *Archäologische Prospektion. Luftbildarchäologie und Geophysik*. Arbeitshefte des Bayer. Landesamtes für Denkmalpf. 59, München, (1996), 101–122.

Behrens 1981

Behrens, H., The first „Woodhenge“ in Middle Europe. *Antiquity* 55 (1981), 172–178.

Behrens 1984

Behrens, H., Ein hohes Radiokarbondatum für ein mitteleuropäisches Woodhenge. *Arch. Korrbbl.* 14 (1984), 259–262.

Behrens – Schröter 1979

Behrens, H., Schröter, E., Das erste neolithische „Woodhenge“ in Mitteleuropa. *Alttertum* 25 (1979), 148–152.

Bertemes – Northe 2007a

Bertemes, F., Northe, A., Neolithisches Heiligtum in prähistorischer Kulturlandschaft – die Abschlussuntersuchungen in der Kreisgrabenanlage von Goseck und weitere Grabungen in deren Umgebung. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* 4, 2006 (2007), 269–281.

Bertemes – Northe 2007b

Bertemes, F., Northe, A., Der Kreisgraben von Goseck. Ein Beitrag zum Verständnis früher monumentaler Kultbauten Mitteleuropas. In: Schmotz, K. (Hrsg.), *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*, Rahden/Westf., (2007), 137–168.

Bertemes et alii 2004

Bertemes, F., Biehl, P. F., Northe, A., Schröder, O., Die neolithische Kreisgrabenanlage von Goseck, Kr. Weißenfels. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* (NF) 2 (2004), 137–145.

Bertemes – Schlosser 2004

Bertemes, F., Schlosser, W., Der Kreisgraben von Goseck und seine astronomischen Bezüge. In: H. Meller (Hrsg.), *Der geschmiedete Himmel. Die weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren*, Stuttgart, (2004), 48–51.

Bujna – Romsauer 1986

Bujna, J., u. Romsauer, P., Siedlung und Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. In: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nové Vozokany 5.–9. November 1984, Nitra / Wien, (1986), 27–35.

Daim – Neubauer 2005

Daim, F., Neubauer, W. (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, St. Pölten, (2005).

Dods 2004

Dods, R. R., Knowing Ways/ Ways of Knowing: Reconciling Science and Tradition. *World Archaeology* 36 (2004), 4, 547–557.

Doneus et alii 2001

Doneus, M., Eder-Hinterleitner, A., Neubauer, W., Archaeological Prospection in Austria. In: Doneus, M., Eder-Hinterleitner, A., Neubauer, W. (Hrsg.), *Archaeological Prospection*. Fourth International Conference on Archaeological Prospection Vienna, 19.–23. September 2001, Wien (2001), 11–33.

Eder-Hinterleitner et alii 2005

Eder-Hinterleitner, A., Einwögerer, Chr. u. Neubauer, W., Grundlagen für eine Rekonstruktion – Die Kreisgrabenanlage Schletz. In: Daim, F., Neubauer, W. (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, St. Pölten, (2005), 85–92.

Fassbinder – Nadler 1998

Fassbinder, J., Nadler, M., Magnetometerprospektion einer mittelneolithischen Kreisgrabenanlage bei Ippesheim, Landkreis Neustadt a. d. Aisch – Bad Windsheim. *Arch. Jahr in Bayern* 1997 (1998), 40–43.

Fassbinder – Schier 2002

Fassbinder, J., Schier, W., Magnetometerprospektion der neolithischen Kreisgrabenanlage bei Hopferstadt. *Arch. Jahr Bayern*, 2001 (2002), 17–20.

Höckmann 1972

Höckmann, O., Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. In: Fitz, J., Makkay, J. (Hrsg.) *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. A vonaldíszes kerámia időszéri kérdései*, Székesfehérvár, (1972), 187–209.

Kazdová – Weber 1990

Kazdová, E., Weber, Z., Architektur der Lengyel-Rondelle im mittleren Donauraum. *Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch.* 73 (1990), 159–169.

Kaufmann 2004

Kaufmann, D., Die Ausgrabungen auf der „Schalkenburg“ bei Quenstedt, Ldkr. Mansfelder Land (Sachsen-Anhalt), und die Palisadenringanlage. In: B. Hänsel, E. Studeníková (Hrsg.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavůvková*, Rahden/Westf., (2004), 395–410.

Lehner 1910

Lehner, H., Der Festungsbau der jüngeren Steinzeit. *PZ* 2 (1910), 1–23.

Nadler – Schier 2003

Nadler, M., Schier, W., Ein Menschenopfer in der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Ippesheim, Landkreis Neustadt a. d. Aisch – Bad Windsheim, Mittelfranken? *Arch. Jahr in Bayern* 2002 (2003), 18–20.

Němejcová-Pavůvková 1995

Němejcová-Pavůvková, V., Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur. *Studia Archaeologica et Mediaevalia* 2 (1995).

- Němejcová-Pávuková 1997
Němejcová-Pávuková, V., Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová. *Studia Archaeologica et Mediaevalia* 3 (1997).
- Neubauer – Melichar 2005
Neubauer, W., Melichar, P., Die Kreisgrabenanlagen in Österreich. In: F. Daim, W. Neubauer (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung 2005*, Horn-Wien (2005), 241–245.
- Neubauer 2007
Neubauer, W., Monumente der Steinzeit zwischen Himmel und Erde. Interdisziplinäre Kreisgrabenforschung in Österreich. In: Schmotz, K. (Hrsg.), *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*, Rahden/Westf., (2007), 185–242.
- Petrasch 1990
Petrasch, J., Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *Ber. Röm.-Germ. Komm.* 71 (1990), 407–564.
- Podborský 1976
Podborský, V., Erkenntnisse auf Grund der bisherigen Ausgrabungen in der Siedlung mit mährisch bemalter Keramik bei Těšetice-Kyjovice. *Jahresschrift Halle* 60 (1976), 129–148.
- Podborský 1988
Podborský, V., *Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou*. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica, Brno, (1988).
- Podborský et al. 1999
Podborský u. Kollektiv, *Pravěká sociokultovní architektura na Moravě. Primeval socio-ritual architecture in Moravia*, Brno, (1999).
- Scharl 2005
Scharl, S., Die Kreisgrabenanlage von Ippesheim – ein Kalenderbau? *Arch. Jahr in Bayern* 2004 (2005), 20–23.
- Schier 2005
Schier, W., Kopfüber ins Jenseits – Ein Menschenopfer in der Kreisgrabenanlage von Ippesheim? In: F. Daim, W. Neubauer (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, St. Pölten, (2005), 234–238.
- Schier 2008
Schier, W. (mit einem Beitrag von Th. Schmidt-Kaler), Zur astronomischen Orientierung der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Ippesheim, Mittelfranken. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 40 (2008), 45–55.
- Schier (sub tipar)
W. Schier, Die Kreisgrabenanlage von Ippesheim, Kr. Neustadt/Aisch-Bad Windsheim, Mittelfranken. Ergebnisse der Grabungen 1998–2004. In: F. Bertemes, A. Northe, H. Schwarzberg (Hrsg.), *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa*. Veröffentlichung des internationalen Workshops Goseck, 7.–9. Mai 2004. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 6 (2011), 129–144.
- Schier – Schußmann 2001
Schier, W., Schußmann, M., Die Kreisgrabenanlage der Großgartacher Kultur von Ippesheim, Landkreis Neustadt a. d. Aisch – Bad Windsheim, Mittelfranken. In: M. Chytráček, J. Michálek, K. Schmotz (Hrsg.), *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/Westböhmen*, 10. Treffen 7. bis 10. Juni 2000 in Český Krumlov, Rahden/Westf., (2001) 64–70.
- Schlosser 2007
Schlosser, W., Lichtblicke – geometrisch-astronomische Analyse der Kreisgrabenanlage von Goseck, Ldkr. Weißenfels. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* 4, 2006 (2007), 282–284.
- Schmidt 2006
Schmidt, H., Das Frühneolithikum. In: Meller, H., *Archäologie XXL. Archäologie an der B6n im Landkreis Quedlinburg. Arch. in Sachsen-Anhalt*, Sonderband 4 (2006), 65–70.
- Schmotz 2007
Schmotz, K., Die mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen Niederbayerns. Anmerkungen zum Gang der Forschung. In: Schmotz, K. (Hrsg.), *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*, Rahden/Westf., (2007), 71–106.
- Schwarz 2003
Schwarz, R., Pilotstudien. *Zwölf Jahre Luftbildarchäologie in Sachsen-Anhalt*, Halle(Saale), (2003).
- Stäuble 2003
Stäuble, H., Kreisgrabenanlagen im Überblick. In: Bartels, R. u. a., *Ein neolithisches Siedlungsareal mit Kreisgrabenanlagen bei Dresden-Nickern. Eine Übersicht. Arbeits- u. Forschber. Sächs. Bodendenkmalpflege* 45 (2003), 97–133; hier 124–133.
- Stäuble 2007
Stäuble, H., Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen im Wandel der Zeit. Die sächsischen Beispiele. In: Schmotz, K. (Hrsg.), *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*, Rahden/Westf., (2007), 169–184.
- Trnka 1991
Trnka, G., Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen. *Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. Wiss.* 26 (1991).
- Trnka 2005
Trnka, G., Kreise und Kulturen – Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. In: Daim, F., Neubauer, W. (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, St. Pölten, (2005), 10–18.

- Turner 1969
 Turner, V., *Das Ritual. Struktur und Anti-Struktur*, Frankfurt/M, (1996).
- Van Gennep 1909
 Van Gennep, *Les rites de passage*, Paris, (1909).
- Weber 1986
 Weber, Z., Astronomische Orientierung des Rondells von Těšetice-Kyjovice, Bez. Znojmo. In: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nové Vozokany 5.–9. November 1984, Nitra / Wien, (1986), 313–322.
- Zotti 2005
 Zotti, G., Kalenderbauten? – Zur astronomischen Ausrichtung der Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. In: Daim, F., Neubauer, W. (Hrsg.), *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, St. Pölten, (2005), 75–79.

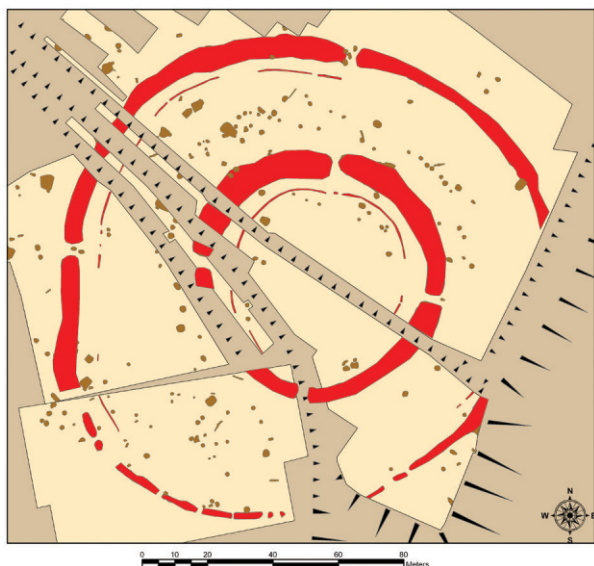

Fig. 1. Circular enclosure of Kamegg (Lower Austria). (Doneus & Trnka, in: Daim – Neubauer 2005, 31 fig. 1.40)

Fig. 2. Circular enclosure and earthwork at Künzing (Bavaria). (Becker 1996).

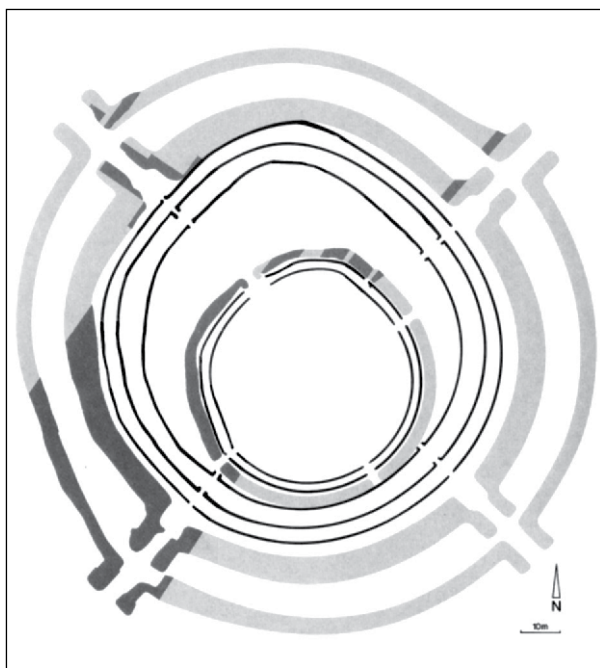

Fig. 3. Circular enclosure of Svodín (Slovakia). (Petrasch 1990, 564, fig. 29).

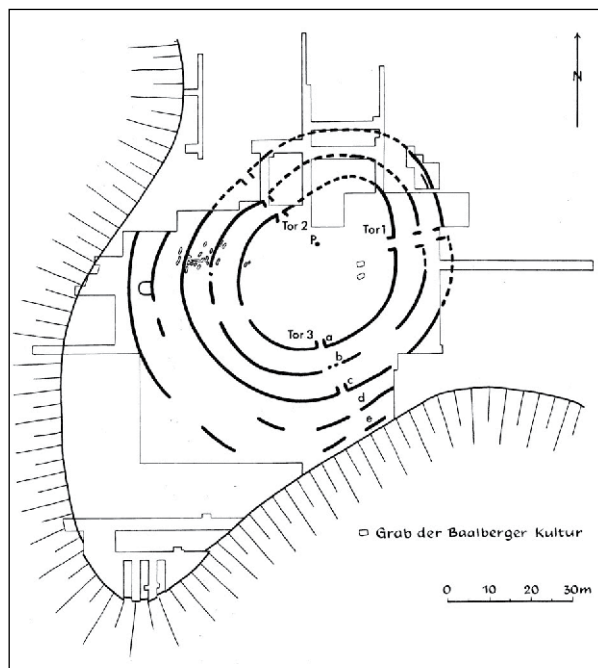

Fig. 4. Schalkenburg near Quenstedt (Saxony-Anhalt) – roundel with five concentric ditches. (Behrens 1984).

Fig. 5. Reconstruction of circular enclosure at Goseck (Saxony-Anhalt). (Bertemes et al. 2004)

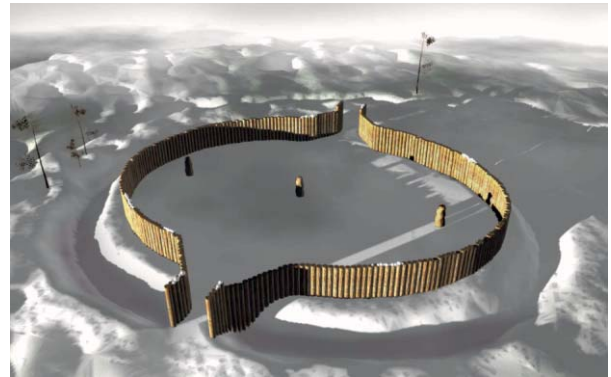

Fig. 6. Elliptical enclosure at Meisterntal (Bavaria), reconstruction at winter solstice (Courtesy of H. Becker).

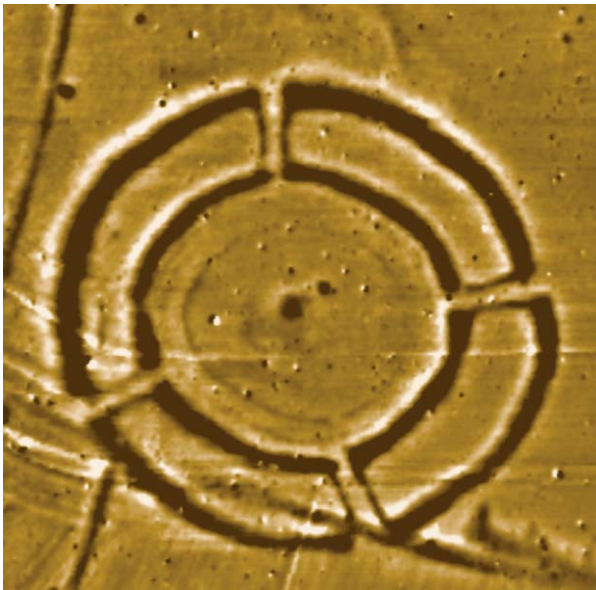

Fig. 7. Double enclosure at Steinabrunn (Lower Austria). (Fera, Neubauer & Rachbauer in: Daim - Neubauer 2005,

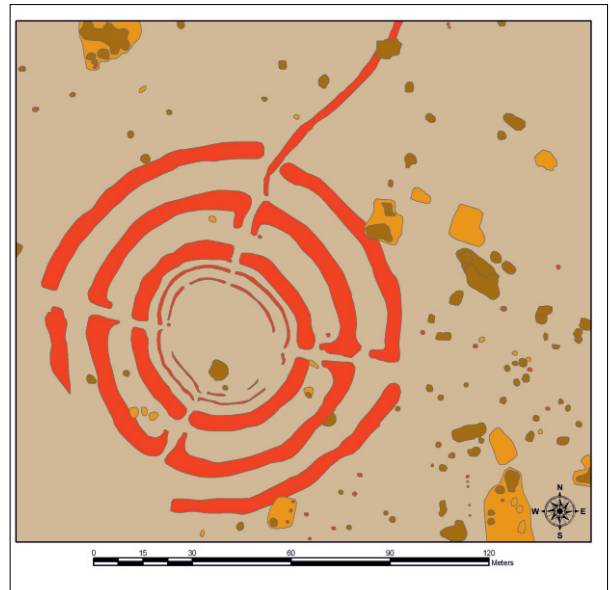

Fig. 8. Triple enclosure of Immendorf (Lower Austria). (Kastowski et al. in: Daim - Neubauer 2005, 81 fig. 3.8).

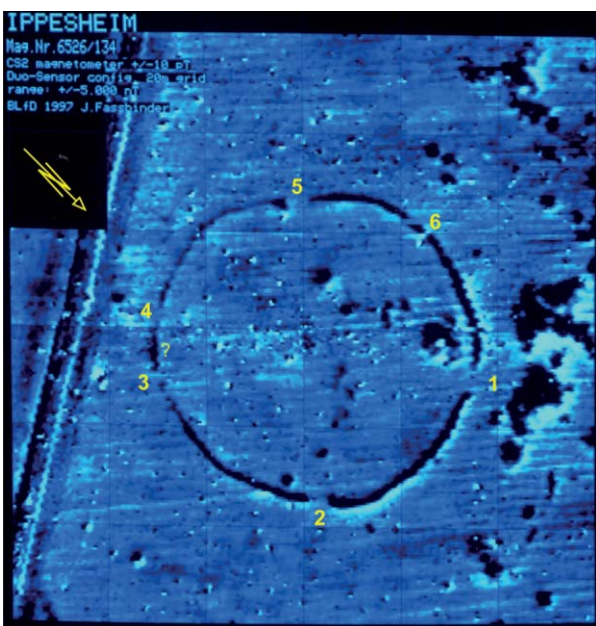

Fig. 9. Circular enclosure of Ippesheim (Bavaria), magnetogram J. Faßbinder (Munich).

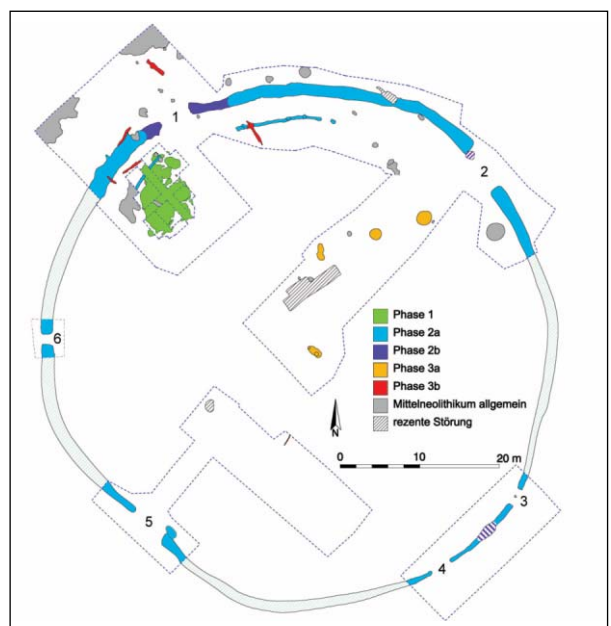

Fig. 9. Circular enclosure of Ippesheim (Bavaria), magnetogram J. Faßbinder (Munich).

Fig. 11. Ippesheim, ritual deposition of female in vertical position (Institute of Prehistoric Archaeology, Freie Universität Berlin).

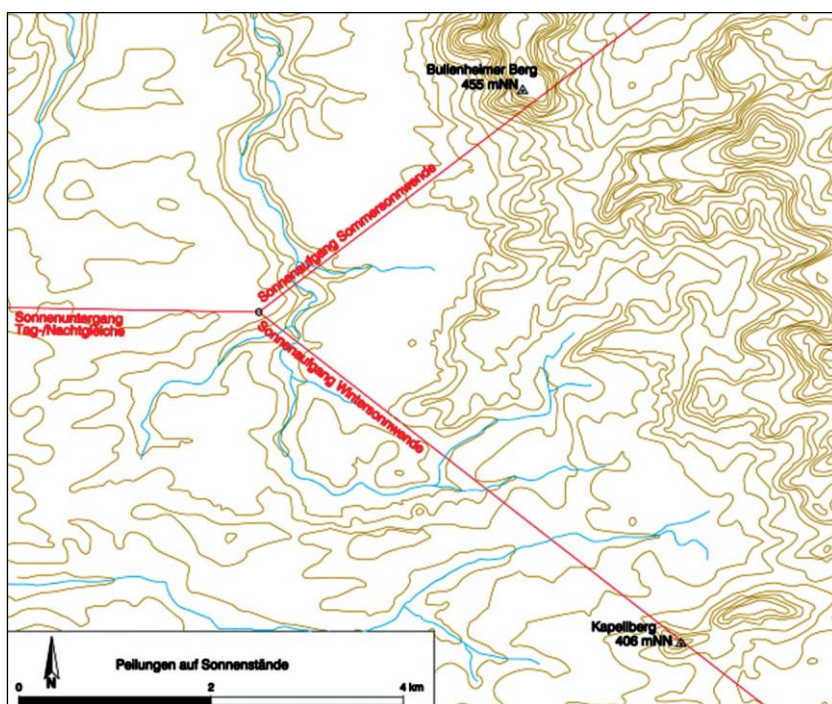

Fig. 12. Ippesheim. Lines of sight towards two mountain peaks, following the right borders of gates 2 and 3. (S. Suhrbier, Institute of Prehistoric Archaeology, Freie Universität Berlin).

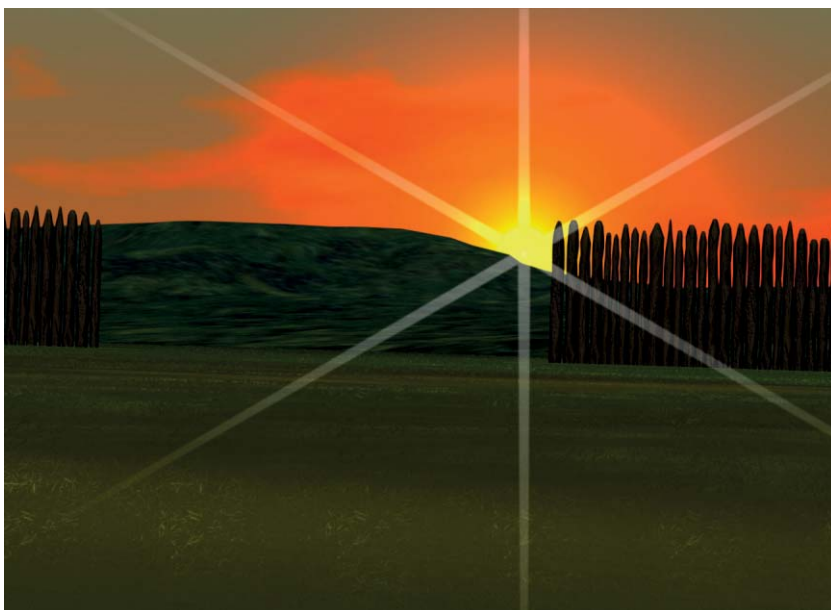

Fig. 13. Ippesheim, virtual reconstruction of sunrise at summer solstice 4800 BC (S. Suhrbier, Institute of Prehistoric Archaeology, Freie Universität Berlin).

PRODUCTION AND FUNCTION OF BARBED POINTS FROM THE GUMELNIȚA TELL OF HÂRȘOVA (CONSTANȚA COUNTY)

Monica Mărgărit*, Dragomir Nicolae Popovici**

Keywords: *eneolithic, harpoon, antler, operational sequence, hypothetical function.*

Cuvinte cheie: *eneolitic, harpon, corn, secvență operațională, funcție ipotetică.*

Production and function of barbed points from the Gumelnita tell of Hârșova (Constanța County)

(Abstract)

For the Neo-Eneolithic of the Romanian territory, barbed points (harpoons) represent the type of artifact belonging to the osseous materials industry on which we have most information. The lot we had at our disposal for this study, coming from the settlement from Hârșova-tell, is made up of 19 harpoons (coming from the diggings of the period 1989–2008), made of *Cervus elaphus* antler. In this study we have tried to identify how the raw material was obtained, turned into finished pieces (processing techniques), the economy of these finished pieces (the ways how they were used and their role in the economy), and finally the eventual repairs of the fractured pieces and their reintegration in the economy of the community. We also provide a series of experimental and ethnographic examples, in order to illustrate that the general denomination of ‘harpoon’ is incorrect, when extended to designate all the points with barbs. The ethnographic comparisons, which at first seemed to offer a key to understanding how these weapons were used, in the end complicate the problem by demonstrating that prey can be hunted in different ways and that the same weapon can be used with different hunting methods.

Hârșova-tell (Constanța County) lies on the current territory of the town, is approximately 13 m high and occupies an area of approx. 200 × 150 m, while the anthropic sediments are approximately 11.20 m thick (Plate I). As regards the prehistoric habitation levels, the oldest vestiges belong to the Boian and Hamangia cultures (first half of the 5th millennium B.C.), continuing with the cultures of Gumelnița (second half of the 5th millennium B.C.) and Cernavoda I (early 4th millennium B.C.).¹

The first archaeological researches were conducted in 1961², but, starting with 1993, the excavation strategy changed fundamentally³, by testing the informational level of the various types of stratigraphic units discovered during research so as to allow the elaboration of a sampling strategy appropriate for the purposes of the investigation. Given that the research is carried out in a tell, therefore a multilayer

settlement, with an extremely complicated stratigraphy, it mainly aimed to evaluate the content of the different SUs, which consisted of either indoor (rarely) or outdoor occupational remains. Screening of the sediments from other contexts was performed only in exceptional cases (occupational SUs inside dwellings, remains resulted from using combustion structures etc.). In this sense, the samples were, primarily, water sieved in screen columns in order to obtain significant data.

This is the reason why only those pieces from archaeological campaigns undertaken after 1993 have, in this study, a clear stratigraphic position, which could provide a true picture as to what their function was at that particular moment (fractured item abandoned among household wastes; an unfinished item, stored in order to be subsequently finished; a still usable harpoon coming from a burnt/not burnt dwelling, a passage area, habitation level etc.).

Description of the inventory

With the Gumelnița culture, harpoons are those artifacts made of hard animal material on which we have the most extensive data, especially due to their inventorization by E. Comșa⁴. A significant lot

* Universitatea Valahia din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste, str. Lt. Stancu Ion, nr. 34–36, Târgoviște, jud. Dâmbovița, e-mail: monicamargarit@yahoo.com.

** Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei, nr. 12, sector 3, 030026, București, e-mail: mirel_d_n_p@yahoo.com.

¹ Galbenu 1962, Popovici *et alii* 1992, Popovici-Rialland 1996.

² Galbenu 1962.

³ Popovici *et alii* 1998–2000, Randoin *et alii* 1998–2000.

⁴ Comșa 1986.

seems to be that of Căscioarele (Călărași County), where early archaeological campaigns revealed no less than 24 harpoons with bilateral barbs, asymmetrically disposed⁵, subsequent researches leading to the discovery of new harpoons, without specifying their number or morphological characteristics⁶. For the Gumelnița settlement, one unilateral harpoon with two barbs⁷ and 7 bilateral harpoons, with a varied morphology of barbs, are mentioned⁸. We can also mention the two harpoons from Cunești (Călărași County)⁹, the six harpoons from Vărăști (Călărași County)¹⁰ or the harpoon from Tangâru¹¹. The harpoons from the Luncavița settlement¹² or the 22 harpoons, of which two can be considered unfinished items, those from the settlement of Bordușani-Popină¹³, also belong to the Gumelnița culture.

At the settlement of Hârșova-tell we have identified 19 harpoons made from *Cervus elaphus* antler, of which 6 are intact, 9 are proximal fragments, 1 mesial fragment, 2 distal fragments and a mesially fractured harpoon, with an additional unfinished piece. The analyzed lot comes from the patrimony of the National Museum of Romanian History and that of Carsium Museum of Hârșova.

Morphology. Morphological criteria of establishing the various types of harpoons are quite numerous, but, unfortunately, no functional variety could be deduced from this typology. The only indicator, significant indeed, is suggested by the unilaterality or bilaterality of barbs, the number of barbs and then by their morphology. Thus, we have established two main groups: unilateral harpoons and bilateral harpoons.

Unilateral harpoons (type A)

- subtype A1 (with straight barbs)
- subtype A2 (with convex barbs) – 3 specimens
- subtype A3 (with sharp barbs)

Bilateral harpoons (type B)

- subtype B1 (with straight barbs)
- subtype B2 (with convex barbs) – 8 specimens
- subtype B3 (with sharp barbs) – 4 specimens

Indeterminate – 4 specimens

Subtype A2 – 3 specimens

The first specimen is distally broken (Plate II/1). It has a straight profile, probably made on a beam.

The proximal part has a cone-shaped morphology, with convergent straight-lined edges, circular section. Its ends are marked by two asymmetric protuberances, with convex edges which served for hafting. The mesial part section corresponds, in fact, to the general section of the harpoon, measured at the widest side. It is elliptical (massive shaft with elliptical section and convergent convex-sided barbs). The edges of the shaft are convex convergent. The barb morphology is defined by the character of the distal edge. The harpoon in question has a unique barb, with both edges convex. The execution technique is specific to harpoons, i.e. clearing barbs and protuberances by sawing (Plate II/6–7), but has some particular elements as well. The proximal end was sharpened by small chippings, around the entire circumference, without the later shaping (Plate II/5). On top of the upper edge of the barb, there are obvious signs of rather irregular longitudinal scraping, which may represent early point arranging action. On the opposite side, over a small portion, a quite deep transversal scraping was applied, meaning that there was a barb there that had fractured and the surface was refurbished to allow the further use of the harpoon. The distal extremity is fractured in saw teeth (Plate II/4), probably by usage.

The second harpoon is a mesial fragment (Plate II/2), with elliptical section and convex-concave shaft edges. The harpoon has a unique barb, slightly broken at the top, far from the shaft, with the distal edge convex and the proximal one concave. The item was intensely burnt, which destroyed any sign of shaping.

The last harpoon of this category has a strongly curved morphology and was made on an eye tine (Plate II/3). It has a proximal side with straight-lined convergent rims, a circular cross-section and a convex extremity. The two protuberances are triangular, with straight-concave rims and a convex-concave section. At mesial level, the rims are convex convergent, the section elliptical. The piece has two convex barbs, with convex-concave edges, far from the shaft. The distal part has convex convergent rims, a circular section, a slightly broken extremity. The morphometry of the specimen is as follows: length – 15.1 cm; average breadth – 1.6 cm; average thickness – 1.3 cm. At proximal level, the base was tapered by longitudinal scraping. Barbs are set at the far end of the shaft and preserve no trace of clearance, having been probably retouched from the inside. The distal part was also created by longitudinal, converging scraping, starting above the last barb. Also at distal

⁵ Ștefan 1925.

⁶ Dumitrescu 1965.

⁷ Dumitrescu 1924.

⁸ Dumitrescu 1925, fig. 66/20–26.

⁹ Popescu 1938.

¹⁰ Comșa 1986.

¹¹ Berciu 1935.

¹² Micu-Maillé 2006.

¹³ Mărgărit *et alii* 2010.

level, on the upper side, the item has a few short transversal incisions. Pearling was removed from the entire surface of the harpoon by polishing.

Subtype B2 – is represented by two intact and six fragmented specimens

The first specimen has a curved profile, the proximal side has convex convergent edges, a circular section, convex extremity (Plate III/1). The protuberances have straight-lined concave rims, a triangular morphology, convex-concave section. At mesial level, sides are rectilinear parallel, section is plano-convex, with 2 slightly asymmetric barbs, having convex-rectilinear edges. The distal side presents convex convergent edges, a plano-convex section, pointed end. The dimensions of the piece are: length – 13 cm, average breadth – 1.8 cm, average thickness – 1.2 cm. The ends were tapered by longitudinal scraping and barbs and protuberances were smoothed out by cutting.

The second specimen (Plate III/2) has the proximal part with slightly concave convergent sides, circular section, convex extremity. The mesial part presents convex-convergent sides with convex-concave section. Barbs are asymmetric, with both edges convex, far from the shaft. The distal part has convex-convergent edges, circular section, pointed end. Morphometrical data are: length of 12 cm, breadth and thickness of 1.4 cm. This harpoon is particular within the whole assemblage of Hârșova settlement, as it presents a hafting system which is entirely different from protrusions existing with the other harpoons. The proximal part is an extension of the shaft, being crafted by longitudinal scraping, around the circumference. The proximal end was smoothed out by polishing. Barbs are placed far from the shaft and do not preserve any trace of being smoothened. The distal part was also created by longitudinal convergent scraping, started from the last barb.

With the fractured specimens (Plate III/3–5), proximal parts have a conical morphology, with rectilinear convergent edges (3) and concave convergent edges (3). The end is pointed (1), convex (3), rectilinear horizontal (1) and slightly fractured (1). Protuberances are symmetric, with triangular (5) and rectangular (1) morphology. At this level, cross-section is convex-concave (2), plano-convex (2), rectangular (1) and biconvex (1). One of the items has bilateral incisions transversally disposed to the axis, parallel, with an asymmetric V-profile, possibly to ease up gripping. The mesial part has rectilinear parallel (2) and rectilinear convergent (4) edges, cross-sections are convex-concave (2),

plano-concave (2), biconvex (1) and indeterminate (1). Barbs are symmetric on one of the specimens and asymmetric on the others. The distal edge is convex (6) and the proximal is convex (3) or concave (3). The distal part is preserved on one specimen only, having biconvex cross-section, concave convergent edges and convex extremity.

One of the specimens (Plate IV/1), slightly fractured at distal level, has two rows of asymmetric barbs, very close to the shaft, that were made by cutting from both sides, at a very closed angle. In addition, the microscopic study has shown that, after cutting, the inside was polished, thus removing the traces resulted from clearance (Plate IV/7). The piece was entirely shaped on the lower side. The distal part has a *languette* fracture, on two planes, which appears to be of functional nature (Plate IV/4–5). On the lower side, just below the fracture, the initiation of a transversal incision is obvious (Plate IV/6), therefore we can advance the idea that sectioning the piece below the fracture and rearranging the point must have been intended, but the action was abandoned.

Subtype B3 – is represented by four specimens, of which three are intact and the fourth is fractured at proximal level.

As regards the first intact specimen (Plate IV/2), the proximal part has concave convergent edges, circular cross-section, convex extremity. Protuberances are triangular, with plano-convex cross-section, rectilinear concave edges. The mesial part has trapezoidal section, rectilinear convergent edges. It has two rows of asymmetric barbs, with rectangular morphology. The distal part has convex-convergent edges, cross-section is circular, the end is slightly rounded. The item is 13.9 cm long, its average width 1.4 cm, average thickness of 1.1 cm.

The second intact specimen was made entirely on beam, having strongly marked pearling (Plate IV/3). The proximal part has rectilinear convergent edges, rectangular cross-section, rectilinear horizontal extremity. Towards the end, there are two symmetric trapezoidal protuberances, with plano-convex section. Barbs are asymmetric, with rectilinear edges, close to the shaft. At distal level, edges have a rectilinear-convergent morphology and the extremity is rectilinear horizontal. Morphometric data are: length – 21.4 cm, average width – 2.3 cm, average thickness – 1.1 cm. The removal techniques applied on barbs and protuberances is identical to those present with the other specimens. The proximal part was prepared by

longitudinal scraping, the distal, by direct percussion. The specimen did not go through a finishing stage, therefore we have wondered if maybe it was still under production.

The third specimen was produced on an eye tine (Plate V/1). The proximal part has concave-convergent edges, slightly irregular extremity (Plate V/4), rectangular cross-section. Protuberances are symmetric, one with rectangular, the other with triangular morphology. At mesial level, edges are convex convergent, with rectangular cross-section. Barbs are symmetric, two of them being intact, the other two destroyed. The distal part has convex convergent edges, biconvex cross-section, irregular flattened end. It is 19 cm long; 2 cm wide and 1 cm thick, on the average. Barbs and protuberances of the proximal part were cleared by applying on them the typical method of successively deepened cutting by the sawing technique (Plate V/6). The point was shaped in continuation of barbs, by convergent longitudinal scraping (Plate V/5). The point is extremely peculiar as it has a pronouncedly deformed and dull aspect (Plate V/3).

The fractured specimen (Plate V/2) has barbs positioned far from the shaft and asymmetrically disposed, while cross-section is biconvex. The distal part has convergent convex edges, pointed end, circular cross-section. Cuts made to clear barbs are visible (Plate V/10) and so are the small longitudinal chippings performed towards the extremity, on the entire circumference, to sharpen the point (Plate V/9), which were overlapped by scraping. The proximal part has a saw teeth fracture, probably at the hefting level (Plate V/8).

Indeterminate

Four of the specimens fall into this category, but we cannot identify the morphology of barbs (Plate VI/1). Two are proximal fragments, which have not preserved any barbs, with the third one, distally fractured as well, traces of two symmetrically disposed barbs are still visible. At the proximal part, morphology is conical, with concave (2) and convex convergent edges (1), a slightly fractured (1), rectilinear (1) and convex (1) extremity. The two protuberances are symmetric, with a rectangular morphology – in the first two specimens, while, with the third, one of the protuberances is damaged and the other has a trapezoidal morphology.

This category also includes a distal fragment, which preserves the traces of two symmetric, entirely fractured barbs. At proximal level, a protuberance with rectangular morphology was preserved (the other seems not to have been there at

all). The piece is fractured longitudinally, therefore cross-section at this level remains unknown to us. At distal part, the point is preserved, having a tapered morphology.

Unfinished piece

By initiating the procedure of clearing the barbs, this piece illustrates the intention of turning it into a harpoon (Plate VI/2). The transversal debitage of the antler was done by indirect percussion, still visible at the proximal end, while, at the opposite extremity, a flexion fracture is apparent. Longitudinal debitage was done by percussion. On one side, the procedure of clearing the barbs was started, by sawing. We believe that the inappropriate dimensions of the blank (it was too short) for such a piece led to abandonment.

Conclusions

Getting the raw material

All harpoons found at the Hârşova-tell settlement were made from *Cervus elaphus* antler. We have wondered why this particular raw material was chosen to make a weapon, considering that, for instance, lithic weapons could inflict more serious injuries¹⁴. There may be several reasons to justify this option:

- mechanical properties of the antler – an optimal elasticity/hardness ratio¹⁵, which absorbs shocks better, thus making it resistant to impact;
- pieces made of hard animal material can be more easily repaired after fracturing;
- anatomical constraints of matter: in this case, a wider blank was needed as a pre-form of the future harpoon and the antler could provide such debitage flakes;
- last but not least, cultural options of the group.

The antler could be obtained by harvesting or a sub-product of hunting. According to experts, the shed antler was more suitable for manufacturing; as it was at its maximum growth, the area of cross-sections with compact tissue (used for processing) was much wider. Indeed, we were able to identify within the assemblage a predominance of remains from shed antlers, while the antler from the skull was rather sporadic. Supply is local, considering that in this settlement a lot of *Cervus elaphus* bones have been identified, being the second most hunted animal, after the boar¹⁶. The presence of the shed

¹⁴ Arndt-Newcomber 1986.

¹⁵ Guthrie 1983, Gregor 1985, Averbough, 2000.

¹⁶ Bălăşescu *et alii* 2005.

antler meant organizing harvesting expeditions not far from the settlement, a short time after the deer had lost its antlers. The antler grows from April until July (when it reaches maximum calcification) and falls at the end of winter (in March for adult specimens)¹⁷. It is attacked by rodents, carnivores, even deer, then by invertebrates, short after it falls¹⁸; however, the Hârşova community needed it in good shape. We have already highlighted the particular resistance of antler weapons and tools, so renewal of the set of objects was done quite rarely and, as the set of manufactured antlers from Hârşova-tell illustrates, it was customary to have a surplus of raw material, in the form of rather morphologically and morphometrically standardized blanks. Therefore, we believe that expeditions were not very frequent; still there was neither a question of a “crisis” of raw matters, despite the seasonal availability of the antler.

Technique

Experts agree that prehistoric technology depends, first of all, on cultural attitudes subsumed under a fundamental experience, including individual and collective actions with consequences accumulated over time¹⁹. Regrouping all the elements resulted from a operation sequence – waste, unfinished pieces and finished objects – offers the key to analytically decoding manufacturing methods and techniques specific to a certain human group.

The study of debitage procedures has led us to the conclusion that, for harpoon manufacturing, flattened blanks were used, resulting from a transversal and longitudinal debitage of the matter block. Beams or parts of eye tines were used for these blanks, as, normally, obtaining a blank with a significant width to allow clearing of barbs was intended. Starting from debitage blocks (blanks, waste) and from finished pieces that preserve such signs, we have identified the following clearing procedures, possibly used to produce blanks for future harpoons: a transversal debitage subordinating a scheme of transformation by sectioning (by far, the most frequently used within the assemblage of Hârşova-tell settlement) and a longitudinal debitage, to which a scheme of transformation by bipartitioning subordinates. In the first case, the techniques used are: removal by direct percussion and removal by indirect percussion (attested on the unfinished piece), always associated either with a bending or a direct percussion – for final

separation, each of them leaving specific traces which allow diagnosing. With longitudinal debitage procedures, technique used is removal by indirect percussion (Plate VI/3).

For volume modification procedure (Plate VII) – namely clearing barbs and protuberances, the only identified technique was sawing. For the clearing of barbs, an operation which consists of progressively deepened incisions, alternatively, on both sides, the direction of the incisions determines the morphology of the future barbs. With barbs which are positioned far from the shaft, having a tapered morphology, the purpose was to create a space between barbs, by removing an approximately rectangular shape remnant. Thus, sawing is applied starting from three levels: the proximal edge of the first barb, the space between barbs and the distal edge of the next barb. The second procedure, which seems more adequate for convex-concave barbs, is to create two incisions by sawing, representing the distal edge of a barb and the proximal edge of the other one, both gradually deepened so that they reunite (technique present on the unfinished piece).

As regards surface modification procedures (arranging extremities), scraping was the most frequently used technique. It may be peripheral, thus obtaining a conical or bifacial end, in order to get a circular shape; points are cleared after barbs, especially those which are set in continuation of the distal edge of the last barb. Scraping can give the final shape of the object, being, sometimes, the only phase of shaping. The next technique, present with these procedures, is removal by direct percussion (small overlapped flakes), suitable both for clearing of the point and of the proximal extremity. With some specimens, these two techniques combine with polishing, applied on the entire surface of the piece, until the removal of pearly and retouching the surface.

The proximal part has two types of hafting. The first and most representative refers to the extremities provided with protrusions, which are made using the same technique as that of barbs; the second has a proximal part in continuation of the shaft, shaped through scraping. Ethnographic examples prove that these different morphologies of the proximal part do not necessarily depend on a fixed or mobile hafting and that²⁰, sometimes, these variations do not mean anything other than the search for optimal solutions to a problem²¹, such as finding a shape suitable for the various uses. In addition, none of these weapons, despite

¹⁷ Provenzano 2001.

¹⁸ Averbough 2000, 2005.

¹⁹ Lemonnier 1993, Dobres 1995, Luik-Maldre 2007.

²⁰ McClellan 1975.

²¹ Scheinsohn 2010.

the morphological variability, present any specific element that should allow us to ascertain their singularity, but, rather, we can only imagine an inventory of weaponry of the entire group.

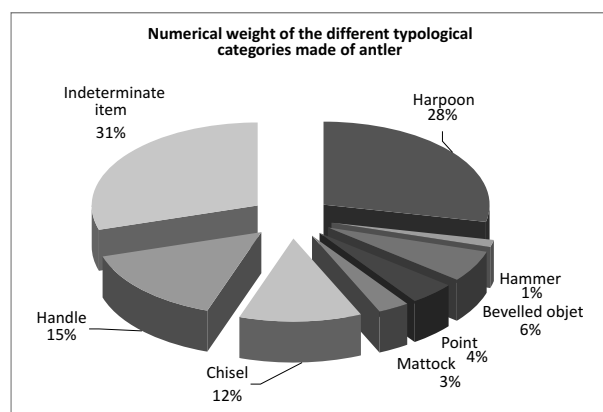
Production

It refers to the main types of tools present in an industry and how they reflect economic activities. Traditionally, professional literature has linked harpoons to fishing. Studies have shown that, along with hunting, fishing and clam harvesting were the main food resources of the community at Hârşova-tell. Among those species suitable for this type of fishing are catfish, zander, cyprinids and even carp, during spawning²².

Statistics show that the harpoon was the main manufactured typological category, made of deer antler, which offers us a picture of the position occupied within the community economic life. The advantages of this type of weapon are as follows: it remains well fixed after being thrust into the prey's body, by means of barbs, and, at the same time, it allows recovering the prey, by means of the haft attached to it, which may explain the Hârşova-tell community's preference to use it.

Table no. 1 – Numerical weight of the different typological categories made of antler

Typological categories	Number of items	Numerical weight
Harpoon	19	28%
Hammer	1	2%
Bevelled objet	4	6%
Point	3	4%
Mattock	2	3%
Chisel	8	12%
Handle	10	15%
Indeterminate item	20	30%

The study of the assemblage aimed to integrate into an economic cycle, including manufacturing, using and maintenance. In this sense, it is of great importance to highlight an activity of weapon maintenance, therefore of restoration after fracturing.

When an object is deteriorated, it can be recovered or abandoned, if the type of fracture makes restoration impossible. Recovery can be achieved in two ways²³:

- Repairing, if the tool can be reconditioned, preserving its original shape and function.
- Recycling, if its original shape and function cannot be preserved.

As for the harpoons found at the settlement of Hârşova-tell, we have not identified a systematic preoccupation for reconditioning fractured pieces. The only examples, falling into the first category – repairing –, are a harpoon of A2 subtype, whose surface was retouched by scraping at the level of the fractured barb, and a harpoon of B2 subtype, which has a functional *languette* fracture, at distal level, where there was an attempt to repair the point, by removing the fractured surface, but the operation was not finished.

Hypothetical function

In the present primitive world, the harpoon is used both for fishing (Amerindians, Eskimos), and for catching aquatic birds and even mammals, while crossing a water (Eskimos), pinnipeds (Patagonia)²⁴ or even arboreal animals – monkeys (Agra population of the Philippines)²⁵. We might be reproached that such a comparison (Neolithic – primitive world) could be exaggerated, considering the differences in time and space. The situation is completely different, if we start from the fact that the harpoon accompanies the entire evolution of modern man, being “invented” by the first *Homo sapiens sapiens*²⁶, and is still used in various ecological environments (Arctic areas, Australia, South and North Americas, the Pacific).

The experimental studies conducted by Pokines and Krupa²⁷ prove extremely useful in identifying certain usages in order to verify the functionality of harpoons, studies that have proven the precision and resistance of this weapon. With the specimens of Hârşova-tell settlement, fractures are especially present at distal level, perhaps because the point remained in the prey and the haft with the hunter.

²³ Goutas 2008.

²⁴ Scheinsohn 2010.

²⁵ Bion Griffin 1997.

²⁶ Yellen *et alii* 1995.

²⁷ Pokines-Krupa 1997.

²² Bălăşescu *et alii* 2005.

Furthermore, other experiments carried out by M. Pétillon²⁸ have shown that nature and position of impact fractures are specific to a certain type of hafting – fixed or movable.

As regards the analyzed set, proximal extremity presents a tamping, with small cavities resulted from matter losses, covered by polish, which proves prolonged usage. Microscopic study has revealed series of micro-striation, which seem to have resulted from repeated irregular friction, hence the assumption of a movable hafting system (Plate V/4).

The distal end is, in most of the cases, fractured *en languette* – oblique fracture, developed towards the distal extremity, specific to projectiles – but the saw teeth fracture is also present. These two types are seen by experts as being of functional nature, belonging to flexion fractures²⁹. In one of the specimens we have identified a principal fracture, accompanied by a second, shorter one, placed on the opposite side (Plate IV/4–5), resulting, according to experimental studies³⁰, from fracturing of the distal part in several fragments, at the moment of impact. Another type of change in the distal extremity, after use, is characterized by a bifacial tamping, which gave the irregular aspect of the extremity (Plate V/3). In this case, the piece kept being used without being repaired, hence the *emoussé* aspect (which supports our assertion

regarding the lack of systematic preoccupation of maintaining the equipment).

This study, along with that conducted on the set of harpoons discovered at the Borduşani–Popină settlement (Ialomiţa County)³¹, raises the issue of the generic name of harpoon, covering the entire range of barbed points, an issue approached by other authors as well³². It is the ethnographic comparisons, which initially seemed to offer the key to understanding the usage of these weapons, that have complicated the debates, proving that an animal could be taken down in various manners and the same weapon could be used in various ways. We are still in the debating stage, as we cannot make a functional separation of the different types of barbed points.

Archaeological and cultural context

Since the beginning of the article, we have pointed out the inequality of information, a situation that was generated by older excavations, where the principle of elevation passes was applied. Thus, for pieces found in campaigns prior to 1993, we were not able to identify the context of the abandonment. Moreover, with some of the pieces at Carsium Museum of Hârşova, the information is imperfect. Percentage data show that harpoons predominate mainly in contexts related to dwellings or habitation levels, illustrating that they were still used, at that moment.

Table no. 2 – *Arheological context of harpoons from the Gumelniţa tell of Hârşova*

No.	Morphological type	Year	Area	Layer	SU	Square	Arheological context
1	Subtype A2	1997	β	10	5345	L5	Habitation level
2		1999	β	13	3970	M8	Burnt dwelling
3		MINAC (no. 308)	passim	–	–	–	–
4	Subtype B2	1991	β	–	–	F3	MINAC 39413
5		MINAC (no. 309)	passim	–	–	–	–
6		1996	β	10	3067	L4	MINAC 39423
7		1992	C	–	–	D2	MINAC 39406
8		2001	–	13	11836	L8	Burnt dwelling
9		1996	β	4	–	–	Stratigraphic profile
10		2003	β	8	10007	F5	Habitation level
11		1999	β	3	6371	F3	Habitation level
12		1989	β	–	–	H4–I4	MINAC 39410
13	Subtype B3	1990	β	–	–	F2	MINAC 39516
14		2008	β	2	7514	E2	Passage area
15		1996	β	9	3233	K5	Habitation level
16	Indeterminate	1999	β	13	3970	M8	Burnt dwelling
17		2003	–	10	10956	M4	Habitation level
18		1989	β	–	–	K4	–
19		1996	β	13	3594	M8	Dwelling

²⁸ Pétillon 2008.

²⁹ Legrand 2000, Pétillon 2006.

³⁰ Stodiek 2000.

³¹ Mărgărit *et alii* 2010.

³² Rust 1943, Clark 1975, Feustel 1980, Weniger 2000, Pétillon, 2008.

Out of the lot under analysis, except one (piece no. 7 – subtype B2 – coming from a Boian cultural context), all the items were discovered in contexts belonging to Gumelnița culture, A2 stage. This situation brings to light the possibility that at least this subtype may have been used along the evolution of both of these cultures.

As far as the items attributed to the Gumelnița A2 stage are concerned (18 pieces), 11 have a definite stratigraphic context, which allows for some preliminary observations. So, 4 pieces were discovered in the destruction levels belonging to dwellings 50 and 58 (burnt dwellings) and in the destruction level of dwelling no. 44 – a dwelling which was not destroyed by fire, but was abandoned. All the other items discussed here were found in occupational levels external to the dwellings, only one being discovered in a passage area (piece no. 14). Somewhat surprising is also the fact that for the latter, we noticed both the presence of fragmentary, abandoned pieces, which could no longer be used, and also the presence of some items that, at least apparently, could still be used. It is difficult to advance definite conclusions concerning this situation.

In the case of the items presenting burning marks (no. 2, 8, 9, 11, 16 and 17), which is sometimes strong, it can be noticed that these marks could be due to the fact that they were discovered in the destruction levels of dwellings no. 50 and 58 (no. 2, 8 and 16), which are burnt dwellings. It is obvious that the items burnt when the respective dwellings burnt as well. The items no. 9, 11 and 17 come from external occupational levels and their preservation condition under these circumstances allows for some further observations. They may be suggested by the context provided by the item no. 17, which was discovered in a stratigraphic unit in which burnt adobe (in a significant proportion) was also found along with other anthropic elements. This situation suggests the fact that the respective sediment may have come from a built structure which caught fire and whose remains were, for a reason that would be hard to mention here, deposited in the respective area (so, we can presume that the adobe burnt along with the dwelling it was part of). So, there is a possibility for these items to have come from contexts that ended up in this way. The situation is not exceptional considering the fact that during the diggings, on numerous occasions, it was possible to note, in occupational levels external to the dwellings, the existence of certain materials coming from the construction of different structures or coming from demolitions, leveling, etc.

If we look at the discovery context of the different items, according to their typological classification, a few more observations are necessary. Even though the items that make up this lot are not very numerous, one can say that there is a significant possibility that the subtype B2 (amounting to a frequency of 38.8% in the total of the items attributable to Gumelnița cultural context) may be considered the type used most by the community from Hârșova. In point of statistic frequency, we can notice that the following in this hierarchy are subtype B3 – 22.2% and A2 – 16.6%. Even though these numbers may change in time, we find the difference between them significant in point of its general data. Although during this stage of our analysis we do not aim to advance hypotheses concerning the eventual chronological evolution of the production of these items or concerning their value from the viewpoint of the peculiarities of each community in point of their production and use, we must highlight the fact that these possibilities exist and in the future they should be checked out.

In the same sense, out of the analysis of the data provided by the typological determinations, in correlation to the stratigraphic situations, what draws our attention is the fact that in the case of the items discovered respectively in dwellings and dwelling remains, there is a certain structuring. Here, we refer to the fact that in the case of the dwelling no. 50, two items were found. Unfortunately, only one of them (no. 2) was possible to determine with a higher degree of certainty from a typological viewpoint, namely the sub-type A2, the other one being undeterminable (no. 16). In the debris of the dwelling no. 58, where just one item was discovered (no. 8), this item could be attributed to the sub-variant B2. It is possible for this situation to be relevant, especially if we consider the possibility that the existence of the typological variants might express a certain functional specialization of the types determined and implicitly of the inhabitants of the respective dwellings. In exchange, the presence of all the three typological sub-types signaled within the external occupational levels can only be normal within this context, highlighting the fact that they were used at the same time by all the members of this community.

Acknowledgments

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2011-3-0133.

BIBLIOGRAPHY

- Arndt-Newcomber 1986
S. Arndt, M. Newcomber, Breakage Patterns on Prehistoric Bone Points: An Experimental Study. *Studies in the Upper Palaeolithic of Britain and Northwest Europe* (Ed. D.A. Roe), BAR International Series, 269, Oxford (1986), 165–173.
- Averbouh 2000
A. Averbouh, *Technologie de la matière osseuse travaillée et implication paléolithique: l'exemple des chaînes d'exploitation du bois de cervidé chez les magdaléniens des Pyrénées*. Thèse de doctorat, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne (2000).
- Averbouh 2005
A. Averbouh, Collecte du bois de renne et territoire d'exploitation chez les groupes magdaléniens des Pyrénées ariégeoises. *Comportements des hommes du Paléolithique Moyen et Supérieur en Europe: territoires et milieux* (Dir. D. Vialou, J. Renault-Miskovsky, M. Patou-Mathis), Actes du colloque du G.D.R. 1945 du CNRS, Paris, 8–10 janvier 2003, Eraul 111, Liège (2005), 59–70.
- Bălăşescu et alii 2005
A. Bălăşescu, V. Radu, D. Moise, *Omul şi mediul animal între mileniiile VII–IV î.e.n. la Dunărea de Jos*. Ed. Cetatea de Scaun, Târgovişte (2005).
- Berciu 1935
D. Berciu, Săpăturile arheologice de la Tangîru (1934). Raport preliminar. *Buletinul Muzeului Judeţului Vlaşca*, 1, (1935), 1–30.
- Bion-Griffin 1997
P. Bion-Griffin, Technology and Variation in Arrow Design among the Agta of Northeastern Luzon. *Projectile Technology* (Ed. H. Knecht), New York (1997), 267–286.
- Clark 1975
J. G. D. Clark, *The mesolithic settlements of Northern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge (1975).
- Comşa 1986
E. Comşa, Date despre harpoanele din epoca neolitică din Muntenia. *CCDJ*, II, (1986), 43–50.
- Dobres 1995
M.A. Dobres, Gender and prehistoric technology: on the social agency of technical strategies. *Symbolic Aspects of Early Technologies* (Ed. S. Shennan), World Archaeology, 27, 1, London: New York, (1995), 25–49.
- Dumitrescu 1924
Vl. Dumitrescu, Découvertes de Gumelniţa. *Dacia*, I, (1924), 325–342.
- Dumitrescu 1925,
Vl. Dumitrescu, Fouilles de Gumelniţa. *Dacia*, II, (1925), p. 29–103.
- Dumitrescu 1965
Vl. Dumitrescu, Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică târzie de la Căscioarele. *SCIV*, 16, 2, (1965), 215–237.
- Feustel 1980
R. Feustel, *Magdaleienstation Teufelsbrücke*. Weimar (1980).
- Galbenu 1962
D. Galbenu, Aşezarea neolitică de la Hârşova. *SCIV*, 12, 2, (1962), 285–304.
- Gregor 1985
M. Gregor, *Bone, Antler, Ivory and Horn, the Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. Eds. Croom Helm, London (1985).
- Goodchild 1984
P. Goodchild, *Survival skills of the North American Indians*. Chicago Review Press, Chicago (1984).
- Goutas 2008
N. Goutas, Les pointes d'Isturitz sont-elles toutes des armes de chasse?. *Gallia Préhistoire*, 50, (2008), 45–101.
- Guthrie 1983
R. D. Guthrie, Osseus Projectile Points: Biological Considerations Affecting Raw Material Selection and Design among Paleolithic and Paleoindian Peoples. *Animals and Archaeology* (Eds. J. Clutton-Brock, C. Grigson), BAR International Series, 163, Oxford (1983), 273–294.
- Julien 1982
M. Julien, *Les harpons magdaléniens*. XVIIe suppl. a Gallia Préhistoire, Editions du CNRS, Paris (1982).
- Legrand 2000
Al. Legrand, *Vers une identification technique et fonctionnelle des outils biseautés en matières osseuses: le site magdalénien de la Garenne Saint-Marcel (Indre)*. Mémoire de DEA, Université Paris I (2000).
- Lemonnier 1993
P. Lemonnier, Introduction. *Technological Choices. Transformation in Material Cultures since the Neolithic. Material Cultures. Interdisciplinary Studies in the Material Construction of Social Worlds* (Ed. J. Lemonnier), London: New York (1993), 1–35.
- Luik-Maldre 2007
H. Luik, L. Maldre, Bronze Age bone artefacts from Narkūnai, Nevieriokė and Kereliai fortified settlements. Raw materials and manufacturing technology. *Archeologia Litwana*, 8, (2007), 5–39.
- Mărgărit et alii 2010
M. Mărgărit, D. Popovici, F. Vlad, L'utilisation du harpon dans la culture Gumelniţa. Etude de cas: l'habitat de Borduşani-Popină (département de Ialomiţa). *Cercetări Arheologice*, XVII, (2010), 35–54.

- McClellan 1975
C. McClellan, *My old people say. An ethnographic survey of Southern Yukon territory*. National Museums of Canada / National Museum of Man (publications in Ethnology, 6), 1, Ottawa (1975).
- Micu- Maillé 2006
C. Micu, M. Maillé, La période énéolithique en Dobroudja du Nord (Roumanie). *Hommes et passé des Causses* (textes réunis par J. Gascó, F. Leyge et Ph. Gruat), Actes du Colloque de Millau, 16–18 Juin 2005, Éditions des Archives d'Écologie Préhistorique, Toulouse (2006), 13–36.
- Pétillon 2006
J.-M. Pétillon, *Des magdaleniens en armes. Technologie des armatures de projectile en bois de cervidé du Magdalénien supérieur de la Grotte d'Isturitz (Pyrenees-Atlantiques)*. Artefacts 10, Editions du Centre d'études et de documentation archéologique, Treignes (2006).
- Pétillon 2008
J.-M. Pétillon, Des barbelures pour quoi faire ? Réflexions préliminaires sur la fonction des pointes barbelées au Magdalénien supérieur. *Recherches sur les armatures de projectiles du Paléolithique supérieur au Néolithique* (Coord. J.-M. Pétillon, M.-H. Dias-Meirinho, P. Cattelain, M. Honegger, C. Normand, N. Valdeyron), Actes du colloque C83, XVe congrès de l'UISPP, Lisbonne, 4–9 septembre 2006, *Paletnologie*, 1, (2008), 69–102.
- Pokines-Krupa 1997
J. Pokines, M. Krupa, Self-Barbed Antler Spearpoints and Evidence of Fishing in the Late Upper Paleolithic of Cantabrian Spain. *Projectile Technology* (Ed. H. Knecht), New York (1997), 241–262.
- Popescu 1938
D. Popescu, Les fouilles de Cunești. *Dacia*, V–VI, (1938), 109–120.
- Popovici et alii 1992
D. Popovici, P. Hașotti, D. Galbenu, C. Nicolae, Cercetările arheologice din tell-ul de la Hârșova (1988). *Cercetări Arheologice*, IX, (1992), 8–18.
- Popovici-Rialland 1996
D. Popovici, Y. Rialland (eds.), *Viața pe malul Dunării acum 6.500 de ani/Vivre au bord du Danube il y a 6500 ans*. Édition Caisse nationale des monuments historiques et de sites, Paris (1996).
- Popovici et alii 1998–2000
D. Popovici, B. Randoin, Y. Rialland, V. Voinea, F. Vlad, C. Bem, G. Haită, Les recherches archéologiques du tell de Hârșova (dep. de Constanța). 1997–1998. *Cercetări Arheologice*, XI, partea I, (1998–2000), 13–124.
- Provenzano 2001
N. Provenzano *Les industries en bois de Cervidés des Terramares émiennes*. Thèse de doctorat, Université Aix-Marseille II (2001).
- Randoin et alii 1998–2000
B. Randoin, D. Popovici, Y. Rialland, Metoda de săpătură și înregistrarea datelor stratigrafice într-un sit pluristratificat: tell-ul neo-eneolitic de la Hârșova. *Cercetări Arheologice*, XI, partea I, (1998–2000), 199–234.
- Scheinsohn 2010
V. Scheinsohn, The Good, the Bad and the Ugly: Prehispanic Harpoon Heads from Beagle Channel, Isla Grande de Tierra del Fuego (Patagonia, Argentina). *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*, (Eds. A. Legrand, I. Sidera), BAR International Series, 2136, Oxford (2010), 295–302.
- Rust 1943
A. Rust *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumunster (1943).
- Stodiek 2000
U. Stodiek, Preliminary results of an experimental investigation of Magdalenian antler points. *Anthropologie et Préhistoire*, 111, (2000), 70–78.
- Ștefan 1925
Gh. Ștefan, Les fouilles de Căscioarele, *Dacia*, II, (1925), 191–192.
- Weniger 2000
G.-Ch. Weniger, Magdalenian Barbed Points: Harpoons, Spears and Arrowheads. *Anthropologie et Préhistoire*, 111, (2000), 79–87.
- Yellen et alii 1995
J. E. Yellen, A. S. Brooks, E. Cornelissen, M. J. Mehlman, K. Stewart, A middle stone age worked bone industry from Katanda, Upper Semliki Valley. *Science*, 268, (1995), 553–556.

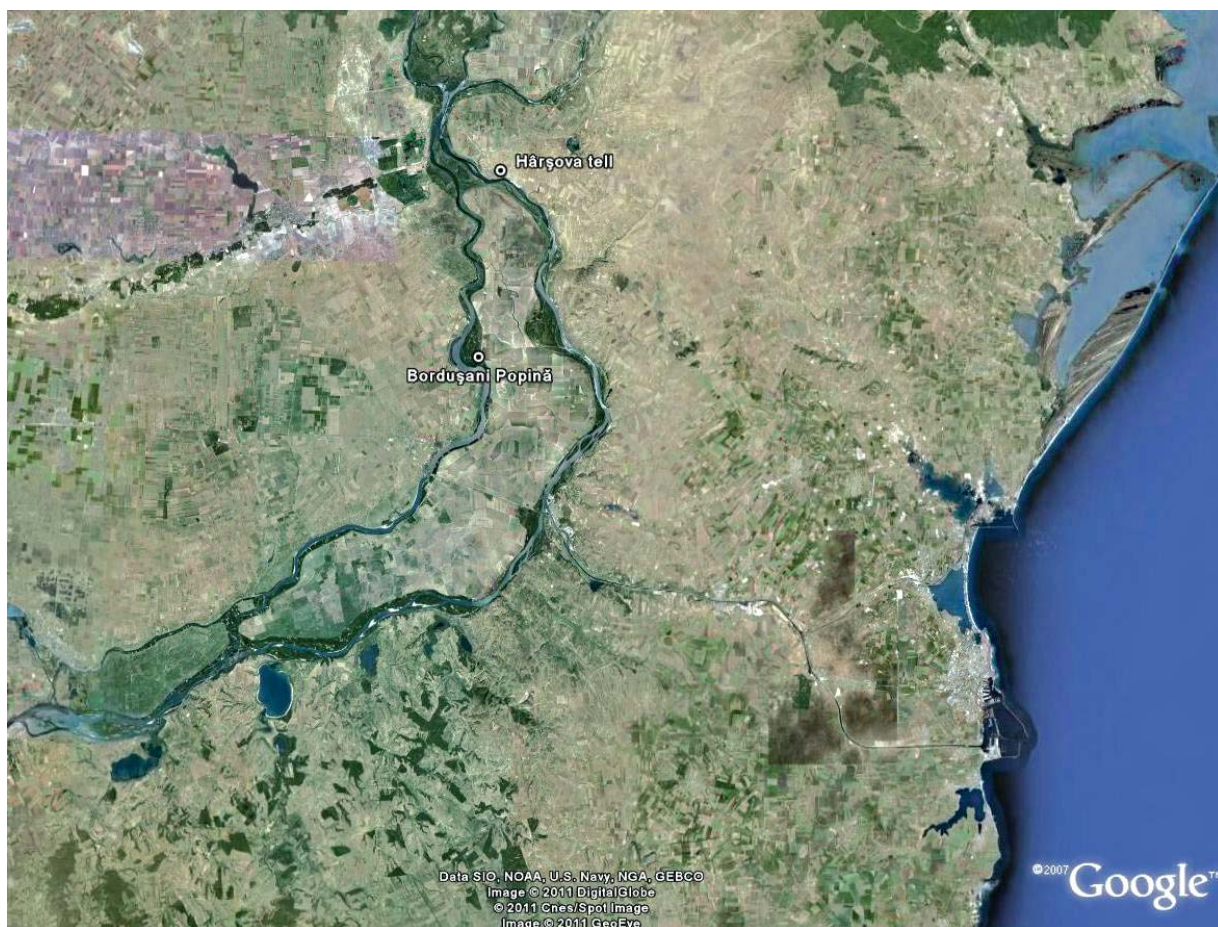

Plate I: Geographic setting of Hârșova-tell station (photo from Google Earth).

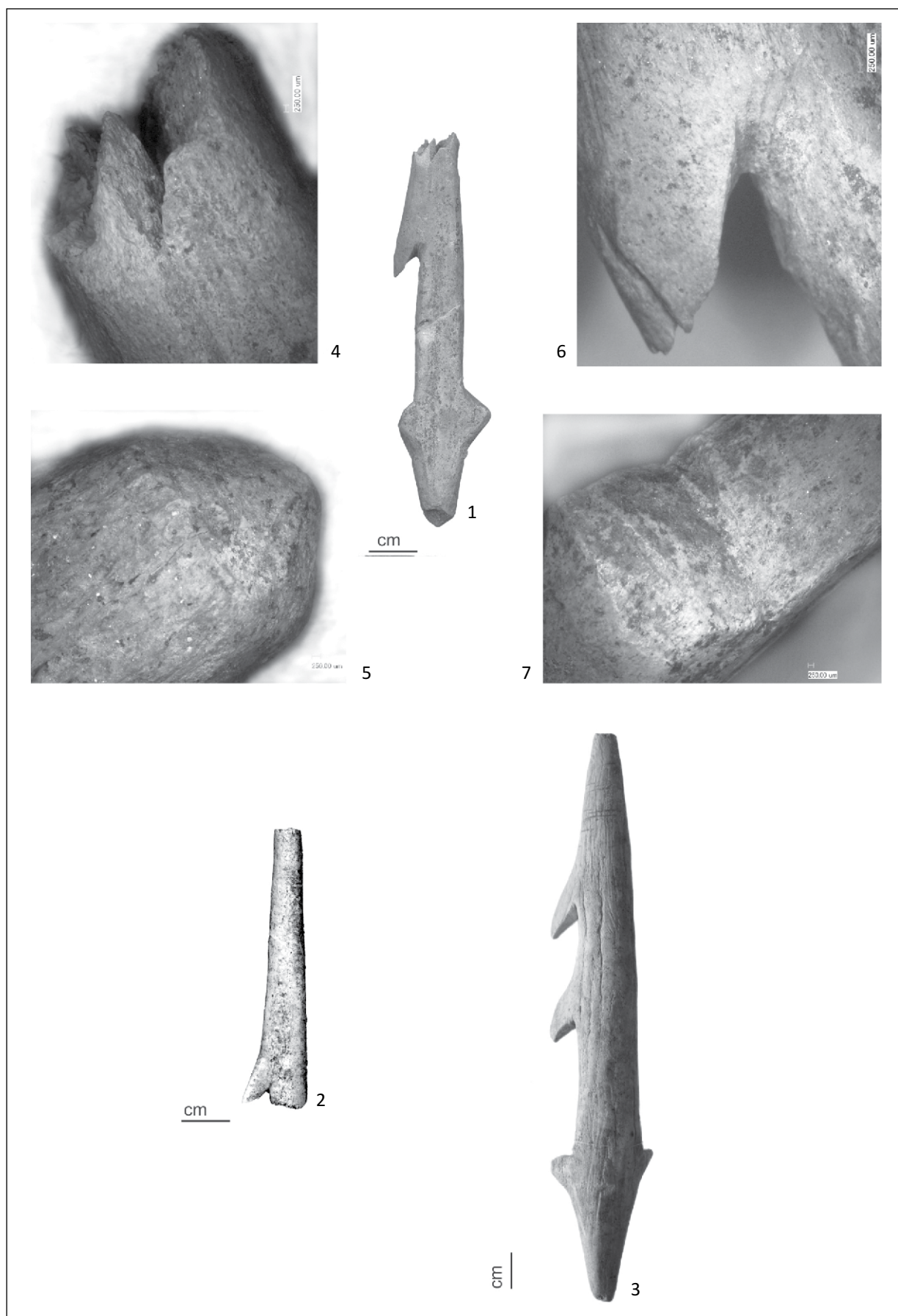

Plate II: 1, 2, 3 – subtype A2 harpoons; 4 – extremity fractured in saw teeth (20x), 5 – proximal extremity prepared by direct percussion (30x), 6 – barb preparing technique (20x); 7 – protuberances clearing technique (20x).

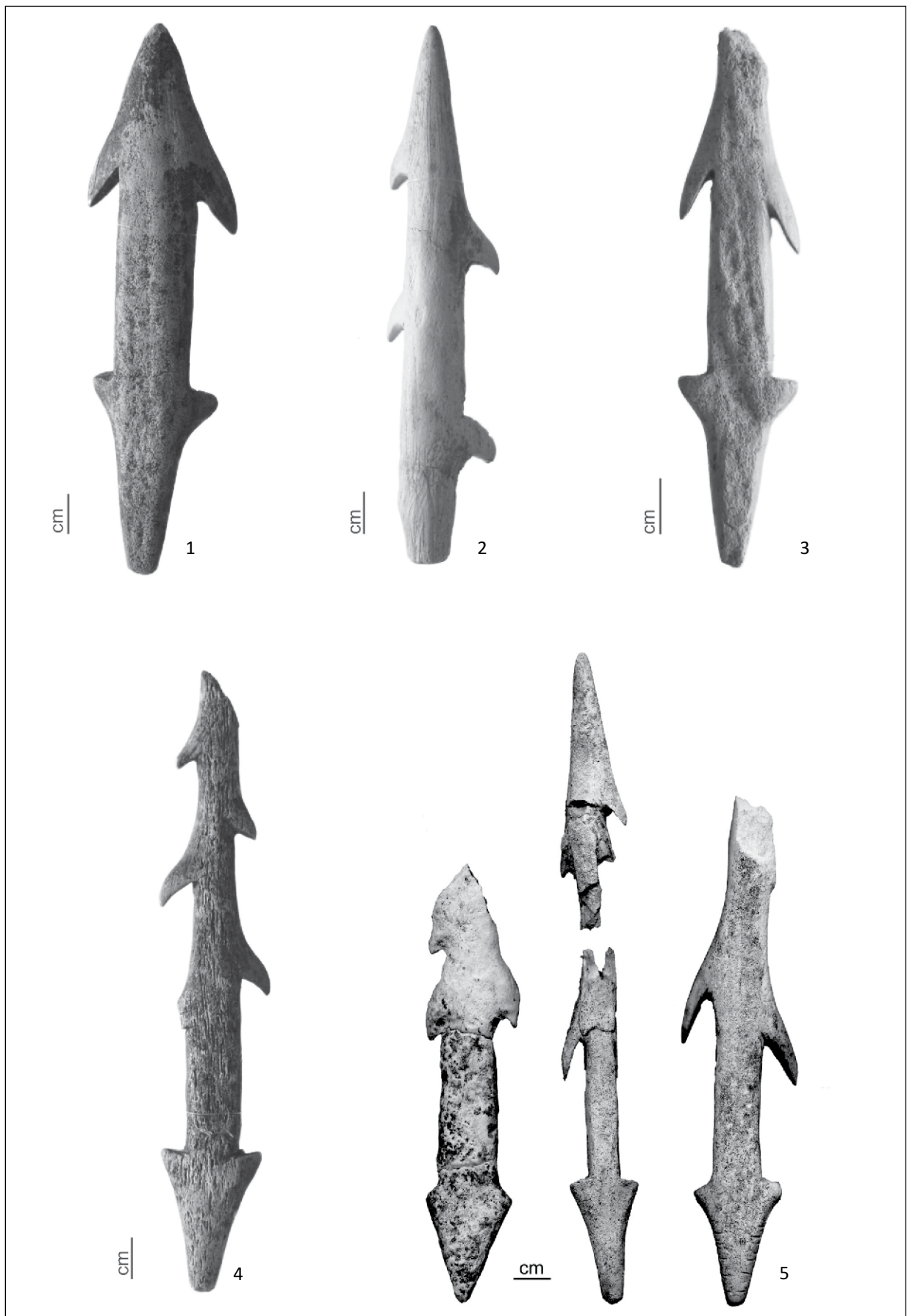

Plate III: subtype B2 harpoons.

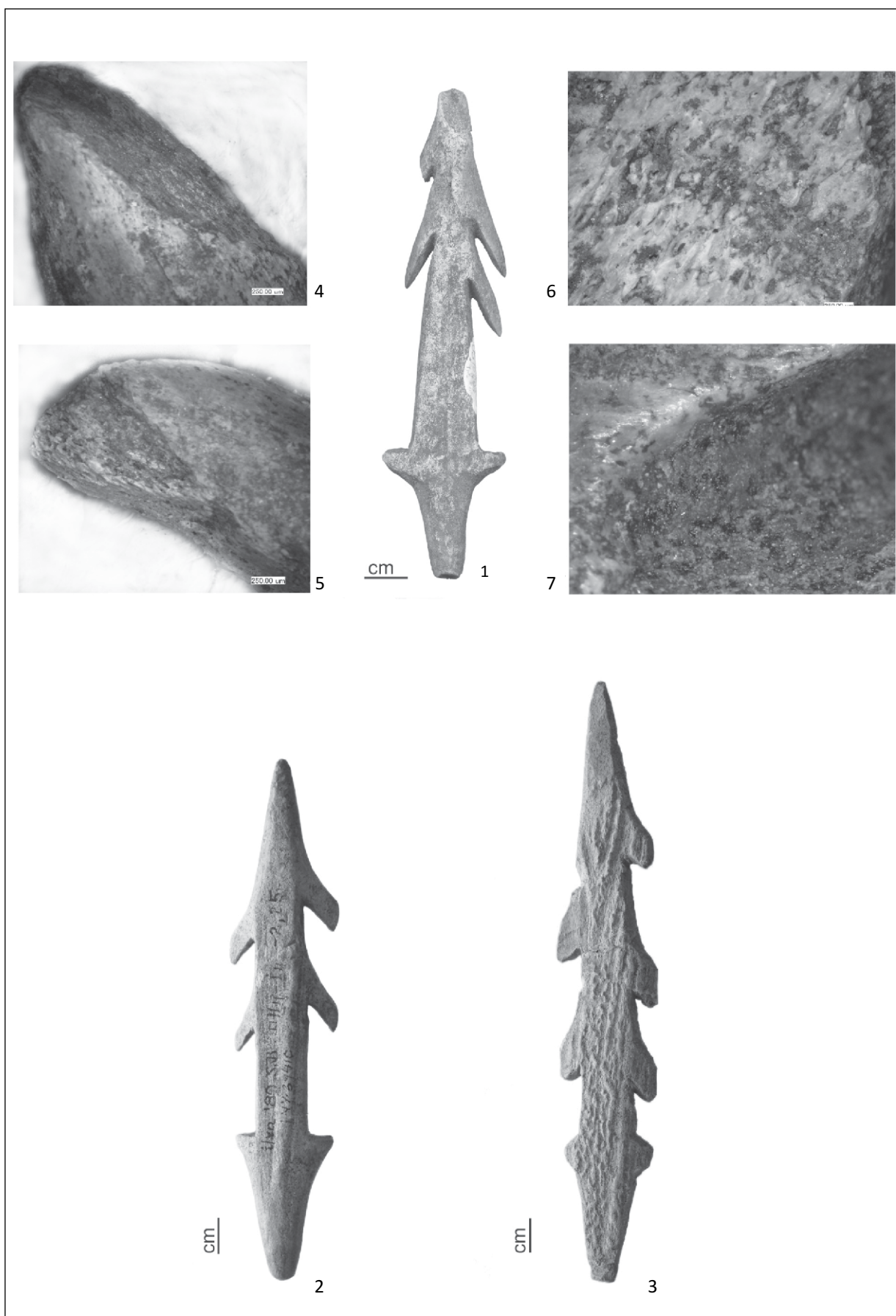

Plate IV: 1 – subtype B2 harpoons; 2, 3 – subtype B3 harpoons; 4, 5 – distal extremity fractured *en languette* (20x), 6 – incision to clear the fractured extremity (50x); 7 – barb preparing technique (50x).

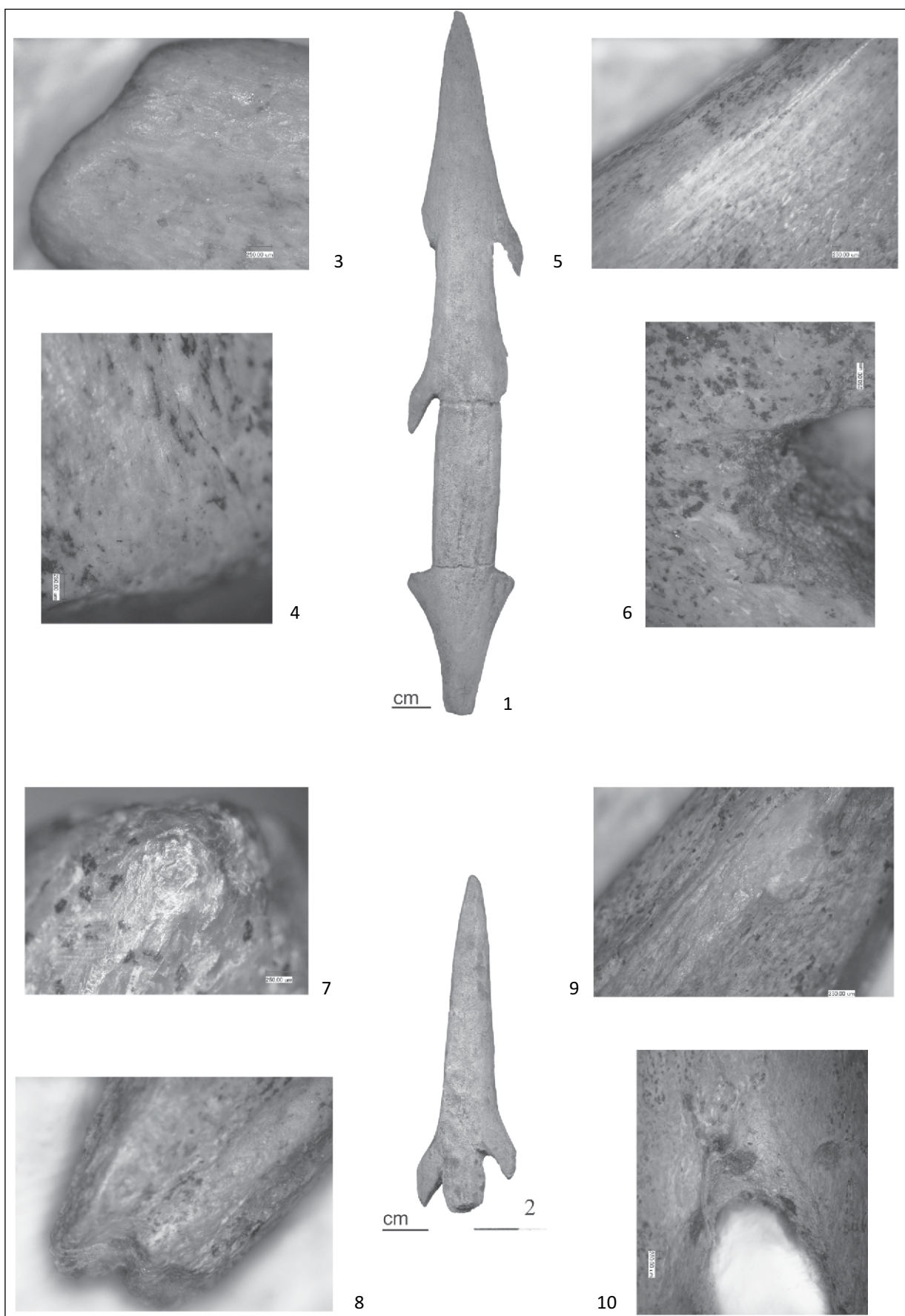

Plate V: 1, 2 – subtype B3 harpoons; 3 – distal extremity (100x); 4 – preparation of proximal extremity (50x); 5, 9 – longitudinal scraping for point arrangement (30x, 50x); 6, 10 – barb clearing technique (50x, 30x); 7 – pronouncedly *emoussé* point, due to usage (150x); 8 – proximal extremity fractured in saw teeth (30x).

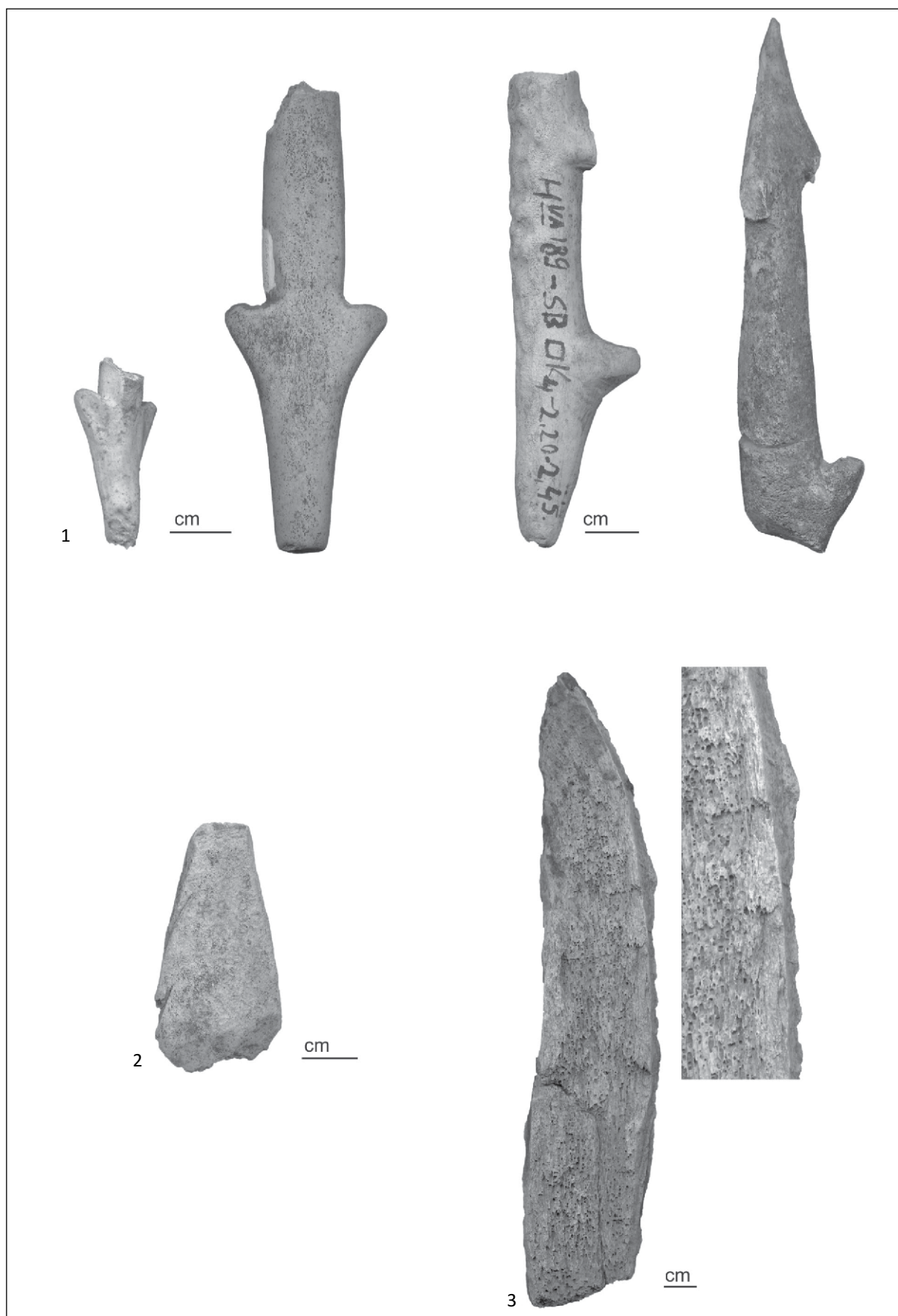

Plate VI: 1 – indeterminate harpoons in terms of morphology; 2 – preform, 3 – longitudinal blank truncated by indirect percussion.

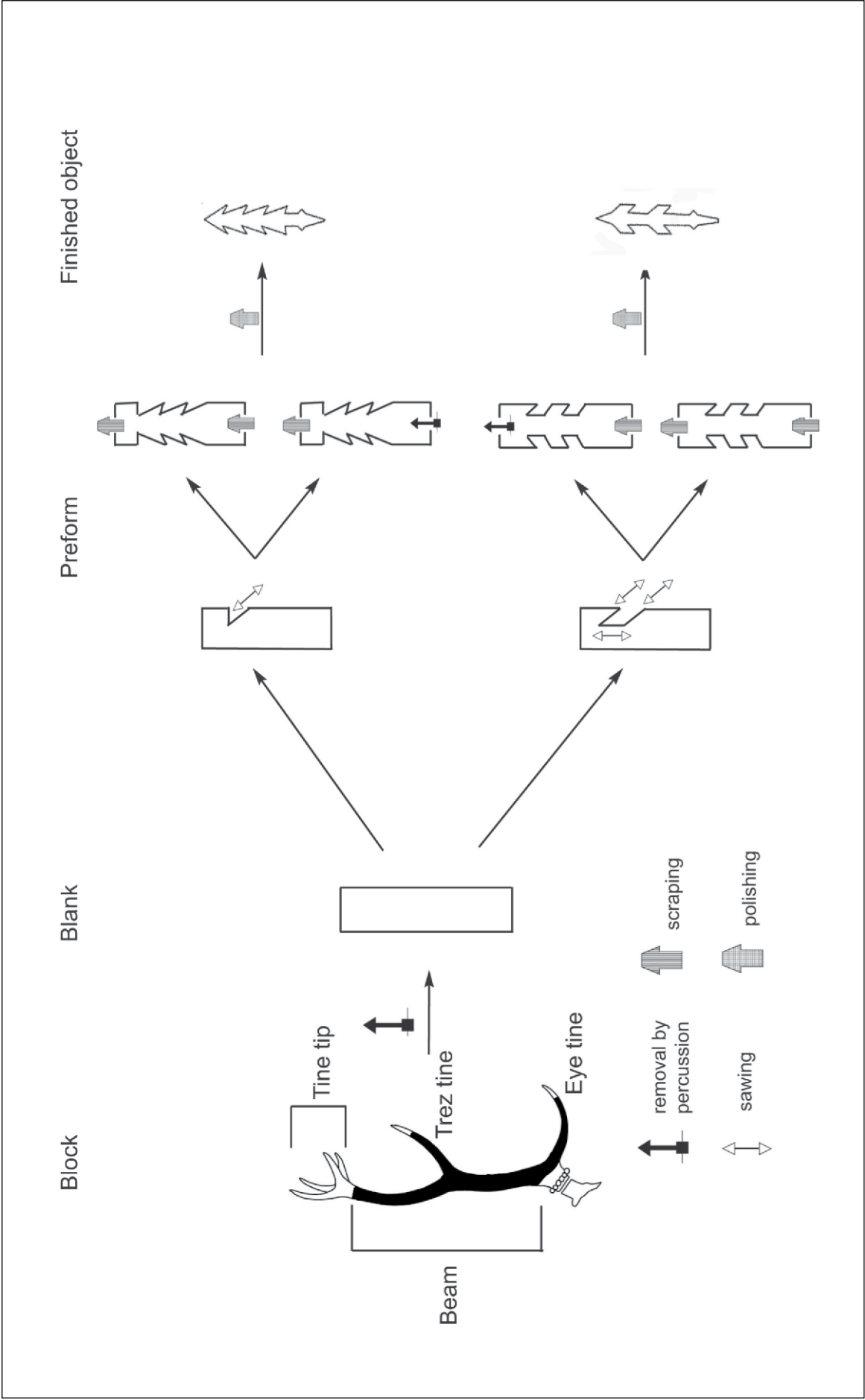

Plate VII: Methods of producing harpoons at Hârşova-tell settlement (we have used the terminology proposed by A. Averbough, 2000).

RELATIA OM-CÂINE ÎN PREISTORIE: RESTURI SCHELETICE UMANE ȘI DE CANIDE. Practici mortuare, dovezi arheologice și posibile semnificații

Mihai Gligor*

Keywords: *mortuary practices, human remains, dog burials, human-dog relationship, prehistory, good graves.*
Cuvinte cheie: *practici mortuare, resturi umane, înhumări canide, relație om-câine, preistorie.*

Human-Dog Relationship in Prehistory: Human and Canids Bone Remains. Mortuary Practices, Archaeological Evidence and Possible Interpretations (Abstract)

The present study concerns a rarely considered subject in the Romanian specialized literature, which is the documentation of prehistoric sites with confirmed canid burials; either individually or associated with human ones. The current state of research acknowledges multiple theories about the origin of the dog and the moment of its domestication. The most common and accepted opinion is that *Canis familiaris* Linnaeus (the domestic dog) is the descendent of *Canis lupus* Linnaeus (the wolf). The canids are considered to be the first domesticated animals in Europe. Archaeological and zooarchaeological research from Iron Gates area, with Mesolithic sites such as Vlasac, Hajdučka Vodenica or Lepenski Vir, have produced valuable information on *Canis familiaris* (fig. 6). In Siberia, close to Lake Baikal (Russia), these have been found in the Shamanka necropolis (the grave of a Husky, Chow Chow or Samoyed (fig. 7) dog) and in the Lokomotiv necropolis (one of a tundra wolf (*Canis lupus albus*) (fig. 8–10). In Alba Iulia-Lumea Nouă two dog skeletons from the Foeni group were found, one of them having a *Spondylus* shell pendant (fig. 3–5). In the Neolithic necropolis of Ripoli (Italy) a woman's grave had her feet placed on a dog skeleton (fig. 12), while in the Parma-via Guidorossi site a dog grave has been found (fig. 13). The Michelsberg culture, specific to Central and Western European Late Neolithic, presents intentional dog burials at Bretteville-le-Rabet (fig. 11) and Heilbronn-Klingenberg "Schlossberg" (fig. 16). For the British Neolithic, a complete dog skeleton has been discovered in one of the ditches of the Windmill Hill settlement, while at Grime's Graves an intentionally buried dog skeleton (fig. 17–18) has been identified. Research at the Van-Yoncatepe (Eastern Anatolia) Hallstattian necropolis led to identification of 14 dog skulls in one burial chamber (fig. 19–20), and of a female skeleton close to a pot (fig. 21) in another. The presence of dog bone remains in inhumation graves is often considered the result of a particular attitude of the human towards the dog. This special funerary context may represent the unique bond between prehistoric humans and their dogs, reflected in activities such as hunting, guarding, or companionship. The dog protects the domestic space the flocks and, last but not least, the human that it hunts with. This relationship can explain the dog graves found nearby the human ones, as the dog follows its master in death as in life.

Introducere

Articolul de față își propune să ia în studiu un aspect mai puțin abordat în literatura de specialitate de la noi și anume documentarea în siturile preistorice a descoperirilor ce atestă înhumări de mamifere din familia canidelor, fie că vorbim de înhumări individuale, fie în asociere cu înhumări umane. Dată fiind vastitatea și complexitatea temei, nu ne-am propus în paginile de față o tratare exhaustivă a acestui fenomen. Luarea în discuție a acestui subiect – exotic la prima vedere – are la bază descoperirea în anul 2006 în situl de la

Alba Iulia-Lumea Nouă a două schelete de câine¹, cu proveniență din contexte arheologice aparținând grupului Foeni. Identificarea unor analogii pentru descoperirea noastră ne-a determinat să extindem orizontul cronologic (din mezolitic până în Hallstatt), precum și zona geografică la întreg continentul european și nu numai.

Date privind analizele arheozoologice pentru canidele preistorice

Analizele arheozoologice efectuate pe resturile osteologice aparținând canidelor – implicit a câinelui domestic (*Canis familiaris* L.) – descoperite

* Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie, Strada: N. Iorga nr. 11–13, e-mail: m_gligor@yahoo.com.

¹ Gligor 2009, 43, 46, Pl. XL/1a–1b, Pl. CXCII/4, Pl. CXCIV/2, 4.

în siturile preistorice, au făcut până în prezent obiectul unor studii². În economia lucrării noastre, vom lua în discuție selectiv loturile faunistice care au beneficiat de studii arheozoologice, precum și trimiterile care fac referiri directe la resturi osoase de canide. Trebuie precizat de la început că literatura de specialitate înregistrează numeroase teorii cu privire la originea câinelui și momentul domesticirii sale³. La momentul de față, opinia cea mai răspândită și acceptată rămâne aceea potrivit căreia *Canis familiaris* Linnaeus (câinele domestic) este descendentul lui *Canis lupus* Linnaeus (lupul). Mai sunt incluse în această linie de descendență specii precum *Canis aureus* și *Canis latrans*⁴.

Procesul de domesticire a câinelui, văzut din perspectiva analizelor arheozoologice, nu este unul simplu de descifrat, asta deoarece criteriile morfologice de studiu s-au dovedit nu o dată evazive. Analizele alometrice scot în evidență modificările ce includ reduceri ale dimensiunii corpului, scurtarea dimensiunilor feței și îndesirea dinților⁵, precum și faptul că morfologia oaselor lungi ale picioarelor nu permite diferențierea câinelui de lup⁶. Cu toate acestea, măsurătorile efectuate asupra craniilor⁷, forma mandibulei, a maxilarului și dimensiunea dinților⁸, rămân criterii importante pentru identificarea câinelui domestic. Cercetările interdisciplinare realizate în ultima decadă, bazate pe tehnicile de ADN străvechi și ADN mitocondrial⁹, precum și pe analizele de izotopi stabili¹⁰ aplicate la resturile osoase de canide, au oferit rezultate importante pentru identificarea câinelui domestic, în comparație cu speciile sălbatice.

În același timp, cum s-a mai precizat deja¹¹, rezultatele cercetărilor arheozoologice au încă un caracter relativ, dat atât de numărul și relevanța analizelor arheozoologice raportate la numărul

siturilor, cât și de comportamente specifice ale comunităților umane privitor la sacrificarea animalelor și depozitarea materialului osteologic. Nu în ultimul rând, importanța acordată în cercetarea arheologică materialului faunistic și determinărilor arheozoologice rămâne încă deficitară.

Canidele sunt considerate primele animale domesticate în Europa. Cercetările arheologice și arheozoologice din zona Porțile de Fier, cu situri mezolitice precum Vlasac¹², Hajdučka Vodenica¹³ sau Lepenski Vir¹⁴ au adus informații valoroase privind *Canis familiaris* Linnaeus (câinele domestic).

O caracteristică generală a determinărilor osteologice pentru canidele preistorice, cu precădere din epoca neolitică, este procentajul redus de material faunistic aparținând câinelui¹⁵ din loturile studiate. Prezentăm sintetic în rândurile de mai jos câteva rezultate relevante în acest sens.

Dintr-un număr de 17 situri din nordul Franței, dateate din neoliticul timpuriu până în neoliticul târziu, s-a constatat că procentajul de material osteologic aparținând câinelui este cuprins între 0–2–1,2%¹⁶. În alte 17 situri aparținând neoliticului timpuriu din Italia centrală și sudică, din materialul faunistic recoltat, procentajul de *Canis familiaris* variază între 0,1% și 15,3%¹⁷. Procentajul mai mare din Grota Continenza (15,3%), poate fi pus pe seama habitatului aparte din peșteră, speciile domestice reprezentând aici doar 63,7% din totalul materialului faunistic recoltat, procentaj inferior locuirilor în așezările deschise.

Dacă în stațiunea aparținând neoliticului timpuriu de la Cârcea (jud. Dolj) s-a constatat absența oaselor de câine¹⁸, la același palier cronologic, la Gura Baciului (jud. Cluj) oasele de câine reprezintă 0,5%¹⁹.

Stațiunea neolitică de la Divostin (Serbia) se înscrie în aceleași coordonate²⁰. Pentru Divostin I (Starčevo), materialul osteologic aparținând câinelui reprezintă 1%²¹ din lotul faunistic, în vreme ce pentru Divostin II (Vinča-Pločnik), acest procentaj crește la 4%²².

Din situl aparținând neoliticului târziu de la Polgár-Csőszhalom (Ungaria), cercetările arheologice

² Walker 2000, 313–343.

³ Davis–Valla 1978, 608–610; Dayan 1994, Fig. 1; Clutton-Brock 1995, 7–18; Vilà *et alii* 1997, 1687–1689; Tchernov–Valla 1997, 65–95; Waine–Vilà 2001, 1–10; Koler-Matznick 2002, 98–109; Van Sitterd–Swart 2003, 138–142; Crockford 2004, 78–84; Raisor 2004, 113–128; Worthington 2008, 1–3; Driscoll–Macdonald 2010.

⁴ Koler-Matznick 2002, 98; Worthington 2008, 1.

⁵ Morey 1992, 181–190.

⁶ Casinos *et alii* 1986, 73–78.

⁷ Harcourt 1974, 152, Fig. 1; Clark 1996, Tab. 1.

⁸ Dayan 1994, 633–635.

⁹ Vilà *et alii* 1997; Waine, Vilà 2001; Savolainen *et alii* 2002; Raisor 2004; Verginelli *et alii* 2005; Malmström 2007; Horsburgh 2008; Sundqvist 2008; Deguilloux *et alii* 2009; Dorado *et alii* 2009; Smalling *et alii* 2010; Shearman–Wilton 2011; Rick *et alii* 2011.

¹⁰ Schulting–Richards 2002; Tankersley–Koster 2009; Losey *et alii* 2011.

¹¹ Bolomey 1976, 465–466; Lazarovici–Maxim 1995, 166.

¹² Bökönyi 1978, 38–44.

¹³ Greenfield 2008, 213–214, Tab. 2, Appendix 1–2.

¹⁴ Dimitrijević 2008, Tab. 1.

¹⁵ Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

¹⁶ Arbogast *et alii* 1989, 38–39, Fig. 2.

¹⁷ Tagliacozzo 2005, Tab. 6.

¹⁸ Bolomey 1976, 470.

¹⁹ Lazarovici–Maxim 1995, 166.

²⁰ Bökönyi 1988, 426, Tab. 17.10.

²¹ Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

²² Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

au permis recuperarea unui important lot de materiale faunistice, atât din așezare, cât și din șanțurile ce compun sistemul de fortificație. Analizele arheozoologice au relevat prezența resturilor osoase de câine, în procentaj de 3,2% din lotul ce provine din așezare și 5,6% din lotul recuperat din șanțuri²³.

La Kouphovouno, în apropiere de Sparta (Grecia) resturile de câine²⁴ semnifică 1,3% (nivelul aparținând neoliticului mijlociu) și 4,6% (nivelul aparținând neoliticului târziu) din loturile faunistice studiate.

În siturile preistorice din Banat a fost evidențiat material osteologic de la 68 exemplare, inclusiv 4 cranii, dintre care 3 de proveniență din așezări neolitice și eneolitice (Liubcova-Ornița, Parța, Cuptoare)²⁵.

Săpăturile din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos-Baza Pătule au oferit rezultate semnificative privitor la cultura materială și spirituală a comunităților fazei a III-a a culturii. De interes pentru subiectul dezbătut în articolul de față este G26 – considerată pentru o anumită secvență de utilizare (–1,30–1,80 m) o groapă în care au fost depozitate resturi osteologice provenite de la ceremonii de cult – care conținea patru bucranii (1 de *Bos primigenius*, 3 de *Bos taurus*), 43 coarne de bovine, precum și alte resturi osteologice de la diferite animale, între care și canine²⁶.

Prelucrarea materialului arheologic rezultat din săpăturile efectuate în situl aparținând culturii Turdaș de la Orăștie-Dealul Pemilor (jud. Hunedoara) a avut și o componentă arheozoologică. Resturile osteologice de câine (*Canis familiaris* L.) au însumat 0,3%²⁷ din totalul lotului faunistic luat în studiu.

Din situl aparținând „Beaker culture” de la Newgrange, situat la N de Dublin (Irlanda), procentajul de resturi scheletice de câine este de 2%²⁸ din materialul faunistic cercetat.

Din cunoscutul sit neolitic Stone of Stenness, din arhipelagul Orkney, N-E Scoției (Marea Britanie) avem de asemenea disponibile rezultatele prelucrării unui lot faunistic, ocazie cu care s-au precizat și dificultățile constatate privitor la separarea și identificarea oaselor de câine de cele de lup²⁹.

Un studiu de sinteză pentru descoperirile de câini pentru întreaga perioadă a preistoriei din

Marea Britanie a realizat R. A. Harcourt³⁰: mezolitic (oase de la 4 exemplare), neolitic (37 oase lungi și 6 cranii), epoca fierului (oase de la 453 exemplare, 272 oase lungi, 25 cranii, 91 mandibule).

Înmormântări/depuneri de câini la Alba Iulia-Lumea Nouă

În Sp. I/2006, în □A s-a conturat de la □0,65–0,70 m, o groapă (G1), în formă de pară, cu un prag, spre profilul de E (adâncime maximă –1,15 m) și o zonă circulară, puternic cuptorită, în centrul complexului³¹; dimensiunile G1 sunt de 2,60 × 2 m (Fig. 1). Din cuptorirea gropii de pe peretele vestic au fost recuperate mai multe fragmente ceramice provenind de la un castron bitronconic, ars în tehnica black-topped, aparținând grupului Foeni³². În cuptorirea de pe peretele estic a fost găsit scheletul complet al unui câine de talie mică, bine conservat (□2,20 m). Contextul arheologic în care a fost identificat scheletul animalului nu a făcut posibilă fotografierea acestuia. În mormântarea/depunerea intenționată a câinelui este însă în afara discuției. Mai precizăm faptul că G1 nu a avut alt inventar, în afara celui menționat mai sus. Forma gropii G1 indică faptul că a fost utilizată într-o perioadă anterioară ca groapă de provizii.

În Sp. IV/2006, S I, □2–3 a fost delimitat și cercetat un complex adâncit de formă aproximativ circulară, cu mai multe compartimentări, numerotate A1, A2, A3 (A3a–A3b). Dimensiunile întregului complex sunt de 6,30 × 2 m³³. O lentilă consistentă de arsură a fost surprinsă pe suprafața complexului adâncit. Materialul ceramic recoltat din acest complex este tipic pentru grupul Foeni: ceramică neagră, black-topped, dar și portocaliu-roșiatică, arsă oxidant. Inventarul A3 este de interes pentru noi: A3a (dimensiunile de 0,90 × 0,40 m) avea pe fund un craniu fragmentar de bovină și coarnele unei alteia, iar A3b (dimensiunile de 1,30 × 1 m) a dat scheletul complet al unui câine (Fig. 2).

Scheletul de câine a fost descoperit în poziție primară, orientat est-vest, chircit, culcat pe partea dreaptă, la □2,20 m; înălțimea la umăr nu depășește 25 cm, așadar este vorba de un exemplar de talie mică (Fig. 3). În momentul preparării scheletului, a fost descoperit un pandantiv, lucrat din scoica *Spondylus gaederopus*, de formă dreptunghiulară, ușor concav, colțurile rotunjite, lustru intens, cu dimensiunea laturii mari de 1,85 cm, latura mică de 0,5 cm și grosime de 0,2 cm (Fig. 5). Piesa este

²³ Schwartz 1998, 512, Fig. 1.

²⁴ Rivals *et alii* 2011, Tab. 1.

²⁵ El Susi 1996, 131–132, Tab. 91.

²⁶ Ursulescu *et alii* 2000, 106.

²⁷ El Susi 1997, 79, Tab. 41.

²⁸ Winjgaarden-Bakker 1986, Tab. 1.

²⁹ Clutton-Brock 1975–1976, 34–36, Appendix 1.

³⁰ Harcourt 1974.

³¹ Gligor 2009, Pl. XVI/1.

³² Gligor 2007, 55, Fig. 33.

³³ Gligor 2009, Pl. XVIII/1.

perforată transversal, prin intermediul a două găuri de formă circulară, iar în urma operațiunii de perforare a fost străpunsă printr-un orificiu foarte mic și partea opusă a pandantivului (Fig. 4/a-c).

Considerăm că piesa la care facem referire este parte a acestui context funerar. Nu excludem posibilitatea ca prin intermediul unei fibre vegetale, respectivul pandativ să fi fost atârnat de gâtul câinelui. O altă ipoteză ar fi că piesa face parte dintr-un colier și că din motive necunoscute, poate ca semn de prețuire, artefactul apare în descoperirea noastră ca inventar funerar. Oricum, contextul arheologic indică faptul că animalul decedat a fost depus pe fundul gropii, iar „statutul” acestuia trebuie că depășea condiția unui simplu animal domestic, afirmație susținută și de prezența podoabei din *Spondylus*. Legat de piesa în discuție, ne-au atras atenția mai multe artefacte de mici dimensiuni, cu dublă perforație, de formă circulară, ovală și rectangulară, ce provin de la Dimini³⁴, cunoscutul sit producător de podoabe confecționate din această scoică marină de origine mediteraneană.

Resturi osteologice/înmormântări de canide, morminte de înhumare și contextele arheologice

Din nordul Israelului, din siturile Bin Mallaha (Eynan) și de pe terasa Hayonim sunt cunoscute descoperiri datate în Natufian (aprox. 10.000 BC), ce atestă schelete de câini îngropate alături de schelete umane³⁵.

În zona Porțile de Fier, resturi scheletice aparținând unor câini au fost descoperite odată cu cercetarea sitului mezolitic de la Vlasac (Serbia). Un context arheologic bine reprezentat este acela în care mandibule de câine au fost identificate în morminte de înhumare. Este cazul mormântului nr. 25³⁶, aparținând unui bărbat cu vârsta cuprinsă între 53–55 ani (mandibula era așezată pe piept) și mormântului nr. 27³⁷, aparținând unui bărbat cu vârsta cuprinsă între 51–57 ani (mandibula era poziționată lângă genunchiul drept).

Mormântul nr. 81, dezvelit parțial (fără partea superioară și cap), aparținea unei femei cu vârsta peste 23 ani; în partea dreaptă a corpului, a fost excavat scheletul unui câine, de asemenea fără cap și gât³⁸. Prin analogie cu practicile observate în cazul inhumărilor umane, se presupune că animalul a

fost așezat fără cap³⁹, însă se exclude o asociere cu înmormântarea umană⁴⁰, plecând de la faptul că poziția resturilor osoase aparținând câinelui față de scheletul femeii nu este suficient de apropiată.

La Lepenski Vir a fost pusă în evidență o înmormântare secundară (resturi scheletice aparținând unui bărbat de 35–55 ani) și mandibula unui câine, în locuința 32, ce conține și mormântul nr. 70⁴¹. Demn de menționat este faptul că nici unul din mormintele cercetate nu avea inventar funerar⁴². Resturi scheletice aparținând câinelui au mai fost identificate în locuințele nr. 9, 34 (Fig. 6) și 35⁴³.

În situl aparținând neoliticului timpuriu de la Perlez, situat în apropiere de Zrenjanin, în provincia Vojvodina (Serbia), au fost descoperite două schelete cu inventar funerar, între care a fost practică o groapă, ce conținea o cantitate mare de oase de cal sălbatic și câine, considerate a fi resturile unui banchet funerar⁴⁴.

Rusia. În nordul lacului Baikal (Siberia), în apropiere de Irkutsk, importante descoperiri au fost efectuate în necropola din neoliticul timpuriu cunoscută sub numele de „Lokomotiv”, deoarece primele descoperiri s-au realizat aici cu prilejul construirii căii ferate transiberiene⁴⁵. Se estimează că prin edificarea acestei lucrări s-au distrus sute de morminte. Până în prezent, mai puțin de 50 morminte încă nu au fost cercetate; din cele 87 morminte investigate, pentru 71 morminte există date arheologice și antropologice, 70 conțin resturi umane osoase de la 124 indivizi: 43 conțin un singur înhumat, 15 sunt morminte duble, 5 sunt morminte triple, iar 7 sunt înmormântări de 4–8 indivizi⁴⁶. Necropola aparține culturii Kitoy, se datează în intervalul 6700±150 BP – 6350±40 BP și a funcționat pentru o perioadă de aprox. 800 ani⁴⁷.

În anul 1995 a fost descoperit mormântul unei canide, în partea de sud a cimitirului. Groapa mormântului avea formă ovală, iar la aproximativ 86 cm de la nivelul actual a fost găsit un canid perfect articulat, de sex masculin, așezat pe partea stângă, având capul orientat spre sud (Fig. 8). Picioarele canidei erau ușor flexate, iar poziționate între picioare și cutia toracică erau

³⁴ Kyparissi-Apostolika 2005, Fig. 8.

³⁵ Davis-Valla 1978, 608–610; Tchernov-Valla 1997, 65–80.

³⁶ Radovanović 1999, 72, Fig. 2.

³⁷ Radovanović 1999, 72–73, Fig. 3.

³⁸ Radovanović 1999, 73–74, Fig. 4.

³⁹ Radovanović 1999, 74, nota 5.

⁴⁰ Radovanović 1999, 74, nota 6.

⁴¹ Radovanović 1999, 74, Fig. 5.

⁴² Radovanović 1999, 75.

⁴³ Dimitrijević 2008, 120–123.

⁴⁴ Borić 1999, 64.

⁴⁵ Bazaliiskiy-Savelyev 2003, 20–21, Fig. 1; Losey *et alii* 2011, Fig. 1.

⁴⁶ Bazaliiskiy-Savelyev 2003, 21–22.

⁴⁷ Bazaliiskiy-Savelyev 2003, 28–29, Tab. 4.

craniul, mandibula și primele 2 vertebre articulate ale unui adult bărbat. Capul era depus în propria sa groapă, de mici dimensiuni și pare a fi fost înhumat în același timp ca și canida (Fig. 9). În ciuda dovezilor abundente ale înlăturării craniului, acesta este singurul craniu uman izolat ce a fost găsit în necropola Lokomotiv. O zonă de ocru de formă ovală se extinde în afara membrilor anterioare ale canidei⁴⁸. Au fost obținute două datări cu radiocarbon efectuate pe grupuri de vertebre și coaste: 7320 ± 70 BP și 7230 ± 40 BP. Două date au fost de asemenea obținute pentru rămășițele umane din mormânt: 7840 ± 70 BP și 7750 ± 70 BP⁴⁹. Diferența între datele obținute din resturile osoase umane și a celor ale canidei se datorează unui vechi efect de carbon în resturile umane osoase. Este suspectat un decalaj de carbon pentru lacul Baikal. Analize ale izotopilor stabili de carbon și nitrogen ale 20 de indivizi din necropola Lokomotiv au indicat faptul că populația înhumată aici are una din cele mai mari medii $\delta^{15}\text{N}$ ($=14.4\text{‰}$) dintre cimitirele din regiune, sugerând o dietă bazată pe fauna de apă dulce. Această faună, cel mai probabil un amestec între peștii din râul local și cei ce migrau între lac și Angara pentru a depune icrele, pot fi de asemenea purtători ai efectului de carbon vechi⁵⁰.

În apropiere de cimitirul „Lokomotiv”, în capătul sud-vestic al lacului Baikal este localizat cimitirul Shamanka, compus din 96 morminte ce conțin 154 indivizi⁵¹, datat de asemenea în neolitic timpuriu (7000–6100 BP), cultura Kitoy. Resturi osoase aparținând unor câini sau lupi au fost descoperite în 4 morminte⁵². Singura înmormântare atribuită unei canide la Shamanka aparține mormântului nr. 26, ce adăpostește resturi umane de la 5 indivizi, aflate în diferite nivele ale gropii mormântului, aproape complet dezarticulate⁵³ (Fig. 7/1). Contextul arheologic ne relevă faptul că scheletul de canidă aparține primului moment al înmormântării, fiind poziționat la baza gropii (Fig. 7/2). Se pare că mormântul a fost deschis de mai multe ori, pornind de la prezența resturilor umane puternic dezarticulate găsite la toate nivelele gropii, precum și pe conturul neregulat al gropii însăși.

Resturile osoase aparțin cu probabilitate unui bărbat și unei femei, ambii în vârstă de peste 20

ani, precum și unei persoane de 14–18 ani, o alta de 7–9 ani și una de 6–8 ani, cu sex neidentificat.

La baza mormântului, canida a fost găsită așezată pe partea dreaptă, cu spatele puternic arcuit și picioarele răsucite înspre corp. O lingură confecționată din corn de dimensiuni mari a fost găsită în asociere directă cu scheletul. Craniul canidei, mandibula dreaptă, unele părți ale picioarelor, precum și majoritatea vertebrelor cervicale ale acesteia au fost găsite dezarticulate în porțiunea superioară a gropii mormântului, la același nivel cu unele rămășițele umane⁵⁴. Data C14 pentru femeia adultă este 6135 ± 70 BP, iar pentru copilul de 6–8 ani a fost obținută valoarea 6250 ± 60 BP. Data obținută dintr-o vertebră aparținând animalului este de 6430 ± 35 BP⁵⁵.

Analizarea și compararea craniului specimenului din necropola Lokomotiv (Fig. 10/sus) cu craniul exemplarului din necropola Shamanka (Fig. 10/jos), a permis atribuirea primului craniu lupului de tundră (*Canis lupus albus*), în vreme ce al doilea craniu aparține unui câine din rasa Husky, Chow Chow sau Samoyed. Semnătura stabilă a izotopului de carbon și nitrogen indică faptul că dieta acestui câine este foarte asemănătoare cu cea a oamenilor înhumati în necropola Shamanka⁵⁶, fapt ce demonstrează legătura strânsă om-câine, pornind de la constatarea că consumă aceeași hrană și foarte probabil câinele îl asista pe om în diferite activități legate de vânătoare și transport. Referitor la lupul descoperit în necropola Lokomotiv, se presupune că acesta a jucat un rol important în viața comunității, asta deoarece este foarte neobișnuit ca un lup să fie depus într-un mormânt special edificat⁵⁷.

Italia. În nivelul neolitic timpuriu cu ceramică impresso (Cardium Pottery Culture) din Grotta Continenza, Trasacco, situată în apropiere de L'Aquila, au fost depistate morminte de incineratie. Se remarcă resturile cinerare aparținând unui adult, acoperite cu vase ceramice, în două dintre acestea mai aflându-se resturile provenind de la incinerarea a doi copii și material osos, fragmente de cranii de la alți opt indivizi, ocru și piese litice; nivelul care suprapune faza timpurie conține de asemenea resturi umane, vase ceramice și ocru, în asociere cu oase de capră, oaie, porc și câine⁵⁸.

Obiceiurile și tradițiile funerare ale comunităților umane aparținând culturii Square Mouth Pottery (SMP) au fost aduse la lumină prin cercetările efectuate în ultimele decenii în aria de dezvoltare a

⁴⁸ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 27–28, Fig. 9; Losey *et alii* 2011, 6–7.

⁴⁹ Losey *et alii* 2011, 7.

⁵⁰ Losey *et alii* 2011, 7.

⁵¹ Losey *et alii* 2011, 3, Fig. 1.

⁵² Losey *et alii* 2011, 3–4.

⁵³ Losey *et alii* 2011, 4–5.

⁵⁴ Losey *et alii* 2011, 4–5.

⁵⁵ Losey *et alii* 2011, 5–6.

⁵⁶ Losey *et alii* 2011, 12–14.

⁵⁷ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 28.

⁵⁸ Malone 2003, 297.

acestei culturi în nordul Italiei. Analizele AMS efectuate pe resturile umane osoase prelevate din mormintele purtătorilor culturii SMP oferă un interval cuprins între 4950–4050 calBC⁵⁹. Depunerile de câini în așezările SMP sunt considerate ofrande în cadrul unor practici ritualice, cu precădere în contexte funerare⁶⁰: două morminte de câini în asocieră cu morminte umane la Bagnolo San Vito; un câine depus în apropiere de mormântul nr. 2 la Chiozza; un mormânt de incinerare aparținând unei femei de la Ponte Ghiara conține și oase de câine; mormântul de bărbat nr. 5 de la Collecchio-Ca' Lunga conținea și oase de câine împăștiate; la Parma-via Guidorossi a fost cercetat un mormânt de câine (Fig. 13). O precizare importantă este și aceea că nu sunt atestate depuneri de alte animale domestice în afara câinelui în aria culturii SMP⁶¹.

Pe de altă parte, dinții câinilor au fost folosiți ca ornamente în compunerea unor coliere (Fig. 14–15), cu valențe legate de vânătoare, asta dacă luăm în considerare și vârfulurile de săgeți descoperite în mormintele de bărbați⁶². Vânătoarea era văzută în principal ca o activitate simbolică, ca o mediere între lumea domestică, sedentară, reprezentată de sat/așezare și lumea sălbatică, reprezentată de animalele din pădure⁶³.

O descoperire deosebită a fost realizată în necropola de la Ripoli⁶⁴, regiunea Abruzzi, aparținând culturii eponime, din neoliticul mijlociu și târziu din centrul Italiei (4500–3500 BC). Aici a fost cercetat un mormânt de femeie, poziție chircit pe partea stângă, la picioarele căreia se află scheletul unui câine, culcat pe partea dreaptă (Fig. 12). Descoperirea poate fi interpretată ca o înmormântare a unei persoane decedate alături de câinele său.

Cultura Michelsberg, specifică neoliticului târziu din Europa Centrală și de Vest (4400–3500 BC)⁶⁵, a oferit o serie de contexte arheologice care se arondează temei studiului nostru.

În descoperirile aparținând acestei culturi de pe teritoriul **Francei**, o trăsătură particulară a ritualului funerar este ilustrată de inventarul funerar, compus din ceramică, piese din os și silex, precum și resturi osoase sau schelete complete de animale, între care cele de cerbi și câini se găsesc adeseori amestecate. Asocierea celor două specii și manifestarea rolului privilegiat al acestora în cadrul

ritualului funerar este bine reprezentată în mai multe descoperiri.

În grotă Arnaville-*Le Rudemont*, pe valea Moselle, la 15 km sud de Metz, peste 40 indivizi au fost identificați ca inhumări simple sau multiple, parțiale sau complete, scheletele fiind în majoritatea cazurilor depuse în poziția fătusului. Au fost descoperite oseminte de bovine domestice, resturile mai multor căprioare, iar în cazul inhumărilor de copii, au fost depistate asocieri cu resturi osoase de câini; în cazul din urmă, au fost depozitate peste o duzină de schelete de câini, complete sau aproape complete, cu vârste diferite. În ultimul nivel, a fost descoperit scheletul unui cerb, aparținând unui exemplar cu vârsta de aproximativ 5 ani. După coarnele cu 12 ramuri, larg deschise și dezvoltate simetric, era vorba de un trofeu magnific. Animalul a fost depus într-o groapă săpată în grohotiș, delimitată prin dale de piatră pe margine. Inventarul constă dintr-un urcior și un vas de provizii localizate în apropierea craniului, un vârf de săgeată la nivelul toracelui, precum și o unealtă fasonată lucrată dintr-un omoplat⁶⁶.

La Bretteville-le-Rabet în Normandia, în 2 puțuri cu adâncime de 6 m, aflate la o distanță de 5m și care comunică unul cu altul printr-o galerie îngustă, au fost descoperite resturi de câine și de cerb; animalele au fost îngropate chiar la începutul operațiunii de umplere, contextul arheologic indică așadar o depunere post-mortem a acestor animale⁶⁷. În cazul cerbului, descoperirea unor vârfuri de săgeți din silex în apropierea celei de-a 2-a vertebre cervicale, conduce la ideea că animalul a fost ucis. Cu excepția craniului, scheletul, aparținând unui mascul adult, este complet. Câteva dale de piatră au fost depuse deasupra acestui mormânt. Cel de-al doilea puț conținea două schelete de câini, un exemplar adult și un altul tânăr⁶⁸. Prezența osului penian nu lasă nicio îndoială cu privire la sexul acestor două animale. Oasele nu prezintă urme de tăieturi, iar contextul stratigrafic indică o înmormântare simultană, o depunere intenționată (Fig. 11). La Bretteville-le-Rabet, asocierea cerbului și câinelui nu mai pare la fel de evidentă și nu poate fi asimilată unui ritual funerar⁶⁹.

Pe teritoriul actual al **Germaniei**, o situație remarcabilă a fost constatată în situl Michelsberg de la Heilbronn-Klingenberg „Schlossberg”. Aici au fost identificate resturile osteologice de la peste 35 câini, atât exemplare tinere, cât și foarte bătrâni⁷⁰.

⁵⁹ Bernabò Brea *et alii* 2010, Tab. 1.

⁶⁰ Bernabò Brea *et alii* 2010, p. 131, Tab. 2.

⁶¹ Bernabò Brea *et alii* 2010, p. 131.

⁶² Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 25.

⁶³ Bernabò Brea *et alii* 2010, 137.

⁶⁴ Malone 2003, Fig. 18/6.

⁶⁵ Jeunesse 2010, 46–48.

⁶⁶ Arbogast *et alii* 1989, 37, Fig. 1.

⁶⁷ Arbogast *et alii* 1989, 39, Fig. 3.

⁶⁸ Arbogast *et alii* 1989, Fig. 4.

⁶⁹ Arbogast *et alii* 1989, 39.

⁷⁰ Seidel 2010, 83–84.

Privitor la relația om-câine și la comportamentul și atitudinea comunității față de aceștia, relevant este un context arheologic în care a fost surprinsă o groapă de provizii ce a devenit mormântul unui câine, culcat pe partea stângă, cu capul și gâtul întins (Fig. 16).

Marea Britanie. Un schelet complet de câine a fost descoperit în unul din șanțurile așezării neolitice de la Windmill Hill⁷¹. În situl neolitic de la Staines Road Farm, Surrey, din apropiere de Londra, au fost cercetate două morminte de înhumare, incomplete, alături de care au mai fost recuperate resturi osteologice de vite, oaie, capră, cerb, bursuc, vulpe și un craniu și mandibula stângă de la un animal din specia *canis*⁷².

Situl neolitic de la Grime's Graves⁷³, situat la N-E de Cambridge, este de fapt un puț vertical din cretă, cu o adâncime de aproximativ 12 m, golit în anul 1870 cu scopul de a se demonstra vârsta și utilitatea minelor din cremene. Se presupune că în același an galeria a fost resigilată, fără a se cerceta însă toate galeriile orizontale. Săpăturile arheologice, realizate mult mai târziu la Grime's Graves, între 1972–1975, au fost practicate în galeriile orizontale. În anul 1975 a fost descoperit în galeria numerotată 107–104 – complet blocată cu moloz și nederanjată din epoca preistorică – scheletul unui câine, culcat în poziție chirchită, pe partea dreaptă, sub o aglomerare de blocuri de cretă, așezate cu atenție (Fig. 17).

Contextul stratigrafic sugerează faptul că animalul a murit în această poziție sau că a fost intenționat îngropat acolo. Se exclude posibilitatea unei intruziuni ulterioare, deoarece galeria a fost blocată, iar corpul pare să fi fost atent acoperit cu bucăți de cretă, fără ca acestea să perturbe poziția corpului. Nu au fost depistate urme de leziuni sau orice altă indicație a modului în care a survenit decesul. Aparent nu este la îndemână nicio explicație plauzibilă pentru prezența câinelui în mină. Acesta nu ar fi putut coborâ în puțul de 12 m adâncime în condiții de siguranță. Nu se poate elimina posibilitatea ca animalul să fi căzut sau să fi fost împins în mod voit peste marginea gropii. O altă ipoteză este că animalul a fost ucis în mod intenționat înainte de a fi înmormântat⁷⁴.

Analizele arheozoologice complete⁷⁵ oferă la final o descriere sintetică a câinelui neolitic descoperit la Grime's Graves: aproximativ 52 cm

înălțime la umăr, cap mare (Fig. 18), exemplarul era tânăr, sănătos și probabil subțire. Datarea prin metoda C¹⁴ a scheletului s-a realizat prin prelevarea unor probe dintr-un corn de cerb găsit în imediata apropiere a scheletului de câine, astfel că datele obținute⁷⁶ sunt: (BM–1050) 3893± 44 BP; (BM–1068) 3784±50 BP.

Irlanda. Din situl aparținând „Beaker culture” de la Newgrange⁷⁷, situat la N de Dublin, a fost cercetat un tumul monumental cu dimensiunile de 79–85 m (diametru) și 11–13 m (înălțime). Tumulul formează punctul central al unui cimitir cu aproximativ patruzeci de morminte, iar urmele locuirii au fost identificate în imediata apropiere și constau în vetre, gropi, gropi de pari, material ceramic și piese litice. Datele C¹⁴ încadrează descoperirile de aici în neoliticul târziu: (GrN–6344) 4050±40 BP; (GrN–6343) 3990±40 BP; (GrN–6342) 3885±35 BP.

Analizele arheozoologice au condus la identificarea unui important lot faunistic, între care resturile scheletice de *Canis familiaris* sunt în număr de 281, de la minimum 12 exemplare⁷⁸. Relevant este un schelet incomplet de câine (nr. 53), descoperit într-o groapă. S-a constatat faptul că la maxilarul câinelui, caninii superiori au fost tăiați de la marginea maxilarului, situație care ar putea fi explicată ca o metoda de a preveni un câine ciobanesc să muște oile⁷⁹. Populația canină de la Newgrange – reprezentată de resturile osoase studiate – este constant una de câini de talie mijlocie (cu înălțimea la umăr de aprox. 40–50 cm) și cu vârste cuprinse între două luni și zece ani. Observația că unele exemplare au ajuns la o vârstă relativ ridicată ar putea fi interpretată ca o dovadă a utilității lor, cel mai probabil aceea de câini de pază sau animale de companie. De asemenea, este posibil ca acești câini să fi trăit în jurul așezării, în același mod ca și câinii fără stăpân din prezent, astfel că exemplarele mai în vârstă ar fi totodată și cele mai viclene, care au reușit să se adapteze și sa supraviețuiască pentru o perioadă mai lungă de timp⁸⁰.

Portugalia. Cercetarea complexului megalitic Rego da Muerta din regiunea Alto Ribatejo (centrul Portugaliei) a oferit noi date cu privire la monumentele megalitice și practicile mortuare din neoliticul târziu din peninsula Iberică. Săpăturile efectuate la dolmenul I de la Rego da Muerta (datare

⁷¹ Harcourt 1974, 155.

⁷² Clark 1996, 211–212, Fig. 1–3.

⁷³ Burleigh *et alii* 1977, 353–354, Fig. 1–2.

⁷⁴ Burleigh *et alii* 1977, 357.

⁷⁵ Burleigh *et alii* 1977, 337–361, Tab. 1–2.

⁷⁶ Burleigh *et alii* 1977, 362, Tab. 3.

⁷⁷ Winjgaarden-Bakker 1986, 17–19, Fig. 1–2.

⁷⁸ Winjgaarden-Bakker 1986, 79, Tab. IV.

⁷⁹ Winjgaarden-Bakker 1986, 79, Tab. 24.

⁸⁰ Winjgaarden-Bakker 1986, 81.

3360–3090 calBC/3090–2900 calBC)⁸¹ au relevat un context funerar în care resturile scheletice nu au fost descoperite în conexiune anatomică, motiv pentru care se consideră că este vorba de o înmormântare secundară. Între resturile faunistice depistate în interiorul monumentului megalitic, sunt menționate și oase aparținând lui *Canis Familiaris*⁸².

Danemarca. Specific neoliticului timpuriu și mijlociu din această țară sunt depozitele votive din mlaștini, depozite aflate în apropierea monumentelor megalitice, cum este cazul celui de la Gammellung, de pe insula Langeland. Inventarul acestor depozite cuprinde crani de bărbați și de copii, crani de câini și de bovine, oase de oaie, bou, castor, dar și vase ceramice⁸³. De reținut și faptul că rămășițele osoase de câine, cu preponderență craniile, nu sunt niciodată depozitate singure, ci numai în asociere cu resturile umane osoase⁸⁴.

Turcia. Cercetarea necropolei hallstattiene de la Van-Yoncatepe, din Estul Anatoliei (datare aprox. 1000 BC), a oferit un context arheologic aparte. În camera mortuară M5 a fost descoperit un schelet aparținând unei femele de 11–12 ani, depusă chircit pe partea dreaptă, în imediata apropiere a unui vas ceramic de mari dimensiuni (Fig. 21/A-B), cu elemente morfologice ce o aseamănă cu câinele de vânătoare actual din Turcia numit “Tazi”⁸⁵.

În camera mortuară M6 au fost depistate nu mai puțin de 14 crani de câine, precum și alte resturi osteologice, între care se remarcă mandibule și oase lungi; 12 crani aparțin unor exemplare de sex masculin, unul feminin și unul neprecizat, cu vârste cuprinse între 7–8 luni și 12–13 ani⁸⁶ (Fig. 19–20/A). Numărul total al câinilor înmormântați în M6 este estimat ca fiind de minim 49, maxim 59⁸⁷. Asocierea de schelete umane cu cele de câini în camera funerară M6 este semnificativă, în sensul că atestă relația strânsă între om și câine, aceștia din urmă fiind folosiți în principal ca și câini de vânătoare și pază, dar talia mare (înălțimea la umăr de 64 cm și greutate de aproximativ 44 kg) aduce în discuție și posibilitatea utilizării acestora ca animale folosite la diferite munci⁸⁸. În asociere cu mormintele de înhumare din camera mortuară M4, a mai fost descoperit un lot faunistic (2 crani și resturi scheletice) de la vulpe (*Vulpes vulpes*)⁸⁹.

Interpretări. Concluzii

Prezența resturilor osoase sau a scheletelor de câine în mormintele de înhumare este considerată deseori rezultatul unei atitudini speciale, aparte a omului față de câine. Acest context funerar deosebit se poate explica în diferite moduri. Se desprind trei elemente importante ce semnifică legătura unică a omului preistoric cu câinele, elemente legate de activități precum vânătoarea, paza sau cea de animal de companie. Câinele este considerat așadar un companion pentru activitățile cotidiene, participă la vânătoare, protejează spațiul domestic și turmele de animale, el pare a avea acea predispoziție naturală să ocupe poziția intermediară dintre om și lumea animalelor. Această apropiere poate explica mormintele de câini aflate în proximitatea mormintelor umane, astfel câinele își urmează stăpânul și în viața de după moarte, îl conduce pe tărâmul necunoscut al vieții de apoi⁹⁰.

Abundența resturilor osoase de câine în locuințele de la Lepenski Vir este una neobișnuită. Totodată, numeroase oase de câine din inventarul structurilor de habitat (locuințele 23, 34–35, 37, 44, 62) prezentau urme de roadere, activitate pusă tot pe seama câinelui. Cea mai rezonabilă presupunere legată de această evidență este că oasele roase au fost aduse în case de câini, ceea ce ridică problema dacă locuiau împreună cu oamenii în aceste locuințe⁹¹.

Descoperirile de canide inhumate din necropolele Lokomotiv și Shamanka din zona lacului Baikal sunt importante prin contextul arheologic relevat și interpretarea oferită, însă nu sunt nici pe departe singulare pentru spațiul siberian⁹².

Scheletele de câine de la Lumea Nouă aparțin nivelurilor de locuire din vremea grupului Foeni și se datează la 4600–4500 BC⁹³. În mormântarea acestor câini pe fundul unor gropi indică o acțiune intenționată și o practică deja conturată a comunității de aici, practică legată de relația dintre om și câine.

În siturile din neoliticul târziu aparținând culturii Michelsberg (Chasséen și Michelsberg), resturile de cerb și câine sunt mai frecvente decât în așezările neoliticului timpuriu, îndeosebi în cazul câinelui. Proporțiile medii ale numărului de resturi osoase trec de la 0,2% la 1,2% între faza timpurie și cea târzie a neoliticului. Cerbul este un vânat aflat la mare căutare, vânatul privilegiat, procentul în cadrul resturilor de faună sălbatică

⁸¹ Figueiredo 2010, 85–87.

⁸² Figueiredo 2010, Fig. 5.

⁸³ Tilley 1996, 284–285, Tab. 6.3, Fig. 6.36

⁸⁴ Tilley 1996, 286.

⁸⁵ Onar–Belli 2005, 54–57.

⁸⁶ Onar et alii 2002, 321–333.

⁸⁷ Onar–Belli 2005, 55.

⁸⁸ Onar–Belli 2005, 58.

⁸⁹ Onar et alii 2005, 253–258, Fig. 1–2.

⁹⁰ Bernabò Brea et alii 2010, 141.

⁹¹ Dimitrijević 2008, 127.

⁹² Losey et alii 2011, 7–9.

⁹³ Gligor 2009, Pl. CLXXX.

atinge uneori 70%. Cu toate acestea, nu poate fi stabilită nici o corelație directă între dezvoltarea efectivelor de câini și o vânătoare mai activă a cerbilor. În acest caz, prezența și rolul câinelui în contextele funerare o putem pune în legătură mai strânsă cu creșterea efectivelor de câini în așezările ardate acestei culturi⁹⁴.

Nu putem trece cu vederea ca explicație pentru prezența resturilor osoase de câine în așezările preistorice includerea acestora în dieta cotidiană a populațiilor preistorice. Câinii au fost consumați cu regularitate la Divostin de comunitatea locală. Acest aspect rezidă și din descoperirea resturilor osteologice aparținând unor exemplare de adulți, așadar o bună sursă de hrană⁹⁵. O explicație asemănătoare se oferă pentru Lepenski Vir, unde au fost identificate urme de tăieturi pe vertebrele de câine, realizate cu scopul de a îndepărta mușchiul de pe os⁹⁶. Credem că situația se poate extinde și pentru alte situri de epocă neolitică⁹⁷.

O situație arheologică consemnată este și atunci când materialele faunistice aparținând câinelui și altor specii de animale sunt considerate a fi resturile unui banchet funerar.

Mulțumiri

Cercetare finanțată prin proiectul **Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală**, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

BIBLIOGRAFIE

- Arbogast *et alii* 1989
R. M. Arbogast, V. Blouet, J. Desloges, C. Guillaume, Le cerf et le chien dans les pratiques funéraires de la seconde moitié du Néolithique du Nord de la France. *Anthropozoologica*, 3, (1989), 37–42.
- Bazaliiskiy–Savelyev 2003
V. I. Bazaliiskiy, N. A. Savelyev, The wolf of Baikal: „Lokomotiv” Early Neolithic Cemetery in Siberia (Russia). *Antiquity*, 77 (295), (2003), 20–30.
- Bernabò Brea *et alii* 2010
M. Bernabò Brea, P. Mazziere, R. Micheli, People, dogs and wild game: evidence of human-animal relations

from Middle Neolithic burials and personal ornaments in northern Italy. *DP*, XXXVII, (2010), 125–146.

Bolomey 1976

Bolomey, Pe marginea analizei arheoosteologice a materialului de la Cârcea-Dolj. *SCIVA*, 27 (4), (1976), 465–475.

Borić 1999

D. Borić, Places than created time in the Danube Gorges and beyond, c. 9000–5500 BC. *DP*, XXVI, (1999), 41–70.

Bökönyi 1978

S. Bökönyi, The vertebrate fauna of Vlasac. (D. Srejović, Z. Letica), *Vlasac: A Mesolithic Settlement in the Iron Gates*, vol. 2, Serbian Academy of Science and Arts, Belgrade, (1978), 35–65.

Bökönyi 1988

S. Bökönyi, The Neolithic fauna of Divostin. (A. McPherron, D. Srejović), *Divostin and the Neolithic of central Serbia*, University of Pittsburgh, (1988), 419–445.

Burleigh *et alii* 1977

R. Burleigh, J. Clutton-Brock, P. J. Felder, G. Sieveking, A further consideration of Neolithic dogs with special reference to a skeleton from Grime's Graves (Norfolk), England. *JAS*, 4, (1977), 353–365.

Casinos *et alii* 1986

A. Casinos, J. Bou, M. J. Castiella, C. Viladiu, On the allometry of long bones in dogs (*Canis familiaris*). *J Morphol.*, 190 (1), (1986), 73–79.

Clark 1996

K. M. Clark, Neolithic Dogs: A Reappraisal Based on Evidence from the Remains of a Large Canid Deposited in a Ritual Feature. *IJO*, 6 (2), (1996), 211–219.

Clutton-Brock 1975–1976

J. Clutton-Brock, Animal Remains from the Stones of Stenness, Orkney. (J. N. G. Ritchie), *The Stones of Stenness, Orkney*, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, Vol. 7, (1975–1976), 34–37.

Clutton-Brock 1995

J. Clutton-Brock, Origins of the domestic dog: Domestication and early history. (J. Serpell), *The Domestic Dog: Its Evolution, Behaviour, and Interactions with People*, Cambridge University Press, Cambridge, (1995), 7–20.

Crockford 2004

S. J. Crockford, *Animal Domestication and Vertebrate Speciation: A Paradigm for the Origin Of Species*, PhD Dissertation, University of Victoria, (2004).

Davis – Valla 1978

S. J. M. Davis, F. F. Valla, Evidence for domestication of the dog 12.000 years ago in the Natufian of Israel. *Nature*, 276, (1978), 608–610.

⁹⁴ Arbogast *et alii* 1989, 38–39, Fig. 2.

⁹⁵ Bökönyi 1988, 426.

⁹⁶ Dimitrijević 2008, 127, Fig. 2.

⁹⁷ Harcourt 1974, 151; Podberscek 2009, 616.

- Dayan 1994
T. Dayan, Early Domesticated Dog in the Near East. *JAS*, 21, (1994), 633–640.
- Deguiloux *et alii* 2009
M. F. Deguiloux, J. Moquel, M. H. Pemonge, G. Colombeau, Ancient DNA supports lineage replacement in European dog gene pool: insight into Neolithic southeast France. *JAS*, 36 (2), (2009), 513–519.
- Dimitrijević 2008
V. Dimitrijević, Lepenski Vir animal bones: what was left in the houses. (C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović), *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives*, BAR (IS), 1893, (2008), 117–130.
- Dorado *et alii* 2009
G. Dorado, I. Rey, F. J. S. Sánchez-Cañete, F. Luque, I. Jiménez, M. Gálvez, J. Sáiz, A. Sánchez, V. F. Vázquez, Ancient DNA to Decipher the Domestication of Dog. *Arqueobios*, 3 (1), (2009), 17–132.
- Driscoll – Macdonald 2010
C. A. Driscoll, D. W. Macdonald, Top dogs: wolf domestication and wealth. *Journal of Biology*, (2010), doi: 10.1186/jbiol226
- El Susi 1996
G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. CH.–I d. CH.*, Ed. Mirton, Timișoara, (1996).
- El Susi 1997
G. El Susi, Analiza resturilor de faună din așezarea neolitică de pe Dealul Pemilor. (S. A. Luca), *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X2)*, BMA, IV, (1997), 78–95.
- Figueiredo 2010
Figueiredo, Rituals and death cults in recent prehistory in Central Portugal (Alto Ribatejo). *DP*, XXXVII, (2010), 85–94.
- Gligor 2007
M. Gligor, Grupul cultural Foeni. *Ceramica neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia, (2007), 50–63.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, (2009).
- Greenfield 2008
H. G. Greenfield, The vertebrate fauna from Hajdučka Vodenica in the Danubian Iron Gates: subsistence and taphonomy from the Early Neolithic and Mesolithic. (C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović), *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives*, BAR (IS), 1893, (2008), 205–226.
- Harcourt 1974
R. A. Harcourt, The Dog in Prehistoric and Early Historic Britain. *JAS*, 1, (1974), 151–175.
- Horsburgh 2008
K. A. Horsburgh, Wild or domesticated? An ancient DNA approach to canid species identification in South Africa's Western Cape Province. *JAS*, 35 (6), (2008), 1474–1480.
- Jeunesse 2010
Ch. Jeunesse, Die Michelsberger Kultur. (Cl. Lichter), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die "Michelsberger Kultur" und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren*, Karlsruhe, (2010), 46–55.
- Koler-Matznick 2002
J. Koler-Matznick, The Origin of the Dog Revisited. *Anthrozoös*, 15 (2), (2002), 98–118.
- Kyparissi-Apostolika 2005
N. Kyparissi-Apostolika, Tracing symbols of life and symbols of death in Neolithic archaeological context. *DP*, XXXII, (2005), 132–144.
- Lazarovici – Maxim 1995
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, BMN, XI, (1995).
- Losey *et alii* 2011
R. J. Losey, V. I. Bazaliiskii, S. Garvie-Lok, M. Geronpré, J. A. Leonard, A. L. Allen, M. A. Katzenberg, M. V. Sablin, Canids as persons: Early Neolithic dog and wolf burials, Cis-Baikal, Siberia. *JAA*, (2011), doi: 10.1016/j.jaa.2011.01.001.
- Malmström 2007
H. Malmström, *Ancient DNA as a Means to Investigate the European Neolithic*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, (2007).
- Malone 2003
C. Malone, The Italian Neolithic: A Synthesis of Research. *JWP*, 17 (3), (2003), 235–312.
- Morey 1992
D. F. Morey, Size, shape and development in the evolution of the domestic dog. *JAS*, 19 (2), (1992), 181–204.
- Onar – Belli 2005
V. Onar, O. Belli, Estimation of Shoulder Height from Long Bone Measurements on Dogs Unearthed from the Van-Yoncatepe early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia. *RMV*, 156 (1), (2005), 53–60.
- Onar *et alii* 2002
V. Onar, A. Armutak, O. Belli, E. Konyar, Skeletal Remains of Dogs Unearthed from the Van-Yoncatepe Necropolises. *IJO*, 12 (5), (2002), 317–334.

Onar *et alii* 2005

V. Onar, O. Belli, P. R. Owen, Morphometric Examination of Red Fox (*Vulpes vulpes*) from the Van-Yoncatepe Necropolis in Eastern Anatolia. *IJM*, 23 (3), (2005), 253–260.

Podberscek 2009

Podberscek, Good to Pet and Eat: The Keeping and Consuming of Dogs and Cats in South Korea. *Journal of Social Issues*, 65 (3), (2009), 615–632.

Radovanović 1999

I. Radovanović, Neither person nor beast-dogs in the burial practice of the Iron Gates Mesolithic. *DP*, XXVI, (1999), 71–88.

Raisor 2004

M. J. Raisor, *Determining the antiquity of dog origins: canine domestication as a model for the consilience between molecular genetics and archaeology*, PhD Dissertation, Texas A&M University, 2004.

Rick *et alii* 2011

T. C. Rick, B. J. Culleton, C. B. Smith, J. R. Johnson, D. J. Kennett, Stable isotope analysis of dog, fox, and human diets at a Late Holocene Chumash village (CA-SRI-2) on Santa Rosa Island, California. *JAS*, 38, (2011), 1385–1393.

Rivals *et alii* 2011

F. Rivals, A. Gardeisen, J. Cantuel, Domestic and wild ungulate dietary traits at Kouphovouno (Sparta, Greece): implications for livestock management and paleoenvironment in the Neolithic. *JAS*, 38, (2011), 528–537.

Savolainen *et alii* 2002

P. Savolainen, Ya-ping Zhang, J. Luo, J. Lundeberg, T. Leitner, Genetic Evidence for an East Asian Origin of Domestic Dogs. *Science*, 298, (2002), 1610–1613.

Schulting – Richards 2002

R. J. Schulting, M. P. Richards, Dogs, ducks, deer and diet: new stable isotope evidence on early Mesolithic dogs from the Vale of Pickering, North-east England. *JAS*, 29, (2002), 327–333.

Schwartz 1998

B. Schwartz, Eastern Hungary: Animal bones from Polgár-Csőszhalom. (P. Andreiter, L. Bartosiewicz, E. Jerem, W. Meid), *Man and the animal world. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, Archaeolingua, Budapest, (1998), 511–514.

Seidel 2010

U. Seidel, Satelliten der Erdwerke? Die unbefestigten Siedlungen der Michelsberger Kultur. (Cl. Lichter), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die "Michelsberger Kultur" und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren*, Karlsruhe, (2010), 82–87.

Shearman – Wilton 2011

J. R. Shearman, A. N. Wilton, Origins of the Domestic Dog and the Rich Potential for Gene Mapping. *GRI*, Article ID 579308, (2011), doi: 10.4061/2011/579308.

Smalling *et alii* 2010

B. B. Smalling, J. A. Satkoski, B. K. Tom, W. Yi Szeto, B. Erickson, T. F. Spear, D. G. Smith, B. Budowle, K. M. Webb, M. Allard, S. Kanthaswamy, Geographic Differences in Mitochondrial DNA (mtDNA) Distribution Among United States (US) Domestic Dog Populations. *The Open Forensic Science Journal*, 3, (2010), 22–32.

Sundqvist 2008

A. K. Sundqvist, *Conservation Genetics of Wolves and their Relationship with Dogs*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, (2008).

Tagliacozzo 2005

A. Tagliacozzo, Animal exploitation in the Early Neolithic in Central-Southern Italy. *Munibe*, 57, (2005), 429–439.

Tankersley – Koster 2009

K. B. Tankersley, J. M. Koster, Sources of stable isotope variation in archaeological dog remains. *NAA*, 30 (4), (2009), 361–375.

Tchernov – Valla 1997

E. Tchernov, F. F. Valla, Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant. *JAS*, 24 (1), (1997), 65–95.

Tilley 1996

C. Tilley, *An Ethnography of the Neolithic, Early prehistoric societies in southern Scandinavia*, Cambridge University Press, Cambridge, (1996).

Ursulescu *et alii* 2000

N. Ursulescu, V. Cotiugă, D. Boghian, Tg. Frumos (jud. Iași). Punct: Baza Pătule, campania 1999. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, (2000), 106.

Van Sitterd – Swart 2003

L. Van Sitterd, S. Swart, *Canis Familiaris: A Dog History of South Africa*. *SAHJ*, 48, (2003), 138–173.

Verginelli *et alii* 2005

F. Verginelli, C. Capelli, V. Coia, M. Musiani, M. Falchetti, L. Ottini, R. Palmirotta, A. Tagliacozzo, I. De Grossi Mazzorin, R. Mariani-Costantini, Mitochondrial DNA from Prehistoric canids highlights relationships between dogs and South-East European wolves. *MBE*, 22 (12), (2005), 2541–2551.

Vilá *et alii* 1997

C. Vilá, P. Savolainen, J. E. Maldonado, I. R. Amorim, J. E. Rice, R. L. Honeycutt, K. A. Crandall, J. Ludeburg, R. K. Wayne, Multiple and Ancient Origins of the Domestic Dog. *Science*, 276, (1997), 1687–1689.

Waine – Vilà 2001

R. K. Waine, C. Vilà, Phylogeny and Origin of the Domestic Dog. (A. Ruvinsky, J. Sampson), *The Genetics of the Dogs*, (2001), 1–13.

Walker 2000

D. N. Walker, Preliminary bibliography on dogs and wolves, stressing their prehistoric and historic occurrence, hibrydisation, and domestication. (S. J. Crockford), *Dogs Through Times: An Archaeological Perspective*, BAR (IS), 889, (2000), 313–343.

Wilson 1992

Winjgaarden-Bakker 1986

L. H. van Winjgaarden-Bakker, The Animal Remains from the Beaker Settlement at Newgrange, Co. Meath: Final Report. *Proceedings of the Royal Irish Academy*, Vol. 86C, (1986), 17–111.

Worthington 2008

B. E. Worthington, *An osteometric analysis of southeastern prehistoric domestic dogs*, MA Thesis, Florida State University, College of Arts and Science (mss), Tallahassee, (2008).

Fig. 2. Pit A3a–A3b/Sp. IV-2006 (Alba Iulia-Lumea Nouă).

Fig. 1. Pit G1/Sp. I-2006 (Alba Iulia-Lumea Nouă).

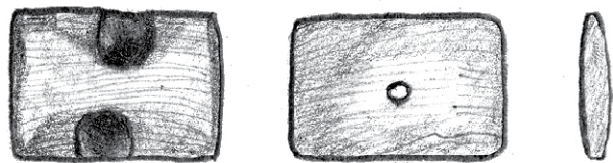

Fig. 4: *Spondylus* shell pendant (draw) from Alba Iulia-Lumea Nouă (*apud* Gligor 2009, Pl. XL/1a-c).

Fig. 3. Dog skeleton from Alba Iulia-Lumea Nouă.

Fig. 5. *Spondylus* shell pendant (photo) from Alba Iulia-Lumea Nouă (*apud* Gligor 2009, Pl. CXCV/2).

Fig. 6. Dog mandibles from Lepenski Vir, House 34, Serbia (*apud* Dimitrijević 2008, Fig. 5).

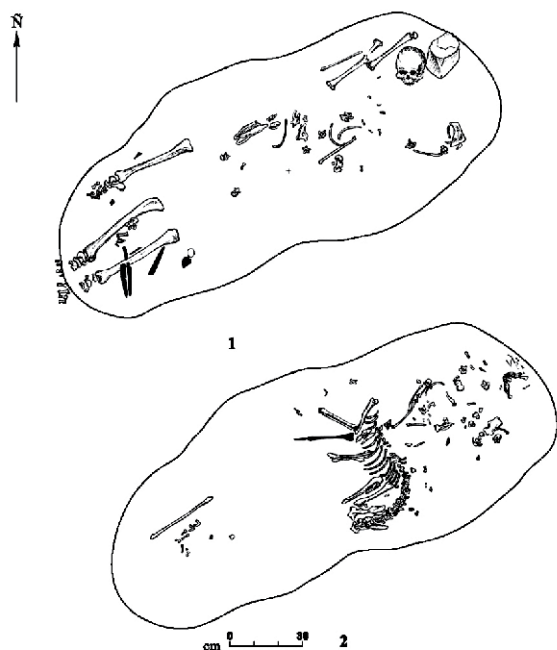

Fig. 7. Shamanka canid burial, Russia (*apud* Losey *et alii* 2011, Fig. 2).

Fig. 9. (a) The Lokomotiv canid burial *in situ*; (b) human skull positioned between the canid's legs, Russia (*apud* Losey *et alii* 2011, Fig. 5/a-b).

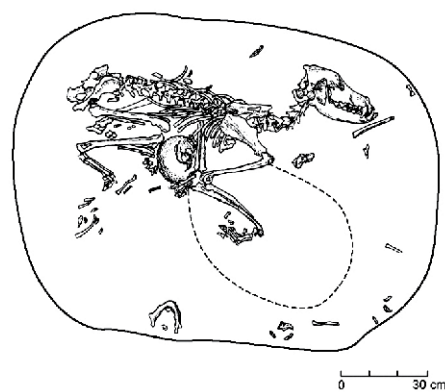

Fig. 8. Lokomotiv canid burial, Russia (*apud* Losey *et alii* 2011, Fig. 4).

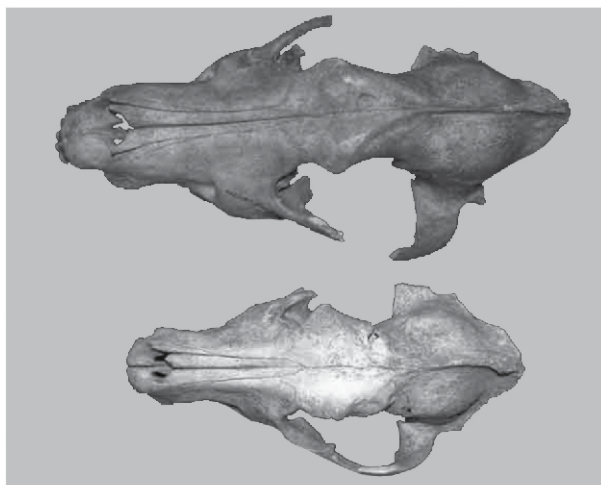

Fig. 10. Crania from the Lokomotiv (upper) and Shamanka (lower) canids, Russia (*apud* Losey *et alii* 2011, Fig. 6).

Fig. 11. 2 Dog's skeletons from Bretteville-le-Rabet, France, Michelsberg culture (*apud* Arbogast *et alii* 1989, Fig. 4).

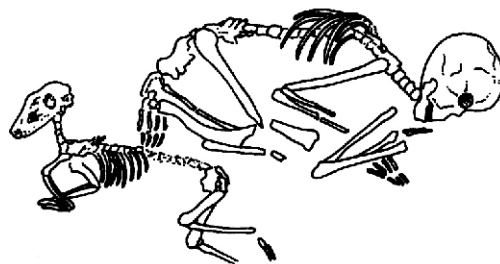

Fig. 12. Ripoli dog burial, Italy (*apud* Malone 2003, Fig. 18/6).

Fig. 13. Dog burial from Parma-Via Guidorossi, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 14).

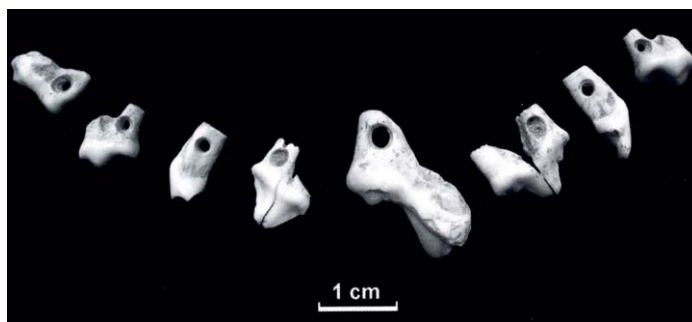

Fig. 15. Necklace of an adult female formed by teeth from a very old dog from Grave 37, Parma-Via Guidorossi, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig 19).

Fig. 14. Necklace made for perforated teeth of fox, wild cat and dog, bird bones beads arc-shaped from Arene Candide Cave, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 17).

Fig. 16. Dog skeleton from Heilbronn-Klingenber, Michelsberg culture, Germany (*apud* Seidel 2010, p. 84).

Fig. 17. The dog skeleton from Grime's Graves, Great Britain (*apud* Burleigh *et alii* 1977, Fig. 3a).

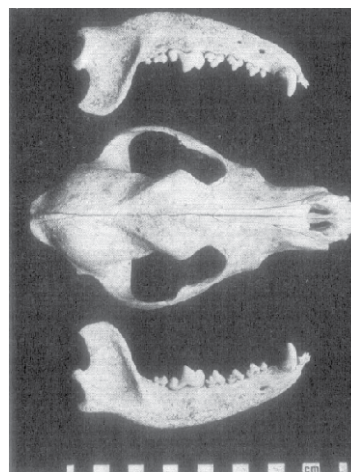

Fig. 18. Labial view of mandibular rami and cranial view of dog skull from Grime's Graves, Great Britain (*apud* Burleigh *et alii* 1977, Fig. 4a).

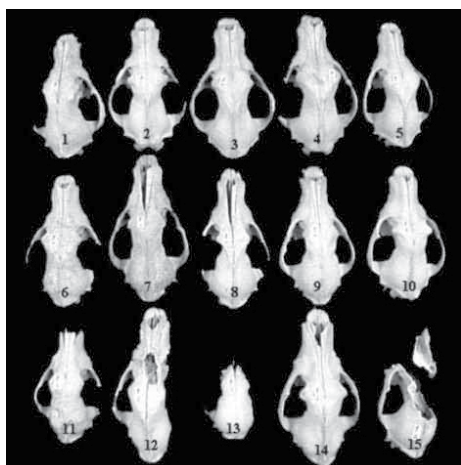

Fig. 19. Dog skulls from burial chambers M5 and M6, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar *et alii* 2002, Fig. 3).

Fig. 20. (A) Dog mandibles from burial chamber M6, Van-Yoncatepe Necropolises; (B) Dog skeleton bones from burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar *et alii* 2002, Figure 5/A-B).

Fig. 21. (A) Interior view of the burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises; (B) Dog skeleton found *in situ* in burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar, Belli 2005, Fig. 1/A-B).

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT PECICA “ȘANȚUL MARE” 2006–2009

*John O'Shea**, *Alex Barker***, *Laura Motta****, *Alexandru Szentmiklosi*****

Keywords: *Pecica “Șanțul Mare”, Bronze Age, tell.*
Cuvinte cheie: *Pecica „Șanțul Mare”, epoca bronzului, tell.*

Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare” 2006–2009 (Abstract)

This paper summarizes the results of area excavations conducted at the Bronze Age settlement of Pecica “Șanțul Mare” during the years 2006 through 2009. The work of the international collaborative team represents both the largest contiguous area ever opened on a settlement of the Periam-Pecica culture, and the most rigorously controlled and documented. This effort has yielded a new and striking view of life during the Middle Bronze Age along the Mures, documenting the settlement's phenomenal rise in regional prominence as a major distribution point for Bronze metalwork and the domestic horse, and its precipitous decline a mere two hundred years later. Here we provide a summary not only of the settlement's later chronology, but also details of the domestic economy, site architecture, and ritual activity at the site.

Introduction

Pecica “Șanțul Mare” is among the most important Bronze Age tells in the Carpathian Basin, and as befits this importance, it has received considerable archaeological attention. Early work at Pecica (Pécska) and at the nearby site of Periam (Pérjamos) by Marton Roska¹ established the base line chronology for the regional Bronze Age, which was adopted by Childe and given international prominence as the Pérjamos Culture.² Roska's stratigraphic levels were also employed by István Bóna as the basis for his highly influential ceramic chronology of the Szöreg (Pecica-Periam) Group.³ This typological system served as the main chronology for all of the settlements and cemeteries of the lower Maros until the advent of radiocarbon dating, and still provides the basic chronological outline for the region today.

Roska's work is itself a landmark in archaeological technique and recording, and bespeaks the

high level of technical competence that was in evidence in the region at the beginning of the 20th Century. Pecica was tested on a number of occasions subsequent to Roska's work, most notably by the major area excavations undertaken at the site by Crișan in the early 1960s.⁴ While Crișan opened a substantial portion of the site's surface, the focus of his work was on the Dacian occupation of the site. The very top of the Bronze Age deposits were exposed in a number of his excavation blocks, and the span of the Bronze Age occupation was demonstrated in several deeper soundings. Unfortunately, the documentation of the earlier Bronze Age layers is limited, and was not anchored by radiocarbon dates.

In 2005, a consortium of Romanian and American investigators with funding from the National Science Foundation (USA), returned to the site of Pecica for a more focused study of the Bronze Age occupation of the settlement. The research consortium included Florin Drașovean and Alexandru Szentmiklosi of the Muzeul Banatului Timișoara; Peter Huegel and Pascu Hurezan of the Muzeul Județean Arad, John O'Shea of the Museum of Anthropology, University of Michigan; and Alex Barker of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri. The initial goal of this research was to

* Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, USA, e-mail: joshua@umich.edu.

** Museum of Art & Archaeology, University of Missouri, email: barkeraw@missouri.edu.

*** University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, USA, e-mail: lmotta@umich.edu.

**** Banat Museum Timișoara, Huniade square 1, 300002, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com.

¹ Roska 1912; Roska 1914.

² Child 1929, 216

³ Bóna 1975.

⁴ Crișan 1978.

record and date the Bronze Age profile of the site. To do this while minimizing damage to surviving Dacian deposits, the investigation focused first on relocating Crișan's backfilled excavation units, and then excavated two stratigraphic trenches within these previously excavated areas where the backfill could be quickly removed exposing the intact Bronze Age layers.⁵

The investigations in 2005 mapped archaeological profiles in both trenches of near three meters in depth. Geo-archaeological investigations showed that an additional two to three meters of deposit remained below these levels. The profiles revealed detailed sequences of burned and unburned house floors, ovens, and deep storage pits in both portions of the site. These investigations also demonstrated that well preserved faunal and floral remains were present throughout the deposits. Based on these findings, the consortium sought and obtained additional funding from the National Science Foundation to conduct a multi-year excavation over a continuous site block. This work, conducted over the years 2006 through 2009, is the subject of this report.

Methods:

Beginning in 2006, a ten by ten meter block, located immediately adjacent to stratigraphic trench 1, was excavated (figure 1). The block was divided into a series of 2 × 2 meter squares for the purpose of data recording and flotation. Excavation was conducted on a layer by layer basis, working systematically across the site surface. Excavation was conducted with small hand tools, with the total volume of deposit excavated being recorded. Within each 2 × 2 meter square, 10% of the soil removed was dry sieved through screens with a mesh size of 0.65 cm. Additionally, two 10 liter samples from each square level were collected for flotation. All sediments recovered from site features were either floated or dry screen. Flotation samples were processed using a Flote-tech automatic flotation system. All significant finds were mapped in three dimensions with a Sokkia total station, as were the starting and ending elevations of each unit, and the tops, bases, and perimeters of all features. Throughout the period of excavation, daily three dimensional maps of the excavation were constructed, as were layer photo mosaics. A series of 'micro-morphological' samples were also collected over the course of the block excavation. These samples, when completely analyzed, will

provide important information on the creation and composition of the site's micro-stratigraphy.

Overview of Results:

While it is premature to offer final conclusions for the work completed so far at the site, it is possible to offer some preliminary results of the excavations which yield important new insights on the dating and the character of the later half of the Bronze Age occupation at Pecica. It is also worth noting that the results of the recent work broadly support and amplify the findings reported from earlier excavations. Research conducted since 2005 has confirmed the basic stratigraphic organization of the settlement and the description of excavations conducted at the site by Crișan. Using the published reports as a starting point, we were able to relocate and trace the earlier excavation units, and to identify the areas beyond the tell proper where additional Bronze Age deposits are located (and where they are not). As will be apparent below, we can also support issues relating to the distribution and forms of Bronze Age architecture and to the overall sequence of deposition at the site.

Chronology and Site Phases:

To date, 49 radiocarbon dates have been run for the site. These dates bracket the later Bronze Age occupation of the site (figure 2), as well as providing several determinations relating to the later Dacian occupation (not shown on the figure). The Bronze Age dates are consistent with those previously reported for Maros sites in Hungary and Serbia⁶ and reflect the later half of the Bronze Age occupation at Pecica. The tight clustering of these dates also indicates that the site deposits at Pecica accumulated rapidly, with the two plus meters of Bronze Age deposit excavated so far being accumulated in a time span no longer than 400 years.

The carbon dates are complemented by a series of archaeomagnetic age determinations. The Pecica samples were collected using standard field procedures established by the Archaeomagnetic Laboratory at Colorado State University and analyzed at the Illinois State Museum by Dr. Stacey Lengyel.⁷ In order to ensure comparability all samples were collected by the same individual; this individual also collected previous Archaeomagnetic series at Maros sites in southeastern Hungary, and Lengyel agreed to re-analyze these samples from Klárafalva-Hajdova at the same time and using the same procedures.

⁵ This work is summarized in O'Shea *et alii* 2005; O'Shea *et alii* 2006.

⁶ cf. Gogăltan 1999; O'Shea 1996.

⁷ Lengyel 2010.

While there is presently no reference curve for Romania, the relative sequence of archaeomagnetic samples can be established and compared to the radiocarbon results, as well as assessing any evidence of contemporaneity between either the Pecica samples or equivalent samples collected at Klárafalva-Hajdova in Hungary. The three Pecica samples dated two cultural features (F29; ISM-219 and F82; ISM-22) and a burned zone found in an extramural soil pit (Pit 3; ISM-220) excavated to recover geoarchaeological samples. No radiocarbon samples were associated with this offsite burned horizon, although immediately above this burned horizon was a gray Aeolian deposit similar in appearance to the strata overlying the end of the Middle Bronze Age (MBA) sequence both at Pecica and Klárafalva-Hajdova. The archaeomagnetic series collected from the burned horizon in Soil Pit 3 appears to be contemporary with the archaeomagnetic series recovered from F12 at Klárafalva-Hajdova (Sample 23105 1670 BC $\pm$ 80). The archaeomagnetic readings from the two Pecica cultural features are not contemporaneous and that the Soil Pit 3 date is temporally intermediate to these readings (Lengyel 2010:6).

These results confirm that the MBA occupation at Pecica Șanțul Mare extended outside its eponymous ditch, and that these occupations were contemporary with the MBA occupations at Klárafalva-Hajdova, which also overlap based on radiometric dates. They also suggest that the radiometric dates maybe somewhat compressed, with the associated dates for Features 29 and 82 actually lying toward the opposite ends of their respective calibration ranges. As additional series are collected from Bronze Age contexts within the region it should be possible to develop a reference curve allowing direct calendrical dating of archaeomagnetic samples.

When the dates are placed into the context of the site stratigraphy and episodes of architectural construction, five distinct phases of activity can be identified. These are summarized with their approximate age ranges in table 1. A representation of the architecture in each phase is shown in figure 3.

The latest Bronze Age occupation represented at the site occurs at the base of the Layer B strata, which was termed Dacian B in Crișan's report (1978). The Layer B deposit is a thick, homogeneous deposit of windblown sediments, which has been hypothesized to represent a period of drought and environmental degradation in the Maros region (Sherwood et al in prep). The base of this

layer dates later than 1600 BC. The Bronze Age occupation represented at the base of this layer is relatively scattered and of light intensity. No identifiable structures were observed in this period, although fragments of architectural debris and pits were recorded.

The second phase is associated with distinct built structures, including houses and ovens. This phase, which occurs in the upper levels of Layer C, includes two structures, Structure 0 and Structure 1 (Structure 0 was belatedly recognized as a structure and was located in an area that was heavily impacted by prior excavation). Both structures were visible only as fragments, and Structure 1 had been severely burned. Despite their incomplete representation, there is the suggestion that they were oriented along the east-west site axis. In addition to the structures, a number of deep storage pits also originate in this occupation phase. This phase of construction dates in the range of 1600 to 1650 BC.

The third phase of occupation is associated with midden deposits in the lower levels of Layer C and architecture in the upper levels of the D Layer. The phase dates in the range of 1650–1750 BC and presents the most complex use of the site within the area of the excavation block. This phase of occupation included two structures (Structures 2 and 4 (upper)), along with the construction of a large central platform. This platform is a remarkable feature that is unknown from any previously investigated Maros settlement. The two reported structures appear to be oriented on a north-south axis of the site, and parallel to the western edge of the central platform.

The fourth architectural phase, dating in the range of 1750–1850 BC, again consisted of two structures. Both were found beneath respective phase three constructions; Structure 3 was partially covered by Structure 2, and lower Structure 4 was immediately beneath the upper Structure 4. The phase four houses had architectural details that contrasted with their superimposed structures, which confirmed them as distinct constructions. These houses appear to immediately pre-date the construction of the Phase 3 platform.

In addition to the structures, a line of features was observed, comprised of the long bone of large animals, primarily horse, fragments of heavy braziers (portable hearths), and large chunks of concretion. All were placed in narrow cylindrical pits, with the animal bones oriented vertically. The line of features ran parallel and to the east of the structures and occupied an area between the structures

Table 1. Architectural Phases and Site Dating at Pecica

Construction Phase	Site Layer	Date (cal BC)	Architecture	Ceramics	Comments
1	B1:3	Post 1600 BC	Fragments only	Baroque styles, Classic Maros vessels	Final BA occupation, possibly deteriorating environment
2	C (upper)	1600–1650 BC	Structures 0, 1	Baroque styles, Classic Maros vessels	
3	C3–5/D0–2	1650–1750 BC	Platform, Structures 2, 4 (upper)	Baroque styles, Classic Maros vessels	Intensive metallurgy and horse rearing.
4	D2–3, top of E	1750–1850 BC	Structures, 3, 4 (lower) Horse bone features.	Baroque styles, Classic Maros vessels	Intensive metallurgy and horse rearing.
5	E	1850–2000 BC	Structures 5–8	Classic Maros vessels, Latest ‘rusticated’ wares	

and the western face of the Phase 3 platform. It appears that these features are associated with Phase 4, and immediately predate the central platform of Phase 3. Given the specific arrangement of these features, the vertical placement of high value animal bones, and the association with braziers, it seems most likely that the features had a social, as opposed to architectural, significance.

The final architectural phase represented in the excavated portion of the site occurs within the Layer E levels. This phase dates in the range of 1850–2000 BC and consists of fragmentary house floors designated Structures 5, 6, 7, and 8. Structure 5 is located in the southwest corner of the site block, and partially covered by Structure 3. Structures 6, 7, and 8 are found beneath the debris of the Structure 4 complex. These house floors are extremely fragmentary which makes their description difficult, but there is the suggestion that they had an east-west trending orientation, similar to that seen in the second architectural phase.

Site Architecture and Construction:

While no complete houses have been documented in the Pecica excavations, the sequence of structures do provide considerable information on the basic form and construction of houses, along with providing interesting technological details and evidence of experimentation.

The houses observed in the Pecica levels were similar in basic form and construction to the houses reported from the lower Maros region,⁸ and consisted of rectangular structures in the range of 3–4 m wide and roughly 8 m in length, with plastered floors, relatively light wattle and daub

walls, interior divider walls, and a relatively light roof made of reeds or wood. The floors and walls of the structures were repeatedly renewed with fresh layers of plaster which were readily discerned during excavation. The structures typically also have a substantial hearth/oven placed internally at one end of the structure. An idealized example of the house is presented in figure 4, based on the plan of Structure 4 (upper).

Like Maros houses elsewhere, the Pecica structures rarely suffered catastrophic destruction from fire (at Pecica only two of the structures were seriously burned), and when they were destroyed by fire the destruction does not result in the kind of hard baked firing of walls and floors observed in Late Neolithic structures. This probably reflects the relatively light roof and walls of the houses which would have tended to burn rapidly with much of the heat being dissipated upward.

While all of the Pecica structures were built on the same basic plan, differences in construction technique were observed that suggest ongoing experimentation in house design. The clearest example of experimentation is observed in wall construction. Most structures employed walls based on a single row of posts (Structures 0, 1, 2, 3, 5, and 6), although the posts varied in average diameter between structures, with the posts associated with Structure 2 being the heaviest. Structure 2 also exhibited an unusual density of large wall posts, but this seems to be the result of a major house rebuilding episode rather than a single architectural feature.

Structure 4 (upper), as represented in figure 4, was built immediately on top of a prior structure (Structure 4 lower). This follows a pattern seen at Klárafalva Hajdova in which the ruins of

⁸ cf. Horvath 1985; Girić 1987, O’Shea 1996.

a structure were used to provide a stable foundation for a newer house. The building employed a doubled wall post construction, supplemented by larger diameter single posts at each corner. Large, horizontally oriented, animal bones were placed in the base of each corner post hole to provide added support for the post.

Structures 4 (lower) and 8 present alternative methods for wall support. In Structure 8, wall trenches were constructed and logs were placed in the trenches. The logs were stabilized within the trench via packing with dense unfired clay wedges. The upright wall posts were set into the top of the log in an apparent effort to spread the weight of the wall supports and minimize subsidence. Structure 4 (lower) also exhibited wall trenches, although these appeared to have been shallower, and to have accommodated relatively thin horizontal planks rather than whole logs.

Structure 3 employed the normal single post type wall construction. It did, however, provide evidence for a distinctive type of interior divider. The divider had a curved form, stood roughly 10 cm high, and had a flat upper surface which did not have post holes cut into it. Presumably some manner of wooden sill was laid cross the upper surface and with uprights bedded on this sill (in a manner similar to the placing of posts in the wall trenches previously described). Within the area defined by the curved divider, the floor was lower and created a smooth sided shallow basin. The basin area was filled with burned earth rubble. A similar feature was recorded in Structure 5.

Since the base and sides of the feature exhibited no evidence of burning, and as the rubble extended only to the level of the sill and was not observed above it, or outside of the basin, the most likely explanation for the rubble is that it represents a post use filling of the basin. This probably served to bring the basin to level with the remainder of the house floor. This would most likely have occurred when the house underwent major reconstruction, or when the floor was used as a foundation for the construction of an entirely new structure. During the actual use life of the structure, the basin and divider most probably represented an internal storage enclosure within the house.

The one other feature which varies among the Pecica structures encountered so far is the presence or absence of an internal hearth/oven. Where these are clearly visible in the more northerly structures (Structures 0, 1, 4 (upper and lower), and 8) no such construction was reported for any of the south complex houses (Structures 2, 3, and 5). The

ovens are highly visible archaeological features at the site so it is unlikely that they would be missed during excavation, but it is possible that they are present in the unexposed portion of the southern structures. Alternatively, the presence of internal storage facilities and ovens may have been mutually exclusive and reflect real functional differences between the northern and southern structures. Only further excavation will enable us to choose among these different possibilities.

In addition to house structures, during Phase 3 a large platform covered the entire eastern half of the Pecica excavation block, and limited coring beyond the block suggest it had surface dimensions in the range of 22 × 14 meters. The platform was constructed from pre-existing midden deposits that were burned at extremely high temperatures, and then fired again in situ. All soil contacts beneath the platform exhibited black scorching. The platform was situated on an extremely irregular surface at the top of the E Layer with no evidence of leveling prior to construction, and because of this the platform varied considerably in thickness, from as much as a 65cm to as little as 4 cm, and with an average thickness of 50cm. The upper portion of the platform was level, although it tended to slope downward from the northeast. The surface was compact and exhibited a number of post molds. While some of these were shallow and represented the downward continuation of posts from later layers, a significant number of posts appear to have originated at the surface of the platform and suggest that one or more wood constructions topped the platform.

The exposed western edge of the platform sloped downward at about a 40 degree angle to the Layer E surface, and scorching was not observed along this edge, suggesting that at the time of construction it was not covered. Although the contact area is badly disturbed by Dacian era storage pits, a high central tongue of Layer E material extended to the edge of the platform in the central portion of the excavation block. It is not clear whether this represents the remnant of an earlier site feature that the platform covered, or whether it served as an entry ramp to the platform.

Subsistence and Economy:

The analysis of recovered plant and animal remains from the excavations is currently underway, but a few preliminary comments can be made regarding the subsistence economy at Pecica, and how it changed over the course of the Middle Bronze Age. Dr. Laura Motta, in the ethnobotanical

laboratory of the University of Michigan, Museum of Anthropology, is directing the analysis of carbonized plant remains from the site. To date, the analysis of plant materials has focused on the core Bronze Age portion of the sample, and represents primarily remains from construction phases 2, 3 and 4.

Most of the cereal grains identified to date are einkorn wheat (*Triticum monococcum*). Barley (*Hordeum vulgare*) is also observed and appears to represent six row and hulled forms. Traces of emmer wheat (*Triticum dicoccum*), free threshing wheat, and millet have also been identified. Among the samples examined most contain a very low density of crop remains. Cereal caryopses (seeds) are sparse and there is a striking scarcity of chaff. There is also a surprising absence of pulses, with only one pea specimen being identified so far. There are a few exceptions, however, including two samples that are relatively rich in cereal caryopses, and another that is rich in *Triticum sp.* glume bases and spikelet forks.

The most abundant taxon identified so far is *Chenopodium album*, a common crop weed. *Polygonum sp.* and other polygonaceae are also represented. Grass family shows variety, including *Bromus sp.* and *Lolium sp.* but occur only rarely. Elderberry (*Sambucus ebulus*) is common but occurs in small numbers within each sample.

When these results are compared with other Maros sites, a similar set of species are observed but with significant differences. At the contemporary Bronze Age settlement of Klárafalva Hajdova⁹ there is a higher density of and ubiquity of caryopses and chaff, and free threshing grains are more common. Several taxa of pulses are also represented. At the nearby Maros culture settlement at Semlac Șanțul Mic (aka Semlac Livada Iui Onea) (Oas 2010), *Triticum monococcum* predominates in primary contexts, while other depositional contexts are characterized by a mix of barley, einkorn, cereal chaff, and some millet. As analysis proceeds, it will be interesting to determine whether the rather narrow spectrum of grain varieties continues for all of the Pecica site deposits, and particularly to determine whether the absence of threshing residues characterizes the entire site.

A preliminary assessment of the animal economy at Pecica during the later portion of the Bronze Age occupation is presented by A. Nicodemus in the accompanying contribution (Nicodemus 2011). It is sufficient to note here, that the Bronze Age economy at Pecica is overwhelmingly dominated

by domestic livestock. Despite its location adjacent to the Mureș River, there is only very limited evidence for fish utilization, a situation that is in striking contrast to the contemporary settlement at Klárafalva Hajdova, and which also contrasts with the Dacian patterns of consumption at Pecica.

The other major finding is the startling quantities of horse present on the site. As Nicodemus notes, during the florescent period of the Pecica settlement, there is a greater density of horse remains found than at any other known Bronze Age site in the eastern Carpathian Basin. This suggests a major role of the Pecica settlement in the regional spread and trade of horses into Central Europe which must have rivaled the site's importance as a major trade and manufacture node in bronze metallurgy.

Ceramics and Metallurgy:

While a number of craft activities are in evidence in the materials recovered from Pecica, of overwhelming importance are ceramics and metallurgy. The ceramics from Pecica have long been important as a chronological indicator, but they can also provide important information on craft production, food consumption, regional connections, and trade. To date, more than 4,000 diagnostic rims, bases, handles and decorated sherds have been photographed and measured. Many of these diagnostic ceramics were also piece plotted during excavation and provide an unrivaled record of their use and deposition within the site (figure 5). A central goal of the initial analysis is to identify the functional categories of vessels represented (such as food storage, preparation, serving) as a means of understanding the distribution of these activities within the structures and the settlement.

An important avenue for investigation is whether the Pecica ceramic assemblage, both fine wares and coarse wares, are being produced locally and if there is any evidence for the specialization of production. Michelaki, in her analysis of the lower Maros villages of Klárafalva Hajdova and Kiszombor Új Élet, demonstrated that despite the standardized forms and proportions of the Maros fine wares, they were manufactured locally in each community.¹⁰ It will be interesting to see whether this is similarly the case at Pecica and neighboring Bronze Age settlements.

It is also clear from a preliminary examination of the ceramic assemblage that a number of regional fine ware styles are represented at Pecica. Foremost among these are designs associated with

⁹ G. Jones personal communication, 2010.

¹⁰ Michelaki 2008.

the Vattina Group to the south and lime encrusted wares from Trans-Danubia. Numerous other regional styles are also present in lesser quantities. In addition to fine wares, the ceramic assemblage includes a wide range of domestic ceramics used in food preparation and storage, and specialized ceramic utensils, most notably the heavy portable hearths, and spindle whorls and loom weights associated with cloth production. The site has also produced a number of specimens representing wheels; presumably used with models of carts and chariots.

Metallurgy at Pecica is represented by a modest number of bronze tools and ornaments (principally tubes and spherical beads), stone molds, clay crucibles, and enormous quantities of casting slag. The quantities of slag, in particular, speak to the industrial level of metal production that occurred at the site. A pilot sample of the slag is currently being analyzed by Dr. Christopher Papalas to determine both the sources of the metal and the pyro-technologies being used by the Pecica smiths, and to provide a basis for comparison with metallurgical practices observed among the lower Maros villages.¹¹ As with the horse remains, mentioned previously, metallurgical production reached a definite crescendo during the 3–4 construction phases at the site.

In addition to the sourcing of metallurgical debris, five obsidian artifacts from the 2008 season were analyzed using non-destructive energy-dispersive x-ray fluorescence (EDXRF) spectroscopy using the University of Missouri Research Reactor Archaeometry Laboratory's Elva-X spectrometer. All five obsidian artifacts were sourced to the primary Carpathian 1 (C1) source.¹² Rosania et al.¹³ have isolated chemically distinct subareas within the C1 source; based on concentrations of rubidium (Rb), strontium (Sr), iron (Fe), zirconium (Zr), zinc (Zn) and manganese (Mn). All five artifacts appear to derive from the C1a subsource near Vinicky, Slovakia.¹⁴

Future Directions

The recent excavations at Pecica Santual Mare have produced a number of startling new results, ranging from the site's importance as a central distribution point for the domestic horse, to the presence of a large central platform. Yet, many fundamental questions remain unanswered. Most

important among these is when was the settlement established? And what was the relationship between the core of the Pecica settlement and outlying areas, both in the immediate vicinity of the settlement outside its great ditch, and to contemporary settlements such as the nearby site of Semlac. The answer to these questions will enable research to gain a fuller appreciation of the factors that led to the spectacular rise of the Pecica site during the Middle Bronze Age.

Acknowledgements:

The authors would like to acknowledge the vital contribution of the Romanian and American students that participated in the excavations of the site, and the very supportive contribution of the people and officials of the village of Semlac. The research described in this paper was supported in part by National Science Foundation grant numbers BCS-0512162 and 0620147.

BIBLIOGRAPHY

- Biró et alii 1986
 Biró, K., Pozsgai, I. & Vladár, A., Electron Beam Microanalysis of Obsidian Samples from Geological and Archaeological Sites. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 38, (1986), 257–278.
- Biró et alii 1988
 Biró, K., Pozsgai, I. & Vladár, A., Central European obsidian studies. *Archaeometrical Studies in Hungary (Budapest)*, 1, (1988), 119–130.
- Bóna 1975
 Bóna, I., *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und Ihre Südöstlichen Beziehungen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, (1975).
- Childe 1929
 Childe, V., *The Danube in Prehistory*, Oxford, Clarendon, (1929).
- Crișan 1978
 Crișan, I. H., *Ziridava. Săpăturile de la "Șanțul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964*. Arad, (1978).
- Girić 1987
 Girić, M., Naselja Moriske culture. *Rada Vojvođanskog Muzeja* 30, (1987), 71–83.
- Gogăltan 1999
 Gogăltan, F., Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului: Cronologia și descoperirile de metal. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* XXIII, (1999).

¹¹ cf. Paplas 2008.

¹² Williams Thorpe et alii 1984; Biro et alii 1986, Biro et alii 1988.

¹³ Rosania et alii 2008.

¹⁴ Rosania and Barker 2010.

- Horváth 1985
Horváth, F., Contributions to the Early and Middle Bronze Age of Southern Alföld. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1982–83, (1985), 55–72.
- Lengyel 2010
Lengyel, S. “*Archaeomagnetic Laboratory Results for Three Samples from Pecica Șanțul Mare*”, Illinois State Museum Landscape History Program Technical Report 2010–000–6.
- Michelaki 2008
Michelaki, K., Making pots and potters in the Bronze Age Maros villages of Kiszombor Új-Élet and Klárafalva Hajdová, *Cambridge Archaeology Journal* 18 (2008), 3, 355–380.
- Oas 2010
Oas, S. 2010 “*Maros Macrobotanicals: An Archaeobotanical Analysis of Bronze Age Agriculture in the Maros Site of Semlac “Șanțul Mic*”. Honors Thesis, Department of Anthropology, University of Michigan, (2010).
- O’Shea 1996
O’Shea, J., *Villagers of the Maros: A Portrait of an Early Bronze Age Society*. New York, Plenum, (1996).
- O’Shea et alii 2005
O’Shea, J., Barker, A., Sherwood, S. and A. Szentmiklosi, New archaeological investigations at Pecica “Șanțul Mare”, *AnB*, S. N., *Arheologie–Istorie*, XII–XIII, (2005), 81–109.
- O’Shea et alii 2006
O’Shea, J., Barker, A., Nicodemus, A., Sherwood, S. and A. Szentmiklosi, “Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare”: The 2006 Campaign”, *AnB*, S. N., *Arheologie–Istorie* XIV, (2006), 1, 211–228.
- Nicodemus 2011
Nicodemus, A., 2011 The Bronze Age and Dacian Fauna from New Excavations at Pecica “Șanțul Mare”, *AnB*, S.N., *Arheologie–Istorie* IX (2011).
- Papalas 2008
Papalas, C., *Bronze Age Metallurgy of the Eastern Carpathian Basin: A Holistic Exploration*. PhD dissertation, Arizona State University, Tempe, (2008).
- Rosania et alii 2010
Rosania, C., and A. Barker, Obsidian procurement at Pecica Santul Mare, Romania. *Muse* 43, (2010), 19–30.
- Rosania et alii 2008
Rosania, C., Boulanger, M., Biró, K., Ryzhov, S., Trnka, G., and M. Glascock, Revisiting Carpathian Obsidian. *Antiquity* 82, (2008), 318 (<http://antiquity.ac.uk/ProjGall/rosania/index.html>)
- Roska 1912
Roska, M., Ásatás a pécska-szemlái határban levő Nagy Sáncon. *DolgCluj* 3 (1912), 1–73.
- Roska 1914
Roska, M., Ásatás a perjámosi sánchalmon. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* VIII, (1914), 74–104.
- Sherwood et alii in prep.
Sherwood, S., Windingstad, J., Barker, A., and J. O’Shea, “*The potential for regional aridification at the close of the Bronze Age in the Eastern Carpathian Basin: Preliminary results from the Mureș River Valley, Romania*, (in prep).
- Williams Thorpe et alii 1984
Williams Thorpe, O., Warren, S., and J. Nandris, The Distribution and Provenance of Archaeological Obsidian in Central and Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science*, 11, (1984), 183–212. (doi: 10.1016/0305–4403(84)90001–3)

Figure 1

Relationship between 2005 Stratigraphic Trench and 2006–2009 block excavations. Coordinate values used to designate grid locations are also shown.

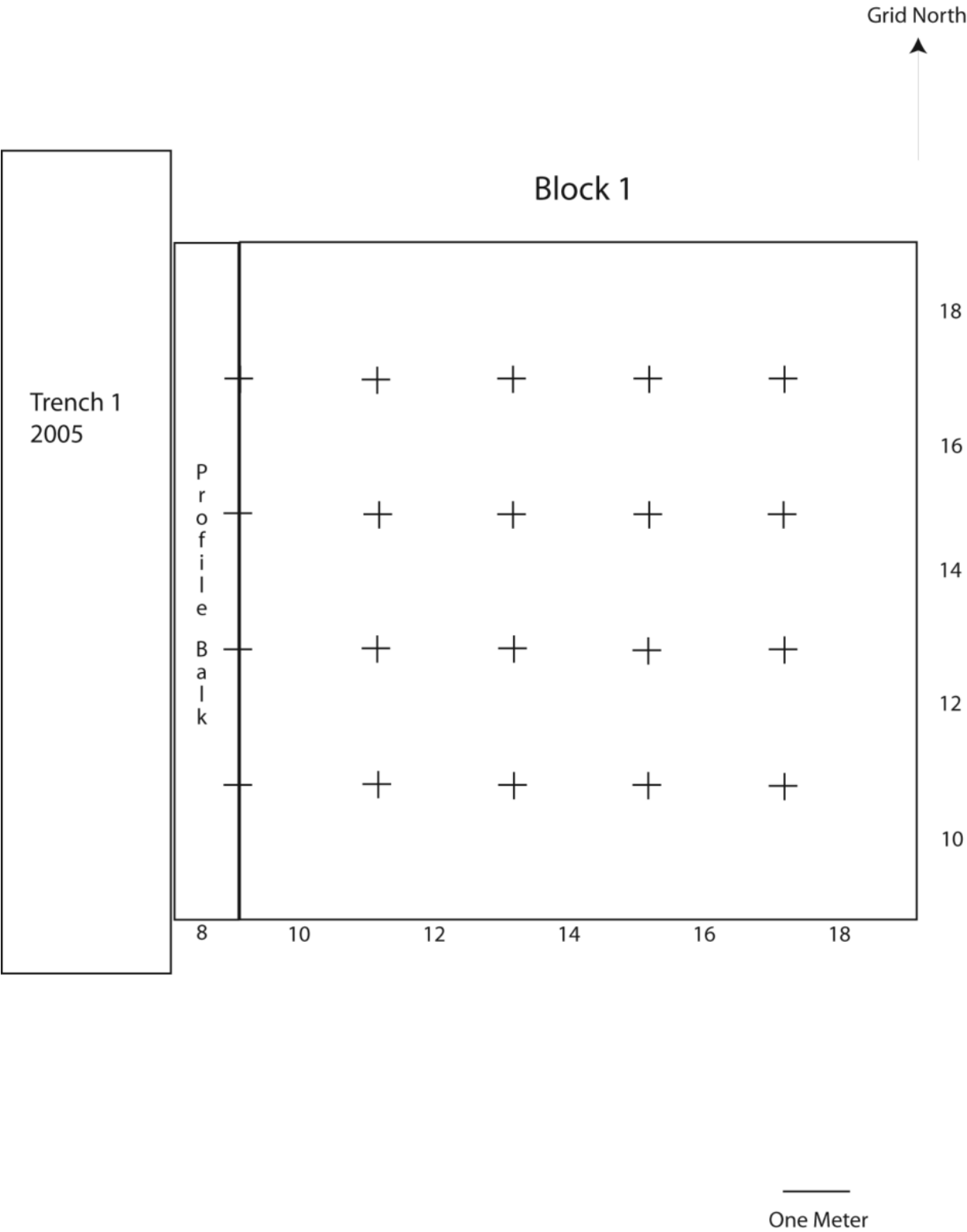

Figure 2

Spread of Calibrated ^{14}C dates from Pecica. Bars represent the high and low values for the 2 standard deviation range of the date, while the box represents the intercept with the calibration curve. If a Sample value had multiple intercepts, these values were averaged while leaving the range unchanged.

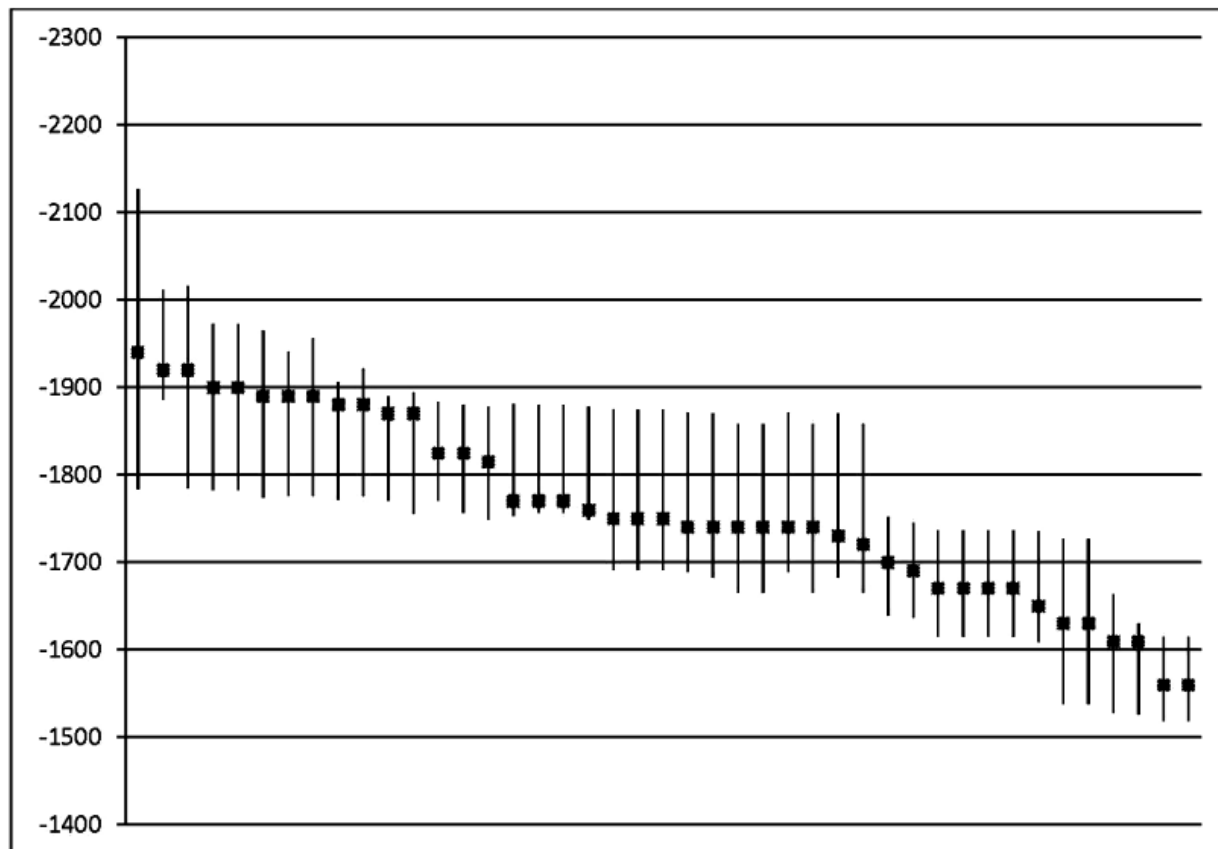

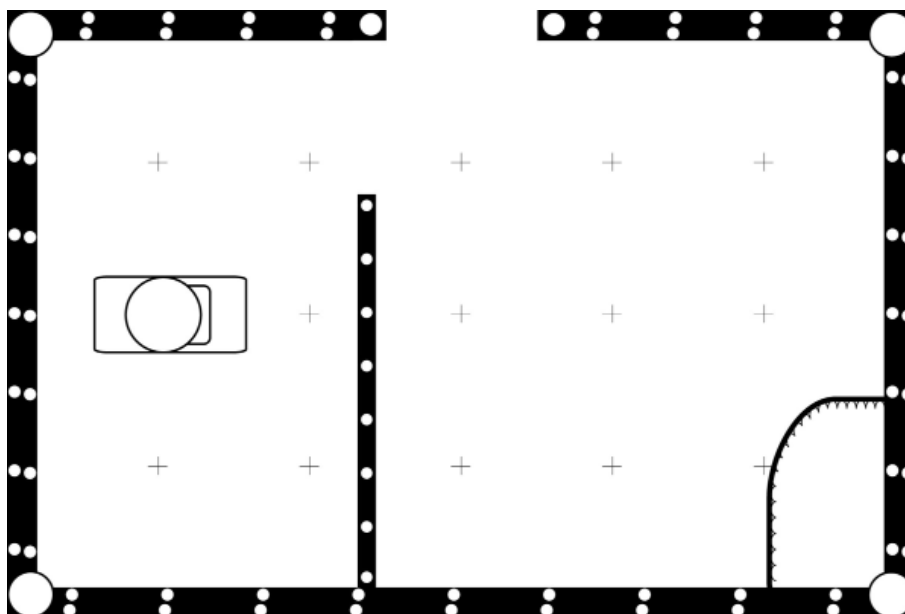
Figure 3

Location of Major Architectural Features by Building Phase. No clear structures were associated with Phase 1. Excavation block in this illustration is oriented to magnetic North. The excavation block, following Crişan, employs a grid north that is aligned with the tell's shape, which is 30 degrees East of magnetic North.

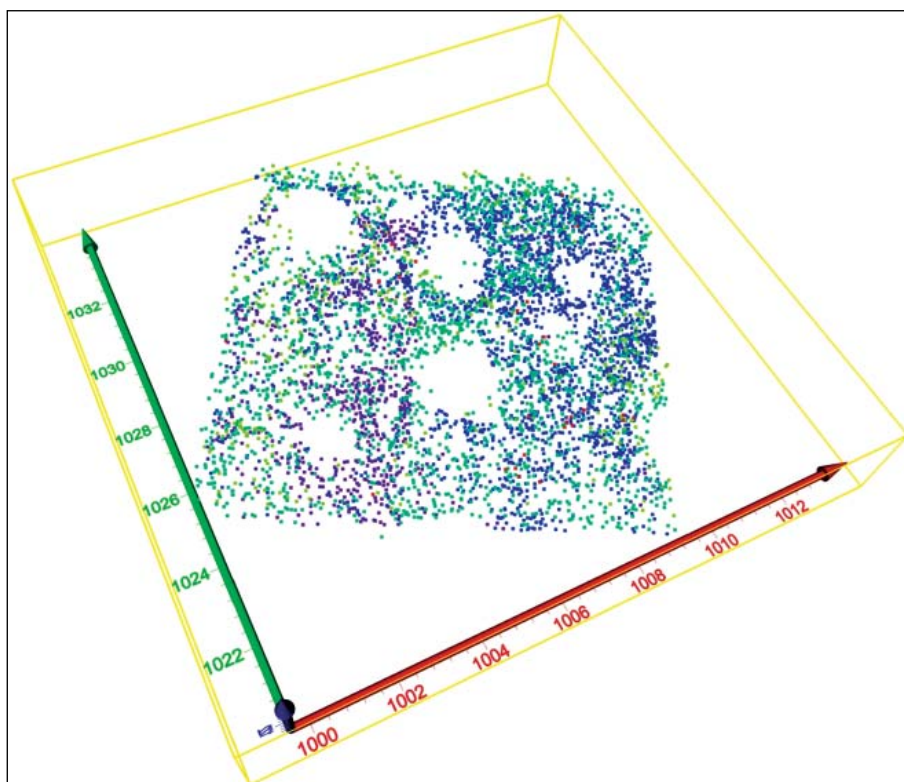

Figure 4

Idealized Pecica House Plan. Figure is based on Structure 4, although it contains some elements, such as the interior basin, that have been added for illustrative purposes. Solid dark lines represent wall trenches. Tick marks are located at a distance of one meter. Drawing by Steve Sabo.

Figure 5

Overview of Piece Plotted Bronze Age Ceramics from the Pecica Excavations. The presence of post-Bronze Age pits is visible as circular areas lacking mapped ceramics.

THE BRONZE AGE AND DACIAN FAUNA FROM NEW EXCAVATIONS AT PECICA “ȘAȚUL MARE”

Amy Nicodemus*

Keywords: *Bronze Age, Pecica – Șațul Mare, fauna.*

Cuvinte cheie: *Epoca Bronzului, Pecica – Șațul Mare, faună.*

Abstract: Recent excavations at Pecica Șațul Mare from 2006-2009 have produced a large and representative faunal assemblage from Dacian and Bronze Age contexts. In both periods, livestock husbandry was by far the most important source of meat, with hunting and trapping game, fishing, and collecting mollusks contributing secondarily. However, there are significant differences between Iron and Bronze Age animal economies.

Dacian animal husbandry was centered on pig rearing. A substantial number of the pigs were sucklings, suggesting the presence of a relatively specialized, rapid-turnover husbandry system of locally produced meat. Smaller numbers of caprines and cattle were also raised, both being used primarily for meat rather than dairy, wool, or traction. Horses and chickens are infrequent. Few game mammals were consumed but there are a fair number of fish, particularly carp, and many freshwater mussels.

The Bronze Age population at Pecica were similarly reliant on animal husbandry, but were far less focused on a single domesticate. In general, caprines were the most common livestock, followed closely by pigs and cattle. There is no evidence of specialized secondary products production. Large game hunting was more important than in the Iron Age and fishing was less common. Several important changes occurred during the Bronze Age occupation. More high value livestock are being produced in the earlier D/E habitation layers, particularly horses. Through time, smaller-bodied livestock like caprines and pigs become more common, as do low-ranked wild resources.

Introduction

Pecica “Șațul Mare”, located along the Mureș River in Arad County, Romania, is one of the most important archaeological sites in the Carpathian Basin. It is one of the two Bronze Age settlements used to define the eponymous Periam-Pecica (Maros) culture and its rich deposits have been instrumental in establishing regional chronologies. While much of the site’s deep stratigraphy are Early to Middle Bronze Age, there are important Medieval and Iron Age occupations as well. In particular, the Dacian deposits have received much attention, being the subject of several excavations since the early 1900s.¹

Since 2005, the Bronze Age habitation has been the focus of a collaborative project between the University of Michigan, Muzeul Banatului Timișoara, and Muzeul Județean Arad.² A 10 × 10 m² block was opened in the central

portion of the tell in an area where Crișan’s previous work had removed most of the overlying Iron Age strata. These excavations have uncovered the bases of several large Dacian pits, along with extensive Bronze Age deposits, including houses, hearths, middens, pits, and a large prepared platform. Systematic recovery strategies, utilizing screening and flotation, produced a large quantity and range of materials, including a rich faunal assemblage. To date, over 21,400 fragments of animal bone, antler, and shell have been analyzed from the 2006–2009 campaigns.

This report presents a preliminary assessment of the animal remains left by the Bronze and Iron Age inhabitants of Pecica “Șațul Mare” (Table 1).³

³ The Pecica “Șațul Mare” faunal assemblage includes materials from hand collected, screened, and flotation samples. Analysis is on-going and the current report utilizes the large hand collected assemblage, with a 50% sample of general fill deposits and 100% analysis of features. Only material recovered by careful trowel excavation is included. While addition of the screen and flotation samples will no doubt significantly increase the number of small bone fragments in the assemblage, preliminary analysis of this material had found a surprisingly low number of identifiable remains,

* University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, USA, e-mail: ajnico@umich.edu.

¹ Crișan 1978; Dömötör 1901a, 328; Dömötör 1901b, 327–328; Popescu 1944; Roska 1912.

² O’Shea *et alii*. 2005; O’Shea *et alii*. 2006.

Differences in animal management and consumption practices are highlighted between the Iron and Bronze Age occupations, as well as changes occurring within the later portion of the Bronze Age occupation, specifically between the later B-C layer settlement and the more intensely occupied D-E contexts. A more detailed account of site stratigraphy, dating, and excavation history is presented elsewhere.⁴

Taxon abundance

Patterns of major faunal class representation indicate the relative importance of animal husbandry compared to hunting and trapping game, fishing, and collecting mollusks. In all periods, livestock production is the most important sector of the animal economy, contributing between 52–66% of the faunal remains identifiable to family or better (Figure 1). While freshwater mussels are the next most common numerically, they certainly contributed only a minor portion of the diet given the small amount of meat per individual. Shells can also be used as flux in smelting or for lime production, so it cannot be assumed that the mollusk remains were solely food debris. Game mammals, predominantly red deer, were the second largest meat source behind domesticates. Other important large game species are roe deer, boar, and aurochs. A variety of fur-bearing animals are also present in small numbers. Fish (mostly carp family), birds, and turtles were relatively infrequent additions to the diet.

Overall, relative taxon abundance is similar between periods, but there are several significant differences as well. Domesticates occur in roughly the same proportions in Iron and Bronze Age contexts on the whole, although there are relatively fewer livestock compared to wild resources in the later Bronze Age layers (B-C contexts). When mollusk harvesting is excluded, the differences in the proportion of wild versus managed animals are only minimal. The most striking temporal changes actually occur in the importance of hunting compared to fishing. In the Dacian deposits, fish are nearly three times as common as in the Bronze Age, varying inversely with the number of wild mammals. Most of the Bronze Age bird remains are probably waterfowl while

domestic chicken is present in the Dacian material. Turtle bone was recovered from only the Bronze Age B and C layers.

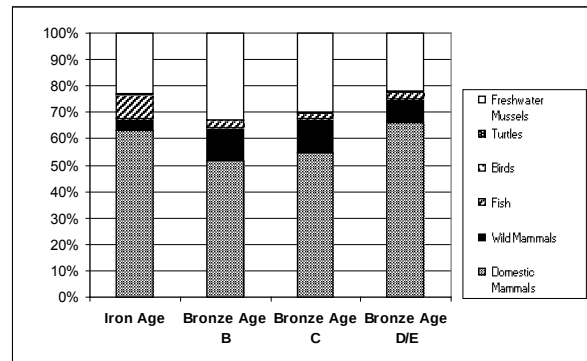

Figure 1: Relative abundance of major taxon classes between periods.

Representation of different livestock species in the refuse is a direct measure of which animals were consumed most frequently. It is also an indirect indicator of animal husbandry practices in terms of respective herd sizes and the amount of resources allocated in their maintenance. Importantly, cattle and especially horses are more expensive to maintain than sheep, goats, or pigs as they require higher quality and a greater quantity of fodder, and they mature and reproduce more slowly. Secondary products, such as dairy, wool, and traction, may also be important resources, affecting herd proportions. It is assumed here that the majority of animals consumed at Pecica were raised by site inhabitants, although exchange of animals and their products from neighboring settlements most likely occurred as well.

There are fundamental changes in livestock management strategies between periods (Figure 2). In the Dacian features, pigs are by far the most common animal, comprising almost 80% of the domestic bone. Smaller numbers of sheep/goat and cattle are present and horse bones are rare. An emphasis on pig husbandry is associated with specialized meat production due to their rapid maturation, reproduction, and high meat and fat yields.⁵ In contrast, caprines, pigs, and cattle are consumed in more equal proportions during the Bronze Age (caprines 31–42%, pigs 26–36%, cattle 18–20%). Importantly, there is major decrease in the frequency of horses in the later Bronze Age deposits, falling dramatically from 25% to 4% of the livestock between the D/E through B occupations. A greater emphasis is instead placed on smaller bodied livestock,

including fish and smaller mammalian bones. As a result, the hand collected assemblage has an efficient recovery rate and is taken to be largely representative. Note also that the material from the platform feature (layer D0) is considered separately given the uncertain origin of its redeposited contents.

⁴ O'Shea *et alii* 2011.

⁵ Zeder 1991.

especially pigs. This trend continues into the Iron Age where horses comprise less than 2% of the domesticates.

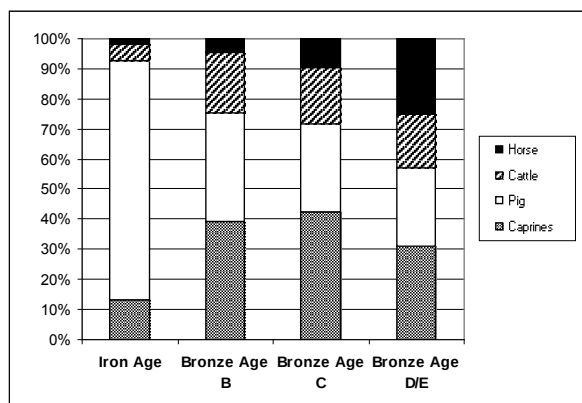

Figure 2: Livestock proportions between periods.

Livestock Culling Patterns

Livestock culling practices, combined with taxon representation, provide a more nuanced understanding of animal management and consumption. Culling practices respond to a variety of factors (e.g., resource stress, herd security, taste preferences, provisioning, specialized production) and are useful for assessing larger issues surrounding economic organization. In this study, given the high level of destructive carnivore gnawing, age-at-death profiles utilize dental data only.

Caprines⁶ show little difference in mortality patterns between periods. The largest off-take consistently occurs with prime-aged subadults (1.5–3 years). This pattern reflects a meat maximization strategy rather than specialized production of secondary products (milk or wool) or a central concern with herd security.⁷ In contrast, pigs are being managed very differently between the Iron and Bronze Ages. Bronze Age pigs show a common pig mortality profile for this fecund species. The majority of animals are culled in the fall/winter of their first year and very few animals beyond three years are maintained for breeding. The Dacian materials shows that far more infant pigs, especially neonates, are being consumed in the Iron Age.⁸ Suckling pigs historically are viewed

as high value given their very tender, but small quantity of meat.⁹ They will also be consumed in high numbers in situations where they are being raised and consumed locally and there is need to minimize labor and fodder requirements in meat production.¹⁰ This pattern is often seen in urban and special-purpose sites like military outposts or castles.¹¹ Meat-maximization or herd security is not a priority in any period, as most of the pigs have not attained full body weight nor reproductive age.

There are far fewer ageable elements for cattle and horses, particularly in Dacian contexts. Little can be said about cattle husbandry in any period, except that there is no evidence of specialized dairy production. While cattle were most likely used for milk and traction to some degree, meat was their primary resource, as seen with the caprines and pigs. The Dacian horse sample size is insufficient to comment on their breeding or use. However, there is a considerable collection of ageable Bronze Age horses. In the B and C occupations, horses are relatively uncommon and show a profile for small-scale horse breeding and local use, where very young (natural mortality) and older animals are most common. Few prime-aged animals were killed¹² and a number of horses were worked well into old-age. The mortality pattern is very different in the D/E contexts. Here, while there is also evidence of local breeding, there are far more prime-aged animals (4–10 years) than in later periods, more than would be expected for a natural mortality rate.

Butchery Patterns

Detailed discussion of butchery practices and body part representation is beyond the scope of this paper, but a few general statements about Iron Age versus Bronze Age patterns can be made. In all periods, density mediated attrition is evident, with the most fragile elements being under-represented, which is expected given the intensity of occupation at Pecica. However, the lowest quality

⁶ Caprines (sheep and goats) must be analyzed together since their bones are often difficult to distinguish, especially when highly fragmented, as in this sample. There are no confirmed goat bones in the Iron Age features and around 80% of the identifiable caprines are sheep in Bronze Age deposits. Goat bones tend to skew the mixed caprine age profile towards younger animals since they are only used for meat or milk.

⁷ Marom and Bar-Oz 2009; Payne 1973; Redding 1981.

⁸ While a high proportion of neonatal animals can be ambiguous, in this case the pattern is unlikely to reflect

resource stress. They are found in most of the Dacian features, and because they span several hundred years, an unusually high infant mortality rate (>10–15%) or emergency herd slaughter is not likely to occur for such an extended period of time.

⁹ Eryvnc *et al.* 2003.

¹⁰ Redding 1991.

¹¹ Eryvnc 1997.

¹² The Bronze Age horses are likely being eaten as their bones show evidence of burning at a comparable rate to other livestock and show more frequent butchery marks. However, it is unclear what proportion were consumed after natural death versus intentional slaughter for food.

elements, namely the extremities, are consistently under-represented as well, indicating that much of the primary butchery took place away from the central habitation area. There is minimal difference in the proportion of higher and lower quality body parts between periods.

The most significant contrast in animal processing reflects the use of heavy iron tools in the Dacian period. Only 0.4% of the Bronze Age mammalian bone shows cut or chop marks compared to 5.4% in the Iron Age (over ten times as many). Further, Bronze Age butchery marks tend to be restricted to shallow cuts near the epiphyses. The Dacian bone shows much more damage, often cutting through the bone itself rather than connective tissue. Notably, in Feature 2, the body of one pig was halved, with the cervical and lumbar vertebrae chopped through the middle of their centra, while the thorax was split along the adjacent ribs.

Discussion

The Dacian animal economy was centered around livestock production, especially pig rearing. A substantial number of the pigs were sucklings, suggesting the presence of a relatively specialized, rapid-turnover husbandry system of locally produced meat. This may reflect either the relatively high status of the inhabitants, having preferential access to quality pork, or the need to minimize investment costs in meat production, as seen at special purpose, largely non-agricultural sites or urban centers. Small numbers of caprines (mostly or all sheep) and cattle were also raised, both being used primarily (but not exclusively) for meat rather than dairy, wool, or traction. A few horses were present, but it is unclear whether they were eaten as they

are only represented by a few isolated teeth. Bones from a single chicken were recovered from Feature 2. Wild resources were a minor component of the diet. Only a few game mammals were consumed but there are a fair number of fish, particularly carp, and many freshwater mussels.

The Bronze Age population at Pecica were similarly reliant on animal husbandry, but were far less focused on a single domesticate. In general, caprines were the most common livestock, followed closely by pigs and cattle. As in the Dacian period, there is no evidence of specialized secondary products production. A wide variety of wild animals were utilized, from turtles to aurochs, but red deer were the most frequent hunted animal. Fishing was less important than in the Iron Age.

There are significant changes in the animal economy during the Bronze Age occupation. There are far more high value livestock being produced in the earlier D/E layers, particularly horses. Through time, smaller-bodied livestock like caprines and pigs become more common, as do mussels and other low-ranked wild resources. There is some suggestion of more tightly scheduled off-take of animals in the D/E occupation, which may be related to greater centralization of animal production. A much larger proportion of prime aged horses are being consumed at the same time.

While important temporal patterns have been identified in this preliminary work, further examination of the faunal remains from Pecica Șanțul Mare will better define animal production strategies and consumption patterns at this key settlement. This, in conjunction with other aspects of social and economic organization, will allow a greater understanding of Pecica's regional role both in the Iron and Bronze Ages.

Table 1. *Pecica Șanțul Mare Fauna by Period (NISP)*

Common Name	Taxon	Iron Age	Bronze Age B	Bronze Age C	Bronze Age D/E	Platform	Bronze Age Total	Site Total*
Sheep/Goat	Ovicapridae	44	151	571	245	150	1117	1161
Sheep	<i>Ovis aries</i>	3	12	24	24	8	68	71
Goat	<i>Capra hircus</i>			13	4	3	20	20
Pig	<i>Sus scrofa</i>	286	149	413	227	124	913	1199
Cattle	<i>Bos taurus</i>	19	83	271	153	115	622	641
Horse	<i>Equus caballus</i>	7	18	136	221	55	430	437
Dog	<i>Canis familiaris</i>	3	18	27	16	7	68	71
DOMESTIC MAMMAL		362	431	1455	890	462	3238	3600
Red Deer	<i>Cervus elaphus</i>	19	84	241	102	73	500	519
Roe Deer	<i>Capreolus capreolus</i>	2	5	40	6	8	59	61
Wild Boar	<i>Sus ferus</i>	2	3	14	6	3	26	28
Beaver	<i>Castor fiber</i>		3	10	2		15	15
Aurochs	<i>Bos primigenius</i>		1	10	3		14	14
Badger	<i>Meles meles</i>			8	1		9	9
Fox	<i>Vulpes vulpes</i>		4	4		1	9	9
Hare	<i>Lepus europaeus</i>	2	3	3		1	7	9
Small Carnivore (indet.)	Carnivora			1	4		5	5
Wolf	<i>Canis lupus</i>		2	2			4	4
Polecat	<i>Mustela putorius</i>			1			1	1
WILD MAMMAL		25	105	334	124	86	649	674
SMALL RODENT	Rodentia			18	2		20	20
Large Artiodactyl	Artiodactyla	22	40	57	1		98	120
Medium Artiodactyl	Artiodactyla	16	27	29	56		112	128
Large Mammal	Mammalia	397	602	1484	1128	786	4000	4397
Medium Mammal	Mammalia	1181	622	1535	624	473	3254	4435
Small Mammal	Mammalia	24	3	25	18	9	55	79
Mammal (indet.)	Mammalia	235	65	281	113	104	563	798
MAMMAL (INDET.)		1875	1359	3411	1940	1372	8082	9957
Common Carp	<i>Cyprinus carpio</i>	22	16	29	10	1	56	78
Large Cyprinid	Cyprinidae			6	20	1	27	27
Small Cyprinid	Cyprinidae			2	0		2	2
Cyprinid (indet.)	Cyprinidae	27	4	9	1		14	41
Wels	<i>Silurus glanis</i>		4	12	2		18	18
Pike	<i>Esox lucius</i>	1		2			2	3
Medium Fish (indet.)	Pisces	7	2	14	8		24	31
Large Fish (indet.)	Pisces			8			8	8
Fish (indet.)	Pisces	43	11	1	3		15	58
FISH		100	37	83	44	2	166	266
Medium Bird (indet.)	Aves	1		6	4	1	11	12
Large Bird (indet.)	Aves			3	3	1	7	7
Domestic Chicken	<i>Gallus gallus</i>	4						4
BIRD		5		9	7	2	18	23
TURTLE	<i>Emys orbicularis</i>		1	7			8	8
Freshwater Mussel	<i>Unio spp.</i>	130	275	787	293	290	1645	1775
Roman Snail	<i>Helix pomatia</i>				132	3	135	135
Viennese Banded Snail	<i>Cepaea vindobonensis</i>	30	16	23	63	31	133	163
Helicid Snail	Helicidae	7	8	36			44	51
Planorbid Snail	Planorbidae	1			1		1	2
MOLLUSK		168	299	846	489	324	1958	2126
TOTAL		2535	2232	6163	3496	2248	14139	16674

*Excludes Medieval, disturbed, and off-tell contexts

BIBLIOGRAPHY

- Crișan 1978
I. H. Crișan, *Ziridava: Săpăturile de la "Șanțul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, (1978).
- Dömötör 1901a
L. Dömötör, Jelentés a pécskai illetve német-peregi ásatásokról. *ArchÉrt*, (1901), 328.
- Dömötör 1901b
L. Dömötör, Római korbelt edények a pécskai Nagysáncban. *ArchÉrt*, 327–328.
- Ervynck 1997
A. Ervynck, Detailed Recording of Tooth Wear (Grant, 1982) as an Evaluation of the Seasonal Slaughter of Pigs? Examples from Medieval Sites in Belgium. *Archaeofauna* 6 (1997), 67–79.
- Ervynck *et alii* 2003
Ervynck, A., W. van Neer, H. Hüster-Plogmann and J. Schibler, Beyond affluence: the zooarchaeology of luxury. *World Archaeology* 34 (2003), 428–441.
- Marom – Bar-Oz 2009
Marom, N. – G. Bar-Oz, Culling Profiles: The Indeterminacy of Archaeozoological Data to Survivorship Curve Modeling of Sheep and Goat Herd Maintenance Strategies. *Journal of Archaeological Science* 36 (2009), 1184–1187.
- O'Shea *et alii* 2005
O'Shea, J., A. W. Barker, S. Sherwood and A. Szentmiklosi, New Archaeological Investigations at Pecica Santul Mare. *AnB*, S. N., Istorie-Arheologie, XII–XIII (2005), 81–109.
- O'Shea *et alii* 2011
O'Shea, J., Archaeological Investigations at Pecica "Șanțul Mare" 2006–2009. *AnB*, S. N., Istorie-Arheologie, XIX, (2011).
- O'Shea *et alii* 2006
O'Shea, J., A. W. Barker, A. Nicodemus, S. Sherwood and A. Szentmiklosi, Archaeological Investigations at Pecica Santul Mare: The 2006 Campaign. *AnB*, S. N., Istorie-Arheologie, XIV, (2006), 1, 211–228.
- Payne 1973
Payne, S., Kill-Off Patterns in Sheep and Goats: The Mandibles from Aşvan Kale. *Anatolian Studies* 23, (1973), 281–303.
- Popescu 1944
Popescu D., Celții în Transilvania. *Transilvania* 8–9, (1944), 646.
- Redding 1981
Redding, R. W., *Decision Making in Subsistence Herding of Sheep and Goats in the Middle East*. Dissertation, Department of Anthropology, University of Michigan (1981).
- Redding 1991
Redding, R. W., The role of the pig in the subsistence system of ancient Egypt: a parable on the potential of faunal data. In *Animal Use and Culture Change*, edited by P. J. Crabtree and K. Ryan, 20–30. MASCA, University of Pennsylvania, Philadelphia (1991).
- Roska 1912
Roska, M., Ásatás a Pécska-Szemlaki Határban levő Nagysánczon. *DolgCluj* 3, (1912), 1–73.
- Zeder 1991
Zeder, M. A., *Feeding Cities: Specialized Animal Economy in the Ancient Near East*. Smithsonian Institution Press, Washington DC (1991).

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DIN HOTARUL LOCALITĂȚII GAJ (SERBIA). COLECȚIA ALMÁSY

Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie, Zsuzsanna Kopeczny*

In memoriam B. Milleker

Cuvinte-cheie: Banat, Gaj, Kovin, neolitic, epoca bronzului, ceramică incrustată, Szeremle, Žuto Brdo-Gârla Mare.

Keywords: Banat, Gaj, Kovin, Neolithic, Bronze Age, inlaid pottery, Szeremle, Žuto Brdo-Gârla Mare.

Schlüsselwörter: Banat, Gaj, Kovin, neolithikum, Bronzezeit, inkrustierter keramik, Szeremle, Žuto Brdo-Gârla Mare.

Archaeological Findings At the Border Area of Gaj (Serbia). Almásy Collection

(Abstract)

The names of five scientific personalities-Almásy György, Chernel István, Miske Kálmán, Bella Lajos and Bódog Milleker, whose evolutions met in a relatively short period of time because of the particularities of the two archaeological sites, are linked to the Gaj findings.

If Almásy György can be thanked for his focus and effort in starting the archaeological research, it was Miske K. and Bella L. who introduced these discoveries into the archaeological literature of the time, and consequently to the general interest into these findings, they had started the first archaeological researches. But we owe most to B. Milleker, whose scientific work continues to be not only a tool but also a reference point for his commitment to the preservation of the vestiges of the past and to the conduct of archaeological research according to scientific criteria.

The archaeological findings at Gaj-Beli Breg demonstrate the existence of a cremation necropolis belonging to the Žuto Brdo-Gârla Mare culture, where together with elements from the “classical” stage of the culture, there are also pottery vessels whose shape and ornaments plead for an earlier chronological classification, contemporary to the evolution of the Szeremle-Bjelo Brdo group.

The Gaj-Csollak-féle malom and Beli Breg findings became part of the archaeological literature and despite their mistaken location (Kovin area), the particularities of the artifacts discovered there turned the two sites into major reference points in the pre-history of the Banat region.

Învățătorului Bódog Milleker (1858–1942), istoria, și în special arheologia, îi datorează enorm, nu numai pentru activitatea în cercetarea arheologică, dar și în cea de valorificare a săpăturilor și a informațiilor privind descoperirile arheologice din Banat. Astfel, *corpusul* format din cele trei volume¹ privind descoperirile arheologice din Ungaria de Sud, așa cum era numit odinioară Banatul, continuă să fie un instrument de lucru util și la mai bine de 100 de ani de la publicarea acestora.

Începând din anul 1877, tânărul B. Milleker începe să se ocupe constant de monografii istorice și de descoperirile arheologice, în anul 1894 devenind și custodele muzeului din Vršac².

Mulțumită acribiei lui Bódog Milleker (Pl. I/1), alături de rezultatele săpăturilor arheologice din Banat, au fost consemnate atât descoperirile arheologice izolate cât și cele efectuate de colecționari, multe dintre acestea pierzându-se de-a lungul timpului și singura evidență a acestora rămâne opera lui B. Milleker.

O astfel de colecție a fost și cea a Dr. Almásy György³ (1867–1933), care odată mutată la Bernstein, a ieșit din atenția arheologilor care s-au ocupat de preistoria Dunării Mijlocii și a Banatului în general.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, 300002, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com, andrei.balarie@gmail.com, zsuzsakopieczny@gmail.com.

¹ Milleker 1897; Milleker 1899; Milleker 1906.

² Rašajski 1995, 9; Bodó-Viga 2002, 615–616 (s.v. Németh F.); Medaković 2008, 30.

³ B. Milleker îl menționează numele de „Almásy” (Milleker 1897, 43, 72; Milleker 1899, 67; Milleker 1906, 35, 66, 78, Milleker 1937, 61, unde prenumele de „György” apare în formă germanizată, respectiv „Georg”). Tot sub forma „Almásy” apare menționat și de Bella L. (Bella 1898, 103, 106) și Chernel I., (Chernel 1899, 52, 653). Sub aceeași formă este amintit și de M. Șandor-Chicideanu și I. Chicideanu (Șandor-Chicideanu-Chicideanu 1993, 151). Numele corect, pe baza documentelor genealogice, este de Almásy (Reiszig 1916, 4).

Provenit dintr-o ramură a familiei aristocratice *Almásy de Zsadány și Törökszentmiklós*⁴, Almásy György va fi cunoscut de posteritate drept un temerar explorator al Asiei, etnograf, filolog, zoolog și ornitolog⁵. Puțin cunoscut este faptul că în tinerețea sa, Almásy György nu numai că a colecționat antichități dar a și efectuat săpături pentru a-și completa colecția⁶. La aceste activități am putea adăuga și activitățile de catalogare a obiectelor, specifice începuturilor activităților muzeale, modul de expunere a acestor descoperiri din anexa castelului Bernstein continuând să păstreze conceptul original elaborat de Almásy György⁷ (Pl. II/1–2).

În cursul anului 1895, tânărul Almásy, în vârstă de 28 de ani (Pl. I/2), împreună cu ornitologul Chernel István (1865–1922), a efectuat cercetări ornitologice în zona dunăreană a Banatului (Pl. I/3)⁸. Cu această ocazie, Almásy György a luat contact și cu bogăția de situri arheologice din sudul Banatului⁹. Dintre acestea, definiții pentru activitatea de colecționar a lui Almásy György vor fi cele situate în hotarul localității Gaj (Gája/Gálya), situată la est de Kovin și care de-a lungul timpului, în actele oficiale a purtat mai multe denumiri¹⁰.

⁴ Alapi *et alii*, 1913, 10; Reiszig 1916, 4. O parte a faimei de care s-a bucurat această ramură se datorează în special celui de-al doilea fiu al lui Almásy György, respectiv Almásy László Ede (1895–1951). Celebritatea lui Almásy László Ede s-a datorat expedițiilor din nordul Africii, efectuate în prima jumătate a sec. XX. În cursul acestor expediții, Almásy László a descoperit și celebrele picturi rupestre de la Gilf Kebir, din Egipt. (Török 1997; Török 2002; Kubassek 2001, 72). Viața tumultuoasă a lui Almásy László Ede a fost sursa de inspirație pentru romanul scris în 1992 de către Michael Ondaatje (*Pacientul englez*), ecranizarea din anul 1996 fiind premiată cu nouă premii Oscar.

⁵ Keve-Sámuel 1969, 340, I, nr. 1, 356; Bodó-Viga 2002, 11–12 (s.v. Kodolányi J. ifj., Vig K.); Jenkins 2004, 176; Sensenig-Dabbous 2004, 165, 169–170.

⁶ Așa cum le-a catalogat și B. Milleker, aceste săpături nu au avut rigoarea unor cercetări arheologice propriu-zise (Milleker 1906, 66).

⁷ La acestea am putea adăuga și activitățile de catalogare a obiectelor care și astăzi continuă să fie expuse la castelul Bernstein. O componentă a unei armuri medievale târzii (apărătoare de antebraț cu balamale) păstrează în interior, scris de mână cu un creion, eticheta cu numele colecției, respectiv „*Borostyánkő*”.

⁸ Bella 1898, 103; Milleker 1937, 61.

⁹ Almásy György achiziționează obiecte care provin din hotarul localităților Dubovac, Kovin (Milleker 1897, 38, 72) și Gaj-Beli Breg și *Csollak-féle malom* (Milleker 1897, 43; Milleker 1906, 66). Prezența lui Almásy György în zona Dubovacului este menționată și de către Monica Șandor-Chicideanu și I. Chicideanu (Șandor-Chicideanu-Chicideanu 1993, 151).

¹⁰ De-a lungul timpului, localitatea a avut mai multe denumiri pe care B. Milleker le folosește în paralel (*Gája*,

Ca urmare a descoperirilor făcute de cele două personalități ale cercetării ornitologice în hotarul localității Gaj, B. Milleker acordă o atenție constantă acestei localități și alături de corectările ulterioare, custodele muzeului din Vrșac va completa informațiile deja publicate cu altele noi, extrem de importante pentru cercetarea arheologică.

Cele două situri de referință din hotarul localității Gaj sunt cele descoperite la *Beli Breg*¹¹ (Pl. III) și *Csollak-féle malom*¹² (Pl. IV). Ambele situri, prin abundența artefactelor arheologice, vor trezi atât interesul colecționarilor cât și pe cel al arheologilor, cercetările de teren și săpăturile arheologice propriu-zise succedându-se cu repeziciune (1895–1898).

Semnalarea bogăției celor două situri din hotarul localității Gaj se datorează baronului Miske Kálmán (1860–1943), care, după unii biografi, chiar a participat la săpăturile „arheologice” organizate de către Almásy György în hotarul localității Kovin¹³. Miske K. îl atenționează pe Bella Lajos (1850–1837), arheolog la Muzeul Național din Budapesta, despre abundența descoperirilor din acest punct și de colecția de artefacte arheologice adunată sau achiziționată de către Almásy György. Bella L. obține permisiunea lui Almásy György să prezinte obiectele cele mai importante, obiectivul declarat al autorului fiind

Gálya, Gajic). În anul 1717, actele vremii păstrate la Vrșac menționau existența unei localități Gaisch care mai apoi, pe hărțile Mercy apare *Gay*. Ca urmare a inundațiilor, această localitate dispăre, nefiind marcată pe hărțile de la 1761. Satul a fost reînțemeiat între anii 1765–1768 (Reiszig 1914, 46), fiind prezentă pe hărțile realizate în urma ridicării topografice iozefine dintre anii 1769–1772 (*Josephinische Landesaufnahme*). Localitatea este denumită oficial *Gája* în 1853–1854 și 1873 iar mai apoi *Gálya*, în anii 1881, 1894, 1916, până în 1922 (Marković 1966, 66). În perioada interbelică, alături de denumirea *Gaj*, utilizată în actele oficiale, în literatura arheologică se folosește și forma de *Gajic* (Milleker 1937, 61; Milleker 1938, 109). Denumirea de *Gaj* începe să fie utilizată din 1918 și este reconfirmată în anii 1922, 1935, 1947 și 1959, fiind denumirea oficială din zilele noastre (Marković 1966, 66).

¹¹ Milleker B., 1897, 43; Milleker B., 1898, 68; Milleker B., 1900, 68–70; Milleker B., 1906, 66–81.

¹² Milleker 1897, 71; Milleker 1899, 41, Milleker 1900, 62, 69; Milleker 1906, 66, 78–79.

¹³ Bodó-Viga 2002, 617, s.v. Ilon G.; Vágusz 2010, 61–62). Dacă nu se face o asimilare între publicarea parțială a colecției Almásy și campania din toamna anului 1898, cel mai probabil, această colaborare poate fi legată de anul 1895, când au fost dezvelite complexele arheologice afectate de inundații, în marginea sitului *Csollak-féle malom*. Dacă Miske K. ar fi participat la săpăturile lui Almásy Gy. de la *Beli Breg*, arealul în care a fost localizată prezența lui nu ar fi fost la Kovin, ci la Dubovac, localitate căruia Miske K. a atribuit situl de la *Beli Breg* (Miske 1909, 134).

cel de a atrage atenția, în special a muzeului din Timișoara, asupra bogăției de artefacte din această zonă¹⁴.

Ca urmare a acestei prezentări, o parte a colecției Almásy a intrat și în literatura arheologică la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX¹⁵, ilustrarea parțială a colecției de către Bella L.¹⁶ fiind preluată mai apoi și de alți cercetători¹⁷.

Cercetările de teren și cercetările arheologice de la Gaj-Csollak-féle malom (1895–1896)

Punctul *Csollak-féle malom* se află la sud-vest de Gaj și la nord-est de Kovin, pe o terasă alungită care se îngustează către est. Terasa se ridică la aprox. 3–4 m deasupra câmpiei inundabile a Dunării fiind mărginită la nord de un braț mort de apă numit Crna Bara iar la sud de Ponjavica (*Ponyavicza*) (Pl. IV). Culoarea neagră a pământului din acest sit arheologic a fost remarcată și de către Miske K.¹⁸, această culoare sugerând o intensă locuire a terasei.

Din cauza imediatei vecinătăți, acest sit arheologic a fost inclus de către B. Milleker în hotarul localității Kovin, plasare preluată și perpetuată în literatura arheologică de specialitate uneori, și cu toponimele schimbate¹⁹. În anul 1906, B. Milleker revine asupra acestei localizări și precizează faptul că punctul *Csollak-féle malom* se află în hotarul loca-

lității Gaj²⁰, la aprox. 4,5 km nord-est de Kovin, în imediata vecinătate a singurei mori de pe brațul de apă Crna Bara. Proprietarul acestei mori se numea Csollak și era din localitatea Gaj. Se menționează totodată și faptul că pe hărțile militare ale vremii, acest punct este trecut cu toponimul *Gajski mlina*²¹ (Pl. IV/1).

Cel care a luat primul la cunoștință bogăția acestui sit arheologic a fost Klingl János²², locuitor din Temes-Kubin (astăzi Kovin, în Banatul sârbesc). În primăvara anului 1895, alături de cercetările de teren, acesta execută, probabil, și primele săpături de amator²³. În cadrul săpăturilor, Klingl J. a dezvelit aprox. 20 de amfore, strachini/castroane, căni și cănițe. O parte dintre aceste căni au avut o formă globulară, cu toarte supraînălțate, unele dintre aceste vase fiind bogat ornate. Alături de aceste tipuri de vase, B. Milleker menționează și descoperirea unor vase cu picior²⁴. Alături de artefactele descoperite în necropola de incinerare, în perimetrul aceluiași sit arheologic au fost descoperite trei statuete din lut²⁵.

²⁰ Milleker 1906, 66, 78–79; Milleker 1937, 61, Milleker 1938, 109.

²¹ Milleker 1906, 66. Pe harta militara a celei de-a treia ridicări topografice, tipărită în 1897, punctul *Csollak-féle malom* apare trecut ca „*Gajski m.*”. Această moară o întâlnim și pe harta publicată în anul 1900 de către de Ministerul Economiei. Coordonatele sitului, conform lui Bella L., sunt N44°47' și E38°41' – E38°42' iar pe harta militară din 1897, situl se află pe coloana XXIV, zonele 26–27, cota 75 (Bella 1898, 103). Pe baza reperelor geografice identificate, distanța de 4,5 km a sitului față de localitatea Kovin, propusă în volumul III al corpusului de descoperiri preistorice din Banat (Milleker 1906, 66) este cea mai probabilă.

²² La descoperirile din hotarul localităților Dubovac și Gaj este menționat *Klingl* iar la cele din hotarul Kovinului, „*Klingel*” (Milleker 1897, 38, 43, 71–72). Această inconștanță se păstrează și mai târziu, în corpul de descoperiri dedicat perioadei romane, autorul descoperirilor de la *Csollak-féle malom* este menționat sub forma de „*Klingl*” (Milleker 1899, 41). Sub aceeași formă de *Klingl* este amintit și de către Bella L. (Bella 1898, 103). În primul registru de inventar al muzeului din Timișoara (astăzi Muzeul Banatului din Timișoara), la pagina 111, în dreptul numerelor de inventar 1577–1578 (care reprezintă un topor și un ciocan, ambele din piatră) este trecut ca donator *Klingl János* din Temes-Kubin. Aceeași formă a numelui este trecută și în darea de seamă privind creșterea obiectelor din colecțiile muzeului (*TRÉT*, 1897, 72). L. Kakucs îl va menționa în forma coruptă de *Ioan Kling* (Kakucs 1977, 477). Fl. Medeleț și N. Toma îl vor aminti pe donatorul din Kovin sub forma de *Johann Klingl* (Medeleț-Toma 1997, 60). J. Uzelac preia forma utilizată de B. Milleker, respectiv J. Klingel (Uzelac 2002, 22, nr. 25).

²³ Kakucs 1977, 477.

²⁴ Milleker 1897, 72.

²⁵ Acestea au fost achiziționate, ulterior, de către Almásy György și duse la Bernstein (Milleker 1897, 72).

¹⁴ Bella 1898, 106.

¹⁵ Milleker 1900, 68; Milleker 1906, 66–81.

¹⁶ Plansele cu artefactele ceramice sunt preluate după Bella L. (Bella 1898) care descrie câteva obiecte din colecția Almásy, în marea ei majoritate, provenită de la Gaj-Beli Breg și nu de la Gaj-Csollak-féle malom.

¹⁷ Miske 1899, 255, T. II/3–5, Wosinsky 1904, 57, T. LXXXIX–XCI, precum și statueta antropomorfă din partea superioară a planșei XCII; Milleker 1906, 69–70, 72–73, 75, T. II–VI; Szentkláray 1914, 225–227; Letica 1973, 73, nr. 23, T. VII/2; Kovács 1988, 165, Abb. 4.

¹⁸ Miske 1909, 131.

¹⁹ Milleker 1897, 71; Milleker 1900, 62, 67, 69. Inițial, în primul volum al corpusului de descoperiri preistorice din Banat, B. Milleker a localizat situl la aprox. 7 km est de Kovin, la vest de moara lui Csollak și de brațul de apă Crna Bara (Milleker 1897, 71). Miske K., referindu-se la acest sit, a utilizat termenul de *Čolak ōstelep* (sau *telep*) (Miske 1899, 251, 254), forma slavizată fiind adoptată, mai apoi, și de B. Milleker (Milleker 1938, 109). Ulterior, Miske K. renunță la toponimul *Čolak* în favoarea celui de *Černa Bara* însă precizează foarte clar că situl se află în apropiere de Kovin, în hotarul localității Gaj (Miske 1909, 131; Miske 1910). În cadrul repertoriului descoperirilor eneolitice din Banat, J. Uzelac utilizează toponimul de Kovin-Čolakova Vodenica (Uzelac 2002, 22, nr. 25). M. Șandor-Chicideanu introduce ambele situri (*Beli Bregi* și *Csollak-féle malom*) în hotarul localității Kovin, toponimele fiind traduse sau modificate (*Moara lui Csollak* și *Belibrég*) (Șandor-Chicideanu 2003, 238–239, nr. 153).

Aceste săpături au debutat, inițial, cu o cercetare de teren care a avut loc în cursul a două după-amieze²⁶. Cei doi ornitologi celebrii, Almásy György și Chernel I., au cercetat un areal de aprox. 140 m² de pe care au adunat peste 82 de unelte din piatră și os, fragmente ceramice și chiar vase întregi. În partea sudică a sitului, acolo unde inundațiile au erodat panta, Almásy György a observat mai multe gropi cu diametrul de 1,5–2 m. Câteva dintre aceste gropi conturate în profilul malului rupt al terasei au fost cercetate, acestea fiind, foarte probabil săpăturile la care se referă Bella L. și Kakucs L.²⁷ Au fost dezvelite vetre de foc circulare, pe care s-au aflat „grămezi de fragmente ceramice”²⁸. Alături de unelte din piatră, au fost găsite și obiecte din silex, os și corn de cerb sau căprior²⁹.

O parte a obiectelor arheologice descoperite la Gaj-Csollak- *féle malom* au fost duse de către Almásy György la castelul familiei din Bernstein unde, conform lui B. Milleker, au fost amestecate cu artefactele descoperite anul următor, în urma săpăturilor de la *Beli Breg*³⁰. La începutul sec. XX, o parte din artefactele care au alcătuit colecția Almásy au ajuns în custodia asociației culturale din orașul Vasvár³¹, situat în sudul comitatului Vas, fiind accesibile lui Miske K. la redactarea celor două studii privind cronologia descoperirilor preistorice din partea sudică a Ungariei („Aldunavidék”)³².

Ca urmare a amestecului de artefacte din cele două situri arheologice, publicarea parțială a colecției Almásy de către Bella L. oferă unele indicii pentru o separare parțială a materialelor arheologice descoperite la Gaj-Csollak- *féle malom*.

Printre obiectele care aparțin cel mai probabil acestui sit se numără unelte din piatră, așa cum am precizat mai sus, numărul acestora fiind de 82 de unelte de piatră. Atât Bella L. cât și B. Milleker subliniază abundența artefactelor din piatră, unelte șefuite sau rășnițe, acestea din urmă și zdrobitoarele de piatră fiind adunate selectiv³³ (probabil opt bucăți³⁴), numărul total de obiecte din piatră provenite de pe acest sit fiind de 90 de bucăți.

²⁶ Bella 1898, 103.

²⁷ Bella 1898, 103; Kakucs 1977, 477.

²⁸ „...köralakú tűzpadokat tárultak föl, melyeken mint fészeken a cseréptöredékek rakás számra heverték” (Bella 1898, 103).

²⁹ Milleker 1906, 66–68.

³⁰ Milleker 1906, 66.

³¹ Miske 1909, 144.

³² Miske, 1909; Miske 1910.

³³ Milleker 1906, 66, 68.

³⁴ Bella L., după ce menționează colectarea a 82 de obiecte din piatră pe aprox. 140 m² (Bella 1898, 103), la descrierea materialului litic completează informațiile privind abundența acestuia, pecizând că din numărul mare de rășnițe și zdrobi-

Unelte din piatră cu lamă de tăiat, denumite, în general, *topoare*, sunt împărțite de Bella L. în trei categorii distincte.

O primă categorie este formată din topoarele cu lama relativ alungită, plate pe o parte, profilul uneltei în partea opusă lamei fiind de formă semicirculară³⁵. Din această categorie fac parte 12 topoare (11 exemplare mai întregi și unul fragmentar), câteva dintre acestea având capătul opus lamei rupt. Această categorie este exemplificată de un topor de 7,7 cm lungime și 4,7 cm lățime, grosimea maximă fiind de 2 cm. Lama toporului are 5 cm iar partea superioară este de 4 cm (Pl. V/1)³⁶.

Cea de a doua categorie este formată din topoare de forma unei rindele, plate pe o parte și îngroșate la mijloc. În partea dinspre lamă, această îngroșare se subțiază mai alungit în timp ce în partea opusă, panta este mai bruscă, în opinia lui Bella L., această formă adaptându-se mai bine palmei. Din această categorie fac parte 8 topoare întregi și 13 fragmentare. Exemplarul reprezentat grafic are o lungime de 13,2 cm, lățimea lamei (cu urme evidente de folosire intensă) de 4,3 cm iar grosimea de 3,2 cm (Pl. V/2)³⁷.

Din cea de-a treia categorie fac parte artefactele de piatră asemănătoare unor dălți. Din această categorie de unelte din piatră cu lamă de tăiat au fost descoperite patru bucăți. Obiectul reprezentat graphic a avut o lungime de 9 cm și 1,8 cm grosime, lățimea lamei fiind de 3,2 cm (Pl. V/3)³⁸.

Bella L. mai menționează prezența unei dălți de piatră (Pl. V/4)³⁹, a unei lame de silex (Pl. III/5)⁴⁰, precum și a unor nuclee de silex și așchii de silex, percutoare și alte artefacte fragmentare din piatră. Dintre acestea se remarcă un fragment de buzdu-gan din cuarț (Pl. V/6)⁴¹ și un fragment de bilă din piatră, perforată parțial (buzdugan?) (Pl. V/7)⁴².

toare au fost colectate, ca și mostre, doar câteva bucăți (Bella 1898, 106).

³⁵ „...aránylag hosszú él, a felső rész domború volta és az alsó rész síma lapossága, ...” (Bella 1898, 106).

³⁶ Bella 1898, 104, Fig. 1a-b, 106. Dimensiunile au fost date de către Bella L. în milimetri.

³⁷ Bella 1898, 104, Fig. 2a-b, 106.

³⁸ (Bella 1898, 104, Fig. 3a-b, 106, 108).

³⁹ Dalta de piatră, reprezentată grafic, are o lungime de 6,4 cm și o grosime de 1,6 cm, lățimea lamei fiind de 1,7 cm iar la capăt, de 1,58 cm (Bella 1898, 104, Fig. 4a-b, 108).

⁴⁰ Lama de silex are 5 cm lungime, lățimea capetelor fiind de 1,7 cm, respectiv 1 cm (Bella 1898, 104, Fig. 5, 108)

⁴¹ Diametrul maxim al buzdu-ganului este de 5,5 cm, lungimea perforației cilindrice fiind de 4 cm (Bella 1898, 104, Fig. 6, 108).

⁴² Diametrul maxim al fragmentului de bilă este de 6,4 cm, lungimea perforației fiind de 5,3 cm (Bella 1898, 104, Fig. 7, 108).

Dintre obiectele din os și coarne de animal provenite din hotarul localității Gaj, Bella L. amintește patru brăzdare și două ciocane, toate din coarne de cerb precum și un inel prelucrat din partea inferioară a cornului de cerb, descoperit în stare fragmentară (Pl. V/8)⁴³.

O altă categorie de artefacte din colecția lui Almásy György au fost statulele antropomorfe provenite de la Gaj-*Csollak-féle malom* (patru bucăți) și *Beli Breg* (două bucăți)⁴⁴. Numărul acestor statuete aparținând, în special, perioadei neolitice, avea să crească, astfel că la începutul sec. XX, B. Milleker avea cunoștință de 28 de statuete din lut⁴⁵.

Toate cele patru figurine antropomorfe descoperite în punctul *Csollak-féle malom* sunt în stare fragmentară, gradul de deteriorare fiind însă diferit⁴⁶.

Primul idol prezentat de Bella L., a intrat în colecția Almásy în stare fragmentară, din statueta păstrându-se doar trunchiul și capul cu trăsăturile feței redată schematic prin incizii (Pl. VI/1). Idolul poartă pe cap „o șapcă” ornamentată frontal cu incizii în zigzag. În zona feței, înălțimea capului este de 5,2 cm, în zona cefei, de 3,8 cm iar lățimea este de 3,8 cm. Trunchiul, al cărui decor incizat ar putea reprezenta obiecte de vestimentație, are o înălțime de 9,5 cm, cu tot cu picior aceasta fiind de 12,8 cm. Lățimea în zona umerilor a fost de 5,5 cm, în zona brațelor de 7,2 cm iar în zona mijlocului de 4 cm. Fragmentul de picior în poziție ușor flexată l-a determinat pe Bella L. să considere că această reprezentare umană ar fi putut fi al unui călăreț⁴⁷.

O altă reprezentare antropomorfă din colecție se păstra tot în stare fragmentară, lungimea fiind de 6,8 cm (din care capul a avut 3,7 cm) iar lățimea în zona brațelor stilizate, a avut 5, 8 cm. Trăsăturile feței sunt redată în relief⁴⁸ (Pl. VI/2).

Un al treilea fragment păstrat în colecția colecția Almásy a fost un cap de idol, de factură grosieră, având înălțimea de 6 cm și o lățime identică. Trăsăturile feței sunt marcate prin linii incizate, nasul în relief fiind rupt iar urechea păstrată, a fost găurită⁴⁹ (Pl. VI/3).

Un al patrulea idol din lut are o înălțime de 9 cm, capul statuetei având 3 cm. Lățimea maximă

a fost de 5,5 cm. Trăsăturile feței sunt redată în relief dar și prin incizii (ochii migdalați). Alături de cele două perforații de pe frunte, creștetul figurinei prezintă o proeminență aplatizată, considerată de către Bella L. drept păr strâns în coc. Spre deosebire de umărul drept, unde au fost executate două perforații, pe umărul stâng există doar o singură perforație oblică, de sus în jos⁵⁰ (Pl. VII/2).

Printre vasele din colecția Almásy prezentate de Bella L. a fost și unul de mici dimensiuni, păstrat în stare fragmentară. Înălțimea vasului a fost de 6,5 cm, decorul fiind realizat din linii incizate paralele, dispuse sub forma unor meandre, în spațiul liber dintre linii fiind dispuse cercuri incizate, de mărimi relativ apropiate⁵¹ (Pl. VIII/1). Prin formă și decor, acest vas aparține neoliticului, mai pecis culturii Vinča, faza târzie⁵². Lipsa artefactelor ceramice caracteristice culturii Vinča în punctul *Beli Breg* pledează pentru atribuirea acestui vas sitului arheologic de la *Csollak-féle malom*. Un alt artefact care poate fi atribuit acestui sit, pe baza atribuirii cronologice și culturale, este fragmentul de picior de vas, de formă cilindrică, prevăzut cu două orificii⁵³ (Pl. IX/4).

Exceptând un singur vas⁵⁴, Bella L. prezintă artefactele din colecția Almásy fără amănunte privind locul de proveniență a obiectului. În cadrul celui de-al treilea volum al repertoriului său privind descoperirile arheologice din Banat, B. Milleker reia prezentarea lui Bella L. și aduce precizări suplimentare privind locul de origine a unora dintre obiectele care au ajuns în colecția Almásy. Astfel, în cazul suportului de vas tipic culturii Žuto Brdo-Gârla Mare prezentat de Bella L. fără informații suplimentare⁵⁵, B. Milleker face precizarea că astfel de suporturi de vas au fost descoperite în ambele situri arheologice⁵⁶. Tot B. Milleker menționează că străchini bitronconice cu carena rotunjită, cu buza evazată (de tip Žuto Brdo-Gârla Mare) precum cele prezentate de

⁴³ Bella 1898, 104, Fig. 8, 108.

⁴⁴ Bella 1898, 107 (Fig. 13–14), 108, 110; Milleker 1900, 67–68, 70; Milleker 1906, 70–71, T. III/13–14.

⁴⁵ Milleker 1906, 66.

⁴⁶ Bella 1898, 105 (Fig. 9–11), 107 (Fig. 12), 108, 110, 112.

⁴⁷ Bella 1898, 105 (Fig. 9a-b), 108, 110; Milleker 1906, 69 (T. II/9a-b), 71.

⁴⁸ Bella 1898, 105 (Fig. 11a-b), 110; Milleker 1906, 69 (T. II/10a-b), 71.

⁴⁹ Bella 1898, 105 (Fig. 10a-b), 110; Milleker 1906, 69 (T. II/11a-b), 71.

⁵⁰ Bella 1898, 107 (Fig. 12a-b-c), 110; Milleker 1906, 69 (T. II/9a-b), 71, 74.

⁵¹ Bella 1898, 109 (Fig. 15), 112; Wosinsky 1904, 57, T. XCI; Milleker 1906, 72, T. IV/15.

⁵² O analogie apropiată a acestui vas este exemplarul fragmentar descoperit la Zorlențu Mare, atribuit culturii Vinča, faza C₁ (Drașovean 1996, Pl. CIX/7). În tabelul tipologic al ornamentelor ceramicii culturii Vinča, fazele târzii, cel mai apropiat decor este tipul Dx (Drașovean 1996, Fig. 3).

⁵³ Bella 1898, 111, (Fig. 21), 114; Milleker 1906, 72, T. V/21.

⁵⁴ Bella 1898, 113 (Fig. 29), 114.

⁵⁵ Bella 1898, 109 (Fig. 19), 114).

⁵⁶ Milleker 1906, 72 (T. IV/19), 74.

Bella L.⁵⁷, au fost descoperite atât la *Csollak-féle malom* cât și la *Beli Breg*⁵⁸.

Printre vasele ceramice aflate în colecția Almásy care provin, conform lui B. Milleker, de la *Gaj-Csollak-féle malom*, se numără și ulciorul decorat cu benzi de câte două linii incizate paralel, spațiul dintre ele fiind completat cu incizii scurte, oblice⁵⁹ (Pl. X/5).

Din acest punct provin și cele trei statuete de lut achiziționate de către Almásy György pe care le amintește în 1897 B. Milleker ca provenind din hotarul Kovinului⁶⁰. Ulterior, în 1906, custodele muzeului din Vrșac, citându-l pe Bella Lajos, precizează că artefactele arheologice vor fi amestecate de către celebrul ornitolog, situație deplănsă de către B. Milleker⁶¹.

Cercetările de teren și săpăturile de la Beli Breg (1895–1896)

În primul volum al corpusului de descoperiri preistorice din „Ungaria de Sud” (Banat), B. Milleker menționează că în cursul anului 1895, același Klingl János a descoperit în hotarul localității Gaj o așezare de epoca bronzului⁶² și o necropolă de incinerare. Situl arheologic a fost reperat în peretele rupt de inundații al unei movile (terase) numite de localnici *Beli Breg* (Pl. I/2–4), această movilă fiind situată „în partea cum privești către Dunăre”⁶³.

Referindu-se la un alt sit arheologic, descoperit de același Klingl J.⁶⁴, Milleker aduce noi detalii

privind localizarea sitului *Beli Breg*. Cercetările de teren efectuate de către Klingl J. în hotarul localității Gaj, în cursul anilor 1896–1897, s-au extins și în hotarul localității Dubovac (celor din 1896 fiindu-le asociat și numele lui Almásy György⁶⁵). În partea sudică a punctului numit de localnici *Magaricza*, care este o prelungire către est a terasei („șirului de movile”) de la *Beli Breg*⁶⁶, Klingl J. a descoperit mai multe schelete umane (morminte celtice), deranjate de inundațiile Dunării. În inventarul acestor morminte celtice s-au aflat patru fibule din bronz atribuite perioadei La Tène, două brățări masive din bronz (una simplă iar cealaltă cu corpul torsadat și capetele sferice) precum și mărgelile de sticlă.

În anul următor (1897), același Klingl J. efectuează o nouă periegheză și descoperă patru mărgelile sferice din sticlă decorate împrejur cu ornamente de culoare galbenă, albă și albastră, care au ajuns la muzeul din Vrșac⁶⁷. Inventarul funerar a fost achiziționat de același Almásy György⁶⁸.

Alături de cercetările de teren de la *Beli Breg*, Klingl J. a efectuat în anul 1895 primele săpături, evident, nesistematice, în urma cărora a recuperat câteva urne de dimensiuni mai mari⁶⁹. Aceste acțiuni intruzive sunt continuate și în primă-

în hotarul localității Gaj, respectiv la *Beli Breg* și *Csollak-féle malom*. Alături de relațiile cu Almásy György, Klingl J. este în contact și cu B. Milleker pe care îl informează constant despre săpăturile proprii și alte descoperiri, unele dintre ele donate de către Klingl J. muzeului din Vrșac și Muzeului Banatului din Timișoara (Milleker 1897, 70–73; Milleker 1899, 41).

⁶⁵ Milleker 1906, 35; Șandor-Chicideanu-Chicideanu 1993, 151, care indică chiar o dată mai timpurie, respectiv anul 1895.
⁶⁶ „...a „Magaricza”-dülő déli részén lévő domborulatón mely a gajai „Beli Breg” domborozat keleti folytatása, csontvázsírokat lelt, melyeket a Duna árja feltúrt” (Milleker 1897, 38).

⁶⁷ Milleker 1897, 38.

⁶⁸ Milleker 1897, 12, 38. Obiectele achiziționate de către Almásy György nu au fost găsite printre artefactele care s-au păstrat în anexa castelului de la Bernstein. De subliniat este faptul că în momentul în care B. Milleker asocia persoana lui Almásy György cu descoperirile de la Dubovac-*Magaricza*, menționa și existența sitului de la Dubovac-*Kudelište*, pe care îl localiza clar, la sud de localitate, pe malul Dunării, și a mormântului de incinerare descoperit de Böhm L. în mal (Milleker 1897, 37–38). Bella L. menționează un an mai târziu prezența lui Almásy György în acest punct (numit *Stari Dubovac*), an în care este descoperit, alături de numeroase fragmente ceramice incrustate, și un mormânt în poziție chircită (Bella 1898, 103, 106). Aceeași informație, reproducută aproape fidel, o regăsim la B. Milleker, în volumul al treilea al descoperirilor preistorice din Banat, unde însă, descoperirile de la *Magaricza* nu vor mai fi menționate. Este dificil de precizat dacă este vorba de o omitere accidentală a acestor descoperiri din urmă sau este vorba de o asociere eronată între cele două situri unde au fost descoperite schelete umane, eroare care induce și prezența lui Almásy György într-un punct în care acesta nu a fost, poate, niciodată.

⁶⁹ Bella 1898, 103.

⁵⁷ Bella 1898, 111 (Fig. 23, 24).

⁵⁸ Milleker 1906, 73 (T. VI/23–24), 77; Kovács 1988, 165, Abb. 4/2 (care trece ca loc de descoperire localitatea Kovin).

⁵⁹ Bella 1898, 113 (Fig. 28); Wosinsky 1904, 57, T. XXXIX; Milleker 1906, 75 (T. VI/28), 77; Kovács 1988, 165, Abb. 4/2 (loc de descoperire Kovin).

⁶⁰ Milleker 1897, 72.

⁶¹ „Az 1895–6-ban Almásy által Borostyánkőre szállított régiségeket, melyek mindkét lelethelyről származnak és, fájdalom, összekeverték azokat, ...” (Milleker 1906, 66).

⁶² Așezarea aparține culturii Cruci-Begiș, faza a II-a, greșit atribuită de către Lj. Bukvić așa-numitului „complex ceramic Gava” (Bukvić 2000, 117–118, 126–127, T. 47/4–5).

⁶³ „1895-ben Klingl János, kubini lakos, a „Beli Breg” nevű halomszerű magaslatnak a Duna felé néző falában, kimosva az ár által, bronzkori telep és urnatemető maradványait fedezte föl” (Milleker 1897, 43). Conform lui Bella L., coordonatele sitului sunt; N44°47' și E38°48' – E38°50' (Bella 1898, 103). La începutul sec. XX, Miske K., într-o enumerare a descoperirilor aparținând așa-numitei grupe V de ceramică, arondează situl *Beli Breg* localității Dubovac (Miske 1909, 134–135). Foarte probabil, această eroare se datorează ambiguității textului lui Bella L. care după ce localizează *Beli Breg* la est de *Csollak-féle malom*, amintește în același aliniat și descoperirile arheologice, pe atunci recente, de la Dubovac-*Stari Dubovac* (Bella 1898, 103, 106).

⁶⁴ Între anii 1895–1897 Klingl János este extrem de activ, efectuând săpături în ambele situri menționate de Milleker

vara anului următor (1896), de această dată, în compania lui Almásy György⁷⁰.

Fascinat de ornitologie, Almásy György revine în 1896 în Banat, studiind păsările din zona inundabilă a luncii Dunării. Interesul pentru arheologie a fost demonstrat de cercetările de teren de la *Csollak-féle malom*. Foarte probabil, ca urmare a contactelor cu Klingl J., acest interes este reînviat și în primăvara anului 1896, Almásy György efectuează o serie de săpături care însă nu au întrunit criteriile unei cercetări arheologice⁷¹. Săpăturile au avut loc, cel mai probabil, în cursul lunii martie a anului 1896⁷², prezența lui Almásy György în regiune fiind amintită și de către Chernel I.⁷³.

Din informațiile relatate de către Bella J., cercetările lui Almásy György au constat din câteva șanțuri dispuse pe toată suprafața terasei supraînălțate („movilei”), fiind descoperite numeroase artefacte ceramice (aprox. 30 de urne).

În secțiunea trasată în extremitatea estică a sitului au fost descoperite mai multe obiecte din bronz, Bella L. amintind o brățară subțire, fără decor⁷⁴. Alături de aceste obiecte, din acest loc mai sunt amintite șase obiecte din piatră, acest număr redus contrastând puternic cu cantitatea mare de utilaj litic descoperit la *Csollak-féle malom*⁷⁵.

Cele aprox. 30 de urne au fost însoțite de vase adiacente, de dimensiuni mai mici. Urnele au fost de dimensiuni diferite, unele dintre ele având 0,36–0,42 m înălțime. B. Milleker menționează că a văzut una sau două fragmente din aceste urne, cu ocazia vizitării sitului, în vara anului 1897⁷⁶. Informațiile din primul volum al corpusului de descoperiri preistorice din Banat, oarecum lapidare, sunt reluate mai apoi și în volumul al treilea⁷⁷.

Vasele descoperite în 1896 au fost lucrate manual, având o culoare „negricioasă”, însă câteva au avut o culoare roșiatică. Decorul a constat din incizii și linii de împunsături dispuse, în special, în formă de cerc și spirală, incrustate cu pastă albă, aidoma celor cu care au fost ornamentate vasele descoperite în necropola de incinerare de la Banatska Palanka (Palánk sau Új-Palánk, Serbia), în punctul *Karaula*⁷⁸. În cadrul

vaselor de mici dimensiuni este menționată existența cănițelor și a cănilor cu toartă⁷⁹. Foarte probabil, cea mai mare parte a vaselor și fragmentelor ceramice incrustate din colecția Almásy, prezentate de către Bella L., provin din punctul *Beli Breg*.

Printre tipurile de vase prezentate de către Bella L. se remarcă amforele simple sau etajate⁸⁰ (Pl. VIII/2–4), dintre care doar unul este prezentat ca fiind întreg⁸¹ (Pl. VIII/2). Printre celelalte tipuri de artefacte ceramice prezentate de Bella L. se numără suportul de amforă incrustat⁸² (Pl. VIII/5), castroanele cu carena rotunjită (unul prevăzut cu o toartă)⁸³ (Pl. IX/5–6), fragmentul de castron bitronconic, puternic carenat, prevăzut cu o toartă lată⁸⁴ (Pl. IX/2), precum și cănițele bitronconice prevăzute cu câte o toartă⁸⁵, caracteristice grupului Szeremle (Pl. X/1, 4). O altă descoperire care poate fi atribuită sitului de la *Beli Breg* este cana cu toarta ușor supraînălțată, cu peretele ușor bombat, decorat cu meandre duble care se împletesc, între ele fiind dispuse șiruri de linii scurte, incizate⁸⁶ (Pl. X/3).

Bella L. amintește că tot la *Beli Breg* a fost descoperită o tavă „de prăjit pește”, lungă de 29,7 cm și adâncă de 4,5 cm, factura acestui vas fiind grosolană⁸⁷.

În colecția Almásy au existat și două statuete antropomorfe fragmentare aparținând epocii bronzului (cultura Žuto Brdo-Gârla Mare), ambele provenind de la *Beli Breg*⁸⁸. În opinia lui Bella L., decorul bogat de pe cele două statuete reprezintă ornamente de vestimentație indicând un rafinament estetic deosebit⁸⁹. Nu se cunosc

⁷⁹ Milleker 1897, 43.

⁸⁰ Bella 1898, 109 (Fig. 16, 17, 18), 112, 114; Wosinsky 1904, 57, 71; T. XCI; Milleker 1906, 72, T. IV/16–17.

⁸¹ Bella 1898, 109, (Fig. 16), 112; Milleker 1906, 72 (T. IV/16), 74; Kovács 1988, 165, Abb. 4/1 (care trece ca loc de descoperire localitatea Kovin).

⁸² Bella 1898, 109 (Fig. 19), 114; Wosinsky 1904, 57, 71; T. XCI; Milleker 1906, 72, T. IV/19. Suportul de vas, aflat inițial în colecția Almásy, a ajuns la muzeul din Szombathely, ca loc de proveniență fiind menționat „Temes-Kubin” (Childe 1929, 284–285, Fig. 156/e).

⁸³ Bella 1898, 111 (Fig. 23, 24), 114; Wosinsky 1904, 57, 70–71; T. XC; Milleker 1906, 73 (T. V/23, 24), 77; Kovács 1988, 165, Abb. 4/4.

⁸⁴ Bella 1898, 111 (Fig. 22), 114; Wosinsky 1904, 57, T. XC; Milleker 1906, 73 (T. V/22), 77.

⁸⁵ Bella 1898, 113 (Fig. 25, 27), 114; Wosinsky 1904, 57, T. XXXIX; Milleker 1906, 75, T. VI/25, 27; Kovács 1988, 165, Abb. 4/3, 5.

⁸⁶ Bella 1898, 113 (Fig. 29), 114; Wosinsky 1904, 57, T. XXXIX; Milleker 1906, 75 (T. VI/29), 77.

⁸⁷ Bella 1898, 114; Milleker 1906, 77.

⁸⁸ Bella 1898, 107 (Fig. 13–14), 108; Milleker 1906, 70 (T. III/13–14), 71, 74.

⁸⁹ Bella 1898, 110.

⁷⁰ Milleker 1897, 43; Bella 1898, 103; Milleker 1906, 35, 66.

⁷¹ Milleker 1906, 66.

⁷² Lj. Bukvić menționează greșit anul 1886 ca fiind cel în care Almásy György efectuează săpăturile (Bukvić 2000, 118, 127).

⁷³ Chernel 1899, 52.

⁷⁴ Bella 1898, 103.

⁷⁵ Bella 1898, 106; Milleker 1906, 68.

⁷⁶ Milleker 1899, 32.

⁷⁷ Milleker 1906, 66–81.

⁷⁸ Punctul exact al necropolei este la vest de movila de pământ numită *Karaula* (Milleker 1897, 43, 85; Șandor-Chicideanu 2003, 220, nr. 14).

detalii privind contextul arheologic în care au fost descoperite însă mulțumită descrierii și a ilustrației publicate de către Bella L.⁹⁰, acestea vor intra în literatura arheologică de specialitate, fiind preluate, mai apoi, și de către alți cercetători⁹¹.

Ambele statuete se încadrează în grupul central de figurine antropomorfe, poziția brațelor determinând încadrarea lor în variante diferite⁹².

Prima statueta a avut atât partea superioară cât și cea inferioară (în formă de clopot), ruptă. Înălțimea fragmentului păstrat a fost de 10 cm, circumferința brăului fiind de 13,3 cm, diametrul păstrat al părții inferioare fiind de 8,5 cm⁹³. Din cele două brațe stilizate (în formă de triunghi) s-a păstrat doar cel drept. Acesta a fost ușor arcuit la umăr iar în partea inferioară, care se leagă de corpul statuetei, relativ drept. Decorul bogat constă din linii incizate, simple sau duble dispuse vertical sau circular. Între cele două linii incizate, dispuse circular pe mijlocul statuetei (sugerând un brâu) a fost incizat un șir de linii scurte verticale. Alte linii incizate, scurte, pleacă de pe o incizie semicirculară, plasată pe lateralul statuetei. Alte linii incizate, sub forma unor triunghiuri par a fi dispuse pe o incizie semicirculară de la baza gâtului. Decorul statuetei este completat de șiruri de puncte dispuse circular, în jurul unor alveole sau în spatele liniei semicirculare de la baza gâtului (Pl. VII/1).

Cea de-a doua statueta antropomorfă, în momentul descoperirii, a fost întreagă, partea superioară fiind ruptă și pierdută de către săpători⁹⁴. Fragmentul de statueta a avut o înălțime de 5,3 cm, diametrul la bază fiind de 3,1 cm⁹⁵. Corpul statuetei are brațele curbate spre brâu, partea inferioară fiind de formă tronconică. Decorul bogat a constat din linii incizate dispuse orizontal sau semicircular, grupuri de câte 3 linii incizate verticale, dispuse paralel. Sub brăul sugerat de două incizii circulare, paralele, a fost dispus un șir de incizii scurte, verticale (Pl. VII/3). Această statueta, probabil împreună cu o parte din colecția Almásy, a ajuns la muzeul din Szombathely, fotografia

artefactului fiind prezentă în sinteza lui G. Childe privind Dunărea în preistorie⁹⁶.

Cu ocazia periegezei din anul 1897 în punctul *Beli Breg*, B. Milleker descoperă fragmente de cărămizi romane, fragmente ceramice de la vase și capace de vas. Tot de aici a recuperat de la suprafață un inel din sârmă de bronz, un fragment dintr-o sârmă groasă din bronz precum și o mărgică din sticlă, acestea ajungând la muzeul din Vrșac. Printre artefactele care indică și prezența unei așezări preistorice („de epoca bronzului”) se numără vetrele de foc, rășnițele din gresie și sfărâmatoare de grâu din cuarț⁹⁷.

Au fost descoperite și obiecte din bronz a căror context arheologic nu i-a fost cunoscut lui B. Milleker însă inimosul custode al muzeului din Vrșac menționează existența unui ac din bronz, a două brătări spiralate din sârmă de bronz⁹⁸ și a două fragmente de tablă din bronz de la un brâu. Acul, lung de 10 cm, a avut un capăt despicat, asemănător unui ac de cusut. Rezultatele săpăturilor efectuate de către Almásy György au fost duse la castelul său, Borostyánkő (astăzi Bernstein), din Burgenland (Austria)⁹⁹.

Concluzii

Publicarea de către Bella L. a materialelor arheologice descoperite în hotarul localității Gaj și-au atins obiectivul. Finanțatorul acestor cercetări arheologice a fost Inspectoratul Superior pentru Muzeu și Bibliotecă (ISMB) din cadrul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice de la Budapesta, creat în 1898¹⁰⁰, instituție care avea posibilitatea de a oferi subvenții muzeelor¹⁰¹. Cercetările arheologice de la *Gaj-Csollak-féle malom* vor fi urmate de cele de la Dubovac¹⁰², localitate aflată în imediata vecinătate, bogăția sitului de la *Kudelište* fiind

⁹⁶ Childe 1929, 284–285, Fig. 156/d.

⁹⁷ Milleker 1897, 43.

⁹⁸ Bella L. amintește o singură brătară din bronz, nedecorată. Situl de epoca bronzului a fost în partea estică a punctului *Beli Breg* (Bella 1898, 103).

⁹⁹ Milleker 1897, 43. Odată cu rezultatele săpăturii, Almásy György a dus la Borostyánkő (Bernstein) și „o tavă de formă rectangulară de mari dimensiuni” (probabil, o vatră portativă), descoperită tot în hotarul localității Gaj („Nagy, hosszúnégyszögű serpenyő is fordult elő, melyet Almásy a helységben szerzet meg”, Milleker 1897, 43).

¹⁰⁰ Medeleț-Toma 1997, 61.

¹⁰¹ Solicitarea sprijinului financiar pentru executarea săpăturilor arheologice a fost făcută de către Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat (SMIA), la 26 martie 1898 (Medeleț-Toma 1997, 61, cu bibliografia; Bejan-Pataky 1995, 280).

¹⁰² Cel care va efectua aceste cercetări arheologice, la sfârșitul lunii iunie – începutul lunii iulie a anului 1903, a fost B. Milleker, costurile cercetării fiind suportate de muzeele din Timișoara și Vrșac.

⁹⁰ Bella 1898, 107 (Fig. 13–14), 110, 112.

⁹¹ Miske 1899, 253, T. I/2a-c; Milleker 1906, 70 (T. III/13–14), 71, 74; Kovács 1988, 165, Abb. 4/7; Letica 1973, T. VII/2a-c.

⁹² Letica 1973, 83–84.

⁹³ Bella 1898, 107 (Fig. 13), 112; Wosinsky 1904, 57, T. XCII; Milleker, 1906, 70 (T. III/13), 71, 74; Kovács 1988, 165, Abb. 4/7.

⁹⁴ Situația este deplănsă de către Bella L.

⁹⁵ Bella 1898, 107 (Fig. 14a-c), 112; Miske 1899, 253, T. I/2a-c; Wosinsky 1904, 57, T. XCII; Milleker, 1906, 70 (T. III/14a-c), 71, 74.

cunoscută colecționarilor de antichități încă de la sfârșitul sec. XIX (unul dintre aceștia a fost chiar Almásy György¹⁰³).

În timp, atât colecția Almásy cât și rezultatele cercetărilor arheologice din toamna anului 1898 vor fi menționate în literatura de specialitate ca provenind din împrejurimile Kovinului¹⁰⁴ (inclusiv ceramica neolitică¹⁰⁵) sau, mai general, din comitatul Timiș¹⁰⁶. Extrem de rar, descoperirile de ceramică incrustată de la Gaj sunt amintite ca fiind din hotarul acestei localități¹⁰⁷.

Din păcate, în pofida corecțiilor făcute de către B. Milleker privind plasarea cadastrală a sitului arheologic de la *Csollak-féle malom*¹⁰⁸, descoperirile din acest punct vor rămâne în literatura arheologică de specialitate ca fiind făcute în hotarul localității Kovin. Erorile privind localizarea descoperirilor de la Gaj-*Csollak-féle malom* în hotarul localității Kovin se vor răsfrânge și asupra descoperirilor făcute cu siguranță la Gaj-*Beli Breg*. Una din statuetele antropomorfe de tip Žuto Brdo-Gârla Mare, descoperită la *Beli Breg*¹⁰⁹, va fi considerată de către G. Childe¹¹⁰ și Z. Letica ca fiind o descoperire făcută în hotarul localității Kovin¹¹¹.

Materialele arheologice descoperite în hotarul localității Gaj au fost expuse de către Almásy György într-o anexă a castelului Bernstein, în care, o parte din ceea ce a format această colecție se păstrează și astăzi (Pl. II/2). Alături de aceste fragmente ceramice incrustate, în anexă se păstrează și artefacte medievale târzii (lame și teci de sabie, tocuri de pistol etc.), precum și unelte din piatră, în parte provenite chiar din curtea castelului¹¹².

¹⁰³ Milleker 1906, 35.

¹⁰⁴ Wosinsky 1904, 74, T. LXXXIX–XCII (care precizează că ceramica incrustată cu pastă albă, descoperită în împrejurimile localității Kovin, nu provine din săpături sistematice ci este mai degrabă adunată, împreună cu această ceramică fiind găsite statuete din lut și obiecte prelucrate din piatră); Childe 129, 284–285, Fig. 156; Dumitrescu 1961, 287, 293, 295; Letica 1973, 73, nr. 23, T. VII/2, 5; Garašanin 1983, 537; Kovács 1986, 104, Abb. 4/3, 106, nota 25, 107–108, Abb. 7, 114; Kovács 1988, 158, 165, Abb. 4; Șandor-Chicideanu, 2003, 15, 185, 238–239 (nr. 153), 321; Krstić 2003, 158, 163; Reich 2006, 320–321; Szentmiklosi 2006, 230–231; Medović 2007, 83.

¹⁰⁵ Lazarovici 1974, 201.

¹⁰⁶ Szentkláray 1914, 225–227.

¹⁰⁷ Trbuhović V.B., 1968, 75; Tasić 1974, 231.

¹⁰⁸ Milleker 1906, 66.

¹⁰⁹ Bella 1898, 107, fig. 13–14, 108, 110, 112; Milleker 1906, 70–71, Pl. III/14, „Gályá”.

¹¹⁰ Childe 1929, 284–285, Fig. 156/d.

¹¹¹ Letica 1973, 38, 73, nr. 24, T. VII/2a-b-c.

¹¹² Accesul la materialele arheologice care au format odinioară colecția Almásy s-a făcut cu permisiunea doamnei Andreea

La începutul sec. XX, o parte din artefactele care au alcătuit colecția Almásy au ajuns în custodia asociației culturale din orașul Vasvár¹¹³, situat în sudul comitatului Vas, fiind accesibile lui Miske K. la redactarea celor două studii privind cronologia descoperirilor preistorice din partea sudică a Ungariei („Aldunavidék”)¹¹⁴.

Din lotul de descoperiri preistorice de la Gaj, astăzi s-au mai păstrat un număr de 36 de vase și fragmente ceramice, majoritatea caracteristice culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, câteva dintre acestea având însă și trăsături specifice grupului Szeremle-Bjelo Brdo. Unele dintre vasele bogat ornamentate cu incizii și motive incrustate prezintă urme de restaurare.

Deși condițiile de depozitare nu sunt ideale (mult prea expuse la intemperii vremii), modul de expunere este asemănător cu cel întâlnit și la muzeul din Vrșac, la începutul sec. XX¹¹⁵. Artefactele descoperite la Gaj-*Beli Breg* au fost amestecate cu cele descoperite în punctul *Csollak-féle malom*¹¹⁶, astfel că informațiile științifice, deja private de contextul arheologic în care au fost descoperite artefactele, continuă să fie afectate, într-o anumită măsură, de lipsa certitudinii privind locul de proveniență.

Din punct de vedere cultural, vasele descoperite de Almásy György la Gaj-*Beli Breg* aparțin culturii Žuto Brdo-Gârla Mare. Bogăția ornamentelor, unele incrustate cu pastă albă, pledează pentru atribuirea acestor descoperiri fazei clasice a acestei culturi (respectiv MD II/Bz. B₁ din sistemul cronologic modificat a lui P. Reinecke¹¹⁷). Unele dintre vase indică și o etapă mai timpurie care trădează puternicele tradiții ale ceramicii incrustate nord-pannonice, care stă la baza formării grupului Szeremle¹¹⁸ (mai recent „grupul Szeremle-Bjelo Brdo”¹¹⁹). Din punct de vedere cronologic, acest proces de formare este încadrat în Bronzul Mijlociu (la mijlocul fazei Bz. B₁ din sistemul cronologic modificat a lui P. Reinecke¹²⁰).

Berger-Almásy și a domnului Alexander Berger-Almásy, cărora le mulțumim și pe această cale pentru amabilitatea de a ne facilita consultarea colecției. Informația privind istoria locului de depozitare și expunere provine de la dl. Alexander Berger-Almásy.

¹¹³ Miske 1909, 144.

¹¹⁴ Miske, 1909; Miske 1910.

¹¹⁵ Medaković 2008, 71.

¹¹⁶ Unele dintre obiectele care provin de la *Csollak-féle malom* trebuie să fi fost și rezultatul săpăturilor efectuate de Almásy György încă în 1895, amintite și de Bella L. (Bella 1898, 103).

¹¹⁷ Șandor-Chicideanu 2003, 209.

¹¹⁸ Bóna 1975, 225–227.

¹¹⁹ Șandor-Chicideanu 2003, 15, 208.

¹²⁰ Bándi-Kovács 1970, 38–39; Bándi 1984, 273.

Alături de colecționarii de antichități din regiune. Dr. Almásy György a fost cel care va efectua atât cercetări de teren cât și primele săpături de anvergură, chiar dacă acestea au fost lipsite de observațiile caracteristice unei săpături arheologice sistematice. Vasele ceramice rezultate în urma acestor cercetări au fost restaurate și expuse la Bernstein, ele fiind accesibile lui Miske K. și Bella L., aceștia având meritul de a le introduce în literatura arheologică de specialitate.

Chiar dacă lipsa de experiență a celebrului ornitolog maghiar a dus la amestecarea materialului arheologic, mulțumită informațiilor furnizate de către pionierii arheologiei maghiare de la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX (Miske K., Bella L. și B. Millker), locul de descoperire a unora dintre aceste artefacte a putut fi identificat.

Astfel, la Gaj-*Csollak-féle malom*, alături de prezența unei așezări neolitice aparținând culturii Vinča, faza C, a existat și un nivel de tranziție la epoca bronzului, aparținând probabil culturii Coțofeni¹²¹, suprapusă de o necropolă de incinerare aparținând culturii Žuto Brdo-Gârla Mare¹²².

Descoperirile arheologice de la Gaj-*Beli Breg* indică prezența unei necropole de incinerare aparținând culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, în care alături de elementele din etapa „clasică” a culturii sunt prezente și vase ceramice care prin formă și decor pledează pentru o încadrare cronologică mai timpurie, contemporană cu evoluția grupului Szeremle-Bjelo Brdo. Alături de materialele arheologice caracteristice epocii bronzului (necropola Žuto Brdo-Gârla Mare și așezarea Cruceni-Belegiš II¹²³), în punctul *Beli Breg* au fost descoperite fragmente de cărămizi romane, în același areal fiind amintită descoperirea în anul 1901 a unor tetradrahme de argint, probabil Filip al II-lea (colecția Szubotics Péter)¹²⁴.

De descoperirile de la Gaj se leagă numele a cinci personalități științifice, ale căror drumuri,

într-un interval relativ restrâns de timp, s-au intersectat datorită particularităților celor două situri arheologice: Almásy György, Chernel István, Miske Kálmán, Bella Lajos și Bódog Milleker.

Lui Almásy György îi putem fi recunoscători pentru interesul care a stat la baza descoperirilor; Miske K. și Bella L. au fost cei care au contribuit la introducerea acestor descoperiri în literatura arheologică de specialitate și, ca urmare a interesului stârnit de aceste descoperiri, au demarat primele cercetări arheologice. Însă cel mai mult îi datorăm lui B. Milleker, a cărui operă științifică, prin acribia și entuziasmul cu care a fost scrisă, continuă să fie nu numai un instrument de lucru dar și un reper al devotamentului pentru prezervarea vestigiilor trecutului și cercetarea arheologică după criteriile științifice.

Descoperirile de la Gaj-*Csollak-féle malom* și *Beli Breg* au intrat în literatura arheologică de specialitate și, chiar dacă amplasarea lor cadastrală greșită s-a perpetuat multă vreme, prin particularitățile artefactelor descoperite aici cele două situri arheologice au contribuit la fixarea unor repere în cunoașterea preistoriei Banatului.

BIBLIOGRAFIE

- Alapi *et alii* 1913
Gy. Alapi, G. Dongó Gyárfás, B. Gorzó, B. Magasházy, L. Osváth, J. Pálmay, K. Pethes, J. Romhányi (Eds.), *Magyarország címeres könyve (Liber Armorum Hungariae)*, vol. I, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest (1913).
- Bándi 1984
G. Bándi, Die Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordostbalkans*, (Hrsg. N. Tasić), Beograd (1984), 267–282.
- Bándi-Kovács 1970
G. Bándi, T. Kovács, Die historischen Beziehungen der Bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe, *AAH*, 22 (1970), 25–39.
- Bejan-Pataky 1995
A. Bejan, E. Pataky, Aspecte ale vieții cultural științifice timișorene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Societatea de Istorie și Arheologie și Societatea de Științe Naturale (Aspekte des kulturell-wissenschaftlichen Lebens aus Temeswar in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Die Gesellschaft für Geschichte und Naturwissenschaften). *Banatica*, 13/1 (1995), 277–290.
- Bella 1898
L. Bella, Aldunai leletek. *ArchÉrt*, XVIII (1898), 103–114.
- Bódó-Viga 2002
S. Bódó, Gy. Viga (Eds), *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, Pulszky Társaság – Tarsly Kiadó, Budapest (2002).

¹²¹ Miske 1910, 147, T. III/1–4.

¹²² Prezența acestei necropole semnalată de săpăturile lui Klingl J. a fost confirmată de săpăturile arheologice din 1898, efectuate de către Miske K. și Bella L. (Miske 1909, 146; Miske 1910, 151, T. IV/1–5). Materialul arheologic descoperit la Gaj-*Csollak-féle malom* a fost preluat de către departamentul de arheologie al Muzeului Național de la Budapesta în 15 august 1901 (Milleker, 1906, 79). Probabil că o parte a descoperirilor au ajuns și la muzeul din Szombathely (Ungaria) având menționat ca loc de descoperire „Temes-Kubin” (Childe 1929, 284–285, Fig. 156)

¹²³ La Gaj-*Beli Breg* sunt semnalate și fragmente ceramice aparținând unei așezări Cruceni-Belegiš II (Bukvić 2000, 117–118, 126–127, T. 47/4–5, vezi nota 61).

¹²⁴ Una dintre aceste tetradrahme de argint a fost donată de către Szubotics Péter muzeului din Vrșac (Milleker 1906, 81).

- Bóna 1975
Bóna I., *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Bukvić 2000
Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad (2000).
- Chernel 1899
I. Chernel, *Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre: Magyarország madarainak leírása, elterjedése és életrajza*, Budapest (1899).
- Childe 1929
Childe V.G., *The Danube in Prehistory*, Clarendon Press, Oxford, 1929.
- Draşovean 1996
Draşovean Fl., *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, BHAB, I, Ed. Mirton, Timişoara, 1996.
- Dumitrescu 1961
Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, Bibl.Arh., IV, Bucureşti, 1961.
- Garašanin 1983
D. Garašanin D., Transdanubijska (južnapanonska) grupa s inkrustiranim keramikom. *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. IV, *Bronzano doba*, Sarajevo (1983), 536–540.
- Jenkins 2004
J. Jenkins, German Orientalism: Introduction. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 24 (2004), 2, 97–180.
- Kakucs 1977
L. Kakucs, Unele informații de arhivă privind cercetările arheologice efectuate în Banat între 1872–1918 (Einige Archivauskünfte über die während der Zeit 1872–1918 im Banat vorgenommenen archäologischen Ausgrabungen). *Banatica*, IV (1977), 471–478.
- Keve-Sámuel 1969
A. Keve, N. Sámuel, Hungarian Ornithologist and Bird-Collectors Abroad and Overseas (Ungarische Ornithologen und ornitologische Sammler in überseeischen Gebieten). *Opusc.Zool.*, IX, Budapest (1969), 339–356.
- Kovács 1986
T. Kovács, Ein Beitrag zur Untersuchung der bronzzeitlichen Verbindungen zwischen Südtransdanubien und der unteren Donaugegend (Egz sajátos adat a Dél-Dunántúl és az Al-Duna-vidék bronzkori kapcsolatainak vizsgálatahoz). *FolArch*, XXXVII (1986), 99–115.
- Kovács 1988
T. Kovács, Die topografische und chronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens (Topografsko i hronološko mesto Szeremle kulture bronzanog doba južni delova Karpatskog basena). (N. Tasić, J. Petrović), *Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken kulturender Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium, Ruma 1986* (Hrsg. N. Tasić, J. Petrović), Novi Sad (1988), 155–167.
- Krstić 2003
D. Krstić, *Glamija. Nekropola bronzanog doba u Korbovu. Glamija. Bronze Age necropolis in Korbovo*, Arheološke Monografije 15, Beograd (2003).
- Kubassek 2001
J. Kubassek, Two Hungarian Explorers in Africa: Samuel Teleki (1845–1916) and László Almásy (1895–1951). *Berichte der Geologischen Bundesanstalt* (3. Symposium zur Geschichte der Erdwissenschaften in Österreich, 27–29. September 2001), 56, Wien/Hallstatt (2001), 71–72.
- Lazarovici 1974
Gh. Lazarovici, Materialul arheologic de la Temes-Kubin aflat în Muzeul Banatului din Timişoara (Bodenfunde von Temes Kubin im Museum des Banats in Timisoara). *In memoriam Constantini Daicoviciu* (Ed. H. Daicoviciu), Ed. Dacia, Cluj (1974), 201–218.
- Letica 1973
Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Dissertationes et Monographiae, XVI, Filozofski Fakultet – Beograd, Savez Arheoloških Društava Jugoslavije, Beograd (1973).
- Marković 1966
M. Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine za period od 1853. godine do danas*, Izdanje Vojvodanskog muzeja, Novi Sad (1966).
- Medaković 2008
A. Medaković, *Felix Milleker (1858–1942). Istraživač, publicista i kustos Gradskog muzeja Vršac. Felix Milleker (1858–1942). Forscher, publizist und kustos des Stadtmuseums Werschetz*, Gradski muzej Vršac (2008).
- Medeţ-Toma 1997
Fl. Medeţ, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică*, I, 1872–1818, BHAB, VII, Ed. Mirton, Timişoara (1997).
- Medović 2007
Pr. Medović, *Stubarlija. Nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka)*, Muzej Vojvodine, Novi Sad (2007).
- Milleker 1897
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, *Őskori leletek*, Temesvár (1897).
- Milleker 1898
B. Milleker, A verseczi városi múzeum. *ArchÉrt*, XVIII (1898), 67–68).
- Milleker 1899
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, II, *Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek*, Temesvár (1899).
- Milleker 1900
B. Milleker, Őskori szobrocskák az Alduna vidékéről. *ArchÉrt*, XX (1900), 62–71.

- Milleker 1906
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, III, *Temesvár*, (1906).
- Milleker 1937
F. Milleker, Vorgeschichte des Banats. I. Einleitung. *Starinar*, XII (1937), 59–79.
- Milleker 1938
F. Milleker, Vorgeschichte des Banats. 4. Neolithikum. *Starinar*, XIII (1938), 102–166.
- Miske 1899
K. Miske, Őskori bálványképek Temes-Kubinról, *ArchÉrt*, XIX (1899), 252–258.
- Miske 1909
K. Miske, A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása (Első közlemény), *ArchÉrt*, XXIX (1909), 130–146.
- Miske 1910
K. Miske, A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása (Második közlemény), *ArchÉrt*, XXX (1910), 140–153.
- Rašajski 1995
R. Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Milekerove sveske 1, Vršac (1995).
- Reich 2006
C. Reich, *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*, I–II, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin (2006).
- Reiszig 1914
E. Reiszig, Temes vármegye községei. *Temes vármegyei és városai*, Országos Monografia Társaság (Ed. S. Borovszky), Budapest, 1914, 21–128.
- Reiszig 1916
E. Reiszig, Az Almásy család nemesi ága. *Levéltárosok Lapja*, IV, 1–2, 1916, 1–5.
- Sensenig-Dabbous 2004
E. Sensenig-Dabbous, Will the Real Almásy Please Stand Up! Transporting Central European Orientalism via “The English Patient”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 24:2 (2004), 163–180.
- Szentkláray 1914
J. Szentkláray, Temes vármegye története. I. A honfoglalástól a Mohácsi vészig. 1. Néptörzsek a Temesköz területén a magyarok beköltözése előtt, *Temes vármegyei és városai*, Országos Monografia Társaság (Ed. S. Borovszky), Budapest (1914), 225–392.
- Szentmiklosi 2006
Al. Szentmiklosi, The Relations of the Cruceni-Belegiš Culture with Žuto Brdo-Gârla Mare Culture. *AnB*, S.N., XIV/1 (2006), 229–269.
- Şandor-Chicideanu 2003
M. Şandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, vol. I–II, Ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca (2003).
- Şandor-Chicideanu-Chicideanu 1993
M. Şandor-Chicideanu, I. Chicideanu, Observații asupra unor materiale ceamice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului (Observations on previously unpublished pottery from Dubovac in the collections of the Banat Museum), *AnB*, II (1993), 151–169.
- Tasić 1974
N. Tasić, Bronzno doba. *Praistorija Vojvodine* (B. Bruckner, B. Jovanović, N. Tasić), Novi Sad (1974), 185–256.
- Török 1997
Zs. Török, Az ismeretlen Szahara magyar felfedezője Almásy László, *Földrajzi Közlemények*, CXXI, 1–2 (1997), 77–86.
- Török 2002
Zs. Török, Almásy László és a Líbiai-sivatag expedíció térképezése – László Almásy and the expeditionary mapping of the Lybian-desert, *Studia Cartologica*, 12 (2002) (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/08tzs.pdf>)
- Trbuhović 1968
V.B. Trbuhović, *Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji*, Arheološki Institut Posebna Izdanja, 6, Beograd (1968).
- TRÉT, 1897
Kivonatos jelentés az 1897. évi január és március hónapokban tartott választmányi ülésekről. I. Rendes havi választmányi ülés 1897. január 30-án. *TRÉT*, XIII (1897), 72–73.
- Uzelac 2002
J. Uzelac, *Eneolit južnog Banata*, Gradski Muzej Vršac, Vršac, 2002.
- Wosinsky 1904
M., Wosinsky, *Az őskor mézsbetűes díszítésű agyagművésége*, Budapest (1904).

**ARCHÄOLOGISCHE FUNDE AN DER GRENZE
DER ORTSCHAFT GAJ (SERBIEN)
ALMÁSY – SAMMLUNG
(Zusammenfassung)**

Die Veröffentlichung durch Bella L. der archäologischen Funde entdeckt an der Grenze der Ortschaft Gaj haben ihren Zweck erfüllt. Finanziert wurde diese Forschungen durch das Oberinspektorat für Museen und Bibliotheken (ISMB) im Rahmen des Ministeriums der Kulturen und der öffentlichen Erziehung in Budapest, das 1898 gegründet wurde. Diese Institution hatte die Möglichkeit die Museen zu subventionieren. Die archäologischen Forschungen in Gaj – *Csollak-féle malom* werden von jenen in Dubovac gefolgt. Die Ortschaft ist in der nächsten Nachbarschaft, der Reichtum der archäologischen Stätte von Kudeliste ist den Antiquitätensammlern bereits seit Ende des XIX. Jahrhunderts bekannt (einer der Sammler ist Almásy György).

Mit der Zeit werden sowohl die Almásy -Sammlung als auch die Ergebnisse der archäologischen Forschungen im Herbst des Jahres 1898 in der Fachliteratur als von der Umgebung Kovins stammend (einschliesslich die neolithische Keramik) angesehen, oder, noch allgemeiner, aus dem Komitat Timis. Sehr selten werden die Gegenstände aus eingelegter Keramik als von der Grenze der Ortschaft Gaj angesehen.

Trotz der Berichtigungen von B. Milleker betreffend die kadastrale Ortung der archäologischen Stätte von Gaj-*Csollak-féle malom*, bleiben die Funde in der archäologischen Fachliteratur als von der Grenze der Ortschaft Kóvin stammend. Die Fehlannahme dass die Funde von Gaj-*Csollak-féle malom* aus der Nachbarschaft der Ortschaft Kóvin stammen, wird sich auch auf die Funde, die mit Sicherheit aus der Nachbarschaft von Gaj-*Beli Breg* stammen, negativ auswirken. Eine der antropomorphen Statuetten vom Typ *Žuto Brdo-Gàrla Mare*, entdeckt in *Beli Breg*, werden von G. Childe und Z. Leticia als eine Entdeckung in der Nachbarschaft der Ortschaft Kóvin angesehen.

Betreffend die Almásy -Sammlung, die gibt es auch heute noch, doch mit ganz wenigen Gegenständen. Die archäologischen Materialien die an der Grenze der Ortschaft Gaj gefunden wurden, wurden von Almásy György in dem Schloss Bernstein ausgestellt, wo sie sich auch heute noch befinden.

Obwohl die Bedingungen der Lagerung nicht die besten sind (zu sehr dem Wetter ausgesetzt), ist die Art und Weise der Ausstellung ähnlich jenem der auch in dem Museum von Vršac Anfang des XX. Jahrhunderts, ist. Die Artefakten in Gaj-*Beli Breg* wurden mit jenen aus Gaj-*Csollak-féle malom* gemischt, so dass die wissenschaftlichen Informationen, die sowieso schon von der Fundstätte her beeinflusst sind, auch weiterhin von dem Fehlen der Beweismittel beeinflusst sind.

Anfang des XX. Jahrhunderts, wurde ein Teil der Artefakten, die Teil der Almásy -Sammlung sind, in die Obhut des Kulturvereins Vršac, im dem Komitat Vas, übertragen. Zugang dazu hatte Miske K. für die Redaktierung seiner zwei Studien betreffend die Chronologie der vorhistorischen Funde aus dem südlichen Teil Ungarns (Aldunavidék).

In der Gegenwart wird in der Sammlung des Schlosses Bernstein noch ein kleiner, aber sehr suggestiver Teil der archäologischen Funde die in Gaj von Almásy György entdeckt wurden, ausgestellt. Einige der Keramikgefässe sind ausgestellt und sind auch teilweise restauriert.

Vom kulturellen Standpunkt her, sind die Gefässe, die von Almásy György in Gaj-*Beli Breg* entdeckt wurden, teil der *Žuto Brdo-Gàrla Mare* – Kultur. Der Reichtum der Verzierungen, einige Einlagen mit weisser Paste, sprechen für die Einkadrierung der Funde in die klassische Phase dieser Kultur (bzw MD II/Bz. B1 aus dem geänderten chronologischen System des P. Reinecke). Einige der Gefässe stammen aus einer früheren Zeitspanne die die starken Traditionen der nord-pannonischen Keramik mit Einlagen, die aufgrund der Bildung der Szeremle-Gruppe entstanden sind (neuerdings „Szeremle-Bjelo Brdo“ Gruppe), prägen. Vom chronologischen Standpunkt her, ist dieses Bildungsverfahren in das mittlere Bronzealter (mittlere Phase Bz. B aus dem chronologischen System des P. Reinecke) einzustufen.

Zusammen mit den Sammlern der Antiquität, war Dr. Almásy György jener der die Forschungen als auch die Grabungen geleitet hat, obwohl diese nicht von den kennzeichnenden Bemerkungen der archäologischen Grabungen begleitet wurden. Die keramischen Gefässe wurden restauriert und in Bernstein ausgestellt, und waren Miske K. und Bella L. zugänglich. Diesen beiden Forscher haben diese in die Fachliteratur eingetragen.

Da der bekannte ungarische Ornithologe zu der Vermischung der archäologischen Funde geführt hat, dank der Informationen der Pioniere der ungarischen Archäologie Ende des XIX. Jahrhunderts – Anfang des XX. Jahrhunderts (Miske K., Bella L., und B. Milleker) konnte der Abstammungsort der Funde identifiziert werden.

In Gaj-*Csollak-féle malom* wurde eine neolithische Siedlung aus der Kultur Vinča, Phase C, vorgefunden und es gab auch ein Übergang zu der Bronzezeit, die wahrscheinlich der Coșofeni-Kultur angehört hat, überdeckt von einer Nekropole der Kultur *Žuto Brdo-Gàrla Mare*.

Die archäologischen Funde von Gaj-*Beli Breg* zeigen die Existenz einer Nekropole der *Žuto Brdo-Gàrla Mare Kultur*, in der, neben den Elementen aus der klassischen Phase der Kultur, auch keramische Gefässe vorgefunden wurden, die der Form und der Verzierungen nach, für eine frühere chronologische Einstufung plädieren, zeitgemäss mit der *Szeremle – Bjelo Brdo* – Gruppe. Zusammen mit den archäologischen Materialien kennzeichnend für die Bronzezeit (die Nekropole *Žuto Brdo-Gàrla Mare* und die Siedlung *Cruceni-Belegiš II*) wurden an dem Punkt *Beli Breg* Stücke romanischer Ziegel entdeckt, in der selben Umgebung wurden im Jahre 1901 Tetrardrahmen aus Silber entdeckt, die wahrscheinlich Filip dem II (Sammlung Szubotica Péter) gehörten.

Die Entdeckungen aus Gaj werden mit den Namen von fünf bekannter Forscher in Verbindung gebracht, deren wissenschaftliche Wege sich in einer relativ kurzen Zeitspanne hier gekreuzt haben und das wegen der zwei archäologischen Siedlungen: Almásy György, Chernel István, Miske Kálmán, Bella Lajos und Bódog Milleker.

Wenn man Almásy György danken kann für das Interesse und die Bemühungen die aufgrund der Funde liegen, waren Miske K und Bella L jene die dazu beigetragen haben dass diese Funde in die Fachliteratur aufgenommen wurden, und aufgrund des so geweckten Interesses, die ersten archäologischen Forschungen begonnen haben. Am meisten aber hat B. Milleker zur Bekanntmachung dieser Funde beigetragen, seine wissenschaftliche Arbeit ist auch weiterhin ein Arbeitswerkzeug doch auch ein Meilenstein in der Präservierung der Gegenstände aus der

Vergangenheit und der archäologischen Forschung nach wissenschaftlichen Regeln.

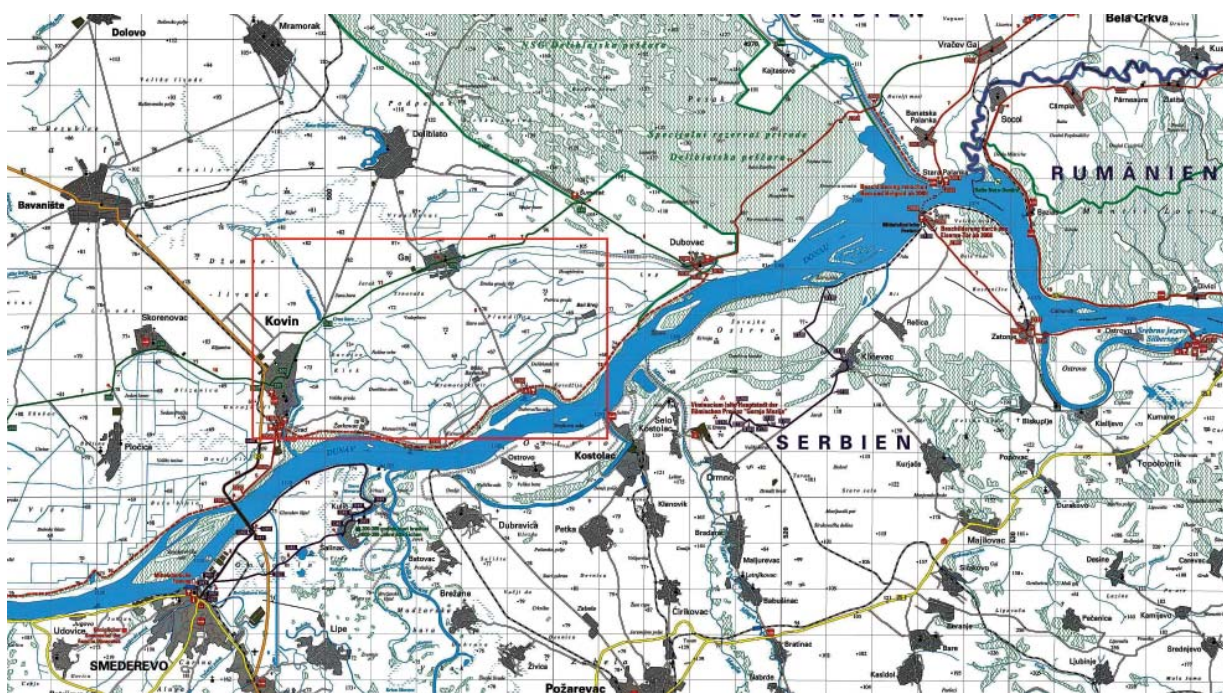
Die Entdeckungen von Gaj-*Csollak-féle malom* und *Beli Breg* wurden in die Fachliteratur aufgenommen und trotz der Fehlannahmen betreffend deren Ortung, durch die Besonderheiten der Artefakten, haben diese zwei archäologischen Siedlungen zu der Lehrgang einiger Wahrzeichen der vorhistorischen Zeitspanne des Banates beigetragen.

1

2

3

Pl. I. 1 – Dr. Almásy György (1867–1933); 2 – Bódog (Felix) Milleker (1858–1942); 3 – Zona dunăreană a Banatului (<http://www.ciklonaut.com>).

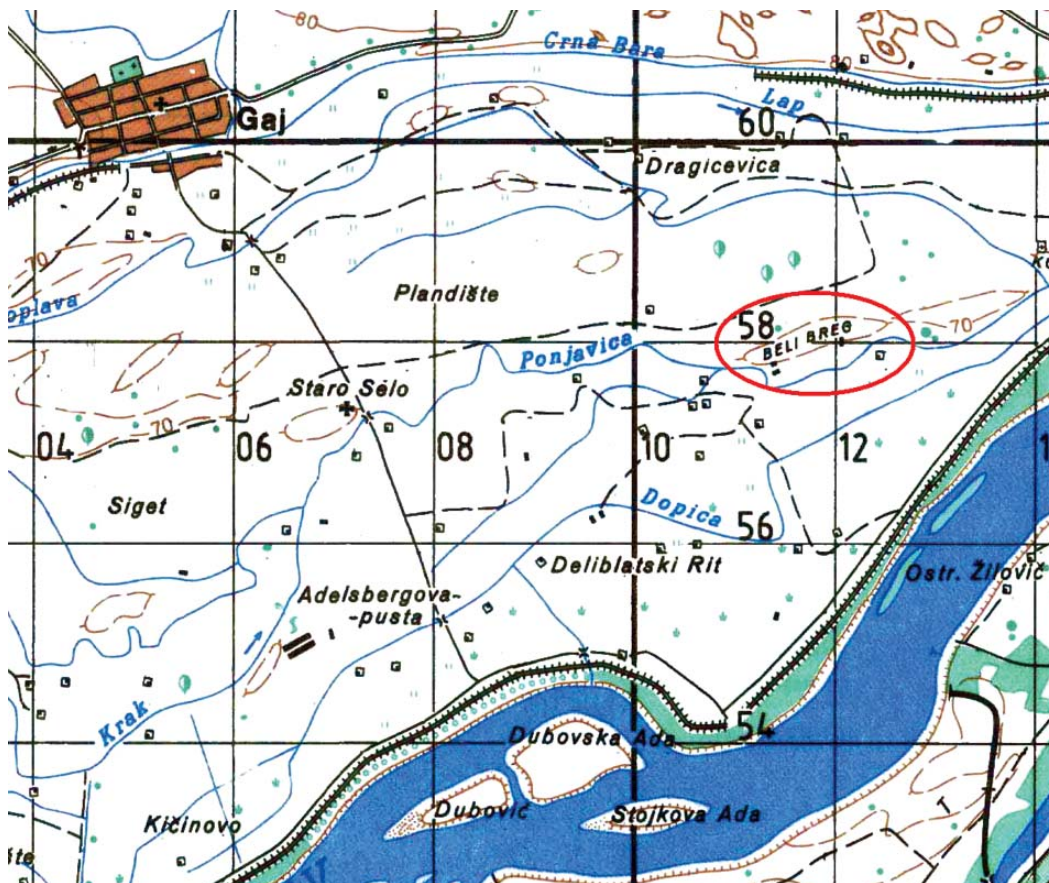

1

2

Pl. II. 1 – Castelul Bernstein (<http://www.schlosshotels.co.at/en/image-gallery>); 2 – Parte a colecției Almásy, păstrată la Bernstein (foto Al. Szentmiklosi, 2010).

1

2

Pl. III. 1 – Localizarea punctului *Beli Breg*; 2 – Fotografia satelitară cu locația punctului *Beli Breg* (Google Earth, 2010).

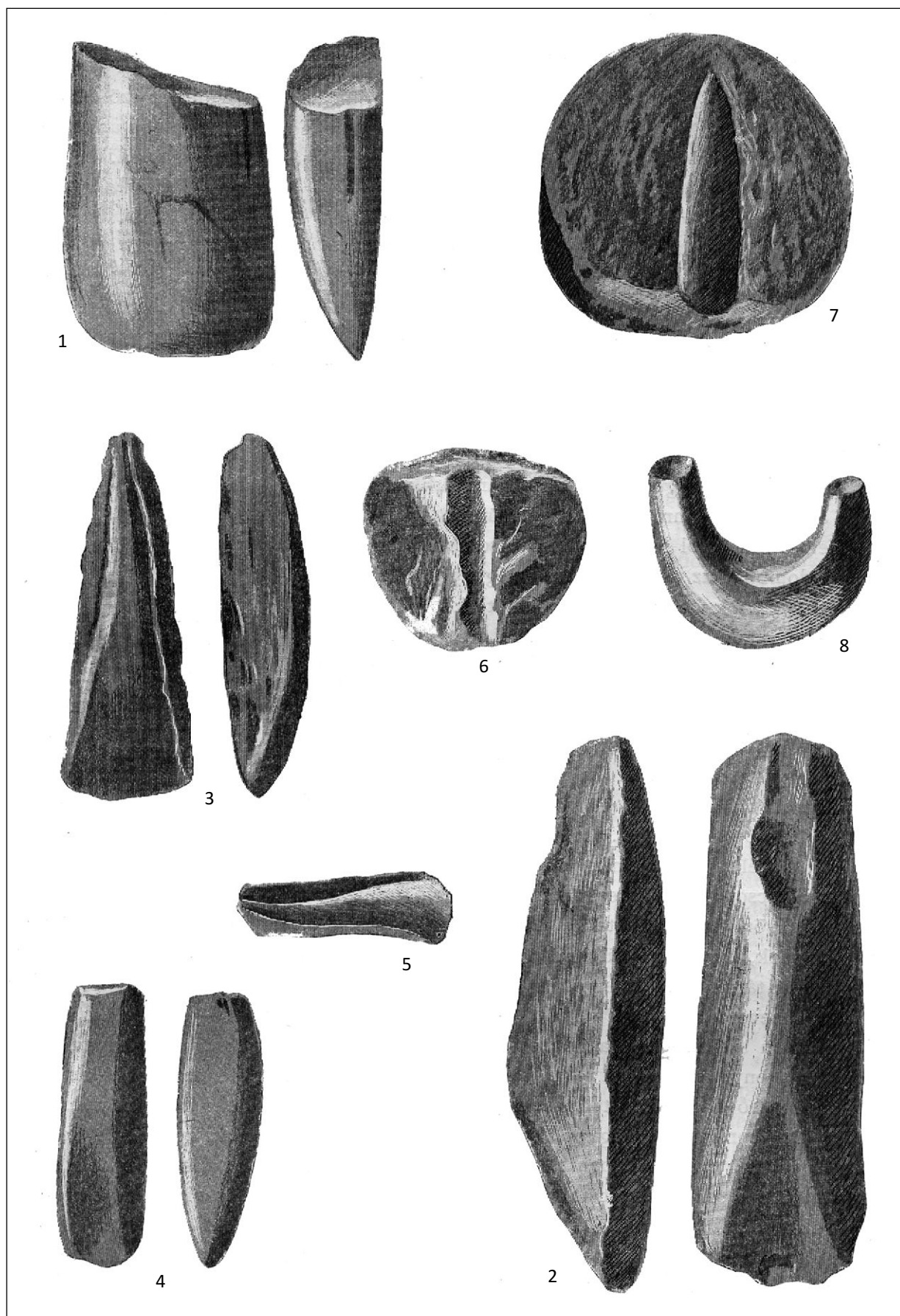

1

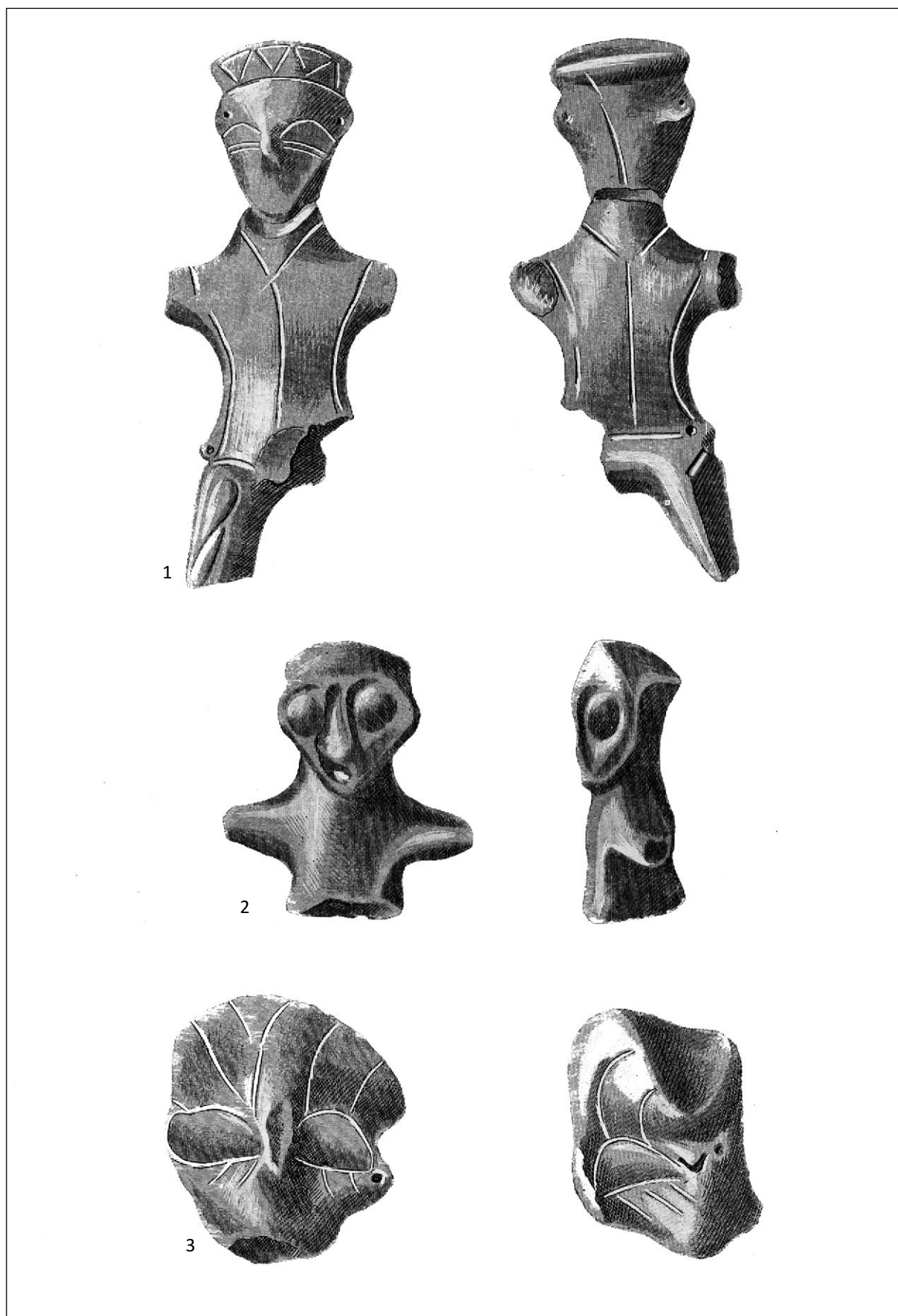

2

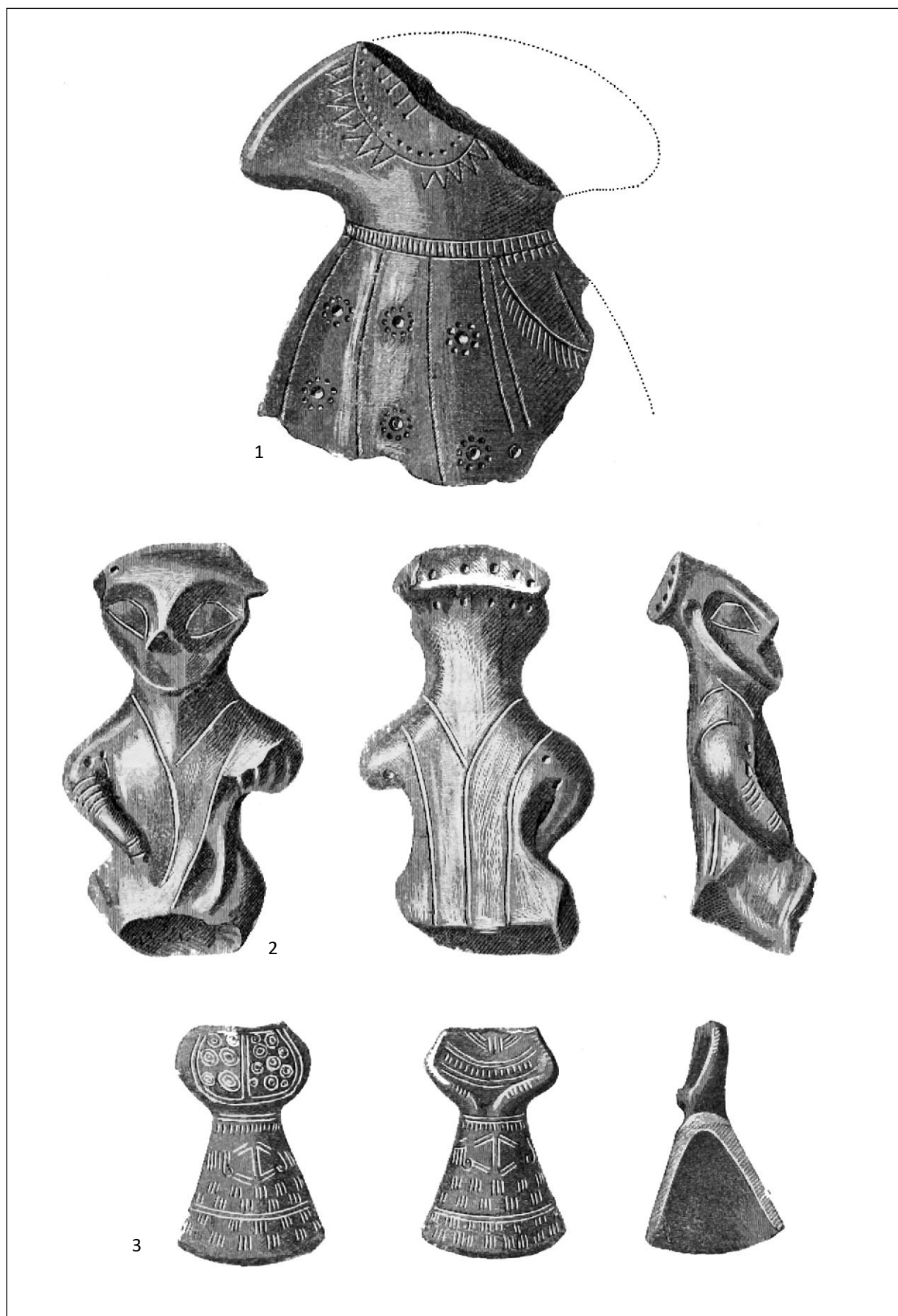
Pl. IV. 1 – Localizarea morii (*Gajski m.*) pe harta celei de-a treia măsurătoare militare; 2 – Fotografia satelitară cu locația probabilă a morii *Csollak malom* (Google Earth, 2010).

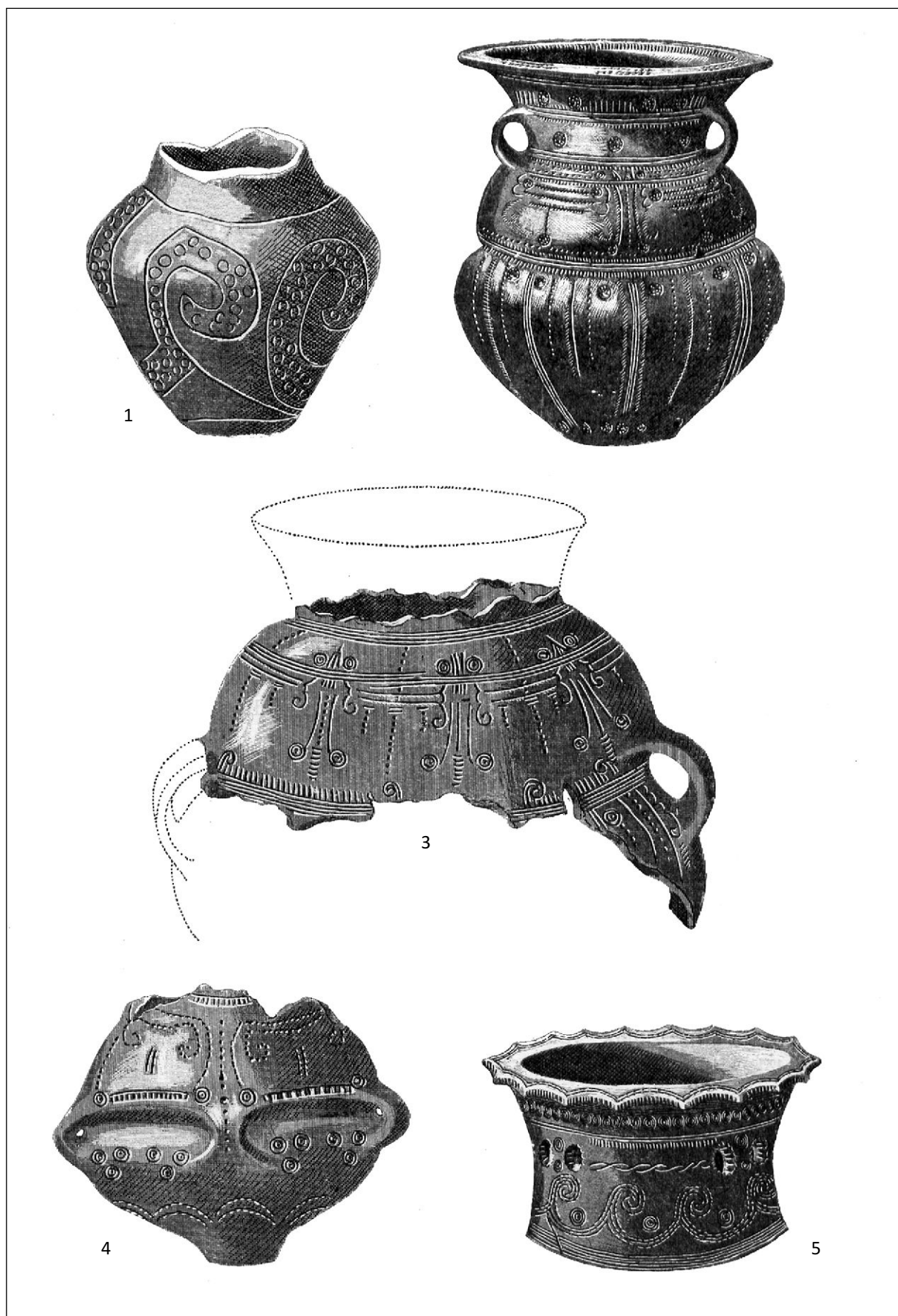
Pl. V. 1-8 – Obiecte din piatră și os din colecția Almásy (după Bella 1898).

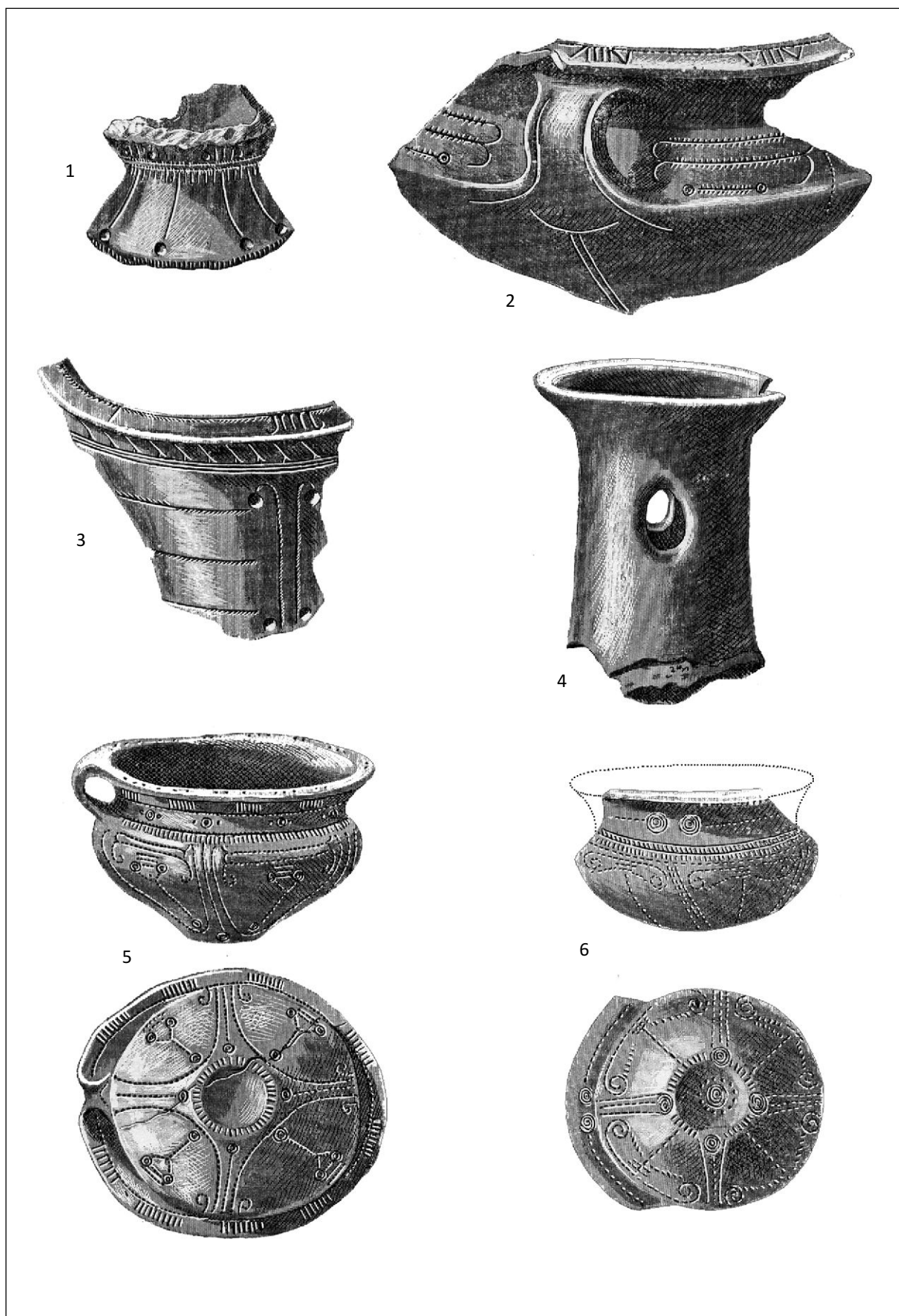
Pl. VI. 1–3 – Idoli descoperiți la Gaj-Csollak-*féle malom* (după Bella 1898).

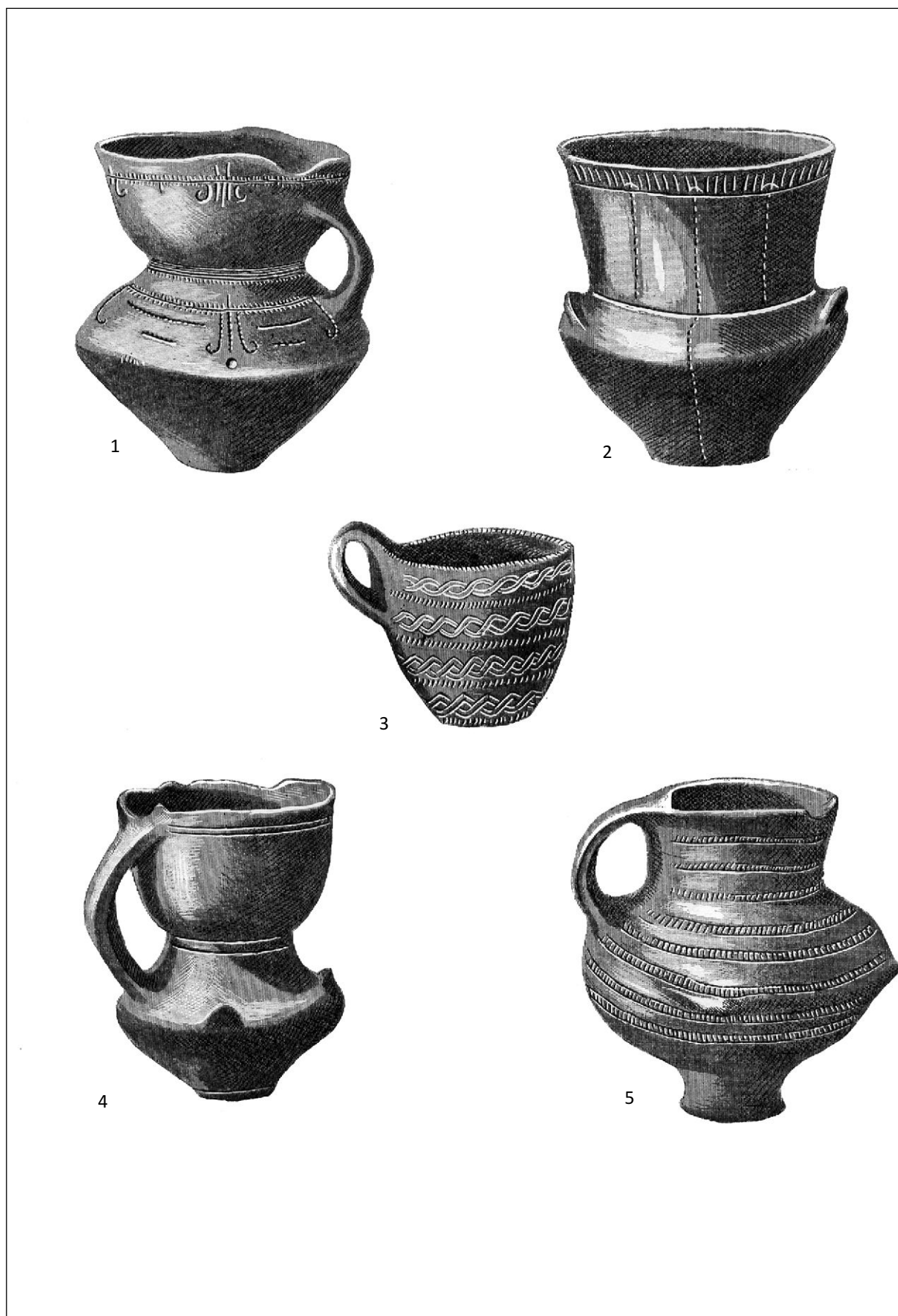
Pl. VII. 1 – Statuete antropomorfe descoperite la Gaj-Beli Breg; 2 – Idol descoperit la Gaj-Csollak- *fële malom* (după Bella 1898).

Pl. VIII. 1 – Vas descoperit la la Gaj-Csollak- *féle malom*; 2-3 – Vase descoperite la Gaj-Beli Breg; 4 – Vas descoperit la Gaj, fără provenință certă (col. Almásy); 5 – Suport de vas descoperit la Gaj-Beli Breg.

Pl. IX. 1–3 – Fragmente de vas descoperite la Gaj, fără provenință certă (col. Almásy); 4 – Picior de vas neolitic descoperit la Gaj-Csollak-*féle malom*; 5–6 – Vase descoperite la Gaj, fără provenință certă (col. Almásy).

Pl. X. 1–2, 4 – Cănițe descoperite la Gaj, fără provenință certă (col. Almásy); 3 – Cană descoperită la Gaj-Beli Breg; 5 – Vas descoperit la Gaj-Csollak-féle malom.

DE GETIS APUD NASONEM ... LA POESIE D'OVIDE COMME SOURCE POUR L'ÉTUDE DES GETES

Philippe Henri Blasen*

Keywords: *Ovid, Tristia and Pontic epistles, Tomis, Getae, truthfulness, theories.*

Mots clés : *Ovide, Tristes, Pontiques, Tomis, Getes.*

Cuvinte cheie: *Ovidiu, Tristele, Ponticele, Tomis, Geți.*

De getis apud nasonem ... Ovid's Poetry as Source for the Study of the Getae (Abstract)

In the year 8 CE, the poet Ovid is sent *in relegatio in perpetuum* to Tomis, a Greek city on the Black Sea, identified as the modern Romanian town Constanța. During his stay in Tomis – which lasted until his death – he continuously complained about barbarians in town and about barbaric invaders. The most commonly mentioned are the Getae, who many Romanians today consider their ancestors. Our work builds on Alexander Podossinov's research *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebiets* and analyzes how far Ovid's poetry may be taken as a primary source for the study of the Getic people and where it should be considered a poetic or a political invention. The study also aims to provide a critical view of existing Romanian theories about Ovid and his relations with the Getae. It is concluded that the verses of Ovid are mostly unreliable as a historic source about the Getic population of his time, but provide a good idea of Roman knowledge and imaginings about Tomis and its region at the beginning of the first century CE.

I. Introduction

I.1 Position particulière d'Ovide pour l'histoire de Tomis

En l'an 8,¹ le poète romain Publius Ovidius Naso, sur édit impérial d'Auguste,² est condamné à la *relegatio in perpetuum*: il doit quitter Rome et est relégué dans un lieu éloigné de la Ville, d'où il ne pourra plus revenir. Contrairement à l'exil cette peine ne le prive ni de ses biens personnels, ni de ses droits de citoyen romain.³ Si le poète parle néanmoins d'*exilium* en évoquant sa peine, c'est d'une part pour se victimiser davantage en profitant du fait que ce châtement n'est pas bien défini à l'époque d'un point de vue juridique⁴ et d'autre part parce que le terme de *relegatio* est inutilisable dans les distiques élégiaques⁵ que le poète utilise pour

décrire sa misère dans les deux recueils de lettres en vers, qu'il rédige afin d'être gracié et d'obtenir son rappel, les *Tristes* et les *Pontiques*.⁶

Le lieu de relégation d'Ovide est Tomis, une cité grecque de la Dobrogea⁷ (région appelée encore suivant le contexte Scythie mineure, Pont occidental, appartenant dès l'an 87 de notre ère à la province romaine de Mésie inférieure), jouissant, semble-t-il, d'une certaine autonomie à l'époque,⁸

or les deux vers se composent de spondées ↓ ↓ et de dactyles ↓ U, le pentamètre comportant encore un pied catalectique (incomplet) d'une syllabe longue avant la césure. Chaque pied commence donc par une longue, et est précédé soit de deux autres longues, soit de deux brèves. Or la prosodie nous montre que le mot *relegatio* a des quantités telles qu'il ne peut rentrer dans cette métrique :

rē | lēgā | tī ō (-nem, -nis, -ni, -ne)

Le *rē* initial pourrait bien être la fin d'un dactyle précédent, mais le spondée *lēgā* devrait être suivi soit d'un autre spondée, soit d'un dactyle, en tout cas d'une syllabe longue, alors qu'ici le pied suivant débiterait par une brève. Le terme de *relegatio* est donc inutilisable dans le distique élégiaque.

⁶ Une troisième œuvre attribuée au poète de façon certaine est le poème *Ibis* adressé à un ennemi personnel non nommé ; cependant, elle ne nous intéresse pas pour ce travail, puisqu'elle ne mentionne point les Gètes.

⁷ Souvent translittéré *Dobroudja* en français et anciennement francisé en *Dobrogée* ; par souci de simplicité, nous préférons la version roumaine ; nous préférons aussi le nom plus fréquemment utilisé de *Tomis* à celui francisé de *Tomes*.

⁸ C'est surtout la numismatique qui permet de faire des spéculations sur la situation macropolitique de la rive gauche

* Institutul European al Itinerariilor Culturale « Casa Luxemburg », Piața Mică nr. 16 RO-550182 Sibiu, e-mail : philippe.blasen@yahoo.fr.

Je remercie MM. Dominique Jaillard de l'Université de Lausanne et Radu Ardevan de l'Université Babeș-Bolyai de Cluj pour m'avoir permis de réaliser cet article. Je remercie également M. Jérôme Rollinger de l'Ecole privée Fieldgen de Luxembourg pour ses traductions de textes grecs.

¹ André 1968, XXIII.

² Ehlers 1988, 146.

³ André 1968, XXIII.

⁴ Ehlers 1988, 150.

⁵ Ovide utilise pour ses élégies le distique élégiaque, composé d'un hexamètre dactylique suivi d'un pentamètre :

qui a pris plus tard le nom de Constanța et qui est actuellement la ville portuaire la plus importante de Roumanie. L'histoire de cette cité, où les fouilles archéologiques méthodiques ont vu le jour au début du XXe siècle mais sont restées jusqu'à nos jours très incomplètes,⁹ n'est pas documentée de façon extensive par les Anciens et ceci vaut notamment pour la période allant de la première moitié du Ier siècle avant notre ère à la première moitié du Ier siècle de notre ère pour laquelle le poète relégué romain Ovide est non seulement l'unique témoin oculaire à Tomis mais la seule source historique tout court pour la région à nous être parvenue.¹⁰

I.2 Positions des chercheurs

Se dessinent alors quatre positions parmi les chercheurs face à l'œuvre du poète: d'abord il y a une division entre les approches « biographico-historique » et « poético-littéraire »¹¹ ou « hypercritique ». La première considère les *Tristes* et les *Pontiques* comme des documents à contenu potentiellement géographique et ethnographique sur la Dobrogea, la seconde comme une fiction littéraire pure montrant le génie inventif d'Ovide qui, resté à Rome, réussit à imaginer et à créer poétiquement la situation du poète exilé aux confins du monde.¹² L'affirmation, en 1987, d'un des représentants de ce courant, Heinz Hofman, que « ces poèmes ne nous permettent aucune conclusion sur la réalité (dans le sens de fait historique) » et que « sur la base de ses seuls poèmes il ne pourra jamais être prouvé qu'Ovide a réellement été relégué et a écrit ces poèmes sur le chemin vers Tomis et à Tomis même »,¹³ refuse en effet aux deux recueils toute

du Pont à l'époque d'Ovide: après l'annexion de la Dobrogea actuelle au royaume des Odryses, rois thraces restés loyaux à Rome au temps de la campagne de Crassus en 30 avant notre ère, les cités grecques de la région conservent un monnayage autonome de celui thraco-romain. La présence du terme *OMONOIA* sur certaines de leurs monnaies, telle celle de notre page de couverture, a fait penser à une union politique entre cités et, dans le cas précis de l'exemple tomitain, seul dans sa zone à porter cette inscription à l'époque, à un *foedus* entre Tomis et Rome. (cf. Franke 1997, qui recense les monnaies de type « Homonoia », sans inclure cependant celle de Tomis, et Ardevan 2010, qui traite spécifiquement de la monnaie de type « Homonoia » sur notre page de couverture).

⁹ Voir MINAC.

¹⁰ Podossinov 1987, 150.

¹¹ Ehlers 1988, 145: « Doch ist diese Haltung (la position hypercritique, voir plus loin) Teil einer anderen Richtung der Ovidforschung, die statt biographisch-historisch vornehmlich poetisch-literarisch interessiert ist. »

¹² Le débat est résumé chez Claassen 1994.

¹³ Hofman 1987: « I should like to add that I have long since come to the conclusion that these poems do not permit us any

compétence de source historique pour la cité et la région. Cette vision hypercritique, attaquée par des historiens tels Bernhard Zimmermann et Alexander Podossinov¹⁴ est, malgré le fait qu'elle continue à avoir des adeptes, désormais difficilement tenable. En effet, déjà une année après la parution du bref article de Hofman, Widu-Wolfgang Ehlers montre que c'est leur contenu même qui fait des *Tristes* et des *Pontiques* nécessairement des œuvres décrivant une situation authentique : « Aucun empereur à Rome n'a jamais permis avant sa mort qu'on le ridiculise autant devant les couches sociales supérieures romaines, que ne l'aurait fait Auguste, si Ovide avait inventé son exil. »¹⁵ Ainsi une approche biographico-historique est licite.

Nous comptons trois positions que nous pourrions appeler « hypocritique », « critique constructive » ou « optimiste » et « critique non constructive » ou « pessimiste ». La position « hypocritique », souvent portée par un certain patriotisme roumain¹⁶ ou un respect de l'autorité du poète,

conclusions about the reality (in the sense of historical fact) of the statements and assertions put forward in them. The necessary conclusion will and must be that on the grounds of his own poems alone it can never be proved that Ovid really was relegated and wrote those poems on the way to, and in, Tomi itself. »

¹⁴ Zimmermann 2005 ; Podossinov nous a communiqué son avis sur la question lors du colloque « Archéologie dans le Bassin de la mer Noire », organisé par l'Institut d'archéologie et des sciences de l'antiquité de l'Université de Lausanne, où, le 23 octobre 2009, dans le cadre de la journée d'étude intitulée « Autour du royaume du Bosphore cimmérien », il a donné une conférence sur « Das Bosporianische Reich in der hellenistischen und römischen Zeit ».

¹⁵ Ehlers 1988, 155: « Kein Kaiser hat sich in Rom vor seinem Tod in so lächerlicher Weise vor die Öffentlichkeit der römischen Oberschicht zerren lassen, wie dies bei Augustus der Fall wäre, wenn Ovid sein Exil erfunden hätte. »

¹⁶ A l'instar de nombreux Etats, la Roumanie s'est aussi cherchée une identité nationale qu'elle a fondée entre autres sur la théorie de la continuité. Suivant cette dernière, les Roumains sont les descendants et ainsi aussi les héritiers des Daces ou des Géo-daces qui auraient contrôlé un territoire correspondant environ à la Roumanie d'après 1918. Après l'annexion de la Dobrogea en 1878, une approche peu critique d'Ovide dans le cadre de la théorie de la continuité ne pouvait être qu'avantageuse aux Roumains, puisqu'en prenant à la lettre ses dires sur la présence gète aux portes de Tomis, l'appartenance de la région au berceau ancestral des Roumains était confirmée, même si la Dobrogea n'était alors que très faiblement peuplée de Roumains. Cependant cette théorie est devenue dogme d'Etat sous le régime dit « national-communiste » du dictateur Nicolae Ceaușescu, ce qui fait qu'il perdure encore de nos jours dans les mentalités et empêche une distance critique face au sujet, ce qui a des répercussions jusque dans certains travaux académiques actuels de chercheurs roumains, voire même dans des recherches réalisés par des étrangers inconscients de cet aléa.

considère que l'ensemble des indications géographiques ou ethnographiques d'Ovide peut être pris à la lettre: son œuvre serait un recueil de *res gestae*. L'approche critique y voit par contre un mélange d'inventions rhétoriques et d'observations ethnographiques: Ehlers parle de *res mixtae*.¹⁷ Se pose alors la question si les deux apports peuvent être démêlés. Suivant d'aucuns, c'est impossible¹⁸ et la recherche historique s'arrête à cette prise de conscience, raison pour laquelle nous les considérons comme « non-constructifs » ou « pessimistes ». D'autres chercheurs par contre pensent que l'analyse historique, en ayant recours à des instruments d'ordre philologique et historico-archéologique, est en mesure de faire la distinction entre l'invention et l'observation dans les *Tristes* et les *Pontiques* et de reconstruire, au moins partiellement, le contenu ethnographique, raison pour laquelle nous les désignons de « constructifs » et d'« optimistes ».

Il est clair que c'est ce dernier courant qui est à la fois le plus conforme aux critères de la recherche historique académique et qui a le plus de potentiel d'obtenir des résultats utiles à cette même recherche.

L'analyse historique critique constructive la plus systématique des deux dernières œuvres d'Ovide a jusqu'à présent été menée par Alexander Podossinov, dans le cadre de sa thèse de doctorat parue en traduction allemande en 1987 sous le titre *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebiets*. Elle a deux avantages majeurs par rapport aux autres recherches: d'abord elle réunit un matériel que les autres chercheurs n'ont pas su rassembler à défaut de connaître toutes les langues dans lesquelles les recherches historiques sur les *Tristes* et les *Pontiques* ont été menées, ce qui fait qu'encore aujourd'hui, des chercheurs dans un même domaine s'ignorent: le latin et le grec, l'allemand, l'anglais, le français, l'italien, le bulgare, le roumain et le russe. Ensuite, Podossinov est le premier à chercher d'appliquer de façon systématique l'ensemble des instruments nécessaires à une telle analyse: nous les appellerons ici « absence de contenu ethnographique », « comparaison philologique verticale », « critère du vraisemblable », « comparaison philologique horizontale », « contradiction externe » et « contradiction interne ».

¹⁷ Ehlers 1988, 155: « Angemessener als *res gestae* einerseits und *res fictae* auf der anderen Seite scheint das Verständnis als *res mixtae* zu sein. »

¹⁸ Ehlers 1988, 155: « Das Geflecht aus eindeutig falschen, immerhin möglichen und eher wahrscheinlichen Aussagen ist unentwirrbar. »

1.3 Instruments de l'analyse historique de l'œuvre tomitaine d'Ovide

L'« absence de contenu ethnographique » concerne les noms d'ethnies utilisés comme arabe poétique alors que le poète ne décrit jamais aucune coutume ou caractéristique de l'ethnie respective. Tel est le cas des Scythes dans les *Tristes* et les *Pontiques*, dont le nom est un pur ornement rhétorique.¹⁹

La « comparaison philologique verticale » serait l'analyse du texte des deux derniers recueils ovidiens en le confrontant aux œuvres des auteurs latins ou grecs antérieurs à Ovide afin de retrouver d'éventuelles idées ou formules qu'il y aurait puisées. Cette méthode avait été appliquée déjà auparavant, avec des résultats diamétralement opposés: les uns, tel Eugène Lozovan,²⁰ y voyaient les signes de l'ethnocentrisme du poète romain qui ne peut échapper à ses références culturelles; les autres, tel Munteanu,²¹ la confirmation que l'état des choses en Dobrogea n'avait pas changé depuis les auteurs qu'Ovide citait, puisqu'il était en mesure de les reprendre. Ce second point est réfuté par Podossinov qui met en relief le nombre de contradictions externes et internes insolubles qu'il entraîne.²² Il reprend donc l'idée de l'ethnocentrisme d'Ovide et l'argumente de deux façons: d'une part, le poète latin est conditionné dans ses observations par sa culture d'origine et compare automatiquement tout à Rome; d'autre part, puisque ses lettres sont sans doute adressées à un public plus large que les seuls destinataires, Ovide n'est cru que lorsqu'il écrit du vraisemblable, c'est-à-dire lorsqu'il décrit des faits qui correspondent à ce que son public connaît: or, avant la mise en place de contacts réguliers entre Rome et la Dobrogea, la région n'est connue que par les littératures latine et grecque qui comportent soit des connaissances historiques et géographiques beaucoup plus anciennes, soit carrément un savoir mythologique, ce dont Ovide profite également pour aggraver dans ses poèmes ses conditions de relégation et se poser ainsi en victime. Podossinov constate que, au fur et à mesure que Rome intensifie ses échanges avec la Dobrogea et que le poète commence à s'adresser à des personnalités ayant eu un contact direct avec la région, Ovide utilise de moins en moins des références géographiques ou historiques d'auteurs antiques mais introduit des indications ethnographiques

¹⁹ R. Minzloff cité par Podossinov 1987, 68.

²⁰ cité par Podossinov 1987, 59.

²¹ cité par Podossinov 1987, 64.

²² Podossinov 1987, 64 ss.

sans doute authentiques.²³ Ainsi, en analysant ses lettres, faut-il toujours appliquer le « critère du vraisemblable » bien qu'en tenant compte du fait qu'Ovide en a parfois dépassé les bornes, comme il l'admet lui-même.²⁴

La connaissance du « vraisemblable » pour un Romain ou un Grec cultivé du temps d'Ovide peut ressortir de la « comparaison philologique horizontale » qui serait la comparaison textuelle entre Ovide et des auteurs contemporains. Deux cas de figure se dessinent: dans le premier, la comparaison peut être effectuée parce que l'auteur contemporain dispose d'un savoir culturel ou de sources littéraires analogues à ceux d'Ovide: tel est probablement le cas de Tite-Live et de Strabon. En ce qui concerne ce dernier, nous ignorons cependant quelle marge accorder à l'impact d'informations ethnographiques auquel Strabon, en tant qu'habitant à proximité du Pont-Euxin, a pu avoir accès. Dans le second cas, la comparaison peut être faite parce que l'auteur contemporain a vécu dans une situation analogue à celle d'Ovide. Tel est uniquement le cas de Dion Chrysostome qui a pu connaître l'état d'une cité grecque implantée en pays barbare un demi-siècle environ après Ovide et à 250 km à peu près de Tomis, lors de son séjour à Olbia. Pourtant, à nouveau, il y a une marge d'incertitude quant à la pertinence de la comparaison, puisque le contexte du règne de Domitien et la situation d'Olbia peuvent présenter des différences importantes avec le temps d'Auguste et la position de Tomis.

La « contradiction externe »²⁵ concerne l'ensemble de contradictions qui peuvent être relevées entre la description du climat, de la géographie et des habitants de la Dobrogea chez Ovide et les résultats des recherches climatographiques et des fouilles archéologiques respectivement les découvertes épigraphiques.

La « contradiction interne »²⁶ est sans doute l'instrument le plus puissant puisqu'il ne dépend pas des aléas liés aux interprétations et spéculations auxquelles sont soumises les sources externes. Il s'agit de mettre en évidence les endroits où le poète, pour un même sujet, se contredit ou change à dessein des éléments descriptifs ou les noms utilisés dans d'autres passages. En partie il s'agit donc de « lapsus »²⁷ et en partie d'ajustements: en effet,

lorsqu'Ovide écrit à des personnes qui connaissent la région, il se doit d'écrire les faits que ses correspondants ont pu observer et peuvent confirmer, tout en essayant de réduire au minimum la contradiction avec d'autres épîtres où il avait utilisé un savoir dépassé ou mythologique venant d'auteurs anciens. Ceci ne permet non seulement de préférer comme sources certaines lettres à d'autres vu leur destinataire, mais également de démêler dans les autres poèmes la partie de l'authentique et la partie de l'invention rhétorique, exercice possible bien que la marge de la spéculation reste nécessairement importante.

1.4 But de notre recherche

Ayant donc fait le tour des approches et des instruments possibles, nous en venons à l'aspect de l'analyse historique des *Tristes* et des *Pontiques* qui sera au cœur de ce travail: il s'agit de connaître la réalité historique des Gètes de la Dobrogea à l'époque d'Ovide vus par Ovide et de déterminer à quel point le poète se réfère à des auteurs antérieurs et à quel point il utilise des informations contemporaines respectivement sa propre observation. Ceci, étant donné la mention répétée des Gètes au sein de la cité de Tomis, nous oblige à nous interroger également, bien qu'en une mesure moindre, sur la nature des Tomitains.

Il est sûr que cet aspect a déjà été traité à plusieurs reprises²⁸ et qu'il a été probablement repris dans des analyses ultérieures dont nous ignorons l'existence, surtout à cause de l'inaccessibilité de certains mémoires et thèses et de notre ignorance de différentes langues employées dans les études ovidiennes. Ainsi, ce que nous nous proposons de faire reste modeste: il s'agit avant tout d'insister sur les points que Podossinov a évoqués sans les développer ultérieurement et de refaire l'analyse qu'il a effectuée pour l'ensemble des deux dernières œuvres d'Ovide mais uniquement pour les passages traitant explicitement des Gètes, afin de déterminer à quel point le poète peut nous renseigner sur les Gètes de son époque. Afin de faciliter l'analyse, nous procéderons de façon thématique tout en essayant de respecter l'ordre chronologique des lettres, pour autant qu'il peut être reconstitué.

²³ Podossinov 1987, 89–90, 97.

²⁴ Ovide, *Pontiques*, 4, 10, 35 : « *Qui veniunt instinc vix vos ea credere dicunt.* », « Ceux qui arrivent de chez vous (i.e. de Rome) disent que vous avez peine à le croire. »

²⁵ chez Podossinov 1987, 103–108.

²⁶ chez Podossinov 1987, 108–113.

²⁷ Podossinov 1987, 109: « In einer Reihe von Fällen verplaudert sich der Dichter ».

²⁸ Lascu 1971, 353. A ce propos nous aimerions déplorer ici que nous n'avons pas eu la possibilité de consulter Lascu 1957.

II. Corps de texte

II.1 Présence géographique

Plusieurs fois, Ovide mentionne les Gètes en les localisant généralement de façon très vague: « le Gétique » apparaît d'abord comme un territoire délimité, comportant éventuellement des champs cultivés (*arva*):

« *Hanc tuus e Getico mittit tibi Naso salutem*

Du pays des Gètes ton ami Nason t'envoie ce 'Bonne santé!' »²⁹

« *Venimus in Geticos fines: moriamur in illis, Parcaque ad extremum qua mea coepit eat!*

Je suis venu dans le pays des Gètes: que j'y meure et que ma Parque termine comme elle a commencé. »³⁰

« *Hoc est quod possum Geticis tibi mittere ab aruis*

C'est tout ce que je puis t'envoyer de la terre gétique »³¹

Ce territoire est une zone côtière ou une région qui va au moins jusqu'au littoral:

« *Detulit in Geticos Caesaris ira sinus.*

La colère de César m'a déporté sur les côtes des Gètes. »³²

« *Quoque loco est vitis, de palmitis gemma movetur: Nam procul a Getico litore vitis abest.*

Là où croît la vigne, un bourgeon point hors du sarment, car la vigne est loin du rivage des Gètes. »³³

« *Hunc quoque de Getico, nostri studiose, libellum Litore praemissis quattuor adde meis!*

Ce livre qui vient aussi du rivage des Gètes, joins-le, toi qui goûtes mon œuvre, aux quatre dont je l'ai fait précéder. »³⁴

« *Naufragus in Getici litoris actus aquas*

Naufragé poussé vers les eaux du rivage gète »³⁵

Il s'agit du littoral gauche du Pont Euxin:

« *Nunc quoque tuta, precor, vasti secet ostia Ponti, Quasque petit, Getici litoris intret aquas.*

²⁹ Ovide, *Tristes*, 5, 13, 1.

³⁰ Ovide, *Pontiques*, 3, 7, 19–20 (A mes amis, second semestre 13?).

³¹ Ovide, *Pontiques*, 1, 9, 45 (A Cotta Maxime).

³² Ovide, *Tristes*, 1, 5, 62.

³³ Ovide, *Tristes*, 3, 12, 13–14 (printemps 10).

³⁴ Ovide, *Tristes*, 5, 1, 1–2 (12).

³⁵ Ovide, *Pontiques*, 4, 4, 8 (A Sextus Pompée, avant 13).

Je prie pour que, maintenant encore, il franchisse sans danger l'entrée du vaste Pont et pénètre dans les eaux du rivage Gète, terme de son voyage »³⁶

« *fleximus in laeuum cursus...*

nous dirigeons notre course vers la (rive) gauche »³⁷

Des colons milésiens se sont installés sur le littoral gète:

« *Huc quoque Mileto missi venere coloni*

Inque Getis Graias constituere domos.

ici aussi sont venus des colons envoyés de Milet qui bâtirent des maisons grecques chez les Gètes. »³⁸

Tomis est une colonie milésienne:³⁹

« *A quibus (locis) adveniat Miletida sospes ad urbem, Offensi quo me detulit ira dei!*

Puisse-t-il de là aborder sain et sauf à la ville milésienne où m'a relégué la colère d'un dieu offensé! »⁴⁰

Le territoire de Tomis se trouve sur le littoral gète:

« *Naso Tomitanae iam non novus incola terrae hoc tibi de Getico litore mittit opus.*

Nason, qui n'est plus désormais un nouveau venu sur le territoire de Tomes, t'adresse cet ouvrage du littoral gétique. »⁴¹

³⁶ Ovide, *Tristes*, 1, 10, 13–14 (pendant le voyage).

³⁷ Ovide, *Tristes*, 1, 10, 17 (pendant le voyage) (trad. pers.).

³⁸ Ovide, *Tristes*, 3, 9, 3–4.

³⁹ voir aussi Pseudo-Scymnos 764 s. (éd. Korenjak 2003), (F5) (IIe–Ier siècle av.): « Tomeoi ist als Kolonie der Milesier entstanden; es ist von Skythen im Kreis bewohnt. (*hupò Skuthôn en kúklo oikouména*) »; Radu Vulpe voit cette filiation confirmée par la nécessité des Milésiens de détenir tous les points d'escales nécessaires pour rejoindre leur colonie d'Istros et par l'utilisation du dialecte ionien dans les inscriptions tomitaines. (Vulpe 1969, 151–152); Gabriel Talmațchi présente Tomis comme un *emporion* d'Istros, qui aurait été repris à un moment donné par les Milésiens (Talmațchi 2006, 19); Vulpe, sans doute dans une perspective patriotique, s'élève contre le terme d'*emporion* et affirme que toute fondation grecque donne naissance à une cité. (Vulpe 1969, 153–154); à ce propos, l'unique indice dont nous disposons est l'absence chez Pseudo-Scylax, auteur du IVe siècle, de la mention de Tomis parmi les cités du littoral gauche du Pont, ce qui pourrait signaler son inimportance à l'époque (Pseudo-Scylax éd. Counillon 2004); Tomis croît en importance lorsque les marchands grecs commencent à utiliser le chemin terrestre entre Axiopolis (près de l'actuelle Cernavodă) et Tomis au lieu de passer par les bouches du Danube, ce qui provoque en même temps le déclin d'Istros. Ce changement de voie commerciale est possible grâce à la sécurisation du chemin terrestre suite à l'intégration de Tomis au royaume de Macédoine et puis à celui du diadoque Lysimaque (Vulpe 1969, 154–157).

⁴⁰ Ovide, *Tristes*, 1, 10, 41–42.

⁴¹ Ovide, *Pontiques*, 1, 1, 2 (A Brutus, second semestre an 13).

Les Gètes harcèlent les habitants de Tomis en hiver lorsque le Danube est gelé, mais en sont séparés en été par le fleuve qui sert alors de protection à la ville:

« *Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique Getaeque, 5*
Quam non ingenio nomina digna meo!
Dum tamen aura tepet, medio defendimur Histro:
Ille suis liquidus bella repellit aquis.
At cum tristis hiems squalentia protulit ora,
Terraque marmoreo est candida facta gelu, 10
Dum parat et Boreas et nix habitare sub Arcto,
Tum patet has gentes axe tremante premi.
 Les Sarmates m'entourent, peuple farouche, et les Besses et les Gètes, noms combien indignes de mon inspiration! Cependant tant que la brise est tiède, le Danube qui nous en sépare, nous sert de rempart et de son cours liquide repousse les attaques. Mais quand le triste hiver a montré son hideux visage et que le gel marmoréen a blanchi la terre, tandis que Borée et la neige s'appêtent à s'établir à demeure au-dessous de l'Ourse, on voit ces peuples accablés par le pôle frissonnant. »⁴²

En l'an 12, les Gètes prennent au roi odryste la ville d'Aegisos située près de l'Ister, nom du Danube inférieur:

« *Stat vetus urbs, ripae vicina binominis Histri,*
moenibus et positu vix adeunda loci.
Caspus Aegisos, de se si credimus ipsis
condidit et proprio nomine dixit opus.
Hanc ferus Odrysiis inopino Marte peremptis 15
cepit et in regem sustulit arma Getes.
 Près de l'Hister au double nom s'élève une ville antique rendue presque inabordable par ses murailles et sa position. Si on en croit ce que disent d'eux-mêmes les habitants, le Caspien Aegisos la fonda et donna nom à son œuvre. Les Gètes barbares, après avoir massacré les Odryses, par surprise, prirent et portèrent les armes contre le roi. »⁴³

Le militaire Vestalis a combattu les Gètes sur l'Ister à un moment donné et repris une place qui est soit la même Aegisos, soit, d'après d'autres manuscrits, un lieu appelé Eglylos ou Aegilos:

« *Non negat hoc Hister, cujus tua dextera quondam*
puniceam Getico sanguine fecit aquam. 20
Non negat Aegisos, quae te subeunte recepta (egisos,
egysos, eglylos, aegilos)
sensit in ingenio nil opis esse loci.

⁴² Ovide, *Tristes*, 3, 10, 5–12 (après l'été 9).

⁴³ Ovide, *Pontiques*, 1, 8, 5–16 (A Sévère, automne 12).

L'Hister ne le nie pas, dont jadis ta main fit rougir l'eau du sang des Gètes. Aegisos ne le nie pas, qui, attaquée par toi et reprise, comprit que sa situation favorable ne lui était d'aucun secours. »⁴⁴

La population de la région de Tomis est en grande partie gète :

« *Turba Tomitanae quae sit regionis et inter*
Quos habitem mores discere cura tibi est ? 10
Mixta sit haec quamvis inter Graecosque Getasque,
A male pacatis plus trahit ora Getis.
 Es-tu curieux de connaître le peuple de la région de Tomes et les mœurs au milieu desquelles je vis ? La population de cette côte est mêlée de Grecs et de Gètes, mais les Gètes mal pacifiés dominent. »⁴⁵

La cité de Tomis est protégée par de faibles défenses des attaques Gètes:

« ... *custodia muri*
Submouet infestos clausaque porta Getas.
 la protection du rempart et la porte fermée contiennent l'ennemi Gète. »⁴⁶

« *Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque*
Illum qui populi semper in ore fuit !
Quam miserum est porta vitam muroque tueri
Vixque sui tutum viribus esse loci ! 70
 Quel malheur de vivre parmi les Besses et les Gètes pour celui dont les vers étaient sans cesse sur les lèvres du peuple ! Quel malheur de protéger sa vie par une porte et par un mur et d'être à peine protégé par des fortifications. »⁴⁷

Les barbares sont présents au sein même de la cité de Tomis et y sont majoritaires:

« *Vix ope castelli defendimur et tamen intus*
Mixta facit Graecis barbara turba metum.
Quippe simul nobis habitat discrimine nullo
Barbarus et tecti plus quoque parte tenet. 30
 Les fortifications de la place nous défendent à peine, et pourtant à l'intérieur une foule barbare mêlée aux Grecs sème l'épouvante, car les barbares habitent pêle-mêle avec nous et occupent aussi la plus grande partie des maisons. »⁴⁸

Et ils s'entretiennent même sur le forum (voir aussi II.5):

⁴⁴ Ovide, *Pontiques*, 4, 7, 1–38 (A Vestalis, après 13).

⁴⁵ Ovide, *Tristes*, 5, 7, 9–12.

⁴⁶ Ovide, *Tristes*, 3, 14, 41–42.

⁴⁷ Ovide, *Tristes*, 4, 1, 67–84.

⁴⁸ Ovide, *Tristes*, 5, 10, 27–30 (après 11).

« *Adde quod injustum rigido jus dicitur ense,
Dantur et in medio vulnera saepe foro.*

Ajoutez que le glaive inflexible est l'instrument d'une injuste justice et que le sang coule souvent en plein forum. »⁴⁹

Cependant pour les deux derniers cas, il n'est pas clair si le poète se réfère aux Gètes, aux barbares en général ou encore aux Grecs barbarisés.

Nous constatons tout de suite une contradiction en ce qui concerne les indications de présence géographique des Gètes chez Ovide: dans *Tristes* 3, 10, 5–12 ils sont décrits comme des envahisseurs saisonniers qui, lorsque le Danube est dégelé, sont retenus par les eaux. Si le Danube a la fonction d'une frontière et d'un rempart naturel pour Tomis, qui se trouve à une centaine de kilomètres au sud du fleuve, les Gètes doivent logiquement être situés au nord de la barrière naturelle. Par ailleurs, l'unique place forte attaquée par les Gètes qui est nommément mentionnée chez Ovide est Aegissos qui se trouve aux confins du delta du Danube,⁵⁰ aux confins septentrionaux de la Dobrogea, identifiée aujourd'hui avec la ville moderne de Tulcea. Dans ce cas « les champs gètes » et « le littoral gète » comme lieu de sa relégation ne seraient que des indications géographiques ou poétiques sans contenu ethnographique effectif. Cependant, le poète fait assez souvent transparaître l'idée que les Gètes viennent jusque devant les remparts de Tomis et non seulement comme envahisseurs, mais également comme « foule » (*turba*) qui y réside à long terme. Finalement, il insinue à de nombreuses reprises leur présence au sein même de la cité, tout en veillant apparemment toujours à laisser un certain flou entre la population grecque barbarisée de Tomis et ses prétendus habitants barbares, Gètes ou Sarmates, ce dernier étant un peuple qu'Ovide évoque souvent parallèlement aux Gètes et dont l'apparition dans la Dobrogea vers l'époque de la relégation du poète est attestée par d'autres auteurs anciens et par l'archéologie.⁵¹ Nous verrons plus

loin (II.2) que selon ses dires, à Tomis le gète et le sarmate sont les langues courantes. La présence des Gètes à la fois en dehors et au sein des remparts de Tomis semble également contradictoire.

Une série d'auteurs, dont également Podossinov,⁵² ont résolu la contradiction en supposant que les Gètes étaient divisés en deux à l'époque : la partie du sud du Danube aurait été soumise par les Romains et leurs royaumes annexés au royaume des Odryses, vassal de Rome, alors que la partie transdanubienne serait restée autonome et aurait continué à mener des attaques contre les forces odryses et romaines, telle celle d'Aegissos. Ovide aurait consciemment mêlé Gètes pacifiés et insoumis afin d'intensifier l'image du barbare sanguinaire toujours aux portes de la cité.

Il nous semble qu'il faut accorder une attention particulière à l'expression de « Gètes mal pacifiés » (*male pacati Geti*) dans *Tristes*, 5, 7, 12 : il pourrait

des Bistones, là les traits lancés par la main des Sarmates. » ; Dion Cassius 54, 20, 3 (éd. Cary 1967) : « The uprisings in Dalmatia and in Spain were quelled in a short time. Macedonia was ravaged by the Dentheleti and the Scordisci. In Thrace somewhat earlier Marcus Lollius, while aiding Rhoemetalcès, the uncle and guardian of the sons of Cotys, had subjugated the Bessi. Later Lucius Gallus conquered the Sarmatians for the same reason and drove them back across the Ister. » (16 avant notre ère) ; Dion Cassius 55, 30 (éd. Cary 1967) : « Later, when Severus withdrew to Moesia, because the Dacians and Sarmatians were ravaging it, and Tiberius and Messallinus were tarrying in Siscia, the Dalmatians overran the territory of their allies and caused many more to revolt. » ; Florus 2, 29 (éd. Jal 1967) : « *Sarmatae patentibus campis inequitant. Et hos per eundem Lentulum prohibere Danuvio satis fuit. Nihil praeter nives pruinasque et silvas habent. Tanta barbaria est, ut nec intellegant pacem.* », « Les Sarmates parcourent à cheval des plaines étendues. A eux aussi on se contenta, par l'entremise du même Lentulus, d'interdire l'accès au Danube. Ils n'ont rien que des neiges, frimas et forêts. Leur barbarie est telle qu'ils ne comprennent même pas ce qu'est la paix. » ; Florus 2, 34 (éd. Jal 1967) : « *Omnibus ad occasum et meridiem pacatis gentibus ad septentrionem quoque, dumtaxat intra Rhenum atque Danuvium, item ad orientem intra Cyrum et Euphratem, illi quoque reliqui, qui immunes imperii erant, sentiebant tamen magnitudinem et victorem gentium populum Romanum reverebantur. Nam et Scythae misere legatos et Sarmatae amicitiam petentes...* », « Toutes les nations étant pacifiées à l'Ouest et au Sud, de même qu'au Nord, du moins entre le Rhin et le Danube, et à l'Est, entre le Cyrus et l'Euphrate, les autres peuples qui échappaient à notre domination sentaient pourtant, eux aussi, notre grandeur et respectaient le peuple romain, vainqueur des nations. En effet, les Scythes et les Sarmates envoyèrent des ambassadeurs... » ; cf. *Res gestae divi Augusti* 31 (éd. Scheid 2007) : « ... *Nostram amicitiam appetiverunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum, qui sunt citra flumen Tanaïam et ultra reges...* », « ... Les Bastarnes, les Scythes et les rois des Sarmates qui habitent de part et d'autre du Tanaïs... ont demandé notre amitié par des ambassadeurs. »

⁵² Podossinov 1987, 144.

⁴⁹ Ovide, *Tristes*, 5, 10, 43–44 (après 11).

⁵⁰ Podossinov 1987, 162.

⁵¹ à ce propos voir Podossinov 1987, 64, 106 ; Ovide, *Tristes*, 2, 195–198 : « *Longius hac nihil est, nisi tantum frigus et hostes / Et maris adstricto quae coit unda gelu. / Hactenus Euxini pars est Romana sinistri, / Proxima Bastarnae Sauromataque tenent.* », « Il n'y a rien au-delà (du Danube) sinon le froid, les ennemis et l'eau de la mer prise par le gel qui la saisit. Ici s'arrête la domination romaine sur la rive occidentale du Pont-Euxin ; les Bastarnes et les Sarmates occupent le territoire voisin. » ; *Pontiques*, 1, 3, 60 : « *altera Bistonias pars est sensura sarisas, altera Sarmatica spicula missa manu.* », « ici menacent les piques

s'agir d'un gêne de la part du poète qui, s'il dramatise d'un côté ses conditions de vie afin d'obtenir la pitié des proches du prince et ainsi la clémence d'Auguste, de l'autre ne peut pas nier complètement la réalité, surtout si celle-ci a des chances d'être connue à Rome. Or, le 4 juillet 26 avant notre ère, M. Licinius Crassus a célébré son triomphe sur la Thrace et les Gètes⁵³ et pour les Romains, les Gètes sont donc sans doute « pacifiés », c'est-à-dire soumis à l'autorité romaine. Par ailleurs, si Ovide évoque la cohabitation, apparemment même sans discrimination, en un même endroit des Grecs et des Gètes, l'idée qu'il donne à son public est aussi celle d'un minimum de paix entre ces deux mêmes groupes, paix qu'à d'autres endroits il fait reposer sur le degré d'assimilation des Grecs aux Gètes. Il semble donc impensable que les Gètes attaquent inlassablement les Grecs comme Ovide le fait sous-entendre à plusieurs reprises et déjà dans des épîtres antérieures à ce passage-ci. Afin d'atténuer cette contradiction, l'unique explication qu'il peut donc donner, à moins de ne faire la distinction supposée entre Gètes pacifiés et insoumis habitant respectivement les deux rives opposés du Danube, c'est d'insinuer que les Gètes pacifiés sont des rebelles contre l'autorité en place, donc des *male pacati*.

Cependant, un vers assez obscur d'Ovide pourrait nous indiquer que les Gètes ne connaissent en fait presque pas le territoire de Tomis :

« *nec vacat (Caesar) in qua sint positi regione Tomitae* 75
quaerere – finitimo vix loca nota Getae –
aut quid Sauromatae faciant, quid Iazyges acres
 et (César) n'a pas le temps de demander en quelle contrée vivent les habitants de Tomes – lieux à peine connus des Gètes leurs voisins – ou ce que font les Sarmates, les sauvages Iazyges »⁵⁴

Les Gètes qui dans les *Tristes* venaient assaillir les remparts même de Tomis en seraient à présent à peu près ignorants ? Quel est le but du poète dans cette affirmation ? Montrer l'isolation de Tomis face même à ses propres voisins ? Ainsi Ovide nierait ses propres affirmations que les Gètes viennent régulièrement attaquer la cité ou qu'ils habitent son territoire et même son espace urbain et il avouerait qu'il n'a pas pu en fréquenter

beaucoup, contrairement à ce qu'il prétend ailleurs (II.2).

Ceci serait en accord avec les deux contradictions externes que nous pouvons constater à ce point : d'abord, l'archéologie tomitaine a relevé que la cité, au temps d'Ovide, était parfaitement grecque et par ses édifices publics et par ses inscriptions et que l'élément gète, s'il a été présent, a dû être si hellénisé qu'il n'a pas laissé de traces.⁵⁵ D'autre part, comme le relève Podossinov, aucune référence aux Gètes à Tomis ne se trouve dans les lettres des *Tristes* et des *Pontiques* adressées aux personnalités romaines qui ont été à Tomis et en Dobrogea alors que nous savons qu'Ovide est obligé à n'y relater que des faits que ses destinataires ont pu constater et peuvent ainsi confirmer.⁵⁶

Cependant nous ne devons pas en conclure trop rapidement qu'il n'y a pas eu de Gètes à Tomis ou dans ses alentours ou que les Gètes seraient une pure invention rhétorique du poète. En effet, il n'y a pas d'absence de contenu ethnographique comme pour les Scythes, mais au contraire, comme nous allons le constater par la suite, les Gètes sont décrits avec de nombreux détails et il s'agit même du groupe populaire le plus développé dans les *Tristes* et les *Pontiques*. Cependant, nous ignorons d'où Ovide tient son matériel ethnographique, s'il s'agit de ses observations propres, de sources orales ou iconographiques ou uniquement de reprises d'autres auteurs, et en quelle mesure ces détails se rapportent vraiment aux Gètes, questions qui créent le plus grand doute et sur lesquelles nous reviendrons aux points successifs.

Pour revenir à la présence géographique des Gètes et à leur localisation au nord du Danube et en Dobrogea actuelle, il est important de constater qu'Ovide les situe à proximité de Tomis dans *Tristes*, 1, 10, 13–14, alors qu'il achève le premier livre des *Tristes* avant même d'être arrivé au terme de son voyage comme le montre le contenu de celui-ci : en effet, le poète y décrit épître par épître la partie respective de la route qu'il parcourt. Or, comme l'a relevé Podossinov, dans l'intégralité de son œuvre antérieure qui nous est parvenue, Ovide n'évoque jamais les Gètes. Podossinov l'attribue au fait que le poète s'intéressait avant tout aux sujets mythologiques archaïques.⁵⁷ Se pose donc la question d'où Ovide sort de façon si imprévue le nom de « gète ». Nous ne pouvons exclure qu'il l'a peut-être déjà rencontré antérieurement à Rome sans qu'il nous soit parvenu dans une de ses

⁵³ CIL I/2, 478 *Tabulae triumphorum barberininae* : « 727 m. *licinius crassus exs traechia et geteis IV non iul trium palmam dedit* »

⁵⁴ Ovide, *Pontiques*, 1, 2, 75–78 (A Fabius Maximus, hiver 12–13).

⁵⁵ Pippidi 1965, 297 ; Podossinov 1987, 107.

⁵⁶ Podossinov 1987, 145.

⁵⁷ Podossinov 1987, 36.

œuvres ou qu'il l'a appris au cours de son voyage. Dans les deux cas, la source peut être orale, mais Ovide ne peut utiliser le nom que s'il représente déjà une certaine idée dans la conscience collective romaine. Nous pouvons supposer deux origines à un tel savoir chez son public romain : d'une part, les bruits liés aux opérations militaires romaines dans la Dobrogea et au triomphe de Crassus mentionné auparavant et d'autre part les sources littéraires latines ou grecques. Les premiers sont éventuellement mentionnés chez des contemporains d'Ovide, les secondes chez les auteurs antérieurs. Comme les derniers se retrouvent possiblement aussi chez les premiers, il convient de commencer par la « comparaison philologique verticale ».

Le premier auteur à nous être parvenu qui situe géographiquement les Gètes est Hérodote :

« Avant d'arriver à l'Istros, Darius soumit en premier lieu les Gètes... »⁵⁸

Il s'agit du roi perse Darius Ier qui, vers la fin du VIe siècle avant notre ère, se dirige avec une armée vers la Scythie, donc vers le nord. Les Gètes, « les plus vaillants (*andrèiôtatoi*) et les plus justes (*dikaiôtatoi*) des Thraces », contrairement aux Thraces qui habitent « au-dessus d'Apollonie » et à ceux de Mésambria, lui barrent la route et sont par la suite soumis par le roi.⁵⁹ Puisque les cités d'Apollonie et de Mésambrie sont situées au sud du Danube et que Darius rencontre les Gètes avant d'atteindre l'Istre, donc le même fleuve, les Gètes semblent occuper à ce moment-là la région de la Dobrogea actuelle. Nous ignorons cependant s'ils s'étendent encore davantage vers le nord.

Un deuxième auteur à parler des Gètes est Thucydide qui, dans le livre 2 de la guerre du Péloponnèse, décrit comment le roi odryse Sitalcès (seconde moitié du Ve siècle avant notre ère) recrute des Gètes :

« par delà l'Hémos et dans tous les autres établissements situés en deçà de l'Istros, dans la partie tournée plutôt vers le Pont-Euxin »⁶⁰

Le territoire ainsi délimité correspond à la région définie par Hérodote bien que les indications géographiques varient légèrement : au lieu d'utiliser comme frontière méridionale les deux cités

côtières d'Apollonie et de Mésambrie, Thucydide se réfère à la montagne de l'Hémos qui se trouve plus à l'intérieur du pays mais sur la même hauteur que ces deux villes. La limite septentrionale reste le Danube et, par rapport à Hérodote, Thucydide ajoute la précision que les établissements des Gètes se situent plutôt vers le littoral de la Mer Noire. Pourtant, à nouveau, il n'est pas clair si les Gètes habitent également au-delà du Danube. Un peu plus loin, ils sont dits « voisins des Scythes », cependant nous ignorons jusqu'à quel point la Scythie descend depuis le nord vers le fleuve.

Sur la base de ces deux auteurs, il semble donc licite d'admettre qu'un Romain cultivé, qui n'avait pas nécessairement conscience d'éventuels changements ethniques dans une région si lointaine, pouvait s'imaginer la présence de Gètes sur la rive méridionale du Danube et dans l'intégralité de la Dobrogea actuelle et qu'Ovide, en en parlant dans ses lettres, fait usage d'une opinion courante. Cependant, lorsque nous faisons la « comparaison philologique horizontale », nous constatons qu'étrangement, cette représentation ne se retrouve pas chez Strabon. En effet, le pays des Gètes a pour limite méridionale le Danube :

« Le sud de la Germanie sur la rive opposée à l'Elbe aux abords immédiats du fleuve est habité par les Suèves. Leurs proches voisins sont les Gètes, dont le territoire forme, au début, une bande de terre étroite entre l'Istros au sud et les contreforts de la forêt Hercynienne au nord, englobant lui aussi dans ses limites un district montagneux ; il s'élargit ensuite en direction du nord jusqu'au pays des Tyrégètes ; mais nous ne sommes pas en mesure de préciser ses limites exactes. »⁶¹

Par ailleurs, Alexandre le Grand, lors de son expédition contre les Thraces pousse, sans aucun doute depuis son pays natal, donc le sud, jusque vers le Danube dont la rive opposée, donc logiquement celle septentrionale, est occupée par les Gètes :

« Alexandre, le fils de Philippe, dans son expédition contre les Thraces d'au-delà l'Haimos envahit le pays des Triballes. Voyant qu'il s'étendait jusqu'à l'Istros et l'île de Peuké qui est dans le lit même de ce fleuve tandis que la rive opposée était tenue par les Gètes, il poussa, dit-on, jusque là, mais faute d'embarcations suffisantes, il ne put débarquer dans l'île où le roi des Triballes, Syrmos, s'était réfugié et résistait à ses assauts : il franchit

⁵⁸ Hérodote 4, 93 (éd. Legrand 1945).

⁵⁹ Hérodote 4, 93 (éd. Legrand 1945).

⁶⁰ Thucydide 2, 96 (éd. Romilly 1962).

⁶¹ Strabon 7, 3, 1 (éd. Baladié 1989).

alors le fleuve pour marcher contre les Gètes, s'empara de leur ville, puis s'empressa de retourner dans son pays quand il eut reçu des présents de ces populations et de Syrmos. »⁶²

Mais la présence sur la seule rive septentrionale du Danube semble remise en question par le passage suivant :

« Les Gètes étaient considérés par les Grecs comme des Thraces. Ils étaient installés sur les rives de l'Istros de même que les Mysiens qui sont des Thraces eux aussi et qu'on désigne, de nos jours, du nom de Moesiens. »⁶³

En effet, les Gètes y apparaissent comme peuplant les deux rives du Danube et le même territoire que les Mysiens que Strabon identifie aux Moesiens (Métiens), terme qui, comme nous le verrons plus loin, peut se référer aux peuples au sud du Danube et au nord de la Thrace ou du mont Hémos. Cependant, cette identification sur laquelle il s'étend longuement au début de ce chapitre 3 à tel point d'en oublier presque l'objet principal de son discours, soit les Gètes, est une théorie personnelle pour laquelle ni ses contemporains ni les historiens modernes ne sont obligés à le suivre, même si Ovide fait effectivement aussi ce rapprochement en appelant à plusieurs reprises les habitants de la Dobrogea « Mysiens ». ⁶⁴ D'autre part, même si le lecteur antique ou nous-mêmes acceptons cette identification, elle n'est pas nécessairement une contradiction, puisque Strabon se réfère, par le temps verbal qu'il utilise, à un état antérieur qui est peut-être celui rapporté par les Grecs, donc probablement les auteurs plus anciens dont sans doute Hérodote, qui, dans la phrase précédente, « considéraient les Gètes comme des Thraces », ce qui indiquerait alors un changement de la composition ethnique de la Dobrogea depuis Hérodote et Thucydide.

Dans deux passages où Strabon distingue les Gètes des Daces⁶⁵ tout en affirmant qu'ils sont un même peuple et parlent la même langue, il définit le territoire gète sur sa longueur comme commençant à l'endroit depuis où le Danube est appelé Istre et allant jusqu'à la Mer Noire. La limite entre

le Danube et l'Istre, sont les cataractes du Danube, soit la zone où de nos jours, en venant de la Serbie, le Danube devient la frontière entre le territoire serbe et celui roumain :

« Il existe dans leur pays une autre division qui remonte à une époque reculée : on distingue leur population par deux noms différents, celui de Daces et celui de Gètes. On appelle Gètes ceux qui sont établis en direction du Pont-Euxin et de l'Orient, Daces ceux qui sont à l'opposé, vers la Germanie et les sources de l'Istros. »⁶⁶

« Le fleuve Marisos⁶⁷ traverse le territoire de ces peuples avant de se jeter dans le Danube que les Romains utilisaient pendant la guerre pour acheminer leur matériel militaire. Ils appelaient, en effet, Danube le cours supérieur du fleuve entre sa source et les cataractes où il traverse principalement le pays des Daces, tandis qu'on donne le nom d'Istros à la partie inférieure où il longe le territoire des Gètes jusqu'au Pont-Euxin. Les Daces parlent la même langue que les Gètes. »⁶⁸

Cette fois-ci, les Gètes sont décrits comme peuple migrateur qui traverse sans cesse le Danube et qui s'est mélangé aux peuples de la Dobrogea :

« En Grèce, on connaît les Gètes surtout parce que, dans leurs migrations, ils passent continuellement d'une rive à l'autre de l'Istros et qu'ils sont venus se mêler aux Thraces et aux Moesiens. »⁶⁹

Or, si une telle représentation des Gètes circulait à l'époque de Strabon dans le monde hellénistique, il est probable qu'elle n'était pas absente non plus dans le monde romain. Par ailleurs, si les Grecs avaient cette idée-là des Gètes, c'est probablement parce qu'ils avaient eux-mêmes été touchés par ces migrations c'est-à-dire sans aucun doute dans leur commerce et dans leurs cités pontiques. Ceci permettrait à Ovide d'utiliser non seulement l'idée « reçue » de la présence de Gètes comme peuple demeurant de façon stable en Dobrogea, sans préciser alors s'il s'agit de Gètes mélangés à d'autres peuples de la région ou non et d'autre part de décrire Tomis comme étant sans arrêt attaquée par des Gètes qui passent le Danube, même si cela n'était pas le cas, puisque son public ignore

⁶² Strabon 7, 3, 8 (éd. Baladié 1989).

⁶³ Strabon 7, 3, 2 (éd. Baladié 1989).

⁶⁴ par exemple Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 77 citée plus loin.

⁶⁵ confronter avec la distinction faite entre Gètes et Daces et avec les origines qui leur sont attribuées chez Pliny l'Ancien, *Histoire naturelle*, 4, 80 (éd. König 1988) : « *Ab (Histro) in plenum quidem omnes Scytharum sunt gentes, variae tamen litori adposita tenuere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae...* »

⁶⁶ Strabon 7, 3, 12 (éd. Baladié 1989).

⁶⁷ peut-être la Mureș (voir Baladié 1989).

⁶⁸ Strabon 7, 3, 12 (éd. Baladié 1989).

⁶⁹ Strabon 7, 3, 13 (éd. Baladié 1989).

probablement les distances entre les différentes cités grecques au sud du Danube et le fleuve et les portées des invasions gètes.

Strabon nous livre encore un détail intéressant concernant Sextus Aelius Catus, consul en 4 de notre ère :

« Encore de nos jours, en effet, Aelius Catus a pris chez les Gètes 50'000 personnes d'une tribu qui parle la même langue que les Thraces et les a déplacés de la rive opposée de l'Istros en Thrace. Ils vivent là maintenant et on les appelle Moesiens, soit qu'ils aient à l'origine porté ce nom et l'aient changé en celui de Mysiens en Asie, soit qu'ils aient déjà anciennement été appelés Mysiens quand ils étaient en Thrace, ce qui est plus conforme à la vérité historique et au témoignage du poète (c.-à-d. Homère). »⁷⁰

De tels déplacements de populations, forcés ou non, ont été effectivement constatés par l'archéologie qui remarque qu'à cette époque des établissements gètes, identifiables par leur inventaire spécifique, disparaissent au nord du Danube et réapparaissent au sud du fleuve, en Serbie et en Bulgarie. Un événement pareil se produit dans la région sous l'empereur Néron, probablement en l'an 62, lorsque le gouverneur de la Mésie, Ti. Plautius Silvanus Aelianus, installe quelque 100 000 « trans-danubiens » dans sa province *ad praestanda tributa*.⁷¹

Si ce déplacement de population aurait donc eu lieu, il est possible qu'il a eu des répercussions à Rome, comme toutes les autres actions militaires dans la région, que nous verrons un peu plus loin. Il est probable que Strabon, qui parle d'un fait d'actualité, en ait été informé par voie orale. En tout cas, vu le caractère confus de son affirmation qui est en contradiction avec le passage cité de 7, 3, 2 où il avait fait la distinction entre les Gètes et les Mysiens devenus Moesiens, nous devons admettre qu'il a essayé d'harmoniser ici des sources d'origines différentes, dont la seule citée, Homère,⁷² peut, du point de vue d'un historien moderne, être difficilement conciliée avec des faits du Ier siècle de notre ère. Mais Strabon montre bien à quelles confusions un esprit cultivé de l'époque pouvait être exposé s'il essayait de prendre en compte toutes les sources en tenant compte de l'autorité.

En ce qui concerne la localisation des Gètes pendant les campagnes militaires romaines en

Dobrogea au temps d'Ovide, nous pouvons nous référer à un auteur du IIe siècle, qu'est le politicien et historien romain Dion Cassius.

Lorsque Dion Cassius décrit la campagne de Marcus Licinius Crassus qui, en 30 avant notre ère, marche contre les Bastarnes en avançant jusqu'au Danube et qui en même temps doit livrer combat aux Moesiens⁷³ et encore plus tard, sur le chemin du retour, aux Thraces dont seuls les Odryses sont restés loyaux envers Rome, les Gètes ne sont au début pas mentionnés.⁷⁴ Ils n'apparaissent qu'au moment où Crassus est sollicité par un roi gète, Roles, de lui venir en aide contre un autre roi, Dapyx, ce dont le général, à la bonne romaine, profite pour attaquer un troisième roi gète, Zyraxes, dans sa place forte de Genucla située sur une des rives du Danube, alors que, aux dires de Dion Cassius, il n'avait aucun lien avec Dapyx. Mais Crassus avait entendu que les étendards que les Bastarnes avaient pris près d'Istros à Gaius Antonius s'y trouvaient. Crassus prend la place mais sans arriver à capturer le roi qui est parti en Scythie pour recruter des mercenaires.⁷⁵ Or,

⁷³ cf. aussi Florus 2, 26 (éd. Jal 1967): « *Moesi quam feri, quam truces fuerint, quam ipsorum etiam barbari barbarorum horribile dictum est. Unus ducum ante aciem postulato silentio : « Qui vos estis ? », inquit, reponsum invicem : « Romani gentium domini » . Et ille « ita » inquit « fiet, si nos viceritis » . Accepit omen Marcus Crassus. Illi statim ante aciem inmolato equo concepere votum, ut caesorum extis ducum et litarent et vescerentur. Deos audisse crediderim : nec tubas sustinere potuerunt... » , « Quant aux Mésiens, leur sauvagerie, leur cruauté, leur caractère, le plus barbare qui soit parmi les barbares, sont choses horribles à dire. Un de leurs chefs ayant demandé le silence avant la bataille : « Qui êtes-vous ? » dit-il. On lui répondit : « Les Romains, les maîtres des nations ». Et lui : « Il en sera ainsi, si vous arrivez à nous vaincre ! » Marcus Crassus en accepta l'augure. Aussitôt, devant les lignes, ils immolèrent un cheval et firent le vœu d'offrir en sacrifice les entrailles des généraux tués et de s'en nourrir. C'est à croire que les dieux les (?) entendirent, car ils ne purent même pas soutenir le son des trompettes... »*

⁷⁴ Dion Cassius 51, 23–25 (éd. Cary 1967)

⁷⁵ Dion Cassius 51, 26 (éd. Cary 1967) : « While he was thus engaged, Roles, who had become embroiled with Dapyx, himself also king of a tribe of the Getae, sent for him. Crassus went to his aid, and by hurling the horse of his opponents back upon their infantry he so thoroughly terrified the latter also that what followed was no longer a battle but a great slaughter of fleeing men of both arms. Next he cut off Dapyx, who had taken refuge in a fort, and besieged him. In the course of the siege someone hailed him from the walls in Greek, obtained a conference with him, and arranged to betray the place. The barbarians, thus captured, turned upon one another, and Dapyx was killed along with many others. His brother, however, Crassus took alive, and not only did him no harm but actually released him. ... after this success (Crassus) did not leave in peace the rest of the Getae, either, even though they had no connexion with

⁷⁰ Strabon 7, 3, 10 (éd. Baladié 1989).

⁷¹ Rădulescu 2001, 665, 666–667, 670 ss.

⁷² Le passage en question est Homère, *Iliade*, XIII, 3–5.

puisque Crassus mène ses batailles exclusivement au sud du Danube, bien que le texte ne permette pas de déterminer de quel côté du fleuve se situe Genucla, nous devons donc admettre la présence d'au moins trois royaumes gètes avant l'an 30 avant notre ère en Dobrogea.⁷⁶ Nous ignorons s'il faut les mettre en rapport avec les royaumes issus du royaume de Burébista, à propos desquels Strabon écrit plus tard :

« De nos jours, quand César Auguste envoya contre eux une armée, ils formaient cinq principautés distinctes contre quatre qu'il y avait précédemment. A la vérité ces divisions sont temporaires et varient au gré des circonstances. »⁷⁷

Dion Cassius ne nous informe pas sur la présence ou non à l'époque de Gètes au nord du Danube.

En ce qui concerne la confusion des différents peuples de part et d'autre du Danube et surtout en Dobrogea, que nous avons constatée chez Strabon, Pline l'Ancien fait la distinction entre Moesiens et Gètes habitant le versant nord de l'Hémos,⁷⁸ et Dion Cassius, qui connaît sans doute les auteurs que nous avons vus, affirme que, « jadis, les Moesiens et les Gètes occupaient tout le territoire entre l'Hémos et l'Istre » mais explique que, « avec le temps, (ces peuples) ont changé leurs noms » et que désormais « toutes les tribus vivant au nord de la Dalmatie, de la Macédoine et de la Thrace et séparés de la Pannonie par le Savus »⁷⁹ sont contenus dans le nom de « Moesie » et que seuls les Triballes et les Dardanes conservent leur

vieux noms.⁸⁰ Dion Cassius délimite ainsi un territoire qui, à son époque, se compose de deux provinces romaines, la Moesie supérieure et la Moesie inférieure. La frontière méridionale de cette dernière, telle qu'elle est donnée par Dion Cassius, correspond au mont Hémos.⁸¹ Par contre, Dion Cassius oublie de définir les limites orientale et septentrionale de la Moesie, ce qui a pour effet que l'on pourrait croire qu'elle s'étend à l'infini vers le nord et vers l'est. Cependant, si l'historien ne les mentionne pas, c'est vraisemblablement parce qu'il définit le territoire moesien par les autres provinces romaines adjacentes et que, pour lui, en tant que Romain, il est inutile de préciser que l'empire romain, à cet endroit, a pour frontières naturelles le Danube et le Pont Euxin, même s'il nous semble étrange qu'il ne mentionne pas la province de Dacie, alors que les Daces n'ont sans doute pas été assimilés aux Moesiens puisque leur nom, surtout suite à la propagande liée aux campagnes de Trajan, devait être bien implanté dans la conscience collective romaine. Il nous semble donc que l'extension du terme de Moesiens à d'autres peuples que Dion Cassius veut mettre en relief concerne juste les groupes populaires plus occidentaux mais toujours sous la limite du Danube.

Les comparaisons philologiques croisées peuvent donc nous amener à la conclusion suivante : pour les Romains cultivés qui composaient sans doute le public d'Ovide, à moins qu'ils n'aient vu la Dobrogea de leurs propres yeux, n'importe quelle localisation des Gètes était possible, que ce soit seulement au nord ou uniquement au sud du Danube ou alors sur les deux rives, que ce soit loin ou à toute proximité de Tomis, que ce soit comme peuple à part entière ou mélangé à d'autres ethnies, que ce soit comme population stable ou migratrice, comme hommes pacifiés tranquilles, rebelles ou ennemis envahisseurs. Les raisons

Dapyx, but he marched upon Genucla, the most strongly defended fortress of the kingdom of Zyraxes, because he heard that the standards which the Bastarnae had taken from Gaius Antonius near the city of the Istrians were there. His assault was made both by land and from the Ister (the city is built upon the river), and in short time, though with much toil, despite the absence of Zyraxes, he took the place. The king, it seems, as soon as he heard of the Romans' approach, had set off with money to the Scythians to seek an alliance, and had not returned in time. These were his achievements among the Getae... »

⁷⁶ Pour un essai de déterminer les limites de ces royaumes, ce qui sur la base du seul récit de Dion Cassius nous semble assez hasardeux : Barnea 1980.

⁷⁷ Strabon 7, 3, 11 (éd. Baladié 1989)

⁷⁸ Pline l'Ancien, *Histoire naturelle*, 4, 41 (éd. König 1988) : « *Haemi excelsitas MMMMMM passuum subitur. Aversa ejus et in Histrum devexa Moesi, Getae, Aedi, Scaugdae Clariaeque et sub iis Arraei Sarmatae, quos Areatas vocant, Scythaeque et circa Ponti litona Moriseni Sithonique, Orphei vatis genitores, obtinent.* »

⁷⁹ éventuellement la Save dont le point de confluence avec le Danube est marqué aujourd'hui par la ville de Belgrade

⁸⁰ Dion Cassius 51, 27 (éd. Cary 1967) : « In ancient times, it is true, Moesians and Getae occupied all the land between Haemus and the Ister ; but as time went on some of them changed their names, and since then there have been included under the name of Moesia all the tribes living above Dalmatia, Macedonia, and Thrace, and separated from Pannonia by the Savus, a tributary of the Ister. Two of the many tribes found among them are those formerly called the Triballi, and the Dardani, who still retain their old name. »

⁸¹ voir aussi Ptolémée 3, 5, 10 (éd. Müller 1883) : « *Moesia Inferior terminatur ab occasu ea quam diximus Ciabri fluvii parte, a meridie Thraciae parte, quae est a Ciabro supra Haemum montem usque ad eum terminum, qui ad Pontum situs est a septentrionibus ea quam diximus Danubii parte, quae est a Ciabro fluvio usque ad Axiopolim et reliqua Danubii, qui Ister dicitur, parte usque ad ejus in Pontum exitum, cujus fluvii ad Dinogetiam urbem inflexionem sitam esse diximus...* »

en sont l'ignorance de la composition exacte de la population de la région, puisque les sources se contredisent, le manque de distinction entre les différents noms de peuples, l'assimilation de certains groupes que l'on ne connaît à peu près que par leur nom à des peuples plus importants ancrés dans la conscience collective par leurs liens avec la mythologie, notamment les Thraces et les Scythes pour la région pontique, le manque de connaissance des distances, l'incapacité de décider entre plusieurs informations données par des auteurs différents et l'utilisation, dans ce cas, de l'argument de l'autorité attribuée à des textes cependant mythologiques, telles les deux grandes épopées homériques. Puisque ce qui en résulte est la confusion la plus totale et un savoir qui reste empreint du mythe, Ovide peut en tirer profit pour décrire le monde dans lequel il vit de la façon dont il veut le faire voir : outre à avoir la licence du poète qui, pour l'invention, peut s'inspirer librement des exemples existants, c'est-à-dire ceux littéraires, il a, pour les Romains de Rome, la position de celui qui sait plus parce qu'il est en contact direct avec le milieu qu'il décrit : ainsi de quelque façon qu'il le présente, son public lui fera confiance et Ovide peut rapprocher sans autres les Gètes du nord du Danube et les éventuels Gètes soumis du sud du fleuve afin d'en faire une catégorie unique barbare et belliqueuse. D'autre part, comme le montre Podossinov, Ovide n'aurait pas pu décrire ce qu'il a vraiment observé, puisqu'il se trouvait dans la nécessité de respecter les dires des auteurs antérieurs afin de ne pas perdre toute crédulité auprès de son public romain pour lequel c'étaient les références premières voire les autorités.⁸²

En ce qui concerne la réalité historique de la présence des Gètes au nord du Danube et en Dobrogea, nous en sommes réduits aux spéculations : les interventions de Crassus contre les Gètes en Moesie, évoquées par Dion Cassius et confirmées par le triomphe du général « sur la Thrace et sur les Gètes », ⁸³ nous indique l'existence de places fortes gètes en 30 avant notre ère en Dobrogea. L'évocation des Gètes « mal pacifiés » chez Ovide pourrait se référer à ceux des Gètes qui, suite à la soumission de la Dobrogea par les Romains, se sont retrouvés sous l'occupation odryse. Il se peut qu'à l'époque d'Ovide ils étaient regroupés sous le *Sammelbegriff*

de Moesiens qui incluait également d'autres peuples habitant entre l'Hémos et le Danube, région qui sera dès 87 de notre ère⁸⁴ la province romaine de Moesie inférieure. Quant aux invasions gètes depuis la rive septentrionale du Danube, dont parle Ovide dans des lettres à des personnalités romaines qui ont prises elles-mêmes part à leur répression, elles sont sans doute authentiques. Cependant elles ne concernent apparemment que les zones contiguës au fleuve. Par conséquent, nous adhérons à la position de Podossinov qui divise les Gètes mentionnés chez Ovide en deux groupes, l'un pacifié vivant au sud du Danube et l'autre indépendant et menant, peut-être suite à des pressions de peuples septentrionaux, des incursions depuis le nord du fleuve vers le sud, mais uniquement contre les places fortes situées à proximité du fleuve. Podossinov juge qu'Ovide rapproche à dessein les Gètes ennemis du nord du Danube de la cité de sa relégation pour que, à Rome, on croie sa vie menacée et qu'on le rappelle ou que l'on change son lieu d'exil ; le poète ne pourra plus avoir recours à ce procédé lorsqu'il s'adresse à des témoins oculaires, ce qui fait qu'en prenant ses épîtres au pied de la lettre il semble que, dans les *Pontiques*, la menace gète s'éloigne de Tomis. A cette position, nous ajouterions deux choses : d'abord, que les incursions, même si elles se produisaient loin de Tomis, pouvaient néanmoins faire trembler les habitants de la cité et avec eux Ovide, ce qui expliquerait pourquoi, au moment même où il s'adresse dans une lettre par personne interposée aux Tomitains, il peut encore se lamenter de l'absence de tranquillité.⁸⁵ L'autre hypothèse supplémentaire que nous voudrions avancer est qu'il se peut que l'administration romaine sur place désignait les Gètes pacifiés sous le *Sammelbegriff* de Mysiens ou de Moesiens et les Gètes qui échappaient à leur contrôle sous leur nom propre de Gètes, comme le pourrait indiquer le passage suivant des *Pontiques* :

« *Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et illo 75
ripa ferox Histri sub duce tuta fuit.
Hic tenuit Mysas gentis in pace fideli,
hic arcu fisos terruit ense Getas.*

« Naguère, Grécinus, Flaccus était à la tête de cette région et, sous son commandement, la rive farouche de l'Hister était sûre. Il maintint les peuples de Mysie dans une paix fidèle et terrifia de son glaive les Gètes confiants en leur arc. »⁸⁶

⁸² Podossinov 1987, 89 : « Das gleiche Publikum, das die dichterisch « glaubhaften » Beschreibungen Ovids durchaus mit Interesse aufnahm, misstraute ihm offenbar, wenn der Dichter auf deren Verbürgtheit beharrte. »

⁸³ CIL I², 478 *Tabulae triumphorum barberininae* : « 727 m. *licinius crassus exs traechia et geteis IV non iul trium palmam dedit* ».

⁸⁴ Lambrino 1958, 390 ; Podossinov 1987, 144 ; voir aussi Pippidi 1965.

⁸⁵ Ovide, *Pontiques*, 4, 14, 68, citée au point suivant.

⁸⁶ Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 75–78 (A Grécinus, consul en 17 ap., frère de Flaccus, 15).

Le Danube y apparaît en effet comme la frontière à défendre, où les Mysiens, donc les habitants du pays au sud du fleuve, sont ceux à avoir déjà été pacifiés et qu'il faut maintenir dans cet état tandis que les Gètes apparaissent non pas comme « mal pacifiés » mais comme « confiants en leur arc », donc encore insoumis. Par conséquent, il semble logique de les localiser sur l'autre rive du fleuve-frontière.

Nous pouvons encore noter que, si Ovide reflétait le vocabulaire du moment de l'administration romaine locale, il semblerait que la confusion entre Daces et Gètes que semble annoncer Strabon et que confirme Pline l'Ancien qui en fait des synonymes n'était pas encore courante, au moins pour les Romains installés en Dobrogea,⁸⁷

⁸⁷ En effet, dans les *Res gestae divi Augusti*, 30 (éd. Scheid 2007) : « ...protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi. Citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre cogit. », « ... et j'ai porté les frontières de l'Illyricum jusqu'à la rive du Danube. Une armée dace qui avait franchi celui-ci a été vaincue et anéantie sous mes auspices, et après cela mon armée fut menée au-delà du Danube et força les peuples daces à accepter les ordres du Peuple romain. », les Daces en question peuvent être autant les Daces suivant la définition de Strabon que les Gètes ; cependant, la mention de l'Illyrie fait penser plutôt aux Daces au sens « étroit ». Le passage est à rapprocher de Florus 2, 28 (éd. Jal 1967) : « *Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriorem perpulit ripam ; citra praesidia constituta. Sic tum Dacia non victa, sed summo atque dilata est.* », « Les Daces sont collés à leurs montagnes. De là, sous le commandement du roi Cotison, chaque fois que l'étreinte du gel avait réuni les rives du Danube, ils descendaient piller les régions voisines. César Auguste décida d'éloigner une nation dont il était si difficile d'approcher. Il envoya donc Lentulus (consul 14 ap.) qui les repoussa au-delà de l'autre rive ; on établit des postes en deçà. Ainsi la Dacie ne fut-elle non vaincue, mais « éloignée », et sa conquête ajournée. » Ici, à nouveau, il nous semble qu'il s'agit des Daces au sens strabonien : en somme nous ne disposons pas d'exemples où la confusion a été effectivement commise, à part peut-être Sénèque *Questions Naturelles* Préface 9 (éd. Oltramare 1961) : « *O quam ridiculi sunt mortalium termini ! Ultra Istrum Dacos nostrum arceat imperium, Haemo Thraces includat ; Parthis obstet Euphrates ; Danuvius Sarmatica ac Romana distermine...* », « Oh ! Combien sont risibles les frontières que les hommes mettent entre eux ! Que notre empire empêche les Daces de franchir l'Ister et enferme les Thraces par la barrière de l'Haemus ! Que l'Euphrate arrête les Parthes ! que le Danube distingue ce qui est aux Sarmates de ce qui est aux Romains ! ». Cependant, nous ignorons si la confusion concerne l'Istre qui, chez Strabon, longe le territoire gète, ou les Daces. Sur la base de ces exemples, nous pouvons éventuellement supposer qu'à un moment donné, les Gètes ne constituaient plus vraiment une entité ethnique autonome

à l'époque d'Ovide qui ne mentionne jamais les Daces. Eventuellement, vu que le poète reprend visiblement la forme grecque du nom de Gète,⁸⁸ faudrait-il supposer que l'administration romaine locale emprunte le terme comme la distinction entre Gètes et Mysiens au vocabulaire politique des cités grecques du Pont dans une desquelles elle est probablement installée. Il s'agirait même éventuellement de Tomis, ce qui montrerait alors que la cité est suffisamment protégée ou loin des attaques barbares.⁸⁹ En tout cas, si la distinction était grecque, ceci expliquerait pourquoi Strabon ne connaît que des Mysiens ou Moesiens en Dobrogea et des Gètes au nord du Danube.

II.2 Langue

Déjà très tôt dans le recueil des *Tristes*, Ovide insiste sur le fait qu'autour de lui, les gens ne parlent que des langues barbares, qu'il « se croit capable d'écrire en gétique » et qu'il a peur de mêler des « mots pontiques » à son latin dans ses poésies :

« *Saepe aliquod quaero verbum nomenque locumque,
Nec quisquam est a quo certior esse queam ;
Dicere saepe aliquid conanti – turpe fateri ! – 45
Verba mihi desunt dedidicique loqui.
Threicio Scythicoque fere circumsonor ore
Et videor Geticis scribere posse modis.
Crede mihi, timeo ne sint inmixta Latinis
Inque meis scriptis Pontica verba legas.* 50

que les Romains devaient prendre en considération et que de ce fait il n'est plus question que de Daces. La dernière mention des Gètes comme puissance militaire se trouve chez Tacite, *Annales*, 4, 44, 1 (éd. Wüilleumier 1975) : « *Obiere eo anno viri nobiles, Cn. Lentulus et L. Domitius. Lentulo super consulatum et triumphalia de Getis gloriae fuerat bene tolerata paupertas, dein magnae opes innocenter partae et modeste habitae.* », « Cette année-là (en 25 de notre ère) moururent deux illustres personnages, Cn. Lentulus et L. Domitius. Lentulus, outre le consulat et les ornements de triomphe remporté sur les Gètes, avait eu le mérite de supporter dignement la pauvreté, puis d'acquérir honnêtement une grande fortune et d'en user modérément. »

⁸⁸ *Getes* au nominatif singulier ; Podossinov 1987, 146–147.

⁸⁹ Cambridge 1996, 568–569 ; Jacques André mentionne la présence d'une garnison romaine dès 15 après notre ère. (André 1968, XXVI) ; bien que ces deux ouvrages donnent pour fondés beaucoup de points douteux, ce qui nous force à nous méfier de l'ensemble de leur contenu, la numismatique nous permet au moins de constater que Tomis est déjà à l'époque républicaine le port le plus fréquenté par les Romains : Talmaçhi, 2006, 71 : « ...le grand nombre de deniers romains républicains de la Dobroudja, découverts à Tomis attire l'attention : c'est le point du littoral de toute la province pontique le mieux situé. », ce qui d'ailleurs va à l'encontre de la prétendue isolation du monde romain et latin qu'affirme avec insistance Ovide, par exemple *Tristes*, 5, 2b, 23.

Souvent je cherche un mot, un nom, un lieu et il n'est personne qui puisse m'éclairer ; souvent je veux dire quelque chose, et – j'ai honte de l'avouer – les mots me manquent, je ne sais plus m'exprimer. Autour de moi j'entends presque seulement parler thrace et scythe et je me crois capable d'écrire en gétique. Crois-moi, je crains que tu ne lises dans mes écrits des mots pontiques mêlés aux latins. »⁹⁰

Plus loin, il affirme que les Grecs et les barbares disposent d'une langue commune pour communiquer à laquelle il n'entend rien, qu'il doit correspondre par des signes que les Gètes mésinterprètent, qui d'ailleurs se moquent du latin du poète :

« *Exercent illi sociae commercia linguae :* 35
Per gestum res est significanda mihi.
Barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli,
Et rident stolidi verba latina Getae,
Meque palam de me tuto male saepe loquuntur,
Forsitan obiciunt exiliumque mihi ; 40
Utque fit, in me aliquid, si quid dicentibus illis
Abnuerim quotiens adnuerimque, putant.

Ils (Grecs et barbares) usent ensemble d'une langue commune, tandis que je dois me faire comprendre par gestes. Ici le barbare, c'est moi que nul ne comprend, et les Gètes stupides rient des mots latins. Souvent ils ne se gênent pas pour dire en ma présence du mal de moi, peut-être me reprochent-ils mon exil. Si, comme il arrive, je fais pendant qu'ils parlent un signe de dénégation ou d'assentiment, ils l'interprètent contre moi. »⁹¹

Il faut cependant se demander comment Ovide réussit à comprendre que les Gètes se moquent de son latin et qu'ils disent du mal en sa présence, alors qu'il ne les comprend pas. Faut-il croire qu'il interprète tout ce qu'il ne comprend pas comme des attaques contre sa personne, ce qui serait possible vu le caractère égocentrique dont le poète fait preuve dans ses lettres du Pont ? Mais il se peut tout aussi bien que ces affirmations ne soient que des inventions rhétoriques servant à souligner l'idée-clef du passage, à savoir que le grand poète romain est considéré comme un barbare par les barbares de Tomis. Il faut peut-être trouver une voie moyenne entre les deux interprétations. Nous y reviendrons plus loin.

Finalement, Ovide affirme qu'au détriment du latin il a appris à parler le gète – et le sarmate qu'il avait déjà dit avoir appris dans *Tristes*, 5, 7, 51–60 citée plus loin :

« *Non liber hic ullus, non qui mihi commodet aurem*
Verbaque significant quid mea norit, adest.
Omnia barbariae loca sunt vocisque ferinae, 55
Omnia sunt Getici plena timore soni.
Ipse mihi videor jam dedidicisse Latine :
Jam didici Getice Sarmaticeque loqui.

Point de livres ici, pas d'oreille complaisante qui comprenne le sens de mes paroles. Tout n'est que barbarie ici et voix sauvages ; tout est envahi par la crainte qu'inspire l'accent gète. Déjà, il me semble, j'ai moi-même désappris le latin ; déjà j'ai appris à parler gète et sarmate. »⁹²

Et il se met à raconter aux Gètes et aux Sarmates ses malheurs et à leur parler de ses amis :

« *Nulla Getis toto gens est truculentior orbe,*
sed tamen hi nostris ingemuere malis.
 Il n'est pas dans le monde entier de peuple plus sauvage que les Gètes et pourtant ils ont gémé sur mes malheurs. »⁹³

(à propos de ses amis qui le soutiennent)
 « *Vos etiam seri laudabunt saepe nepotes* 35
claraque erit scriptis gloria vestra meis.
Hic quoque Sauromatae iam vos novere Getaeque,
et tales animos barbara turba probat.
Cumque ego de vestra nuper probitate referrem
- nam didici Getice Sarmaticeque loqui - 40
forte senex quidam, coetu cum staret in illo,
reddidit ad nostros talia verba sonos :
 « *Nos quoque amicitiae nomen, bone, novimus,*
hospes...

Vous aussi, nos (?) lointains descendants vous loueront souvent, et votre gloire brillera grâce à mes vers. Ici aussi les Sarmates et les Gètes vous connaissent déjà et un peuple barbare applaudit de tels sentiments. Naguère, comme je parlais de votre droiture – car j'ai appris à parler gète et sarmate –, un vieillard qui se trouvait faire partie du public répondit en ces termes à mes propos : « Nous aussi, cher étranger, nous connaissons le nom de l'amitié... »⁹⁴

Nous constatons qu'Ovide ne fait pas de différence entre le gète et le sarmate et que le vieillard dans *Pontiques*, 3, 2, 41 sort d'un public mixte. Cependant, un Romain cultivé de l'époque ne pouvait pas prendre ceci au pied de la lettre et devait le mettre au compte de la licence poétique d'Ovide, puisque l'Antiquité considérait les Gètes

⁹⁰ Ovide, *Tristes*, 3, 14, 43–50.

⁹¹ Ovide, *Tristes*, 5, 10, 35–42 (après 11).

⁹² Ovide, *Tristes*, 12, 53–58.

⁹³ Ovide, *Pontiques*, 2, 7, 31–32 (A Atticus).

⁹⁴ Ovide, *Pontiques*, 3, 2, 35–43 (A Cotta).

comme des Thraces et les Sauromates comme des Scythes, donc comme appartenant à deux peuples différents.⁹⁵ Et si les faits que dans 7, 3, 2 Strabon attribue à Aelius Catus sont parvenus jusqu'à Rome avec l'interprétation que leur donne le Géographe, c'est-à-dire que 50'000 Gètes parlant la même langue que les Thraces ont été déplacés en Moésie, il s'agit d'une confirmation ultérieure de l'appartenance des Gètes au groupe linguistique thrace, au moins dans l'esprit d'un Romain, tout en constituant une confirmation de ce qu'écrit Ovide à propos de la présence de la langue gète au sud du Danube. Cependant, nous ignorons jusqu'à quel point un Romain allait effectivement s'attarder sur ce problème linguistique et en quelle mesure il était prêt à accepter que le scythe et le thrace formaient une même langue ou qu'ils étaient au moins assez proches pour que leurs locuteurs respectifs arrivent à se comprendre.

Le récit du vieillard concerne l'histoire mythologique de la Tauride, ce qu'un Romain érudit devait à nouveau interpréter comme faisant partie de l'invention rhétorique du poète qui ornemente sa poésie. En effet accepter comme une réalité le mythe grec de la Tauride dans la bouche d'un vieillard gète ou sarmate équivaldrait à reconnaître l'hellénisation de ces barbares, ce qui serait en contradiction flagrante avec le portrait des Gètes qu'Ovide essaye de rendre le plus sombre possible. D'ailleurs, comme le constate Podossinov,⁹⁶ ce mythe est le fait d'un mythographe et non pas une éventuelle tradition tomitaine : Ovide l'a créé sur mesure, à partir de sources littéraires, probablement romaines. Reste à savoir si nous pouvons accepter une récitation publique comme une réalité historique en milieu gète.

Ovide décrit lui-même une récitation publique qu'il tient devant un public gète qui se réunit en armes. Il s'agit peut-être là du passage des *Pontiques* qui a soulevé le plus de polémiques parmi les historiens modernes :

« *A ! pudet et Getico scripsi sermone libellum
structaque sunt nostris barbara verba modis : 20
et placui – gratare mihi ! – coepique poetae
inter inhumanos nomen habere Getas.*

⁹⁵ Strabon 7, 3, 2 (éd. Baladié 1989) : « Les Gètes étaient considérés par les Grecs comme des Thraces. » ; Hérodote 4, 117 (éd. Legrand 1945) : « Les Sauromates usent de la langue scythique, que, depuis les temps anciens, ils parlent de façon incorrecte, parce que les Amazones ne l'avaient pas apprise parfaitement », à entendre parce qu'en tant que mères et épouses elles ont influencé leurs familles et les peuples autour d'elles.

⁹⁶ Podossinov 1987, 100.

*Materiam quaeris ? Laudes : de Caesare dixi
Adiuta est novitas numine nostra dei
Nam patris Augusti docui mortale fuisse 25
corpus, in aetherias numen abisse domos,
esse parem virtute patri qui frena rogatus
saepe recusati ceperit imperii,
esse pudicarum te Vestam, Livia, matrum, 30
ambiguum nato dignior anne viro,
esse duos juvenes, firma adjumenta parentis,
qui dederint animi pignora certa sui.
Haec ubi non patria perlegi scripta Camena,
venit et ad digitos ultima charta meos,
et caput et plenas omnes movere pharetras, 35
et longum Getico murmur in ore fuit,
atque aliquis « Scribas haec cum de Caesare » dixit
« Caesaris imperio restituendus eras. »*

Ah ! j'en ai honte, j'ai écrit un livre en langue gétique et j'ai disposé des mots barbares selon nos rythmes. Et j'ai plu – félicite-moi ! – et j'ai déjà un renom de poète chez les Gètes grossiers. Tu demandes le sujet ? Il a droit à ton éloge : j'ai chanté pour César ! Dans ce genre nouveau, je fus aidé par le pouvoir de ce dieu. Car je leur ai appris que le corps du vénérable Auguste était mortel, mais que son essence divine avait rejoint les demeures éthérées et qu'est égal en vertu à son père celui qui n'accepta que sollicité de prendre les rênes du pouvoir après bien des refus ; que tu es, Livie, la Vesta des chastes matrones, toi dont on ne sait si tu es plus digne de ton fils ou de ton époux ; qu'il est deux jeunes gens, solides appuis de leur père, qui ont donné des gages certains de leur vaillance. Quand j'eus terminé la lecture de cet écrit inspiré par une Camène étrangère et que la dernière feuille glissa sous mes doigts, toutes les têtes s'agitèrent en même temps que les carquois pleins de flèches, les bouches gètes firent entendre un long murmure et l'un d'eux s'écria : « Puisque tu écris cela de César, tu devrais être rétabli dans tes droits par ordre de César. »⁹⁷

Nous reviendrons plus loin sur l'analyse du passage concernant le public en armes. Soulevons ici les questions littéraires et linguistiques qui résultent de ce passage d'Ovide et des précédents : selon ses dires, le poète chante la divinisation d'Auguste, décidée par le Sénat après la mort de ce dernier le 17 septembre de l'an 14 de notre ère. Quel est le but d'une telle affirmation ? Sans doute montrer sa loyauté envers Rome et la famille impériale et le zèle avec lequel il reçoit et cherche à répandre le nouveau culte impérial,⁹⁸ afin de

⁹⁷ Ovide, *Pontiques*, 4, 13, 19–38 (A Carus, hiver 14–15).

⁹⁸ qu'il installe aussi dans sa maison : Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 105 ss.

flatter le fils adoptif et héritier d'Auguste, Tibère qui est celui dont dépend maintenant sa grâce. Mais comment des barbares incultes peuvent-ils comprendre un discours aussi théologique et l'applaudir ? Ovide se contredit lui-même, ce qui nous laisse trois solutions : soit, tout l'épisode est inventé, soit les Gètes ne sont pas si barbares que le poète veut bien le faire croire, soit son public n'est pas gète et barbare du tout. D'autre part, Ovide affirme avoir écrit son poème en langue gète mais en respectant la métrique latine, ce qui a incité certains chercheurs à essayer de reconstituer les caractéristiques de la langue gète sur la base des vers latins d'Ovide.⁹⁹ Or, avant de se demander si le gète peut être soumis à un mètre latin, il faut d'abord se demander si Ovide a effectivement connu et pratiqué les langues barbares qu'il évoque et si les prétendus échanges verbaux avec les Gètes ont vraiment eu lieu.

Parallèlement à la mise en place de l'idée de l'omniprésence du gète et d'autres langues barbares, Ovide insiste sur la gétisation et la barbarisation du grec et sur l'absence d'hommes connaissant même les termes les plus élémentaires du latin :

*« Nec me tam cruciat nunquam sine frigore caelum
Glebaque canenti semper obusta gelu,
Nesciaque est vocis quod barbara lingua latinae
Graecaque quod Getico victa loquela sono est,
Quam quod finitimo cinctus premor undique Marte*

25

*Vixque brevis tutos murus ab hoste facit.
Pax tamen interdum est, pacis fiducia nunquam :
Sic hic nunc patitur, nunc timet arma locus.*

Ce qui fait mon tourment, c'est moins le climat éternellement froid, la terre toujours brûlée par le gel qui la blanchit, la langue barbare ignorant les sons latins, et les mots grecs corrompus par l'accent gétique que le danger de la guerre proche sévissant alentour, alors qu'un petit mur protège à peine de l'ennemi. On a cependant parfois la paix, sans jamais pouvoir compter sur elle : ainsi cette contrée ou subit la guerre ou la redoute. »¹⁰⁰

*« In paucis extant Graecae vestigia linguae,
Haec quoque jam Getico barbara facta sono.
Unus in hoc nemo est populo qui forte Latine
Quaelibet e medio reddere verba queat.
Ille ego Romanus vates – ignoscite, Musae ! –
Sarmatico cogor plurima more loqui.
Et pudet et fateor, jam desuetudine longa
Vix subeunt ipsi verba latina mihi.*

55

*Nec dubito quin sint et in hoc non pauca libello
Barbara : non hominis culpa, sed ista loci.*

60

Peu ont conservé quelques vestiges de la langue grecque ; encore sont-ils rendus barbares par l'accent gétique. Il n'est personne parmi ce peuple qui puisse peut-être dire en latin les mots les plus simples. Moi-même, poète romain – pardonnez-moi, Muses ! – je suis très souvent contraint de parler sarmate. J'ai honte et je l'avoue, par l'effet d'une longue désuétude, j'ai désormais moi-même peine à trouver les mots latins. Je ne doute pas qu'il y ait même dans ce livre beaucoup d'expressions barbares : ce n'est pas la faute de l'homme, mais du lieu. »¹⁰¹

Notons que, dans cette dernière lettre dont nous avons déjà cité les premiers vers qui parlent de la population mixte grecque et gète du territoire de Tomis, Ovide mélange par la suite les caractéristiques qu'un Romain attribuerait sans doute respectivement à un barbare et à un Grec barbarisé. Le poète installe probablement cette confusion dans le but de marquer l'homogénéisation des deux peuples gète et grec ; cependant, dès qu'il parle de la langue grecque défectueuse et gétisée, il se réfère nécessairement aux Grecs tombés en barbarie et non aux Gètes qui apparaîtront sinon comme ayant repris des éléments de la culture grecque, ce qui serait un signe de « civilisation ». Or Ovide n'aurait sans doute point voulu donner une telle image positive aux barbares alors qu'il les diabolise presque constamment. Quant à supposer qu'il présente les Gètes d'office comme un peuple hellénisé, vu qu'il leur décline tout élément de culture comme nous le verrons par la suite, cette interprétation nous semble impossible, surtout parce qu'elle ne repose que sur la confusion créée sans doute à dessein dans ce seul passage.

Les nombreuses contradictions internes chez Ovide au sujet de son apprentissage du gète, de la confusion entre le sarmate et le gète, de récitation publiques qui n'entrent pas dans le cadre du tableau général qu'il trace du peuple barbare des Gètes, nous font soupçonner plutôt qu'elles ne le prouvent, que le poète n'évoque guère la langue gète que pour des motifs rhétoriques ou comme ornements poétiques. Par ailleurs, il n'y a pas de traces archéologiques à Tomis-Constanța sinon d'œuvres littéraires gètes au moins d'inscriptions gètes. Il pourrait s'agir d'un pur morceau d'invention rhétorique tentant à démontrer que le poète est exposé à une barbarisation et à une aliénation profondes desquelles il faut le sauver. Pourtant,

⁹⁹ R. Gandeva citée par Podossinov 1987, 74.

¹⁰⁰ Ovide, *Tristes*, 5, 2b, 21–28.

¹⁰¹ Ovide, *Tristes*, 5, 7, 51–60.

l'insistance sur le grec gétisé pourrait être révélatrice et ouvrir encore d'autres voies d'interprétation : selon N. V. Vulich, cité et, semble-t-il, rejoint par Podossinov,¹⁰² Ovide n'a en fait jamais appris ni le gète ni aucune autre langue barbare, mais a probablement rencontré à Tomis un idiome grec qui n'était pas celui auquel il était habitué et dont il a pris les particularités pour des influences des langues barbares des environs, dont le gète. Ceci s'accorderait avec une affirmation de Dion Chrysostome qui, en séjour forcé à Olbia à la fin du Ier siècle de notre ère, dit à propos des Borysthènes, les habitants de la cité, que « bien qu'ils ne parlent plus de grec pur parce qu'ils habitent entre des non-grecs, ils connaissent presque tous leur *Iliade* par cœur. »¹⁰³ Cependant, puisque de telles influences ne se répercutent pas dans l'épigraphie tomitaine, il se peut qu'il s'agit de simples questions d'accent.¹⁰⁴ L'affirmation d'Ovide qu'il a appris le gète et qu'il a écrit un poème à la gloire d'Auguste en gète signifierait ainsi en réalité qu'il a appris les particularités du grec tomitain et qu'il s'est mis à écrire ses poésies en grec.

Cette hypothèse a plusieurs avantages :

Elle permet de rendre plus plausible l'épisode de la récitation publique d'Ovide qui s'insérerait alors dans le cadre d'un événement politique qui prend probablement place sur l'agora : peut-être s'agit-il de la prestation du serment de fidélité au nouvel empereur Tibère ;¹⁰⁵

Elle pourrait expliquer d'où Ovide a puisé l'idée de la récitation du mythe de la Tauride ;

Elle pourrait s'accorder avec les passages de deux lettres adressées l'une à un témoin direct et l'autre de façon indirecte à la population de Tomis et dont nous devons par conséquent admettre un grand degré d'authenticité :

« *Illi me, quia velle vident, discedere malunt, respectu cupiunt hic tamen esse sui.* 100
Nec mihi crederis : extant decreta quibus nos laudat et innumes publica cera facit.

Conveniens miseris et quamquam gloria non sit, proxima dant nobis oppida munus idem.

Voyant que je le désire, ils préfèrent que je parte, mais ils souhaitent pour eux-mêmes que je reste

¹⁰² Podossinov 1987, 71, 76, 155.

¹⁰³ Dion Chrysostome, *Borysthène*, 36, 9 (éd. Nesselrath 2003) : « und während (die Borystheniten) im übrigen kein reines Griechisch (saphôs hellênizontes) mehr sprechen, weil sie mitten unter Nichtgriechen wohnen, kennen sie gleichwohl fast alle die *Ilias* auswendig. »

¹⁰⁴ Vulich citée par Podossinov 1987, 155.

¹⁰⁵ chez Lambrino 1958, 385 mais appliquée aux Gètes.

ici. Tu ne me croiras pas : il existe des décrets publics qui font mon éloge et m'exemptent de charges. Bien que la notorité ne convienne pas aux malheureux, les villes voisines m'accordent le même privilège. »¹⁰⁶

« *Molliter a vobis mea sors excepta, Tomitae, tam mites Graios indicat esse viros.*

Gens mea Paeligni regioque domestica Sulmo non potuit nostris lenior esse malis. 50

Quem vix incolumi cuiquam salvoque daretis, is datus a vobis est mihi nuper honor :

solus adhuc ego sum vestris immunis in oris exceptis, si qui munera legis habent ;

tempora sacrata mea sunt velata corona, publicus invito quam favor inposuit. 55

Quam grata est igitur Latonae Delia tellus, erranti tutum quae dedit una locum,

tam mihi cara Tomis, patria quae sede fugatis tempus ad hoc nobis hospita fida manet ; 66

di modo fecissent, placidae spem posset habere pacis et a gelido longius axe foret.

L'accueil amical fait à mon sort, habitants de Tomes, révèle que des hommes si bienveillants sont des Grecs. Les Péligniens, mes compatriotes, et Sulmo, pays de ma famille, n'auraient pu mieux adoucir mes malheurs. Vous m'avez accordé naguère un honneur que vous accorderiez difficilement à un homme jouissant de tous ses droits. Seul jusqu'ici sur vos rivages, je suis exempt de charges, hormis ceux qui tiennent ce privilège de la loi. Vous avez ceint mes tempes d'une couronne sacrée que la faveur publique m'imposa malgré moi. Aussi la terre de Délos, qui donna seule asile à Latone errante, n'est pas plus aimée d'elle que Tomes ne m'est chère ; banni de ma patrie, j'y ai trouvé jusqu'à ce jour une hospitalité durable et fidèle. Si seulement les dieux avaient voulu qu'elle pût avoir l'espoir d'une paix tranquille et qu'elle fût loin du pôle glacé ! »¹⁰⁷

Il y apparaît en effet que le poète a été l'objet de louanges publiques et de décrets d'exemption de charges de la part de la cité de Tomis et de ses voisines.¹⁰⁸ En plus, il a été couronné par la « faveur publique ». Se pose alors la question pourquoi il a mérité de tels honneurs. Or la réponse la plus proche et par conséquent la plus fréquente est que, poète latin instruit en culture grecque, Ovide s'est

¹⁰⁶ Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 99–104 (à Grécinus, 15).

¹⁰⁷ Ovide, *Pontiques*, 4, 14, 47–68.

¹⁰⁸ Pour une comparaison du vocabulaire utilisé par Ovide et des formules décrétales en cours à Istros, Callatis et Tomis v. Lozovan 1961, dont la conclusion inspirée de Lambrino reste cependant que Ovide a été le barde gétique de Tomis.

mis à écrire en grec, ce dont le passage *Pontiques*, 4, 13, 19–38 serait une preuve, et a remporté un ou des concours qui lui ont valu non seulement la couronne du vainqueur mais également ces honneurs exceptionnels. Cette interprétation donne lieu à toutes sortes de spéculations concernant d'éventuels concours poétiques ou jeux à Tomis où jusqu'à présent les fouilles ont apparemment porté au jour un gymnase mais non pas de théâtre,¹⁰⁹ concours ou jeux dont Ovide aurait même été agnothète.¹¹⁰ Notons cependant que les faits sont cités dans l'ordre inverse par Ovide : dans les deux lettres, il dit d'abord qu'il a été exempté de charges et dans la seconde, il affirme *par la suite* qu'il a reçu une couronne, alors qu'il ne mentionne pas du tout cet honneur dans la première lettre. Le « naguère » (*nuper*) dans la seconde lettre pourrait sous-entendre que le poète jouit de ces décrets depuis un certain temps déjà et la première lettre pourrait en être la première mention et manifestation, alors que l'attribution d'une couronne semble être un fait plus récent au moment de la rédaction de la seconde lettre. Si, au moment de la rédaction de la première lettre, il avait déjà reçu sa couronne, il n'aurait pas eu de motif d'omettre d'y en parler, puisqu'il y fait un portrait tout à fait élogieux de Tomis et des cités grecques voisines. Mais même en inversant l'ordre chronologique des deux lettres, dont la seconde est indatable, à part éventuellement sur cet élément-ci, l'octroi des décrets d'exemption de charges précède toujours l'obtention de la couronne dans la seconde lettre et si la couronne est le symbole de la victoire d'un concours régional, la question de la raison de ces décrets reste ouverte, à moins que de supposer que le poète a gagné auparavant d'autres concours non stéphanites.

Pour en conclure avec la langue gète chez Ovide, puisque la position que nous avons adoptée, comme nous l'avons montré, n'est pas démontrable mais uniquement hypothétique, même si elle a l'avantage de faciliter l'explication de plusieurs passages, nous ignorons finalement si le gète mentionné dans les *Tristes* et les *Pontiques* est vraiment la langue de ce peuple, si le poète a pu la connaître ou au moins savoir quelques expressions reprises à cette ethnie par les Grecs ou s'il s'agit d'un simple placage d'un nom étranger sur un idiome grec légèrement ou fortement dialectalisé pour des motifs de rhétorique.

¹⁰⁹ Ehlers 1988, 149 ; Pippidi soutient l'existence d'un théâtre à Tomis sur la base d'une inscription conservée au Louvre (Pippidi 1967, 534 note 6) ; jusqu'à cette date cependant, les fouilles à Tomis n'ont pas encore porté au jour de théâtre.

¹¹⁰ Ce que Lozovan rejette : Lozovan 1961, 177.

II.3 Caractéristiques extérieures : tenue, armes, stratégies de combat

C'est une première fois dans *Tristes*, 3, 10, 19–22, en parlant sans distinction des Sarmates, Besses et Gètes qu'Ovide nous fournit des détails concernant l'aspect farouche apparemment commun à tous ces barbares : fourrures, braies, barbes et cheveux d'une longueur suffisante pour que l'on puisse les secouer :

« *Pellibus et sutis arcent mala frigora braxis,
Oraque de toto corpore sola patent.* 20
*Saepe sonant moti glacie pendente capilli,
Et nitet inducto candida barba gelu ;*
Des peaux et des braies cousues protègent (les barbares) des froids dangereux, et de tout leur corps seul le visage est visible. Souvent, quand ils les secouent, la glace pendue à leurs cheveux tinte et leur barbe brille, blanche du gel qui la recouvre. »¹¹¹

Plus loin, les braies sont mentionnées comme l'apanage des Gètes :

« *Vulgus adest Scythicum bracataque turba Getarum.*
Ici c'est les peuplades des Scythes, la horde des Gètes porteurs de braies. »¹¹²

Dans le livre suivant, ils sont décrits comme apparitions sauvages, martiales, allant à cheval sur les routes, équipés d'un carquois, d'un arc et de flèches trempées dans le poison de vipère et d'un poignard porté au flanc :

« *Sarmaticae major Geticaeque frequentia gentis
Per medias in equis itque reditque vias.* 15
*In quibus est nemo qui non coryton et arcum
Telaque vipereo lurida felle gerat.*
*Vox fera, trux vultus, verissima Martis imago ;
Non coma, non ulla barba resecta manu ;
Dextera non segnis fixo dare vulnera cultro,
Quem junctum lateri barbarus omnis habet.* 20
Un plus grand nombre de Sarmates et de Gètes vont et viennent à cheval sur les routes. Aucun d'eux qui n'ait un carquois, un arc et des flèches jaunies par le venin de vipère. La voix est sauvage, le visage farouche, portrait vivant de Mars. Nulle main n'a coupé leurs cheveux ni leur barbe. Leur bras est prompt à blesser en enfonçant le couteau que tout barbare porte attaché au côté... »¹¹³

¹¹¹ Ovide, *Tristes*, 3, 10, 19–22 (après l'été 9).

¹¹² Ovide, *Tristes*, 4, 6, 47 (fin 10).

¹¹³ Ovide, *Tristes*, 5, 7, 13–20.

Au début des *Pontiques*, ce sont à nouveau les arcs et les carquois ainsi que les chevaux qui sont mentionnés, ici semble-t-il en particulier pour les Sarmates et les Jazyges, avec ce curieux détail supplémentaire que les barbares sont entraînés à supporter la soif et à la faim et que l'ennemi qui les poursuit ne trouve pas d'eau :

« quaeque aliae gentes, ubi frigore constitit Hister,
dura meant celeri terga per amnis equo 80
Maxima pars hominum nec te, pulcherrima, curat,
Roma, nec Ausonii militis arma timet.
Dant illis animos arcus pleneaque pharetrae
quamque libet longis cursibus aptus equus
quodque sitim didicere diu tolerare famemque 85
quodque sequens nullas hostis habebit aquas.

et les autres nations qui, quand l'Hister est pris par le froid, traversent sur leurs chevaux rapides le dos durci du fleuve. La plupart de ces hommes ne se soucient pas de toi, ô Rome si belle, ni ne craignent les armes des soldats ausoniens. Ils doivent leur courage à leurs arcs, à leurs carquois bien garnis, à leurs chevaux entraînés aux plus longues courses, au fait qu'ils ont appris à endurer longtemps la soif et la faim et qu'un ennemi lancé à leur poursuite ne trouvera pas d'eau. »¹¹⁴

Le port du carquois semble la caractéristique principale des Gètes :

« Vivimus adsiduis expertes pacis in armis 5
dura pharetrato bella movente Geta.
Nous vivons sans cesse au milieu des armes, sans connaître la paix, car le Gète porteur de carquois suscite de cruelles guerres. »¹¹⁵
« ...movere pharetras »¹¹⁶

Par ailleurs Ovide revient à de nombreuses reprises sur les flèches empoisonnées dont il parle la première fois avant même de décrire ceux qui l'utilisent :

« Pars cadit hamatis misere confixa sagittis,
Nam volucris ferro tinctile virus inest.
d'autres tombent misérablement transpercés de flèches à barbillons, car un poison enduit le fer qui vole. »¹¹⁷

(à propos sort réservé à ceux qui sont capturés par les ennemis barbares)

¹¹⁴ Ovide, *Pontiques*, 1, 2, 79–86 (A Fabius Maximus, hiver 12–13).

¹¹⁵ Ovide, *Pontiques*, 1, 8, 5–6 (A Sévère, automne 12).

¹¹⁶ Ovide, *Pontiques*, 4, 13, 35.

¹¹⁷ Ovide, *Tristes*, 3, 10, 63–64.

« Accipit aut telo virus habente perit.
ou il meurt d'une flèche empoisonnée »¹¹⁸

« Saepe intra muros clausis venientia portis
Per medias legimus noxia tela vias.

Souvent, à l'intérieur des murs, nous ramassons en pleine rue des traits empoisonnés qui arrivent en dépit des portes fermées. »¹¹⁹

« Adde metus et quod murus pulsatur ab hoste 25
tinctaque mortifera tabe sagitta madet,
Ajoute la peur, l'ennemi qui vient battre les murs, les flèches imprégnées d'un poison mortel »¹²⁰

(En décrivant le combat du Romain contre les Gètes)

« Nec te missa super jaculorum turba moratur 35
nec quae vipereo tela crurore madent.

Rien ne t'arrête, ni le nombre des javelots lancés contre toi, ni les traits imprégnés de sang de vipère. »¹²¹

(En demandant à Grécinus de prendre son frère en témoin)

« et quam vicino terrear hoste roga,
sintne litae tenues serpentis felle sagittae...
demande-lui combien me terrifie le voisinage des ennemis, si leurs flèches légères sont enduites de venin de serpent... »¹²²

En apparence, il n'y a pas de contradiction interne. Cependant, il nous semble que c'est une contradiction fondamentale que d'attribuer les mêmes caractéristiques sans distinction tantôt à un peuple et tantôt à l'autre, comme si tous les barbares de la région étaient identiques, cavaliers à la longue chevelure, armés d'arcs et des flèches. Par ailleurs, la mention des Scythes et des Gètes dans un même vers, qui est sans doute une apposition d'une figure mythique et d'une réalité historique, peut-être parlante, sauf que nous ignorons dans quel sens : soit elle donne à la figure mythique un caractère historique, soit elle permet d'attribuer à la réalité historique des caractéristiques mythiques.

Du point de vue des destinataires, les passages des lettres à Vestalis et à Grécinus, tous les deux en connaissance des réalités pontiques, permettent uniquement d'accorder une certaine foi au fait que

¹¹⁸ Ovide, *Tristes*, 4, 1, 84.

¹¹⁹ Ovide, *Tristes*, 10, 21–22 (après 11).

¹²⁰ Ovide, *Pontiques*, 3, 1, 19–28 (A sa femme, début 13 ?).

¹²¹ Ovide, *Pontiques*, 4, 7, 35–37 (A Vestalis, après 13).

¹²² Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 82–83 (A Grécinus, consul en 17 ap., frère de Flaccus, 15).

les Romains *croient* qu'un des peuples envahisseurs utilise des flèches trempées dans le venin de vipère et que cette caractéristique a été considérée comme s'étendant ou a été étendue par généralisation à l'ensemble des barbares d'outre-Danube, y inclus alors peut-être les Gètes. Cependant, rien ne nous indique qu'il s'agit là d'une *réalité* historique, puisque les seuls passages où Ovide fait mourir des personnes frappées de flèches empoisonnées se trouvent dans les *Tristes* alors que, dans les lettres aux destinataires en connaissance de cause, aucune mort concrète n'est évoquée. Quant à la peur d'Ovide face à l'ennemi, si nous analysons littéralement le passage, le poète ne demande point à Grécinus de se faire confirmer par son frère la réalité d'attaques ennemies sur Tomis, mais uniquement la préoccupation du relégué.

En ce qui concerne les flèches empoisonnées, il est possible que les Romains, même en vivant sur le terrain, aient continué à éprouver face aux peuples d'outre-Danube la peur d'une pratique d'un peuple septentrional inscrite dans leur conscience collective. En effet, au IVe siècle avant notre ère, Théophraste écrit à propos des Scythes, en se référant aux Ethiopiens :

« En Ethiopie pousse une racine létale dont ils empoisonnent leurs flèches. Elle pousse également chez les Scythes à côté de plusieurs racines semblables lesquelles, soit directement soit lorsqu'elles sont ingurgitées, tuent sur une durée plus ou moins longue, de façon que quelques hommes sont consumés par leur poison. »¹²³

Chez Théophraste, il est question des Scythes et de poisons extraits de racines. Pour la première contradiction, l'assimilation des Gètes et autres barbares de la région danubienne aux Scythes est fréquente tant chez Ovide que chez d'autres auteurs anciens et devait donc être courante chez les Grecs et les Romains. Cependant, pour la seconde, la différence entre un poison végétal et le venin de vipère est notoire tant pour les anciens que pour les contemporains du poète et ne dépend pas des connaissances qu'une culture détient d'une autre. Nous pouvons donc conclure ou bien que Théophraste n'est pas représentatif pour la conscience collective des Romains au temps d'Ovide et que l'opinion dominante à l'époque est que le poison employé par les Scythes ou par d'autres peuples situés dans la région du Danube est le venin de vipère, idée qu'Ovide reprend à son compte dans ses lettres

pontiques ; ou bien nous pourrions supposer qu'Ovide introduit dans sa description des réalités dont il a pris connaissance à Tomis, soit de façon directe, soit par les témoignages d'autrui, peut-être même par les soldats romains et qu'il s'agirait donc de la relation d'un bruit local voire de la description d'une réalité historique.

En ce qui concerne *Pontiques*, 1, 2, 79–86 et la stratégie des barbares danubiens d'exposer leurs ennemis à la soif, il semble qu'Ovide reprend, sinon un passage d'Hérodote, au moins une idée qui devait être connue dans les sphères lettrées de la Rome antique puisque le poète se suffit d'y faire allusion :

« Quant on eut rapporté aux Scythes cette réponse et qu'ils en eurent pris connaissance, ils résolurent de ne livrer ouvertement aucune bataille rangée, dès lors que les peuples susdits ne se joignaient pas à eux comme alliés, mais de se retirer progressivement et de battre en retraite, en comblant les puits près desquels ils passeraient et les fontaines, et en ravageant les herbages que produisait le sol, s'étant partagés en deux groupes. Au contingent d'une des parties du pays, dont était roi Scopasis, se joindraient les Sauromates ; ceux-là, si le Perse se tournait de ce côté, se replieraient en fuyant droit au fleuve Tanaïs¹²⁴ le long du Palus Maiotis... »¹²⁵

Il paraît qu'à nouveau, Ovide utilise la technique de confondre les peuples et de rapprocher de Tomis les lieux connus par les textes littéraires afin d'intensifier l'idée du danger qui le menace, au risque de la rendre sa description contradictoire et invraisemblable : en effet, non seulement le Danube gelé ou non est inlassablement mentionné dans les lettres pontiques, mais également la neige éternelle, de sorte que la soif ne semble pas réellement à craindre. Cependant, le poète a également introduit dans *Tristes*, 3, 3, 7 l'idée de l'absence d'eau potable,¹²⁶ d'une part signe de la barbarie de Tomis face à Rome et à ses techniques évoluées de ravitaillement en eau et de l'autre cause d'une maladie qu'il s'attribue à de nombreuses reprises. Il nous semble cependant que la position géographique de Tomis, entourée de zones humides, rend et l'absence d'eau en général et l'absence d'eau potable invraisemblables.

En ce qui concerne l'allure guerrière des Gètes, leurs chevaux, arcs, carquois, flèches et poignards, elle est mentionnée par Thucydide :

¹²⁴ l'actuel Don.

¹²⁵ Hérodote 4, 120 (éd. Legrand 1945).

¹²⁶ Ovide, *Tristes*, 3, 3, 7 : « *nec aquis adsuevimus istis* » au cas où il faut interpréter ce passage comme une référence à l'eau de boisson.

¹²³ Théophraste, *De plantis* 9, 15, 2 (éd. Wimmer 1964), traduction personnelle de la traduction latine.

96 « Partant donc de chez les Odryses, Sitalcès (un roi odryse qui part en guerre contre le roi de Macédoine) lève des hommes d'abord chez tous les peuples thraces soumis à son autorité en deçà du mont Hémos et du Rhodope jusqu'à la mer – jusqu'au Pont-Euxin et jusqu'à l'Hellespont. Puis il en lève chez les Gètes par delà l'Hémos et dans tous les autres établissements situés en deçà de l'Istros, dans la partie tournée plutôt vers le Pont-Euxin ; les Gètes et les peuples de cette région sont voisins des Scythes et ont le même équipement : ce sont les uns et les autres des cavaliers armés de l'arc...

98 ...Sur ce nombre (de l'armée odryse), la plus grande partie était de l'infanterie, mais il y avait, autant qu'on puisse dire, un tiers en cavalerie. Cette cavalerie était formée surtout par les Odryses eux-mêmes et après eux, par les Gètes. »¹²⁷

D'après Thucydide il paraît donc qu'au Ve siècle, les Gètes sont connus dans la région comme des cavaliers et archers à cheval remarquables vu que le roi odryse Sitalcès les emploie à côté de ses propres hommes dans sa cavalerie. Cependant, au moment où Ovide les décrit d'une façon similaire, se réfère-t-il à une idée reçue ou à une réalité historique ? Les hypothèses dépendent nécessairement de la position adoptée face à l'affirmation d'Ovide qu'il a vu lui-même des Gètes « à l'état primitif » : si nous admettons que tel est effectivement le cas, nous devons également admettre que ses descriptions peuvent correspondre à une réalité historique. Si, par contre, nous jugeons qu'il est très peu probable qu'Ovide a jamais rencontré un Gète tel qu'il le décrit, vu qu'il habite une cité foncièrement hellène d'après l'état actuel des fouilles archéologiques, nous devons supposer qu'il reprend des descriptions antérieures – ou alors qu'il décrit une autre réalité que celle qu'il prétend décrire :

Gandeva et Podossinov qui la reprend insistent sur le fait que l'expression « *per medias vias* » dans *Tristes*, 5, 7, 14 se réfère aux routes et non aux rues de Tomis où il semble invraisemblable à Podossinov que des Gètes armés pourraient se promener à cheval.¹²⁸ Pour nous par contre, voir les cavaliers décrits par Ovide circuler par les rues de Tomis ne pose pas problème, de même que leur description en elle-même, à condition que ces cavaliers ne soient pas gètes. En effet, une solution parfaitement plausible nous est offerte par un passage de Dion Chrysostome, d'ailleurs cité aussi par Podossinov :¹²⁹

« Alors des alentours Kallistratos s'avança vers nous à cheval et d'abord passa à côté de nous mais, lorsqu'il avait continué un peu, il descendit de cheval, remit les rênes à son page et vint très poliment vers nous, après avoir enfoui sa main sous son vêtement. A la ceinture, il tenait une longue épée, à la façon des cavaliers et il portait des pantalons ainsi que tout le reste du costume traditionnel des Scythes et un petit manteau noir d'une étoffe menue, qui pendait de ses épaules, tel que les Borysthènes en ont la coutume. Le reste de leurs habits est aussi normalement noir. Ceci leur vient des Scythes lesquels ont, à mon avis, été appelés pour cette raison « manteaux noirs » (*melagchlainoi*) par les Grecs. »¹³⁰

Dion Chrysostome décrit un cavalier borysthène, donc un habitant hellène de la cité grecque d'Olbia, qui est habillé exactement à la manière des Scythes : une partie des éléments que comporte le portrait ovidien des cavaliers gètes y est réunie, surtout les braies et l'apparence barbare. Ce qui manque sont les fourrures qui peuvent être un accessoire saisonnier, les cheveux longs et la barbe et les flèches, le carquois et le poignard. En ce qui concerne les cheveux, Dion Chrysostome nous narre plus loin le détail suivant :

« Un philosophe aurait éprouvé une grande joie à leur vue puisque tous portaient, selon la coutume antique, tel qu'Homère décrit les Grecs, les cheveux longs et des barbes abondantes ; un seul parmi eux était rasé de près et cet homme, ils l'insultaient et le haïssaient. On disait que ce n'était pas un caprice innocent, mais qu'il voulait flatter les Romains et donner en spectacle ses relations amicales avec eux. Ainsi son exemple montrait combien cette tenue est honteuse et indécente pour un homme. »¹³¹

Ainsi, en admettant que la situation à Tomis a pu être semblable à celle d'Olbia, c'est-à-dire en supposant que la cité disposait de cavaliers grecs habillés et armés à la manière des peuples des alentours qu'ils avaient imités peut-être moins par assimilation qu'à cause de la supériorité de ceux-ci dans cet art de guerre, il deviendrait probable qu'Ovide a non seulement considéré comme des barbares mais également assimilé à des barbares ceux qui, à ses yeux, ne représentaient pas les cultures hellène et romaine, qu'il connaissait et qu'il voyait comme modèles, puisqu'ils portaient les traits criants de

¹²⁷ Thucydide 2, 96 et 98 (Romilly 1962).

¹²⁸ Gandeva citée par Podossinov 1987, 152.

¹²⁹ Podossinov 1987, 158.

¹³⁰ Dion Chrysostome, *Borysthène*, 36, 7 (éd. Nesselrath 2003), traduction personnelle de la traduction allemande.

¹³¹ Dion Chrysostome, *Borysthène*, 36, 17 (éd. Nesselrath 2003), traduction personnelle de la traduction allemande.

tout ce qu'il estimait être barbare, scythe, gète ou autre. Les guerriers gètes aux traits du dieu Mars qu'il décrit seraient donc en vérité les cavaliers grecs « gétisés » et peut-être ceux qu'il désigne de Gètes en général l'ensemble des Grecs à ses yeux barbarisés. Ceci expliquerait également l'extraordinaire absence des Grecs dans l'ensemble des lettres d'Ovide à l'exception de trois : d'une part *Tristes*, 5, 10 où les Grecs sont assimilés par leur langue et leurs *braca Persica*, « braies perses » aux barbares et de l'autre *Pontiques*, 4,9 et *Pontiques*, 4, 14 où Ovide fait l'éloge des Tomitains qui ici sont des *virii Graii* (*Pontiques*, 4, 14, 48) et non des Gètes ou une population mixte gréco-gète. Ainsi, au lieu de décrire les Grecs qui présentaient sans doute des aspects qu'Ovide considérait comme barbares et qui, l'hiver au moins, portaient peut-être aussi des pantalons, le poète aurait rendu dans ses poésies parfaitement barbares l'ensemble des traits des habitants de la cité de sa relégation et les aurait désignés par des noms de peuples barbares. Ceci expliquerait à son tour la colère que les Tomitains hellènes abaissés de la sorte ont pu nourrir contre Ovide et dont ce dernier cherche à se défendre à deux reprises.¹³²

Mais revenons encore à la question de la cavalerie. Nous ignorons s'il y a des traces archéologiques qui permettent de confirmer la réalité de l'existence d'une cavalerie tomitaine sur modèle barbare tels les reliefs funéraires de Grecs du Bosphore cimmérien, lesquels, à côté des dires de Dion Chrysostome, nous informent sur l'existence de cavaleries sur modèle barbare autour

¹³² En affirmant qu'il n'a rien dit de faux ou de mal dans *Pontiques*, 4, 14, 23–30 :

« *Sed nihil amisi, nulla est mea culpa, Tomitae, quos ego, cum loca sim vestra perosus, amo. Quilibet excutiat nostri monimenta laboris : littera de vobis est mea quæstio nihil !* »
Frigus et incursus omni de parte timendos et quod pulsetur murus ab hoste queror.
In loca, non homines verissima crimina dixi : culpatis vestrum vos quoque sæpe solum. 30

Mais je n'ai rien fait de mal, je n'ai commis aucune faute, habitants de Tomes, vous que j'aime alors que votre pays m'est odieux. On peut examiner les productions de mes veilles : dans mes lettres, je ne me suis jamais plaint de vous. Le froid, les incursions à craindre de tous côtés, les remparts battus par l'ennemi, voilà ce dont je me plains. C'est aux lieux, non aux hommes, que j'ai adressé des reproches bien justifiés : vous-mêmes aussi accusez souvent votre sol. »

Et un peu plus loin en en rendant coupable le traducteur : Ovide, *Pontiques*, 4, 14, 41–42 :

« *At malus interpres populi mihi concitat iram inque novum crimen carmina nostra vocat.*

Mais un malveillant interprète excite contre moi la colère du peuple et porte contre mes vers une nouvelle accusation. »

du bassin de la Mer Noire.¹³³ Finalement, si une cavalerie tomitaine à l'instar des peuples barbares de la région, gètes ou non, a existé à Tomis, nous ignorons si elle aurait existé exactement de la façon dont Ovide décrit les cavaliers gètes ou si, dans sa description, réalité historique et connaissance mythique sont mélangées : ainsi, l'arc, le carquois et le poignard pourraient être autant les attributs de cavaliers hellènes « gétisés » que de barbares de la région danubienne dont Ovide a eu de façon directe ou indirecte connaissance ou encore de peuples septentrionaux mythiques tels que les Scythes le sont à cette époque pour les Romains et les Tomitains. Podossinov mentionne l'éventualité de l'influence de sources iconographiques du genre des reliefs de l'époque trajane du monument d'Adamclisi.¹³⁴ Cependant, nous ne connaissons pas d'équivalents d'ordre architectural pour le temps de la relégation d'Ovide. Par contre, nous pourrions supposer qu'Ovide s'est inspiré des motifs des monnaies de la région, où, au moins jusqu'au dernier siècle avant notre ère, l'arc et le carquois sont assez fréquents, comme sur la drachme de Kallatis ou sur des monnaies en bronze d'Olbia du IVe siècle, où ils figurent comme attributs d'Héraclès, respectivement de Borysthènes.¹³⁵ Cependant, en l'absence de trésors datant du Ier siècle, il est impossible de savoir jusqu'à quand ces pièces ont été en circulation et si Ovide a pu en voir.¹³⁶

II.4 Activités : l'agriculture

Dans les *Tristes* et les *Pontiques*, Ovide nie systématiquement l'existence d'une l'agriculture ou d'une viticulture dans la région où il a été relégué. Les raisons avancées en sont plusieurs, évoquées souvent conjointement : le temps est toujours à la neige ou à la grêle, la terre est stérile et surtout, l'ennemi ne laisse pas l'occasion aux habitants de procéder aux labours :

« *Tum quoque, cum pax est, trepidant formidine belli, Nec quisquam presso uomere sulcat humum. Aut videt aut metuit locus hic quem non videt hostem ; Cessat iners rigido terra relicta situ.* » 70
Non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra, Nec cumulant altos fervida musta lacus. Poma negat regio, nec haberet Acontius in quo Scriberet hic dominae verba legenda suae. Aspiceres nudos sine fronde, sine arbore campos : 75

¹³³ Podossinov 1987, 158.

¹³⁴ Podossinov 1987, 145.

¹³⁵ Sear 1978, no 1660, 1685.

¹³⁶ Talmaçhi 2006, 155–165 ; Vertan 2002, 269–284.

Heu loca felici non adeunda viro !

Ergo tam late pateat cum maximus orbis,

Haec est in poenam terra reperta meam !

Même dans la paix, ils tremblent par crainte de la guerre et personne ne laboure le sol en pesant sur le soc. Cette contrée voit l'ennemi ou le craint quand elle n'est pas ameublie. Le doux raisin ne s'y cache pas sous l'ombre des pampres et le moût bouillonnant n'emplit pas les cuves profondes. Ce pays refuse les fruits, et Acontius n'en trouverait pas pour écrire ici les mots que devait lire son amante. On ne verrait que des campagnes nues sans verdure et sans arbres, lieux, hélas ! où ne doit pas se rendre un homme heureux ! Voilà donc, dans toute l'étendue de l'immense univers, la contrée trouvée pour mon supplice. »¹³⁷

(à propos de l'Italie)

« *Quoque loco est vitis, de palmitis gemma movetur :
Nam procul a Getico litore vitis abest.*

Là où croît la vigne, un bourgeon point hors du sarment, car la vigne est loin du rivage des Gètes. »¹³⁸

« *Non ager hic pomum, non dulces educat uvas,
non salices ripa, robora monte virent.*

Neve fretum laudes terra magis, aequora semper
ventorum rabie solibus orba tument.

Quocumque aspicias, campi cultore carentes 55
vastaque quae nemo vindicat arva iacent.

*Hostis adest dextra laevaque a parte timendus
vicinoque metu terret utrumque latus :*

altera Bistonias pars est sensura sarisas, 60
altera Sarmatica spicula missa manu.

Les champs n'y donnent pas de fruits ni de doux raisins, les saules ne verdoient pas sur les rives, ni les chênes sur les montagnes. La mer ne mérite pas plus d'éloges que la terre : toujours la fureur des vents enfle les flots privés de soleil. Où que l'on regarde, ce sont des plaines que personne ne cultive et des terres désertes que nul ne réclame. L'ennemi est là, redoutable, à droite et à gauche, et cet effrayant voisinage nous terrifie sur nos deux flancs : ici menacent les piques des Bistones, là les traits lancés par la main des Sarmates. »¹³⁹

« *Nos premat aut bello tellus aut frigore caelum
truxque Getes armis, grandine pugnet hiems,
nos habeat regio nec pomo feta nec uvis
et cuius nullum cesset ab hoste latus.*

Que la terre m'accable de ses guerres ou le ciel de sa froidure, que le Gète farouche m'assaille de ses armes et la tempête de grêle, que me retienne un pays qui ne produit ni fruits ni raisins, et dont l'ennemi ne laisse en repos aucune frontière ! »¹⁴⁰

« *Rara, neque haec felix, in apertis eminet aruis
arbor et in terra est altera forma maris.* 20

*Non avis obloquitur, nisi silvis si qua remota
aequoreas rauco gutture potat aquas.*

*Tristia per vacuos horrent absinthia campos
conveniendusque suo messis amara loco.*

Des arbres rares et de surcroît stériles se dressent en terrain découvert, et la terre offre une autre image de la mer. Aucun oiseau ne chante hormis ceux qui, loin des forêts, boivent d'un gosier rauque l'eau de la mer. La triste absinthe hérissé les plaines vides, amère moisson digne du lieu où elle croît. »¹⁴¹

Dans les *Pontiques*, Ovide change même cette constatation en regret :

« *Tempus in agrorum cultu consumere dulce est :
non patitur verti barbarus hostis humum.*

Il est doux de passer son temps à cultiver les champs : un barbare ennemi ne permet pas de labourer la terre. »¹⁴²

« *nec me – quod cuperem, si per fera bella liceret –
oblectat cultu terra novata suo*

et comme – ce que je désirerais, si la guerre cruelle le permettait – je n'ai pas le plaisir de rénover la terre par la culture »¹⁴³

Or il semble que les buts du poète sont plusieurs : l'agriculture est un prétexte pour mentionner le climat glacial et les attaques ennemies, donc deux des *leitmotifs* d'Ovide dans sa rhétorique visant son retour à Rome ou son changement de lieu de relégation. Ensuite, dans les *Pontiques*, l'impossibilité de pratiquer l'agriculture devient un supplice supplémentaire du fait que la culture des terres est décrite comme le remède inatteignable qui aurait pu alléger les souffrances d'Ovide. Et finalement, l'absence d'agriculture est le signe par excellence de la barbarie, de l'anti-civilisation pour un Grec ou un Romain :¹⁴⁴ à ce propos, il est

¹⁴⁰ Ovide, *Pontiques*, 1, 7, 11–14 (A Messalinus).

¹⁴¹ Ovide, *Pontiques*, 3, 1, 19–24.

¹⁴² Ovide, *Pontiques*, 2, 7, 69–70.

¹⁴³ Ovide, *Pontiques*, 4, 2, 43–44.

¹⁴⁴ Nous ne nous attarderons pas ici sur le lien fondamental entre l'agriculture, la valeur des produits de l'agriculture dans les sacrifices et la conception de la civilisation chez les Grecs et les Romains.

¹³⁷ Ovide, *Tristes*, 3, 10, 67–78 (après l'été 9).

¹³⁸ Ovide, *Tristes*, 3, 12, 13–14 (printemps 10).

¹³⁹ Ovide, *Pontiques*, 1, 3, 51–60 (A Rufin).

intéressant de voir qu'Ovide continue une description qu'il avait annoncée en racontant l'histoire de Lyncus, roi des Scythes :

« *Vectus erat iuvenis ; Scythicas advertitur oras
Rex ibi Lyncus erat ; regis subit ille penates.
Qua venit causamque viae nomenque rogatus
Et patriam : « Patria est clarae mihi » dixit « Athenae,
Triptolemus nomen. Veni nec puppe per undas,
nec pede per terras ; patuit mihi pervius aether.
Dona fero Cereris, latos quae sparsa per agros
Frugiferas messes alimentaue mitia reddant. »
Barbarus invidit tantique ut muneris auctor
Ipse sit, hospitio recipit somnoque gravatum
Aggreditur ferro ; conantem figere pectus
Lynca Ceres fecit rursusque per aera jussit
Mopsopium iuvenem sacros agitare jugales. »*

(Triptolème) se tourne alors vers le pays des Scythes où régnait Lyncus ; il entre dans les pénates de ce roi. On lui demande par où il est venu, quel est le but de son voyage, son nom, sa patrie : « Ma patrie, répond-il est la fameuse Athènes ; mon nom, Triptolème. Pour venir ici, je n'ai point traversé les eaux sur un navire, ni la terre à pied ; je me suis frayé un chemin dans les airs. J'apporte avec moi les dons de Cérès, qui, répandus sur la vaste étendue des champs, produiront de fructueuses moissons et de doux aliments. » Le barbare, jaloux d'être lui-même l'auteur d'un si grand bienfait, lui accorde l'hospitalité ; puis, quand il le voit appesanti par le sommeil, il l'attaque, le fer à la main ; au moment où il s'apprêtait à lui percer le sein, Cérès changea le meurtrier en lynx et commanda au jeune héros, né dans la ville de Mopsopus, de lancer de nouveau son attelage sacré dans les airs. »¹⁴⁵

Il est probable que l'absence ou l'ignorance de l'agriculture chez les peuples dont les Romains pouvaient croire qu'ils vivaient dans les régions où Ovide les situe, ne dérangeait point les lecteurs éloignés à Rome. En effet, encore pendant la seconde moitié du premier siècle de notre ère, l'agronome romain Columelle écrit :

« *Quibusdam vero nationibus frumenti expertibus victum commodat, ex quo Nomadum Getarumque plurimi galaktopótai dicuntur.*

Quant à quelques peuples dépourvus de blé (le lait et le fromage) servent de nourriture, raison pour laquelle la majorité des Nomades et des Gètes sont appelés « buveurs de lait ». »¹⁴⁶

¹⁴⁵ Ovide, *Métamorphoses* 5, 649–661 (éd. Lafaye 1969).

¹⁴⁶ Columelle 7, 2, 2 (éd. Forster 1968), traduction personnelle du latin.

Columelle reprend apparemment un passage de Strabon ou celui-ci discute les vers 5 et 6 du 13e chant de l'Iliade :

« Les peuples qu'on trouvait au-delà des Mysiens, des Thraces et des Gètes n'étaient-ils pas jadis les « Trayeurs de cavales, Buveurs de lait et Indigents » ? Mais voyons, ce sont ceux qui, de nos jours encore, sont connus sous le nom de « Nomades habitants de chariots » (*amáxoikoi*). Ils vivent dans leurs troupeaux, de lait et de fromage, et particulièrement de fromage fait avec du lait de jument. Ils ne savent ni mettre de l'argent de côté, ni faire du commerce à l'exception du troc. Peut-on dire que le poète (Homère) ignorait les Scythes alors qu'il appelait certains d'entre eux « Trayeurs de cavales » et « Buveurs de lait » ? L'utilisation qu'on faisait alors du nom de « Trayeurs de cavales » pour désigner ce peuple est confirmée par Hésiode dans le passage que cite Eratosthène : Ethiopiens, Liguriens et Scythes Trayeurs de cavales. »¹⁴⁷

Nous ne savons pas pourquoi Columelle appelle les Gètes eux-mêmes « buveurs de lait » alors que Strabon précise que tels sont les peuples *au-delà* des Mysiens, Thraces et Gètes : s'agit-il d'une mauvaise lecture, d'une adaptation à de nouvelles visions géographiques, peut-être sur la base de témoignages tels celui d'Ovide, ou simplement d'une généralisation pour des raisons que nous ignorons ? Quoi qu'il en soit, l'exemple de Columelle nous prouve qu'un Romain même plus tardif qu'Ovide pouvait encore sans difficulté admettre que les Gètes étaient ignorants de l'agriculture et qu'au temps de sa relégation, Ovide n'encourait donc pas le risque de paraître relater des choses invraisemblables en présentant les Gètes comme tels.

¹⁴⁷ Strabon 7, 3, 7 (éd. Baladié 1989) ; voir aussi Strabon 7, 3, 3 (éd. Baladié 1989) : « Voici ce que rapporte Poséidonios au sujet des Mysiens : dans un esprit de piété, ils s'interdisent de consommer la chair des animaux, et par voie de conséquence celle des bêtes de leur troupeau ; ils ne se nourrissent que de miel, de lait, de fromage, et mènent une vie paisible, ce qui leur vaut d'être appelés « hommes pieux » (*theosebeis*) et « capnobates ». Il y a d'autre part, chez les Thraces, ajoute-t-il, des hommes appelés « ctistes » qui se privent de femme toute leur vie ; le respect qu'ils inspirent leur confère un caractère sacré et leur vie est affranchie de toute crainte. Ce sont ces peuples que le poète désigne globalement comme les « Nobles Trayeurs de cavales » (*ippémolgois*), les « Buveurs de lait » (*galaktofágous*) et les « Indigents » (*abíous*), « justes entre tous parmi les hommes » (*dikaíotátous*). Il les appelle notamment « Indigents » parce qu'ils vivent sans femme, estimant que sans un conjoint, on n'a qu'une vie incomplète, comme était incomplète la maison de Protésilas une fois qu'elle fut privée de son chef. »

En ce qui concerne la viticulture, Strabon nous rapporte ceci :

« Veut-on une preuve de la docilité des Gètes à l'égard (de Dékainéos, mage divinisé par les Gètes au temps de Burébista, le roi dace de la première moitié du premier siècle avant notre ère) ? Ils se laissèrent persuader de couper leurs vignes à la racine et de se passer de vin. »¹⁴⁸

Ce texte qui suggère que les Gètes connaissaient la viticulture avant l'épisode en question, invalide le portrait d'un peuple barbare ignorant de la viticulture. Pourtant, si cette histoire était connue à Rome, elle pourrait expliquer pourquoi les lecteurs d'Ovide pouvaient admettre facilement que les Gètes ne cultivaient pas la vigne. Cependant, il est douteux que le poète lui-même ait connu cette anecdote : autrement il y aurait probablement fait allusion afin d'en tirer profit pour noircir encore davantage le portrait des barbares de sa région.

En ce qui concerne la réalité historique, nous pouvons supposer que le temps défavorable, la stérilité de la terre et les incursions des ennemis comme barrières à l'agriculture ne relèvent que de l'inspiration poétique d'Ovide et il semble archéologiquement établi que la Dobrogea de son époque connaissait et l'agriculture et la viticulture.¹⁴⁹ Cependant, nous ne disposons pas de sources contemporaines au poète pour nous renseigner sur la pratique ou non de l'agriculture chez les Gètes. Par contre, dans trois passages, Ovide se contredit et donne des détails qui pourraient être éloquentes à ce sujet :

D'abord, dans *Tristes*, 3, 10, 59, alors qu'il décrit les pillages commis par les barbares, Ovide mentionne les *ruris opes parvae*, les « maigres récoltes ».

Ensuite, au début de la lettre 9 du premier livre des *Pontiques*, le poète écrit :

« *Hoc est quod possum Geticis tibi mittere ab aruis*
C'est tout ce que je puis t'envoyer de la terre gétique »¹⁵⁰

Or le sens premier de *arvum* est « terre en labour » ou « champ ».¹⁵¹ Il est cependant probable que le lecteur d'Ovide, influencé par l'image de pays en friche construite par le poète, lui donnait plutôt le sens plus vaste de « plaine » ou de « terre ».

Finalement, dans un passage plus élaboré où Ovide expose son regret de ne pas pouvoir remédier par l'agriculture à sa douleur, il fait des allusions aux bœufs gètes et à la façon dont ils sont dirigés :

« *Pro quibus amissis utinam contingere possit*
hic saltem profugo glaeba colenda mihi ! 50
Ipse ego pendentis, liceat modo, rupe capellas,
ipse velim baculo pascere nixus oves.
Ipse ego, ne solitis insistant pectora curis,
ducam ruricolae sub iuga curva boves
et discam Getici quae norunt verba iuveni 55
adsuetas illis adiciamque minas.
Ipse manu capulum pressi moderatus aratri
experiar mota spargere semen humo.
Nec dubitem longis purgare ligonibus herbas
et dare iam sitiens quas bibat hortus aquas. 60
Unde sed hoc nobis minimum quos inter et hostem
discrimen murus clausaque porta facit ?

Pour remplacer ces biens perdus (plutôt : ces bonheurs perdus ?), puissé-je du moins avoir ici dans mon exil une terre à cultiver ! Si cela m'était permis, je voudrais moi-même, appuyé sur un bâton, faire paître les chèvres suspendues aux rochers et les brebis. Moi-même, pour arracher mon cœur à ses continuels soucis, je placerais sous le joug recourbé les bœufs qui labourent la terre, j'apprendrais les mots que connaissent les taureaux gètes et j'y ajouterais les menaces auxquelles ils sont habitués. Moi-même, pesant de ma main sur le mancheron de la charrue et le dirigeant, j'apprendrais à répandre la semence sur la terre ameublie. Je n'hésiterais pas à nettoyer les champs avec un long hoyau et à abreuver d'eau le jardin bien vite assoiffé. Mais comment le pourrais-je, moi que séparent seulement de l'ennemi un mur et une porte fermée ? »¹⁵²

Ce passage des *Pontiques* a été vu par d'aucuns comme une description saisissante de la réalité de la Dobrogea de l'époque.¹⁵³ Cependant, il nous semble hasardeux de conclure si vite à l'authenticité des éléments décrits : en effet, il est probable qu'il s'agit ici d'une description poétique stéréotype qui peut autant avoir été construite sur une réalité historique qu'elle peut avoir été entièrement inventée et rendue locale et exotique par la simple introduction de l'adjectif « gète ». En plus, au cas où il s'agissait d'une description historique, nous ignorons si ce sont uniquement les bœufs qui sont « gètes » ou si les bouviers le sont également, c'est-

¹⁴⁸ Strabon 7, 3, 11 (éd. Baladié 1989).

¹⁴⁹ Podossinov 1987, 105.

¹⁵⁰ Ovide, *Pontiques*, 1, 9, 45 (A Cotta Maxime).

¹⁵¹ Gaffiot 2000.

¹⁵² Ovide, *Pontiques*, 1, 8, 49–62.

¹⁵³ Podossinov 1987, 109.

à-dire si la description se rapporte à une population quelconque vivant et labourant les champs près de Tomis ou si elle se réfère au cas particulier des Gètes. Philologiquement et archéologiquement, l'existence d'une zone agricole grecque autour de Tomis est acquise pour l'époque qui nous intéresse. Pourtant, l'archéologie n'a pas encore réussi à déterminer s'il y a eu également des implantations indigènes ou des établissements gréco-indigènes dans cette zone.¹⁵⁴ Ainsi nous en restons réduits aux spéculations.

II.5 Activités : la religion et la politique

Dans un premier temps, Ovide évoque les sacrifices des barbares de la Dobrogea et d'outre-Danube parmi lesquels il évoque les Gètes :

« (*roga*) *fiat an humanum victima dira caput*, demande s'ils offrent des victimes humaines dans de cruels sacrifices »¹⁵⁵

La traduction littérale serait « si des têtes humaines sont les victimes cruelles (de sacrifices) ». Vu qu'Ovide s'adresse ici à Grécinus en lui demandant de prendre son frère Flaccus en témoin, alors que ce dernier avait résidé en Dobrogea, il est probable que le poète se réfère à un événement réel ou au moins à des rumeurs qui, à son époque, étaient répandues parmi les habitants de la Dobrogea ou parmi les soldats romains qui avaient été en contact avec les Gètes ou autres barbares de la Dobrogea ou d'outre-Danube. Cependant, l'allusion est si vague que nous ignorons à quel sacrifice elle se rapporte. L'unique auteur ancien qui évoque un sacrifice humain chez les Gètes est Hérodote qui relate comment ce peuple immole les victimes pour son dieu Salmoxis :

« Tous les quatre ans, ils députent comme messenger auprès de Salmoxis celui que le sort a désigné (*tòn pālō, laxōnta*) cette fois parmi eux, lui recommandant de dire à Salmoxis ce qu'ils désirent en chaque circonstance. La députation se fait de la façon suivante : les hommes postés pour cela tiennent trois javelottes ; d'autres prennent celui qu'on députe auprès de Salmoxis par les mains et les pieds, le balancent et le lancent en l'air sur les pointes de javelottes. Si, transpercé, il en meurt, ils estiment que le dieu leur est propice ; s'il n'en meurt pas, c'est lui, le messenger, qu'ils incriminent, déclarant qu'il est un méchant homme ; et, après avoir incriminé celui-là, ils en députent un autre.

Les recommandations sont faites au messenger tandis qu'il vit encore. »¹⁵⁶

Il faut cependant se demander si un tel sacrifice ou les rumeurs qui y étaient liées pouvaient perdurer jusqu'à l'époque d'Ovide ou si le poète se rapporte à un autre sacrifice, voire s'il se réfère de la façon la plus vague possible à un sacrifice mal défini pratiqué par l'un ou l'autre des peuples de la Dobrogea et d'outre-Danube afin qu'il ait un argument supplémentaire pour la hideur des lieux auxquels il est assigné, argument que Flaccus peut confirmer sans autres parce qu'il connaît sûrement une pratique ou une rumeur semblable.

Des sacrifices humains dans le cadre de rites funéraires sont attestés pour cette époque chez les Daces au nord du Danube. Chez les Gètes, par contre, il semble qu'ils appartiennent à un temps antérieur.¹⁵⁷

Il est étonnant qu'Ovide ne mentionne aucune-ment la divinité principale des Gètes, Salmoxis (ou Zalmoxis) alors qu'elle est connue non seulement par les historiens tels Hérodote ou Strabon,¹⁵⁸ mais

¹⁵⁶ Hérodote 4, 94 (éd. Legrand 1945).

¹⁵⁷ Babeş 2001, 747.

¹⁵⁸ Hérodote 4, 94–96 (éd. Legrand 1945): « Voici en quel sens (les Gètes) se croient immortels : ils pensent qu'ils ne meurent point et que celui qui périt va rejoindre Salmoxis, un être divin ; certains d'entre eux appellent ce même être divin Gébélêzis. (Suit le récit du sacrifice) A ce que j'ai entendu dire par les Grecs habitant l'Hellespont et le Pont, ce Salmoxis serait un homme qui aurait été esclave à Samos, esclave de Pythagore, fils de Mnésarchos ; ensuite, devenu libre, il aurait acquis d'abondantes richesses, et, enrichi, serait retourné dans son pays. Comme les Thraces vivaient misérablement et qu'ils étaient plutôt simples d'esprit, ce Salmoxis, qui, pour avoir fréquenté des Grecs et l'homme qui, parmi les Grecs, n'était pas le moindre en sagesse, – Pythagore, – s'était initié à la vie ionienne et à plus de profondeur qu'on n'en trouvait chez les Thraces, se fit construire une salle de réception (*andrôn* : salle d'hommes ; salle de banquet) où il traitait comme dans une auberge (plutôt : recevait) les principaux de ses concitoyens (plutôt : les premiers de la cité) ; au cours de la frairie, il leur enseignait que ni lui ni ses convives ni leurs descendants à tout jamais ne mourraient, mais qu'ils iraient en un lieu où ils survivraient toujours et jouiraient d'une complète félicité (*agathā*). En même temps qu'il agissait comme il vient d'être dit et qu'il tenait ces propos, il se faisait faire une demeure souterraine (*katagaion oikēma*). Et, quand cette demeure fut achevée, il disparut du milieu des Thraces, descendit dans la demeure souterraine et y vécut trois années durant. Les Thraces le regrettaient et le pleuraient comme mort. La quatrième année, il parut à leurs yeux ; et ainsi devint croyable pour eux ce que disait Salmoxis. Voilà, dit-on, comment il se conduisit. Pour moi, je ne refuse pas de croire ce qu'on raconte de la demeure souterraine, et je n'y crois pas trop non plus ; mais je pense que Salmoxis est antérieur de bien des années à Pythagore. Qu'il ait été un homme, ou que ce soit un être divin du pays des Gètes, laissons cela... » ; Strabon

¹⁵⁴ Avram 2001, 543–553.

¹⁵⁵ Ovide, *Pontiques*, 4, 9, 84 (A Grécinus, 15).

est également citée par Platon dans son dialogue *Charmide*, V, au cas où il s'agit de la même personne que celle qui, à en croire Hérodote, a été divinisée par les Gètes. De même Ovide ne réutilise pas le détail curieux rapporté par Hérodote que les Gètes tirent des flèches contre le ciel lors d'orages :

« Ces mêmes Thraces, d'autres fois, lorsqu'il tonne et qu'il fait des éclairs, décochent des flèches en l'air contre le ciel en menaçant ce dieu ; car ils ne pensent (*nomizontes*) pas qu'il y ait un autre dieu que le leur. »¹⁵⁹

Il faut soit en déduire qu'il ne connaît pas le passage en question, soit qu'il préfère ne pas le reprendre pour un motif ou un autre, peut-être parce que Salmoxis présente un caractère trop hellène et que la rhétorique d'Ovide vise à nier tout trait de culture grecque aux barbares.¹⁶⁰

Par contre, Ovide affirme que les Gètes ont Mars pour dieu principal :

« *Gramina cultus ager, frigus minus odit hirundo, proxima Marticolis quam loca Naso Getis.*

7, 3, 5 (éd. Baladié 1989) : « On dit qu'il y eut un Gète, du nom de Zalmoxis (histoire aussi chez Platon et d'autres), qui fut comme esclave au service de Pythagore ; il recueillit de sa bouche certaines connaissances relatives aux corps célestes, il en tenait d'autres des Egyptiens, chez qui les hasards de sa vie l'avaient conduit également. Rentré dans son pays, il acquit un grand crédit auprès de ses concitoyens et de leurs dirigeants en prédisant les phénomènes célestes. Finalement il réussit à persuader le roi d'associer à son pouvoir un homme comme lui qui passait pour capable de révéler la volonté des dieux. Au début, il se vit confier la fonction de grand-prêtre du dieu que les Gètes honorent entre tous, mais par la suite il fut appelé Dieu lui-même ; il avait pris possession d'une caverne où il était seul à pénétrer et c'était là qu'il vivait, ne rencontrant que rarement les gens du dehors à l'exception du roi et de ses ministres. Le concours du roi lui était acquis depuis que ce dernier voyait ses sujets plus soumis à son autorité qu'auparavant, maintenant que les ordres qu'il édictait paraissaient se conformer à la volonté des dieux.

Cette tradition a duré jusqu'à nos jours ; il s'est toujours trouvé quelqu'un disposé à jouer ce rôle : c'était en réalité le conseiller du roi, mais les Gètes l'appelaient Dieu. La montagne a été, à son tour, considérée comme sacrée et on lui applique ce qualificatif ; elle porte le nom de Cogaionon comme le fleuve qui coule au voisinage. (Vulpe cité dans le comm. : près de Sarmizegetusa ?) Sous le règne de Byrëbistas, contre lequel déjà le Dieu César avait mis sur pied une expédition, cette haute dignité fut occupée par Dékainéos. Quant à la tradition pythagoricienne, due à Zalmoxis, de s'abstenir de la chair des animaux, elle s'est maintenue à peu près jusqu'à maintenant. »

¹⁵⁹ Hérodote 4, 94 (éd. Legrand 1945).

¹⁶⁰ A propos de Zalmoxis, nous renvoyons à Dana 2005 et Dana 2008.

Le champ cultivé déteste moins les mauvaises herbes et l'hirondelle le froid que Nason le voisinage des Gètes adoreurs de Mars. »¹⁶¹

Cette information pourrait être une reprise d'une affirmation d'Hérodote à propos des Thraces, affirmation que nous retrouvons également chez un historien romain du premier siècle de notre ère, Mela Pomponius :

« L'usage n'est pas chez eux d'élever des statues de culte, des autels ni des temples, sinon à Arès ; pour celui-là, c'est l'usage. »¹⁶²

« *Mars omnium deus...*

Mars est leur dieu à tous. »¹⁶³

Comme nous l'avons déjà vu à plusieurs reprises, une confusion entre les Gètes et les autres peuples plus au moins installés à l'ouest et au nord de la Mer Noire ne présente pas de difficultés pour le public d'Ovide habitant la lointaine Rome. Cependant, il s'agit de trouver le motif d'une telle confusion. Or il nous semble qu'Ovide développe dans l'ensemble des lettres des deux recueils une image des Gètes, qui est on ne peut plus barbare pour l'esprit romain. Dans *Tristes*, 5, 7, 13–20, les Gètes sont déjà décrits comme étant par leur apparence extérieure l'effigie du dieu guerrier dévastateur et incontrôlable. Dans *Tristes*, 5, 7, 45–48, les hommes autour d'Ovide sont comparés à des loups et leur organisation est pareille à celle des loups ; la force est l'unique loi :

« *Sive homines, vix sunt homines hoc nomine digni 45 Quamque lupi saevae plus feritatis habent : Non metuunt leges, sed cedit viribus aequum Victaque pugnaci jura sub ense jacent.*

Si je regarde les hommes, ce sont des hommes à peine dignes de ce nom, plus sauvages et plus féroces que les loups. Ils ne craignent pas les lois, mais la justice cède à la force, et le glaive des combats terrasse le droit vaincu. »¹⁶⁴

Dans *Tristes*, 5, 10, 43–44, cette loi qui n'en est pas une se pratique jusqu'au milieu du forum, avilissant par là le cœur même de la vie policée grecque et romaine :

« *Addē quod injustum rigido jus dicitur ense, Dantur et in medio vulnera saepe foro.*

¹⁶¹ Ovide, *Pontiques*, 4, 14, 13–14 (A Tuticanus).

¹⁶² Hérodote 4, 59 (éd. Legrand 1945).

¹⁶³ Mela Pomponius, 2, 15 (éd. Silberman 1988).

¹⁶⁴ Ovide, *Tristes*, 5, 7, 45–48.

Ajoutez que le glaive inflexible est l'instrument d'une injuste justice et que le sang coule souvent en plein forum. »¹⁶⁵

Dans *Pontiques*, 4, 9, 84, comme nous venons de le voir, l'unique sacrifice mentionné est un sacrifice humain, donc contraire au sacrifice de la cité grecque et de la ville romaine.

Finalement, dans le passage *Pontiques*, 4, 13, 33–38, que nous avons déjà cité précédemment, une assemblée locale gète est décrite qui accueille par le bruit des carquois l'apothéose d'Auguste rédigée et lue par Ovide :

« *Haec ubi non patria perlegi scripta Camena,
venit et ad digitos ultima charta meos,
et caput et plenas omnes movere pharetras,* 35
*et longum Getico murmur in ore fuit,
atque aliquis « Scribas haec cum de Caesare » dixit
« Caesaris imperio restituendus eras. »* »

Quant j'eus terminé la lecture de cet écrit inspiré par une Camène étrangère et que la dernière feuille glissa sous mes doigts, toutes les têtes s'agitèrent en même temps que les carquois pleins de flèches, les bouches gètes firent entendre un long murmure et l'un d'eux s'écria : 'Puisque tu écris cela de César, tu devrais être rétabli dans tes droits par ordre de César.' »¹⁶⁶

A ce point, Ovide semble avoir dépassé la mesure, si nous admettons que l'indignation des Tomitains qu'il mentionne dans la lettre à Tuticanus (*Pontiques*, 4, 14) est la réaction au poète qui a réussi à présenter peu à peu son lieu de relégation non plus comme une cité humaine mais comme une république de loups¹⁶⁷ où les armes sont présentes jusque sur la place publique.

Ces différentes affirmations d'Ovide ont été souvent considérées hors de la structure rhétorique dans laquelle elles s'inscrivent sans doute et qui en justifie la présence dans les lettres pontiques. Les opinions divergent alors diamétralement : soit elles sont attribuées à la pure invention du poète, soit elles sont considérées comme des témoignages de première main d'une structure exceptionnelle de la cité de Tomis à l'époque d'Ovide.

Voyons d'abord les textes dont Ovide aurait pu s'inspirer ou qui ont pu amener son public romain à lui faire foi.

L'historien romain contemporain d'Ovide, Tite-Live, rapporte qu'au temps de Scipion, deux

Ibères en rivalité refusent toute méditation et décident de trancher par les armes lequel d'entre eux prendrait le pouvoir dans la place forte d'Ibes :

« *Cum verbis disceptare Scipio vellet ac sedare iras,
negatum id ambo dicere cognatis communibus, nec
alium deorum hominumve quam Martem se iudicem
habitueros esse.* »

Alors que Scipion voulait amener une décision par une discussion et apaiser leur colère, ils dirent tous les deux que cela avait été refusé à leurs cousins et qu'ils n'allaient avoir aucun autre dieu ou homme pour juge que Mars. »¹⁶⁸

Cependant il s'agit là d'un exemple isolé dont nous ignorons s'il se réfère à une pratique locale de rixe, tel qu'il a été parfois interprété par les auteurs modernes,¹⁶⁹ ou s'il s'agit d'un événement unique montrant tout au plus au lecteur de Tite-Live le degré de sauvagerie de ces barbares qui refusent une argumentation raisonnée, civilisée, au profit d'un recours au combat armé. En cela ce passage, s'il était inscrit dans la conscience collective romaine, pouvait supporter l'idée générale de la violence des barbares chez Ovide. Cependant, il ne soutient nullement la théorie que les Romains ont eu une conception collective d'un jugement de Dieu barbare et encore moins celle de Scarlat Lambrino et d'Eugène Lozovan que la rixe a été pratiquée par les Gètes sur l'agora de Tomis.¹⁷⁰

Pour ce qui en est des assemblées tenues en armes, Tite-Live évoque une pratique semblable en parlant de Gaulois que les Romains rencontrent pendant la 2e guerre punique :

« *In his nova terribilisque species visa est, quod armati
– ita mos gentis erat – in concilium venerunt...* »

Là, spectacle nouveau et effrayant pour eux (les ambassadeurs romains), ce furent des gens en armes – telle était la coutume de cette nation – qui vinrent à l'assemblée... »¹⁷¹

Ce qui est intéressant dans ce passage est la façon dont Tite-Live juge que les Romains ont dû éprouver la vue d'un tel rassemblement : il s'agit d'une vue qui est *nova*, « nouvelle » ou « inhabituelle » et *terribilis*, « effrayante », « terrifiante » à la

¹⁶⁸ Tite-Live 28, 21, 8 (éd. Moore 1971), traduction personnelle du latin.

¹⁶⁹ Lambrino 1958, 387 ; Lozovan 1990, 85.

¹⁷⁰ Lambrino 1958, 387 ; Lozovan 1990, 85. Opinions écartées par Lascu 1971, 342.

¹⁷¹ Tite-Live 21, 20,1 (éd. Moore 1971), traduction personnelle du latin.

¹⁶⁵ Ovide, *Tristes*, 5, 10, 43–44.

¹⁶⁶ Ovide, *Pontiques*, 4, 13, 33–38.

¹⁶⁷ Ou, d'après l'expression de Marcel Detienne : « Les loups au festin ou la cité impossible ».

fois. Son contemporain Ovide pouvait donc sans doute compter obtenir la même réaction chez son public en décrivant les Gètes agissant de la sorte.

Il se peut cependant que l'événement, alors qu'il était *novus* aux temps évoqués par Tite-Live ne l'était plus du vivant de l'historien romain. En effet, un autre auteur avait mentionné des pratiques similaires peu de temps avant Tite-Live et en avait peut-être même été le témoin : dans *De bello gallico* 7, 21, Jules César décrit la fin d'une allocution de Vercingétorix :

« *Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cujus orationem adprobant ; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majore ratione bellum administrari posse.* »

La foule entière pousse des clameurs et agite bruyamment ses armes, ce qui est leur façon de faire quand ils approuvent un orateur : 'Vercingétorix est un grand chef, sa loyauté est au-dessus de tout soupçon, il est impossible de conduire la guerre avec plus d'habileté.' »¹⁷²

Podossinov pense qu'Ovide s'est inspiré de ce texte au point d'avoir repris la formulation de César tout en remplaçant *arma* par *pharetra*.¹⁷³ Peut-être faudrait-il y voir la volonté du poète de donner la couleur locale à sa description ? En tout cas, qu'il s'agisse d'Ibères, de Gaulois ou d'autres barbares, Ovide pouvait être sûr que ses constations allaient provoquer l'indignation de son public.

Il faut cependant se demander si celui-ci n'allait pas juger invraisemblable ce que le poète prétendait relater, bien qu'Ovide ait soigneusement mis en place, étape par étape, le parcours vers la description d'une barbarie impossible à accepter pour l'esprit romain. Mais il se peut qu'il ait à dessein pris ce risque puisque, si son public allait admettre ses dires, l'horreur devenait telle qu'il pouvait espérer obtenir des personnes sollicitées des engagements pour son retour de cette région barbare entre toutes.

Les sources d'inspiration possibles connues pour ces passages d'Ovide sont cependant si rares et les descriptions d'Ovide en divergent tellement qu'il faut nécessairement prêter aussi oreille à ceux qui croient y voir des témoignages reproduits par le poète voire son observation personnelle d'une réalité historique propre aux Gètes et prenant place à Tomis.

Au centre du problème se trouve la question de la population de Tomis : est-elle hellène ou mixte

et, dans ce second cas, quel est l'importance de la population étrangère et quel est son statut dans la cité ? L'enjeu pour certains commentateurs est sans doute à nouveau politique, puisqu'il s'agit de démontrer que Tomis a été déjà aux temps d'Ovide une cité géto-daco-roumaine et fait donc partie du territoire roumain « historique ». C'est dans ce sens que nous interprétons la conclusion d'un mémoire de maîtrise moldave lequel, sans avoir, à ce qu'il nous semble, utilisé nombre d'autres sources que les nôtres conclut que

« Après la conquête de Tomis par Burébista se produit une certaine gétisation de la ville. Dans les zones rurales les Gètes formaient sinon la majorité, du moins une bonne partie de la population. Dans ce sens abondent les documents tomitains bien qu'ils datent presque uniquement de l'époque romaine. Ils reflètent cependant, avec certitude, une réalité bien antérieure. »¹⁷⁴

Or il nous semble que ni Strabon, ni Dion Cassius, ni même Jordanès ne mentionnent explicitement une occupation militaire de Tomis par les Gètes. Il nous paraît plus probable que les cités grecques le long du littoral ouest de la Mer Noire payaient un tribut et fournissaient des recrues aux différents rois qui les soumettaient, ce qui expliquerait pourquoi leurs cultures hellènes se sont maintenues, du moins à en juger les résultats des fouilles. La mention de Burébista pourrait s'avérer comme une preuve ultérieure du patriotisme latent dans de nombreuses recherches historiques roumaines, puisque Burébista est considéré comme le premier roi pan-roumain. Cependant, nous ne voudrions pas commencer une polémique sans avancer les preuves nécessaires et revenons donc vers l'objet initial de ce point de l'analyse, la possible gétisation de Tomis.

Nous pouvons constater que Lambrino,¹⁷⁵ rejoint plus tard par Lozovan¹⁷⁶ s'appuient exclusivement sur Ovide pour justifier la prétendue gétisation de Tomis. Lambrino note bien que les monuments et les monnaies de Tomis sont tous grecs,¹⁷⁷ mais il ne l'explique pas. Il admet sans autres la lecture d'un poème en gète d'Ovide devant une

¹⁷⁴ traduction personnelle de Bajora 2006 : « *După cucerirea Tomisului de către Burebista se produce o anumită getizare a oraşului. În teritoriul rural, geții formau, dacă nu majoritatea, o bună parte a populației. În această privință, documentele tomitane sînt foarte numeroase, de și aproape numai din epoca romană. Ele reflectă, însă, cu siguranță, o realitate mult mai veche.* »

¹⁷⁵ Lambrino 1958.

¹⁷⁶ Lozovan 1991.

¹⁷⁷ Lambrino 1958, 380.

¹⁷² César, *De bello gallico*, 7, 21 (éd. Constans 1967).

¹⁷³ Podossinov 1987, 157.

assemblée gète en armes. Quant aux luttes armées en plein forum, il les considère comme une pratique indo-européenne, une sorte de jugement de Dieu et estime que si les Gètes peuvent l'exercer ouvertement au milieu même de la cité grecque, c'est que les Grecs leur ont concédé un statut particulier et séparé de celui des citoyens hellènes.¹⁷⁸ Lozovan reprend la thèse de son maître de pensée et ajoute comme pièces à conviction pour l'indo-européanité, outre l'extrait de Tacite déjà précédemment cité par Lambrino,¹⁷⁹ des textes décrivant les *realia* scandinaves et la *armorum confirmacio* ou *wapentagium* anglo-saxonne¹⁸⁰ et cite Dion Chrysostome :

« Les Borysthènes étaient cependant si avides de venir écouter et si authentiquement grecs dans leur caractère que presque tous – bien-entendu armés – étaient présents, parce qu'ils voulaient écouter. »¹⁸¹

Si l'idée de Lambrino et Lozovan quant à la nature indo-européenne de la pratique décrite chez Ovide est intéressante, la façon dont Lozovan réunit son matériel est assez frazérienne : en effet,

¹⁷⁸ Lambrino 1958, 382.

¹⁷⁹ Tacite, *La Germanie*, XI, XIII (éd. Perret 1967) :

« XI. ... *Ut turbae placuit, considunt armati. Silentium per sacerdotes, quibus tum et coercendi ius est, imperatur. Mox rex vel princeps, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis quam jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur ; sin placuit, frameas concutunt : honoratissimum adsensus genus est armis laudare.*

XIII. *Nihil autem neque publicae neque privatae rei nisi armati agunt ; sed arma sumere non ante cuiquam moris quam civitas suffecturum probaverit. Tum in ipso concilio vel principium aliquis vel pater vel propinqui scuto frameaque juvenem ornant : haec apud illos toga, hic primus juvenetae honos ; ante hoc domus pars videntur, mox rei publicae...* »

« Quand la multitude l'a décidé, ils prennent séance en armes. Le silence est commandé par les prêtres qui, pour la circonstance, ont aussi le droit de punir. Puis le roi ou le chef, chacun selon son âge, selon sa noblesse, selon la gloire de ses campagnes, selon son éloquence, se font écouter par l'ascendant de la persuasion plutôt qu'en vertu de leur pouvoir de commander. Si l'avis a déplu, ils le rejettent par des murmures ; s'il a plu, ils agitent leurs framées : l'assentiment le plus honorable est la louange par les armes.

Affaires publique ou affaires privées, ils ne font rien sans être en armes. Mais la coutume veut que nul ne prenne les armes avant que la cité ne l'en ait reconnu capable. Alors, dans l'assemblée même, un des chefs ou le père ou ses proches décorent le jeune homme du bouclier et de la framée : c'est là leur toge, ce sont là les premiers honneurs de leur jeunesse ; auparavant ils sont censés appartenir à une maison, ensuite à l'Etat. »

¹⁸⁰ Lozovan 1991, 81, 82–83.

¹⁸¹ Dion Chrysostome, *Borysthène*, 36, 16 (éd. Nesselrath 2003), traduction personnelle de la traduction allemande.

les différents textes ne semblent pas être à la même hauteur, ni par leur chronologie, ni par leur contenu. Ceci d'autant plus pour le passage de Dion Chrysostome qui décrit une récitation spontanée qui se déroule devant les habitants grecs d'Olbia à un moment où la cité est attaquée par les Scythes et que les Borysthènes sont donc nécessairement armés pour la défendre. Par ailleurs il nous semble que la rixe relatée par Posidionios¹⁸² et les acclamations mentionnées dans le *Livre des cérémonies* de Constantin VII Porphyrogénète¹⁸³ que Lozovan appelle à l'appui peuvent difficilement être rattachées aux faits prétendument rapportés par Ovide.

Lozovan cherche également à consolider la thèse de Lambrino concernant le statut particulier des Gètes dans la cité de Tomis : ainsi interprète-t-il la phrase *non metuunt leges* dans *Tristes*, 5, 7, 14 comme signifiant que les Gètes ne sont pas soumis aux lois grecques.¹⁸⁴ Cependant, il ne donne non plus d'explication pour le fait que, du point de vue des vestiges archéologiques, Tomis est une cité encore parfaitement hellène à l'époque d'Ovide.

En résumé, Lambrino et Lozovan ont eu l'idée intéressante de relier l'épisode de la récitation publique d'Ovide, successivement acclamé par les Gètes, à une éventuelle pratique indo-européenne. Cependant, nous ne savons pas pour autant si le passage d'Ovide peut effectivement être considéré comme un document ethnologique et, le cas échéant, à quel peuple il se réfère.

Ensuite, l'idée d'un statut particulier des Gètes au sein de la cité de Tomis semble nécessairement vouée à l'abandon si nous admettons qu'Ovide n'a jamais rencontré les Gètes tel qu'il le prétend, ce qui est probable, voire pas du tout, ce qui est possible, et que nous considérons que la thèse de l'impossibilité d'une présence durable autre que grecque à Tomis a été défendue avec des arguments très probants par Dionisie M. Pippidi et avec beaucoup de véhémence aussi par Alexandru Avram,¹⁸⁵ thèse qui est par ailleurs confirmée jusqu'à présent par l'archéologie qui n'a trouvé jusqu'à ce jour aucune trace d'une installation de Gètes au sein de la cité de Tomis.

Pour la scène de la récitation publique, une théorie intermédiaire est que la description d'Ovide est une généralisation : le poète aurait en fait eu parmi son public quelques Gètes résidant à Tomis et, peut-être choqué par les pratiques de ceux-ci, aurait élargi à l'ensemble de son public les

¹⁸² Lozovan 1991, 85.

¹⁸³ Lozovan 1991, 86.

¹⁸⁴ Lozovan 1991, 83–84.

¹⁸⁵ Avram 2001a, 583–586.

caractéristiques d'un nombre réduit.¹⁸⁶ Cependant, cette théorie poserait à nouveau la question difficile de la cohabitation de Gètes et de Grecs dans une même cité, situation pour laquelle il n'y a, selon Podossinov, pas de parallèles, à part peut-être, mais sans certitude Tanaïs.¹⁸⁷ En plus il faudrait supposer que les Gètes en question sont hellénisés, puisque la récitation d'Ovide s'est probablement déroulée en grec, comme nous l'avons discuté au point II.2.

Nous serions nous-mêmes plutôt enclin à juger qu'Ovide introduit l'élément gète dans une récitation publique grecque dans l'unique but de présenter à son public romain la barbarie indicible de Tomis et de montrer à quel point sa personne et son talent sont déjà affectés, de sorte à provoquer la pitié de son lectorat et d'obtenir ainsi des soutiens pour ses demandes de grâce.

Il nous semble que pour l'ensemble des passages des lettres pontiques cités sous ce point, Ovide a pu s'inspirer de sources littéraires peut-être désormais perdus et de témoignages d'habitants ou de marchands concernant l'une ou l'autre des peuplades du bassin de la Mer Noire mais qu'en premier lieu il a dû procéder par le renversement des valeurs romaines, en décrivant tout ce qui était contraire aux *mores* et à la *pietas* romaines et en cachant son procédé par l'introduction d'adjectifs à couleur locale. Dans ce sens la scène de la récitation publique est paradoxale : d'une part, c'est l'expression, peut-être reprise à César, de la pire barbarie, d'un comportement anti-civilisé, anti-romain et de l'autre, le sujet de la récitation est ce qu'il y a de plus *pius* d'un point de vue romain – et, comme par miracle, le public barbare approuve. Il nous semble que c'est dans de tels passages qu'Ovide prend les plus grands risques : en effet, afin de démontrer que même les barbares comprennent son attachement à l'empereur, il crée une situation qui dépasse sans doute de loin tout ce qui peut être vraisemblable pour un esprit romain.

En fin de compte, toutes les spéculations sur d'éventuelles rixes ou assemblées en armes sont permises, du moins en dehors de la cité de Tomis dans laquelle, une fois son caractère purement grec prouvé, de tels actes barbares sont inconcevables. La difficulté véritable est que tant que nous ignorons où Ovide a puisé ses sources, nous ne sommes pas en mesure de dire si ces passages se rapportent réellement aux Gètes ou si le nom a servi d'étiquette à une pratique appartenant en réalité à un autre peuple. Ainsi nous ne pouvons

rien savoir avec certitude sur la religion et la politique gètes.

III. Conclusion

Pour le travail que nous avons entrepris ici, nous déplorons de ne pas avoir été en mesure d'exploiter l'intégralité du matériel sur les Gètes, c'est-à-dire en prenant également en considération les temps pré-ovidien, où des événements tels les invasions scythes, les guerres de Mithridate et celles de Burébista auraient peut-être pu nous amener encore d'autres informations.

D'autre part, bien qu'en essayant de traiter notre sujet de façon exhaustive, nous avons, faute notamment de l'accès à des ouvrages rédigés dans les langues européennes orientales, pas pu prendre en compte l'ensemble des théories existantes et les confronter. De même, en matière d'archéologie, nous avons dû nous fier à Podossinov et à nos autres auteurs et, bien que nous ayons survolé l'ensemble des titres des articles publiés à ce propos par le Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanța, nous avons sans doute manqué des éléments importants que nous aurions dû intégrer dans notre travail et qui, peut-être, auraient pu le pousser entièrement dans une autre direction.

C'est en effet de l'archéologie que dépend à notre avis majoritairement la suite des recherches sur la valeur historique des lettres pontiques d'Ovide, recherches qui, il nous semble, stagnent ces temps-ci autour de questions purement théoriques et partiellement politiques qui ont déjà été largement débattues : si les fouilles portaient au jour les traces d'une présence durable gète dans les proximités de Constanța-Tomis au temps d'Ovide, voire, ce qui paraît improbable, au sein même de la cité grecque, l'ensemble des conclusions de Podossinov, que nous avons majoritairement suivies pour cette recherche et essayé d'approfondir, devraient être révisées, de la même façon dont nous avons aujourd'hui cherché à démontrer le faible taux de probabilité de certaines théories existantes.

Entretemps, alors qu'Ovide n'avait pas réussi à éveiller des intérêts suffisants pour qu'il lui fût permis de quitter de son vivant de son lieu de résidence forcé sur les bords de la Mer Noire, au fin fond de l'empire romain, de nos jours il ne cesse d'animer les chercheurs à son sujet et de se rendre plus présent dans le vaste monde universitaire européen qu'il ne l'a probablement jamais été dans la Ville éternelle, la Rome antique.

¹⁸⁶ Vulich citée par Podossinov 1987, 156.

¹⁸⁷ Podossinov 1987, 154.

IV. BIBLIOGRAPHIE

IV.1 Sources

- Res gestae divi Augusti* (éd. Scheid 2007)
Res gestae divi Augusti, (éd. J. Scheid), Les Belles Lettres, Paris (2007)
- César, *De bello gallico* (éd. Constans 1967)
César, *Guerres des Gaules*, t. II, (éd. L.-A. Constans), Les Belles Lettres, Paris (1967).
- CIL
Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin
- Columelle (éd. Forster 1968)
Columella, *On Agriculture*, volume II, (éd. E. S. Forster), Ed. H. Heffner, Cambridge, Harvard University Press, William Heinemann LTD, London (1968).
- Dion Cassius (éd. Cary 1967)
Dio Cassius, *Roman History*, vol. VI, (éd. E. Cary), Cambridge, Harvard University Press, William Heinemann LTD, London (1967).
- Dion Chrysostome, *Borysthène* (éd. Nesselrath 2003)
Dion von Prusa, *Menschliche Gemeinschaft und göttliche Ordnung : Die Borysthenes-Rede*, (éd. H.-G. Nesselrath, B. Bäbler, M. Forschner, A. de Jong), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt (2003)
- Florus (éd. Jal 1967)
Florus, *Œuvres*, t.II, (éd. P. Jal), Les Belles Lettres, Paris (1967).
- Hérodote (éd. Legrand 1945)
Hérodote, *Histoires, Livre IV*, (éd. Ph.-E. Legrand), Les Belles Lettres, Paris (1945).
- Ovide, *Les Métamorphoses*
Ovide, *Les Métamorphoses*, t. 1, (éd. G. Lafaye), Les Belles Lettres, Paris (1969).
- Ovide, *Tristes*
Ovide, *Tristes*, (éd. J. André), Les Belles Lettres, Paris (1968).
- Ovide, *Pontiques*
Ovide, *Pontiques*, (éd. J. André), Les Belles Lettres, Paris (1977).
- Pline l'Ancien (éd. König 1988)
C. Plinius Secundus, *Naturkunde, Bücher III/IV*, (éd. G. Winkler, R. König), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt – München (1988).
- Pomponius Mela (éd. Silberman 1988)
Pomponius Mela, *Chorographie*, (éd. A. Silberman), Les Belles Lettres, Paris (1988).
- Ptolémée (éd. Müller 1883)
Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, (éd. C. Müller, Alfred Firmin Didot), Paris (1883).

- Sénèque (éd. Oltramare 1961)
Sénèque, *Questions naturelles*, t. I, (éd. P. Oltramare), Les Belles Lettres, Paris (1961).
- Pseudo-Scylax (éd. Counillon 2004)
Pseudo-Skylax, *Le périple du Pont-Euxin*, (éd. P. Counillon), Ausonius, Bordeaux (2004).
- Pseudo-Scymnos (éd. Korenjak 2003)
Die Welt-Rundreise eines anonymen griechischen Autors ("Pseudo-Skymnos"), (éd. M. Korenjak), Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York (2003).
- Strabon (éd. Baladié 1989)
Strabon, *Géographie, Livre VII*, t. IV, (éd. R. Baladié), Les Belles Lettres, Paris (1989).
- Tacite, *Annales* (éd. Wuilleumier 1975)
Tacite, *Annales, Livres IV–VI*, (éd. P. Wuilleumier), Les Belles Lettres, Paris (1975).
- Tacite, *La Germanie* (éd. Perret 1967)
Tacite, *La Germanie*, (éd. J. Perret), Les Belles Lettres, Paris (1967).
- Théophraste, *De plantis* (éd. Wimmer 1964)
Theophrastos, *De plantis* in Theophrastos, *Opera, quae supersunt, omnia*, (éd. Fr. Wimmer), Minerva, Francfort (1964), (Didot, Paris 1866)
- Thucydide (éd. Romilly 1962)
Thucydide, *La guerre du Péloponnèse, Livre II*, (éd. J. de Romilly), Les Belles Lettres, Paris (1962).
- Tite-Live (éd. Moore 1971)
Livy, *Books XXVIII–XXX*, (éd. F. G. Moore), William Heinemann, Cambridge, Harvard University Press, London (1971).
- VI.2 Littérature secondaire**
André 1968
J. André, « Introduction » in Ovide, *Tristes*. (éd. J. André), Les Belles Lettres, Paris (1968).
- Ardevan 2010
R. Ardevan, « Tomis sous Auguste – une approche numismatique ». *Antiquitas Istro Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Editura Mega, Cluj-Napoca (2010), 587–591.
- Avram 2001
Al. Avram, Colonizările secundare, amenajarea teritoriilor rurale. (M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), *Istoria Românilor*, I, Editura Enciclopedică, Bucarest (2001), 543–553.
- Avram 2001a
Al. Avram, Aspecte ale culturii locale. (M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), *Istoria Românilor*, I, Editura Enciclopedică, Bucarest (2001), 583–586.

- Babeș 2001
M. Babeș, Descoperiri funerare. (M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), *Istoria Românilor*, I, Editura Enciclopedică, Bucurest (2001), 655 ss.
- Bajora 2006
A. Bajora, *Prezența barbară în orașele – colonii grecești din nord-vestul Mării Negre în secolele VII–I a. Chr.*, Chișinău (2006), (mémoire de maîtrise).
(http://www.istoria.md/articol/116/Tomis__astăzi_Constanța,_România_20/11/2009)
- Baladié 1989
R. Baladié, Commentaires. Strabon, *Géographie, Livre VII*, t. IV, (éd. R. Baladié), Les Belles Lettres, Paris (1989).
- Barnea 1980
Al. Barnea, Genucla. *Magazin istoric*, Bucurest, 4 (157), (1980), 38–39.
(<http://www.encyclopedia-dacica.ro/dave/genucla.htm> 18/04/2011)
- Claassen 1994
J.-M. Claassen. *Scholia Reviews*, 3, (1994).
(<http://www.classics.und.ac.za/reviews/94-1verd.html> 18/04/2011)
- Coja 1990
M. Coja, Greek Colonists and Native Populations in Dobruja (Moesia Inferior) : The Archaeological Evidence. (J.-P. Descoeudres), *Greek Colonists and Native Populations*, Humanities Research Centre Canberra, Clarendon Press, Oxford (1990), 157–168.
- Dana 2005
D. Dana, *Enjeux et controverses autour du mythe de Zalmoxis*, thèse de doctorat sous la direction de François Hartog et Zoe Petre, soutenue en 2005 à l'EHESS, Paris.
- Dana 2008
D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Polirom, Iași (2008).
- Ehlers 1988
W.-W. Ehlers, Poet und Exil. Zum Verständnis der Exildichtung Ovids. (A. Dihle, W. Harms, A. Heuss, etc.), *Antike und Abendland*, XXXIV, Walter de Gruyter, Berlin – New York (1988), 144–157.
- Franke 1997
P. R. Franke, M. K. Nollé, Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete. *Saarbrücker Studien zur Archäologie und alten Geschichte*, 10, (1997) (*non vidi*).
- Hofmann 1987
H. Hofmann, The unreality of Ovid's Tomitan exile once again. *Liverpool Classical Monthly*, V.12, 2, University of Liverpool, Liverpool (1987), 18–22.
- Lambrino 1958
S. Lambrino, Tomes, cité gréco-gète, chez Ovide. (N.I. Herescu), *Ovidiana, Recherches sur Ovide*, Les Belles Lettres, Paris (1958), 379–390.
- Lascu 1957
N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu. Publius Ovidius Naso*, Biblioteca antica. Studii II, Editura Academiei, Bucurest (1957), 119–191.
- Lascu 1971
N. Lascu, *Ovidiu, omul și poetul*, Editura Academiei, Bucurest (1971).
- Lozovan 1962
E. Lozovan, Ovide, agnothète de Tomes. *Revue des études latines*, 39, (1962), Les Belles Lettres, Paris, 172–181.
- Lozovan 1991
E. Lozovan, Ius iniustum chez les Gètes de Tomes selon Ovide. *Revue des études latines*, 68, (1991), Les Belles Lettres, Paris, 80–87.
- Pippidi 1965
D. M. Pippidi, Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană. (D. Berciu, R. Vulpe), *Din istoria Dobrogei* I (Bibliotheca Historica Romaniae II), Editura Academiei, Bucurest (1965), 139–324.
- Pippidi 1967
D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Editura Științifică, Bucurest (1967).
- Podossinov 1987
A. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebiets* (Xenia 19), Universitätsverlag Konstanz, Konstanz (1987).
- Rădulescu 2001
A. Rădulescu, C.C. Petolescu, *Istoria Daciei de la Burebista până la cucerirea romană*. (M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), *Istoria Românilor* I, Editura Enciclopedică, Bucurest (2001), 655 ss.
- RPC
A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripolles, *Roman Provincial Coinage I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69). Part I: Introduction and Catalogue*, London – Paris (1998).
- Sear 1978
D. R. Sear, *Greek Coins and their Values*, Seaby, London (1978).
- Talmațchi 2006
G. Talmațchi, *Les Monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte* (Collection Moneta 51), Wetteren (2006).

Vertan 2002

A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană, secolele I–III*, Nereamia Napocae, Cluj (2002).

Vulpe 1969

R. Vulpe, Note de istorie tomitană. *Pontice*, II, (1969), 149–167.

Zimmermann 2005

B. Zimmermann, Ovids Abschied von Rom. Zur Struktur des I. Buchs der Tristien. *EIKASMOS*, XVI, (2005), 211–221.

(http://www2.classics.unibo.it/Eikasmos/eik_pdf/2005/Zimmermann_05.pdf23/11/2009)

V.3 Volumes d'encyclopédies et dictionnaires

Cambridge 1996

The Cambridge Ancient History, X, A. K. Bowman, Ed. Champlin, A. Lintott (éd.), Cambridge University Press, (1996).

PRE 1910

Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 7,1, G. Wissowa, W. Kroll (éd.), J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart (1910).

Gaffiot 2000

Le grand Gaffiot, dictionnaire latin-français, Hachette, Paris (2000).

IV.4 Sites internet

MINAC

Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanța

(<http://www.minac.ro/> 12/04/2011)

Fig. 1. Monnaie tomitaine frappée possiblement sous Auguste (RPC 1823) (collection privée).

CLĂDIRILE COMANDAMENTULUI DIN CASTRUL DE LEGIUNE TRAIANIC DE LA BERZOBIS

Alexandru Flutur*

Keywords: *Berzobis, legionary fortress, headquarters building, legio IIII Flavia Felix, roman military architecture.*
Cuvinte cheie: *Berzobis, castru de legiune, clădirea comandamentului, legio IIII Flavia Felix, arhitectură militară romană.*

Headquarters Buildings in the Trajanic Legionary Fortress at Berzobis (Abstract)

The fortress of *legio IIII Flavia Felix* at Berzobis (Berzovia, Caraș-Severin county) was most likely founded between the Dacian wars and functioned until the start of Hadrian's reign, when the legion left Dacia (see note 2). Archaeological excavations carried out in *principia* over 1998–2005 identified three construction periods: two in timber and one in stone. We may estimate that the first timber building included as follows: *basilica* 42.50 × 8.50 m – and *armamentaria* rooms (NW corner) – 3 × 4 m. In phase II, *basilica* measured appr. 46.30 × 8 m and the room excavated in *armamentaria*, 2.50 × 4 m. Traces of two rooms: 3.60 × 4 m, 2.70 × 4 m respectively were found on the cross-hall south side. The *basilica* front is suggested by holes of strong posts, about 40 cm thick, inserted at 1.30 m depth from the ancient humus. No wall prints (foundation ditches) were identified in-between these posts; most likely, there was a board wall, as in Inchtuthil case. It seems these phase I posts were preserved for the timber building II. At 60–100 cm distance from the posts line, a ca. 20 cm deep, 50–60 cm wide trench was identified, serving presumably as drainage.

The layout of the stone headquarters building overlay almost entirely the foundation trenches, the stone being removed in the XVIII century when the Habsburg administration displaced the old village to its current location. The following areas were distinguished: *aedes principiorum* + *aerarium* (10.30 × 10 m); rooms A = 6.15 × 10.30 m, B = 5.90 × 10.30 m, hall C = 2.15 × 10.30 m, D = 6.80 × 10.30 m (D1 = 6.80 × 4.25 m, D2 = 6.80 × 5.75 m). *Basilica* measures 51 × 14 m between the foundation trenches. Still, the building width, given by the rear range of rooms, is 63 m. An outer *porticus* probably existed, since a stone base bound with cement (70 × 90 cm) that might have belonged to a pilaster was found on its south side, in connection with a reduction of *basilica* sizes. Additionally, the measurements of the following sectors may be proposed: inner courtyard – 27 × 49 m –, *armamentaria* galleries – 5.30 m wide (the first room on the north side would be 5.30 × 4 m) – and the internal portico with depth of 4.60 m. The overall sizes of the stone HQ is presumed to be of 63 × 90 m.

The research of the legionary fortress at Berzobis provides a very clear image of the military architecture under Trajan. The headquarters buildings there are representative for the start of the 2nd century AD, however they are within the framework of implementing the layout of this building type (see Diaconescu 2008) in Principate fortresses.

Castrul legiunii *IIII Flavia Felix* de la Berzobis (loc. Berzovia¹, jud. Caraș-Severin) – v. Pl. 1 – a fost ridicat cel mai probabil între cele două războaie dacice și a funcționat până la începutul domniei lui Hadrian (118/119 p. Chr.), când legiunea pleacă din Dacia.²

Cercetările arheologice din ultimii ani s-au desfășurat în zona clădirii comandamentului.³

După cele șapte campanii s-a conturat planul principalelor sectoare din *principia*: încăperile posterioare, *basilica* și *armamentaria*. Sub nivelele acestei faze de piatră au fost surprinse două faze de construcție a comandamentului de lemn (v. planul general – Pl. II). Publicarea recentă a rezultatelor săpăturilor arheologice din anii 1965–1968 în castru⁴ a contribuit la completarea planului

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: sanduflutur@yahoo.com.

¹ Acesta este numele actual al satului; înainte localitatea se numea Jidovin (în documentele habsburgice apare în forma Zsidovin).

² Protase 1967, 49–51. V. și Protase 1970. Subiectul a fost tratat recent la Nemeth 2005, 38, 81. Pentru istoricul cercetărilor v. și Medeleț-Flutur 2002; Flutur 2006.

³ Săpăturile au fost reluate în 1998 sub conducerea științifică a regretatului arheolog Florin Medeleț. V. Flutur 2000 și

Flutur 2001. Informația arheologică a fost sintetizată în teza de doctorat: A. Flutur, *Principia în castele romane de legiune (sec. I–III)*, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 2008 – coordonator prof. dr. D. Protase. Responsabil științific al șantierului până în anul 2003 a fost Florin Medeleț (Institut Român de Tracologie – Filiala Banat), iar în 2005 Ovidiu Bozu (Muzeul Banatului Montan din Reșița). Săpăturile au fost finanțate de către Muzeul Banatului Timișoara; în 2002 o parte din cheltuieli au fost suportate de muzeul reșițean.

⁴ Protase 2010.

comandamentului de piatră, devenind deductibilă lungimea acestuia.

Fazele de construcție în lemn

Structurile de lemn sunt indicate prin gropi de stâlpi și șanțuri de implantare a pereților. Gropile de stâlpi, care nu au legătură vizibilă cu șanțuri de pereți, se diferențiază cronologic, încadrându-se în cele două faze de construcție. S-a observat diferențierea clară între fazele de lemn pe latura din spate a basilicii, unde se observă urmele celor doi pereți (P1 și P2) care funcționează în perioade de timp diferite. Relația dintre cele două construcții de lemn este evidentă și în sectorul nordic din basilica și *armamentaria* de piatră, unde sub șanțul din fața basilicii II avem șanțul de fundație din *armamentaria* I. Se poate ca stâlpii fațadei basilicii din faza II să fi aparținut inițial fazei I; cert este că au fost desființați înaintea construcției de piatră. Aceasta nu schimbă teoria existenței a două faze de lemn deoarece avem *armamentaria* de lemn complet diferite, ale căror planuri se suprapun, precum și structuri de lemn din cele două perioade de construcție pe latura posterioară a basilicii. Dacă din faza I n-a apărut până acum un nivel de călcare distinct deasupra humusului, în clădirea fazei a II-a au fost surprinse mai multe lutuiele.

Primul strat de amenajare a curții – compus din nisip și pietriș fin – este tăiat de șanțul de fundație a basilicii de piatră și mărginește șanțul de implantare a peretelui de lemn. Acest strat reprezintă primul nivel de amenajare a curții din *principia* II de lemn. Dacă la începutul cercetărilor vorbeam despre evidența existenței unei clădiri de lemn a comandamentului, atribuindu-i o parte a structurilor de lemn ale căror urme fuseseră găsite în zona clădirii de piatră, în acest moment se pot da planuri parțiale pentru cele două comandamente de lemn.

În privința clădirii din **faza I** – Pl. III –, pe latura de nord s-au diferențiat clar *armamentaria* din faza I față de cele din faza II. Se pare că în *principia* I sala transversală era mai lată cu 50 cm decât cea a fazei II⁵. Lungimea primei basilici (care reprezenta în mod obișnuit și lățimea comandamentului) poate fi estimată la 42,50 m, nu cu mult diferită față de a doua (46,30 m). Deocamdată nu avem urme clare pentru șirul posterior de camere

din *principia* I. Probabil că se apropia ca dimensiuni de cel din faza II; oricum, peretele din spate al basilicii din faza II l-a secondat pe cel din faza I la o distanță de 50 cm. Dacă lățimea tronsonului posterior este deductibilă (de obicei egală cu cea a restului clădirii), profunzimea încăperilor se poate doar presupune. Pentru *principia* I putem estima dimensiunile următoarelor spații: basilica – 42,50 × 8,50 m – și *armamentaria* din colțul nord-vestic – cu încăperi de 3 × 4 m. Presupunem că stâlpii care formau fațada basilicii în faza II au aparținut și fazei I; astfel lățimea basilicii I ar fi de aproximativ 8,50 m.

În cazul clădirii ulterioare, din **faza II**, avem ceva mai multe date – Pl. IV. *Basilica* II măsoară circa 46,30 × 8 m, iar încăperea săpată din *armamentaria* 2,50 × 4 m. În extremitatea de sud a sălii transversale au fost descoperite urmele a două încăperi; cea din colțul sud-vestic are 3,60 × 4 m, iar cealaltă 2,70 × 4 m. Logic, în capătul opus (cel de nord) al sălii trebuie să fi fost ridicată estrada unui *tribunalium*. Presupunem o intrare laterală în *principia* II pe latura de nord, între *basilica* și prima încăpere din *armamentaria* existând un spațiu de aproximativ 3,50 m care putea fi folosit ca pasaj. Fațada basilicii II era susținută de un șir de stâlpi puternici (cu grosimea de circa 40 cm) cu gropi de implantare foarte adânci (circa 1,30 m de la humus), fiind săpate două dintre aceste gropi. În dreptul acestora nu s-au găsit urme de perete, ceea ce ne face să credem că nu exista o fundație a peretelui din scânduri, care era susținut de pilaștri de lemn (cum se presupune și la Inchtuthil). La o distanță între aproximativ 60 cm și 1 m de șirul de stâlpi din fațada basilicii s-a găsit un șanț relativ paralel, adânc de circa 20 cm, cu lățimea de 50–60 cm, pe care inițial l-am interpretat ca urma peretelui basilicii II; aceasta și pentru că așa-zisele șanțuri de fundație din faza II sunt puțin adânci (nu depășesc de cele mai multe ori 20 cm adâncime) și au ca umplutură același material predominant – calcarul fărâmițat. Se pare totuși că linia fațadei basilicii II este dată de urmele stâlpilor, și nu de această amenajare care reprezintă mai degrabă un șanț de drenaj aflat în fața sălii transversale. În privința șirului posterior de camere, adâncimea acestora poate fi presupusă la 8 m, singurul element care putea să aparțină peretelui din spate al clădirii fiind un șir de stâlpi, din care s-au identificat doar doi. O încăpere posterioară din colțul sud-vestic ar putea fi identificată după o urmă puțin adâncă a unui posibil perete⁶, aflată la o distanță de aproximativ 2,20 m față de presu-

⁵ Probabil în faza I nu avem pasaj lateral, cum se presupune pentru faza II între *basilica* și *armamentaria*. În caz că stâlpii care susțineau fațada basilicii din faza II nu au aparținut și fazei I, am avea basilica I sensibil mai îngustă (6,50–7 m) urmând ca urmele acelor stâlpi din fața ei basilicii să fie descoperite în cercetări ulterioare.

⁶ Urmele pereților din faza II sunt de obicei puțin adânci (în general între 10 și 20 cm, uneori mai puțin).

pusul perete exterior de pe latura de sud a comandamentului. Se pare că pereții exteriori ai rândului posterior de încăperi nu aveau șanț de implantare; ca urmare, planul acestora va fi dat de aliniamentul gropilor pentru stâlpii de susținere.

Faza de piatră

Planul clădirii de piatră – orientată est-vest, pe axa castrului – poate fi stabilit cu precădere pe baza șanțurilor de fundație, piatra din fundații fiind scoasă aproape în totalitate în epoca modernă. Deși s-au cercetat porțiuni mici din obiectiv, o reconstituire grafică este posibilă – Pl. V; dimensiunile totale ale clădirii sunt estimate la 63 × 90 m. În momentul construcției comandamentului de piatră, zidurile dubleză practic mai vechile structuri de lemn.

Pe șirul camerelor posterioare au fost identificate: *aedes principiorum*, camerele A, B, coridorul C și o ultimă încăpere D. Sub *aedes* funcționa un *aerarium*, subsolul fiind săpat la aproximativ 2,60 m față de humusul antic. Fundația zidului dintre *aedes* + *aerarium* și camera A a fost săpată la o adâncime de circa 2,90 m față de aceeași coordonată, având lățimea de 1,40–1,45 m. Fundația zidului de vest (din spate) a capelei stindardelor are lățimea de 1,20–1,25 m. Zidul dintre camera B și coridorul C păstrează o mică porțiune de elevație, din piatră măruntă și mortar, care n-a mai prezentat interes pentru căutătorii de piatră. Zidul dintre A și B era lat de 1,10–1,20 la temelie, aceasta fiind săpată la o adâncime de 1,40 m față de *humus*-ul antic. În groapa modernă de scoatere a acestui zid s-au găsit fragmente din blocuri de calcar fasonate și un asemenea bloc întreg (rectangular, are dimensiunile de 92 × 55 × 39 cm). Lățimea fundației zidului dintre coridorul C și camera D este de circa 1,25 m, pe când zidul perimetral de sud al comandamentului, care delimitează încăperea D are fundația lată de 1,20 m. În *aerarium* au fost evidențiate clar două podele suprapuse, una de *cocciopesto* cu fragmente de cărămidă, cealaltă de lemn – indicată de urmele de lemn carbonizat. Subsolul a fost desființat la un moment dat, fiind umplut cu calcar sfărâmat. Se pare că încăperea centrală a mai fost folosită un timp; peste nivelul calcarului se adaugă un strat cu multe fragmente de țigle care reprezintă mai degrabă o amenajare decât o dărâmătură. În camera A s-a constatat existența unei podele de *cocciopesto*, similară cu cea din camera B, căreia i-a succedat o ultimă amenajare cu calcar. În camera B, podeaua de *cocciopesto* este precedată de un strat de arsură (posibil indiciu al unei podele de lemn). Coridorul C are două nivele de *opus signinum* și

unul de calcar zdrobit. Încăperea D a fost împărțită în două printr-un zid îngust construit din fragmente de țigle: în D1 podeaua este din *opus signinum*, iar în D2 podeaua constă într-o luitură. Între șanțurile de fundație ale zidurilor, încăperile au aproximativ următoarele dimensiuni: A = 6,15 × 10,30 m, B = 5,90 × 10,30 m, coridorul C = 2,15 × 10,30 m, încăperea D = 6,80 × 10,30 m (D1 = 6,80 × 4,25 m, D2 = 6,80 × 5,75 m, iar peretele despărțitor are o grosime de 30 cm). *Aedes principiorum* va fi avut formă pătrată; avea aceeași profunzime cu a celorlalte camere – 10,30 m –, lățimea fiind estimată la circa 10 m.

Cercetarea în zona basilicii a dus, de asemenea, la aflarea dimensiunilor sălii transversale. Aceasta măsoară, între șanțurile de fundație, 51 × 14 m. Fundația zidului vestic (înspre încăperile posterioare) era lată de aproximativ 1,20 m, iar cea a fațadei sălii de 1,50 m. Aici, în zona centrală șanțul de fundație are o lățime impresionantă – circa 4 m; este posibil ca în acea porțiune îngustă (2,5 m) a secțiunii realizate să avem de-a face cu urmele substructiei unei intrări monumentale în *basilica*. Interesant este că lungimea basilicii (aproape 54 m, incluzând șanțurile de fundație) este mai mică decât cea a ansamblului posterior de camere cu aproape 5 m pe latura de sud, pe latura de nord existând foarte probabil o situație simetrică. Am avea astfel o lățime totală a comandamentului de piatră (măsurată pe șirul posterior de camere) de 63 m. Pe aliniamentul limitei de sud al acestui ansamblu posterior, la aproape 4 m de latura de sud a basilicii, a fost descoperită o bază de piatră legată cu mortar (cvasi-rectangulară, aproximativ 70 × 90 cm), care putea să facă parte dintr-un portic exterior al comandamentului. Spre deosebire de alte ziduri din *principia*, care au fost scoase în totalitate în epoca modernă, în prima încăpere din *armamentaria* au apărut porțiuni de fundație păstrate, din piatră de stâncă legată cu mortar. Pe lângă conturarea primei camere de pe latura de nord a așaziselor depozite de armament, a apărut șanțul de fundație, cu lățimea de 2 m, a porticului curții. Lățimea acestei fundații pare exagerată față de grosimea zidului nordic exterior al clădirii, de 1,05 m, sau față de alte ziduri. Probabil exista aici o structură adosată zidului porticului care nu poate fi reperată la nivelul fundației; situația este analogă cu șanțul de fundație cu lățimea de 4 m din partea centrală a fațadei basilicii. Se mai pot estima dimensiunile următoarelor spații: curtea – 27 × 49 m –, galeriile pentru *armamentaria* – cu lățimea de 5,30 m (prima încăpere pe latura de

nord ar avea $5,30 \times 4$ m) – și porticul interior, cu profunzimea de 4,60 m⁷.

În curte s-au observat 6–7 straturi succesive de pietriș fin, situație care arată că periodic se realiza nivelarea curții. Primul strat (de nisip și pietriș fin) din curte aparține fazei a doua de lemn a clădirii comandamentului. În interiorul basilicii se disting două sau trei nivele de călcare principale. În apropierea zidului dinspre șirul posterior de încăperi apare o podea de *cocciopesto* în care erau inserate bucăți de țigle. În restul basilicii acest prim nivel de călcare este indicat de un strat din lut brun amestecat cu calcar. Abia stratul următor, o lutuială compactă cu grosimea de 10–15 cm, se întinde pe toată suprafața basilicii. Anumite porțiuni din această podea au fost afectate de foc; se poate să aibă legătură cu incendiile care au lăsat urme în mai multe zone ale castrului. Ultima amenajare este de proporții mai mari, fiind adus un strat foarte gros în care intră, pe lângă calcar, arsură și multe fragmente mici de țigle. Nivelul acesta arată limpede că, spre sfârșitul prezenței legiunii la Berzobis, au avut loc distrugerii și demolări majore. S-au găsit, de asemenea, fragmente din blocuri de calcar folosite în elevație, elemente de zăvor, scoabe, piroane și alte fragmente din piese de fier care făcuseră parte inițial din construcții de lemn.

În exteriorul clădirii au fost constatate două nivele de călcare: primul includea o rigolă din fragmente de țigle care înlesnea scurgerea apei de ploaie care venea de pe acoperiș, situată în apropierea zidurilor de sud și de vest ale clădirii; al doilea strat reprezintă o amenajare care umple rigola și nivelează terenul în exteriorul comandamentului. Această nivelare și realizarea ultimei podele din *basilica* pot fi puse în legătură cu transformări importante ce vor fi avut loc în ultima perioadă de existență a castrului. Aceste ultime straturi se compun în cea mai mare parte din materiale care provin din construcții mai vechi. Pe lângă calcarul omniprezent care este de obicei fărâmițat, fără ca să lipsească bucăți din blocuri fasonate, se găsesc multe fragmente de țigle, mortar, cuie, piroane, precum și urme de arsură. Toate acestea ne duc cu gândul la demolarea sau distrugerea unor clădiri din castru cu puțin timp înainte de abandonarea acestuia.

Inventarul arheologic este relativ sărac și provine aproape în totalitate din amenajările fazei de piatră sau din gropile moderne. Pe lângă

fragmentele de ceramică uzuală, cuie și un bogat material tegular (fragmente de țigle de acoperiș cu ștampila LEG IIII FF), s-au găsit trei monede (doi ași din timpul lui Traian și unul de la Nero). Din groapa de implantare a unui stâlp din prima fază de lemn, aflat în partea din față a basilicii, provine o tăbliță de blestem (*tabella defixionum*), cu câteva caractere în greacă, care se află în studiu. Cele 112 fragmente de tegule ștampilate au fost împărțite pe trei tipuri, fiecare tip indicând folosirea unui *signaculum* diferit⁸.

Prin conturarea planului clădirii comandamentului, am aflat că în *principia* se intra dinspre est, capela stindardelor aflându-se în extremitatea de vest. Prin urmare, castrul era orientat cu *porta praetoria* pe latura de est, și nu pe cea de vest cum s-a susținut până acum⁹. Dealtfel, H. von Petrikovits, pledând pentru o abordare mai critică a informațiilor lui Pseudo-Hyginus, arată că situația arheologică ne indică trei posibilități de orientare pentru castrul de legiune: cu *porta praetoria* spre dușman, spre un râu sau în funcție de configurația terenului.¹⁰

Clădirea comandamentului de la Berzobis – observații și interpretări

Pentru castrul de legiune de la Berzobis, demersul științific privind *principia* implică analiza a trei faze de construcție, situație aparent paradoxală pentru că funcționarea sitului legionar nu depășește ca durată 20 de ani. Cele două comandamente de lemn și un al treilea de piatră reprezintă clădiri distincte, deși cu planuri relativ asemănătoare și ridicate pe același amplasament. Dealtfel, și prin analogie cu alte castru sau orașe (v. Colonia Dacica Sarmizegetusa), este firesc ca *locus gromae* să fi rămas tot timpul același, situație care poate fi confirmată de viitoarele cercetări arheologice. Ipoteză, cele trei perioade de construcție pot fi încadrate cronologic după cum urmează: 1. prima fază ar corespunde anilor 102–106 p.Ch.¹¹; 2. a

⁸ Flutur 2003.

⁹ Protase 1967, 50. Această afirmație a fost reluată și de alți autori – de ex. Piso 2000, 210.

¹⁰ Petrikovits 1975, 127–128; v. și Diaconescu 1984, 145–146, cu privire specială la orientarea castrului auxiliar de la Gilău și Buciumi. Se poate observa că în cazul unei însemnate părți a castrului de legiune *porta praetoria* da înspre râul în apropierea căruia era amplasată fortificația. Menționăm doar câteva exemple: Caerleon, Chester, Wroxeter, Inchtuthil, Mirebeau sur Beze. În plus, pe Rin și pe Dunăre, fiecare castru își avea *porta praetoria* înspre fluviu, deci spre *barbaricum*, dar în aceeași măsură spre importanta cale fluvială.

¹¹ Ridicarea la Berzobis a unui castru de marș în 101 p. Chr., la începutul războiului, în timpul înaintării armatei romane de la Dunăre spre Porțile de Fier ale Transilvaniei, nu poate fi

⁷ Deocamdată acestea sunt datele disponibile în urma cercetărilor modeste de până acum. Sperăm că în viitor se vor întreprinde săpături arheologice de anvergură de către echipe largi de specialiști, care vor realiza și planuri minuțioase ale clădirilor din castru.

două clădire de lemn – după terminarea războiului dacic în 106 p. Chr.; 3. clădirea de piatră se ridică după câțiva ani de funcționare a celui de-al doilea comandament de lemn și este abandonată o dată cu plecarea legiunii (la 118/119 p. Chr.).

Deși cercetarea arheologică în *principia* de la Berzobis se află încă sub semnul începutului, fiind săpată doar o mică parte din obiectiv, planurile celor trei clădiri au prins contur și pot fi reconstituite într-o anumită măsură. În primul rând, clădirile de lemn sunt cu atât mai importante cu cât se cunosc puține planuri de comandamente legionare de lemn: în câteva castră augusteice, apoi în unele castră din Britannia. În unele fortificații de legiune, care au fost reconstruite în piatră, urme de *principia* de lemn au fost doar minimal identificate ca atare sau numai presupuse (vezi în Britannia, apoi la Novae etc.). Altfel stau lucrurile în cazul numeroaselor castră auxiliare cercetate, fiind cunoscute în cadrul acestora multe planuri de *principia* de lemn. Cercetătorii sunt de acord că clădirile auxiliare derivă din planul comandamentului legionar, deși suferă unele simplificări sau modificări față de așa-zisul model standard. Pentru arhitectura legionară în lemn există rezolvări tipice în zona clădirilor centrale, aproximativ aceleași pe toată perioada Principatului, de exemplu în privința tehnicii de construcție sau a dimensiunilor edificiilor. Aceste construcții de lemn, relativ mici, prefigurează construcțiile de mai târziu din piatră, mai mari. Planul, în esență, nu suferă modificări din timpul lui Augustus, cu excepția spațiului central din șirul posterior de camere care a fost transformat din culoar, prin care se comunica cu altă clădire (*praetorium*), în *aedes* în care erau păstrate *signa*.

Vor fi interesante comparațiile construcțiilor de lemn de la Berzobia (de ex. basilica II = 46,30 × 8 m) cu celelalte *principia* legionare de lemn cunoscute. Observăm că la Haltern lățimea clădirii este de 47 m (dimensiuni totale: 47 × 54 m), la Marktbreit 51 m (× 60 m), iar la Exeter 45 m. La Inchtuthil basilica măsoară 42,7 × 9,1 m, iar ansamblul încăperilor posterioare 42,7 × 8,5 m. Paralelisme se pot face și cu comandamentele de la Longthorpe și Lincoln, dar și cu forul de lemn de la Waldgirmes (cu sala transversală de 45 × 12 m),

pusă sub semnul întrebării o dată ce avem mărturia lui Traian – „inde Berzobim, deinde Aizi processimus” (Priscianus, VI, 13, 205). Urme ale acelei fortificații n-au fost însă identificate pe teren. Acest castru ar putea avea dimensiuni cu mult peste cele 20 de hectare destinate mai târziu soldaților din *III Flavia Felix*. Dar chiar dacă admitem că fortificația legiunii ar suprapune un castru de marș, prima clădire de lemn a comandamentului va fi fost ridicată după sfârșitul campaniei militare din 101–102 p. Chr.

sau cu cel din Colonia Dacica Sarmizegetusa, care are basilica de 41,40 × 10,50 m. Lățimea basilicii este condiționată într-o anumită măsură de limitele tehnice. Grinzile transversale nu puteau fi cu mult mai lungi de 9 m.

Interesantă pentru amândouă clădirile de lemn de la Berzobis este prezența galeriilor cu încăperi laterale curții (*armamentaria*), situație inexistentă la comandamentele augusteice, dar care nu apare în mod clar nici la Inchtuthil, Lincoln sau Longthorpe. Tot ca particularitate pentru construcțiile de lemn sunt cele două încăperi din capătul sudic al basilicii din faza II. Observăm, așadar, ca tendință generală o mai mare apropiere a planului clădirii de lemn față de un plan standard al clădirii de piatră. În forul de lemn de la Sarmizegetusa¹², contemporan cu comandamentele de lemn de la Berzobis, se constată prezența galeriilor de camere laterale curții, precum și *tribunalia* în basilica. Cele două situri reprezintă poate cazurile cele mai bune pentru studiul arhitecturii acestui tip de clădire – forul-bloc sau comandamentul militar – din vremea lui Traian¹³.

În privința clădirii de piatră de la Berzobis, observăm că dimensiunile sale (63 × 90 m) se încadrează în tabloul general al suprafețelor comandamentelor de legiune din imperiu¹⁴, intrând totuși în categoria clădirilor relativ mici; se apropie de Nijmegen, Caerleon și Carnuntum, iar la polul opus se află Potaissa, cu suprafața cea mai mare pentru o singură legiune. Șirul posterior de camere are o lățime de 10,30, la fel ca la el-Lejjun și apropiat de Mirebeau sur Beze (10 m), Novae (9,30 m) sau chiar Potaissa (11,80 m). Basilica (51 × 14 m, în interior) pare să fie una dintre cele mai mici, dar se apropie ca mărime de cea de la el-Lejjun (52,50 m în exterior × 11,50 m). Sala transversală nu se întinde însă pe întreaga lățime a clădirii, de 63 m (dată de șirul posterior de încăperi), ci lasă loc porticului exterior, presupus pe amândouă părțile laterale ale clădirii. Într-adevăr, această micșorare a basilicii în favoarea porticului pare să fie o particularitate. O situație relativ asemănătoare întâlnim

¹² Cf. Étienne et alii 2003.

¹³ Cercetătorii vorbesc despre *forum legionis*, despre *principia* de tip *forum* și despre *forum* de tip *principia*. Avem de-a face cu un tip de clădire al cărei plan a fost aplicat atât în orașe, cât și în castră – Diaconescu 2008.

¹⁴ Avem date pentru următoarele comandamente legionare de piatră: Nijmegen = 65 × 87 m; Vetera = 95 × 120 m; Novaesium = 85 × 90 m; Bonna = 75 × 115 m; Mirebeau sur Beze = 85,40 × 85,60; Caerleon = 66,2 × 93,5 m; Chester = 74 × 100 m; Lauriacum = 70 × 80 m; Carnuntum = 60 × 90 m; Aquincum = 70 × 110 m; Novae = 59 × 103,5 m; Potaissa = 72 × 124,60 m; Lambaesis = 90 × 98 m; Palmyra = 75,87 × 75,81; el-Lejjun = 52,50 × 63 m.

la comandamentul de lemn de la Inchtuthil, dar aici șirurile de stâlpi ai porticelor vin în prelungirea laturilor scurte ale basilicii. De asemenea, o reducere a lățimii clădirii, începând din dreptul curții, mai avem la Aquincum, la el-Lejjun, precum și la Dura Europos.

Cele trei comandamente de la Berzobis apar într-o perioadă de timp când arhitectura militară era deja cristalizată, constituind exemple valoroase pentru ceea ce însemnau *principia* de legiune în vremea lui Traian¹⁵.

Trăsături generale ale comandamentelor de legiune în timpul Principatului, după epoca lui Augustus

Fiecare castru legionar sau auxiliar avea un *forum*, această denumire fiind folosită de către Titus Livius, Pompeius Festus sau de Polybios și Flavius Josephus (aceștia din urmă cu termenul grecesc ἀγορά). În castrul permanent, clădirea centrală – *principia* – înconjură spațiul forului (*Forumsplatz*), fiind așezată la întâlnirea străzilor principale, *via praetoria* și *via principalis*. Legătura arhitecturală dintre „Lagerforum” (*principia*) și *fora* orașelor este de netăgăduit¹⁶.

Clădirea comandamentului constituia centrul administrativ și religios al castrului. Planul ei conținea patru obiective principale față de care se raportau și restul elementelor din complexul arhitectural; cele patru părți esențiale sunt: *locus gromae*, curtea, *basilica* și *aedes principiorum*. Locul gromei era important pentru trasarea celor două axe sacre ale castrului, pentru ordonarea (= cosmizarea) spațiului respectiv. Această semnificație deosebită va fi tot mai vizibilă începând cu secolul al II-lea p. Chr., când deasupra gromei se construiesc edificii monumentale care asigurau intrarea în *principia* (de ex. Lambaesis, Lauriacum, Aquincum etc.).

În curte se intra printr-o poartă monumentală, care trebuie să fi format împreună cu *locus gromae* o unitate arhitectonică. Curtea era încadrată de obicei de portice pe trei sau pe toate cele patru laturi. Din porticele laterale erau accesibile încăperile numite în general *armamentaria* – depozitele de armament și echipament; cei mai mulți autori admit că nu toate camerele laterale aveau această destinație, unele fiind utilizate ca *officia* sau *scholae*.

¹⁵ Planul clădirii comandamentului este canonic. Se presupune existența în mediul arhitecților militari a manualelor de planuri, care s-ar fi păstrat din timpul lui Augustus. Probabil că fiecare arhitect militar, mai ales într-un castru de legiune, își permitea doar abateri minore de la planul standard. V. Evans 1994.

¹⁶ Petrikovits 1975, 68.

În continuarea axei longitudinale a curții se ridica *basilica*, cel mai impunător edificiu din clădirea comandamentului. Pentru a ajunge în sala transversală se urcau, în cele mai multe cazuri, câteva trepte; de la intrarea în *principia* până la intrarea în *aedes* se realiza de obicei o înălțare graduală a nivelului de călcare. Deseori, era necesară împărțirea în două sau trei nave a spațiului vast al basilicii prin șiruri de pilaștri sau coloane care susțineau acoperișul.

Convingerea unanimă este că *aedes principiorum*¹⁷ reprezintă cea mai importantă încăpere din *principia*, implicit din castru, pentru că aici se păstrau însemnele legiunii: acvila, numeroase *signa*, *vexilla*, precum și imaginile împăratului și ale zeilor. Capela era, în adevăratul înțeles al cuvântului, un *locus sacer*.¹⁸ Fațada *Lagerheiligtum*-ului ieșea în evidență față de încăperile alăturate. Ușile sale impunătoare erau împodobite ca la marile temple și erau prevăzute cu inscripții. În Caerleon, la intrarea în capela stindardelor se ridicase un fel de pronaos. În fața sanctuarului, mai degrabă în *basilica*, erau aduse jertfe și înălțate rugăciuni, care se adresau stăpânilor cerești și pământești ai statului și ai armatei. În *principia* de lemn de la Inchtuthil, în fața capelei, stâlpii basilicii și ai porticului curții erau în așa fel distanțați pentru a se putea vedea sanctuarul tocmai de la intrarea în comandament. Pe această axă s-a găsit, sub amenajarea de pietriș a curții, o groapă (probabil rituală); umplutura gropii era compusă din cărbune de stejar și mesteacăn, la care se adăugau bucăți mărunte de oase arse¹⁹.

O caracteristică principală a clădirii comandamentului de legiune o reprezintă monumentalitatea²⁰. Păstrându-se proporțiile, principiile acestei arhitecturi monumentale au fost aplicate deseori și la edificiul central din castele auxiliare. Modelul arhitectural al castrului auxiliar îl constituia fortificația legionară. Putem presupune implicarea constantă a arhitecților din legiuni în proiectarea și construcția castrelor mai mici. Dealtfel, unități de legionari participau masiv la ridicarea numeroaselor fortificații auxiliare. În ceea ce privește comandamentele proprii, legiunile nu se abăteau niciodată de la anumite standarde de monumentalitate, remarcabile la construcțiile de piatră. Fațada dispunea în

¹⁷ În privința terminologiei părților componente ale comandamentelor, rămâne actual demersul lui Al. Diaconescu din 1986, care a adoptat atunci soluțiile cele mai potrivite (Diaconescu 1986). Spre exemplu, în studii se folosește tot mai mult termenul *aedes principiorum* (v. și Reddé 2004), deși pe alocuri mai sunt uzitați termeni improprii ca *sacellum* și *cella*.

¹⁸ Petrikovits 1975, 75–76.

¹⁹ Pitts – St. Joseph 1985, 59.

²⁰ Driessen 2005.

unele cazuri de un portic pe *via principalis* (e. g. Nijmegen, Novae, Lambaesis). Poarta monumentală putea fi încadrată de monumente: statui (ecvestre) la Nijmegen; la Lambaesis, lângă edificiul gromei a fost ridicat un *nymphaeum*. Statui vor fi fost amplasate și în interiorul porții. Amplasată peste intersecția dintre *via praetoria* și *via principalis*, *groma* (știm din inscripția de la Lambaesis²¹ că *groma* desemna și construcția ridicată deasupra locului gromei) este cu atât mai interesantă cu cât reprezintă un fel de hibrid arhitectural, dezvoltat *ad hoc*, în care se regăsesc elemente tipice pentru *tetrapyla*, edificii *quadrifrons* sau pentru arcele de triumf. Faptul că au fost ridicate *gromae* în câteva caestre de legiune (Lambaesis, Lauriacum, Aquincum, el-Lejjun²²) și în unele auxiliare (Dura Europos, Rapidum) arată că avem de-a face cu un concept arhitectural bine cristalizat. Aproape la fel de impozante vor fi fost intrările „clasice” în clădirea comandamentului, care se armonizau mai discret cu fațada la *via principalis*. De exemplu, la Potaissa poarta prezenta trei deschideri cu arce, iar înălțimea zidului porții a fost estimată la 10–12 m²³.

În unele cazuri avem nu doar portic la fațada clădirii, ci chiar portice laterale, așa cum apar la Lambaesis, Inchtuthil, posibil și la *principia* de piatră de la Berzobis. Porticul interior era dispus de obicei pe trei laturi ale curții (mai rar – și mai ales la construcțiile de lemn – pe a patra latură, anume în fața basilicii). La Potaissa, înălțimea la streășină a acestuia era de aproximativ 3,60 m, coloanele aparținând ordinului toscan. Din portic erau accesibile încăperile de pe cele trei laturi, numite generic *armamentaria*; uneori, urme de scări indică aici existența unui etaj. Pe lângă depozitele de armament și echipament, în jurul curții funcționau foarte probabil *scholae*, *officia* și *tabernae*. În urma găsirii de altare dedicate lui *genius armamentarii* la Novae și la Potaissa, se apreciază că *custodes armorum* păstrau o parte din armele soldaților în *armamentaria*.

După modelul forurilor urbane, obiectivul cel mai grandios era *basilica*, probabil construcția cea mai înaltă din castru, care domina spațiul dintre *porta praetoria* și *principia*. Admitem ca regulă generală pentru comandamentele de legiune existența invariabilă a unei săli transversale acoperite, aceasta nefiind înlocuită cu o a doua curte (cum

presupunea R. Fellmann)²⁴. În basilica se putea intra din porticele laterale ale curții. Apoi, din exteriorul clădirii existau intrări la amândouă extremitățile sălii sau la cel puțin una. Tot din exterior se putea intra pe latura posterioară de camere, unde existau de obicei câte două coridoare simetrice care comunicau cu basilica (se pare că uneori rămânea funcțional doar unul). Însă accesul principal în marea sală se făcea din curte prin portaluri somptuoase, adesea cu câte trei deschideri (v. Palmyra²⁵). La Berzobis apare ca trăsătură distinctă construcția unei basilici de piatră mai mici, care nu se întindea pe întreaga lățime a clădirii, pentru a face loc unui portic exterior.

În strânsă relație cu basilica, se afla capela stindardelor, amplasată în centrul șirului posterior de camere, pe axa clădirii. Nivelul de călcare în *aedes* era în mod obișnuit mai ridicat decât în basilica și chiar față de încăperile laterale, deseori fiind nevoie de câteva trepte pentru a se urca din marea sală în încăperea sacră. Din puținele cazuri în care s-au păstrat urme din amenajarea interioară putem să deducem că existau podiumuri, atât în fundal, cât și pe laterale (păstrate la el-Lejjun, precum și în *praesidia* egiptene sau la Chemtou). Celor din piatră putea să le fi corespuns, în alte părți, structuri de lemn; rolul lor, de susținere a stindardelor sau a imaginilor sacre putea fi luat, la modul minimal, de un mobilier de lemn adecvat. În straturile de amenajare a podeliilor de la el-Lejjun apar urmele a trei stâlpi de lemn, indiciu al unei structuri care funcționa probabil ca suport pentru *signa*. Deseori, pe latura din spate a capelei era construită o absidă – uneori încadrată în planul rectangular al camerei, ca la Potaissa; alteori în exteriorul alinamentului zidului posterior al clădirii comandamentului, ca la Vindonissa, Aquincum, Lambaesis sau Palmyra. Acestei abside

²⁴ Fellmann 1958, 137–140. Singura excepție părea să fie la Lauriacum, dar cazul acestei clădiri cercetate arheologic la începutul secolului XX nu este edificator pentru ipoteza prezenței celei de-a doua curți. Surprinzător, pe planul comandamentului nu apare nici o urmă de bază de stâlp, de coloană sau de monument; apoi nu există nici o compartimentare în galeriile laterale sau în spațiul destinat basilicii, ci doar pe șirul posterior de camere. Și pentru Lambaesis se credea în existența celei de-a doua curți, dar urma stilobatului unui al doilea șir de coloane în basilica este prea evidentă pentru a se menține vechea teorie (cf. Pitts-St. Joseph 1985, 88).

²⁵ Gawlikowski 1984. Comandamentul de la Palmyra a fost construit în timpul lui Dioclețian, la începutul secolului IV, însă planul este tipic pentru *principia* din timpul Principatului. Dealtfel, este clădirea de comandament cea mai bine conservată din imperiu, ceea ce a permis reconstituiri bine documentate ale elevației.

²¹ CIL VIII 2571.

²² La el-Lejjun, deși castrul a fost construit pe la anul 300 și cuprinde o suprafață de 4,6 ha – situație obișnuită pentru fortificațiile de legiune de sec. IV –, clădirea comandamentului are un plan conservator, caracteristic castrilor de legiune ale Principatului. Cf. Parker 1987 și Haeckl 1987.

²³ Bărbulescu 1987, 130–131.

ii sunt analoge ieşindurile rectangulare, întâlnite la Noviomagus, Bonna sau Novae. Nelipsite vor fi fost nişele din zidul de fundal (mai ales atunci când lipsea absida), aşa cum vedem la el-Lejjun, dar şi în micile capele din *praesidia* egiptene. Modelul arhitectural al nişei era folosit la edificiile de cult şi era prezent, în mod firesc, şi în încăperea stindardelor. Fără abside sau ieşinduri, capelele aveau de cele mai multe ori formă pătrată sau aproape pătrată, fiind de obicei cele mai mari încăperi de pe latura posterioară (Potaissa: 11,80 × 11,60 cm, Berzobis: 10,30 × 10 m, Mirebeau sur Beze: 10 × 10 m, el-Lejjun: 10,30 × 9,20 m, Inchtuthil: 8,5 × 8,5 m). Casa de bani a trupei se găsea în *aerarium*, localizat în mod obișnuit în subsolul capelei; când lipseşte spaţiul subteran, se presupune că funcţiona în spaţii conexe capelei (de ex. la Novae) sau în amenajări speciale din interiorul încăperii, ale căror urme nu s-au păstrat sau nu sunt prea clare.

În privinţa celorlalte camere de pe şirul posterior (de-o parte şi de alta a capelei), putem vorbi de *tabularia*, *scholae* sau *officia*. În *principia* de la Lambaesis sunt atestate epigrafic *tabularium legionis*, *tabularium principis*, iar în castru s-a mai găsit o inscripţie în care apare *tabularium rationis castrensis*²⁶. La Dura Europos, un spaţiu din colţul clădirii, compartimentat în trei camere mai mici, va fi fost tot un *tabularium*, deoarece o inscripţie pictată a fost pusă aici de un *librarius* şi patru *adiutores*²⁷. Nu este clar dacă noţiunea de *principia* din antichitate desemna întreaga clădire a comandamentului sau dacă prin aceasta era înţeles corpul administrativ aflat de o parte şi de alta a camerei stindardelor. M. Reuter este de părere că *principia* ar trebui identificate cu birourile care erau folosite de ofiţerii din administraţie (*principales*)²⁸.

Referitor la arhitectura de cea mai bună calitate din Lambaesis, F. Rakob foloseşte termenul de „urbanistică militară”²⁹, care poate fi extins şi în privinţa stării de lucruri din celelalte castru de legiune. Deşi existau anumite diferenţe calitative (estetice etc.) între planuri, în transpunerea lor, precum şi la arhitectonică, toate comandamentele legionare se înscriu în cadrul arhitecturii romane de cel mai înalt nivel practicate la scara imperiului.

Decorarea cu monumente (germ. *Innenaussstattung*) reprezintă o caracteristică importantă a clădirilor de comandament din piatră, analogă cu

situaţia din *fora* urbane³⁰. Vor fi existat statui sau altare şi în castru augusteice, posibil indiciu fiind statuia lui Augustus din forul civil de la Waldgirmes³¹. Totuşi, până la sfârşitul secolului II monumentele din castru sunt relativ rare, pentru ca o dată cu dinastia Severilor să se producă schimbări majore, legate şi de generalizarea cultului imperial în mediul militar. În altă ordine de idei, onorurile excepţionale de care s-a bucurat Caracalla, suita de statui pentru el şi mama sa ridicate în castru Daciei pe la 213, se datorau dublării soldei şi altor acţiuni ce ţin de *liberalitas* şi *indulgentia Augusti*³².

Se spune că clădirea comandamentului de la Inchtuthil este cea mai mică dintre toate castru de legiune³³. Dimensiunile reduse se explică cel mai bine prin caracterul provizoriu al clădirii. Acest comandament urma să fie înlocuit de o construcţie mai mare, din piatră, suprafaţa nivelată din centrul castru oferind un spaţiu suficient (obiectivul prevăzut ar fi avut următoarele dimensiuni: o latură de la 60 la 70 m, cealaltă – de la 80 la 90 m)³⁴. Se pare că la sfârşitul secolului I p. Chr. a devenit o obișnuinţă ca fortificaţiile de lemn şi pământ, la scurt timp de la ridicarea lor, să fie refăcute în piatră.

De pe la jumătatea primului secol valurile de pământ ale castru din Germania încep să fie înlocuite cu ziduri de piatră şi se trece la reconstrucţia în piatră şi a clădirilor interne. Această transformare se desfăşura gradual: întâi erau refăcute *principia*, apoi *horrea*, *praetorium* şi alte clădiri centrale, barăcile rămânând la urmă³⁵. După revolta lui Civilis, pe la 70–71 p. Chr. castru afectate (în primul rând Mainz, Strasbourg şi Bonn) aveau să fie reconstruite în piatră³⁶. În Britannia, castru de lemn şi pământ de la York, Caerleon şi Chester au fost refăcute în piatră în timpul

³⁰ Al. Diaconescu arată: „În lumea greco-romană se făcea o clară distincţie între materialele folosite pentru o statuie. Chiar dacă nu a existat nici o regulă imuabilă, statuile onorifice erau de regulă de bronz, iar cele votive sau legate într-un fel de lumea divină erau cu precădere de marmură. Apoi portretele, statuile şi statuetele de argint şi aur erau rezervate zeilor şi casei imperiale. Întregul material arheologic disponibil astăzi trebuie privit şi reinterpretat prin prisma acestor observaţii.” – Diaconescu 2005, 385.

³¹ Schnurbein 2003.

³² Diaconescu 2005, 391.

³³ Această afirmaţie se cuvine a fi nuanţată. Clădirea de la Inchtuthil ar trebui comparată în primul rând cu clădiri similare de lemn. Observăm astfel că se înscrie în nişte cadre obișnuite pentru arhitectura în lemn (e. g. clădirile de la Berzobis, dar şi forul de lemn din Sarmizegetusa).

³⁴ Pitts – St. Joseph 1985, 86.

³⁵ Johnson 1987, 115.

³⁶ Lander 1984, 22.

²⁶ Rakob – Storz 1974; Le Bohec 1989.

²⁷ Fellmann 1958, 134–135; Gregory 1997, 160.

²⁸ Reuter 1995, 41–43. Aşadar, termenul cel mai corect este de clădire a comandamentului, deşi în articolul de faţă, din inerţie, am folosit şi noţiunea de mult timp uzuală de *principia*.

²⁹ Rakob 2001, 36 sqq.

domniei lui Traian³⁷. Dacă adăugăm construcția castrelor de piatră din alte provincii ale imperiului (în primul rând din provinciile dunărene), putem spune că în timpul lui Traian asistăm la un moment de dezvoltare maximă a arhitecturii militare. Pentru *principia*, așa cum se poate observa, cristalizarea tipului de clădire a fost pregătită încă din vremea lui Augustus în bazele militare din zona Rinului. Acolo apar elementele principale ale planului comandamentului, arhitecții militari inspirându-se din arhitectura urbană a epocii. Cu toate acestea, au mai fost necesare câteva decenii pentru a apărea *principia* care se apropie cel mai mult de planul „clasic”; comandamentul de la Vetera I, deși pentru două legiuni, este dat ca primul exemplu de plan desăvârșit al acestei clădiri³⁸.

O împărțire a clădirilor în comandamente de lemn și de piatră poate fi de folos studiului. Atât arhitectura în lemn, cât și cea în piatră prezintă trăsături specifice, date în mare măsură de materialul utilizat. Se pare că la *principia* de lemn primează funcționalitatea, în timp ce pentru cele de piatră monumentalitatea clădirii era foarte importantă, fără să fie însă neglijate aspectele funcționale. În a doua jumătate a secolului I devenise deja obișnuință ca *principia* de lemn, construite rapid la înființarea castrului, să fie înlocuite cu clădiri de piatră. Nu știm cât de temporare vor fi fost privite construcțiile centrale din castele augusteice, însă acum, către sfârșitul secolului I, edificiile de lemn sunt considerate provizorii. Cel mai bun exemplu vine de la Inchtuthil, unde a fost proiectat de la început un *scamnum* pentru clădirea de piatră a comandamentului. Deși semnele provizoratului sunt mai greu de detectat arheologic, acest caracter provizoriu al edificiului se va fi răsfârțat asupra mărimii clădirii și asupra organizării spațiale din interior (e.g. numărul mai mic de camere etc.). La Berzobis există șansa raportării planurilor construcțiilor de lemn la cel al comandamentului de piatră, probabil toate trei constituind realizarea aceluiași arhitect.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 1987
M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca (1987).
- Bărbulescu 1990
M. Bărbulescu, Les Principia du camp legionnaire de Potaissa, *Akten des 14. internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien (1990), 821–831.

- Bărbulescu 1997
M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) / Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zaláu (1997).

- Le Bohec 1989
Y. Le Bohec, *La Troisième Légion Auguste*, Paris (1989).

- Boon 1962
G.C. Boon, *Isca: the Roman Legionary Fortress at Caerleon, Mon.*, Cardiff (1962).

- Brewer 2000
R. Brewer (ed.), *Roman Fortresses and their Legions*, London–Cardiff (2000).

- Brunsting 1977
H. Brunsting, Das Legionslager in Nijmegen. Ausgrabungen bis 1967, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln – Bonn (1977), 115–120.

- Diaconescu 1984
Al. Diaconescu, Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău, *ActaMN* XXI (1984), 145–167.

- Diaconescu 1986
Al. Diaconescu, Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrelor auxiliare, *ActaMN* XXII–XXIII (1985–1986), 459–467.

- Diaconescu 2005
Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. I–II, Cluj-Napoca (2005).

- Diaconescu 2008
Al. Diaconescu, A Case of Hellenistic Influence on Roman Architecture. Military Headquarters and Civilian Forums, *Ephemeris Napocensis*, XVIII (2008), 57–73

- Domaszewski 1895
A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier (1895).

- Driessen 2005
M. Driessen, Monumentality for Roman Nijmegen, *Limes XIX. Proceedings of the XIX th International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September, 2003*, Pécs (2005), 315–322.

- Étienne et alii 2003
R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général, *ActaMN*, 39–40/I (2002–2003), 59–154.

- Euzennat 1994
M. Euzennat, Principia militares et forums civils, *La ciudad en el món romà (La ciudad en el mundo romano)*, vol. 1, Tarragona (1994), 197–203.

- Evans 1994
Edith Evans, Military Architects and Building Design in Roman Britain, în *Britannia* 25 (1994), 143–164.

³⁷ *Ibidem*, 32.

³⁸ Petrikovits 1975, 68; Johnson 1987, 150.

- Fellmann 1958
R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg (1958).
- Fellmann 1977
R. Fellmann, Neue Untersuchungen an den Principia des Legionslagers Vindonissa, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln – Bonn (1977), 121–130.
- Fellmann 1983
R. Fellmann, *Principia – Stabsgebäude*, Stuttgart (1983).
- Flutur 2000
Al. Flutur, Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campanile din anii 1998–1999, *AnB* (S. N.) VII–VIII (1999–2000), 365–372.
- Flutur 2001
Al. Flutur, Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000–2001, *AnB* (S. N.) IX, 2001 (2002), 131–146.
- Flutur 2003
Al. Flutur, Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis, *AnB* (S.N.) X–XI, 2002–2003 (2004), 157–162.
- Flutur 2006
Al. Flutur, Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei* (Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României), ed. E. S. Teodor – O. Țentea, București (2006), 165–169.
- Frere – Joseph 1974
S.S. Frere, J.K. St. Joseph, The Roman Fortress at Longthorpe, *Britannia*, 5 (1974), 1–129.
- Gawlikowski 1984
M. Gawlikowski, *Les principia de Dioclétien. „Temple des Enseignes”* (Palmyre VIII), Varșovia (1984).
- Goguet – Reddé 1995
R. Goguet, M. Reddé, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz (1995).
- Gregory 1995–1997
S. Gregory, *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, vol. 1, 2, Amsterdam (1995, 1997).
- Haeckl 1987
Anne E. Haeckl, The Principia of el-Lejjün, *The Roman Frontier in Central Jordan* (Interim Report on the *Limes Arabicus* Project, 1980–1985), ed. S. T. Parker, Part I, BAR I.S. 340 (I), (1987), 203–260.
- Johnson 1987
Ann Johnson, *Römische Kastelle (des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches)*, Mainz am Rhein, (1987).
- Jones-Gilmour 1980
M. J. Jones, B. J. J. Gilmour, Lincoln, Principia and Forum: A Preliminary Report, *Britannia* 11 (1980), 61–72.
- Lander 1984
J. Lander, *Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth*, BAR, I.S. 206, (1984).
- Medeleț – Flutur 2002
Fl. Medeleț – Al. Flutur, Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice, *Patrimonium Banaticum* I, (2002), 95–100.
- Nemeth 2005
E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Timișoara (2005).
- Parker 1987
S. T. Parker, Introduction to the Legionary Fortress, *The Roman Frontier in Central Jordan* (Interim Report on the *Limes Arabicus* Project, 1980–1985), ed. S. T. Parker, Part I, BAR I.S. 340 (I), (1987), 183–197.
- Petrikovits 1975
H. von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen (1975).
- Piso 2000
I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, *Les légions de Rome sous le Haut Empire*, Actes du Congrès de Lyon (17–19 sept. 1998), Lyon (2000), 205–225.
- Pietsch 1993
M. Pietsch, Die Zentralgebäude des augusteischen Legionslagers von Marktbreit und die Principia von Haltern, *Germania*, 71 (1993), 2, 355–368.
- Pitts-St. Joseph 1985
L. F. Pitts, J. K. St. Joseph, *Inchtuthil. The Roman Legionary Fortress*, London (1985).
- Protase 1967
D. Protase, Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia, *ActaMN*, IV (1967), 47–72.
- Protase 1970
D. Protase, La légion IV Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie romaine, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, Oxford (1970), 337–342.
- Protase 2010
D. Protase, Castrul legiunii III Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968, *AnB* (S.N.), XVIII (2010), 33–62.
- Rakob – Storz 1974
F. Rakob, S. Storz, Die Principia des römischen Legionslagers in Lambaesis, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 81 (1974), 253–280.
- Rakob 2001
F. Rakob, Die Bauphasen des Groma-Gebäudes im Legionslager von Lambaesis, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 108 (2001), 7–40.

Reddé 2004

M. Reddé, Reflexions critiques sur les chapelles militaires (aedes principiorum), *Journal of Roman Archaeology* 17 (2004), 442–462.

Reuter 1995

M. Reuter, Zur Inschriftenausstattung römischer Auxiliärstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum, *SJ* 48 (1995), 26–51.

Sarnowski 1991

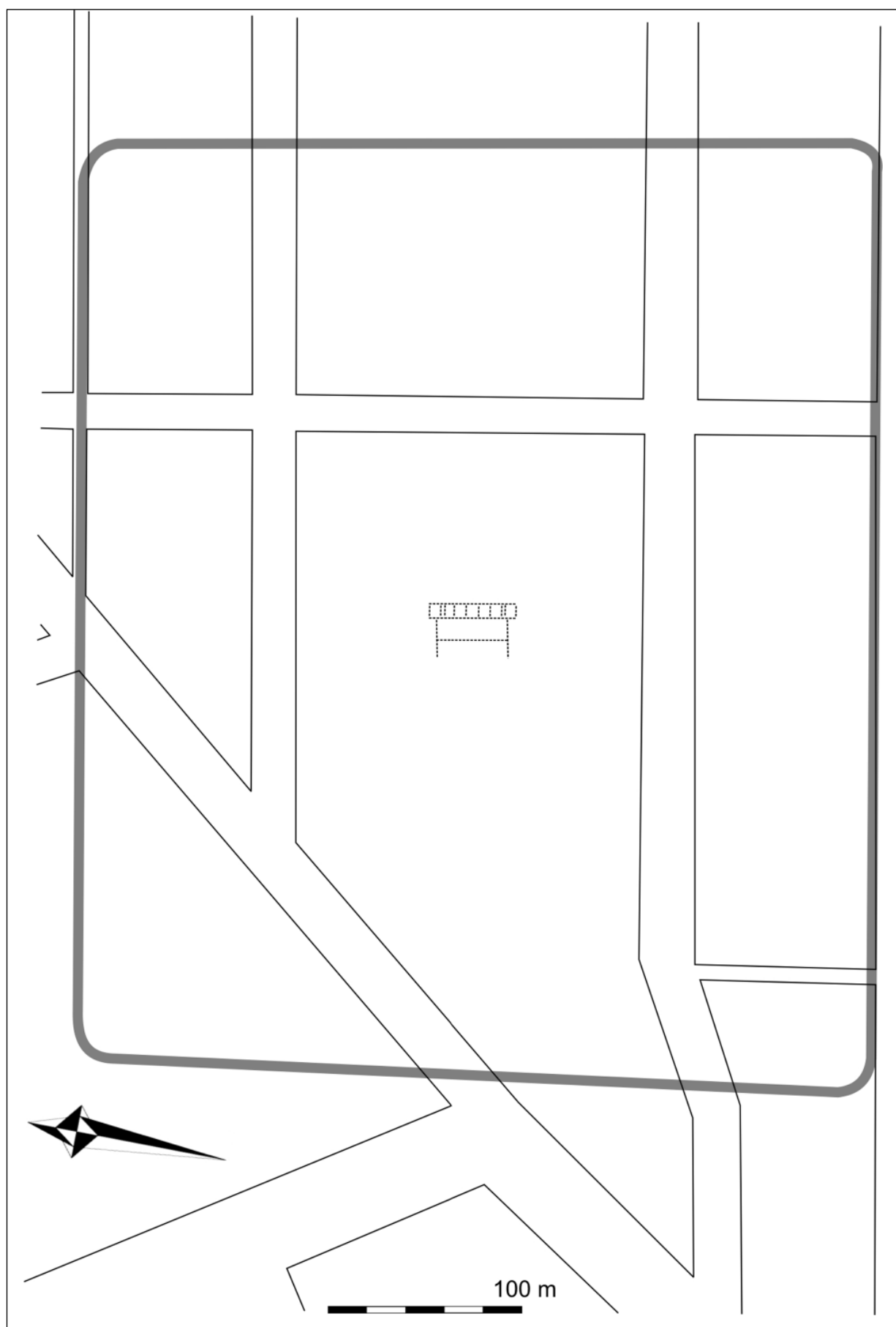
T. Sarnowski, The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia), *Roman Frontier Studies* 1989, Exeter (1991), 303–309.

Schnurbein 2003

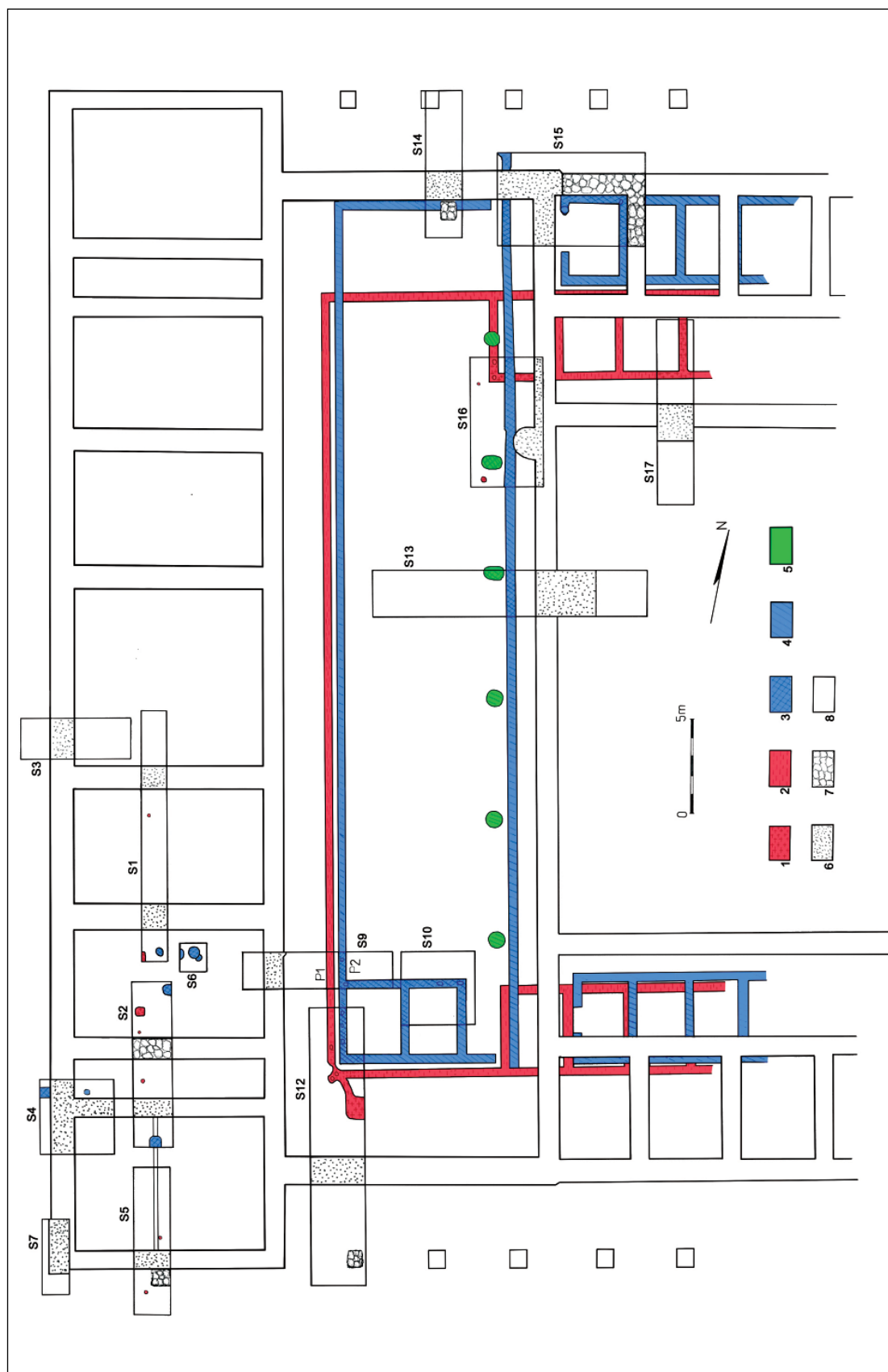
S. von Schnurbein, Augustus in Germania and his new „town” at Waldgirmes east of the Rhine, *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 93–107.

Szirmai 1991

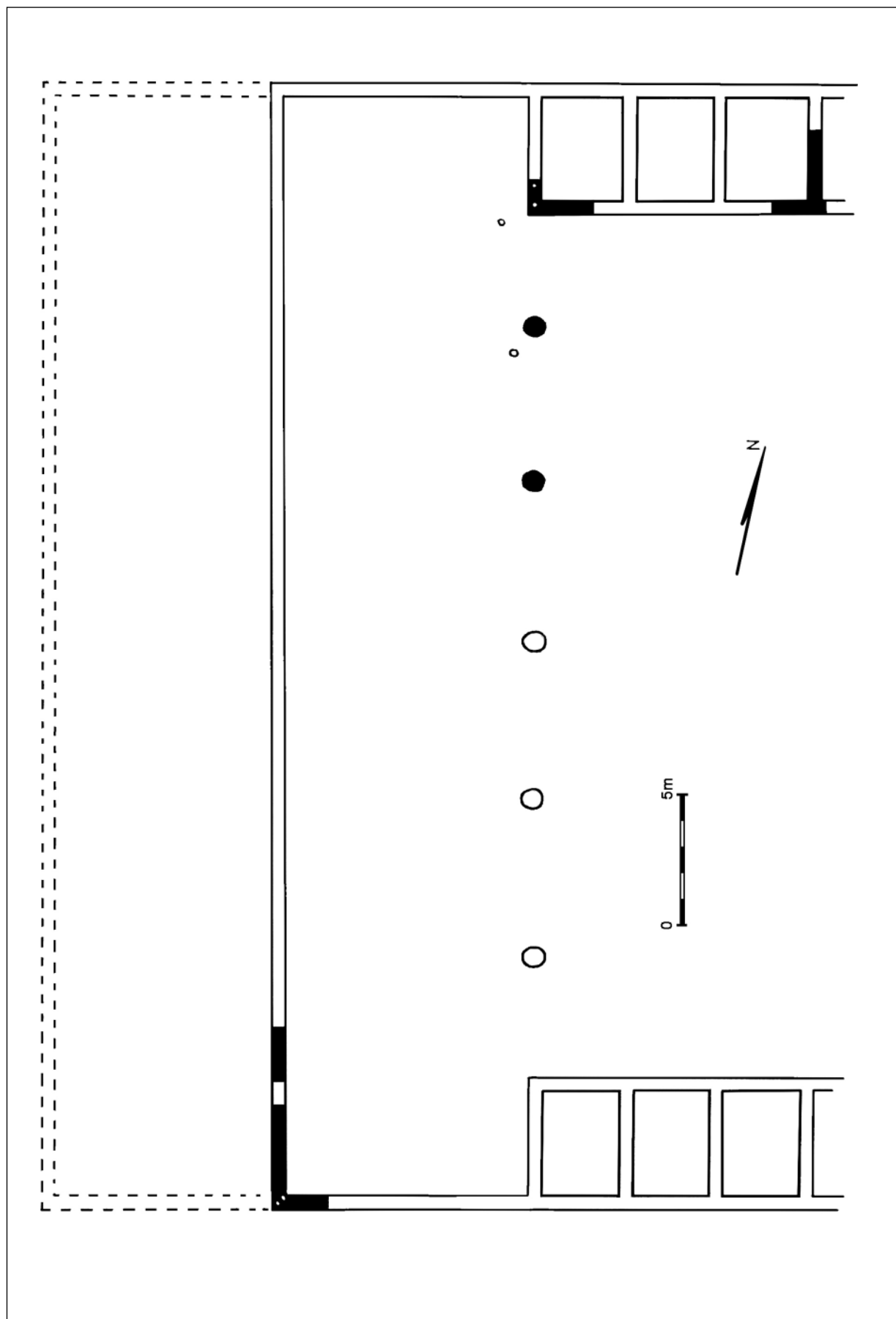
K. Szirmai, Neuere Angaben zum westlichen Trakt der Principia in Aquincum aus dem 2–3. Jahrhundert, *Budapest Regisegei*, XXVIII (1991), 107 sqq.

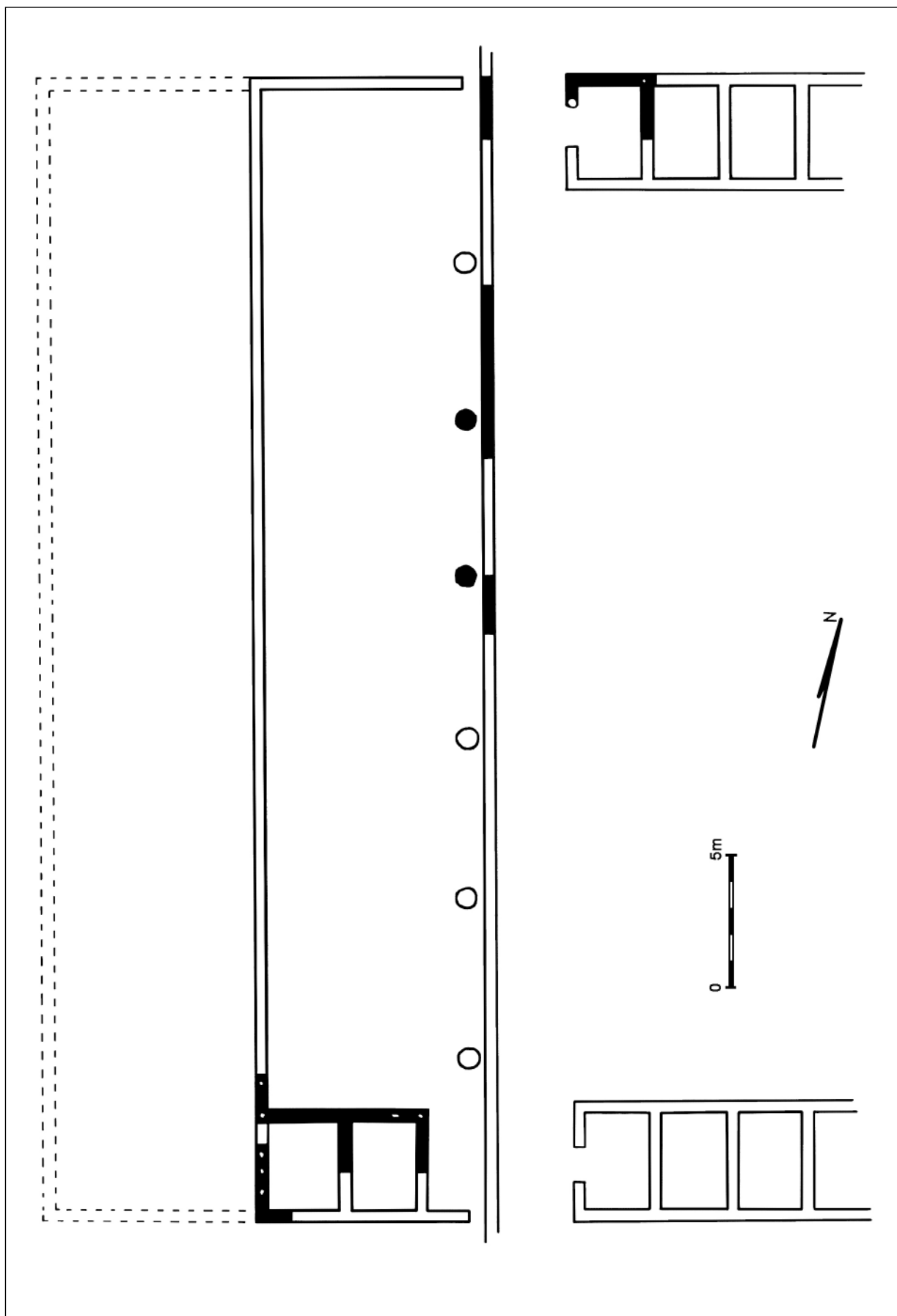
Pl. I. Schiță a castrului de legiune Berzobis după un plan al satului din secolul XIX. Sketch of the legionary fortress at Berzobis according to a village plan of the XIX century.

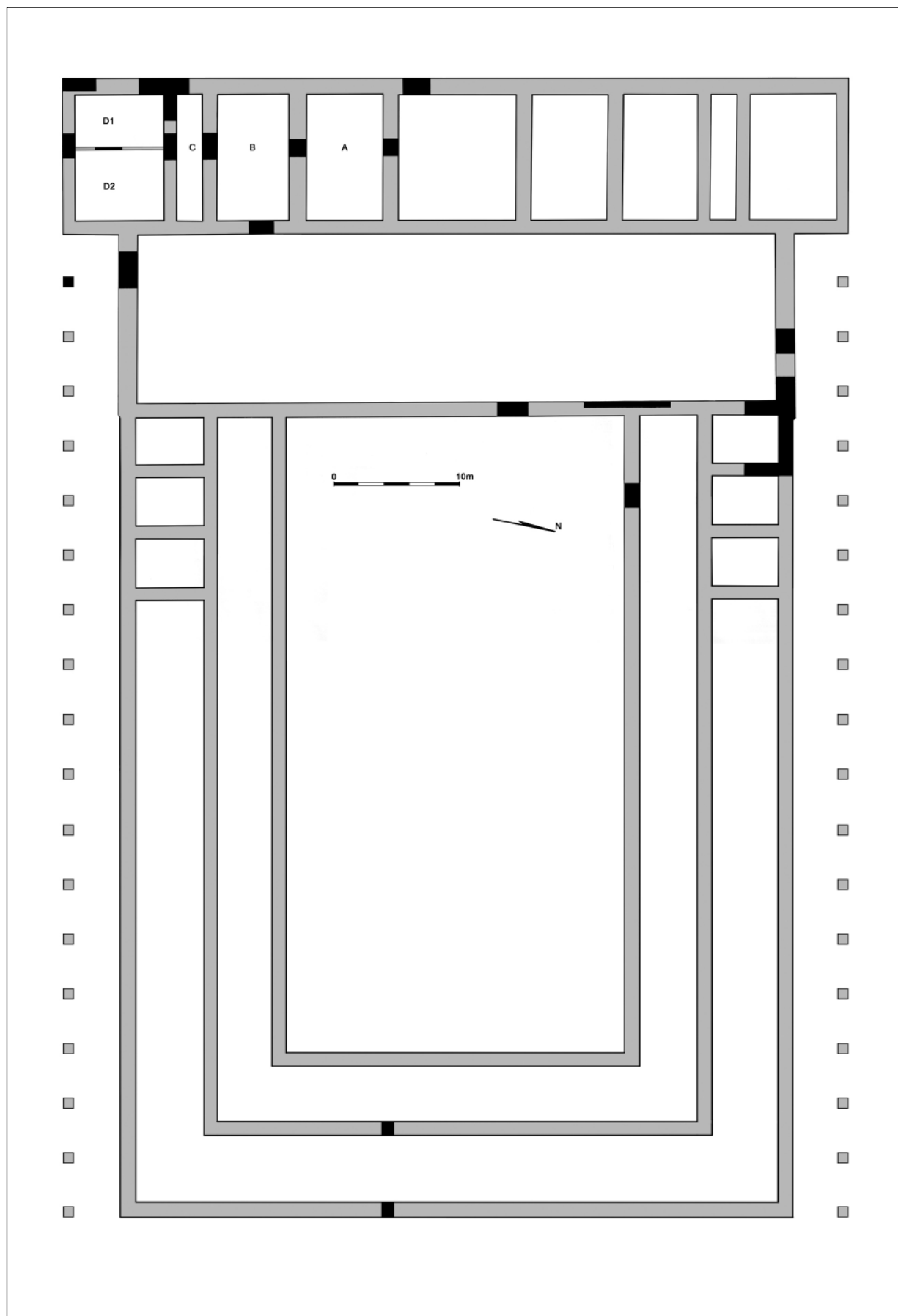
Pl. II. Clădirea comandamentului de la Berzobis, plan general. Headquarters building at Berzobis, plan general. 1. Urme din faza I; phase I prints. 2. Urme presupuse din faza I; supposed phase I prints. 3. Urme din faza II; phase II prints. 4. Urme presupuse din faza II; supposed phase II prints. 5. Faza I și faza II; phase I and phase II. 6. Șanțuri de fundație ale zidurilor de piatră; preserved stone foundations. 7. Fundații de piatră păstrate; preserved stone foundations. 8. Structuri de piatră presupuse; supposed stone structures.

Pl. III. Berzobis, comandamentul de lemn, faza I. Berzobis, timber HQ, phase I.

Pl. IV. Berzobis, comandamentul de lemn, faza II. Berzobis, timber HQ, phase II.

Pl. V. Berzobis, comandamentul de piatră. Berzobis, stone HQ.

UN MORMÂNT CU PODOABE DE AUR DIN EPOCA SARMATICĂ TIMPURIE DESCOPERIT LA SÂNNICOLAU MARE – SELIȘTE (JUD. TIMIȘ)

*Adrian Bejan**, *Liviu Măruia***, *Daniela Tănase****

Keywords: *grave, early Sarmatians, gold jewelry, Sânnicolau Mare–Seliște.*

Cuvinte cheie: *mormânt, sarmați timpurii, podoabe de aur, Sânnicolau Mare–Seliște.*

A Sarmatian Grave with Gold Adornments Found at Sânnicolau Mare – Seliște (Timiș County) (Abstract)

The present study is aimed at bringing to the public and specialists' attention an archaeological discovery made in 2005, which is of great importance to the complex issue of Sarmatian settlement on the lower course of the Mureș river.

The archaeological location is well known by the townspeople as a place of provenance for many artefacts. Even so, in modern times it has created confusion in regards to the „Roman Age” settlement at Sânnicolau Mare, which has been perpetuated even in archaeological studies, thus giving rise to a great historiographic debate in the last century and a half. The discussion of a Roman presence in the western Banat area has its starting point in the XIXth century, based on information that is both very old and ambiguous, regarding accidental discoveries made by non-specialists. This information was then passed down as certainties in modern historiography.

Systematic research on the archaeological site was carried out for 12 years, (1995-2007), by a team lead by Professor Adrian Bejan, Universitatea de Vest, Timișoara. The research has revealed a very complex archaeological site, with a median thickness of the archaeological deposit of about 2 m (and thicker than 3 m in some areas), containing numerous archaeological complexes which can be dated as early as the Bronze Age and as late as the Late Dark Ages (above ground houses, hovels, a well, workshops etc.). The archaeological artefacts accumulated from the successive years of research are impressive, being mostly composed of ceramic shards, some of which can be restored, but also metal artefacts (bronze, iron) and even stone (grinding stones made of tufa or andesite, large mica-schist fragments etc.) of diverse in type and usage.

Apart from all stand the Sarmatian Age and Dark Age (both Early and Late) burial sites, which contain numerous graves. Many of these graves lack artefacts, but in one, the subject of the present study, gold pendants, a medallion and beads were discovered.

The S-N orientation of the grave is typical the Iazig Sarmatians in the Carpathian Basin. It is worth mentioning that the right forearm and arm bones are missing. Two human bone fragments (possibly forearm) were found in the head region, accompanied by a bronze bracelet (Fig. 8-9). The grave contained, besides clay pots, adornments of gold and glass (a necklace of gold beads and pendants horseshoe and tear shaped, as well as blue and navy coloured glass, limestone and glass beads) and a spindle whorl.

In our opinion the grave discovered at Sânnicolau Mare-Seliște is proof that Metanast Iazigs had entered to a small degree the north western corner of the Banat. Other Early Sarmatian Age burials have not been unearthed as of yet in this region; the Sarmatians having settled on the Banat plains during the last third of the 2nd century A.D. The grave at Sânnicolau Mare-Seliște dates during the 1st century A.D., based on these gold jewelries being the earliest Sarmatian artefacts.

Although we do not have an anthropological assessment of the skeleton, based on the grave inventory and analogies with other burials of women containing jewelry, in the Carpathian Basin, we believe the individual buried at Sânnicolau Mare-Seliște was a woman. She had been buried with all due respect, as a high social status demanded, as indicated by the jeweller and food offerings. Questions remain regarding the missing right forearm, which may be related to the fragments in the head area, perhaps as some sort of magic ritual.

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Catedra de Istorie, Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, 300223, jud. Timiș, e-mail: bejandro@personal.ro.

** Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Catedra de Istorie, Timișoara, Blvd. Vasile Pârvan, nr. 4, 300223, jud. Timiș, e-mail: liviumaruia@yahoo.com.

*** Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, 300002, e-mail: danielaetanase@yahoo.com.

I. Date generale despre sit

Studiul de față încearcă să aducă în atenția specialiștilor o descoperire arheologică, efectuată în anul 2005, de o importanță deosebită pentru problematica atât de complexă a așezării populației sarmatice în zona de câmpie de pe cursul inferior al râului Mureș.

Din punct de vedere geografic situl arheologic de la Sânnicolau Mare – *Seliște* ocupă o terasă bine profilată, sub forma unui platou, care domină versantul stâng al fostului curs al pârâului Aranca. Pe latura de NV platoul ia forma unui bot de terasă, cu pante relativ abrupte, dominând cu peste 4 m albia majoră a Arancăi. Poziția naturală favorabilă, ferită de inundații și cu o pânză freatică joasă, a fost speculată antropoc, platoul fiind intens locuit din preistorie și până la începuturile epocii moderne. Intervențiile moderne, prin canalizări și săparea unor canale de desecare și drenaj, au modificat substanțial peisajul inițial.

Ca repere actuale de poziționare, acesta este situat la 2,38 km ESE de biserica ortodoxă din Sânnicolau Mare; la 6,37 km V de biserica ortodoxă din Saravale și la 205 m N de DJ 682 Sânnicolau Mare–Saravale (coordonate GPS centru obiectiv: 46 04 05 N 20 39 26 E; 81,1 m altitudine; Coordonate Stereo 70 centru obiectiv: 164302; 516759). În raport cu o sursă de apă, situl arheologic se situează la 190 m S de versantul stâng al unui braț semifosil al pârâului Aranca (Fig. 1–3).

Punctul arheologic în discuție este cunoscut localnicilor ca loc de proveniență a numeroase artefacte. Cu toate acestea, în epoca modernă s-au iscat asupra acestuia dese confuzii, care au fost larg preluate și perpetuate în literatura de specialitate¹, vizând așezarea „romană” de la Sânnicolau Mare, subiectul suscitând o amplă dezbateră istoriografică în ultimul veac și jumătate². Întreaga discuție asupra prezenței

romane în extremitatea vestică a Banatului pornește de la informații primare foarte vechi, majoritatea din secolul XIX, confuze și ambigui, pe baza unor descoperiri fortuite și efectuate de nespecialiști, care au fost apoi preluate și perpetuate ca descoperiri indubitabile în istoriografia modernă.

Problematica privind controlul roman al văii inferioare a Mureșului, respectiv sectorul Bulci (jud. Arad) – Szeged (Ungaria), reprezintă un subiect larg dezbătut în literatura de specialitate, asupra tuturor descoperirilor „romane” din acest sector (Bulci, Cladova, Aradu Nou, Periam, Sânnicolau Mare, Cenad, Szeged) persistând foarte multe urme de îndoială. Situația așezărilor „romane” de la Sânnicolau Mare se înscrie în același context al ambiguităților și al lipsei unor probe științifice palpabile. Informații despre descoperiri „romane” la Sânnicolau Mare (fibule, mărgel, piese de chihlimbar, ceramică, țiglă, olane, morminte în cistă de cărămidă etc.) apar încă de la mijlocul secolului XIX când, în contextul demarării unor lucrări edilitare în intravilanul, dar și la marginea localității, pasionații locali de antichități colecționează piese cu locuri și contexte de descoperire incerte³, constituind colecții precum cea a lui Lajos Kühn, alcătuită în jurul anilor 1907–1908, acesta adunând un număr important de piese arheologice pe care le donează, împreună cu un catalog manuscris, Muzeului Banatului din Timișoara în 1913⁴.

Una dintre colecțiile particulare care stă la baza prezenței „romane” la Sânnicolau Mare este cea a lui Ștefan Fulajtăr, proprietarul fabricii de cărămizi din oraș de la finele celui de-al doilea război mondial. În urma unor cercetări de teren întreprinse în septembrie 1947 de către Mihail Macrea și Marius Moga, se studiază și această colecție⁵, care conținea „obiecte romane: mai multe vase, foarte posibil urne funerare, o fibulă de bronz cruciformă datând din secolul al III-lea, mărgel din piatră și lut. Se adaugă mai multe monede romane. Este sigur (*s.n.*) că pe terenul ocupat de fabrică și de

¹ Vezi și discuția la Mare 2004, 62–63.

² O bibliografie minimală vizează Borza 1941–1944, 551–553; Borza 1943, 77–79 (recenzia critică a lui Daicoviciu 1941–1943, 302–312; Daicoviciu 1969, 294–303, unde savantul clujean face un bun „portret” al naturalistului, acad. Alexandru Borza: „autorul dă în cele 120 de pagini un bizar amestec de lucruri bune și rele, după cum a avut norocul să le nimerească, el însuși neavând nici un criteriu sigur nici în selecția lucrărilor consultate, nici în discriminarea critică a celor citate la alții...”); Regep 2002–2003, 195–198; Nemeth 2001, 411–418; Nemeth 2007, 215–236 (cu bibliografia); Ferenczi 1974, 111–125 (cu o analiză critică surselor bibliografice mai vechi despre descoperirile „romane” de pe Mureșul Inferior); Hügel 2000, 31–37; Hügel 1996, 73–76; Gudea 1997, 6–9; Gudea 1977 a, 97–113; Gudea – Moșu 1983, 151–202; Glodariu 1982, 23–38; Mócsy 1974;

Opreanu 1998, 265–282; Protase 1967, 47–72; Protase 1995, 340–346; Visy 1988; Benea 1989, 147–158; Benea 2008, 29–51 (cu bibliografia); Ferenczi 1993, 39–54; Medeleț, 1971, 69–73; Moga – Gudea 1975, 140–142; Gudea 1977 b, 243–249; Grec, 1997–1998, 249–251; Timoc 2003, 57–58; Dörner 1971, 503–506; Flutur, 2010, 63–68.

³ Milleker 1899, 48–49; Berkeszi 1907, 38; Cotoșman 1934, 140–141. Pentru o punere în temă generală asupra colecțiilor particulare vechi de la Sânnicolau Mare vezi și Medeleț, 1998, 311, nota 4–6 (cu bibliografia).

⁴ Asupra colecției Kühn, vezi Medeleț – Kakucs 1978 (cf. ***1979, 482). Vezi și Cedică 1998, 209.

⁵ Moga – Gudea 1975, 140–141.

cariera de lut a fost un „cimitir roman”, deoarece au apărut schelete deseori când se scotea pământ. Au fost efectuate câteva sondaje, prilej cu care au apărut fragmente ceramice romane”⁶. Specialiști de prestigiu precum M. Macrea și M. Moga acceptă ca certitudini descoperirile fortuite efectuate de către proprietarul fabricii de cărămizi din punctul „Căramidărie”, fără context arheologic (respectiv ceramica „romană”, urnele funerare și mormintele de inhumatie). Aceste descoperiri nu au fost niciodată publicate, dacă ele au existat într-adevăr puteau proveni și din alte locații. Numeroasele cercetări arheologice de teren întreprinse în mai multe etape și contexte, în intervalul 2004–2007, nu au surprins în zona fostei fabrici de cărămizi nici un fel de piese romane, ci doar fragmente ceramice preistorice, fragmente ceramice cenușii post-romane și medievale. Rezervele asupra existenței unui sit roman în acest punct sunt foarte întemeiate, neexistând absolut nici un fel de probă autentică în susținerea unui asemenea punct de vedere.

Un caz aparte îl reprezintă investigațiile lui M. Macrea și M. Moga din punctul *Seliște*, prilej cu care se efectuează săpături arheologice timp de două zile (24–25 septembrie 1947) în „necropola romană” din această locație. Publicarea, după 30 de ani⁷, a unui raport de o pagină și jumătate cu rezultatele investigațiilor, va „certifica” prezența „romană” la Sânnicolau Mare–*Seliște*, informația fiind preluată și perpetuată ca atare în istoriografia de specialitate, dar descrierea inventarului și a situației arheologice din necropolă coincide întru totul cu situația relevată de cercetările arheologice sistematice desfășurate între 1995–2007.

Necropola descrisă de cei doi autori nu are legătură, în opinia noastră, cu epoca romană, fiind vorba, probabil, despre morminte databile în evul mediu târziu (sec. XVII–XVIII) sau în evul mediu timpuriu (sec. XII–XIII). În urma a 12 ani de campanii arheologice sistematice (1995–2007), cât și a numeroase cercetări de teren desfășurate în sezoane reci, fără vegetație (decembrie 2005, martie 2006, ianuarie 2007), pe platoul *Seliște* nu s-au descoperit elemente arheologice care să poată fi atribuite cu certitudine epocii romane, aici fiind relevate vestigii databile din preistorie (epoca bronzului) și până în evul mediu târziu. Cărămizile, olanele și mormintele de căramidă „romane” de pe *Seliște* sunt reprezentate de fragmente de cărămizi medievale care se concentrează în partea de E a platoului, dar care au apărut și în săpăturile arheologice sistematice (Fig. 4).

⁶ Moga – Gudea 1975, 140–141.

⁷ Moga – Gudea 1975, 140–142.

Descoperiri „romane” sunt semnalate și în intravilanul localității, în zona cartierului „Sighet”, dar lipsite de context arheologic, sub forma unor fragmente de inscripții sau tegule, a căror proveniență nu poate fi precizată sau verificată. În literatura de specialitate s-au încetățenit mai multe fragmente de epigrafe și fragmente de ștampile romane, considerate ca provenind de la Sânnicolau Mare⁸. Și în cazul acestor descoperiri lipsește contextul arheologic, piesele provenind din descoperiri fortuite, care nu fac dovada existenței unui sit roman, ci a unor piese romane, care puteau ajunge aici în varii moduri, atât în antichitate, cât și în evul mediu sau epoca modernă.

În acest context trebuie precizată publicarea⁹ fragmentului de tegulă romană cu inscripție. Piesa îi este semnalată lui M. Grec de către un colecționar local, V. Purcar, acesta afirmând că fragmentul de tegulă „ar proveni” de pe *Seliște*, fără alte indicii suplimentare. Pe baza datelor acumulate de cercetarea arheologică sistematică a sitului, dar și în urma a numeroase cercetări de teren, considerăm că piesa, fiind vehiculată în mediul colecționarilor, are o altă origine decât zona *Seliște* de la Sânnicolau Mare.

Pe baza datelor acumulate în urma unor investigații care s-au întins pe o perioadă de 12 ani (1995–2007), în hotarul localității Sânnicolau Mare nu au fost evidențiate nici un fel de vestigii romane, chiar dacă au fost cercetate locațiile vizate de descoperiri atribuite acestei perioade, atât prin săpături arheologice sistematice, cât și prin cercetări de teren. „Așezarea” și „necropola” romană sunt, evident, confuzii ale literaturii mai vechi, dar care au fost preluate, fără verificare faptică, și de literatura de specialitate ulterioară. Pentru tranșarea definitivă a prezenței romane pe Mureșul Inferior și în Banatul de Câmpie în ansamblu, este absolut necesară demararea unor investigații interdisciplinare, prin cercetarea întregului areal vizat. Cu toate acestea, zona Sânnicolau Mare deține un potențial arheologic sporit, care va putea fi pus în valoare de cercetările viitoare, pe terasele Arancăi existând, cu siguranță, sute de obiective arheologice. Afirmția se bazează pe analiza morfologiei favorabile a arealului, pe studiul imaginilor satelitare, al toponimiei (cu numeroase locații de conotație istorico-arheologică), cât și al analogiei cu descoperiri de teren din regiuni cu un potențial natural net inferior arealului în discuție¹⁰. Nu este

⁸ Gudea 1977, 243–249; Grec 1997–1998, 249–251. Vezi și discuția critică de la Flutur 2010, 63–68.

⁹ Grec 1997–1998, 249–251.

¹⁰ Reprezentative în acest sens sunt descoperirile de obiective arheologice în urma unor cercetări sistematice de

exclus, ca în urma unor astfel de investigații să se descopere și obiective romane certe.

În vara anului 1994 și în primăvara lui 1995, Adrian Bejan și Marius Grec întreprind cercetări arheologice de teren pe *Seliște* constatând importanța deosebită a punctului arheologic. Astfel, începând cu vara anului 1995 se demarează campaniile de cercetare arheologică sistematică¹¹. Timp de 12 ani șantierul arheologic de la Sânnicolau Mare – *Seliște* a reprezentat unul dintre șantierele școală al studenților Secțiilor de Istorie, Istorie – Limbă străină, Teologie – Istorie de la Universitatea de Vest din Timișoara. Campaniile de cercetare s-au concretizat prin trasarea a 34 de secțiuni și a zeci de casete adiacente pentru dezvelirea unor complexe arheologice¹² (Fig. 5–6).

S-a conturat astfel un sit arheologic de o complexitate deosebită, cu o grosime medie a stratului de cultură de circa 2 m (sunt sectoare în care stratigrafia depășește 3 m), dezvelindu-se numeroase complexe arheologice databile din epoca bronzului și până în evul mediu târziu (locuințe de suprafață, bordeie, anexe gospodărești, o fântână, ateliere meșteșugărești etc.). Materialul arheologic acumulat în urma campaniilor arheologice succesive este substanțial, reprezentat îndeosebi din fragmente ceramice (unele piese întregibile), dar și din piese de metal (bronz, fier) sau piatră (rășnițe din tuf vulcanic sau andezit, fragmente mari de micașist etc.), cu diverse tipologii și funcționalități.

O situație aparte este reprezentată de necropola din perioada sarmatică și de cele medievale (timpurii și târzii) din care au fost dezvelite câteva zeci de morminte (majoritatea fără inventar, dar și un mormânt cu un inventar deosebit, cu mărgelă, pandantive și medalion din aur)¹³. Acesta din urmă va face obiectul prezentului studiu.

teren efectuate recent și aflate în faza finală de procesare informațională din zona Moșnița Nouă – Moșnița Veche (95 de obiective arheologice inedite), Liebling (105 puncte arheologice inedite); Lipova – Șiștarovăț – Varnița – Ususău – Chesinț (180 de puncte arheologice inedite).

¹¹ De precizat că cercetătorii clujeni Petru Iambor și Ștefan Matei, deși au făcut parte din colectivul de cercetare în primii ani, din motive legate de activitățile proprii nu au participat efectiv la cercetări.

¹² Asupra rezultatelor parțiale ale investigațiilor de la Sânnicolau Mare – *Seliște* vezi Bejan *et alii* 1996, 106–107; Bejan *et alii* 1997, 52–53; Bejan *et alii* 1998, 201–202; Bejan – Grec 1999, 102–103; Bejan – Grec 2000, 89–90; Bejan – Grec 2001, 222–224; Bejan – Grec 2002, 282–284; Bejan – Grec 2003, 271–273; Bejan *et alii* 2004, 294–296; Bejan – Măruia 2005, 327–329; Bejan – Măruia 2006, 316–318; Bejan – Măruia 2007, 311–314; Bejan 2002–2003, 301–304; Bejan – Măruia 2006–2007, 314–319.

¹³ Descoperirile funerare din intervalul 2004–2005 au fost predate spre analizare și determinare antropologică

Densitatea datelor acumulate în urma cercetărilor arheologice sistematice desfășurate între 1995–2007 au impus sistarea lucrărilor după campania anului 2007 spre a se putea procesa și publica impresionantul material factual sub forma unei lucrări monografice.

II. Contextul de descoperire

În continuarea cercetărilor din anii anteriori, legate direct de campania arheologică din anul 2004, secțiunile săpate în anul 2005 au avut drept scop stabilirea întinderii spre vest și est a așezării medievale timpurii și a necropolelor din mileniul I p. Chr. și epoca medievală, obiectiv care va continua și în anii următori. S-au practicat trei secțiuni ($S_1 - S_3$ / 2005), corespunzând în notarea de la începuturile cercetării (1995), cu secțiunile $S_{27} - S_{29}$. $S_{1(27)}$ este paralelă cu $S_{2(28)}$, ambele orientate N – S și au dimensiunile de $15 \times 1,5$ m, respectiv 22×2 m, dar la 30 de metri una față de cealaltă. S_1 se află la 2 m est de S_2 / 2004 și intersectează S_3 / 2004 (S_{26}). S_3 / 2005 (S_{29}) se află în prelungirea spre vest a S_3 / 2004. Se creează astfel acoperirea în teren a unei suprafețe de aproximativ 50×20 m, care va fi excavată integral în anii următori. Pentru a se degaja complexele arheologice, unele suprapuse, unele ieșind din limitele secțiunilor, s-au deschis mici casete adiacente (Fig. 7).

În contextul investigațiilor au apărut mai multe complexe arheologice între care și un mormânt, notat M_7 / 2005, aflat în directă legătură cu mormintele apărute în anii precedenți, îndeosebi în campania anului 2004.

Mormântul este de inhumație, orientat SE-NV (capul spre SE) cu groapa dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite (dimensiunile gropii: $1,90 \times 0,70$ m), apărută la o adâncime de 1,20 m față de nivelul actual de călcare; lungimea scheletului este de 1,80 m. Scheletul era așezat în poziție întinsă, pe spate, cu mâinile aduse pe lângă corp. Lipsește mâna dreaptă de la încheietura cotului. Oasele scheletului sunt relativ friabile datorită vechimii, ceea ce a generat dificultăți în degajarea arheologică.

Nu au fost surprinse urme ale unui coșciug sau alte particularități ale ceremonialului de înhumare (rogojină sau material textil).

De o parte și de cealaltă a capului au fost depuse două recipiente mici de ceramică, o cană (aflată într-o poziție alunecată spre stânga) și o căniță fără toartă (depusă cu gura în jos). În gura mortului,

specialiștilor Facultății de Sociologie – Psihologie, Catedra de Sociologie și Antropologie din Univ. de Vest Timișoara. Vezi și Fluțar 2006.

larg deschisă, erau două oase mari peste care era aplicată o brățară de bronz (Fig. 8–9).

În jurul gâtului s-au găsit pandantive și mărgelile din aur care formau un colier, iar pe piept un medalion lunular din același metal prețios; greutatea totală a acestor podoabe este de 10,75 g. Presărate pe trunchi s-au descoperit mărgelile din calcar și pastă de sticlă de diferite forme și dimensiuni.

Pe bazin a apărut o mărgelă din calcar de dimensiuni mai mari, iar pe brațul stâng, la cot, o fusaiolă.

În zona dintre genunchi s-a găsit un fragment de fier foarte corodat a cărui funcționalitate nu poate fi stabilită.

III. Rit, ritual și mobilier funerar

Ritul funerar atestat arheologic în descoperirea de la Sânnicolau Mare-*Seliște* este înhumarea în mormânt plan, cu groapa de formă dreptunghiulară, fără urme de amenajare. Orientarea mormântului este S-N, orientare comună la sarmații iazigi din bazinul carpatic¹⁴.

Scheletul a fost depus pe spate, cu mâinile așezate pe lângă corp. De notat faptul că oasele antebrăului și ale mâinii drepte lipsesc. Două fragmente de oase umane (poate de antebraț¹⁵) au fost găsite în zona capului alături de o brățară de bronz (Fig. 8–9). Până acum, doar într-un mormânt descoperit la Debrecen Varga-kert (Ungaria) degetele mâinii stângi au fost tăiate și așezate mai departe de schelet, considerându-se că acest ritual al tăierii mâinilor, pentru care nu s-au găsit nici un fel de analogii, este un caz unic¹⁶. Nici la sarmații din spațiul est-carpatic nu au fost găsite schelete cu membre tăiate¹⁷.

În mormintele din epoca sarmatică au mai fost documentate situații aparte cu privire la tratarea defunctului după moarte. Astfel, s-au descoperit schelete în poziție chircită, în morminte de femei, interpretându-se că defunctele ar fi fost persoane care practicau magia și de care se temeau membrii comunității, iar o altă ipoteză fiind legată de apartenența la un alt grup etnic decât cel al sarmaților iazigi¹⁸.

Un alt ritual atestat arheologic la Sânnicolau Mare-*Seliște* este depunerea ofrandei alimentare în cănițe așezate la cap, poziționare mai rară în cadrul necropolelor sarmatice unde vasele se așezau de obicei la picioare¹⁹. Cele două vase de ceramică nu se datează în aceeași perioadă cu mormântul, ci

sunt mult mai vechi și provin din epoca bronzului, cultura Cruceni-Belegiș²⁰. Acestea au fost, probabil, găsite întâmplător și reutilizate, situație care a mai fost documentată într-o necropolă sarmatică descoperită în Banat, la Foeni-cimitirul ortodox (jud. Timiș), unde s-a depus un vas de ceramică din epoca neolitică provenit din așezarea preistorică suprapusă de mormintele datate în sec. II–III p. Chr²¹.

Mobilierul funerar este alcătuit, pe lângă vasele de ceramică, din podoabe (colier compus din mărgelile de aur și pandantive de aur decorate în tehnica granulației și a încastrării sticlei, mărgelile din calcar și pastă de sticlă) și o fusaiolă. Au fost descoperite și câteva fragmente mici de la obiecte din fier, foarte corodate, însă utilitatea lor nu a putut fi precizată.

III.1. Piese de podoabă

III.1.1. Colier

Colierul a fost compus din șapte mărgelile din metal intercalate de cinci pandantive în formă de lacrimă cu capătul treflat, iar în mijloc a fost prins un pandantiv lunular (Pl. III.1).

III.1.1.1. Mărgelile de metal

Mărgelile sunt tubulare, fiind realizate dintr-o foiță de aur canelată; foița este îndoită în formă de cilindru, marginile fiind petrecute, nu lipite. Lungimea acestor piese este de 1,5 cm, diametrul de 0,3 cm și au o greutate de 0,29 g (patru dintre piese), respectiv 0,30 g (trei dintre piese). Unele dintre aceste mărgelile metalice tubulare sunt ușor deformate (Pl. I.7–13, Pl. III.2–8).

Acest tip de mărgelă apare în epoca elenistică, perioadă în care a cunoscut o largă răspândire, numeroase analogii fiind cunoscute în nordul Mării Negre și în regiunea Caucazului. Aceste mărgelile sunt asociate în compunerea colierelor cu mărgelile de pietre semiprețioase și cu diverse pandantive²². Mărgelile tubulare din foiță de aur canelată au mai fost descoperite în Ungaria la Eger²³, Kelebia Vermejsjárás²⁴, Kiskörös²⁵ și Mezőcsát²⁶.

III.1.1.2. Pandantive

III.1.1.2.1. Pandantiv lunular

În mijlocul colierului a fost prins un pandantiv lunular, compus dintr-un chenar format din bare de aur decorate pe mijloc cu o sârmă perlată care

¹⁴ Kulcsár 1998, 109.

¹⁵ Nu au fost făcute analize antropologice.

¹⁶ Kulcsár 1998, 34.

¹⁷ Bărcă 2006, 50–55.

¹⁸ Kulcsár 1998, 111.

¹⁹ Kulcsár 1998, 115.

²⁰ Mulțumim și pe această cale domnului dr. Alexandru Szentmiklosi (Muzeul Banatului Timișoara) pentru încadrarea cronologică a pieselor.

²¹ Tănase, Mare 2000, 195, Fig.1.9; 202.

²² Vaday 1984, 175.

²³ Köhegyi 1984, 272, Pl. II. 15–19.

²⁴ Köhegyi 1984, 283, Pl. IV. 5–10.

²⁵ Köhegyi 1984, 313, Pl. X. 6–8, 10.

²⁶ Vaday 1984, 386, Pl. 4.4; 387, Pl. 5.2.

înconjoară un ornament triunghiular, bordat de sârmă perlată, în care era încastrată sticlă care nu s-a mai păstrat. Ornamentul triunghiular are lipite la capăt trei cerculețe în care a fost încastrată sticlă de culoare albastră, care se mai păstrează doar la două dintre ele. Aceste cerculețe sunt dispuse în triunghi, ca un fel de treflă și sunt lipite de chenarul pandantivului. Cerculețele sunt ornamentate cu sârmă perlată și cu granule. Atât chenarul, cât și ornamentul triunghiular sunt decorate cu granule. În partea superioară, pandantivul are o ureche de prindere tubulară, canelată, realizată din placa de pe reversul piesei, placă ce acoperă la spate ornamentul triunghiular și cerculețele (Pl. I.1, Pl. III.11).

Dimensiuni: lungime – 2,7 cm, lățime – 2,5 cm, greutate: 4,11 g.

Pandantivele lunulare (denumite „în formă de potcoavă” de către unii autori) sunt răspândite în toată Câmpia Pannonică²⁷, însă se detașează o grupă tipologică, cu un ornament triunghiular în mijloc, în care era încastrată sticlă, căreia îi aparține și pandantivul de la Sânnicolau Mare – *Seliște*. Din aceeași grupă mai fac parte piesele găsite la Szeged Csongrádi út – mormântul 24²⁸ –, Vârșand (jud. Arad)²⁹, Kiskunfélegyháza³⁰ și Kiskunmajsa³¹. Mult mai răspândite sunt însă pandantivele lunulare simple care au doar forma de potcoavă și la capete granule de sticlă încastrată³².

Pandantivele lunulare erau amulete pentru femei, fiind purtate atât de către femeile adulte, cât și de către fetițe³³. Aceste pandantive provenite din Orient, la origine atribute ale portului zeităților feminine, s-au propagat în perioada elenistică în teritoriile grecești; au cunoscut o largă răspândire și în epoca romană, însă în *Barbaricum* apar mai ales la sarmați³⁴.

²⁷ Istvánovits – Kulcsár 2006, 215, Fig. 5 – harta răspândirii pandantivelor de aur lunulare.

²⁸ Köhegyi 1984, 322, Pl. XII.5.

²⁹ Köhegyi 1984, 272, Pl. II. 49.

³⁰ Köhegyi 1984, 287, Pl. VI.2.

³¹ Köhegyi 1984, 287, Pl. VI.19.

³² Békéscsaba – Köhegyi 1984, 275, Pl. III.4; Zona Csongrád și Szentes – Köhegyi 1984, 269, Pl. I. 17–18; Dunakeszi-Székes-dűlő – Istvánovits, Kulcsár 2006, 215, Fig. 5; Eger – Köhegyi 1984, 272, Pl. II.1; Füzesabony-Kastély-dűlő – Istvánovits, Kulcsár 2006, 215, Fig. 5; Kelebia-Vermesjárás – Köhegyi 1984, 283, Pl. IV. 11–12; Kiskunfélegyháza – Köhegyi 1984, 287, Pl. VI.1; Kiskörös – Köhegyi 1984, 313, Pl. X.5, 11; Mezőcsát – Vaday 1984, 384, Pl. 2.2; 395, Pl. 3.2; regiunea Monor – Köhegyi 1984, 293, Pl. VII.3; Örvény – Köhegyi 1984, 293, Pl. VII.18.

³³ Vaday 1989, 55.

³⁴ Vaday 1984, 173.

III.1.1.2.2. Pandantive în formă de lacrimă

Pandantivele în formă de lacrimă sunt realizate prin ciocănire, dintr-o foiță de metal, care constituie spatele piesei, pe care s-a atașat un cadru de metal reprezentând conturul exterior al acesteia, umplut în interior cu straturi de pastă peste care s-a aplicat pulbere de sticlă de culoare albastru închis și albastru deschis; culoarea albastră s-a păstrat doar la două dintre pandantive, la celelalte trei se observă doar partea solidă pe care se aplica pulberea de sticlă. La extremitatea inferioară, fiecare piesă are prinse trei granule din aur dispuse în formă de triunghi. În partea superioară are o ureche de prindere de formă tubulară, realizată din plăcuța de pe reversul piesei, ornamentată cu o granulă de aur.

Dimensiuni: 1. Pandantivul decorat cu sticlă de culoare albastru închis are lungimea de 1,8 cm, lățimea de 0,5 cm și greutatea de 0,98 g (Pl. I.2, III.10).

2. Pandantivul decorat cu sticlă de culoare albastru deschis are lungimea de 1,8 cm, lățimea de 0,5 cm și greutatea de 0,92 g (Pl. I.3, III.12).

3. Pandantivul la care sticla nu s-a mai păstrat are lungimea de 1,8 cm, lățimea de 0,5 cm și greutatea de 0,84 g (Pl. I.5, III.9).

4. Pandantivul la care sticla nu s-a mai păstrat are lungimea de 1,8 cm, lățimea de 0,5 cm și greutatea de 0,92 g (Pl. I.4, III.14).

5. Pandantivul la care sticla nu s-a mai păstrat are lungimea de 1,8 cm, lățimea de 0,5 cm și greutatea de 0,92 g (Pl. I.6, III.13).

Pandantivele în formă de lacrimă au analogii apropiate în Câmpia Pannonică la Szank-Móricgát³⁵ și Kiskunfélegyháza³⁶.

III.1.2. Mărgele

Mărgele au fost descoperite în zona trunchiului, fără a părea să fi fost prinse în șirag, ci presărate, ceea ce înseamnă că au fost cusute pe veșminte. Mărgelele sunt din pastă de sticlă, de formă prismatică, de culoare alb sidefat și bleu sidefat (cu lungimea între 1,2 și 0,9 cm și diametrul între 1,1 și 0,5 cm) – Pl. I. 20 a-s, rotunde și plate de culoare bleu sidefat (cu diametrul de 1 cm) – Pl. I. 17 a-e, precum și de formă globulară, de culoare albastru închis (cu diametrul de 0,5 cm) – Pl. I. 16 a-f. În zona bazinului s-a găsit o mărgea circulară din calcar, de dimensiuni mai mari (diametru – 2,2 cm) – Pl. I. 18, o mărgea cilindrică din calcar s-a găsit în zona pieptului (Pl. I. 19) la fel ca alte două mărgele rotunde de calcar (diametru – 1 și 1,3 cm) – Pl. I 14–15.

³⁵ Köhegyi 1984, 328, Pl. XIV. 4–6.

³⁶ Köhegyi 1984, 287, Pl. VI. 7–8.

Portul veșmintelor pe care sunt cusute mărgelile este specific pentru femei încă de la venirea sarmaților în bazinul carpatic, fiind documentat atât în perioada timpurie, cât și în secolul IV p. Chr.³⁷. Mărgelile din pastă de sticlă precum cele descoperite în mormântul de la Sănnicolau Mare-Seliște apar adesea în morminte, fiind elementul dominant în necropolele sarmatice din această regiune³⁸.

III.1.3. Brățară

Brățara este realizată din sârmă torsionată de bronz, are capetele deschise și diametrul de 6 cm. La unul dintre capete a fost înfășurată sârmă în așa fel încât s-au format două noduri (Pl. II.1, Pl. IV.1).

Asemenea brățări torsionate cu noduri la capete au mai fost descoperite la Tarnaméra (Ungaria)³⁹.

III.2. Obiecte de uz casnic

III.2.1. Fusaiolă

Fusaiola descoperită la brațul stâng este din lut, de formă bitronconică, lucrată dintr-o pastă semifină, de culoare gălbui-roșiatică. Dimensiuni: înălțime – 2,7 cm, diametrul – 4 cm (Pl. II.2, Pl. IV.2).

O fusaiolă de același tip a fost descoperită la Kelebia Vermesjárás (Ungaria)⁴⁰. În mormintele sarmatice timpurii apar astfel de fusaiole bitronconice cu jumătățile asimetrice, de dimensiuni mici sau medii⁴¹. Fusaiolele sunt descoperite adesea în mormintele din epoca sarmatică, cele mai multe dintre ele fiind documentate în partea dreaptă a femeilor defuncte⁴².

III.3. Vase de ceramică

III.3.1. Cană din ceramică modelată manual, dintr-o pastă semifină, de formă bitronconică, cu buza evazată oblic la exterior, corpul ușor pântecos și fundul drept. Pe buza și umărul vasului se păstrează urmele unde a fost atașată toarta. Vasul nu are decor, doar urme de slip la exterior. Dimensiuni: înălțime – 6 cm, diametrul gurii și cel maxim – 6,8 cm, diametrul fundului – 2,9 cm (Pl. II.3, Pl. IV.3).

III.3.2. Cană din ceramică, de formă bitronconică, cu toartă supraînălțată, modelată manual dintr-o pastă cenușie-negricioasă, decorat pe umăr cu caneluri, are urme de slip la exterior. Fundul vasului este îngust, gura largă și corpul puternic bombat; buza este ușor evazată. Dimensiuni:

înălțime – 8,8 cm, diametrul maxim – 12 cm, diametrul gurii – 8 cm, diametrul fundului – 2 cm (Pl. II.4, Pl. IV.4).

IV. Observații cu privire la încadrarea cronologică și culturală a descoperirii⁴³

Primele mențiuni ale iazigilor în bazinul carpatic sunt în legătură cu tulburările iscate de barbari în preajma provinciei Pannonia (Tacit, *Anale*, XII, 29–30). Informațiile surselor narrative despre prezența sarmaților în zona de câmpie din interiorul bazinului carpatic, în preajma Tisei (Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV,12 (24), 80), sunt confirmate de descoperirile arheologice inclusiv prin documentarea mormintelor de femei cu podoabe din aur. Acest „orizont arheologic de aur”, caracterizat prin morminte cu inventar bogat, este considerat prima moștenire lăsată de sarmații iazigi în bazinul carpatic, defunctele fiind exponente ale valului de populație venit din stepa nord-pontică unde unele dintre piese au analogii⁴⁴. Așa-zisul orizont de aur implică bijuterii – cercei, pandantive, mărgelile, aplice – ornamentate în tehnica granulației și a pseudo-granulației, decorate cu sticlă albastră sau albastru închis⁴⁵.

Până acum, cercetătorii nu au determinat în mod clar teritoriul și perioada de timp de unde vin antecedentele tipologice pentru podoabele de aur din bazinul carpatic⁴⁶. M. Párducz considera că bijuteriile sunt realizate în atelierele grecești din regiunea nord-pontică⁴⁷. Însă câteva elemente ale așa-zisului orizont de aur nu au nici un fel de analogii în stepa răsăriteană: pandantivele în formă de potcoavă, cerceii decorați cu granulație și cu/sau inserții de sticlă, prototipuri ale acestora nefiind găsite în zona grecească nord-pontică, în antichitățile sarmatice și nici în orfevrăria elenistică⁴⁸. Există totuși câteva tipuri de podoabe – cercei, mărgelile de carneol sferice – care se găsesc în cimitirele scitice târzii din Crimeea⁴⁹.

Analogiile cele mai apropiate pentru pandantivul lunular cu ornament triunghiular în mijloc provin din localități situate într-o arie restrânsă la Tisa mijlocie, de la confluența cu Crișul la

³⁷ Kulcsár 1998, 112.

³⁸ Vaday 1989, 97–98.

³⁹ Kőhegyi 1984, 325, Pl. XIII. 3–4.

⁴⁰ Kőhegyi 1984, 275, Pl. III.10.

⁴¹ Vaday 1984, 177.

⁴² Kulcsár 1998, 113.

⁴³ Mulțumim pentru sugestii cu privire la cronologie și pentru indicațiile bibliografice doamnei dr. Valeria Kulcsár (Universitatea Szeged), doamnei dr. Andrea H. Vaday (Institutul de Arheologie Budapesta) și domnului dr. Radu Harhoiu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București).

⁴⁴ Kőhegyi 1984, 354.

⁴⁵ Istvánovits – Kulcsár 2006, 212.

⁴⁶ Istvánovits – Kulcsár 2006, 236.

⁴⁷ Istvánovits – Kulcsár 2006, 211.

⁴⁸ Istvánovits – Kulcsár 2006, 236.

⁴⁹ Istvánovits – Kulcsár 2006, 214, Fig. 3–4.

confluența cu Mureșul (Harta 1), ceea ce ar putea să însemne că în această zonă era o structură de putere în care membrele de vază ale comunității preferau această variantă tipologică a pandantivelor lunulare. De asemenea, nu este exclus ca acestea să fi fost realizate de un meșter orfevrar care activa în această zonă; se presupune că acest tip de podoabe au fost produse de bijutierii din bazinul carpatic și nu au analogii în stepa nord-pontică⁵⁰ de unde au venit sarmații iazigi în jurul anului 20 p. Chr.

În opinia noastră, mormântul de la Sănnicolau Mare-Seliște constituie o dovadă că în cursul secolului I p. Chr. iazigii metanaști (Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, III.5.1), care aveau un stil de viață nomad, după cum o sugerează însăși denumirea lor⁵¹, au pătruns pe un teritoriu restrâns din colțul de nord-vest al Banatului. Prezența lor pe râul Tisa a fost documentată arheologic inclusiv în arealul de la confluența Mureșului cu Tisa⁵², astfel că descoperirea acestui mormânt la o distanță relativ mică de această zonă nu este surprinzătoare. În mod cert, acest mormânt reprezintă cea mai timpurie descoperire funerară care poate fi legată de populația de neam sarmatic din Banat. Alte morminte din epoca sarmatică timpurie nu au mai fost atestate arheologic în această regiune, sarmații așezându-se în Câmpia Banatului în cursul ultimei treimi a secolului al II-lea p. Chr., probabil mai întâi în colțul de nord-vest (unde densitatea necropolelor este mai mare), fapt demonstrat în primul rând de descoperirea mormintelor din tumulii de la Vizejdia-Pustă (jud. Timiș) datate cu monede de la Antoninus Pius și Marcus Aurelius⁵³. Mai apoi sarmații s-au răspândit pe arii întinse din câmpie, un exemplu în acest sens fiind necropola mai sus-menționată de la Foeni-cimitirul ortodox.

Cu toate că nu s-a făcut o expertiză antropologică a scheletului, pe baza mobilierului funerar și a analogiilor cu alte morminte din bazinul carpatic, care au în inventar podoabe din aur similare și în care au fost îngropate femei, putem afirma că la Sănnicolau Mare-Seliște a fost îngropată o femeie. Această femeie a fost o membră de vază a comunității, înmormântată cu tot respectul cuvenit statutului său social înalt prin depunerea de podoabe din aur și ofrande alimentare. Semne de întrebare persistă asupra lipsei antebrăului drept, care ar putea fi identificat în zona capului; se poate presupune practicarea unui ritual cu conotații magice.

Mormântul descoperit la Sănnicolau Mare-Seliște se datează în cursul secolului I p. Chr., având în vedere faptul că aceste podoabe din aur sunt considerate cele mai timpurii antichități atribuite sarmaților așezați în Câmpia Pannonică.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, I, (1964), p. 396–411.

Tacit, *Anale*, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, I, (1964), p. 495–503.

Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, I, (1964), p. 535–557.

Lucrări de specialitate

Bărcă 2006

V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca (2006).

Bejan 2002–2003

A. Bejan, Cercetările arheologice de la Sănnicolau Mare, Punctul „Seliște”. *SIB*, XXVI–XXVII, (2002–2003), 301–304.

Bejan – Grec 1999

A. Bejan, M. Grec, Sănnicolau Mare, „Seliște”, jud. Timiș. *CCA – campania 1998*, București, (1999), 102–103.

Bejan – Grec 2000

A. Bejan, M. Grec, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 1999*, București, (2000), 89–90.

Bejan – Grec 2001

A. Bejan, M. Grec, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2000*, București, (2001), 222–224.

Bejan – Grec 2002

A. Bejan, M. Grec, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2001*, București, (2002), 282–284.

Bejan – Grec 2003

A. Bejan, M. Grec, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2002*, București, (2003), 271–273.

Bejan – Măruia 2005

A. Bejan, L. Măruia, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2004*, București, (2005), 327–329.

Bejan – Măruia 2006

A. Bejan, L. Măruia, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2005*, București, (2006), 316–318.

⁵⁰ Istvánovits – Kulcsár 2006, 236.

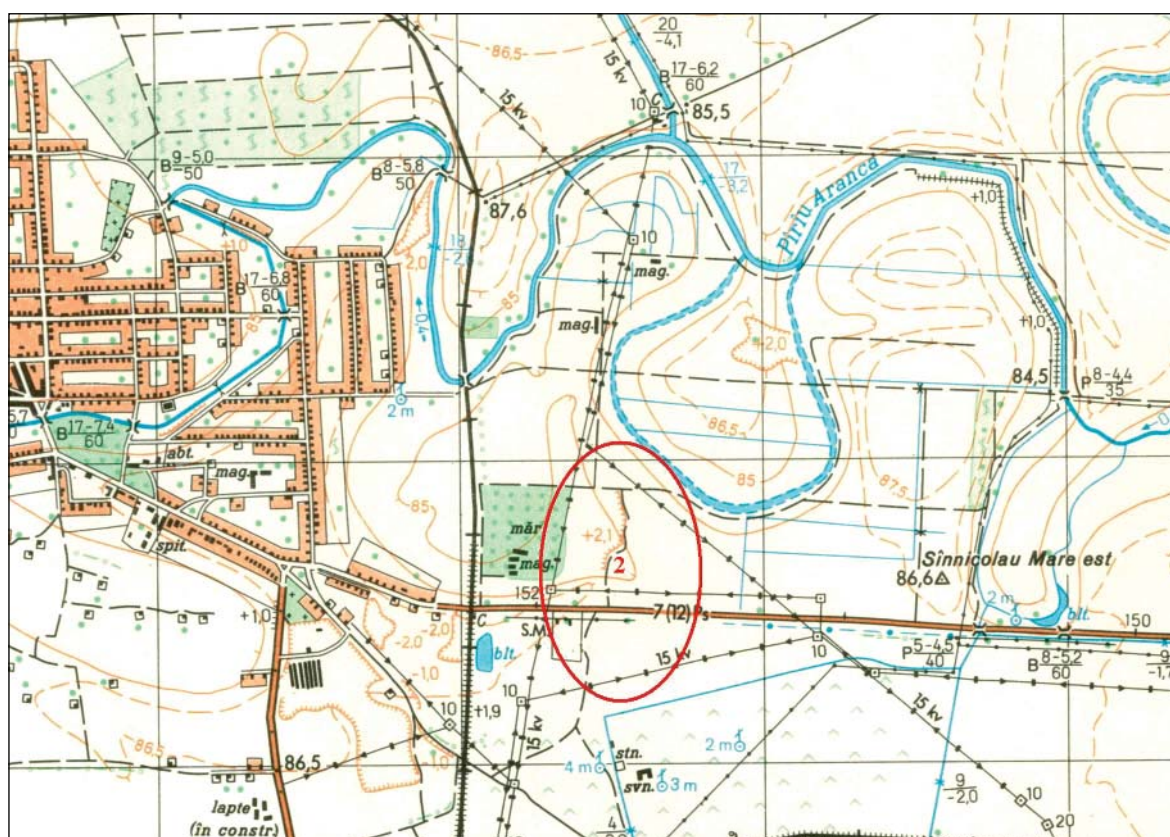
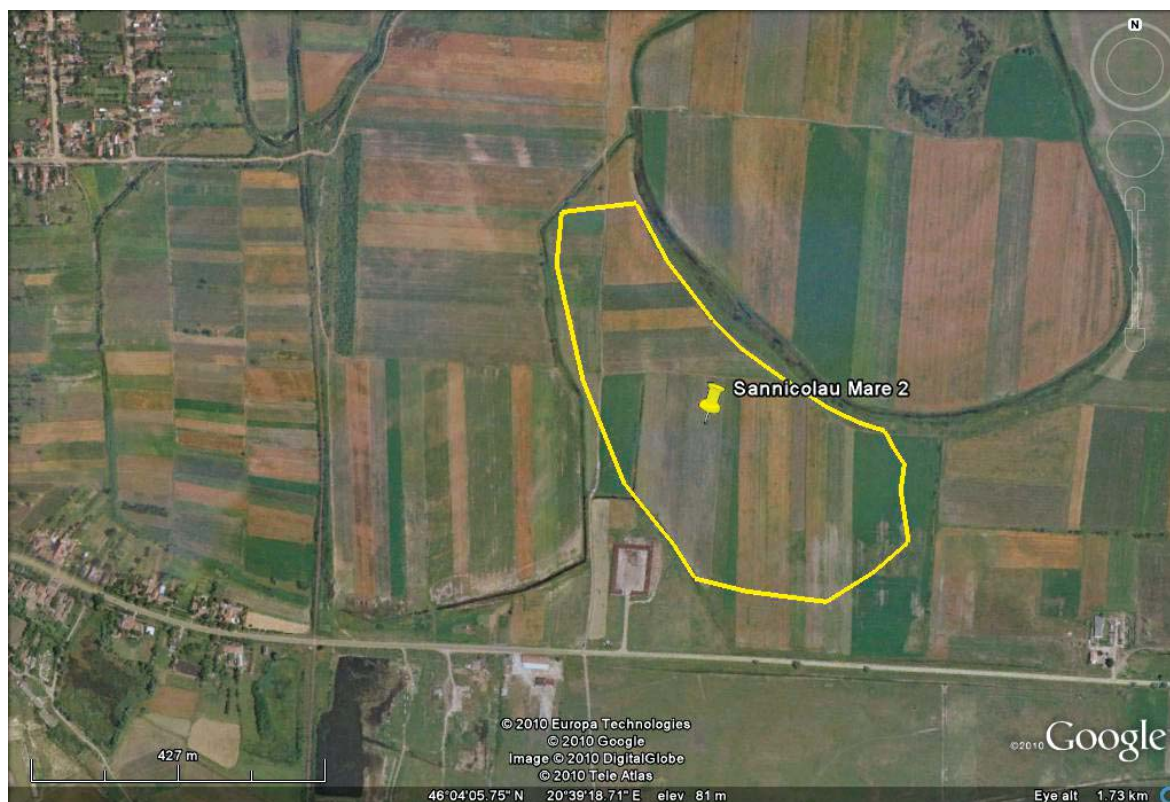
⁵¹ Metanaști = care își schimbă așezările, vezi în *Fontes Historiae Dacoromanae*, I, 1964, 537, nota 18.

⁵² Istvánovits – Kulcsár 2006, 215, Fig. 5.

⁵³ Vaday 1986, 207.

- Bejan – Măruia 2006–2007
A. Bejan, L. Măruia, Sănnicolau Mare „Seliște”. Campaniile 2005–2006. *SIB*, XXX–XXXI, (2006–2007), 314–319.
- Bejan – Măruia 2007
A. Bejan, L. Măruia, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2006*, București, (2007), 311–314.
- Bejan *et alii* 1996
A. Bejan, P. Iambor, Șt. Matei, M. Grec, Sănnicolau Mare, „Seliște”, jud. Timiș. *CCA – campania 1995*, București, (1996), 106–107.
- Bejan *et alii* 1997
A. Bejan, P. Iambor, Șt. Matei, M. Grec, Sănnicolau Mare, „Seliște”, jud. Timiș. *CCA – campania 1996*, București, (1997), 52–53.
- Bejan *et alii* 1998
A. Bejan, P. Iambor, Șt. Matei, M. Grec, Sănnicolau Mare, „Seliște”, jud. Timiș. *CCA – campania 1997*, București, (1998), 201–202.
- Bejan *et alii* 2004
Bejan, L. Măruia, M. Grec, Sănnicolau Mare, jud. Timiș. Punct: „Seliște”. *CCA – campania 2003*, București, (2004), 294–296.
- Benea 1989
D. Benea, Contribuții la istoria relațiilor politice dintre Imperiul Roman și geto-daci (expediția lui Aelius Catus). *Apulum*, XXV, (1989), 147–158.
- Benea 2008
D. Benea, Cu privire la granița de sud-vest a Daciei romane. Stadiul cercetărilor românești. *Apulum*, XIV, (2008), 29–51.
- Berkeszi 1907
I. Berkeszi, Délmagyarország éremleletei. *TRÉT*, XXIII, (1907), 1–2, 38.
- Borza 1941–1944
Al. Borza, Informations nouvelles sur le camp romain de Cenad. *Dacia*, N.S., IX–X, (1941–1944), p. 551–553.
- Borza 1943
Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara (1943).
- Cedică 1998
V. Cedică, Descoperiri din prima epocă a fierului făcute la Sănnicolau Mare (jud. Timiș) (fragmente ceramice din Colecția Kühn). *AnB, S.N.*, 6, (1998), p. 209.
- Cotoșman 1934
Gh. Cotoșman, *Din trecutul Banatului, Cartea II. Comuna și bisericile din Sănnicolau Mare*, Timișoara (1934).
- Daicoviciu 1941–1943
C. Daicoviciu, Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană. *AIȘC*, Cluj-Napoca, IV, (1941–1943), p. 302–312.
- Daicoviciu 1969
C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj-Napoca (1969).
- Dörner 1971
E. Dörner, Urme ale legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou?. *AMN*, 8, (1971), p. 503–506.
- Ferenczi 1974
I. Ferenczi, Opinii vechi și noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia și Moesia Superior prin „Barbaricum”. *Tibiscus*, III, (1974), p. 111–125.
- Ferenczi 1993
I. Ferenczi, Valea Mureșului și expediția militară a lui Marcus Vinicius. *Ziridava*, XVIII, (1993), p. 39–54.
- Flutur 2010
Al. Flutur, Cărmizile șampilate ale Legiunii XIII Gemina de la Cenad și Sănnicolau Mare. *AnB, S.N.*, 18, (2010), p. 63–68.
- Fluțar 2006
B. Fluțar, *Așezarea și necropola de la Sănnicolau-Mare, studiu istorico-paleoantropologic*, teză de licență, Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie (coord. cercetător științific grad II, dr. Eleonora Luca), Timișoara, (2006) (*mms.*).
- Glodariu 1982
I. Glodariu, Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia. *ActaMN*, XIX, (1982), p. 23–38.
- Grec 1997–1998
M. Grec, Șampilă tegulară la Sănnicolau Mare. *SIB*, XXI–XXII, (1997–1998), p. 249–251.
- Gudea 1977 a
N. Gudea, Limesul Daciei de la Traianus (106) până la Aurelianus (275). *ActaMP*, I, 1977, p. 97–113.
- Gudea 1977 b
N. Gudea, în I. I. Russu (coord.), *Inscripțiile Daciei Romane. Volumul III: Dacia Superior, 1*, București (1977), p. 243–249.
- Gudea 1997
N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Mainz (1997).
- Gudea – Moțu 1983
N. Gudea, I. Moțu, Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană. *Banatica*, VII, (1983), p. 151–202.
- Hügel 1996
P. Hügel, Cărmizi romane șampilate descoperite la Cladova (jud. Arad). *Ziridava*, XIX–XX, (1996), p. 73–76.
- Hügel 2000
P. Hügel, Trei ipostaze ale Văii Inferioare a Mureșului de la Traian la Hadrian. *Ziridava*, XXII, (2000), p. 31–37.

- Istvánovits – Kulcsár 2006
E. Istvánovits, V. Kulcsár, Az első szarmaták az Alföldön (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglaltságról) [The first Sarmatians in the Great Hungarian Plain (Some notes on the Jazygian immigration into the Carpathian Basin)]. *JAMÉ* 48, (2006), p. 203–237.
- Kőhegyi 1984
M. Kőhegyi, Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene). *DMÉ*, 1982 (1984), p. 267–355.
- Kulcsár 1998
V. Kulcsár, *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai* (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin), Aszód (1998).
- Mare 2004
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara (2004).
- Medeleț 1971
F. Medeleț, Asupra unor probleme ale prezenței sarmatice în Banat. *Tibiscus*, I, (1971), p. 69–73.
- Medeleț – Kakucs 1978
F. Medeleț, L. Kakucs, În legătură cu unele vechi descoperiri arheologice din zona Sănniculaul Mare, aflate în fosta colecție Kühn. Comunicare la simpozionul *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Caransebeș, (1978).
- Medeleț 1998
F. Medeleț, O descoperire de factură avară de la Sănniculaul Mare (jud. Timiș). *AnB, S.N.*, 6, (1998), p. 311.
- Milleker 1899
B. Milleker, *Délmagyarország regiséglei honfoglalás előtti időkből*, vol II, Temesvár (1899).
- Mócsy 1974
A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston (1974).
- Moga-Gudea 1975
M. Moga, N. Gudea, Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului. *Tibiscus*, IV, (1975), p. 140–142.
- Nemeth 2001
E. Nemeth, Granița de sud-vest a Daciei Romane. Probleme actuale. *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca (2001), p. 411–418.
- Nemeth 2007
E. Nemeth, *Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*, Cluj-Napoca (2007).
- Opreanu 1998
C. H. Opreanu, Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Trajans. *Specimina Nova*, XII, (1996), 1998, p. 265–282.
- Protase 1967
D. Protase, Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia. *ActaMN*, 4, (1967), p. 47–72.
- Protase 1995
D. Protase, Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian. *Orizonturi daco-romane*, vol. I, Cluj-Napoca, (1995), p. 340–346.
- Regep 2002–2003
S. Regep, A fragment of Roman funerary stelae from Cenad (Timiș County). *SIB*, XXII–XXIII, (2002–2003), p. 195–198.
- Tănase – Mare 2000
D. Tănase, M. Mare, Pătrunderea sarmaților în vestul Banatului în lumina unor noi descoperiri arheologice. *SCIVA* 51, 3–4, (2000), p. 193–208.
- Timoc 2003
C. Timoc, Despre navigația fluvială pe Mureș în epoca romană. *Studii de Istorie. Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad*, I, (2003), p. 57–58.
- Vaday 1984
A. H. Vaday, Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát – Hörsögs. *MittArchInst* 12/13 (1982–1983), 1984, p. 167–188, p. 383–392, Pl. I–X.
- Vaday 1986
A. H. Vaday, Beitrag zum Fund von Vizesd-Puszt. *FoliaArch* XXXVII, (1986), p. 197–223.
- Vaday 1989
A. H. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Budapest (1989).
- Visy 1988
Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart (1988).
- *** 1979
*** Cronica activității Secției de Istorie a Muzeului Banatului (1977–1978). *Tibiscus*, V, (1979), p. 482.

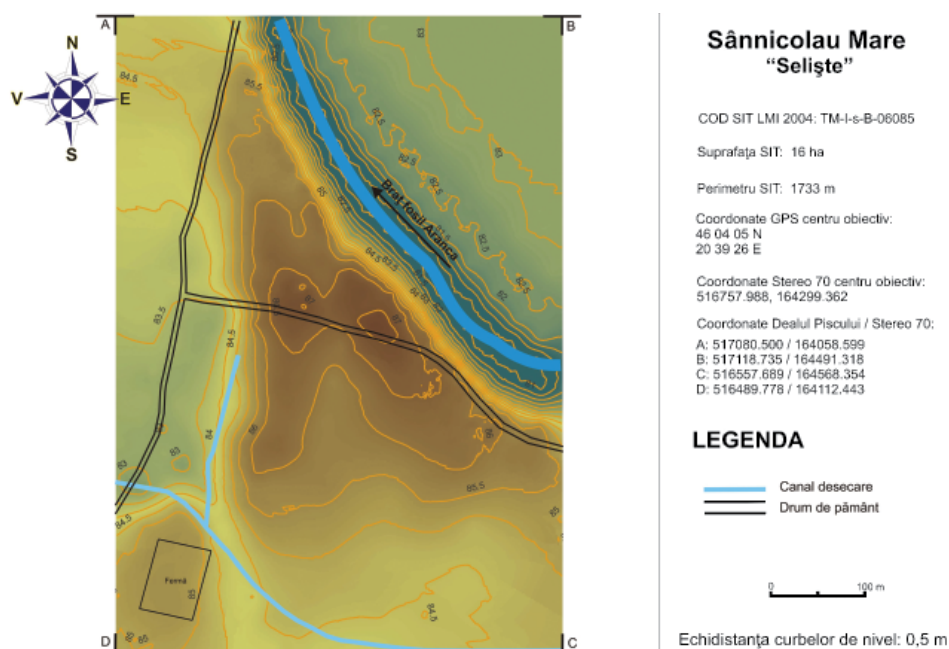

Fig. 3. Planul topografic general al sitului Sânnicolau Mare – *Seliște* (ridicare topo L. Măruia, D. Micle, A. Cîntar 2007). / Topographical survey of the Sânnicolau Mare – *Seliște* site (authors: L. Măruia, D. Micle, A. Cîntar, 2007).

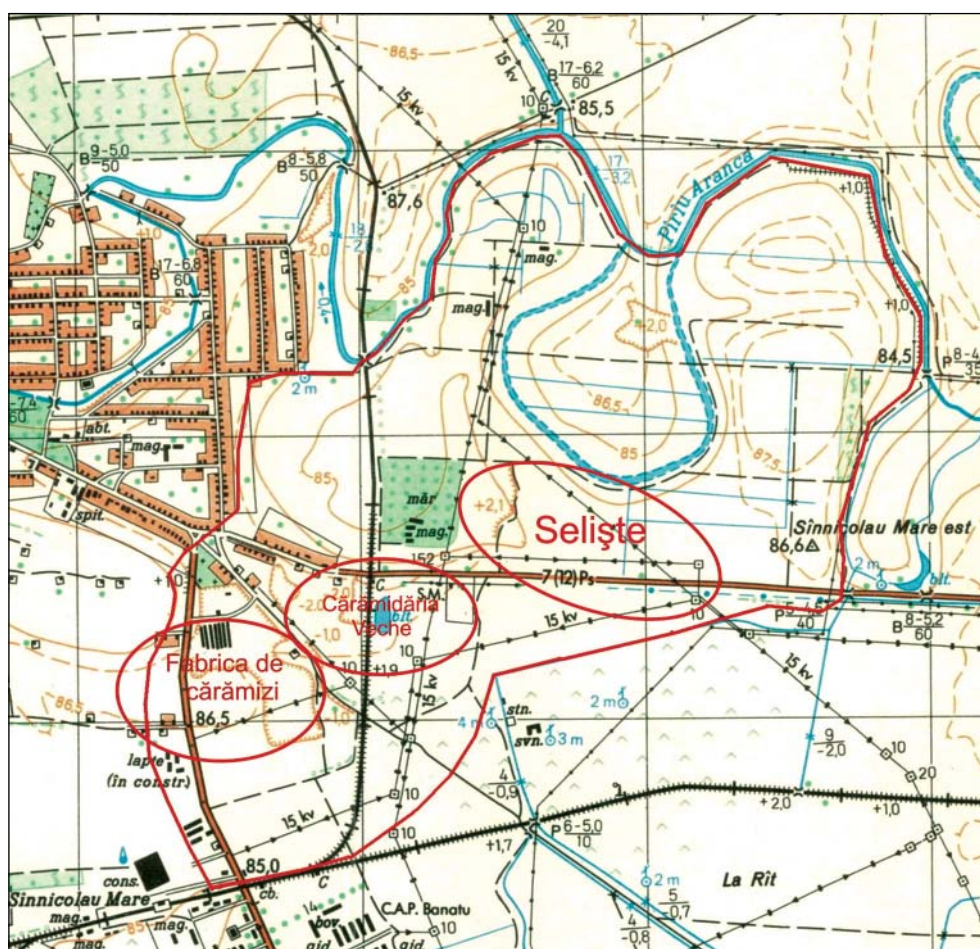

Fig. 4. Amplasamentul punctelor „romane” de la Sânnicolau Mare și limita arealului investigat prin cercetări de teren (hartă 1:25.000 după *Direcția Topografică Militară*, ediția 1975). / The location of the „Roman Age” discoveries at Sânnicolau Mare and the limit of the area surveyed (map scaled 1:25.000, after *Direcția Topografică Militară*, 1975).

SÂNNICOLAU MARE "SELIȘTE" 1995 - 2007

COD SIT LMI 2004: TM-I-s-B-06085

Suprafața SIT: 16 ha

Perimetru SIT: 1733 m

LEGENDA

- Limită zonă protecție SIT
- Pârâul Aranca
- Canal desecare
- Parcelă de lucru concesionată 2006-2010
- Stâlp medie tensiune
- Stâlp medie tensiune punct referință sit

Fig. 5. Plan de situație 3D cu amplasarea secțiunilor și casetelor la Sânnicolau Mare – Seliște (1995-2007). / 3D view of the trenches at Sânnicolau Mare – Seliște (1995-2007).

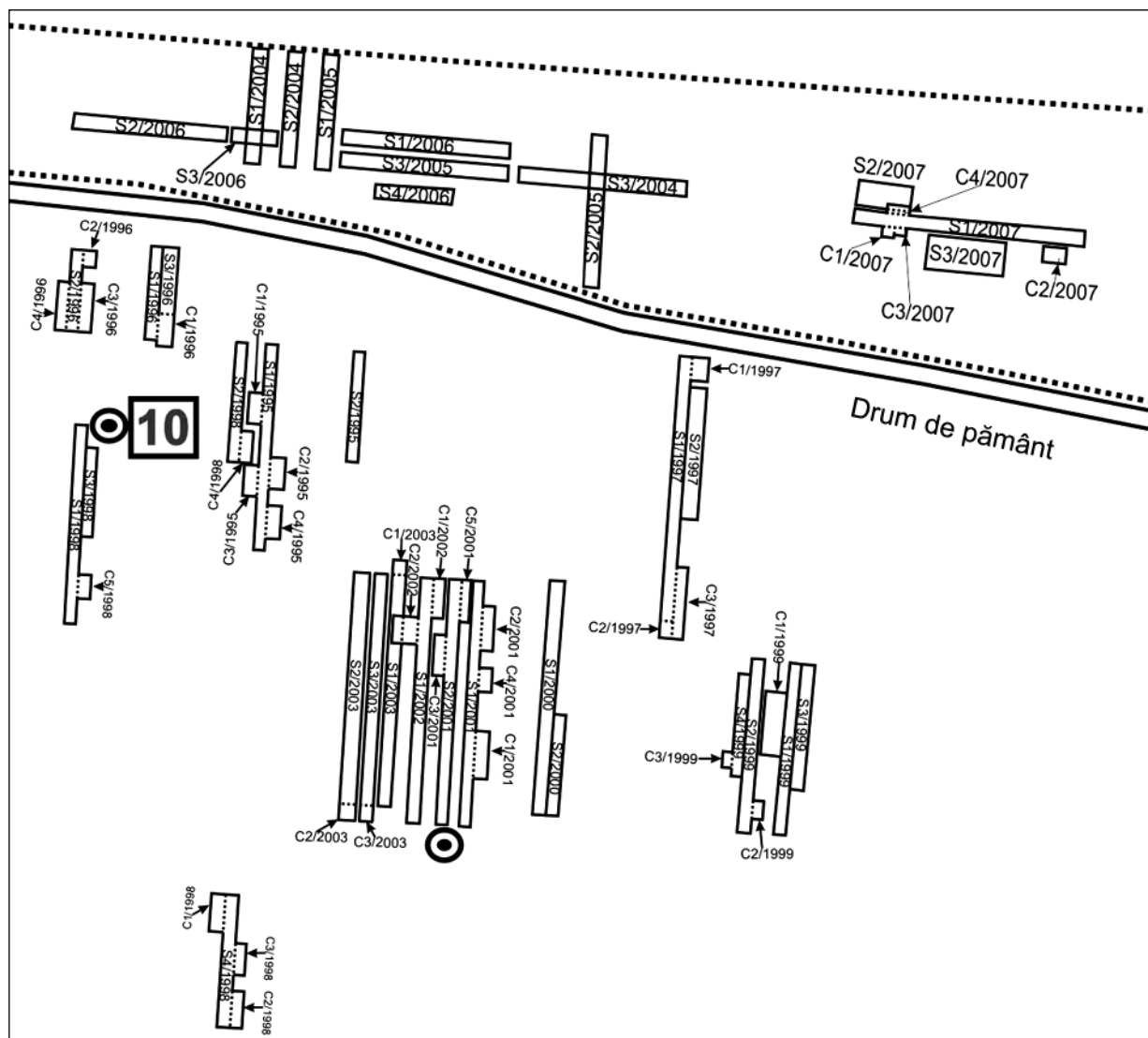

Fig. 6. Plan de detaliu cu amplasarea secțiunilor și casetelor la Sânnicolau Mare – Seliște (1995-2007). / Detailed view of the location of the trenches at Sânnicolau Mare – Seliște (1995-2007).

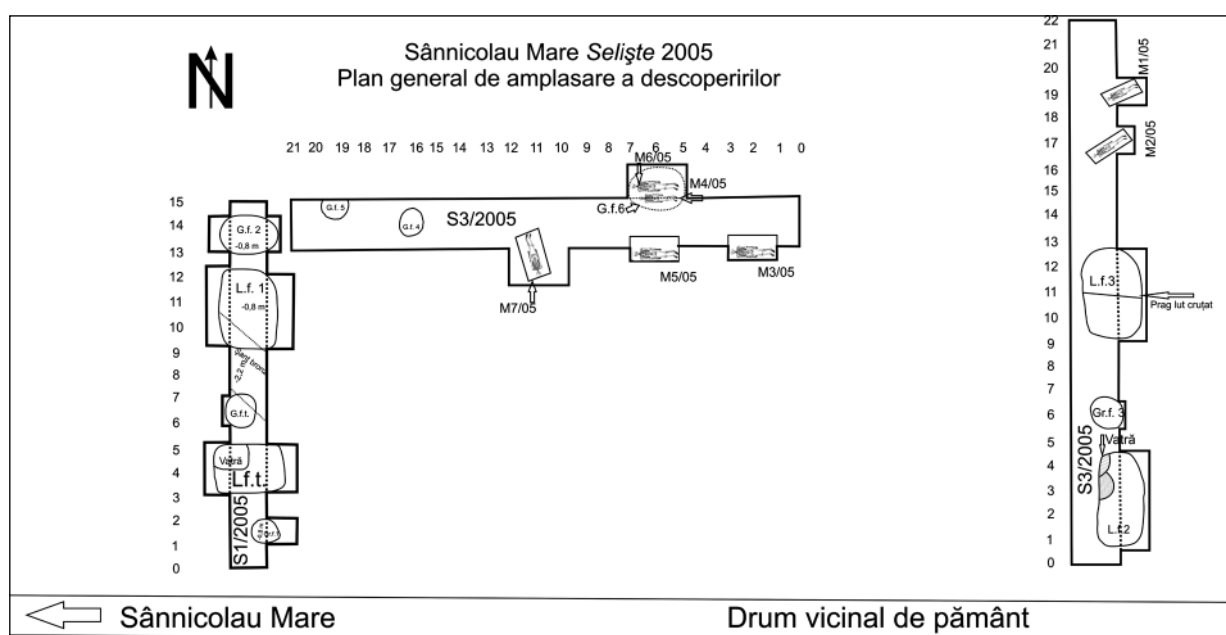

Fig. 7. Planul general de situație al campaniei arheologice din 2005. / The general view of the dig site – 2005 campaign.

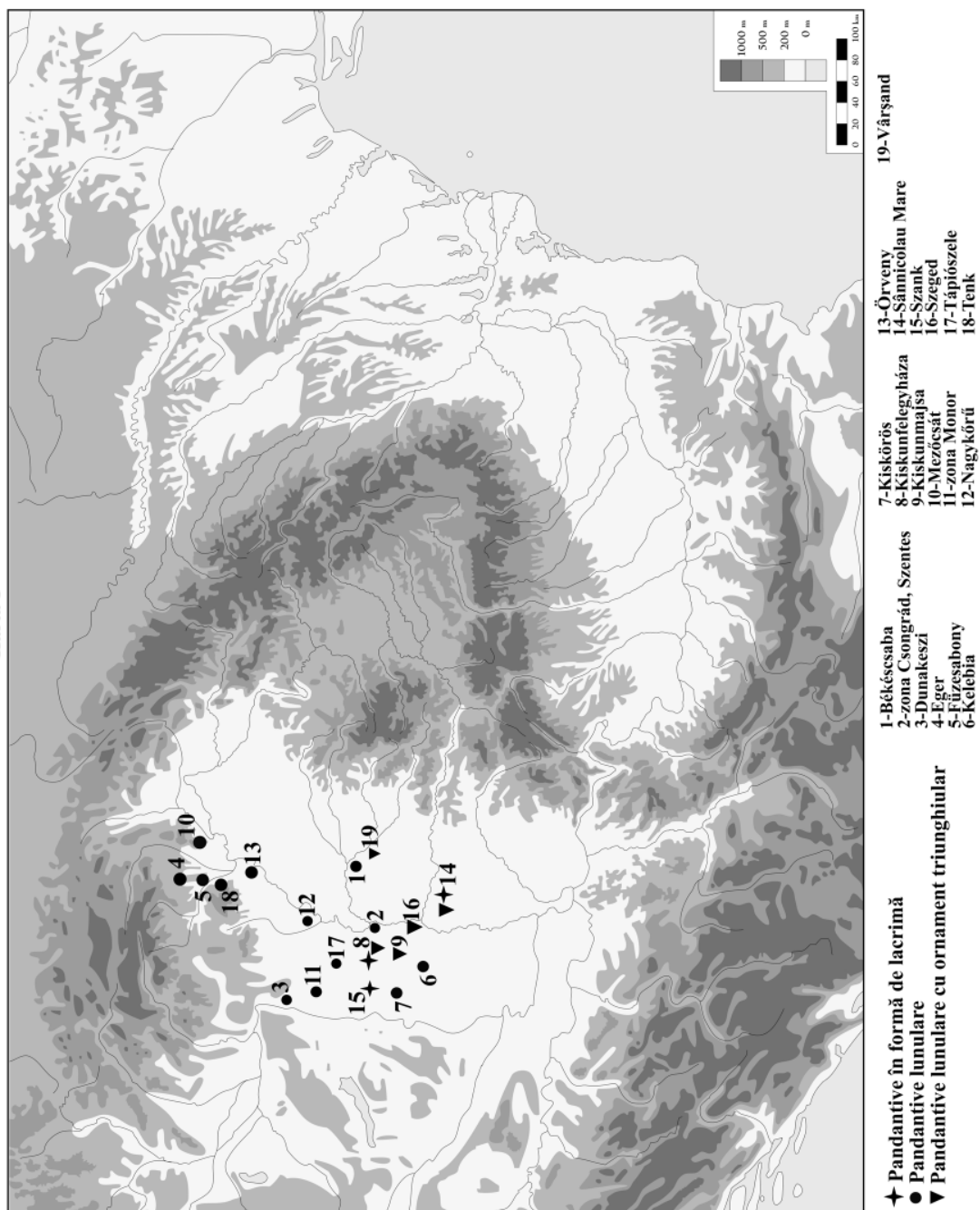

Fig. 8. Mormântul nr. 7/2005. Detaliu. / Grave no. 7/2005. Detail.

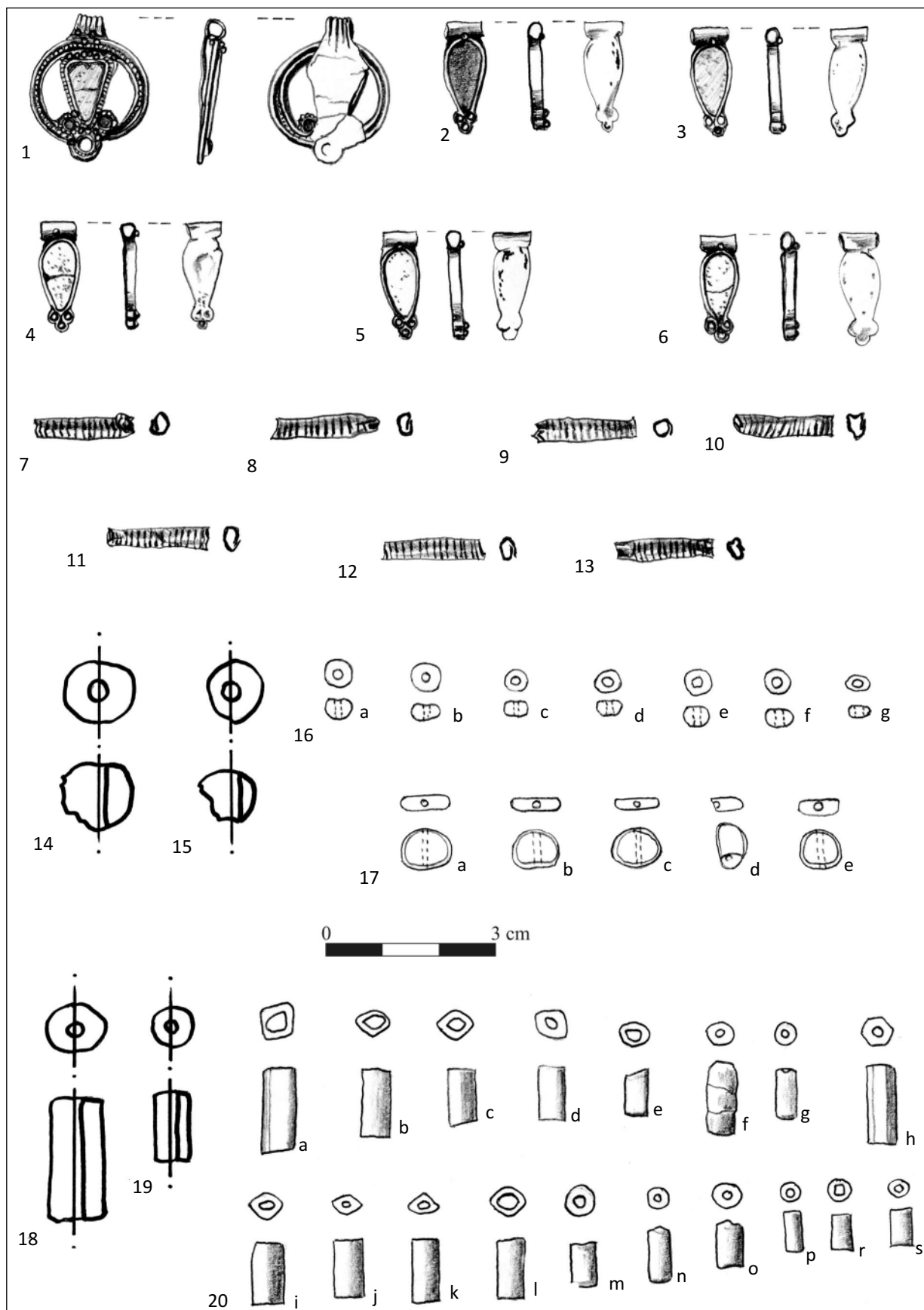

Fig. 9. Mormântul nr. 7/2005. Detaliu. / Grave no. 7/2005. Detail.

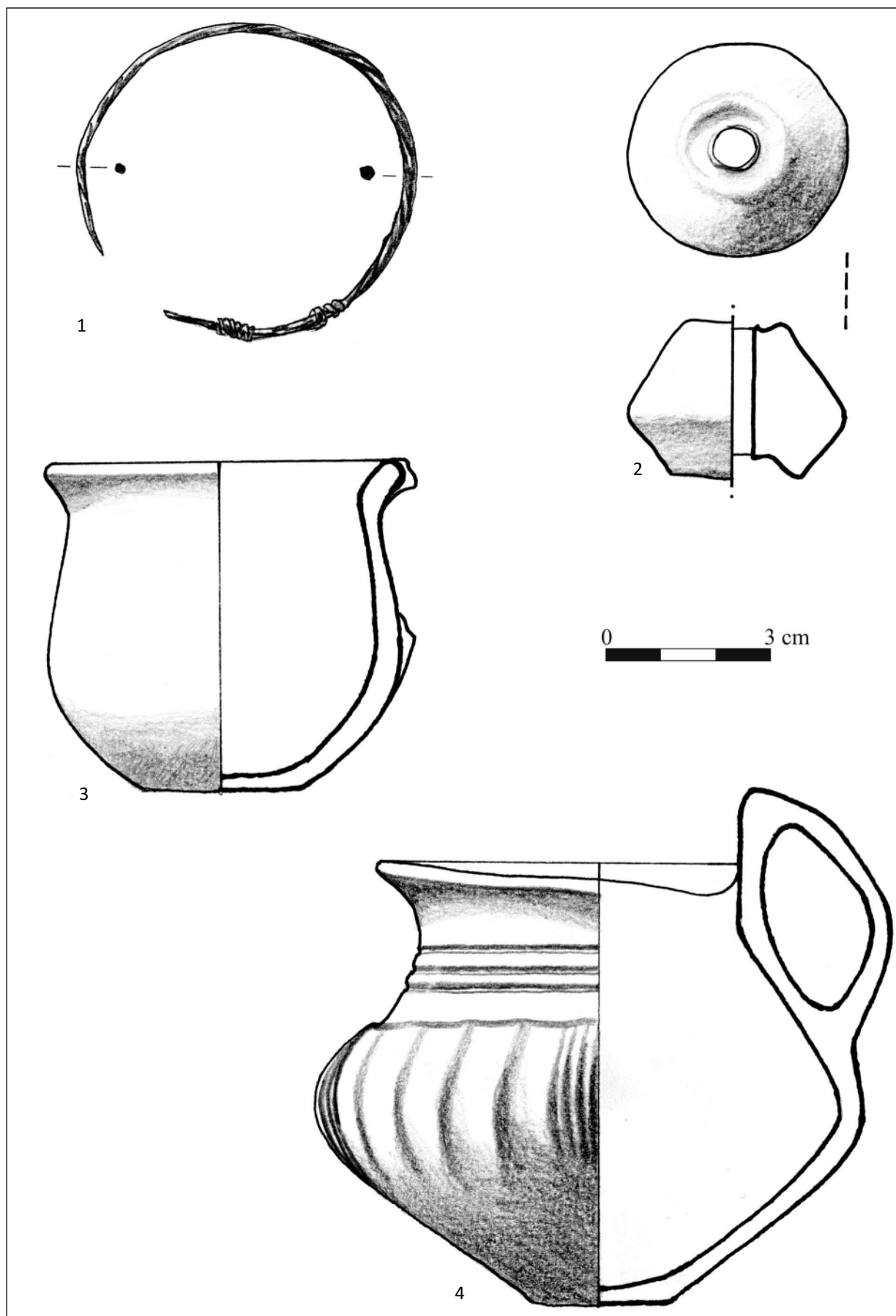
Harta 1

Harta 1. Răspândirea pandantivelor de aur în formă de lunulă și de lacrimă din bazinul carpatic. / Spread of golden lunulas and tearshape pendants in the Carpathian Basin

Pl. I. Piese din inventarul mormântului nr. 7/2005 – 1. pandativ lunular de aur, 2-6. pandative de aur în formă de lacrimă, 7-13. mărgel tubulare de aur, 14-15, 18-19. mărgel de calcar; 16 a-g, 17 a-e, 20 a-s. mărgel din pastă de sticlă. / Artifacts from grave no. 7/2005 – 1. moon shaped gold pendant, 2-6. tear shaped gold pendants, 7-13. cylindrical gold beads, 14-15, 18-19. limestone beads; 16 a-g, 17 a-e, 20 a-s glass paste beads.

Pl. II. Piese din inventarul mormântului nr. 7/2005. – 1. brățară de bronz, 2. fusaiolă de lut, 3–4. căni de ceramică. / Artifacts from grave no. 7/2005. – 1. bronze bracelet, 2. clay spindle whorl, 3–4. clay pitchers.

PL. III. Fotografii ale podoabelor de aur din mormântului nr. 7/2005. / Photographs of the gold jewelry from grave no. 7/2005.

Pl. IV. Fotografii ale unor piese din inventarul mormântului nr. 7/2005. / Photographs of artifacts from grave no. 7/2005.

THE SARMATIAN NECROPOLIS FROM FOENI (TIMIȘ COUNTY)

Lavinia Grumeza*

Keywords: *Sarmatian, Foeni, rite, ritual, funerary inventory.*
Cuvinte cheie: *sarmați, Foeni, rit, ritual, inventar funerar.*

Abstract: The graves described in this study were discovered by members of the Banat Museum Timișoara and the Institute of Archaeology and Art History, Cluj Napoca, in the area of the Foeni (Timiș County) archaeological site, "Orthodox Cemetery". The research took place between 1991 and 2007, and reported mainly prehistoric discoveries (from the Neolithic and Bronze Ages). However, in the excavations of 1991–1994, 1995–1998 and 2001–2002, archaeologists discovered 18 inhumations graves characteristic of the Sarmatian population. These graves appear to be only a small part of a larger necropolis, largely destroyed by current orthodox cemetery. Of these graves, only those excavated during the years 1992–1993 have been published. We consider it important to revisit the topic in the present study in order to provide an overview of the necropolis, and to complete the previous study published in 2000, with drawings of the graves. The graves unpublished and discovered in the years 1991–1992, 1995–1998 and 2001–2002 have also been included in this study, making it possible to discuss the role of grave-goods and the funerary rite and ritual in the Sarmatian necropolis from Foeni.

The graves discovered at Foeni could be dated precisely only in a few cases (M2, M4, M6, M14). The dating was based on brooches discovered in the grave. The impossibility of dating the remaining graves is not due to lack of archaeological inventory, but rather to grave robberies. Based on the preserved funerary inventory, the graves of the Foeni necropolis date to the 2nd century – first half of the 3rd century AD, the second period of the Sarmatian age, after the M. Párducz chronology (years 180–270 AD)¹. However, without further excavations, we cannot assert that this timespan applies to the entire necropolis.

In addition to the important chronological data, the Foeni necropolis gives us information about the complexity of the Sarmatian burial rites and rituals, aspects of the culture seldom discussed in relation to the Banat region. An attempt was made to identify the distinct ethnic or social groups of the necropolis. Unfortunately, the small number of graves discovered to this day only allows us to formulate hypotheses supported by the analogies with the Sarmatian area of the Great Hungarian Plain. However, it is our hope that future anthropological analyses will answer any remaining questions and will confirm, at least in part, our hypotheses.

I. Introduction

The graves presented in this study were discovered by members of the Banat Museum Timișoara and the Institute of Archaeology and Art History, Cluj-Napoca, in the area of the Foeni (Timiș County) archaeological site, "Orthodox Cemetery"². The research took place between

1991 and 2007, and reported mainly prehistoric discoveries (from the Neolithic and Bronze Ages). In the excavations of 1991–1994, 1995–1998 and 2001–2002, the archaeologists discovered 18 inhumations graves characteristic of the Sarmatian population. The graves appear to be only a small part of a bigger necropolis, largely destroyed by current orthodox cemetery³.

An attempt to group these graves according to the sex, age or social status of the deceased would be inappropriate, given the small number of graves uncovered, their distribution in space, their degree of devastation and the absence of an anthropological analysis that could confirm the age or sex of the deceased.

³ Facts confirmed by the funerary artifacts discovered on the necropolis (without certain place of discovery) or by the funerary artifacts originated from donations.

* "1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia, e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

¹ Párducz 1956, 140; this chronological attribution is similar to the one indicated by Tănase, Mare 2000, 207, for the Sarmatian graves discovered in the years 1992–1993.

² We would like to thank Professor Dr. Florin Drașovean (1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia, Banat Museum Timișoara), Dr. Florin Gogâltan (Institute of Archaeology and Art History, Cluj-Napoca), Dr. Alexandru Szentmiklosi, and Dr. Dana Tănase (Banat Museum Timișoara) for the archaeological material and documentation provided for this research.

All the funerary complexes are inhumation graves, and there are no recorded cases of superposition, interlocking or double graves.

The archaeological research conducted on the Foeni – Seliște site in 2004 brought to light a few pit – houses positioned in a succession of chronological layers, dating from the late 2nd century AD to the beginning of the 3rd century AD, and continuing up to the 5th century AD⁴. It is difficult to establish a connection between this settlement and the Sarmatian necropolis, considering that there is a distance of about 3 km between the two sites⁵. However, the grayish pottery found in the area of the orthodox cemetery⁶, proves that the settlement was in proximity to the necropolis.

The only graves discoveries published were those from the years 1992–1993⁷. We consider it important to revisit the topic in the present study in order to provide an overview of the necropolis, and to complete the previous study published in 2000, with drawings of the graves. The graves unpublished and discovered in the years 1991–1992, 1995–1998 and 2001–2002 were also added in this study, therefore, at this moment, it is possible to discuss the role of the grave – goods and the funerary rite and ritual in the Sarmatian necropolis from Foeni.

II. Elements of funerary rite and ritual

II.1. Shape and size of the graves pits

Analyzing the contours of the graves pits, were possible, allows us to conclude that most grave pits are rectangular (with slightly rounded corners) or irregular in shape. However, some grave pits have an oval shape. Irregular contours may be due to human post – mortem intervention, such as robbery or reburial, which destroyed the pit outlines (see M15, M18, M4?). In one instance (grave M6), the researchers observed several “steps”, in an 88 cm profile pit: the first step was 35 cm deep, and the second 63 cm deep⁸.

The length of the pits varies with the age of the deceased. While adult graves have lengths between 160 cm and 260 cm, children's graves are generally shorter with lengths between 120 cm and 130 cm. The width of the pits does not vary with the age of the deceased, and ranges between 45 cm and 140 cm. The depth of the pits is relative

since the surface of the researched area was rearranged during the construction of the Mocioni Mausoleum. Therefore, we can only state that grave M6, where the walking surface was observed, has a depth of 120 cm⁹. For the remaining graves, the depth varies between 70 cm and 230 cm.

II.2. Orientation of graves and position of skeletons

The Sarmatian graves of the Great Hungarian Plain are predominantly orientated South–North. The same orientation is in part observed in the Foeni necropolis. This trend is characteristic to the Iazygen tribes, who continued the funerary traditions of the middle Sarmatian period¹⁰.

The North–South orientation could not be linked exclusively to a limited chronological horizon, or to the sex, age or social status of the deceased, especially since it is impossible to observe significant differences in the funerary offerings. A. H. Vaday states that the “reverse” orientation would most likely indicate a superstition ritual¹¹.

S. Simonenko demonstrated that the North–South orientation may be attributed to Roxolani wave¹². There is a probability that the material culture of the newcomers from the East was assimilated faster than the rite; therefore, we cannot separate the funerary artifacts of the new migrants from the ones of the Iazygen group¹³.

Only one grave (M9) is orientated to the West (West–North–West). In the study of the Sarmatian necropolis from the Carpathian Basin, V. Kulcsár reports that this atypical orientation could be the expression either of a new population from the East, or of a population from the LaTène period¹⁴. The absence of the funerary inventory from the grave M9 impeded us from establishing the specific ethnicity of the grave.

The position of the skeletons in the necropolis appears to be uniform. In two cases (M5, M14), the skeletons were preserve in an anatomical order, lying on the back, with the hands resting on the side. In the other cases, the skeletons were not preserved in anatomical order; many parts of the body were missing or lay in the grave chaotically¹⁵.

In addition, it is worth mentioning the case of grave M18, where the skeleton was also lying on its back. However, the jaw, the hands, the ribs,

⁴ Timoc – Szentmiklosi 2008, 113; Szentmiklosi – Timoc 2005, 61.

⁵ Pl. I, 1–2.

⁶ Information Fl. Draşovean.

⁷ Tănase, Mare 2000.

⁸ Information Fl. Gogâltan.

⁹ Information Fl. Draşovean.

¹⁰ Kulcsár 1998, 109.

¹¹ Vaday 1989, 195.

¹² Simonenko 2001, 117.

¹³ Kulcsár 1998, 109.

¹⁴ Kulcsár 1998, 109.

¹⁵ Information Fl. Draşovean, Fl. Gogâltan.

the metacarpals, and the carpals of the feet were missing. The missing bone fragments were found buried at a distance of 30 cm above the grave¹⁶.

II.3. Looting or funeral rituals?

Out of the 18 graves described in this study, 16 showed evidence of further human intervention. The looting of graves is a phenomenon attested in all the cemeteries of the Great Hungarian Plain.

In the vast necropolis of Madaras, out of the 615 graves discovered, about 80–90% had been looted¹⁷. After analyzing the looting methods, it was noticed that the “thief” must have been aware of certain data related to the location and the composition of the grave. This would have been possible only if the graves were marked by a mound of earth or other grave sign carrying information about the deceased. The robberies appear to have taken place shortly after the funerals¹⁸.

We can assume that the same acts of looting took place in the Foeni necropolis. Pits dug by rubbers were observed only on the graves found in section S4 and S5¹⁹. In the other cases, medieval or contemporary complexes overlapped the Sarmatian graves, making it impossible to detect such robber pits.

For the disturbed graves (M3, M4, M6, M18), where the skeletons were found in anatomical order with only some parts missing, and where the funerary inventory was discovered, it can be assumed that the missing skeleton parts are the result of exhumation rituals²⁰. Nevertheless, it cannot be excluded that these rituals were performed on the deceased of an ethnic or social group that the community was afraid of, such as witches or wizards²¹.

The particular case of grave M2 is interesting, in that the skeleton was not preserved at all, however, there are no traces of any subsequent intervention, disturbance or disappearance of the funerary inventory²².

Cases of graves without skeletons but with funerary inventory occur frequently in the area inhabited by the Iazygen Sarmatians. The idea of

cenotaph graves is excluded, because osteological dust or small traces of bones have often been noticed. Furthermore, the argument that the skeletons were completely decomposed due to acid soil is unlikely²³, considering that bones were well preserved in graves situated in close proximity. A plausible explanation for graves without skeletons comes from M. László who studied the chemical composition of bone remains from a Sarmatian necropolis near Madaras, Hungary. M. László's purpose was to investigate the nature of the unknown organic material discovered on the surface of some bone samples and to understand the process that led to such a rapid deterioration of the bones²⁴.

Tests have shown that the bones suffered major effects from acid. This was not due to the environment in which the skeleton was kept, but rather to the wrapping of the dead in tanned animal leather²⁵. This analysis was extremely important because it provided new information about Sarmatian burial rituals and also eliminated, at least partially, a cliché often invoked in the study of Sarmatian burial remains.

II.4. Coffins

Coffins remains were discovered only in grave M6. From an archaeological point of view, only the following items were preserved: a thin layer of black soil and coal, an iron nail positioned on the right leg area of the deceased, and three “C” – shaped iron clamps. Two of the iron clamps were positioned near the left arm, and one near the right arm of the deceased²⁶.

The disposal of the deceased in coffins or in burial chambers, especially in the barrow graves, was a common practice in the area inhabited by the Iazygen Sarmatians. Although this phenomenon was observed only in one third of the studied cases, the actual proportion is most likely higher²⁷.

Most coffins were built either of several wood boards, or one piece of wood, such as a hollowed tree trunk. In the case of the latter, “C” – or “S” – shaped iron clamps were used to attach the lid of the

¹⁶ Information Fl. Draşovean.

¹⁷ Köhegyi 1994, 280; this phenomena is also observed in the smaller necropolis, such as the one from Szeged-Tápé. In this site, the researchers have established a same proportion: 83% of the graves had been looted, see Vörös 1996, 134.

¹⁸ Köhegyi 1994, 281.

¹⁹ Information Fl. Gogâltan.

²⁰ Mare 2004, 76 considers the ritual of exhumation as a constant feature of the Sarmatian burial traditions.

²¹ Kulcsár 1998, 11.

²² The deceased had a typical female inventory; Vörös 1996, 134–135; Vörös 2003, 150; Köhegyi, Vörös 1989/1990, 115; Istvanovits, Kulcsár 2001, 142–143 (Fig. 2–3).

²³ Aspects also discussed by Ferencz *et alii* 2009, 427 – for a 6th century AD cemetery discovered at “Polus Center”, Cluj-Napoca.

²⁴ László 2003, 151–163.

²⁵ László 2003, 158; for the north – Black Sea area, but also for the Alföld region are known cases in which the deceased were wrapped into an animal tanned leather or into a shroud, see Kulcsár 1998, 111.

²⁶ Pl. III, 6, 7.

²⁷ The burials inside the coffins are only rare in the early Sarmatian period (they appear only in Szanda and Endrőd-Sujókereszt), Vaday 1989, 201.

coffin, particularly at the corners²⁸. Typically, at least two such clamps were used to secure the coffin lid²⁹.

The funerary framework described above was found in grave M6. We do not exclude the possibility that other deceased, from the Foeni necropolis, could have been buried in coffins, however, looting, or other human intervention, has remove all the archaeological traces.

II.5. Offerings

Although no animal bones were discovered, this does not exclude possible offerings of meat having been removed from the bones. Small ceramic vessels were found, in seven of the eighteen graves; however the number of vessels could have been higher if some of the graves had not been looted. Four other vessels were donated by workers at the Orthodox Cemetery and came from unknown sites in the Foeni necropolis³⁰.

Vessels have been encountered in the Great Hungarian Plain in 83% of the sites, or in 765 of the graves (more than half) known by 1998³¹. It is unlikely that these vessels were deposited empty, without food or liquid offerings. Ceramic vessels, placed inside the graves would typically contain food or drink; they cannot be regarded as offerings unless they were discovered in royal graves and were made of precious metals³².

III. Funerary inventory

III.a. Jewels and clothes accessories³³

Earrings, beads, torques, pendants, bracelets, brooches and belt parts are included in the funerary inventory.

III.a.1. Earrings

Earrings were discovered in two women's graves (M4 and M14). The circular (hoop) shaped earrings are made of silver wire and the fastener is executed in a loop and hook technique. The piece from the grave M 4 has a simpler decoration than the one from grave M14³⁴.

The pair of earrings found in grave M14 is almost identical in shape and technique to the one

in M4, but one of the earrings is partially damaged. This pair is also made of silver wire, twisted and spiraled as a node, at the extremity of the jewelry³⁵.

Earrings with a loop and hook fastening, made of silver or bronze, are found in women's graves in the area inhabited by the Sarmatian starting with the 2nd century AD. They are a characteristic of the "Kiszombor Group"³⁶.

Regarding the dating of the earrings, A. H. Vaday attributes earrings with a diameter of 3–4 cm, the same as Foeni earrings, after the 3rd century AD³⁷. There is some reservation regarding this dating, since the 3rd century earrings have a decorative spiral spanning more than a quarter of the earring body, while the 2nd century pieces have a much shorter wire wrapping on the earring body³⁸, as seen in the Foeni earrings. Therefore, these artifacts can most likely be dated to, somewhere in the 2nd or the 3rd century AD.

III.a.2. Torques

Two metal torques were found in grave M4, both of which were placed in the neck area of the deceased. The first one is made of silver, with a square section, a smooth wire, and edges in nod and loop decoration³⁹. For the torques, we found the closest analogy in the I/2 Vaday type (*Torques mit Öse schließen*)⁴⁰. The second torque is made of twisted bronze wire⁴¹. Unfortunately, the piece is fragmented and for this reason, the fastening system cannot be identified. However, the closest match might be with the I/1 Vaday type (*Torques mit gerolltem Körper*)⁴². Both pieces date from the 2nd and 3rd century AD⁴³.

III.a.3. Beads

Beads appear exclusively in women's graves⁴⁴ and they are the most numerous elements of the Foeni necropolis funerary inventory: 1594 pieces, plus fragments have been discovered. The raw materials from which these beads were made are diverse: glass, limestone, carnelian, coral, amber, bone and even gold. The most numerous kind, approximately 89%, are opaque and translucent glass beads. We

²⁸ Vaday 1989, 197, 189.

²⁹ Vörös 2002, 167; pl. III, 7.

³⁰ Information Fl. Draşovean; Al. Szentmiklosi.

³¹ Kulcsár 1998, 115.

³² Sirbu 2003, 21.

³³ Clothing accessories: functional items attached to clothes, such as buttons, brooches, belt accessories, etc., some with real artistic feature; adornments: items with decorating value, sometimes also functional and linked to the person, such as earrings, necklaces, tiaræ, pendants, bracelets, rings, phalærae, etc.; Sirbu 2003, 15, 22, see Ferencz Nagy, Lazarescu 2009, 429, no 43, for further discussions.

³⁴ Pl. III, 4.

³⁵ Pl. VI, 1.

³⁶ Párducz 1960, 92; Vaday 1985, 361.

³⁷ Vaday 1989, 45.

³⁸ Vaday 1989, 45.

³⁹ Pl. III, 1.

⁴⁰ Vaday 1989, 48, Taf. 77, 12; 64, 15.

⁴¹ Pl. III, 2.

⁴² Vaday 1989, 48, Taf. 93, 5, 106, 9, 132, 8, 141, 3.

⁴³ Vaday 1989, 49.

⁴⁴ We discuss only the graves that hasn't been looted.

identified eleven types of monochrome glass beads: round flat (type I), with circular and hexagonal cylindrical profile (type II), hexagonal (type III), prismatic (type IV), globular (type V), bitronconic (type VI), biconic (type VII), hexagonal flat (type VIII), rectangular profile (type IX), melon form (type X) and sandwich type (type XI)⁴⁵.

Some multicolored beads have also been found, probably as central part of necklaces, bracelets or cloth ornamentation. We identified four types: globular beads (red and green) with floral decoration (*Rosettenmuster*)⁴⁶, globular (green) with various figure – eight incisions (*Achterförmigerline*)⁴⁷, globular with checker board decoration (*Sachbrettmuster*)⁴⁸ and bitronconic (blue color) with zig – zag incisions⁴⁹.

Beads manufactured of more expensive raw materials, such as: carnelian (prismatic shapes and flat hexagonal pieces)⁵⁰, amber (of globular form)⁵¹, coral⁵² or gold leaf⁵³, have also been found in the Foeni necropolis. These pieces usually appear in compositions with glass beads necklaces or bracelets, or they are embroidered on clothing. The limestone beads are represented by three types: flat six sided prism shapes, thin cylindrical shapes, and so-called “barrel – beads” (*tonnenförmige Perlen*)⁵⁴. The way of wearing them is identical to glass beads.

Golden layer beads, also called “sandwich type”, were discovered in two graves. In the funerary complex M7, which was brutally robbed, the researchers observed extremely small fragments of such beads⁵⁵. Eight such artifacts, grouped by two, three or four, have been preserved in good condition only in grave M8.

The large number and variety of beads can be explained by the multiple ways they could be worn. Most often, they were embroidered on clothes – in the hem, the cuffs and the collar area – on belts, handbags or even shoes⁵⁶. It should be noted that the trend of decorating clothing with beads is a characteristic of adult women’s costumes, but the glass pieces can also appear in teenager’s’ graves⁵⁷.

Such methods of ornamentation can be observed in three women’s graves, where the researchers found hundreds of beads of different shapes and colors in the ankle area of the deceased.

In grave M2 globular and prismatic beads (398 pieces) could be observed in the lower part of the dress, arranged symmetrically in seven rows as follows: first – orange beads (type V), second – red beads (type V), third – white beads (type V), fourth – green beads (type V), fifth – red beads (type V), sixth – green beads (type V), and seventh – prismatic carnelian beads⁵⁸.

A similar decoration appear on the dress from grave M14, but this time the beads are more varies⁵⁹; there are 357 white, red, orange, green, and blue glass beads (type V), 10 pieces of limestone (type C1), 24 blue glass beads (type VII), two blue glass beads with white incrustation (*Zickzackverzierung*), and a fragmented blue bead (type II). A substantial number of limestone beads (28 pieces) of various types (C1, C2, C3) were discovered in grave M18, in the ankle area of the deceased: 217 white, orange, blue, green, and red glass (type V); two red glass (type IX A), two green and red glass (type III), 5 purple glass (type IV), an amber, a translucent green glass (biconic form), and a polychrome glass with chessboard model.

These beads were not just sewn on clothing, but were probably part of the composition of necklaces or bracelets. From grave M2 comes a bracelet made of beads, namely a piece of limestone (type C3), a blue glass bead (type I), 11 blue glass beads (type VII), four white glass beads (type V), two red glass beads (type V), three yellow glass beads (type V) and an ax – shaped pendant⁶⁰. Parts of this jewelry set are not different from the others presented thus far.

The beads are a constant and an omnipresent element in the Iazygen – Sarmatian costume. They appear in graves in large numbers, especially starting with the first third of the 2nd century AD. By the end of the 3rd century and the beginning of the 4th century AD, the same bead sets appear; this fashion trend reaches its peak after the Marcomanic wars⁶¹. After the 4th century AD, as a

⁴⁵ Pl. IX.

⁴⁶ Pl. X, 5.

⁴⁷ Pl. X, 6.

⁴⁸ Pl. X, 7.

⁴⁹ Pl. X, 8.

⁵⁰ Pl. X, 2.

⁵¹ Pl. X, 4.

⁵² Pl. X, 3.

⁵³ Pl. X, 9.

⁵⁴ Pl. X, 1.

⁵⁵ Information Fl. Gogáltan.

⁵⁶ Istvanovits – Kulcsár 2001, 142–143, pl. 2–3; Vaday 1989, 105.

⁵⁷ Vörös 2003, 150; Vaday 1989, 64.

⁵⁸ In the necropolis from Szeged Algyő (M 81) it was observed similar embroidery. The beads were sewn together side by side in rows (each row had always the same color), Kőhegyi, Vörös 1992, 115.

⁵⁹ Unfortunately, we can’t specify the order in which they were sewn.

⁶⁰ Pl. IV, 1.

⁶¹ Kulcsár 1998, 112.

result of the influence of new populations, others types of beads can be observed⁶².

These artifacts could not be used for absolute dating by themselves. We can only specify that the flat round beads (type I) and the globular beads (type V) are the earliest. The former date from the first half of the 2nd century AD, based on the archaeological layers of workshop I from Tibiscum, where they were manufactured⁶³. The other types mostly belong to the end of the 2nd – the beginning of the 3rd century AD, and must have been manufactured and used until the 4th century AD⁶⁴.

Regarding the dating of the polychrome pieces, in the study of Sarmatian material from Szolnok County, A. H. Vaday classifies the beads incrustated as belonging to the 2nd century AD (although there are some pieces that also appear in the 3rd century AD) and the beads manufactured using the Millefiori technique as belonging to the 2nd and 3rd century AD⁶⁵. D. Benea supports the same dating based on the stratigraphy from the Tibiscum workshops. However, she considers the green – blue beads, with striped incisions (*Achterförmigerline*) to belong to the late 3rd and 4th century AD⁶⁶. In the same stratigraphy, beads manufactured using the “sandwich technique” and covered with a golden layer, are dated after the Marcomanic wars⁶⁷.

For the carnelian, coral and amber exemplars, the dating is quite large, these beads being attested in the early Sarmatian material – some of our forms occur starting with the 2nd century AD – and they are in vogue until late Sarmatian period⁶⁸.

It should be noted, that a large proportion of the beads, discovered in the Foeni necropolis – except the limestone and amber pieces – were imported from Tibiscum, the nearest Roman trade center in the area. Furthermore, the beads discovered in the necropolis coincide in shape, color and size with those manufactured in the workshops of Tibiscum⁶⁹.

III.a.4. Pendants

A single pendant, made of bronze, was discovered in grave M2. The pendant is ax – shaped and was part of a bracelet made of beads of different kinds. The ax – shaped pendant is known in the

literature as *Labrys* – or *Securisförmigen Anhänger*⁷⁰. This pendant type appears often in the Sarmatian material, and it was discovered mostly in women's graves, but also in men's graves⁷¹ (M2 was a woman's grave). The origins of these pendants are date back to the 4th century BC, in the Northern and Western parts of the Black Sea. They appear in the Great Hungarian Plain in the 2nd century AD⁷².

Examples of ax-shaped pendants that appear in composition with beads to form bracelets or necklaces, were also attested to the Tisafölvár, Banatski Karlovac (Nagykárolyfalva), and Vrčac necropolises⁷³.

Two iron bells from grave M14 will also be discussed in the pendants category. The bells were discovered in the right and left hand of the deceased⁷⁴. It was assumed at the time of discovery that they were each tied to an iron bracelet, and therefore were restored as such. They have a pear shape and appear to be manufactured in the molding technique. This type of bells appears both in girls' and women's graves during the early and middle Sarmatian period. The bells are mostly Roman products; however, barbarian articles of a poorer craftsmanship have also been discovered⁷⁵. An interesting observation was made in the Szolnok County necropolises: in four of the ten women's graves which contained such pieces, Roman enamel brooches dated in the 2nd and 3rd century AD⁷⁶ were also found. The same was also observed in grave M14 of the Foeni necropolis.

III.a.5. Brooches

Four brooches appear in the funerary inventory of the analyzed graves. These pieces are characteristic to the Iazygen – Sarmatian area.

Out of the four, one enameled *Pelta*-shaped brooch (*Peltaförmige Fibel*) was discovered isolated, though still in the area of the Sarmatian graves⁷⁷. This large brooch (5.3 × 5 cm) had most of its surface covered with white enamel, its double border covered with blue enamel, and its central oval cell most likely covered with a red color⁷⁸.

This type of brooch originates from the Rhine area and it was discovered in numerous variants in both the Roman provinces from the Danube area

⁶² Vaday 1985, 377

⁶³ Benea 2004, 227, 234; Vaday 1989, 98, 102.

⁶⁴ Benea 2004, 249, 268.

⁶⁵ Vaday 1989, 104.

⁶⁶ Benea 2004, 241.

⁶⁷ Benea 2004, 245.

⁶⁸ Vaday 1989, 104.

⁶⁹ Benea 2004, *passim* for types and forms.

⁷⁰ Pl. IV, 1.

⁷¹ Vaday 1989, 54.

⁷² Vaday 1989, 54; Vaday 1985, 369.

⁷³ Vaday 1985, 370, Barack 1961, 12.

⁷⁴ Pl. VI, 4.

⁷⁵ Vaday 1989, 59.

⁷⁶ Vaday 1989, 60.

⁷⁷ Information Fl. Draşovean, pl. VIII, 6.

⁷⁸ Tănase, Mare 2000, 197.

and in the Barbaricum⁷⁹. Based on analogies, the *Pelta* brooch from Foeni can be dated somewhere between the middle of the 2nd century and the end of the 3rd century AD⁸⁰.

A bronze crossbow-brooch (*Armbrustfibel*) with a short spring⁸¹ was discovered in M4. Its origin is in the Dacian area and is dated somewhere between the second half of the 2nd century and the beginning of 3rd century AD⁸². This type of brooch appears especially in the plain areas inhabited by the Sarmatians⁸³.

Two discoid plate brooches (*Scheibenfibel mit Blechkörper*), a subtype of the box-brooch (*Dosenförmigefibel*)⁸⁴ were discovered in graves M2 and M14. The brooch discovered in M2 is made of silver, but its front plate is missing⁸⁵. In the cases when the plate was preserved, it was noticed that it was often embedded in glass, semiprecious stone, amber or bone, a large proportion of these materials being friable⁸⁶. We can't say which was the exactly form of the box-brooch from grave M2, but the silver box-brooch, from grave M14 was almost entirely conserved. The top plate has a spiral decoration, arranged in circular bands, with a central flower⁸⁷. This type of decoration (*Filigran* – or *Granulationstechnik*) appears at the end of the 2nd century and it is maintained until mid 3rd century AD⁸⁸, with analogies to the Törökszentmiklos⁸⁹, Vrsac⁹⁰ and Klárafalva⁹¹ necropolises.

III.a.6. Bracelets

Bracelets were mainly discovered in the women's graves of the Foeni necropolis. There are cases in which several metal bracelets were discovered on the same hand (M14)⁹².

The metal bracelets can be classified in three types. The first type includes an iron bracelet with a rectangular section and superimposed

extremities, similar to the II/1.4 Vaday type, and it is chronologically attributed to the 2nd and 3rd centuries AD⁹³. The second type includes a bracelet with open extremities, made of iron with a rectangular section, similar to the III/1/1 Vaday type⁹⁴. This bracelet, discovered in M14, on the left hand of the deceased, is also attributed to the 2nd and 3rd centuries AD. The third type is similar to the second type; however, the bracelets are made of bronze wire, and have a decorated and flattened fastener (III/1/3Vaday type). This type could have various ornamentations⁹⁵.

Two such bracelets were discovered in grave M2 in an unspecified position. The decoration on these two bracelets consists of semi lunar motifs that are arranged vertically on one bracelet and horizontally on the other⁹⁶.

V. Kulcsár noticed a common funerary tradition of the Alföld Sarmatians, namely that the bracelets made of iron were always placed on the left arm, as discovered in grave M14. This placement seems to have mystic and religious significations⁹⁷.

III.a.7. Belt Parts

The study of the Sarmatians burial contexts reveals that the male costume is less elaborate than the female one. In general, objects like the belt buckles or the "shepherd bag" indicate the male gender of the deceased⁹⁸.

Belt parts, two belt buckles and four belt prongs (*Rimmenzunge*), are confirmed in a single grave (M6) in the Foeni necropolis. The first buckle is made of silver with a rectangular frame, and an almost square plate made of silver sheet, folded in half and caught with five clinches, and with a hole for the spine buckle⁹⁹. This belt part resembles the third Vaday type (*Schnalle mit eckigem Kopf*)¹⁰⁰. Similar exemplars are known in the Roman provinces and the Barbaricum, especially versions in bronze or iron, and they are chronologically attributed to the 2nd and 3rd century AD¹⁰¹.

The second buckle is made of silver, with a "D"-shape frame made of a rectangular silver plate folded in half and caught with five clinches, and a hole for the spine of the buckle. Its stylized ornamentation seems to represent a hunting scene with a

⁷⁹ The Foeni brooch has analogies in Csongrád Debrecen-Óhat, Kecskemét-Fülöpszallás, Szentes, Törökszentmiklos, Vrsac-Crvenka; Tănase – Mare 2000, 199; Vaday 1989, 373 – with bibliography related to this artifact.

⁸⁰ Vaday 1989, 85.

⁸¹ Type Cociș 36, no 1711 / 1717; Vaday 1989, 79, Abb. 12, 20 (the most appropriate type). We would like to thank Dr. Sorin Cociș (Institute of Archaeology and Art History, Cluj-Napoca), for a precise determination of the brooch; see pl. III, 3.

⁸² Vaday 1989, 78.

⁸³ Vaday 1989, 79.

⁸⁴ Vaday 1989, 90–92.

⁸⁵ Pl. IV, 2.

⁸⁶ Vaday 1985, 375.

⁸⁷ Pl. VI, 2.

⁸⁸ Vaday 1989, 90.

⁸⁹ Vaday 1985, 374.

⁹⁰ Barack 1961, Abb. VII, 16-b, XIII, 13.

⁹¹ Parducz 1950, Taf. LIII, 1-b-c.

⁹² For same cases see Vaday 1989, 49.

⁹³ Vaday 1989, 50, pl. VI, 5a.

⁹⁴ Vaday 1989, 51, pl. VI, 5b

⁹⁵ Vaday 1989, Taf. 8,4.

⁹⁶ Pl. IV, 3.

⁹⁷ Kulcsár 1998, 113.

⁹⁸ Vaday 1989, 155.

⁹⁹ Tănase – Mare 2000, 197, pl. V, 2a.

¹⁰⁰ Vaday 1989, 67, fig. 8, 8–10.

¹⁰¹ Tănase – Mare 2000, 200; Vaday 1989, 67.

human face and a running animal, possibly a deer¹⁰². D. Tănase attributed this artifact to the “D”-shape buckle type which is chronologically linked to the late 2nd century (180/190 AD) and the first half of the 3rd century AD¹⁰³. However, the hunting motif appears in the early Iazygen-Sarmatian material only of the 1st and 2nd century AD, as evidenced by a golden plate from Dunaharazti and a golden diadem from Szentes Nagyhegy¹⁰⁴.

Four belt prongs, made of silver, flattened and split at the top in order to be attached to the belt with 1–3 clinches, were also found in grave M6¹⁰⁵. These pieces have no analogies in the area inhabited by the Sarmatians. However, analogies exist in the selection and the arrangement of the funerary inventory in the grave.

It should be noted that there are two male belts in grave M6, as evidenced by the two buckles and the four belts-prongs discovered. One belt was placed around the pelvis, while the other was placed open on the lower part of the body.

The case of grave M6 of the Foeni necropolis is similar to that of Hódmezővásárhely – Kopáncs (M3), a man's grave in which two belt buckles, four prongs and many clinches were discovered¹⁰⁶. According to the funerary inventory, grave M3 was attributed to the late 3rd century AD. G. Vörös believes that a second belt should not necessarily be considered part of the costume, but rather an offering placed on the deceased¹⁰⁷. The same interpretation could be applied to the case of grave M6 of the Foeni necropolis.

IV. Household objects

IV.b.1. Utensils

In the Sarmatians man's graves, numerous tools appear positioned in the pelvis area: needles, whetstones, lithics or pressing tools. These tools, characteristic of nomads, were placed in a textile or leather bag (*Hirtenbeutel*) and attached to the belt or kept in hand by the deceased¹⁰⁸. The following tools were discovered in grave M16: one pressing tool made of bone, one obsidian and one radiolarian¹⁰⁹. Grave M18 also contains four lithics: three radiolarians and a Banat flint¹¹⁰. The functionality

of these tiny tools could vary, though apparently some served as inserts in sickles¹¹¹.

The presence of these tools in the funerary inventory may be related to the traditions of certain micro communities. For example, in the Hódmezővásárhely – Fehértónecropolis, each deceased was buried with these tools, while in many large necropolises such tools have not been found¹¹².

The possibility that the lithic tools are not part of the funerary inventory of the Foeni necropolis is not excluded. Since graves M16 and M18 were heavily devastated, and the lithic tools did not have a well-defined position at the time of discovery, the tools could also come from the dirt used to refill the grave.

IV.b.2. Loom weights

Bitronconic (more or less regular) loom weights appear only in women's graves, at the feet of the deceased. In the Sarmatian material from the Carpathian Basin they are present during the early, middle and late Sarmatian periods¹¹³.

In the Foeni necropolis loom weights were discovered in three graves: M2, M14, and M18. The loom weight uncovered in M2 is made of bone and does not have a specific context of discovery¹¹⁴. The other two loom weights are ceramic pieces and have a specific context of discovery: at the left knee¹¹⁵.

In terms of size, the bone piece is smaller than the ceramic pieces. The latter have more than 3 cm in height, more than 3,4 cm in diameter and was made of two pieces of approximately equal size.

V. Ceramic Vessels

Ceramic vessels appear in almost every Sarmatian burial inventory, placed at the lower part of the deceased's body. Thirteen ceramic vessels were found in the Foeni necropolis; however only nine had a specific context of discovery. Two vessels discovered in graves M2 and M18 were positioned at the feet of the deceased¹¹⁶. The presence of ceramic vessels in graves is independent of the sex, age or social status of the deceased.

Generally, the vessels are small and made by hand or on potter's wheel, in grayish colors. The

¹⁰² Tănase – Mare 2000, 197, pl. V, 2b.

¹⁰³ Tănase – Mare 2000, 200; Vaday 1989, 68.

¹⁰⁴ Tănase – Mare 2000, 200–201, with the bibliography regarding these belt parts.

¹⁰⁵ Tănase – Mare 2000, 197, pl. V, 3.

¹⁰⁶ Pl. V, 5–6.

¹⁰⁷ Vörös 2001, 326.

¹⁰⁸ Párducz 1956, 28.

¹⁰⁹ Pl. VIII, 1–3

¹¹⁰ Pl. VII, 2–5.

¹¹¹ We would like to thank Laura Draşovean (“1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia) for the correct determinations of the tools.

¹¹² Kulcsár 1998, 114.

¹¹³ Vaday 1989, 127.

¹¹⁴ Pl. IV, 4.

¹¹⁵ Pl. VI, 6, VII, 1.

¹¹⁶ Pl. IV, 5–6 and pl. VII, 6–7.

Type of vessel	Grave	Modeling technique	Composition	Fabric quality	Firing	Color
rectangular glass	M15	by hand	sand, rubble	coarse	reduced	10 YR 4 / 1
cup without a handle	M17	by hand	sand, rubble, mica	fine	reduced	10 YR 3/1
rectangular glass	M18	by hand	sand, rubble	fine	reduced	10 YR 4/1
cup with handle	M18	on potter's wheel	sand, rubble	fine	reduced	10 YR 4/1
cup with handle	M4	on potter's wheel	sand	fine	reduced	10 YR 4/1
cup with two handles	M6	on potter's wheel	sand, mica	fine	reduced	10 YR 4/1
rectangular glass	M14	by hand	sand, rubble	coarse	reduced	10 YR 2/1
cup without a handle	passim	on potter's wheel	sand, mica	fine	reduced	10 YR 4/1
cup without a handle	passim	on potter's wheel	sand, mica	fine	reduced	10 YR 5/1
bowl	passim	on potter's wheel	sand, mica	fine	reduced	10 YR 4 / 1
rectangular glass	M2	by hand	sand, mica	fine	mixed	10 YR 5 / 3
cup with handle	M2	by hand	sand, mica	fine	reduced	10YR 2 / 1

drinking vessels, cups with or without handles, and glasses with rectangular bottom are the predominant types. One miniature bowl painted on the surface is certified¹¹⁷. Bowls often appear in the Sarmatian funerary inventory of the Bascha, Hortobágy–Poroshát, Szentes–Sárgapart necropolises¹¹⁸.

Miniature vessels with rectangular bottoms appear in three graves M2, M15, and M18¹¹⁹. These vessels are made by hand; of coarse material, and have an irregular upper part. This type of ceramic vessels is a constant presence in the Sarmatian funerary inventory¹²⁰.

The cups are made both on potter's wheel and by hand and they are made of a better material than the rectangular vessels. The cup with handle from grave M4 is painted black on the outside surface¹²¹, while the four cups from M6 and 1, 2, 4 *passim* have a polished surface¹²². The small jug from grave M18 has similarities with those at Törökszentmiklos, Kecskemét – Széktó, Seleus, and Pişcolt – Lutărie¹²³ where the red color pots are predominant¹²⁴. The containers with a handle (from M4¹²⁵ and *passim* 4¹²⁶) have similarities with those discovered in the Törökszentmiklos¹²⁷, Kiskőrös – Csukástó and Kiszombor B necropolises¹²⁸. The two-handled jar from grave M6

is similar to one in the Törökszentmiklos necropolis¹²⁹.

VI. Conclusions

The graves discovered at Foeni could be dated precisely only in a few cases (M2, M4, M6, M14). The precise dating was made based on brooches discovered in the grave. The impossibility of dating the remaining graves is not due to lack of archaeological inventory, but rather to grave robberies.

Based on the preserved funerary inventory, the graves of the Foeni necropolis could be dated to the 2nd century – first half of the 3rd century AD, the second period of the Sarmatian age, after the M. Parducz chronology (years 180–270 AD)¹³⁰ without reaching the maximum of this timeline. During this period, relations between the Romans and the Sarmatians were less tense and characterized by intense trade links, which allowed for a significant presence of the Sarmatians in the Banat area¹³¹. However, without further excavations, we cannot assert that this timeline applies uniformly throughout the necropolis.

In addition to the important chronological data, the Foeni necropolis gives us information about the complexity of the Sarmatian burial rites and rituals, aspects of the culture seldom discussed in relation to the Banat region. Although only 18 graves were studied, many of them damaged, it was still possible to observe several manifestations of the Sarmatian burial beliefs.

¹¹⁷ No clear context of discovery, but comes from the necropolis, pl. VIII, 9.

¹¹⁸ Vaday 1985, 382.

¹¹⁹ Pl. IV, 6, VII6, VIII, 4.

¹²⁰ Vaday 1985, fig. 9, 14.12, 11.15, 10; Gindele 2009, pl. II, 5.

¹²¹ Pl. III, 5.

¹²² Pl. V, 4, VIII, 7, 8, 10.

¹²³ Gindele 2009, pl. II, 9, see also pl. VII, 7.

¹²⁴ Vaday 1985, 363, Abb. 12, 7 with bibliography.

¹²⁵ Pl. III, 5.

¹²⁶ Pl. VIII, 8

¹²⁷ Vaday 1985, 383.

¹²⁸ Párducz 194, Taf. XXX, 1950, Taf. XXXIV, 19

¹²⁹ Vaday 1985, 366, Abb. 15,25; Pl. V, 4.

¹³⁰ Párducz 1956, 140; this chronological attribution is similar to the one indicated by Tănase, Mare 2000, 207, for the Sarmatian graves discovered in the years 1992–1993.

¹³¹ Tănase – Mare 2000, 203–207 – for discussions regarding the penetration of the Sarmatians east of Tisa and south of Mureş, after the second half of the 2nd century AD.

In addition, an attempt was made to identify the distinct ethnic or social groups of the necropolis. Unfortunately, the small number of graves discovered to this day only allows us to formulate hypotheses supported by the analogies with the Sarmatian area of the Great Hungarian Plain. However, it is our hope that future anthropological analyses will answer any remaining questions and will confirm, at least in part, our hypotheses.

VII. Catalogue

M1 (M1/1991); pl. II; adult. **Skeleton orientation:** S–N. **Grave dimensions:** 180 cm (length) × 80 cm (width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the grave was heavily damaged and only some bone fragments were recovered. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century and the first half of the 3rd century AD.

M2 (M1/1992)¹³² child? (Female); pl. IV. **Skeleton orientation:** S – N; **Grave dimensions:** 70 cm (depth), unspecified length and width. **Preservation state and skeleton position:** the skeleton was not preserved. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory**¹³³:

1. lower limbs area – opaque glass *beads*: 99 orange glass (type V) h = 5.6–6.8 mm, d = 8–8.9 mm, 64 red glass (type V), h = 6–6.5 mm, d = 8.3–8.4 mm, 48 green glass (type V), h = 5.8–7.2 mm, d = 7.7–9.5 mm, 277 white glass (type V), h = 5.2 to 8.2 mm, d = 7.5–10 mm and carnelian *beads*: 25 pieces (type K 1), h = 8.4–9.5 mm, d = 7.6–8.3 mm

2. secondary position – Box – brooch (*Dosenförmigefibel*) made of silver, the front plate and the needle were not preserved, d = 5.7 cm, t = 0.9 cm (pl. IV, 2)

3. secondary position – two *bracelets* made of bronze and decorated; the decoration on these two bracelets consists of semi lunar motifs that are arranged vertically on one bracelet and horizontally on the other, d = 4.8 cm, t = 0.1–0.3 cm and d = 4.6 cm, t = 0.1–0.3 cm (pl. IV, 3)

4. secondary position – *bracelet* made of *beads*: a large bead of limestone (type C3), h = 8.8 mm, d = 10.3 mm, a bead of white glass (type I) h = 8.8 mm, d = 10.3 mm, four beads of white glass (type V), h = 4.8–6.3 mm, d = 7.2–9 mm, 3 yellow glass beads (Type V), h = 5.5–5.7 mm, two red glass beads (type V), h = 5.3 mm, d = 8.1 mm, 11 blue glass beads (type VII), h = 3.4–4.2 mm, d = 5.4–6 mm and an *ax-shaped pendant* L = 2cm, W = 0.3–0.8 cm, t = 1.7 mm (pl. IV, 1)

5. secondary position – *loom weight* made of bone; bitronconic shape, h = 2.5 cm, d = 3.2 cm (pl. IV, 4)

6. secondary position – *vessel* with rectangular bottom; made by hand; mixed firing; brown color (Munsell code

10YR 5 / 3); h = 5.6 cm, d = 6.4 cm, Ds = 6.6 cm, Di = 5.7 cm (pl. IV, 6);

7. secondary position – *cup* with a handle; made by hand; reduced firing; black color (Munsell code 10 YR 2 / 1) h = 5.1 cm, d = 5 cm, Ds = 3.4 cm, Di = 3.6 cm (pl. IV, 5)

Dating: based on the *Dosenförmigefibel*, the grave can be chronologically attributed to the end of the second century and the middle of the third century AD.

M3 (M2/1992); pl. II; child. **Skeleton orientation:** S – N. **Grave dimensions:** 70 cm (depth), unspecified length and width. **Preservation state and skeleton position:** the deceased was placed in a dorsal decubitus position; only the upper part of the body was anatomically preserved. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century and the first half of the 3rd century AD.

M4 (M3/1992)¹³⁴; pl. II–III; child. **Skeleton orientation:** N–S. **Grave dimensions:** 120 cm (length) × 70 cm (width) × 160 cm. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity and only the head, the pelvis and the upper limbs were recovered. We can assume that the deceased was placed in the dorsal decubitus position. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. neck area – *torques* made of silver, with square section, a smooth wire, with edges in node and loop decoration, d = 7.2 cm, t = 0.2 cm (pl. III, 1)

2. neck area – *torques* made of twisted bronze wire; fragmented, d = 10 cm, t = 0.2 cm (pl. III, 2)

3. right clavicle – bronze crossbow – brooch (*Armbrustfibel*); very well preserved, only the needle is partially broken; L = 4.2 cm, L (spring) = 1.9 cm (pl. III, 3)

4. right hand – earring, made of silver wire, with round section; the fastener is executed in a loop and hook technique, d = 4 cm, t = 1.6 cm (pl. III, 4)

5. lower limbs area – *cup* with handle, made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10YR 4 / 1), painted with black angobe on the outside, h = 8.5 cm, d = 7.3 cm, Ds = 5.3 cm, Di = .6 cm (pl. III, 5)

Dating: based on the Crossbow brooch, the grave can be chronologically attributed to the second half of the 2nd century and the beginning of the 3rd century AD.

M5 (M4/1992)¹³⁵ pl. II; adult. **Skeleton orientation:** N–S. **Grave dimensions:** 160 cm (length) × 45 cm (width) × 190 cm (depth). **Preservation state and skeleton position:** the deceased was placed in a dorsal decubitus position, with the hands resting on the side; the skeleton was entirely preserved in anatomical order. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be

¹³² Tănase – Mare 2000, 194 (M 1).

¹³³ Abbreviations: h = height, d = diameter, Ds = superior diameter, Di = inferior diameter, t = thickness, L = length, w = width.

¹³⁴ Tănase – Mare 2000, 194 (M 2).

¹³⁵ Tănase – Mare 2000, 196 (M 3).

chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M6 (M 1/1993)¹³⁶ pl. II, V; adult (Male). **Skeleton orientation:** N–S. **Grave dimensions:** 240 cm (length) × 90 cm (width) × 88 cm (depth), with two "steps", the first one at 35 and the second at 63 cm; the looting pit was observed in the left area of the deceased. **Preservation state and skeleton position:** the deceased was placed in a dorsal decubitus position, with the hands resting on the side; the right arm and the ribs were missing. **Observations:** coffin remains were noted: traces of coal, an iron nail (on the right leg area of the deceased) and three "C" shaped– iron clamps (two near the left arm and one near the right arm). **Inventory:**

1. hip area– a silver *buckle*, with a rectangular frame, and an almost square plate made of silver sheet, folded in half and caught with five clinches; dimensions of the frame: L = 3,3 cm, w = 2 cm; dimensions of the the plate: L = 3,1 cm, w = 3 cm (pl. V 2 a)

2. hip area –a silver *buckle*, with a "D" – shape frame made of a rectangular silver plate folded in half and caught with five clinches, and a hole for the spine of the buckle; stylized ornamentation (a hunting scene with a human face and a running animal, possibly a deer); dimensions of the frame: L = 2,5 cm, w = 1,8 cm; dimensions of the plate L = 5,4 cm; w = 2,6–2,8 cm (pl. V, 2 b)

3. lower limbs area – four *belt prongs*, made of silver, flattened and split at the top in order to be attached to the belt with 1–3 clinches; L = 6.8–8.3 cm, w = 0.6–1.4 cm, t = 0.1–0.15 cm (pl. V, 3)

4. near the right leg – *cup* with two handles, made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4 / 1), h = 7 cm, d = 8.8 cm, Ds = 5.6 cm, Di = 4.5 cm (pl. V, 4)

Dating: based on the "D" – shape buckle, the grave can be chronologically attributed between 180 / 190 and the first half of the 3rd century AD.

M7 (M2/1993)¹³⁷ pl. II; adult. **Skeleton orientation:** N–S. **Grave dimensions:** 260 cm (length) × 90 cm (width) × 230 cm (depth). **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity (the looting pit had been observed) and only fragments of the skull were preserved. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. secondary position – glass *beads* and small traces of gold (probably from the sandwich – type beads

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M8 (M3/1993)¹³⁸ pl. II; adult (female). **Skeleton orientation:** N–S. **Grave dimensions:** 210 cm (depth), unspecified width and length. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity (the looting pit had been observed,

overlapping the grave) and no bone fragments were recovered. **Observations:** no coffin remains were noted.

Inventory:

1. secondary position – a *pressing tools* made of bone, L = 4.3 cm, w = 1.3 cm

2. secondary position–163 opaque glass *beads*, white, green, blue and red (type V), h = 4–8,4 mm, d = 6.6–11 mm, 22 white and blue glass beads (type I), h = 7.5–9, 1 mm, d = 8–10 mm, 9 blue glass beads (type IIB), h = 13.4–18 mm, d = 3.5–4.2 mm, 5 white glass beads (type III), h = 9–10.5 mm, d = 5 8–5.9 mm, a cherry glass bead (type IV), h = 9.7 mm, d = 5.7 mm, one bead of white glass (type X), h = 6.6 mm, d = 9.7 mm, two blue – green colored beads with central floral decoration (*Rosettenmuster*), h = 8.2–8.6 mm, d = 9.8–10.9 mm, 5 carnelian beads (type K1 and K 3), h = 8.2–10.5 mm, d = 7.1–8.6 mm, two beads made of amber (with globular form), h = 4.1–4.9 mm, d = 8–7.4 mm, combination of white glass beads (sandwich – type) with two (8 pieces) or three sections (one piece), h = 7.7–7.8 mm, d = 8.9–10.3 mm

3. secondary position– golden layer *beads* (sandwich type) attached by two (1), three (4), four (3); h = 4.5–8.8 mm, d = 2.7–3.3 mm

Dating: based on the golden layer beads, the grave can be can be chronologically attributed to the 2nd century and the first half of 3rd century AD.

M9 (M4/1993) pl. II; adult? **Skeleton orientation:** W–NW. **Grave dimensions:** 140 cm (width) × 215 cm (depth), unspecified length. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity and only a part of the skull was preserved¹³⁹. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M10 (M1/1995) pl. II, adult? **Skeleton orientation:** S–N. **Grave dimensions:** 240 cm (length) × 120 cm (width) × 100 cm (depth). **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the skull was broken in two and placed in the southern area of the grave; some small fragments of bone were grouped in the western area of the grave¹⁴⁰. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. west area of the grave – *beads* fragments¹⁴¹

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M11 (M1/1996) pl. II, adult? **Skeleton orientation:** N–S¹⁴². **Grave dimensions:** 260 cm (length) × 120 cm

¹³⁹ Information Fl. Gogâltan.

¹⁴⁰ Information Fl. Draşovean.

¹⁴¹ Information Fl. Draşovean.

¹⁴² The skeleton orientation is hypothetical, the grave being extremely damaged. We have chosen the general orientation of the graves, but it could also be sustainable a south-north position of the body.

¹³⁶ Tănase – Mare 2000, 197 (M 4).

¹³⁷ Tănase – Mare 2000, 197 (M 5).

¹³⁸ Tănase – Mare 2000, 197 (M 6).

(width) × 100 cm (depth). **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the skeleton hasn't been found in anatomical order, many bone fragments were missing. Fragments of skull and two long bones were discovered at 30 cm north of the grave¹⁴³. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M12 (M2/1996) pl. II, child? **Skeleton orientation:** N–S¹⁴⁴. **Grave dimensions:** 140 cm (length) × 60 cm (width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the skeleton hasn't been found in anatomical order, only some skull fragments and limb were preserved. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:** no inventory. **Dating:** a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M13 (M1/1998) pl. II, child. **Skeleton orientation:** the dispersion of the bones made the orientation impossible to specify. **Grave dimensions:** 220 cm (length) × 120 cm (width) × 100 cm (depth). **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the skeleton hasn't been found in anatomical order, many bone fragments were missing. Only some skull fragments and bones fragments were discovered. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. unspecified area – a *bead*¹⁴⁵

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M14 (M1/2001) pl. II, VI; child (Female). **Skeleton orientation:** S–N. **Grave dimensions:** 130 cm (length) × 45 cm (width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the deceased was placed in a dorsal decubitus position, with the hands resting on the side; the skeleton was partially preserved in anatomical order. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. left and right side of the skull – two *earrings* made of silver wire, twisted and spiraled as a node, with a loop and hook fastening; one of the earrings is partially damaged: d = 39.5–47.1 mm, t = 1.8–1.6 mm (pl. VI, 1, 3)

2. neck area – a silver brooch (*Dosenförmigerfibel*); the top plate has a spiral decoration, arranged in circular

bands, with a central flower; the needle and the spin of the brooch were missing; d = 3.5 cm, t = 0.8 cm, (pl. VI, 2)

3. neck – chest area – three white opaque glass *beads* (Type I), h = 15.6–16.5 mm, d = 13.7–12.5 mm, a blue glass bead with stripes incisions (*Achterförmigerline*), h = 6.9 mm, h = 11 mm, a green glass beads (with *Rosettenmuster*), h = 7.5 mm, d = 10.4 mm, two blue, two green and four opaque glass beads (Type II A, B), h = 10.3–16.5 mm, d = 2.8–4.3 mm, two opaque blue glass beads (type VII) h = 3.4–3.7 mm, d = 6.5–6.6 mm, one white bead (type IX), h = 10.8 mm, d = 4.5 mm, two red and two green glass opaque beads (type IV), h = 9.2–9.5 mm, 4.2–5.3 mm, one green and one red opaque glass bead (type III), h = 5–9.3 mm, d = 5.3–10.6 mm, one white and one blue opaque glass bead (type VI), h = 11.5–12.6 mm, d = 5.9–6.7 mm, two green and one blue glass bead (type V), h = 3–5.3 mm, d = 5.6–7.2 mm, one amber bead, h = 3.5 mm, d = 6.9 mm, two beads made of pink coral, h = 10.7–14.6 mm, d = 3.8 mm, 4 blue opaque glass decorated with zig-zag decoration (*Zickzackverzierung*), h = 8.6–9.5 mm, d = 3.4–3.5 mm

4. right part of the body (belt?) – one blue glass *bead* with stripes incisions (*Achterförmigerline*), h = 7.6 mm, d = 14 mm, two opaque glass bead with “chessboard” decoration (*Schachbrettmuster*), h = 8.6–7.09 mm, d = 11.2–12.4 mm, two green glass beads, with floral decoration (*Rosettenmuster*), h = 8.2 mm, d = 10.1–10.6 mm, a limestone bead (type C1), h = 16.2 mm, d = 13.4 mm, 10 white, green, red and blue color glass beads (type V), h = 3.7–7.5 mm, 6.7–11.6 mm, one white glass bead (type IX), h = 4.1 mm, d = 6.7 mm, 3 blue glass beads with zig – zag ornamentation (*Zickzackverzierung*), h = 9.3 mm, d = 3.8 mm; some fragmentary beads made of limestone, coral and amber beads.

5. left arm – two *bracelets* made of iron with a rectangular section, the first with superimposed extremities and the second with open extremities; dimensions of the bracelets = 3–4.1 cm, t = 0.3–0.2 cm (pl. VI, 5 – a, b).

6. in the hands – two *bells* with a pear shape and manufactured in the molding technique, h = 1.7–1.9 cm, d = 2.2–1.7 cm, t = 1.8–1.7 cm (pl. VI 4)

7. lower limbs area – 357 white, red (with yellow layer), orange, green, blue, and green opaque glass *beads* (type V), h = 3–7.7 mm, d = 6–13.2 mm, 10 limestone beads (type C1), h = 7–7.9 mm, d = 12 mm, 24 blue glass beads (type VII), h = 3.1–3.8 mm, d = 4.9–7.1 mm, two blue glass beads with zig – zag ornamentation (*Zickzackverzierung*), h = 10.2–10.4 mm, d = 3.6–4.2 mm and a fragmentary blue glass bead (type II)

8. left knee – ceramic *loom weight*, with bitronconic shape, h = 2.9 cm, d = 3.4 cm (pl. VI, 6)

9. right leg – *vessel* with rectangular bottom; made by hand; reduced firing; coarse paste, black color (Munsell code 10 YR 2/1), h = 7.5 cm, d = 7 cm, Ds = 6.3 cm, Di = 5.5 cm (pl. VI, 7)

Dating: based on the *Dosenförmigerfibel*, the grave can be can be chronologically attributed to the end of the 2nd century and the middle of the 3rd century AD.

M15 (M2/2001) pl. II, child. **Skeleton orientation:** S–N. **Grave dimensions:** 150 cm (length) × 40 cm

¹⁴³ Information Fl. Draşovean.

¹⁴⁴ The skeleton orientation is hypothetical, the grave being extremely damaged. We have chosen the general orientation of the graves, but it could also be sustainable a south – north position of the body.

¹⁴⁵ Information Fl. Draşovean.

(width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the deceased was placed in a dorsal decubitus position, with the hands resting on the side; the skeleton was found only partially in anatomical order, the skull was destroyed and placed to the chest; the right hand, the tibia, the left fibula and right femur were missing¹⁴⁶. **Observations:** no coffin remains were noted.

Inventory:

1. chest area – two *beads* made of limestone (type C1), h = 15 mm, d = 7.7 mm, 22 white, green and blue glass beads (type I) h = 7.5–10.5 mm, d = 7.6–11.3 mm, three blue glass beads (type IV) h = 9.5–11.5 mm, d = 6.1–6.3 mm, two green glass beads (type II B) h = 10.3–16, d = 4.2–3.7 mm, 4 beads made of carnelian (type K1) h = 8–14.2 mm, d = 6.3–7.4 mm, an amber bead, h = 9.6 mm, d = 14.2 mm, 7 white glass beads (type V), h = 4.1–5.7 mm, d = 7.4–9.5 mm

2. left wrist – a *bracelet* made of 3 beads: a fragmentary limestone, a polychrome glass with “chessboard” decoration (*Schachbrettmuster*) h = 7.6 mm, d = 11.4 mm and a red glass with floral decoration, h = 8.3 mm, d = 10.4 mm

3. right side of the lower limbs – *vessel* with rectangular bottom; made by hand; reduced firing; coarse paste; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1) h = 5.5 cm, d = 5.5 cm, Ds = 5.8 cm, Di = 4.4 cm (pl. VIII, 4)

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M16 (M3/2001) pl. II, adult. **Skeleton orientation:** N–S¹⁴⁷. **Grave dimensions:** 260 cm (length) × 90 cm (width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; the bones which have been found (mandible and tibia) were in secondary position¹⁴⁸. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. secondary position, 4 *beads* of carnelian (type K1 and K3), h = 9.2–12.2 mm, d = 7–8.06 mm, two white and green glass beads (type VIII), h = 10–10.4 mm, d = 5.5–5.8 mm, two white glass beads (Type II A), h = 9.7 mm, d = 5.9 mm, one white glass bead (type VI), h = 6.2 mm, d = 4.6 mm, one fragmentary amber bead and two rectangular bone beads, h = 9.4 mm, d = 8.7 mm

2. secondary position – a fragmented *pressing tools* made of the bone (pl. VIII, 1), L = 7 cm, w = 1.5 cm

3. secondary position – two *small tools* made of obsidian (pl. VIII, 3) and radiolarian (pl. VIII, 2)

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

¹⁴⁶ Information Fl. Draşovean.

¹⁴⁷ The skeleton orientation is hypothetical, the grave being extremely damaged. We have chosen the general orientation of the graves, but it could also be sustainable a south-north position of the body.

¹⁴⁸ Information Fl. Draşovean.

M17 (M1/2002) pl. II; adult. **Skeleton orientation:** S– N. **Grave dimensions:** 230 cm (length) × 100 cm (width), unspecified depth. **Preservation state and skeleton position:** the grave was probably disturbed during Antiquity; only the skull and some bone fragments from the upper limbs were preserved. **Observations:** no coffin remains were noted¹⁴⁹. **Inventory:**

1. lower limbs area – a *cup* without handle; made by hand; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 3/1), h = 8 cm, d = 7 cm, Ds = 6 cm, Di = 4.5 cm (pl. VIII, 5)

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

M18 (M2/2002) pl. II, VII; adult (Female).

Orientation of the grave: S – N. **Grave dimensions:** 200 cm (length) × 80 cm (width), unspecified depth.

Preservation state and skeleton position: the deceased was placed in a dorsal decubitus position, partially in anatomical order; the feet carpals and metacarpals, the mandible and the ribs were missing¹⁵⁰. **Observations:** no coffin remains were noted. **Inventory:**

1. neck area – a green glass *bead* (type III), h = 8.3 mm, d = 5.3 mm, one bead made of limestone (type C1), h = 12 mm, d = 7.9 mm, 11 white red, green and orange glass beads (type V), h = 3.8–5.5 mm, d = 7.3–8.3 mm

2. pelvis area – one limestone bead (type C3), h = 11 mm, d = 12 mm, one orange glass bead (type V), h = 5.6 mm, d = 7.5 mm

3. the lower limbs area – 217 white, orange, blue, green and red (with yellow layer) glass *beads* (type V), h = 4–6 mm, d = 6–7 mm, two red glass beads (type IX A), h = 11.2 mm, d = 5.8 mm, 16 green and red glass beads (type III), h = 10.6 mm, d = 4.5 mm, 5 purple glass beads (type IV), h = 9–10 mm, d = 7.6–7.7 mm, one fragmentary bead made of amber, one translucent green glass bead (with bitronconic shape), h = 8 mm, d = 17.9 mm, one polychrome glass bead with “chessboard” decoration, h = 8.5 mm, d = 12.5 mm, 28 beads made of limestone (type C1, C2, C3), h = 9.3–23 mm, d = 5.9–12.2 mm

4. left knee – *loom weight* with bitronconic shape h = 3.2 cm, d = 3.7 cm (pl. VII, 1)

5. near the left tibia – *vessel* with rectangular bottom; made by hand; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1), h = 6.4 cm, d = 5.5 cm (pl. VII, 6)

6. near the left tibia – a *cup* with handle; made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1), h = 7.7 cm, d = 6.5 cm, Ds = 5.7 cm, Di = 4 cm (pl. VII, 7)

7. secondary position – a *Banat flint* (pl. VII, 2)

8. secondary position – 5 limestone *beads* (type C3, C1) h = 19.6–22 mm, d = 9.4–16 mm, two white and orange glass beads (type V), h = 7–3.8 mm, d = 9.5–7 mm

9. secondary position – three *radiolarians* (pl. VII 3–5)

Dating: a precise dating cannot be established without the funerary inventory; based on analogies, the grave can

¹⁴⁹ Information Fl. Draşovean.

¹⁵⁰ Information Fl. Draşovean.

be chronologically attributed to the end of the 2nd century the first half of the 3rd century AD.

Funeral inventory without clear context of discovery:

1. *Pelta* – shaped brooch (*Peltaförmige Fibel*), made of bronze, most of the surface was covered with white enamel, its double border covered with blue enamel, and its central oval cell most likely covered with a red color; the needle is missing; h = 5 cm, d = 5.3 cm, t = 0.2 cm (pl. VIII, 6)

2. *Cup* without a handle; polished surface; made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1), h = 8.2 cm, d = 7.1 cm, Ds = 5 cm, Di = 3 cm, found in 1991 (pl. VIII, 7)

3. *Cup* without a handle; with polished surface, made on potter's wheel; reduced firing; gray color (Munsell code 10 YR 5/1), h = 8.5 cm, d = 7.6 cm, Ds = 7.3 cm, Di = 4 cm (pl. VIII, 10)

4. *Bowl* painted black on the outside surface; made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1), h = 4.5 cm, d = Ds = 10 cm, Di = 4.3 cm (pl. VIII, 9)

5. *Cup* with a handle, polished surface, made on potter's wheel; reduced firing; dark gray color (Munsell code 10 YR 4/1), h = 7.7 cm, d = 6.2 cm, Ds = 4 cm, Di = 3.4 cm; donation Petru Novacevici (pl. VIII, 8).

BIBLIOGRAPHY

Batistić – Popadić 1984–1985
D. Batistić – Popadić, *Sarmatska Nekropola Vojlovica* – Pančevo. *RVM*, XXIX, (1984–1985), 95–83.

Benea 2004
D. Benea, *Atelierele romane de mărgelă de la Tibiscum*, Timișoara, (2004).

Barači 1961
C. Барачки, Сарматские налэзи из Врища. *RMV*, X, (1961), 117–143.

Ferencz et alii 2009
S. Ferencz, S. Nagy, V. A. Lăzărescu, *Necropola din secolul al VI – lea p.Ch., Cercetări arheologice preventive la Florești – Polus Center* (2007), Cluj-Napoca, (2009), 419–474.

Gindele 2009
R. Gindele, Pottery from the Sarmatian funerary finds from the West and North West from Romania. *Karpatyka*, 38, (2009), 168–184.

Istvánovits – Kulcsár 2001
E. Istvánovits, V. Kulcsár, Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D.*, Aszód – Nyíregyháza, (2001), 139–170.

Kőhegyi 1994
M. Kőhegyi, Sírrablás a magyarországi szarmatáknál (Grabberaubung bei den Sarmaten in Ungarn). *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60.*

Születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter, Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer), Szeged, (1994), 277–283.

Kőhegyi – Vörös 1992
M. Kőhegyi, G. Vörös, 3–4. századi temető és 4–5. Századi település Szeged-Algyőn (*Friedhof aus dem 3. und 4. Jh. und Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Szeged-Algyő*). A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, (1992), 63–116.

Kulcsár 1998
V. Kulcsár, *A kárpát – medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód (1998).

László 2003
M. László, A Szarmata népesség temetkezési rítusairól, vegyészszemmel (A burial rite of Sarmatians population, in mirror of the chemistry). *MFME – StudArch*, IX, (2003), 151–163.

Mare 2004
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara (2004).

Munsell 1994
Munsell Soil Color Charts, New York (1994).

Parducz 1941
M. Parducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars, I. *ActaArchHung*, XXV, (1941).

Parducz 1950
M. Parducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars, III. *ActaArchHung*, XXX, (1950).

Parducz 1956
M. Parducz, Dák Leletek Jánosszálláson (Dakische Funde in Jánosszálláson). *MFME – StudArch*, (1956), 15–30.

Simonenko 2001
Al. V. Simonenko, *On the tribal structure of some migration waves of Sarmatians to the Carpathian Basin, International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D.*, Aszód – Nyíregyháza, (2001), 117–124.

Sîrbu 2003
V. Sîrbu, Arheologia funerară și sacrificiile: o terminologie unitară (Dicționar, lexic, arborescență). Funerary archaeology and sacrifices: an unifying terminology (Dictionary, lexis, branching), Brăila (2003).

Szentmiklosi – Timoc 2005
Al. Szentmiklosi, C. Timoc, Cercetările arheologice de la Foeni–Seliște (jud. Timiș). Raport preliminar. *AnB*, S. N., XIII, (2005), 657–673.

Tănase – Mare 2000
D. Tănase, M. Mare, Pătrunderea sarmaților în vestul Banatului în lumina noilor descoperiri arheologice. *SCIVA*, 51, (2000), 3–4, 193–208.

Timoc, Szentmiklosi 2008
C. Timoc, Al. Szentmiklosi, Câteva date despre ceramică descoperită la Foeni – Seliște (jud. Seliște). *AnB*, S. N., XVI, (2008), 113–134.

Vaday 1984

A. H. Vaday, Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklos – Surján – Újtelep. *ActaArchHung*, XXXVII, (1984) 3/4, 345–390.

Vaday 1989

A. H. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Anteus*, 17–18, Budapest (1989).

Vörös 1996

G. Vörös, Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé) – Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der südlichen Tiefebene (Szeged- Tápé). *MFME – StudArch*, II, (1996), 111–176.

Vörös 2001

G. Vörös, Övek a Szarmata Férfiak sírjaiban (A Hódmezővásárhely – Kopáncsi sír leleteinek Újraértelmezése) – A Gürtel in den Sarmatischen Männergräbern (Die neue Deutung der Grabfunde von Hódmezővásárhely – Kopáncs). *MFME – StudArch*, VII, (2001), 319–331.

Vörös 2002

G. Vörös, A Vaskúti szarmata halmok leletei (Adatok a szarmata koporsók és gerendakamrák köréhez), Die Funde der Sarmatischen Hügel von Vaskút (Angaben zum Kreis der Sarmatischen Särge und Balkenkammern). *MFME – StudArch*, VIII, (2002), 157–176.

Vörös 2003

G. Vörös, A ruhák aljának gyöngyözése a Madaras-Halmok szarmata temető sírjaiban (statistika – tipológia), Der Perlenverzierte Saum von Bekleidungsstücken in den Gräbern des Sarmatischen Gräberfeldes Madaras-Halmok (Statistik – Typologie). *MFME – StudArch*, IX, (2003), 145–150.

NECROPOLA SARMATICĂ DE LA FOENI (JUD. TIMIȘ)

(Rezumat)

Mormintele prezentate în cadrul acestui studiu reprezintă activitatea de cercetare efectuată de către Muzeul Banatului Timișoara și Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, în situl arheologic de la Foeni (jud. Timiș), punctul „Cimitirul ortodox”. Cercetările au avut loc între anii 1991–2007, complexele dezvelite fiind preponderent preistorice. În campaniile dintre anii 1991–1993, 1995–1998 și 2001–2002 au fost descoperite și 18 morminte de inhumație, de factură sarmatică, care fac parte, cu siguranță, dintr-o necropolă mai mare distrusă în mare parte de actualul cimitir ortodox. Mormintele descoperite în campaniile din anii 1992–1993 au fost singurele publicate (Tănase, Mare 2000).

Am considerat necesar o reluare a acestora, în cadrul studiului de față, pentru a avea o imagine de ansamblu a necropolei și pentru a completa articolul din anul 2000 cu planul mormintelor. Mormintele nepublicate, până în

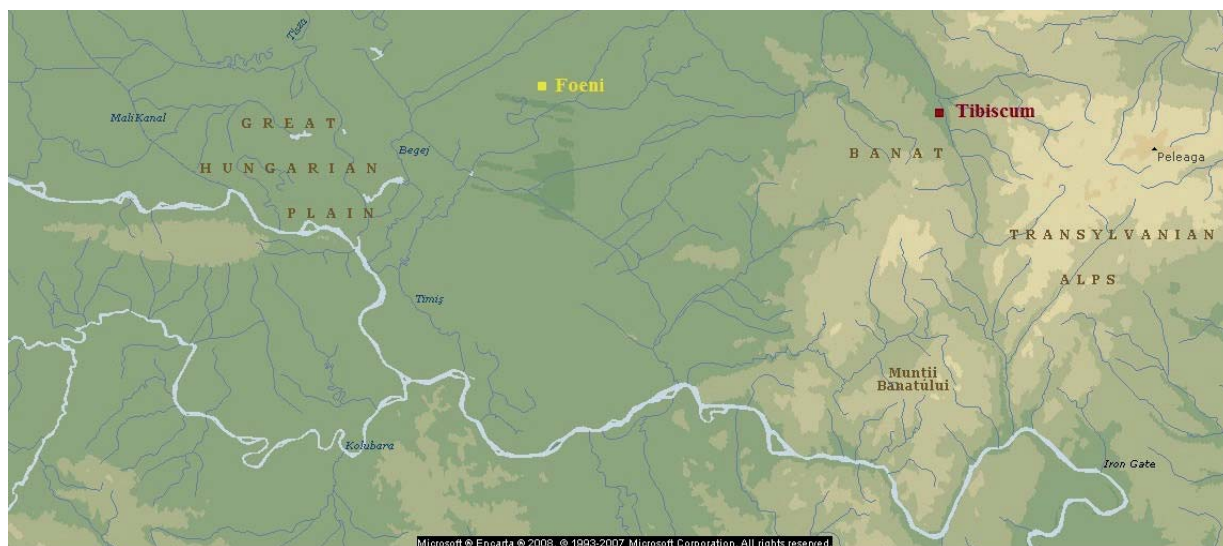
prezent, și descoperite în anii 1991–1992, 1995–1998 și 2001–2002, au fost adăugate acestui studiu. Prin urmare, în acest moment este posibilă o discuție mai amplă legată de ritul și ritualul funerar în cadrul necropolei sarmatice de la Foeni.

O datare corectă a grupului de morminte, poate fi precizată doar în câteva cazuri (M4, M2, M6, M14), fibulele asigurând un asemenea demers. Incapacitatea de a propune o încadrare exactă și pentru celelalte morminte e o consecință, în mare parte, a actelor de jaf.

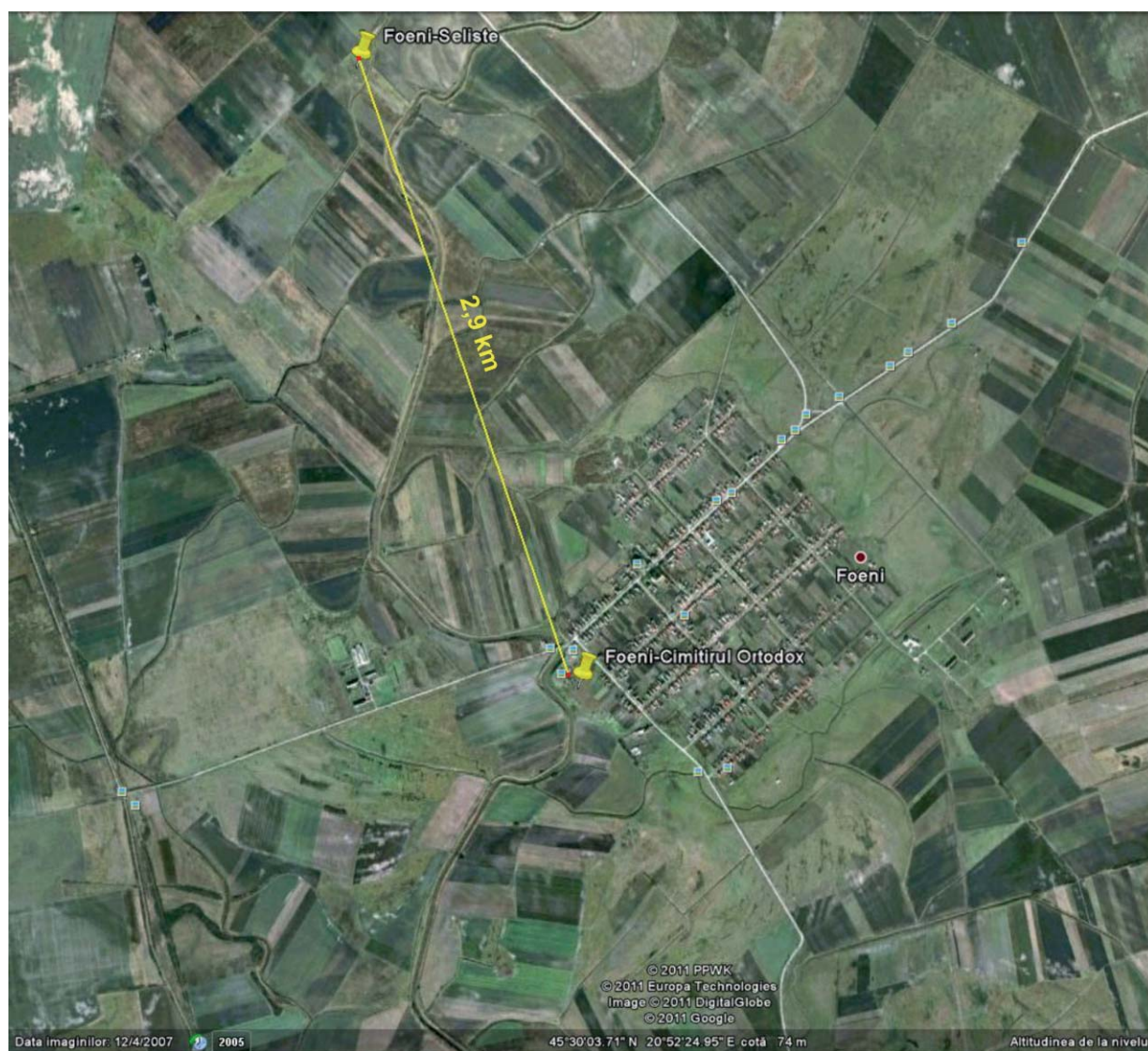
Pe baza inventatului funerar păstrat, grupul de morminte de la Foeni se poate data la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III p. Chr., adică în a doua perioadă a epocii sarmatice (anii 180–270 p. Chr.), după M. Párducz (Párducz 1956, 140; această încadrare cronologică coincide cu datarea propusă de Tănase, Mare 2000, 207, pentru grupul de morminte sarmatice descoperite în 1993–1993 la Foeni), fără a atinge limita maximă a acestei cronologii. Totuși, fără săpături arheologice suplimentare, nu putem preciza cu exactitate, dacă această cronologie este unitară pentru întreaga necropolă.

Pe lângă importantele date cronologice, necropola de la Foeni ne oferă informații despre complexitatea ritului și ritualului funerar sarmatic, aspecte prea puțin discutate în spațiul Banatului românesc.

S-a încercat și identificarea unor grupuri distincte (etnice sau sociale), în cadrul necropolei. Din păcate, numărul mic al mormintelor dezvelite, ne permite doar formularea unor ipoteze, întărite bineînțeles de analogiile existente în spațiul ungar. Sperăm ca viitoarele analize antropologice să răspundă la întrebările rămase și să confirme, cel puțin o parte, din interpretările propuse.

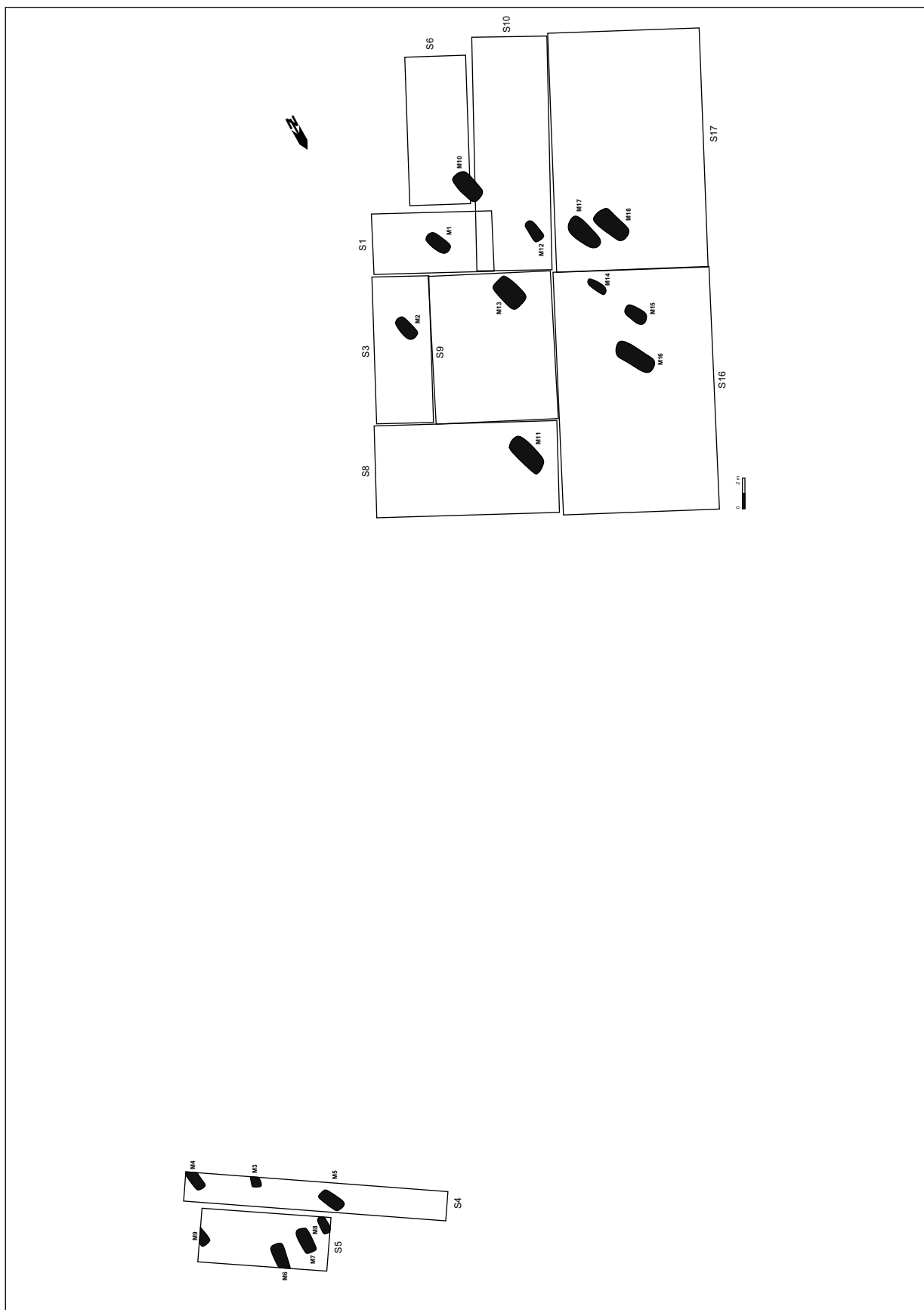

1

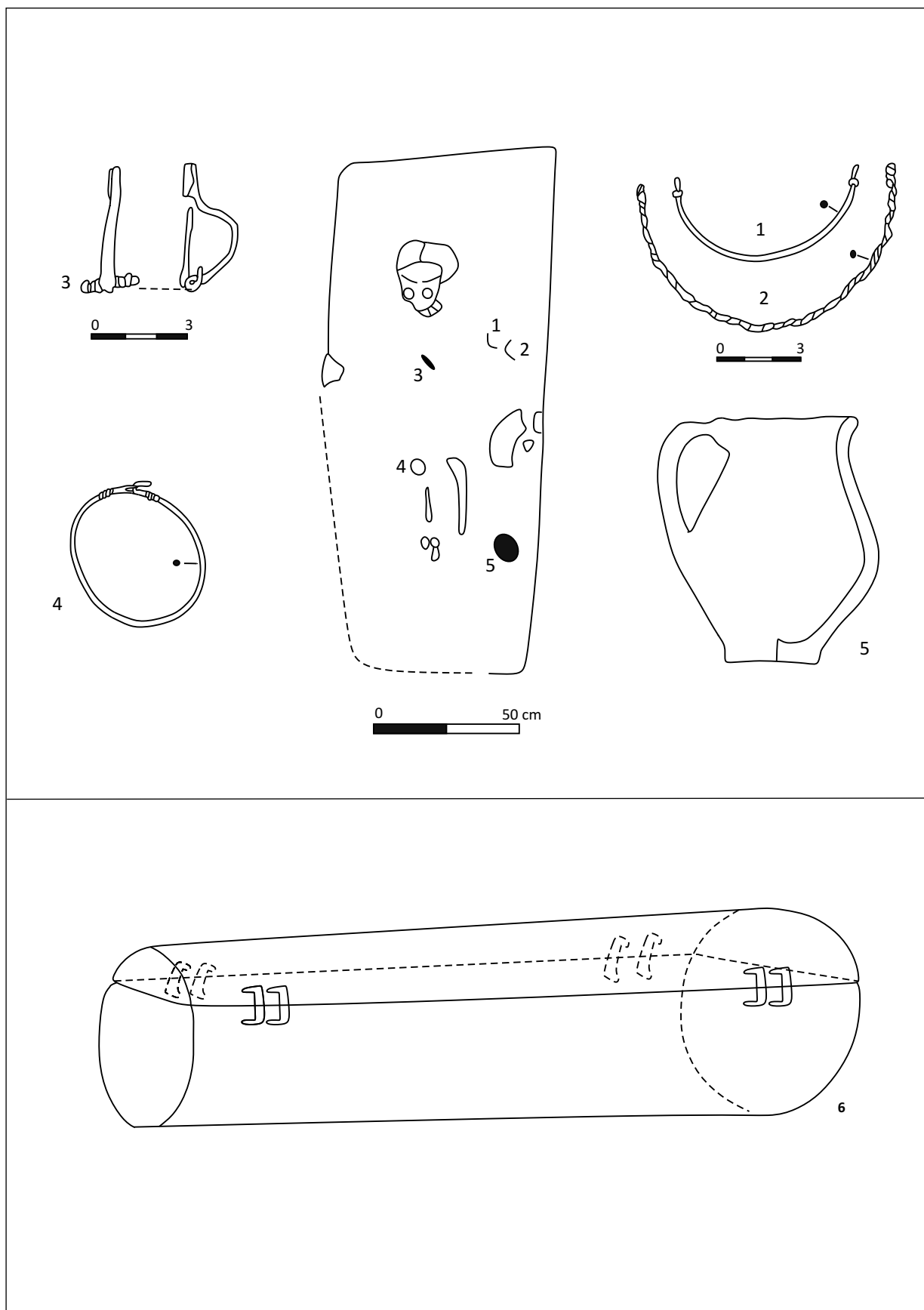

2

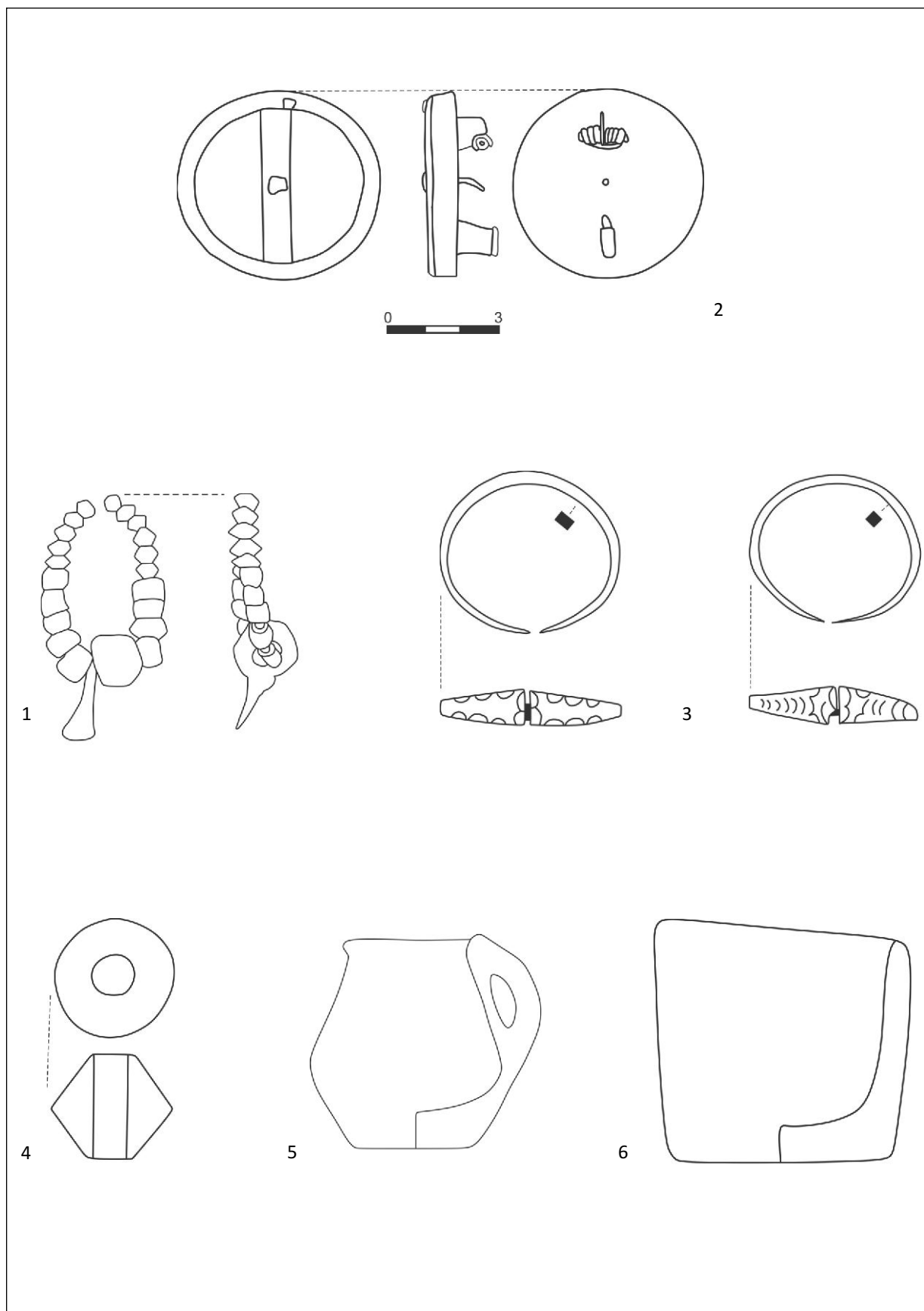
Pl. I. 1.Foeni (Timiș Couny); 2. Foeni – Seliște and Foeni the “Orthodox Cemetery” / 1. Foeni (județul Timiș); 2 – Foeni – Seliște și Foeni “Cimitirul ortodox”.

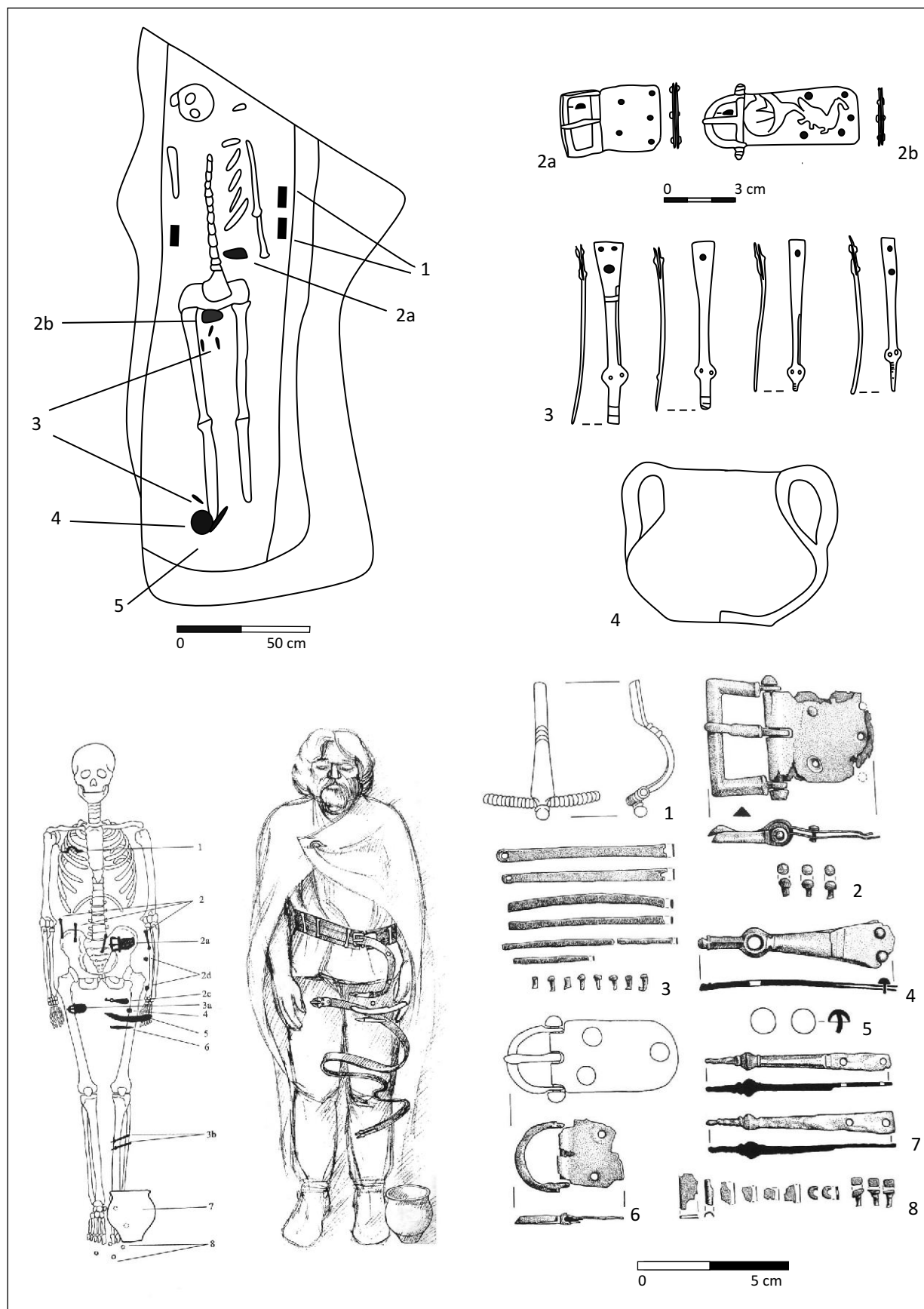
Pl. II. General plan of the necropolis / Planul general al necropolei.

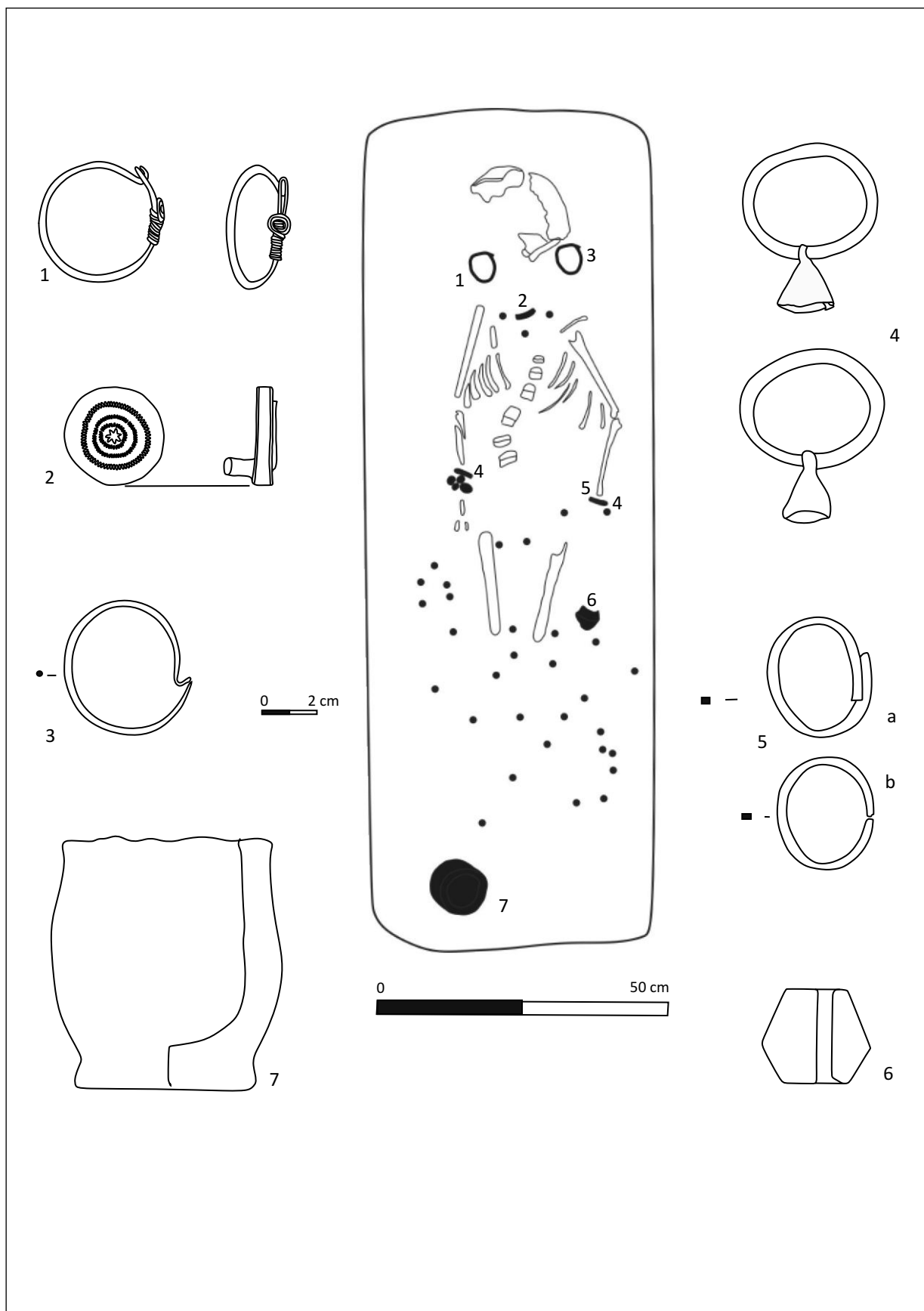
Pl. III. Ground plan of the M4 grave: 1 – 2 - torques, 3 – Crossbow – brooch, 4 – silver earring, 5 – cup; 6 – coffin with iron clamps (*apud* Kulcsár 1998) / Planul mormântului M4: 1 – 2 torques, 3 – fibulă Arbaletă, 4 – cercel de argint, 5 – cupă, 6 – sicriu cu scoabe din fier (*apud* Kulcsár 1998).

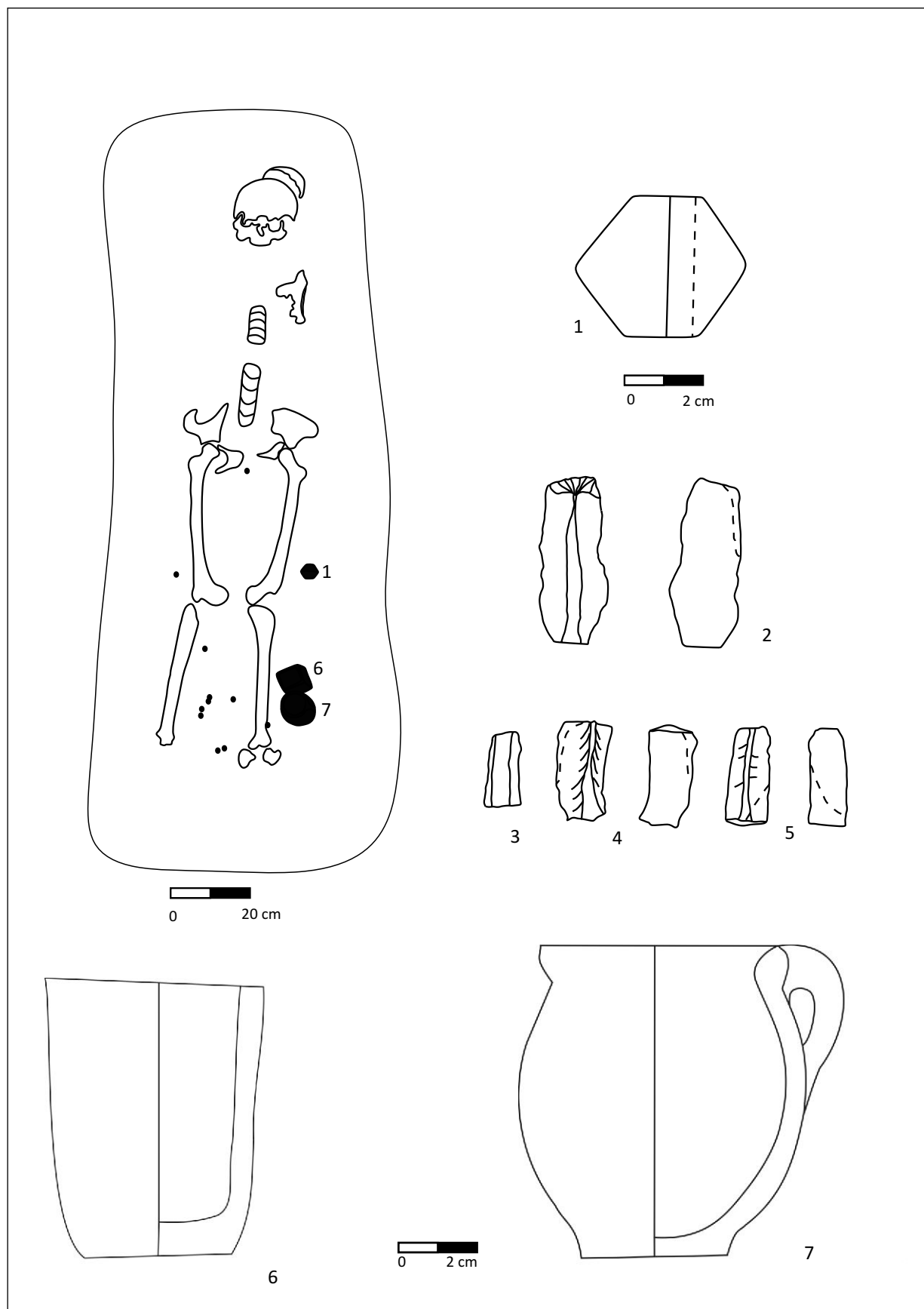
Pl. IV. Funerary inventory of the grave M2: 1 – bracelet made of beads and an ax – shaped pendant, 2 – Box – brooch, 3 – bracelets, 4 – loom weight, 5 – cup, 6 – vessel with rectangular bottom / Inventarul funerar al mormântului M2: 1 – brățară format din mărgel și pandantiv în formă de secure, 2 – fibula Cutie, 3 – brățări, 4 – fusaioală, 5 – cupă, 6 – vas cu fund rectangular.

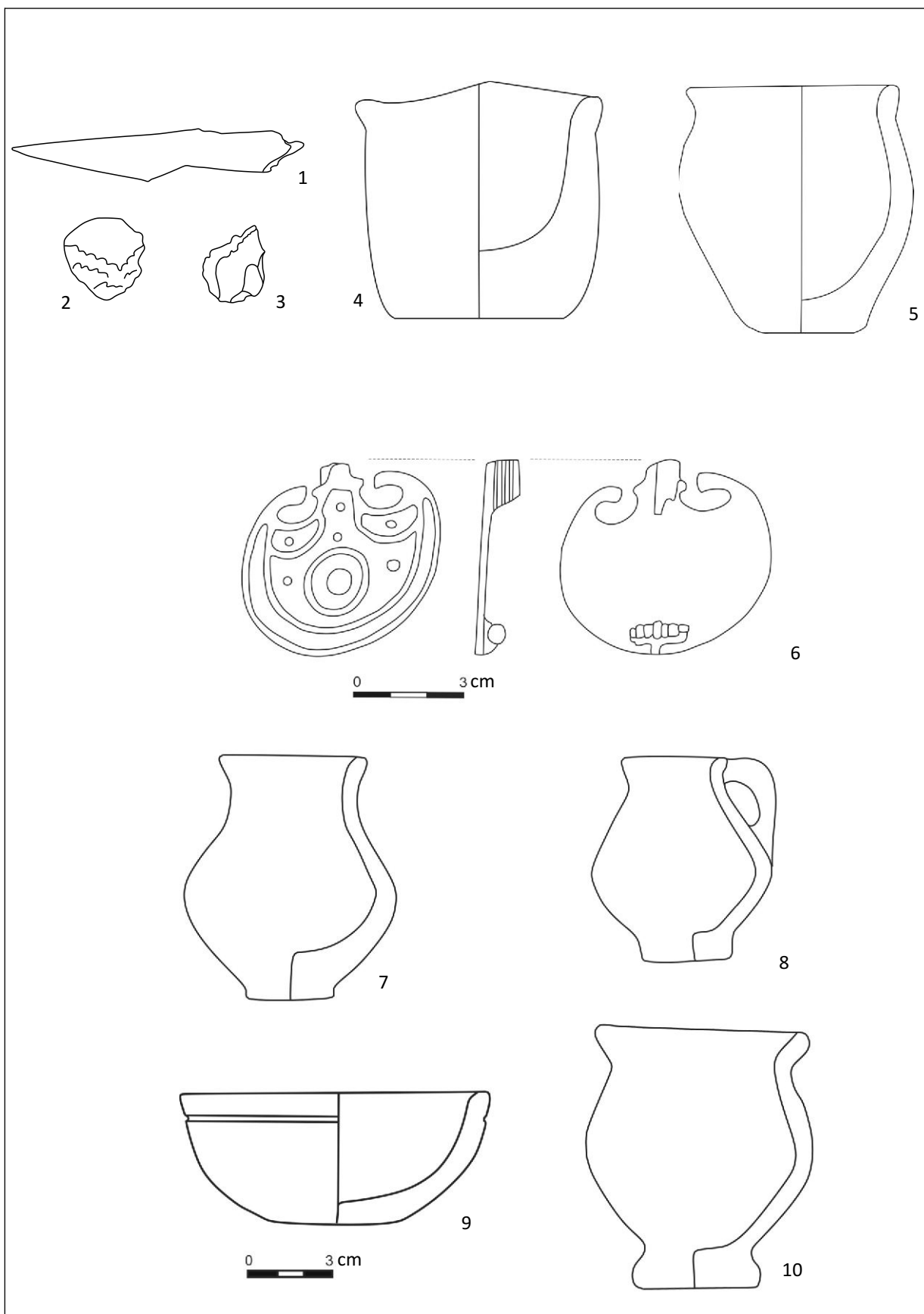
Pl. V. Ground plan of the M6 grave: 1 – iron clamps, 2 (a, b) – silver buckles, 3 – belt prongs, 4 – cup, 5 – 6 – grave M3 from Hódmezővásárhely – Kopáncs (*apud* Vörös 2001) / Planul mormântului M6: 1 – scoabe din fier, 2 (a, b) – cataramă din argint, 3 – limbi de curea, 4 – cupă, 5 – 6 – mormântul de la Hódmezővásárhely – Kopáncs (*apud* Vörös 2001).

Pl. VI. Ground plan of the M14 grave: 1, 3 – silver earrings, 2 – Box – brooch, 4 – iron bells, 5 (a, b) – iron bracelets, 6 – loom weight, 7 – vessel with rectangular bottom / Inventarul funerar al mormântului M14: 1, 3 – cercei din argint, 2 – fibulă Cutie, 4 – clopoței din fier, 5 (a, b) – brățări din argint, 6 – fusaiolă, 7 – vas cu fund rectangular.

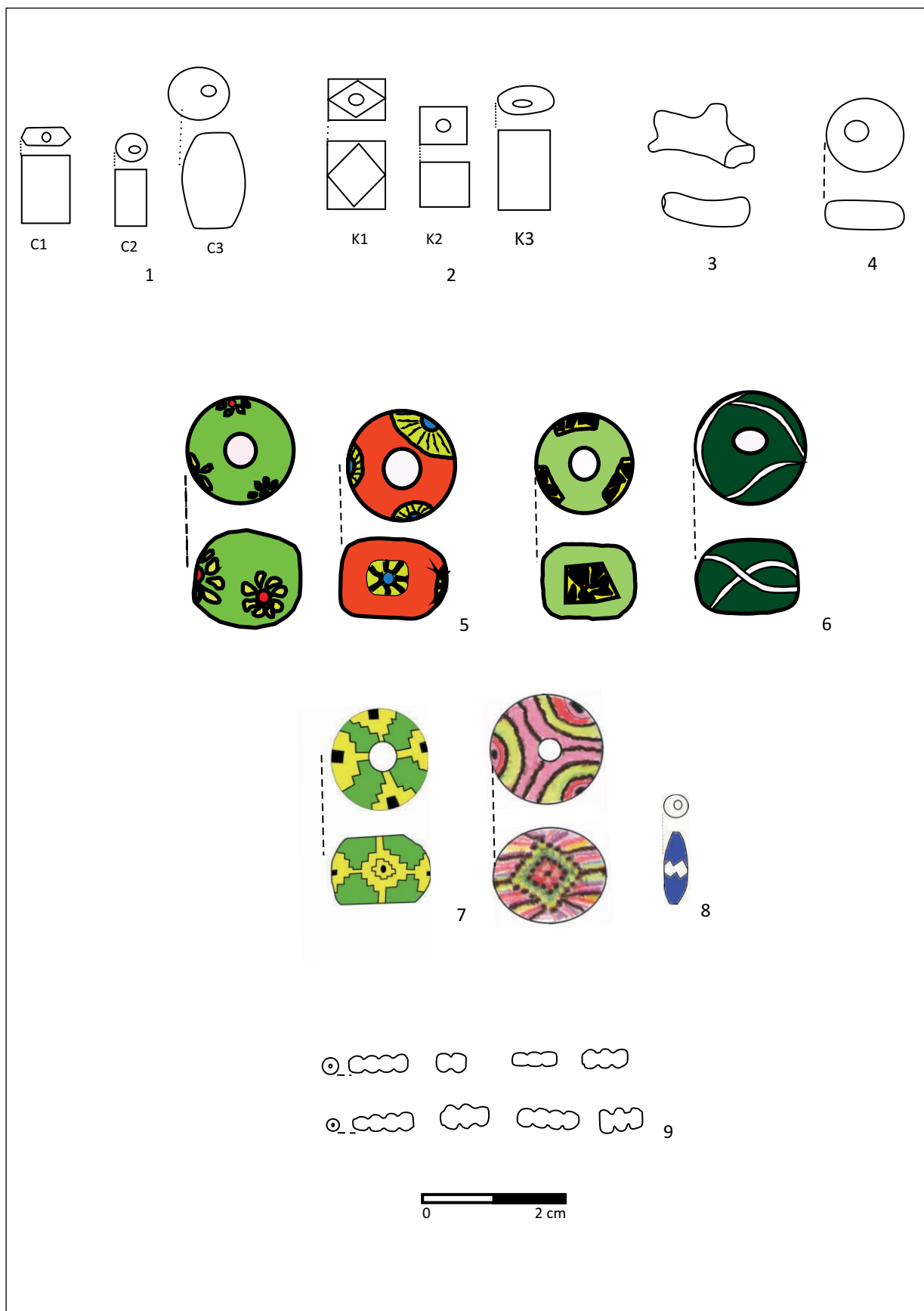
Pl. VII. Ground plan of the M18 grave: 1 – loom weight, 2–5 – lithic tools, 6 – vessel with rectangular bottom, 7 – cup / Planul mormântului M18: 1 – fusaiolă, 2–5 – unelte litice, 6 – vas cu fund rectangular, 7 – cupă.

Pl. VIII. 1–3 tools (grave M16), 4 – vessel with rectangular bottom (grave M15), 5 – cup (grave M17), 6 – Pelta – brooch, 7, 8, 10 – cups, 9 – bowl (no clear context of discovery) / 1–3 unelte (mormântul M16), 4 – vas cu fund rectangular (mormântul M15), 5 – cupă (mormântul M17), 6 – fibulă Pelta, 7, 8, 10 – cupe, 9 – bol (fără context sigur de descoperire).

TYPE	SUBTYPE	SIZE		COLOR								FORM
		L _{ax} mm	D/I mm	W H I T E	C H E R R Y	O R A N G E	R E D	G R E E N	B L U E	L I L A	G O L D E N	
I = I Benea 2004 = VIII1 Vaday 1989		7,5 – 10,5	7,6 - 11,3	x				x	x			
II A = II Benea 2004	A B	10,3 - 16,5	2,8 - 5,9	x				x	x			
III = III Benea 2004 = IV 2 a Vaday 1989		5-10,6	4,5- 10,6				x	x				
IV = IV Benea 2004 = V1a, 2a Vaday 1989		9 – 11,5	4,2- 7,7				x	x	x	x		
V = V Benea 2004 = I 1, 2 a Vaday 1989		3 – 8,2	5,3 - 11,6	x	x	x	x	x	x		x	
VI = VI Benea 2004 = II Vaday 1989		6,2 – 12,6	4,6 – 6,7	x					x			
VII = VIII Benea 2004 =VI 1Vaday 1989		3,1 – 4, 2	4,9 – 7,1						x			
VIII = IX Benea 2004 = IV 2b Vaday		10 - 10,4	5,5 – 5,8	x				x				
IX B = XI Benea 2004 = IV1 Vaday 1989	A B	4,1 - 11,2	4,5 – 6,7	x								
X =X Benea 2004 = I2B Vaday 1989		6,6	9,7	x								
XI = XVII Benea 2004 = VII1A Vaday 1989		7,7 - 7,8	8,9- 10,3	x								

Pl. IX. Monochrome beads made of glass / Mărgele monochrome din sticlă.

Pl. X. 1 – limestone beads, 2 – carnelian beads, 3 – coral beads, 4 – amber bead, 5 – polychrome beads with floral decoration, 6 – bead with stripes incisions, 7 – beads with chessboard decoration, 8 – bead with zig-zag decoration, 9 – gold layer beads / 1 – măgele din calcar, 2 – măgele din carneol, 3 – măgele din coral, 4 – măgea din chihlimbar, 5 – măgele policrome cu decor foral, 6 – măgea cu incizii în benzi, 7 – măgele cu decor în formă de tablă de şah, 8 – măgea cu decor în zig-zag, 9 – măgele din foi de aur.

ISTORIE MEDIE

ACCESORII VESTIMENTARE ȘI PODOABE ÎN NECROPOLELE BIRITUALE DIN TRANSILVANIA (SEC. VII–IX)

George Tomegea*

Keywords: *Transylvania; biritual necropolises; the Mediaș group; finery; clothing accessories; earrings; rings; beads.*

Cuvinte cheie: *Transilvania; necropole birituale; grupul Mediaș; podoabe; accesorii vestimentare; cercei; inele; mărgele.*

Clothing Accessories and Finery Found in Biritual Necropolises in Transylvania (7th–9th Centuries)

(Abstract)

Within the contents of this study we have focused on the analysis of clothing accessories and of finery found in cremation as well as in inhumation graves as part of the cemeteries of whose biritual character we are certain of. Due to the fact that the Berghin and Târnava cemeteries have not been published yet, the author will refer to them only to the extent to which certain inventory items are mentioned in other studies. Even from the beginning we have to mention the fact that these items are not of large number compared to the high number of the graves discovered, firstly due to the large number of incineration graves which led to their demise through the process of burning and secondly because of the shallowness of the graves which led to their obliteration due to several agricultural or town planning work processes. As items of clothing accessories only different types of belt buckles (round, rectangular, trapeze shaped, metal plate) and fibulas have been found. Items of finery have also been found like belt ornaments (especially Avar cast ones), different types of earrings (simple, half moon shaped, with a cluster made of metal grains, with a spiral shaped pendant, with a spheric pendant) bracelets, rings and beads. A first conclusion can be drawn, in that there is a significant difference between the number of the graves in which clothing accessories and those in which produced finery items – the latter are of a much larger number. Furthermore, concerning the incineration and the inhumation types of graves one difference becomes obvious and that is more clothing accessories have been found in cremation tombs than in those of inhumation, while the finery were of a larger number in the inhumation tombs. These differences are caused by the larger number of incineration tombs but also by the fact that a lot of items found in this type of graves have been destroyed once the dead person was burnt on the funeral pyre. We must also mention the fact that the most of the latter category of objects come from the Bratei cemetery, a fact that is not in the least surprising since this is the biggest cemetery of this type which was published. We must also note the existence of only two graves, one of cremation and another one of inhumation in which items of both categories can be found, namely beads and belt buckles. In a series of inhumation graves earrings have been discovered in association with beads. Their discovery in both types of graves, together with other items (especially ceramic material), but sustained by the intercalation of the inhumation graves amongst those of cremation, prove that they coexisted in the same timespan and the biritual character of these cemeteries. The analogies with similar items from the Carpathic area but also with areas to the East or to the South of the Carpathians support the dating of these cemeteries within the 7th and the 9th century.

În Transilvania în cursul secolelor VII–IX erau folosite ambele rituri funerare, atât incinerarea cât și înmormântarea. Folosirea lor concomitentă în cadrul aceleiași necropole a dus la apariția necropolelor birituale. Acestea au fost cuprinse, alături de necropolele de incinerare din aceeași perioadă, în ceea ce Kurt Horedt a definit ca grupul Mediaș¹. Până în prezent au fost descoperite doar opt necropole birituale sigure, și anume: Berghin – *În Peri*, jud. Alba², Boarta – *Șoivani*, comuna Șeica

Mare, jud. Sibiu³, Bratei – *Cimitirul nr. 2*, comuna Brateiu, jud. Sibiu⁴, Ghirbom – *Gruia Fierului*, comuna Berghin, jud. Alba⁵, Gușterița – *Fântâna Rece*, jud. Sibiu⁶, Mediaș – *Dealul Furcilor*, jud. Sibiu⁷, Ocna Sibiului – *Lab*, jud. Sibiu⁸ și Târnava – *Palamor*, jud. Sibiu⁹ (Pl. I.1). În toate predomină ritul incinerării (Pl. I.2).

* Doctorand, Universitatea "Lucian Blaga" Sibiu, e-mail: tomegea_george@yahoo.com.

¹ Horedt 1965, 13.

² Aldea et alii 1980, 151; Blăjan-Botezatu 2000, 457.

³ Dumitrașcu-Togan 1974.

⁴ Zaharia 1977.

⁵ Aldea et alii 1980; Anghel 1997.

⁶ Năgler 1971.

⁷ Horedt 1965.

⁸ Protase 1965; Protase 2005.

⁹ Velter 2002, 450; Blăjan-Botezatu 2000, 456–457.

În studiul de față ne-am propus analizarea accesoriilor vestimentare și a obiectelor de podoabă descoperite atât în mormintele de incinerare, cât și în cele de înhumare din cadrul necropolelor birituale sigure. Mai mult, din cauza nepublicării necropolelor de la Berghin și Târnava, considerăm util a preciza că vom face referiri la acestea doar acolo unde datele pe care le deținem ne pot ajuta. Încă de la început, trebuie să precizăm că aceste obiecte nu sunt foarte numeroase raportat la numărul mormintelor descoperite, în primul rând datorită numărului mare de morminte de incinerare ce a dus la distrugerea obiectelor prin procesul arderii și în al doilea rând, din cauza adâncimii reduse a mormintelor, fapt ce a dus la distrugerea lor prin diverse lucrări agricole sau edilitare.

I. Prima categorie analizată o constituie cea a accesoriilor vestimentare, incluzând aici cataramele și fibulele, pentru că alte tipuri de piese fie nu au fost găsite, fie nu au putut fi determinate ca atare.

A. Cataramele (Pl. III) reprezintă principala categorie de piese de vestimentație descoperită în morminte. Erau confecționate din fier sau bronz. Au forme simple, de obicei fără placă, existând însă și exemplare cu placă. Le vom descrie pe rând:

a. catarama ciculară (ovale sau rotunde, Pl. III.1–3). Acestea sunt formate dintr-o verigă simplă și un spin care este prevăzut cu un capăt arcuit în formă de cerc și petrecut peste verigă; sunt datate în sec. VII–VIII. Astfel de catarama au fost descoperite de exemplu la Ghirbom în M5 de înhumare (una întreagă și una fragmentară)¹⁰. În săpătura din 1995 de la Ghirbom a fost descoperit un fragment dintr-o astfel de cataramă în afara mormintelor¹¹. Acest tip de cataramă are analogii în Muntenia, la Bucov¹² și Moldova, la Suceava¹³, precum și în complexele funerare din Dobrogea, în mormintele de incinerare din cimitirul biritual de la Canlia¹⁴.

b. catarama rectangulară (pătrate sau dreptunghiulare, Pl. III.5–9). De obicei au colțurile drepte sau rotunjite. Astfel de catarama au fost descoperite în M4 și M7 de înhumare de la Ghirbom, dar spinul pieselor lipsește¹⁵. Altă piesă dreptunghiulară cu spin, din fier, a fost găsită în M5 tot de înhumare din aceeași necropolă¹⁶. În necropola de la Bratei au fost descoperite mai multe catarama din această categorie¹⁷, întregi

sau fragmente, în M212 și M226 de înhumare, precum și în 9 morminte de incinerare (M17, M64, M66, M69, M79, M129, M178, M195 și M210). Aceste catarama au analogii în Dobrogea, la Gîrlița-Ostrov¹⁸ și Canlia¹⁹, iar în Moldova în așezarea de la Hlincea²⁰. Asemenea catarama au fost descoperite și în Slovacia în necropola birituală de la Bernolákovo²¹, dar și în Ungaria în necropola birituală de la Pókaszeptk²² datate cu precădere în sec. VII–VIII. Pe baza analogiilor citate, acest tip de cataramă poate fi plasat cronologic între sec. VII–VIII, eventual începutul sec. IX. Tot în această categorie putem include catarama din M81 de incinerare de la Bratei (Pl. III.10), care spre deosebire de celelalte are laturile lungi ușor îndoite spre interior fiind o formă târzie a cataramelor în formă de 8 din perioada precedentă²³.

c. catarama trapezoidală (Pl. III.4). Sunt la fel de simple ca și precedentele, dar apar într-un număr mai redus. Totuși au fost descoperite asemenea piese la Ghirbom în M5 de înhumare (din bronz cu spin de fier)²⁴ și în M69 de incinerare de la Bratei²⁵. În Transilvania s-a mai descoperit o asemenea cataramă în cimitirul tumular de tip slav de la Someșeni²⁶. Asemenea catarama au fost descoperite în Dobrogea la Gîrlița-Ostrov²⁷, în Croația la Brodski Drenovac²⁸ dar și în necropola birituală de la Bernolákovo²⁹ din Slovacia, toate datate între sfârșitul sec. VII și începutul sec. IX.

d. catarama cu placă (Pl. III.11–12). Acestea prezintă pe corpul propriu-zis al cataramei o plăcuță din fier, bronz sau argint realizată prin turnare sau presare și decorată cu motive zoomorfe, fitomorfe ori geometrice. Se găsesc într-un număr redus și se răspândesc pe durata sec. VII–VIII. O astfel de cataramă a fost descoperită în afara vreunui mormânt la Ghirbom³⁰, o alta decorată provine dintr-un mormânt de incinerare de la Târnava³¹.

Trebuie să amintim un ac de cataramă din bronz găsit în M5 de incinerare de la Ghirbom

¹⁰ Aldea *et alii* 1980, 169.

¹¹ Anghel 1997, 264.

¹² Comșa 1978, 124.

¹³ Teodor 1978, 20.

¹⁴ Harhoiu 1972, 567.

¹⁵ Aldea *et alii* 1980, 162.

¹⁶ Aldea *et alii* 1980, 162, 166.

¹⁷ Zaharia 1977, 83.

¹⁸ Cîmjan 1969, 115–116.

¹⁹ Harhoiu 1972, 570.

²⁰ Teodor 1978, 203.

²¹ Kraskovská 1962, pl. VII, XI.

²² Sós-Salamon 1995, pl. IC.

²³ Zaharia 1977, 83.

²⁴ Aldea *et alii* 1980, 162.

²⁵ Zaharia 1977, 83.

²⁶ Macrea 1959, 522.

²⁷ Cîmjan 1969, 126.

²⁸ Aldea *et alii* 1980, 172.

²⁹ Kraskovská 1962, pl. IX.

³⁰ Anghel 1997, 268.

³¹ Horedt 1986, 61.

(din săpătura din 1995)³², precum și alte două ace din fier descoperite în M90 și M95 de incinerare de la Ocna Sibiului³³.

B. Fibulele sunt în general realizate din bronz. Este vorba despre tipul cu piciorul întors pe dedesubt, înfășurat pe arc. Astfel de fibule au fost descoperite de exemplu la Berghin³⁴. Este de menționat faptul că în M3 de inhumare de la Ghirbom³⁵, a fost descoperit un fragment de fibulă de bronz, romană, refolosită, lucrată dintr-o sârmă subțiată la capătul de fixare a acului și mai îngroșată în zona de arcuire; păstrează resortul format din trei spirale. Acul este rupt ca și extremitățile de fixare.

II. Obiectele de podoabă constituie o categorie mult mai diversificată, fiind descoperite diferite aplice, diferite tipuri de cercei, brățări, inele și mărgel. Ne vom ocupa pe rând de fiecare dintre ele.

A. Aplicele (Pl. IV) aveau rolul de a decora centurile și curelele. De obicei sunt confecționate prin presare sau turnare. În necropolele birituale din Transilvania au fost descoperite mai multe exemplare, toate realizate prin turnare. Din necropola de la Ghirbom se cunosc o aplică mare tip buton din fier (Pl. IV.1) și două plăcuțe de fier cu o gaură considerate de autorul descoperirii ca posibile aplice (Pl. IV.2–3); toate piesele fiind descoperite în secțiuni în afara mormintelor³⁶. Mai multe aplice avarice turnate au fost descoperite în două morminte de incinerare și două morminte de inhumare din necropola de la Bratei. În mormântul avarului cu cal au fost găsite 5 aplice, dintre care: una mare cu 2 fleuronii pentru ținte și decor floral în tehnica à jour; una mai mică asemănătoare cu prima dar decorul în aceeași tehnică e format din trei romburi; o alta în formă de limbă cu două ținte, decorată cu doi crini în relief și cu balama dreptunghiulară; ultimele două lobate, dintre care una cu trei cuie și decorată cu un crin, iar cealaltă cu două cuie decorată cu două volute³⁷. Din M244 de inhumare provine o aplică din bronz, decorată cu patru volute în S în tehnica Kerbschnitt și având două inele pentru balama și trei găuri pentru cuie³⁸. În M182 de incinerare au fost găsite tot cinci aplice din bronz, dintre care patru în formă de limbă, cu balama dreptunghiulară și două cuie, decorate în tehnica à jour cu un vrej ce formează trei volute în S, iar a cincea are formă triunghiulară, cu două cuie, decorată în

centru cu un triunghi mic. În M151 de incinerare a fost găsită o altă aplică din bronz în forma literei T, decorată în lateral cu câte două volute în forma cifrei 3³⁹.

B. Cerceii (Pl. V.1–9) erau folosiți atât de bărbați cât și de femei și copii, fapt pentru care îi regăsim în morminte atribuite ambelor sexe și de toate vârstele. Erau confecționați din aur, argint sau bronz. Pot fi împărțiți în mai multe categorii:

a. cercei simpli formați doar dintr-o verigă. Cronologic se plasează între secolele V–VI și IX–X⁴⁰. În necropola de la Bratei au fost descoperite mai multe exemplare din bronz (în M215, M229, M235, M240, M 242), dar și din argint (în M224 și M244)⁴¹; toate provin din morminte de inhumare. La Ocna Sibiului au fost descoperiți cinci cercei de bronz, câte unul în M32, M115 și M126 de inhumare și doi în M44 de incinerare⁴².

b. cercei confecționați prin turnare, cu partea inferioară a verigii în formă de lunulă, decorată în tehnica filigranului (Pl. V.5). Acești cercei sunt datați în sec. VII–VIII. La Bratei a fost descoperit, în M145 de incinerare, doar un fragment din lunula de argint decorată cu granule înconjurate de cerculețe⁴³.

c. cercei cu ciorchine format din granule (Pl. V.1–3), având o origine mai veche, sec. VI, care dispar probabil la începutul sec. VIII⁴⁴. La Bratei este întâlnit în trei variante. În prima variantă veriga este simplă iar ciorchinele format din trei granule mici, sub care se găsește o granulă mai mare; un astfel de exemplar din argint provine din M224 de inhumare. În a doua variantă, descoperită în M233 de inhumare, ciorchinele este la fel ca în prima, dar veriga este înfășurată într-o sârmă din bronz; în M191 de incinerare au fost descoperite două exemplare din argint⁴⁵. La cea de-a treia variantă veriga este simplă, iar ciorchinele este format din trei rânduri de granule grupate câte trei, două și una formând un triunghi; au fost descoperite în mai multe morminte de inhumare (M211, M214, M224, M230, M236 și M238)⁴⁶. De asemenea trebuie amintită și prezența în două morminte de inhumare, M220 și M221, a câte unui cercel cu câte două granulații.

d. cercei cu pandantiv în formă de spirală realizată dintr-o bandă sau sârmă de bronz (Pl. V.4).

³² Anghel 1997, 263.

³³ Protase 2005, 52.

³⁴ Rep. Ab., 56.

³⁵ Aldea *et alii* 1980, 162.

³⁶ Anghel 1997, 262.

³⁷ Zaharia 1977, 88.

³⁸ Zaharia 1977, 88, fig. 34,2.

³⁹ Zaharia 1977, 88–89.

⁴⁰ Protase 2005, 53.

⁴¹ Zaharia 1977, 57–60.

⁴² Protase 2005, 53.

⁴³ Zaharia 1977, 86–87.

⁴⁴ Dulea 2001–2002, 219.

⁴⁵ Zaharia 1977, 45, fig. 33,1.

⁴⁶ Zaharia 1977, 57–60.

Sunt rar întâlniți, cunoscându-se doar o descoperire în M233 de inhumăție din necropola de la Bratei⁴⁷.

e. cercei cu pandantiv globular (Pl. V.6–9). Sunt realizați în general din tablă de aur, argint sau bronz. În M1 de inhumăție de la Ghirbom⁴⁸, au fost descoperiți patru cercei din aur, dintre care doi sunt ornamentați cu granulații dispuse în formă de romb. Au analogii în necropola de epocă avară de la Gater, din Pannonia, unde sunt datați în sec. VII⁴⁹. Mai găsim analogii pentru acești cercei în Dalmația, unde sunt datați în sec. IX. Acești cercei intră în seria celor numiți de *tip dalmatin*, de origine bizantină⁵⁰.

Tot aici ar trebui să menționăm două pandantive turnate din bronz, unul are corpul bitronconic terminat cu o bobîță, iar celălalt are corpul cu câte patru fațete și este terminat cu doi muguri. Amândouă au fost descoperite în morminte de incinerăție din necropola de la Bratei. Ambele prezintă câte o tortiță de atârnat și provin probabil de la cercei⁵¹.

C. Brățările sunt confecționate în general din diferite metale. Se împart în două tipuri:

a. brățări cu capetele libere îngroșate, sunt întâlnite încă din sec. V până în a doua jumătate a sec. VII⁵². La Gușterița a fost descoperită o astfel de brățară⁵³.

b. brățări cu capetele libere lățite și aplatizate sunt mai rar întâlnite. Unul din cele două exemplare din M1 de inhumăție de la Ghirbom⁵⁴, avea încrustată o piatră prețioasă; aceste două exemplare sunt realizate din cupru, suflat cu argint. Cronologic, acest tip se întinde între a doua jumătate a sec. VII și sec. IX–X⁵⁵.

D. Inelele erau realizate din sârmă de fier, bronz sau argint. Sunt răspândite de-a lungul întregii perioade a sec. VII–IX⁵⁶. Pot fi clasificate în:

a. inele simple deschise. De la Boarta⁵⁷ provin două astfel de inele, din bronz; unul a fost descoperit în M18A de incinerăție, iar celălalt în M21A de inhumăție. Aceste inele ar fi putut fi folosite și ca inele de păr sau chiar cercei⁵⁸.

b. inele simple închise. Acestea au formă de verigă. Din M5 de inhumăție de la Ghirbom⁵⁹

provine un inel din fier, dar care credem că mai degrabă este o doar o simplă verigă (Pl. III.3).

c. inele cu chaton. De la Gușterița⁶⁰ provine un astfel de inel, cu chatonul format dintr-o plăcuță ovoidală, decorată (Pl. V.10).

E. Mărgelele (Pl. VI) sunt de diferite forme și culori, realizate din sticlă, calcedonă sau argint. Acest tip de mărgele aparțin sec. VII–VIII⁶¹. Au analogii la Bernolákovo⁶² și Pókaszeptk⁶³.

În mormintele de incinerăție au fost descoperite de obicei câte una sau două, în timp ce în mormintele de inhumăție au fost găsite și în șiraguri. Trebuie menționat că cele mai multe mărgele au fost găsite în necropola de la Bratei (în 13 morminte de inhumăție și în 14 de incinerăție). După formă distingem:

a. rotunde și ușor aplatizate. La Gușterița a fost descoperită o astfel de mărgea de culoare albastră⁶⁴. În M212 de inhumăție de la Bratei a fost găsită o mărgea mare din calcedonă⁶⁵. Alte astfel de mărgele din sticlă provin din M111 de inhumăție și M68 de incinerăție de la Ocna Sibiului⁶⁶. Acest tip de mărgele are analogii la Bernolákovo⁶⁷.

b. mărgele duble. Un exemplar a fost descoperit la Gușterița⁶⁸, altul la Bratei (în M210 de incinerăție alături de alte 31 de mărgele)⁶⁹.

c. mărgele trilobate. Două exemplare din argint au fost descoperite în M214 și M224 de la Bratei. Din M237, tot de inhumăție din aceeași necropolă, provin două mărgele alungite⁷⁰.

d. mărgele în formă de sâmbure de pepene. O astfel de mărgea a fost găsită în M225 de inhumăție de la Bratei⁷¹.

e. mărgele cilindrice. Au fost descoperite în mormintele de inhumăție M237 și M244 de la Bratei⁷² și în M111 și M115 de la Ocna Sibiului⁷³.

Alte obiecte precum sârme răsucite din bronz au fost găsite, în stare fragmentară și nu s-a putut stabili cu certitudine dacă provin de la coliere sau alte piese de podoabă⁷⁴.

În analiza acestor piese putem evidenția o serie de concluzii. O primă concluzie care se impune se

⁴⁷ Zaharia 1977, 83.

⁴⁸ Aldea *et alii* 1980, 154–155.

⁴⁹ Aldea *et alii* 1980, 173.

⁵⁰ Aldea *et alii* 1980, 173..

⁵¹ Zaharia 1977, 83, fig. 32,7–8.

⁵² Dulea 2001–2002, 220.

⁵³ Nägler 1971, 68.

⁵⁴ Aldea *et alii* 1980, 155–158, 174, fig. 6, 7.

⁵⁵ Dulea 2001–2002, 220.

⁵⁶ Dulea 2001–2002, 220.

⁵⁷ Dumitrașcu-Togan 1974, 102.

⁵⁸ Horedt 1958, 83.

⁵⁹ Aldea *et alii* 1980, 162, fig. 11,9.

⁶⁰ Nägler 1971, 70.

⁶¹ Dulea 2001–2002, 221.

⁶² Kraskovská 1962, pl. III, XIII, XIV.

⁶³ Sós-Salamon 1995, pl. IV–VII.

⁶⁴ Nägler 1971, 68.

⁶⁵ Zaharia 1977, 57.

⁶⁶ Protase 2005, 54.

⁶⁷ Kraskovská 1962, pl. III.

⁶⁸ Nägler 1971, 68.

⁶⁹ Zaharia 1977, 50.

⁷⁰ Zaharia 1977, 87.

⁷¹ Zaharia 1977, 59.

⁷² Zaharia 1977, 87.

⁷³ Protase 2005, 54.

⁷⁴ Zaharia 1977, 83.

referă la faptul că există o diferență destul de mare între numărul mormintelor în care s-au găsit accesorii vestimentare, respectiv obiecte de podoabă, raport net în favoarea celei de-a doua categorii (Pl. II.1). Apoi în ce privește tipurile de morminte de incinerare respectiv inhumație se observă din nou o diferență clară și anume: în mormintele de incinerare s-au găsit mai multe accesorii vestimentare decât în cele de inhumație, în timp ce obiectele de podoabă au fost descoperite mai mult în mormintele de inhumație (Pl. II.2). Cauzele acestor diferențe constau în numărul mult mai mare al mormintelor de incinerare, dar și în faptul că multe dintre obiectele din aceste morminte au fost distruse odată cu arderea pe rug a defunctului. De asemenea, trebuie remarcat că cele mai multe obiecte din cele două categorii provin din necropola de la Bratei, lucru deloc surprinzător având în vedere că este cea mai mare, publicată. Trebuie remarcată de asemenea existența a doar două morminte, unul de incinerare și unul de inhumație, în care se regăsesc piese din ambele categorii, respectiv mărgel și cataramă. În mai multe morminte de inhumație s-au găsit asociați cercei cu mărgel, iar într-un mormânt au fost găsiți cercei și brățări.

Din punct de vedere al sexului și vârstei este destul de greu a se face precizări deoarece, fie nu s-au realizat studii antropologice, fie oasele provenite, mai ales din mormintele de incinerare nu au putut duce la concluzii pertinente. În ceea ce privește mormintele de inhumație putem concluziona că cele mai multe accesorii vestimentare provin din mormintele de bărbați și copii, iar piesele de podoabă au fost descoperite mai ales în mormintele de copii (fără însă a se putea face o diferențiere pe sexe). Orientarea diferită a mormintelor, dar cu precădere est-vest (cap-picior), precum și asocierea acestor piese cu vase-ofrandă, pledează pentru apartenența acestor necropole unei populații necreștine.

Prin descoperirea aceluiași tipuri de piese atât în mormintele de incinerare, cât și în cele de inhumație, este atestată legătura strânsă dintre populațiile ce practicau cele două rituri funerare. Pe baza acestor piese de inventar nu putem face o diferențiere sub aspect social și economic al populației înmormântate în acest tip de necropole.

Utilizarea pe un teritoriu vast a acestor piese atestă atât existența unor centre meșteșugărești care le produceau în serii, cât și răspândirea modele și practicarea schimburilor între diversele populații. Totuși, chiar dacă o atribuire etnică este greu de făcut, putem preciza că avem de-a face cu piese de

factură avară, slavă, cu piese de proveniență bizantină, precum și cu piese ce arată legătura cu perioada precedentă (dacă ne gândim doar la forma târzie a cataramelor în forma cifrei opt).

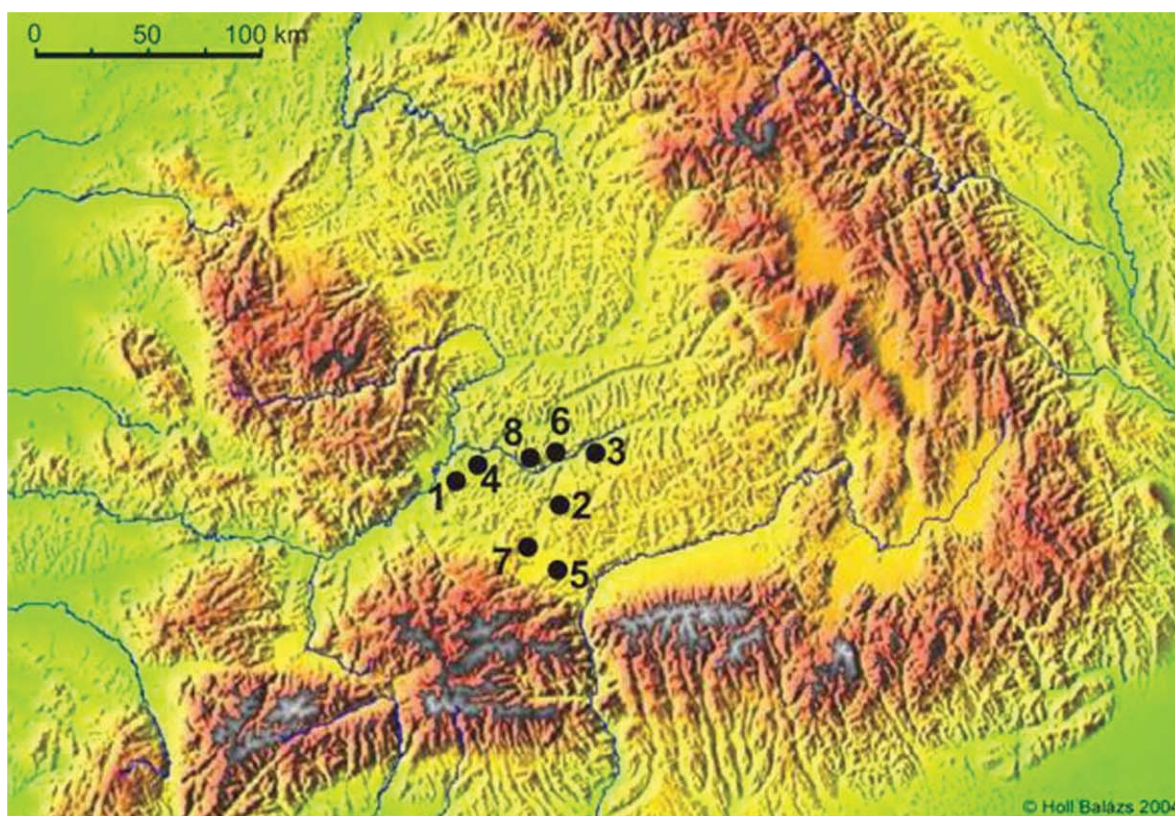
Descoperirea acestor piese în ambele tipuri de morminte, alături de celelalte obiecte (mai ales materialul ceramic), dar susținute și de intercalarea mormintelor de inhumație printre cele de incinerare, dovedesc contemporaneitatea acestor morminte și biritualismul acestor necropole. Analogiile cu piese similare din bazinul Carpatic, dar și de la est sau sud de Carpați, întăresc datarea acestor necropole în secolele VII–IX.

„Cercetări realizate în cadrul proiectului POSDRU/6/1.5/S/26 cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013”.

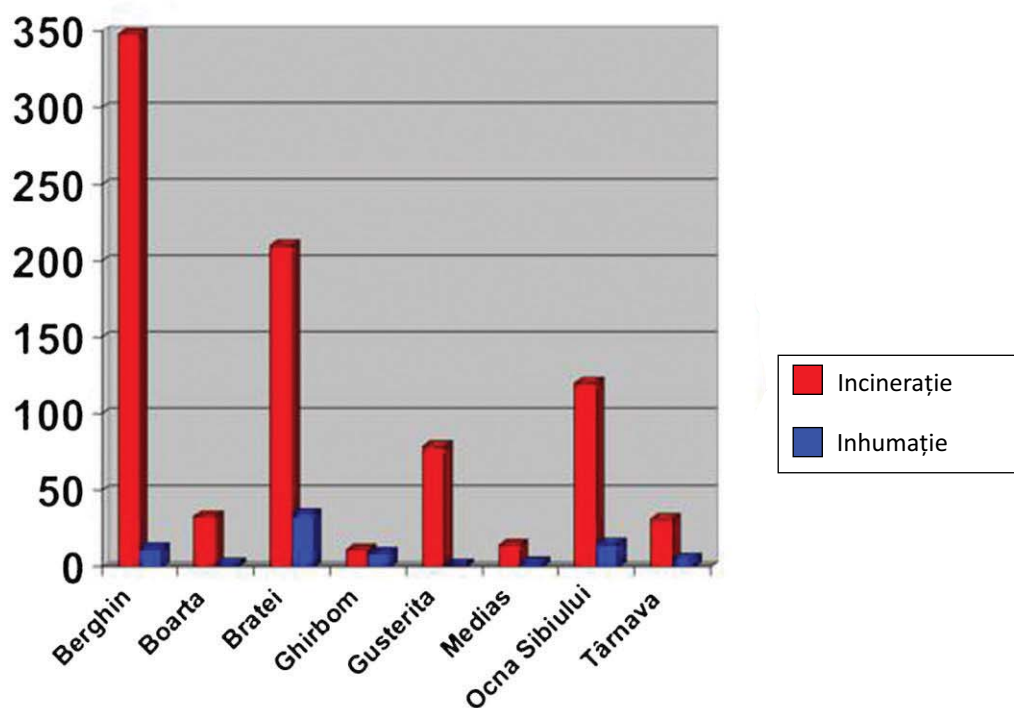
BIBLIOGRAFIE

- Aldea *et alii* 1980
I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba). *Apulum* XVIII, (1980), 151–175.
- Anghel 1997
Gh. Anghel, Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruia Fierului), județul Alba. *Apulum* XXXIV, (1997), 255–271.
- Blăjan-Botezatu 2000
M. Blăjan, D. Botezatu, Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (secolul VIII) de la Alba Iulia – „Stația de Salvare”. *Apulum* XXXVII/1, (2000), 453–470.
- Cinjan 1969
C. Cinjan, Necropola de epocă feudal-timpurie de la Gîrlita-Ostrov. Săpăturile efectuate în 1969. *Pontica* II, (1969), 109–118.
- Comșa 1978
M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, București (1978).
- Dulea 2001–2002
O. Dulea, Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII–VIII d. Hr. (II. Necropole și morminte izolate). *Sargeția* XXX, (2001–2002), 213–240.
- Dumitrașcu-Togan 1974
S. Dumitrașcu, G. Togan, Cimitirul de la Boarta – Pîrîul Zăpăzii-Șoivan. *SCB* 18, (1974), 93–109.
- Harhoiu 1972
R. Harhoiu, Cîteva observații asupra necropolei birituale de la Canlia (jud. Constanța). *Pontica* V, (1972), 557–570.

- Horedt 1958
K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București (1958).
- Horedt 1965
K. Horedt, Un cimitir din sec. IX–X e.n. la Mediaș. *Studia h.* II, (1965), 7–23.
- Horedt 1986
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn (1986).
- Kraskovská 1962
L. Kraskovská, Pohrebisko v Bernolákovo. *Slov.Arch.* X, 2, (1962), 425–460.
- Macrea 1959
M. Macrea, Necropola slavă de la Someșeni. *MCA* V, 1959, 519–525.
- Nägler 1971
Th. Nägler, Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit. *Forschungen* 1, (1971), 63–73.
- Protase 1965
D. Protase, Cimitirul slav de la Ocna Sibiului. *Omagiu lui P. Constantinescu–Iași*, București (1965), 153–159.
- Protase 2005
D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII–IX)*, București–Sibiu (2005).
- Sós-Salamon 1995
Á. Cs. Sós, Á. Salamon, Cemeteries of the early middle ages (6th–9th centuries A. D.) at Pókaszeptk, Budapest (1995).
- Teodor 1978
D. Ghe. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași (1978).
- Velter 2002
A. M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București (2002).
- Zaharia 1977
E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București (1977).

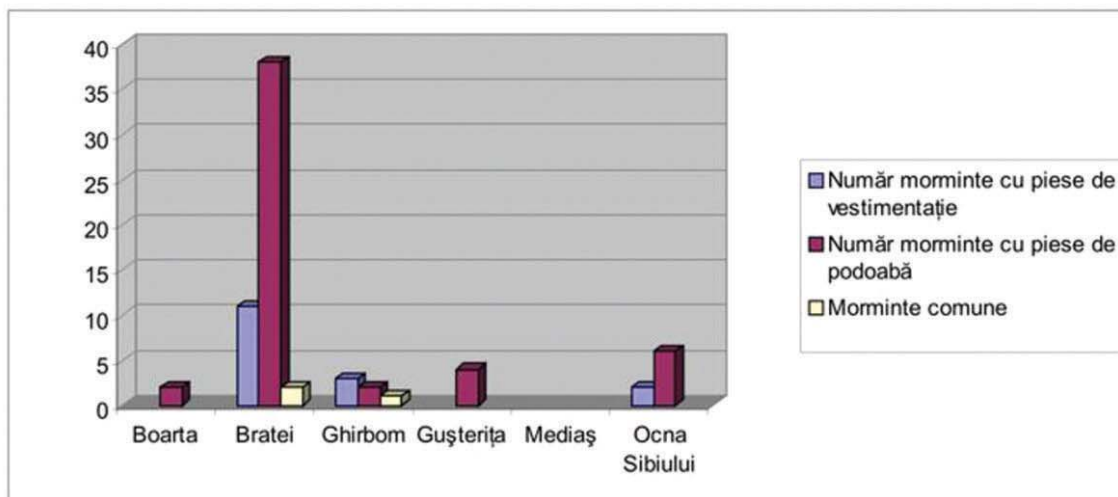

1

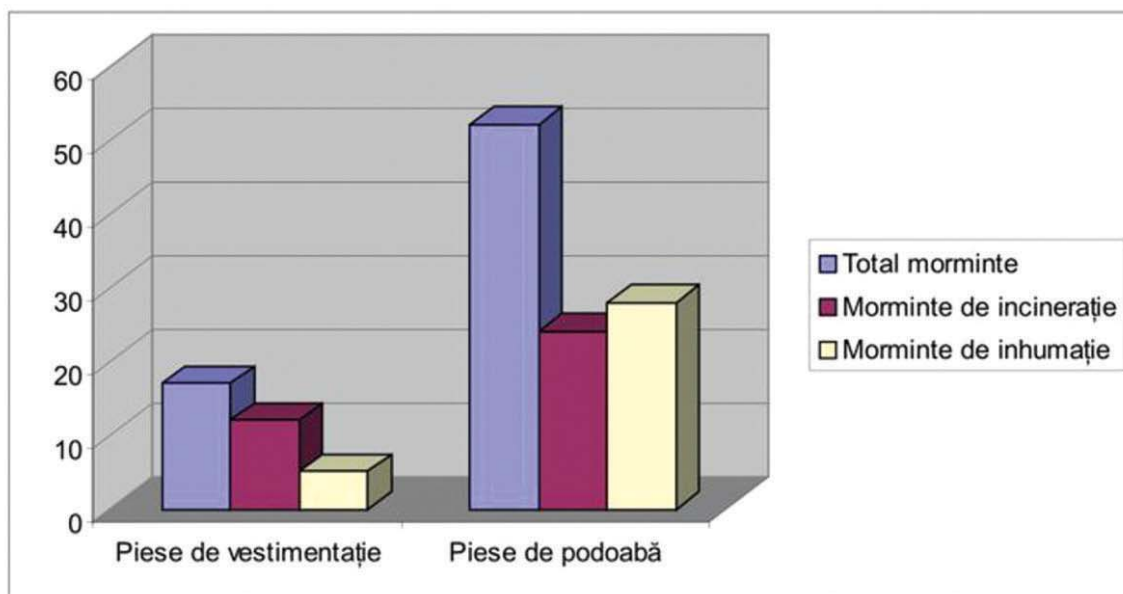

2

Pl. I. 1. Harta necropolelor birituale de Transilvania: 1 Berghin; 2 Boarta; 3 Bratei; 4 Ghirbom; 5 Gușterița; 6 Mediaș; 7 Ocna Sibiului; 8 Târnava. 2. Raportul mormintelor de incinerare și inhumare pe necropole. / 1. Map of the birch cemeteries in Transylvania 1 Berghin; 2 Boarta; 3 Bratei; 4 Ghirbom; 5 Gușterița; 6 Mediaș; 7 Ocna Sibiului; 8 Târnava. 2. The ratio between inhumation and cremation on cemeteries.

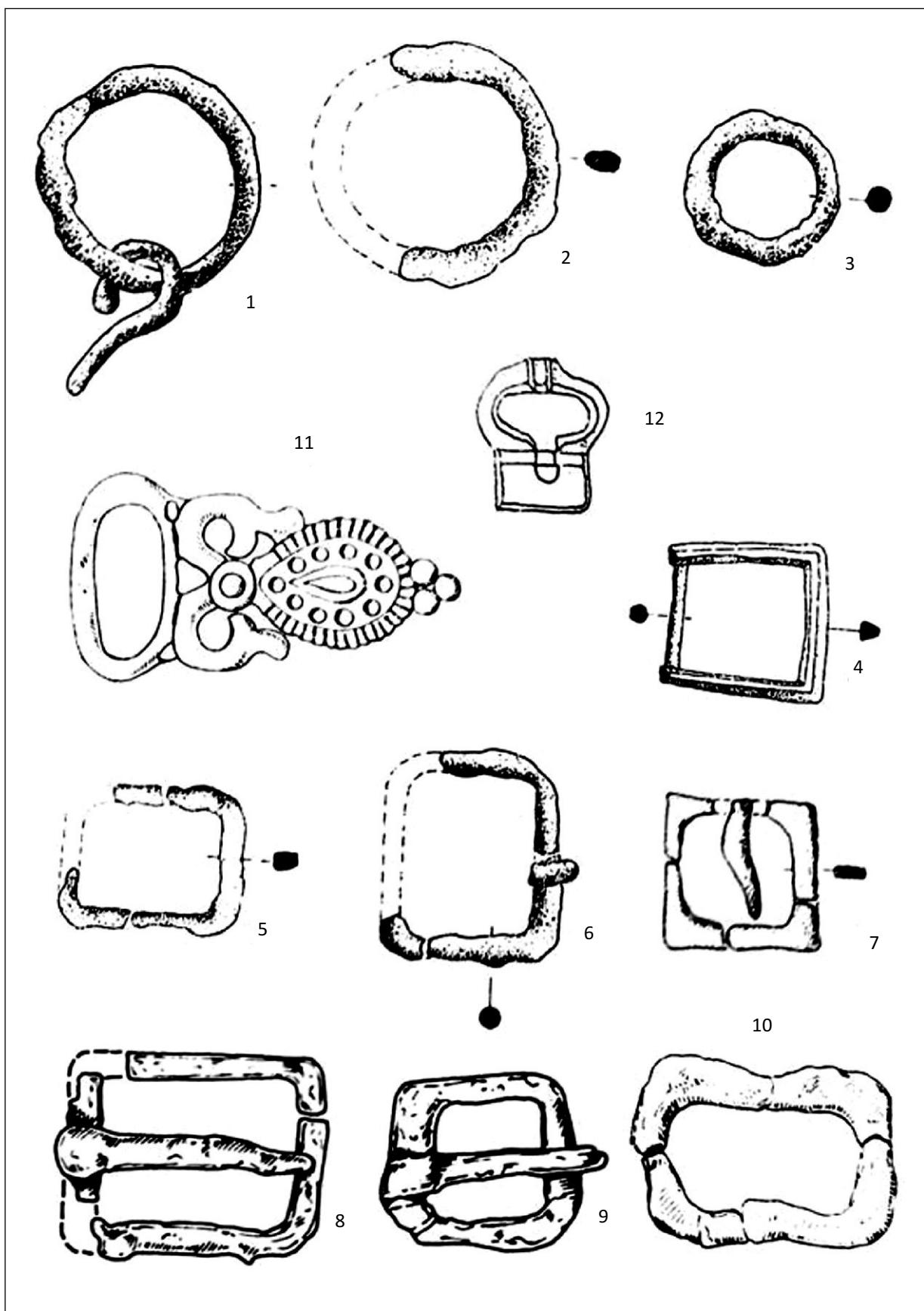

1

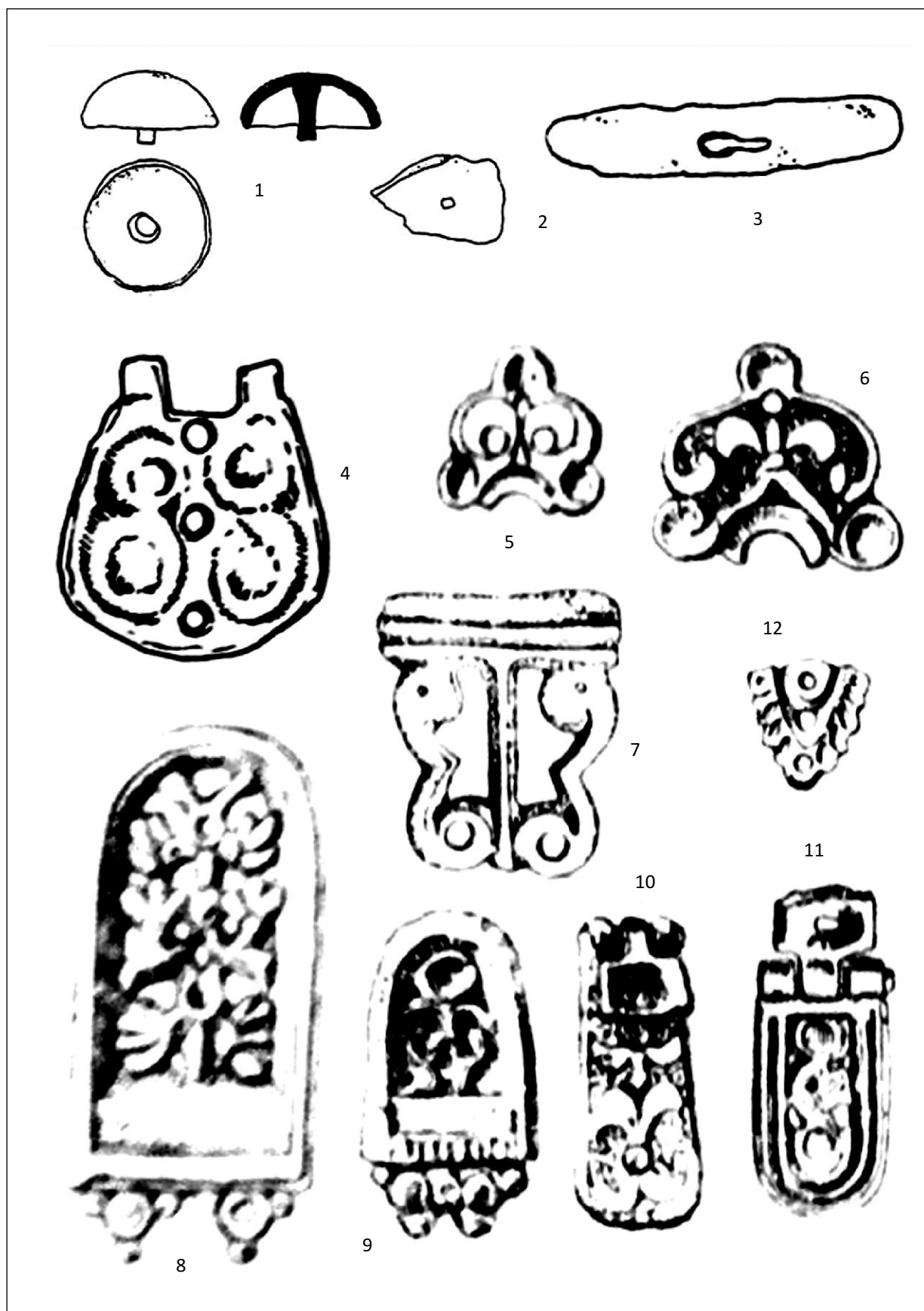

2

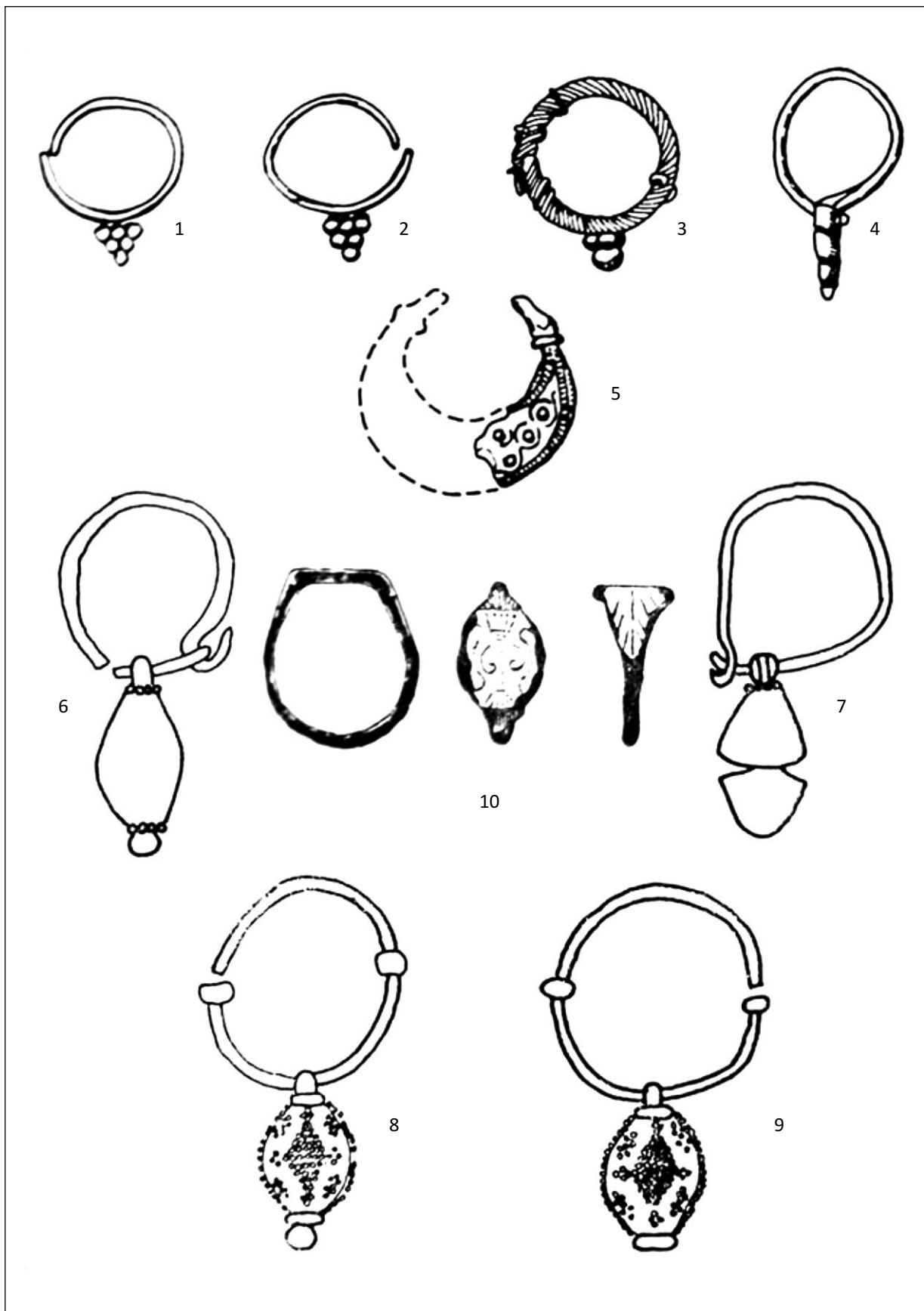
Pl. II. 1. Raportul pe necropole al numărului de morminte cu piese de vestimentație, de podoabă și ambele tipuri de piese;
 2. Raportul dintre piesele de vestimentație și piesele de podoabă pe numărul mormintelor de incinerare și de înhumare.
 / 1. The ratio on cemeteries of the number of graves with clothing accessory, finery items and both types of items; 2. The ratio between the clothing accessories and the finery item on the number of the cremation and inhumation graves.

Pl. III. Accesorii vestimentare: 1–7 Ghirbom (după Aldea *et alii* 1980); 8–10 Bratei (după Zaharia 1977); 11 Tărnava (după Horedt 1986); 12 Ghirbom (după Anghel 1997). / Clothing accessories: 1–7 Ghirbom (after Aldea *et alii* 1980); 8–10 Bratei (after Zaharia 1977); 11 Tărnava (after Horedt 1986); 12 Ghirbom (after Anghel 1997).

Pl. IV. Accesorii vestimentare: 1–3 Ghirbom (după Anghel 1997); 4–11 Bratei (după Zaharia 1977). / Clothing accessories: 1–3 Ghirbom (after Anghel 1997); 4–11 Bratei (after Zaharia 1977).

Pl. V. Obiecte de podoabă: 1–5 Bratei (după Zaharia 1977); 6–9 Ghirbom (după Aldea *et alii* 1980); 10 Gușterița (după Năgler 1971). / Finery items: 1–5 Bratei (after Zaharia 1977); 6–9 Ghirbom (after Aldea *et alii* 1980); 10 Gușterița (after Năgler 1971).

Pl. VI. Obiecte de podoabă: 1 Bratei (după Zaharia 1977); 2 Gușterița (după Năgler 1971). / Finery items: 1 Bratei (after Zaharia 1977); 2 Gușterița (after Năgler 1971).

CERCETĂRI PRIVIND NECROPOLA MEDIEVAL TIMPURIE DE LA PECICA – ȘANȚUL MARE (SEC. X/XI–XIII)*

In memoriam Egon Dörner

*Florin Mărginean***

Keywords: *cemetery, graves, Middle Ages, Pecica, Arad county.*

Schlagwörter: *Nekropole, gräber, Mittelalter, Pecica, Arad Grafschaft.*

Cuvinte cheie: *necropolă, morminte, Ev Mediu timpuriu, Pecica, județul Arad.*

Research on an Early Medieval cemetery at Pecica – Șanțul Mare (10th/11th – 13th Centuries)

(Abstract)

The present study synthesizes over a century of unpublished excavations at Pecica Șanțul Mare, representing the most important archaeological investigation of medieval aged materials. The four archaeological campaigns uncovered a large part of a cemetery and part of its settlement both dated to the Arpadian period. Excavations conducted by H. Crișan in 1960s are described as a case study.

I. Introducere

Prin articolul de față doresc să aduc în primul rând un omagiu celui care a fost Egon Dörner, împătimit arheolog arădean, căruia îi datorăm o serie de descoperiri și cercetări în situri databile în perioada medieval timpurie și nu numai, din păcate multe dintre ele rămase publicate doar parțial sau chiar deloc. Aceasta este situația și în cazul descoperirilor medieval timpurii de la Pecica Șanțul Mare. Motivele nepublicării rezultatelor integrale ale acestor săpături au fost pe cât de subiective în perioada în care a activat regretatul arheolog, pe atât de absurde în zilele noastre. Aceste afirmații nu sunt cu titlu gratuit sau dintr-o dorință de reabilitare a unei generații de arheologi mai mereu culpabilizată de răul lăsat în urmă. În cazul nostru, mărturie a contribuțiilor aduse de E. Dörner la cunoașterea perioadei medieval timpurii stau publicațiile și documentațiile mai multor șantiere arheologice din județul Arad (v. Arad *Ceala*, Felnac, Zăbrani *Pârneava*, Pecica, Sânpetru German etc.). Rod al colaborării cu personalități din sfera arheologiei de atunci, în special clujene (v. I. H. Crișan sau M. Rusu) sau rezultat al unor cercetări personale, aceste realizări nu au putut fi valorificate decât parțial în literatura de specialitate a vremii, iar altele nici măcar atât, fiind date pur și simplu uitării.

Studiul de față se dorește a fi o reconstituire a unor descoperiri din perioada medieval timpurie, dintr-un sit multistratigrafic cercetat în mai multe etape pe parcursul a mai bine de un secol. Practic acest articol face parte dintr-o serie, prin care se dorește să se redea circuitului științific săpături mai vechi efectuate de arheologi ai muzeului din Arad sau în colaborare, unele publicate parțial, altele inedite, din situri databile în perioada Evului Mediu¹. Ineditul planează și în cazul descoperirilor medieval timpurii de la Pecica – Șanțul Mare, care cu toate că au fost semnalate și înregistrate de-a lungul timpului, au fost mai puțin valorificate în literatura de specialitate. Chiar dacă a fost vorba de un sit de o mare importanță pentru habitatul văii Mureșului inferior, în epoci diferite cronologic, practic până acum nu dispunem decât tratări mai mult s-au mai puțin parțiale², în care sunt tratate oarecum subiectiv doar anumite epoci și nu situl în ansamblul său. În cele ce urmează voi prezenta date legate de descoperirile făcute pe suprafața tell-ului, unde a fost localizată o necropolă, dar și de pe terasa din imediata vecinătate, unde se afla așezarea contemporană. Așa cum vom vedea în cele ce urmează, până în acest moment cele mai multe contribuții legate de orizontul cronologic vizat de noi au fost aduse de cercetările întreprinse aici de echipa condusă de reputatul arheolog clujean

*Cercetări realizate în cadrul proiectului POSDRU/6/1.5/S/26 cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Complexul Muzeal Arad, Piața Enescu, nr. 1, e-mail: finnlands@yahoo.com.

¹ În această serie se înscriu câteva articole aflate în curs de publicare legate de descoperirile de la Sânpetru German, Felnac, Vladimirescu sau Bulci.

² Dömötör 1901; Haller 1904; Roska 1912; Popescu 1944; Crișan 1978; O'Shea *et alii*. 2004–2005.

I. H. Crișan, care din păcate au rămas nepublicate până astăzi. În cele patru campanii arheologice cea mai importantă contribuție, pe lângă săparea unui număr important de morminte, o parte deranjate de săpăturile anterioare, a fost delimitarea spațiului ocupat de necropolă și încadrarea cronologică corectă a vestigiilor. În același timp, prin două sondaje efectuate pe terasa învecinată, unde a fost identificată așezarea contemporană, s-au putut stabili două faze majore de locuire, corespunzătoare cronologic secolelor XI–XIII și XIII–XVI (notate de autorii săpăturii – Feudal I și Feudal II)³.

Nu în ultimul rând prin prezentul studiu voi încerca să prezint un scurt istoric al cercetărilor efectuate la *Șanțul Mare* pe parcursul a mai bine de un secol, ce au vizat epoca medievală, plecând de la romantismul secolului al XIX-lea și până în zilele noastre.

II. Cadrul fizico-geografic

Punctul *Șanțul Mare* se află în hotarul actualului oraș Pecica (jud. Arad)⁴, la extremitatea de sud-vest a localității, la cca. 1 km nord-vest (pe malul drept) față de prima și a doua buclă a Mureșului aflate în aval de oraș. Altitudinea absolută a platoului este de 106 m. Unitatea geografică căreia îi aparține această zonă este Câmpia înaltă de Vest sau Banato-Crișană⁵, componentă a părții de est a Câmpiei Pannoniei. Principalul reper al zonei este dat de râul Mureș care o traversează de la est către vest. Zona poate fi considerată una de tranzit, mai ales pe direcția est-vest, dar și nord-sud. Astfel, relieful se caracterizează prin uniformități ale altitudinilor, care nu depășesc 100 de metri. Caracteristica principală a câmpiei de Vest o constituie relieful de acumulare format dintr-o succesiune de terase. O altă caracteristică este dată de numărul mare de albie secate ("brațe moarte") rămase mai ales după regularizarea Mureșului (sec. XVIII–XX). Aceste condiții au favorizat o locuire intensă în diferite epoci istorice, situație dată mai ales de vecinătatea Mureșului, față de care s-au raportat practic toate formele de locuire umană până în zilele noastre. Pentru perioada avută de noi în vedere aici situația în ce privește geografia zonei nu era cu mult diferită de imaginea oferită de hărțile din secolul XVIII (pl. I/1). Ceea ce însă s-ar putea surprinde prin analize (pedologice, botanice, climaterice,

hidrografice etc.), ar fi ce efect au avut schimbările climaterice din acest interval de timp asupra mediului și implicit asupra habitatului uman din acest spațiu. Deocamdată în lipsa unor astfel de analize nu ne rămâne decât să ne raportăm la situații date din imediata vecinătate, care vorbesc de un aspect mai secetos al climei în perioada cuprinsă între secolele X–XII, urmat apoi de unul mai umed și puțin mai rece⁶. Acest climat a produs cu siguranță perturbări, datorate lipsei apei și hranei pentru animale, care în cele din urmă s-au repercutat și asupra comunităților umane. Cât și cum au afectat acestea comunitățile din spațiul geografic abordat de noi aici este greu de spus în momentul de față în lipsa unor analize specifice. În momentul de față singurele răspunsuri, și acestea parțiale, ne sunt oferite de cercetările arheologice și într-o mai mică măsură de sursele scrise.

III. Istoricul cercetărilor

Interesul arătat pentru punctul de la Pecica – *Șanțul Mare* coboară în timp până în secolul al XIX-lea, perioadă în care s-au acumulat informații obținute în urma cercetărilor de mai mică sau mare amploare, care au generat o adevărată literatură de specialitate. În urma descoperirilor făcute aici, mai ales în secolul XX, s-a avansat ideea localizării în acest punct a anticei *Ziridava*, din *Geographia* lui Ptolemeus, amplasată undeva în extremul vest al Daciei. Dacă este așa sau nu, rămâne să îi lăsăm pe cei care se ocupă de această perioadă să aducă argumente pro sau contra. Până în acest moment se poate afirma cu certitudine doar faptul că, situl de la Pecica – *Șanțul Mare* a cunoscut de-a lungul timpului o intensă locuire/folosire în diverse epoci ale istoriei. Pentru palierul cronologic pe care îl vom avea noi în vedere, secolele X–XIII, descoperirile făcute până acum în acest punct au reliefat folosirea jumătății nord-estice încă din secolul al X-lea până spre finele perioadei arpadiene ca spațiu de înhumare a populației care a locuit probabil în așezarea identificată în imediata vecinătate⁷ și probabil nu numai. Spunem aceasta, deoarece din surse scrise⁸, descoperiri perieghetice, dar și săpături făcute în alte puncte⁹ aflate în apropiere putem vorbi de existența unor vetre de așezări care puteau să folosească același spațiu ca necropolă. Nu trebuie

⁶ Györffy, Zólyomi 1994, 13–35.

⁷ La nord-vest de sit prin cercetări de suprafață și două sondaje efectuate în anii 1962 și 1964 s-a putut constata existența unui nivel de locuire care ar corespunde unei așezări din epoca arpadiană.

⁸ Györffy 1966, 835–878.

⁹ Pecica – *La Canal, Sălașul Donat, Tămaș, Șanțul Mic, La Vii, Forgaci* etc.

³ Dat fiind faptul că sondajele efectuate au fost limitate ca suprafață și nu au fost continuate, iar artefactele descoperite nu au fost înregistrate foarte exact vom prefera să operăm cu această datare foarte largă.

⁴ Coordonatele GPS ale sitului sunt: 46° 09'07.69" N, 20°59'09"E.

⁵ Posea 1997, 11–12.

exclusă nici posibilitatea mobilității unor așezări, care prin roire să își fi mutat vatra satului.

În cele ce urmează vom prezenta succint și cronologic fiecare perioadă în care s-au efectuat săpături în punctul de la *Șanțul Mare*. Vom urmări să punem în valoare mai ales rezultatele care prezintă interes pentru perioada medieval timpurie¹⁰. Procentual putem afirma că în cazul descoperirilor din acest sit a fost perioada cea mai văduvită în privința popularizării descoperirilor ei în literatura de specialitate, situație ce o punem nu atât pe lipsa de interes față de aceste descoperiri, cât pe un complex de împrejurări nefericite rezultate și apoi perpetuate în perioada comunistă. Critica sterilă, devenită deja clișeu, legată de „dezastrul” lăsat de cei care au efectuat săpături în perioada amintită mai sus nu își găsește întotdeauna susținere și ar putea fi considerată, pe bună dreptate, doar o lamentare jalnică a celor care o fac. Acest lucru dorim să îl arătăm prin studiul de față, dar și altele legate de cercetări rămase inedite sau foarte puțin cunoscute, cum au fost cele de la Pecica și împrejurimi, dar și de la Felnac, Vladimirescu, Cladova, Vărădia de Mureș, Bulci etc.

1. *Săpăturile lui Dömötör Ladislau (1898, 1900–1902)*. Punctul *Șanțul Mare* este amintit în literatura de specialitate pentru prima dată în anul 1871 într-un volum apărut la Arad¹¹. Situl a intrat în atenția lui Iosif Hampel și Floris Rómer, de la Muzeul Național de Antichități din Budapesta, care au întreprins aici, se pare, primele cercetări în anul 1870. La aproape trei decenii, Hampel împreună cu Dömötör Ladislau, profesor din Arad, au vizitat locul de la *Șanțul Mare*. În urma acestei vizite s-a hotărât pentru anul 1898 începerea unor săpături sub conducerea lui Dömötör, acesta fiind și cel care a dat prima descriere a locului¹². Din raportul făcut de Dömötör pentru Societatea Kölcsey reiese că în suprafața deschisă au fost descoperite câteva schelete umane (nefiind indicat și numărul lor exact), fără inventar, în stratul superior, într-un șanț lung de 50 m și lat de 5,7 m (orientat NV-SV). Deși suprafața excavată a fost mare (2850 m²!), menționarea că au fost doar câteva schelete ne poate face să credem că nu s-au descoperit morminte decât într-o suprafață mică. În condițiile date orice estimare ar putea fi hazardată. Nu ar fi exclus ca

aceste morminte să fi aparținut unui alt orizont cronologic, știut fiind faptul că la fața locului s-au descoperit piese de inventar din perioada celtică, gepidă și avară. Însă, lipsa de inventar ar putea indica faptul că avem de-a face cu morminte din cimitirul databil în secolele XI–XIII sau perioada arpadiană. Tot în același spațiu este foarte posibil să se fi descoperit și morminte din a doua jumătate a secolului X. Coroborate însă aceste informații ar putea indica și o re folosire a aceluiași spațiu din secolul X și în perioada arpadiană, lucru de altfel întâlnit în necropole apropiate geografic¹³.

Același Dömötör reia săpăturile în anul 1900, când știm din raportul scris pentru Societatea Kölcsey că a trasat un șanț de aproximativ 40 m lungime (lățimea nu a fost precizată), orientat spre SSV în care a ajuns până la 4 m adâncime¹⁴. Din raport nu rezultă că ar fi făcut descoperiri funerare.

Din raportul mai sus menționat reiese că în același an a mai trasat o suprafață de 100 m², pe care o și localizează în teren: capătul nord-vestic al platoului. Suprafața avea 28 × 3,8 m, orientată est-vest. Până la adâncimea de 0,50 m au fost dezvelite aproape 100 de morminte, deranjate în mare parte, după presupunerile lui Dömötör de căutătorii de comori. Din cele relatate se pare că cea mai mare parte a mormintelor au fost fără inventar funerar. S-au găsit doi cercei (inele de tâmplă cu capătul în formă de „S”) din argint, doi cercei de bronz, unul dintr-un fir simplu de sârmă, iar celălalt din două sârme împletite, arcul unei fibule și o placă rotundă a unei alte fibule, ornamentată cu o mârgea albastră?. În același context s-au mai descoperit trei monete, dintre care două sunt de interes pentru orizontul care ne interesează pe noi. Este vorba de o monetă schifată de aramă a împăratului bizantin Ioan al II-lea Comnenul (1118–1134), determinată de Ödön Gohl și o altă monetă determinată de Ladislau Rhéty, datată în secolele XII sau XIII¹⁵.

În anul următor, 1901, Dömötör reia săpăturile pe latura sudică a tell-ului de la *Șanțul Mare*. Pe lângă descoperirile atribuite diferitelor epoci preistorice sunt menționate încă 30 de morminte descoperite, fără alte precizări legate de contextul de descoperire, fiind atribuite aceleași perioade cu cele descoperite în anii precedenți¹⁶. Curios este faptul dacă aceste morminte au fost descoperite în

¹⁰ În realizarea acestui istoric am coroborat datele publicate în volumul monografic *Ziridava* cu notele de șantier păstrate în arhiva muzeului din Arad.

¹¹ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 16 (nota 3).

¹² E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 16–17 (v. notele 6–7).

¹³ v. Zimandu Nou – *Feldioara*, Vârșand etc.

¹⁴ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 19 (v. nota 11).

¹⁵ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 20–21 (v. nota 12).

¹⁶ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 21 (v. nota 15).

spațiul sudic al platoului. Spunem curios deoarece, așa cum vom vedea mai jos, în acest spațiu nu s-au descoperit morminte databile în perioada arpadiană? În această situație este hazardată o atribuire cronologică sau etnică a acestor morminte.

În anul 1902 Dömötör L. efectuează ultimele săpături la *Șanțul Mare*, de această dată pe latura nordică a platoului. Și în această campanie au fost descoperite morminte, dar numărul lor nu a fost precizat. Din acestea au fost recuperate ca piese de inventar 11 inele de tâmplă¹⁷.

Pe baza informațiilor oferite de Dömötör L., în privința descoperirilor funerare la *Șanțul Mare* nu putem ști cu exactitate numărul defuncțiilor descoperite. Se poate doar estima că numărul acestora a fost undeva în jurul a 150 de morminte, chiar dacă în anul 1903 au fost trimise doar 98 de crani umane spre studiu și publicare la Muzeul de Etnografie din Budapesta¹⁸. Lipsa unor planuri de săpătură și descrieri amănunțite fac practic imposibilă localizarea în teren a descoperirilor funerare făcute de Dömötör, care știm că a scos la lumină peste 100 de morminte. În această situație, fără documentația aferentă situației din teren, nu se pot face nici un fel de precizări legate de orientarea exactă a defuncțiilor, dispunerea inventarului funerar, forma gropilor, evoluția înhumărilor etc., ci putem doar emite păreri generale, mai ales pe baza unor piese presupuse din inventarele funerare și păstrate în colecția muzeului din Arad.

În ultimele două campanii ale lui Dömötör la *Șanțul Mare*, din anii 1901 și 1902, i s-a alăturat și învățătorul Haller din Pecica. După moartea lui Dömötör survenită în 1903, într-un articol publicat în anul 1904, Haller precizează că ar fi găsit urmele „cimitirului străvechi”, de unde păstrează „vase și obiecte de bronz”¹⁹. Din păcate, lipsa unor informații mai detaliate legate de aceste descoperiri, precum și lipsa din inventarul muzeului a unor astfel de obiecte, nu ne permite o încadrare cronologică și o localizare în teren a acestui „cimitir străvechi”.

Rezultatele celor patru campanii efectuate de Dömötör L. la *Șanțul Mare*, chiar dacă nu întrunesc standardele unor cercetări făcute metodic și științific, au rolul de a fi introdus în circuitul științific un sit multistratigrafic, de mare importanță pentru istoria văii Mureșului inferior.

¹⁷ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 21 (v. nota 17).

¹⁸ Probabil s-au trimis doar craniile aflate într-o stare bună de conservare, din această cauză fiind un număr mai mic decât suma totală rezultată în urma celor patru campanii.

¹⁹ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 22 (v. nota 19).

Așa cum vom vedea în continuare însă, primele investigații de la *Șanțul Mare* ale lui Dömötör au constituit doar preambulul unor cercetări reluate aici pe parcursul secolului XX. Cu toate că ulterior noile cercetări au fost reluate cu mai mult profesionalism de către M. Roska, D. Popescu, I. H. Crișan, în etape diferite, descoperirile aparținând orizontului cronologic medieval au fost tratate superficial sau nu au fost valorificate științific, în comparație cu celelalte descoperiri. În acest sens, merită menționat efortul arheologului arădean E. Dörner, care a documentat descoperirile făcute în nivelul corespunzător necropolei medievale timpurii. Practic, documentația și analizele acestuia, rămase în mare parte inedite în arhiva muzeului din Arad, constituie cea mai mare parte a materialului, pe care noi ne-am putut baza în prezentarea făcută asupra acestor descoperiri.

2. *Săpăturile lui Márton Roska (1910–1911, 1923–1924)*. Primul care întreprinde săpături cu un grad mai ridicat de profesionalism a fost profesorul clujean M. Roska. Acesta a condus o primă campanie arheologică în anul 1910, prin care a urmărit să pună ordine în descoperirile făcute de Dömötör și în același timp să inițieze un angajat al muzeului din Arad în tehnica de săpătură, în vederea continuării cercetărilor sistematice. În acest sens Roska a fost însoțit în această campanie de Juhász Francisc de la muzeul din Arad. Știm doar că s-a trasat o secțiune de 21 m lungime pe partea de sud-est a platoului, intersectând săpăturile lui Dömötör. Din această secțiune a săpat doar o porțiune de 7 × 3 m, în care a ajuns la – 4 m la solul viu. Faptul că nu menționează nici o descoperire legată de cimitirul medieval timpuriu ne-ar putea face să credem că nu a descoperit nimic databil în această perioadă și întărește convingerea că în acest spațiu nu s-au făcut înhumări. Vom vedea însă ulterior că, în registrul de inventar al muzeului apar piese de bronz descoperite în anii 1910/1911, databile în perioada migrațiilor (sec. VI). Trebuie menționat de asemenea faptul că, Roska nu a participat la campania din 1911, când Juhász Francisc a condus săpături de mică amploare, despre care nu știm mare lucru și nici nu le putem localiza în teren. Ce ne-a atras însă atenția este faptul că o parte din piesele de bronz descoperite în anul 1911 și înregistrate la muzeul din Arad, ar putea fi din morminte databile în secolele X–XI, despre care din păcate nu se amintește nimic, doar că ar putea proveni din săpăturile lui Dömötör²⁰. Este vorba despre inele cu șaton, inele de tâmplă cu un

²⁰ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 25.

capăt terminat în „S”, un cercel cu pandantiv în formă de strugure, aplice cu pandantivi cordiformi de la un caftan, un colan împletit, arme și piese de harnașament, care pot fi astăzi atribuite pe baza analogiilor secolelor X–XI și XII–XIII (pl. VI–IX).

După mai bine de un deceniu, Roska reia în anul 1923 săpăturile de la *Șanțul Mare* cu o secțiune deschisă în partea de sud-vest a tell-ului, pe care o va continua parțial în anul următor. Nu va publica decât un sumar raport²¹, în care nu pomeneste nimic despre descoperiri funerare databile în perioada medieval timpurie. Rezultatele ultimei campanii la care participă Roska, cea din anul 1924, nu aduce nimic nou în privința spațiului funerar cunoscut până în acel moment. Cu toate acestea, nu poate fi minimalizată contribuția lui M. Roska la cunoașterea stratigrafiei și cronologiei sitului de la *Șanțul Mare*, mai ales în ceea ce privește perioadele preistorice²².

3. *Săpăturile lui Dorin Popescu (1943)*. La aproape două decenii de la săpăturile lui Roska, în anul 1943 Dorin Popescu de la Muzeul Național de Antichități din București a inițiat noi săpături la Pecica – *Șanțul Mare*. Nici de această dată rezultatele săpăturilor nu au fost publicate exhaustiv. Știm sigur însă, că în suprafețele deschise au fost descoperite morminte, la o adâncime de 0,50 – 0,60 m. Despre cele șase secțiuni deschise avem doar informații generale, din care reiese însă clar că au fost găsite și morminte, pe care D. Popescu nu le-a putut data din cauza lipsei inventarului funerar. Pe baza acestor informații vom încerca în continuare să amplasăm în teren cele șase secțiuni și să dăm o estimare a numărului de morminte descoperite. Astfel, în prima secțiune notată A (15 × 2 m), trasată aproximativ în centrul platoului, orientată NV-SE, la o adâncime de 0,50 m au fost surprinse mai multe schelete în decubit dorsal, cu capul îndreptat spre sud-vest. Într-o a doua suprafață B (15 × 2 m), trasată perpendicular pe prima, la capătul dinspre Mureș al platoului s-au găsit alte schelete la aceeași adâncime. Lângă și probabil paralel a săpat o altă suprafață notată F, având aceleași dimensiuni cu suprafața B, unde a găsit doar patru morminte la aceeași adâncime. În celelalte trei suprafețe nu apar menționate că ar fi fost morminte. Este vorba de suprafața C (15 × 2 m), trasată perpendicular pe capătul dinspre șosea a șanțului A, de suprafața D (10 × 2 m) aproape

de capătul dinspre Pecica al platoului, orientată NV-SE (dinspre șosea spre Mureș) și de suprafața E (10 × 5 m) paralelă cu suprafața B, aproape de marginea dinspre Mureș²³.

Din păcate și în acest caz, cu toate că săpăturile au fost de amploare, valorificarea lor ulterioară a lăsat de dorit, sporind și mai mult confuzia în ceea ce privește descoperirile medievale timpurii. Și în acest caz o estimare a numărului de morminte, fie ea și aproximativă ar fi hazardată și lipsită de sens.

4. *Săpăturile lui Ioan Horațiu Crișan (1960–1962, 1964)*. Săpăturile de la Pecica – *Șanțul Mare* au fost reluate abia după 36 de ani de către I. H. Crișan, de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca. Pe parcursul celor patru campanii din colectivul coordonat de I. H. Crișan au făcut parte E. Dörner, N. Kiss, I. Roth (1960), E. Dörner, M. Pop, Șt. Ferenczi (1961), E. Dörner (1962), E. Dörner, Fl. Medeleț, V. Lucian, E. Crișan (1964). Din păcate, obiectivul declarat al reluării acestor cercetări a fost acela de a surprinde și documenta mai ales epoca dacică, probabil în strânsă legătură cu directivele de partid. Cu toate că se știa de faptul că este vorba de un sit multistratigrafic, descoperirile care ieșeau din orizontul vizat au fost tratate superficial (cazul celor medievale timpurii, dar și celelalte). Șansa în ceea ce privește descoperirile databile în epoca medievală timpurie a reprezentat-o faptul că E. Dörner a reușit, atât cât a putut și i s-a permis, să documenteze într-o măsură destul de mare acest orizont cronologic atât pe tell (unde era cimitirul), cât și în afara lui (unde era așezarea). Pe baza acestei documentații, din păcate păstrată incomplet în arhiva muzeului din Arad și a puținelor referiri din volumul dedicat descoperirilor din epoca dacică²⁴, am putut prelua documente rămase inedite despre o necropolă chiar dacă amplu cercetată, însă rămasă mai puțin cunoscută în literatură.

În cele ce urmează vom trata separat fiecare campanie arheologică, iar descrierile le vom face după documentele dactilografiate sau planurile păstrate în arhiva muzeului. Din păcate, în unele situații informațiile scrise nu concordă cu desenele sau invers. În catalogul mormintelor și al planurilor am păstrat descrierile originale, la care am contribuit doar cu mici completări. Așa cum se va vedea mai jos, descrierile date mormintelor din secțiunea S 1 și suprafața A nu își prea găsesc corespondență cu planurile desenate, iar o încercare de

²¹ E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 26 (v. nota 35).

²² E. Dörner, *Istoricul cercetărilor*, în Crișan 1978, 28 (v. fig. 13 și nota 38).

²³ Popescu 1944, 71–73.

²⁴ Crișan 1978.

corelare și uniformizare ar fi total hazardată în lipsa altor martori.

Campania din 1960. A demarat în luna septembrie și a ținut până în luna octombrie. Pentru verificarea stratigrafiei sitului, altfel destul de răvășită datorită săpăturilor anterioare, de la care nu exista un plan de situație, s-a luat decizia trasării unei secțiuni S 1 (39×2 m) pe lățimea tellului, în jumătatea de sud-vest a acestuia. În pământul răvășit probabil de morminte sau de săpăturile anterioare de până la $-0,50 - 0,60$ m s-au descoperit fragmente ceramice din epoca La Tène și epoca bronzului. Începând de la $-0,60 - 0,70$ m s-au descoperit oseminte umane disperate și schelete în poziție anatomică, la care nu s-a descoperit inventar funerar. Probabil entuziasmul și euforia primei campanii într-un astfel de sit, l-a făcut pe autorul singurei monografii dedicate sitului de la *Șanțul Mare*, să nu dea nici măcar numărul scheletelor, preferând să menționeze sec, că scheletele au fost îndepărtate, urmând ca într-un studiu ulterior să fie publicate și aceste descoperiri²⁵, care din păcate nu a mai apărut. Din planul păstrat în arhiva muzeului se poate vedea că în această secțiune plină cu oseminte umane, în mare parte răvășite și disperate, doar câteva se aflau parțial în poziție anatomică. În raportul dactilografiat, păstrat în arhiva muzeului, sunt descrise 59 de morminte, indicate ca fiind în marea lor majoritate în poziție anatomică, deși după plan nu reiese că ar fi fost chiar așa, iar pe plan numărul mormintelor marcate este de 62!?

În continuarea secțiunii S 1, spre nord-vest de aceasta, aproximativ în centrul platoului s-a trasat suprafața A (11×12 m). S-a putut constata că este vorba de aceeași stratigrafie întâlnită în S 1. La adâncimea de $0,60$ m $- 0,70$ m au fost descoperite schelete umane, despre care nu avem alte detalii, doar că acestea străpung nivelul dacic, unele morminte fiind așezate pe podina locuințelor. De asemenea, unele gropi de morminte au atins fundul unor gropi menajere sau vetre de foc²⁶. Și de această dată puținele informații oferite sunt lacunare, nefiind indicat nici măcar numărul defuncțiilor descoperite. Din același raport dactilografiat aflat la muzeu am putut afla că în această suprafață s-au descoperit 34 de morminte, pe care dacă le adăugăm la celelalte avem un număr de 93. Din păcate și de această dată există o neconcordanță între lista dactilografiată și planuri, deoarece pe plan sunt marcate doar 24! de morminte. Această nesincronizare ar putea fi explicată doar prin faptul

că planul păstrat este incomplet, restul de zece până la 34 nefiind marcate²⁷.

Din fericire, în ultima secțiune trasată în campania din anul 1960, S 2 (20×2 m), situată la 19 m spre sud de suprafața A, nu s-au descoperit morminte. Spunem din fericire, deoarece, probabil tratarea superficială a lor ar fi complicat și mai mult situația existentă acolo. Singura utilitate a acestei informații, este aceea că ne dă o limită probabilă a spațiului funerar. Ni se amintește de asemenea că nici Roska nu a făcut descoperiri de morminte în spațiul sudic al platoului. Acest lucru ne-ar putea indica faptul că doar jumătatea NNE a platoului, delimitată de pantele lui abrupte a fost folosită ca spațiu de înhumare. De asemenea, ni se spune că sub nivelul vegetal s-au descoperit fragmente dintr-un vas ceramic, databil în perioada medievală, atribuit cu circumspecție unui nivel de locuire pe tell²⁸ sau mai degrabă am spune noi dintr-un inventar funerar. Vom vedea însă că așezarea a fost identificată în imediata vecinătate, spre nord-est, chiar de autorii cercetărilor de la *Șanțul Mare*.

Campania din 1961. În a doua campanie condusă de I. H. Crișan la *Șanțul Mare*, practic obiectivele au fost aceleași, și anume de a surprinde nivelul de locuire dacic. Astfel, s-a trasat o nouă secțiune numită suprafața B (14×10 m) spre nord-vest, în continuarea lui S 1 și suprafeței A. Și în această suprafață, la adâncimea de $0,60 - 0,70$ m s-au descoperit schelete umane, deranjate de un șanț lat de 2 m, surprins în partea de nord-vest a secțiunii. Este vorba probabil de un șanț al unei săpături mai vechi, a cărui apartenență este greu de stabilit²⁹. Din raportul dactilografiat reiese că au fost descoperite 46 de morminte, numerotate în continuarea celor descoperite în suprafața A. Din nefericire în arhiva muzeului s-a păstrat doar descrierea primelor două morminte fără un plan de situație a lor, restul fiind lipsă. În mod regretabil informația nu ne ajută decât la aflarea numărului total de morminte descoperite, fără însă să mai putem afla date legate de poziția și posibilul inventar funerar al mormintelor.

O altă secțiune botezată S 3 (9×2 m) a fost trasată la extremitatea de nord-est a suprafeței B. Chiar dacă aceasta se află în imediata vecinătate a suprafeței B, nu apar menționate descoperiri funerare³⁰.

Din colțul sud-vestic al suprafeței B s-a trasat o a treia secțiune spre Mureș, numită suprafața C

²⁵ Crișan 1978, 34–35.

²⁶ Crișan 1978, 36.

²⁷ Crișan 1978, 38.

²⁸ Crișan 1978, 43.

²⁹ Crișan 1978, 47–48.

³⁰ Crișan 1978, 49–50.

(14 × 4 m), paralelă cu S 1. Nici în această secțiune nu s-au descoperit morminte³¹.

În a patra suprafață deschisă în campania din 1961, numită D (17 × 10 m), trasată la vest de suprafața A (spre Mureș) au fost descoperite 40 de morminte nederanjate, unele cu inventar funerar³². În arhiva muzeului nu se păstrează o descriere a lor, dar există un plan după care vom putea face noi o descriere sumară a poziției și inventarului funerar al defuncțiilor așa cum apare marcat pe plan.

După cum se poate vedea numărul total al mormintelor descoperite în primele două campanii ale lui Crișan a fost de 179, ceea ce adăugat la mormintele descoperite anterior ne oferă imaginea unei necropole mari, cu mai multe orizonturi de înhumare.

Campania din 1962. În această campanie au fost trasate două suprafețe și două secțiuni. Astfel, spre nord-est de S 3 s-a trasat suprafața B 1 (10 × 6 m), în apropierea marginii platoului. În această suprafață, spre S 3 s-au descoperit două morminte, despre care știm doar că au fost răvășite de lucrările agricole.

La nord-est de suprafața A (spre drum) s-a trasat a doua suprafață a campaniei botezată A 1 (10 × 2 m). În această suprafață au fost descoperite câteva morminte, fără să știm însă numărul exact, deranjate de lucrările agricole. Între aceste morminte, la unele s-au descoperit pigmenți de mortar și cărămizi, care în lipsa unui edificiu ecleziastic ar putea proveni cel mai probabil de la ciste. În profilul nord-estic al suprafeței apare menționat un astfel de mormânt, deși desenul nu este revelator (fig. 26)³³.

La 12 m nord-vest de suprafața B a fost trasată secțiunea S 4, dintre dimensiunile căreia cunoaștem doar lățimea de un metru, nu însă și lungimea. Din planul general se poate vedea că a fost trasată în extremitatea nord-vestică pe întreaga lățime a platoului. Ni se spune că au fost descoperite câteva morminte, care din păcate nu au putut fi cercetate sistematic³⁴. Acest fapt le-a permis însă autorilor săpăturilor să concluzioneze că cimitirul medieval timpuriu s-a întins în spațiul NNE al platoului. Din descrierea făcută nu reiese că ar fi intersectat săpături mai vechi, care să fi deranjat mormintele din acest spațiu.

În aceeași campanie s-a luat decizia trasării unei secțiuni între șoseaua care leagă comuna Semlac de drumul european Arad – Nădlac. Pe

baza descoperirilor periegetice făcute în acest spațiu, la 250 m nord de tell s-a trasat secțiunea S 5 (10 × 2 m) în care s-au identificat două niveluri medievale notate I și II. În urma săpăturilor și materialelor descoperite s-a putut trage concluzia că în imediata vecinătate a promontoriului a fost așezarea contemporană cu necropola, autorii săpăturilor identificând două niveluri de locuire, unul din perioada arpadiană și unul mai târziu³⁵.

Campania din 1964. În ultima campanie a lui I. H. Crișan au mai fost deschise două suprafețe și două secțiuni. La SSV de suprafața A/1960 s-a trasat prima suprafață notată E (15 × 10 m). În interior au fost identificate două secțiuni mai vechi, probabil ale lui Roska, de doi metri lățime, cu un martor de 0,50 m între ele. În colțul de nord-est al suprafeței, la -0,80 m au fost descoperite două schelete umane. Suprafața E a fost prelungită spre șosea, noua secțiune fiind botezată E 1 (15 × 2 m). În această secțiune nu s-au descoperit morminte.

Paralel cu secțiunea S 2, din jumătatea sudică a platoului s-a trasat suprafața F (20 × 2 m). Săpăturile au relevat faptul că acest spațiu nu a fost folosit ca spațiu funerar, nefiind descoperite morminte.

În această ultimă campanie s-a mai trasat o secțiune în afara tell-ului, S 6 (20 × 1,2 m) la 120 m de movilă și la 80 m față de drumul de pământ. În acest sondaj autorii săpăturii au descoperit doar un nivel medieval, al II-lea descoperit în S 5, care ar corespunde practic și logic perioadei arpadiene. În acest spațiu nu s-au mai descoperit fragmente de cărămidă și mortar, ca în S 5 (mărturie care ar putea indica existența unui edificiu de cult!), ci doar amprente de cărbune, fragmente de chirpic și urme de stâlpi, cel mai probabil dintr-o locuință. Ceea ce merită precizat de asemenea, este faptul că între nivelul medieval și cel dacic exista un nivel de steril (depunere)³⁶.

Cele patru campanii desfășurate la *Șanțul Mare* sub coordonarea lui I. H. Crișan au contribuit la cunoașterea sitului mai ales în ceea ce privește perioada dacică și doar parțial a celorlalte epoci. În cazul mormintelor, din necropola databilă în perioada secolelor X/XI–XIII identificată încă din vremea lui Dömötör, putem spune că avem de-a face cu o necropolă concentrată ca spațiu, dar cu multe orizonturi de înhumare în timp.

Din analiza asupra a ceea ce s-a publicat și a documentației, atâta cât s-a păstrat, ar reieși că avem de-a face cu o necropolă de peste 300 de morminte. Însă, dacă luăm în considerare faptul

³¹ Crișan 1978, 51.

³² Crișan 1978, 51.

³³ Crișan 1978, 53.

³⁴ Crișan 1978, 54–55.

³⁵ Crișan 1978, 57–58.

³⁶ Crișan 1978, 59–65.

că săpăturile lui Crișan și probabil ale lui Popescu au intersectat săpăturile lui Roska, dar mai ales ale lui Dömötör, marja de eroare în ceea ce privește numărul estimat de morminte ar putea fi greu de indicat. Din planurile rămase în urma săpăturilor lui Crișan, în unele secțiuni se poate vedea dispunerea disparată a osemintelor, ceea ce ar putea fi un indiciu al deranjării lor în vechime și poate un motiv al necartării tuturor descoperirilor făcute în cele patru campanii.

La o primă vedere am putea considera că motivele alegerii acestui spațiu de îngropăciune de comunitatea sau comunitățile care au gravitat în jurul acestui punct ar fi legate atât de amplasamentul acestuia din punct de vedere geografic, ca distanță față de așezare cât și „strategic”. Spunem strategic, deoarece ne gândim la faptul că promontoriul oferea o protecție sporită a spațiului funerar în calea revărsării periodice a apelor râului Mureș.

IV. Catalogul mormintelor

Descrierea mormintelor păstrează în linii foarte mari cele consemnate în listele dactilografiate, și doar pe alocuri am simțit nevoia unor mici completări. Defuncții au fost așezați în decubit dorsal, orientați aproximativ vest-est (capul spre sud-vest și picioarele spre nord-est). Există și cazuri în care defunctul a fost așezat invers, cu capul spre răsărit și privirea spre apus (v. M 16 din secțiunea S 1, pl. III). Poziția brațelor diferă. Uneori ele sunt întinse de-a lungul corpului, alteori mâinile sunt așezate transversal pe abdomen sau mai jos de acesta. La unele schelete, un braț este întins, iar celălalt așezat pe piept. În sfârșit, una din mâini cuprindea antebrațul celălalt, așezat de-a lungul trupului. Adâncimea la care au fost descoperite scheletele variază între 0,45 și 1,03 m. Marcarea mormintelor am făcut-o crescător începând de la unu pentru fiecare suprafață în parte, din dorința de a evita posibilele confuzii strecurate în jurnalul dactilografiat, unde mormintele au fost numerotate crescător până la 94 (S 1, suprafețele A, parțial B și D).

Campania din 1960. Din cele 59 de morminte descoperite în prima secțiune S 1, trasată sud-nord spre capătul vestic al platoului, 12 morminte conțineau unul sau mai multe obiecte de inventar. Dintre piesele de inventar domină inelele de tâmplă din bronz, cu capătul întors în „S”, apoi brățări din bronz, monete din argint, plăci de os etc.

Catalogul mormintelor descoperite în prima secțiune notată S 1 din estul platoului:

M 01. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate de-a lungul corpului. Lungimea scheletului este de 1,46 m, orientat vest-est, descoperit la o adâncime

de 1,05 m. Pe antebrațul stâng defunctul prezenta urme de fier (de la un sicriu?).

M 02. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele arcuite pe abdomen. Lungimea scheletului măsoară 1,40 m, orientat vest-est, descoperit la o adâncime de 0,79 m. Pe antebrațul stâng s-au păstrat urme ale unei brățări din bronz puternic corodată.

M 03. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul trupului. Lungimea scheletului 1,60 m, orientat vest-est, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără elemente de inventar funerar.

M 04. Scheletul a fost puternic deranjat, fiind descoperit la adâncimea de 0,61 m. Nu s-au descoperit elemente de inventar funerar.

M 05. Defunctul așezat în decubit dorsal, îi lipsește craniul. Lungimea scheletului este de 1,30 m, descoperit la o adâncime de 0,52 m. Lângă clavicula dreaptă s-a păstrat un nasture (?) de bronz.

M 06. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu capul dislocat spre dreapta cu 0,50 m. Lungimea scheletului 1,20 m, descoperit la o adâncime de 0,46 m. O monedă a fost descoperită în gura scheletului, datată în vremea lui Ștefan al III-lea (1146–1149).

M 07. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept pe bazin. Lungimea scheletului 1,55 m, descoperit la o adâncime de 0,56 m. Pe umărul drept s-a găsit un mic „mâner” de fier, iar mai jos de bazin, pe partea dreaptă s-au găsit două plăsele de os, neornamentate, toate acestea fiind probabil rămase dintr-o tolbă de săgeți.

M 08. Scheletul a fost puternic deranjat, descoperit la adâncimea de 0,68 m. Nu s-au găsit elemente de inventar funerar.

M 09. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept pe bazin (ilium). Lungimea scheletului 1,44 m, descoperit la o adâncime de 0,85 m. Fără inventar.

M 10. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului fiind de 1,55 m, descoperit la adâncimea de 0,45 m. Parțial deranjat, nu s-au găsit elemente de inventar funerar.

M 11. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului fiind de 1,40 m, cu brațele așezate pe abdomen, descoperit la o adâncime de 0,70 m. Fără inventar funerar.

M 12. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului 1,10 m, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără inventar funerar.

M 13. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,30 m, adâncimea la care a fost descoperit 0,73 m. Fără inventar funerar.

M 14. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar brațul drept așezat de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,50 m, descoperit la o adâncime de 0,70 m. Lângă craniu a fost descoperit un inel de tâmplă cu capătul răsucit în „S”, din argint.

M 15. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului 0,60 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 16. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept întins pe lângă corp.

Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 1,10 m. Fără inventar funerar.

M 17. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu ambele brațe întinse pe lângă corp. Sub osul ilium drept (bazin) s-au păstrat urme dintr-o piesă de fier (probabil o cataramă?). Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 1,05 m. Fără alte piese de inventar funerar.

M 18. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,70 m, descoperit la o adâncime de 0,86 m. Fără inventar funerar.

M 19. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar dreaptul pe bazin. Lungimea scheletului 1,55 m, descoperit la o adâncime de 0,57 m. Fără inventar funerar.

M 20. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp. Lungimea scheletului 0,80 m, descoperit la adâncimea de 0,45 m. Fără inventar funerar.

M 21. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept așezat pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,50 m, descoperit la o adâncime de 0,67 m. Pe partea stângă a pieptului s-a găsit un inel de tâmplă cu un capăt răsucit simplu, din bronz.

M 22. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe abdomen. Lungimea scheletului 1,67 m, descoperit la o adâncime de 0,57 m. Fără inventar funerar.

M 23. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele aduse pe abdomen. Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 0,57 m. La falangele brațului drept s-a găsit un inel cu capetele deschise, din bronz.

M 24. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 25. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,76. În partea dreaptă a craniului s-a găsit un cercel, torsionat, din argint.

M 26. Defunctul așezat în decubit dorsal, parțial deranjat. Lungimea scheletului 0,65 m, descoperit la o adâncime de 0,67 m. Fără inventar funerar.

M 27. Scheletul a fost puternic deranjat, nu s-a păstrat decât cutia craniană și humerusul brațelor. Descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 28. Defunctul așezat în decubit dorsal, antebrațul drept așezat transversal pe piept (torace), iar brațul drept pe osul ilium (bazin). Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 29. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului fiind de 0,80 m, descoperit la o adâncime de 0,85 m. Fără inventar funerar.

M 30. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar stânga întinsă de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,96 m. Fără inventar funerar.

M 31. Defunctul așezat în poziție chirică, pe partea dreaptă, cu membrele inferioare de la genunchi în jos deplasate spre bazin. Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 32. Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului 0,80 m, descoperit la o adâncime de 0,64 m. Fără inventar funerar.

M 33 (în raport notat M 32). Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate transversal pe abdomen. Lungimea scheletului 1,24 m, descoperit la o adâncime de 0,89 m. În gura scheletului s-a găsit o monedă cu miez din argint, puternic corodată, neidentificabilă³⁷.

M 34 (în raport notat M 33, în continuare s-a mers cu acest decalaj de un mormânt). Defunctul așezat în decubit dorsal, lungimea scheletului 0,70 m, descoperit la o adâncime de 0,78 m. Fără inventar funerar.

M 35. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără elemente de inventar funerar.

M 36. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat transversal pe abdomen, iar cel stâng pe osul ilium (bazin). Fără inventar funerar.

M 37. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu ambele brațe întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,86 m. Fără inventar funerar.

M 38. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu craniul dislocat spre stânga, la circa 0,65 m și brațele deranjate. Lungimea scheletului 1,70 m, descoperit la o adâncime de 0,96 m. Fără inventar funerar.

M 39. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen și brațul drept întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 40. Defunctul așezat în decubit dorsal a fost înhumat într-o cistă din cărămidă, de formă patrulateră. Lungimea scheletului 0,50 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar³⁸.

M 41. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe abdomen. Lungimea scheletului 1,30 m, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără inventar funerar.

M 42. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,50 m, descoperit la o adâncime de 0,87 m. Fără inventar funerar.

M 43. Defunctul a fost parțial deranjat, cu craniul lipsă. Lungimea scheletului 0,65 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 44. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng ușor arcuit pe osul ilium (bazin) și brațul drept așezat pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,76 m. Fără inventar funerar.

M 45. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe abdomen. Lungimea scheletului 1,55 m, descoperit la o adâncime de 0,75 m. Fără inventar funerar.

M 46. Defunctul a fost deranjat, fiind descoperit fără craniu. Lungimea scheletului 1,56 m, descoperit la o adâncime de 0,67 m. Fără inventar funerar.

M 47. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului

³⁷ În notele de jurnal dactilografiate, păstrate în arhiva muzeului apar doar 58 de morminte și nu 59, deoarece două morminte au fost notate în dreptul aceluiași număr 32. Practic al doilea mormânt notat 32 a devenit 33, numărătoare fiind făcută în continuare crescător până la 59. Pentru mormintele 60–62 lipsesc descrierile în jurnal.

³⁸ Nu putem decât presupune, că acest mormânt este cel notat cu numărul 17 pe planul desenat și păstrat în arhiva muzeului.

1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 48. Defunctul a fost deranjat, fiind descoperit la o adâncime de 0,85 m. Fără inventar funerar.

M 49. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen și dreptul întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,68 m. Fără inventar funerar.

M 50. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului, și craniul lipsă. Lungimea scheletului 1,52 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 51. Defunctul a fost complet deranjat. Pare să fi aparținut unui copil. Descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 52. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,70 m. În gura defunctului s-a păstrat o monedă de argint (Coloman 1095–1114).

M 53. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe abdomen. Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. La mâna dreaptă a fost găsit un inel torsionat din bronz.

M 54. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen și dreptul întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,50 m, descoperit la o adâncime de 0,57. Fără inventar funerar.

M 55. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,60 m, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără inventar funerar.

M 56. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,50 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 57. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, având lipsă craniul. Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 58. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,55 m, descoperit la o adâncime de 0,46 m. Fără inventar funerar.

M 59. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen și dreptul pe osul ilium (bazin). Lungimea scheletului 1,20 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

Se remarcă faptul că în cele 59 de morminte³⁹ găsite în prima secțiune de la *Șanțul Mare* nu avem o localizare exactă a pieselor de inventar descoperite, cu două excepții. În jurnal s-a menționat că s-au găsit doar trei monete, din care una neidentificabilă din cauza coroziunii, dar probabil databilă în același interval cronologic, ca și celelalte două care au fost emise de regii maghiari, Coloman I și Ștefan al III-lea. Fortuit în zonă s-a descoperit o

monetă din perioada regelui Ladislau I⁴⁰. S-au mai găsit un inel de buclă cu un capăt răsucit în formă de „S”, din bronz, un altul din argint, un inel din bronz torsadat și un alt inel simplu cu capetele deschise. Pe lângă acestea s-au mai recuperat două plăcuțe de os, probabil de la un arc sau tolbă! și fragmente de fier, un mâner, probabil tot de la o tolbă de săgeți.

Dintre mormintele aproximativ clar delimitate pe planul păstrat (M 5, 10, 16, 17, 20, 26, 29, 41, 61, 62, v. pl. III) se remarcă mormântul nr. 17, probabil al unui copil așezat într-o cistă de cărămidă construită din două șiruri de cărămizi dispuse paralel. Pe același plan, în dreptul mormintelor 6 și 10 au fost marcate și piese de inventar, respectiv o monetă și un cercel de bronz.

Și în cazul suprafeței notată „A” numărul de morminte descrise în jurnal nu corespunde cu cel al mormintelor reprezentate grafic pe plan. Dacă scrip-tic sunt 34 de morminte, desenate avem doar 24.

Catalogul celor 34 de morminte descoperite în suprafața A:

M 1. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără inventar funerar.

M 2. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,60 m, descoperit la o adâncime de 0,75 m. Fără inventar funerar.

M 3. Defunctul așezat în decubit dorsal a fost parțial deranjat, lipsindu-i craniul și brațul drept. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 4. Defunctul așezat în decubit dorsal are craniul dislocat din poziția inițială cu 0,50 m spre dreapta. Lungimea scheletului 1,20 m, descoperit la o adâncime de 0,45 m. Fără inventar funerar.

M 5. Osemintele unui copil (fără alte precizări). Lungimea scheletului 0,50 m, descoperit la o adâncime de 0,85 m. Fără inventar funerar.

M 6. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 7. Osemintele unui copil (fără alte precizări). Lungimea scheletului 0,60 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 8. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng întins de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,60 m, descoperit la o adâncime de 0,70 m. În gură a fost descoperită o monetă de argint (neidentificată).

M 9. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept pe osul ilium

³⁹ De fapt, numărul de morminte marcat pe grundul păstrat în arhivă este de 62, cu toate că descrierea lor nu prea corespunde cu planul păstrat.

⁴⁰ Velter 2002, 444–445.

(bazin). Lungimea scheletului 1,55 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 10. Osemintele acestui defunct au fost puternic deranjate, descoperit la o adâncime de 0,45 m. Fără inventar funerar.

M 11. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,66 m. Fără inventar funerar.

M 12. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele deranjate din poziția inițială. Lungimea scheletului 1,35 m, descoperit la o adâncime de 0,45 m. Fără inventar funerar.

M 13. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar dreptul întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,60 m, descoperit la o adâncime de 0,78 m. Fără inventar funerar.

M 14. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe abdomen. Lungimea scheletului 1,70 m, descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 15. Osemintele unui copil deranjat, descoperit la o adâncime de 0,75 m. Fără inventar funerar.

M 16. Defunctul așezat în decubit dorsal, cu mici bucăți de fier descoperite în jurul brațului drept (verigă?). Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,50 m.

M 17. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng pe osul ilium (bazin). Lungimea scheletului 1,35 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 18. Osemintele defunctului au fost puternic deranjate, fiind descoperit la o adâncime de 0,77 m. Fără inventar funerar.

M 19. S-a păstrat doar craniul defunctului, restul fiind total deranjat, probabil de lucrările agricole. Descoperit la o adâncime de 0,35 m. Fără inventar funerar.

M 20. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 21. Osemintele unui copil deranjat, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 22. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar cel drept pe osul ilium (bazin). Lungimea scheletului 1,40 m, descoperit la o adâncime de 0,57. Fără inventar funerar.

M 23. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 24. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept întins pe lângă corp, iar cel stâng așezat pe abdomen. Lungimea scheletului 1,45 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. La brațul drept a fost descoperit un inel torsadat din bronz.

M 25. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar dreptul pe osul ilium

(bazin). Lungimea scheletului 1,65, descoperit la o adâncime de 0,76 m. Fără inventar funerar.

M 26. Defunctul a fost parțial deranjat, cu craniul dislocat spre stânga cu 0,65 m și oasele picioarelor răvășite. Lungimea scheletului 1,60 m, descoperit la o adâncime de 0,80 m. Fără inventar funerar.

M 27. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe abdomen, iar dreptul întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,64 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 28. Defunctul (probabil copil?) a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Craniul lipsește. Lungimea scheletului 0,54 m, descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 29. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng ușor arcuit așezat pe osul ilium (bazin), iar dreptul întins de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,60 m. Fără inventar funerar.

M 30. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,47 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 31. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept întins de-a lungul corpului și cel stâng așezat pe osul ilium (bazin). Lungimea scheletului 1,57 m, descoperit la o adâncime de 0,55 m. În gură s-a găsit o monedă din argint puternic deteriorată (nedeterminată).

M 32. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng așezat pe osul ilium (bazin) și dreptul întins de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,56 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 33. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,44 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 34. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe osul ilium (bazin), iar cel stâng întins de-a lungul corpului. Lungimea scheletului 1,70 m, descoperit la o adâncime de 0,67 m. Fără inventar funerar.

Dintre cele 34 de morminte, doar în trei s-au descoperit piese de inventar. Este vorba de mormântul 8 în care s-a descoperit o monedă corodată nedeterminată, în mormântul 24 un inel torsadat de bronz și în mormântul 31 o monedă de argint nedeterminată.

Campania din 1961. Într-o a doua casetă, notată B, au mai fost descoperite 46 de schelete, numărul total ajungând la 139 de morminte. Sunt descrise în continuare doar primele două morminte din această casetă, pentru restul lipsind documentația atât cea scrisă cât și grafică.

M 1. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe abdomen, iar cel stâng întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,65 m, descoperit la o adâncime de 0,65 m. Fără inventar funerar.

M 2. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept așezat pe osul ilium (bazin) și cel stâng întins pe lângă corp. Lungimea scheletului 1,46 m, descoperit la o adâncime de 0,68 m. Fără inventar funerar.

Pentru mormintele descoperite în suprafața D nu s-a păstrat o documentație scrisă, ci doar planul după care voi face în continuare o descriere sumară a celor 40 de morminte descoperite, aparent nederanjate. Unele morminte au piese de inventar marcate pe plan. Adăugate la cele 139 documente mai sus s-a ajuns la 179 de morminte și așa cum vom vedea nu au fost și ultimele.

În continuare vom face descrierea mormintelor descoperite în suprafața D începând cu număratoarea de la unu crescător până la 40 așa cum apare pe planul păstrat în arhiva muzeului⁴¹.

M 1. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațul stâng ușor arcuit așezat pe bazin și brațul drept întins pe lângă corp, cu membrele inferioare așezate paralel. Lungimea păstrată a scheletului a fost de 1,55 m. Fără inventar funerar.

M 2. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațele așezate drept pe lângă corp. De la genunchi în jos a fost suprapus de profilul nordic al secțiunii. Lungime păstrată 1,20 m. Acest mormânt se pare că a deranjat parțial mormintele notate M 4 și M 5. Fără inventar funerar.

M 3. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal la stânga față de M 20, cu brațele ușor îndoite pe abdomen și membrele inferioare așezate paralel. Fără inventar funerar.

M 4. Din schelet s-a păstrat doar zona toracică, defunctul fiind deranjat spre cap de M 3, iar de la piept în jos de M 5. Fără inventar funerar.

M 5. Situat la stânga față de M 2, ușor oblic, defunctul a fost depus se pare în decubit dorsal. Cel mai probabil de la abdomen în jos a fost deranjat de M 2. Fără inventar funerar.

M 6. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, situat la stânga față de M 4. Avea brațul drept ușor arcuit spre abdomen și cel stâng întins pe lângă corp, iar membrele inferioare așezate paralel. Fără inventar funerar.

M 7. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele îndoite pe abdomen și picioarele așezate paralel. Parțial se pare că a fost deranjat de M 8, care suprapune membrul inferior stâng. Se află situat într-un grup de morminte și este foarte posibil să avem de-a face cu o familie (neam). Fără inventar funerar.

M 8. Dispus ușor oblic față de M 7, defunctul a fost așezat în decubit dorsal cu brațele așezate pe abdomen și picioarele dispuse paralel, fiind înhumat cel mai probabil ulterior față de M 7. Fără inventar funerar.

M 9. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațul drept îndoit pe abdomen și stângul așezat pe lângă corp. Acesta a fost suprapus de la abdomen

în jos de profilul secțiunii și foarte probabil a deranjat un alt mormânt notat M 11. Fără inventar funerar.

M 10. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațul drept așezat pe lângă corp și cel stâng lipsă. Acesta se află la limita unui grup de morminte. Pe falangele de la mâna dreaptă s-a păstrat un inel de bronz.

M 11. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal și a fost puternic deranjat de la abdomen în jos de M 148. Fără inventar funerar.

M 12. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu brațele îndoite în unghi de 90° pe abdomen. De la bazin în jos scheletul a fost suprapus de martorul secțiunii. Fără inventar funerar.

M 13. Pare să fie vorba de un schelet de copil sau adolescent, orientat SV-NE, așezat în decubit dorsal și cu picioarele ușor chircite. Fără inventar funerar.

M 14. Situat în colțul de nord al secțiunii, defunctul așezat în decubit dorsal a fost descoperit parțial deranjat. Lipsesc oasele antebrațului stâng, femurul membrului inferior drept și tot piciorul stâng. În stânga capului au fost descoperiți patru cercei de tâmplă din bronz și probabil în gură o monetă.

M 15. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Aflat la cca 1 m spre stânga față de M 19. În partea stângă a craniului s-au păstrat două inele de tâmplă din bronz.

M 16. Aflat la limita de sud-vest a secțiunii, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Între umărul stâng și cap s-a păstrat un inel de tâmplă din bronz, iar în gură sau pe față o monetă.

M 17. Pare să fie mormântul unui copil puternic deranjat, aflat la 1 m față de M 26. Fără inventar funerar.

M 18. Defunctul așezat probabil în decubit dorsal a fost deranjat de la torace în jos de M 24. Pe partea dreaptă a feței s-a păstrat o monetă.

M 19. Defunctul a fost dispus în decubit dorsal, față spre nord-vest, cu brațele așezate pe lângă corp și membrele inferioare paralele. Lângă craniu s-a găsit o monetă.

M 20. Descoperit lângă M 3, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse drept pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 21. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, între M 28 și M 29, cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele dispuse paralel. În gură sau pe față s-a descoperit monetă.

M 22. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațele întinse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. În partea dreaptă a feței s-a păstrat un inel de fier.

M 23. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațele întinse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 24. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, situat deasupra craniului lui M 23 și îl deranjează parțial pe M 18, cu brațele dispuse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 25. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațele ușor arcuite pe abdomen și membrele inferioare întinse drept. Fără inventar funerar.

⁴¹ La această campanie și-a adus aportul și dr. M. Pop de la Catedra de Anatomie descriptivă a IMF Cluj, care se pare a realizat o analiză antropologică a scheletelor descoperite. Din păcate nu avem cunoștință despre existența vreunui studiu publicat în acest sens.

M 26. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 27. Descoperit lângă profilul vestic, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng întins pe lângă corp și celălalt lipsă. Nici tibia membrului inferior drept nu s-a păstrat. Fără inventar funerar.

M 28. Descoperit lângă M 21, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 29. Descoperit lângă M 21, depus în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și membrele inferioare dispuse drept. Fără inventar funerar.

M 30. Descoperit la cca. 0,80 m nord-vest față de M 29, defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu brațul stâng ușor arcuit pe abdomen și cel drept întins pe lângă corp. Membrele inferioare au fost dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 31. Descoperit la cca. 1 m față de profilul vestic al suprafeței, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele dispuse paralel. Inventarul funerar păstrat pare să fie cel mai interesant și constă dintr-un fir de aur cu mărgelile de sticlă la gât, un inel de tâmplă lângă craniu și un inel de bronz descoperit la mâna dreaptă. Este posibil ca acest mormânt să fi deranjat mormântul M 34.

M 32. Descoperit deranjat, cu jumătatea stângă a corpului dislocată, avea brațul drept așezat pe lângă corp. Pe față sau în gură s-a păstrat o monedă, iar în jurul gâtului s-au descoperit mărgelile de sticlă.

M 33. Mormântul a fost descoperit între M 22 și M 32, depus în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp și membrele inferioare paralele. Fără inventar funerar.

M 34. Scheletul a fost deranjat pe jumătatea stângă probabil de M 31. Defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul drept întins pe lângă corp și membrul inferior drept întins. Fără inventar funerar.

M 35. Descoperit în apropierea grupului de morminte din partea de nord-est a suprafeței, defunctul a fost așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp și picioarele dispuse paralel. Fără inventar funerar.

M 36. Oarecum izolat, scheletul a fost puternic deranjat, păstrându-se doar craniul, o parte din dreapta toracelui și jumătatea brațului drept. Fără inventar funerar reperat.

M 37. În proporție foarte mare scheletul a fost deranjat, s-a păstrat doar craniul și parțial toracele. Situat în partea stângă față de craniul mormântului M 28. Fără inventar funerar reperat.

M 38. Probabil mormânt de copil, descoperit în mare parte deranjat, din care s-a păstrat craniul și parțial cutia toracală. Fără inventar funerar reperat.

M 39. Mormântul se pare că a fost deranjat de M 40 de la genunchi în jos, depus în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp. Lipsește craniul. Fără inventar funerar.

M 40. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp (antebrațul stâng lipsă și membrele inferioare întinse drept, dar dislocate de la genunchi în jos. Probabil acest mormânt a deranjat mormântul M 39. Fără inventar funerar.

În jurnalul dactilografiat se menționează faptul că în suprafața D o parte din morminte au fost

deranjate probabil anterior, dar o parte dintre acestea au un inventar mai bogat față de suprafețele săpate cu un an înainte. Sunt amintite mărgelile din pastă de sticlă și ceramică cu motive colorate, inele de bronz împletite, inele de fier, multe! inele de tâmplă cu un capăt în „S”, o cataramă de bronz și câteva monete. Cel mai interesant pare să fie inventarul mormântului 31, probabil al unei femei, în cazul căruia s-a păstrat în jurul gâtului un fir foarte subțire de aur. Se mai menționează faptul că majoritatea monetelor au fost descoperite în gura defuncților, care din cauza corodării nu au putut fi determinate. Dintre cele care totuși s-au putut determina, știm că au fost oboli de argint băuți de următorii regi maghiari: Coloman (1095–1114), Ștefan al II-lea (1114–1131) și Béla al II-lea (1131–1141)⁴².

Campania din 1964. În suprafața E, extremitatea de nord-est⁴³, la limita de SVV a cimitirului au mai fost descoperite două morminte așezate în decubit dorsal, cu brațele ușor arcuite spre bazin. În apropierea defunctului aflat spre zona mediană a suprafeței apare marcată și o monedă, fără alte detalii. Cu aceste două morminte numărul lor total a ajuns la 181.

În anul 2005 au fost reluate cercetările la Pecica Șanțul Mare de o echipă româno-americană⁴⁴, despre care credem cu tărie că vor putea aduce mai multe lămuriri în privința întregii stratigrafii a sitului.

V. Rit și ritual funerar

Necropola de la Pecica Șanțul Mare se încadrează în categoria celor plane, cu un număr relativ mare de înhumări pe parcursul mai multor generații. Mormintele par să fie grupate pe grupuri familiale sau legături de neam. Înhumarea caracterizează cele două orizonturi de folosire a acestui spațiu, chiar dacă pentru cele mai timpurii descoperiri (cele databile în secolele X–XI) nu dispunem decât de piesele de inventar funerar, despre care nu avem siguranța că ar proveni toate de aici. În vechile registre apare menționat doar anul, nu și locul de descoperire al pieselor, ori în această perioadă L. Dömötör a mai efectuat sondaje la Peregul German (1898), Arad-Gai (1899), la Felnac și Păuliș (1900)⁴⁵. În situația dată este greu de făcut o corelare a acestor inventare relativ bogate, cu aspectele funerare din a doua fază de folosire a

⁴² Determinarea monetelor a fost făcută de I. Winkler de la Cabinetul de numismatică al Institutului din Cluj.

⁴³ Crișan 1978, 60, fig. 30.

⁴⁴ O'Shea et alii 2004–2005, 81.

⁴⁵ Hügel et alii, 2011 (sub tipar).

acestui spațiu ca loc de înhumare. Chiar dacă în privința ritului lucrurile nu se schimbă, în ceea ce privește ritualurile este relativ simplu de observat că apar schimbări semnificative. Schimbările de ordin politic produse la începutul secolului al XI-lea în întreg Bazinul Carpatic în general, dar și în acest spațiu în particular și-au pus amprenta cu siguranță și asupra aspectelor legate de lumea de apoi.

Pentru cele mai timpurii morminte, databile doar prin piesele de inventar păstrate, putem spune că avem de-a face cu defuncți din clasa de mijloc, de la simpli oameni de rând până la războinici. Categoria pieselor de inventar păstrate în colecția muzeului din Arad este compusă din piese care au făcut parte din inventarele unor morminte de femei, cum ar fi cele de podoabă, accesorii vestimentare (pl. VI–VII), dar și piese de armament și echipament militar caracteristice mai ales bărbaților (pl. VIII–IX). Motivația alegerii acestui spațiu de înhumare ar putea fi la o primă vedere una simplă și logică, oferită de poziția strategică a promontoriului, practic partea terminală a unei terase ferite de revărsările periodice ale Mureșului. Situația dată nu este singulară, iar inventarele funerare recuperate reflectă aria de răspândire a acestui tip de civilizație atât pe valea Mureșului (v. Arad *Ceala*, Felnac, Sânpetru German, Șeitin, Nădlac, Cenad, Kiszombor)⁴⁶ cât și în spații din imediata vecinătate⁴⁷.

În privința pieselor de inventar tipice pentru necropolele de tip maghiar din a doua jumătate a secolului al X-lea și începutul celui următor, unele înregistrate ca fiind de la Pecica – *Șanțul Mare*, din vechea colecție a muzeului, prezentate împreună aici pentru prima dată, voi încerca câteva încadrări de ordin cronologic. Pentru o parte dintre ele este certă datarea în secolul X, altele depășesc această limită de jos și merg până în secolele XII/XIII. Dintre piesele databile în secolele X–XI, despre care nu avem însă alte date, știm că au fost descoperite în vremea lui Dömötör și probabil Roska. Din categoria podoabelor avem inele de buclă, mărgelile de ceramică, sticlă sau scoică, un cercel în formă de ciorchine de strugure, inele digitale (pl. VI/1–30), un colan torsadat compus din trei fire de sârmă, brățări împletite sau dintr-o singură bară, aplice cu pandantivi cordiformi, nasturi globulari și un buton (pl. VII/1–18). Din

categoria armelor s-au păstrat patru vârfuri de săgeți (pl. VIII/1–4) și câteva piese de harnașament constând dintr-o zăbală articulată (pl. VIII/5) și cinci scărițe de șa (pl. VIII/6, IX/1–4). Tot în urma acestor cercetări provin și trei vase ceramice, de a căror utilitate nu putem avea nici o certitudine. Foarte posibil ele ar putea să provină din inventarele unor morminte sau să fi fost simple recipiente de uz casnic (pl. X–XI).

Piesele își găsesc analogii în necropole datate de la mijlocul secolului X și până în secolul XI, din păcate în cazul nostru fără a putea cunoaște contextul exact de descoperire și pentru unele nici măcar dacă provin din același loc. Nici o estimare a numărului de posibili defuncți nu ar fi posibilă doar pe baza acestor piese de inventar. Dar, dat fiind faptul că nu s-au mai descoperit ulterior și astfel de morminte se poate presupune că avem de-a face cu o necropolă de mici dimensiuni.

Alta a fost situația în cazul mormintelor databile pe baza puținelor piese de inventar descoperite atât în vremea lui Dömötör, Roska, Popescu, cât mai ales în urma săpăturilor conduse de I. H. Crișan în a doua jumătate a secolului al XI-lea și următoarele. În privința ritualurilor funerare se poate spune că acestea s-au schimbat semnificativ, din morminte lipsind piesele spectaculoase de inventar sau alte elemente tipice perioadei considerate păgâne. Putem afirma că noile ritualuri de înmormântare sunt o reflecție fidelă a noii societăți medievale în curs de formare, organizate după alte reguli și principii, care vor fi avut la bază noile învățături creștine. Cu toate că reglementările formulate de regele Ladislau I (1077–1095) și apoi Coloman (1095–1116) au avut în vedere asocierea obligatorie dintre un edificiu de cult și spațiul funerar din jur, descoperirile arheologice de până acum au arătat că această asociere nu a fost atât de riguros respectată. În cazul nostru existența unei biserici poate fi doar presupusă, autorii săpăturii având menționat în jurnalul dactilografiat faptul că oamenii care lucrau aceste terenuri de pe terasa din apropierea tell-ului ar fi dat prin arătură de urme de zidărie de cărămidă legată cu mortar. Un posibil indiciu în acest sens ar fi într-adevăr fragmentele de cărămidă și mortar descoperite încă la suprafața solului. Și sursele scrise par să indice de la un moment dat existența unei biserici în spațiul pe care îl avem în vedere, aceasta dacă identificarea noastră este corectă cu satul Szöllös de la 1230 (*In qua est ecclesia in honore B. Petri constituta*)⁴⁸. Se pare că necropola s-a format și a funcționat oarecum independent de o biserică. Încetarea

⁴⁶ Mărghitan 1965, 581–586; Dörner 1970, 447–449; Bálint 1991; Gall 2004–2005, 340; Mărginean, Huszarik 2007; Oța 2008, 36; Mărginean 2011.

⁴⁷ Stanojev 1989; Bálint 1991; Kürti 1994; Nepper I–II, 2002; Istvánovits 2003; Oța 2008, 36.

⁴⁸ Dávid, 1974, 60.

folosirii acestui spațiu ca loc de veci, care așa cum am văzut ocupă doar jumătatea NNE a tell-ului ar putea fi pusă tocmai pe aplicarea reglementărilor mai sus menționate. Dacă locuirea din așezarea de pe terasa învecinată este sigur de mai lungă durată decât sfârșitul necropolei noastre, ar trebui să întrebăm unde și-au relocat spațiul de veci? În acest caz mutarea în jurul unei biserici pare foarte probabilă. Fenomenul nu ar fi singular, cel mai apropiat exemplu pe care l-am putea da ar fi cel de la Vladimirescu *Cetate*, unde necropola nu depășește secolul XIII ca spațiu de înhumare, dată după care și așezarea dispare sau se relochează. Un alt motiv care ar fi putut perturba locuirea din acest spațiu și implicit obiceiurile funerare ar putea fi pus pe seama invaziei tătare. În acest sens sunt mai greu de adus argumente palpabile pentru fiecare descoperire în parte, însă se știe că impactul acestei invazii a avut repercursiuni puternice asupra acestei regiuni.

Adâncimea la care au fost descoperite mormintele variază între 0,45 m și 1,03 m. Din descrierile și planurile păstrate nu avem nici un fel de indicii legate de forma gropilor, adâncime sau dovezi legate de folosirea unor sicrie. În ceea ce privește orientarea mormintelor din orizontul cronologic al secolelor XI–XIII defuncții sunt orientați în general SV–NE, cu mici deviații, care ar putea fi datorate perioadelor diferite din an când s-au făcut înhumările. Există și o excepție, și anume mormântul nr. 16 din S 1 (v. pl. III, S 1), care este orientat invers față de M 17, pe direcția NE–SV. Acest fapt ar putea fi pus pe seama unor reminiscențe ale păgânismului, legate de posibila revenire printre cei vii, indivizi nebotezați, moarte violentă⁴⁹ etc.

Mai interesant de urmărit este faptul că în S 1 și suprafața A au fost descoperite morminte în cistă sau care au fost încadrate de cărămizi. Este cazul mormântului notat M 17 din S 1 (v. detaliu pl. III)⁵⁰, probabil al unui copil, dată fiind lungimea scheletului (0,50 m), înhumat într-o cistă de cărămidă. Cărămizile au fost dispuse în două șiruri paralele pe cant, doar în partea dreaptă a craniului acestea lipseau. O amenajare asemănătoare s-a păstrat și în jurul mormântului cu nr. 3 din suprafața A (v. pl. IV), pe baza dimensiunilor probabil tot un copil, doar că aici s-a folosit doar un șir de cărămizi, care nu se mai închid spre extremitatea picioarelor. În aceeași suprafață, la mormintele M 6 și M 9 s-au păstrat cărămizi poziționate în jurul membrelor inferioare și a capului. Disparat s-au

păstrat lângă M 13 două cărămizi, care ar putea fi de la un mormânt deranjat anterior. Nici unul dintre aceste morminte nu a păstrat alte elemente de inventar. Analogii pentru astfel de amenajări se întâlnesc în spații din imediata vecinătate, în necropole similare (Vladimirescu) sau în mănăstiri (Frumușeni, Pâncota sau Bulci)⁵¹. Chiar dacă situația diferă de la caz la caz, amenajările de la Pecica și Vladimirescu fiind net inferioare ca realizare celor de la Frumușeni *Mănăstirea Bizere*, Pâncota sau Bulci, ele ar putea fi considerate un indicator al poziției ocupate în societate al celui înhumat⁵². În cazul mormintelor în cistă de la Frumușeni, realizate din cărămidă în combinație cu blocuri și lespezi de gresie, toate au fost grupate în jurul bisericii mănăstirii sau în capelă, situație similară de altfel și la Pâncota sau Bulci.

În privința inventarelor funerare și a depunerii rituale a acestora situația nu este cu mult mai spectaculoasă decât în cazul altor necropole contemporane. Aceasta pe de o parte datorită sărăciei inventarelor funerare și apoi datorită înregistrărilor primare efectuate în momentul cercetării. Din secțiunea S 1 avem o monetă neidentificată între osemintele notate cu 3 și 6, iar de la mormântul 10 un inel de bronz. În suprafața A avem două morminte cu piese de inventar: în dreptul mormântului 8 o monetă și 24 un inel torsadat din bronz. În dreptul acestui din urmă mormânt am putea considera că delimitarea marcată pe planul suprafeței ar putea indica o încercare de conturare a gropii sepulcrale. O cu totul și totul altă situație avem în cazul suprafeței D, unde s-au descoperit mai multe morminte cu piese de inventar diverse. Astfel, din mormintele notate 14, 16, 18, 19, 21 și 32 avem monete, unele dintre ele identificate și menționate de autorii descoperirilor. O altă categorie de piese descoperite sunt inele de bronz identificate în mormintele 10 și 22. Inele de buclă au fost descoperite câte unul în M 31, două în M 15 și patru în M 14. În alte două morminte, respectiv M 31 și M 32 au fost descoperite mărgelile de sticlă. O situație interesantă se prezintă în cadrul mormântului M 31 unde la gâtul scheletului (probabil femeie) s-a descoperit un fir de aur pe care era o mărgică (s-au mai multe?) de sticlă, alături de inelul de buclă din jurul capului și un inel/verigă de fier de la mâna dreaptă. Dintre monetele identificate de autorii descoperirilor, nici una nu coboară ca datare sub a doua jumătate a secolului al XI-lea, ceea ce ar

⁴⁹ Oța 2008, 38; Gáll 2004–2005, 351–359.

⁵⁰ În catalogul păstrat dactilografiat un mormânt în cistă de aceleași dimensiuni apare în dreptul numărului 40.

⁵¹ Informații legate de astfel de amenajări în siturile mai sus menționate sunt inedite sau doar amintite în rapoartele anuale de cercetare.

⁵² Terei 2010, 84–85.

putea fi un bun indicator și pentru celelalte piese de inventar descoperite. Din păcate aceste piese nu apar înregistrate în registrul de inventar al muzeului și nici nu avem habar dacă ele mai există fizic.

Pe baza informațiilor pe care le deținem se poate aprecia că cele mai timpurii înhumări s-au făcut în spațiul estic al tell-ului, extinzându-se treptat spre sud-vest. Cele mai târzii morminte par să fie cele din suprafața E, care practic dau limita de folosire, celelalte fiind delimitate de pantele destul de abrupte ale movilei. Din păcate moneda descoperită în apropierea unuia dintre morminte descoperite în suprafața E nu a putut fi determinată, dispunând astfel și de un element sigur de datare în ceea ce privește etapa finală de folosință a necropolei.

VI. Cultura materială din așezare

În urma celor două sondaje efectuate pe terasa situată în partea de NNV a tell-ului au fost identificate două niveluri de locuire medievale. Datorită caracterului restrâns al cercetărilor nu s-au putut trage prea multe concluzii asupra aspectelor de locuire din așezarea contemporană cu necropola.

În registrul de inventar al muzeului apar câteva fragmente de căzanele, vase și un fragment de cahlă ca fiind de la *Șanțul Mare* (C. M. A., nr. inv. 13.886–13.890, 13.896), fără însă a ști dacă ele provin din aceste săpături sau periegheze. Dacă în privința căzanelelor (pl. XII) și a vaselor (pl. XIII/1–3) s-ar putea ușor realiza o încadrare în ceea ce autorii au considerat nivelul II feudal (perioada arpadiană), celelalte două piese, o toartă cu decor incizat și un fragment de cahlă placă cu o inscripție, probabil gotică, s-ar putea la fel de bine plasa în primul nivel feudal descoperit, considerat mai târziu (pl. XIII/4–5). Căzanelele își găsesc analogii formale în situri din apropiere⁵³, majoritatea fiind datate în intervalul secolelor XI–XII/XIII (încadrabile în grupa D după Takács M., v. și analogiile)⁵⁴.

Chiar dacă rezultatele acestor sondaje realizate de I. H. Crișan au avut un caracter restrâns, ele au avut meritul de a surprinde niveluri de locuire din perioada medievală. Este evident faptul că în stadiul actual nu se pot trage prea multe concluzii legate de spațiul ocupat de așezare sau alte aspecte care ar putea rezulta din aceasta (organizare internă, aspecte legate de cultura materială, limite ale așezării etc).

VIII. Considerații finale

Dacă în privința necropolei șansele de a mai obține date noi și edificatoare sunt reduse aproape

la maximum datorită săpăturilor succesive care au răvășit cea mai mare parte din acest orizont, nu același lucru s-ar putea spune despre așezarea localizată în imediata vecinătate. Reluarea cercetărilor pe terasa unde a fost localizată ar putea scoate la lumină date inedite despre o așezare dispărută probabil în zorii epocii moderne și care, după cum o indică sursele scrise, ar putea fi identificată cu *Szöllös* sau *Sz. Miklós* din comitatul Cenad⁵⁵.

BIBLIOGRAFIE

- Bálint 1991
Bálint Cs., Súdungarn im 10. Jahrhundert. *StudArch* 11, (1991).
- Blăjan, Dörner 1978
M. Blăjan, E. Dörner, Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI–XIII), descoperite pe teritoriul județului Arad. *Ziridava*, X, (1978), 123–138.
- Crișan 1978
I. H. Crișan, *Ziridava. Săpăturile de la „Șanțul Mare” din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, (1978).
- Crișan 2006
I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X–XIII)*, Oradea (2006).
- Dávid 1974
Dávid K., *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, Budapest (1974).
- Dömötör 1901
Dömötör L., Római korbeli edények a pécskai Nagysáncban. *ArchÉrt.*, (1901), 327–328.
- Dörner 1970
E. Dörner, Cercetări și săpături arheologice în județul Arad. *MCA* 9, (1970), 445–463.
- Gáll 2004–2005
E. Gáll, Burial customs in the 10th – 11th Centuries in Transylvania, Crișana and Banat. *Dacia* (N. S.), XLVIII–XLIX, (2004–2005), 335–454.
- Györffy 1966
Györffy G., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest (1966).
- Györffy, Zólyomi 1994
Györffy G., Zólyomi B., A Kárpát-medence es Etelköz képe egy évezred előtt. (Kovács László), *Honfoglalás és régészet*, Budapest (1994), 13–37.
- Haller 1904
Haller I., A pécskai sánczokról (Aradm.). *ArchÉrt.*, (1904), 235–236.

⁵³ Blăjan, Dörner 1978, 123–131.

⁵⁴ Takács 1986, 53–69.

⁵⁵ Györffy 1966, 871–872.

Hügel *et alii* 2011

P. Hügel, G. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, Cercetarea arheologică în zona arădeană (scurt istoric). *Ziridava*, XXV/1, (2011) (în curs de publicare).

Istvánovits 2003

Istvánovits, E., *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhanyaga*, Nyíregyháza (2003).

Kürti 1994

Kürti B., Honfoglalók a Maros-torok táján. (Kovács László), *Honfoglalás és régészet*, Budapest (1994), 161–170.

Oța 2008

S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric*, Sibiu (2008).

O'Shea *et alii* 2004–2005

J. M. O'Shea, A. W. Barker, S. Sherwood, A. Szentmiklosi, New Archaeological Investigations at Pecica-Mare. *AnB*, S. N., XII–XIII, (2004–2005), 81–110.

Mărghită 1965

L. Mărghită, Morminte din epoca feudală timpurie descoperite la Șeitin. *SCIV* 16/3, (1965), 581–586.

Mărginean 2007

F. Mărginean, Cahle medievale târzii din colecția Muzeului din Arad. *AnB*, S. N., XV, (2007), 143–154.

Mărginean, Huszarik 2007

F. Mărginean, P. Huszarik, Cimitirul medieval timpuriu de la Nădlac „Lutărie” (jud. Arad). *ArhMed* VI, (2007), 17–38.

Mărginean 2011

F. Mărginean, New considerations on the grave discovered in the Sânpetru German G. A. S. (Arad county). *StudiaUC*, seria Historia, VIII, (2011) (în curs de publicare).

Nepper 2002

Nepper M. Ibolya, *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*, I–II, Budapest-Debrecen (2002).

Popescu 1944

D. Popescu, Raport asupra săpăturilor de la Pecica-Rovine și Semlac (jud. Arad). *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București (1944).

Posea 1997

G. Posea, *Câmpia de vest a României (câmpia Banato-Crișană)*, București (1997).

Roska 1912

Roska M., Ásatás a pécska-szemláki határban levő Nagy Sácson. *DolgCluj*, III, (1912), 1–73.

Stanojev 1989

Stanojev N., *Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*, Novi Sad (1989).

Takács 1986

Takács M., Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken. *VAH*, V, (1986).

Terei 2010

Terei G., Az Árpád-kori Kána falu. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, Budapest (2010), 81–112.

Velter 2002

Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București (2002).

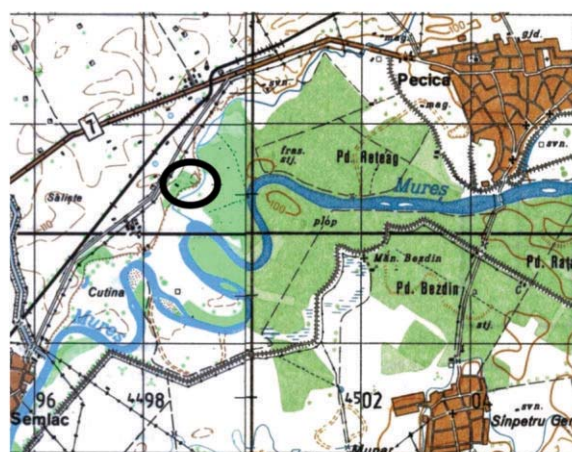
FORSCHUNG ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN NEKROPOLE IN PECICA – *ȘANȚUL MARE* (10./11.–13. JAHR.) (Zusammenfassung)

Diese Studie sieht sich als eine Rekonstruktion der Funde aus dem frühen Mittelalter, aus einer multistratigrafischen Stätte die in mehreren Etappen im Laufe von mehr als einem Jahrhundert untersucht wurde. Es ist vor allem die Rede über Erkenntnisse über die Oberfläche des Tells, wo sich seit dem späten neunzehnten Jahrhundert eine Nekropole befand, aber auch über die angrenzende Terrasse, wo wahrscheinlich sich die gegenwärtige Siedlung befand. Ein Großteil dieser Informationen ist unveröffentlicht geblieben oder wurden bruchstückhaft und teilweise in der Literatur veröffentlicht, dies seiend einer der Gründe, die mich zu einem solchen sonst schwere Ansatz geführt haben, angesichts des Mangels an Daten die an dieser Stätte entnommen wurden. Ich werde auch versuchen, eine kurze Geschichte der Forschung in diesem Ort und der Beiträge zu fassen, die die einzelnen Aushübe zur Kenntnis des chronologischen Plateaus den wir im Beitracht zogen, brachten. Bisher wurden die meisten Beiträge zum frühen Mittelalter von den Forschungen gebracht, die durch das Team des renommierten Klausenburger Archäologen I. H. Crisan unternommen wurden. Eine wichtige Rolle in der Aufnahme der oben genannten Ergebnisse spielt der Archäologe E. Dörner aus Arad. Leider wurden die Ergebnisse nur teilweise und kurz in monographischen Volumen die den Dakischen Entdeckungen gewidmet wurden, veröffentlicht. In den vier archäologischen Kampagnen ist der wichtigste Beitrag, neben der Grabung einer großen Anzahl von Gräbern, Teils von früheren Ausgrabungen gestört, die Nekropole und ihr chronologischen Rahmen abzugrenzen. Gleichzeitig, durch den Untersuchungen der angrenzenden Terrasse, wo die zeitgenössische Siedlung festgestellt worden konnte, wurden zwei Lebensebenen umrahmt, die den XI–XIII Jahrhunderte und wahrscheinlich XIV–XVI aus chronologischem Sichtpunkt passten.

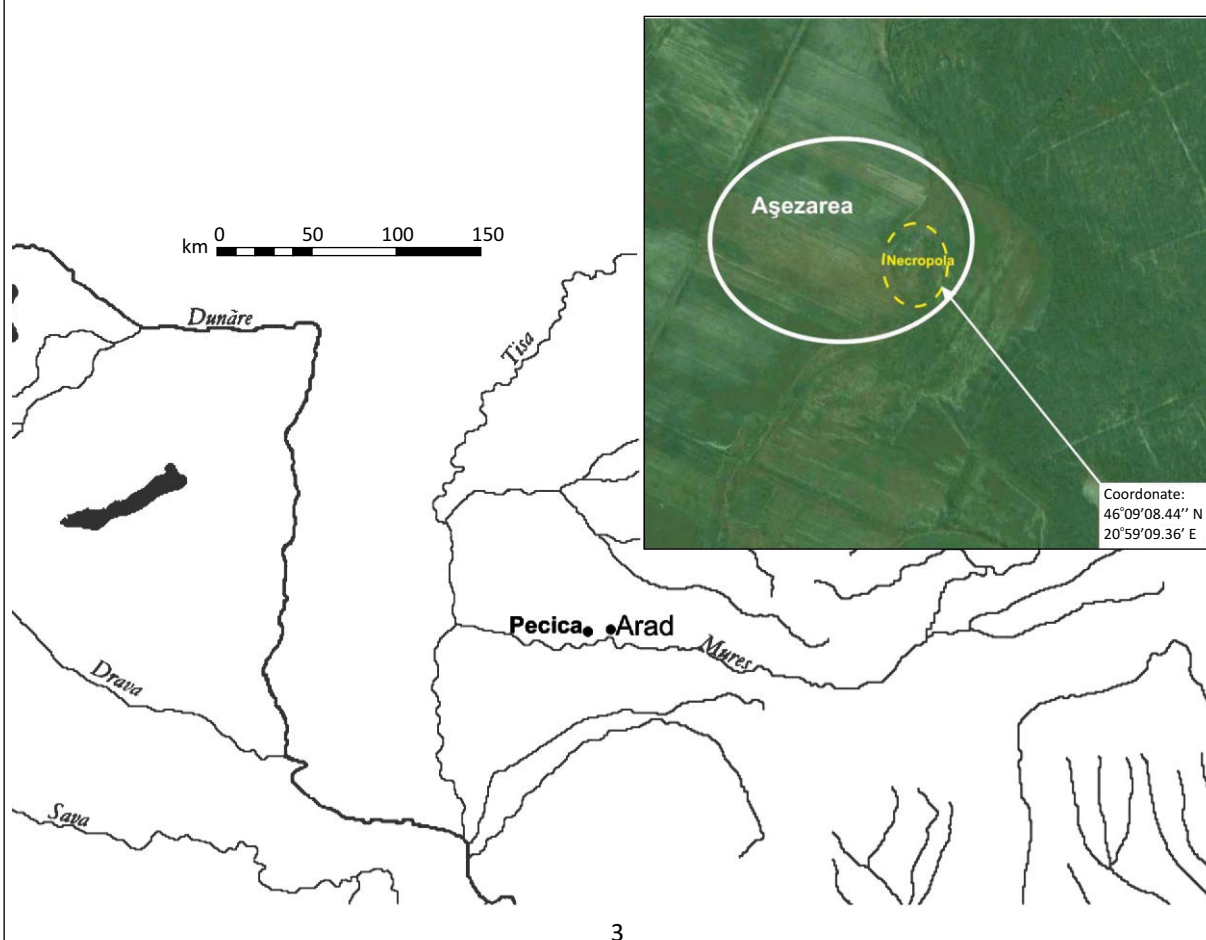
Wenn in der Nekropole die Chancen auf neue und aufschlussreiche Daten eher klein ausfallen, aufgrund aufeinander folgenden Ausgrabungen, die die das Meiste des Horizontes auf dem Tell verwüstet haben, das Gleiche konnte man nicht über der Siedlung in unmittelbarer Nähe sagen. Wiederaufnahme der Forschungen auf der Terrasse in der Nähe könnten neue Daten über die mit der Nekropole zeitgenössische Siedlung ans Licht bringen, und diese Studie konnte eine Präambel zu diesem Zweck sein.

1

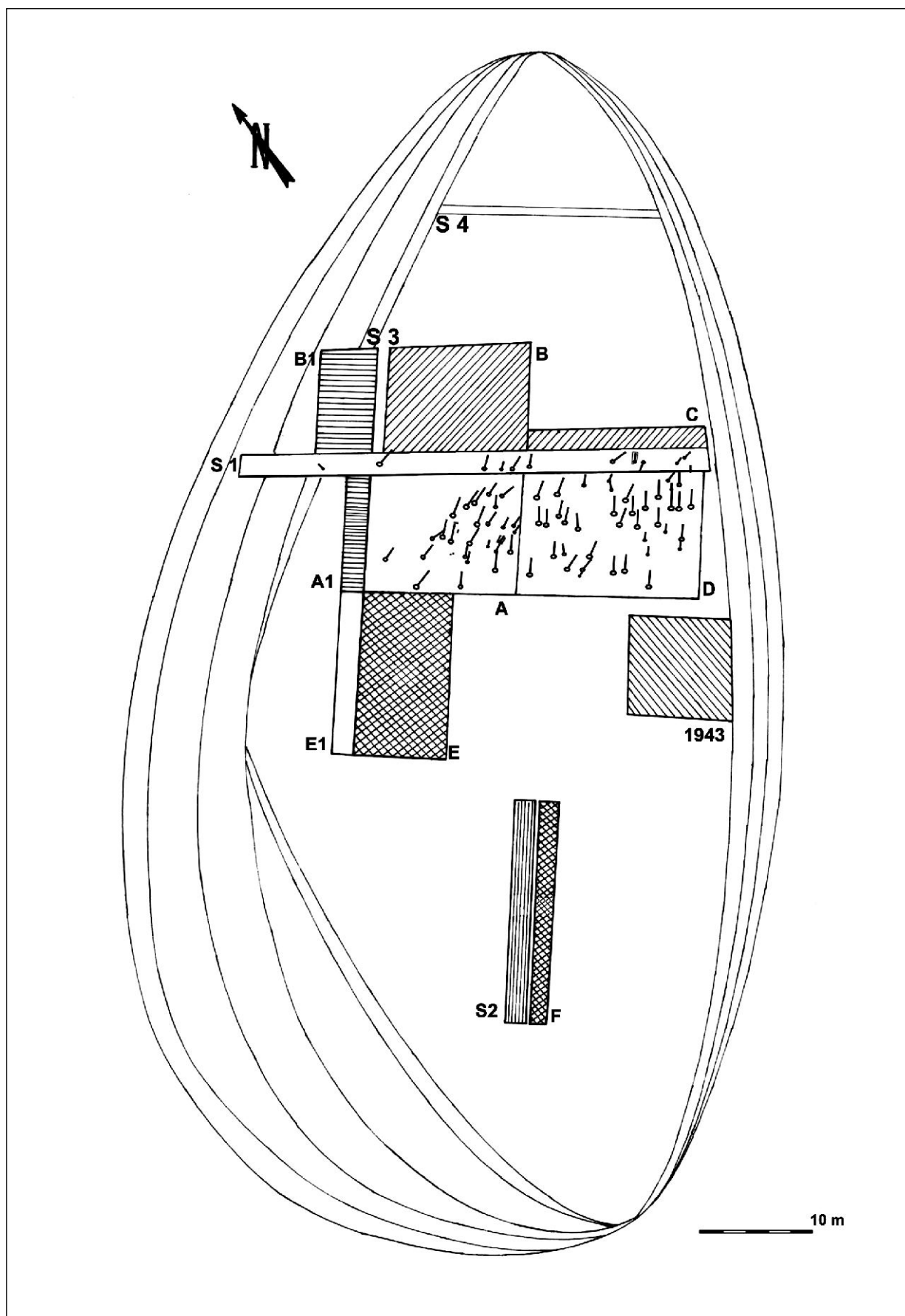

2

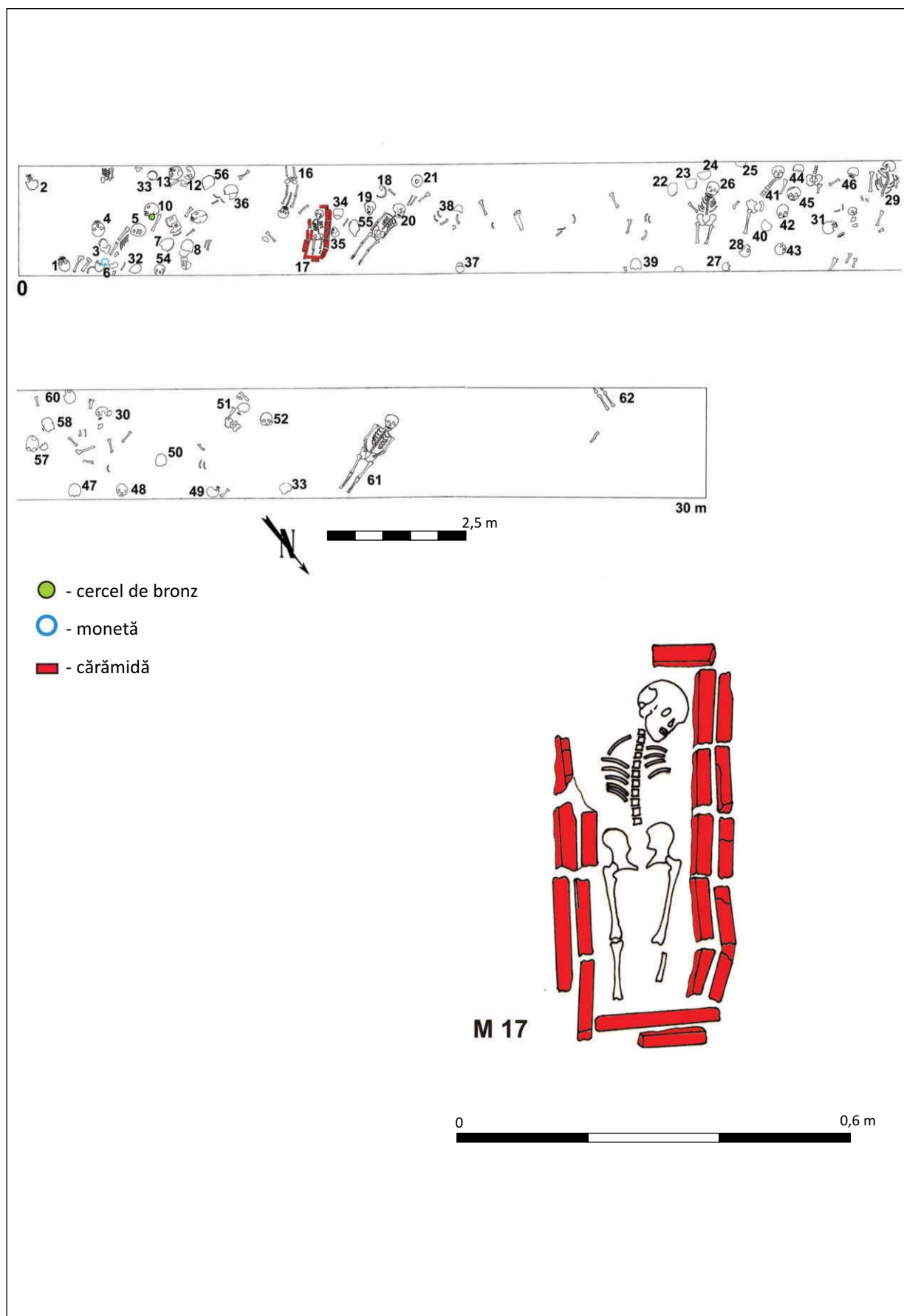

3

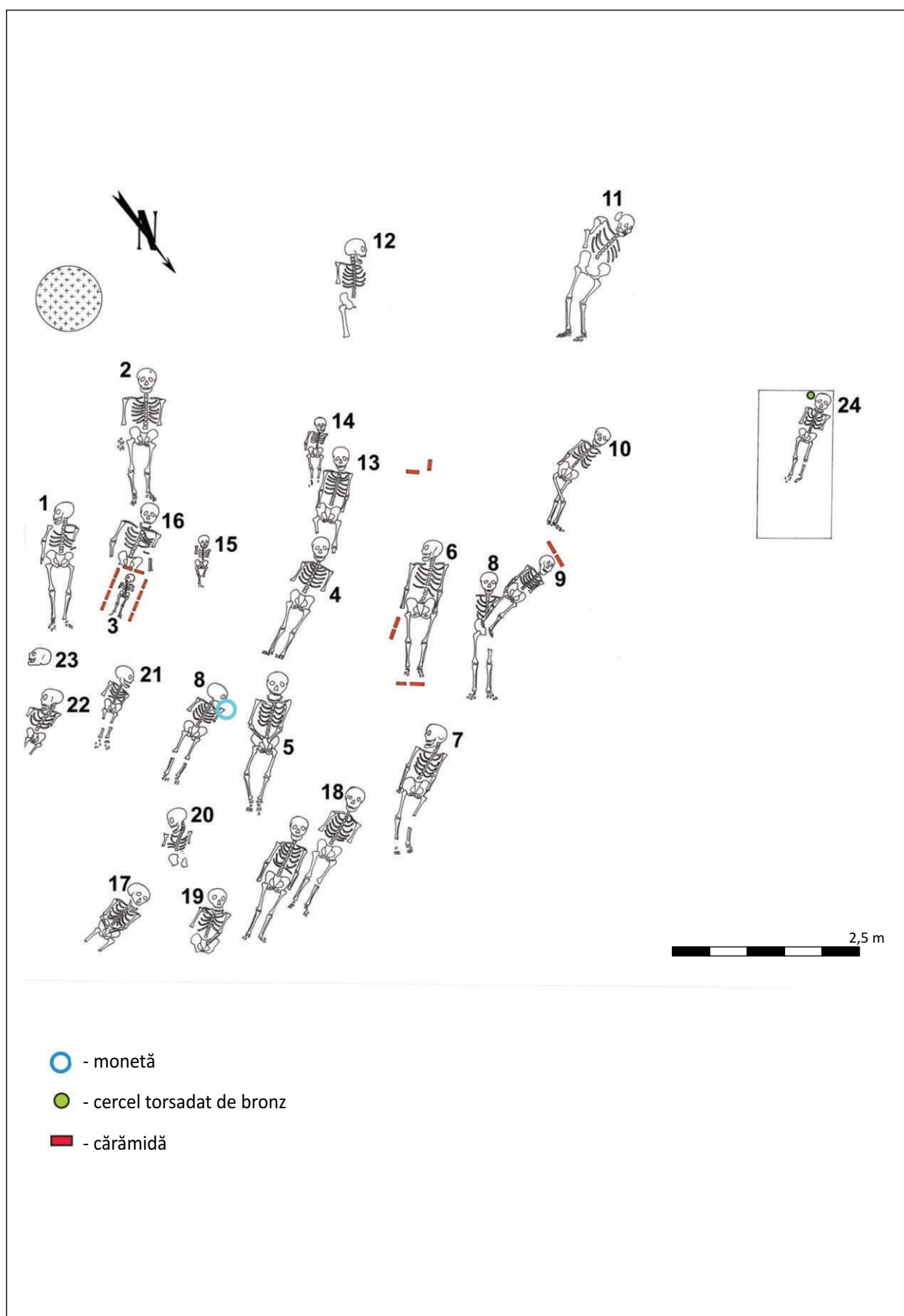
Plasa I. 1. Localizare dupa o harta din secolul XVIII; 2. Harta cu localizarea administrativa a sitului; 3. Localizare geografica si imagine satelitară cu coordonatele geografice (preluat *Google Earth*).

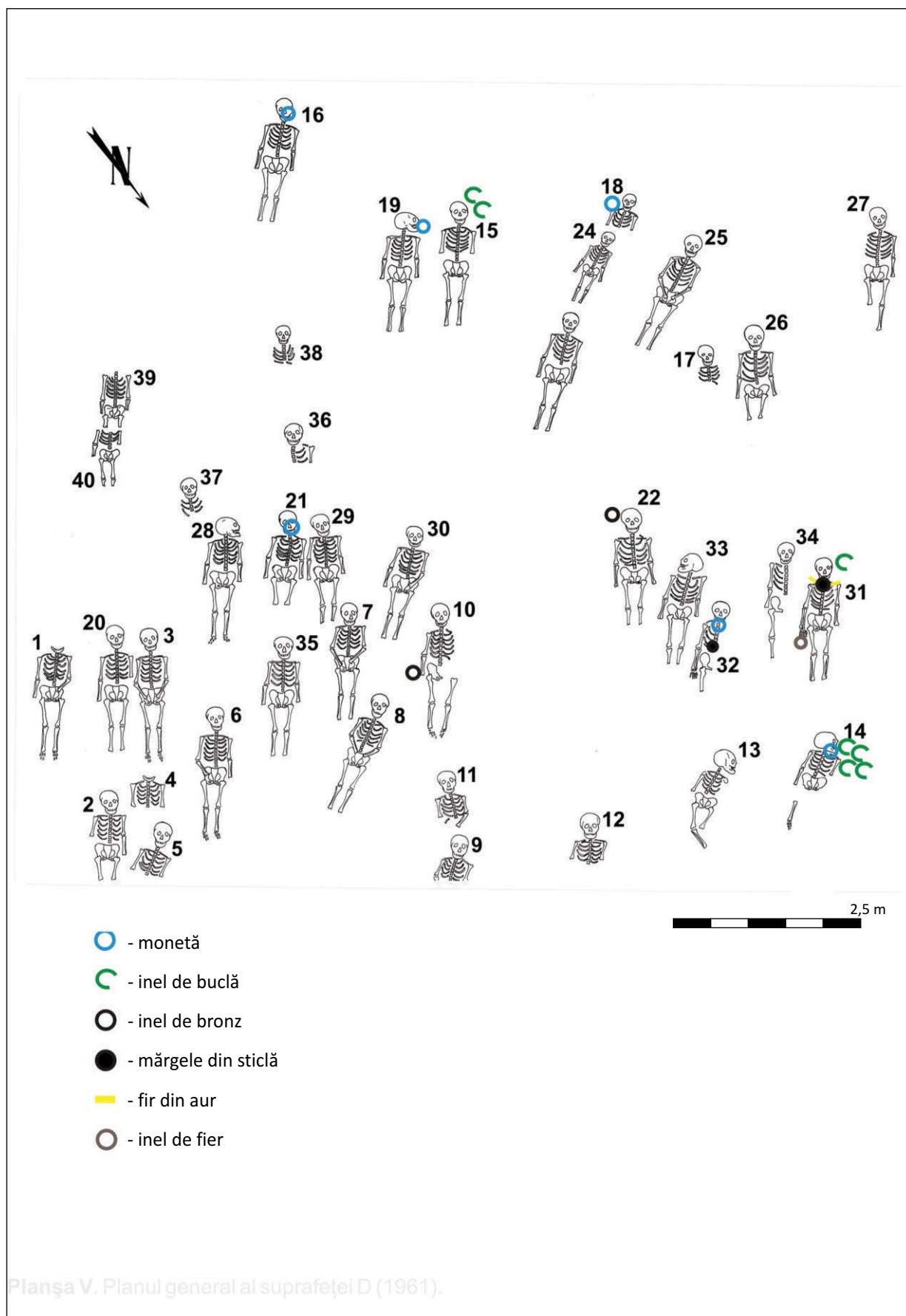
Planșa II. Planul general de săpătură a lui I. H. Crișan (1960–1962, 1964), cu marcarea mormintelor din trei suprafețe (S 1, suprafețele A și D).

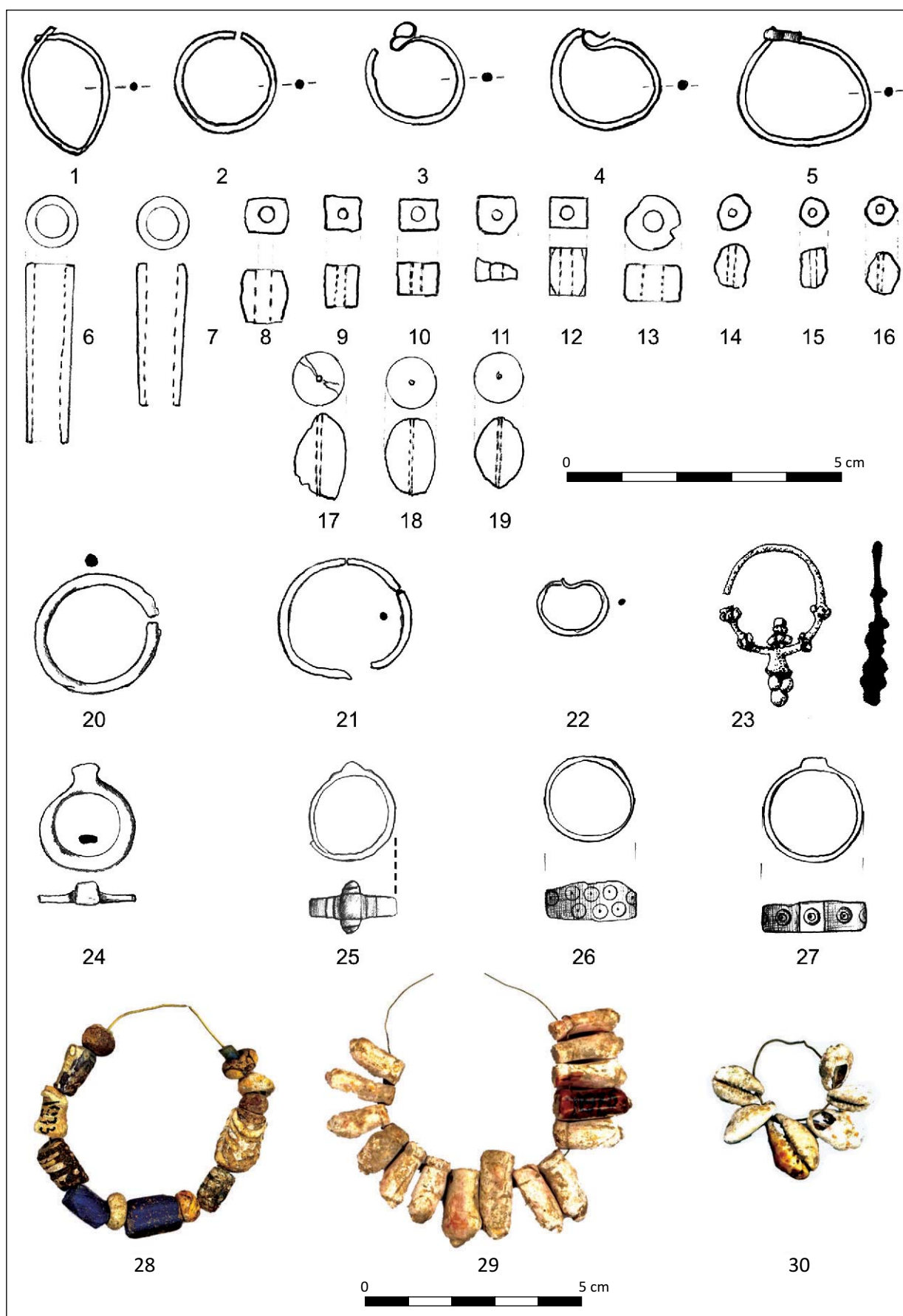
Planşa III. Planul general al secţiunii S 1 şi detaliu M 17.

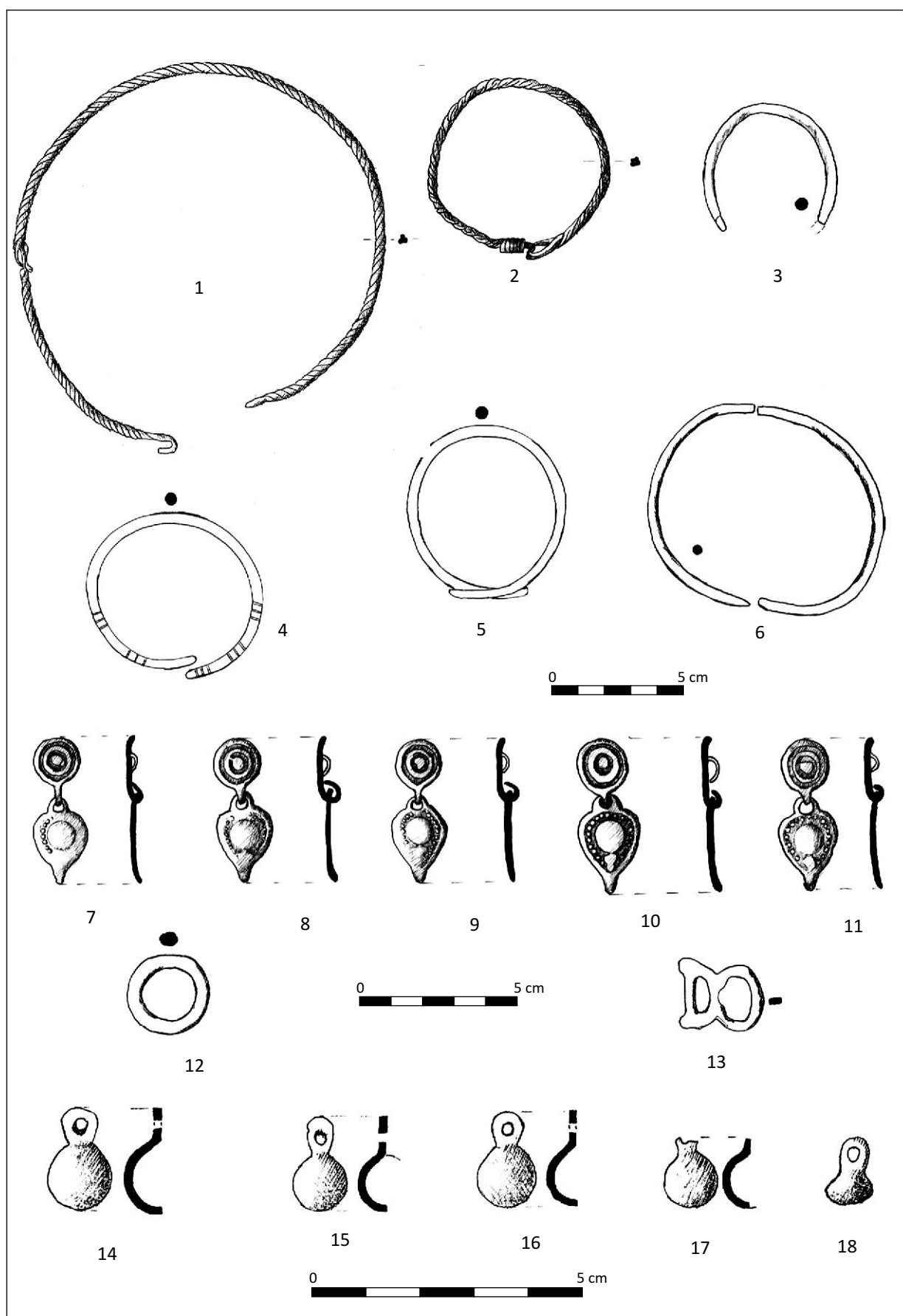
Planșa IV. Planul general al suprafeței A (1960).

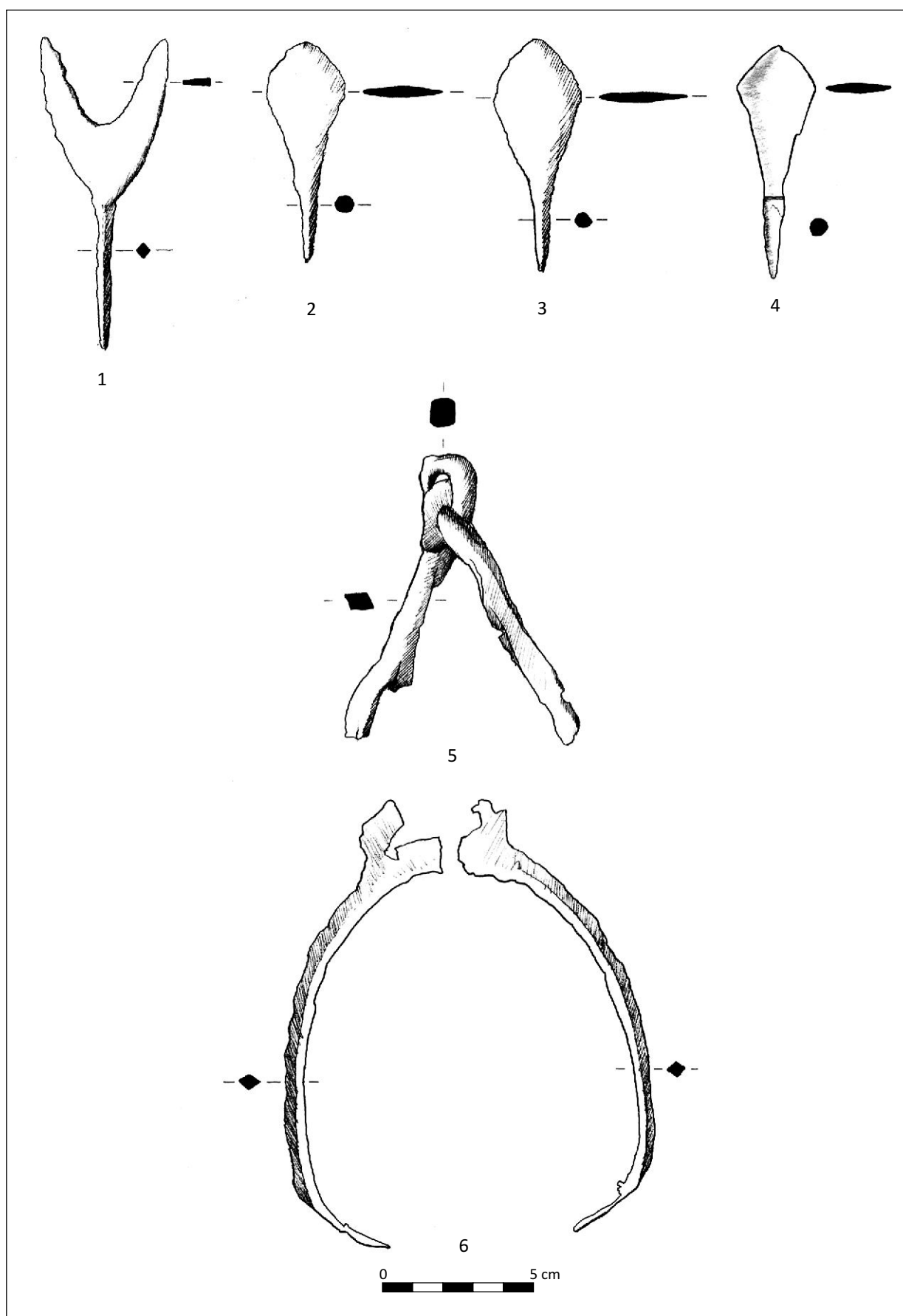
Planșa V. Planul general al suprafeței D (1961).

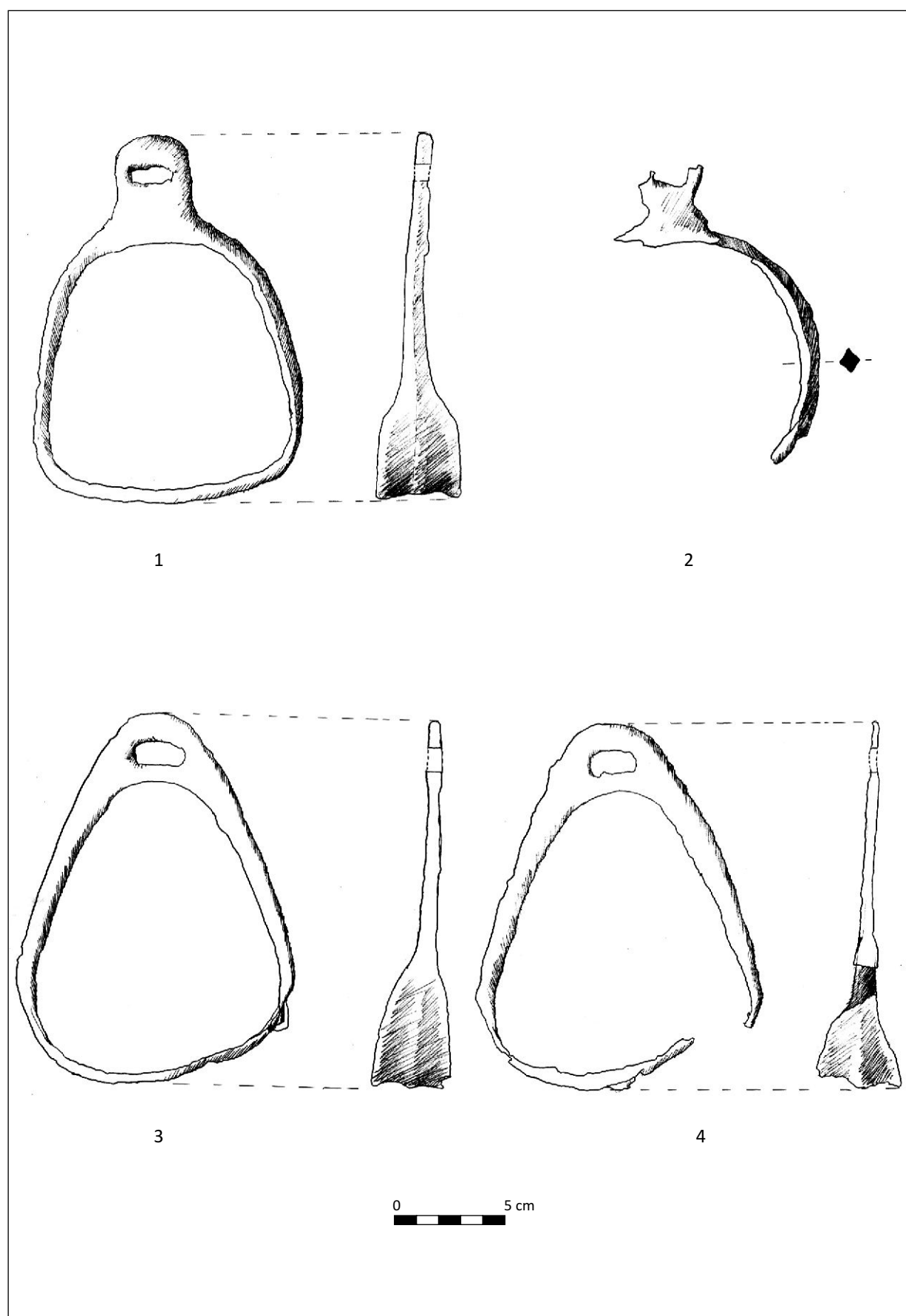
Planșa VI. Cercetări 1898–1902. Piese de podoabă: inele de buclă (1–5), mărgelă (6–19); 1901: inele de buclă (20–22), cercei (23), inele (24–27), șiraguri de mărgelă (28–30).

Planșa VII. Cercetări 1901. Piese de podoabă, ornamente și accesorii vestimentare: colan (1), brățări (2–6), aplice cu pandantivi (7–11), verigă (12), cataramă (13), nasturi globulari (14–17), buton (18).

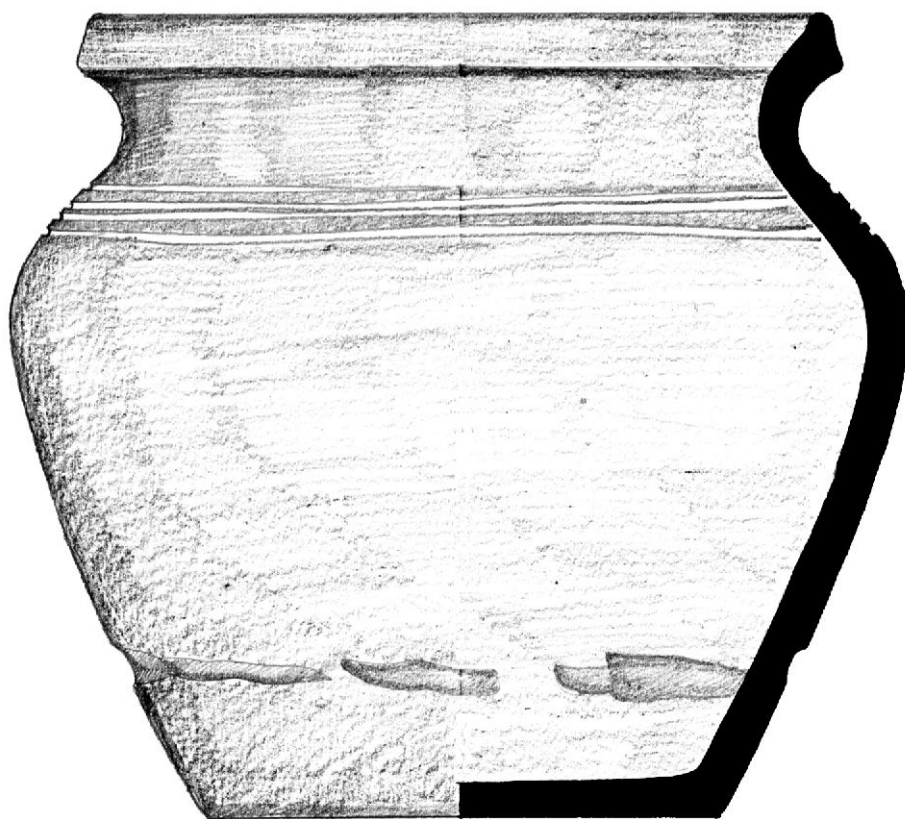
Planșa VIII. Cercetări 1901. Arme și piese de harnașament: vârfuri de săgeți (1–4), zăbală (5), scărițe de șa (6).

Planșa IX. Cercetări 1901. Piese de harnașament: scărițe de șa (1–4).

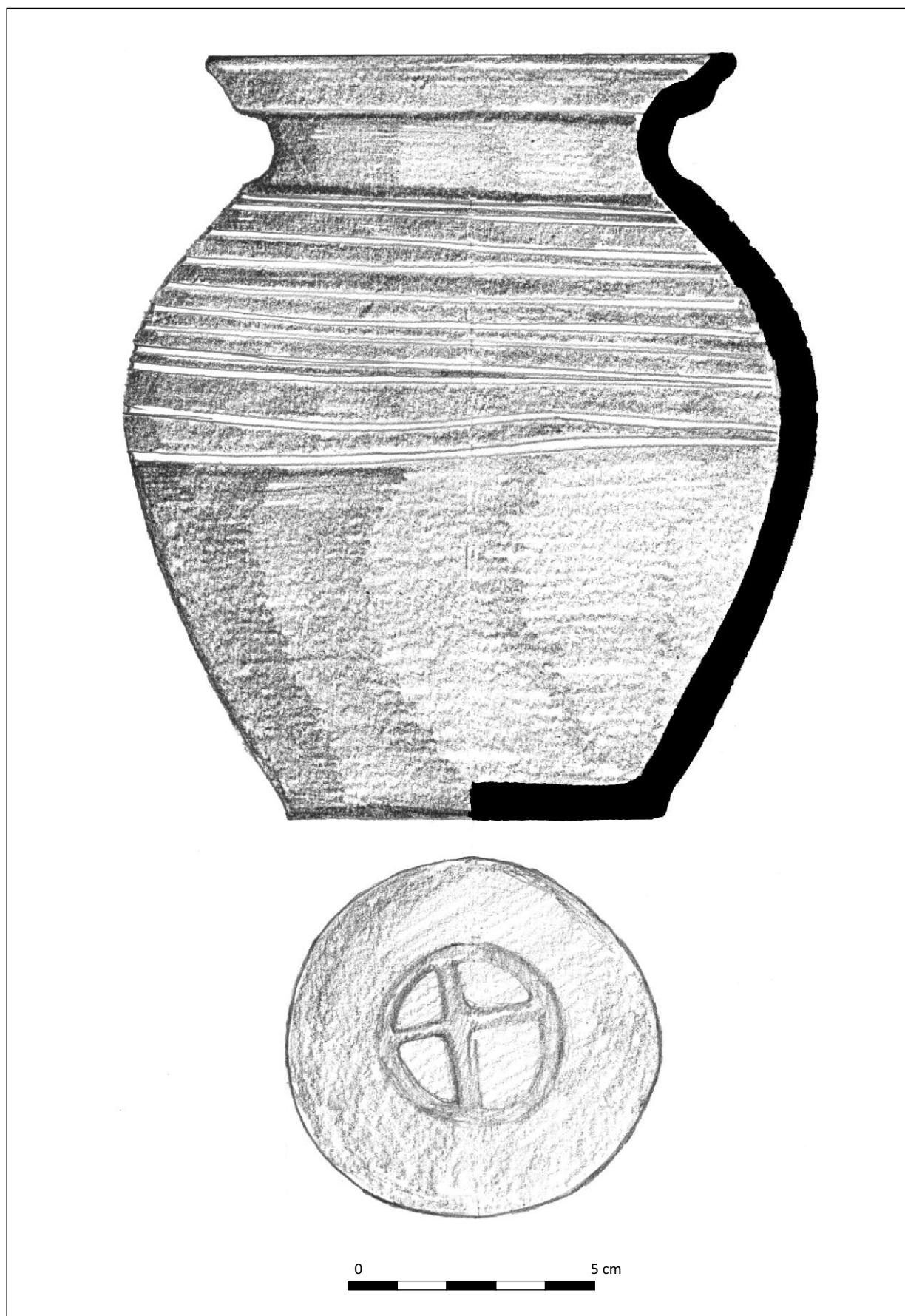
1

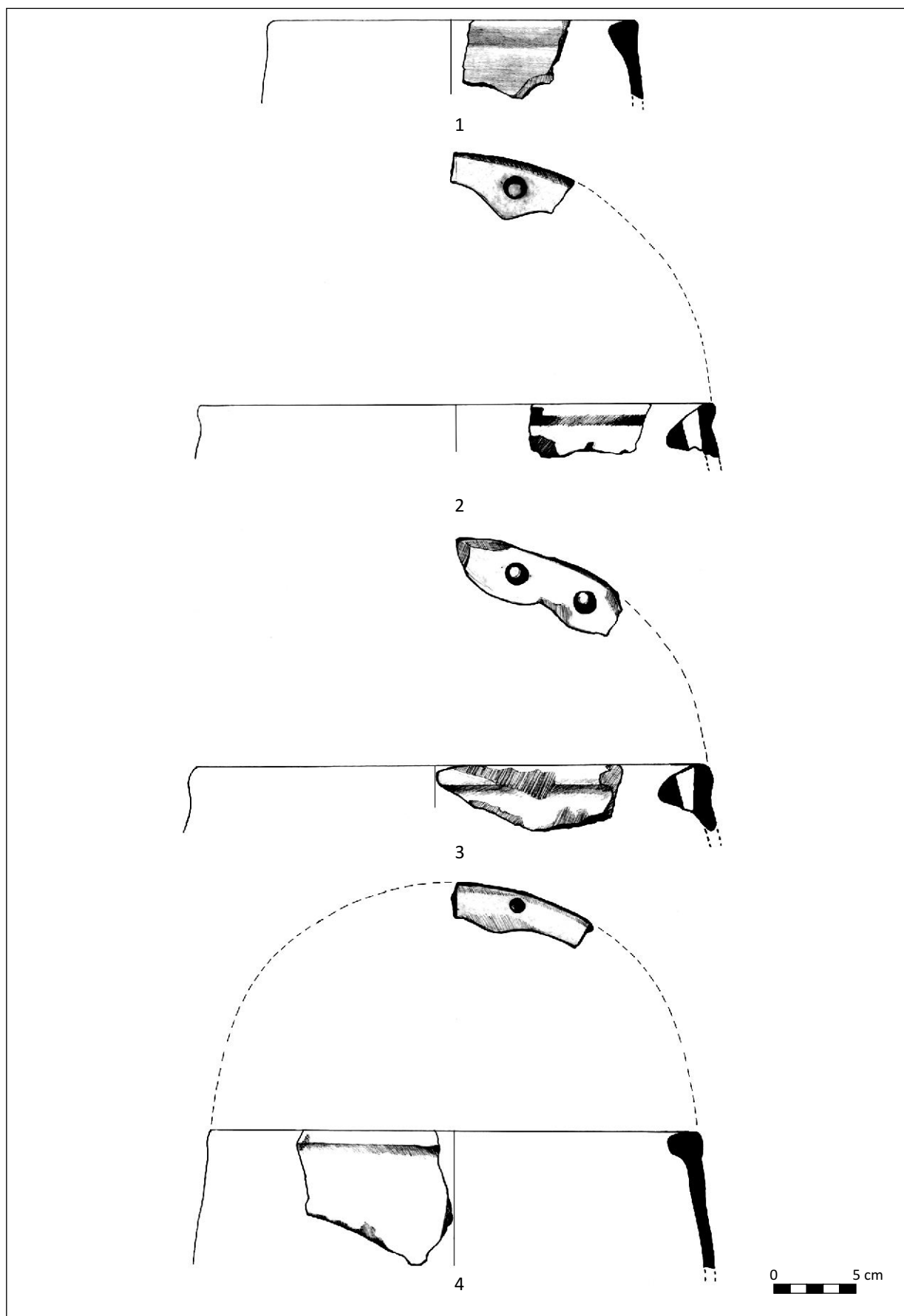
2

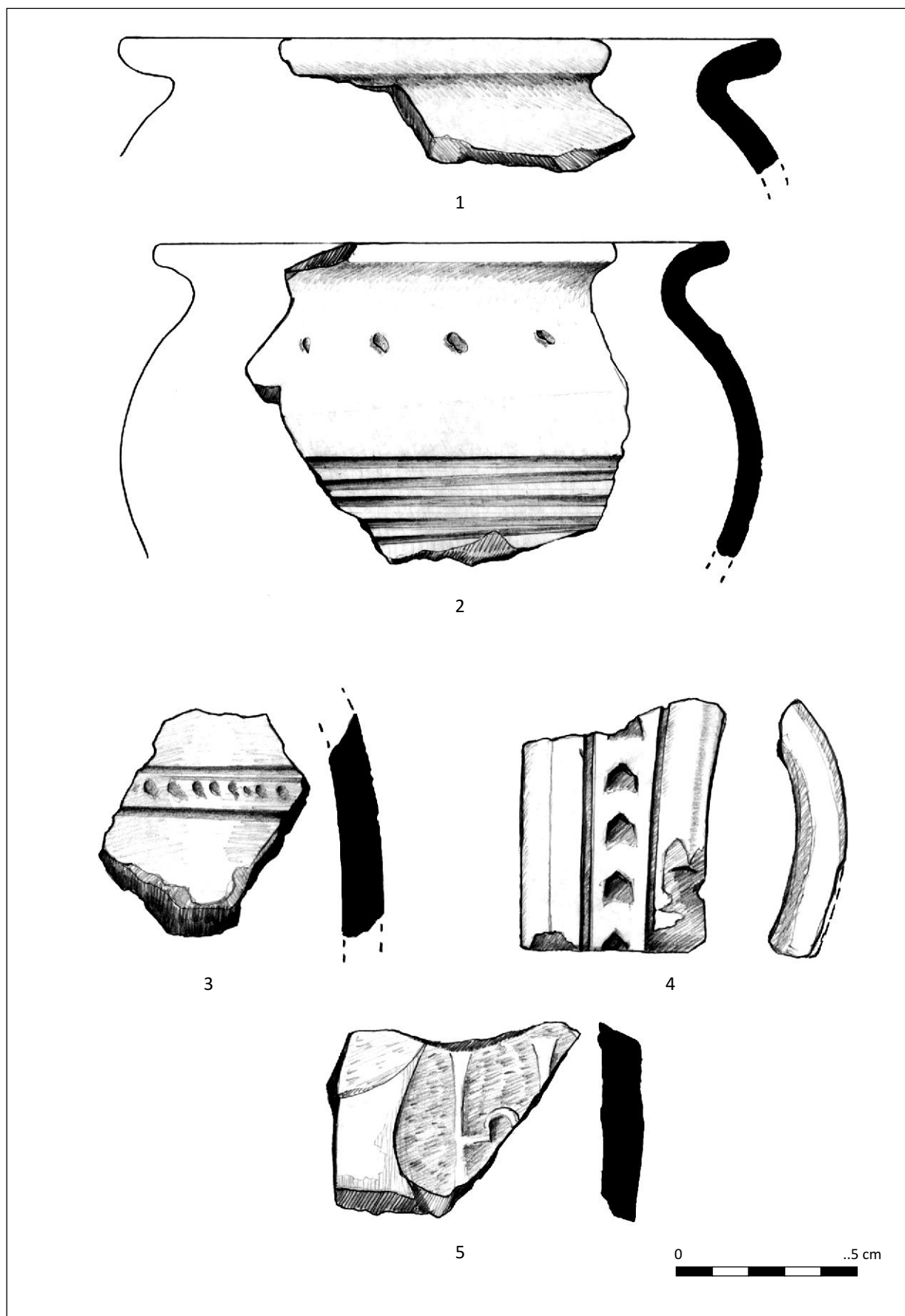
Planşa X. Vase întregi provenite de la *Şanţul Mare* (1889).

Planşa XI. Vas cu marcă de olar de la *Şanţul Mare* (1902).

Planşa XII. Fragmente de căzănele (1–4).

Planşa XIII. 1–3. Fragmente de vase ceramice; 4. Fragment de toartă; 5. Fragment de cahlă.

1898

1960

2010

Planșa XIV. Imagini din diferite perioade cu punctul de la Pecica *Șanțul Mare*.

COMITELE DE TIMIȘ. UN BARON AL REGATULUI MEDIEVAL MAGHIAR

Zoltan Iusztin*

Keywords: *Timiș County, administrative institutions, barons, cursus honorum, dignities.*
Cuvinte cheie: *comitatul Timiș, instituții administrative, baron, cursus honorum.*
Schlüsselwörter: *Komitat Temesch, Verwaltungsinstitutionen, Barone, cursus honorum.*

The Count of Timiș. A Baron of the Hungarian Kingdom (Abstract)

From the beginning of the XIIIth century, the most powerful dignitary in the territory between the rivers Mures, Tisza, Danube and the western slopes of the Transsylvanian Alps was the *Ban of Severin*. Despite its temporary vacancy, the rank and the dignity were maintained until the XVIth century, yet some historians like Maria Holban speak about a “fantastic existence”. Certainly, this is only one of the reasons who cause, during the XIVth and the XVth centuries, at the political level, a competitor institution. Then, without being officially included between the baronial ranks, the count's seat confers to the Count of Timiș himself the same form of address granted to the Transsylvania Voyvoda or the *Bans of Slavonia* and Croatia. This was not a spontaneous decision by the Central rulers, nor did it occur in a single moment, rather it was the result of an internal process reflecting the political changes at the south-eastern frontier of the medieval Hungarian Kingdom. In view of the Ottoman threats, the southern border became very fragile, necessitating that important human and financial resources be supplied for the defence of the frontier. The dignitary who would manage the entire situation and would lead a part of the operations for repelling the Ottoman raids would be the count of Timiș.

Introducere

Potrivit istoricului Erik Fügedi, în perioada secolelor XII–XIII ierarhia mării nobilimi a regatului Ungariei cuprindea patru trepte: cei mai influenți și puternici erau episcopii romano-catolici și baronii, după care urmau comiții și castelanii¹. Dacă, în privința prelaților, Biserica reprezenta sursa principală a autorității, în ceea ce îi privește pe baroni, statutul lor era legat de ocuparea demnităților de la curtea regilor arpadieni și de puterea financiară acumulată. Potrivit tradiției accesul la obținerea unei demnități baroniale era facilitat doar vechilor familii nobiliare, ai căror membri ocupaseră de-a lungul timpului funcții similare la curtea coroanei. Totuși tinerii membri nu erau instalați în asemenea demnități decât după ocuparea a diferite funcții militare sau auxiliare de la curte. Urma apoi integrarea lor în rândul mării nobilimi și anume, încadrarea lor în rândul comiților și castelanilor.

Deținerea funcției de castelan oferea o bază de început pentru cariera politică a tinerilor membri ai clanurilor, lărgă în același timp influența marilor familii, iar pe de altă parte lăsa drum deschis

nobilimii provinciale spre casta aristocrației². Din acest ultim punct de vedere accesul la statutul baronial era deschis și celorlalte categorii sociale sau nobilimii străine³, însă o asemenea ascensiune era dificilă, în special pentru stările inferioare.

Penultima treaptă a ierarhiei aristocrației era ocupată de conducătorii unităților administrative. Aceștia erau comiții, care avea rolul să administreze proprietățile și cetățile regale și despre care se menționează că, în perioada secolelor XI–XIII, erau funcționari ai coroanei⁴. Astfel, titulatura unui comitat oferea tinerilor membri ai familiilor nobiliare o avansare spre demnitățile baroniale, însă în multe cazuri aceasta era ocupată de baroni datorită beneficiilor financiare pe care le oferea⁵.

Cu toate că stingerea dinastiei arpadiene a determinat modificări și înnoiri instituționale, realitățile prezentate mai sus în ceea ce privește marea nobilime, au rămas valabile și în secolul al XIV-lea. Dinaștii angevini au impus un caracter feudal mai pronunțat instituțiilor nobiliare moștenite, însă

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, e-mail: parceval_zoli@yahoo.com.

¹ Fügedi 1986, 204–205.

² Fügedi 1986, 204–205.

³ Prin acest termen este desemnată nobilimea din afara granițelor regatului.

⁴ Eszlary 1963, 220–221.

⁵ Engel 2006, 179.

despre o schimbare fundamentală a sistemului politic din regatul maghiar nu poate fi vorba⁶.

Cele patru trepte ale ierarhiei nobiliare s-au menținut în continuare, însă intervine o lărgire a demnităților baroniale și o individualizare mai pronunțată a celorlalte instituții. Odată cu reunificarea regatului, numărul baronilor ajunge la 20, incluzându-i și pe demnitarii curții reginei⁷, însă doar unul dintre conducătorii unităților administrative se va regăsi între aceștia, și anume, comitele de Bratislava.

Desigur, fiecare din cei patru reprezentanți ai marii nobilimi prezintă caracteristici proprii, cărora li se pot consacra studii separate, dar în articolul de față dorim să ne concentrăm atenția asupra delegatului regal din fruntea comitatelor și, mai exact, doar asupra comitelui de Timiș și a ascensiunii sale în rândul baronilor.

Context extern și statut

În a doua jumătate a secolului al XV-lea a devenit o regulă ca în rândul demnitarilor regali, menționați în paragrafele documentelor oficiale, ultimul sau penultimul loc să fie ocupat de comitele de Timiș. Această realitate nu a corespuns secolului anterior, astfel titularul comitatului bănățean avea același statut cu al celorlalți comiți ai regatului. O primă schimbare este semnalată în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, atunci când politica ofensivă a regelui Ludovic este focalizată – pentru moment și cu rezultate nesemnificative – spre teritoriile de la granița sud-estică a regatului. Începând din acest moment titulatura comitatului Timiș va presupune și conducerea unităților administrative vecine, iar ca urmare suprafața teritoriile cărmuite de comite va rivaliza cu cele aflate în subordinea voievodului Transilvaniei sau ale banilor Slavoniei și Croației⁸.

Totuși, autoritatea pe care o va dobândi acest demnitar s-a datorat într-o primă etapă situației externe de la Dunărea Inferioară, iar apoi schimbărilor interne ale regatului și transformărilor instituționale.

Pătrunderea turcilor în peninsula Balcanică a determinat noi modificări politice, prin slăbirea, micșorarea și desființarea statelor creștine din zonă. Ungaria a încercat să profite de acest context pentru a-și extinde hotarele spre sud, obiectiv atins doar într-un procent infim, odată cu întemeierea banatului Bulgariei. Situația se modifică în momentul în care Poarta va prelua inițiativa ofensivă și va determina regatul să se repleze și să-și consolideze granițele sudice.

În acest context politic, demnitarul care va prelua sarcinile militare ale zonei aduse în discuție va fi comitele de Timiș. Pe de altă parte, ascensiunea sa politică a fost facilitată și de faptul că partea sud-estică a regatului, în special cea aflată în partea stângă a Tisei, și anume Banatul, a fost lipsită periodic de o demnitate baronială. Banul de Severin, cu toate că apărea în lista baronilor încă din anii 1232–1233⁹, nu deținea în sine o autoritate militară importantă, un motiv pentru care funcționalitatea sa în anumite perioade a fost pusă sub semnul întrebării¹⁰. Astfel, premisa unei ascensiuni politice pentru comitele de Timiș devenea reală.

Ca o primă etapă a acestui proces poate fi înregistrat declinul demnității banatului de Severin care, în perioada anilor 1335–1435¹¹, a fost ocupată doar 34 de ani, iar în rest a rămas vacantă¹² sau a ajuns în titulatura domnitorului Țării Românești.

În situația în care la hotarul sud-estic al Ungariei demnitatea baronială existentă nu este ocupată decât periodic, autoritatea politică a comitelui timișan cunoaște o consolidare treptată. Acest lucru s-a datorat cumulului de beneficii pe care le furniza titulatura comitatului Timiș, realitate adusă în vedere odată cu întemeierea banatului de Vidin.

Astfel, începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea conducătorul unității administrative va avea în permanență rang de baron. Primul în această listă este Dionisie Lackfi, amintit la conducerea comitatului Timiș în iunie 1366¹³, la un an de când regele Ludovic I, ocupase Vidinul și întemeiasse banatul Bulgariei¹⁴. Noului organism administrativ i-au fost atașate teritoriile și cetățile Banatului de Severin, iar titularul său a preluat și conducerea comitatelor din zonă¹⁵. Totuși, Dionisie Lackfi nu a figurat la conducerea comitatului Timiș în perioada în care a deținut titulatura banatului de Severin, ci în intervalul de timp în care a administrat voievodatul Transilvaniei și Banatul Bulgariei. Mai exact, considerăm că obținerea titlaturii Timișului a reprezentat o danie *pro honore*, ca urmare a numirii sale la conducerea banatului nou constituit și nu datorită administrării voievodatului. Pe baza acestui punct de vedere se poate afirma că următorul *comes Themesiensis*, Benedict Himfi, a fost instalat în toamna anului 1366, atunci când a devenit ban al Bulgariei¹⁶.

⁹ Achim 2003, 236.

¹⁰ Holban 1981, 55–60, 63–65, 67–69, 84–85.

¹¹ Petrovics 2010, 3.

¹² Petrovics 2008, 21–23.

¹³ Engel 1996, 202.

¹⁴ Engel 2006, 193.

¹⁵ Vezi tabelul de mai jos.

¹⁶ Holban 1981, 172, 174.

⁶ Fügedi 1986, 258–259.

⁷ Fügedi 1986, 187–188.

⁸ Engel 1987, 60.

Însă banatul din sudul Dunării încetează să mai ființeze în anul 1369, moment în care conducerea comitatului este preluată de palatin, dar în schimbul renunțării la administrarea a două comitate: Sopron și Vas¹⁷.

Potrivit unei opinii interesante, desființarea Banatului Bulgariei a determinat transferarea autorității sale comitelui de Timiș¹⁸. Situația s-ar datora imposibilității politice a Ungariei de a mai păstra teritoriile din sudul Dunării și abandonarea disputei privind titulatura Severinului – rămasă vacantă din anul 1359¹⁹ – cu domnul Țării Românești. Fără a nega acest proces instituțional, apreciem că data avansată pentru debutul său este prea timpurie, deoarece începând cu anul 1370 conducerea comitatului este deținută de vicecomiții palatinului Ladislau de Oppeln. Însă, chiar dacă din punct de vedere politic nu se poate vorbi de vreo schimbare radicală, beneficiile financiare și militare pe care le furniza administrarea comitatului timișan au stârnit interesul celor mai mari demnitari ai regatului.

Despre consolidarea autorității politice a titlurii sale se poate vorbi din momentul reînălțării în funcție a lui Benedict Himfi. Al doilea mandat al acestuia la conducerea comitatului nu este legată de ocuparea vreunei demnități baroniale. Cu toate că devenise baron, Benedict Himfi deținea, în anul 1371, doar titulatura comitatelor Timiș și Cenad, iar anul următor cumula și conducerea Carașului²⁰ și, probabil, a Cuvinului. Chiar dacă acest moment nu poate corespunde cu înscrierea titlaturii comitatului între demnitățile baroniale, observăm că ocuparea sa este înregistrată în *cursus honorum*-ul lui Himfi, care avansase la statutul de baron încă din anul 1362, când fusese numit la conducerea comitatului Bratislava²¹. Acest lucru este întărit și de continuarea carierei sale, care nu se finalizează cu administrarea comitatului bănățean, ci continuă cu reînălțarea sa la conducerea Bratislavei. Faptul că ocuparea titlaturii comitatului Timiș, împreună cu administrarea altor trei comitate bănățene, reprezintă o etapă de final din cariera unui baron, ne determină să considerăm că demnitatea în sine capătă o anumită importanță în cadrul politicii interne.

Foarte probabil plusul de autoritate pe care îl obține comitele de Timiș în această perioadă s-a datorat situației externe, astfel că scaunul său nu a mai fost atașat, ca sursă de beneficii, unei demnități baroniale, ci a rămas de sine stătător. Începând

cu anul 1371 primele raiduri otomane devastau teritoriul sudic al regatului, dar regele Ludovic se implica într-un conflict cu rezultate schimbătoare în Peninsula Italică²². În pofida unei aparente indiferențe, se poate că amenințarea otomană a fost luată în serios, iar pentru apărarea hotarelor sudice a fost delegat Benedict Himfi. Acest lucru este confirmat și de observația potrivit căreia, în deceniul opt a secolului al XIV-lea, teritoriul Banatului a fost conservat, prin transformarea sa într-o provincie cu sediul la Timișoara²³.

Totuși, nici în această perioadă comitele de Timiș nu a fost integrat în cercul restrâns al demnităților baroniale, ba mai mult, începând cu anul 1375, titulatura comitatului a fost atașată demnității palatinale. În condițiile în care amenințările otomane încetează – pentru moment – iar regele Ludovic I antrenează toate resursele țării în campaniile sale din peninsula Italică, conducerea comitatului rămâne în mâinile palatinului Nicolae Garai²⁴.

După cum putem observa practicarea unei politici occidentale lasă într-un plan secund hotarul de la Dunărea Inferioară, fapt ce determină diminuarea influenței și importanței autorităților locale din această arie. Apoi, moartea regelui crează animozități și dispute interne, situație în care Nicolae Garai va păstra titulatura comitatului bănățean până la moartea sa, cu toate că după încoronarea lui Carol al II-lea fusese înlocuit din demnitatea de palatin și numit la conducerea Dalmației și Croației²⁵. Chiar și după uciderea lui Garai, la sfârșitul lui iulie 1386, conducerea comitatelor Timiș și Cenad rămâne mai departe în posesia vicecomiților săi, care sunt anunțați abia la 22 august de instalarea noilor comiți: Ladislau și Ștefan Losonci²⁶. Din acest moment și până la mijlocul deceniului zece, comiții de Timiș vor fi schimbați în permanență.

Însă, așa cum observă și istoricul Engel Pál, se întrezărește o schimbare în privința funcției comitelui timișan, care timp de două decenii crează o unitate administrativă a Banatului prin unificarea conducerii comitatelor Cenad, Caraș, Cuvin și a districtelor românești dintre Lugoj și Orșova²⁷.

Ascensiune politică

În ceea ce privește ascensiunea politică a funcției bănățene, un interes îl prezintă carierele lui Ladislau Bebek și Ladislau Sárói, care au funcționat câte doi ani la cârma comitatului. Primul și-a

¹⁷ Engel 1996, Vas.

¹⁸ Kristó 1988, 152–160; Engel 1996, 34–35.

¹⁹ Engel 1996, Szörényi bán.

²⁰ Engel 1996, 202.

²¹ Fejér IX/3, 312.

²² Kristó 1988, 163–164.

²³ Petrovics 2010, 5.

²⁴ Engel 1996, 202.

²⁵ Dl. 7086; Dl. 65803.

²⁶ Krassó 1882, 164.

²⁷ Engel 1982, 889, 891, 918–920.

început activitatea politică administrând comitatul Maramureș, căruia i s-au adăugat Satu Mare și Ugocea²⁸, iar apoi Nytra. Apreciem că promovarea sa în rândul baronilor a avut loc în momentul numiri sale în calitate de magistrul al curiei reginei (1387–1388), datorită faptului că această funcție apare între demnitățile menționate de Fügedi Erik²⁹. Apoi, cariera sa continuă cu ocuparea titlaturii Timișului, perioadă în care conduce și comitatul Zarand. Despre unitatea administrativă din urmă se menționează că a fost lăsată în seama comitelui de Timiș începând cu anul 1387 și până la începutul secolului al XV-lea³⁰. Includerea unui alt comitat sub autoritatea comitelui timișan se datorează faptului că acesta se distinge ca putere și importanță politică față de ceilalți funcționari regali. Astfel, considerăm că în această perioadă el urcă într-o etapă intermediară dintre funcția de comite și demnitățile baroniale, a cărei evoluție naturală va fi integrarea sa în rândul acestora din urmă.

În acest sens, exemplară este cariera lui Ladislau Sárói, care a parcurs toate treptele politice pentru a ajunge baron. Prima funcție pe care o deține este cea de vicecomite de Vas, pentru ca începând cu anul 1387 să îl întâlnim la conducerea comitatului Fejér, în calitate de titular³¹. În perioada în care devine comite, Ladislau este împroprietărit cu cetatea Levice (1388)³². Proprietățile sale se înmulțesc în momentul în care ajunge la conducerea comitatului Timiș, perioadă în care primește cetatea Șiria. Potrivit scrisorii de danie, Ladislau s-a numărat printre fideli coronei și a luptat pentru integritatea regatului. Una dintre aceste acțiuni adevărate este că, în calitate de comite de Timiș, a respins raidurile de pradă ale turcilor și sârbilor de pe teritoriile Banatului de Mačva și a comitatelor Srem, Caraș și Timiș, ajungând până la cetatea Vitinice³³. În același document el poartă titlatura de *magnifico*, dar datorită faptului că textul daniei nu s-a păstrat în original, ci a fost transcris în anul 1406, nu putem aprecia dacă era baron în perioada administrării Timișului. Totuși, el a participat la apărarea graniței sudice în calitate de comite, ceea ce demonstrează indirect importanța funcției deținute.

Datorită aprecierii de care se bucura la curte, Ladislau Sárói primește cetățile Güssing și Reviște, iar în schimb renunță la cetatea Șiria³⁴. Până în acest moment nu deținuse nicio demnitate baronială,

dar fără îndoială se număra printre nobilii potențați ai regatului. Însă, după îndeplinirea mandatului de la conducerea comitatului bănățean, în anul 1392, Ladislau Sárói este avansat la demnitatea de ban al Slavoniei, iar după o scurtă perioadă devine *magister ianitorum regaliūm*³⁵.

Prin prezentarea unui asemenea *cursus honorum* este evident că funcția de comite al Timișului a reprezentat o rampă de lansare spre demnitățile baroniale. Totuși, nu există o regulă în acest sens, mai ales că la finalul aceluiași an conducerea comitatului revine banului de Severin, Detre Bebek, deoarece unul dintre familiarii săi este amintit la 17 septembrie 1392 în funcția de vicecomite al Timișului³⁶. Alte informații nu există, dar foarte probabil administrarea comitatului a revenit banului de Severin până în anul 1394, când scaunul acestuia din urmă va rămâne vacant teoretic timp de 14 ani, iar practic 32³⁷.

În acest interval absența demnității baroniale din zona bănățeană va fi suplinită de titularul Timișului, fără ca numele său să apară în lista binecunoscută a baronilor din actele emise de cancelarie.

Nos vterque Nicolaos...

La sfârșitul secolului al XIV-lea titlatura comitatului nu mai reprezenta anexa unei demnități baroniale, ci își crea propria identitate politică și administrativă prin unificarea teritoriilor dintre Mureș, Tisa, Dunăre și Munții Banatului. Astfel, Nicolae Csáki, care devine comite în anul 1394, nu deține vreo demnitate baronială până în anul 1402, când este instalat la conducerea Transilvaniei³⁸. Însă, în perioada în care a deținut titlatura Timișului, Nicolae Csáki a fost numit și la conducerea celorlalte comitate bănățene, cu excepția Aradului. Este amintit în calitate de comite al Cenadului, Carașului și Cuvinului din anul 1394 până în anul 1402³⁹, perioadă ce corespunde cu îndeplinirea mandatului timișan. În anul 1395 devine titularului Zarandului și Bihorului, iar patru ani mai târziu administrează și comitatul Csongrád⁴⁰. În anul 1397 Nicolae Csáki deține funcția de jude al cumanilor⁴¹, dar demnitatea nu era una baronială. Chiar dacă în marea majoritate a

³⁵ Dl. 7768.

³⁶ Zs. I, 2622.

³⁷ Instalarea lui Filipo Scolari în anul 1408 în această demnitate s-a făcut doar pentru a-l putea înscrie în ordinul dragonului, deoarece calitatea de comite de Timiș nu era prevăzută ca o demnitate baronială potrivit legilor din anul 1350.

³⁸ Zs. II, 1408.

³⁹ Engel 1996, 202.

⁴⁰ Zs. I, 6001.

⁴¹ Zs. I, 4951.

²⁸ Engel 1996, Szatmár.

²⁹ Fügedi 1986, 187–188.

³⁰ Engel 1996, Zarand.

³¹ Engel 1996, Fejér.

³² Kristó 1994, 406.

³³ Dl. 65839.

³⁴ Zs. I, 1626, 2122.

cazurilor această funcție era atașată unei demnități baroniale, *iudex Cumanorum* nu oferea titularului său înscrierea în rândul acelor *barones* amintiți în lista sfatului regelui sau al regatului. Singura funcție care îl apropia pe Nicolae Csáki de prestigiul și puterea baronilor era titulatura Timișului.

În paralel observăm că administrarea comitatului a reprezentat pentru Nicolae Csáki începutul unui *cursus honorum*, ce a continuat apoi cu guvernarea voievodatului Transilvaniei timp de 13 ani.

Însă Nicolae Csáki nu a ocupat singur această funcție, ci împreună cu Nicolae Marcali. Faptul că două persoane erau instalate la conducerea unui comitat nu reprezenta o noutate, dar această practică era specifică demnităților baroniale. Pe de altă parte, observăm că în numeroase cazuri, dacă comitatul este administrat de două sau mai multe persoane, acestea dețin statutul de baroni și conduc mai multe unități administrative. Un exemplu cunoscut este cel al lui Ioan de Hunedoara și Nicolae Újlaki, care au figurat la conducerea voievodatului Transilvaniei și banatului de Severin într-o perioadă comună⁴². Desigur, numirea celor doi la conducerea Transilvaniei s-a făcut într-un context tulbure, când animozitățile dintre susținătorii regelui Vladislav I și partida reginei Elisabeta încă nu se stinseseră, iar ei aveau datoria de a pacifica partea estică a regatului⁴³.

Dificultatea mandatului le-a facilitat acumularea mai multor demnități și funcții, dintre care unele individuale. Astfel, cei doi nu au deținut permanent aceleași atribuții, iar dintr-un alt punct de vedere istoricii consideră că administrarea Transilvaniei i-ar fi revenit doar lui Ioan de Hunedoara. Buna înțelegere între cei doi prieteni și tovarăși de arme ar fi fost cauza unui acord tacit prin care partea regatului de la vestul Tisei se afla în mâinile lui Újlaki, în timp ce estul sub autoritatea lui Ioan de Hunedoara⁴⁴. Însă, dacă realitățile politice de la începutul deceniului cinci erau mai tensionate, anul 1445 găsește întreaga scenă politică din regat schimbată. În acest moment conducerea Ungariei rămâne în mâinile baronilor și a stărilor, în lipsa unui rege matur, iar în ceea ce privește Transilvania⁴⁵, provincia rămânea mai departe sub administrarea lui Újlaki și Ioan de Hunedoara, care împărțeau și conducerea banatului de Severin⁴⁶. În profida acestor analogii, deceniul cinci al secolului

al XV-lea prezintă o realitate politică diferită față de începutul aceluiași veac.

Din acest motiv considerăm că cel mai bun exemplu pentru confirmarea ipotezei de mai sus este chiar al celor doi comiți aduși în discuție: Nicolae Csáki și Nicolae Marcali. Începând cu anul 1402 cei doi vor administra voievodatul Transilvaniei și comitatul Solnok, dar până la 10 aprilie mai sunt amintiți la conducerea Timișului⁴⁷.

Închizând această paranteză observăm că cei doi comiți administrau, până la sfârșitul anului menționat, aproape întregul Banat, la care se adăugau cele două comitate din dreapta Mureșului și Csongrád. Imensul teritoriu aflat sub autoritatea comitelui de Timiș ar fi o dovadă importantă pentru a confirma integrarea lor în rândul baronilor. Însă Nicolae Csáki și Nicolae Marcali nu au condus întreaga zonă din momentul numirii lor în funcția de comiți ai Timișului, în anul 1394, ci treptat. Autoritatea lor crește spre finalul secolului al XIV-lea, când teritoriului pe care îl administrau se apropia ca întindere de Transilvania sau Slavonia, motiv pentru care statutul lor politic nu putea fi inferior baronilor.

Foarte probabil situația externă a avut un rol important în consolidarea autorității celor doi comiți. Dezastrul de la Nicopole și ascensiunea Porții, care și-a fixat granița pe Dunăre, a determinat întărirea hotarelor sudice predispuse invaziei otomane. În acest context resursele financiare și umane au fost mărite, pentru a se realiza o apărare solidă în fața noului pericol. Din aceste motive statutul și importanța demnitarului care va avea sarcina să organizeze întregul sistem defensiv din zona bănățeană va crește în condițiile în care Ungaria va abandona inițiativa ofensivă.

Astfel, nu ar fi greșit să considerăm că Nicolae Csáki și Nicolae Marcali au conferit funcției timișene un caracter baronial începând cu anul 1397, atunci când devin juzi ai cumanilor, sau chiar mai devreme.

Baronul de Timiș

Fără nicio îndoială, numele celui de care se leagă consacrarea comitelui de Timiș în calitatea de baron este Filipo Scolari. Ascensiunea condotierului florentin a beneficiat de numeroase studii de specialitate, care au atins și chestiunea titulaturii comitatului bănățean⁴⁸.

De la numirea sa în funcție, în anul 1404, Scolari se număra printre cei mai puternici baroni din regat. Chiar Sigismund îl amintește între baronii țării, începând din anul 1405, când în câteva

⁴² Voievozi ai Transilvaniei (1441–1446) și bani de Severin (1445–1446).

⁴³ Engel 2006, 303–304.

⁴⁴ Engel 2006, 303–304.

⁴⁵ Cei doi dețineau din aprilie 1441 și conducerea comitatului Timiș.

⁴⁶ Dl. 102496; DF. 213128.

⁴⁷ DF. 259911.

⁴⁸ Petrovics 2010; Hațegan 1997; Engel 1987, 60–64.

documente poartă titlul de *magnificus*⁴⁹. Cu toate că Scolari era unul dintre cei mai influenți baroni ai regelui, datorită administrării comitatului Timiș, tradiția păstrată de cancelarie și legile din anul 1350 se opuneau menționării sale între baroni.

Aceasta a fost singura opoziție pentru recunoașterea statutului de baron al florentinului, fapt ce îl determină pe Engel P. să susțină că, pentru a-l integra în ordinul dragonului, regele Sigismund i-a acordat titulatura banatului de Severin, deoarece membrii acestei organizații cuprindeau doar conducători și demnitari⁵⁰. Însă titlul consfințea o situație care dăinuia din 1404, de când florentinul se afla în stăpânirea teritoriilor și cetăților banatului, în afară de Turnu Severin. Atunci nu poate să ne

nedumerească faptul că într-un an de zile, această titulatură nu mai este folosită de Scolari, a cărui primă demnitate este cea de *comes Themesiensis*.

Faptul că documentele oficiale continuau omiterea sa din rândul demnitarilor se datorează doar practicii cancelariei, care nu a înregistrat noua schimbare politică. Din această cauză ar fi o eroare să considerăm că despre comitele de Timiș se poate confirma că a devenit baron doar din deceniul al cincilea al secolului al XV-lea, când funcționarii cancelariei au consfințit noua realitate politică și instituțională internă. Fără îndoială, atașamentul acestora față de tradiție a omis înregistrarea schimbării statutului comitelui de Timiș, care avusese loc încă de la finalul secolului al XIV-lea.

*Comiții de Timiș în secolele XIV–XV*⁵²

Comitatul Timiș				Documente	Cursus Honorum
Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută			
1	Nicolae Treutul	7 VI 1318 –	Timișoara	AO V, 710, 154	I. Comite de Timiș și Nytra (1321–1322); Castelan de Dobrá Voda (1320–1323).
		31 III 1323			II. Comite de Bratislava (1323–1349); Castelan de Devin (1326), Bratislava (1326–1327) și Ostrý Kameò (1336).
				DF. 239328	III. Judecător (1350–1353).
2	Pousa de Szer	21 IV 1325	Sebeș (1325, 1355)	AO. IX, 148.	I. Comite de Timiș.
					II. Comite de Caraș (1325–1346) și Cuvin (1340–1347); Castelan de Haram (1330), Vârșeț (1342), Golubac (1342).
					III. Comite de Caraș (1349–1453); Castelan de Golubac (1350).
3	Nicolae Janki	29 XI 1329– 29 III 1336		DF. 266365	I. Castelan de Carașova și Vârșeț (1323).
					II. Procurator al regelui (1330).
				DL. 40721	III. Castelan de Vârșeț (1335).
4	Chuka de Toldi	22 IV 1337– 9 IX 1343	Timișoara (1341)	DL. 51054	I. Castelan de Carașova și Vârșeț (1323).
				(Temes, 44.) DL. 40914	II. Comite de Timiș.
5	Nicolae de Berecsău	22 VIII 1349– 3 VIII 1351		DL. 51531	
				Temes, 78–79.	
6	Ioan Hagymás de Berecsău	1 IV 1357– 15 II 1362	Timișoara (–1357)	Engel 1996, 202.	Aulicus (1351)
				Temes, 99.	

⁴⁹ Engel 1987, nota 90.

⁵⁰ Engel 1987, 63.

⁵¹ Alte studii cu privire la arhontologia comiților de Timiș: Pesty 1863, 159–267; Fenyvesi 1993, 260–262; Csánki 1890, 688–717, 757–788; Engel 1996, 202.

Comitatul Timiș				Documente	Cursus Honorum
Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută			
7	Dionisie Lackfi	20 VI 1365–1366		Engel 1996, 202.	I. Mare comis regal (1343–1359).
					II. Ban de Severin (1355–1359), Comite de Cuvin și Caraș (1355–1360); Castelan de Haram (1355).
					III. Voievod al Transilvaniei (1359–1367), ban al Bulgariei și capitan de Vidin (1365–1366); Comite de Arad (1359–1367); Castelan de Cetatea de Baltă (1360), Gogan(1360), Hașeg (1360), Rupea (1362), Almașu (1363), Ciceu (1364), Gureni (1364), Lita (1364), Bologa (1364).
8	Benedict Himfi	1366–1369	Timișoara (1368, 1371), Jdioara, Sebeș (1368)	DL. 47873	I. Castelan de Somló (1352–1354).
					II. Comite de Komárom (1357–1360) și Pilis (1358–1360); Castelan de Visegrád (1358).
				DF. 285837	III. Comite de Szatmár, Ugocea și Maramureș (1360–1362); Castelan de Nyaláb (1362).
					IV. Comite de Bratislava (1362–1365); Castelan de Somló (1363) și Bratislava (1365).
				Fejér IX/4, 120.	V. Ban al Bulgariei (1366–1369), Comite de Caraș și Cuvin (1365–1367); Castelan de Haram, Orșova și Mehadia (1366).
9	Ladislau de Oppeln	1369–	Timișoara	DF. 285841	I. Palatin cu titlu de duce (1367–1372); Comite de Sopron, Vas (1367–1369), Bihor, Bratislava, Caraș, Cuvin, Nyitra și Turóc (1367–1372); Castelan de Hrušov (1365–1366), Bojnice, Holíč, Léva, (1367), Haram (1367–1370), Bratislava (1367–1371), Devin, Tapolcsány (1367–1372), Plavec, Šintava, Šoimi (1370), Pajštún (1371–1372), Blatnica (1372), Jelenec (1369–1376).
		11 XI 1371–1371		Engel 1996, 202.	II. Comite de Abaúj și Zemplén (1375–1387); Castelan de Újhely (1376), Trebišov (1380) și Orava (pp. 1388).
	Benedict Himfi	11 XI 1371–13 I 1375		DL. 52233	VI. Comite de Sopron și Vas (1369–1370).
					VII. Comite de Cenad (1371–1375), Caraș și Cuvin (1372–1375); Castelan de Orșova, Mehadia, Șemlacul Mare (1372), Haram (1374–1375) și Döbrönte (pp.).
				Temes, 133.	VIII. Comite de Bratislava (1379–1380), Fejér, Győr, și Komárom (1379–1380); Castelan de Csókakő, Vitány, (1379), Csesznek, Gesztes (1379–1380) și Devín (1380).
10	Nicolae Garai	1375–	Timișoara (1376–1380)	DL. 42011	I. Ban de Mačva (1359–1375); Comite de Baranya, Bodrog, Srem și Valkó (1359–1375); Castelan de Vrbova și Harsány (1375).
		25 VII 1386	Cseri		II. Palatin (1375–1385); Comite de Bars și Bratislava (1375–1377), Cenad, Cuvin și Caraș (1375–1386); Castelan de Bocșa (1375–1381), Pajštún, Haram, Dobrá Voda, Korlátka, Ostrý Kameò (1376), Bratislava (1376–1378), Óvár (1376–1380), Cuvin, Ilidia (1382), Șemlacul Mare, Vârșeț (1382–1386) și Ugod (pp.).
			Sebeș, Jdioara (1386)	Krassó 1882, 164.	III. Ban al Dalmației și Croației (1385–1386); Castelan de Plavec (1378).

Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum	
Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută			
11	Ladislau Losonci	22VIII 1386 –1387	Jdioara	Krassó 1882, 164.	I. Castelan de Bystrica (1385–1386) și Hrièov.
			Sebeș		II. Comite de Timiș și Cenad (1386–1387); Castelan de Vârșeț și Șemlacul Mare (1386); Cavaler al curții (1386).
			–1386		III. Ban de Severin (1387); Castelan de Pâncota și Dezna (pp.).
					IV. Ban al Dalmației și Croației (1387).
					V. Ban al Slavoniei (1387–1389); Castelan de Okics (1388), Slanec (pp.)
12	Ștefan Losonci	22VIII 1386–	Jdioara	Krassó 1882, 164.	I. Castelan de Bystrica (1385–1386) și Hrièov.
			Sebeș (1386)		II. Comite de Timiș și Cenad (1386–1388); Castelan de Vârșeț și Șemlacul Mare (1386).
		20 VIII1387		Temes, 152.	III. Ban de Severin (1387–1388); Castelan de Mehadia (1387), Pâncota și Dezna (pp.).
					IV. Ban al Dalmației și Croației (1387); Castelan de Okics (1388), Slanec (pp.).
					V. Ban de Mačva (1390–1392); Comite de Baranya, Valkó, Bereg și Bodrog (1390–1392); Castelan de Debrc și Munkács (1391).
13	Ladislau Bebek	1388–		Zs. I, 1138.	I. Comite de Maramureș Szatmár și Ugocea (1375–1377).
		11 III 1390			II. Comite de Nytra (1378–1380),
					III. Magistru al curiei reginei (1387–1388).
				Temes, 191.	IV. Comite de Timiș și Zarand; Castelan de Șiria
					V. Mare vistier al regelui (1390–1393); Comite de Abaúj și Borsod (1390–1393); Castelan de Diósgyőr (1390–1392).
14	Ladislau Sárói	5 IV 1390 –		Zs. I, 1432	I. Vicecomite de Vas (1384–1385).
		24 VI 1392			II. Comite de Fejér (1387–90); Castelan de Csókakő (1387–1388) și Levice (pp.1388).
				DL. 94446	III. Comite de Timiș și Zarand; Castelan de Șiria, Güssing și Reviște (pp. 1391).
				Zs. I, 2543	IV. Ban al Slavoniei (1392).
					V. Mare ușier regal (1392–1395); Comite de Liptó (1392); Castelan de Starhrad (1392).
15	Detre Bebek	17 IX 1392–1393		Zs. I, 2622.	I. Mare stolnic regal (1379); Castelan de Orava (1379)
					II. Purtătorul drapelului regelui și reginei (1383–1387); Comite de Turóc (1384).
					III. Magistru al curiei reginei (1388);
					IV. Ban al Slavoniei (1389–1392); Castelan de Medvedgrad (1390).
					V. Ban de Severin (1392–1393); Comite de Timiș și Zarand; Castelan de Șiria.
					VI. Ban al Slavoniei (1394–1397); Castelan de Sokol și Medvedgrad (1394–1396)
					VII. Palatin (1397–1402); Comite de Borsod, Liptó, Nógrád Szepes și Turóc (1397–1402), Fejér (1397–1398); Castelan de Djurdjevac (1398), Starhrad, Sáros, Szepesvár, Diósgyőr (1399), Liptovský Hrádok (1402).

	Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum
	Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută		
16	Szécsi Frank	1393–1394		DL. 52788	I. Ban de Severin 1393; Comite de Caraș (1394).
					II. Vistier (1394–1396); Comite de Csepel.
17	Nicolae Csáki	10 VIII 1394 –	Timișoara	Temes, 244.	I. Comite de Timiș și Jude al cumanilor (1397–1400); Comite de Caraș, Cuvin (1394–1402), Zarand (1395–1402), Bihor (1395–1403), Békés (1398–1402) și Csongrád (1399); Castelan de Șiria (1397) și Haram (1401).
		22 IX 1402			II. Voievod al Transilvaniei (1402–1403); Castelan de Hațeg (1402).
					III. Comite de Békés și Bihor (1409–1426).
				DL. 53176	IV. Voievod al Transilvaniei și Comite de Solnoc (1415–1426); Castelan de Adorian, Hațeg (1417–1422), Tâlmăciu (1418–1419), Lotrioara (1419), Lita (1419) și Cetatea de Baltă (1423).
				Temes, 326.	
18	Nicolae Marcali	10 VIII 1394 –	Timișoara	Temes, 244.	I. Comite de Timiș și Jude al cumanilor (1397–1400); Comite de Caraș, Cuvin (1394–1402), Zarand (1395–1402), Békés (1398–1402) și Csongrád (1399), Castelan de Șiria (1397).
		10 IV 1402			II. Voievod al Transilvaniei (1402–1403) și Castelan de Hațeg (1402).
				DF. 245611, DF. 259911	III. Comite de Somogy (1409–1413) și Membru al consiliului regal (1412).
19	Ioan Garai	21 IX 1402–		Fejér X/4, 137	I. Comite de Timiș.
		22 XI 1403		Temes, 332.	II. Relator (1404–1427) si membru al ordinului dragonului (1408).
					III. Voievod de Ozora (1412–1417).
					IV. Comite de Pozsega (1417). V. Castelan de Kőszeg (1428). Castelan de Veliki Kalnik, Simontornya, Tokaj și Tállya (1410) (primate in zalog)
20	Filip Kórógyi	17 VI 1404–		DL. 56562 Krassó 1882, 246.	I. Comite de Timiș și Caraș 1404; Castelan de Carașova, Mehadia (1402), Vârșet și Korog (1403).
					II. Curier al regelui (1406).
		26 VIII 1404		Temes, 337.	III. Relator al lui Garai (1410).
					IV. Mare vistier al reginei (1413–1419).
21	Ioan Alsáni	17 VI 1404–		DL. 56562	I. Comite de Timiș și Caraș (1404); Castelan de Carașova (1404), Vârșet, Mehadia (1402), Kamengrad,
		26 VIII 1404		Krassó 1882, 246.	II. Mare paharnic al regelui (1406–1417); Castelan de Vervár (pp.) și Pata.
				Temes, 337.	
22	Filipo Scolari	12 XI 1404 – 20 XI 1426	Timișoara	Temes, 339.	I. Comite a cămării de sare și relator (1401–1408).
			Jdioara		II. Comite de Timiș, Arad, Caraș, Cuvin și Cenad (1404–1426); Castelan de Vârșet (1406–1408).
			–1414		III. Vistier (1407–1408); Comite de Csongrád (1407–1426) și Fejér (1408–1413); Castelan de Bobovac (1407) și Dubovac (1414).
				Temes, 601.	IV. Ban de Severin (1408–1409); Comite de Zarand (1409–1426).
					V. Jude al cumanilor (1324–1326); Castelan de Mehadia (1413) și Ozora (pp.).

	Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum			
	Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută					
23	Ștefan Rozgonyi	25 VII 1427– 21 III 1438 ⁵¹	Timișoara	Fejér X/6, 905.	I. Comite de Bakony și Castelan de Essegvár (1410–1439).			
			(1427–1437)		II. Guvernator de Veszprém (1417–1426); Castelan de Veszprém (1418–1423).			
					III. Comite de Győr (1422–1439); Castelan de Eger (1424) și Gesztes (1432–1437)			
				DL. 13161	IV. Comite de Fejér (1425–1439); Castelan de Csókakő (1425–1437) Tata (1430–1439).			
					V. Comite de Timiș; Castelan de Döbrököz (1437, zălog), Pata (1437) și Vitány (1439, zălog).			
24	Emeric Marcali	1 IV 1438–	Sebeș	DL. 13169	I. Cavaler al curții (1414).			
		1 V 1439	–1439		II. Ban de Severin (1427–1428); Comite de Somogy și Verőce (1427–1444).			
				DL. 13367	III. Mare ușier regal (1434–1438).			
					IV. Mare stolnic regal (1439–1440).			
				DL. 13402	V. Mare ușier regal (1446–1448); Castelan de Babócsa (pp.), Fejérkő(pp.), Pata (pp.), Szentgyörgy (pp.), Zalavár (pp.).			
25	Ioan Marcali	1 IV 1438–	Sebeș		I. Comite de Verőce (1430–1443);Cavaler al curții (1433).			
		1 V 1439	–1439		II. Mare ușier regal (1435–1438).			
					III. Comite de Timiș.			
					IV. Comite de Somogy (1440–1444); Castelan de Zalavár.			
					V. Mare ușier regal (1447–1449). Comite de Verőce (1448–1454).			
					VI. Comite de Somogy (1449–1459); Comite de Zala (1451–1456). Castelan de Verőce			
					VII. Jude al cumanilor (1456).			
					VIII. Ban al Slavoniei (1457).			
26	Ladislau Hagymás de Berecsău	24 IV 1438 – 17 IX 1439	Sebeș,	DL. 13180	I. Curtean la Konstant (1414–1418).			
			Jdioara		II. Cavaler al curții (1418).			
			–1439	Teleki X, 73.	III. Căpitan de Belgrad (2428).			
					IV. Comite de Trencin și castelan de Trencin (1429).			
				V. Comite de Timiș și castelan de Șoimoș (zălog).				
			27	Andrei Harapki	1439–1441	Timișoara		I. Curtean al regelui la Konstant (1414–1432).
						–1440		II. Purtătorul drapelului (1432).
	III. Comite de Caraș (1427–1428).							
	IV. Comite de Timiș.							
28	Gheorghe Orbonász	22 III 1441– 7 III 1442		DL. 55238	I. Castelan de Carașova (1437) și Borzafő (1439)			
					II. Castelan de Șoimoș (1441)			
				DL. 55248	III. Comite de Timiș.			
29	Nicolae Újlaki	17 IV 1441– 15 III 1446		Engel 1996, 202.	I. Castelan de Bátorkő (1436–1442), Hlohovec (pp. 1437–1458) și Tematín (pp. 1438).			
					II. Ban de Mačva (1438–1458); Comite de Bács Baranya, Bodrog, Tolna, Valkó (1438–1458) și Fejér (1440–1458); Castelan de Harsány Petrovaradin (1440–1441).			

	Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum
	Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută		
30					III. Voievod al Transilvaniei (1441–1458), comite secuilor (1441–1446), jude al cumanilor (1448–1449) și căpitan de Belgrad (1441–1446, 1456); Comite de Arad, Cenad, Csongrád, Cuvin, (1441–1446), Maramureș (1441–1445), Győr (1453), Somogy (1444–1458), Verőce (1444) și Nyitra (1454–1455); Castelan de Szombathely (1441–1447), Bran, Királykő (1443), Szeged (1443–1445), Beletinci, Brezovica (1444), Tamási (1444–1445), Visegrád (1444–1454), Bratislava (1450), Hegyesd (1451–1458) și Rodna (1453).
					IV. Ban de Severin (1445–1446) și comite de Torontal și Zarand (1445); Castelan de Döbrököz, Gesztes (pp.–1458), Deva, Görény, Palota (1445), Cuvin, Kaposújvár, Szigliget (1445–1458).
					V. Ban al Slavoniei (1457–1458); Castelan de Essegvár (1457–1458).
	Ioan de Hunedoara	8 IV 1441–	Timișoara (1441–1456)	DL. 36899	I. Cavaler al curții (1434–1435).
		4 VIII 1446	Jdioara		II. Ban de Severin (1439–1446); Castelan de Gureni, Mehadia, (1439), Orșova (1439–1443), Turnu Severin (1439–1456) și Lipova (1440–1456 pp.).
			–1440	Engel 1996, 202.	III. Voievod al Transilvaniei (1441–1446), comite secuilor (1441–1446) și căpitan de Belgrad (1441, 1449–1456); Comite de Arad (1441–1456), Maramureș (1441–1445), Solnoc (1441–1446), Cenad, Csongrád, Cuvin, Caraș (1441–1456), Bihor (1443–1446), Bran (1443–1456), Ugocea (1444–1446), Szabolcs (1444–1451), Satu Mare (1445–1453) și Kraszna (1445–1456); Castelan de Hölgykő (1442), Șoimoș (1443), Szeged (1443–1445).
		1455–	Sebeș (1443–1456)		IV. Guvernator al regatului (1446–1453); Comite de Bratislava (1450–1452), Torontal (1451), Nyitra (1452) și Gömör (1452–1453); Castelan de Nagytapolcsány (1447), Hațeg (1448–1456), Derencsény (1452), Deva, Hunedoara (1446–1456), Sebesvár (1447–1449) Solymár (1449).
31		28 IV 1456			V. Căpitan general al regatului și comite perpetu de Bistrița (145–1456); Comite de Trencin (1454–1456) și Borsod (1456); Castelan de Stremț, Fejérkő (1453–1456), Branè, Bystrica, Starhrad, Diósgyőr și Trencin (1454–1456).
	vacant	1453 –			
		27 V 1455		DL. 13398	
	Ladislau de Hunedoara	XI 1456–		DL. 13425	I. Comite de Bratislava (1452).
		III 1457			II. Ban al Dalmației și Croației (1453).
					III. Comite perpetuu de Bistrița.
					IV. Mare comis regal (1456–1457); Comite de Timiș și Trencin (1456–1457).

⁵² Potrivit autorilor regestei documentului DL. 88893 comitele Timișului la data de 26 III 1438 ar fi fost Ladislau Rozgonyi.

	Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum
	Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută		
	vacant	21 III 1457–1458		Teleki X, 546–553.	
32	Mihai Szilágyi	7 VI 1457–1458		DL. 30837;	I. Vicecomite de Torontal (1451)
					II. Ban de Macva și căpitan de Belgrad (1456–1458).
				DL. 55.670	III. Guvernator (1458).
					IV. Comite perpetuu de Bistrița.
				Teleki X, 640.	V. Guvernator al Transilvaniei, Ban al Slavoniei și de Macva; partium inferiorum Regni Hungarie Capitaneus Generalis (1460)
33	Rainold de Rozgony	20 IV 1459–		DL. 15350	I. Comite de Nógrád (1441–1442) și Hont (1442); Castelan de Sárvár (1442–1455).
		18 IX 1459			II. Comite al secuilor (1449– 1453, 1455–1456) și de Vas (1448–1454); Castelan de Zeben, Kőszeg (1461)
				DL. 88427	III. Mare comis regal (1458); Comite de Timiș, căpitan al părții sudice a regatului (1459) și comite al secuilor (1458–1462)
					IV. Comite de Zemplén și Abaúj (1467).
				DL. 15401	V. Mare vistier al regelui (1471).
34	Ioan de Labathlan	26 XI 1459–1460		DL. 36630;	I. Comite al secuilor (1458).
				DL. 15.768	
35	Sebastian de Rozgony	4 VI 1460		DL. 44941	I. Comite de Bratislava (1443–1449). Scepeswara (1446)
					II. Castelan de Trnava (1454).
					III. Căpitan al Transilvaniei (1454).
					IV. Mare comis și căpitan al părților superioare ale regatului (1455); Castelan de Elesko (1456).
					V. Mare comis și căpitan al părților superioare ale regatului (1458); Comite de Sáros (1458); Castelan de Cherep, Ujvar Nagwar (1458).
					VI. Voievod al Transilvaniei (1458–1464), căpitan regal (1459–1462) și comite al secuilor (1461–1462); Castelan de Cserép (1460) și Debrew (1461).
36	Petru de Socol ⁵³	1460 ⁵⁴ –		DL. 30901;	I. Comite de Timiș, Cenad 1463.
		29 I 1468		Zichy X, 180, 258, 326;	II. Ban de Mačva (1464–1466) și căpitan al Belgradului.
				Bánffy II, 70;	
				DL. 45277	
37	Andrei Pancrațiu de Dengeleg	26 XI 1464–		DL. 26407	Căpitan al părții sudice a regatului
		14 IV 1465			

⁵³ În perioada cuprinsă între 1461–1467 apare în lista baronilor din documentele oficiale.

⁵⁴ Documentului emis la 12 iunie 1480, menționează că Petru de Socol a fost numit comite de Timiș și căpitan de Belgrad din porunca regelui și a guvernatorului. Pe baza acestei mărturii considerăm că instalarea sa a avut loc în a doua jumătate a anului 1460.

Comitatul Timiș			Documente	Cursus Honorum
Comiți	Perioada în care a condus comitatul	Castelania deținută		
38	Ioan Pancrațiu de Dengeleg	3 IV 1462	DL 27323	I. Castelan de Leta 1459.
				II. Voievod al Transilvaniei (1460–1465) comite de Solnocul Mijlociu, comite al secuilor 1461–1465).
		29 VI 1470–	DF. 244973;	III. Ban de Severin (1465).
		30 X 1472		IV. Voievod al Transilvaniei (1468–1472) comite de Solnocul Mijlociu, comite al secuilor.
			DL. 97345	V. Voievod al Transilvaniei (1475–1476); Castelan de Gergen și Lipova (1475).
39	Ambrozius Magnus	28 V 1474– 1478 XI 19	DL. 18215;	
			Zichy X, 191;	
			DL. 85 083	
40	Pavel Chinezu	1479–	DL. 59745	I. Comite de Maramureș (1467).
		24 XI 1494		II. Castelan de Vásonkő (1475).
			DL. 88790	III. Comite de Timiș și Zala, căpitan general al armatei sudice (1479–1494);
				IV. Comite de Srem, Bács (1484–1494), Veszprém (1487–1494).
				V. Bodrog, Valko, Bihar (1489–1494).
				VI. Jude al curții (1494).
41	Iosif de Som	1494–1510	Bánffy II, 349.	I. Comite de Timiș; Bács, Bodrog, Bihar (1494).
				II. Căpitan al părților sudice ale regatului.
			Petrovics 2010.	

BIBLIOGRAFIE

Achim 2003
V. Achim, Despre vechimea și originea Banatului de Severin. *RI*, 5 (2003), 3–4.

AO
Anjou-kori oklevéltár, I–VIII, Budapest–Szeged (1990–1993).

Bánffy
Varjú E.–Iványi B., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez*, I–II, Budapest (1908–1928).

Csánki 1890
Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest (1890).

DF
Magyar Országos Levéltár. *Diplomatikai fényképgyűjtemény*.

DL
Magyar Országos Levéltár, *Mohács előtti gyűjtemény*.

Engel 1982
Engel P., Honor, vár, ispánság. *Századok* (1982).

Engel 1987
Engel P., Ozorai Pipo. *Ozorai Pipo emlékezete*, Szekszárd (1987).

Engel 1996
Engel P., *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, I, Budapest (1996) (format digital).

Engel 2006
Engel P., *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale 895–1526*, ed. A. A. Rusu, I. Drăgan, Cluj-Napoca (2006).

Eszlary 1963
Ch. d'Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, Paris (1963).

Fejér
Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, Budae (1829–1844).

Fenyvesi 1993
Fenyvesi L., A temesközi-szőrénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). *Végváarak és régiók a XVI–XVII. században*, *Studia Agriensia* 14, Eger (1993).

Fügedi 1986
Fügedi E., *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest (1986).

Hațegan 1997
I. Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Timișoara (1997).

- Holban 1981
M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București (1981).
- Kristó 1988
Kristó G., *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest (1988).
- Kristó 1994
Kristó G., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Budapest (1994).
- Pesty 1863
Pesty F., Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök. *Magyar Történelmi Tár XII.* (1863).
- Krassó 1882
Pesty F., *Krassó vármegye története*, III, Budapest (1882).
- Petrovics 2008
Petrovics I., *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*, Szeged (2008).
- Petrovics 2010
Petrovics I., A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején. *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, Pécs (2010).
- Teleki
Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*, X–XII, Pest (1853–1857).
- Temes
Ortvay T., *Temesvármegye és Temesvár város története. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. IV, Pozsony (1896).
- Zs.
Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I–II. Budapest (1951–1958).
- Zichy
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII, Pest, Budapest (1871–1931).

DER TEMESCHER KOMES. EIN BARON DES KÖNIGREICHS UNGARN (Zusammenfassung)

Vom Anfang des 13. Jhs. war die wichtigste politische Funktion des Gebiets zwischen Marosch, Theiß und Donau die des Ban von Severin. Ohne aufgelöst zu werden, wurde dieses Amt bis ins 16. Jh. beibehalten, es blieb aber eine Zeit lang unbesetzt, und so wie es Maria Holban ausdrückte kann man sogar von einer „Phantomexistenz“ sprechen. Freilich ist das nur eines der vielen Gründe weshalb im Zeitraum zwischen dem 14. und 15. Jh. das genannte Staatsamt, in politischer Hinsicht, eine institutionelle Konkurrenz bekam. Auf diese Weise bot die Funktion des Gespans von Temesch ihrem Träger denselben Rang wie den des Wojwoden Transilvaniens oder den der Bane

Slawoniens und Kroatiens. Aber diese Tatsache war keiner spontanen Entscheidung der Zentralmacht zu verdanken und fand nicht zu einem bestimmten Zeitpunkt statt, sondern war das Ergebnis eines internen Prozesses, welcher von den politischen Veränderungen an der südöstlichen Grenze des Königreichs bestimmt wurde. Angesichts der osmanischen Bedrohung werden die südlichen Grenzen gefährdet, so dass wichtige menschliche und finanzielle Ressourcen zu ihrer Verteidigung mobilisiert wurden.

Das Versagen Sigismunds von Luxemburg in Nikopolis verursachte das Umdenken der Pforte, die ab diesem Moment die offensive Initiative übernahm. Die ungünstige Lage des Königreichs führte zur Festigung der südlichen Grenze durch neue Befestigungsanlagen und die Konzentrierung der militärischen Macht in den Händen eines einzigen Würdenträgers, der für die Verteidigung des ganzen Gebiets verantwortlich sein sollte. Wie wir bemerken werden ist dies in vielen Situationen der Gespan von Temesch. Seine Autorität steigt stufenweise durch die Aneignung der Banater Komitatstitel und der Führung über einige Verwaltungseinheiten nördlich der Marosch und westlich der Theiß. Schon vor der Schlacht von Nikopolis verwalteten die zwei Temescher Gespane Nikolaus Csáki und Nikolaus Marcali ein ziemlich großes Territorium, und zu ihrer umfangreichen Titulatur wurde ab 1397 das Amt der Richter der Kumanen hinzugefügt. Die Funktion an sich stellte kein Staatsamt dar, aber gewohnheitsmäßig wurde sie von Baronen ausgeübt. Das ausgedehnte Gebiet das sie verwalteten und die wichtigen Ressourcen über die sie verfügten sind ausschlaggebende Beweise dafür, dass die zwei Gespane in den Rang von Baronen aufgestiegen waren, dank der Titulatur des Komitats Temesch, das sie vor ihrer Einrichtung an der Führung Transilvaniens verwaltet hatten.

Angesichts dieser Tatsachen kann man sich nicht mehr wundern, dass zu Anfang des nächsten Jahrhunderts Filippo Scolari schon seit den ersten Jahren an der Spitze des Komitats den Titel *magnifico* innehatte. Trotzdem wird er offiziell nicht als Baron anerkannt, nicht einmal zur Gründung des Drachenordens, weshalb König Sigismund sich gezwungen sieht, ihm den Titel Ban von Severin zu verleihen. Durch diese Ernennung war Scolari als Baron eingeführt, aber er hatte dieses Statut schon früher gewonnen, denn in einigen Monaten verzichtete er auf den Titel von Severin und zog es vor, bis zu seinem Tod den Titel *come Themesiensis* zu benutzen.

Die Bindung der königlichen Kanzlei an die alten bewährten Staatsämter und die Tradition, die von den Gesetzen von 1350 gefestigt wurde, sind die einzigen Gründe weshalb der Gespan von Temesch in der besprochenen Zeitspanne nicht als einer der ungefähr 20 Barone des Königreichs anerkannt wurde. So beweisen die offiziellen Urkunden, dass die Kanzlei auch im dritten und vierten Jahrzehnt des 15. Jhs. die institutionelle und politische Änderung nicht anerkannte, die sich am Ende des vorigen Jahrhunderts zugetragen hatte, als der Gespan von Temesch zu den mächtigsten Staatsämtern des Königreichs zählte.

MĂRTURII ASUPRA CNEZILOR DIN BANATUL MEDIEVAL DE CÂMPIE (SECOLUL XIV – PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XV)

Ligia Boldea*

Keywords: *Banat, knezes of Banat, village judge, serfs.*
Cuvinte cheie: *Banat, cnezi bănățeni, jude sâtesc, iobagi.*
Mots-clés: *Banat, knezes banatiens, juge villageois, serfs.*

Testimony of the Knezes in the Medieval Plain Banat (14th Century – First Half of the 15th Century) (Abstract)

Our approach attempts to reconstruct, as much as the existing documentation allows, the trajectory of the Knezes of the medieval Banat for over a century, the temporal restraint imposed by the existing sources being doubled by their frustrating nonexistence. The intense process of feudalism in the area, marked by reforms imposed by the Angevin dynasty, led to adverse consequences for Romanian social structures, especially the Knezes, which are seen stripped of their dominions. This is the moment when the institution loses its social and legal ascendancy and decedes to the statute of the subjects of the great feudal estates.

L iteratura istoriografică românească a acumulat în decursul timpului ample contribuții asupra problematicei cnezimii românești din Transilvania și Banat, analizând cu precădere perioada veacurilor XIV–XV, semnificativă prin prisma profundelor transformări ce au afectat acest palier al structurilor sociale românești din cadrul regatului ungar, în măsura în care această evoluție a putut să fie surprinsă în plan documentar.

Nu este în intenția noastră a relua o discuție ce a generat deja lucrări de referință la nivelul istoriografiei românești; motivul pentru care abordăm o asemenea tematică decurge din dorința de a completa cu cât mai multe detalii izvorâte din informația documentară o zonă ce a scăpat totuși unei analize aprofundate în plan istoriografic, este vorba despre zona comitatelor Banatului de câmpie, pentru care „verdictul” cercetărilor istorice nu a putut decât să constate fenomenul involuției în plan social-juridic a categoriei cnezimii românești până la disoluția acesteia în numeroasa pătură a iobăgimii acelor vremuri. Odată făcută această constatare, ce a contrastat puternic cu realitățile din ținuturile montane și colinare ale Banatului, acolo unde o mare parte a cnezimii române a reușit să evolueze spre palierele superioare ale societății prin recunoașterea oficială a statutului lor

social-juridic privilegiat, deci prin integrarea lor în categoria nobiliară a regatului, întreaga atenție a cercetărilor s-a focalizat fie înspre ascensiunea socială a cnezilor din districtele privilegiate (circumscripse banatului de Severin)¹, fie înspre zona de incidență dintre deal și câmpie, respectiv spre comitatul Caraș, unde procesul de depozedare funciară a cnezimii române de către nobilimea alogenă a putut fi cu multă acuratețe reconstituit grație documentației revelatoare care s-a păstrat până în zilele noastre². Cât despre situația din comitatele de câmpie (Timiș, Torontal, Cenad sau Arad – cel puțin partea sa de la sud de Mureș), referiri asupra prezenței cnezimii românești nu apar decât incidental în lucrările de specialitate, fără a se fi realizat o prezentare coerentă a evoluției lor, chiar și

¹ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița (1996); Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440–1514)*, București (2000); Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița (2002); Dragoș-Lucian Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV–XVII. Banatica*, 14 (1996), 21–51; Idem, *Familia Bizere-Găman în secolele XV–XVII. Banatica*, 15 (2000), 31–69.

² Maria Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București (1981); Eadem, *Depozedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378). SMIM*, V (1962), 57–131; Eadem, *Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. SMIM*, II (1957), 407–420.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: ligiaboldea@yahoo.com.

descendente, în perioada ce poate fi reconstituită în plan documentar. Este o restituire pe care ne propunem să o realizăm pornind de la convingerea că fiecare detaliu istoric ce poate fi adus la lumină contribuie în timp la cristalizarea unei imagini globale cât mai complete asupra unui anumit timp și spațiu istoric. Mărturisim încă de la început că cercetarea noastră este condiționată destul de drastic de cantitatea și calitatea informației documentare pe care am accesat-o, fapt care nu ne oferă o marjă largă de interpretare; în pofida acestor condiționări, mărturiile asupra cnezimii române din comitatele bănățene de câmpie există și, în măsura în care ele există, se poate încerca reconstituirea traiectului lor cel puțin pe o perioadă de un secol, mai bine definit între anii 1350–1450. Caracterul aleatoriu al documentelor nu permite acoperirea tuturor aspectelor ce țin de existența acestei categorii sociale însă, în pofida acestor serioase limite, ne propunem să încercăm atât localizarea prezenței unor cnezi în spațiul Banatului de câmpie, cât și reconstituirea profilului lor social-juridic pentru a constata cât anume din tradiția lor cnezială s-a perpetuat până în secolele XIV–XV, care au fost formele în care elemente ale statutului lor privilegiat au supraviețuit până în momentul în care informația documentară începe să îi scoată la lumină. Rămâne emblematică opinia istoricului Radu Popa conform căreia ceea ce cunoaștem despre cnezi provine aproape exclusiv din documentele emise de statul feudal începând cu secolul al XIV-lea, documente care nu fac altceva decât să oglindească transformările pe care le-a suferit instituția ca urmare a unui conflict de interese cu soluționări diferite de la o regiune la alta și de la o epocă la alta, în funcție de raportul local de forțe din etapa istorică respectivă³.

Din perspectivă istorică, Banatul medieval a cunoscut, la nivelul societății sale, o delimitare suficient de clară între diferitele sale părți componente, pentru ca aceasta să îi confere un particularism comparabil (totuși cu o serie de limite) cu Hațegul sau Maramureșul istoric. Ne referim, desigur, la acele segmente ale societății românești aflate pe o treaptă superioară datorită statutului lor social-juridic privilegiat, ce au supraviețuit în formele lor tradiționale cadrul integrator al regatului maghiar în perioada arpadiană. În primul rând, în Banat instituția comitatului regal din perioada de început a ființării sale se consideră a fi fost mai îngăduitoare, chiar tolerantă față de formele mai vechi de organizare ale populației

autohtone, în măsura în care comitatele bănățene înființate la cumpăna secolelor XII–XIII (1177 comitatul Timiș, 1197 comitatul Cenad, 1200 comitatul Caraș) aveau legături mai strânse cu sudul dunărean sau cu realitățile de dincolo de Carpați. Desigur că organizarea acestor comitate, precum și a mult disputatului banat de Severin, a produs modificări în situația cnezilor și a cnezelor, care intra de acum sub incidența stăpânirii regale, exercitată prin intermediul cetăților regale și a dregătorilor regali, cnezimea bănățeană putând fi echivalată, cel puțin în parte, acelor *iobagiones castri*. Din secolul al XIII-lea politica donativă a regilor arpadieni, cu toate revizuirile de privilegii, pare a nu fi afectat decât în mică măsură comitatele bănățene și aproape deloc zona banatului de Severin, proporțiile reduse ale înstrăinării pământurilor aparținătoare domeniilor cetăților regale fiind explicate prin situația ținutului în contextul raportului dintre Ungaria și țaratul Asăneștilor⁴ și mai apoi datorită impactului pe care marea invazie tătară-mongolă l-a generat în întreg bazinul carpatic, cu prelungire înspre câmpia Panonică. Însăși crearea banatului de Severin marchează nu numai situația specială a frontierei balcanice, ci și autonomia pe care politica sud-estică a avut-o în cadrul politicii generale a regatului Ungariei în secolul al XIII-lea⁵. La fel ca și în alte zone ale Transilvaniei, analiza cnezimii române bănățene poate fi urmărită pe două planuri ce au ajuns să se suprapună, cel intern al societății românești care i-a generat, și cel extern al statului feudal ungar în care a ajuns să evolueze după secolele XI–XII. Astfel, s-a conchis că în secolele XII–XIII cnezii au evoluat, în general, spre statutul de stăpâni ereditari ai satelor⁶, întemeindu-și drepturile pe o situație de fapt acceptată tacit de regalitatea arpadiană. Peste această evoluție internă s-a suprapus înaintarea stăpânirii ungare spre est și sud-est, materializată prin constituirea structurilor politico-administrative ce au impus noi reglementări în sistemul proprietății, deschizând seria de donații regale către laici, Biserică sau „oaspeți”, cnezii din aceste teritorii donate nemaiputând rămâne stăpâni funciari, decăzând în categoria supușilor feudali. Cnezii rămași pe pământurile nedonate au fost considerați teoretic situați pe domeniul regal, în fapt ei păstrându-și libertatea dreptului de stăpânire al vechilor cnezate după acel *ius keneziale*, cu minime imixtiuni externe. Dintre

⁴ A. Andea, *op. cit.*, 62.

⁵ Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni*, București (2008), 279.

⁶ Dinu C. Arion, *Cnezii români. Contribuții la studiul lor*, București (1938), 147; R. Popa, *op. cit.*, 146.

³ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ed. II (îngrijită de Adrian Ioniță), București (1997), 139.

aceștia se va ridica, în principal, categoria nobililor români din secolele XIV–XVII⁷.

Schimbarea de dinastie survenită la începutul secolului al XIV-lea a marcat inaugurarea unei întregi mișcări de reformă⁸ ce a determinat transformarea rapidă a societății regatului ungar, în sensul creării unor structuri și mecanisme feudale depline ce au anulat în bună măsură particularismele moștenite, asupra cărora se impun regulile occidentale ale feudalismului centralizator a căror acțiune a fost resimțită cu mai mare intensitate în acele părți ale regatului unde existau categorii ce nu puteau fi incluse în noile tipare și ale căror drepturi consacrate de tradiție nu erau garantate de niciun act scris. În fapt, situația cnezilor transilvăneni și bănățeni a fost decisă în urma confruntării celor două coordonate principale ce au caracterizat domnia celui de-al doilea angevin: pe de-o parte cea socială, restrictivă și nivelatoare, concretizată prin diplomele din 1351 și 1366⁹, care a expus cnezimea română, lipsită de actul scris, depozitării și decăderii din statutul de nobilitate; pe de-altă parte, cea politico-militară, a expansionismului îndreptat spre ținuturile sud-carpătice și sud-dunărene, în cadrul căreia Banatul și apărătorii săi tradiționali au jucat un rol de prim rang. În opinia noastră, în aceste decenii marcate de tulburări interne și externe s-a decis evoluția ulterioară a feudalității române locale, deși opțiune finală a acesteia a fost precedată de o adaptare anevoioasă la noile norme juridice impuse de regalitatea maghiară. Și în Banat coliziunea dintre modul de stăpânire cnezială, bazat pe cutumă, pe tradiție și cel al nobilimii angevine fundamentat pe documentul scris al conferirii regale avea să aibă consecințe sensibil diferite asupra cnezimii bănățene în funcție de zona lor de locuire. Bunăoară, spațiul montan și piemontan, mult mai protejat în fața imixtiunilor externe și mai puțin atractiv pentru demnitarii și nobilii regatului, a cunoscut perpetuarea districtelor românești ce reușesc să obțină o serie de privilegii din partea regilor maghiari, cu toată suprapunerea banatului de Severin ca și creație a puterii centrale, el constituind mediul propice în care elita românească (cnezială la originile sale) nu numai că a reușit să își prezerve statutul social-juridic privilegiat, dar să și obțină recunoașterea oficială, prin act

scris, a drepturilor sale de stăpânire, accedând la nivelul nobilimii regatului. Procesului în sine i s-a dedicat numeroase contribuții istoriografice relevante pentru a nu mai insista asupra lui. Cu precizarea că și în această zonă diferența dintre cnezul recunoscut în stăpânirile sale (devenit cnez nobil și apoi nobil) și cnezii ce nu au reușit să obțină actul de reconfirmare regală în stăpânirile lor avitice ajunge să se facă simțită pe parcursul primei jumătăți a secolului al XV-lea, căci atunci când interesele funciare ale primilor s-au intersectat cu cele ale cnezilor de rând, ascendentul pe care cei dintâi și l-au creat la sfârșitul secolului al XIV-lea le-a dat întotdeauna câștig de cauză în cadrul conflictelor de stăpânire care s-au declanșat¹⁰. Deși documentele nu semnalează existența unor acțiuni în forță, punctate de jafuri și violențe, finalitatea a fost în fond aceeași – aceea că statutul nobiliar recunoscut ca atare de autoritățile centrale a avut întotdeauna câștig de cauză în fața cutumei. Căci, uzând de sistemul înfrățirii pe moșie, al condvizionalității, la un moment dat nobilii au reușit să tranșeze dreptul de stăpânire în favoarea lor. Fie că a fost vorba de mai multe ramuri ale aceleiași familii, din care doar unii au reușit să dobândească actele oficiale de stăpânire, timp în care ceilalți au invocat cutuma de partea lor, fie că unii cnezi au acceptat în mod deliberat indiviziunea cu familiile nobile române pentru a obține protecția acestora față de alte presiuni venite din partea unor elemente străine locului, rezultatul a fost același atunci când s-a ajuns în fața scaunului de judecată.

O a doua zonă ce se individualizează prin particularitățile formelor de stăpânire funciară este situată la interferența dintre Banatul montan și cel de câmpie, acolo unde fricțiunile determinate de reșezerea dreptului de stăpânire asupra pământului au fost mult mai virulente pe parcursul veacului al XIV-lea, în măsura în care aici s-au intersectat trei grupuri de interese: cel al cnezilor de rând, intrați sub varii forme de subordonare, care încă mai încearcă să își păstreze măcar o parte din posesiunile lor funciare; cel al nobililor români, posesori deja ai titlurilor de nouă danie, care își consolidează în această perioadă patrimoniul funciar; și cel al nobililor alogeni, donați cu moșii în zonă de către regalitate, fără îndoială partea cea mai interesată în exinderea cât mai rapidă, deci mai brutală, a stăpânirilor funciare. Regăsim această linie de demarcație la hotarele ce au despărțit comitatul Timiș de cel al Carașului și de spațiul celor opt districte

⁷ Ioan Aurel Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII–XIV (origine, statut, evoluție)*. *Nobilimea românească din Transilvania (Az erdélyi román nemesség)*, Satu Mare (1997), 47.

⁸ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895–1526)* (îngrijită de A. A. Rusu și Ioan Drăgan), Cluj-Napoca (2006), 202–203.

⁹ I. A. Pop, Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale. *MedTrans*, I (1997), 1–2, 69–84.

¹⁰ Cazurile clasice le regăsim în istoria familiilor Deș de Timișel și Mâtnic de Ohaba-Mâtnic. Vezi L. Boldea, *op. cit.*, 194–196 și 300–304.

privilegiate, dintre care Comiatul, Cuieștiul, Izvoarele Carașului și Bârzava par să fi cunoscut cele mai multe confruntări de interese între cnezi și nobili, tranșate aproape fără nicio excepție în favoarea celor din urmă. Putem afirma fără niciun echivoc că în acest spațiu intromisiunea externă ce a reușit să se suprapună peste structurile sociale și patrimoniale autohtone românești a lăsat cele mai semnificative urme în documentația vremii (chiar atâta câtă ni s-a păstrat), care mărturisesc despre gravele probleme generate de cotropirile și depozedările provocate de așezarea în zonă a familiilor Himfy de Remetea-Ersig, Dancs de Macedonia, Chep de Gherteniș, a nobililor de *Halymba* sau a lui Ioan *Bissenus* (Pecenegul)¹¹. Posesiunile vizate au aparținut unor cnezi bănățeni, iar modalitățile prin care acești nobili și-au însușit sate întregi au împletit acțiunile judiciare cu jaful și violențele fizice. Acolo unde nu au existat acte de stăpânire pe care cnezii să le poată contrapune pretențiilor uzurpatoare ale nobililor alogeni, scaunele de judecată comitatense au decis fără excepție în favoarea temeiului de drept fundamentat pe legislația în vigoare (restrictivă și nivelatoare însă) și în detrimentul cutumei. Doar în situațiile în care cnezii români au putut dovedi în instanță îndreptățirea cauzei lor prin prezentarea actelor de stăpânire, cum a fost cazul cnezilor din familia lui Baci din Agriș, a stăpânirilor voievodului Lupcin sau ale cnezilor din *Nexefalva*, decizia s-a acordat în favoarea lor, iar posesiunile care inițial le-au fost confiscate, le-au fost redade de autoritatea judiciară a ținutului¹². Numai că asemenea cazuri au fost extrem de puține, aproape excepții de la regulă pentru zona respectivă, și fără mare durabilitate în timp.

În sfârșit, o a treia zonă distinctă a Banatului medieval, asupra căreia vom insista în paginile

ulterioare, este cea a comitatelor de câmpie, intrate ceva mai devreme sub incidența stăpânirii maghiare, care au constituit terenul propice pentru proliferarea domeniilor nobiliare maghiare, dar și a altor coloniști sau „oaspeți” de altă origine, fapt care a dus la contracara formelor patrimoniale de stăpânire românească și la deplasarea probabilă a unei părți a populației românești dinspre câmpie înspre zonele înalte, mai ferite, ale Banatului¹³. A fost o zonă deschisă donațiilor regale, fie de moșii, fie de districte întregi, către o serie de familii nobile alogene sau de demnitari ai regatului, un peisaj patrimonial diferit față de cel al Banatului de deal și de munte, nu doar prin apartenența sa etnică, ci și prin dinamica în timp și spațiu a componenței și consistenței domeniilor nobiliare constituite aici. În această zonă de câmpie asistăm la o mult mai mare dispersare a structurilor domeniiale, ce transcend adeseori limitele unui comitat, fiind în același timp oarecum fluctuante prin dependența față de donația regală, prin mai dese practici de vânzare-cumpărare, zălogire, înstrăinare sau chiar prin abandonarea lor.

Din punct de vedere geografic, comitatele bănățene s-au constituit în Câmpia Banatului, parte a Câmpiei Panonice, fiind cuprinsă între dealuri în est și linia Tisei în vest. Desfășurată de la nord spre sud, câmpia bănățeană atinge o lățime destul de mare, de peste 100 km, uneori mai lată datorită numeroaselor înaintări spre est, printre dealuri și chiar pe culmile intramontane¹⁴. Ca urmare a unei îndelungate evoluții paleogeografice relieful acestei câmpii apare dispus în trei trepte: câmpia înaltă, cu altitudini de 140–200 m, ce include câmpiile Vingăi, Buziașului, Gătăii și Fizeșului; câmpia intermediară situată la valori de 100–130 m în zonele Hodoni, Duboz, Tormac, Jamu Mare, Arad, Sănnicolau Mare; și câmpia joasă, o suprafață întinsă de divagare, cu aspect de luncă, brăzdată de numeroase albie părăsite¹⁵. Acest areal de câmpie, mult mai atractiv din punct de vedere al dezvoltării domeniilor funciare, a fost mai devreme și în mai mare măsură feudalizat în comparație cu ținuturile montane și piemontane, în aceste regiuni deschise constatându-se existența celor mai multe domenii feudale laice sau ecleziastice de origine donativă. Astfel, apariția documentară a așezărilor este mai timpurie în

¹¹ Ținem să menționăm disjuncția pe care o operează Radu Popa între acțiunea de cotropire și cea de depozedare în cazurile particulare ale Maramureșului și Țării Hațegului, interpretând cotropirea ca „o modificare de proprietate produsă în favoarea unor persoane străine de organismele social-economice asupra cărora își impun drepturile de stăpânire feudală”, în timp ce depozedarea vizează „toate transferurile de proprietate din sistemul stăpânirii de sate numai prin latura juridică a înțeleșului său” (vezi R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București (1988), 199). În schimb, pentru Banat Maria Holban a folosit noțiunea de cotropire cu preponderență ca o formă specială de depozedare, în analiza cazurilor prin care o parte a cnezimii bănățene și-a pierdut dreptul de stăpânire funciară și, implicit, statutul privilegiat (vezi M. Holban, *Depozedări și judecăți în Banat*, 83).

¹² L. Boldea, *Nobili și cnezi bănățeni – noi reflecții asupra unor mutații sociale (1350–1450)*. *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XVI (2008), 142–144.

¹³ V. Achim, *Românii din regatul medieval ungar și dijmile bisericești*. Pe marginea unui document din *Acta Romanorum Pontificum. Banatica*, 14 (1996), 11.

¹⁴ Ioan Hațegan, Lucia Savulov, *Banatul medieval*. *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, V, (1997) 187.

¹⁵ I. Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI–XX)*, Timișoara (2003), 182.

acest spațiu de locuire, primele fiind menționate în secolele XII–XIII satele din jurul Cenadului și al Aradului, pentru ca de-abia din secolele XIV–XV să intre în lumina informației documentare satele din centrul, sudul și estul Banatului¹⁶. Din punct de vedere etnic și confesional, documentele de cancelarie din veacul al XIV-lea mărturisesc o realitate diferențiată la nivelul întregului Banat – o zonă predominant românească și ortodoxă în sudul și estul ținutului¹⁷, căreia i se alătură Banatul de câmpie unde au proliferat în timp comunitățile catolice maghiare sau ale unor *hospites*. Îndeobște, documentul cel mai des invocat în literatura de specialitate, ce ilustrează în mod concret numărul și denumirea parohiilor catolice din toate cele șapte arhidiaconate al Episcopiei Cenadului este o listă cu dijme papale colectate între anii 1333–1335 în Banat din ordinul papei Ioan XXII. Actul este suficient de revelator în privința realităților demografice și etno-confesionale pentru regiunea Banatului de câmpie, unde numai arhidiaconatul Timișului concentra un număr de 84 de parohii, fiind urmat de cel al Cenadului cu 40 de parohii, de Arad cu 44 de parohii și Torontal cu 25 de parohii, în timp ce arhidiaconatele din Caran și Sebeș numărau doar 11, respectiv 7 parohii¹⁸. Acesta este mediul istorico-geografic și etno-confesional în care am încercat să deslușim mărturiile referitoare la cnezimea românească în secolele XIV–XV, în măsura în care documentele revelatoare au existat și au supraviețuit timpului. Realitatea care se impune este aceea a unei regiuni unde stăpânirea alogenă s-a impus mai de timpuriu și mai direct, fapt care a făcut ca vechile structuri economico-sociale și politice autohtone, fără să poată fi vreodată complet eludate sau desființate, să fie mult stânjenite în dezvoltarea lor, decăzute din rosturile lor tradiționale, cnezimea pierzându-și statutul social-juridic privilegiat odată cu stăpânirile funciare, în timp ce oamenii de rând, supușii lor, sfârșesc prin a fi înfeudați pe marile domenii în formula iobăgiei. În asemenea împrejurări nu este de mirare că modul de organizare al românilor nu mai este receptat,

că structurile lor feudale sau pe cale de feudalizare sunt înlocuite cu altele, că românii înșiși din această zonă răzbat tot mai greu în actul scris. Se poate recunoaște cel mult faptul că juzii și cnezii Banatului de câmpie, peste care s-a suprapus un stăpân feudal după modelul apusean, nu au putut urma decât calea involutivă în plan social, devenind unii dintre ei intermediari între oamenii lor și noii stăpâni, oficiali ai nobililor posesori, echivalenți cu juzii satului (*judex, villicus, kenez, biró*), acceptați sau instituți chiar de către stăpâni în sate sau părți de sate¹⁹, în timp ce alții au îngroșat categoria supușilor iobagi.

Revenind la obiectul studiului nostru, considerăm necesară o definiție cât mai clară a premiselor de la care interpretarea noastră istoriografică pornește. Aceasta se întemeiază cu multă strictețe pe ceea ce informația documentară a păstrat de-a lungul timpul. O primă problemă la care am încercat să dăm un răspuns este cea a delimitării spațiului geografic în care instituția cnezială ar fi putut supraviețui în secolul al XIV-lea chiar în formele sale corupte, distorsionate de suprapunerea unor noi moduri de stăpânire funciară. Ce regăsim, deci, la nivelul Banatului de câmpie ca tipuri de structuri domeniiale funciare? În primul rând, organizarea comitatelor la sfârșitul secolului al XII-lea a determinat integrarea treptată a întregului Banat de câmpie în sfera stăpânirii regalității, de unde, prin exercitarea dreptului de *dominium eminens*, puterea centrală a putut să uzeze de instrumentul donației regale în funcție de interesele sale începând cu secolul al XIII-lea. Nu posedăm astăzi informații de referință asupra donațiilor regale de secol XIII în câmpia timișană. Cu siguranță că ele au existat, suprapunând stăpânirilor cneziale noi formule patrimoniale, numai că actele doveditoare lipsesc. Putem doar constata consecințele în timp ale acestui proces în lumina documentelor care încep să prolifereze odată cu secolul al XIV-lea.

Ca un pilon al stăpânirii regale în zonă s-a constituit cetatea Timișoara cu domeniul său aferent, pomenită documentar încă din 1266, anterior menționării primului comite de Timiș în 1177, situație firească după câte se pare, căci în momentul constituirii comitatelor regale în Ungaria arpadiană dregătorii acestora aveau sediul în cetățile regale a căror existență a premers acest proces, în opinia lui Costin Feneșan Timișoara nefăcând o excepție²⁰. S-a

¹⁶ Nicolae Săcară, Constantă și variabilitate a habitatului rural bănățean în evul mediu. *SIB*, XVII–XVIII (1993–1994), 1996, 93.

¹⁷ V. Achim, *Banatul în evul mediu. Studii*, București (2000), 147.

¹⁸ Marius Bizerea, Flavius Bizerea, Așezările din Banat consemnate în registrele diplomelor papale din anii 1333–1337. *SIB*, V, (1978), 18–19; Petru Iambor, Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului. *ActaMN*, XVII, (1980), 172; Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca (2007), 19–21.

¹⁹ I. A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (1991), 50.

²⁰ Costin Feneșan, Domeniul cetății Timișoara până la 1552. *RI*, VIII, iul.-aug. (1997), 7–8, 517.

presupus că în perioada arpadiană domeniul cetății ar fi ocupat cam o treime din suprafața comitatului Timiș, pentru ca în perioada angevină să demareze procesul de micșorare a acestuia prin danii regale succesive. Beneficiarii acestor danii au fost fie nobilii mici și mijlocii, fie episcopia și capitulul catedral din Cenad și doar într-o mică măsură mari familii nobiliare (Csáky, Rozgony, Thallóczy sau Ioan de Hunedoara)²¹.

La fruntariile sud-estice ale Banatului de câmpie, la confluența dintre comitatul Timiș și spațiul districtelor privilegiate românești bănățene (subsumate banatului de Severin) se afla o altă cetate regală cu domeniul său aferent – Jdioara, ridicată pe rama sud-vestică a munților Poiana Ruscăi, la întretăiere cu Valea Timișului²². Deși prima atestarea documentară datează din anul 1320²³, se apreciază că ea ar fi fost ridicată în perioada anterioară, nefiind excluse chiar deceniile care au urmat marii invazii din anul 1241. În calitate de cetate regală ea s-a aflat, până la jumătatea secolului al XV-lea, în administrarea banilor de Severin și a comiților de Timiș, ce îndeplineau și funcția de castelani, o situație ce nu a fost încă pe deplin clarificată ținând de delimitarea geografică a comitatului Timiș de banatul de Severin, precum și a autorității administrative și militare a comiților și banilor, de vreme ce odată cu secolul al XV-lea cele două demnități încep să fie atribuite aceleiași persoane. În economia articolului nostru semna-

larea prezenței acestei cetăți regale ne interesează în primul rând din perspectiva domeniului său funciar extins în zona de ieșire a râului Timiș din depresiunea Caransebeș-Mehadica, spre Banatul de câmpie, mărginind practic în sud-est spațiul geografic pe care l-am luat în discuție. Un singur document datat în 1444²⁴ enumeră 47 de nume de sate aparținătoare de domeniul cetății, cifră care cu siguranță că a putut fluctua în decursul secolelor. Oricum, de la jumătatea secolului al XV-lea cetatea începe să facă obiectul unui lung șir de donații regale și princiare, ai căror beneficiari au fost înalți demnitari ai țării sau ai zonei, de la voievozi ai Transilvaniei la cancelari princiari sau bani de Lugoj și Caransebeș²⁵.

Colțul de nord-est al Banatului timișan, o zonă de deal și câmpie înaltă, a fost caracterizat de existența și persistența districtelor medievale românești de pe valea superioară a Begheiului (Mănăstur, Sudea, Jupani, Fârdea, Bujor și Icuș), un spațiu de locuire relativ izolat, împădurit, impropriu constituirii unor mari domenii funciare. Literatura de specialitate le definește îndeobște ca și „districte neprivilegiate”, o contrapunere sugestivă față de ceea ce reprezentau în acea vreme cele opt districte românești privilegiate din cadrul Banatului montan și piemontan. În comparație cu acestea din urmă, districtele de pe Valea Begheiului au avut dimensiuni reduse, cuprinzând un număr mic de sate, practic o enclavă preponderent românească în interiorul unor zone în care s-au dezvoltat o serie de domenii nobiliare alogene. În analiza efectuată asupra acestor districte Viorel Achim remarcă evoluția în timp a statutului acestora de la unități administrative în cadrul domeniului regal (în secolele XIII–XIV) la părți componente ale unor domenii nobiliare, ca urmare a donării sau zălogirii lor succesive începând cu anul 1427²⁶. În ceea ce privește prezența cnezimii române în cadrul acestor

²¹ În studiul sus-amintit Costin Feneșan încearcă să refacă pe baze documentare domeniul cetății regale Timișoara, de la primele mențiuni aparținând secolului XIII și până la memoriul ultimului comite suprem al Timișului, Ștefan Losonczy, adresat lui Ferdinand de Habsburg în 1552 pentru a solicita armament și trupe în apărarea cetății. În decursul acestor trei secole și jumătate istoricul a identificat următoarele componente ale domeniului cetății, pe care le vom prezenta și noi în ordinea cronologică a menționării lor documentare: *Rety*, *Bobda*, *Ewke*, *Viman*, *Sep*, cetatea și orașul *Borzlyuk*, *Szentelt*, *Paznad*, *Maysa*, *Kys Gyarmath*, *Berlő*, *Nemeti*, *Györöd*, *Choka*, *Cyra*, *Ewthwyn*, *Monosthor*, *Theremy*, *Kethfylu*, *Myra*, *Zenthewl*, *Thur Egyhaza*, *Ywuetnep*, *Gyulwez* și *Lecz*. Autorul își manifestă surprinderea față de dimensiunile relativ mici ale domeniului cetății în raport cu importanța fortificației și în comparație cu domeniul altor cetăți din zonă (Șoimoș, Șiria, Gyula), însă găsește explicația în faptul că, potrivit memoriului, nu numai domeniul cetății cât și 9 comitate (Arad, Cenad, Timiș, Torontal, Békés, Csongrád, Bihar, Solnocul Exterior și Zarand) asigurau de fapt Timișoarei cele necesare, în special în plan pecuniar. De menționat faptul că, după cum se poate constata din analiza respectivă, componența domeniului a fluctuat odată cu donarea unor domenii în decursul veacurilor.

²² D. Țicu, *Cetăți medievale din Banat (Medieval fortifications in Banat)*, Timișoara (2009), 76.

²³ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, II, Budapesta (1884), 306 (în continuare Pesty, *Krassó*).

²⁴ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapesta (1894), 15. A fost vorba de posesiunile *Alsogauosdia*, *Felsewgauosdya*, *Wizzag*, *Ohaba*, *Barthfalwa*, *Gedefalwa*, *Bozyas*, *Felsewborzows*, *Ohaba circum fluvium Ozasthye*, *Cheba*, *Legetes*, *Felsewlegetes al nom Chyura*, *Zeepmezew*, *Krychowa*, *Zederyes*, *Pathak*, *Ewthalom*, *Fykow*, *alter Pathak*, *Perleve*, *Felsewbenyes*, *Alsobenyes*, *uterque Hegyeres*, *Dobrauicza*, *Ohaba*, *Janusfalwa*, *Korbul*, *Zelistye*, *Dragnirfalwa*, *Olosag*, *Zekes*, *Zoldabag*, *Porhoba*, *Fwthfalw*, *inferior Borzaws*, *Ohabadedyer*, *Ohabychapenes fluvium Zederyes*, *Zeliste*, *Stuka*, *Budfalwa*, *Zlatina*, *Kriuiua*, *Lupulfalwa*, *Lewrynchyne*, *Welkfalwa*, *uterque Hamardia* și *Chynka*.

²⁵ L. Boldea, *Asupra avatarurilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548–1658. AnB (S.N.), Arheologie–Istorie, XIV/2, (2006).*

²⁶ Bárány Ágoston, *Temesvármegye emléke*, Nagy-Becskerekén (1848), 29; V. Achim, *Districtele medievale românești de pe*

districte ni se pare extrem de interesantă informația extrasă dintr-un act de donație datat în 9 august 1440, prin care regele Vladislav I îi conferă lui Ioan de Hunedoara, ban al Severinului la acea dată, posesiunea regală Bujor (*quandam possessionem nostram Bosar*) din comitatul Timiș împreună cu satele și cnezatele existente încă din vechime (*cum cunctis eiusdem villis tenutis keneziatibus ceterisque suis utilitatibus ad eandem ab antiquo quomodo spectantibus et pertinere debentibus*)²⁷. Cea mai completă imagine asupra structurii acestor districte într-un moment istoric dat ne este oferită de un document din anul 1512 care, referindu-se la marele domeniu al Hunedoarei de la începutul veacului al XVI-lea, în componența căruia districtele bănățene neprivilegiate au ajuns încă din secolul anterior, odată cu donarea lor către frații Iancu și Ioan de Hunedoara, detalia pe sate, familii și locuitori componența acestor unități teritoriale²⁸, cu precizarea că în acest registru termenul de „familie” a fost folosit în sens mai larg, de unitate de impunere, putând cuprinde mai mulți capi de familie, ceea ce însemna că nu au fost luate în calcul și familiile libere din punct de vedere social-juridic. Ne interesează însă în mod deosebit numărul mare de cnezi și crainici – 147 – semnalizați pe teritoriul acestor districte.

La polul opus, în colțul de nord-vest al Banatului de câmpie, s-a constituit încă din secolul al XI-lea puternica structură ecleziastică a Episcopiei Cenadului, ce și-a extins autoritatea spirituală asupra întregului Banat istoric prin arhidiaconatele și diaconatele sale, al cărui domeniu aferent, precum și cel al Capitlului de Cenad, au descurajat de bună seamă perpetuarea oricăror forme românești de stăpânire cnezială.

În sfârșit, în sudul și vestul Banatului de câmpie regăsim preponderent spațiul de constituire și proliferare al marilor domenii nobiliare, rezultate în urma donațiilor regale tot mai numeroase începând cu epoca angevină. Spre deosebire însă de zona înaltă a Banatului, unde stăpânirile patrimoniale ale nobililor români bănățeni s-au caracterizat mai ales prin omogenitatea și durabilitatea lor în timp, fiind concentrate în depresiunile intramontane, cu prea puține debușee spre exterior, în zona de câmpie asistăm la o mult mai mare dispersie a

structurilor domeniiale, ce transcend deseori limitele unui comitat, fiind în același timp destul de fluctuante prin dependența față de donația regală, prin mai dese practici de vânzare-cumpărare, zalogire, înstrăinare sau chiar prin abandonarea lor. Un exemplu grăitor este cel al familiei nobile Dancs de Macedonia, atestată documentar începând cu anul 1344, în stăpânirea căreia s-au regăsit în decursul a aproximativ 150 de ani aproape 50 de posesiuni răspândite în opt comitate, dintre care șase în Banatul medieval (Arad, Cenad, Cuvin, Caraș, Timiș și Torontal) și două în sudul Ungariei (Baranya și Tolna), un exemplu care credem că poate fi extins asupra multor alte domenii nobiliare din comitatele bănățene²⁹. Alte două familii prezintă o serie de caracteristici pe care le considerăm semnificative pentru obiectul discursului nostru istoriografic, este vorba despre marele domeniu Remetea-Ersig al familiei Himfy și de domeniul, impresionant la rândul său, al familiei nobile române a lui Dan de Duboz.

Sosită în Banat în deceniul al treilea al secolului XIV³⁰ familia Himfy a dezvoltat în scurt timp un patrimoniu funciar de peste 50 de moșii, atât în comitatul Caraș, cât și în comitatul Timiș, centrat pe domeniul Remetea-Ersig. Dimensiunile acestui domeniu, poate cel mai mare din zona Banatului de secol XIV, pot fi apreciate în linii mari din două acte de partaj între membrii familiei, unul datat între anii 1377–1378³¹, iar celălalt în 1389³². În ansamblul său s-a constatat că în economia marelui domeniu nobiliar al fraților Himfy au intrat, pe lângă târgul Ersig, cu preponderență sate cneziale cu gospodăriile iobăgești aferente, fapt ce transpare din simpla enumerare a acestor posesiuni³³. Maria

valea superioară a Begheiului. *AIIC*, XXX (1990–1991), 23–35.

²⁷ Pesty, Krassó, 377.

²⁸ Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea*, București (1973), 47. Astfel, districtul Fârdea este înregistrat cu 14 sate, 124 familii și 620 de locuitori; districtul Mănăștur avea 13 sate, 97 familii și 485 de locuitori; districtul Bujor cuprindea 20 de sate, 94 de familii și 470 de locuitori; iar districtul Sudea avea 9 sate, 71 de familii și 355 de locuitori.

²⁹ L. Boldea, Un secol din existența unui domeniu feudal al Banatului de câmpie: domeniul familiei nobile Danciu de Macedonia. *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XVIII (2010), 123–134.

³⁰ Din 26 iulie 1320 datează actul de danie prin care Carol Robert i-a donat magistrului Ladislau, fiul lui *Heem* posesiuni ce i-au aparținut lui *Baach kenezi*. Copia documentului se regăsește în *Miscellanea Heimiana*, nr. 71, aflată în Magyarországos Levéltár (MOL), în manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi Bánság Oklevéltára* (în continuare Fekete Nagy, *Temesi Bánság*).

³¹ *DIR*, C, Transilvania, XIII, București (1951), 571.

³² *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* (ed. E. Lukinich, L. Gáldi, A. Fekete Nagy, L. Makkai), Budapest (1940), 360–362 (în continuare *Doc. Val.*); I. A. Pop, „Din mâinile valahilor schismatici”. *Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*, București (2011), 124.

³³ În linii mari, aceste stăpâniri, dobândite după câte putem aprecia pe parcursul a 4–5 decenii, au fost următoarele: Remetea, Oșiacu, *Zeuren*, Bocorundia, Agriș, *Chech*, Ramna, Șoșdea, Gherman, Valea (*Voya*, *Patak*), *Kuesdpataka*,

Holban a distins două tipuri de așezări cneziale, și anume: pe de-o parte satele cneziale care au preluat numele cnezului eponim (*Halmagkenezfalua*, *Januskenezfalua*, *Phileskenezfalua*, satul lui Mihail, al lui Nicolae, al lui Rada etc.), pe de-altă parte se întâlnește și o formă mai veche a cnezatelor, și anume „Jupa cu cnezatele sale”, menționată ca fiind atribuită lui Nicolae Himfy³⁴. Identificarea prezenței masive a cnezimii române, ajunsă prin daniile regale succesive să fie supusă pe un mare domeniu nobiliar alogen oferă imaginea clasică a modului în care statutul său anterior, de oameni liberi, stăpâni ai satelor cneziale și ai supușilor lor, s-a deteriorat într-o așa măsură încât, în actul din 1389, de pildă, aproape că nu se mai face deosebirea între iobagi și oamenii din satele cneziale sau cnezii înșiși, ei fiind enumerați și atribuiți moștenitorilor familiei Himfy fără a se mai face vreo distincție specială din care să se deducă un oarecare ascendent al celor din urmă³⁵.

Un alt mare domeniu funciar din sudul Banatului de câmpie, aflat în vecinătatea domeniului Himfyștilor, pe valea Pogănișului, la circa 35 km sud-est de Timișoara, a fost cel al familiei lui Dan de Duboz (*Danfi* sau *Doboz*), a cărui origine românească este mai presus de orice îndoială de vreme ce primul document care ni s-a păstrat, datat în 29 ianuarie 1369³⁶, îl menționează pe *Daan Olachus noster de Dobaz et iobagionis suis de eadem*. Istoriografia românească și cea maghiară sunt unanime în ceea ce privește faptul că nobilii de Duboz s-au încadrat printre marile familii nobiliare ale regatului, cu un patrimoniu funciar ce a fluctuat între 40 și 58 de sate³⁷. Nu același lucru se poate spune despre originea acestei familii, pe care istoriografia maghiară a plasat-o în exteriorul arcului Carpatic, în Țara Românească, pledând pentru înrudirea lui Dan de Duboz cu o familie de boieri

munteni refugiați în anul 1359 în regatul ungar și donați de Ludovic I cu mai multe moșii aflate în imediata vecinătate a Dubozului³⁸, în timp ce parte a istoriografiei românești situează originea familiei în spațiul Banatului timișan, Viorel Achim considerând ca „Dan va fi fost unul din cnezii locali confirmați în posesiunile lor de către regalitate și ridicați la condiția nobiliară”³⁹, opinie pe care înclinăm să o susținem, fără a aprofunda în acest moment polemica. Ceea ce ne interesează este faptul că din componența domeniului lor, atestat pentru prima dată documentar la începutul secolului al XV-lea într-un act de partaj din 1 iulie 1410⁴⁰, se poate deduce o situație similară domeniului Remetea-Ersig, adică existența aceluiași tip de sate cneziale (*Bankakenezfalva*, *Sthanjylafyademetterfalva*, *Suryanpeterfalva*, *Bratulfalva* etc.), ajunse în dependență față de un mare domeniu nobiliar.

În linii generale, acesta este contextul istorico-geografic ce a determinat o anumită configurare a patrimoniului funciar al Banatului de câmpie, disputat între domeniul regal și al cetăților regale, domeniile ecleziastice și cele ale nobilimii, în proporție covârșitoare alogenă. Cu certitudine niciun document nu vorbește în mod explicit despre ascensiunea unui cnez sau a unei familii cneziale române din câmpia timișană spre palierul superior al nobilității, singura excepție posibilă fiind aceea a familiei lui Dan de Duboz, în pofida unor opinii potrivit cărora ea ar fi provenit din Țara Românească. Lipsa documentației care să ateste modul în care această familie a ajuns să stăpânească în calitate de familie nobilă Dubozul și celelalte posesiuni, nu puține, lasă încă deschis

Sekaspataka, *Bacstovise*, *Arkykusfalva*, *Azonlaka*, *Bruznic*, *Buda*, *Dobroyan*, *Dobrothe*, *Dragotha*, *Dubrul*, *Druguzlo*, *Drusanfalva*, *Ermen*, *Farkasfalva*, *Filles*, *Fintefalva*, *Fizeș*, *Gergerfalva*, *Gyurfalva*, *Golonia*, *Gurea*, *Halmagkenezhaza*, *Januskenezfalva*, *Libur*, *Supafalva*, *Kechafalva*, *Kunfalva*, *Luca*, *Martin*, *Mihail*, *Mayanfalva*, *Miklosfalva*, *Negwl*, *Phileskenezfalva*, *Prekolfalva*, *Pribifyamiklosfalva*, *Radafalva*, *Rachfalva*, *Radest*, *Solomon*, *Stankfalva*, *Wermespataka*, *Zanyslo*, toate în comitatul Caraș. Lor li se adaugă, potrivit unui document din 1369, posesiunile *Belenche*, *Zabadfalva*, altă *Zabadfalva*, *Radfalva*, *Furgachfalva*, *Iwan falva*, *Woyzlofalva*, *Tathatas*, *Buzus*, *Wyfalva*, *Capolna*, *Tornyfalva*, *Choba*, *Comanfalva* și *Dobromerfalva* din comitatul Timiș. *Vezi Ortvy Tivadar* (ed.), *Pesty Frigyes*, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Pozsony (1896), 108–109 (în continuare *Oklevelek-Temes*).

³⁴ *apud* M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor*, 413.

³⁵ *Ibidem*, 414.

³⁶ *Doc. Val.*, 216–217; I. A. Pop, *op. cit.*, 123.

³⁷ *apud* V. Achim, *Banatul în evul mediu*, 130.

³⁸ Recent ideea a fost reactualizată în studiul Liviei Magina, *La famille Danfy de Duboz*. *Banatica*, 20/II (2010), 21–47, care și-a argumentat aserțiunea pe copia unui document din 29 noiembrie 1470 (MOL, DL. 9117) în care Dan de Duboz și Neagu de Recaș (unul dintre munteni) ar fi fost frați după mamă (*condam Daan et Nago invicem fratres fuerunt uterini*).

³⁹ V. Achim, *op. cit.*, 131.

⁴⁰ L. Magina, *op. cit.*, Anexa I, 32. Au fost menționate moșiile *Dobaz*, *Hathjas*, *Zlavafalva*, *Ozyagfalva*, *Venet[ze]falva*, *Bankakenezfalva*, *Lewkusbaroyafalva*, *Fforrayfruthafalva*, *Waydafalva*, *Wasayzgarafalva*, *Sthanjylafyademetterfal[va]*, (...) *falva*, *Thyvadarfalva*, *Suryanpeterfalva*, *Dobratabusilafalva*, *Sarkogfalva*, *Ffekethwdragomerfalva*, *Mehesfalva*, *Thethesfalva*, *Sthoyakfyanusfalva*, *Veresdragomerfalva*, *Supafalva*, *Chagarafalva*, *Nagmorthonfalva*, *Bratulfalva*, *Churilafalva*, *Thothsomzegfalva*, *Obradfalva*, *Dayafalva*, *Dranifalva*, *Ffynthafalva*, *Balasfalva*, *Filgethfalva*, *Bogafalva*, *Zalayvanfalva*, *Filspeteryzgana*, *Darnothfalva*, *Bratufalva*, *Karazo*, *Kuthus*, *Nagyzzgar*, *Bohanusfalva*. Autoarea observă faptul că, în decursul anilor, componența acestui domeniu a variat atât în ceea ce privește numărul moșiilor cât și numele acestora, realitate interpretată ca o posibilă dispariție în timp a unor asemenea mici posesiuni.

câmpul interpretărilor și al polemicilor. Cu alte cuvinte, lipsesc acele acte de donație sau „nouă donație” care să certifice fără urmă de îndoială statutul său social-juridic privilegiat, recunoscut ca atare de puterea centrală. Faptul nu este însă surprinzător căci, apelând la exemplele celorlalte familii nobile române din Banatul montan vom constata situații similare – familii în cazul cărora evoluția de la statutul de cnezi la cel de cnezi nobili și apoi nobili este cert reliefată documentar (familiile Deș de Timișel, Mâtnic de Ohaba-Matnic și Măciș de Tincova), ea derulându-se în cea de-a doua jumătate a secolului XIV și la începutul secolului următor, și familii care apar în documente direct ca familii nobile pe parcursul veacului al XV-lea (Bizerea-Găman de Caransebeș, Cerna, Fiat de Armeniș, Gârliște de Rudăria, Racovița de Caransebeș), dar al căror parcurs evolutiv în plan social-juridic cu siguranță că a fost identic cu cel al familiilor anterior amintite. Înclinăm să credem că un traiect asemănător a fost urmat și de nobilii din Duboz, poate chiar mai timpuriu decât cel al familiilor din Banatul montan, având în vedere faptul că procesul de feudalizare pe baza noii legislații angevine a devansat cu puțin ținuturile de deal și de munte. Plasarea marelui domeniu al nobililor români Danfi de Duboz (constituit într-o formă compactă, specifică mai degrabă domeniilor funciare din Banatul montan, decât celor din câmpie) la confluența dintre comitatul Timiș și spațiul districtelor privilegiate ar putea fi privit în opinia noastră ca o prelungire a unor particularități social-politice dinspre ținutul înalt spre câmpie.

Revenind la principalul obiectiv al materialului de față, acestea fiind în mare parte datele problemei, vom încerca să punctăm prezența mărturiilor documentare referitoare la cnezii din Banatul de câmpie sau, mai degrabă, a urmelor pe care aceștia le-au lăsat în plan documentar într-o zonă ce nu s-a dovedit deloc prielnică unei perpetuări și dezvoltări a statutului lor de stăpâni de pământuri și oameni pe care considerăm că l-au deținut, ei fiind supuși probabil încă din secolul al XIII-lea și, cu siguranță, de-a lungul secolului următor unui intens proces de depozedare funciară și subordonare social-juridică pe diferitele categorii de domenii, decăzând de la nivelul unei feudalități locale românești în formare, la cel de supuși pe marile domenii feudale, fie într-o formă mai atenuată a dependenței – cea a juzilor sătești, fie în varianta dependenței depline – cea a iobăgiei.

În primul rând, o mărturie sugestivă a prezenței în timp a cnezimii în spațiul Banatului de câmpie considerăm că este dată de toponimicele *Kenez* și *Kenezrekezy*, regăsite în documente începând

cu secolul al XIV-lea. În ceea ce privește așezarea *Kenez* – Satchinez în zilele noastre⁴¹, situată la cca. 25 km nord-vest de Timișoara, cercetările arheologice au scos la iveală existența unei fortificații înălțată pe o colină și dotată cu un val palisadat și șanț de apărare, peste care s-a instalat un cimitir de secol XIV–XV⁴². Se pare că așezarea medievală a deținut și loc de târg în acea epocă⁴³. Deși tradiția locală leagă numele localității de cel al binecunoscutului Pavel Chinezu, comite de Timiș între 1479 și 1494, primele atestări documentare sunt mult mai timpurii, așezarea fiind menționată la începutul secolului al XIV-lea în lista de dijme papale din anii 1333–1335, fiind încadrată în decanatul „de dincoace de Timiș”⁴⁴. Bárány Ágoston a inclus localitatea între așezările comitatului medieval al Timișului⁴⁵, în timp ce în geografia istorică a lui Csánki Dezső ea apare încadrată în comitatul Cenad⁴⁶, însă trebuie specificat faptul că limitele comitatelor medievale sunt dificil de trasat astăzi cu mare acuratețe; cel puțin în zonele de proximitate se întâlnesc suficiente cazuri în care o seamă de așezări apar în documente sub incidența autorităților din două comitate învecinate. Prezența așezării în cadrul listelor papale denotă pentru secolul al XIV-lea existența unei populații catolice în bună măsură, maghiară probabil, dar toponimicul poate sugera o prezență anterioară acestui secol a unor tradiții cneziale ce s-au perpetuat sub această formă. Din ceea ce reiese în plan documentar, localitatea a făcut parte la începutul secolului al XV-lea din pertinențele moșiei *Naghlak* (Nădlac), semnalată în anul 1421 ca fiind în stăpânirea familiei Jankfi de *Naghlak*, alături de alte posesiuni din comitatele Cenad, Timiș și Caraș. În urma fenomenului de *defectum seminis* intervenit în familie, toate aceste moșii (de fapt un domeniu de aproximativ 32 de posesiuni) au fost donate în 1427 de către Sigismund de Luxemburg lui Albert de *Naghmihaly*, stareț al prioriei din *Auranae* (astăzi

⁴¹ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București (1968), 98.

⁴² Alexandru Rădulescu, Cercetări arheologice la Satchinez, jud. Timiș. *MCA*, XIV, Tulcea (1980), 524–529; Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (secolele XIII–XIV)*, Cluj-Napoca (2005), 557.

⁴³ Ioan Hațegan, Banatul la 1478. Sinteza vieții economice, politice și militare a unui ținut într-un an de răscruce al istoriei sale. *Nobilimea românească din Transilvania (Az erdélyi román nemesség)*, Satu Mare (1997), 159.

⁴⁴ M. Bizerea, F. Bizerea, *op. cit.*, 18.

⁴⁵ Bárány Ágoston, *op. cit.*, 124.

⁴⁶ Csánki Dezső, *op. cit.*, I, 698, cu specificarea că în vremea sa așezarea se află în comitatul Timiș și așa era începând cu anul 1489.

Vrana, Dalmația) și fiilor săi⁴⁷. În ceea ce privește așezarea *Kenezrekezy*, dispărută între timp, ea a fost identificată în apropiere de Satchinez, în cuprinsul comitatului Timiș⁴⁸, având prima atestare documentară în anul 1390⁴⁹.

Ca informație istorică, mai multe documente din prima jumătate a secolului al XV-lea îi pomenesc pe unii locuitori ai așezării fie angrenați în dispute judiciare cu nobili din comitate, fie în calitate de oameni de mărturie în litigiile internobiliare. Bunăoară, un Valentin, fiul lui Luca de *Kenez* s-a judecat în 1410 sau 1411 cu magistrul Dumitru, fiul lui Dan de Duboz pentru faptul că acesta din urmă ar fi luat pe nedrept câteva animale ale iobagilor lui Valentin, pentru care, fiind găsit vinovat, este condamnat de vicecomitele de Timiș și de juzii nobiliari la plata a 6 mărci către păgubit⁵⁰. Un alt document din 9 octombrie 1437⁵¹ o pomeneste pe văduva lui Filip Kormos de *Kenezrekezy* care i-ar fi instigat pe vicecomiții de Timiș să atace posesiunea Beregsău a nobilului Ladislau Haghmasi, de unde au luat căruțele cu mărfuri împreună cu caii și boii care le trăgeau, producând o pagubă de 400 de florini de aur, iar 12 iobagi ar fi fost sechestrați și ținuti în captivitate în cetatea Timișoara. Alte documente îi atestă pe unii locuitori ai celor două așezări în calitate de oameni de mărturie în varii procese, cum ar fi Ștefan, fiul lui Petru de *Kenez*, Mihail și Ladislau *de eadem* în 16 iunie 1411⁵²; sau un Gallus de *Kenezrekezy* martor al familiei Posa de *Zeer* în procesul acesteia cu familia lui *Nexe de Zabadfalva* din districtul timișan *Beel* din 3 septembrie 1416⁵³; și, în sfârșit, un Ladislau, fiul lui Ioan de *Kenez*, om de mărturie la rehotărnicirea moșiei Giarmata (*Gyarmath*) din comitatul Timiș, solicitată în 13 decembrie 1428⁵⁴ de Nicolae, fiul voievodului de Giarmata. Prezentarea acestor informații lasă cu greu loc de interpretare asupra originii etnice sau sociale a acestor oameni. Fără îndoială că existența unei fortificații încă din secolul al XIV-lea caracterizează o așezare ce depășește profilul unui simplu sat, denotând existența unor posesori cu un statut social-juridic superior celor de iobagi. În prima jumătate a secolului al XV-lea am văzut că Satchinez s-a aflat succesiv în stăpânirea familiilor Jankfi de Nădlac și apoi de Nagymihaly. Modul în

care membri ai comunității din Satchinez apar în documente în calitate de martori sau oameni de mărturie în repetate rânduri considerăm că reflectă calitatea de mici posesori de pământuri aflați probabil în slujba unor familii nobiliare, cu un statut social-juridic superior oamenilor de rând.

Mult mai elocvente sunt mențiunile asupra acelor așezări, cu certitudine cneziale la originea lor, regăsite în cadrul unor domenii nobiliare, urbane sau ale cetăților, al căror toponimic conține numele cnezului eponim și atributul său cnezial, de exemplu: *Halmagkenezhaza*, *Januskenezfalva* sau *Phileskenezfalva* de pe marele domeniu al familie Himfy de Remetea-Ersig⁵⁵; *Baykakenezfalva* de pe domeniul familiei Danfi de Duboz⁵⁶; *Benekenezfalva*, *Bratokenezfalva* și *Dankkenezfalva* regăsite pe domeniul cetății Chery⁵⁷; sau *Kowachkenezfalva* de pe domeniul oppidumului Berini din comitatul Timiș⁵⁸. Nu mai luăm în discuție satele cneziale a căror denumire s-a compus prin alăturarea probabilă a numelui cnezului fondator cu particulele „falva” sau „haza” pe care le regăsim în înșiruirea posesiunilor din cuprinsul multor domenii feudale din Banatul de câmpie.

În cazul celorlalte documente analizate am luat în considerare atributul de cnez ca un reper incontestabil al identității și apartenenței unor persoane la această categorie socială, ce a evoluat în forme specifice în cadrul comitatelor bănățene de câmpie, fără a cunoaște însă anvergura socială pe care au dobândit-o începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea omologii lor din părțile înalte ale Banatului. Expuși unui proces de feudalizare mai timpurie, acești cnezi au fost supuși unui sistematic proces de depozedare funciară, agravat pe măsură ce structurile domeniile care au dobândit girul regalității s-au conturat și consolidat, proces similar celui mult mai bine reliefat de bogata documentație referitoare la depozedările din comitatul învecinat al Carașului analizate de Maria Holban în lucrările sale. Ținem să semnalăm trei exemple întâlnite care ni se par elocvente, chiar definitive pentru realitățile sociale din comitatele bănățene. Primul este legat de o binecunoscută și mai rar întâlnită donație regală efectuată de Ludovic I în 29 august 1359⁵⁹, ai cărei beneficiari au fost boierii munteni Carapciu, Stanislau, Neagu, Vlaicu, Nicolae și Ladislau, fiii lui Ladislau, fiul lui Zarna (menționați în mod sugestiv ca *Olachorum*

⁴⁷ Pesty, *Krassó*, III, 296, 310 și 320; Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapesta (1896), 60 și 74.

⁴⁸ Csánki Dezső, *op. cit.*, II, 44.

⁴⁹ C. Suciu, *op. cit.*, II, 350.

⁵⁰ *Oklevelek-Temes*, 437.

⁵¹ MOL, DL. 102469.

⁵² *Oklevelek-Temes*, 450.

⁵³ *Ibidem*, 523.

⁵⁴ *Ibidem*, 619.

⁵⁵ Pesty, *Krassó*, 185.

⁵⁶ *Apud* L. Magina, *op. cit.*, 32.

⁵⁷ Csánki Dezső, *op. cit.*, II, 11–12.

⁵⁸ *Ibidem*, 15–16 și 47.

⁵⁹ *Oklevelek-Temes*, 87.

nostrorum fidelium), refugiați din Țara Românească pe fundalul conflictului dintre regele maghiar și voievodul Nicolae Alexandru. Stabiliți în comitatul Timiș, cei șase frați au fost dăruiți pentru fidelitatea lor față de suveranul căruia i s-au închinat cu moșiile Recaș și Chizătău împreună cu pertinențele, satele și morile lor. Cazul a fost suficient de surprinzător încât să se treacă frecvent cu vederea cine au fost deținătorii anteriori ai acestor moșii; documentele îi amintesc pe Nicolae, Filip și Ioan, menționați în act ca *infidelium patris nostri et nostrorum prefuerint*, căroră cele două moșii le-au fost confiscate încă de pe vremea lui Carol Robert pentru a ajunge temporar în cadrul domeniului regal. Considerăm că avem temeiuri să credem că cei trei depozedați pe motiv de infidelitate au fost cnezi români, care și-au stăpânit satele până la jumătatea secolului al XIV-lea, până când retractul regal i-a lipsit de suportul material și legal al statutului lor social privilegiat.

De o altă factură, prin turnura pe care au luat-o evenimentele, este exemplul fiilor lui *Nexe* (Neacșu), Ioan, Ladislau și Petru (*olachorum nostrorum notorium et manifestorum infidelium*), căroră același rege le confiscă 17 moșii din comitatul Timiș în 5 iulie 1369 sub acuzația de infidelitate, motivația regală conținând acuze de o maximă duritate la adresa celor vizați: „din vina necredinței și a răzvrătirii blestemate... noi i-am lipsit pe ei... de toate moșiile lor precum și de cnezatele lor și de celelalte măriri... ei fiind proscriși și alungați din hotarele regatului nostru...”⁶⁰. Moșiile confiscate au fost donate unui potentat al vremii, banul Benedict Himfy și fraților săi, familie care în acești ani își coagula impresiionantul domeniu în comitatele Caraș și Timiș uzând de puterea noii legislații și a demnităților deținute, dublate de acțiuni în forță, aflate nu de puține ori la limita legii. În mod mai puțin obișnuit acuzațiile de infidelitate au putut fi demontate de către fiii lui *Nexe* câțiva ani mai târziu când, în 3 iulie 1372⁶¹, retractul regal a fost revocat, cei păgubiți fiind repuși în drepturile lor cuvenite. Semnificativ pentru argumentația istorică este faptul că în toate actele ce au însoțit acest proces reiese cu claritate dreptul lor ereditar

de stăpânire asupra cnezatelor pomenite, ceea ce ni se pare o dovadă contundentă a originii cneziale a acestei familii, ce a stăpânit în baza vechilor tradiții o serie de posesiuni și cnezate în sudul Banatului de câmpie. Simpla demontare a acuzațiilor de infidelitate nu credem că ar fi fost suficientă pentru ca regalitatea să revină asupra unui retract efectuat în termeni atât de categorici, cu atât mai mult cu cât în tot acest demers a fost implicată cea mai influentă familie nobilă a Banatului acelor vremuri. Valoarea actului scris, a legitimității ce a decurs din oficializarea de către puterea centrală a dreptului de stăpânire considerăm că a fost temeiul ascendentului pe care fiii lui *Nexe* l-au contrapus pretențiilor acaparatoare ale Himfyștilor. În consecință, apreciem că avem de-a face cu o familie de cnezi timișeni care, în împrejurări care scapă documentației păstrate, a dobândit din partea regalității actele care le-au recunoscut dreptul deplin și ereditar asupra posesiunilor și cnezatelor lor, acte pe care trebuie că și-au fundamentat cauza în fața scaunelor de judecată. Suntem deja în perioada istorică în care legislația regatului a făcut extrem de dificilă, dacă nu imposibilă, păstrarea dreptului de stăpânire funciară doar în temeiul vechilor cutume, fără obținere actului scris de donație, confirmare sau reconfirmare. Susținem cu atât mai mult această aserțiune cu cât traiectul acestei familii se dovedește a fi fost ascendent în perioada următoare, căci îi regăsim la începutul secolului al XV-lea pe urmașii lui *Nexe* (Mihail, Beșan și Osvold de *Zabadfalva* – una din posesiunile recuperate în 1372) atestați în stăpânirea districtului timișan *Beel* cu pertinențele sale, o dovadă evidentă a nobilității lor, dar și a catolicizării lor sugerată de onomastica familială.

În sfârșit, un al treilea caz pe care îl supunem atenției datează din 13 mai 1415⁶² și este o dare de seamă a lui Nicolae de Pathona în legătură cu o donație mai puțin întâlnită în documentele referitoare la Banatul medieval: magistrul Filip de Korogh, vistier al reginei, atribuie câteva locuri de sat situate de-a lungul râului Pogăniș (*Poganch*) chibzuitului bărbat Andrei, judele curții sale din Chery, și fiilor săi Ladislau, Ioan și Petru, posesiuni ce au aparținut anterior cnezatului lui Ioan, fiul lui Farcaș (*qui alyas Keneziatas Johannis filij farcasi erat*), care Ioan, pentru actele sale nelegiuite a fost condamnat de comitele de Timiș, Pippo Spano, în cadrul unui scaun de judecată ținut la Timișoara. Găsit vinovat, i s-a confiscat cnezatul ce a fost mai apoi dat de către comite lui Filip de Korogh (*idem Kenezijatus ad manus nostras descendit*) care, la rândul său, îl atribuie unui familiar al

⁶⁰ *Ibidem*, 108–112; vezi și M. Holban, Depozedări și judecăți în Banat, 112, nota 1. Au fost confiscate moșiile *Belenche*, *Zabadfalwa*, altă *Zabadfalwa*, *Radefalwy*, *Furgachfalua*, *Jwanfalua*, *Woyzlofalua*, *Tathalas*, *Buzus*, *Wijfalua*, *Capolna*, *Tornyfalua*, trei *Choba*, precum și *Comanfalua* și *Dobromerfalua* din comitatul Timiș, astăzi așezări dispărute în zona Lugoj-Hodoș.

⁶¹ Pesty, *Krassó*, 185. Vezi și contribuțiile lui Traian Popa și Victor Motogna din *Banatul de altădată. Studii istorice*, I, Timișoara (1944), 145–148 și 295–296.

⁶² *Oklevelek-Temes*, 513.

său, după câte se pare din cetatea Chery. În opinia noastră asistăm la o formulă aproape „clasicizată” a depozitării cnezimii române de către potențtii vremii. Documentul nu specifică exact în ce au constat faptele nelegiuite sau furturile pe care le-ar fi săvârșit acest Ioan; nici nu ar trebui să pornim de la premisa că acuzațiile aduse ar fi totuși complet nefondate (căci false acuzații au mai fost aduse în cadrul diferitelor litigii patrimoniale). Rămâne însă importantă pentru argumentația noastră existența acestui cnezat pe cursul Pogănișului, probabil la ieșirea acestuia în câmpia timișană, al cărui posesor, cnez el însuși, și-a pierdut dreptul de stăpânire cnezială prin intervenția autorității supreme locale – comitele de Timiș, care este în măsură să dispună de această stăpânire pe care o cedează unui alt demnitar regal. La fel de sugestivă este și stipularea introdusă în act de către Filip de Korogh vizavi de acordarea acestei stăpâniri familiarului său Andrei – *more Kenezijatus et officiolatus in perpetuum dedimus*, împreună cu scutirea de dări pe timp de 20 de ani, ce denotă menținerea în timp a unei tradiții a dreptului de stăpânire cnezială, ce își păstrează forma dar nu și deținătorul său tradițional – cnezul român.

Cele trei exemple depistate în fondul documentar consultat pot da măsura procedeele prin care în decursul secolelor XIII–XIV cnezimea română din comitatele de câmpie a putut fi lipsită de atributele sale principale – stăpânirea asupra pământului și a supușilor săi, decăzând astfel la nivelul inferior al societății medievale bănățene. Ajungând în acest punct am încercat să depistăm modul în care unii cnezi ai Banatului de câmpie și-ar mai fi putut prezerva, cel puțin parțial, principalele atribute pomenite anterior. Exemplele sunt însă puține și conduc spre concluzii nu foarte relevante. Din actele păstrate, singurele cazuri în care unii cnezi apar împreună cu stăpânirile lor sunt furnizate de informații indirecte provenite dintr-o serie de tranzacții funciare: vânzări-cumpărări, partaje sau hotărniciri. Astfel, în 26 august 1404⁶³ capitlul din Cenad dă curs solicitării regale de a o repune pe nobila doamnă Ana, fiica răposatului Neagu de Reçaș, în stăpânirea pătrimii cuvenite din posesiunile tatălui său, din care a fost în mod rușinos exclusă în urma căsătoriei sale cu Ștefan *Tweruk*. Grație meritelor militare ale soțului său, regele a cerut ca ea să fie repusă în drepturi, iar în cursul procesului de partajare a moșiilor părintești făcut la fața locului, pe posesiunea *Alsoweze* (Veța de Jos, așezare dispărută situată la sud de Făget, în districtul medieval Icuș) sunt amintiți ca locuind

cnezii Bogdan și Ilie (*in qua quidem possessione Alsoweze duo Kenezj videlicet [Bogdan et Elias] residenciam facerent personalem...*). Din 29 iulie 1414 datează tranzacția unei vii de pe dealul *Macra* din satul *Palelesy*, vândută de un orășean din Lipova lui Ioan de Maroth. La trasarea hotarelor viei tranzacționate, înspre nord, sunt amintite posesiunile lui Iacob, fiul lui Matei, alt Iacob Darocz și ale lui Ladislau *Kenesy*⁶⁴. Un an mai târziu, în 6 februarie 1415⁶⁵, întâlnim un alt caz de partaj declanșat pe fondul unei mai vechi probleme, legate tot de restituirea unei pătrimi din stăpânirile părintești, cuvenite în acest caz bunicii magistrului Paul, fiul lui *Mayos de Ozlar*, care ajunge să dispute acest drept cu nobilii de *Ffanchlaka* și cei din Voiteg. Un proces anterior, desfășurat în 1408 a fost socotit nesatisfăcător de comitele de Timiș, Pippo Spano, care solicită din nou ieșirea la fața locului pentru o mai clară separare a părților de posesiuni pe fiecare din cele șapte moșii în parte⁶⁶. În acest context, pe posesiunea *Apafaya maiori* sunt menționate, alături de patru sesii iobăgești, și două loturi aparținând cnezului Nicolae (*item in altera Apafaya maiori in fine a parte occidentali ex utraque parte vici sau platee quator sessiones Jobagionales a parte scilicet campi duas in quibus commorarentur Nicolaus Kenesius*). În sfârșit, din 5 august 1421⁶⁷ datează un alt partaj al unor posesiuni din comitatul Arad (*Kylsewchalya, Belsewchalya, Thofaya și Gergerforra*) între Toma de *Clusuar* și familia nobilă din *Benkefalwa*, ocazie cu care pe posesiunea *Thofaya*, înspre vest, este pomenită grădina lui Ioan, cnezul iobag al lui Toma de *Clusuar* (*Orti Johannis Kenezij Jobagionis Thome Clusuarij*), în timp ce la hotarul nordic al posesiunii *Gergeforra* e semnalată grădina lui Petru, și el cnez iobag al aceluiași Toma (*Orti Petri Kenezij Jobagionis dicti Thome*).

În ceea ce privește apariția în documente a cnezilor alături de supușii lor, posedăm un singur exemplu, datat în 1 februarie 1416⁶⁸, în fapt o scrisoare a comitelui de Timiș, Pippo de Ozora, către nobilul Ștefan de Remetea, prin care înaltul demnitar îi cerea nobilului Himfy să rezolve pricina care i-a fost semnalată de către cnezul Brancu (*Brank*

⁶³ *Ibidem*, 337; V. Achim, *op. cit.*, 20.

⁶⁴ *Ibidem*, 485. Satul *Palelesy* a fost identificat ca fiind localitatea Păuliș de lângă Lipova (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, 32).

⁶⁵ *Ibidem*, 496.

⁶⁶ A fost vorba de moșiile *Variotelek, Peterfalwa, Apafaya, altera Apafaya maiori, Teremi, Varelew* și Voiteg din comitatul Timiș, identificate de C. Suciu ca așezări dispărute (cu excepția Voitegului) între Jebel și Voiteg (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, 290, 385, 409, 418, 422).

⁶⁷ *Oklelelek-Temes*, 566.

⁶⁸ *Ibidem*, 518.

Kenezij), care s-a plâns că unui oarecare Ladislau, fiul lui Ioan, iobag regal de pe cnezatul său (*cuiusdam Ladislai filij Johannis Jobagionis Regij in suo Kenesiato commorantes*) i s-au luat 40 de porci care ulterior au fost găsiți în staulul iobagilor familiei Himfy, dintre care o parte i-au fost restituiți, mai puțin 12 porci buni, drept pentru care comitele îi cere nobilului să reglementeze situația pentru ca iobagul regal să nu iasă în pierdere.

Cele câteva exemple, fără a fi spectaculoase, conduc către unele concluzii care ni se par evidente. În primul rând, dintre toți acești cnezi semnați în mod indirect în acte, doar Brancu apare ca stăpânind cnezatul său și având supuși, calitatea de iobag regal a celui în apărarea căruia s-a pronunțat (dincolo de rolul de protector pe care și l-a asumat față de supusul său probabil) ne determină să ne interogăm asupra faptului că acest cnezat al său s-ar fi putut afla pe domeniul regal, în imediata vecinătate a domeniului Remetea-Ersig. Din păcate în document nu se specifică localizarea acestui cnezat, putând doar bănuși că ar fi fost situat în sudul câmpiei timișene. Cert este doar faptul că avem de-a face cu o situație intermediară, cu un cnez care încă își mai manifestă dreptul de stăpânire asupra cnezatului său și a supușilor săi, în numele cărora intervine pe lângă cea mai înaltă autoritate a ținutului atunci când își caută dreptatea în fața unui nobil. În cazul în care cnezatul său ar fi fost pe un domeniu nobiliar considerăm că, potrivit uzanțelor vremii, cauza ar fi fost susținută de nobilul deținător al dreptului de stăpânire funciară. Nu putem ști, în situația dată, dacă acest cnez a deținut acte care să îi ateste dreptul de stăpânire și nici dacă acest cnezat și-a continuat existența în deceniile ulterioare în aceeași formă. Rămâne însă de subliniat faptul că la începutul secolului al XV-lea s-a perpetuat, la limita sudică a Banatului de câmpie, această stăpânire cnezială cu drepturile sale aferente, protejată probabil o vreme de dependența sa față de domeniul regal în fața unor tentative nobiliare de deposedare.

În ceea ce privește celelalte cazuri menționate anterior, nu regăsim decât situația decadentă a cnezului de câmpie, ajuns împreună cu pământurile sale pe domenii nobiliare, în anumite cazuri alături de iobagi și în condiții similare acestora, vechea identitate cnezială răzbătând din documente doar ca un reflex al memoriei orale a timpului. Nu ne încumetăm să dezbatem statutul lor pe domeniile respective, atâta vreme cât nu se întrevide nicio relaționare între cnezii atestați documentar și nobilii posesori ai domeniilor. În cel mai bun caz,

menționarea atributului de cnez ar putea sugera faptul că s-ar mai fi putut păstra ceva din vechile sale atribuții ca intermediar între nobili și iobagi în calitate de juri sătești. Documentele, din păcate, nu sunt elocvente în acest sens.

Cele mai multe din documentele analizate reprezintă pricini judiciare în care cnezii Banatului de câmpie au fost implicați ca părți active sau pasive în fața diferitelor scaune de judecată. Informațiile aleatorii nu ne permit decât o grupare subiectivă a chestiunilor în cauză, determinată de calitatea conținutului informației documentare. Nu putem să nu amintim faptul că, în 28 iunie 1366, Ludovic I a fixat printr-un privilegiu regal solemn cadrul juridic integrator al diverselor categorii de cnezi în ansamblul structurilor sociale ale regatului, cărora le-au fost fixate astfel locul și definirea în principalele acte normative ale țării⁶⁹. Acest act nu a determinat și nici reglementat relațiile social-patrimoniale din interiorul comunității sătești, ci a marcat, pe de-o parte, una din etapele îndelungatului proces de contopire cu nobilimea regatului a unei părți a cnezilor români din Banatul montan și piemontan, pe de-altă parte, a accelerat procesul de decădere a omologilor lor din comitatele de câmpie, reduși în timp la nivelul jurilor sătești sau al primarilor satelor (*vilici*), cei căzuți sub stăpânire feudală urmând să-și exercite drepturile în cadrul domeniilor feudale față de care au avut și îndatoriri feudale⁷⁰. Ioan Aurel Pop opina că echivalarea la judecată a cnezului posesor de diplomă cu nobilul nu a fost un favor regesc pentru cnezi, ci o restricție deoarece introducându-se discriminarea între cnezi și cnezii nobili elita românească a fost drastic redusă⁷¹.

Revenind la cazuistica întâlnită în documente, o primă remarcă ce se impune este aceea că în toate aceste acte cnezii sunt pomeniți relaționând într-un fel sau altul cu nobilii sau, mai exact, apar ca personaje secundare, din momentul în care intersectează interese nobiliare. Astfel, un prim grup de documente surprinde cnezi judecându-se în fața

⁶⁹ A. Andea, *op. cit.*, 80–81. Regele a stabilit prin această diplomă valoarea mărturiei cnezilor români astfel: dacă un român de rând învinovățește un nobil (neprins asupra faptului) de vreo nelegiuire și nu dispune de întregul număr de nobili ceruți ca martori, atunci poate să facă dovada și prin „nobilii sau cnezi ori prin oameni de rând sau români”, până la numărul de 50 de nobili, când un cnez întărit în cnezatul său cu diplomă regală este socotit ca un adevărat nobil, iar un cnez comun este socotit ca un jude sătesc (cu mărturia de un fertun); românii de rând urmau să aibă mărturia estimată la jumătate de fertun.

⁷⁰ David Prodan, *Iobăgia din Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București (1967), 122.

⁷¹ I. A. Pop, Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale. *MedTrans*, I (1997), 1–2, 75.

instanțelor comitatense cu nobili din marile familii ale Banatului de câmpie. Din păcate, cauzele nu sunt spectaculoase, nici documentele nu păstrează informații relevante care să ne conducă la o analiză mai elaborată a situațiilor date. Bunăoară, în 16 martie 1382⁷² magistrul Toma zis *Chupur*, vicecomite și juzii nobiliari ai comitatului Caraș dau de știre că un oarecare Ladislau, familiar al magistrului Ștefan Himfy s-a prezentat în fața scaunului de judecată pentru a protesta împotriva lui Toma, cnezul de *Zaruastelek*, deoarece acesta nu s-a prezentat la judecată conform scrisorii regale anterioare de amânare și nici nu a plătit suma de 3 mărci la care a fost obligat. În 7 septembrie 1406⁷³ este semnalată o altă speță ce se judecă în fața vicecomitelui și a juzilor nobiliari ai comitatului Timiș, care i-a avut ca părți pe același nobil Ștefan Himfy și pe un alt cnez, Iacob *Kenesium de Zylvas*. Deși motivația litigiului nu este specificată, se precizează faptul că soluționarea lui se va face cu ajutorul arbitrilor și, deoarece nobilul Ștefan a lipsit motivat în 7 septembrie, înfățișarea părților și a arbitrilor urma să se producă peste 8 zile la *Oskolla* (Sculia). Un proces mai detaliat în planul informației documentare s-a desfășurat în cursul anului 1416 între membri ai familiei Posa de *Zeer* și cei ai familiei lui *Nexe de Zabadfalu*. În 3 septembrie 1416⁷⁴ comitele Petru, jude al Curiei regale se adresează Capitlului din Arad cu solicitarea de a rezolva pricina ivită între descendenții lui Posa de *Zeer* (fost comite de Caraș mulți ani în secolul al XIV-lea) și Osvold, fiul lui *Nexe de Zabadfalu* din districtul *Beel*. Cei dintâi i-au acuzat pe Osvold și pe un oarecare Petru zis de *Rethy* că au năvălit pe posesiunea lor *Tormafalva* unde au perturbat lucrul pământului, au distrus pădurile și au tăiat lemne, apoi au oprit câțiva iobagi de la folosirea roadelor de pe această posesiune. Dimensiunea pagubei a dat amploare, desigur, procedelor judiciare, căci au fost trimise trei scrisori de cercetare – Capitlurilor din Arad și Cenad, precum și forului comitatens timișan – s-au stabilit oamenii de mărturie și au fost convocați o serie de nobili, vecini și comitanei. În cele din urmă se pare că Osvold de *Beel* a fost găsit nevinovat, în schimb s-a dovedit vinovăția lui Petru de *Rethy*. În fapt, a fost vorba de un proces între două familii nobiliare ale Banatului de câmpie; am zăbovit asupra lui deoarece acest Osvold, fiul lui *Nexe de Zabadfalu*

din districtul timișan *Beel*, a fost descendent al cnezului Neacșu, al cărui caz particular de deposedare l-am discutat în paginile anterioare.

În sfârșit, din 20 septembrie 1451⁷⁵ datează solicitarea lui Ladislau de Hunedoara adresată comitelui, vicecomitelui și juzilor nobiliari ai comitatului Timiș de a amâna procesul nobilei doamne Iuliana, soția cantorului Ioan Salay, cu fostul său iobag, cnezul Iacob, din păcate nefiind specificată nici așezarea care să permită localizarea geografică a acestor personaje, nici obiectul litigiului. Cum însă procesul s-a derulat în instanța comitatensă timișană, bănuim că a fost vorba de un cnez decăzut la statutul de iobag pe un domeniu nobiliar.

Un alt set de documente se referă la unii cnezi în calitate de oameni de mărturie sau de împuterniciți ai nobililor, ce îi apropie mai degrabă de statutul de familiari ai acestora. Un Ioan, cnez de *Beldre* (*Kenesium de iamdicta Beldre*) alături de Luca *Wayda* din comitatul Torontal au fost desemnați de văduva lui Iacob Chepi de *Bikach*⁷⁶ în fața vicecomitelui și a juzilor nobiliari ai comitatului Torontal în calitate de împuterniciți ai săi pentru toate pricinile în care nobila doamnă ar fi fost implicată printr-un document din 3 martie 1417⁷⁷. Aceiași Ioan, cnez de *Beldre* (astăzi Novo Miloșevo, Serbia) și Luca *Wayda de eadem* vor apărea peste ani, în 16 decembrie 1450⁷⁸, ca împuterniciți de data aceasta ai nobilului Ioan Himfy zis de *Beldre*, pentru a-l reprezenta fie ca inculpat, fie ca reclamant. Diferența mare de timp dintre cele două momente (aproximativ 30 de ani) surprinde, având în vedere că cei nominalizați par a fi aceleași persoane. Ea denotă o continuitate și durabilitate în timp a acestorași atribuții – de reprezentanți în justiție ai stăpânilor moșiei *Beldre*, chiar dacă în decursul veacului al XV-lea aceasta s-a transferat de la familia Chep de Gherteniș la o ramură a familiei Himfy. În sfârșit, mai mulți cnezi apar nominalizați în 22 ianuarie 1444⁷⁹ în calitate de oameni de mărturie la punerea în stăpânire a nobililor români Mihail de Cerna și Blasiu, fiul lui Stoian de Cerna, cărora

⁷⁵ MOL, DL. 55492.

⁷⁶ Iacob Chepi de *Bikach* a provenit din familia nobililor de Gherteniș, cu posesiuni în comitatele Caraș, Timiș și Torontal. A deținut funcția de vicecomite de Caraș în preajma anului 1408 și a murit în timpul campaniei regale antiotomane din Bosnia prin 1416–1417. Vezi, L. Boldea, Situația iobăgimiei de pe domeniul Gherteniș la sfârșitul secolului XIV – începutul secolului XV. *Banatica*, 19 (2009), 13–14.

⁷⁷ *Oklevelek-Temes*, 531.

⁷⁸ MOL, DL. 44588; Livia Magina, Câteva documente privind judele sâtesc în Banat (secolele XIV–XV). *Banatica*, 19 (2009), 34.

⁷⁹ MOL, DL. 59284; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca (1989), 60; L. Magina, *op. cit.*, 33.

⁷² Pesty, *Krassó*, 157. Așezarea *Zaruastelek*, astăzi dispărută, a fost localizată lângă Fârdea, în regiunea Făgetului (cf. C. Suci, *op. cit.*, II, 429).

⁷³ *Oklevelek-Temes*, 385. Așezarea dispărută astăzi *Zylvas* a fost localizată în regiunea Detei (cf. C. Suci, *op. cit.*, II, 438).

⁷⁴ *Ibidem*, 523.

Valdislav I le-a zălogit moșiile Recaş și Zegehaza din comitatul Timiș, rămase fără stăpâni și revenite Coroanei în urma fenomenului de *defectum seminis*. Cnezii menționați au fost: Toma *kenesio magnifici Francisci Chaak* din *Ewsi*, Gruban *similiter Kenesio*, Radu *Kenosio regalius de Borzlyk* (târg ce aparținea cetății regale Timișoara), Petru *Kenosio de Rekasd* și Blasiu *similiter Kenesio de Bozus*, după câte se vede atât cnezi de pe domeniul regal, cât și de pe domenii nobiliare.

În fața scaunelor de judecată au ajuns însă și o serie de cauze în care cnezi ai comitatelor de câmpie au fost implicați, fie ca parte activă, fie ca victime, într-o serie de fricțiuni ce au ținut de conflictele interdomeniale inerente în acele timpuri. Astfel, în 23 martie 1334⁸⁰, regina Elisabeta s-a adresat Capitlului din Cenad cu solicitarea de a cerceta cauza care i-a fost adusă la cunoștință de *Heym*, fiul lui *Heym* și de fratele său Paul (din familia Himfy), aceștia acuzându-i pe Martin, familiarul lui Paul Magyar și pe Bratan *Kenosius de Felteluk* al aceluiași magistrul Paul, că ar fi devastat în totalitate posesiunile familiei Himfy din comitatul Timiș, iar jumătate din moșia Remetea, aflată într-un loc mai retras, au ocupat-o pentru uzul și foloasele ei, spre marea pagubă a părâșilor. Din 15 iunie 1428⁸¹ datează un litigiu ce a implicat două instituții eclesiastice importante ale Banatului medieval, respectiv Capitlul din Arad și mănăstirea Bizere care, posesoare ale unor domenii funciare aferente, nu au rămas în afara conflictelor de natură patrimonială. În acest caz, Capitlul este cel care cere regelui să i se facă dreptate în fața abatelui Blasiu al mănăstirii Bizere, ai cărui oameni (iobagi și servitori) de pe moșia *Zombathel* (Sâmbăteni, jud. Arad) și *Vezethe* au arat și semănat mei cu forța pe posesiunea *Molnary* a Capitlului, printre oamenii din *Vezethe* care au pătruns pe domeniul capitlului aflându-se și un *Kerestyen Kenezius*. În ambele cazuri puse în discuție îi regăsim pe acești cnezi implicați de stăpânii lor domeniali (fie că au fost laici – ca Paul Magyar⁸², fie eclesiastici) în aprige

conflicte interdomeniale, soldate cu jafuri și violențe. Condiția lor nu poate să fi fost decât umilă, eventual cea a judeului sătesc în cazul lui Bratan, și mai degrabă cea similară unui iobag în cazul cnezului de pe domeniul mănăstiresc.

Un alt număr de documente îi prezintă pe cnezi ca victime ale abuzurilor venite din partea unor nobili sau familiari ai acestora, ca o consecință nefastă a permanentelor fricțiuni ce au ținut de anarhia feudală. Abuzați, jefuiți sau uciși, ei își găsesc „dreptatea” în măsura în care stăpânii lor domeniali, considerați în fața legii adevărații prejudiciați, cer autorităților comitatense să li se facă dreptate. Este cazul lui *Moyus*, fiul lui Laurențiu de *Vzlar*, care s-a prezentat în fața vicecomiteiului și a juzilor nobiliari ai comitatului Timiș în 9 septembrie 1343⁸³ pentru a-i acuza pe magistrul Nicolae zis *Orrus*, pe Blasiu *Rufus* și pe *Donch* servitorul său că, împreună cu locuitorii din *Mera*, au pătruns pe posesiunea sa *Sentgurg* de unde au luat cu forța un număr de animale și pe cnezul Lucaciu (*Luchasium Kenezium*) pentru a-i duce pe moșia lor. În urma cercetărilor efectuate, magistrul Nicolae a fost găsit vinovat, însă documentul nu păstrează și informația referitoare la pedeapsa impusă de autorități. În 16 august 1362⁸⁴ este înregistrată plângerea magistrului Ștefan, fiul lui Posa de *Zeer*, care protestează în fața scaunului de judecată al comitatului Arad împotriva lui Toma *Rudas de Chezgar* și a lui Ioan de *Byzzere* care ar fi luat 3 cai ai iobagilor săi pentru a-i vinde unui oarecare Dubraz, cnez de Hodoș (*Kenezio de Hudus*). Puși sub acuzare, cei doi au recuperat caii și i-au înapoiat nobilului reclamant, fără ca documentul să menționeze maniera în care cnezul din Hodoș ar fi fost despăgubit. În cursul anului 1370⁸⁵ conflictul ce pare să fi existat încă din anii anteriori între familiile nobile de Duboz și Himfy a îmbrăcat forme extrem de violente, de vremea ce frații Benedict, Petru și Nicolae Himfy îi acuză în fața regelui pe Dan de Duboz și pe fiii săi, Dumitru, Ladislau și Mihail, că au pătruns cu forța pe domeniul lor *Egerzegh* unde au ucis un cnez (*unum Kenesium eorum interfici*), au rănit grav alți trei iobagi și au luat cu forța 6 boi ai iobagilor lor. Nu știm cum s-a soluționat acest caz; ceea ce cunoaștem din documente este faptul că în anul următor s-a produs împăcarea celor două familii în fața autorităților comitatense, ele hotărând să

⁸⁰ *Miscellanea Heimiana*, 66. Așezarea *Felteluk* sau *Teluki* (*Teelek*), astăzi dispărută, a fost identificată pe lângă localitate Jadani din județul Timiș (cf. C. Suciu, *op. cit.*, 327 și 409).

⁸¹ *Oklevelek-Temes*, 616. Așezarea dispărută *Vezethe* a fost identificată pe lângă Sâmbăteni, județul Arad, în timp ce posesiunea *Molnary*, dispărută și ea, a fost localizată în apropiere de Mândruloc, jud. Arad (cf. C. Suciu, *op. cit.*, 371 și 420).

⁸² Maria Holban l-a identificat a fi fost castelan de *Ghymes* (în Slovacia), dăruit în 1323 cu posesiunile bănațene Ghermanul Mare și Ghermanul Mic, ajungând astfel în vecinătatea domeniului în constituire al familiei Himfy, sosită în zonă în aceeași perioadă (vezi M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare*, 296).

⁸³ *Oklevelek-Temes*, 73. Toate cele trei așezări sunt astăzi dispărute, fiind localizate pe lângă Șipet în regiunea Detei (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, 369, 401 și 421).

⁸⁴ Fekete Nagy Antal, *Temesi Bánság*, 819.

⁸⁵ *Miscellanea Heimiana*, 229.

stingă orice pricină ce a existat în trecut⁸⁶. Din 1 iulie 1376⁸⁷ datează o altă plângere a fostului ban Benedict Himfy, care îl acuză în fața comitelui de Timiș pe Ioan, fiul lui *Mayus de Mayusfalva* că l-ar fi agresat pe cnezul său Martin pe când acesta mergea liber pe drum, răbindu-l și luându-i cu forța 5 cai. În sfârșit, în decursul anului 1406⁸⁸ s-a judecat la cererea regelui de către comitele de Timiș conflictul survenit în cadrul familiei nobililor Himfy, magistrul Ștefan, fiul lui Petru, acuzându-l pe vărul său *Heem*, fiul lui Nicolae, că l-ar fi agresat, mutilat și jefuit pe un *Capitaneus Jobagionum suorum*, numit în limbajul popular și cnez (*wlgo Kenez dictum*), o formulă interesantă, singulară în documentele bănățene, ce sugerează poate cel mai bine rolul jucat de un cnez român ajuns supus pe un mare domeniu nobiliar, acela de intermediar între nobilul posesor al domeniului și iobagii domeniului în formula vilicului sau a judeului sătesc.

O ultimă problemă desprinsă din documentele analizate, care în mod regretabil nu poate fi prea mult dezvoltată în lipsa informațiilor istorice elocvente, ține de obligațiile militare ale cnezilor, un atribut esențial în raporturile lor cu regalitatea, alături de dreptul de judecată asupra supușilor și stăpânirea asupra pământului potrivit dreptului cnezial. Este cunoscut astăzi faptul că nu au existat reglementări speciale care să îi privească pe cnezi, statutul lor militar putând fi doar dedus dintr-o serie de documente de secol XIV–XV. Îndeobște, referindu-se la cnezii confirmați în stăpânirile lor prin diplome regale de nouă danie (viitorii nobili români bănățeni), literatura istoriografică încadrează aceste obligații militare în rândul sarcinilor de drept public, care au îmbrăcat forme diverse: în primul rând, obligația de a presta în persoană serviciul militar, la care se adăugau obligațiile supușilor lor în legătură cu întreținerea oastei și a cetăților. Modul în care cnezii români din Banatul medieval și-au prezervat și consolidat statutul lor social-juridic privilegiat datorită serviciilor militare la frontierele sudice ale regatului (și nu numai), accedând în rândurile nobilimii recunoscute a regatului, este deja binecunoscut. Din păcate, pentru comitatele de câmpie nu întâlnim aproape nicio informație referitoare la implicarea militară a cnezilor ajunși supuși în varii forme pe domeniile feudale; cu siguranță că, potrivit legislației și reformelor militare

introduse de angevini și apoi de Sigismund de Luxemburg, unii dintre ei, decăzuți în rândurile iobăgimii, își vor fi urmat stăpânii nobili atunci când cerințele războaielor au impus acest lucru. Numai că această informație este imposibil de probat documentar. Din cunoștințele noastre un singur document din cursul anului 1372⁸⁹ conține informații interesante în această problemă; este vorba despre o listă cu lucrătorii trimiși, la cererea lui Benedict Himfy, comite de Timiș, să repare șanțul cetății Orșova. Pe lângă contribuția unor districte (*Chery*, *Sebeș*), sau târguri bănățene (*Caran*, *Sebeș*, *Chery*), a unor familii nobile române sau alogene din comitatul Timiș (*Dan de Duboz*, *Carapciu de Zarna* sau *Dancs de Macedonia*), lista cuprinde și un mare număr de cnezi care își trimit oamenii la repararea cetății. Din ținuturile timișene sunt menționați *Dominic*, cnezul de *Zynazeg*, *Bana*, cnezul de *Chinka*, *Roman*, cnezul de *Hodoș*, *Balk*, cnezul de *Mylas*, *Karachon* (probabil *Crăciun*), cnezul de *Zepmezeu*, *Stan*, cnezul de *Nevrincea*, *Luca*, cnezul de *Boldur*, aceștia trimițând câte 1–2 oameni, spre deosebire de nobili care au trimis un număr mult mai mare (*Carapciu* – 19 oameni, *Dan de Duboz* – 15 oameni, *Dancs de Macedonia* – 6 oameni). A fost vorba, de bună seamă, despre cnezi ce și-au păstrat încă o parte a atribuțiilor lor tradiționale, chiar dacă în unele cazuri posesiunile în care sunt amintiți aparțin de domeniul cetății regale *Jdioara*, cum ar fi *Chinka*, *Zepmezeu* sau *Zaldubag*.

Pentru a concluziona, demersul nostru a ambiționat să reconstituie, atât cât documentația păstrată a permis, traiectul cnezimii Banatului de câmpie într-un secol și mai bine de istorie, condiționarea temporală impusă de sursele de informare fiind dublată de o frustrantă inconsistență a acestora. După cum am specificat însă și la începutul discursului nostru, avem convingerea că orice încercare de restituire a unor detalii istorice va contribui în timp la elaborarea unor cât mai complete sinteze ale istoriei Banatului medieval. De la bun început am putut constata că există o diferențiere clară între evoluția în decursul secolelor XIV–XV a cnezimii române din cadrul districtelor privilegiate, circumscrise în mare banatului de Severin, și cea a cnezilor din comitatele de câmpie, mult mai expuși procesului de depozedare și ignobilare desfășurat în paralel cu organizarea comitatensă și cu proliferarea marilor domenii feudale laice sau ecleziastice. În funcție de ceea ce documentele ne-au oferit ca informație, am cuprins în cercetarea noastră comitatele Timiș, Arad (ne-am oprit în cazul său

⁸⁶ M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor*, 415.

⁸⁷ *Doc. Val.*, 266.

⁸⁸ *Oklevelek-Temes*, 374 și 377. Așezarea *Medwes*, dispărută astăzi, a fost localizată pe lângă Șoșdea, în regiunea Detei (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, 368).

⁸⁹ *DRH*, D, I, București (1977), 100–103. Majoritatea cnezilor timișeni au provenit din zona *Jdioara-Hodoș*.

doar asupra ținutului de la sud de Mureș), Cenad și Torontal, deși ponderea cea mai mare a surselelor provine din vechiul comitat al Timișului. Zonă preponderent de câmpie, bordată cu ținuturi colinare înspre nord-est, est și sud, spațiul Banatului de câmpie a fost terenul propice dezvoltării marilor domenii feudale ale cetăților regale, ale instituțiilor ecleziastice sau ale nobilimii alogene și, doar într-o foarte mică măsură, românești. Procesul de feudalizare intensă a zonei, accentuată odată cu reformele impuse de dinastia angevină, a generat consecințe nefaste asupra structurilor sociale românești, în special asupra cnezimii, care se vede despuiață de stăpânirile sale avitice, moment în care pierde ascendentul său social-juridic și decade la nivelul supușilor de pe marile domenii feudale. Modalitățile de deposedare funciară am constatat că au îmbinat forța unei legislații restrictive și nivelatoare cu violența și abuzul, rezultatul fiind acela că în decursul unui secol și jumătate (sec. XIV-mijlocul sec. XV) de istorie aproape că nu mai recunoaștem profilul tradițional al cnezului român din comitatele de câmpie. Doar două familii române de origine cnezială, în opinia noastră, au reușit să se ridice la nivelul superior al nobilității – familia lui Dan de Duboz și cea a lui *Nexe* (Neacșu) de *Zabadfalu*, restul cnezilor de câmpie fiind surprinși în documente fie în postura juzilor sătești, fie decăzuți la nivelul cel mai de jos al societății, înfeudați și iobăgiți. În ansamblul spațiului Banatului de câmpie frecvența mărturiilor referitoare la cnezimea română este mai mare în zonele nord-estice, estice sau sudice, acolo unde urme ale vechilor lor tradiții încă mai supraviețuiesc în perioada pe care am luat-o în discuție în cadrul districtelor neprivilegiate, al domeniilor cetăților regale sau al unor mari domenii nobiliare (Duboz, Himfy). În centrul și vestul ținutului tăcerea documentelor este sugestivă – și atunci când poate că ei mai sunt pomeniți în documente, nu mai pot fi recunoscuți, pierzându-și orice atribut al statutului lor social-juridic privilegiat. Informația documentară destul de lacunară ne-a permis prea puține considerații generalizatoare; cnezii apar în acte în măsura în care interacționează cu nobilii din regiune, discrepanța dintre nivelurile lor de reprezentare fiind suficient de mare pentru a contura două categorii sociale diferite. Rămâne intenția de a reface, atât cât a fost posibil, evoluția unei categorii sociale românești ce a evoluat în condițiile istorice prea puțin prielnice păstrării și perpetuării nealterate a atributelor sale social-economice, politico-juridice și militare în spațiul Banatului de câmpie, o fațetă palidă a ceea ce cnezimea românească a devenit în

alte zone ale regatului, dintre care proximitatea Banatului de deal și de munte sau a Hațegului a creat un contrast și mai dureros.

TEMOIGNAGES SUR LES KNEZES DU BANAT MÉDIEVAL DE LA PLAINE (LE XIVE SIÈCLE – LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVE SIÈCLE)

(Résumé)

La littérature historiographique roumaine a cumulé au long du temps des amples contributions sur le problème concernant les knezes de la Transylvanie et du Banat, tout en analysant prépondérément la période des XIVe–XVe siècles, significative par le prisme des profondes transformations qui ont affecté ce palier des structures sociales roumaines du royaume hongrois, en mesure que cette évolution ait pu être surprise sur le plan documentaire.

Nous n'avons aucune intention de reprendre ici une discussion qui a généré déjà des ouvrages de référence au niveau de l'historiographie roumaine; la raison qui nous pousse l'abordage d'un tel sujet est celui de compléter avec des détails issus de l'information documentaire, s'agissant en ce cas d'une zone qui s'est échappée à une analyse détaillée du point de vue historiographique, la cible étant constituée par les comitats du Banat de la plaine, pour qui le „verdict” des recherches historiques n'a pu que constater l'involution sur le plan social et juridique de la catégorie des knezes et de son dissolution dans la couche des serfs de ces temps-là. Une fois cette constatation établie, qui contraste puissamment avec les réalités existantes dans le Banat montagneux et collinaire, là où une bonne partie des knezes roumains ont réussi l'accès vers les paliers supérieurs de la société par la reconnaissance officielle de leur statut juridique privilégié, donc par leur intégration dans la catégorie nobiliaire de la société du royaume, toute l'attention des recherches s'est focalisée soit vers l'ascension sociale des knezes des districts privilégiés (circonscrits au Banat de Severin), soit vers la zone d'incidence d'entre la zone collinaire et celui de la plaine, notamment le comitat de Caraș, où le processus de dépossession foncière des knezes roumains par la noblesse allogène a été reconstitué avec finesse, grâce à la documentation révélatrice qui s'est gardée jusqu'à nos jours. En ce qui concerne la situation des comitats de la plaine (Timiș, Torontal, Cenad et Arad – au moins la partie située au sud de Mureș), les références sur la présence des knezes roumains n'apparaissent que d'une manière sporadique dans les travaux de spécialité, sans une présentation cohérente de leur évolution, même descendante, dans la période qui peut être reconstituée du point de vue documentaire. C'est une restitution que nous nous proposons de la réaliser, en partant de la conviction que chaque détail historique, qui est mis en lumière, peut contribuer à la cristallisation d'une image globale, la plus complète possible, sur un certain temps et espace historique. Mais nous sommes obligés de faire le témoignage que notre recherche soit conditionnée forcément par la qualité et la quantité de l'information documentaire disponible, fait qui nous assure une plus large plage de l'interprétation; en dépit de ces conditionnements, les témoignages sur les

knezes roumains des comitats de la plaine existent, et dans la mesure où ils existent on peut essayer la reconstitution de leur trajet au moins pour un siècle, autrement dire dans la période comprise entre les années de 1350–1450. Le caractère aléatoire des documents ne permet pas le traitement des tous les aspects qui tiennent de l'existence de cette catégorie sociale mais, en dépit de ces sérieuses limites,

nous nous proposons de tenter tant la localisation de la présence des knezes dans l'espace du Banat de plaine, que leur profil social et juridique, pour constater la proportion où leur tradition s'est perpétuée jusqu'au XIVe siècle, qui ont été les formes auxquelles des éléments de leur statut privilégié ont survécu jusqu'au moment où l'information documentaire commence les mettre en lumière.

UN DESTIN FEMININ ÎN BANATUL SFÂRȘITULUI DE SECOL XVI: BARBARA MOISE

Livia Magina*

Dacă destinul nu depinde de tine, de tine depinde ce faci cu ceea ce îți dă destinul.

Octavian Paler

În mod hotărât, evul mediu este masculin. Deoarece toate informațiile care ajung până la mine și mă fac să cunosc această lume provin de la bărbați, convinși de superioritatea sexului lor. Nu-i aud decât pe ei. Totuși îi ascult (...) vorbind despre dorința lor și în consecință despre femei.

Georges Duby**

Keywords: *nobility, marriage, women status, Banat.*

Cuvinte cheie: *nobilime, căsătorie, statutul femeii, Banat.*

The Destiny of a Lady from Banat at the End of the XVI Century – Barbara Moise

(Abstract)

This study aims to bring to historiographical light one of the few cases where the documents present a story in which the main character is a woman, namely Barbara Moise.

She comes from a noble family in Caransebes, the Moise family, which appears in documents from the sixteenth century. She is destined to have her three marriages end in a relatively short period of time, without children, and in each case the husband dies and the lady remains widow. Her first husband, Mihail Mătnic, is a member of a traditional family, a rich family, but his death brings a lot of debts for Barbara. The second alliance, with Ioan Găman, the member of another big family from Caransebes, is a deja-vu. Ioan borrows money from his wife and gives her some of his possessions. After Ioan's death, his family sought to reclaim the possessions. The third, and the last known marriage, was to Petru Krichoway, also from Caransebes. Unfortunately, the end, happy or unhappy, is unknown.

It should be noted that her case was not unique, on the contrary, it was but one among others, probably many, at that time. The annexes demonstrate the power of the man's words, and the fact that the status of women was not enviable.

Situația nobilimii bănățene, în special a familiilor din zona montană, a constituit subiect de analiză consistent în istoriografie, vorbind în special de secolele XIV–XVI. S-a dovedit a fi teren prolific datorită multiplelor aspecte care merită a fi abordate, de la problematica politică până la economia domenală sau chiar viața privată¹.

* Muzeul Banatului Montan, Reșița, Bd. Republicii, nr. 10; liviamaagina@yahoo.com.

** Georges Duby, *Evul Mediu masculin. Despre dragoste și alte eseuri*, București (1992).

¹ Vezi în acest sens Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440–1514*, București (2000), Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița (2002), Eadem, Noi date asupra elitelor românești bănățene: familia Lazăr de Almăj (secolele XV–XVI) în *Banatica*, 17, (2005); Eadem, Noi considerații asupra elitelor sociale românești bănățene: stăpânii de pe Valea Bistrei (secolele XV–XVI), în *AnB* (S. N.), XII–XIII, (2004–2005); Eadem, Câteva considerații privitoare la familia nobiliară de Măciș în *Sargeția*, XX,

Proprietatea reprezintă, în toate cazurile, criteriul esențial de ierarhizare, de poziționare în societate. Printre modalitățile cele mai uzuale de creștere a domeniului se numără și căsătoria, pe lângă cumpărări, moșteniri sau donații. Căsătoria se constituie, atât religios cât și social, într-unul dintre principalele momente din viață. În subsidiar, analiza căsătoriilor denotă în mod clar o tendință pragmatică în construirea alianțelor matrimoniale. La o evidență sumară a uniunilor matrimoniale se poate constata în mod facil faptul că se încheie

(1986–1987); Eadem, Evoluția familiei nobile române bănățene Racoviță de Caransebes (secolul XV–mijlocul secolului XVI) în *MedTrans*, 4, (2000) sau Dragoș-Lucian Țigău, Familia Fiat de Armeniș în secolele XVI–XVII, în *Banatica*, 14, (1996); Idem, Familia Bizere-Găman în secolele XV–XVII, în *Banatica* 15/2, (1999); Idem, Familia nobilă Peica de Caransebes în secolele XVI–XVII, în *Banatica*, 17, (2005); Idem, Familia nobililor Vayda în secolele XVI–XVII, în *AnB* (S. N.), XVI, (2008).

aproximativ între familiile nobile de același rang sau din aceeași regiune: Găman-Fiath, Mâtnic-Găman, Fodor-Moise, Fiath-Mâtnic, etc.

Este cunoscut faptul că statutul femeii în societatea medievală și modernă a fost unul net inferior celui masculin, însă distanța dintre realitate și conturul imaginat prin intermediul legislației nu a fost cercetată. La nivel discursiv există o diferență de gen care a dus în plan practic la limitarea acțiunii sociale, juridice și economice a femeii. De aici și menționarea personajelor feminine în legătură directă cu tatăl sau soțul: fiica lui..., soția lui..., văduva lui... În același sens, pornind de la ideea că femeia nu participă la oaste, dreptul succesoral nu garanta succesiunea pe linie feminină, cu excepția acțiunii de *prefectio*, adică de „transformare” a fiicei în fiu, pentru că nicio familie nu dorea trecerea posesiunilor sale *ad extraneos*. Astfel, fetele unei familii sunt recompensate cu „sfertul de fică” – *quarta puellarum*² – care putea fi plătit în bani sau bunuri mobile și reprezenta 25 % din valoarea estimată, după o serie de reguli fixe, a averii tatălui. Trebuie specificat faptul că acest sfert revenea tuturor ficelor dintr-o familie (*sive unam, sive decem, vel plures filias*), fiind deci, sfertul ficelor și nu doar a uneia. De menționat că sfertul de fică nu putea fi reclamat de către nepoată în numele bunicii sale, ci doar de către fică în numele mamei sale, în cazul în care aceasta n-ar fi fost despăgubită în acest sens³.

Zestrea, ca patrimoniu dat de către soție, sau mai bine spus de către familia acesteia (tată, frate, unchi) la încheierea căsătoriei, este un bun asupra căruia soțul are, împreună cu soția, doar drept de uzufruct. Zestrea nu poate fi înstrăinată de către niciunul dintre soți iar în cazul în care soțul deceda, soția își revendica întreaga zestre. De remarcat faptul că cel mai adesea rudele soțului invocau diverse motive ca posesiuni sau părți de posesiuni care ar fi putut reveni văduvei în urma unor acțiuni economice din timpul căsătoriei, să nu părăsească proprietatea familială. O serie de aspecte referitoare la înzestrarea fetelor au fost inserate și în legislație, reglementând instituția înzestrării în directă conexiune cu aceea a căsătoriei. Dota⁴ și darurile de nuntă – *res parapherna-*

*les*⁵ –, trebuiau să fie parțial în bani, parțial lucruri vandabile – *res venales* – adică oi, boi, cai, capre, vaci, viței și porci⁶, *qui se movere de loco in locum commode possunt* erau garantate prin lege, iar soția le putea revendica chiar dacă soțul își pierdea sau zălogea averea⁷.

De posibilitatea de a acționa asupra proprietății – înstrăinări, zalogiri – se bucură femeia cu statut de văduvă, însă de cele mai multe ori cu acordul familiei și pentru a acoperi diverse nevoi stricte. Statutul de văduvă nu este unul sigur nici social și nici juridico-economic, astfel că recăsătorirea este singura soluție viabilă, mai ales dacă din căsnicie nu au rezultat copii. Văduva fără copii și al cărei soț nu și-a redactat testamentul are drept asupra întregii averi a soțului, atâta timp cât nu se recăsătorește – *ad alia vota se non transtulerit*⁸, însă odată recăsătorită averea revenea celor în drept, respectiv familiei fostului soț, cu excepția dotei. Dacă la prima căsătorie soția primea întreaga dotă proporțional cu averea soțului, legea stipulează ca la a doua căsătorie să primească doar jumătate din cât ar fi trebuit, la a treia un sfert, la a patra o optime, iar la a cincea sau a șasea, scade în mod proporțional⁹. În cazul soției rămasă văduvă și cu copii trebuia să împartă bunurile soțului său cu frații acestuia, cărora le revenea prima parte, dacă erau în indiviziune, și cu copii săi¹⁰.

Situația de văduvă, considerată ingrătă de către familia soțului decedat, este reglementată și în legislația secolului al XVII-lea, ca expresie a unui precedent istoric și social. Astfel văduvele nu puteau fi deranjate din moșiile soțului lor timp de un an, iar după trecerea anului, fie că se recăsătorește, fie că nu, să i se ofere partea cuvenită¹¹.

Familia Moise apare în documente abia la începutul secolului al XVI-lea, cu particula „de Caransebeș”, nefăcând parte dintre familiile cu tradiție din secolele anterioare. Se poate astfel presupune că a fost una dintre micile familii nobile cu posesiuni în împrejurimile orașului Caransebeș, iar evenimentele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea i-au deschis un drum ascendent. Astfel,

² Stephanus de Werbotz, *Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae et Transilvaniae (Tripartitum)*, Leustchovia, 1637, P. I, tit. 88, 89, 90.

³ *Ibidem*, tit. 97.

⁴ „Dotem (...) quae uxori propter eius deflorationem et concubitum, de bonis mariti datur; Dotalitium est merces foeminarum legitime conjugatarum, ob debitum matrimonii, de bonis et iuribus possessionariis maritorum, juxta status illorum exigentiam” – *Tripartitum*, P. I, tit. 93

⁵ „Paraphernales autem res, dicimus omnia bona mobilia, quae mulieri, aut per maritum, aut parentes vel fratres, (...) tempore solemnitatis nuptiarum aut desponsationis (...) eius datur” – *Ibidem*, tit. 93.

⁶ *Ibidem*, tit. 95.

⁷ *Ibidem*, tit. 103.

⁸ *Ibidem*, tit. 98.

⁹ *Ibidem*, tit. 96: „mulier a primo marito integram et a secundo mediam dotem habeat”.

¹⁰ *Ibidem*, tit. 99.

¹¹ *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei 1653*, ed. Liviu Marcu, Cluj-Napoca (1997), P. III, tit. 25.

începând din 1534 când Francisc și George Moise compar în fața regelui Ioan într-o cauză împotriva lui Grigore Wayda și a lui Ioan Bertha¹², de-a lungul primei jumătăți a acestui secol cele două personaje aflate într-un grad apropiat de rudenie, dar nu reiese clar din documentele cunoscute, sunt parte în diverse cauze¹³. Fiul lui Francisc Moise, Mihai, apare documentar în anul 1560¹⁴. În aceeași generație un George Moise, al doilea cu acest nume, este menționat ca soț al Advigăi Fodor¹⁵, doamnă ce ulterior a contractat o nouă căsătorie cu Matei Prybek¹⁶.

Personajele masculine din cea de-a doua jumătate a secolului sunt implicate și în administrația comitatului Caraș, așa cum este Petru Moise, care între 1574 și 1579 apare de mai multe ori ca jude al nobililor comitatului¹⁷ sau Nicolae Moise care, în 1581 funcționa ca notar al orașului Caransebeș¹⁸ iar în 1586 este om al principelui. În 1597, un George Moise (al treilea cu acest nume) apare într-un act privitor la soția sa, Cătălina, fiica lui Ioan Șișman și a Magdalenei, soția lui Lupu Tincovan¹⁹. Un Petru Moise II este prezent ca martor la redactarea testamentului Margaretei Birta din 1602, în postura de soț al Cătălinei Ivul²⁰. Într-un document din același an sunt menționați și copiii lui Nicolae Moise, Mihai, Elena și Adviga²¹, care, orfani fiind, sunt lăsați în grija lui Nicolae Zeeki de Zekfalva. Câteva luni mai târziu, fiul Mihai este menționat ca fiind mort fără urmași²². În 1612 între nobilii din Caransebeș cărora li se adresează principele pentru rezolvarea unui caz de violare de domeniu se află și Francisc Moise II²³. Personajul feminin al familiei din secolul al XVII-lea – Ecaterina Moise, soția lui Wolfgang Kámuthi, apare în 1614²⁴ și în 1628²⁵.

¹² Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörényi vármegye története*, (Pesty, Szörényi) vol. III, Budapest (1878), 193.

¹³ *Ibidem*: 1542, martie 24, 227; 1543, sept. 1, 231; 1543, octombrie 11, 232; 1546, iulie 29, 239; 1547, 13 ianuarie, 240; 1547, 4 mai, 244; 1548, 26 ianuarie, 250.

¹⁴ *Ibidem*, 285.

¹⁵ *Ibidem*, 323.

¹⁶ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, ed. Bogdándi Zs., Gálfi E., Cluj/Kolozsvár (2006), 208, doc. nr. 801.

¹⁷ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene 1440–1653* (Feneșan), Timișoara (1981), 59.

¹⁸ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, 118, doc. nr. 296.

¹⁹ C. Feneșan, *op. cit.*, 101–102.

²⁰ *Ibidem*, 128.

²¹ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1582–1602*, ed. Fejér T., Rácz E., Szász A., vol. I, Cluj/Kolozsvár (2005), 468, doc. nr. 1773.

²² *Ibidem*, 506, doc. 1959.

²³ C. Feneșan, *op. cit.*, 132.

²⁴ Magyar Országos Levéltár, F1 *Libri regii*, vol. VII, f. 294.

²⁵ *Ibidem*, vol. XIV, f. 67.

Barbara Moise face parte dintre puținele personaje feminine de spiță nobilă din Banat reținute de memoria documentelor, alături de cele două personaje Margareta Găman sau Caterina Birta, căsătorită și ea cu un membru al familiei Găman, fiind singura femeie din familia sa al cărei nume s-a păstrat în documentele secolului al XVI-lea. Așa cum reiese din actele cunoscute ea ar putea face parte din a treia generație a familiei. A fost căsătorită de trei ori: o primă căsătorie este încheiată cu Mihai Mâtnic, cea de-a doua cu Ioan Găman iar a treia cu Petru Kricsovay, fără a se cunoaște dacă a avut urmași cu vreunul dintre cei trei soți.

Prima dintre căsătorii s-a încheiat odată cu decesul soțului, Mihai Mâtnic, survenit probabil între septembrie 1584 și iunie 1585, când apare deja ca decedat²⁶. Timp de un an, după lege, așa cum spuneam, precum și din considerente economice, pentru a nu putea înstrăina din averea soțului, Barbara este nevoită să poarte doliu, așadar abia începând cu anul 1586 ea ar fi putut încheia o altă căsătorie.

Cel de-al doilea mariaj este încheiat cu Ioan Găman, singurul fiu al lui Francisc Găman²⁷. Documentele prezentate au fost redactate în timpul acestei căsnicii, începând cu anul 1588, fapt care ne permite să opinăm că cei doi erau probabil căsătoriți încă din 1587. Destinul face ca și această a doua căsătorie a Barbarei să se încheie în mod similar primeia, Ioan Găman murind în perioada cuprinsă între iulie 1590²⁸ și iunie 1591²⁹, însă mai degrabă în cea de-a doua jumătate a anului 1590.

Uniunea cu Petru Kricsovay, tot din Caransebeș, cel de-al treilea soț, s-a încheiat probabil spre sfârșitul anului 1591, deoarece în iulie 1592 Barbara apare ca fiind pe cale de a deveni soția acestuia³⁰. Din acest an Barbara nu se mai regăsește în documentele cunoscute, însă acest al treilea soț, Petru Kricsovay mai este menționat în câteva acte de la începutul secolului al XVII-lea, alături de membri din familia sa.

Concomitent cu „creșterea” socială a familiei sau în strînsă legătură cu aceasta, se poate contura și valoarea zestrei feminine. Relevantă pentru faptul că patrimoniul familial crește este și zestrea consistentă pe care o primește Barbara Moise, în valoare de aproximativ 1000 de florini. Pentru comparație putem lua bunurile lăsate prin testament de alte

²⁶ C. Feneșan, *op. cit.*, 70.

²⁷ D. L. Țigău, *Familia Bizere-Găman în secolele XV–XVII*, în *Banatica*, 15/2, (2000), 45.

²⁸ Vezi anexa V.

²⁹ Vezi anexa VI.

³⁰ Vezi anexa VIII: „*iterum ad tertia vota se transferendum nubendoque egregio Petro Krichyoway de eadem Krichjowa*”.

două figuri feminine, ambele purtând numele de Margareta Găman, care nu par a depăși valoarea pecuniară amintită în cazul Barbarei.

Informațiile documentare permit conturarea unei idei asupra averii cu care Barbara a plecat din casa părintească dar și asupra modului în care fiecare familie încearcă să mențină în propria administrație posesiunile. Așa cum reiese din documente³¹, valoarea zestrei aduse de Barbara Moise în casa soțului său Ioan Găman se ridică, după estimările acestuia, la peste 1000 de florini. Ioan Găman declară că soției sale, după decesul primului său soț, Mihai de Mâtnic, i-au revenit mai multe lucruri și bunuri mobile, dintre care o parte obținute în timpul căsătoriei, altă parte provenite din zestrea părintească pe care le-a adus cu sine, în valoare de 300 de florini de argint curat, în monede obișnuite, în valoare absolută însemnând 128 de florini (de aur); un cal cu harnașament în valoare de 25 de florini; alți patru cai de trăsură (*curriferos*) împreună cu trăsura, totul în valoare de 60 de florini; o căruță de fier (*unum plastrum fer-ratum*) cu 12 boi de jug, în valoare de 90 de florini; nouă vaci în valoare de 20 de florini; 60 de porci valorând minimum 50 de florini; 100 de câble de cereale valorând tot atâția florini (adică 100 fl.), 150 de măsuri de mei—75 de florini, 50 de măsuri de ovăz—10 florini, 30 de bucăți de slănină—60 de florini; două ciubere (vase) cu brânză în valoare de 10 florini, precum și alte bunuri pentru casă și bijuterii și alte unelte casnice, până la valoarea de 1000 de florini, în condițiile în care în târgul Clujului la 1573 prețul unui bou este de 4–4,5 fl., a unui purcel de lapte în 1584- 14 dinari, o câblă de grâu (adică 160 de litri) în 1589 făcea 1 fl. 75 de dinari, iar o câblă de ovăz 33 de dinari în același an³². La un eventual calcul, o avere frumoasă.

De remarcat faptul că nu sunt trecute posesiuni, ci doar lucruri mobile. Nu sunt evaluate lucrurile sale de femeie, care desigur că făceau parte din lada sa de zestre, sucne, șube, tunici, mantii, bijuterii, argintărie, lucruri sau stofe pentru bucătărie sau dormitor, pe care ni se pare aproape imposibil să nu le fi primit de la mama sa atunci când s-a căsătorit. Că ele nu sunt incluse în această „foaie de zestre” înseamnă că averea sa trebuie să se fi ridicat la încă cel puțin dublul sumei pe care o împrumuta acum soțului.

Dacă ar fi să distingem între *res paraphernales* și *res venales*, se observă că a fost respectată legislația și că Barbara a plecat din prima sa căsătorie cu o

avere mișcătoare deosebită, fapt care dovedește și mărimea averii familiei Mâtnic, respectiv partea lui Mihai Mâtnic. La aceasta se adaugă și cele patru sesii iobăgești locuite pe care Barbara le moștenește de la soțul său, neinserate ca făcând parte din zestrea Barbarei, și pe care le și zălogește pentru 80 de florini Advigăi Fodor, care făcuse parte la un moment dat din familia Moise, fiind căsătorită cu George Moise. Cele patru sesii i-au revenit Barbarei pentru că ea a plătit datoriile lui Mihai Mâtnic, contractate de acesta înainte de a muri, frații decedatului nefiind de acord să le plătească³³.

Nici cea de-a doua căsătorie nu a fost mai lungă sau mai de succes, fiind punctată de probleme financiare. Astfel Ioan Găman zălogește soției sale părțile sale din posesiunea Glimboca precum și din Ramna, Vârciorova, Calova, Obreja, Mal, Apadia și Bințiș tocmai pentru a-și acoperi datoria pe care o avea la aceasta, deoarece a folosit banii din zestrea nevestei sale pentru a ridica o moară pe cuprinsul posesiunii Glimboca și pentru a răscumpăra părți din posesiunea Bințiș³⁴. În același registru se înscrie și documentul din 1590 prin care Ioan Găman zălogește soției sale alte patru posesiuni, două din Obreja și alte două din Bințiș, deoarece aceasta, pe cheltuiala sa, le răscumpărase de la străini. Odată cu acest gest, Barbara intră într-un conflict cu membrii familiei Găman și anume cu George Găman, unchiul dinspre tată al soțului, și cu fiii lui³⁵. Cu toate că nobila doamnă primește dispoziție princiară de introducere în posesie pentru părți din Bințiș, rudele soțului său, chiar în ziua încheierii actului de zalogire, se împotrivesc. După decesul lui Ioan Găman rudele sale protestează față de acest act în fața principelui, deoarece spun ei, părțile respective au fost parte integrantă din moștenirea strămoșească, și propun ca Barbarei să îi revină, *iuxta regni consuetudinem*, două părți din dotă în bani și o parte lucruri vandabile – *res venales* –, alături de casa și curtea nobiliară din Calova³⁶, cu clauza ca nobila doamnă să poată ataca hotărârea în instanța comitatensă, dacă nu ar fi mulțumită.

În cea de-a treia căsnicie Barbara intră deci cu ceva în plus față de zestrea cu care plecase de la Mâtnic, dar și cu un conflict în plus. Concilierea părților se poate să se fi făcut astfel, dar la fel de bine procesul se poate să fi continuat.

Povestea Barbarei Moise poate fi astăzi văzută ca o dramă, în spatele căreia se ascunde o întreagă

³¹ Vezi anexa I.

³² S. Goldenberg, *Clujul în secolul al XVI-lea*, București (1958), 357–359.

³³ Vezi anexa III.

³⁴ Vezi anexa I.

³⁵ Vezi anexele IV și VIII.

³⁶ Vezi anexa VIII.

epocă, cu nesiguranța și imprevizibilul ei, poate fi ilustrarea acesteia, însă poate fi la fel de bine definită ca fiind mâna destinului care i-a conferit nemurire prin documentele păstrate.

Cazul Barbarei Moise este doar un exemplu pentru care s-au păstrat o serie de acte, fără să fi fost un caz ieșit din comun. Sunt frecvente recăsătoririle imediat după decesul soțului, sunt tot așa de dese cazurile doamnelor rămase văduve, chiar dacă izvoarele bănățene au fost pierdute. Averea proprie, adusă din familie, și flerul de a jongla cu situațiile, juridice sau economice, constituie avantaje deosebite într-o lume masculină, cu o lege croită după chipul său.

ANEXE

I

1588, 28 iunie, Alba Iulia

MOL, P 291, Gámán család, 1 tétel, f. 29; original, hârtie, pe verso pecete de închidere în ceară albă, parțial căzută

Ioan Găman zălogește pentru 600 de florini soției sale, Barbara Moise, părțile sale de posesiune din posesiunea Glimboca, deoarece a folosit bani din zestrea acesteia pentru a ridica o moară în posesiunea Glimboca și a răscumpăra dreptul asupra părților sale din posesiunea Binținț

Nos, requisitores literarum et literalium instrumentorum in sacristia sive conservatorio capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae repositarum et locatorum ac aliarum quarumlibet judiciarum deliberationum legitimorumque mandatorum vaivodaliū executores, damus pro memorie per presentes quod egregius Joannes Gaman de Calowa ab una et generosa domina Barbara Moses, Michaelis quondam Mothnoki de Karansebes relictā, nunc vero consors eiusdem Joannes Gaman egregiorum, partibus ab altera, coram nobis personaliter constituti, memoratus siquidem Joannes Gaman oneribus et quibusvis gravaminibus universorum fratrum, proximorum et consanguineorum suorum, signanter vero egregiorum Georgii et Francisci Gaman, fratrorum suorum de dicta Calowa, quos videlicet infrascriptum tangit et concernit, tangereque et concernere quovismodo in futurum posset negotium, super se assumptis et levatis, oraculo vivae vocis suae propriae confessus est pariterquae retulit eo modo: qualiter praefata domina Barbara Moses, consors sua, cum post decessum praedicti quondam domini et mariti sui prioris cum ad

secundam vota se applicando jure matrimonii ad ipsum transisset plurimas res et bona mobilia, quas et quae partim cum eodem priori marito suo durante coniuge ipsorum acquisivisset partim vero loco parapherni ex domo paterna secum accepisset, ad dictum Joannes Gaman detulisset, signanter vero in paratis et numeratis pecuniis usualibus florenos trecentos argentum purum et elaboratum valoris centum viginti octo florenorum, unum equum cum omnibus ornamentis florenos viginti quinque valentem, quatuor item equos curriferos cum curru, sexaginta florenos facientes, unum plaustrum ferratum cum duodecim bobus jugalibus, florenos centum minus decem, item novem vaccas, florenos viginti, sexaginta porcos ad minimum quinquaginta, centum cubulos frumenti totidem florenos constituentes centum et quinquaginta, quartalia milii septuaginta quinque florenos, quinquaginta pariter quartalia avenae, decem florenos, triginta laridum sexaginta florenos, duas timas sive vascula fernagii, decem florenos quoque facillime valentes cum caeteris facultatibus domusque clenodiis et aliis instrumentis domesticis, ad valorem mille circiter florenos sese extententibus eadem et easdem manibus ipsius tradidisset et assignasset. Ex quo autem idem Joannes Gaman et alias tenuis fortunae conditionisquae fuisset ac insuper ex pupillari, miseraque vitae conditione vix emersisset, praememoratas res mobiles cum ad necessaria vitae suae sustentationem, tum imprimis ad aedificationem et restaurationem molendini in territorio intraquae veras metas possessionis Glomboka, necnon comitatu Zeoriniensi et districtu Karansebesiensi adiacentis, ac redemptionem bonorum juriumque possessionariorum tum in aliis possessionibus, tum vero notanter in possessione Benczencz et comitatu Huniadiensi existentium prae manibus scilicet alienis habitarum insumpsisset ac etiam de caeterio insummere opus haberet. Ob hoc itaque totalem et integram portionem suam possessionariam in dicta possessione Glamboka et antelato comitatu Zeoriniensi et districtu Karansebesiensi habitam, unacum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviiis, aquarumque decursibus, piscinis, piscaturis, molendinis et eorundemque locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quocunque nominis vocabulo vocitatis ad eandem portionem de jure et ab antiquo

spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus memoratae dominae Barbarae, haeredibusque et posteritatibus eisdem utriusque sexus universis in et pro summa sexcentorum florenorum currentium usualisque monetae titulo pignoris dedisset, contulisset et inscripsisset tali sub conditione per expressum declarata, quod si dictum Joannem Gaman et vivis prius excedere contingeret, extunc eadem domina Barbara dictam portionem possessionariam prae manibus suis tam diu tenere posset et valeat, donec de predicta summa sexcentorum florenorum, per eos, quorum interest aut intererit, plene et integre eidem satisfactum non fuerit.

Quod si vero dicta domina prius quam suus maritus in coelestem patriam commigraret, eadem saepefatam portionem possessionariam liberam, cui voluerit, legandi et conferendi, habeat potestatis facultatem. Ex cuius manibus nullus fratrum et consanguineorum praelibati Joannis Gaman eandem pro se excipere possit, nisi dictis sexcentis florenis simul et integri depositis eidemque persolutis pro ut Joannis Gaman dedit, contulit et inscripsit, modis et rationibus praedecaratis, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum in vigilia festi Beatorum Petri et Pauli Apostolorum, anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo octavo.

II

1588, iunie 28, Alba-Iulia

MOL, F 2, Protocolla, vol.I, f. 269–270.

Ioan Găman zălogește pentru 400 de florini soției sale, Barbara Moise, posesiunile Ramna, Vârciorova, Calova, Obreja, Mal, Apadia și Binținț

Fassio egregii Joannis Gaman super portionibus suis possessionariis in possessionibus Ravna, Varczorowa, Calowa, Obresia, Malfalwa, Apadgia in Zoriniensis et districtu Karansebesiensi, item Benczencz in Huniad

Nos, etc. damus pro memoria per presentes, quod egregius Joannes Gaman de Callowa ab una et generosa domina Barbara Moses, Michael Mothnoki de Karansebes relicta, nunc vero consors eiusdem Joannis Gaman, egregiorum partibus ab altera, coram nobis personaliter constituti, memoratus si quidem Joannes Gaman oneribus et quibusvis gravaminibus, universorum fratrum proximorum et consanguineorum suorum,

signanter vero egregiorum Georgii et Francisci Gaman, fratrum suorum de dicta Callowa, quos videlicet infrascriptum tangit et concernit, tangereque et concernere quovismodo in futurum posset negotium super se assumptis et levatis, oraculo vive vocis sue proprie confessus est pariterque retulit eo modo: qualiter prefata domina Barbara Moses, consors sua, post quam jure matrimonii ad ipsum transisset plurimas res et bona mobilia quas et que partim cum eodem priori mariti suo durante coniugio ipsorum acquisivisset, partim vero loco parapherni ex domo paterna, secum accepisset ad dictum Joannem Gaman, juxta valore ferme mille florenorum detulisset manibusque ipsius tradidisset et assignasset quibus quidem adintus aedificationem quoque et restauracionem molendini in territorio intraque veras metas possessionis Glomboka, necnon comitatu Zeoriniensi et districtu Karansebesiensi adiacentem absolvisset ac aliaque bona et jura sua possessionaria passim apud manus alienas in pignore habitam eliberasset, ob hoc itaque licet pro aliqua parte predictorum mille florenorum, sexcentos scilicet florenos currentem totalem et integra portionem suam possessionariam in dicta possessione Glomboka et preallegato comitatu Zeoriniensi districtuque Karansebesiensi habitam titulo pignoris eidem domine Barbare, consorti sue in aliis literis nostris superinde editis et confectis certis sub conditionibus inscripsisset tituloque pignoris obligasset nihilominus tamen ut integra summa predictorum mille florenorum ampliori remuneratione compensare meliorique modo suplere posse: totales et integras portiones possessionarias in possessionibus Rauna, Varczorowa, Callowa, Obresia, Malfalwa et Apadgia, omnino in Zeoriniensis et districtu Karansebesiensi, necnon possessione Benczencz et Huniadiensi comitatibus existentes habitas redem domine Barbare Moses in et pro summa quadringentorum florenorum hungaricalium titulo pariter pignori dedisset, inscripsisset et obligavit, tali sub conditione, ut virem eidem Joanne Gaman dictas portiones possessionarias una secum tenere, possidere pariter et praemanibus suis heredibus possit post decessum, vero eiusdem fratres sui carnales quorum videlicet interest aut intererit easdem ex manibus dicte domine Barbare tamdiu excipere, pro seque rehabere nullatenus posset, nisi prius deposita, plereque persoluta summa prescriptorum quadringentorum florenorum currentes usualisque monete, ac etiam se eidem domina et viris excederet, extunc dictas pariter portiones possessionarias cui voluerit libere et absque vallo impedimere in testamentario

dispositione sua usque ad valorem saepe dictorum quadringentorum florenorum dare, conferre legareque posset et valeat, harum nostrarum vigore et testimonio, literarum mediante.

Datum in vigilia festi Beatorum Petri et Pauli Apostolorum, anno Domini millesimo quingentesimo octoagesimo octavo.

III

1588, iunie 28, Alba-Iulia
MOL, F 4, Cista Comitatum Zarand, fascicul 2, nr. 18; copie de epocă: MOL, F 2 Protocolla vol. I, f. 268–269.

Barbara Moise zălogește Hedvigei Fodor patru sesii iobăgești din posesiunea Almafa, moștenite de la fostul său soț, Mihai de Mâtnic, pentru 80 de florini

Nos, requisitiore literarum et literalium instrumentorum in sacristia sive conservatorio capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae repositarum et locatorum ac aliarum quarumlibet judiciarum deliberationum legitimorumque mandatorum vaivodaliū executores, damus pro memorie per presentes quod generosa domina Barbara Moses, relictā Michaelis quondam Mothnoki de Karansebes, nunc vero Joannis Gaman de Callowa egregiorum consors, coram nobis personaliter constituta oraculo vivae vocis suae libere ac sponte confessa est pariterque retulit in hunc modum: quomodo ipsa pro certis arduisque necessitatibus his ipsam serio urgentibus mitandis signanter vero ex eo quod dictus Michaelis quondam Mothnoki, dominus et maritus suus prior tempore decessus sui ab hac luce, plurima debita qua ratione defensionis suorum bonorum et jurium possessionarium hinc inde contraxisset sibi exoluenda reliquisset eomodo quod videlicet se fratres ipsius ad quod succesis suorum bonorum legitimum spectaret praetacta debita ex parentibus et endamentis eorundem bonorum persolvere nollent, non possent aut non curarent quovismodo. Extunc eadem Barbara Moses aliquam partem jurium possessionarum praelibati quondam mariti sui ratione praevia, cui vellet inscribere, tituloque pignoris obligare posset et valent superque huiusmodi libertate sua et quod fratres memorati Michaelis Mothnoki debitum annotatum persolvere nolle animadvertisset, etiam coram sede judiciaria comitatus Caransebesiensi publice protestata extitisset, ac ex deliberatione quoque comitum et vicecomitum caeterorumque iudicum et assessorum super huiusmodi transcriptione facienda liberam

potestatis facultatem fuisset consecuta: ob hoc itaque quatuor sessiones iobagionalles populosas in possessione Almafa et comitatu Zeoriniensi, districtuque Caransebesiensi existentes habitas, in quarum videlicet prima Peika Ruda, in secundam Mikul Dekul, in tertia Petrus Miheilovjc et Toma providi personales facerent residens, generosae domine Hedvigae Fodor, egregii quondam Matthiae Pribek de dicta Karansebes relictā, in et pro summa octoaginta florinorum current usualisque moneta plene per eadem Hedvigam depositarum et integre a se perceptarem et levatam (ut dixit) titulo inscriptionis infra tempus scilicet redemptionis eorundem dedisset, infrascriptisset et obligasset talis ab conditione, ut quandocunque vel ipsa domina Barbara vel veri fratres memorati Michaelis Mothnoki easdem quattuor sessiones populosas ad se redimere et rehabere vellet, extunc dicta domina Hedviga easdem absque omni juris strepitu ulteriorique prorogationis cautela reddere, remittere et resignare teneatur eofacto, prout debet inscripset et obligavit modo praemisso coram nobis harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediantes.

Datum in vigilia festi Beatorum Petri et Pauli Apostolorum, anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo octavo.

Pe verso: Impignoratio quattuor sessionum jobbagionalium populosarum in possessione Almafa, comitatumque Zeoriniensi existentium per generosam dominam Barbaram Moses, prius Michaelis Mothnoki de Karansebes ex post Joannis Gaman de Kalowa, egregiorum consortem, pro florenis 80, generosa domina Hedviga Fodor, Matthia Pribek consorti, facta.

Anno 1588.

Manu propria.

Comitatu Zeoriniensi

IV

1588, iunie 28, Alba-Iulia
MOL, P 1916, Sombory család, 1 csomó, f. 22, original, hârtie, pe verso pecete aplicată.

Scrisoarea de protest a lui George Găman, unchiul după tată al lui Ioan Găman, contra actului de zălogire făcut pentru Barbara Moise, deoarece respectivele posesiuni făceau parte din averea strămoșească

Nos, requisitiore literarum et literalium instrumentorum in sacristia sive conservatorio capituli

ecclesiae Albensis Transilvanie repositarum ac aliarum quarumlibet judiciariarum deliberationum legitimorum mandatorum voivodalium executores, etc., damus pro memorie per presentes quod egregius Georgius, filius quondam Andreae Gaman de Kallowa, nostram personaliter veniens in presenciam, per modum protestationis, contradictionis, inhibitionis nobis stare curavit in hunc modum: qualiter prout ipse intellexisset nobilis Joannes Gaman, filius quondam Francisci, filii olim dicti Andrae Gaman, super bonis, juribus porcionibusque suis possessionarum aviticis in Benczencz, in Huniadiensi, ac Kallowa, Vvrcherowa, Ramna, Glomboka, Malfalwa, Apadgia, Obrezia possessionibus vocitatis in Zeoriniensi comitatibus et districtu Karansebes existentes habitis, quandam fassionem nobili domine Barbare Moyses, consorti eiusdem Joannis Gaman fecisset, easdem porciones et jura sua possessionaria, eidem Barbaram Moyses ab alienando in providem eiusdem Georgii Gaman. Itaque cum ipsa prenominata jura possessionaria, ut id Georgius Gaman affermabat sunt avitica, neque ulla pacto posse et debere abalienari, id Georgius Gaman suo ac nobilem Andreae, Nicolai et Francisci, filiorum suorum, nominibus et personum, huiusmodi vendicioni, inscriptioni et abalienationi quovis titulo et colore, iam facta vel infuturum fiendis contradixit, atque tam ipsum Joannem Gaman, quam alios quoslibet ab alienatione prefatam autem Barbaram Moyses ipsi usurpatione, vendicatione, appropriatione prenominatorum jurium possessionarium inhibuit, prohibuit contradicendo et contradixit inhibendo, prohibendere publici et manifeste, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum penultima die mensis junii, anno Domini millesimo quingentesimo octogesimo octavo.

V

1590, iulie 23, Alba Iulia

MOL, P 291, Gámán család, 1 tétel, f. 30, original, hârtie, pe verso pecete aplicată, cu hârtie de protecție

Ioan Găman zălogeste Barbarei Moise patru sesii iobăgești populate, două din Obreja și două din Binținț contra sumei de 78 de florini

Nos, requisitores literarum et literalium instrumentorum in sacristia sive conservatorio capituli ecclesiae Albensis repositarum et

locatorum ac aliarum quarumlibet judiciariarum deliberationum et legitimorum mandatorum voivodalium executores, damus pro memoria per presentes quod egregius Joannes Gaman de Kalowa coram nobis personaliter constitutus oneribus et quibuslibet gravaminibus cunctorum fratrum, proximorum et consanguineorum suorum, quos videlicet infrascriptum tangeret et concerneret, tangerere et concernere quovis modo in futurum posset negotium superse assuptis et levatis, matura prius intra se deliberatione prehabita sponte et libere oraculo vivae vocis suae confessus est, pariterque retulit in hunc modum: quomodo superioribus annis egregius quondam Franciscus Gaman, genitor suus, quatuor sessiones iobbagionales, duas siquidem populosas in possessione Obresia in comitatu Zeuriniensi et districtu Caransebesiensi existentes, in quarum altera providi Joannes et Ladislaus Hidegh, in altera relicta providi quondam Janul Pakular personales fecerent residentias, pro florenis viginti octo, alteras autem duas in possessione Benczencz et comitatu Huniadiensi adiacentes, in quarum etiam altera providus David Hwtlo personalem faceret residentiam, in altera autem deserta scilicet providus quondam Fawr Ztan personalem fecisset residentiam, pro florenis quinquaginta a se alienasset atque impignorasset. Quas idem Joannes Gaman de manibus alienis pro se redimere de manibus alienis pro se redimere propriis facultatibus minime valuisset. Verum generosa domina Barbara Moyses, consors sua, ne penitus ab eis abalienarentur, propriis suis sumptis de manibus alienis redemisset. Eisdem igitur quatuor sessiones iobbagionales simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis terris scilicet cultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad eandem devenire et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus memoratae dominae Barbarae Moyses ipsiusque heredibus et posteritatibus utrisque sexus universis in et pro septuaginta octo florenis hungaricalibus, quibus scilicet autem easdem quatuor sessiones iobbagionales impignoratae fuerent, damum per ipsam Barbaram Moyses redempter titulo pignoris tempus infra redemptionis earundem dedisset, inscripsisset et impignorasset, prout dedit, inscripsit et impignoravit, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum feria quinta proxima post festum Divisionis Apostolorum, anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo.

VI

1591, 20 iunie, Alba-Iulia
Transumpt în documentul VII.

Sigismund Bathory poruncește ca Barbara Moise să fie pusă în stăpânirea posesiunii Binținț

Sigismundus Bathory de Somlyo, vaivoda Transsilvanie et sicularum comes, etc. Egregiis et nobilibus Moisi et Aroni Lwgassi de Zazwaros, Georgio Zalanczi de Gyalmar, Luce, filius Ambrosio Vyncze, Blasio Georgfy ac Andree Lwkach de Losod et Stephano Zylwasy de Algjogj, salutem cum favorem. Dicitur nobis in persona generose Barbare Moises, relicte egregii quondam Joannis Gaman de Kallowa, qualiter ipsa in dominium totalis et integre portionis possessionariis in possessione Benczencz, in comitatu Huniadiensi existentes habitam, quam dictus quondam Joannis Gaman, posterior dominus et maritus suus, cum aliis quibusdam portionibus suis possessionariis, ex causis et rationibus in literis fassionalibus nobilium requisitorum literarum et literalium instrumentorum capituli ecclesie huius Albensis Transsilvanie expressis in et pro certa pecunie summa inscripte ipsamque bono jure concernentes medio vestre legitime introire velet, proinde harum serie comittimus vobis et mandamus firmiter ut acceptis presentibus statim simul vel domino vestrum sub omnibus alias in talibus observare solitis ad faciem dicte possessionis Benczencz consequenterque portionis possessionarie in eadem in dicto comitatu Huniadiensi existentes habite vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitimum convocatis et presentibus accedentis introducatis prefatam Barbaram Moises in dominium eiusdem portionis possessionarie, statuatisque eandem eidem ipsiusque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, simulcum cunctis eiusdem utilitatibus et pertinenciis quibuslibet terris, scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decuribus, molendinis et eorum locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinencium suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad eandem porcionem possessionariam de jure spectantes, jure ipsis ex

premissa inscriptione et fassione dicti Joannis Gaman incumbentis ad tempus usque redemptionis possidendam, si non fuerit contradictum. Contradictores vero, si qui fuerint, evocetis eosdem ibidem contra annotatam Barbaram Moyses ad decimus quintum diem, a die contradictionis eorum computando in curiam nostram scilicet in presentiam rationem superinde rediturum efficacem. Et posthec nos seriem huiusmodi introductionis et statutionis, vestre simul cum contradictorum et evocatorum, si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum qui premissis statutioni intererunt nominibus et cognominibus, terminoque assignato ut fuerit expedient nobis terminum, ad predictum fide vestra mediantes reffere vel rescribere, modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Partibus perlectis, exhibentis, restitutis.

Datum Albe Julie, die vigesima, mensis junii, anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo primo.

VII

1591, 9 iulie, Orăștie
MOL, P 291, Gámán család, 1 tétel, f. 31–33, original, hârtie.

Punerea în posesie a Barbarei Moise în posesiunea Binținț și menționarea împotrivirii lui Thoma Ferla în numele lui George Găman

Illustrissime princeps domine, domini nobis semper gratiosissime

Perpetuorum fidelium servitiorum nostrorum cum favorem celsitudine vestre humillimam oblationem. Vestra noverit celsitudo quod nos literas eiusdem celsitudinis vestre introductorias et statutorias pro parte generose domine Barbara Moises, relictae egregii quondam Joannis Gaman de Kalowa, confectas et emanatas nobisque (...) ¹ alios celsitudine vestre homines in iisdem denotatos preceptores sonantes et directas honore et obedientie, quibus decuit recepisce in hec verba: (urmează documentul VI).

Quibus receptis nos huiusmodi mandato vestre celsitudine ut par est obedire et satisfacere volens 24 die, mensis junii, in anno presenti millesimo quingentesimo nonagesimo primo transatto preserit ad facies prescripte possessionis Benczencz vocate in prenotato comitatu Huniadiensi existentes, consequenterque portionis possessionarie quondam Joannis Gaman ibidem habite, vicinis et commetaneis earundem universis signanter vero, prudentis et circumspectis

Clementi Papay, Ieremia Hwzados, juratis civibus oppidi Zazwaros, in eodem oppido commorantes, item providis Andrea Zabados, kenezyo Stephano Zaz in Also Kjnier, Ztojka Tatwl, Roman Derka in Kwchjor, ad predictum oppidum et sedem saxonicalem Zazwaros pertinentis, eiusdem vestre celsitudine, necnon Demetrio Bozos magistri domini Balthasar Bathory de Somlio in dicta Bozos, altero Demetrio Funere, Valentini Boytory, Abrahamo Verze, Petri Dransa, Myhayla Zpynare, Andree Lwkach in Gyalmar, Petro Ztoyan et altero Petro Ztoyan et altero Petro Boyer, Ludowici Fyat in predicta Benczencz possessionibus hic vocatis commetaneis eiusdem, celsitudine vestre ac prefati magistri domini Balthasar Bathori, necnon egregiorum et nobilium jobagionis in personis prefatorum dominorum suorum terrestres, aliis etiam quam plurimis, inibi legitime convocatis et presentibus accedentis. Dum nos prefata dominam Barbaram Moyses, relictam egregii quondam Joannis Gaman in dominium predictae portionis possessionaris egregii quondam Joannis Gaman de Kalowa in possessione Benczencz juxta inscriptionem dicti Joannis Gaman, alias tres capituli ecclesie Albensis Transsilvanie denotatis pro certa pecunias summa eisdem literis expressis specificata, usque ad tempus redemptione introducere eandemque eidem Barbare Moyses ipsiusque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibilibet statuissimus. Extunc mox eodem die hoc est in festo Beati Joannis Baptiste proxime preterito, providus Thoma Forla in prefata possessione Benczencz residens, jobagio et servitor egregii Georgii Gaman de Kalowa, nomine et in persona dicti domini sui Georgii Gaman de prefata Kalowa, stationi totales et integre portionis possessionarie quam prefatus quondam Joannis Gaman, in eadem possessione Benczencz in dicto comitatu Huniadiensis existentes habite possidisset contradictionis velamine obviavit. Ita tamen ut quo ad usque predicta Barbara Moyses nomine mariti sui supefati quondam Joannis Gaman gesserit et ad secunda vota se transtulerit, eandem portionem possessionariam dicti mariti sui pacifice teneat et possideat alioqui vero... dominus Georgius Gaman illius portionis possessionarie est legitimus sucesor, ob quam quidem contradictionem eundem Georgium Gaman medio prefati Thoma Ferla contra annotatum Barbaram Moyses ad decimum quartum diem diei contradictionis ipsis computando in curiam vestre celsitudine eiusdem scilicet in presentiam evocavimus et evocatum pronunciamus, rationem contradictionis

redditurus efficacem, quam nostram in premissis excautionem eidem vestre celsitudine, fide nostra mediante rescripsemus. Eandem celsitudinem vestram quam bene et fideliter valere cupimus.

Datum in predicto oppido Zazwaros, die 9 julii, decimo sexto scilicet die introductionis et stationis nostre premissae, anno vero prenotato.

Eiusdem celsitudine vestre humillime et fideles Moises et Aron Lwgassy de dicta Zazwaros.

Pe verso: Benczenczi portiorol.

1. Documentul deteriorat.

VIII

1592, 11 iulie, Alba-Iulia

MOL, P 291, Gámán család, 1 tétel, f. 36, original, hârtie, sub text pecete aplicată în ceară roșie, cu hârtie de protecție

Sigismund Bathory hotărăște, la cererea lui George Găman, ca Barbarei Moise să-i revină în cadrul dotei două părți bani și o parte lucruri vandabile precum și casa și curtea din Calova, aceasta putând face recurs

Sigismundus Bathory de Somlyo, vaivoda Transsilvanie et sicularum comes, etc. Egregiis nobilibus Ladislao Laczugh, Francisco Lazar, Ladislao Peika, alteri Ladislao Bratovan, Volfango Mattnaky, Michaeli Vaida, omnino de Caransebes, item Ladislao et Petro Pobora de Zavoy ac Joanni Floka de Krivina, salutem et favorem. Exponitur nobis in persona egregii Georgii, filii egregius quondam Andrea Gaman de Kalowa, qualiter temporibus superioribus, egregio quondam Joanne, filio olim Francisci, filii praefati dudum Andreae Gamandicta Kalowa exhacluce, absque haeredum utriusque sexus solatio descendens, universa bona, iuraque et portiones eiusdem possessionari in possessionibus Kalowa predicta, simulcum domo et curia nobilitaria ibidem, item Obresia, Vercherowa, Rawwna et Glomboka vocatis, exceptis portionis possessionariis eiusdem quondam Joannis Gaman, in possessionibus Maal et Aepadi nominatis, titulo pignoris apud alios habitis omnino in comitatu Zeoriniensis et districtu Caransebesiensis existentes habitis in et praemanibus nobilis domine Barbarei Moyses, primum quondam Michaelis Mattnaky de Morencz, post medium vero eiusdem quondam Joannis Gaman relictas remansissent, que quidem Barbara Moyses iterum ad tertia vota se transferendum nubendoque egregio Petro

Krichyoway de eadem Krichyowa¹, eadem bona et iura possessionaria modo premissis sibi reservasset, eaque etiam ad praesens possideret in preiudicium iuris succesorii annotati exponenti manifestum, unde vellet idem exponens de et super dote et rebus paraphernalibus praefate Barbare Moises de totalibus et integris portionibus possessionariis iuribusque predictis eidem Barbare Moises, iuxta regni consuetudine (...) ² quo ad duas partes paratis et numeratis pecuniis ad tertiam siquidem partem rerum venalium aestimatione medio vestri plenariam (...) ³ impendere prescriptasque portiones possessionarias, unacum domo et curia nobilitaria ab eadem Barbara Moise ad se recipere, iure admittentis.

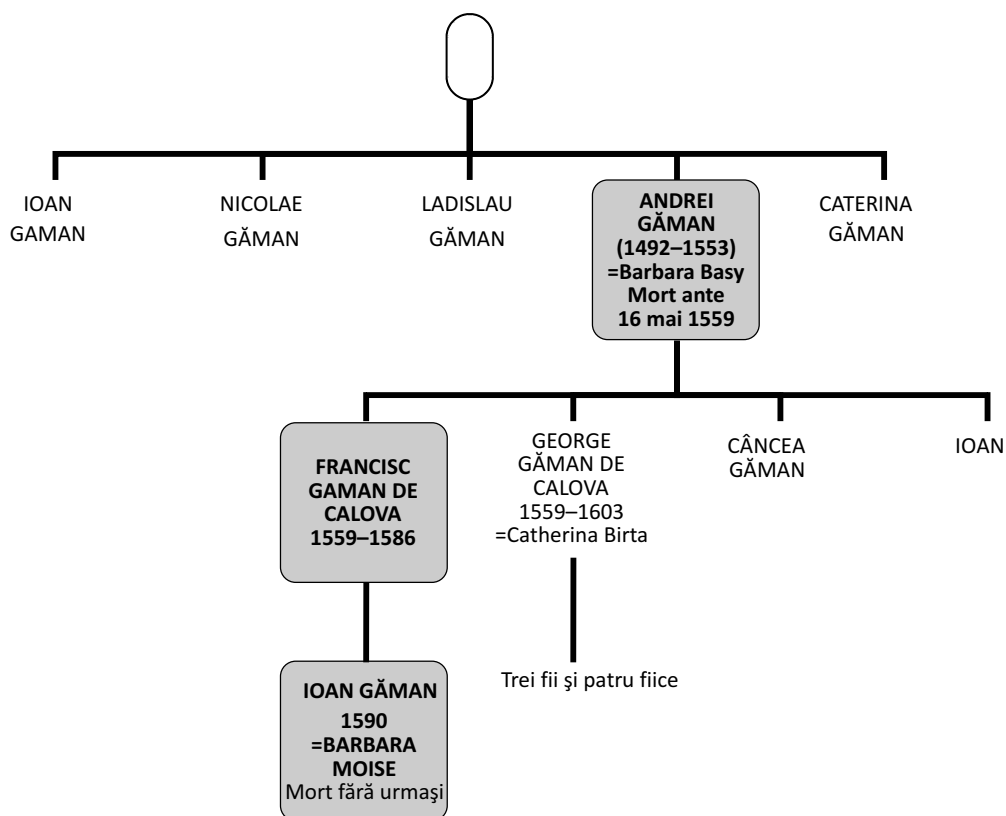
Pro eo vobis harum serie committimus et mandamus firmis et acceptis presentibus statim simul vel duo vestrum sub oneribus alias in talibus observari solitis, erga praefatam Barbaram Moises cum presentibus accedentis quae si personaliter reperiri poterit eandem ibidem personaliter alioquem de domo habitationis, sive solita sua residentia vel bonis et iuribus suis possessionariis, unde videlicet praesens admonitio vestra ad scitum eius commode devenire poterit ammoneatis eandem decatisque et commitatis eidem verbo nostro ut ipsa prescriptas dote et res paraphernales sibi de predictis bonis, iuribusque possessionariis in possessionibus ac comitatu Zeoriniensi et districtu Sebesiensi preallegatis existentes habiti, ipsi iuxta regni consuetudinem cedere et provenire debentis, a praefato exponentium levare easdemque portiones possessionariis, eidem exponencium remittere debeat et teneatur quae, si fecerit bene quidem alioquem prohibeatis eandem Barbaram Moises, ab ulteriori detentione dominio, usu et fructus ac utilitatis eorundem donorum iuriumque possessionarii perceptione et percipifactione. Et nihilominus evocetis eandem de iisdem bonis dotalicis in presenciam egregiorum nobilium

castellanorum et judlium dicti districtus Caransebes ad primam sedem eorum judiciariam primitus post huiusmodi evocationem celebrandum, rationem superinde redditurus efficacem; certificantes eandem ibidem quod sive ipsa termino in praescripto coram prefatis castellanis et judlium predicti districtus Caransebes compareat, sive non iidem tamen ad partis comparentis instantiam id facient in premissis quod iuris erit ordo committendis praeterea annotatis castellanis et judlium praenotati districtus Caransebes, ut ipsi tamen praemissam, in prima statim sede eorundem judiciaria, primitus post huiusmodi evocationem celebrantis absque omni dilatione cunctisque finalis exceptionibus posthabitis in eorum presentiam assumere eandemque secundum deum et eius iusticiam renidere discutenter et adiudicenter (...) ⁴ vero quo partim aliqua huiusmodi eorum iudicio contenta esset ut erit, extunc eandem tamen cum tota sua serie et processibus exinde qualitercunque subsequutis maturioris examinis et revisionis gratia in presentiam egregii Georgii Palaticz de Illadia, bani illius districtus, deinde vero in curiam nostram, nostram in presentiam transmittere, modis omnibus debeant atque teneantur. Et tandem vos seriem huiusmodi ammonitionis, evocationis et certificationis vestre, uti fuerit per nos expedita, praefatis castellanis et judlium, annotati districtus Caransebes, fide vestra mediante, rescribere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis, exhibenti restitutis.

Datum Alba Julia, die undecima julii, anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo secundo.

1. Suprascris, de aceeași mână.
2. Parte deteriorată. Probabil *antiquo*.
3. Parte deteriorată.
4. Parte deteriorată.

Genealogia parțială a familiei Găman³⁷

Generațiile familiei Moise în secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea

- I FRANCISC
GEORGE
- II MIHAI
PETRU
GEORGE+ADVIGA
- III NICOLAE
PETRU
GEORGE +CATALINA ȘIȘMAN
BARBARA
- IV MIHAI
ELENA
ADVIGA
- V FRANCISC
ECATERINA, soția lui Wolfgang Kamuthi

³⁷ Mulțumesc d-lui Dragoș-Lucian Țigău pentru amabilitatea de a-mi furniza această genealogie, din care am preluat partea care prezenta interes pentru subiectul propus.

UN LOT DE MONETE DE LA FERDINAND I AL UNGARIEI DIN TEZAURUL DE LA SATCHINEZ (JUD. TIMIȘ)

Raoul M. Șeptilici*

Keywords: *coins, hoard, Satchinez, Ferdinand I.*

Cuvinte cheie: *monete, tezaur, Satchinez, Ferdinand I.*

A Batch of Coins From Ferdinand I of Hungary from the Hoard of Satchinez (Timiș County) (Abstract)

The Museum of Banat in Timișoara recently acquired a batch of nine coins deriving from Ferdinand I of Hungary, which might have been part of the medieval hoard of coins at Satchinez, discovered sometimes around the end of the 60s – beginning of the 70s of the former Century. The batch comes from a native (who might still have some other stray pieces). It seems that the hoard was discovered during farm work, having been scattered by the plough. It is claimed (without any certainty) that there were over 3000 small silver coins, which came to belong to different persons, some probably even to the collection of the Museum of Banat. By searching the inventory registries I identified 28 Hungarian pieces originating from Satchinez (from two granters) and which in all probability are part of a hoard discovered in 1977 at the latest, but they all derive from Queen Maria (1385–1395).

The span of time between the two issuers (Maria and Ferdinand I) is great, which leads us to believe that there were two discoveries of coin hoards at Satchinez. The only hoard in Banat, known to us, which would be close in time, is that of Beregsăul Mare, which starts with coins from Maria and ends with coins from Ludovic II (1516–1526). Until the matter is clarified, we publish for now the pieces recently entered in the collection of the museum. Future research will include the pieces from Maria, and by correlating the results of the archive research with the field research, we shall see whether there was one or two hoards (as we incline to believe).

The nine pieces described here are from the period 1530–1563, with only the K – B marks (Kremnitz-Banya). The published batch brings to the attention of the specialists a coin hoard that is unrecorded in the specialty literature. Unfortunately, due to the minimal number of pieces, pertinent conclusions cannot yet be drawn.

Recent Muzeul Banatului din Timișoara a rachiziționat un lot de nouă monete, de la Ferdinand I al Ungariei (1526–1564), ce ar fi făcut parte din tezaurul monetar medieval de la Satchinez, descoperit prin anii '70 ai secolului trecut.

Interesându-mă despre acest tezaur am aflat doar date sumare. Se pare că acesta ar fi fost descoperit la lucrările agricole, pe o suprafață mai mare, fiind foarte probabil împrăștiat de plug. Am înțeles că au fost peste 3000 de monete mici din argint¹, piese ce am dedus că ar fi dinari medievale. Se pare că acestea au apărut în mai mulți ani, în aceeași zonă, încă neidentificată de noi. Din păcate, informațiile strânse nu sunt direct de la sursă, însă interesându-mă la colecționarii

timișeni, ce aveau această preocupare încă din acea perioadă, am avut surpriza de a afla că povestea tezaurului e destul de cunoscută printre ei. Unii au zis că de tezaur, care se pare că s-a împrăștiat. Întâmplarea face ca personal să îmi amintesc că Valeriu Iuțchin, colecționar numismat născut în Satchinez (între timp decedat), amintea de un tezaur medieval maghiar ca provenind din localitate, precum și că ar fi donat din acesta câteva piese Muzeului Banatului. Și din alte surse am aflat că unele monete din respectiva descoperire au ajuns în aceeași colecție muzeală. Consultând registrele de inventar am putut sesiza că Valeriu Iuțchin a donat Muzeului Banatului în 1977 două monete maghiare (nr. inv. numismatică 398 și 399), emise de regina Maria (1385–1395)². Tot în 1977, Eduard Klein, locuitor din Satchinez, a

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300002, e-mail: raoulm7@yahoo.com.

¹ Privind numărul acestora, trebuie să fim destul de circumspecți, în general în astfel de cazuri existând tendința de exagerare.

² Nota contabilă 51 din 30 iulie 1977 (conform registrului de inventar).

donat pe lângă alte monete și 26 piese maghiare (nr. inv. numismatică 385), tot de la Maria³.

Cele două donații apropiate ca dată, fiind din monete de același tip și prezentând o patină foarte asemănătoare ne indică, cu foarte mare probabilitate, un tezaur. Din păcate nu ne-am putut da seama dacă și alte piese din colecția Muzeului Banatului au provenit din aceeași descoperire, deoarece din registrele de inventar nu rezultă toate informațiile ce sunt necesare, mai ales cele legate de proveniența pieselor⁴. Mai mult, în lucrarea monografică a lui Francisc Papp⁵ acest tezaur nu apare, el nefiind cunoscut autorului⁶.

Despre lotul recent intrat în colecția Muzeului Banatului (nr. inv. numismatică 3370) știm că provine tot de la un localnic din Satchinez, care a reținut piesele din tezaurul împrăștiat prin sat și din care ar mai fi apărut din când în când monete la locul descoperirii. Pe lângă cele nouă exemplare ar mai fi avut câteva pe care le-a „rătăcit” (circa cinci). Interesant este faptul că monetele din cele două donații și cele din lotul nostru, exceptând nominalul (dinari) și statul emitent (Ungaria), sunt diferite. Distanța în timp dintre cei doi emitenți (Maria și Ferdinand I) este mare. Cu toate că nu excludem total ca toate aceste piese să facă parte din același tezaur, totuși avem unele îndoieli în acest sens. Singurul tezaur din Banat, care s-ar asemana ca întindere în timp, este cel de la Beregsăul Mare, care începe cu piese de la Maria și se termină cu cele de la Ludovic II (1516–1526)⁷.

Există posibilitatea ca, atât Valeriu Iutchin, cât și Eduard Klein (în prezent, stabilit în Germania), fiind colecționari, să fi reținut piesele mai vechi. Despre a treia persoană care a vândut recent lotul în discuție Muzeului Banatului nu știm să fi avut preocupări numismatice (cel mult o oarecare înclinație spre reținerea unor obiecte vechi care au legătură și cu satul natal). Este destul de puțin plauzibil ca acesta să fi avut piese doar de la Ferdinand I. Oricum, examinând cele două loturi (cel al donatorilor și cel recent intrat în

colecția Muzeului Banatului), la prima vedere suntem înclinați să spunem că avem de-a face cu piese din două tezaure diferite. Până la ora actuală nu știm ca în Satchinez să se fi descoperit două tezaure monetare.

Până la lămurirea problemei, vom analiza doar piesele nou intrate în colecția muzeului, pe viitor studiind și monetele donate în 1977 (poate chiar și altele pe care nu le-am identificat încă). Corelat cu cercetarea arhivistică, dar și cu cea de teren vom vedea dacă este vorba doar de un tezaur sau de două.

Cele nouă piese sunt din intervalul 1530–1563, doar cu siglele K – B (Kremnica sau Körmöcbánya). Sunt monete care pe avers au stema maghiară, cu titulatura suveranului și anul emiterii (în legendă – la piesele 1–7 sau timbrând scutul⁸ – la piesele 8 și 9). Pe revers apare Madona cu Pruncul în brațe, flancați de siglele monetăriei⁹ și legenda consacrată (PATRONA VNGARIE – în diferite variante). Toate sunt bine conservate și relativ puțin circulate.

1. Av. FERDINAND·D·G·R·VNG·1530·, c.p.i., c.p.e.
Rv. PATRONA · · VNGARIE, c.p.i., c.p.e.
Axa 2; 0,49 g; 15,9–16,04 mm; H¹⁰ inedit.
2. Av. idem 1, dar 1547.
Rv. ·PATRONA · · VNGARIE·, c.p.i., c.p.e.
Axa 7; 0,5 g; 14,74–15,24 mm; H inedit.
3. idem nr. 1, dar 1549.
Axa 5; 0,5 g; 15,14–15,42 mm; H inedit.
4. Av. idem nr. 1, dar 1551.
Rv. PATRONA · * · VNGARIE, c.p.i., c.p.e.
Axa 5; 0,54 g; 14,98–15,58 mm; H av. inedit, rv. nr. 936¹¹.
5. idem nr. 4, dar 1552.
Axa 11; 0,41 g; 14,97–15,9 mm; av. dublă batere (?), H av. inedit, rv. nr. 936.
6. idem nr. 5 (alte matrițe).
Axa 11; 0,46 g; 14,72–14,8 mm; H av. inedit, rv. nr. 936.

³ Proces verbal nr. 154 din 11 februarie 1977 și nota contabilă din 13 februarie 1977 (conform registrului de inventar).

⁴ Problemă des întâlnită în muzeele din țară. Din păcate, aceste instituții conservă piesele dar, uneori, din cauza unor erori umane, nu și datele despre ele (așa cum ar trebui).

⁵ Papp 2002, *passim*.

⁶ Satchinez apare în sus-menționata lucrare la p. 139 doar cu un denar din perioada 1116–1131 (de la Stefan I), descoperit în 1907.

⁷ Vezi Papp 2002, 38 și 217 (tabel I, poziția 21). Din piesele recuperate (423) circa 95% se pare că erau de la Ludovic II.

⁸ Această schimbare în poziționarea anului, la dinarii maghiari, se produce în 1559, an în care există ambele variante. Vezi Huszár 1997, 147.

⁹ Fiind la toate K – B nu am mai trecut acest fapt în descrierea monetelor, la fiecare piesă în parte.

¹⁰ Huszár 1979.

¹¹ La Huszár 1979 cel mai vechi astfel de revers apare consemnat abia în 1559. Vezi Huszár 1979, 143.

7. Av. FERDINAND D G·R VNG·1556., c.p.i, c.p.e.
Rv. idem nr. 4.
Axa 4; 0,67 g; 15,58–15,7 mm; H av. inedit, rv. nr. 936.
8. Av. FER·D G·E·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R / 1562, c.p.i, c.p.e.
Rv. idem nr. 4.
Axa 5; 0,57 g; 14,9–15,88 mm; H av. inedit¹², rv. nr. 936.
9. Av. FER·D·G·E·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R / 1563, c.p.i, c.p.e.
Rv. idem nr. 4.
Axa 9; 0,55 g; 14,6–15,08 mm; H 936.

Dacă urmărim gramajul pieselor, observăm că ele au abateri destul de mari față de standard. Astfel, pentru perioada 1526–1546 dinarii trebuiau să aibă 0,58 g de argint de 8 lötig (puritate 500 la mie), iar pentru perioada 1546–1574 doar 0,56 g¹³. Sunt puține piese pentru a face o analiză în acest sens. Pentru prima perioadă avem doar una, cu o abatere mare (0,49 g real față de 0,58 g oficial) – o lipsă de aproape 15,52%. Pentru următoarea perioadă, cele opt piese au o medie de 0,525 g (față de 0,56 g cât era oficial), având o abatere medie de –6,25%. Însă în cadrul acestora observăm mari diferențe. Cea mai ușoară piesă (nr. 5) are 0,41 g (abatere de aproape – 16,79%), iar cea mai grea (nr. 7) are 0,67 g (abatere de peste +19,64%). Piese sunt relativ puțin circulate ca să avem erori semnificative. Nu putem comenta mai mult în acest sens, datorită numărului redus de piese.

Legat de nominal, înclinăm să credem că tezaurul era compus doar din dinari. Cu toate că lotul se datează în perioadă otomană, nu credem ca acesta să fi avut și piese turcești (sau erau în număr foarte mic). Sunt piese ce se teaurizează în Banat, în ciuda noii stăpâniri preferându-se monetele occidentale¹⁴.

Din păcate, numărul mic de piese provenind dintr-un tezaur relativ mare, ambiguitatea unor informații etc. nu ne permit tragerea unor concluzii elocvente, dar publicarea acestui lot este un prim pas în cercetarea acestui tezaur prea puțin cunoscut. Interesant este că din cele nouă monete, opt sunt variante necatalogate. Putem spune că acest lot aduce contribuții la tipologia dinarilor lui Ferdinand I al Ungariei, de altfel foarte diversificată și prea puțin studiată¹⁵.

BIBLIOGRAFIE

- Drașovean *et alii* 2007
F. Drașovean, C. Feneșan, A. Flutur, A. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. M-Kiss, R. M. Șeptilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul evului mediu*, Ed. Mirton, Timișoara (2007).
- Huszár 1979
L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn*, Battenberg, München (1979).
- Papp 2002
F. Papp, *Repertoriul numismatic al Transilvaniei și Banatului sec. 11–20. Despre circulația monetară în Transilvania și Banat sec. 11–20*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca (2002).

¹² Foarte asemănător cu H 936.

¹³ Pentru explicații mai detaliate în acest sens vezi și Drașovean *et alii* 2007, 228.

¹⁴ Fapt ce l-am sesizat deja în Drașovean *et alii* 2007, 233–234. Mai mult, consultând lucrarea (deja amintită) a lui Francisc Papp vedem că problema este generalizată în perioadă.

¹⁵ Cele nouă monete au făcut subiectul unei comunicări proprii: *Un mic lot de monete din tezaurul medieval descoperit la Satchinez (secolul XVI)*, Al XXIX-lea Simpozion de Numismatică a Societății Numismatice a Banatului Timișan, Timișoara, 22 mai 2011. La acea dată nu știam de cele două donații de dinari emiși de Maria.

1

2

3

Pl. I.

4

5

6

302

NOTARII CARANSEBEȘULUI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Adrian Magina*

Keywords: *notary, Caransebeș, writing practice.*
Cuvinte cheie: *notar, Caransebeș, practica scrisului.*

Caransebeș Notaries in the Seventeenth Century (Abstract)

One of the most important medieval and pre-modern institutions was the notary. Its importance was a practical one, reflecting how the society reacts to the writing. With the widespread and more frequent custom of writing the notaries acquire new meanings and are institutionalized.

In the Banat of Lugoj – Caransebes the institution of the notary is visible in documents from the XVI century. Intermittently at first, notaries are mentioned and will be a continuing and active presence throughout the seventeenth century. The practice and generalization of writing turned the notary into an indispensable official for Caransebeș town and Severin County authorities. In the seventeenth century most notaries were recruited from two small noble families of Caransebeș, Ivul and Bobic, for which the job offered the possibility of social advancement. The jurisdiction of these officials, which write exclusively in Hungarian, reached to real estate transactions, agreements between individuals and in relation to local authorities. Although very few documents issued directly by notaries have been preserved, we are able to provide data on their duties and social environment that they serve. The end of notary institution in the area must be linked to year 1658 when the towns of Mountain Banat were ceded to the Ottomans.

Una dintre cele mai importante instituții medievale și premoderne a fost cea notarială. Importanța sa a fost una practică legată de modul în care reacționa societatea la actul scris. Odată cu răspândirea și uzanța tot mai frecventă a scrisului se dezvoltă, capătă noi valențe și se instituționalizează practica notarială.

Istoriografia europeană a fost interesată de evoluția și competențele instituționale ale notarilor încă din secolul al XIX-lea. Studiile respective s-au axat în special asupra perioadei medievale, una de maximă afirmare a instituției. O caracteristică valabilă la nivelul întregului spațiu european a fost aceea că notarii au provenit din mediul ecleziastic. Pentru a-și putea exercita meseria ei trebuiau să cunoască *ars notariae*, fapt ce presupunea o minimă instrucție în lucrul cu documentele și întocmirea acestora. Doar o mică parte vor reuși să își desăvârșescă instrucția în universități fără a constitui un corp distinct. Statutul notarilor se modifică spre finalul evului mediu. La sfârșitul secolului al XV-lea și în cel următor ei devin funcționari

laici fiind implicați tot mai mult în administrația urbană sau în cea centrală¹.

În cazul Ungariei practica scrisului a presupus apariția acestei categorii profesionale la fel ca și în restul continentului european. Inițial toți cei care practicau arta notarială au provenit din rândul bisericii desfășurându-și activitatea în cadrul locurilor de adevărire. La exercitarea funcției, candidatul care dorea să devină notar, i se cereau aceleași principii valabile în toată Europa: cunoștințe de latină, de gramatică, de drept canonic și uneori diploma de absolvire a unei universități. Practic notarul trebuia să fie instruit în completarea diverselor formulare și în soluționarea cazurilor care i se aduceau la cunoștință. Actele emise de notari

* Muzeul Banatului Montan Reșița, B-dul Republicii nr 10,
email: adimagina@gmail.com.

¹ Walter Prevenier, James M. Murray, Michel Oosterbosch, Les notaires publics dans les anciens Pays-Bas du XIIIe au XVIe siècle în *Historia, Instituciones, Documentos*, (1996), p. 385–401; Krzysztof Skupienski, Les notaires publics en Pologne au Moyen Age în *Ibidem*, p. 403–419; Patrick Zutshi, Notaries public in England in the fourteenth and fifteenth centuries în *Ibidem*, p. 421–433; Două volume au fost dedicate special instituției: *Notariado publico y documento privado: de los orígenes al siglo XV. Actas de VII congreso internacional de diplomática*, vol. I–II, Valencia, (1986–1989).

erau considerate autentice și legale, unii dintre ei marcându-le cu însemne specifice². În cazul comitatelor se pare că instituția notarială a evoluat mai degrabă din funcția de scrib. Numărul mare de acte și în special uzanța protocoalelor comitatense au condus spre apariția unui funcționar care inițial s-a ocupat doar de scrierea lor, dar din secolul al XVI-lea a obținut atribuții mult mai importante devenind indispensabil în administrația comitatului. În afară de protocoalele adunărilor comitatense, scrise inițial în latină iar din secolul al XVI-lea aproape exclusiv în limba maghiară, notarii au scris și certificat diverse documente având în grijă arhiva comitatului sau orașului unde activau, uneori același funcționar îndeplinind funcția notarială pentru mai multe comitate. Pentru activitatea sa notarul încasa anumite taxe care au variat în funcție de zonă sau epocă³. Este sugestiv modul în care acest funcționar comitatens ținea să își exercite competențele: *protocoalele și actele ce îmi vor fi încredințate le voi conserva, la cererile particularilor nu voi elibera hotărârile din protocoale și fără știrea sau mandatul comitatului nu voi permite nimeniui cercetarea protocoalelor purtând grijă de reputația comitatului*⁴. Aproape identice sunt originile și atribuțiile notarilor orașenești. Principalele funcții erau acelea de păstrare și completare a protocoalelor în urma întrunirii sfatului orașenesc, de încheiere și certificare a diverselor acte solicitate de persoanele din oraș, de îngrijire a arhivei orașului și a documentelor privilegiale pe care urbea le poseda⁵.

Situația este similară și la nivelul Principatului Transilvaniei care într-o bună măsură a preluat instituțiile preexistente. După 1556–1557 locurile de adeverire din Transilvania au fost secularizate iar funcțiile îndeplinite anterior de clerici au fost preluate de către reparatori laici. După o perioadă de tranziție de circa două decenii, activitatea de autentificare a fost stabilită definitiv pe baze laice de organizare⁶. Schimbările survenite pe plan politic dar mai ales cantitatea mare de acte emisă de către diversele foruri administrative au au favorizat dezvoltarea instituției notariale, locu-

rile de adeverire nemaiputând acoperi util întregul teritoriu. Comitatele și orașele aveau nevoie de un funcționar care să poată răspunde cerințelor imediate ale fiecărei unități administrative, să țină protocoalele și să gestioneze arhiva formată. Sarcinile notarului vor fi sporite el trebuind să conlucreze cu autoritățile comitatense în anumite probleme de natură penală⁷, urmând să beneficieze de anumite beneficii pecuniare pentru cele prestate⁸. Legislația prevede și anumite taxe pe care notarul poate să le încaseze pentru munca sa. De exemplu pentru alcătuirea unei scrisori autentice putea să ceară pentru munca sa un florin, iar pentru activitatea sa lunară era plătit cu suma de 5 florini⁹. Tot notarul era cel care înregistra plățile către comitat și le nota într-un registru de evidență¹⁰.

Banatul de Caransebeș-Lugoj, cu centrele urbane aferente, a intrat în componența Principatului la mijlocul secolului al XVI-lea. Zonă de graniță, izolată și expusă permanent amenințării otomane, a reușit să conserve anumite particularități. Cu toate că instituțiile sunt aceleași în Banat ca și în principat, ele au o anumită tentă specifică. Comitatul Severin, care a funcționat pe parcursul secolelor XVI–XVII, a suprapus districtul Caransebeșului cu care a funcționat în paralel. Practic cele două entități reprezintă la nivel administrativ o singură unitate ai cărei funcționari sunt comuni. Similar situației din Transilvania instituția notarială a fost parte a administrației comitatense și urbane. În contextul actual al cercetării și mai ales din cauza pierderilor suferite de arhivele bănățene nu pot fi surprinse decât anumite aspecte legate de activitatea notarilor din zonă. Inițial, în secolele XIV–XV, activitatea de autentificare a intrat în grija forurilor competente, respectiv locurile de adeverire reprezentate în Banat de către capitlurile de la Cenad și Arad. După 1552 cele două instituții au dispărut în urma cuceririi Banatului de câmpie de către otomani. În aceeași perioadă Transilvania trecea printr-o serie de evenimente politice și religioase care au dus la secularizarea activității capitlurilor. La acest aspect se adăuga distanța și lipsa unei tradiții a bănățenilor de a colabora cu instituțiile ardelenice de profil toate favorizând dezvoltarea practicii notariale la nivel local.

Primul notar al Caransebeșului menționat în documente a fost *Mathias de Appathi* pomenit

² Csukovits E., *Közjegyzők a középkori Magyarországon, în 700 éves a közjegyzőség Magyarországon*, ed. Rokolya G., Budapest (2008), 58–72.

³ Foglein A., *A vármegyei notárius, în Levéltári Közlemények*, 14, (1936), 149–171.

⁴ Este vorba de notarul comitatului Maramureș în 1667–Balogh A., *Arhiva comitatului Maramureș până în anul 1849, în Revista de arhivistică*, nr. 1–2, (1998), 63.

⁵ Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiától a török kiűzéséig*, Budapest (1946), 559–560.

⁶ Bogdándi Z., *Az erdélyi hiteles helyek működése a szekularizációt követően, în 700 éves a közjegyzőség Magyarországon*, ed. Rokolya G., Budapest (2008), 43–49.

⁷ *Monumenta Comitalia Regni Transilvaniae Erdélyi országgyűlési emlékek*, ed. Szilágy S., I, Budapest (1875), 88; 391.

⁸ *Ibidem*, 505.

⁹ *Ibidem*, II, Budapest (1876), 281, 376.

¹⁰ *Ibidem*, 219; 294; 324.

într-un act din 1527¹¹. Documentul este emis de către castelanii Caransebeșului într-o problemă legată de posesiuni din district, ceea ce indică faptul că respectivul notar își îndeplinea atribuțiile și la nivel districtual. Din cauza lacunelor documentare ale secolului al XVI-lea nu avem siguranța funcționării continue sau cu intermitențe a instituției. Următorul notar, de data aceasta al districtului, este menționat doar în 1573 (*notarius districtus Karansebes*)¹². Zece ani mai târziu notar al comitatului, formula cu care funcționarii respectivi vor fi nominalizați în toate actele următoare, era Nicolae Moise¹³, pentru ca în 1597 în aceeași funcție să apară diacul Francisc, ultimul prezent într-un document din secolul al XVI-lea¹⁴. În paralel cu funcționarii comitatului reapar în documente notarii orașului, în 1581 fiind amintit Francisc Zăcan, „notarul cetății noastre”, cu ocazia vânzării unei grădini către soția sa Magdalena Ivul. Tot el era menționat în funcție și în 1591¹⁵, fapt ce denotă că atribuțiile notariale pentru oraș și comitat/district erau în acel moment îndeplinite de două persoane distincte, situație care va fi menținută până în primele decenii ale veacului următor.

Funcționarea instituției notariale în Caransebeș poate fi mult mai bine surprinsă în secolul al XVII-lea datorită abundenței materialului documentar. Începând cu primii ani ai veacului respectiv și până la căderea Banatului de Caransebeș-Lugoj sub dominația otomană (1658) notarii vor fi prezenți ca semnatori sau alcătuitori a zeci de acte privind în special probleme patrimoniale. O caracteristică a spațiului respectiv este faptul că cei care îndeplinesc atribuțiile de notar ajung uneori să cumuleze funcția exercitată într-un oraș, Lugoj sau Caransebeș, cu cea a comitatului Severin sau să preia alte slujbe în administrația zonei. După cum reiese din documente, în primii ani ai secolului al XVII, cei care au ocupat funcția notarială în Lugoj au preluat-o și pe a comitatului. Din deceniul al II-lea formula consacrată s-a modificat, notarii Caransebeșului exercitând pînă la 1658 și atribuțiile la nivel comitatens. Astfel Valentin Illosvay, primul dintre notarii Caransebeșului din secolul al XVII-lea, este menționat în 1607 ca *districtus Facziatt et*

*civitatis nostrae Caransebes jurati notarii*¹⁶. Patru ani mai târziu, în 1611, funcționa ca notar al orașului Lugoj¹⁷, centru mult mai apropiat de zona Făgetului unde își exercita o parte din atribuții. Un alt ocupant al funcției notariale Nicolae Ivul a avut un *cursus honorum* mult mai sinuos. A fost notar al comitatului Severin (1608) apoi al orașului Lugoj (1613)¹⁸, iar în 1610 era amintit ca jude al nobililor din comitat¹⁹. Începând cu Nicolae Bobic, ce va prelua funcția în jurul anului 1610, toți ceilalți notari ai Caransebeșului vor îndeplini și atribuțiile la nivel comitatens²⁰, exceptîndu-l poate pe Nicolae Pribek, *juratus notarius civitatis Caransebes*, despre care nu știm nimic altceva în afara faptului că a semnat un act legat de o problemă de moștenire în cazul familiei Simon în anul 1612²¹. Tot un Nicolae, din familia Ivul, a ocupat de asemenea postul de notar al orașului Caransebeș și al comitatului Severin, într-o situație identică aflându-se și urmașul său în funcție nobilul Ioan Bobic²². Într-un mod similar înaintașului său acest Nicolae Ivul după ce va părăsi postul de notar va deveni jude al nobililor fapt ce indică mobilitatea unui funcționar bine pregătit în cadrul administrației zonale.

Persoanele care ocupă funcția de notar în Banatul de Caransebeș-Lugoj provin în cele mai multe cazuri din familii nobiliare ale zonei. Cu excepția lui Valentin Illosvay, posibil originar din Lugoj, și a lui Nicolae Pribek, toți ceilalți ocupanți ai posturilor de notar din Caransebeș s-au recrutat din două familii nobiliare românești din același oraș. Din rîndul familiei Bobic s-a recrutat chiar o dinastie de notari prin cei trei membri ai săi care au deținut funcția în secolul al XVII: Nicolae, Ioan și un alt Nicolae, ultimul notar al orașului menționat în 1658²³. Nu știm mai nimic despre formația intelectuală a acestor funcționari dar se pare că au făcut parte din mica nobilime pentru care școala a reprezentat o modalitate de

¹¹ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története* (Szörényi), III, Budapest (1878), 178.

¹² *Ibidem*, I, 321.

¹³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, fond Matskay de Tincova, cutia 8, nr. 802, f. 1v; *Szörényi*, I, 322.

¹⁴ *Szörényi*, I, 324.

¹⁵ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

¹⁶ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, (Krassó) IV, Budapest (1882), 237.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL), F 17 Cista comitatuum Tömös, nr. 10: „*Illosvay Balint Lugosy notarius*”.

¹⁸ *Krassó*, 250; Feneșan, *Documente medievale bănățene 1440–1653*, (Feneșan, *Documente*) Timișoara (1981), 136–141.

¹⁹ MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

²⁰ „*Bobik Miklos Zeorenj varmegyének es Karansebes varosnak notariussa*”; „*Bobik Janos ...varmegienek es varosnak hütös notariussa*” – MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye; „*Ivul Miklos Zeorin varmegiének es Karansebes városának hiteos notariussa*” – Feneșan, *Documente*, 171. Nicolae Bobic apare în ipostaza menționată doar din anul 1618.

²¹ MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

²² *Krassó*, 324; 344; Feneșan, *Documente*, 171–172.

²³ MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

ascensiune socială. Situația este valabilă mai ales în ceea ce privește familia Ivul, un reprezentant al ei, iezuitul și umanistul Gabriel Ivul, urmând o carieră academică și devenind doctor al universității catolice din Casovia²⁴. Cazul respectiv nu este unul ieșit din comun căci, cel puțin alți doi membri ai elitei caransebeșene, și-au desăvârșit educația în mediile catolice de la Roma²⁵. Cel mai probabil acești funcționari s-au pregătit în mediul local din oraș unde procesul de școlarizare este vizibil încă din secolul anterior ori cel mult la una din școlile din Principat. În mod sigur trebuiau să cunoască limbile latină și maghiară care erau promovate în sistemul educațional al vremii și folosite în cancelaria principatului, în corespondența oficială sau privată. În secolul al XVII-lea uzul limbii maghiare se răspândise tot mai mult astfel că, fără excepție, toate actele emise de autoritățile din Caransebeș, scrise sau semnate de către notarii orășenești, au fost redactate în maghiară. Limba latină a rămas rezervată unor documente emise de autoritățile comitatense în special legat de probleme de proprietate sau în corespondența cu oficialitățile centrale ale Principatului.

Legat de atribuțiile lor acestea sunt practic identice cu cele din arealul Principatului Transilvaniei ceea ce presupune cunoașterea fundamentelor *ars notariae*, respectiv cum să redacteze documentele, să le păstreze și să alcătuiască protocoalele. Acestea din urmă nu s-au păstrat însă în mod cert au existat fiind scrise și păstrate de către cei care îndeplineau funcția notarială. Despre importanța protocoalelor stă mărturie documentul din 1613 care redă conflictul între autoritățile urbane din Caransebeș și fostul jude al orașului Ștefan Micșa. În esență actul respectiv consemna faptul că anterior, în vremea cât parâtul Ștefan Micșa era jude al orașului, a strâns de la locuitori 1000 de florini care urmau să fie plătiți ca datorie pentru un împrumut contractat de urbe. Disputa era legată de faptul că cel în cauză nu a returnat suma respectivă împrumutătorului. Ambele părți aduc ca mărturie în favoarea lor protocoalele orășenești și registrele, care în final au dat dreptate părților. Pentru definitivarea sentinței este solicitat jurământul notarului urbei împreună cu a altor jurați care depun mărturie în fața scaunului de judecată al banului de Lugoj-Caransebeș

în privința chestiunilor cuprinse în protocoale și invocate de ambele părți²⁶.

Privitor la celelalte tipuri de documente emise de autoritățile urbane, scrise ori corectate și contrasemnate de către notari, ele privesc diverse cauze: vânzări-cumpărări, schimburi de moșii, înțelegeri între diverse persoane private. Erau redactate după un formular specific epocii, fiind cel mai probabil trecute și în protocolul orașului pentru verificarea celor înscrise în original. Există anumite cazuri când apar inadvertențe și nereguli în documentele emise de către autorități și alcătuite cu concursul notarilor. Așa sunt o serie de acte emise în perioada cât jude al orașului a fost Ștefan Kun iar ca notar activa Ioan Bobic, la mijlocul secolului al XVII-lea. Respectivul înscrisuri priveau probleme ale familiei Kun și câteva dintre ele au fost antedatate în deceniul al doilea al secolului într-o perioadă în care urbea avea o altă conducere iar notar era Nicolae Bobic. Fără îndoială Ștefan Kun a profitat de poziția sa în fruntea orașului pentru a-și soluționa problemele personale cu concursul notarului care a redactat și contrasemnat respectivele documente²⁷. În intervalul 1600–1658 de la consiliul urban din Caransebeș au emanat 75 de documente, 60 dintre acestea fiind contrasemnate de către notari, ceea ce reprezintă 80% din total²⁸. În ceea ce privește actele comitatense notarii apar menționați sau ca semnatari în mai puțin de 30% din totalul documentelor²⁹. Este de la sine înțeles că cei care scriu actele sunt notarii chiar dacă însemnările despre cel care redactează efectiv documentul sunt foarte rare³⁰. Tot cei care aveau în grijă cancelaria orașului ori comitatului erau datori cu deschiderea și prezentarea corespondenței la autoritățile competente³¹.

²⁶ Feneșan, *Documente*, 135–137 (text maghiar), 138–141 (traducere).

²⁷ Exemple de acest tip de acte antedatate la Feneșan, *Documente*, 144–145 și în MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye. Un alt argument în favoarea faptului că scrisorile amintite erau falsuri redactate de către judele Ștefan Kun este dată de vârsta acestuia care în anul 1655 era de 40 de ani ceea ce înseamnă că era născut în jur de 1615 exact în perioada în care erau plasate documentele menționate. Vârsta judeului este menționată cu ocazia unei ascultări de martori – MOL, P 291 Gámán család, 1 tétel, f. 80.

²⁸ Dintre cele 75 de acte din secolul al XVII-lea 19 sunt publicate de către Feneșan, *Documente* restul fiind inedite în diverse fonduri arhivistice din Ungaria: MOL, P 291 Gámán család, MOL P 1916 Sombory család, MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

²⁹ Pentru evaluarea respectivă am folosit documentele publicate de către Feneșan, *Documente*, passim și Krassó, passim.

³⁰ Un astfel de caz în 1613 unde apare formula *scriptae per Nicolaum Ivul, notarius* – Feneșan, *Documente*, 136–141.

³¹ Pe verso unor documente apare uneori formula *apertae per me* (deschisă de către mine). În toate cazurile întâlnite până

²⁴ Pentru familia Ivul și evoluția ei în Caransebeș: Dragoș Lucian Țigău, O familie de orășeni nobili : Ivul de Caransebeș (secolele XVI–XVII) în *Studii și cercetări. Banatul trecut istoric și cultural*, Zrenjanin–Novi Sad (2011), 1–16.

²⁵ Este vorba de iezuiții George Buitul și Ioan Sebesi ambii originari din Caransebeș – A. Magina, In Karansebes patres societatis Jesu evangelizant. Misionarii, în *Studii Bănățene*, ed. V. Leu, C. Albert, D. Țeicu, 158–160.

Mult mai puține sunt actele emise direct de către notari. Ele privesc același tip de problemă legate de bunuri patrimoniale sau înțelegeri între diverse persoane particulare. Astfel în anul 1637 Sigismund Fiat și Grigore Tivadar *Ivuul Miklos notarius eleot* se contrazic și au dispute în privința părții de posesiune Paligrad din localitatea Brebu stăpînită în comun de către cei doi³². În 1642 se prezentau, tot în fața notarului Nicoale Ivul, mai multe persoane nobile care au încheiat o înțelegere în privința sumelor pe care trebuiau să le plătească fiecare în procesul purtat contra fiscului pentru posesiunile Maciova Peștera și Obreja³³. În 1653 notarul Ioan Bobic certifica o înțelegere în privința unui schimb de moșii între membrii familiei Gârliște și Iacob Fiat³⁴. La câteva luni după ce era emis acest act, în aprilie 1653, Sigismund Fiat obținea de la principe recunoșterea și întărirea celor prevăzute acolo, principele făcând cunoscut tuturor autorităților din comitatul Severin și orașul Caransebeș să respecte înțelegerea încheiată³⁵. Cazurile de față oferă un indiciu asupra competențelor notariale pentru că înțelegerile între diverse persoane deveneau legale numai în momentul certificării în fața unei persoane autorizate respectiv juri urbani, jurați iar în acest caz notarii locului. Prin urmare competențele notarului sunt similare cu cele ale consiliului orașenesc el putând emite, semna și certifica documente ce erau recunoscute cu valoare legală de către forurile judiciare ale Principatului. Este de bănuț că toți notarii Caransebeșului și-au desfășurat activitatea în clădirea primăriei menționată într-un document de la sfîrșitul secolului al XVII-lea³⁶. Fără îndoială erau cazuri când respectivii funcționari se deplasau la reședința celor interesați ori întruneau diverse persoane și redactau acte în propria casă³⁷. În fine un ultim aspect ce trebuie menționat este legat de plata serviciilor notariale. Cu toate că există anumite prevederi legale nu avem nici un indiciu despre sumele cu care comitatul Severin sau orașul Caransebeș își plătea funcționarii. Plata

acum la documentele bănățene este vorba de către notari. Exemple de acest tip în MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

³² MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

³³ MOL, P 291 Gámán család, 1 tétel, f. 70–70v; Anexa I.

³⁴ MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye; Anexa II.

³⁵ MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

³⁶ Domus civitatis.

³⁷ Este cazul în 1634 când în casa notarului Nicolae Bobic au fost depuse mai multe mărturii legate de o problemă de proprietate din Obreja – MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye, ori în 1635, în casa aceluiași, în privința unor loturi care acționau în zona Caransebeșului – Feneșan, *Documente*, 166–168.

către notar, din partea unei persoane particulare, este probată de un caz din 1643 atunci când pentru serviciile notariale făcute Nicolae Ivul este răsplătit de către văduva lui Mihai Iorga și ficele sale cu un fânaș în zona Racovița învecinat spre sud cu un alt fânaș deținut de notar³⁸. Probabil în acest caz lipsa banilor din partea urmașelor familiei Iorga și vecinătatea celor două pămînturi să fi contribuit la acest mod de plată a serviciilor efectuate de către notar.

După cum se poate observa activitatea notarilor din Caransebeș, pe parcursul secolului al XVII-lea, a fost una deosebit de prodigioasă. Notarii au fost implicați în mai toate activitățile care au avut legătură cu emiterea, corectarea și păstrarea documentelor emise de către urbe sau particulari dovădindu-se esențiali pentru buna funcționare a sistemului juridico-administrativ. Prezența notarială poate fi urmărită în orașul de pe valea Timișului până în ajunul cedării în favoarea otomanilor (1658) moment în care întregul ansamblu tradițional va fi destructurat în favoarea unor noi principii de guvernare impuse de Înalta Poartă.

ANEXE

I

1642, 15 martie, Caransebeș
MOL, P 291 Gámán család, 1 tétel, f. 70–70v,
original, hârtie, sub text aplicate trei peceți cu
hârtie de protecție.

Nicolae Ivul, notarul comitatului Severin și al orașului Caransebeș, adevărește că mai mulți locuitori și persoane nobile din Caransebeș au venit în fața sa și s-au înțeles de comun acord să împartă cheltuielile de la procesul purtat contra fiscului, fiecare urmând să plătească potrivit averii deținute în satele Maciova, Peștera și Obreja.

Mi Jvul Miklos Zeorin varmegienek notarius, Tivadar Andras ugian Zeorin varmegieben Karansebes varosban lako nemes zemeli es Ztroila Ignat Karansebes varosban lako nemes zemeli es eskeot biro, adgiuk emlekezetre mindeneknek az kiknek illik ez ielen valo leveleoneknek rendiben mostaniaknak s mind jeovendoben leveoknek, hofi in anno 1642 die 15 Martii jeovenek mi eleonkben ugian Zeorin varmegieben Karansebes varosaban lako nemes

³⁸ MTAK Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

zemelliek ugj mint Maczkassi Miklos uram, Josika Farkas uram, Simon Istvan uram az eoregbik, Zeczeli Anna az nehaj Gaman Miklosne, az maga es az ura, Miklostul marat arvak kepeben, Bukur Miklos uram, Giurma Georgj az maga es az felesége Gaman Margith azon kepeben, Rada Janos, Tivadar Mihali, Fiat Jenczi az megh holt Fiat Sigmond fia, Gaman Kinczia aszoni az nehaj Olasz Jakabne, Greul Sofia aszoni az nehaj Bobik Miklosne, Georgh Rukzanda Toma Georgjne az kik mi eleoteonk zemelliek zerint alvan, es hiteket kezunkben beadvan eleo eleven zauokal zabad akaratiok zerint teonnek ollian valast vegezest es magok keozt valo keotest, hogj immar nekik tuttokra volna hogj az mi kegjelmes urunk eo [Nagjsaga Partiumbeli]¹ Directora publicaltata volna Machova², Pestere³, Also es Felseo Obresia⁴ neu⁵ (!) egez possessiokat falukat ez Zeorenj varmegieben az melliek vadnak; az publicalaskor noha ket zemeli contradicalt ugj mint Maczkasi Miklos uram es Gaman Georgi kepeben az kiknel Also Obresiarul es Felseo Obresiarul privilegialis oklevelek vadnak; mind azon altal eok egienleo akaratul keozensegessen megh edgieztenek es consentialtak azokal az ket contradicalo zemellielik hogi az fiscus ellen valo perben edgiet erczenek keolczeget adgianak kiki maga rezere sigillatim jozagh zerint, ki az menni jozagot bir, ugi adgion az keolczegkhez (demptis az privatim magok keozet valo pereken kiveol) mert azokat zabad akarui udeoben resuscitalni s teorveni zerint prosignalni ez keotes ellene nem alvan. Ezt is hoza teven, hogj ha valamelik az feliul megh irt zemelliek keozul az fiscussal convenialvan, az teob portionatus zemelliek ellen titkon avagi nilvan ellenek praktikalna, contendalna, az ollian zemeli comperta rei veritate abbeli rez joszagot elvezesse, et in facto maioris potentiae convincaltassek, melli mi eleteonk teott keoteseket nagj ob igasagnak bizonsagara, mwis attunk ez pechietes leveleontet fide nostra mediante. Datum in Caransebes die 15 Martii anno suprascripto millesimo sexcentesimo quadragesimo secundo.

Idem qui supra

1. Suprapus de tăieturile pentru hărtia de protecție a pecetilor de pe verso.

2. Maciova, jud. Caraș-Severin.

3. Peștere, jud. Caraș-Severin.

4. Obreja, jud. Caraș-Severin.

5. Astfel în text. Corect nevű.

II

1653, ianuarie 10, Caransebeș

Originalul pe hârtie cu pecete inelară sub text se păstra în 1874 în arhiva familiei Ivul de la Hunedoara, fasc. II, nr. 6. Copie simplă din secolul XIX-lea în MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Ioan Bobic, notarul comitatului Severin și al orașului Caransebeș, certifică faptul că Ștefan Margay, împreună cu soția sa Margareta Gârliște și fiul Ștefan Margay junior, au dat lui Jacob Fiat părțile lor de moșie din satele Poiana și Buchin, primind în schimb părțile de posesiune deținute de acesta în satul Marga, tranzacția fiind definitivă sub pedeapsa de 100 de florini aur pentru cel care o încalcă.

En Bobik Janos Zöröny varmegyeben Karansebes varosaban lako nemes szemeli az ez megh nevezet varmegienek es varosnak hütös notariusza, per presentes adom tuttara mindeneknek kiknek illik mostaniaknak s mind jovendoben levőknek mivel hogi az elmúlt esztendokban joven en ellemben az felül megh nevezet varmegieben es varosban lako nemzetes szemeliek, eöregbik Margay Istvan ur az eö kegjelme felesége nemes Gerlestey Margith aszony és az fia vitezleo jffiabik Margay Istvan kepeben egi feleöl, masfeleöl pedigh Fiatt Jakab uram, mind az ket fel spontanea voluntate referalvan illien megh maradando czeret: advan eörögbik Margay Istvan ur az eö kegjelme felesége akaratjabol az felül megh nevezet varmegieben Poyana¹ es Bukin² nevű falukban levő portioi meljeket birt megh nevezet Fiat Jakab uramnak³ (!) mind azokhoz de jure et ab antiquo tartazzo minden pertinenciakkal, irrevocabiliter et perenaliter birni. Kiert Fiat Jakab uram is, az megh nevezet varmegieben Marga⁴ nevű faluban levő portio resz joszagot jobagyostul s Boszormenyen⁵ levő zalogos portiojat Janos Buldzul nevű jobagyal, s mind ezekhez tartazzo pertinentiakkal adot Margay Istvan uramnak birni perenaliter. Mely concambiumnak megh tartasara illien vinculumot vetenek (az mint emlekezem rea) szaz tallert avagi szaz forintot magok között, udgi hogi az megh alo fél az megh nem alo félén exceptis omnibus juridicis remediis az vinculumot megh vehesse; de mivel hogi az vinculum felöl jol nem emlekezem rea, most ujobban jövenek en eleomben es referalanak hogi nagyob vinculumot vetettek vala magok között, akarvan mostis hogj szaz arany legyen de

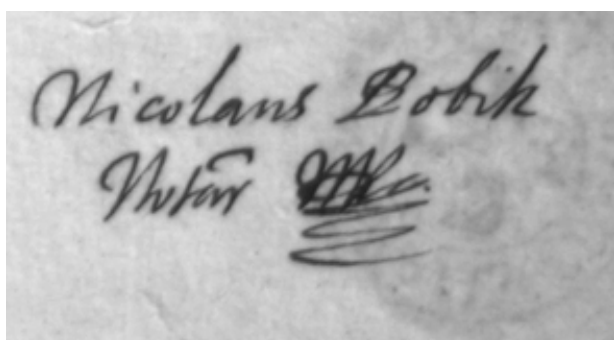
predictis portionibus concambiatis az vinculum;
mely hogi az melj fél, mind az altal fogva, az felül
megh irt concambium ellen impingalt, mind
eddigh az impigalo félén az szaz aranyal, az megh
alo fel megh vehesse, de remedio juris modo ut
supra. Melj dolognak jövendő bizonsagara attan
enis ez peczetes relatoriamat fide mea mediante
modo ut supra, es az ujonan valo vegezessek
felöl. Datum in Karansebes 1653 die 10 Januarii.

Joannes Bobik
notarius

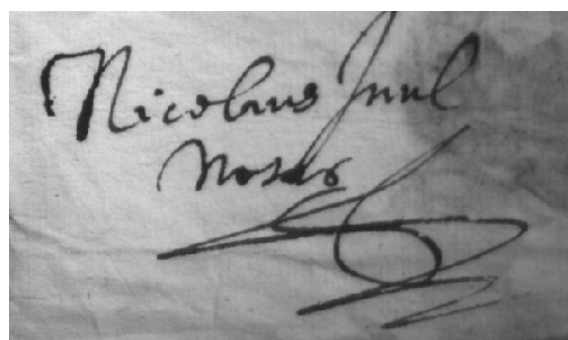
1. Poiana, jud. Caraș-Severin.
2. Buchin, jud. Caraș-Severin.
3. Astfel în text.
4. Marga, jud. Caraș-Severin.
5. Localitate dispărută, contopită cu Marga.

III

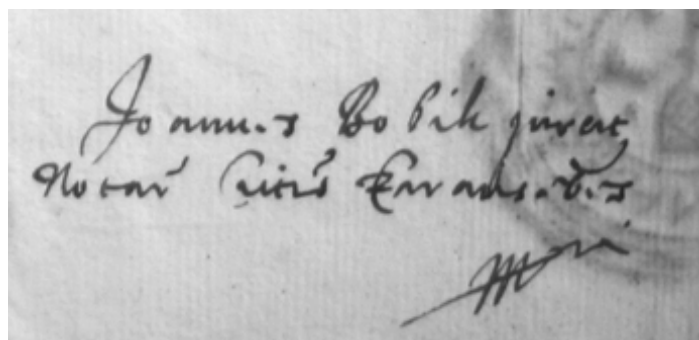
Semnăturile notarilor din Caransebeșul
secolului al XVII-lea

Semnătura notarului Nicolae Bobik
(Nicolaus Bobik notarius m.p.)

Semnătura notarului Nicolae Ivul
(Nicolaus Ivul notarius m.p.)

Semnătura notarului Ioan Bobik
(Joannes Bobik juratus notarius civitatis Caransebes m.p.)

ISTORIE MODERNĂ
ȘI CONTEMPORANĂ

PISTOALE BALCANICE CU CREMENE DIN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI TIMIȘOARA

Zoran Marcov*

Keywords: *flintlock pistol, kubura pećanka, gunmaker, Peć, Foča, Elbasan, Balkan Peninsula, collection of the Banat Museum in Timișoara.*

Cuvinte cheie: *pistol cu cremene, kubura pećanka, armurier, Peć, Foča, Elbasan, Peninsula Balcanică, colecția Muzeului Banatului Timișoara.*

Flint Balkan Pistols from the Collection of Banat Museum in Timișoara

(Abstract)

The craft of portable flint-lock firearms has been developed in the Balkan area under the influence of Ottoman Turks. The military needs made the Ottomans to support the start up and development of the weaponry production related crafts in the Balkan Peninsula. The armorers, who came from the East together with the Ottoman army, were part of the janissary troops, the latter being the ones who taught the local craftsmen the secret of manufacturing such weapons.

Most of the Balkan flint-lock pistols used an exterior spring-based arming mechanism, also referred to as *miquelet*, as Spanish mechanism, or a Turkish mechanism, depending on the context it was used on most oriental firearms. During the same period, the western firearms were based on an interior spring-based arming mechanism (the spring was incorporated within the mechanism), also referred to as the French mechanism, developed and enhanced by the French armorers around 1630. The French mechanism was used in the Balkan area especially during the 19th century for the *kubura* flintlock pistols.

The consolidation of the Ottoman authority in the Balkan area led to important changes in respect to the way of life of the autochthon Christian population. In many towns from Kosovo and Metohija, Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Macedonia, Northern Albania, Serbia, Bulgaria and Greece, the weaponry workshop production was significantly developed, during the 17th, 18th and especially in the 19th centuries. In the aforementioned centers, the firearms were manufactured both for the local needs and for their trading in other provinces in the Ottoman Empire. The weaponry workshops had been increasingly developed, especially in the peripheral pashaliks of the Ottoman Empire (Bosnia and Herzegovina), but also in the territories where the Ottoman authority had been weakened and the anarchy danger had been as real as possible (Northern Albania). In the Balkan workshops, where the flintlock firearms were manufactured, both the barrels and the actual mechanisms were initially imported from Northern Italy. In time, especially in the 19th century, the autochthon armorers managed to manufacture the barrels (Prizren, Fojnica) and the flintlock mechanisms (Constantinople) locally, giving thus a particularity to the firearms of the late phase of the Empire.

The pistol is a portable firearm, perfect for relatively short distance fights. The name of a pistol was closely related to the place of manufacture and also to the materials used for its manufacture and decoration. The flintlock pistols were characterized by downwards grips, having long bulbs ended with a metallic button. The flintlock mechanism usually used was a Spanish mechanism also referred to as *miquelet*.

Traditionally, the pistol was often referred to as *kubura*. The flintlock *kubura* was characterized by a downwards grip, with a massive metallic bulb and French type flintlock mechanism and an interior cock-spring. The *kubur* term is a Turkish word, widely used in the Balkans, generally standing for a cavalry pistol. These types of firearms are usually given the name of the manufacturing place. The widely spread *kubura* in the Balkanic area was the *kubura pećanka*, manufactured by the famous workshop from Peć (Metohija).

Among the flintlock Balkan pistols, we should remind *ledenica*, considered to be the most elegant and luxurious Balkan pistol in the 18th–19th centuries and the Albanian pistol of Elbasan, known under the name of „Rat Tail”.

Referring to these firearms, besides *kubura pećanka* from the Balkan Peninsula, we should mention that other *kubure* were manufactured at Foča (Eastern Herzegovina) or Shkodra (Northern Albania), both types being well-known for their rich ornaments made of silver and precious stones.

The firearms collection from the Banat Museum in Timișoara holds three flintlock pistols and ten flintlock *kubure* manufactured in the Balkan workshops. Considering the sub-grouping classification, these firearms are

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com.

classified as follows: two flintlock pistols belonging to Elbasan type (Central Albania), a Shkodra type flintlock pistol (Northern Albania), eight Peć flintlock *kubure* (Metohija) and two Foča flintlock *kubure* (Eastern Herzegovina). With a view to the age determination of the 13 exponents of the Banat Museum collection, they are dated between the mid 18th century (the Albanian pistols) and the mid 19th century (one of the flintlock pistol – namely the Foča type).

Considering the origin of the pistols' components and the manner in which these became part of the aforementioned collection, things are not by far as simple as they seem to be at first sight. Most of the items that are currently part of firearms collection the Banat Museum collection entered the institution's inventory in the pre-war period, being a part of the old museum's collection (the inventory of the Museum Society of History and Archeology – SMIA of Banat). In respect to the pre-war period, the Banat Museum of Timișoara archive keeps both the SMIA inventory book and the old archive of the society, but the problem regarding the identification of the components derives from the lack of clear correspondence between the old documents of the Museum Society and the present evidences from the Banat Museum of Timișoara, which were last reconstructed during the post-war period. Considering that most of the items that are part of the firearms collection had no pre-war inventory number and the lack of the interwar records (at least until to this date), the identification of both the items and donors can be made only based on descriptions in the donation documents (The Historical Archive of the Banat Museum in Timișoara). In this case, regarding the flintlock Balkan pistols, the identification of the donors is practically impossible within the context in which the archive documents offer important informations connected to the donor and the historical context, but the effective descriptions of the components are most of the time too brief.

However, after a careful analysis of the SMIA evidences, there was found that most of the Balkan origin items derive from the Bosnian area, representing donations of former Austro-Hungarian military participants to the fights for Bosnian pacification in 1878. Related to the Balkan pistols, considering the data provided by the first inventory register of the Banat Museum, we can suggest the hypothesis according to which the 13 items are typical to the Balkan workshops and especially contemporary to the yataghans and *arnautka* rifles, derive from Bosnia, being war captures which have been subsequently donated the museum. Since no data is available until this date, this will remain only a possible hypothesis.

Instead of conclusions, we should mention the fact that during the 18th–19th centuries, numerous copies after the North-Italian pistols have been made in the Balkan Peninsula (especially Peć) or the western pistols have been enhanced by being decorated in a Balkan manner (having added a wide silver plate on barrels, silver incrustation on grips etc.). The Balkan area was also known for its artisan workshops which manufactured the so-called „pistols for the poor”. All these items are also found in the Banat Museum's collection, and they make a special group of firearms, which will be assessed in a future study.

Dezvoltarea producției de pistoale și kubure în Balcani (secolele XVII–XIX)

În momentul venirii turcilor otomani în Peninsula Balcanică, meșteșugurile din acest spațiu erau, ca și în secolele precedente, strâns legate de centrele comerciale și de zonele miniere. Nevoile militare i-au determinat pe otomani să sprijine în Balcani apariția și dezvoltarea meșteșugurilor legate de producția de arme¹.

Meșteșugul armelor de foc portative pe bază de cremene s-a dezvoltat în Balcani sub influența turcilor otomani. Armurierii veniți din Orient odată cu trupele otomane făceau parte din categoria ienicerilor, aceștia fiind și cei care i-au învățat pe meșteșugarii locali secretul făuririi armelor.

Mecanismul de dare a focului cu cremene avea o serie de avantaje față de sistemele anterioare. Primul mare avantaj era legat de posibilitatea

întrebuințării armei și în condiții meteo nefavorabile, având în vedere faptul că pulberea, aflată în tigăița mecanismului, era protejată de capacul amnarului. Al doilea avantaj, apărut cu perfecționarea acestui tip de mecanism, era posibilitatea de a păstra cocoșul port-cremene în poziția armată, în condițiile în care la armarea mecanismului exista o primă treaptă de siguranță².

În Balcani, la armele de foc cu cremene, s-a folosit în cele mai multe cazuri mecanismul cu arc de armare exterior, așa-numitul mecanism spaniol (Pl. I), *miquelet*³ sau turcesc, denumit astfel în contextul în care era utilizat la marea majoritate a armelor orientale⁴. În aceeași perioadă, în Occident era mai întrebuințat mecanismul cu arc de armare interior (aflat în interiorul mecanismului), așa-numitul mecanism francez (Pl. II), perfec-

² *Ibidem*, 29–31.

³ M. Šercer, *Oružje u prošlosti*, Zagreb (1980), 25.

⁴ R. Elgood, *The Arms of Greece and her Balkan Neighbours in the Ottoman Period*, London (2009), 39–40.

¹ A. Radović, *Zanatsko oružje Balkana XVII–XIX vek*, Beograd (2002), 7.

ționat de armurierii francezi în jurul anului 1630⁵. Mecanismul de tip francez a fost folosit în Balcani mai ales în secolul al XIX-lea la pistoalele de tipul *kubura*.

În secolul al XVII-lea armata otomană a fost dotată cu armament de foc portativ având sistem cu cremene de tipul *miquelet*, iar începând cu anul 1610 debutează la Constantinopol producția de armament în atelierele proprii, unde își desfășurau activitatea armurieri balcanici, mai ales cei bulgari din Sofia⁶. Armele cu cremene au intrat în dotarea armatei otomane sub domnia lui Murad al IV-lea (1623–1640) și au fost folosite până la începutul secolului al XIX-lea, când treptat își fac apariția armele cu capsă, în timpul sultanului Selim al III-lea (1789–1807)⁷.

Consolidarea autorității otomane în Balcani a dus la modificări importante în ceea ce privește modul de viață al populației creștine autohtone. În locul producției de tip rural, definitiv pentru perioada medievală, după cucerirea otomană se dezvoltă meșteșugurile în mediul urban și odată cu acestea înfloarește comerțul. În multe orașe din Kosovo și Metohija, Bosnia, Herțegovina, Muntenegru, Macedonia, nordul Albaniei, Serbia, Bulgaria și Grecia, în secolele XVII, XVIII dar mai ales XIX, producția meșteșugărească de armament a cunoscut o dezvoltare importantă. În centrele mai sus amintite, se produceau arme atât pentru nevoile locale, cât și pentru comercializarea lor în alte provincii ale Imperiului Otoman. Armurăriile au cunoscut o dezvoltare deosebită, mai ales în pašalâcurile periferice ale imperiului (Bosnia), dar și în teritoriile în care autoritatea otomană era slăbită, iar pericolul anarhiei era cât se poate de real (nordul Albaniei); în aceste teritorii, contrabanda cu armament era mult mai prezentă decât în centrul Peninsulei Balcanice.

În atelierele din Balcani unde se realizau arme de foc cu mecanism pe bază de cremene, inițial atât țeștile, cât și mecanismele propriu-zise, erau importate din nordul Italiei. În acea fază timpurie, armurierii balcanici realizau celelalte componente ale unei arme, mai puțin pretențioase (partea lemnoasă formată din uluc și mâner/pat, bulbul metalic, brățărilor metalice pentru fixarea țevii etc.), toate aceste părți componente fiind încă din acel moment bogat decorate (filigran, granulație, pietre

prețioase etc.). Cu timpul, mai ales în secolul al XIX-lea, armurierii autohtoni au reușit să producă atât țevi (armurierii din Prizren), cât și mecanisme de dare a focului (Constantinopol) pe plan local, dând astfel armelor din faza târzie a imperiului o notă de originalitate⁸.

Odată cu apariția primelor puști pe bază de cremene a debutat și producția de „puști mici”, având același tip de mecanism cu cremene. Pistoalele erau purtate la brâu, în pereche, dar și în coburi, fiind atârinate de șaua calului. Un călăreț bine echipat, pe lângă celelalte piese de armament, purta obligatoriu două perechi de pistoale și o pușcă lungă. Pistolul este o armă de foc portativă, perfectă pentru lupta la distanțe relativ mici. Denumirea pistolului este strâns legată de locul de fabricație, dar și de materialele utilizate la fabricarea și decorarea acestuia.

Pistoalele cu cremene aveau mânerul curbat în jos, cu un bulb alungit care se termina cu un bumb metalic. Mecanismul de dare a focului era de tip *miquelet*, având arcul cocoșului în exterior, ca la puștile *arnautka*⁹.

În popor, pistolul era deseori numit și *kubura*. *Kubura* cu cremene avea mânerul curbat în jos, cu un bulb metalic masiv și cu mecanism de dare a focului de tip francez, cu arcul cocoșului în interior. Aceste tipuri de arme, poartă de regulă numele locului de fabricație¹⁰. Cea mai răspândită *kubura* în spațiul balcanic, este *kubura pećanka*¹¹. *Kubur* este un cuvânt turcesc, utilizat pe scară largă în Balcani, în general cu sensul de pistol de cavalerie. Pistolul de cobur era purtat într-un toc numit *kuburluk*. Termenul de *kubur* a fost preluat de turci din mediul elen, grecescul *koumpoura* însemnând pistol. După spusele lexicograful sârb Vuk Karadžić¹², muntenegrenii numeau *kubura* toate pistoalele ale căror mânere se terminau cu

⁸ A. Radović, *op. cit.*, 7–12.

⁹ *Arnautka* este o pușcă lungă cu cremene, de origine albaneză, larg răspândită în Peninsula Balcanică în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Pentru realizarea acestui tip de armă se foloseau țeștile armelor de vânătoare, importate din nordul Italiei (Brescia) și mecanismele de tipul *miquelet*. *Arnautka* se distinge printr-o serie de elemente specifice: tabla din alamă gravată și uneori traforată care acoperă în întregime patul și ulucul, pat subțire care se termină în forma literei „T”, iar spre deosebire de armele de foc turcești (*shishana*, *tüfenk*) *arnautka* este prevăzută cu garda trăgaciului. Pușca *arnautka* a fost produsă în cantități mari în Muntenegru și Bosnia, fiind cunoscută în aceste teritorii sub numele de *tančica*.

¹⁰ *Kubura pećanka* (Peć, Metohija), *kubura skadarska* (Shkodra, nordul Albaniei) etc.

¹¹ A. Radović, *op. cit.*, 41.

¹² R. Elgood, *op. cit.*, 91.

⁵ T. Lenk, *The Flintlock Its Origin, Development, and Use*, (2007), 41–52.

⁶ J. Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške s priborom*, Zagreb (2001), 14.

⁷ C. Vlădescu, C. König, D. Popa, *Arme în muzeele din România*, București (1973), 45–46.

câte un bulb metalic masiv. Pistoalele mari, solide, urmând forma celor italiene de secol XVIII, erau foarte apreciate și în spațiul albanez. Numele de *kubura* a devenit ulterior sinonim pentru toate pistoalele mari de modă veche și chiar dacă este foarte greu de stabilit data la care a început producția acestui tip de pistol în Balcani, se consideră că apariția pistolului *kubura* trebuie legată de secolul al XVIII-lea. Acest tip de pistol a fost utilizat până târziu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind amintit și în perioada războiului ruso-turc din anii 1877–1878¹³.

Dintre pistoalele cu cremene, cel mai elegant și luxos este pistolul cunoscut sub numele de *ledenica* sau *ledenjača*. Tradus mot-a-mot *ledenica* înseamnă „cub de gheață”, iar în cazul nostru, „pistol cu o strălucire de gheață”. Denumirea își are originea din Muntenegru, fiind apoi transferată în sârbocroată. Descrierea acestui tip de pistol a fost făcută de Karadžić, care scria „ledenik, este o pușcă mică, în întregime placată cu argint”¹⁴. Chiar dacă au existat opinii diferite referitoare la întrebuintarea termenului de *ledenica*, se poate spune că în Balcani acest cuvânt definește în general pistolul placat cu argint¹⁵. Caracteristic pentru acest tip de pistol, este mânerul ușor curbat în jos, cu bulb alungit și terminat cu un bumb simplu. Pistoalele *ledenica* au mecanismul de dare a focului de tip *miquelet* perfecționat, având șurubul cocoșului terminat cu cap sferic găurit pentru strângerea cremenei și cu două „urechi” pentru armarea cocoșului. Pe mecanismul acestui tip de pistol, deseori este reprezentat profilul unei păsări, vulturul bicefal sau un buchet de flori. Uneori apare gravat cu cifre arabe anul fabricației¹⁶. Toate elementele din lemn ale pistolului sunt placate cu argint, în prelucrarea argintului utilizându-se deseori două tehnici combinate, turnarea și gravarea, cu motive baroce și rococo. *Ledenice* erau cele mai frumoase pistoale, fiind alături de puștile *džeferdar*¹⁷ cele mai apreciate arme din arsenalul luptătorilor din Muntenegru și Herțegovina. În Balcani, timp de două secole, *ledenice* au fost apreciate ca fiind cele mai frumoase pistoale. Cele realizate în atelierele din Boka Kotorska, au fost

deseori decorate cu aur de către bijutierii locali, ele fiind cunoscute sub numele de *zlatka*¹⁸.

Prin intermediul albanezilor, pistolul *ledenica* cu mecanism de tip *miquelet* s-a răspândit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în spațiul Balcanic. Însă, chiar mai devreme, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, primele tipuri de *ledenice* apar în Ioannina (nord-vestul Greciei). Spațiul în care *ledenica* era cunoscută în secolul al XVIII-lea era delimitat la est de Prizren și Đakovica, la vest de Shkodra, iar la sud de Ioannina și Epir. În secolul al XIX-lea se va răspândi spre est până la Skopje¹⁹.

Pe cuprinsul Peninsulei Balcanice, pistoalele de tipul *ledenica* au primit mai multe denumiri: în Bosnia și Herțegovina erau numite *ledenica* sau *ledenjača*, în Metohija și în unele părți ale Macedoniei armele erau cunoscute sub denumirea de *celina*, în Kosovo *cilina*, în Shkodra *dželina*, în nordul Albaniei *calina*, iar la Dubrovnik se foloseau denumirile *salina* și *polusalina*²⁰.

La mijlocul secolului al XVIII-lea în Đakovica și Prizren au fost realizate *ledenice*, numite în această zonă *celine*, diferențiindu-se două tipuri: una mai subțire și placată cu bronz, cealaltă – *ledenica* propriu-zisă – placată cu argint, însă mai rar întâlnită. Plăcile decorative în acest caz nu acopereau în întregime părțile din lemn, ci erau dispuse sub forma unor medalioane²¹.

În Kotor, *ledenica* era probabil cunoscută încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pistoalele *ledenica* erau fabricate în atelierele din Boka Kotorska, Risan și probabil în Herceg Novi. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la Cetinje se realizau doar decorurile acestui tip de pistol. De asemenea, au fost decorate și de bijutierii din Risan și Perast. Având în vedere faptul că orfevrăria din Boka Kotorska era destul de dezvoltată, *ledenice* din acest areal aveau elemente decorative europene, baroce și rococo. Pistolul *ledenica* făcea parte în secolul al XIX-lea din echipamentul standard al marinarilor din Boka. În Boka Kotorska, fabricarea acestui tip de armă este abandonată pe la mijlocul secolului al XIX-lea²².

În Albania centrală, unde se distinge centrul manufacturier de la Elbasan, pistoalele erau placate cu folie din alamă, fiind cunoscute sub denumirea de *verdha*. Cuvântul *verdha* în limba albaneză înseamnă „galben”, iar pistoalele de acest tip se

¹³ *Ibidem*, 90–91.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A. Radović, *op. cit.*, 41–42.

¹⁷ Pușca *džeferdar* este o armă balcanică cu cremene, cu patul ușor curbat și bogat decorat cu incrustații de sedef. Numele provine din limba turcă (*cevherdar*) fiind preluat din persană (*johar*), în traducere însemnând „bijuterie”. Cel mai important centru din Balcani pentru realizarea acestui tip de pușcă era Boka Kotorska, aici fabricarea *džeferdar*-ului atingând apogeul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea.

¹⁸ R. Elgood, *op. cit.*, 90.

¹⁹ A. Radović, *op. cit.*, 42.

²⁰ R. Elgood, *op. cit.*, 95.

²¹ Đ. Petrović, Puškarski zanat u Metohiji, *Vesnik Vojnog Muzeja*, 2, Beograd (1955), 156.

²² A. Radović, *op. cit.*, 42–43.

disting prin mai multe elemente specifice: subțirimea ulucului și a mânerului, forma aproape dreaptă a mânerului, placarea în întregime cu tablă din alamă și având la partea inferioară a mânerului un bulb subțire și alungit terminat cu un bumb conic. În limba engleză aceste pistoale erau denumite „rat-tail pistols” („pistoale coadă de șobolan”), iar în italiană „coda da topo” („coadă de șoarece”) ²³. Poeții albanezi îl numeau „gjarpnusha Stamolli”, adică „șarpe de Istambul”, sugerând faptul că aceste arme ar fi originare din capitala imperială, Istambul. Armurăriile din Istambul au produs și exportat arme de foc portative în secolul al XIX-lea, însă este puțin probabil ca pistoalele provinciale albaneze să se fi produs în capitala imperială. În acest context, denumirea de „șarpe de Istambul” nu are un suport real, fiind utilizată mai ales în mediul comercial, pentru facilitarea exportului ²⁴. În sârbo-croată acest tip de pistol central albanez era cunoscut sub numele de *šilja* ²⁵.

În legătură cu datarea pistoalelor albaneze „coadă de șobolan”, literatura de specialitate propune mai nou două perioade distincte în evoluția lor. Prima jumătate a secolului al XVIII-lea, caracterizată prin pistoale de formă aproape dreaptă sau cu mânerul ușor curbat în jos și a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/începutul secolului al XIX-lea, cu pistoale având arcuirea mânerului mai pronunțată ²⁶. Exemplarele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au terminația mânerului realizată dintr-un bulb subțire și conic care face corp comun cu mânerul, fiind practic absorbit de acesta. Țevile pistoalelor timpurii sunt bogat decorate, fiind damaschinate cu aur și argint, după modelul celor occidentale (Franța), acest lucru indicând realizarea lor mai ales pentru piața de export. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cantitatea de decor a țevelor se reduce, rămânând doar un modest design din fir de argint incrustat sau țeava simplă nedecorată. Această transformare indică probabil o schimbare treptată în ceea ce privește categoria socială a cumpărătorilor, în condițiile în care elitele locale s-au orientat spre arme mai performante și mai „la modă” ²⁷.

Una din variantele acestui tip de pistol este și *debarska celina*, denumit după locul de fabricație ²⁸. Toate pistoalele de acest tip sunt asemănătoare,

diferențindu-se doar prin lungimea mânerului sau a bulbului. *Debarska celina* are un decor specific. La partea superioară a mânerului există două benzi paralele cu rozete turnate din plumb, iar între ele apar dreptunghiuri din cupru. Aspectul acestui pistol a rămas neschimbat timp de două secole, cauzele fiind probabil izolarea teritorială a orașului Dibra ²⁹.

Un rol deosebit de important în producția de armament balcanic îl dețin armurăriile din Kosovo și Metohija prin centrele de la Prizren și mai ales Peć, în condițiile în care pistoalele de Peć, celebrele *kubure pećanke*, erau cele mai răspândite pistoale în Peninsula Balcanică în secolul al XIX-lea.

La Prizren, producția de pistoale a început cel mai probabil în secolul al XVIII-lea, având în vedere faptul că în anul 1809 măiestria armurierilor de aici a fost confirmată și de Armurăria Imperială de la Constantinopol. În acel an armurăria imperială a comandat armurierilor din Prizren pistoale cunoscute sub denumirea de *prizrenaci* pentru echiparea armatei imperiale, aflată în acea perioadă în conflict cu insurgenții sârbi ³⁰.

Prizrenaci a fost o copie directă a pistoalelor nord italiene de secol XVIII. Însă spre deosebire de pistoalele occidentale, *prizrenaci* avea toate elementele din lemn acoperite cu tablă din alamă bogat decorată. Era o versiune mai săracă a pistolului *ledenica* acoperit cu tablă din argint.

Pistoalele realizate la Prizren și cunoscute sub denumirea de *prizrenaci* erau de regulă acoperite în întregime cu tablă din alamă decorată cu arabescuri gravate. O caracteristică importantă a pistoalelor de Prizren este folosirea sârmei din alamă împletită care acoperă o parte importantă a mânerului, practic de la bulbul mânerului până la garda trăgaciului. Pistoale de tipul Prizren au fost realizate și de armurierii din Boka Kotorska, elementul distinctiv în cazul acestora fiind legat de tabla decorativă care era aurită, pistoalele fiind cunoscute și sub denumirea de *zlatka*. O altă versiune a pistolului *prizrenaci* era produsă la Foča (estul Herțegovinei). Pistoalele din Foča erau acoperite cu tablă din argint, decorată cu aceleași arabescuri gravate, iar mânerul acestora era învelit cu sârmă subțire din argint împletită ³¹.

Prizren a fost și un important centru de producție pentru țevelor armelor de foc, mai ales în secolul al XIX-lea. Cel mai important atelier pentru fabricarea țevelor era cel de la Čaklar, situat la sud-est de

²³ R. Elgood, *op. cit.*, 200.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ A. Radović, *op. cit.*, 43.

²⁶ R. Elgood, *op. cit.*, 202.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Debar (maced.), Dibra (alb.) este un oraș aflat actualmente în vestul Republicii Macedonia, aproape de granița cu Albania. În secolele XVIII–XIX era renumit pentru armurierii albanezi

din localitate, cei care au realizat pistolul *debarska celina*, o variantă a pistolului albanez „coadă de șobolan”.

²⁹ A. Radović, *op. cit.*, 43.

³⁰ R. Elgood, *op. cit.*, 188.

³¹ *Ibidem*.

Prizren, unde primul armurier atestat de izvoare a fost Adem Usta, personaj care și-a desfășurat activitatea la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Alți producători de țevi care au lucrat la Čaklar: Mahmut Spahi și Ahman Usta, la începutul secolului al XIX-lea sau Liman Namlidžija, decedat în 1860³². Armurierii din Prizren spuneau deseori că țevile lor sunt realizate în același mod ca și țevile din Fojnica; acest lucru dovedește puternica influență a armurărilor din Bosnia asupra fabricanților kosovari³³.

Trecând la armurierii din Peć (Metohija), primele informații scrise despre aceștia le avem menționate în catastihul Mănăstirii Sfintei Fecioare, unde sunt amintite donațiile lui Dmtar tuvekčija în 1769 și Jovo tufekčija în 1776, armurieri din Peć. Alți armurieri nu mai sunt amintiți până la mijlocul secolului al XIX-lea, dată la care orașul devine renumit pentru producția de *kubure pećanke*, sau altfel spus pistoale de cobur din Peć. *Kubure pećanke* au fost ieftine, robuste, fiabile și foarte populare, fiind printre cele mai comune pistoale în Balcanii secolului al XIX-lea³⁴. *Kubure pećanke* au ca elemente distinctive un bulb masiv și rotund și mânerul din lemn. Uneori talpa mânerului se termină cu un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Mai modeste ca realizare, sunt placate cu tablă decorativă din alamă. Nu există nici o dovadă care să confirme faptul că acest pistol a fost produs în secolul al XVIII-lea, deși aspectul lor sugerează acest fapt. Atelierele armurierilor erau concentrate în apropiere de Okolj. Frații Mula Ibro și Mula Ali au fost primii producători de *kubure pećanke*. În secolul al XIX-lea, armurierii din Peć au importat țevi din Prizren, Taslidža și Italia. Țevile de armă italiene au fost tăiate în două pentru realizarea țevilor de *kubura pećanka*³⁵. *Kubure pećanke* au fost realizate după forma pistoalelor de secol XVIII din Brescia, având însă adăugiri cu caracter local. Pe mâner, pe partea din lemn, deseori apare reprezentată sabia *Dhu al-Fiqr* și potcoava³⁶. O pereche de *pećanke* putea fi cumpărată cu 10 ducati³⁷.

Deoarece *kubura pećanka* a fost atât de populară, pistoalele de acest tip au fost produse și

în alte centre din Balcani, mai ales în spațiul bosniac. Tipul de *kubura pećanka* a fost realizat și la Foča. Exemplarele din Foča au avut parte de un decor mai bogat, fiind placate cu tablă din argint. Întregul mâner era placat cu tablă de argint gravată, iar gâtul mânerului era învelit în sârmă împletită din argint³⁸.

Alte *kubure* celebre în epocă erau realizate de armurierii din nordul Albaniei, la Shkodra. În cazul lor, întregul decor al armei este realizat în filigran, la care se adaugă pietrele de coral. Aceste piese sunt somptuoase. Mecanismul de dare a focului este de tip francez. În realizarea plăcilor decorative erau folosite mai multe tehnici. Mânerul este curbat în jos având un bulb masiv terminat cu bumb metalic. Cele mai frumoase *kubure* de acest tip, realizate la Shkodra, poartă denumirea de *bušatlije*, fiind decorate prin toate tehnicile care redau somptozitatea (filigran, granulare, niello, pietre de coral etc.). Bulbul este de asemenea bogat ornamentat, având motive florale turnate și terminându-se cu un bumb masiv³⁹.

Un alt important centru balcanic pentru producția armelor de foc a fost Tetovo (nord-vestul Macedoniei), așezare veche și cunoscută, unde mare parte din populația musulmană a orașului era angajată în comerț. În secolul al XVIII-lea orașul era celebru pentru producția de țevi de armă, iar calitatea pieselor realizate de armurierii locali, l-a determinat pe guvernatorul de Tetovo, pașa Redžep I să apeleze la serviciile acestora (sfârșitul secolului al XVIII-lea)⁴⁰.

Referitor la armurierii bulgari, trebuie precizat faptul că pe teritoriul Bulgariei existau importante armurării la Nikopole, Sliven și Gabrovo, centre foarte celebre în epocă. Armurierii din Sliven erau recunoscuți pentru realizarea pistoalelor decorate cu argint – *slivanka*. Aceste pistoale cu cremene erau placate cu elemente din argint, decorate în stilul pistoalelor nord italiene. Armele din Sliven erau exportate în cantități mari spre Persia, Kurdistan, Caucaz și Asia Mică. Arme de foc în spațiul bulgar, au mai fost produse la Sofia, Shumen, Silistra, Kazanluk, Samokov, Plovdiv etc. Oțelul de Samokov era materialul preferat în realizarea țevilor de pușcă⁴¹.

Armamentul a avut întotdeauna în acest spațiu un preț mare. În Muntenegru și Herțegovina, în urma multiplelor atacuri turcești asupra zonelor subjugate, la arme se ajungea prin pradă. În

³² D. Petrović, *op. cit.*, 81–104.

³³ R. Elgood, *op. cit.*, 188–189.

³⁴ *Ibidem*, 195.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ A. Radović, *op. cit.*, 44; *Dhu al-Fiqr* sau *Zulfiqr*, potrivit tradiției islamice, este sabia bifurcată a liderului islamic Ali, devenită un simbol al musulmanilor šiiti. Sabia *Dhu al-Fiqr* și potcoava sunt simboluri ale armurierilor din Peć, fiind încrustate cu argint pe partea inferioară a mânerelor pistoalelor.

³⁷ R. Elgood, *op. cit.*, 195.

³⁸ A. Radović, *op. cit.*, 44.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ R. Elgood, *op. cit.*, 203.

⁴¹ *Ibidem*.

momentul în care erau cumpărate, pentru arme se dădeau sume uriașe. Doar pentru o *ledenica*, Jovan Dulin în anul 1842, pentru 35 de taleri a trebuit să gireze întreaga avere⁴².

Pistoale și kubure balcanice cu cremene din colecția Muzeului Banatului.

În Balcanii secolelor XVIII și mai ales XIX, producția armelor de foc portative cu cremene cunoaște o dezvoltare deosebită, iar în marile centre din Albania, Kosovo, Metohija, Bosnia și Herțegovina armurierii locali au creat în timp pistoale și *kubure* specifice fiecărui centru în parte. Dacă armurierii de la Elbasan (Albania centrală) erau renumiți pentru pistoalele placate în întregime cu alamă frumos decorată, având mânerul terminat cu un bumb conic și ascuțit (așa-numitele pistoale „coadă de șobolan”), cei din Foča (estul Herțegovinei) erau recunoscuți pentru pistoalele de cobur decorate cu tablă din argint, care acoperea mare parte din țeavă/uluc și mânerul *kuburei*. Armurierii din Foča obișnuiau să înfășoare partea centrală a mânerului (între talpa gârzii trăgaciului și bulb) cu sârmă din argint împletită.

În secolele XVII și XVIII armurierii din spațiul Balcanic au utilizat în producția de pistoale și *kubure*, țevi importate din nordul Italiei (Brescia), pe care uneori le „cosmetizau” prin gravarea unor motive vegetale sau, mai rar, prin damaschinarea țevelor cu aur și argint. În secolul al XIX-lea se vor dezvolta în Peninsula Balcanică ateliere pentru producția țevelor de armă, cum ar fi centrul de la Fojnica (Bosnia) sau Prizren (Kosovo și Metohija).

Un curent „la modă” în Balcanii secolelor XVIII și XIX era copierea unor tipuri de pistoale/*kubure* și realizarea acestora în alte centre de producție față de armurăria de origine. Cel mai elocvent exemplu în acest sens este *kubura pećanka*, pistolul de cobur cel mai răspândit din Balcani, originar din Peć (Metohija), însă produs la scară mare în Bosnia și Herțegovina (mai ales la Foča)⁴³.

În colecția de arme a Muzeului Banatului Timișoara există astăzi trei pistoale și zece *kubure* cu cremene realizate în ateliere balcanice. Grupate pe subcategorii, ele se împart astfel: două pistoale cu cremene de tipul Elbasan (Albania centrală), un pistol cu cremene de tipul Shkodra (nordul Albaniei), opt *kubure* cu cremene de tipul Peć (Metohija) și două *kubure* cu cremene de tipul Foča (estul Herțegovinei).

Legat de datarea celor 13 piese din colecția MBT, acestea se încadrează între a doua jumătate

a secolului al XVIII-lea (pistoalele albaneze⁴⁴) și a doua jumătate a secolului al XIX-lea (unul din pistoalele de cobur de tipul Foča⁴⁵).

În ceea ce privește proveniența pieselor, modul cum au ajuns acestea în colecția de arme a MBT, lucrurile nu sunt nici pe departe atât de simple cum par la prima vedere. Cea mai mare parte a pieselor, ce constituie astăzi colecția de arme a MBT, a intrat în inventarul instituției în perioada antebelică, fiind parte a vechii colecții a muzeului (inventarul Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Banat). Legat de perioada antebelică, în arhiva MBT se păstrează atât registrul inventar al SMIA, cât și arhiva veche a societății muzeale, însă problema identificării pieselor provine din lipsa unei corespondențe clare dintre vechile documente ale societății muzeale și actualele evidențe ale MBT, refăcute ultima dată în perioada postbelică. Având în vedere faptul că pe marea majoritate a pieselor ce formează colecția de arme nu s-a păstrat numărul de inventar antebelic și în lipsa (cel puțin până în clipa de față) a registrului de evidență interbelic, identificarea pieselor și a donatorilor se poate realiza doar pe baza descrierilor din actele de donație (Arhiva istorică a Muzeului Banatului din Timișoara). În cazul nostru, referitor la pistoalele balcanice cu cremene, identificarea donatorilor este practic imposibilă în contextul în care documentele de arhivă oferă informații importante legate de donator și contextul istoric, însă descrierile efective ale pieselor sunt de cele mai multe ori sumare⁴⁶.

Totuși, după o analiză atentă a evidențelor SMIA, s-a constatat faptul că marea majoritate a pieselor de origine balcanică provin din spațiul bosniac, fiind donații ale foștilor militari austro-ungari participanți în anul 1878 la luptele pentru pacificarea Bosniei⁴⁷. Referitor la pistoalele

⁴⁴ R. Elgood, *op. cit.*, 202.

⁴⁵ A. Radović, *op. cit.*, 111.

⁴⁶ În scrisoarea de donație semnată de Ormós Zsigmond din 24 aprilie 1889 (AIMBT), printre alte obiecte, sunt menționate și două pistoale cu cremene: unul turcesc, iar despre celălalt este amintit faptul că provine de la asediul Belgradului și că a aparținut unui ofițer de rang superior. Referitor la descrierea celor două pistoale, singurul detaliu menționat în cazul ambelor piese este legat de elementele decorative din alamă ale pistoalelor („cu ornamente din cupru”). Având în vedere faptul că marea majoritate a pistoalelor balcanice prezintă elemente decorative din alamă, identificarea celor două piese doar pe baza acestor descrieri este deocamdată imposibilă. Cele două piese apar înregistrate (în 19 iunie 1889) în Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 774–775.

⁴⁷ Registrul de inventar I al MBT cuprinde o serie de arme albe și de foc aduse din Bosnia cu ocazia luptelor din anul

⁴² A. Radović, *op. cit.*, 44.

⁴³ *Ibidem*.

balcanice, pe lângă datele oferite de Registrul de inventar I al MBT⁴⁸ și având în vedere piesele ce formau echipamentul standard al luptătorului bosniac din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (format dintr-un iatagan, o pușcă lungă și cel puțin o pereche de pistoale cu cremene), putem propune ipoteza conform căreia cele 13 piese din actuala colecție de arme a MBT, piese tipice atelierelor balcanice și mai ales contemporane cu iataganele și puștile *arnautka* din colecția MBT, provin tot din Bosnia, fiind capturi de război, care ulterior au fost donate muzeului. Neavând însă la ora actuală date suplimentare, aceasta rămâne deocamdată doar o ipoteză de lucru.

În condițiile în care doar o mică parte din pistoalele aflate în colecția de arme a muzeului timișorean prezintă marcajul și însemnele armurării de origine, vom clasifica piesele balcanice din colecția MBT pe tipuri de pistoale/*kubure*, menționând atunci când este cazul dacă acestea prezintă marcajul armurierului.

Înainte de a prezenta fiecare piesă în parte, trebuie menționat faptul că în secolele XVIII–XIX în Peninsula Balcanică s-au realizat multe copii după pistoale nord-italiene (mai ales la Peć) sau doar s-au „cosmetizat” pistoalele occidentale prin decorarea acestora în manieră specifică lumii balcanice (un guler lat din tablă din argint pe țeavă/uluc, incrustații din argint pe mâner etc.). În Balcani mai existau și ateliere artizanale care produceau așa-numitele „pistoale ale săracilor”⁴⁹. Toate aceste piese care se regăsesc și în colecția MBT, constituie un grup aparte de arme, ce va fi analizat într-un studiu viitor.

1878: sabie curbă, provine din expediția militară bosniacă, vara anului 1878 (nr. vechi inv. 259; înregistrată la 27 nov. 1878); sabie curbă turcească, provine din Bosnia, 1878 (nr. vechi inv. 260; înregistrată la 27 nov. 1878); iatagan bosniac, confiscat la Travnik în anul 1878 (nr. vechi inv. 329; înregistrat la 29 octombrie 1879); iatagan bosniac, confiscat în Bosnia (nr. vechi inv. 649; înregistrat la 22 noiembrie 1886); armă de foc cu cremene, provine din Bosnia (nr. vechi inv. 935; înregistrată la 28 septembrie 1889); iatagan turcesc adus de la Tuzla în 1878 (nr. vechi inv. 1567; înregistrat la 25 nov. 1896); iatagan adus din Bosnia în 1878 (nr. vechi inv. 2148; înregistrat la 3 octombrie 1904) etc.

⁴⁸ În Registrul de inventar I al MBT sunt menționate cel puțin două pistoale cu cremene aduse din Bosnia, în urma luptelor de pacificare a provinciei din anul 1878 (nr. vechi inv. 265 și 287).

⁴⁹ Atelierele artizanale, larg răspândite pe cuprinsul Peninsulei Balcanice în secolele XVIII–XIX, realizau arme de foc portative utilizând componente ale mai multor tipuri de pistoale. De cele mai multe ori este vorba de arme simple, fără decor, prezentând în multe cazuri urme de reparație realizate în epocă.

I. Pistoale cu cremene albaneze de tipul Elbasan

1. Pistol cu cremene, tipul *Elbasan* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/începutul secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior, rotunjită spre gura țeavii și găurită la partea superioară spre culată (neutralizare ulterioară). Brațul de fixare al țeavii este rupt la 1 cm de corpul țeavii. Mecanismul de dare a focului este de tip *miquelet*, la exterior complet (deși forma șurubului de fixare a cremenei indică prezența cândva a unor „coarne” de armare) și funcțional. Mecanismul de declanșare este incomplet, lipsește garda trăgaciului. Țeava este fixată de uluc prin două brățări din alamă; brățara de la gura țeavii este decorată prin batere cu motive geometrice, cealaltă, din dreptul tunetului, este simplă. Platina este fixată în corpul armei cu două șuruburi. Mânerul și ulucul sunt din lemn, fiind placate în întregime cu tablă de alamă traforată și gravată cu motive vegetale și geometrice. Pe mâner există șase orificii circulare ce indică prezența cândva a unor pietre decorative din care doar una, de culoare roșie (coral), s-a păstrat. Mânerul este terminat cu un bulb alungit din alamă și un bumb conic din alamă (mâner specific, cunoscut sub denumirea de „coadă de șobolan”). În uluc există un orificiu pentru bătător (bătătorul însă lipsește).

Lungimea țeavii: 32 cm.

Lungime totală: 48 cm.

Calibru: 15 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3380; stare de conservare foarte bună (Pl. VI).

2. Pistol cu cremene, tipul *Elbasan* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/începutul secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior, rotunjită spre gura țeavii și găurită la partea superioară spre culată (neutralizare ulterioară). Mecanismul de dare a focului este de tip *miquelet*, la exterior fiind incomplet (lipsește cocoșul și arcul de armare) și nefuncțional. Mecanismul de declanșare este complet, dar nefuncțional. Garda din fier a trăgaciului este prelungită spre uluc și mâner cu două brațe de fixare. Țeava este fixată de uluc printr-o brățară din argint gravată cu motive vegetale. Platina este fixată în corpul armei cu două șuruburi. Mânerul și ulucul sunt din lemn, fiind placate în întregime cu tablă de alamă traforată și gravată cu motive vegetale și geometrice. Pe mâner există zece orificii triunghiulare ce indică prezența cândva a unor pietre

decorative din coral, din care două, fragmentare, de culoare roșie, s-au păstrat. Mânerul este terminat cu un bulb alungit din alamă și un bumb conic din alamă (mâner specific, cunoscut sub denumirea de „coadă de șobolan”). În uluc există un orificiu care conține bătătorul din fier.

Lungimea țevei: 34,5 cm.

Lungime totală: 52 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3101; stare de conservare bună (Pl. III/1).

II. Pistol cu cremene nord-albanez de tipul *Shkodra*

1. Pistol cu cremene, tipul *Shkodra* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea/începutul secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior, rotunjită spre gura țevei și găurită la partea superioară spre culată (neutralizare ulterioară). Mecanismul de dare a focului este de tip *miquelet*, fiind complet la exterior (deși forma șurubului de fixare a cremenei indică prezența cândva a unor „coarne” de armare) și funcțional. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional. Garda din fier a trăgaciului este placată cu tablă din alamă gravată. Țeava este fixată de uluc prin două brățări din alamă gravate cu motive geometrice. Platina este fixată în corpul armei cu două șuruburi. Mânerul și ulucul sunt din lemn, fiind placate în întregime cu tablă din alamă gravată cu motive vegetale și geometrice. Mânerul este terminat cu un bulb rotunjit din alamă basoreliefată cu motive florale și un bumb din alamă decorat în aceeași manieră. În uluc, în partea inferioară, există un orificiu care conține bătătorul din fier.

Lungimea țevei: 30 cm.

Lungime totală: 50 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3067; stare de conservare foarte bună (Pl. III/2).

III. Kubure cu cremene de tipul *Pec*

1. *Kubura* cu cremene, tipul *Pec* (anul 1814).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior și ușor evazată spre gura țevei. Țeava prezintă o nervură mediană și o gravură decorativă vegetală pe partea superioară, în dreptul tunetului. La partea superioară, spre culată, țeava este găurită (neutralizare ulterioară). Pe brațul de fixare al țevei este inscripționat anul „1814” (după calendarul creștin). Mecanismul de dare a focului este de tip *miquelet*, la exterior fiind incomplet (lipsește limba amnarului, dar păstrează cocoșul port-cremene,

tigăița, arcul cocoșului și platina căreia îi lipsește șurubul de fixare) și nefuncțional. Cocoșul și suportul amnarului sunt decorate prin gravare cu motive vegetale. Contraplatina din alamă este fixată suplimentar față de cele două șuruburi cu țințe bătute ulterior. Mecanismul de declanșare este complet (trăgaciul și garda sunt adăugate ulterior făuririi piesei, nerespectând forma sculptată în uluc a gărzii originale) și funcțional. Țeava la gură este fixată de uluc printr-o sârmă din alamă montată ulterior și care fixează și partea ruptă a ulucului spre gura țevei. Mânerul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate cu motive vegetale. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și terminată într-un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Pe partea superioară și inferioară a mânerului au fost adăugate ulterior două plăci metalice care să ranforseze mânerul din lemn rupt. Ulucul are la partea inferioară un șanț și două elemente din alamă pentru fixarea bătătorului; bătătorul însă lipsește.

Lungimea țevei: 29,5 cm.

Lungime totală: 46 cm.

Calibru: 17 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3137; stare de conservare bună (Pl. IV/1).

2. *Kubura pećanka* cu cremene (armură din Pec, prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronconică fiind lisă în interior, iar la partea superioară prezintă o nervură mediană și două gravuri: una decorativă vegetală și o alta geometrică, spre culată. Țeava este găurită la partea superioară (neutralizare ulterioară). În partea stângă, în dreptul contraplatinei există marcajul fabricantului. Pe brațul de fixare al țevei există un șanț pentru luarea liniei de ochire. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior este complet și funcțional. Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional, iar garda trăgaciului din alamă este decorată cu striaii. Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este sculptat cu motive vegetale, iar la partea superioară este decorat cu incrustații din argint; în zona centrală a mânerului există un element rombic din argint gravat cu motive florale și prevăzut cu piatră de coral. Pe partea inferioară a mânerului sunt incrustate cu argint simbolurile armurilor din Pec: sabia *Dhu al-Fiqar* și potcoava. Țeava este fixată de uluc cu o brățară simplă din alamă. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și cu un bumb din alamă în formă de trunchi de

prismă octogonală. Ulucul este sculptat cu motive vegetale și are la partea inferioară două elemente din alamă pentru fixarea băătorului; băătorul este înșepenit în suport (incomplet spre vârful).

Lungimea țevei: 30 cm.

Lungime totală: 49 cm.

Calibru: 15 mm

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3096; stare de conservare foarte bună (Pl. IV/2).

3. *Kubura* cu cremene, tipul *Peć* (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior. Țeava prezintă o nervură mediană și o gravură decorativă vegetală la tunet. La partea superioară țeava este găurită spre culată (neutralizare ulterioară). Pe brațul de fixare al țevei, este placat cu alamă și gravat cu elemente geometrice și florale un șanț pentru luarea liniei de ochire; la gura țevei există un țel. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior fiind complet și funcțional. Platina este gravată cu elemente geometrice și florale. Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este incomplet dar funcțional; garda trăgaciului din alamă lipsește, păstrându-se doar brațul de fixare spre mâner (2/3 din gardă lipsesc). Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este sculptat cu motive florale și prezintă incrustații din argint. La partea superioară a mânerului există un element rombic din metal decorat prin batere. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și terminată cu un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul este sculptat cu motive vegetale și are la partea inferioară două elemente din alamă și un șanț pentru fixarea băătorului, însă acesta lipsește.

Lungimea țevei: 30 cm.

Lungime totală: 48,5 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3065; stare de conservare bună.

4. *Kubura* cu cremene, tipul *Peć* (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronconică fiind lisă în interior, iar spre culată este găurită la partea superioară (neutralizare ulterioară). Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior fiind complet și funcțional. Contraplatina este din alamă și fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional; garda trăgaciului este din alamă, fiind decorată cu striatii. Mânerul și ulucul sunt din lemn.

Mânerul este sculptat cu motive vegetale. La partea superioară a mânerului lipsește elementul decorativ rombic. Talpa mânerului se termină cu un bulb din alamă decorată prin batere și cu un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul are la partea inferioară un element din alamă și un șanț pentru băătorul care însă lipsește. Țeava este fixată de uluc cu o brățară din fier decorată prin batere.

Lungimea țevei: 23,5 cm.

Lungime totală: 42,5 cm.

Calibru: 15 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3068; stare de conservare bună.

5. *Kubura* cu cremene, tipul *Peć* (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronconică fiind lisă în interior, cu nervură mediană la partea superioară și mici gravuri geometrice decorative. Spre culată, țeava este găurită la partea superioară (neutralizare ulterioară). Pe brațul de fixare al țevei există un șanț pentru luarea liniei de ochire. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, fiind la exterior incomplet și nefuncțional (arcul amnarului este frânt, jumătatea de sus lipsește; capacul superior de fixare a cremenei în cocoș și șurubul de fixare lipsesc). Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional; garda trăgaciului este din alamă fiind decorată cu striatii. În mod neobișnuit brațul de fixare al gărzii, frânt și incomplet, a fost montat din fabricație într-un lăcaș debitat special pentru forma sa în mâner. Mânerul și ulucul sunt din lemn. La partea superioară a mânerului există un element decorativ rombic din metal. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și cu un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul are la partea inferioară două elemente din alamă pentru fixarea băătorului și un băător ornamental din lemn. Țeava la gură este fixată de uluc printr-o brățară din alamă.

Lungimea țevei: 31,5 cm.

Lungime totală: 50 cm.

Calibru: 17 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3072; stare de conservare bună.

6. *Kubura* cu cremene, tipul *Peć* (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior, cu nervură mediană la partea superioară. Spre culată, țeava este găurită la partea

superioară (neutralizare ulterioară). Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior fiind complet, dar nefuncțional (elementele interioare – tambur și limba arcului – sunt tocite). Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional; garda trăgaciului din alamă este decorată cu striții. Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este sculptat cu motive vegetale în jurul brațului de fixare a țeavii. La partea superioară a mânerului există un element decorativ din alamă, adaptat din capătul de fixare a unei foste gârzi de trăgaci. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul are la partea inferioară două elemente din alamă pentru fixarea băătorului și un șanț pentru băătorul care însă lipsește. Țeava la gură este fixată de uluc printr-o sârmă din alamă.

Lungimea țeavii: 31 cm.

Lungime totală: 49 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3136; stare de conservare bună.

7. *Kubura* cu cremene, tipul *Peć* (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală fiind lisă în interior, cu gravură decorativă vegetală la tunet și spre culată. Țeava este găurită la partea superioară (neutralizare ulterioară). Pe brațul de fixare al țeavii există un șanț pentru luarea liniei de ochire, iar la gura țeavii există un țel. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior fiind complet și funcțional. Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional; garda trăgaciului din alamă este decorată cu striții. Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este sculptat cu motive florale. La partea superioară a mânerului există un element rombic din metal decorat prin batere. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și cu un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul este sculptat cu motive vegetale și are la partea inferioară două elemente din alamă pentru fixarea băătorului și un băător din lemn înțepenit în suport. Țeava este fixată de uluc cu două brățări din alamă.

Lungimea țeavii: 30 cm.

Lungime totală: 49 cm.

Calibru: 17 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3100; stare de conservare foarte bună.

8. *Kubura pećanka* cu cremene (armură din Peć, mijlocul secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronconică fiind lisă în interior, cu gravură decorativă vegetală și geometrică spre culată. Țeava este găurită la partea superioară (neutralizare ulterioară). Brațul de fixare al țeavii este prevăzut cu un șanț pentru luarea liniei de ochire, iar la gura țeavii există un țel din aramă tocit. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, la exterior complet dar înțepenit. Contraplatina din alamă fixează platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este incomplet (garda din alamă păstrează doar partea de fixare spre uluc – 2/3 din gardă lipsesc). Țeava la gură este fixată de uluc printr-o sârmă din alamă montată ulterior. Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este sculptat cu bogate motive vegetale și geometrice, fiind decorat cu trei foarte mici pietre de coral și incrustații din argint. La partea superioară a mânerului lipsește elementul decorativ rombic din metal. Pe partea inferioară a mânerului sunt incrustate cu argint simbolurile armurierilor din Peć: sabia *Dhu al-Fiqar* și potcoava. Talpa mânerului este terminată cu un bulb din alamă decorată prin batere și un bumb din alamă în formă de trunchi de prismă octogonală. Ulucul are la partea inferioară două elemente din alamă pentru fixarea băătorului și un băător din lemn fals care face parte din uluc. Băătorul prezintă urme de incrustație.

Lungimea țeavii: 22,5 cm.

Lungime totală: 40 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3071; stare de conservare foarte bună (Pl. V/1).

IV. *Kubure* cu cremene de tipul *Foča*

1. *Kubura* cu cremene, tipul *Foča* (sfârșitul secolului al XVIII-lea/prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Țeava pistolului este tronco-octogonală, rotunjită spre gură, lisă în interior. La partea superioară spre culată, țeava este găurită (neutralizare ulterioară). Pe țeavă spre culată există două marcaje rotunde, unul lateral stânga, celălalt la partea superioară, care indică proveniența orientală a țeavii. Țeava este fixată de uluc prin cuie transversale. Mecanismul de dare a focului este de tip francez, fiind complet și funcțional, gravat cu motive vegetale. Contraplatina din fier fixează platina în două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet și funcțional. Garda din fier este striată și se prelungește cu tălpi ornamentale de fixare spre uluc și mâner. Mânerul și ulucul sunt din lemn. Mânerul este îmbrăcat în partea superioară cu tablă din

argint decorată prin batere și gravare cu motive florale și geometrice, care acoperă lemnul și brațul de fixare al țevii. Pe mijlocul mânerului sunt prezente urmele unei înfășurări cu sârmă care nu s-a păstrat. Mânerul se termină într-un bulb din argint decorat în aceeași manieră cu placa metalică de pe mâner și un bumb din argint reprezentând un chip grotesc. Ulucul este sculptat cu motive vegetale și are la partea inferioară un lăcaș și două elemente de susținere din fier pentru bătător, decorate în aceeași manieră cu garda trăgaciului. Bătătorul este înțepenit în lăcașul lui; este din fier, fiind terminat cu un element din os.

Lungimea țevii 32 cm.

Lungime totală: 50,5 cm.

Calibru: 17 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3060; stare de conservare foarte bună (Pl. V/2).

2. *Kubura* cu cremene, tipul *Foča* (mijlocul/a doua jumătate a secolului al XIX-lea)⁵⁰.

Țeava este tronconică, cu nervură mediană lată și caneluri spre culată. La partea superioară spre culată, țeava este găurită (neutralizare ulterioară). Brațul de fixare al țevii de mâner prezintă o creștură pentru luarea liniei de ochire. Țeava este fixată de uluc prin cuie transversale și un guler lat din argint decorat prin batere cu motive florale, care conține și un bătător fals construit în bloc cu gulerul, dar din care o parte este ruptă. Mecanismul de dare a focului de tip francez este complet, dar nefuncțional (arcul cocoșului este frânt). Contraplatina

din argint este gravată cu imaginea unor șerpi care se încolăcesc și strânge platina cu două șuruburi. Mecanismul de declanșare este complet, iar pe garda din argint este gravată o floare. Garda se prelungește cu tălpi de fixare ornamentale spre uluc și mâner. Mâner și uluc din lemn; ulucul este sculptat, iar mânerul este placat în întregime cu tablă din argint decorată prin batere și gravare cu motive vegetale. La mijloc, pe mâner este prezentă o înfășurare decorativă din sârmă de argint simplă și împletită. Mânerul se termină într-un bulb gravat cu motive florale și un bumb semisferic reprezentând un chip grotesc. Bulbul și bumbul sunt din argint. Ulucul are la partea inferioară un element metalic de susținere pentru bătătorul fals, construit în bloc cu gulerul de la gura țevii.

Lungimea țevii 27 cm.

Lungime totală: 44,5 cm.

Calibru: 16 mm.

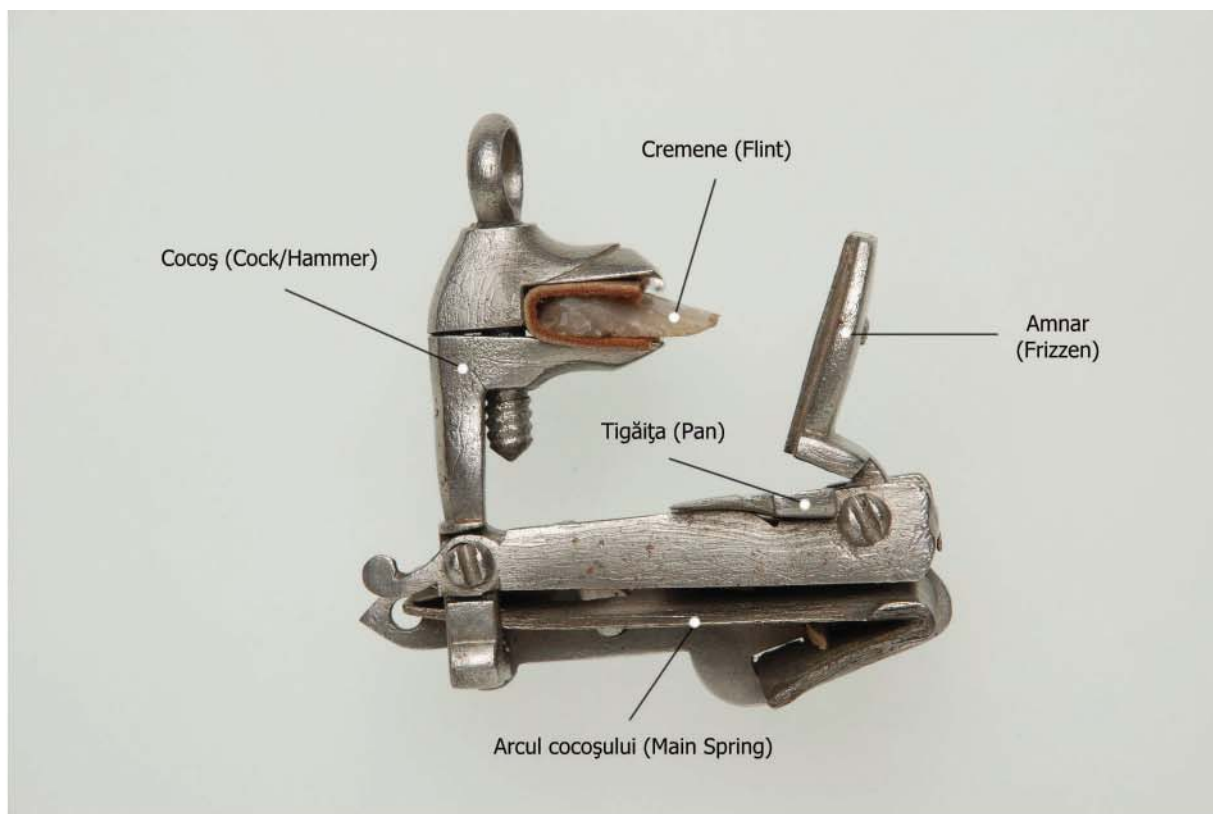
MBT, colecția de arme, nr. inv. 3099; stare de conservare foarte bună (Pl. VII)⁵¹.

Abrevieri

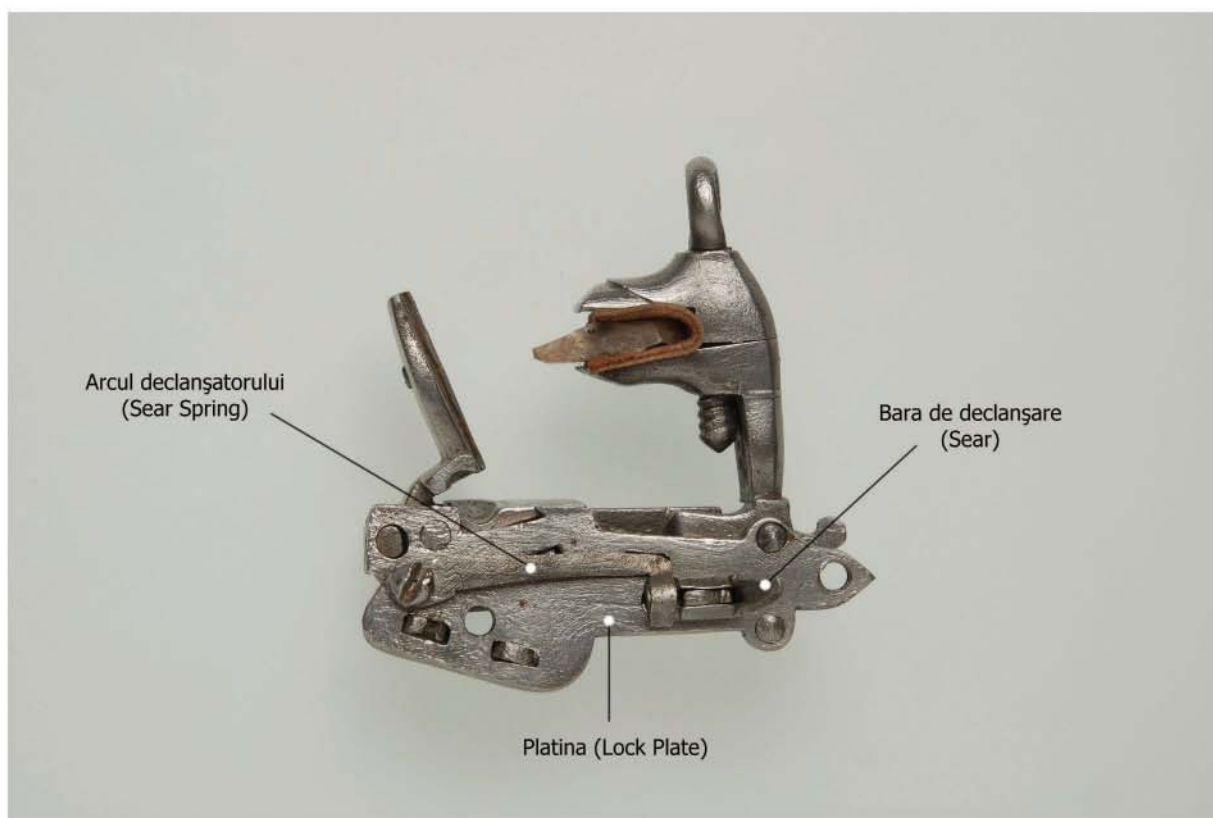
AIMBT	– Arhiva istorică a Muzeului Banatului din Timișoara
MBT	– Muzeul Banatului din Timișoara
SMIA	– Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat
col.	– colecție
inv.	– inventar
cm	– centimetri
nr.	– număr

⁵⁰ O armă similară, datată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se află în colecția Muzeului Militar din Belgrad, nr. inv. 2269.

⁵¹ În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri d-nei Nicoleta Demian, muzeograf-numismat în cadrul MBT, care ne-a atras atenția asupra scrisorii de donație a lui Ormós Zsigmond (AIMBT); d-lui Milan Šepešan, fotograf la MBT, pentru fotografierea digitală a pieselor; colegului Sergiu Galiș pentru sprijinul acordat în realizarea descrierilor pistoalelor MBT și kolegi Vesna Stankov, etnograf la Muzeul orașului Vârșeț, pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție o serie de lucrări de specialitate din Serbia și Croația referitoare la armamentul balcanic.

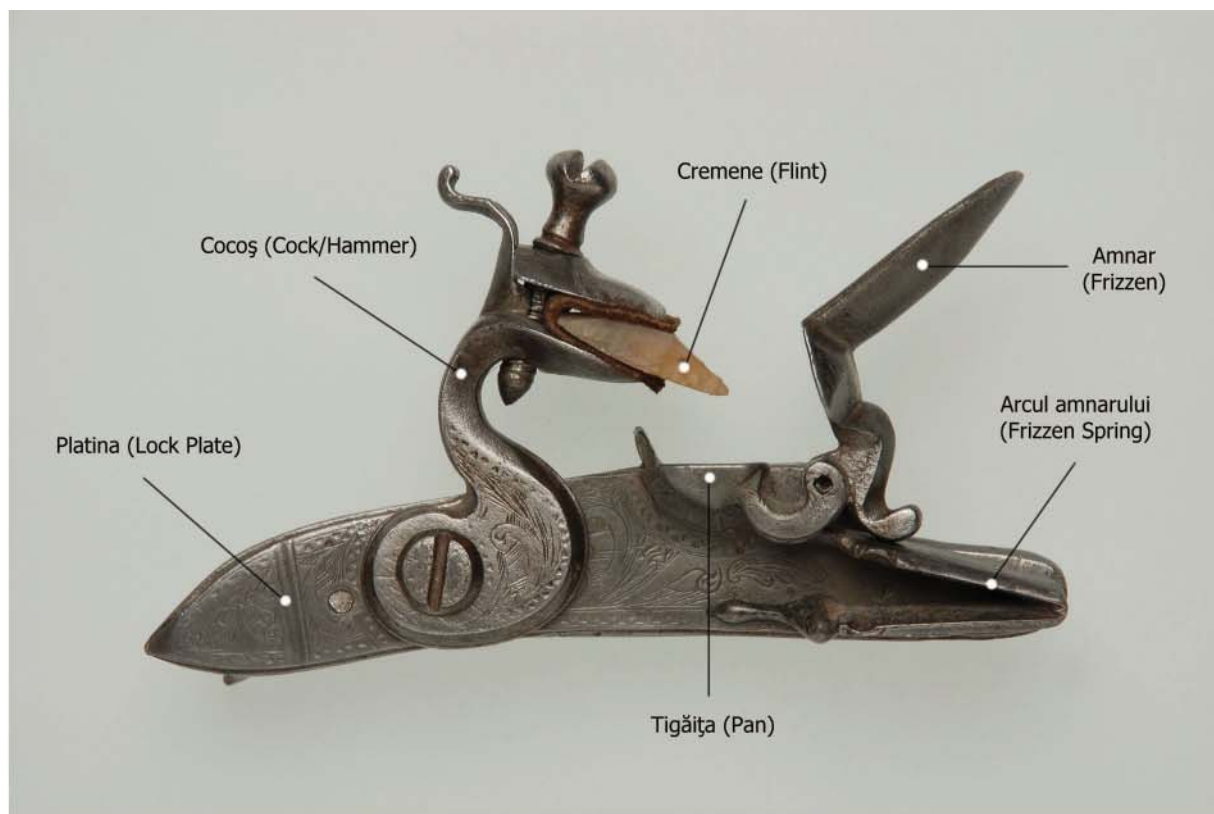

1

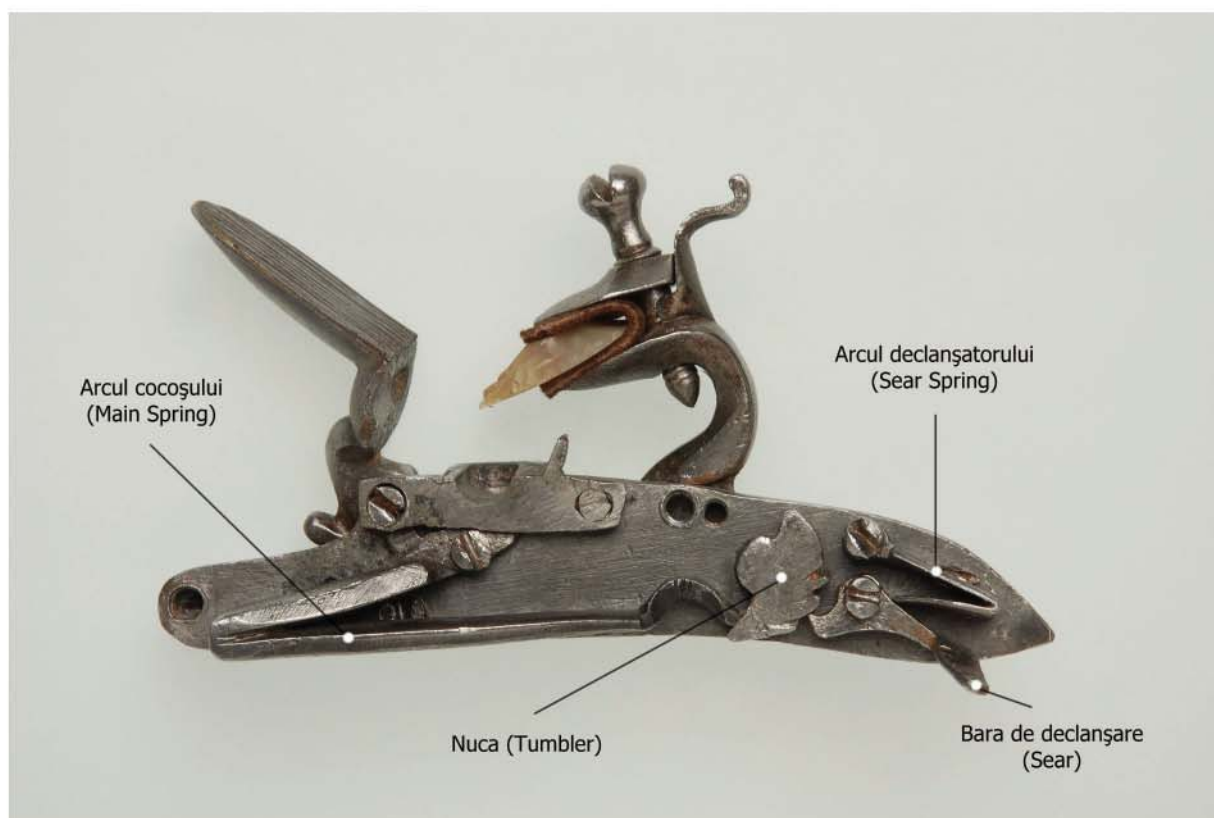

2

Pl. I. Mecanism de dare a focului de tip spaniol sau *miquelet* (col. MBT): 1. exterior; 2. interior. / Spanish type flintlock mechanism also referred to as the *miquelet* mechanism (Banat Museum collection): 1. exterior; 2. interior.

1

2

Pl. II. Mecanism de dare a focului de tip francez (col. MBT): 1. exterior; 2. interior. / French type flintlock mechanism (Banat Museum collection): 1. exterior; 2. interior.

1

2

Pl. III. 1. Pistol cu cremene albanez de tipul Elbasan (col. MBT); 2. Pistol cu cremene nord-albanez de tipul Shkodra (col. MBT). / 1. Elbasan type flintlock pistol from Albania (Banat Museum collection); 2. Shkodra type flintlock pistol from Northern Albania (Banat Museum collection).

1

2

Pl. IV. 1. *Kubura* cu cremene de tipul Peć (col. MBT); 2. *Kubura pećanka* cu cremene, armurăria din Peć (col. MBT). / 1. Peć type flintlock *kubura* (Banat Museum collection); 2. Flintlock *kubura pećanka*, weaponry workshop from Peć (Banat Museum collection).

1

2

Pl. V. 1. *Kubura pećanka* cu cremene, armurăria din Peć (col. MBT); 2. *Kubura* cu cremene de tipul Foča (col. MBT). / 1. Flintlock *kubura pećanka*, weaponry workshop from Peć (Banat Museum collection); 2. Foča flintlock *kubura* (Banat Museum collection).

Pl. VI. Pistol cu cremene albanez de tipul Elbasan (col. MBT). / Elbasan type flintlock pistol from Albania (Banat Museum collection).

Pl. VII. *Kubura* cu cremene de tipul Foča (col. MBT). / Foča flintlock *kubura* (Banat Museum collection).

DIE KAMERALISTISCHE TUCHMANUFAKTUR IN APATIN, 1764–1771

Alice Reininger*

Keywords: *cameralist manufacturers, Apatin, Maria Theresia, monarchy.*
Schlüsselwörter: *kameralistische Manufaktur, Apatin, Maria Theresia, Monarchie.*
Cuvinte cheie: *manufaktură cameralistă, Apatin, Maria Theresia, monarhie.*

The Cameralist Cloth Factory in Apatin, 1764–1771

(Abstract)

After the end of the Seven Years' War and the loss of the Silesian goods and factories, the Empress Maria Theresia strove to stimulate industry throughout the entire Empire. Another fundamental aim was to use economic reforms to encourage unity within the Empire and improve the living conditions of the people. A second wave of intense colonisation began in the south-eastern reaches of the Empire. Foreign settlers coming in from the West, with their experience in the farming and manufacturing industries, would prove highly beneficial to the Kingdom of Hungary.

Starting in 1763, the resettlement of the Bačka (Bacica) region was led by Anton von Cothmann, Court Counsellor and Director of Salt Mining in the Kingdom of Hungary. He was supported by his secretary Wolfgang von Kempelen. In the same year Franz Anton Moderfeldt was tasked by the Empress with forcing the inhabitants of the Bačka (Bacica) region to grow dye plants such as woad and madder. Moderfeldt had been a tax collector in Silesia and after the war had moved to Vienna with his family. He claimed to be experienced in textile manufacture, which was the decisive reason behind him being sent to Apatin to arrange what was required in that area. Moderfeldt founded a small cloth factory and employed a large number of willing workers. He was not greatly concerned about financial performance, the quality of the products, or whether he could sell them, as he had received a substantial amount of state capital, which he now used as he saw fit.

When Cothmann and Kempelen arrived in Apatin during their inspection tour in the mid-1760s, they were astonished to find this small factory in operation because, as Kempelen established in his 1771 report, it had not been officially sanctioned. However, because the factory was already so advanced in production, it was decided to allow it to continue, albeit under severe restrictions. Moderfeldt paid no attention to the demands of the Hungarian Court and continued working in the manner to which he was accustomed. After his sudden death Heinrich Stredula took over the management of the factory. He was another man who had little notion of how to run a factory. When the problems began to get out of hand, the President of the Hungarian Court, Grassalkovich, after consultation with Vienna, replaced Stredula with Wolfgang von Kempelen as the new director in November 1767. Due to work commitments, it was only six months later that Kempelen was able to travel to Apatin, take stock and reorganise the company. The cloth factory was kept running but the cotton spinning mill, linen weaving mills and flax production were shut down, as was cultivation of the anillo or indigo plant. Instead, Kempelen ordered the cultivation of the dye plants woad and madder, as well as hemp, because these plants were well suited to the climate in the area. At the same time the growing of mulberry trees was encouraged for the rearing of silkworms. This particular branch developed comparatively well in the following years. The construction of new factory buildings was even considered.

Despite this new direction and the more promising situation, the losses incurred by the factory continued to increase and more and more grants from the state to survive. Kempelen had to concede that he was unable to manage a factory when his official duties required him to be in Bratislava. He set about finding a new director and found one in Julius von Weissenbach. Weissenbach began in his new position in 1769. With a great deal of effort, and yet another financial boost from the Empire, Weissenbach began to restructure the factory; working practices were simplified, work-shy employees were dismissed and the quality of the goods was improved. Weissenbach proved himself to be precisely the right man to take over the management of the factory and rectify its shortcomings.

In 1770 the factory buildings flooded, leading to a lengthy halt in production. With his cleverly targeted writing, an anonymous informer made the most of this opportunity to sabotage all the well-managed trading operations and pending orders (placed in advance due to the good quality of the cloth). At this point the officials

* Universität für Angewandte Kunst Wien, e-mail: alice.reininger@uni-ak.ac.at.

in Vienna began to react. The report of a specially-formed expert commission attested to the leadership qualities of Weissenbach and refuted the false charges. One bone of contention however concerned the debts which amounted to over 50000 florins. In Vienna none of those responsible wanted to invest in the factory any more. Grassalkovich used this to his advantage and allowed the factory in Apatin to close without further ado one year later. Despite all the difficulties, he saw in Apatin a company that could nevertheless pose a threat to his newly-founded textile factory in Hatván. In May 1772 Julius von Weissenbach submitted a final report concerning the closure of the factory. A loom was gifted to each weaver who wished to continue working independently, and the majority of the remaining materials and equipment were transported to Hatván. Weissenbach looked after every single employee and strove to ensure that they each found a new place of work. The newly built factory buildings were later converted into homes for officials.

1. Erste Phase: Der Auftrag zur Gründung einer Manufaktur. Beauftragter: Franz Anton Moderfeldt

Nach dem endgültigen Verlust der schlesischen Güter und Manufakturen war Maria Theresia bestrebt, in der gesamten Monarchie das Industrierwesen zu fördern. Ein weiterer Grundgedanke war, durch Wirtschaftsreformen die Einheit des Reiches zu fördern. Maria Theresia war sich bewußt, dass sie die Einnahmen des Staates dadurch vermehren konnte, wenn die Untertanen unter besseren Lebensbedingungen lebten. Das traf speziell für das Königreich Ungarn zu, denn es galt noch immer, Lücken, die die lange Zeit der Türkenbesatzung hinterlassen hatte, zu schließen.

Nachdem der Siebenjährige Krieg (1756–1763) beendet war, begann mit großer Intensität eine zweite Welle der Kolonisation in die südöstlichen Provinzen der Monarchie. Maria Theresia wollte durch die Einwanderung fremder Siedler erreichen, dass die Erfahrungen der neuen Siedler im Königreich Ungarn einfließen. Jene guten Erfolge in der Landwirtschaft, die sich in anderen Ländern der Monarchie entwickelt hatten, sollten gewinnbringend in Ungarn angewendet werden. Ungarn hatte einen wesentlichen Anteil in der Rohstoffproduktion. Der Anbau von gewerblichen Nutzpflanzen wie Krapp, Waid und verschiedenen Indigoarten zum Färben von Stoffen wurde von der Regierung gefördert, das Pflanzen von Maulbeerbäumen, die für die Seidenraupenzucht unerlässlich waren, wurde zwingend vorgeschrieben; Experimente im Anbau von Hanf und Flachs (Lein) sollten diese Pflanzen im Süden von Ungarn heimisch machen, ebenso sollte der Anbau von Baumwolle und Reis gefördert werden. Diese Experimente wurden vorwiegend in plantagenartigen Gärten der Kameralgüter durchgeführt. Neben der landwirtschaftlichen Förderung wurde auch auf dem Gebiet der Schafzucht und der Zucht verschiedener Ziegenarten, die für die Wollproduktion unerlässlich waren, ein Schwerpunkt gesetzt. In Mercopail, einem kleinem Dorf in der Nähe der Hafenstadt

Rijeka – Fiume – wurde eine Zuchtstation für „*paduanische und spanische Schafe*“ eingerichtet. Diese Schafe waren unter den Züchtern und Besitzern von Schafherden begehrt. Die „*Kaiserlich Königliche Realzeitung*“ berichtete in ihrer zweiten Ausgabe vom 18. Jänner 1772 über gute Erfolge bei der Schaf- und Ziegenzucht, im speziellen bei der Zucht der sogenannten „*asiatischen Seidenziegen*“. Durch den Verkauf der hochwertigen Wolle an stoffproduzierende Fabriken wurden dementsprechende hohe Preise auf dem Markt erzielt, was zu einer Einkommenssteigerung bei den Bauern führte. Anfänglich gab es Schwierigkeiten, dieses Geschäft den Bauern nahe zu bringen.

1763 wurde unter der Leitung Anton von Cothmann, Hofrat bei der Ungarischen Hofkammer, damit begonnen, das Impopulationsgeschäft in der Kameralherrschaft des Batschkaer Bezirks zu intensivieren. Cothmann war schon unter Grassalkovich mit der Ansiedlung tätig und galt als besonnen und erfahren. Mit ihm wurde Wolfgang von Kempelen in dieses Geschäft miteinbezogen.

Franz Anton Moderfeldt bewarb sich im Frühsommer 1763 als Beamter bei der Hofkammer in Wien. Moderfeld war, wie er selbst sagte, „*ein Fürst Auerspergischer Vasall von Franckenstein aus Schlesien gebürtig*“¹, später in den Fürstentümern Neiss und Münsterberg und im Neustädter Kreis als Landkommissar und Steuereinnahmer angestellt. Bei Ausbruch des Siebenjährigen Krieges stellte er sich in den Dienst der habsburgischen Truppen. 1758 wurden seine Grundstücke von Preußen konfisziert. Ab Dezember 1758 erhielt er jedoch von der Kaiserin, auch aufgrund seiner treu geleisteten Verdienste, eine Entschädigung von 42 Gulden in Form einer monatlichen Pension zugesprochen. Nach Beendigung des Krieges zog er mit seiner Familie nach Wien.

In seinem Bewerbungsschreiben – welches undatiert erhalten geblieben ist, führt er seine im vergangenen Krieg geleisteten speziellen „*Aktionen*“

¹ Hofkammerarchiv (HKA) Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 32, r. Nr. 704, 82 ex Juli 1763, fol. 229.

an. Seit dem Jahre 1758 hatte er das Aerario – Staatsvermögen, durch seinen Eifer – „Industrie“, und treu geleisteten Dienste um eine Million Gulden vermehrt. Dieses Geld stammte aus eingeforderten Abgaben und anderen Kontributionszahlungen. Er habe die Quittungen immer ordnungsgemäß an die Kriegskasse abgeliefert. Die schwierig zu bewerkstelligenden Nahrungsmittellieferungen für das Heer im Feld konnte er gut organisieren und mit Nachdruck das Fehlende von der Bevölkerung eingefordern. Das führte auch zu einer Belobigung vom General-Feldzeugmeister Freiherr von Loudon. Oberst und Landeskriegskommissar Wentzel Freiherr von Astfeldt und Landesadministrationsdirektor Joseph Freiherr von Astfeldt rühmten seiner Arbeit. Er schaffte sogar das „Husarenstück“ 150 Rekruten, die von den Preussen angeworben wurden, zu entführen und sie dem Militärdienst der Österreicher zu engagieren. Er kundschaftete die feindlichen Linien aus, und meldete jede Bewegung des Feindes im österreichischen Lager. Er scheute keine Kosten und Mühen an Informationen zu kommen. Durch seine Umtriebigkeit wurde „Schaden und Nachteile“ – wie er formulierte, für die österreichischen Truppen verhindert. Freiherr von Loudon und Joseph Kasimir Graf Draskovich lobten seinen Mut. Die ständigen preußischen Patrouillen verhinderten, dass das Meldungswesen zwischen den einzelnen österreichischen Lagern reibungslos funktionierte. Moderfeldt bediente sich spezieller Mittel und Personen, Meldungen zu befördern und Geheimnisse des Feindes an sich zu bringen. Er ließ auf eigene Kosten feindliche Siegel nachstechen, um die abgefangene feindliche Post mit neuen Siegeln zu versehen und sie dann neu versiegelt weiter zu verschicken. Dieses uneigennützig Handelnde verschaffte den österreichischen Truppen viele Vorteile, hatte für ihn – Moderfeldt, aber empfindliche Auswirkungen. Nach Friedensschluss konnte er in seine Heimatstadt Frankenstein in Schlesien nicht mehr zurückkehren, denn auf seine Person war ein Kopfgeld ausgesetzt. Vertraute rieten ihm, nicht mehr zurückzukehren, Festungshaft wäre das mindeste, was ihn erwarte. Außerdem konnte er es mit seinem katholischen Glauben nicht vereinbaren, in einem „protestantischen“ Land leben zu müssen. Er zog es vor, mittellos nach Wien zu kommen und „... bin nun letztlichen Ende April mit anderen meines Gleichen in die Reduction verfallen, und habe seit zwey Monathen nicht einen Xr [Kreuzer] Gehalt gezogen, folgsam bey so gestaltigen Umständen samt Weib und Kindern in die Eußerste Verlegenheit verfallen müssen. ...“².

² ibid. fol. 22f.

Am 11. Juli 1763 merkte Maria Theresia eigenhändig in dem Bericht an, den Graf Hatzfeldt ihr über die guten Eigenschaften von Franz Joseph Moderfeldt unterbreitete: „Dieser wäre mit einer pension von 30 [florinos-Gulden] in hungarn monatlich anzustellen gottman zu zu schicken.“³ Moderfeldt wurde beauftragt, sich unverzüglich bei Cothmann in Preßburg (Bratislava) zu melden und dort auf seine weiteren Befehle zu warten. Cothmann konnte ihn jedoch im Moment nicht gebrauchen. Moderfeldt war mit seiner Situation äußerst unzufrieden. Obwohl die 30 Gulden Gehalt angewiesen wurden, zog man die 42 Gulden seiner Pension wieder ein. Auch behagte es ihm nicht, dass er im Königreich Ungarn beim Einwanderungsgeschäft eingesetzt werden sollte. Er sprach kein Wort Ungarisch. Es musste mehrere Gespräche zwischen Moderfeldt und Cothmann gegeben haben, gleichfalls ein schriftliches Gesuch Moderfeldts an die Hofkammer, denn im nächsten Bericht der Ungarischen Hofkammer in Preßburg (Bratislava) nach Wien am 17. September 1763 wurde angefragt, wie man eigentlich mit Moderfeldt verfahren sollte, denn nach Ansicht der Kammer war er in der Batschka (Bacica) unbrauchbar. Man schlug aufgrund seiner Nichtkenntnis der ungarischen Sprache vor, ihn als Anwerber für Auswanderungswillige in Vorderösterreich, die sich in den ungarischen Kameralherrschaften ansässig machen wollten, einzusetzen.⁴ Am 2. Oktober 1763 verfasste Moderfeldt ein Schreiben an die Kammer, in dem er auf seine Fähigkeiten auf dem Gebiet der Herstellung von Textilien und der Landwirtschaft – was den Anbau von Färbepflanzen betraf, unterstrich:

Wannen dann ich als ein Cammeralist aus Mangel der Sprache wie oben gesaget wird, in denen Ländereyen des König-Reichs Hungarn wenig Nutzen zuschoffen vermöge, so habe ich meinen unterthänig gehorsamsten Ohnmaßgeblichen Vorschlag dahin machen wollen, mir die Besorgung jener Fabricanten, welche daseyn Wäber, Rasch und Zwielimacher gnädigst aufzugeben, welche ich aus Schlesien nebst denen Kaymen zur Röthe und Weyde item gutten Tauglichen Lein-Samen zubesorgen auf mich nehmen, solchergestalten den Anbau einer Fabrique, und die Beforderung des Allerhöchsten Interesse in dem Hungarischen Impopulations-Weesen zu besorgen, den Bedacht nehmen werde.⁵

Die Mitteilung, dass Moderfeldt Kenntnisse im textilen Bereich und im Fabrikswesen besaß,

³ ibid. fol. 225f.

⁴ HKA Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 7, r. Nr. 131, 18 ex Dezember 1763, fol. 82f.

⁵ ibid. fol. 90f.

war für Maria Theresia ausschlaggebend, folgenden Befehl zu erteilen, der für Moderfeldt günstig ausfiel. Die Herrscherin wünschte, dass Moderfeldt auf den Herrschaften in der Batschka (Bacica) den Färbepflanzenanbau einführen sollte. Dies hätte jenen Vorteil, dass grosse Mengen des Färbesaftes nicht mehr importiert werden mussten und die Bauern brachliegende Felder bebauen konnten. Versuchsanspflanzungen im Königreich Ungarn zeigten, dass die Pflanze gut gedieh und der Färbesaft eine gute Qualität aufwies. Den Bauern wurde durch die Anpflanzung ein zusätzliches Einkommen garantiert. Sie waren nicht gezwungen nur Getreide anzubauen und sich im Verkauf nach der Nachfrage zu richten und Geldeinbußen hinnehmen. Auch der Staat könnte Geld in Bezug auf Zölle einsparen. Zusätzlich würden Arbeitsplätze geschaffen werden. Der Waid- und Krappanbau war in den Erblanden nicht weit fortgeschritten, sodass man hoffte, den Bedarf für die Fabriken in Thüringen und Schlesien aus landeseigener Produktion zu decken. Da Samen für den Anbau der Färbepflanzen in den Erblanden vorrätig war, konnte er ohne Schwierigkeiten nach dem Königreich Ungarn transportiert werden. Die Beamten im Kommerz waren bereits angewiesen worden, das Nötige zu veranlassen und sich mit Moderfeldt in Verbindung zu setzen. Über die Pflanzung von Maulbeerbäumen legte die Herrscherin fest:

Der Bau der Seiden Bäume solle Meinen ergangenen Anordnungen zu Folge auf den Hungarischen Cameral-Herrschaften ebenfalls erhoben werden, worzu der dortige Grund vor anderen Tauglich ist.

Der Modersfeld kann also auch zu Einführung dieses Bau, und nachhin zur Seiden Cultur angewendet werden, da ohnehin der Bischof von Waitzen hierzu allschon den Anfang gemacht hat.

Die Einführung der baumwollen Spinnerey auf den Cameral Herrschaften ist demselben zu gleicher Zeit mitzugeben, und da Meine teutsche Erblände an dem Flachs noch einen Mangel, an dem Hanf aber einen Abgang haben, so will auch der Flachs= und Hanf-Bau auf denen mehrbesagten Cameral Herrschaft zu erheben, und ihm Modersfeld hierwegen der Auftrag zu machen seye.

Der Umstand daß er Modersfeld der hungarischen Sprache unkundig sey, kann hierunten keine Hindernuß machen, in deme die Cameral-Herrschaften größten Theils mit Teutschen impopuliret sind. Im übrigen ist derselbe anzuweisen, daß er halbjährig von dem Fortgang seiner Verrichtungen die Berichts=Anzeige machen solle, wo Mir sodann der Vortrag heraufzugeben ist, wie weit derselbe in

ein= und dem anderen fürgeschritten seye. Maria Theresia⁶

Mit der Verordnung von Maria Theresia erfolgte auch der Befehl an die Amtskassa, 3000 bis 4000 Gulden für den Beginn der zu errichtenden Fabrikation von Geweben bereitzustellen, die benötigte Baumwolle aus der Türkei herbeizuschaffen und die gesponnene Baumwolle aus der Batschka (Bacica) in den Textilfabriken in Schwechat oder Šaštín zu einem günstigen Preis zu verkaufen. Am 6. Dezember 1763 erfolgte das endgültige kaiserliche Reskript.⁷ Noch im November des selben Jahres antworteten die Direktoren der beiden Fabriken in Schwechat und Šaštín, dass sie sich außerstande sähen, die gesponnene Baumwolle aus der Batschka (Bacica) anzunehmen, geschweige denn, einen guten Preis dafür zu bezahlen, denn man sei ausreichend mit Material versorgt. Außerdem haben die ersten Proben ergeben, dass sie von keiner besonderen Qualität wären, die eine gute Weiterverarbeitung garantieren könnten.⁸

Moderfeldt war Ende Dezember 1763 noch immer nicht in die Batschka (Bacica) abgereist, sondern befand sich in Wien. Er führte Gehaltsverhandlungen. Die zugesagten monatlichen 30 Gulden waren seiner Meinung nach für dieses große Aufgabengebiet zuwenig. Außerdem hatte er eine Familie zu ernähren:

... Wannenn dann nun diese allerhöchste Auftrag absolute erfordert, daß ich von hier nach dem Bacser Creyß mich verfügen, die dortigen Cameral Herrschaften bereysen, und das erforderliche vor die Hand nehmen, auch das Haupt-Objectum solchergestalten beschaffen ist, womit ich aller Orthen gegenwärtig, so ist erforderlich, daß ich auf jenen Gelegenheit den Bedacht nehmen, welche mich von einem Orth zum anderen bringen, andertens von was ich Leben, Pferde, und Menschen Lebende machen werde? da diese Reyße von hier bies nach dem Bacser-Comitat gegen 50 Meilen Weges sich erstrecken, ich aber von nichts zu leben weiß, als jenen allergnädigst außmessende 30 fl.[orinos-Gulden] Monatlich, welche ich fünffach anticipiren müßte, umb nur auf jenen Orth, und Stelle zugelingen allein aber von was eben nach der Hand Leben, Pferd, und Menschen erhalten, und wo soll ich mein Quartir nehmen?⁹

⁶ ibid. fol. 87v.

⁷ HKA Wien: HS 940, Relation Wolfgang von Kempelens betreffend Apatiner Tuchfabrik, mazedonische Schafe, Bienenzucht, Baumwollpflanzungen, Seidenbau und Impopulationswesen, 20. 9. 1772, fol. 74.

⁸ HKA Wien: Kamerale Ungarn, Fasz. 7, Subd. 1–3, 1763–1767, r. Nr. 131, 128 ex Januar 1764, fol. 95–98.

⁹ ibid., 54 ex Februar. 1764, fol. 129f.

Die Hofkammer blieb unnachgiebig. Die nochmalige Verfügung – von Johann Seyfried zu Herberstein gezeichnet, war eindeutig: Moderfeldt habe sich unverzüglich in die Batschka (Bacica) zu begeben und dort gemäß der Resolution seine Pflichten zu erfüllen! Vorher aber müßte er in Preßburg (Bratislava) Station machen, um von der ungarischen Hofkammer seine endgültigen Anweisungen zu erhalten, an welchem Ort er beginnen könne. In Preßburg (Bratislava) wurde der Ort ausgewählt, wo der Anfang gemacht werden sollte: Apatin. Der Status von Moderfeldt wurde ebenfalls endgültig festgelegt: Er erhielt den Titel eines Provisors, 30 Gulden monatliches Gehalt, freies Quartier und Diäten für seine Reisen und ein Deputat von 50 Gulden. Auch seinem Sohn, der ihn bei der Abwicklung der Geschäfte unterstützen sollte, wurden 150 Gulden jährlich zugestanden. Moderfeldt reiste daraufhin auch tatsächlich mit seiner Familie in die Batschka (Bacica).

Im Februar des Jahres 1764 wurde Heinrich Leopold Vogel, der auf den Baron Nefzerischen Gütern in Böhmen den Anbau und die Verarbeitung von Färbepflanzen eingeführt und in der ungarischen Kameralherrschaft Altenburg ebenfalls damit begonnen hatte, nach dem Batschkaer Distrikt beordert, um Moderfeldt mit seinem Wissen beiseite zu stehen. Vogel dürfte nicht der Wunschkandidat der Behörde gewesen sein, denn in einem Bericht findet sich die Bemerkung, dass „im fall gedachter Vogl nicht taugete“ er sofort durch einen anderen zu ersetzen sei.¹⁰

2. Warum ausgerechnet Apatin?

Die Gründung des Ortes fällt laut im Heimatbuch von Apatin angeführten Daten zwischen die Jahren 1739–1748:

Nach den bisher ermittelten Quellen, wurde Apatin, oder wie man es damals hieß Apathin in vier Raten angesiedelt: zuerst als militärische Siedlung in den Jahren 1739–1748, dann als kameralische von 1748, als auch die erste Kirche des deutschen Apathins von der Kameralherrschaft erbaut wird, nacher in den Jahren 1756, als die Gemeinde Odžaci angesiedelt wurde und schließlich zwischen den Jahren 1763–1768, während welcher Zeit man bei 500 Familien verzeichnet, die nach Apathin kamen. [...] 1749 fängt Grassalkovich neben Bukčenovič an, Apatin mit deutschen Handwerkern zu besiedeln.¹¹

¹⁰ ibid., 21 ex März 1764, fol. 136.

¹¹ Jurg, Hans: Apatin. Heimatbuch der größten donau-deutschen Gemeinde. Apatin 1940, S. 21f; siehe auch: Schünemann Konrad: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia, Berlin 1935.

Unter Graf Grassalkovich begann eine planmäßige Neugestaltung der Bewirtschaftung der Kron- und Kammergüter. 1748 hatte er das Amt des Präsidenten der Ungarischen Hofkammer in Preßburg (Bratislava) übernommen. Ausschlaggebend für eine Neubesiedlung der Batschka (Bacica) und der dortigen guten Gegebenheiten für Landwirtschaft war sein Denken nach Rentabilitätssteigerung. Da ihm Maria Theresia vertraute, während der Erbfolgekriege machte er sich mit Proviantlieferungen einen guten Namen und durch weiteres, geschicktes Taktieren arbeitete er an seiner Beamtenlaufbahn, ließ sie ihm auch freie Hand im Ablauf der neuen Kolonisation. Die wirtschaftlichen Erfolge die Grassalkovich auf seinen Gütern erzielte, setzte er in der staatlichen Arbeit um. Er ging nach seinem eigenen Ermessen vor, nahm keine Rücksicht auf die Wiener Zentralbehörde. Meistens residierte er auf seinem Sitz in Gödöllő. Von dort aus amtierend, traf er seine Entscheidungen. Die gegebenen landschaftlichen Bedingungen ließen Erfolge in einer systematischen Vergrößerung der Anbaufläche zu; die großen, nicht rationell genutzten Viehweiden – Prädien – sollten daher verringert werden. Dadurch wollte man die Preise der Pachtverträge des Weidelandes, die in gewissen Zeitabständen immer neu vergeben wurden, durch Lizitation in die Höhe treiben, was in weiterer Folge auch Einfluß auf den zu erzielenden Rinderpreis hatte. Nach Auflösung der Theiß (Tisza) – Marosch (Mureş) Grenze 1751 begann eine starke Abwanderung der serbischen Militärbevölkerung. Das wiederum ermöglichte einen größeren Zuzug von Auswanderungswilligen aus den deutschen Erbländern. Die Zahl der neuangesiedelten Menschen unter der Präsidentschaft von Grassalkovich betrug ca. 5000.

Apatin war mit einer Anlegestelle für Schiffe an der Donau gut für weitere Ausgangspunkte zur Besiedlung beschaffen. 1755 bestand der Ort schon aus 443 Häusern. Daher wurde ein Antrag gestellt, den Ort mit weiteren 100 Familien zu besiedeln. Das umliegende Land war fruchtbar und es gab keine Zweifel, dass eine größere Besiedlungsdichte ernährt werden konnte. Die Kolonisten, zumeist Deutsche, kamen hauptsächlich auf dem Wasserweg nach Apatin. Entweder blieben sie hier oder wurden von da aus auf die einzelnen Ortschaften aufgeteilt. Die verschiedensten Materialtransporte auf der Donau landeten ebenfalls in Apatin oder wurden von hier aus abgeschickt. Dass der Ort so nahe an der Donau lag, hatte auch große Nachteile. Bei Hochwasser wurde er ständig überflutet, denn die errichteten Dämme hielten

den Wassermassen oft nicht statt. Dadurch gab es erhebliche Probleme mit dem Grundwasser. Da die Gegend sumpfig war, war sie ein ideales Brutgebiet für Mücken. Sogenanntes „*Sumpffieber*“ – Malaria – war als Krankheit jene Ursache, die ein massenhaftes Sterben unter der Bevölkerung verursachte. Speziell die Neuankömmlinge litten unter dem ungewohnten, feuchten Klima.

Bei der Ortserweiterung wurde vorerst nach keinem besonderen Plan vorgegangen. Die Gassen waren schmal und zumeist krumm. 1759 wurde Apatin zum Markt erhoben und bekam das Recht auf vier Jahrmärkte und einen regelmäßigen Wochenmarkt zugesprochen. Unter der Bevölkerung gab es eine große Anzahl von Handwerkern, speziell Weber aus schlesischen Gebieten.

Nachdem 1764 eine Tuchmanufaktur gegründet wurde, ging man daran, die örtlichen Unzulänglichkeiten zu verbessern. Aus dem Plan des Ortes von 1767 läßt sich aus den Straßenbezeichnungen „*Kleine*“ und „*Große Morastgasse*“ ablesen, wie es um die Beschaffenheit der Wege ausgesehen haben musste. Im Heimatbuch von Apatin findet sich ein kurzer Situationsbericht: „...*war in regnerischer Zeit so großer Kot in den Straßen, daß vier Pferde kaum einen leeren Wagen fortziehen konnten. ...*“¹².

Der Landvermesser und Ingenieur namens Hubert, ein Angestellter der ungarischen Hofkammer in Preßburg (Bratislava), wurde beauftragt, einen Plan für die Verbesserung der Apatiner Wasserwerke zu verfassen. Die Donau (Dunărea) hatte oberhalb von Apatin ihren alten Lauf verlassen und war mit ihrem neuen Lauf dem Ort gefährlich nahe gekommen. Mitte Mai 1766 begann er mit eigens konstruierten Wassermaschinen, die Donau (Dunărea) wieder in das alte Flußbett zurückzubringen. Wie viele Bewohner von Apatin litt auch Hubert an den Auswirkungen des Fiebers¹³. Eine Neuanlegung des Dorfes wurde geplant, denn verheerende Hochwasserkatastrophen richteten 1765 und 1767 und in den folgenden Jahren immer wieder große Schäden an. Dieser Plan wurde umgesetzt und der neue Teil des Ortes auf von Hochwasser geschütztem und höher gelegenen Areal angelegt.

3. Zweite Phase: Die ersten Schritte zur Manufakturgründung

Moderfeldt musste sofort nach Ankunft an seinem neuen Bestimmungsort mit der Ausführung

seiner ihm aufgetragenen Pflichten begonnen haben. Im März des Jahres 1764 richtete er ein Schreiben an die Ungarische Hofkammer, indem er forderte und sich gleichzeitig beschwerte, dass:

1mo der ankommende Lein. und Hanf saamen nach der Hand an die Hungar.[ische] Hof Cammer abgegeben

2do ich wönigstens 4 Maaß Tauglichen Maulbeerbaum saamen einige

3^{io} Spinn-Räder samt den Haspeln zur Baumwollspinnerey, wornach mehrere, dergleichen angefertigt werden, und nach denen von der Schwechat eingelangten Mustern produciret werden können.

*4to Bei der Hungar.[ischen] Hof Cammer befehliget, es hierorts dahin zuveranlassen womit zum anfang der Maulbeerbaum-Plantagen einige Tausend derley bäumer einzukauffen, von der hiesig allerhöchsten Stelle placidiret werden möge. [...] 7000 Stuck taugliche 6. 7. und 8 jährige baumer p[e]r 120 ord.[inäre] ducaten nicht nach Böhmen sondern nach Ungarn geschafft werden sollen, da es höchste zeit zum Pflanzen wäre.*¹⁴

Im Mai erreichte Moderfeldt eine Aufforderung der Rechenkammer, über Mängel der von ihm gelegten schlesischen Kontributionsabrechnungen aus dem Jahre 1760, Auskunft zu geben.¹⁵ Moderfeldt hatte während des Feldzuges im Jahre 1760 rund 1608 Zentner und 20 Pfund Heu von einem Proviantoffizier erhalten und nicht ordnungsgemäß abgerechnet. Moderfeldt zögerte so lange er konnte seine Stellungnahme hinaus und bat immer wieder um Aufschub. Kameraladministrator Paulus Kruspér von Varbo in Sombor wurde in die Ermittlungen eingeschaltet. Erst im April des darauffolgenden Jahres 1765 richtete der Kameraladministrator einen Bericht an die Hofrechnkammer in Wien, dass die Originaldokumente mit der Stellungnahme Moderfeldts im Dezember des vergangenen Jahres auf dem Postweg verloren gegangen waren. Diese Angelegenheit wurde erst im Juni 1766, als Moderfeld nach Wien beordert wurde, bereinigt. Moderfeldt gelang es, durch geschicktes Taktieren und Formulierung eines Bittgesuches – er forderte den Staat auf, ihm die eingezogene Pension zurückzuzahlen, da er einen Schaden von mehr als 800 Gulden erlitten hatte – die Behörde zu beruhigen. Nach einem intensiven Briefwechsel mit den ehemaligen Vorgesetzten in Schlesien konnte ein Teil der Abrechnung nachgebracht und aufgeklärt werden und Moderfeldt reiste wieder nach Apatin zurück.

¹² ibid. S. 63.

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest.: E 7, Kamarai Commissio impopul. et manufacturarum negotium 1764–1768, fol. 246f.

¹⁴ HKA Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 7, Subd. 1–3, 1763–1764, r. Nr. 131, 52 ex März 1764, fol. 146.

¹⁵ ibid., 44 ex September 1764, fol. 177.

Mittlerweile wurde eine große Menge an „Memmler“ und „Rigaer“ Flachssamen – benannt nach dem Herkunftsorten Memeln, das heutige Klaipėda in Litauen an der Ostsee gelegen und Riga in Lettland – und Hanf nach Sombor geliefert. Am Ortsrand von Apatin wurden Plantagegärten angelegt. Maulbeerbaumsamen wurden in Baumschulen gezogen und bereits großgezügte Maulbeerbäume an die Bauern verteilt. Die Färbepflanzen Krapp und Waid wurden ebenfalls gepflanzt. Die in der Tuchherstellung kundigen Handwerker wurden mit Webstühlen und den übrigen Utensilien ausgestattet. Um sie gemeinsam an einem Ort arbeiten zu lassen, mietete Moderfeldt Räumlichkeiten in einem Haus am Marktplatz an. Da keine Wolle zum Verarbeiten vorhanden war, kaufte er sie ein und ließ die Leute arbeiten. Im Ort befand sich jedoch keine Tuchwalke, daher mussten die Tücher nach Valpovo in Slawonien oder nach Pest transportiert werden und wieder zurück, was sich letztendlich auf den hohen Gestehungspreis der Tücher auswirkte. Moderfeldt kümmerte sich nicht darum in welcher Qualität gearbeitet wurde, ob die Tücher die gleiche Länge aufwiesen, ob die gefärbte Ware die Farbe behielt, oder ob es überhaupt einen gesicherten Absatzmarkt gab. Die Arbeiter wurden auch nicht nach Leistung im Akkord bezahlt, wie es üblich war; sie erhielten einen Wochenlohn, egal was sie geleistet hatten. Hauptsache war, dass die Menschen beschäftigt waren und die Finanzierung aus Kameralgeldern erfolgte.

Ende April 1765 trafen Anton von Cothmann und Wolfgang von Kempelen auf ihrer Revisionsreise in Impopulationsangelegenheiten in Apatin ein. Die beiden Beamten fungierten auch als Überbringer von dringend benötigten Samen und anderer Gegenstände. Diese Schiffsreise musste für die beiden zu einem besonderen Abenteuer geworden sein, wie Cothmann in seiner im Dezember 1765 verfassten Relation berichtete. Nachdem das Schiff auf der Donau mit einem Baumstamm kollidierte, entgingen sie und die anderen Passagieren nur knapp einer Katastrophe. Das Schiff hatte ein Leck und musste ausgeschöpft werden. Diese Arbeit dauerte die ganze Nacht hindurch an:

... *Donis per me collecta Sacra Vasa, et Indumenta, ac alios Ecclesiarum Effectus, et Requisita ad necessitatem etiam Plantationum, duo Vascula Seminis Lini Rigensis 40 Metzetas ordinarii, Seminis Canabum, diversa Semina ad varii generis Olea producenda destinata, Scatulam Semiis Glasti, duas semi uncias Seminis Bombicum et 12 paria Pectinum ferreorum, varia irtem Materialia perdiversos Opifices desiderata ad Navim meam recepisse, 9°*

Aprilis, sub Comitativa Spectabilis Domini Consilarii à Kempelen per Excelsum hoc Camerale Consilium mihi adjuncti abhinc movi, et visitatis in Transitu non nullis Danubio Fluvio adjacentibus Salis Officiis, super quibus utpote humillimas Visitationu. Relationes de tempore in tempus jam submisi 20° tandem ejusdem Mensis Aprilis !: quamvis 16^a Aprilis in Bicska, Vesperi, mea Navis tanta vehementia in Truncum impegisset, ut per duas ingentes Vimas, tam copiosa Aqua influxerit, ut cum non exiguo Periculo, unitis viribus tota nocte, usque Horam 6^{am} matutinam penes Faces, et lucernas, incessanter labore debuerimus, donec eandem Aquam abinde, extrahere, et utamqu. Vimam ita obstruere quivissemus, et Iter nostrum in eadem Navi ultro prosequi potuerimus:/ feliciter tandem Apathinum adveni.¹⁶

Glücklich in Apatin angekommen, stellten sie zu ihrem Erstaunen fest, dass sich hier eine kleine Tuchmanufaktur etabliert hatte. Kempelen beschrieb die Situation der Manufaktur aus seiner Sicht in seiner 1771 verfassten Relation:

Die in Apathin errichtete Tuch Manufactur ist in keiner Allerhöchsten Resolution gegründet. Wenigstens habe ich die diesfalls nie keine Spur entdecken können. Sie ist meines Wissens nun auf folgende Art entstanden. Als der obbesagte Provisor Moderfeld nacher Apathin kam, fand er daselbst einige unter den Colonisten dahin gekommene Tuchmacher. Diese richtete er mit Stühlen und anderen Handwerkzeugen ein, und setzte sie in Arbeit. Der dazumal die Direction führende Freyherr v.[on] Cothmann, und ich, der ich der Commission in Preßburg beysaß, wir waren lange in der Meinung, daß diesen Leuten nun ein Vorschuß zu Verichtung ihres Handwerkes geleistet worden seye, und daß sie übrigens auf ihre eigene Gefahr arbeiteten, bis wir endlich erfuhren, und als wir Anno 1765 selbst nacher Apathin kamen, mit eigenen Augen sahen, daß dieser Moderfeld eine förmliche kleine Tuch-Manufactur angelegt habe. Er hat nämlich das Gemeinhaus von dem Markfleck gemüthet, in demselben drey Tuchstühle aufgesetzt, Meister und Gesellen aufgestellt, Wolle angeschaffet, und dergestalten auf Kosten das Aerary manipuliret. Gedachter Freyherrn v.[on] Cothmann verwies ihn zwar dieses eigenmächtiges Vorgehens. Allein da die Sache schon einmal angefangen und Auslagen darauf gemacht waren, so wollte derselbe solche nicht glatterdings wieder aufheben, sondern in der Hoffnung eines von dem Moderfeld so sehr angepriesenen guten Fortganges gestattete er ihm zwar hiermit ferner fortzufahren, gab ihm jedoch hierüber einige Instructions-Punkte, und kam ihm besonders ein,

¹⁶ HKA Wien: HS 939, Cothmannsche Relation, fol. 2.

*hierinfalls mit allen Behutsamkeit vorzugehen, und keine Kosten unnütz zu verschwenden.*¹⁷

Leider sind aus dieser Zeit keinerlei Angaben über die exakten Ausgaben die Moderfeldt bis zum Jahre 1765 machte, erhalten geblieben. Man kann sich diesbezüglich an die von Cothmann im Dezember 1765 verfasste Relation¹⁸ und an eine Stellungnahme von Moderfeldt selbst¹⁹ halten, die besagen, dass:

a) um ca. 6000 Gulden produziert wurde, abzüglich der angelaufenen Kosten für die Plantagegärten,

b) 300 Personen mit dem Baumwollspinnen und

c) 62 Familien mit dem Wollspinnen beschäftigt wurden,

d) in der Tuchmanufaktur zwei Webstühle mit dem dazugehörigen Personal in Betrieb waren,

e) die Ausgaben vom September 1764 bis Dezember 1765 an benötigten Geräten 2507 Gulden betrugen und ein zusätzlicher Vorschuß von 6000 Gulden geleistet wurde,

f) dass Moderfeldt bestrebt war, das Produzierte auf den Jahrmärkten in Szegedin (Szeged), Temeschwar (Timișoara) und Debrezin (Debrecen) zu verkaufen, da die Fabrik in Schwechat keine Produkte annahm.

Was aus heutiger Sicht mit Sicherheit gesagt werden kann ist, dass es Moderfeldt nicht sehr genau mit den Kameralgeldern und der Buchhaltung genommen hatte. Das erkannten schon Cothmann und Kempelen auf ihrer Inspektionsreise. Moderfeldt wurde verwarnet, keinerlei Gelder zu verschwenden, da der Absatz der Produkte noch immer nicht zur Gänze geklärt war und es Mängel in der Buchführung gab. Der gesamte Aufwand der Produktionspalette war viel zu groß. Verhaltensregeln wurden ihm aufgetragen. Aufgrund dieser doch prekären Situation musste Cothmann den Kameraladministrator Paulus Kruspér von Varbo in Sombor informiert und gebeten haben, ein wachsames Auge auf die Vorgänge in Apatin zu haben und auf einer ordnungsgemäßen Buchführung zu beharren.

Um Moderfeldt die Verantwortung in der Seidenraupenzucht und Seidenproduktion abzunehmen, wurde Tabakfabrikant Joseph Niviani beauftragt, dieses Fachgebiet zu übernehmen. Zwischen Moderfeldt und Niviani kam es aber zu heftigen Auseinandersetzungen, denn die beiden

konnten nicht miteinander arbeiten. Moderfeldt beschuldigte Niviani in einem Bericht im Jänner 1766, dass

*... aber derselbe durch einen winckel-zug meine gemachte Seyden-Probe in dem von ihm eingereichten Promemoria sich selbst zugeeignet, so habe nichts anderes, alß die Wahrheit schreiben, können, übrigens gehet es mir mit diesem Menschen, wie mit einem schönen Apfel, der auf einer Herrschaftlichen Tafel von jedermann gelobet, endlichen angeschnitten, und letztilichen ein schädlicher Wurm darinen gefunden wirdt, welches die Anwesenden in verwunderung setzet, der Hauß-Vater aber, so die Frucht aufgesetzt, kann nicht davor. Eine solche Beschaffenheit hat des Niviani Conduite, welche doch etwas Bedenckliches in Sich führen muß ...*²⁰.

Noch im Dezember des Jahres 1765, nachdem Cothmann seinen Tätigkeitsbericht über den Batschkaer Distrikt ablieferte, erhielt Moderfeldt genaue Anweisungen von der Ungarischen Hofkammer, wie er in Zukunft seine Arbeit fortzuführen habe. Man war mit seiner eingereichten Bilanz über die Baumwollproduktion unzufrieden, da sie wieder Mängel in der Abrechnung aufwies. Weiters war man in Preßburg (Bratislava) darüber beunruhigt, dass das Verhältnis der angelaufenen Kosten in Gegensatz zu den Einnahmen der Tuchmanufaktur unproportional größer war. Im November wurden nur zwei Stück Tücher angefertigt, jedoch Ausgaben für 400 Personen bezahlt! Außerdem war der Ertrag der angebauten Färbepflanzen eher gering ausgefallen. Man wollte wissen, was mit all diesen nach Apatin gesendeten Mengen an Samen und Wurzeln geschehen war. Durch diese Maßregeln fühlte sich Moderfeldt in seinem Handeln ziemlich eingeschränkt und wie er in seiner Rechtfertigung im Jänner 1766 schrieb, war er „in nicht geringer Bestürzung“²¹ darüber. In dieser Rechtfertigung wies Moderfeldt alle Schuld von sich und gab seine Erklärung dazu ab:

a) Auf Grund von Krankheit der Gesellen konnten nur zwei Stück Tücher produziert werden.

b) Die Menge an verfügbaren Arbeitsgeräten wie Spinnräder, Haspeln und dergleichen war zu gering. Er musste diese, sowie Holz und Beleuchtungsmaterial einkaufen, außerdem war der Zins fällig, für dessen Bezahlung er kein Geld in der Kasse besaß.

c) Die Spinnmeisterin konnte ihren Unterricht nicht fortsetzen, da sie sich den Arm gebrochen hatte.

¹⁷ HKA Wien: HS 940, fol. 20.

¹⁸ HKA Wien: HS 939, fol. 2–99.

¹⁹ MOL Budapest: E 7, Kamarai Commissio impopul. et manufacturarum negotium 1764–1768, fol. 146–166.

²⁰ ibid., fol. 146–166.

²¹ ibid.

d) Es konnte kein Material verkauft werden, da von vorherigen Verkäufen die Abrechnung und das Geld noch nicht eingelangt war.

e) Die Tücher konnten nicht eingefärbt werden, da keine Nachfrage danach war.

f) Weiters konnte nicht alles ausgepflanzt werden, da der Samen zum Teil in Sombor liegengeblieben war. Man werde damit erst im kommenden Frühjahr beginnen.

g) Der vorbereitete Waid wurde zur Farbherstellung nach Baja gesendet; es wäre besser, eine Mühle in Apatin zu bauen.

h) In der Tuchfabrik wurde ein Überschuß von 578 Gulden 1 $\frac{1}{4}$ Kreuzer erwirtschaftet. Der Wert der Fabrik betrug 3087 Gulden und 8 $\frac{1}{4}$ Kreuzer, der Aufwand dafür 2506 Gulden 7 Kreuzer.

i) Die Ausgaben von roher Baumwolle, Schafwolle, der Aufwand in den Plantagengärten, der Waid-, Hanf- und Flachs-anbau, diverse Bearbeitungen der Materialien, Bezahlung der Löhne von Juli 1764 bis Dezember 1765 haben eine Summe von 6119 Gulden und 26 Kreuzer ergeben; die Erträge aus der Tuchfabrikation, der Baumwollspinnerei, den Plantagengärten, der Seidenproduktion und Leinenmanufaktur machten 6154 Gulden und 55 Kreuzer aus, was einen Überschuß von 35 Gulden und 29 Kreuzer ergäbe.

j) Er stellte einen Antrag, dass auf einem dritten Webstuhl gearbeitet werden sollte, denn das kommende Jahr verspräche eine bessere Auftragslage.

k) Die zu Apatin verfertigten Tücher sollten nach dem Berliner Fuß gerechnet und drei Sorten (fein, mittel und grob) produziert werden. Proben davon wollte er durch seinen Sohn an Cothmann nach Preßburg (Bratislava) zur Kontrolle schicken.

Nach seiner Rechtfertigung stellte er in einem 14-Punkte Katalog der Hofkammer die Frage, wie er sein riesiges Aufgabengebiet bewältigen solle, wenn er keinerlei Unterstützung und kein Vertrauen ihrerseits bekäme. Es wären im Zusagen von Cothmann gemacht worden, die nicht eingehalten worden wären, auch stünden ihm keine Geldmittel zur Verfügung. Im März schickte Moderfeldt ein weiteres Schreiben an die Ungarische Hofkammer nach Preßburg (Bratislava) und rechtfertigte seine im Dezember eingesandte „Baumwoll-Bilanz“ mit folgenden Worten:

Ferner ist sich über die Einwaage so wie in rubriquo 4ta gnädigst erlassen wird, nicht zu verwundern, seitemahlen, die Baumwolle in der Contumaz öftermahlen drey Monath und länger in Freyen und Regenweter erliegen Bleiben muß daher stark anzieheth, nach der Hand aber in Beschluß derselben, durch $\frac{5}{4}$ Jahr wiederumb außstrücknen; Hiernechst

*ein Centner durch Hundert abwögen dicidiret, und außgetheilet wird, folgsam ohne einwaage unmöglich zu bestreiten gleichwie aber die abwögun g gerügter Tara in Praesentia des Herrn Provisor Strzedula Beschehen, und dessen Attest den nechst zulegen kommenden Rechnungen schuldigst annectire ...*²²

Die Hofkammer in Preßburg (Bratislava) reagierte auf das Schreiben von Moderfeldt und stellte noch in einem Protokoll im März 1766 ihrerseits fest, dass

a) die Produktionskosten der Baumwollerzeugung gesenkt werden müssen (in Schwechat wurde vom Direktor Zaillenthal pro „Schnöller“ (fliegendes Weberschiffchen) nur 4 $\frac{1}{2}$ Kreuzer bezahlt, die Gesteungskosten in Apatin aber betrugen 6 Kreuzer),

b) eine Mühle zur Farbstoffherstellung gebaut werden soll, für die der Beamte namens Vogel verantwortlich sein wird,

c) der Waid- und Krappanbau forciert werden soll, ebenso die Pflanzung von Maulbeerbäumen,

d) die Baumwolle weiterhin aus der Türkei eingeführt werden soll,

e) trotz der persönlichen Schwierigkeiten, die zwischen Niviani und Moderfeldt bestanden, Niviani in der Seidenkultur mit monatlichen 30 Gulden als Gehalt beibehalten wird, nebst 15 Gulden Deputat und freiem Quartier.

f) Im übrigen gelten die von Cothmann aufgestellten Regeln und Aufträge zur Weiterführung der begonnenen Arbeiten, und schlussendlich

g) dass die fälligen Abrechnungen von Moderfeldt endlich eingesendet werden sollten.²³

Ein Situationsbericht wurde von Preßburg (Bratislava) nach Wien an die Hofkammer gesendet, um diese über die Vorgänge in Apatin zu informieren. Diese verschiedenen Protokolle, Stellungnahmen, Rechtfertigungen mußten sowohl den Beamten der Hofkammern in Preßburg (Bratislava), als auch in Wien, damals schon auf die verschiedenen Mängel aufmerksam gemacht haben und sollten sie zu einem vehementeren Durchgreifen veranlassen. Nichts dergleichen aber geschah. Vermutlich hoffte man, da das Werk schon begonnen worden war, das Beste daraus zu machen, denn jede Neugründung brachte Anfangsschwierigkeiten mit sich. Zukünftige gute Absätze sollten die bereits gemachten hohen Ausgaben wieder hereinbringen. Inspektor und Provisor Heinrich Stredula, der mit Steuereintreibungen befasst war, wurde in die Angelegenheiten von Apatin miteinbezogen.

²² *ibid.*, fol. 119.

²³ MOL Budapest: E 7, Kamarai Commissio impopul. et manufacturarum negotium 1764–1768, fol. 107–145.

Begangene Fehler der vergangenen Jahre und die daraus resultierenden Schwierigkeiten begannen sich langsam auszuweiten. Diesmal betrafen sie die Seidenraupenzucht und die Krapp- und Waidproduktion. Die persönliche Abneigung der beiden Beamten Moderfeldt und Niviani ging auf einen neuen Höhepunkt zu. Krankheitsbedingt konnte Moderfeldt wieder seine Abrechnung nicht ordnungsgemäß abliefern. Es folgte eine Rüge der Hofkammer aus Preßburg (Bratislava). Im September erhielt Anton von Cothmann einen sehr persönlich gehaltenen Situationsbericht Moderfeldts, datiert 25. August 1766:

Zu Behelligung dieser Mora eröffne Euer Hochfreherrlichen Gnaden, wie ich anfänglich mit dem Seydenbau nach der Hand mit der allertäglich zahlreich eingelösten Waydt und letztliche durch ein alltägliches Fieber solcher Gestalten ausser aller continence gesetzt wurde, meine Schuldigkeit legaliter zubesorgen.

Mich hat ungefehr vor 5 Wochen gleich anderen armen Teutschen, welche Bereits auf hiesigen Gottes Äckern ihre Ruhe gefunden, und viel hundert anderen das Sichbette hätten, ein solches Fieber angefallen daß erster Parocismus 72 Stunden angehalten, und so nach Sich Gott Lob in ein alltägliches Fieber, welches diese Stunde dauert, verwechslet, diesem allen ungeachtet da der Vogel Bereits 2 Monath durch seine Krankheit im Dienst unbrauchbar, mit allen heiligen Sacramenten Versehen, der Ewigkeit näher als den hinkünftigen Gebrauch ist, so haben mich alltäglich meine Pferde in die Plantage schleppen lassen, womit der Allerhöchste Dienst Beförderet, und der bies Ende July mit 2408 fl.[orinos-Gulden] 45 ¹/₂ xr [Kreuzer] eingelöste Waydt die erste Appertour bekomme, andertens mit der Röthe und Krapp Transplantirung die Plantagen erweitert, und nichts was den Dienst befördern soll, unterlassen worden, worauf Eüer Hochfreherrlichen Gnaden gnädig ermessen werden, daß diese alltäglich anwachsende Beschäftigung mir allein die Last, und noch dazu ein mörderisches Fieber so bis diese Stunde anhaltet, zuertragen gewesen.²⁴

Auslöser für seine Krankheit waren die Schwierigkeiten in den Dörfern Doroszlo (Doroslovo), Karavukovo, Apatin und Sconoplya (Čonoplja). Die Bewohner der Ortschaften widersetzten sich seinen Anweisungen, die ungarisch-stämmige Bevölkerung wollten ihn „totschlagen“ und wütesten Beschimpfungen musste er sich gefallen lassen. Grund für diese prekäre Situation war, dass er den Waid anliefernden Bauern nachwies, dass sie den Waid mit Wasser und Sand versetzt hatten, was in seinen Augen ein Betrug war und er diese

Lieferungen nicht annahm. Die sechs Waidstampfanlagen, die ständig in Betrieb waren, konnten die angelieferten Mengen der Pflanze kaum noch verarbeiten. Probleme aber machte die Seidenrohstoffproduktion. Nur fünf Zentner und 3 ⁹/₈ Pfund „Galleten“ – Kokons – konnten ausgelöst werden. Ursache für diese geringe Ausbeute war laut Bericht des Verantwortlichen Niviani, dass ein Teil vom Pandurenleutnant des Komitats zu seinem eigenen Vorteil nach Monosterszeg (Bački Monoštor) und Bezdán (Bezdan) und danach nach Esseg (Osijek) geschafft und dort weiterverarbeitet wurde. Die Frau des Kameraladministrators Kruspér habe ihren Anteil nicht abgeliefert und selbst für die Abwicklung der Kokons gesorgt. Inspektor Bongara habe nichts verlauten lassen, was mit den fünf Lot Würmern, die man ihm gegeben habe, passiert sei. Um den Rest der Kokons nicht verderben zu lassen, sei in dem neuerbauten, noch nicht bewohnten Haus des Gärtners, Haspeln installiert und Spinnerinnen aufgenommen worden, um die Kokons abzuwickeln. Auf der Herrschaft des Herrn von Rom würden die Seidenspinnerinnen 24 Gulden Monatslohn, 2 Maß Wein und Gratisbrot erhalten. Dort würde die Arbeit auch reibungslos ablaufen. Diese Arbeitsbedingungen dünken ihm – Moderfeldt, zwar sehr hoch, aber das Arbeitsergebnis zeige, dass sich der hohe Preis bezahlt mache. Moderfeldt bezahlte die Arbeiterinnen nach dem Akkordlohn von 3 Gulden und 24 Kreuzer pro Pfund. Er habe jetzt beschlossen, dass die Spinnerinnen zu den vorher erwähnten Bedingungen eingestellt werden.

Was den Schönfärber beträfe, so wäre er über die neuen Färbekesseln glücklich. Die Tuchscherer und die Preßblätter waren noch immer nicht eingetroffen. Das brachte Probleme mit sich, da man kein ungeschorenes Tuch einfärben konnte. Daher stand dieser Produktionszweig still. Probleme gab es auch in den baumwollproduzierenden Fabriken, denn dort brachen die Streicheisen. Moderfeldts Sohn habe darüber schon mehrmals Bericht erstattet. Durch die Faulheit und den Müssiggang der Arbeiter stünde die Spinnerei fast still. Während des Sommers wurde kaum gearbeitet. Der ortsansässige Richter sei ihm auch keine Hilfe, die Arbeiter zum Arbeiten zu bewegen. Moderfeldt beschwerte sich weiter, dass auf seinen, in den Jahren 1764 und 1765 verfassten Forderungskatalog, noch immer keine Antwort von der vorgesetzten Stelle gekommen sei, weder schriftlich noch mündlich. Er stelle sich die Frage, wie er „ein untertänigst gehorsamster Bediensteter“, unter solchen Bedingungen gute Erfolge erzielen solle?

²⁴ ibid., fol. 207f.

4. Dritte Phase: Die neue Ära unter der Direktion Wolfgang von Kempelens

Moderfeldt befand sich im Dezember 1766 auf einem Rücktransport mit Tüchern, deren Transport er zum Walken nach Ofen begleitete, als er sich ein Bein brach und an den Folgen verstarb. Bis ein neuer Direktor gefunden wurde, betraute man Heinrich Stredula mit der interimistischen Leitung der Fabrik. Die Fabrik hatte finanzielle Schwierigkeiten. Löhne und von Bauern gelieferte gesponnene Waren konnten nicht bezahlt werden. Da die Fabrik ohne Direktion dastand und eine große Menge an Geld bereits investiert wurde, entschloß man sich von Seiten der Ungarischen Hofkammer jemanden als Direktor zu bestellen, von dem man annehmen konnte, dass er es schaffen würde, ein schwer angeschlagenes Unternehmen wieder in die Gewinnzone zu bringen. Die Wahl fiel auf Wolfgang von Kempelen. In Kempelen sah man den geeigneten Mann, der mit den Gegebenheiten in Apatin seit Beginn der Gründungsphase und durch seine mehrmaligen Besuche bestens vertraut war. Er war auch in den vergangenen Jahren immer wieder bei Sitzungen der Ungarischen Hofkammer anwesend und für die Abfassung und das Kollationieren von Sitzungsprotokollen verantwortlich. 1767 gründete Wolfgang von Kempelen eine Stoffdruckerei in Preßburg (Bratislava), die ein Jahr später, nach heftigen Protesten der Schwarz- und Schönfärber, die um ihre Aufträge bangten, der Lauschter Textilfabrik einverleibt wurde. Kempelen war sowohl in der Führung einer Manufaktur, als auch mit den dazu benötigten Personal erfahren.

Per Dekret vom Präsidenten Grassalkovich, datiert Gödöllő 28. November 1767, wurde Kempelen die Direktion der Tuchmanufaktur zu Apatin anvertraut:

*Sacratissima Caesareo Regiae Apostolicae Majestatis Excelsae Camerae Regiae Hungarico Aulicae Consiliario & Rei Salinariae per Hungariam Directori, Spectabili, ac P[er]lustrisli Statum ponantur ...*²⁵

Zehn weitere Punkte in dem Dekret gestatteten dem neuen Direktor:

1) Freie Hand in der Wahl seiner Untergebenen in Apatin und in der Führung der Manufaktur und Plantage, ebenso in der Beschaffung der benötigten Materialien und Werkzeuge. Freie Wahl wo und um welchen Preis er die produzierten Waren am besten verkaufen kann, so wie er es für richtig hielt.

2) Über die neu zu errichtenden Gebäude behielt sich jedoch der Hofkammerpräsident die letzte Entscheidung selbst vor.

3) Kempelen erhielt zur Bestreitung der nötigen Ausgaben einen Vorschuß von 20000 Gulden aus der herrschaftlichen Kassa, über welchen jedoch nicht Kempelen selbst, sondern

4) der von Kempelen eingesetzte Vizedirektor darüber Rechenschaft ablegen musste.

5) Um eine Vermischung der Gefälle (Steuer) zu vermeiden (dieser Punkt bezog sich auf den Geldvorschuß), sollten keine anderen Vergünstigung an Besoldung, Früchten, Holz oder anderen Deputaten für die Manufaktur und Plantage gestattet sein, sondern ein günstigerer Tarif in der Besteuerung gelten.

6) Kempelen wurde gestattet, einmal pro Jahr auf mindestens sechs Wochen nach Apatin zu reisen, um dort selbst nach dem Rechten sehen zu können.

7) Ende eines jeden Jahres musste er der Hofkammer über den Fortgang berichten.

8) Mit dem Beginn des Jahres 1768 sollte ein „förmlicher Rechnungsabschnitt“ gemacht werden. Mit diesem Zeitpunkt konnte seine neue Leitung beginnen.

9) Während seiner Abwesenheit war der für den Distrikt zuständige Administrator befugt, die Beamten in Apatin zu kontrollieren und für Ordnung zu sorgen.

10) Als Belohnung der Bemühungen Kempelens um dieses Werk, wurde ihm der dritte Teil des abgeworfenen Gewinns zugestanden. Sein Gehalt als Hofkammerbeamter wurde unabhängig von der Gewinnbeteiligung weiterhin bezahlt.

Durch andere Amtsgeschäfte verhindert konnte Kempelen erst am 29. April 1768 seine Reise als neuer Direktor antreten.²⁶ Die Zustände, die er in der Fabrik vorfand, waren beunruhigend. Heinrich Stredula hatte das Werk interimistisch weitergeführt und wie zu ersehen war – nicht sehr erfolgreich. Erst jetzt zeigte sich das Ausmaß dessen, wie wenig Moderfeldt und Stredula von der Führung einer Fabrik verstanden und wie nachlässig sie all die Jahre geführt wurde.

Folgende Abteilungen der Fabrik mit den zugehörigen Plantagen wurden in Apatin unterhalten:

a) Tuchherstellung b) Baumwollspinnerei c) Flachs- und Hanfanbau samt Leinenherstellung d) Seidenraupenzucht und die damit verbundene Maulbeerpflanzung e) Krappanbau f) Waidanbau g) Versuche, Anilkraut (= Indigo) zu pflanzen

²⁵ HKA Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 7, Subd. 4, r. Nr. 132/2, 36 ex August 1769, fol. 41f.

²⁶ *ibid.*, 36 ex August 1769, fol. 26f.

Trotz all seiner Unzulänglichkeiten wurde Stredula weiterhin mit der Leitung der Fabrik betraut. Kempelen befand darüber:

Und wenn er [Anm.: Moderfeldt] auch noch am Leben gewesen wäre, so hätte ich billigen Anstand gehabt denselben ferner hierbey zu gebrauchen weil er nicht nur allein von dem Manufacturs und Plantagen-Wesen keine gründlichste Kenntnis hatte, sondern noch dazu äusserst nachlässig war, und sowohl durch seinen Unverstand als seine Sorglosigkeit dem Höchsten Aerario wie ich es unten umständlicher darthun werde, einen Schaden von viel tausend Gulden zugefüget hat. Weil also aber dazumal die Impopulation allgemach aufhörte und dem hierbey angestellte Inspector Heinrich Stredula ohne Beschäftigung war, so war ich aus Mangel eines anderen tauglicheren Subjecti genöthiget demselben, obwohl er von dem Manufacturs-Wesen keine sonderbare Kenntniß zu haben selbst eingestand, die Manufactur und die Cassa unter dessen und bis ich andere Vorsehungen machen konte, anzuvertrauen. Wenigstens mußte ich vermuthen, daß er da er seit dem Absterben des gedachten Moderfeldt nämlich über ein Jahr diese Angelegenheiten provisorie besorget hatte, hierbey einige Kenntniß erlanget haben müsse.²⁷

Da auch die Plantagen in Mitleidenschaft gezogen waren, entließ Kempelen Joseph Niviani und stellte Anton von Eysersperg, einen ehemaligen kaiserlichen Leutnant aus Raab an. Er war ein Bekannter Kempelens, der sich mit Seidenraupenzucht und verschiedenen Experimenten auf diesem Gebiet befasste und Erfolge darin erzielte. Eysersperg erhielt 400 Gulden jährlichen Gehalt nebst Deputat für Pferde und freier Wohnung. Da er auch Kenntnisse in der Architektur besaß wurde er beauftragt, den Bau der neuen kameralistischen Manufakturgebäude – jedoch ohne Führung der Verrechnung, zu beaufsichtigen.

Stredula und Eysersperg wurden mit ausführlichen Instruktionen von Kempelen versehen, wie sie ihre jeweiligen Aufgabengebiete zu versehen hätten. Beide mussten monatlichen Bericht an den Distriktsadministrator nach Sombor einsenden, damit der Administrator ebenfalls über die Vorgänge in der Fabrik und den angeschlossenen Institutionen unterrichtet wurde. Wie die Berichte abgefasst werden sollen, gab Kempelen ebenfalls an Hand eines Beispiels vor. Ebenso wollte er, dass jeder von beiden des anderen Berichts kontrolliere und dann gegenzeichnen musste, bevor diese zum Administrator abgesandt wurden. Kempelen bewies in der Abfassung dieser Instruktionen eine gute Kenntnis über das Fabrikswesen,

die vorkommenden Fehlerquellen und auch in Führung seiner Untergebenen. Damit wollte er Schwierigkeiten erst gar nicht aufkommen lassen. Er unterstrich in seinen Instruktionen immer wieder, dass er ein gutes Zusammenarbeiten der beiden Beamten wünsche und bei auftretenden Schwierigkeiten der Distriktsadministrator und in letzter Instanz er selber zu informieren sei. Dies sollte in einem guten Gesprächsklima ohne Aggression stattfinden.

Nach eingehender Revision und Überlegung traf Kempelen für die verschiedenen Produktionszweige folgende Entscheidungen.

4.1 Die Tuchfabrik

Gemeinsam mit Inspektor Stredula wurde eine Bestandsaufnahme der Tuchfabrik vorgenommen. Sie ergab Ernüchterndes. Die von Moderfeldt in all den vorhergehenden Jahren für die Fabrik verwendeten Gelder beliefen sich um die 38000 Gulden:

... Als ich die Direction antrat, fanden sich laut Inventory an geschätztem Materialien Produkten und Waaren für 7726 fl.[orinos-Gulden] An geschätzten Gebäuden und Tuchstühlen 1888 fl.[orinos-Gulden] An Requisiten und Werkzeugen höchstens 2000 fl.[orinos-Gulden] Zusammen also 11614 fl.[orinos-Gulden]

Diese von obigen 38 m[ille] fl.[orinos-Gulden] abgezogen zeigt sich ein klarer Verlust von 26386 fl.[orinos-Gulden] und welches ich hauptsächlich zu betrachten unterthänigst bitte kein Stück authentischer oder Kaufbaren Waare, oder ächten Produkten.²⁸

Die vorhandenen Waren konnten nicht zum Kauf angeboten werden, da die Qualität miserabel war. Die gefertigten Tücher wiesen unterschiedliche Länge, Breite, Qualität und Farbe auf. Sie waren schlecht gewalkt, geschoren und gepreßt. Die gefärbte Ware war unbrauchbar, da die Farbe in den Tüchern bei Nässe nicht haltbar war. Viele Stücke wiesen Streifen, Flecken und Löcher auf. Dies alles bewirkte, dass der Ruf der in Apatin gefertigten Tücher ein schlechter war. Eine Nachrechnung der Gestehungskosten der Tücher ergab, dass das Stück per Elle um fünf bis sechs Gulden und mehr produziert wurde, als es üblich war. Ein Aufwand der durch Verkauf und auch auf Grund der schlechten Qualität niemals hereingebracht werden konnte und werden wird. Eine zusätzliche Verteuerung kam durch Liefergelder – Reisespesen – und Fuhrgelder zustande, da die Tücher zum Walken entweder nach Valpovo in Slawonien (Slavonia) oder nach Pest gebracht und wieder zurücktransportiert werden mussten. Wie sich

²⁷ HKA Wien: HS 940, fol. 7f.

²⁸ *ibid.*, fol. 19.

herausstellte, war Moderfeldt in der Berechnung seiner Reise- und Transportspesen sehr großzügig gewesen. Das Personal schien auch nicht besonders motiviert und an einer ordnungsgemäßen Produktion interessiert gewesen zu sein. Das Materiallager diente als Nächtigungsstätte für die Gesellen und sah dementsprechend aus.

Als Werkmeister schlug Kempelen Andreas Zollitsch vor. Er wurde durch eigene an ihn gerichtete Instruktionen angehalten, für einen reibungslosen Ablauf in der Produktion zu sorgen. Kempelen handelte mit ihm einen neuen Vertrag aus und stellte einen Forderungskatalog auf, an dem sich der neue Werkmeister zu halten hatte. Er bestimmte, dass:

a) die Waren in Akkord hergestellt werden mussten,

b) die Produktionskosten soweit gesenkt werden mussten, dass der Preis einer Elle nicht höher als ein bis zwei Gulden und 30 oder 40 Kreuzer zu stehen kam,

c) die Wolle zum Klauben zentnerweise durch den Inspektor Stredula ausgegeben werden musste, um die „Schwindung“ in Grenzen zu halten,

d) die geklaubte Wolle mit 10 Kreuzer erlaubter Schwindung wieder eingewogen werden musste,

e) Inspektor Stredula dem Werkmeister auf ein jedes Stück Tuch 50 Kreuzer geklaubte Wolle und drei Kreuzer zum Zurichten dieser und die Hälfte des akkordierten Herstellungslohn zur Bestreitung der Unkosten auszahlen darf,

f) dem Werkmeister, wenn er ein fertiges Tuch lieferte und nämlich die erforderliche Qualität aufwies, die Hälfte des Arbeitslohnes bezahlt werden durfte.

Kempelen wollte auf diese Art und Weise sichergehen, dass die Fabrik wieder auf den richtigen Weg gebracht wurde. Durch die Maßregelungen erhoffte er sich auch eine leichtere Kontrolle bei auftretenden Schwierigkeiten, sei es in der Produktion und speziell bei Rechnungslegungen, da er nicht ständig zugegen sein konnte.

4.2 Die Baumwollspinnerei

Bei der Besichtigung der Baumwollspinnerei musste festgestellt werden, dass die Absatzmöglichkeit des Gewebes auf Grund des schlechten Gespinnstes nicht gegeben war. Baumwolle und ihre Verarbeitung wurde nach einer Verordnung von 30. Jänner 1764²⁹ in den ungarischen Kameralherrschaften eingeführt. Zu diesem Behufe wurde eine Frau und ihr erwachsener Sohn aus einem nicht näher angegebenen Ort, wo das Verarbeiten

bereits gewerbsmäßig betrieben wurde, nach Apatin gebracht, um dort das Spinnen zu unterrichten. Sie bekam dafür zwei Gulden Wochenlohn. Der Vorrat an gesponnener Baumwolle den Kempelen vorfand, betrug 15 Zentner. Da es aber keine Weber in Apatin und der näheren Umgebung gab, die Baumwolltücher von guter Qualität weben konnten und da es sich nach weiterer Berechnung der Gestehungskosten herausstellte, dass ein Verkauf des Gewebes unrentabel wäre, entschloß sich Kempelen nach Rücksprache mit Hofkammerpräsident Grassalkovich diesen Produktionszweig noch 1768 aufzulassen.

Den Vorrat versuchte Kempelen in den nächsten Monaten bei verschiedenen baumwollverarbeitenden Betrieben in Wien und Schwechat zu verkaufen. Er suchte Direktor Zeillenthal von der Schwechater Fabrik höchst persönlich auf, um ihm die gesponnene Baumwolle anzubieten. Dieser jedoch lehnte mit der Begründung ab, dass genügend Vorrat vorhanden wäre und das Apatiner Gespinnst sehr schlecht gesponnen und daher zum Weben ungeeignet sei. Nach weiteren gescheiterten Versuchen gelang es Kempelen, einen Teil an die „*Lausitzer Cotton-Fabrique*“ und den letzten Rest an einen griechischen Kaufmann, den Zentner zu 70 Gulden, zu verkaufen.

Mit dem Anbau von Baumwolle hatte man große Probleme, da diese Pflanze, um gut zu gedeihen, reichlich Wärme, Wasser und Sonne braucht. Die dazu benötigten klimatischen Bedingungen waren aber in diesem Teil der Monarchie nicht gegeben. Denn bis zur Reife hat Baumwolle eine lange Wachstumsperiode und zur Erntezeit braucht man trockenes Wetter. Deshalb wurde der Anbau bald eingestellt und das Rohprodukt weiterhin aus der Türkei eingeführt.

4.3 Flachsanbau und die Leinenweberei

Unter Moderfeldt wurden große Mengen an Memmler und Rigaer Flachssamen nach Apatin geliefert. Ein Teil jedoch verfaulte durch unsachgemäße Lagerung in feuchten Behältern, der zweite Teil wurde angebaut. Ob es die Bodenverhältnisse, die klimatischen Bedingungen, oder die unzureichende Kenntnis war, wie man Flachs richtig anbaut, die Proben mißlangen. Beim Brecheln der Faser stellte sich heraus, dass sie sehr fein und kurz war und von so schlechter Qualität, dass eine Weiterverarbeitung sehr schwer möglich war. Rechnete man den Arbeitsaufwand mit dem Spinner- und Weberlohn zusammen, der zur Erzeugung eines zum Spinnen und Weben guten Rohproduktes nötig war, so musste man feststellen, dass eine

²⁹ ibid., fol. 144.

Produktion von Leinenwebe unrentabel war. Stredula selbst legte Kempelen nahe, keine weiteren Investitionen in diese Abteilung zu stecken.

4.4 Hanfanbau und die daraus entstehenden Produkte

Während der Direktion unter Kempelen wurden weitere Versuche unternommen und zwar so, wie Kempelen es in seinem 1765 veröffentlichten und von allerhöchster Stelle befürworteten Buches über den Flachs- und Hanfanbau beschrieb. Es zeigte sich, dass für den Hanfanbau ideale Bedingungen herrschten. Er besaß jene Güte, die für die Produktion von hochwertigen Segeltüchern, Seilerwaren und auch Sackleinwand benötigt wurde. Diese hanfproduzierende und -verarbeitende Branche etablierte sich in den nächsten Jahrzehnten mit gutem Erfolg.

4.5 Seidenraupenzucht und Maulbeerbaumpflanzungen

Eines allerhöchsten Reskripts von 6. Dezember 1763³⁰ zufolge, wurde die Pflanzung von Maulbeerbäumen in den neuen besiedelten Gebieten forciert. Teils mit gutem, teils mit weniger gutem Erfolg. Ein Dekret vom 9. Mai 1765 – von Maria Theresia abgezeichnet, forderte wieder, dass die Bewohner zur Pflanzung von Maulbeerbäumen und zur Verarbeitung der Seidenkokons angehalten werden müssten. Maulbeerbaumpflanzungen mussten angelegt werden, um die Seidenraupen zu kultivieren.³¹ Die Herstellung von Seide erforderte spezielles Wissen. Daher wurde auf Veranlassung der Administration eine Frau und zwei Mädchen nach Wien in eine Seidenfabrik, die unter der Leitung des Herrn von Pillevicz stand, geschickt, um alle Schritte die zur Herstellung der Seide notwendig sind, zu erlernen. Der Aufenthalt der drei Frauen betrug mehr als zwei Jahre und wurde zur Gänze aus der Staatskasse finanziert. Nach erfolgreichem Abschluß der Lehre in Wien kamen sie wieder nach Apatin zurück, um das Erlernte weiterzugeben.³² Eine Revision der angepflanzten Maulbeerbäume ergab, dass in Apatin und dem umliegenden Dörfern 4240 große, 215 kleine und 458 schwarze Maulbeerbäume ausgepflanzt waren. In den zwei Baumschulen der Plantagegärten in Apatin wurden an die 17767 Stücke gezogen. Von Seiten der Administration wurde sehr streng darauf geachtet, dass, wenn ein Baum einging, an seiner Stelle ein neuer

gepflanzt werden musste. Tat man das nicht, wurde man mit einer Geldstrafe belegt. Der Angestellte Joseph Niviani, der die Seidenraupenkulturen bis zur Antrittszeit Kempelens besorgte, wurde wegen Unfähigkeit entlassen und an seinerstatt Anton von Eysersperg eingesetzt. Eysersperg schaffte es in weiterer Folge trotz anfänglicher finanzieller Schwierigkeiten, bescheidene Erfolge in der Produktion von Seidenraupenkokons zu erzielen. Dieser Zweig wurde nach Antrag von Kempelen aus der gemeinsamen Buchhaltung ausgegliedert und eigens abgerechnet. Die Seidenherstellung erlangte nie wirklich große Bedeutung in der Batschka (Bacica) und im Banat. Im Jahr 1769 wurden 200 Pfund abgezogene Seide nach Wien geschickt, welche einen Erlös von 1533 Gulden und 20 Kreuzer brachte. Eine Abrechnung aus dem Jahr 1769 zeigt, dass trotz anfänglicher Erfolge nicht mit Gewinn gearbeitet wurde:

... auf die Seiden, und Baum-Plantage, nämlich auf Anschaffung zerschiedener Requisiten Unterhaltung der Baumschullen, Verpflegung der nacher Wienn in die Lehre gegebner Mädeln, Besoldung der auf die Dörfer zum Unterricht der Unterthanen ausgeschickten Leuten, Einlösung und Bearbeitung der Seiden Galleten verwendet worden

3 752 fl	12 xr
----------	-------

Die Besoldung des hierüber bestellten

H.[err] v.[on] Eysersperg mit 400 fl.[orinos-Gulden]

auf 2 1/2 Jahre	1 000 fl	– xr
-----------------	----------	------

Zusammen	4 752 fl	12 xr
----------	----------	-------

Wenn also die für die Seide gelösten obige

1 533 fl	20 xr
----------	-------

Und die Laut Inventory F annach vorrätige Seide

für	424 fl	33 xr
-----	--------	-------

Zusammen also	1 957 fl	53 xr
---------------	----------	-------

Von der Ausgab abgezogen werden, zeigt sich ein Schaden

auf die Drithalb Jahr von 2 794 fl.[orinos-Gulden]

1 xr.[Kreuzer]³³

4.6 Krappanbau

Mit den Krappsamen verhielt es sich nicht anders als mit dem Flachssamen. 1764 wurde die nach Apatin transportierte Kiste mit Erdreich, die den Krappsamen enthielt, am Schiff nicht gegossen, sodass der Großteil vertrocknete und der Rest verdarb. Die wenigen Stücke, die noch gerettet werden konnten, pflanzte man im Plantagegarten aus. Und man hatte Glück. Da die Pflanze sich als nicht anspruchsvoll erwies, konnte man sie vermehren. 1768 wurden bereits

³⁰ ibid., fol. 72f.

³¹ ibid., fol. 73.

³² HKA Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 7, Subd. 1–3, 1763–1767, r. Nr. 131, 18 ex März 1766, fol. 249f.

³³ HKA Wien: HS 940, fol. 58.

8 Zentner geerntet. Kempelen veranlasste, dass 700000 Keime an die Bauern, die sich bereit erklärten Krapp anzubauen, verteilt wurden. Der Versuch gelang und bald wurden an die 22 Zentner geerntet. Durch den Verkauf des Krapps – der gut bezahlt wurde – konnten die Bauern überzeugt werden, dass eine Anpflanzung rentabel war, obwohl die Pflanze zwei Jahre in der Erde bleiben muss, bevor sie geerntet werden kann. Zugleich mit der ersten Anpflanzung des Krapps wurde in Apatin eine Rossmühle aus Kameralgeldern zum Mahlen erbaut. Die Schwierigkeit die sich in der Weiterverarbeitung des Krapps ergab, war, dass man außer acht ließ, dass Krapp, bevor er gemahlen wurde, zuerst gut in eigenen Dörrehäusern getrocknet werden musste. Da man ihn ungetrocknet mahlte, klebte das Mahlgut an den Mühlsteinen, was ein Mahlen unmöglich machte. Kempelen veranlasste das Nötigste und erteilte auch Instruktionen, wie man Krapp richtig weiterverarbeiten sollte. Er schickte auch eine Probe in die „Schwechater Coton Fabrik“ und Direktor Zeillenthal bestätigte, dass die Güte der daraus gewonnenen Farbe in keinsten Weise der aus der Türkei importierten nachstand.

Der Gedanke der hinter dem forcierten Krappanbau stand war, eine Importunabhängigkeit von orientalischen Ländern zu erreichen. Außerdem brachte er den Bauern eine gute Einnahmequelle.

Von einem Joch Acker erhielt man ca. 154 Zentner Krapp. Der Zentner wurde mit 4 Gulden eingelöst. Aus 5 Zentner grünen Krapp gewann man 1 Zentner trockenen. Kempelen stellte folgende Berechnung als Gewinn für den Staat an:

Nachdem ich oben den Nutzen, den der Unterthan bey dem Krappbau hat, gezeiget habe, so muß ich auch derjenigen hier ausweisen, der hieraus dem aerario zufließet.

Vermög angestellten, dehrmaligen Versuchen geben fünf Cent.[ner] Grünen Krappes 1 Cent.[ner] trockenen. Nun wird der Centner Grünen Krapp dermalen von dem Unterthan abgelöst a 4 fl.[orinos-Gulden] also kommen 5 Cent dem aerario zu stehen auf 20 fl.[orinos-Gulden] – xr.[Kreuzer]

Man nehme auf die Unkosten demselben zu trockenen aufzubewahren, Leute dazu zu halten, demselben zu packen,

*und zu transportieren bey einen Centner 5 fl – xr
Dieses macht zusammen 25 fl – xr*

Nun wird der schlechte Krapp verkauft für wenigstens 30 fl – xr

Also ist bey einem jeden Cent.[ner] klaren Nutzen von 5 fl – xr

Welches dann ein Interesse ist von 20 proCento. Wenn hernach der Einlösungs-Preiß auf 3 fl.[orinos-Gulden] und noch gar viel weniger herab gesetzt werden wird, so wird sich dieser Gewinn auch auf 40 und nochmehr procento belaußen.³⁴

4.7 Waidanbau

Ebenso wie der Krappanbau wurde die Waidpflanze gefördert und zur gleichen Zeit eingeführt. Waid wurde sehr erfolgreich geerntet, was gleich nach dem erfolgreichen Start zu einem Preisverfall führte. Die anfänglichen zwei Gulden, die für das Kraut bezahlt wurden, wurden im darauffolgenden Jahr auf die Hälfte gesenkt. Kempelen senkte den Preis weiter auf 30 Kreuzer, um eine Überproduktion zu stoppen. Leider verstand der dazu beauftragte Johann Vogel nicht, wie dieses Kraut richtig verarbeitet werden sollte. Er zerquetschte es, ließ den daraus gewonnen Saft, der eigentlich als Grundlage für die Farbherstellung diente wegschütten, schlug das zerquetschte Kraut in Ballen und behielt diese. Jahrelang war man der Meinung, Vogel täte das Richtige, da niemand die korrekte Art und Weise der Herstellung des Färbesafte kannte. Kempelen entließ Vogel und beorderte einen anderen Schönfärber namens Christian Folster nach Apatin. Er wurde ihm als materialkundig empfohlen und zeigte auch anhand von einigen Proben, dass er sein Handwerk verstand. Kempelen erteilte den Auftrag, eine neue Quetschmühle zu errichten, die für die Zerkleinerung der Keime geeignet war. Den dafür notwendigen Mühlstein aus Marmor mit einem Durchmesser von 6 Schuh und einer Stärke 16 Zoll ließ er in Almos fertigen und auf dem Schiffsweg nach Apatin kommen.

Der erste Verkauf von 112 Fässern des Saftes misslang. Die Fässer wurde bei Regen nach Wien transportiert. Der in die Fässer eindringende Regen verminderte die Qualität der Färbeflüssigkeit derart, dass sie mit Verlust verkauft werden musste. Nachfolgende Proben jedoch ergaben, dass die Qualität des Färbeguts sehr gut war. Kempelens Kalkulation:

Oben habe ich also gerechnet, daß ein Joch Acker dafür mit Frucht bebaut, jährlich eintragen höchstens 18 fl.[orinos-Gulden] Hingegen ein Jahr mit Waid bebauten Feldes läßt sich des Jahres wenigstens zweimal ärnden, und giebt jedesmal nach dem angestellten Versuchen 125 Cent.[ner] folglich in zwey Stichen, wie man es nennet zusammen 250 Cent.[ner] grünen Waid. Der Cent.[ner] hiervon wird zwar itzt pr 30 xr. [Kreuzer] eingelöst. Allein so bald der Waidbau ernstlicher angegriffen werden wird, muß auch der

³⁴ ibid., fol. 64.

Einlösungs Preiß um gar vieles herab, und zwar nun auf 15 xr. [Kreuzer] gesetzt werden. Es würden also 250 Cent.[ner] eintragen 62 fl.[orinos-Gulden] 30 xr. [Kreuzer] Von diesen schlage man nun die 18 fl.[orinos-Gulden] die der Fruchtbau gebracht hätte ab, so verbleibt ein höherer Nutzen von 44 fl.[orinos-Gulden] 30 xr. [Kreuzer]. Das Aerarium aber hat andererseits folgenden Nutzen: Zu einem Cent.[ner] trockenen und fertigen Waid werden nach angestellten Proben erfordert 10 Cent.[ner] grüner Waid, der Cent.[ner] a 15 xr. [Kreuzer] gerechnet macht zusammen 2 fl.[orinos-Gulden] 30 xr. [Kreuzer] Man rechne auf dessen Verfertigung, und übrigen Unkosten 4 fl.[orinos-Gulden] – xr. [Kreuzer] So kömmt der Cent[ner] Waid auf 6 fl.[orinos-Gulden] 30 xr. [Kreuzer] Nun kann der Cent Waid verkaufft werden wenigstens für 9 fl.[orinos-Gulden] – xr. [Kreuzer] So ist bey einem jeden Cent.[ner] kleiner Nutzen von 2 fl.[orinos-Gulden] 30 xr. [Kreuzer] Welches dann ein Interesse ausmachet von 27 $\frac{1}{4}$ procente³⁵.

4.8 Anil- oder Indigokrautanbau

Erst mit einem Reskript von 22. April 1767³⁶ wurde befohlen, mit Indigo Versuchspflanzungen zu beginnen. Die zwei Schachteln die Kempelen nach Apatin kommen ließ, wurden sofort im Mistbeet ausgepflanzt. Jedoch zeigte sich in den nächsten drei Jahren, dass das Gebiet der Batschka (Bacica) für den Anbau nicht geeignet war. Durch die klimatischen Verhältnisse konnte das Kraut nicht richtig ausreifen. Daraufhin wurden die Versuche wieder eingestellt.

4.9 Neubau des kameralistischen Manufakturgebäudes

Der letzte Punkt den Kempelen vorantrieb, war der Bau von neuen Fabriksgebäuden, Lagerhallen und für die Produktion notwendiger Räumlichkeiten. Kempelen bemerkte schon auf seiner Inspektionsreise im Jahr 1767, dass es unumgänglich war, dementsprechende Bauten zu errichten. Die bestehenden waren gänzlich unbrauchbar, in einem schlechten Zustand und weit von einander entfernt. Es gab keine geeigneten und sicheren Lagerstätten für die angelieferten Rohmaterialien. Das war auch der Grund, warum eine grosse Menge aus Riga angelieferter, teurer Leinsamen verrottet war. Ebenso waren schon verarbeitetes Wollgewebe und andere Materialien durch unsachgemäße Lagerung ruiniert worden. Kempelen begann gleich nach seiner Rückkunft in Pressburg Bauskizzen anzufertigen und legte sie bei nächster Gelegenheit dem

Präsidenten der Ungarischen Hofkammer vor. Das Gebäude hatte einen quadratischen Grundriss und war zwei Stockwerke hoch. Es sollte dem Zweck entsprechend einfach gestaltet sein. Im unteren Stockwerk waren die Werkstätten und Vorratsräume untergebracht, im oberen die Wohnungen für die Beamten und Beschäftigten der Fabrik. Grassalkovich war mit diesem Vorschlag nicht einverstanden. Er war der Meinung, dass ein ebenerdiges Gebäude besser sei. Das Personal sollte in einem abgesonderten Gebäude untergebracht werden. Er wollte auch, dass für die Verwaltung der Plantage im Gebäude ein eigener Flügel vorgesehen werde, ebenso für die Wohnungen der dort beschäftigten Beamten. Eine der Grundbedingungen die Grassalkovich erfüllt haben wollte war, dass der gesamte Komplex solide und feuersicher gebaut sein sollte. Aus diesem Sicherheitsdenken heraus wünschte er die Gebäude mit Gewölben zu versehen. Dass dadurch höhere Kosten entstanden, war durchaus vertretbar und stand nicht zur Debatte. Kempelen ging sofort daran, die Vorschläge seines Vorgesetzten in einem neuen Plan umzusetzen. Nach einigen weiteren Korrekturen wurde der Plan vom Präsidenten genehmigt. Kempelen wählte für den Neubau einen Platz auf einer Anhöhe aus, die nicht vom Hochwasser überflutet werden konnte. Er richtete das Gebäude so aus, dass später ein Marktplatz entstehen konnte. Sein Plan sah auch vor, dass das von der Herrscherin gewünschte und vor längerer Zeit schon genehmigte Waisenhaus und eine Kirche die andere Seite des zukünftigen Markplatzes säumen würden.³⁷

5. Vierte Phase: Erstens kommt es anders, zweitens als man denkt!

Nachdem Kempelen in Apatin alles erdenkliche in die Wege geleitet und die Leute instruiert hatte, begab er sich am 30. Mai 1768 wieder nach Preßburg (Bratislava):

... und es wurde den 20ten May angefangen nach obigen Fuß zu manipuliren. Nachdem ich also dergestalten alles in gute Wege eingeleitet zu seyn glaubte, konte ich Apathin mit einer innerlichen Ruhe verlassen weil ich nicht nur allein von der künftigen Sicherheit des höchsten Aerary sondern noch dazu von einem unfehlbaren beträchtlichen Nutzen um so viel mehr überzeugt zu seyn glaubte, als mir eröffnete Werkmeister einige Farbstücke von ihm verfertigten Tüchern vorlegte, an deren Qualität ich nicht die geringsten Ausstellung machen konte.³⁸

³⁵ ibid., fol. 67f.

³⁶ ibid., fol. 68f.

³⁷ ibid., fol. 9f.

³⁸ ibid., fol. 24.

Kempelen war wirklich davon überzeugt gewesen, dass nun alles nach seinen Vorstellungen ablief. Wie sich aber nach einiger Zeit herausstellte, war dies ein Trugschluss. Es zeigte sich, dass Stredula nicht geeignet war, eine Fabrik zu leiten. Er hatte nichts – oder vielleicht aus Unwilligkeit, dazugelernt. Seine Abrechnungen, die er einzusenden hatte, waren undurchsichtig und unvollständig. Ebenso erwies sich der Werkmeister für sein Aufgabengebiet als unfähig. Sowohl Stredula als auch Zollitsch kümmerten sich kaum um die vorgeschriebenen Instruktionen, die sie von Kempelen erhalten hatten. Die Fabrik schlitterte immer tiefer in die Verlustzone. Nach einem halben Jahr wurde ein nochmaliger Antrag gestellt, der Fabrik einen weiteren Kredit von 20000 Gulden zu gewähren. Kempelen verbürgte sich, diesen Vorschuss durch verheißende Aufträge zurückzuzahlen. Die Hofkammer in Wien zeigte sich über den Verlauf, den die Apatiner Tuchmanufaktur und ihre angeschlossenen Zweige nahmen, etwas vorsichtiger, was ihren Vorstoss zur Fabrik bzw. Manufaktursgründung betraf. Man nahm zur Kenntnis, dass 50000 Gulden in das Unternehmen investiert worden und keinerlei Erfolge ersichtlich waren. Die Ungarische Hofkammer wies ebenfalls in einer ihrer Reflexionen auf diesen Umstand hin, stand aber weiteren Fabriksgründungen positiv gegenüber. An Maria Theresia erging mit 19. Oktober 1768 folgender Bericht des Präsidenten Hatzfeld von Gleichen. Man überlegte darin, Privatpersonen mit der Gründung und dem Führen von Manufakturen zu betrauen. Jene private Fabriksgründung des Grafen Esterházy in Csekless – er gründete eine Baumwollfabrik, zeigte erste Erfolge. Die in der Marmarosch geplante Wollfabrik wäre gut gewählt, denn in diesem Gebiet gab es reichlich Wolle. Eine Manufaktur, die das sogenannte Abba-Tuch – festes Gewebe mit Körperbindung – herstellen konnte, wäre in diesem Gebiet wichtig. Mit der Durchführung könnte man einen Fabrikanten aus Siebenbürgen oder sogar aus der Türkei betrauen. Eine weitere Hanf und Flachs verarbeitende Fabrik in der Gegend von Apatin wäre nicht von Vorteil, da dort bereits eine Tuchmanufaktur bestand. Aufgrund der Vorfälle in Apatin und den, seit dem Jahre 1765 dorthin geflossenen 50000 Gulden, getraute sich die Hofkammer nicht, mit weiteren Manufaktursgründungen das Aerar in diesem Ausmass zu belasten. Wenn von kameralistischen Geldern eine Leinenmanufaktur gegründet werden sollte, so müsste die Hälfte der Ausgaben dazu von einer privaten Gesellschaft getragen werden. Mitglieder dieser Gesellschaft müssten

aber Fachleuten auf dem Gebiet dieses verarbeitenden Zweiges sein. Weitere Fabriksgründungen sollten wohlüberlegt werden und nicht an jedem Ort stattfinden. Hanf und Flachs verarbeitende Betriebe sollten in der Bacsza angesiedelt werden. In der Marmarosch wäre neben der Abba-Tuchproduktion auch eine Ledererzeugung vorteilhaft. Von der Ungarischen Hofkammer erwartete man, dass sie regelmässig nach Vorschrift alle drei Monate Bericht erstatte. Zu diesem Vorschlag befand die Kaiserin am vorgelegten Dokument noch anzumerken:

Ich begebenemige dasjenige, was an der Hungarischen Kammer rescribiret worden; Überhaupt aber ist sich der Inhalt Meines an ihn unterm 8. augusti ergangenen Billets gegenwärtig zu halten, anbey über die bisherige Gestion der Apathiner Tuch-Fabrique und den Stand, worinen selbige sich mit dem Schluß dieses Jahres befinden wird, eine genaue, und vollständige Auskunft einzuhollen, und Mir diese demnächst vorzulegen Maria Theresia³⁹

Die Feststellung der Hofkammer diesem Schreiben, dass „in dem Oppido Apatin cameraliter angelegten Tuch-Fabrique von anno 1765 bis auf gegenwärtiges Jahr [Anm.: 1768] über 50 m[ille] fl.[orinos-Gulden] fruchtlos verwendet worden seyen“ hätten bei allen beteiligten Hofstellen, in Wien als auch in Preßburg (Bratislava), Besorgnis auslösen müssen. Ein Betrag von 50000 Gulden aus der Staatskasse für eine Tuchfabrik in einem kleinen Ort namens Apatin war ein Betrag, den man nicht aus den Rechnungsbüchern streichen hätte können. Noch immer wurden keinerlei nachweisbare Gewinne erbracht und es gab mangelhafte Abrechnungen. Jedoch niemand reagierte auf diese finanzielle Situation. Im Jänner des Jahres 1769 lieferte Kempelen einen Bericht über die Fabrik in Apatin ab, in dem er zuversichtlich die Zukunft der Fabrik mit den angeschlossenen Betrieben beschrieb und auch Gewinne in Aussicht stellte. Verkannte Kempelen die Situation oder war er so fest davon überzeugt, das schwer angeschlagene Unternehmen wieder in die Gewinnzone zu bringen? Am 8. Juli 1769 berichtet Graf Schlick positiv über die Vorgänge in Apatin an Maria Theresia:

... was für einen fortgang ein und das andere von der Zeit, als nach dem Ableben des Moderfeld die Inspection der Apathiner Fabrique der Hungar. [ischen] Hof-Kammer Rath v.[on] Kempelen übernommen habe, wird dessen bericht zuligende relatio des mehreren zu erkennen geben, inmaßen durch seine Direction, und Oberaufsicht des Königlichen

³⁹ HKA Wien: Kameral Ungarn Fasz. 7, Subd. 2, r. Nr. 132/1, 1768–1772, 163 ex November 1768, fol. 34.

*Hungarischen Hof-Kammer Praesidenten diese Fabrique schon soweit verbessert worden, daß Selbe ohne einen weitem Geld-Vorschuß aus den eigenen erzeugnißen einen hinlänglichen Fond erhalten, und in künftigen Jahren hievon einigen Nuzen, und Überschuß und so mehr angehofet werden könne, wenn besagter Hof-Kammer Rath Kempelen künftigen Sommer die Fabrique selbst besichtigen, und nach seiner bekannten Industrie in facie loci zu deren Aufnahm das erforderliche veranstalten würde und sodann mit der Zeit dem Allerhöchsten Aerario nicht nur die – von demselben hierauf verwendete Unkosten successive wiederum vergütet, sondern auch ein merklichen Nuzen verschafet werden dürfte.*⁴⁰

Dieser äußerst positive Bericht trug Wolfgang von Kempelen Lob von Maria Theresia ein: „... Übrigens hat die Kammer dem Kempelen Meine Zufriedenheit über die von ihm sehr wohl getroffene Einleitung, von welchen sich mit allem Grund eine ergiebige Wirkung anhofen läßt, zu erkennen zu geben. Maria Theresia“⁴¹. Das allerhöchste Dekret der Belobigung erfolgte am 5. August 1769 an Kempelen höchst persönlich.

Diese erfreulichen Berichte, die eine gute Bilanz für die neuerrichteten Betriebe in Aussicht stellten, veranlassten die Herrscherin – unter dem Aspekt des Schutzes für den Absatz der Produkte, einen Befehl zu erlassen, der die Einfuhr der Abbatücher aus der Türkei per 1. Mai 1770 verbot. Das Handbillet darüber erging am 22. September 1769 an Graf Hatzfeld.⁴²

Noch in der ersten Hälfte des Jahres 1769 mussten die Schwierigkeiten – trotz aller positiven Berichte, in den Produktionsstätten in Apatin rasant zugenommen haben. Fest steht, dass Kempelen erst jetzt auf die Vorkommnisse reagierte. Er entließ Vizedirektor Stredula und den Werkmeister Zollitsch aus ihrem Dienst und bemühte sich um einen neuen Vizedirektor. Er fand ihn in der Person des chursächsischen Offiziers Julius Friedrich von Weissenbach, den er einige Jahre zuvor in Wien kennengelernt hatte. Friedrich von Weissenbach, von dessen Führungsqualitäten er überzeugt war, schien ihm der geeignete Mann. Weissenbach war Freimaurer. Ihm wurden 600 Gulden Jahresgehalt und der Titel eines Kommerzialrates angeboten. Weissenbach sagte zu, diesen Posten zu übernehmen, gab seine gutdotierte Stellung auf und begab sich nach Wien. Im August 1769 reisten beide – Kempelen und Weissenbach – nach Apatin:

*Allein als ich im August Anno 1769 mit dem Herrn Vice-Director nacher Apathin kam, fand ich alle meine obigen Veranstaltungen ganz und gar ausser Acht gelassen worden. Der Werkmeister hatte alles in Händen, die Wolle ist ihm nach meiner Vorschrift nicht Centnerweiße zugewogen, mit den Bezahlung der Stücke ist meine vorgeschriebene Ordnung nicht gehalten worden. Die Cassa hatte an dem Werkmeister Forderungen, er an die Cassa und dieses alles an einer solchen Verwirrung, daß mir der Inspector nicht einmal diese Sache sogleich aus einander setzen konnte, sondern ich mußte dem Herrn Vice-Director die diesfälligen Auftrag machen. Es zeigte sich ferner, daß dieser ein so sehr angerichtete Werkmeister nicht Fähigkeit genug hatte einer Fabrique vorzustehen, indem er nicht einmal seinen eigenen Vorthail verstanden hat, und einen Contract eingegangen ist, bey dem er nicht bestehen könne. Seine Tücher waren fast durch aus fehlerhaft. Ich will, um nicht gar zu weitläufig zu werden hier nicht alle Fehler zergliedern, sondern nur überhaupt anführen, daß die Wollklauberey und die Spinnerey als der ersten, und wichtigste Grund der Tuchmacherey ganz besonders vernachlässiget waren. Die Rechnungen des Inspectors waren verwirrt, die Rubriken untereinander vermengt, und mit einem Worte, ich habe das ganze Werk in einem anderen Gleisse gefunden, als in welches ich es eingeleitet hatte. [...] Bey sogestalten.[en] Umständen war ich also genöthiget die ganze Sach zum zweytenmal aus dem Grunde ganz neu, und zwar wieder auf eine ganz andere Art einzurichten.*⁴³

Weissenbach hatte mit grossen Schwierigkeiten zu kämpfen. Wie sich in weiterer Folge herausstellte, war Julius Friedrich von Weissenbach wirklich geeignet, dieser Fabrik als Vizedirektor vorzustehen.

6. Fünfte Phase: Der neue Vizedirektor Julius von Weissenbach, 1769

Nach gründlicher Überprüfung der Apatiner Tuchmanufaktur durch Kempelen und Weissenbach wurde die Vizedirektion an Weissenbach übergeben. Um sich den nötigen Respekt und Überblick über die Produktion zu verschaffen, vereinte Weissenbach in seiner Person zunächst die Position des Vizedirektors und des Werkmeisters. Der nächste unternommene Schritt war die Senkung des Arbeitspreises, was unter den Beschäftigten zu heftigen Protesten führte. Weissenbach jedoch setzte sich durch. Er entließ die nicht Verheirateten aus ihrem Arbeitsverhältnis und ordnete die Personalfrage so, dass nur mit guten Arbeitswilligen – zumeist Verheirateten, die eine Familie

⁴⁰ HKA Wien: Kamerales Ungarn, Fasz. 7, Subd. 4, r. Nr. 132/2, 36 ex August. 1769, fol. 77f.

⁴¹ *ibid.*, fol. 81.

⁴² *ibid.*, fol. 92.

⁴³ HKA Wien: HS 940, fol. 13 und fol. 126.

zu versorgen hatten, weitergearbeitet wurde. Die Anzahl der in Betrieb genommenen Webstühle wurde vorläufig reduziert. Das brachte der Fabrik den Ruf ein, dass nur auf einem Webstuhl gearbeitet wurde. Dieser Vorgang erwies sich jedoch als gut, da zu einem niedrigeren Preis und übersichtlicher produziert werden konnte. Als nächstes ordneten er die Zustände in der Walkerei, der Färberei, der Tuchpresse und der Tuchschererei. Diese unternommenen Schritte brachten Weissenbach auch Lob von seiten des Kameraladministrators Kruspér ein. Die ersten Umstrukturierungsmaßnahmen Weissenbachs zeigten erste kleine Erfolge.

Kempelen blieb aber während dieser Zeit auch nicht untätig. Er nahm Kontakt mit dem Grafen von Lacy im Banat auf und schlug ihm vor, die Stoffe, die für die Montur der Truppen, die im Banat, in Siebenbürgen und den unteren Teilen Ungarns lagerten, in Apatin fertigen zu lassen. Er ließ sich einige Muster von den erzeugten Monturstoffen aus Stockerau zuschicken. Nach Anfertigung von Mustern aus der Apatiner Manufaktur stellte sich heraus, dass die Qualität ihrer Tücher denen von Stockerau um nichts nachstanden. Nach Berechnung der Gestehungskosten ergab sich sogar ein günstigerer Preis, als der von der Stockerauer Fabrik verlangte. Kempelen selbst riet jedoch vorerst davon ab, sofort mit der Produktion zu beginnen. Dazu veranlassten ihn drei Gründe:

1mo weil man in Apathin viel vorzüglichere Articul hat, deren Bearbeitung sowohl dem Arario mehr Gewinn als auch dem Unterthan allgemeinen Nutzen bringet, wie ich solches unten ausführlich darthun werde.

2do: Weil diese Sort-Tücher durch die Kaufleute höher bezahlet werden, als durch die Militar Oeconomie, folglich wenn für Kaufleute gearbeitet wird, immer mehr Nutzen abfällt. Und endlich

3to: Weil man mit genügsamen, und so wie es diese Arbeit erfordert geschikte Tuchmacher dermalen noch nicht aufkommen kann, daß man jährlich etwas beträchtliches liefern könnte. Wenn einmal die Zünftigkeit in Apathin eingeführet seyn wird, und die Landeskinder das Handwerk daselbst firmlich werden erlernen können, folglich auch der Ab- und Zugang der fremden Gesellen statt finden wird, als dann wird sich erst hiereinfalls etwas unternehmen lassen.⁴⁴

1770 wurde Apatin wieder vom Hochwasser heimgesucht. Die Färberei wurde stark beschädigt und es konnte die Produktion nicht fortgesetzt werden. Auch trafen versprochene Geldvorschüsse nicht rechtzeitig oder überhaupt nicht ein. Dem

Unternehmen drohte die Schließung. Weissenbach gelang es, nachdem das Hochwasser zurückgegangen war, die Produktion wieder aufzunehmen. Der entstandene Verlust aber ließ sich nicht mehr aufholen. Im Herbst wurde Weissenbach von Kruspér aufgefordert, 8000 Gulden, die im Vorjahr vorgeschossen wurden, zurückzuzahlen; auf Grund des wetterbedingten Produktionsstillstandes vermochte es Weissenbach nicht:

Hatte man mir bey Auszahlung, und Assignirung dieses Gelder gesagt, daß ich diese 8000 fl.[orinos-Gulden] ultima 7^{bris} 1770 wieder zurückzahlen sollte, so würde ich entweder diesen Vorschuß verbeethen, oder ganz anderst als geschehen ist manipuliret haben. Eu[e]r. Hochw.[ohlgeboren] werden nur gewis einräumen, daß es in hiesiger Gegend fast ohnmögl. [ich] ist, binnen Jahr und Tag auch für die allervollkommenste, und gangbarste Waare 8000 fl.[orinos-Gulden] baares Geld einzunehmen. Wie hätte ich demnach versprechen sollen, für die in Apathin gefundenen Waaren, die nicht in besten Ruf war, eine dergl. [eichen] Summa in so Kurzer Zeit zu verschaffen. Ich habe mich nur bemühet mit diesem Geld den Untergang der Manufactur und Plantage zu retten, und die Sachen dergestalt einzuleiten, daß künftige kein Verlust, sondern Nutzen auf hiesigen Manuf.[aktur] und Plantage Wesen erwachsen muß, wan anders das Werck nunmehr in das grosse fortgeföhret wird. Dieses bin ich in Standt gründlich, und nicht etwan mit Projecten, oder schriftlichen Calculationen, zu erweisen, und daß nicht ich allein, sondern ein jeder, der nur das Manufactur, und Plantage Wesen versteht, nunmehr dieses nach meinen Einrichtungen beweckstelligen, und versprechen kann. Auch getraue ich mir darzuthun, daß ich seit meinem hierseyn dem Allerhöchsten Aerario mehr als 8000 fl.[orinos-Gulden] erhalten und zwar ums Brod, sondern um Ehre und aus aller Unterthänister Danckbarkeit und Devotion für Allerhöchste Königl.[iche] Ma[jes]t[ät] gearbeitet habe.⁴⁵

Eine anonyme Denunzierung über die angeblich katastrophalen Zustände in der Tuchfabrik in Apatin, gerichtet an den Präsidenten der Ungarischen Hofkammer Grassalkovich, gegen Ende des Jahres 1770 machte jede noch so gut gedachte und durchgeführte Handlungen des Vizedirektors zunichte:

Es ist die gewisseste Nachricht, daß der H.[err] Commercial Roth, wie auch deren Manufacturen, und Plantagen zu Apathin V.[ice] Director Freyherr zu Weissenbach, die Reiß nacher Presburg und von dorten nacher Vienn beschleiniget, um alldorten

⁴⁴ ibid. fol. 28f.

⁴⁵ HKA Wien: Kameral Ungarn, Fasz. 7, Subd. 4, r. Nr. 132/2, 11 ex Dezember 1770. fol. 133f.

eine Geldes Anticipation zu erlangen, wodurch er die in einer kürze gewiß entstehen Hemung aberwähnten Manufacturen und Pflanzungen abzuändern vermuthet.

Weilen aber der Bestand deren Manufacturen und Pflanzungen, nicht allerdings gutt und richtig zu seyn scheint, zur Vermeidung ferner Intriguen und Schadlaßhaltung, des alleshöchsten Aerarii, folgen darüber gehorsamste Anmerkungen.

Von dem Jahr 1764= biß 1768, so lang nemlich jene Manufacturen und Pflanzungen erstens durch den verwaltern Moderfeld, nach dessen Absterben aber, durch den Inspector Stredula versorget, und verrechnet worden sind, /: wie es von d. T[ite]l. H[err]n Administrator, und auch andern alldortigen Beamten allenthalb zu vernehmen ist :/ sind auf dieselbe beynahe 38000 fl.[orinos-Gulden] angewendet worden.

Unter itziger aber Direction des Hern Hoff=Cammer Rath's H.[errn] Kempellen, und Vice Directoris Frey=H[err]n. zu Weisenbach, welcher beede derer schon oft bemeldeten Manufacturen und Pflanzungen Direction nach einer bey der Hoch=Löbl. [ichen] Hoff-Cammer befündlichen Inventario den 1767ten Jahr angenommen, biß gegenwärtige Zeit sind dahin /: wie es glaubwehrtig berichtet wird :/ 28000 fl.[orinos-Gulden] vorgeschossen worden.

Es ist auch zu hören, daß für jene Materialien, die von der Herrschaft genommenen sind worden die zahlungen restiret über 1000 fl.[orinos-Gulden].

Die Gebeyde können leicht biß 30000 fl.[orinos-Gulden] geschätzt werden, und das zwahr ohne der dabey abgewendete unterthänigsten Roboten und Fuhren. Mit hin kosten schon die Manufacturen und Pflanzungen zu Apathin des K[önig]l.[ichen] Aerarium biß 97000 fl.[orinos-Gulden].

Nun aber obwohlen wehrend dieser Zeit eine nahmhafte Summa Geldes so wohl von der Seide wie auch von der Baum-Wohlle, von praeparirten Weid und Krap: Nicht münder von alder unter der Moderfeldischen Verwaltung wie auch von neüe bey itziger Direction ververtigte Tücher, welche theils verkauft, theils denen nächst anliegenden Kauffleute auf weitere Verrechnung sind abgeliefert worden, in die Cassa deren Manufacturen und Pflanzungen einkommen ist, nichts desto weniger der Ca[mer]al Cassa noch kein Xr.[Kreuzer] ist zurück gestellet worden; aus der Ursach weill die vornehme Fabrique Gebeyder also verwüstet stehen, daß darinnen keyn Geldt, und auch keyn Materialien provision zu finden ist, jener Wenigkeit ausgenommen, welche anitzo nuhr in einem Stuhl gefertigt wird, weilen die übrige 2 Stühle wegen Material Mangel aufhören müßten.

Bey allen dem wehre zu wünschen, daß sich die Direction darüber rechtfertigen könne. Allein die dorten geführte Oeconomi scheint garzu unordentlich: dan es kann nicht begrieffen werden, wie die Fabrique von denen vorgeschossenen 8000 fl.[orinos-Gulden] nicht in Stand wahre einen Wohl=Vorrath zu machen, ob zwar zu diesen einzigen Ende sich die Anticipation ausgebettet; Sondern von denen Juden etwelche Cenntner Wohl, mit welchen auf den einzigen Stuhl pro forma tandeln könnte, zum Credit genohmmen worden, und hernach den Juden um 2 auch 3 fl.[orinos-Gulden] höher zahlen müßten.

Es ist aber kein wunder, dan nebst dem, daß die alldortige gewöhnliche Manipulation vernachlässigt ist worden, so ist der Garten deren Pflanzungen auch also verwüstet, daß nuhr etwas von waeyd gepflanzt wird; das übrige, als Seide Pflanzungen die Baumwohl-Spünnerey, die Bearbeitung des Kraps und Leinwant=Weberey hat völlig aufgehört. Die Tuchmacherey selbst, welche in 3 Stühlen erstens bestanden, an izto nuhr mit einer bezwungen wird; und diese gezwungene Sache /: wie der H[err]. v.[on] Director sich pralet:/ soll biß in daß H.[eilige] R.[ömische] Reich ausbreitet seyn.

Nun bey dieser schändlichen wenigkeit ernäheret muß werden, volgender Personal Stand

Der H[err]. V[ice] Director Baron v.[on] Weisenbach	fl 600
H.[err] v.[on] Eysersperg samt Deputat	fl 400
Farbiquen Inspectur Vibus	fl 360
Oberschönfärber	fl 360
Unterschönfärber	fl 270
Ambt-Schreiber	f 140
Gewisseer Alberth desen ambthirung umbwest	fl 240
Schreiber des H.[errn] V.[ice] Director	fl 100
Gartner	fl 120
2 Tag=Werker	fl 144
Hauß=Knecht	fl 72
Summa	fl 2806

Nebst diesen sind der Tuchscherer Duch Walker und Tuchmacher Gesell welcher Stückweiß bezahlt werden.

Alles dieses Euer Excellenz hoher=Untersuchungs und Nachricht, zur vermeydung des vermeren Aerial Schaden in der klaren Wahrheit vorzustellen mich schuldig erachtet.⁴⁶

Grassalkovich sandte dieses Denunzierungsschreiben an Graf Hatzfeld und bestätigte zugleich in einer weiteren Stellungnahme die schlechte Gebarung der Fabrik.⁴⁷ Hatzfeld wiederum berichtete sofort an Maria Theresia und diese wünschte einen „ausführlichen Vortrag“⁴⁸. Kempelen wurde

⁴⁶ ibid., 11 ex Dezember 1770, fol. 117f.

⁴⁷ ibid., 105 ex August 170, fol. 150.

⁴⁸ ibid., 5 ex Februar 1771, fol. 127.

die Aufforderung zugestellt, Stellung zu beziehen. Dieses Schreiben hatte ihn tief getroffen. In einem „Unterthänigsten Pro memoria“, datiert 18. Jänner 1771, rechtfertigt er sich:

Ein von meines Praesidenten des H[och]l[öblichen] Grafen Grasalkovics Excell[enz] mit heutiger Post erhaltenes Schreiben enthaltet gleich im Eingang folgende Worte: Constabit, quod es ordinatione Excellentissimi Domini Comitiss ab Hatzfeld Statum Fabricae Apathinensis tam activum, quam pasivum medio D[omi]no. Administratoris Kruspér praesente etiam D[omi]no Vice-Directore Weissenbach investigati, et inventari curaverim. Und zu Ende: Conscientia meas non asnitit, ut tam ingentis dispendii continuationem patiar. Submitto hodie hoc in passu acceptam relationem Sirusperianam praelibato Excell[enz] D[omi]no Comiti ab Hatzfeld cum eadem opinione.

Da ich hieraus ersehe, daß es mit aller Macht an meiner Ehre gehet, so nehmen ich meine Zuflucht abermal zu Eurer Excellenz mit der unterthänigsten Bitte: Ihrer gnädig gethannenen Zusage ingedenk zu seyn, und von allen diesen wieder die Apathiner Manufacturen und Plantagen vorgekommenen Anklagen in so lange keinen Gebrauch zu machen, bis ich mich über alles zugemuthete werde verantwortet haben. Dieses aber kann ich !: wie ich es Eurer Excellenz schon öfters vorgestellet habe:/ unmöglich ehe thun, bis ich nicht denjenigen, dem ich in meiner Abwesenheit die Obsorge der gantzen Manipulation anvertrauen mußte, nämlich den H[och]l[öblichen] Vice-Director v[on] Weissenbach hierwegen werde zur Rede gestellet habe. Zu diesem Ende schreibe ich demselben unter einstens, daß er absogleich und ohne weiteren Aufschub nacher Preßburg kommen soll.

Eurer Excellenz bekanten Gerechtigkeits Liebe läßt mich zuversichtlich hoffen, daß Sie mich unangehört nimmermehr verdamen werden. Ich wiederhole es noch einmal: wenn mich sodann meine umständlichen Relation nicht vollkommen rechtfertigen wird, so unterziehe ich mich der äussersten Strenge.

*Wolfgang von Kempelen*⁴⁹

Weissenbach wurde nach Preßburg (Bratislava) beordert. Er traf Anfang März in Gödöllő ein und berichtete dem Hofkammerpräsidenten über die Lage in Apatin. Am 13. des Monats begab er sich weiter nach Preßburg (Bratislava).⁵⁰ Kempelen und Weissenbach verfassten eigenständig ausführliche Berichte über die Lage der Tuchfabrik. Ein Antrag auf weitere 20000 Gulden Vorschuß wurde gestellt, da sich die Auftragslage trotz aller Schwierigkeiten für das kommende Jahr positiv abzeichnete und

etliche lukrative Aufträge im Wert von 40000 Gulden eingegangen waren. In einem umfassenden Bericht vom 20. April 1771 ging Kempelen jeden einzelnen Punkt des Denunzierungsschreibens durch, gab Erklärungen und Richtigstellungen über die Zeit seiner Direktion ab. Er klärte auch die Einkünfte des „gewisseen Alberth desen ambthierung umbewest“ auf: Herr Alberth war Koch, der Kempelen auf seinen Dienstreisen in die südlichen Provinzen des Königreichs Ungarn immer begleitete und eigens für ihn kochte. Diese Dienstleistung bezahlte Kempelen aus eigener Tasche. Kempelen ging in diesem Bericht so weit, dass er eine Kommission zu Revision der Fabrik an Ort und Stelle durch Sachverständige beantragte und eine Entlassung aus der Verantwortung der Direktion der Tuchfabrik erbat. Er war sich keiner Schuld bewußt, fühlte sich außerstande, unter diesen Umständen die Fabrik von Preßburg (Bratislava) aus weiter zu leiten. Beide, sowohl Weissenbach als auch Kempelen, befürworteten jedoch eine Weiterführung der Fabrik mit „... gemeinen Tüchern, Flanellen, Kotzen, Hanfleinwanden !: so nemliche den sicheren, und beständigen Debit, mithin dem allerhöchsten aerario einigen Nutzen versprechen :/ wie durch die ebenfalls schon in das grosse gekommene Krap- und Waid-Cultur weiters bey zubehalten anrathet ...“⁵¹.

Weissenbach ging in seiner Relation sehr genau auf die Situation der Manufaktur und anderen Produktionsbetrieben in Apatin ein. Er zeichnete ein sehr lebhaftes Bild über die Situation der einzelnen zugewanderten Berufsgruppen und ihrer schlechten Lebensbedingungen. Durch seine guten Kenntnisse und Einschätzung der Lage, woran es in Apatin krankte, waren seine Vorschläge zur Verbesserung praktikabel. Sie zeigten deutlich, dass er wußte, wovon er schrieb. Ein Großteil der Bewohner des Distrikts kam aus Deutschland, Lothringen und Frankreich. Sie waren Bauern, Handwerker und Tagelöhner. Die Bauern konnten sich aus eigenen Kräften ernähren, die Handwerker und Tagelöhner brauchten jedoch eine solide Basis, um ihren Lebensunterhalt zu finanzieren. Es war notwendig, dass sie in ihrem Beruf arbeiten können und auch Felder oder Gärten zugeteilt bekommen. Die Handwerker stünden finanziell schlecht da. Weissenbach forderte weiters, dass in diesem Gebiet ein verständnisvoller Verwalter eingesetzt werden sollte, der die Einwohner mit allen Mitteln unterstützt. Dies sollte auf der einen Seite darin geschehen, dass sie die nötigen Werkzeuge für ihre Berufsausübung bekommen sollten, ebenso

⁴⁹ ibid., 5 ex Februar 1771, fol. 123.

⁵⁰ ibid., 35 ex April 1771, fol. 136.

⁵¹ ibid., 57 ex Mai 1771, fol. 142.

das dazu benötigte Material und auf der anderen Seite, musste gleichzeitig für einen Absatzmarkt gesorgt werden. Er nannte als Beispiel Niederösterreich, wo mit Erfolg Neuerungen in dieser Art eingeführt wurden. Wenn dies in der Batschka (Bacica) eingeführt werden würde, hätten auch die Tagelöhner ihr Auslangen. Wichtig wäre der Anbau der Färbepflanzen Waid und Krapp, ebenso von Tabak und Hanf. Bei der Verarbeitung der Pflanzen könnten Frauen und Kinder eingesetzt werden. Dies sichere den Familien den Lebensunterhalt und bringe Geld ein. Damit würden die Kontributionsrückzahlungen gesichert sein. Die Tagelöhner hätten eine Beschäftigung in den neu angelegten Plantagegärten, bei den Handwerkern und am Feld. Nicht zu vernachlässigen wäre die Schafzucht für die benötigte Wolle. Der Anbau von Maulbeerbäumen war für die Seidenproduktion unerlässlich. Weissenbach drängte, den Bau des Waisenhauses und eines Arbeitshauses endlich zu beginnen. Würden diese von ihm vorgebrachten Punkte berücksichtigt werden, so würde der Distrikt bald einen wirtschaftlichen Aufschwung nehmen und die Leute nicht gezwungen werden, wieder abzuwandern.⁵²

Die Hofrechnungskammer wurde zur Überprüfung der Buchhaltung eingeschaltet. Beide Berichte – Kempelens als auch der von Weissenbach – wurden von der Hofkammer in Wien ausführlich geprüft. Schließlich kam man zu dem Schluß, dass dem Bericht von Weissenbach der Vorzug zu geben sei, da sein Bericht mehr Sachkenntnisse aufwies. Man ging auf den Wunsch Kempelens ein, entband ihn aus seiner Verantwortung der Direktion und registrierte, dass Kempelen auch nicht mehr geneigt sei, ein anderes derartiges Unternehmen zu leiten. Der Wunsch der Herrscherin nach mehr Produktionsstätten wurde von seiten der Hofkammer unterstrichen. Grundsätzlich sollten jene Manufakturen gefördert werden, die folgende Waren herstellten: Abba-Tücher, Leinwand aus Hanf und Flachs in jeder Qualitätstufe und Webart, Strickwaren, Flor, halbbaumwollene Gewebe und Halbleinen für Kopfbinden, Hand- und Vortücher, Lederwaren. Zu diesem Behufe sollte das Gebiet der Marmarosch besichtigt werden und Standorte für diese Produktionszweige gesucht werden. Ein in der Materie kundiger Beamte sollte diese Aufgabe übernehmen. Vorschusszahlungen bei Manufaktursgründungen wären ohneweiteres möglich. Bereits bestehende Manufakturen in der Batschka (Bacica) müssen erhalten bleiben. Weiters wurde Weissenbach in seiner Position als Direktor der

Apatiner Manufaktur bestätigt. Man fand, dass Weissenbach der geeignete Mann mit dem nötigen Wissen war, dem man vertrauen konnte. Er wurde in den Hofratsstand erhoben und bei der ungarischen Hofkammer fest angestellt. Der Arbeitsplatz war Apatin. Sein bisheriges jährliches Einkommen wurde von 600 auf 1500 Gulden aufgestockt, jedoch Diäten für Dienstreisen nach Pressburg und Wien musste er von diesem Gehalt bestreiten. Der Vorschuss von 20000 Gulden für die Weiterführung der Produktion in Apatin wurde genehmigt. Ob dieses Geld auch für den geplanten Bau der Färberei, dem Depositorium und den neuen Fertigungsräumlichkeiten verwendet werden sollte, wollte man erst nach gründlicher Diskussion entscheiden.⁵³

Trotz der Denunzierung und der Probleme in Apatin schien man von Seiten der Hofkammer Kempelen das Vertrauen in die Rechtmäßigkeit seiner Arbeit nicht verloren zu haben. Kempelen wurde nochmals aufgefordert eine Stellungnahme abzugeben, warum er zu einer Weiterführung der Fabrik anrate. Seine Äusserung dazu im folgenden Wortlaut:

Hochlöbliche Kaiserliche auch Kaiserlich Königliche Hof-Kammer!

Mittels eines unter den 17ten dieses Monats an mich erlassenen Gnädigen Hof-Decrets hat Eine Hochlöbliche Kaiserliche auch Kaiserlich=, Königliche-Hof=Kammer meine ferneren Äusserung und respective Ausweisung anverlangt: was ich zur Fortsetzung der Apaphthiner Manufacturen und Plantagen für einen Vorschuß und Personale allenfalls erforderlich zu seyn erachte, feners wie das Aerarium aus sothanen Fundo sowohl die Bestreitung der jährlichen Besoldungen, als auch der als einen richtigen Eingang angegebenen 4 p[ro]Cento Interessen anhoffen könne?

In dessen schuldiger Befolgung habe ich daher hiermit meine unmaßgebliche Meinung folgender massen unterthänigst vorzutragen.

Der Vorschuß welchen zur Fortsetzung besagter Manufacturen, und Plantagen nöthig wäre, läßt sich so genau nicht bestimmen, weil es von dem abhänget, in wie fern man solche zu erweitern gedenket. Ja sogar auch in Ansehung dieser Erweiterung läßt sich nichts bestimmtes angeben, weil man sich erst nach der Anzahl der Handwerksleute, und anderen Arbeitern, die zu beschäftigen die Hauptabsicht ist, richten muß. Alles, was ich daher an Ansehung des künftig nöthigen Vorschusses vorschlagen kann, wird nun immer als beyläufig zu verstehen seyn.

Ich habe zwar in meiner Haupt=Relation sub Cc ein Verzeichniß der Waaren=Bestellungen, welche

⁵² ibid., 17 ex Oktober 1771, fol. 187–203.

⁵³ ibid., 110 ex Juni 1771, fol. 144f.

für Anno 1771 gemacht worden sind, und über 40 m[ille] fl.[orinos-Gulden] betragen, beygelegt. Allein dieses that ich nur zum beweiß, daß es an einem genugamen Absatz der allsort zu erzeugenden Waaren nie fehlen würde. Ich wolte aber dadurch keines wegs sagen, daß diese Waaren auch alle sogleich in einem Jahre verfertiget werden könnten. Also kann ich auch diese Bestellungen nicht zur Richtschnur nehmen, sondern es muß bloß die folge der Zeit zeigen, wie weit man es wird bringen könne. Unterdessen aber will ich folgende beyläuffige Calculation machen:

Man setze, daß in Zukunft Sechs Stühle in der Tuchmanufactur bestehen sollen. Diese erfordern ausser dem bereits vorhandenen Werkzeug laut eines mir von dem Herrn Commerciens-Rath und Vice-Director v.[on] Weissenbach übergebenen hier in Abschrift beyliegenden Aufsatzes ein Capital von 15000 fl.[orinos-Gulden].

Zur Einlösung und gänzlichen zubereitung der groben Bauern=Tücher, und Kotzen dürften erforderlich seyn beyläufig

8000 fl

Zur Leinwand Manipulation

6000 fl

Auf den Krappbau

3000 fl

Auf den Waidbau

4000 fl

Auf die noch erforderliche Gebäude

Requisiten und Maschinen

4000 fl

Zusammen also

40000 fl

Nun ist vermög meiner Relation der Activ-Stand der Apathiner Tuchmanufacturen, und Plantagen mit Ende Decembris gewesen 20920 fl.[orinos-Gulden] Ich rechne aber, daß sich dem auf besoldungen beyläufig die 920 fl.[orinos-Gulden] aufgegangen sind, so verbleiben noch 20000 fl.[orinos-Gulden] folglich wäre zur Erzäugung der oben angetragenen 40 m[ille] fl.[Gulden] noch ein neuer Vorschuß nöthig von 20 m[ille] fl.[orinos-Gulden]

Welches meine geringen Ermessens zur Einreichung eines so wichtigen Endzweckes, als da die Subsistenz so viele 1000 Menschen, und überhaupt die Einführung der Industrie, und Vermehrung des Nahrung Standes ist, für das allerhöchste Aerarium um so weniger bedächtlich scheinen kann, als viele Privat-Herrschaften zur Erreichung des nämlichen Endzweckes ohne Vergleich mehr angewendet haben, und das Aerarium noch den Vortheil zum voraus hat, das dasselbe durch die bisher angestellten Proben, so wie es aus meiner Relation durchaus erhellet, gegen künftigen Verlust gesichert ist. Besagter neuer Vorschuß dürfte auch nicht sogleich auf einmal abgereicht, sondern nur immer so viel, als der Herr Vice-Director nöthig finden würde, verabfolget werden. Und es wäre schon genug wenn man nur auf einen bestimmten Fundum immer sichere Rechnung machen könnte.

In Betref des Personalis wäre folgendes meiner unmaßgeblichen Relation bereits unterthänigst, und wie ich glaube, gründlich dargethan habe, daß ich die fernere Direction dieses Geschäfts besonders wenn es künftig in das Größere getrieben werden sollte, nicht mehr fortführen könne, so wird es vor allem nöthig seyn, einen anderen Director gnädigst zu benennen. Hierzu wüßte ich niemanden Tauglicheren, und der hierzu mehr Industrie, folglich Anspruch hätte, als der sich bisher so rühmlich verwendende, und hierin falls die beste Einsicht habende Herr Commerciens-Rath v.[on] Weissenbach. Jedoch damit derselbe sowohl das nöthige Ansehen habe, folglich den höchsten Dienst desto besser befördern könne, als auch in den Stand gesetzt werde, seine zuerstattende Relationen bey der Stelle selbst vorzutragen, so scheint mir nöthig zu seyn demselben den Character eines wirklichen Rathes beyzulegen. Dessen Besoldung müßte billig auch seiner beschwerlichen, und überhäften Arbeit mehr als bisher angemessen seyn, und erachtete ich daher, daß solche festgesetzt werden könnte mit jährlichen 1500 fl.[orinos-Gulden].

Ferners wäre ein Cassier und zugleich Rechnungsführer anzustellen,

nebst frey Quartier mit jährlichen 300 fl

Ein Factor, der die Materialien Einzunehmen, zu verwahren,

und wieder auszugeben hätte mitjährlichen 250 fl

Und ein Schreiber mit 150 fl

Also würde der ganze Personal=Stand betragen

2200 fl

Die übrigen bey diesem Manufacturen, und Plantagen nöthigen Leute, als Meister, Gesellen, und andere Handarbeiter, derer Anzahl auch dem Verhältnisse der mehreren, oder weniger Arbeit bald vermehret, bald vermünderet werden muß, können nicht zu den fixen Personal Stand gerechnet werden, und sind dieselben ohnehin bey der Calculation eines jeden Artickels in Anschlag gebracht worden. Hier habe ich nur noch hinzusetzen, daß die Wahl aller bey diesem Werke in was immer für einen Qualität anzustellenden Individuorum dem künftigen Herrn Director zu überlassen wäre, damit derselbe im Stande seye sich mir Leuten zu versehen, auf derer Treue und Geschicklichkeit er sich verlassen kann.

Was endlich die über die Besoldungen noch abzufallenden Interessen von jährlichen 4 p[ro]Cent anbelanget, so berühre ich mich in Ansehung der Tuchmanufactur auf die oben anverwahrte Beylage, in Ansehung der Kotzen, und Hanfleinwand wird der Herr Vice-Director, der hiermit bereits manche Versuche angestrebet hat, ebenfalls auf allmaligens Verlangen eine zuverlässige Calculation vorlegen können. Wegen der Waid= und Krappbaues aber beziehe ich mich

auf meine Relation, allwo ich bey einem jeden Artikel gezeiget habe, daß nicht nur 4 p[ro]Centto sondern noch weit mehr Nutzen zu hoffen ist. Ein Artickel, der etwas mehr abwirft, wird sodann den Schwächeren übertragen, und alle zusammen gewonnenen werden den Nutzen verschaffen müssen. Dieser aber kann sich nicht sogleich die ersten Jahre zwingen. Es wird genug seyn, wenn das Capital nur immer unvermündert, und ganz bleibet, ohne daß man über die Besoldungen auch noch eines Interesse verlange. Besonders aber wird die Besoldung des Directors aus einem anderen Fundo bestritten werden müsse. Wann sodann einmal alles eingereicht, und in vollem Gange, besonders aber die Plantagen erweitert seyn werde, so bin ich der unterthänigsten Meinung, daß aus dem Nutzen, den alle diese Gegenstände abwerfen werden, nicht nur allein alle Besoldungen sollen bestritten werden können, sondern nebst den 4 p[ro]Centi Interesse auch noch ein weiterer Nutzen unausbleiblich erfolgen wird.

*Womit ich mich zu Hohen Gnade unterthänigst empfehle, und mit der schuldigsten Ehrfurcht ersterbe
Einer Hochlöblichen, Kaiserlichen auch Kaiserlich Königlichen Hof=Kammer*

*unterthänigster Wolfgang v.[on] Kempelen
Pres[s]burg den 31 May 1771⁵⁴*

Noch im Sommer machte sich eine vierköpfige Sachverständigenkommission auf den Weg nach Apatin um einen Lokalausweis vorzunehmen. Der Kostenvoranschlag für zwei Sachverständige aus Böhmen bzw. Mähren, einem Revisor mit seinem Accessisten für Reisespesen, Taggeld und dem Arbeitsaufwand betrug 1295 Gulden. Davon entfielen 40 Gulden Reisespesen für zwei Beamte von ihrem Arbeitsort nach Wien, von Wien nach Apatin wurden 77 Gulden veranschlagt. Die Reisespesen beinhalteten das 38 malige Wechseln der Postpferde, inklusive Schmier- und Trinkgelder für die Kutscher. Der gleiche Betrag wurde für die Rückreise berechnet. Man nahm an, dass diese beiden Sachverständigen zwei Monte mit ihrem Auftrag in Apatin beschäftigt sein werden. Bei einem Taggeld von zwei Gulden ergab sich eine Summe von 240 Gulden. Zusätzlich musste ein Revisor mit seinem Accessisten die Rechnungen prüfen. Für diese Arbeit wurden drei Monate berechnet, was einen Aufwand von 360 Gulden für den Revisor – er erhielt vier Gulden täglich und 210 Gulden für den Accessisten ausmachte. Der Aufwand für den Accessisten wurde mit zwei Gulden täglich berechnet. Drei Postpferde für die beiden Männer bis Apatin und wieder zurück nach Wien: 231 Gulden. Da die Beamten in der

Batschka (Bacica) für ihre Überprüfung womöglich mehrere Ort aufsuchen mussten und dafür wieder Reisegeld benötigten, nahm man eine Pauschalsumme von zusätzlichen 20 Gulden an.⁵⁵

Im August kehrte die Kommission wieder nach Wien zurück und verfasste einen ausführlichen Bericht über die vorgenommene Revision.⁵⁶ Als Grundlage dienten die beiden abgefassten Berichte von Weissenbach und von Kempelen und die Berichte des Hofkammerpräsidenten Grassalkovich. Grundsätzlich wurde alles so vorgefunden, wie es in den Schriften berichtet wurde. Bemängelt wurde von der Kommission, warum Kempelen solange zugewartet hatte und nicht sofort Stredula entlassen und Meldung über die prekäre Situation gemacht habe. Was wäre geschehen, wenn er Weissenbach nicht gekannt hätte? Die Qualität der in Apatin gefertigten Stoffe wurde als sehr gut eingestuft. Was die Monturstoffe betraf, befand die Kommission, dass sie eine bessere Güte aufwiesen als die in Stockerau gefertigten. Weiters wurde bemängelt, dass die Tuchwalkerei mit sieben bis acht Stunden Transportweg viel zu weit von Apatin entfernt sei. Was die Arbeit und der daraus resultierenden Ertrag der Plantagegärten, des Krapp- und Waidanbaus betraf, stimmte man mit den Berichten und den Entscheidungen, die getroffen wurden, überein. Man gab jedoch zu bedenken, dass eine übermäßig große Produktion der Färbepflanzen Schaden in anderen Teilen der Monarchie hervorrufen könnte, da sie einen Preisverfall zufolge haben könnte und niemand mehr Gewinne erzielen werden wird. Im übrigen riet die Kommission dazu, die von Kempelen und Weissenbach beantragten 20000 Gulden aus der Universal Kameralkassa als Vorschuß zu gewähren, da Rechnungen an diverse Lieferanten zu bezahlen wären und auch die Arbeiter seit langen keinen Lohn erhalten hatten und unter erbärmlichen Umständen leben mussten. Denn wie sich durch die Überprüfung herausstellte, kamen diverse Gelder, um die angesucht wurde, in Apatin nie zur Auszahlung, da sie dort nie eingelangt waren. Weissenbach sei die Direktion komplett zu übertragen.

Da aufgrund der misslichen Umstände die Beschäftigten der Tuchmanufaktur von Apatin und Umgebung keine Arbeit hatten und der Wasserschaden vom Vorjahr noch nicht behoben war, beantragte Weissenbach vorerst einen Vorschuß von 5000 Gulden, um Rohstoffe einzukaufen, damit die Leute den Winter über diese verarbeiten konnten und das Notwendigste zum Überleben hatten.

⁵⁴ *ibid.*, 87 ex September 1772, fol. 268–273.

⁵⁵ *ibid.*, 105 ex August 1771, fol. 156.

⁵⁶ *ibid.*, 105 ex August 1771, fol 158–174.

Maria Theresia wurde über das Kommissionsprotokoll und die verschiedenen Vorschläge Bericht erstattet. Danach entschied sie am 13. September 1771:

Ich will dermalen noch die 5000 fl. [orinos-Gulden] verwilligen, damit das Werk nicht auf einmal eingehen, und die Arbeitskräfte diesen Winter hindurch noch einen Verdienst dabey finden mögen. Für das künftige ist diese Fabrique gänzlich an den Grassalkovics anzuweisen, derselbe wird nach genommener Einsicht erlauben: ob schon mit Bestand auf weiteres fortgesetzt werden könne, wie er dann auch dafür zu sorgen hat, damit den Arbeits-Leuten, wenn allenfalls gleichwohl die farbique aufgelassen werden sollte, die anderweite Gelegenheit zum Nahrungs Verdienst verschafft werde.⁵⁷

7. Sechste Phase: Das unausweichliche Ende 1771

Am 1. Oktober 1771 wurde in einer Sitzung unter dem Vorsitz von Graf Pálffy der Präsident der Ungarischen Hofkammer Grassalkovich indirekt davor gewarnt, die Apatiner Tuchfabrik zu schließen. Grassalkovich hatte einige Jahre zuvor in Hatvan ebenfalls eine tucherzeugende Fabrik gegründet, die sehr bald mit Gewinn arbeitete. Für Grassalkovich war die Apatiner Fabrik eine Konkurrenz, die er nicht brauchen konnte. Die Befürchtungen der Wiener Hofkammer gingen auch dahin, dass die Leute aus diesem Gebiet abwandern oder, wenn sie blieben, verelenden würden:

... und erachtet man dießorts ohne gehorsamster Maaßgaab, daß einer Seits das Institutum wiederholter Fabrique zu Apathin, wenn selbes ordnungsgemäß wieder fortgesetzt werden, nicht allein den alda mit dem Feld-Bau sich nicht beschäftigenden Colonisten eine Nahrung verschaffen, sondern auch die agricultura in einen besseren Stand versetzen werde, welche dermalen aus Mangel des Verkehrs sehr mittelmäßig gepflogen wird, anderer Seits auch der Graf v.[on] Grassalkovics über das Schicksal des eröffneten Apathiner Instituti den Ausspruch zu machen, in einer nicht geringeren Verlegenheit sich befinden müßte, theils weil Derselbe in seinem Markt Hatván vor einigen Jahren eine eigene Tuch fabrique angeleget hat, welche dem Vernehmen nach schon in einem ziemlich guten Flor sich befindet, theils aber weil der Graf Grassalkovics zur ferneren Beibehaltung des Apathiner Instituti, wenn Er solches bloß in linea Camerali betrachtet noch keinen klaren Nutzen mithin keinen hinlänglichen Beweggrund sehen würde.⁵⁸

Grassalkovich ließ sich aber von keiner dieser Bemerkung beeinflussen und traf seine Entscheidung. Kruspér und Weissenbach wurden aufgefordert, eine endgültige Bilanz der Tuchmanufaktur zu erstellen, was auch am 13. November 1771 geschah.⁵⁹ Am 5. Dezember 1771 erklärt er die Fabrik für aufgelassen.

In der ersten Hälfte des darauffolgenden Jahres 1772 wurden restlichen Schritte unternommen, um das bestehende Inventar und den Materialvorrat zu veräußern. Weissenbach und Kruspér wurden nochmals von der Hofkammer in Wien aufgefordert, ihre Meinungen und Vorschläge dazu abzugeben.

Weissenbach wollte trotz Auflösung der kamealistischen Fabrik Teile der Produktion, die sich als vorteilhaft herausgestellt hatten, weiter beibehalten. In einem Schriftstück, datiert 20. Mai 1772, legte er die Gründe dar, warum weitergearbeitet werden sollte. Mit ein Auslöser, warum diese Manufaktur in Schwierigkeiten geraten war, war, dass die in der Gegend produzierte Wolle eine schlechter Qualität aufwies, keine geeigneten Arbeitskräfte – im Speziellen tüchtige Gesellen, vorhanden waren und der Absatz der gefertigten Ware in diesem Landstrich kaum möglich war. Da die hier angesiedelten deutschen Familien für ihren Lebensunterhalt Geld verdienen mussten, bemühte er – Weissenbach sich, jene Gewebe herstellen zu lassen, die die Menschen auch benötigten nämlich: Flanell, Kotzen, Leinwand und Hanfprodukte. Flanell und Kotzen wären am leichtesten zu produzieren, denn das dazu verwendete grobe Grundmaterial könnte jede alte Frau und jedes Kind spinnen. Die Kleidung der Siedler bestünde hauptsächlich aus Flanell und „Gepemek-Tuch“. Hanf gedeihe in dieser Gegend höchst zufriedenstellend. Die Verarbeitung dieser Pflanze zu einer guten Leinwand und der Verkauf dieses Gewebes würde auch Gewinn abwerfen. 1770 befanden sich in den 12 Ortschaften des Distrikts unter den 490 Handwerkern 131 Leinenweber. Das Hanf- und Wergverspinnen wäre leicht zu erlernen. Was die Auftragslage im Jahr 1770 betraf, so war sie positiv: Herr Buchholz aus Temeschwar (Timișoara) bestellte 4000 Stück Kotzen, Amico Mayr – ebenfalls aus Temeschwar (Timișoara), 2000 Stück Kotzen und 2000 Stück Leinwand, ein Kaufmann aus Neusatz 2000 Stück Kotzen und 200 Stück Leinwand. Man sah mit Zuversicht in die Zukunft, denn man war gewillt mehr als die erfolgten Bestellungen zu produzieren. Der Verkauf der Ware hätte dem Aerar und der Bevölkerung einen Nutzen eingebracht.

⁵⁷ ibid., 17 ex Oktober 1771, fol. 216–227.

⁵⁸ ibid., 76 ex Oktober 1771, fol. 23f.

⁵⁹ ibid., 62 ex April 1772, fol. 248.

Da die Bestellungen weiter aufrecht seien, bitte er – Weissenbach, mit der Produktion beginnen zu können, denn es wäre auch an der Zeit, Vorkehrungen zu treffen, damit die kommende Winterszeit gleich zum Spinnen der Grundmaterialien für die Produktion im nächsten Jahr ausgenutzt werden könnte. Er ersuchte, den Plantagegarten nebst der Mühle zu belassen, denn die Maulbeerbaum-Pflanzungen würden fortgesetzt werden. Da er mit 5. Dezember 1771 den Befehl erhielt, die Manufaktur sofort zu schliessen, habe er die 5000 Gulden nicht mehr behoben. Was die Arbeiter der Manufaktur und der Plantage betraf, so wurden sie bis Ende März bezahlt und danach entlassen. Er fügte hinzu, dass es keinerlei Klagen von seiten der Betroffenen gab. Hofkammerrat und Administrator Kruspér de Varbo wäre ihm mit Rat und Tat zur Seite gestanden.⁶⁰

Ebenfalls mit Datum 20. Mai 1772 legte Julius von Weissenbach einen Bericht vor, was mit den

in Apatin angestellten Arbeitern geschehen war. Es war ihm gelungen, alle verbliebenen Leute anderweitig unterzubringen, sodass sie ihr Auskommen hatten. Auch Herr von Eysberg hatte seinen Gehalt und das Deputat ausbezahlt bekommen.⁶¹ Weissenbach veranlasste, dass die restlichen Webstühle an jene Weber verschenkt wurden, die eigenständig weiter arbeiten wollten. Ein Großteil des Mobiliars und Materials wurde nach Hatván transportiert. Die errichteten neuen Fabriksgebäuden wurden in späterer Folge zu Wohnungen für Beamte umgebaut.

Nachtrag: Aus Kameralgeldern wurde zur Zeit der Manufaktursgründung in Apatin auch ein Brauhaus im Ort errichtet, das nach Fertigstellung verpachtet wurde. Diesem war mehr Glück beschieden. Erst Mitte der 1930er Jahre wurde es aufgelassen und die Räumlichkeiten zu einer Fabrik umgestaltet.

⁶⁰ *ibid.*, 113 ex August 1772, fol. 29f.

⁶¹ *ibid.*, fol. 30f.

PREMISELE, GENEZA ȘI EVOLUȚIA PRESEI DE LIMBĂ GERMANĂ DIN BANAT ÎNTRE ANII 1771–1867

Ciprian Glăvan*

Keywords: *Press, German language, Banat.*
Cuvinte cheie: *presă, limbă germană, Banat.*
Schlüsselwörter: *Presse, deutsche Sprache, Banat.*

The Genesis and Development of German Language Newspapers in Banat. 1771–1867

(Abstract)

The most important German language press centers in the Hungarian part of the Habsburg Empire were Pest, Buda, Bratislava and Timișoara. During the imperial administration of the Banat region, censorship of the press was done by the local Superior of the Jesuit order. After the dissolution of this monastic order, censorship became the responsibility of a counselor of the Town Hall and in the period 1789–1848 it was done by the manager of the Piarist gymnasium.

On the 18th of April 1771 the first issue of “*Temeswarer Nachrichten*”, the oldest newspaper of the Banat, was published in Timișoara. The first newspapers of the Banat region survived only a short time. The newspaper “*Temeswarer Wochenblatt*”, first issued in 1831, was the first newspaper to appear for a longer period of time. Publication ceased only in the summer of 1849, due to the siege of Timișoara by the Hungarian revolutionary army. The first issue of the “*Temeswarer Wochenblatt*”, which had the inscription “Mit Pressefreiheit”, appeared on 25 March 1848 and is part of the history collection of the Banat Museum, Timișoara.

After the end of the 1848–1849 revolution, the German language press of the Banat region expanded. The most important newspaper of the region, “*Temeswarer Zeitung*” was published for the first time in January 1852 and appeared almost continuously as a daily newspaper until 1949. The neoabsolutist period, after the end of the 1848–1849 revolution, also marks the establishment of the first Banat printing presses outside of Timișoara and the publishing of the first Banat newspapers in the Serbian, Hungarian and Romanian language.

Printre precursorii ziarului modern s-au numărat în secolele XV–XVII așa-numitele „*Neue Zeitungen*”. Acestea aveau o apariție neregulată și nu aveau legătură unele cu altele, singurul lor scop fiind acela de a comunica știri. Până la sfârșitul secolului al XVI-lea numărul acestora a crescut continuu.

Primul ziar în sensul modern al cuvântului, „*Relation aller fürnemmen und gedenckwürdigen Historien*”, a apărut la Strasbourg în toamna anului 1605, fiind editat de Johann Carolus. Apariția acestui ziar marchează începutul unei adevărate revoluții în acest domeniu. Ținând cont de interesul suscitât de acest nou mediu de comunicare, el va cunoaște o dezvoltare spectaculoasă¹.

Cel mai vechi ziar care a apărut la Viena, „*Ordinari Zeitung*”, a apărut la tipografia lui

Matthäus Formica. Începând cu august 1622 apar, în calitate de publicații oficiale ale Curții, așa-numitele „*Ordentliche Zeitungen*”. În luna august a anului 1703 își începe existența „*Wienerische Diarium*”, precursorul ziarului „*Wiener Zeitung*”, care a apărut sub acest nume din 1780 până în prezent, fiind astfel cea mai veche publicație din lume cu apariție continuă până în zilele noastre². Printre factorii socio-structurali care au impulsivat dezvoltarea presei în Imperiul Habsburgic se remarcă gradul de urbanizare, dar și alte elemente cum ar fi alfabetizarea, industrializarea și puterea de cumpărare a populației. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea știrile de interes local încep să ocupe un loc tot mai important și să se bucure de un interes crescând din partea publicului cititor.

Cele mai importante centre ale presei de limbă germană erau Pesta, Buda, Timișoara și

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ H. Böning, *Zeitung und Aufklärung, in 400 Jahre Zeitung. Die Entwicklung der Tagespresse im internationalen Kontext*, Ed. Lumière, Bremen (2008), 290–291.

² Th. Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, MANZ'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien (2004), 54.

Bratislava. Aceasta din urmă era situată în afara spațiului de colonizare a șvabilor dunăreni, iar importanța ei pentru presa de limbă germană se explică în primul rând prin apropierea de Viena³. Cel mai vechi ziar de limbă germană din Ungaria a fost „*Pressburger Zeitung*” apărut începând cu 14 iulie 1764. În timpul războaielor napoleoniene au apărut mai multe ziare care însă nu s-au dovedit a fi durabile din punct de vedere al apariției. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Ungaria și-a câștigat renumele de refugiu liberal, acest fapt datorându-se probabil mai puțin legilor în vigoare și într-o măsură mai mare atitudinii mai permissive a autorităților comitatului. În timpul revoluției de la 1848–1849 se constată o creștere puternică, dar efemeră a numărului produselor de presă. După sfârșitul revoluției, în condițiile instaurării regimului neoabsolutist și a măsurilor de cenzură strictă, dezvoltarea presei cunoaște o recesiune în acest domeniu, situația schimbându-se după mijlocul deceniului al șaselea. Tendința de creștere a numărului de ziare în limba germană continuă cu o intensitate diferită până la sfârșitul monarhiei dualiste⁴.

Regimul cenzurii din Banat până în anul 1867

În perioada în care Banatul s-a aflat sub administrare austriacă directă, problemele legate de cenzură erau subordonate Administrației Țării Banatului. Cenzorul era superiorul iezuit Ernst Neumann. După dizolvarea ordinului, de acest aspect se ocupa consiliul orășenesc, care numea un funcționar drept cenzor. Această responsabilitate a fost preluată începând cu anul 1789 de către directorul Gimnaziului Piarist, după ce ordinul piarist se mutase de la Sântana la Timișoara cu un an mai devreme. Tradiția – care prevedea ca directorul Gimnaziului Piarist să fie și cenzor – s-a păstrat până în 1848.

Legea privind cenzura emisă de Curtea de la Viena pe 14 septembrie 1810 a fost introdusă și în Ungaria, deoarece se dorea funcționarea ei după aceleași principii atât în partea austriacă, cât și în cea ungară a imperiului. Piaristii sprijineau cauza națională maghiară, lucru reflectat de altfel și în introducerea limbii maghiare ca limbă de predare

pe lângă limba latină (1791). În acest spirit a fost aplicată legea de către cenzorul piarist, astfel că în perioada anterioară revoluției de la 1848 cenzura nu a fost atât de strictă în Banat precum în alte părți ale Imperiului.

Primul ziar din Timișoara care a apărut fără a fi cenzurat a fost „*Temeswarer Wochenblatt*” din 25 martie 1848, în care scria cu litere mari „mit Pressefreiheit”. Adunarea populară din 16 martie 1848 a decretat libertatea presei pe teritoriul comitatului Timiș⁵. Odată cu introducerea stării de asediu în octombrie 1848, a fost interzisă apariția ziarelor cu excepția „*Temeswarer Wochenblatt*”, care avea în acel moment din nou o orientare pro-austriacă.

După sfârșitul revoluției, prin patentă dată de Franz Josef în 19 noiembrie 1849 s-au desființat comitatele Timiș, Torontal, Bacica și Caraș, luând ființă o nouă unitate administrativă, independentă de Ungaria, sub denumirea de Voivodina sârbească și Banatul timișan. Această provincie avea capitala la Timișoara și era subordonată direct autorității centrale de la Viena. În cadrul noii provincii, problemele presei erau reglementate de autoritățile provinciei. De monitorizarea presei se ocupa poliția, aceasta intervenind cu severitate în cazul încălcării prevederilor stabilite prin legea presei. Acest sistem represiv al cenzurii a încetat odată cu reîncorporarea Banatului la Ungaria în 1860, când presa a fost din nou supusă controlului autorităților comitatului și legislației din Ungaria.

Începuturile și evoluția tipografiilor și a presei de limbă germană din Banat până în anul 1867

La începutul celei de-a doua jumătăți a secolului XVIII, situația din Banat era caracterizată printr-o ascensiune economică, demografică și spirituală, chiar dacă, așa cum arată și observațiile făcute de suveranul Iosif al II-lea în timpul călătoriilor sale prin Banat, existau încă deficiențe în multe domenii. Din această perioadă datează și primii pași făcuți în procesul de apariție și dezvoltare a presei în Banat. Până la apariția primului ziar local, în Timișoara erau citite îndeosebi ziare venite de la Viena și mai apoi de la Bratislava și Pesta. Chiar dacă nu au cunoscut o răspândire prea mare, deoarece cititorii acestor ziare se recrutau dintr-o pătură foarte restrânsă compusă din funcționari ai administrației și ofițeri din Timișoara, nu poate fi contestat rolul lor de

³ A. Tafferner, *Der Donauschwabe und seine Presse*, în *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil*, Gerhardswerk, Stuttgart (1969), 183.

⁴ L. Höbelt, *Die deutsche Presselandschaft*, în H. Rumpler/P. Urbanitsch (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien (2006), 1819.

⁵ I. Berkeszi, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. Történelmi és Régészeti Értesítő*, Timișoara, 1899, 43.

modele. Pe măsură ce burghezia cunoaște o ascensiune economică și socială, crește și numărul cititorilor acestor ziare, care se regăseau în cele mai bune cafenele și în cazinoul orașului⁶. În perioada care a premers cu câțiva ani apariția primului ziar local, aceste ziare și-au câștigat un public care le-a rămas fidel și după apariția primelor produse locale de presă.

Primul care a solicitat în anul 1758 permisiunea din partea administrației Banatului de a deschide o tipografie în Timișoara a fost Josef Schotter. Această cerere a fost însă respinsă fără indicarea unui motiv⁷. O nouă încercare de a înființa o tipografie a fost făcută în anul 1766. De data aceasta au existat doi tipografi care și-au înaintat cererile către Administrația Țării Banatului. Primul dintre ei era Anton Kolb din Buda, care avea recomandări bune și era preferat de magistratul orașului, iar cel de-al doilea era o calfă de tipograf din Sibiu. În luna august 1766 magistratul a adus la cunoștința celor doi solicitanți decizia Curții conform căreia nu i se acorda niciunui dintre ei dreptul de a deschide o tipografie. Chiar dacă au fost respinse, aceste cereri au importanța lor în apariția și dezvoltarea tipografiilor din Banat, aducând în atenția Banatului și a Curții de la Viena necesitatea deschiderii unei tipografii în Banat.

Impulsul decisiv pentru deschiderea unei tipografii în Timișoara a venit în timpul vizitei efectuate de către împăratul Iosif al II-lea în anul 1768 în Banat. În timpul acestei vizite, Iosif al II-lea a observat că populația de religie ortodoxă din provincie își procura cărțile religioase din exteriorul imperiului. Acest lucru nu era pe placul viitorului suveran, deoarece, pe de o parte, în acest fel erau cheltuiți bani care ajungeau în exteriorul țării, iar pe de altă parte, prin intermediul cărților importate, supușii ortodocși din Banat erau expuși influenței rusești. În raportul adresat împărătesei Maria Terezia, Iosif al II-lea îi atrăgea atenția asupra acestei situații și propunea deschiderea unei tipografii în Timișoara, unde să poate fi tipărite cărți în toate limbile⁸. La aceasta se adaugă și raportul juristului român Daniel Lazarini, care în cadrul cercetărilor sale referitoare la sistemul de învățământ al românilor din provincie și la posibilități de ridicare a calității acestuia, recomandă cu

stringență fondarea unei tipografii și tipărirea unor manuale în limba română.

Ținând cont de raportul lui Iosif al II-lea, Maria Terezia a trimis Administrației Țării o Instrucțiune detaliată prin intermediul căreia îi cerea să identifice un ofertant, care să ridice pe cheltuiala proprie și fără contribuția erarului o tipografie în care să fie tipărite atât cărți în limba germană, cât și în limba română și sârbă. La scurt timp după emiterea acestei instrucțiuni au fost primite trei oferte din partea lui Franz Patzko, factor la tipografia din Bratislava, Johann Thomas Edler von Trattner, tipograf la Curtea imperială și a lui Josef Edler von Kürzbock de la tipografia universității. În timpul desfășurării acestor negocieri la Viena, la Carloviț, în cadrul congresului sârbesc care se desfășura aici, s-a luat decizia de înființare a unei tipografii ilirice. Împărăteasa a fost de acord cu înființarea acestei tipografii cu mențiunea că ea va fi înființată la Viena și va fi pusă sub supravegherea Deputației aulice ilirice. Privilegiul de a înființa această tipografie l-a obținut în cele din urmă Josef Edler von Kürzbock, o copie a acestui privilegiu fiind trimisă pe 9 iunie 1770 Administrației Țării Banatului⁹.

În aceste condiții au continuat negocierile pentru înființarea unei tipografii la Timișoara. În contextul în care condițiile solicitate de Franz Patzko erau exagerate și nu puteau fi acceptate de către Administrația bănățeană, contele Hatzfeld a adus în atenția Curții alți doi ofertanți, care puneau condiții mai acceptabile și cereau un avans mai mic. Aceste oferte au fost primite din partea tipografului orădean Johann Konrad Heinrich Heller și a tipografului Matthäus Joseph Heimerl, care se afla deja în Timișoara. Din motive financiare, dar și din rațiuni de calitate, contele Hatzfeld a recomandat acordarea privilegiului lui Matthäus Heimerl. În scopul amenajării unei tipografii, lui Heimerl i-a fost atribuită din partea erarului așa numita „vechea casă a mătăsii” din cartierul Fabric. Odată cu acordarea privilegiului și atribuirea unui sediu pentru tipografie erau create toate condițiile premergătoare apariției primului ziar din Banat.

Primul număr al ziarului „*Temeswarer Nachrichten*” a apărut la 18 aprilie 1771, acesta fiind primul ziar din Banat și de pe teritoriul actual al României. Ziarul a avut o apariție săptămânală, 4 pagini, 2 coloane pe pagină și o dată la două săptămâni cuprindea suplimentul „*Anhang zu den Temeswarer Nachrichten*”, de 2 până la 4 pagini¹⁰. Prețul acestuia era de maximum 2 creițari. Atât

⁶ L. Hoffmann, *Die Wirtshäuser Temesvars*, Timișoara (1923), 42.

⁷ F. Milleker, *Geschichte des Buchdruckes und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Verlag der Artistischen Anstalt I.E. Kirchners Witwe in Vrsac, Belackva (1926), 4.

⁸ J. Wüst, *Die Anfänge des Buchdruckes und des Pressewesens im Banat*, Wien (1954), 45–47.

⁹ *Ibidem*, 48–50.

¹⁰ „*Temeswarer Nachrichten*” – Hofkammerarchiv, Banater Akten, Rote Nr. 73, Fasz. 1 (1770/78) fol. 652–684.

prin pagina de titlu, cât și prin calitatea tipăriturii, ziarul avea un aspect modern pentru timpul său.

Pe lângă extrasele din ziarele vieneze, ziarul cuprindea știri de importanță locală. Un loc important în cadrul acestora îl ocupau decrete ale Administrației Țării Banatului sau prețurile produselor comercializate la târgurile săptămânale. Tot în paginile ziarului își găseau locul anunțuri privitoare la licitații și rubrica în care erau scoase la vânzare cărți și diverse obiecte de către editor sau diverse persoane private. În suplimentul, care apărea periodic, își găseau locul contribuții cu scop educativ (de exemplu, privitoare la creșterea viermilor de mătase), dar și o dizertație privitoare la istoria Banatului, de o surprinzătoare acuratețe¹¹. Din „*Temeswarer Nachrichten*” s-au păstrat 13 numere, o apariție ulterioară numărului din data de 11 iulie 1771 a ziarului nefiind atestată, în pofida acordului suveranului Iosif al II-lea pentru continuarea apariției acestuia. După încorporarea Banatului la Ungaria, Heimerl a achiziționat tipografia și a mutat-o în Cetate, iar sediul de până atunci al tipografiei a fost oferit de către Direcția Camerală spre achiziționare orașului Timișoara¹².

Unul dintre motivele principale pentru apariția de scurtă durată a acestui ziar trebuie căutat în faptul că, pe de o parte, puținii cititori de ziare din această perioadă aveau acces și la ziarele sosite de la Viena, iar pe de altă parte burghezia locală nu atinsese încă o dezvoltare culturală suficientă. În pofida acestui fenomen, care a afectat și alte ziare din perioada de început, nu poate fi ignorat rolul de deschizător de drumuri pe care l-a jucat acest ziar pentru dezvoltarea spectaculoasă pe care a cunoscut-o presa din Banat în secolul al XIX-lea¹³. Până la mijlocul secolului al XIX-lea toate ziarele care au apărut în Banat au fost scrise în limba germană și au avut ca loc de apariție orașul Timișoara.

În 1783 tipograful vienez Johann Thomas von Trattner a primit permisiunea de a deschide o librărie la Timișoara, la aceasta adăugându-se un an mai târziu permisiunea de a scoate un ziar cu conținut politic, economic și comercial. Vicenotarul orașului, Paul Czvetkovici, a fost desemnat să se ocupe cu cenzura ziarului și să manifeste vigilență, dar să nu pună piedici apariției acestuia. Ziarul purta titlul de „*Temeswarer Zeitung*” și a fost primul și – pentru mult timp – singurul ziar cu conținut politic care a apărut la Timișoara. Acest ziar, al cărui titlu ne este cunoscut doar prin intermediul procesului

verbal al Consiliului Municipal din Timișoara¹⁴, a avut o apariție foarte scurtă. După ce Heimerl a încetat din viață la 10 mai 1784, tipografia acestuia a fost preluată de către ginerele său, Josef Anton Slovacek, care fiind comerciant, nu avea cunoștințe de tipograf, pe care a trebuit să și le însușească ulterior. În 1784 a primit dreptul de a lega cărți și a devenit reprezentantul lui Trattner. Lucrările tipărite de Slovacek sunt puțin cunoscute, dar printre acestea s-au aflat și 3 cărți în limba română.

Dacă între 1786 și 1789 cenzura a fost efectuată de către Albert Karlitzky, director al școlilor naționale din zona Timișoarei, după această dată atribuția de cenzor a fost preluată, până la revoluția de la 1848–1849, de către directorul Gimnaziului Piarist din Timișoara.

În prima jumătate a anului 1787, Josef Eisenführer a obținut dreptul de a deschide o tipografie și o librărie. La 4 iulie acesta a adresat autorităților orășenești o cerere prin care solicita permisiunea de a scoate un săptămânal intitulat „*Temeswarer Merkur*”. Consiliul orășenesc a avizat pozitiv această cerere¹⁵, dar ziarul a avut o apariție foarte scurtă și nu s-a păstrat nici un număr până în zilele noastre. De altfel, inițiativele lui Eisenführer în Timișoara nu s-au bucurat de prea mult succes în ansamblul lor, astfel că acesta a părăsit în scurt timp orașul. Tipografia sa a fost cumpărată de Franz Josef Lechner, care însă a decedat la scurt timp; în 1791 Jakob Josef Jonas a achiziționat-o de la văduva lui Lechner. La scurt timp după aceasta, Jonas, care era de meserie tipograf, a achiziționat și tipografia lui Slovacek, astfel că pentru o bună perioadă de timp a existat doar o tipografie în Timișoara. Datorită faptului că era un priceput om de afaceri, deținea pe lângă tipografie o librărie, un atelier de legat cărți și o cafenea. Perioada în care și-a desfășurat activitatea tipografică în Timișoara era una puțin prielnică acestui tip de activitate, datorită faptului că după moartea împăratului Iosif al II-lea s-a înăsprit cenzura. Aceasta făcea ca publicarea unei cărți în Timișoara să devină o raritate, lucru recunoscut de magistratul orășenesc într-o comunicare din anul 1793¹⁶.

După moartea tatălui său, tipografia și legătoria de cărți au fost preluate de către fiul acestuia, Ludwig Jonas, care a editat și un ziar cu titlul „*Temeswarer Wochenblatt*”. Condițiile pentru apariția acestui ziar păreau prielnice pentru că publicul era avid de știri despre războaiele napoleoniene. Ziarul a avut o apariție scurtă, pe de o parte pentru

¹¹ Idem, Nr. III/2 Mai 1771.

¹² F. Milleker, *op. cit.*, 8.

¹³ J. Wüst, *op. cit.*, 85–86.

¹⁴ I. Berkeszi, *op. cit.*, 61.

¹⁵ F. Milleker, *op. cit.*, 10.

¹⁶ *Ibidem*.

că războiul s-a terminat la scurt timp, iar pe de altă parte pentru că în 1806, la doar 29 de ani, Ludwig Jonas a decedat¹⁷.

Joseph, al doilea fiu al lui Karl Klapka, a fost primul tipograf originar din Banat. După căsătoria cu văduva lui Ludwig Jonas, a dobândit tipografia acestuia. În momentul preluării tipografiei de către Klapka, aceasta era una dintre cele mai importante din Ungaria¹⁸. La început eforturile sale nu au fost marcate de succes, dar, odată cu trecerea timpului, a acumulat experiență, astfel că în iunie 1809 a adresat o cerere autorităților, prin care cerea permisiunea de a prelua știrile de război într-un ziar numit „*Tagsbericht*”. Deși a primit permisiunea și ziarul a avut o răspândire bună, acesta și-a încetat apariția odată cu războiul din acel an.

O premieră în peisajul cultural timișorean a constituit-o deschiderea la 14 mai 1815 a primei biblioteci cu împrumut din Banat. Această bibliotecă, deschisă de Joseph Klapka, cuprindea în jur de 4.000 de volume, consemnate într-un catalog apărut un an mai târziu.

În anul 1828 și-a început apariția la Timișoara „*Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Künste und Gewerbe*”. Acesta avea o apariție bisăptămânală, cuprindea 8 pagini și conținea un supliment numit „*Intelligenzblatt*”. Ziarul cuprindea cu preponderență articole despre economie și comerț, iar suplimentul cuprindea prețurile din piață, anunțuri și oferte. În 1828 au apărut 78 de numere¹⁹. La sfârșitul anului, ziarul și-a încetat apariția, unul dintre motive fiind probabil numărul mic de abonați și cititori.

Prima revistă de teatru din sud-estul Europei se numea „*Notizen*” și a apărut în 1828 la Timișoara. A doua, „*Thalia*”, a apărut între 1830 și 1831. Cele 8–10 pagini ale acesteia cuprindeau prezentări și cronici de specialitate despre operele și piesele de teatru prezentate pe scena timișoreană.

Grație activității sale în domeniul presei, prestigiul lui Klapka a crescut, ceea ce i-a permis să fie ales în funcția de edil șef al orașului între anii 1829–1833 și să fie delegat în același timp și în Dieta maghiară. Datorită faptului că era tot mai implicat în viața publică, s-a asociat cu tipograful de origine moravă Joseph Beichel, căruia i-a vândut tipografiile din Timișoara și Arad cu 50.000 de florini. De altfel, în 1834 Beichel a achiziționat și biblioteca cu împrumut de la Klapka²⁰.

Deși nu era o personalitate de talia lui Klapka, Beichel avea un spirit întreprinzător, astfel că în februarie 1831 s-a adresat Consiliului Orășenesc pentru a primi permisiunea de a publica săptămânalul „*Temeswarer Wochenblatt*”, care urma să cuprindă diverse anunțuri de vânzare-cumpărare, închirieri, prețurile zilnice de la piață etc. Această publicație apărea sâmbăta, cuprindea 6 până la 10 pagini și nu aborda probleme politice²¹. De altfel, încadrarea ziarului în aceste limite stabilite de la început era și una dintre condițiile pentru obținerea acceptului de publicare. A apărut până în 1840 și a fost primul ziar din Banat care a apărut constant o perioadă mai lungă de timp. În ceea ce privește conținutul, în prim plan stăteau anunțurile oficiale ale autorităților comitatului, ale orașului sau ale celor militare. Apoi urmau anunțurile publicate de particulari, iar la sfârșit o poezie sau o ghicitoare nostimă. „*Temeswarer Wochenblatt*” marchează un regres din punct de vedere cultural față de ziare cum ar fi „*Notizen*” sau „*Thalia*”. De altfel, Beichel ar fi dorit să-l transforme într-un săptămânal de literatură, iar în acest sens a adresat o cerere Consiliului de la Viena. După consultarea Consiliului Orășenesc, acesta i-a refuzat cererea pe motiv că, deși era un om respectabil și onest, nu avea studii de filosofie²². În octombrie 1833, s-a asociat cu viitorul primar Johann Nepomuk Preyer și cu Ferdinand Freund pentru a scoate un săptămânal politic, economic și social, care urma să se numească „*Temescher Zeitschrift*”, avându-l ca redactor pe Preyer. Această cerere, cât și o cerere ulterioară, au fost refuzate de autoritățile de la Viena după consultarea Consiliului Orășenesc.

Odată cu acordarea unei libertăți mai mari în domeniul presei, la sfârșitul lui aprilie 1840 s-a decis transformarea ziarului într-unul de literatură. În ultimele trei numere, cititorii ziarului au fost anunțați că începând cu 4 iulie 1840 ziarul va apărea sub o altă formă și cu un alt conținut, odată cu numărul din 27 iunie vechiul „*Temeswarer Wochenblatt*” încetându-și existența. Noul ziar nu era considerat urmașul acestuia și apărea într-un format mai mare decât precedentul, în fiecare sâmbătă. Fiecare număr conținea 10 până la 14 pagini și cuprindea 2 părți principale. Prima parte conținea nuvele, convorbiri, descrieri, corespondențe, prezentări literare și artistice, știri și cronici. Printre cele mai interesante cronici se numărau cele legate de teatru. De altfel, teatrul din Timișoara se bucura de o rubrică specială în cadrul ziarului. Cea de-a doua parte a ziarului se

¹⁷ I. Berkeszi, *op. cit.*, 61.

¹⁸ J. Wüst, *op. cit.*, 64.

¹⁹ I. Berkeszi, *op. cit.*, 63.

²⁰ F. Milleker, *op. cit.*, 13.

²¹ I. Berkeszi, *op. cit.*, 64.

²² *Ibidem*, 65–67.

numea „*Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*”, aici regăsindu-se în cuprinsul a 46 pagini anunțurile oficiale și particulare²³. Această parte corespundea de fapt vechiului „*Temeswarer Wochenblatt*”. Printre redactorii ziarului s-au numărat Joseph Klapka, Karl Beichel, fratele tipografului, David Wachtel, Moritz Stockinger, Gottfried Feldinger și Karl Hirschfeld²⁴. Ziarul, care era și un bun izvor de istorie locală, corespundea cerințelor vremii și nu avea concurență la nivel regional. În 1848 „*Temeswarer Wochenblatt*” a apărut în paralel cu alte 2 ziare: „*Tagesanzeiger*” și „*Der Südungar*”. Ultimele numere ale ziarului au văzut lumina tiparului în iunie 1849, când, în condițiile asedierii Timișoarei de către armata revoluționară maghiară, a încetat apariția oricărui ziar.

În contextul evenimentelor revoluționare de la 1848, la 18 martie, după adunarea populară din Timișoara, participanții de aici au intrat în tipografia lui Beichel, solicitând tipărirea necenzurată a celor 12 puncte de la Pesta. De altfel, strada pe care se afla tipografia lui Beichel a primit numele de strada Libertății Presei.

În acest context, la 25 martie 1848 apare primul număr din „*Temeswarer Wochenblatt*” care avea imprimată inscripția „*Mit Pressefreiheit*”. Un exemplar din acest număr al „*Temeswarer Wochenblatt*” se păstrează la Muzeul Banatului (nr. inv. istorie 21540). Faptul ca acest ziar este primul apărut în timpul revoluției, care nu a trecut prin filtrul cenzurii oficiale, este atestat de o inscripție în limba maghiară scrisă cu tuș în partea de jos a paginii de titlu. Pe lângă știrile referitoare la evenimentele și măsurile luate în zilele de început ale revoluției în Imperiu, ziarul, cu orientare pro-revoluționară în prima parte a revoluției, reproduce și atmosfera din Timișoara acelor zile. Aceasta era una de entuziasm, provocat de știrile despre evenimentele de la Budapesta din 15 martie. În adunarea, care a avut loc la Primărie s-a decis adoptarea celor 12 puncte de la Pesta și s-a cerut unificarea Transilvaniei și a graniței militare cu Ungaria. Alte inițiative enunțate cu acest prilej priveau siguranța publică și înființarea în acest sens a unei gărzi naționale, precum și ridicarea cenzurii și introducerea libertății presei. Conform relatărilor ziarului, la sfârșitul adunării la Primărie a fost înălțat steagul național maghiar, iar tipografia locală a multiplicat petiția de la Pesta. Entuziasmul revoluționar maghiar din primele zile și-a găsit expresia și în timpul reprezentațiilor teatrale, când au fost declamate poezii și intonate cântece revoluționare maghiare. În această

atmosferă de sărbătoare, marcată de decorarea și iluminarea festivă a orașului, apar și primele semne ale viitoarei confruntări între susținătorii revoluției și armata imperială. Astfel în timp ce în oraș erau coborâte drapelul cu vulturul imperial și arborate „drapelul cu culori naționale”, clădirile armatei erau în continuare împodobite cu drapelul imperial. De altfel, după perioada de început a revoluției când „*Temeswarer Wochenblatt*” a adoptat o atitudine pro-revoluționară, ziarul lui Beichel și-a schimbat poziția, dobândind o orientare pro-imperială.

În acest context, Ernst Hazay a deschis la începutul lui septembrie 1848 a doua tipografie din cetate²⁵. Spre deosebire de ziarul editat de Beichel, cele două ziare editate în tipografia lui Hazay, „*Tagesanzeiger*” și „*Der Südungar*” aveau o orientare pro-revoluționară.

„*Tagesanzeiger*” a fost primul cotidian din Banat și cuprindea pe lângă diverse știri, anunțuri ale Consiliului Local sau ale particularilor și articole despre discursurile lui Kossuth, acțiunile guvernului maghiar sau poziția sârbilor în cadrul evenimentelor revoluționare. Fiecare număr era lipit la colțul străzilor și putea fi citit de către cei interesați. Articolele apărute în ziar au provocat reacția comandamentului militar timișorean care a cerut Consiliului Local să îi interzică lui Hazay să mai publice ziarul și să-l lipească la colțul străzilor. Cererea a fost aprobată de Consiliul Local, astfel că la începutul lui octombrie 1848 ziarul și-a încetat apariția de numai 40 de zile²⁶.

„*Der Südungar*” a apărut în perioada 3–28 octombrie 1848 în fiecare marți, joi și sâmbătă la tipografia lui Hazay. Redactor, proprietar și editor al ziarului era doctorul David Wachtel. A apărut în format mare și fiecare număr cuprindea 2 coli cu câte 4 pagini. Redactat în spirit liberal, a îmbrățișat cauza revoluției maghiare, fapt pentru care la sfârșitul lunii octombrie a trebuit să-și înceteze apariția. Prima parte a ziarului făcea referire în primul rând la probleme ce țineau de Banat (articole despre industrie, comerț, agricultură, artă, știință, societate) și ocazional conținea nuvele și fragmente umoristice. A doua parte era rezervată evenimentelor cotidiene de interes²⁷. În primele patru numere care nu au fost supuse cenzurii, au apărut mai multe editoriale politice pro-revoluționare, printre care și apelul adresat armatei din garnizoana Timișoarei, „*An das Heer*”, prin intermediul căruia soldații erau chemați să lupte împotriva absolutismului. În

²³ *Ibidem*, 69.

²⁴ F. Milleker, *op. cit.*, 14.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ I. Berkeszi, *op. cit.*, 71.

²⁷ *Ibidem*, 72.

condițiile declarării stării de război, începând cu numărul din 12 octombrie, ziarul a apărut doar în 2 pagini și și-a pierdut tonul pro-revoluționar, la sfârșitul aceleiași luni încetându-și apariția²⁸.

Odată cu sfârșitul revoluției de la 1848–1849, Timișoara a devenit capitala unei noi provincii austriece numite Voivodina sârbească și Banatul Timișan. Aceasta era constituită din fostele comitate maghiare Bacs, Torontal, Timiș și Caraș, precum și din districtele Ilok și Ruma din comitatul Sirmiei. Faptul că limba germană era limba oficială a provinciei a favorizat dezvoltarea presei de limbă germană. Problemele legate de presă erau supervizate de administrația din Timișoara conform indicațiilor ministerului de la Viena. Administrația provincială acorda permisiunea de deschidere a unei tipografii, iar guvernatorul provinciei acorda aprobarea pentru editarea unui ziar. În această perioadă, cenzura presei a intrat în atribuțiile poliției²⁹.

La scurt timp după încheierea asediului Timișoarei, Joseph Beichel a solicitat permisiunea de a edita un săptămânal purtând titlul „*Temesvarer Anzeiger*”. La mijlocul lui septembrie 1849, comisarul guvernamental Ludwig Ambrozy înștiința Consiliul Local că este de acord cu editarea ziarului. Publicația a apărut în fiecare sâmbătă începând cu 1 octombrie 1849 și avea 8 până la 16 pagini. Acesta era un ziar exclusiv de anunțuri, care a apărut până în martie 1852, fiind distribuit și ca supliment la alte ziare editate de Beichel.

Timp de jumătate de an, Beichel a editat în 1851 publicația beletristică „*Euphrosine*”³⁰. Începând cu 1 iulie 1851, tot la tipografia sa a început editarea ziarului „*Banater Courier*”. Acest ziar, care a fost primul în format *in folio* din Banat, urma să apară marți și sâmbătă și să conțină, pe lângă articole umoristice, economice, literare și știri actuale. Din „*Banater Courier*” au apărut doar două numere, în numărul din 5 iulie cititorii fiind informați că, datorită unor obstacole intervenite subit, ziarul trebuia să-și înceteze apariția³¹. Beichel nu a renunțat însă la ideea de a tipări un ziar cu apariție bisăptămânală și astfel, la 26 iulie 1851, și-a început apariția „*Banater Telegraph*”. Se dorea ca prin conținutul său să înlocuiască și să depășească din punct de vedere calitativ „*Temeswarer Wochenblatt*”, însă acest deziderat nu a fost nici odată atins. Suplimentul ziarului apărea în funcție de necesități și conținea între 2 și 8 pagini de

anunțuri. După decesul lui Beichel, care a survenit în 1852 ca urmare a sănătății subrezite în urma asediului din 1849, moștenitorii săi s-au ocupat de tipografie și de editarea ziarelor apărute aici până în 1856³². De altfel, preluarea tipografiei de către moștenitori este oglindită și în prima pagină a ziarului, care își încetează apariția în decursul anului 1852, neputând să facă față concurenței noului ziar oficial „*Temeswarer Zeitung*”.

Refacerea tipografiei lui Ernst Hazay a început în 1850. A fost repusă în funcțiune de către tatăl și fratele acestuia deoarece, în urma activității sale de honved și a atitudinii sale din timpul revoluției, acestuia nu-i era permis să locuiască în Timișoara. În condițiile în care nici unul dintre ei nu avea experiență în acest domeniu, au fost angajați doi tipografi: Karl Gustav Förk și Ernst Steger. Cei doi au achiziționat în 1856 tipografia lui Beichel și în 1866 pe cea a lui Hazay³³. Grație formării și experienței lor bogate, au contribuit la dezvoltarea presei din Banat.

În perioada regimului neoabsolutist și în anii care au premers instaurării dualismului, presa a cunoscut o dezvoltare fără precedent în această provincie. Un factor care a favorizat evoluția a fost înființarea filialei Tipografiei de Stat din Viena. În cadrul ei erau angajați 70 de oameni din toate colțurile Imperiului, majoritatea lor fiind calificați în această meserie³⁴. Pe lângă imprimările oficiale necesare autorităților bănățene, la noua tipografie au apărut „*Landes-Gesetz-und Regierungsblatt für die Serbische Wojewodschaft und das Temescher Banat*” și ziarul oficial „*Temeswarer Zeitung*”, care avea să devină cel mai important ziar din Banat.

În contextul eforturilor conducerii de la Viena de a instaura un stat centralizat se înscriu și eforturile de a sprijini în dezvoltarea lor germanii, slavii și românii, pentru a crea o contrapondere la elementul maghiar, precum și editarea celor două ziare amintite anterior.

„*Landes-Gesetz-und Regierungsblatt für die Serbische Wojewodschaft und das Temescher Banat*” era publicația guvernului Voievodinei sârbești și a Banatului Timișan. Aceasta era publicată în patru limbi și ediții diferite și cuprindea legi, decrete, ordine ale guvernului provinciei sau ale celui central, care făceau referire la provincia menționată anterior. Publicația era trimisă în fiecare localitate din Banat în limba solicitată de comunitatea respectivă. Autoritățile locale erau obligate să anunțe locuitorii legat de sosirea fiecărui număr al

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ F. Milleker, *op. cit.*, 15.

³⁰ I. Berkeszi, *op. cit.*, 74.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, 49.

³³ F. Milleker, *op. cit.*, 22.

³⁴ J. Wüst, *op. cit.*, 71–72.

publicației, care putea fi consultat timp de 14 zile. Decretele publicate aici intrau în vigoare în 15 zile, iar legile în 45 de zile de la publicare. Primul exemplar al singurei ediții exclusiv în limba germană a apărut la 11 ianuarie 1851. Următoarele ediții au fost mixte (română-germană, sârbă-germană și maghiară-germană). În prima parte a publicației apăreau de obicei decrete și ordine emise de guvernul de la Viena și care priveau această provincie. A doua parte cuprindea decretele autorităților locale, publicația având și un index anual de conținut³⁵. Fiind publicația oficială a guvernului Voievodinei sârbești și a Banatului Timișan, odată cu dispariția acestei provincii, cu prilejul reîncorporării la Ungaria (1860), își încetează apariția. Prin faptul că a apărut în limbile română, maghiară și sârbă, această publicație a avut un rol în geneza presei publicate în aceste limbi în Banat. Chiar dacă, odată cu desființarea provinciei, publicația a dispărut și tipografia de stat cezaro-crăiască din Timișoara a pierdut din importanță, fiind mutată în 1868 la Buda și unificată cu tipografia de aici, primii pași pentru apariția ziarelor în celelalte limbi ale provinciei fuseseră făcuți. Prima foaie în limba sârbă, „*Juzna Pcela*”, redactată de Milorad Medakovic la tipografia lui Beichel, a apărut la 15 octombrie 1851. La 6 iulie 1858 i-a urmat publicația în limba maghiară „*Delejtű*”, apărută la tipografia lui Hazay. Prima publicație în limba română, „*Priculiciul*”, a apărut la tipografia diecezei Cenad în 1874.

O nouă etapă în dezvoltarea presei în Banat a marcat-o apariția primelor tipografii din afara Timișoarei. Deși au existat încercări de a obține privilegiul necesar deschiderii unei tipografii încă înainte de mijlocul secolului al XIX-lea, acestea se loveau de refuzul autorităților, care considerau că tipografiile din Timișoara erau suficiente pentru necesitățile întregii provincii³⁶.

Primul tipograf stabilit în afara Timișoarei, care a primit permisiunea de a deschide o tipografie la Becicherecul Mare, a fost Franz Paul Pleitz. Privilegiul i-a fost acordat deja în 1847, dar, datorită evenimentelor revoluționare, apariția primelor produse tipografice s-a amânat pentru anul 1850. Calendarul „*Deutscher Hauskalender für den Bürger-, Geschäfts- und Landmann in der Wojewodschaft Serbien und dem Temescher Banat auf das Jahr nach der Geburt Christi 1851*”, tipărit în 1850, s-a bucurat sub denumirea ulterioară de „*Deutscher Hauskalender*” de o apariție îndelungată și o bună răspândire în arealul șvabilor bănățeni.

Primul număr al săptămânalului „*Gross-Becskeker Wochenblatt*” a apărut în data de 4 ianuarie 1851. Preluând modelul ziarelor de limbă germană din Viena, Pesta și Timișoara, acesta a fost tipărit în format ¼, fiind împărțit în 2 coloane egale și având 8 pagini. Până în 1860 tonul său a fost antirevoluționar și neoabsolutist. O perioadă îndelungată acesta a publicat doar știri, comunicate de presă, scrisori districtuale și ordinele autorităților imperiale, la acestea adăugându-se câteva informații economice și periodic prețurile cerealelor și anunțuri legate de piețele de animale. Pleitz nu a fost doar tipograful și editorul ziarului, ci și redactorul acestuia până la moartea sa în anul 1884. Cu timpul, publicația a înregistrat progrese, atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ. Astfel, dacă la început tirajul publicației nu depășea 500 de exemplare, ulterior numărul acestora a crescut. De la începutul deceniului al șaptelea, „*Gross-Becskeker Wochenblatt*” a devenit mai cuprinzător și includea, pe lângă rubricile amintite mai sus, poezii, nuvele și scurte știri legate de Becicherecul Mare. Ziarul, care publica deseori anunțuri trilingve (în germană, sârbă, maghiară), era o publicație destinată mai ales clasei mijlocii din mediul urban, ceea ce i-a asigurat un anumit profit editorului, iar ziarului o longevitate remarcabilă pentru un săptămânal de interes local apărut în provincia bănățeană³⁷.

A doua tipografie din provincia bănățeană a fost înființată de Johann Kaulitzky în 1848 la Pančevo. Aceasta constituia probabil o filială a tipografiei lui Kaulitzky din Novi Sad. Sub conducerea lui, tipografia din Pančevo nu a înregistrat progrese vizibile, primii pași în această direcție fiind făcuți după preluarea tipografiei de către tipograful pestan Anton Siebenhaar³⁸.

Primul număr al ziarului „*Temeswarer Zeitung*” a apărut în 15 ianuarie 1852 la tipografia de stat cezaro-crăiască din Timișoara. Ziarul, care avea vulturul bicefal pe frontispiciu, a fost organul oficial al administrației din Timișoara până la desființarea provinciei Voivodina sârbească și Banatul Timișan în 1860. Apărea în fiecare zi a săptămânii cu excepția zilei de luni și avea inițial un număr de 4–6 pagini cu 3 coloane pe pagină și un format folio mic. Prețul era de 8 guldeni pe an în Timișoara și 12 guldeni în cazul livrării ziarului prin poștă în afara orașului³⁹.

³⁷ F. Nemet, *Istorijska štampa u Velikom Bečkereku*, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”, Istorijski arhiv Zrenjanin, Zrenjanin (2007), 23–25.

³⁸ F. Milleker, *op. cit.*, 27.

³⁹ A. Krischan, *Die „Temeswarer Zeitung” als Banater Geschichtsquelle (1852–1949)*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München (1969), 18.

³⁵ I. Berkeszi, *op. cit.*, 76.

³⁶ J. Wüst, *op. cit.*, 73.

Primul care a asigurat conducerea ziarului a fost un funcționar al administrației provinciale, Andreas Flatt. În ceea ce privește forma și conținutul, „*Temeswarer Zeitung*” urma modelul ziarului „*Wiener Zeitung*” și a fost primul ziar din Banat care a corespuns tuturor cerințelor moderne ale vremii. Arăt datorită concepției, cât și datorită tirajului de 1.100 exemplare, a ajuns în scurt timp să fie cel mai popular ziar din Banat. Chiar dacă pe termen scurt succesul ziarului „*Temeswarer Zeitung*” a influențat negativ evoluția altor ziare locale, pe termen mediu și lung a dat un impuls necesar dezvoltării moderne a presei bănățene⁴⁰. Fiind o publicație oficială a guvernului provinciei, sediul redacției se afla în clădirea acestuia (Casa Comitatelor) și toate instituțiile și comunele din provincie aveau obligația să achiziționeze câte un exemplar din fiecare număr⁴¹.

Până în 1860 „*Temeswarer Zeitung*” avea următoarea structură:

- a. Partea oficială – cuprindea decrete, ordonanțe, dispoziții ale guvernului local și ale instituțiilor subordonate acestuia, ale comandamentului militar al provinciei, ale autorităților judiciare, financiare, școlare etc.
- b. Partea neoficială – cuprindea știrile politice actuale, articole legate de economie și comerț, hotărâri ale comunelor și ale Camerelor de comerț, știri despre viața socială, întâmplări de interes local, știri din cele mai importante piețe ale provinciei.
- c. Foiletonul – apărea de două ori pe săptămână și conținea critică teatrală, noutăți în domeniul artelor și al muzicii, precum și nuvele sau schițe de călătorie⁴².

Odată cu dizolvarea provinciei ca urmare a rescriptului împăratesc din 27 decembrie 1860 și reîncorporarea acesteia în Ungaria, „*Temeswarer Zeitung*” și-a pierdut caracterul oficial, fiind preluat de către fostul funcționar al administrației Voivodinei sârbești și a Banatului Timișan, Karl Hirschfeld. De la începutul anului 1861, ziarul a fost imprimat în tipografia Förk&Co., iar de la 1 ianuarie 1862 în tipografia lui Hazay. Sub îndrumarea lui Hirschfeld, conținutul ziarului, care și-a păstrat prețul, dar apărea într-un format folio mai mare, s-a rezumat aproape exclusiv la publicarea înștiințărilor oficiale și a inseratelor. La sfârșitul anului 1864, Hirschfeld a vândut ziarul

negustorului Martin Uhrmann⁴³. Hirschfeld a rămas în continuare redactor principal până când a fost schimbat cu secretarul Camerei de Comerț, avocatul Michael von Niameessny. Acesta, în calitate de vicepreședinte al partidului deakist, a imprimat ziarului o orientare liberală pro-dualistă, orientare menținută și după plecarea sa de la conducerea redacției în 30 aprilie 1867.

Cotidianul „*Temeswarer Zeitung*”, care încă de la apariția sa a depășit cu mult ziarele apărute până atunci în Banat, a continuat să fie cel mai important ziar al provinciei, până la încetarea apariției sale în 1949.

În 1852, Karl Traunfelner, tipograf din Austria Inferioară, angajat la tipografia de stat cezaro-crăiască din Timișoara, a solicitat și a obținut aprobarea de a deschide o tipografie în Lugoj. În cadrul acestei tipografii a fost tipărit începând cu 1853 ziarul „*Lugoser Anzeiger*”. Inițial, acesta a fost un ziar apolitic de informație, care cuprindea informații și inserate, orizontul său tematic fiind lărgit ulterior. Ziarul avea un număr de 4 pagini și putea fi obținut doar pe baza prenumerației. Datorită numărului redus de cititori și a decesului lui Traunfelner, ziarul și-a încetat apariția la 10 decembrie 1853⁴⁴.

Conducerea tipografiei a fost preluată de către Johann Wentzely, care s-a căsătorit cu văduva lui Traunfelner și începând cu 5 mai 1858 a editat din nou „*Lugoser Anzeiger*”. Acesta nu constituia însă continuarea ziarului apărut în 1853, ci urma să fie, conform subtitlului său, un „ziar pentru beletristică, industrie și comerț”. Publicația avea o apariție săptămânală, un volum de 4–8 pagini și un tiraj de aproximativ 300 de exemplare⁴⁵. În 6 iulie 1861 publicația și-a schimbat numele în „*Krassoer Zeitung*”, oglindind astfel schimbările petrecute la nivel administrativ în 1860. Această schimbare nu a afectat însă orientarea și răspândirea bună de care s-a bucurat la nivel local. Din 1881, odată cu fuziunea comitatelor Caraș și Severin, ziarul a purtat titlul de „*Krassó-Szörenyer Zeitung*” până la încetarea apariției sale⁴⁶.

În 1853, la Timișoara au apărut alte două ziare cu o existență scurtă. Primul dintre acestea se numea „*Kundschaftsblatt*” și a apărut la tipografia lui Hazay. La 19 februarie 1853, proprietarii tipografiei au adresat o cerere Consiliului local prin care solicitați permisiunea de a deschide un „birou de înștiințare”, care să fie în legătură cu tipografia

⁴⁰ J. Wüst, *op. cit.*, 105.

⁴¹ A. Krischan, *op. cit.*, 19.

⁴² *Ibidem*, 18.

⁴³ *Ibidem*, 27.

⁴⁴ H. Lay, *Ein Kapitel Kulturgeschichte aus der Stadt an der Temesch*, Töging am Inn (1996), 9–10.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, 11–12.

lor. Solicitau de asemenea permisiunea de a edita un ziar fără conținut politic, care să cuprindă doar anunțuri. Au primit acceptul pentru această inițiativă, atât ziarul, cât și biroul fiind puse sub supravegherea Comandamentului orașului⁴⁷. Publicația și-a încetat apariția în cursul aceluiași an, fără ca vreun exemplar să se păstreze.

Cel de-al doilea ziar, „*Unterhaltungsblätter*”, a apărut între 2 iulie și 1 octombrie 1853. Redactorul acestui ziar, care apărea de două ori pe săptămână la tipografia lui Hazay, era Karl Hirschfeld. Fiecare număr avea trei părți:

- Prima parte – cuprindea nuvele, convorbiri, biografii, impresii de călătorie, fragmente de istorie, versuri, povești populare și alegorii.
- Partea a doua – cuprindea scrisori din capitală și orașele mai importante ale regiunii, care descriau viața economică, socială și culturală; tot aici își găseau locul cronică sau recenzii despre teatru, muzică, literatură și alte arte.
- Partea a treia – era reprezentată de știri vesele și umoristice.

Suplimentul ziarului se numea „*Telegraphie aus der Handels- und Gewerbewelt*” și apărea în fiecare joi. Suplimentul conținea îndeosebi anunțuri și era distribuit de obicei împreună cu ziarul de sâmbătă⁴⁸. Deși își propunea să corespundă cerințelor unui public divers, și-a încetat apariția în scurt timp datorită lipsei abonaților.

Ultima tipografie fondată în Banat în perioada existenței Voivodinei sârbești și a Banatului Timișan a fost cea de la Vârșeț. Aceasta a fost fondată de Eduard Kirchner, tipograf de origine prusacă, care s-a bucurat de sprijinul primarului din Vârșeț, Michael Walz. După obținerea aprobării pentru tipărirea unei publicații beletristice, la 31 ianuarie 1857 a apărut primul număr al publicației „*Werschetzer Gebirgsbote*”. Ziarul avea o apariție săptămânală și cuprindea 8 pagini⁴⁹. Conform cererii adresate guvernului provinciei, ziarul urma să cuprindă în paginile sale: un foileton, poezii hazlii, indexul nașterilor, căsătoriilor și deceselor din Vârșeț, lista persoanelor străine sosite în Vârșeț, anunțuri oficiale și private. Știrile de natură politică urmau să fie evitate⁵⁰. Ziarul și-a continuat apariția până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, fiind una dintre cele mai constante și longevive publicații periodice din Banat.

În iulie 1861, la tipografia lui Hazay din Timișoara a apărut primul număr al ziarului „*Grenzbote*”. Redactorul acestui ziar, care profita de liberalizarea presei intervenită după sfârșitul perioadei neoabsolutiste, era Richard Gelich, fost general de honvezi în timpul revoluției de la 1848–1849. Publicația, care apărea de trei ori pe săptămână, exprima un punct de vedere patriotic-maghiar, fiind din punct de vedere conceptual urmașul ziarului în limba maghiară „*Delejtű*”. După închiderea lucrărilor Dietei, în timpul provizoratului, autoritățile de la Viena n-au privit cu ochi buni articolele din „*Grenzbote*”, astfel că la 17 noiembrie 1861 au suspendat ziarul pe o perioadă de trei luni, cu această ocazie ziarul încetându-și definitiv apariția⁵¹.

Ca urmare a inițiativei tipografilor Karl Gustav Förk și Ernst Steger, în tipografia lor a început la 11 octombrie 1862 publicarea unui ziar care continua publicația „*Temeswarer Wochenblatt*”, apărută la Timișoara între 1840–1849. Noua publicație, „*Temeswarer Wochenblatt für Unterhaltung, Handel, Industrie und Gewerbe*” apărea de două ori pe săptămână în același format ca și *Wochenblattul* vechi și, la fel ca acesta, evita subiectele de natură politică. Redactorul ziarului era Karl Gustav Förk. Acesta a împărțit conținutul ziarului în următoarele secțiuni:

- Prima parte – cuprindea știri de divertisment și întâmplări de interes local și național.
- Partea a doua – cuprindea știri recente din industrie și comerț.
- Partea a treia – în această secțiune erau discutate probleme de actualitate.
- Partea a patra – aducea știri locale diverse.
- Partea a cincea – aici erau tratate subiecte de artă și teatru.
- Partea a șasea – anecdote.
- Partea a șaptea – prețuri actuale din piețe.
- Partea a opta – rezultatele loteriei.
- Partea a noua – cotele apelor.
- Partea a zecea – alte anunțuri⁵².

În pofida intențiilor generoase ale editorului, la începutul anului 1866, ziarul, care între timp apărea doar o dată pe săptămână, a trebuit să își înceteze apariția.

La sfârșitul perioadei neoabsolutiste, în Banat existau cinci publicații periodice, toate în limba germană, având următoarea distribuție spațială: două ziare în Timișoara și câte unul în Lugoj, Becicherecul Mare și Vârșeț. De altfel, în perioada

⁴⁷ I. Berkeszi, *op. cit.*, 85.

⁴⁸ *Ibidem*, 86..

⁴⁹ J. Wüst, *op. cit.*, 110

⁵⁰ F. Milleker, *op. cit.*, 21

⁵¹ I. Berkeszi, *op. cit.*, 86

⁵² *Ibidem*, 87

cuprinsă între apariția primului ziar din Banat în anul 1771 și sfârșitul secolului al XIX-lea, doar în Timișoara au apărut un număr de 79 de ziare în limba germană. Numărul tipografiilor din Banat a crescut în același interval până la 51, acestea fiind răspândite în 18 localități⁵³. Grație acestei dezvoltări a tipografiei și a presei bănățene, începută odată cu înființarea tipografiei lui Matthäus Josef Heimerl și a editării primului ziar, care a primit un impuls esențial în perioada care a urmat revoluției de la 1848, în 1867 existau toate premisele necesare dezvoltării spectaculoase pe care a cunoscut-o presa de limbă germană din Banat în a doua jumătate a secolului XIX și la începutul secolului XX.

ANFÄNGE UND ENTWICKLUNG DER DEUTSCHSPRACHIGEN PRESSE AUS DEM BANAT 1771–1867 (Zusammenfassung)

Die erste Zeitung im modernen Sinn des Wortes erschien im Herbst des Jahres 1605 und hatte den Titel „*Relation aller fürnehmen und gedenckwürdigen Historien*“. Damit begann eine beeindruckende Entwicklung im Bereich des Pressewesens. Die bedeutendsten Zentren der deutschsprachigen Presse aus dem ungarischen Teil des Habsburgerreiches waren: Pest, Ofen, Temeswar und Pressburg.

Mit der Zensur der periodischen Publikationen beschäftigte sich im kaiserlichen Banat der Superior des Jesuitenordens Ernst Neumann. Als dieser Orden aufgelöst wurde, übernahm ein Mitglied des städtischen Rates diese Verantwortung. Ab 1789 wurde diese Rolle bis 1848 von dem Direktor des piaristischen Gymnasiums übernommen aber die Zensur wurde nicht so streng wie in andere Teile des Reiches durchgeführt. Nach der Revolution von 1848–1849 wurde die Überwachung der Presse, zur Zeit des neoabsolutistischen Regimes, von der Polizei übernommen.

Das Privileg zur Eröffnung der ersten Buchdruckerei im Banat wurde Matthäus Joseph Heimerl erteilt und am 18. April 1771 erschien die erste Ausgabe der „*Temeswarer Nachrichten*“, die älteste Zeitung des Banats. Während sich diese Zeitung im Wiener Hofkammerarchiv erhalten hat, gingen weitere Zeitungen wie z. B.: „*Temeswarer Zeitung*“, „*Temeswarer Merkur*“, „*Temeswarer Wochenblatt*“ oder „*Tagsbericht*“, die am Ende des XVIII. und im ersten

Viertel des XIX. Jahrhunderts erschienen, verloren. Bis zum Erscheinen der periodischen Publikation „*Temeswarer Wochenblatt*“ ab 1831, erschienen ab 1828 noch eine Zeitschrift mit wirtschaftlichem Schwerpunkt, „*Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Künste und Gewerbe*“ und zwei Theaterzeitschriften, „*Notizen*“ und „*Thalia*“. Das „*Temeswarer Wochenblatt*“ erschien mit einigen Inhalts- und Formveränderungen bis im Juni des Jahres 1849 und war somit das erste Presseerzeugnis des Banats mit einer längeren Erscheinungsdauer. Am 25 März 1848 erschien die erste Ausgabe des „*Temeswarer Wochenblatt*“, die die Inschrift „Mit Pressefreiheit“ trägt. Eine der Zeitungen aus dieser Ausgabe befindet sich in der Sammlung des Banater Museums aus Temeswar.

Zum Unterschied zum „*Temeswarer Wochenblatt*“, dass während des weiteren Verlaufs der Revolution eine kaisertreue Einstellung hatte, hatten die anderen Zeitungen, die während der Revolution in Temeswar erschienen, „*Tagesanzeiger*“ und „*Der Südungar*“ eine revolutionstreue Einstellung. Im Sommer des Jahres 1849 musste die Erscheinung jedwelcher Zeitung, während der Belagerung Temeswars durch die revolutionäre Armee, eingestellt werden. Nach dem Ende der Revolution kannte das Pressewesen aus dem Banat eine starke Entwicklung. Eines der wichtigsten Faktoren die dazu geführt haben, war die Gründung einer Filiale der Wiener Staatsdruckerei. Hier erschienen zwei der bedeutendsten Presseerzeugnisse der neoabsolutistischen Periode aus dem Banat: das „*Landes-Gesetz-und Regierungsblatt für die Serbische Wojewodschaft und das Temescher Banat*“ und die bis 1860 offizielle Zeitung des Banats, „*Temeswarer Zeitung*“, die zur bedeutendsten Zeitung des Banats werden sollte.

Nun erschienen auch die ersten Presseerzeugnisse des Banats die nicht in deutscher Sprache verfasst wurden: „*Juzna pcela*“ (1851), „*Delejtü*“ (1858) und „*Priculiciul*“ (1874). Auch die ersten Buchdruckereien und Zeitungen des Banats die ausserhalb Temeswars erschienen, hatten ihre Anfänge während der neoabsolutistischen Periode: „*Gross-Becskereker Wochenblatt*“ in Grossbetschkerek (ab 1851), „*Lugoser Anzeiger*“ in Lugosch (ab 1853) und „*Werschetzer Gebirgsbote*“ in Werschetz (ab 1857). Zu den periodischen Publikationen, die zwischen der Revolution von 1848–1849 und der Einführung des dualistischen Regimes in 1867 in Temeswar erschienen, zählen noch folgende: „*Temesvarer Anzeiger*“, „*Euphrosine*“, „*Banater Courier*“, „*Banater Telegraph*“, „*Kundschaftsblatt*“, „*Unterhaltungsblätter*“, „*Grenzbote*“ und das „*Temeswarer Wochenblatt*“.

⁵³ F. Milleker, *op. cit.*, 39

Temesvárer Wochenblatt

für
nützliche Unterhaltung und heimatliche Interessen.

N^{ro} 13.

Sonntag den 25. März.

1848.

Redakteur: Moriz Stockinger.

(Neunter Jahrgang.)

Herausgeber: Joseph Beichel.

Mit Pressefreiheit.

Étoile - Sombre.

Erzählung aus dem Ungarischen des Albert Pálffy. I
(Schluß.)

Adele, das Bürgermädchen, war die Waise eines reichen Banquiers. Dieser war ein edelmüthiger Mann und machte seinen Reichtum durch viele Wohlthaten populär. Einst stand das Vermögen und die Ehre des Marquis Bonange in Gefahr, und der reiche Kapitalist rettete mit beispielloser Menschenfreundlichkeit beides. Nach Verlauf eines Jahres fallirte der brave Banquier ob des neuen Administrationssystems und des Sinkens der Papiere, und starb. — Adele gelangte in das Haus des Marquis, und es wurde mit Armand Bonange, dem Erben des Marquis ein Heirathskontakt unterfertigt — die wirkliche Vermählung ward auf Adeles siebenzehntes und Armands dreißigste Jahr festgesetzt, und wir sind in unserer Erzählung gerade dort, wo dieser Zeitpunkt eintrat. —

Adele war selig in ihrem kindlichen Gefühle — sie wußte nicht, daß außer Armand noch Jemand sie liebte — einen solchen aber, der sie gehaßt hätte, gab es nicht, denn Étoile-Sombre war stets ein von der Welt abgesonderter, einsamer Ort. Eine Blume, ein Sträußchen oder ein angenehmer Abend, wenn auch vom Fenster nur betrachtet, waren ihr genug zum Vergnügen, und sie sehnte sich auch nicht nach mehr. Wenn sie Betrübniß überfiel, ging sie in das Zimmer des Marquis, und sah mild in die Augen des bleichen Alten; dieser sprach zwar nichts, doch schien es, als wäre er einen Augenblick zufrieden.

Armand liebte Adelen wie eine Schwester, und zählte mit süßer Sehnsucht die Minuten, wo dann

1848.

seine Liebe eine anderartige sein würde; gegen Alles sonst war er kalt, und vielleicht, wenn nicht Adele die erste ist die ihn liebt, bleibt er auch gegen sie fremd. Aus Gewohnheit war er arbeitsam, und da er Niemanden hatte um ein Gespräch zu führen, ward die Schweigsamkeit ihm zur Natur.

Die finstere Melancholie seines Vaters beobachtete er zwar mit Theilnahme, doch ohne Trauer oder Klage, und schien eine stolze Resignation darein zu legen, daß er ein Bonange, dessen traurige Ereignisse noch gewärtig sind.

Die Marquise war eine Frau seltener Schönheit, die regelmäßigen Züge ihres Gesichts, die Glut ihres dunkeln Auges, und der Anstand ihrer Gestalt waren unbeschreiblich; ihres freundlichen und sanften Wesnehmens wegen verehrte sie Jedermann und schätzte sich glücklich, mit ihr umzugehen. In Anbetracht ihres Charakters war sie der Gegentheil ihres Vaters. Leidenschaftlos schien sie zwar gleich jenem, doch den Mann machte die eigenthümliche Pethargie dazu, die Frau aber der Stolz und die Verslossenheit in sich selbst. Sie konnte schweigen, aber während die Lippen geschlossen waren, irrte die Seele auf finsternen Pfaden und düstere Ideen zogen in die Brust. Nur ein Gefühl flammte in ihrem Herzen — der unverföhllichste Haß gegen Adele — deren Verbindung mit der Familie sie für eine Entartung und Vegrabung in Niedrigkeit der seit Jahrhunderten erhabenen Familie Bonange betrachtete.

Sie liebte auch den Marquis nicht, obgleich sie alles anwendete, um seine Frau zu werden. Ihr Hochmuth sah hier ein großes Feld, und ihre Ruhmizierde ermunterte sie, die traurigen Ergebnisse zu ertragen,

13

*A temesvári irabadszjto' alól hírvérlé
eltó' hírlap*

ad 67. ex Augusto 771.

Num. I.

Donnerstags, den 18 April, 1771.

Temeswarer Nachrichten.

Es ist mittelst des Wiener Diarii in Nro 26 eine vom 23 März 1771 datirte allerhöchste Verordnung bekannt gemacht worden. Da nun solche in Handel und Wandel den wichtigsten Einfluß hat: so hat man solche hienachzuholen, und dem geneigten Publico hiezumit vorlegen wollen.

Wir Maria Theresia, ic. ic. entbiethen allen und jeden Einwohnern und Unterthanen Unserer gesammten Erbkönigreichen und Landen, wes Standes, Würde oder Wesens sie sind, Unsere K. K. und Erzherzogl. Gnade, und geben euch hiemit gnädigst zu vernehmen, wie seit geraumer Zeit bemerkt worden, daß durch Erhöhung des

Goldwerthes in denen uns benachbarten auswärtigen Landen, das gehörige Verhältniß der Gold- und Silbermünzen in Unsern eigenen gehoben, somit durch heimliche Ausfuhr der ersten, und durch übermäßige Einfuhr der letztern, dem Handel und Wandel derselben Beschwerlichkeit zugezogen worden ist.

Um diesem abzuheffen, haben Wir beschloffen, setzen, ordnen, und befehlen hiemit, daß vom ersten May des laufenden 1771sten Jahrs nachfolgende Goldmünzen, gegen die in ihrem unveränderlichen Werth verbleibende Unsere und Reichs-conventionsmäßige Silbermünzen, der Zeit in Unsern gesammten Erbkönigreichen und Landen nachfolgenden

FRANZ KLEIN
Heinzelmannsgasse 10/19
A-1200 Wien, Tel. 33-25 58

652

Banater Okt. Juni 1
nr 77 + 3

Banker & Co. ESTD 1852 PAID UP INCORPORATED

FÜR

Handel, Künste und Gewerbe.

Mr 56. Ziemer, (Verleger und Herausgeber: Joseph Kapka.) den 13. Juli, 1828.

Von diesem Blatte erscheinen wöchentlich Zwei Nummern; der Pränumerationspreis ist: in Semeswar ganzjährig 7 fl. — halbjährig 3 fl. 30 Kr. Conv. Münze; außer Semeswar ganzjährig 9 fl. — halbjährig 4 fl. 30 Kr. Conv. mit vorstehender Aufsehung.

am Freitag, den 12. d. M., Mittags angelieft.

Tag der Beobachtung	Bromstern-Glanz nach Günter Moog April Linie 1 Punkt	Thermometer-Glanz nach Reaumur.	Wind	Witterung
9. Juli	27	5	—	Sehr heiss.
10. „	26	3 1/2	—	Stark heiss.
11. „	27	2 1/2	—	Angenehm.

second birth.

Von verschiedenen Zeichen des Ind-
vies.

Wenn Beglute der heißen Jahreszeit, welche die Zeichen des Ständebies, so nicht erzeugt, doch diese Beglütigkeit ertheilt, und ihre Verabreichung bequämligt, dürfen natürlich bewährte Gemüths- und Verstandeskräfte, für Vernunftbesitzer, hier nicht am unrechten Orte sein. —

теп. , от 0 до 100 градуса.

Der Jungfernscheitze, welche aber durch Fleiß und Ausersehntheit sehr leicht geistig werden kann.

teité. Bruchigkeit von Bozsut, Furdia, Hauzest, Lugoshest, Monostur, Re
metelunga, Rakitta, Kladova, Kutina, Daruvár, Magyar-Szakós, Zgribest, Drago,
Cic. Gabor-Pohmornitz von Lugos.

[illegible]

Vorstellung an den bestimmten Termin, mit dem 1 operativen Regelbezug versehen, hiermit vorgelassen; mit dem Bemerken: daß die Buchführung, wie auch die Verwaltung, in Conventions-Münze zu werden. Termin war am 9. July 1828.

8 u n d m d n g.

Am 4. August 1868 früh um halb 5 Uhr ward die öffentliche Bestattung über die Leiche der am 1867, jüngst unterrichtigen Oekonomie für die Zerstörer t. Groß Administration Buchhalter) des Landes und der Wiener-Regierungs-Gesetz-Kommission, in dem Einmengen erforderlichen Nachschaffen, abgehalten, und folgende Lieferung am vorangehenden überlassen, welcher zu der besten Qualität, und den ausschließlichen Preisen sich bester lassen wird.

Die hiesigen Geistl. nehmen vollenden Parteien werden demnach zu der am obbesagten Tage sich um halb 9 Uhr in der St. Michaels- u. St. Michaels-Kirche abhaltenden Festitation mit dem Bedenken vorgeladen, daß hier der Friede, die Umfriedung des hohen Decans, noch vor der Festitation ein Bruch von 120 St. G. oder 300 St. G. zu erfolgen habe. Ferner hat am 9. Juli 1828.

Joseph Gindswert

nach hiernit die ergebste Angabe: ob die Woch von frischer Milung Sndstcker Biren, denn Selter, Morstender, und Biren-Wasser bei ihm angekommen sind, wozu, so wie von seinen Ehndelstschreibern und Beantagungen, stnd neue Befragungen am Wege sich befinden; so wie auch von dem bllisten Kalkauer, Dalmatiner und Biber-Schad neue Sendung eintret.

Smeider am 4. Stck 1858.

Zimmer zu vermieten. In der Fabrik-Werkstatt, deutscher Selts, in der Dampf-
gasse Nr. 273, neben den „Drei Müllern“, ist ein Zimmer täglich zu verlaufen. Das Nähere
ist im Hause selbst zu erfahren. Preis: am 27. Juni 1828.

Ergebene Nummern bei der t. f. Lotto-Ziehung in Semestor am 9 July 1828.

Die Mündigen Biehungen sind am 19. July und 1. August 1828.
30. 60. 47. 23. 78.
Abrechnung in Samenwar am 9. July 1828.

Der Sündungar.

Zeitschrift für Belletristik und sociales Leben in Ungarns Südosten.

Herausgeber und verantwortlicher Redacteur: Dr. David Wachtel.

Nr. 1.

Freitag, am 3. October.

1848.

Zwei Kapitel als Antrittsrede des Sündungar.

Der bekrittelte Zeitungs-Embryo.

Es ist eine Gefahrung, so alt, wie die Welt, daß alles, was seine endliche Laufbahn auf diesem unheilvollen Planeten beginnt, tausend Kreuz- und Querstriche vom Sechsmesser der Kritik auszuhalten muß, ohne sich nur mühen zu dürfen. So geht es dem Neugeborenen, der dem Einen zu lebhaft, dem Andern zu phlegmatisch, Diesem zu blaß, Jenem zu roth, und weiß der liebe Himmel, was noch Alles scheint. So geht es dem angehenden Arzte, dem Kaufmann, dem Advokaten, dem Seefahrer, so Allen, die ihren Beruf antreten; so geht es dem Journalisten, und wohl ihm und Allen, wenn das Sechsmesser nicht allzuheftig oder nie selbst kräftig genug sind, auch die schärfsten Schnitte und Stiche zu überleben.

Sollte es dem „Sündungar“ in seiner embryonischen Gestalt als Programm wohl besser ergangen sein? Gewiß nicht! Das Publicum, vor welches er, sich annelnd, hintrat, hatte das volle Recht, über das angeführte neue Pflänzchen im Treibkasten der Tageliteratur sein Urtheil auch schon vorläufig auszusprechen.

Manch solches Urtheil habe ich gehört und beherzigt, manches wird die Zeit berichtigen, widerlegen.

Ein Urtheil aber war und ist mir vor allen andern werth und schätzbar: es ist dies das Urtheil eines lieben alten Freundes, welcher, wenn gleich er sich meinen Begriffen diametrisch entgegenstellen glaube, im Grunde dennoch nur meine eigenen Gefühle verbollmährte und somit mein Programm — was mir die Menge des auszuählenden Stoffes in so kleinem Raume nicht erlaubte — gleichsam erweiternd erklärte.

Es sei mir gegönnt, die Zuschrift des geistreichen Mannes hiemit zu veröffentlichen und demselben im folgenden Kapitel meine eigenen Ideen über die Tendenz des „Sündungar“ in Gestalt eines ergänzenden Programmes anzuhängen. Es ist dies nicht überflüssig, und der geneigte Leser wird dabei zugleich einen meiner tüchtigsten Mitarbeiter und Correspondenten kennen lernen.

Verehrter Freund und College! Das Programm Ihres zukünftigen journalistischen Sproßlings habe ich mit Vergnügen erhalten und daraus auf's Neue die längst bekräftigte Geistesfrucht meines alten Freundes Wachtel ersehen. Was mein Mitwirken hinsichtlich des neuen Unternehmens betrifft, dürfen Sie — soviel mein winziges Talent es gestattet — der warmsten Theilnahme und rüchigsten Thätigkeit gewärtig sein.

Nun erlauben Sie aber dem alten Jugendfreunde, daß er, zwar ungefragt und ungebeten, Ihnen seine Meinung in's Haarschildt, die der Thätigen diametral entgegengesetzt ist. Die Freundschaft besteht ja eben darin, daß sie die Daumenschräuben der steifen Conventienz verschmähnd und gerade von der Leber weg spricht.

Ich habe Ihr Programm einigemal höchst aufmerksam gelesen und am Ende gefunden, daß Sie selbst Ihrem Unternehmen die Hemmlette anlegen und dessen künftiges Wachsthum verkrüppeln durch den engen chineesischen Schuß der „Belletristik“, in welchen Sie das neue Kind des Zeitgeistes par force hineinzwingen wollen.

Sie kennen den rauschenden Ablerbschlag der jetzigen Zeit, Sie kennen die großartig furchtbare Lage Sündungarns, auf welches ganz Europa mit gespannter Aufmerksamkeit hinblickt und begierig die von dort kommenden Nachrichten und Details verschlingt, und wollen trotzdem jeden politischen Ablerbschlag Ihres Blattes in den lakonischen Aschenbrödelwinkel verweisen haben, und dafür der Belletristik den Ehrenplatz und das Hausberentrecht an der journalistischen Table d'hôte abtreten!

Belletristik ist ein Feld, welches nur in der Zeit des Geistesdunkels und der politischen Unmündigkeit gedeihen kann, wo es ein Fontanell ist, wohin die ebleren Säfte abgeleitet werden, weil sie zum Centralpunkte nicht fließen dürfen. „Prot und Bettelpiele!“ riefen die Römer in ihrer größten Demoralisation, und nie gedieh das Feld der Novelle und sonstiger literarischer Fraubasterei reichlicher, als unter Metetrich-Sedrichky's despotischer Zwangsherrschaft.

Vom lebensmüden Greise bis zum unbärtigen Knaben herrscht jetzt Alles gespannt auf den schmetternden Fanfarenruf der vorschreitenden Zeit: das Jahrhundert liegt in Wehen, eine neue Zeit bricht an, und nichts kann daher sowohl dem Gebildeten wie dem Proletarier wichtiger sein, als über die verschiedenen Treibwehen seiner Zeitgeburt unterrichtet zu werden. Eine politische Färbung muß daher jetzt jedes literarische Unternehmen haben, sonst geht es klanglos zum Verlus hinab.

Als bester Beweis meiner Behauptung diene Ihnen Sapbir's „Humorist“. Wenn Einer im gesammten Deutschland die Befähigung besitzt, durch seine belletristische und vorzüglich humoristische Virtuosität sich einen großen Leserkreis zu bilden und zu fesseln, so ist es doch unbillig Sapbir mit seinem pyramidalen Talente, und trotzdem mußte er seit den Märztagen umfahnen, die Fackelkappe seltener gebrauchen, und dem Grun des Lebens Thür und Angel öffnen.

Und ich frage Sie, lieber Freund: hat es Sündungarn, dieser von der schönen Reaction so gräßlich verwüsthete Garten Gottes nicht höchst notwendig, daß auf seiner geistigen Warte ein treuer Vaterlandssohn erscheine, der ringsum in's Land luge und dann in sein Horn stößt, kräftig und schmerzend, damit es das gesammte Vaterland, ja ganz Europa vernehme und sich bereit halte?

Doch mißverstehen Sie mich nicht! Der „Sündungar“ soll nach meiner Ansicht nicht bloß eine politische Arena sein, wo trodene, saft- und krautlose Staatsabhandlungen pedantisch zu Mathe üben, nein, er sei ein zerlicher, geräumiger Salon, wo die fashionablen Tänze der Belletristik mit den raschen und vollkräftigen Kappierkämpfen der Politik in eine amüsante Gruppe verschlungen, dem Beschauer ein ergötzliches Bild darstellen sollen. Die Form des „Ungar“ in Pest wäre nach meiner Meinung die passendste, wo sowohl die erste Zeit wie das heitere Leben ihre geharnischten und entzückten Vertreter finden sollen.

Eben als ich dieses niederschreibe, tritt der Briefträger in's Zimmer und bringt mir die Pestter Zeitung vom 12. d., worin die schöne Aufnahme der Deputation in Wien, die kaiserliche Bestätigung des Ban, der Sieg der Reaction u. s. w. zu lesen ist. Würden Sie, frage ich, in solchen erschütternden Momenten, deren wir noch eine Unzahl zu erwarten haben, Ihr Blatt der Dounerstimmung des entrüsteten Patrioten verschließen, sich bloß an

Buchdruckerei von Fr. P. Meier.

SÂRBII LA 1848–1849 ÎN BANAT ȘI VOJVODINA

Miodrag Milin*

Keywords: *rebellion, civil war, legitimacy, Illyrian privileges, Vojvodina.*
Cuvinte cheie: *revoltă, război civil, legitimitate, privilegiile ilire, Vojvodina.*

The Serbs from Banat and Vojvodina in 1848–1849

(Abstract)

The topic discussed in the paper deliberately selects a timeframe (1848 – 1849) and not the reference to the generally approached process called “Revolution”, though for European historiography it is tempting to label events and processes rather than mere periods. In the particular case of the Serbs in Banat and Vojvodina, the historical period encounters several distinctive features.

The Serbs were committed from the beginning to the national liberation movement, with antagonism to the emerging reborn Hungarian state which, in its turn, had its own antagonism towards the Habsburg Empire. Therefore, the movement of Serbs (who were deeply conservative) supported by the claims contained in the “Illyrian privileges” developed by the Habsburg Crown, vehemently challenged the new Hungarian statehood. When the legitimate March government tried, in its first six months, to maintain at least a formal compromise with the Empire, the Serbs found themselves in a state of “rebellion” both against Budapest and against the Crown.

When the secession of Hungary became *fait accompli*, the status of Serbs in the civil war between the Crown and the Hungarian rebels, improved significantly. Already in December of 1848 the *camarilla* of the new Emperor in Innsbruck showed some signs of encouragement for the cause of the Serbs (e. g. the Patriarchate and Vojvodina organization, in the spirit of the old privileges).

Such aspirations, which the Serb borderland guards nurtured dearly, had been systematically fed by such actions as the systematic recruitment and equipping of the military amongst the “volunteers” to the Government in Belgrade, which vigorously pursued its own objective, described in the *Načertanije* plan in 1844. This plan stated as objectives the liberation of the Balkan region and the regeneration of a large Serbian state (Yugoslavia).

The new state structure of Vojvodina, born out of the political will of the Empire combined with the war effort of the land guards (more precisely, due to the decisive support of “volunteers” of the Prime Minister Ilija Garašanin in Belgrade), did not reflect the reality of the alleged corporate *beneficiaries*. It was more a passing whim of Vienna, a provisional state, meant to punish the “betrayal” of Hungarian magnates. It is no surprise, therefore, that it ended, unexpectedly, quite soon, due to new different reasons of state.

Premize pașoptiste la sârbii bănățeni

Problema delimitărilor identitare¹, dintre ceea ce este sârbesc și ceea ce este sud-slav, se pune cu pregnanță în fața oamenilor de condei și a celor de acțiune, în vremea când lua contur proiectul *Načertanije* (*schită, proiect*), atribuit omului de stat de la Belgrad, Ilija Garašanin (1844)².

* Timișoara, str. Humulești, nr. 34, e-mail: miomi333@yahoo.com.

¹ Miodrag Milin, Între unitarism și federalizare. Dileme sârbești din veacul al XIX-lea, în *Opțiuni politice la popoarele central-est europene în secolul al XIX-lea*, Teodor Pavel (coord.), Cluj-Napoca, (2006), 159–166.

² David Mackenzie, *Ilija Garašanin: Balkan Bismark*, New York, (1985); ***, Ilija Garašanin 1812.–1874. Medjunarodni

Serbia făcea atunci primii pași spre un stat modern, cu o societate stratificată și o inteligență în curs de coagulare, sub semnul ideilor vremii³.

naučni skup 9. i 10. Decembar 1987 (Ilija Garašanin 1812 – 1874. *Sesiunea științifică internațională, 9–10 decembrie 1987*), Editor Acad. Vladimir Stojančević, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Beograd, (1991); vezi și traducerea în limba română, M. Milin, Sârbii și croații (Ilija Garašanin, *Načertanije* – Plan. Programul politicii naționale și a celei externe a Serbiei la finele anului 1844), în *Gândire politică și imaginar social la popoarele central-est europene. Secolul al XIX-lea. Antologie de texte*, Teodor Pavel (coord.), Ediție realizată de Teodor Pavel, Sorin Mitu, Miodrag Milin, Nagy Robert, Radu Mârza, Cluj-Napoca, (2005), 345–359.

³ Dimitrije Djordjevic, *Ogledi iz novije Balkanske istorije (Reflecții despre istoria modernă a Balcanilor)*, Beograd, (1989).

Redeșteptarea națională, nutrită de o fabuloasă tradiție istorică, îndemnau la recrearea unui mare stat sârbesc. Sub acest slogan a stat și insurecția națională declanșată la 1804: *lupta pentru eliberarea și unirea ținuturilor sârbești*. Însă risipirea și coexistența sârbilor într-un melanj cu ceilalți slavi a ridicat de la sine nevoia ca această unire a tuturor sârbilor să fie posibilă doar în cadrul unui mare stat al slavilor de sud.

Valul deșteptării naționale atinsese în aceeași măsură și restul lumii sud-slave. Cea mai sensibilă era delimitarea cu croații, cu care sârbii coexistau îndeaproape, etnic și cultural, din totdeauna.

Atunci când prindeau viață paragrafele din *Načertanije* în cancelaria ministerială a omului de stat sârb, croații își defineau propriul program, căutând suport cultural, dar și politic la ceilalți slavi, cu precădere de la sârbi. Aceasta este și esența mișcării *ilire* din anii patruzeci ai secolului al XIX-lea.

Părinții renașterii croate gândeau și ei în spiritul unui edificiu statal comun, croato-sârb. Unul dintre consilierii de taină ai lui Garašanin, cehul Frantisek Zach și-a definitivat ideile despre statul comun al slavilor de sud în urma unor consultări aprofundate cu părintele *ilirismului*, Ljudevit Gaj⁴ și soții de ideal ai acestuia⁵.

Această împletire de idealuri și dileme apare cu pregnanță în elaboratul atribuit lui Garašanin. Acesta parcă ezita să se pronunțe definitiv asupra noului stat. Cert este că din conceptul de program politic schițat de Zach el a eliminat termenul *iugoslav*, *Iugoslavia*, preschimbându-l în *sârbesc*, *Serbia*.

Totuși, principal, a rămas partizanul unei largi politici iugoslave, menite în cele din urmă să-i reunească într-un stat comun pe toți slavii de sud. A fost, se pare, conștient că Serbia singură nu se putea ridica la condiția de stat puternic, independent, fără de a colabora și cu celelalte popoare din Balcani.

În cercurile prelaților și în cele academice, ale sârbilor din Ungaria, de la Pesta, Novi Sad, Arad, Becicherec, Vârșeț și Timișoara, dominantă era, mai degrabă, dimensiunea *pravoslavnică* (*ortodoxă*) a proiecțiilor culturale și politice naționale. Reformarea limbii și a scrierii sârbe, inițiată de Vuk Karadžić (promotorul idiomului sârbo-croat), a

fost în aceste ținuturi la nord de Sava și Dunăre vehement combătută, în paralel cu ideile *ilirismului*, perceput de-acum și ca mijloc al prozelitismului romano-catolic. Vuk însuși va trebui să-și domolească exaltarea naționalismului lingvistic integrator, ajungând cu timpul la o dreaptă judecată atunci când cugeta că „cel ce este de lege grecească sau răsăriteană, acela oriunde ar trăi, nu se va lepăda de numele sârbesc; pe când dintre cei de lege romană, să se cheme că e croat, oricine pofteste”⁶.

De reținut și că în *Načertanije* nu sunt cuprinse referiri la angajarea în vederea unirii cu Croația, preferându-se extinderea propagandei sârbești înspre Srem (Sirmiu), Banat și Bacica, adică Voivodina de mai târziu.

În esență, conceptul *Načertanije* a avut accepțiunea de program al politicii naționale și statale sârbești; primordial al unirii tuturor sârbilor de sub autoritatea otomană; apoi, al fazei de unire cu sârbii din Monarhia habsburgică; iar ca posibilă încununare, integrarea croaților și, eventual, a bulgarilor.

Efervescență și apoi tensiuni ungaro-sârbe

Insurecția vieneză din 13 martie și căderea lui Metternich, formarea gărzii naționale și proclamarea libertăților constituționale în Austria au fost un puternic îndemn pentru evenimentele de la Pesta. Junimea pestană revoluționară și-a formulat programul revoluționar maghiar, în 12 puncte, revendicând libertăți cetățenești și egalitate juridică, fiscalitate generalizată și eliminarea constrângerilor de tip feudal. Dieta ungară a adoptat *legile din martie*⁷. Iar Curtea, deja la 17 martie, a recunoscut guvernul ungar de sine stătător avându-i în frunte pe groful Batthyany Lajos ca premier și Kossuth Lajos ministru de finanțe.

Deși născut din revoluție acest guvern se va arăta curând unul al compromisurilor, oficializându-și poziția și făcând primele demersuri de protejare a statutului privilegiat al nobilimii ungare și a *supremației maghiarimii*, descurajând mișcările sociale și cele ale naționalităților nemaghiare din țară. Kossuth însuși gândea că supremația nobilimii și continuitatea administrativă-politică a județelor sunt temeiul noii rânduieli statale, iar autonomia națională o califica de „sinucidere” a Ungariei „unitare și indivizibile”⁸.

⁴ Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije* (1844) (*Cartea despre Načertanije. Programul național de stat al Principatului Serbiei*. 1844), Beograd, 1993.

⁵ ***., Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, *Politički spisi* (*Scrieri politice*), Ediție Vladimir Koščak, Zagreb, (1971); vezi și traducerea în limba română, M. Milin, *Sârbii și croații* (Franjo Rački, Iugoslavismul), în *Gândire politică și imaginar social...*, 362–373.

⁶ Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX. Veka* (*Istoria gândirii politice în Serbia în sec. al XIX-lea*), Beograd, (1982), 147.

⁷ A. J. P. Taylor, *Monarhia habsburgică. 1809–1918. O istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei*, București, (2000), 53–64.

⁸ Tamas Katona, *Conflicte naționale în 1848–1849, în Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară*, Bardi

Din primele zile ale revoluției sârbii s-au alăturat cu însuflețire maghiarilor, crezând cu putere că își vor afla locul potrivit în noua rânduială de stat. Unul din exponenții acestui prim val de fraternizare euforică a popoarelor din martie eliberator a fost și la Pesta avocatul Pavle Radovanović; acesta, prins de val, a pornit o foaie cu nume de mesaj, *Sojedinimo se (Să ne unim)*, pe care a difuzat-o și în maghiară (*Egyesülünk*) și chiar în germană (*Vereinigen wir uns*)⁹.

În acele zile de martie întreaga Pesta a fost cuprinsă de euforie, de care s-au molipsit și elevii și studenții sârbi găzduiți la fundația-alumneu „Tekelianum”¹⁰ sau colaboratorii de la *Matica srpska*, societatea academică ce funcționa încă din anul 1826 la Pesta.

Aciunea „școlarilor” sârbi a pornit ca o demonstrație împotriva inspectorului-cenzor al școlilor sârbești, un oarecare Giurcovići. Curând lucrurile iau amploare și cei aflați laolaltă s-au constituit, în 17–19 martie, în adunare națională. Aceasta a adoptat și cel dintâi program revoluționar sârbesc, în 17 puncte, redactat, cu sprijinul unor binevoitori, de scriitorul budapestan Jakob Ignjatović. Sârbii recunosc noua autoritate maghiară dar cer și ei drepturi naționale și libertatea utilizării oficiale a limbii proprii; libertate de conștiință, religie, școli proprii, reprezentare în Dietă, reglementarea Graniței militare „pe principiul libertății și al naționalității”...¹¹. Deoarece la Pesta era în desfășurare târgul de primăvară și se aflau acolo mulțime de târgoveți și altă lume sârbească, aceste cereri au primit o consacrare națională.

Revendicările sârbești, traduse și în maghiară, nu făceau deocamdată referiri la autonomia Voivodinei; totuși, foarte curând, ele s-au constituit în sursă de nemulțumiri și subiect public: ce urmăresc de fapt acești sârbi? Vor *separatism*?

În acele zile de euforie orașul Novi Sad, important centru sârbesc, devine și centru al frământărilor

naționale. *Magistratul* urban se erijează în principal instrument al sârbismului militant.

Senatorii orașului au realizat, curând, că Viena a depus întreaga autoritate statală în mâinile unui singur neam și că „împotrivirea nu trebuie dusă până la limite ci e nevoie de acomodare și chiar, pe cât posibil, trebuință de înțelegere cu noua guvernare”¹². De comun acord au decis să trimită o deputație a orașului lor la Dieta de la Pojon (Pressburg, Bratislava), cu o petiție despre drepturile naționale sârbești. Erau acolo tânărul locotenent Djordje Stratimirović, un înzestrat și chipeș luptător național, nepotul ilustrului mitropolit¹³, senatorul Aleksandar Kostić, purtătorul de cuvând al delegației, Jovan Polit, tatăl memorialistului nostru¹⁴ ș. a. Discursul patriotic elocvent al senatorului Kostić a fost salutat cu entuziasm în dietă. Delegații au fost apoi introduși la ministrul președinte Batthyany și ministrul Kossuth.

Aici, după amabilele formule de conversație, a izbucnit diferendul dintre tânărul Stratimirović și ilustrul revoluționar. Diferend ce va marca pe viitor și evoluția conflictuală a raporturilor ungaro – sârbe. După sursele sârbești, lucrurile au decurs astfel: Stratimirović: „Sârbii doresc să fie recunoscuți ca popor și națiune.” Kossuth: „Sârbii sunt cetățeni ai Ungariei la fel ca și ceilalți.” Stratimirović: „Sârbii au fost întotdeauna recunoscuți, în baza privilegiilor imperiale, ca națiune; și tot ca națiune și-au vărsat și sângele lor pentru Ungaria.” Kossuth: „În Ungaria poate fi doar o singură națiune, națiunea maghiară! Dacă se voiește altceva, aceasta este în contradicție cu reglementările statale.” Stratimirović: „Noi sârbii, în recunoașterea noastră ca națiune, ca popor, aflăm garanția de asigurare a naționalității noastre.” Kossuth, furios: „Aceasta nu poate fi! Dacă voi nu îi recunoașteți pe maghiari ca poporul indivizibil care întrușipează Ungaria, dann werden wir unsere Degen kreuzen „(atunci ne vom încrucișa săbiile). Stratimirović doar a replicat: „Der Serbe war nie feig dazu” (sârbul n-a fost laș niciodată)¹⁵. La

Nandor (ed.), Miercurea-Ciuc, (1999), 183 și urm. *Istoriја srpskog naroda (Istoria poporului sârb)*, vol. V/2, Editor Vladimir Stojančević; Autori: Slavko Gavrilović, Vasilije Krestić, Andrija Radenić, Kosta Milutinović, Pavle Ivić, Jovan Kašić, Dragiša Živković, Dejan Medaković, Beograd, (1981), 45 și urm.

⁹ Vasilije Krestić, *Istoriја srpske štampe u Ugarskoj. 1791–1914 (Istoria presei sârbești în Ungaria. 1791–1914)*, Novi Sad, (1980), 61 și urm.

¹⁰ Fundație finanțată și ridicată, cu un monumental edificiu, pentru instruirea inteligenței naționale, de marele filantrop sârb și magnat de Arad Sava Tekelija (Thokoly); cunoscut și culturii românești, prin polemica sa pe tema originii românilor cu Eftimie Murgu. Detalii la I. D. Suci, *Eftimie Murgu. Scrieri*, București, (1967).

¹¹ *Istoriја srpskog naroda...*, V/2, 46.

¹² Mihailo Polit-Desančić, *Kako je to bilo u nas Srba u Buni godine 1848. (Cum a fost la noi la sârbi în Rebeliunea din anul 1848)*, Slavko Gavrilović (ed.), Novi Sad, (1996), 63 și urm.

¹³ Despre dimensiunea culturală a personalității mitropolitului Ștefan Stratimirović vezi, mai nou, Victor Neumann, Principii luminate și diferențialism etnocultural. Opera cărturarului Ștefan Stratimirović – mitropolit al ortodocșilor din Imperiul Habsburgic, în *Identitate și cultură. Studii privind istoria Banatului*, Victor Neumann (coord.), București, (2009), 38–47.

¹⁴ Mihailo Polit-Desančić, *op. cit.*, 64–65.

¹⁵ M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 65. După comentariul editorului, reputatul istoric Slavko Gavrilović, aceasta este cea mai sugestivă și completă redare a de-acum celebrului dialog Kossuth – Stratimirović.

îndemnul bătrânului și precautului Polit, „ne pot închide pe toți!”, delegații l-au abandonat în grabă pe Kossuth și au revenit acasă.

Delimitările românilor bănățeni

Tinerii români aflați la Pesta s-au pronunțat, de la început, pe data de 23 martie, împotriva programului sârbesc. Acum se fixează și **primul program distinct al românilor din Banat**, în șapte puncte:

1. Separarea administrativă în Banatul Timișoarei (comitatele Caraș, Timiș, Torontal și Granița bănățeană).

2. Despărțirea celor trei episcopii (de Arad, Timișoara și Vârșet) de Mitropolia sârbească și unirea lor cu ardelenii, sub autoritatea unui mitropolit român.

3. Alegerea înalților ierarhi români prin deputați preoți și mireni.

4. Constituirea unui fond pentru susținerea învățământului clerical românesc.

5. Limba română în școli precum și catedre de limba maghiară.

6. Sinod bisericesc anual.

7. Episcopi și din rândul preoților de mir¹⁶.

Deci, o separare administrativă și religioasă a corpului etnic românesc din Banat.

Între timp la Viena se produce o apropiere între fruntașul croat Ljudevit Gaj și mitropolitul sârb Josif Rajačić. Croații îi incitau pe sârbi să se răzvrătească împotriva maghiarilor. Rajačić va răspunde, deocamdată, cu o rezervă binevoitoare la îndemnul de acțiune comună ale croaților. Suficient însă ca jumea sârbă din Viena să agite, fără rezervă, de partea croată, prin glasul „juriștilor” Svetozar Miletić, Đura Daničić și al altor figuri majore, de mai târziu, ale mișcării naționale. De aici a revenit în Banat un alt student, Đorđe Radak din Kikinda. Acolo va aprinde focul revoltei, expunând printre grănicerii districtului autonom steagul croat ca steag național¹⁷. Se pornesc și primele represalii: împuternicitul guvernului, groful Petar Čarnojević sosește la locul faptelor și declară Kikinda sub lege marțială. Tribunalul revoluționar a arestat peste 200 de oameni, patru din ei fiind executați prin spânzurare¹⁸.

Încă din luna aprilie, în toiul represaliilor anti-sârbești din Banatul de nord-vest, s-a făcut auzit glasul de separare al teritoriului respectiv în vederea ridicării Voivodinei sârbești.

¹⁶ I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, București, (1968), 54–55.

¹⁷ *Istoriја srpskog naroda*,...V/2, 49.

¹⁸ Jovan M. Pejin, *Pregled prošlosti Srba u Banatu (Privire istorică despre sârbi din Banat)*, Beograd – Zrenjanin – Kikinda – Pančevo, (2003), 126 și urm.

Tulburările de la Kikinda vor prilejui și oportunitatea fixării atitudinii românilor bănățeni, orientare prezentă de-acum în tot timpul evenimentelor din 1848–1849. Se spera ca românii să se alăture sârbilor în rebeliunea anti-maghiară. Românii bănățeni însă s-au arătat în stare de acum „să-și cunoască adevăratul lor interes și să nu devină unelte intereselor străine...”¹⁹.

Serbia lui Garašanin și acțiunile pentru Voivodina și Patriarhie sârbească

Începând cu primele zile ale revoluției pe teritoriul Voivodinei de mai târziu s-a făcut simțită lucrarea guvernului de la Belgrad și a emisarilor acestuia. Sârbii din Ungaria erau îndemnați să se alieze cu croații și să adopte o atitudine mai dură față de maghiari. Urmărind deliberat obiectivele trasate prin *Načertanije*, Serbia cneazului Aleksandar Karađorđević și a premierului său Garašanin a intenționat să preia controlul asupra rezistenței armate sârbești din Ungaria, stânenind cât îi stătea în putință consolidarea autorității maghiare în ținuturile de la frontieră, fără însă de a-și tensiona raporturile cu puterile protectoare, Rusia sau Imperiul Otoman²⁰.

În vremea când încă nu se pomenea chestiunea autonomiei și a voievodatului și chiar înainte să se declanșeze conflictul armat sârbo-maghiar, emisarul de taină al Belgradului, croatul Matia Ban presupunea că se va ajunge la un asemenea conflict „în caz că maghiarii nu vor fi mai înțelepți”. Deja la 20 martie acesta îl sfătuia pe consilierul militar al premierului (colonelul Stevan Knićanin) să fie pregătit, ca Serbia să intervină la timp în sprijinul conaționalilor săi de peste Dunăre și Sava și să le și recomande programul politic de urmat. Matia Ban observa că „acuma e vremea ca sârbii să-și reia *autonomia...cu voievodul și patriarhul în frunte*; dar pentru a sta mai fermi pe poziții, trebuie să încheie un acord cu croații ... care dispun de forța grănicerească.” Această stare de lucruri ar trebui să dea sârbilor un imbold, ca ei să dețină rolul cheie în mișcarea slavilor de sud. „Acest rol nu trebuie cedat nimănui!”, insistă Matia Ban²¹.

¹⁹ *Gazeta de Transilvania*, nr. 26, din 29 martie 1848 (*Românii și sârbii Ungariei*); I. D. Suci, *op. cit.*, 55.

²⁰ Slavko Gavrilović, Ilija Garašanin i madjari revolucionarne 1848–49. godine (Ilija Garašanin și maghiarii în anul revoluționar 1848–49), în *Ilija Garašanin (1812 – 1874)*. Împrejurări, cărora le-a făcut față cu succes, în opinia autorului Slavko Gavrilović ar putea fi sintetizată în deviza „Hodi mudro, ne pogini ludo!” („Umblă cu înțelepciune, nu muri prostete!”) *Medjunarodni naučni skup...*, Beograd, (1991), 209–224. O constantă în conduita lui Garašanin în aceste grele.

²¹ *Ibidem*; Grgur Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina (Corespondența lui Ilija Garašanin)*, vol. I, 1839–1849, Beograd, (1950), 186 și urm.

În calitate de emisar al guvernului Serbiei Ban a fost trimis la Zemun, Sremski Karlovci (Karlowitz) și Novi Sad. S-a întâlnit apoi cu mitropolitul Rajačić, pe care l-a câștigat în favoarea unui acord cu croații, în cazul că Serbia își onora promisiunile. La începutul lui aprilie emisarul nostru era deja la Zagreb, unde îi informa pe banul Jelačić și pe Gaj că Serbia dorea unirea tuturor ținuturilor croate și alianța acestora cu sârbii din Ungaria, fiind dispusă să susțină această inițiativă inclusiv pe calea armelor. Și Garašanin personal s-a implicat, călătorind la fața locului, la Zemun, unde s-a exprimat extrem de caustic, criticând defilările, cu steaguri și cocarde; i-a îndemnat pe sârbi mai degrabă să-și pregătească puști, căci fără de acestea se vor prăpădi și cocardele și steagurile iar la urmă și naționalitatea, „în jurul căreia fac atâta gălăgie”²².

Revoluția la Timișoara

De îndată ce s-a aflat de evenimentele din martie de la Pesta și în Timișoara au început la 18 martie frământările pentru aplicarea programului revoluționar.

În afară de funcționăria maghiară, burghezia orașului era cu precădere formată din germani, evrei, români (inclusiv macedo-români) și sârbi. Limba care se vorbea în cercurile burgheze din oraș era germană²³; limba română era mai răspândită în suburbii, iar cea sârbă, în cercurile clericale. Din cauza acestor stări de lucruri, specifice Banatului, fruntașii revoluției maghiare din Banat (comitatul Timiș), nu erau, de fapt, maghiari. Csernovics Peter (Petar Čarnojević) și Vukovics Sebo (Sava Vuković) erau sârbi, Kulterer Ignacz era șvab, iar Gorove Istvan, armean.

Din inițiativa conducerii comitatului Timiș se tipărește și se răspândește *Programul revoluționar*, în 12 puncte, de la Pesta²⁴. Gorove Istvan îndeamnă poporul să adopte și să urmeze Programul de la Pesta. Se iau hotărâri privitoare la rezolvarea problemelor curente: libertatea presei și instituirea unui comitet din 9 membri (Comitetul binelui public), căruia i se subordona garda națională, pentru menținerea autorității publice.

²² *Ibidem*; *Istoriја srpskog naroda*, ..., V/2, 55 și urm.; D. J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, (Sârbii în Voivodina), III, Novi Sad, (1963), 216–217; D. Pavlović, *Srbija i srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848.i 1849*. (Serbia și mișcarea sârbească din Ungaria de sud la 1848–1849), Beograd, (1904), 11 și urm.

²³ Victor Neumann, „Temeswarer Zeitung” și propagarea civismului Kakaniei, în *Identitate și cultură. Studii privind istoria Banatului...*, 77–88.

²⁴ Johann N. Preyer, *Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*, Traducere de Adam Mager și Eleonora Pascu, Timișoara, (1995), 213 și urm.; Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara, (2003), 96–99.

Adunarea solicită Comandamentului militar al cetății ca armata să nu se implice în viața publică a orașului.

O stare febrilă, de buimăceală, nervozitate și neprevăzut a cuprins viața orașului „încât sub primele impresii numai puțini s-au dezmeticit și au cântărit importanța [evenimentelor]”²⁵.

Se adună semnături pentru petiția către Dietă și pentru înrolare în garda națională. Se dau citire, public, circularei primului ministru Batthyany privitor la votarea noilor legi democratice. A doua zi, în fața mulțimii adunate spontan la Primărie, a vorbit Sava Vuković, întrerupt cu aclamații de aprobare pentru programul revoluției. S-a hotărât ca piața de paradă, din fața Primăriei, să primească, în cinstea evenimentelor, denumirea de *Piața Libertății*²⁶.

Peste alte câteva zile, la vestea confirmării oficiale a Guvernului revoluționar, la Primărie, în fața noii gărzi și a Comendurii cetății, s-au ridicat patru altare, la care au fost oficiate servicii divine, de mulțumiri și susținere a noii guvernări, pentru libertate, în ritul catolic, protestant, ortodox și evreiesc. Deși proslăveau libertatea, observă cu tristețe primarul de atunci, poporeni furibunzi și intoleranți s-au asmuțit, amenințatori, împotriva evreilor, care au îndrăznit să apară alături de creștini în piața noii (și neînțelesei de mulți) libertăți²⁷. Acei cărora li se explicase în zilele ce-au trecut, pe îndelete, sensul înalt și generos al cuvintelor *libertate, egalitate, fraternitate*, cereau acum cu insistență, izgonirea evreilor, fiind cu greu ținuti sub control de Comitetul binelui public.

Torentul adunărilor naționale

Descătușarea acumulărilor naționale în Banat (cel puțin din partea românilor) s-a pornit sub forma unei reacții la inițiativele mitropolitului Josif Rajačić, de convocare a soborului național sârbesc, în baza mecanismului vechilor privilegii dobândite din partea Casei Imperiale.

Evenimentele însă au scăpat controlului și au luat-o, în vidul de autoritate, cu viteză sporită spre un deznodământ național și separări identitare. După aceeași procedură, urgent și general asimilată: *a democrației și liberalismului în vorbe și separărilor etnice în fapte*.

La 19 aprilie conducătorul delegației sârbești, aflată în misiune la Pojon, Aleksandar Kostić a făcut o amplă informare despre cele discutate în Dietă și la întrevvedere cu Kossuth. În fața tinerilor

²⁵ Johann N. Preyer, *op. cit.*, 213.

²⁶ Borovszky, Samu, *Temes varmegye*, Budapest, 1911, 275 și urm.; Johann N. Preyer, *op. cit.*, 213 și urm.

²⁷ Johann N. Preyer, *op. cit.*, 214.

naționaliști din Novi Sad reieșea că guvernul ungar se împotrivesc convocării adunării naționale sârbești; au ieșit repede la lumină temerile despre intenția guvernului pestan de a-i maghiariza pe sârbi (prin introducerea limbii maghiare inclusiv în administrația bisericească); mulțimea isterizată a năvălit în incinta bisericii episcopale, punând foc, demonstrativ, matriculelor ținute în maghiară. De aici, regroupându-se la Primărie, cu steaguri și cocarde naționale și cu muzică în frunte, masa de nestăvilat a luat-o, peste Dunăre, spre Karlowitz: cereau imperativ, de la mitropolit, convocarea adunării naționale reprezentative (*skupština*).

Mitropolitul a primit cu îngrijorare noile vești despre manifestările rebele de la Novi Sad. Ca personaj cu responsabilități publice majore a încercat să „tempereze” lucrurile, evaluând faptele ca acțiuni ale unor „fii răătăciți”. La insistențele mulțimii slobozite a sugerat mai întâi să se țină o conferință pregătitoare a adunării, dar a fost întrerupt de scandări vehemente: „vrem adunare națională, vrem skupština!” În învălmășeala și presiunea publică creată, aproape sub amenințări, Rajačić a consimțit ca pentru 1/13 mai să fie convocată Marea adunare națională la Karlowitz²⁸. Totodată a dispus ca protocoalele bisericești să fie luate în limba „bisericească” [adică slavona], iar cele în maghiară să fie ferite de distrugere. Totuși, la Kikinda, Becicherecul Mare, Vârșeț și în alte câteva locuri²⁹, s-a procedat la sfâșierea și incendiarea protocoalelor maghiare.

Paștele însângerat de la Kikinda și rebeliunea satelor

Acum s-a petrecut și episodul de la Kikinda,³⁰ care a grăbit și opțiunea românilor în favoarea revoluției ungare.

Iată și faptele. În timp ce mitropolitul se străduia să tempereze spiritele înfierbântate, junimea sârbă agita din răspuțeri împotriva maghiarilor,

²⁸ Istorija srpskog naroda, ..., V-2, 57–59.

²⁹ Laza Rakić, Veliki Bečkerek (Zrenjanin) revolucionarne 1848–1849. godine (Becicherecul Mare în anul revoluționar 1848–1849), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 39, (1964), 6 și urm.; Srećko (Felix) Milleker, *Povesnica Vršca* (Istoria Vârșețului), vol. II, Pančevo, (1886), p. 4 și urm.; D. Popović, Vojvodjanski gradovi u buni 1848–49. Novi Sad u 1848–49. god. (Orașele din Voivodina în revolta din 1848–49. Novi Sad la 1848–49), în *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 6, (1954), 11 și urm.; M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 67–73.

³⁰ Vasa Stajić, *Velikokikindski dištrikt 1776–1876*. (Districtul grăniceresc Kikinda Mare 1776–1876), Novi Sad, (1950), 164–168; Slavko Gavrilović, *Srbi u Habsburškoj monarhiji 1792–1849*. (Sârbii în Monarhia habsburgică 1792–1848), Novi Sad, (1994), 63–65.

însuflându-se pentru Vojvodina sârbească. Dorde Radak, unul dintre fruntașii ei din Pesta, tocmai a venit acasă de Paște. În Districtul Kikindei lumea era de ceva vreme în fierbere, agitând pentru împărțirea pământului grăniceresc. Problema pământului a revenit și în prima zi de Paști, la 24 aprilie/5 mai. Radak împreună cu câțiva tineri a reînflamat spiritele, agitând în fața Primăriei steagul național [de fapt, era tricolorul croat n. n.] cu vestea că acțiunea lor primise și binecuvântarea mitropolitului. Curând Primăria a fost luată cu asalt iar steagul maghiar înlocuit cu cel (pretins a fi) național. A intervenit un detașament militar, care a pornit represaliile, unii căzând, tăiați sau călcați în picioare. S-a iscat panică, îmbulzeală, au început să bată clopotele... În câteva clipe foștii grăniceri s-au adunat, cu lănci, coase, furci și ce-au mai apucat, spulberând trupa guvernamentală. Mulțimea violentă s-a năpustit apoi asupra reședinței comisarului cameral, devastând totul în cale și continuând distrugerile în clădirea Magistratului urban. Cei deținuți au fost eliberați din închisoare, fiind surprinși și uciși, în mod barbar, un fost senator și un membru al Magistratului în funcție. Revolta s-a extins, cu foc și devastări, asupra satelor grănicerești învecinate, fiind vânați notari, birăi și cârciumari. Au fost incendiate peste 30 de sălașe și împărțite pământurile. La chemarea în ajutor a celor maltratați, mitropolitul l-a delegat pe Samuil Maširević, arhimandritul de la Bezdin, să medieze și împace lucrurile scăpate controlului. Acesta a reușit să liniștească puhoiul uman înainte ca un batalion de infanteriști și un divizion de cavalerie, cu șase tunuri să înconjoare orașul, cerând capitularea. Orașenii au dezarmat, predându-i pe capii revoltei și izgonindu-i pe străinii suspecți („haimanalele”) din localitate. Peste tot au reapărut drapelele maghiare.

Tulburările anarhice s-au extins însă în valea Tisei, cuprinzând și satele grănicerești din Bacica. Au fost eliberați din robie peste 130 de răufăcători, care s-au pornit să jefuiască și să tâlhărească împreună cu eliberatorii lor. Au căzut pradă jafurilor funcționarii districtuali, arendașii, târgoveții, evreii. Și marii proprietari s-au organizat în gărzi de autoapărare, acționând împreună cu armata. Au fost arestați răufăcători cu sutele, zeci dintre ei fiind executați la locul faptei³¹.

Alarmată cu privire la tulburările ce-au luat amploare în Ungaria de sud, noua ocârmuire de la

³¹ *Ibidem*, 57–59; M. Rajkov, Dokumenti o Pevoluciji 1848–49. u Velikokikindskom dištriktu (Documente despre Revoluția din 1848–49 în districtul Kikinda Mare), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, Novi Sad, XI, (1975), *passim*.

Pesta l-a numit pe comitele de Timiș groful Petar Čarnojević de Macea³² în calitate de comisar crăiesc, împruternicindu-l să înăbușe, cu utilizarea forței armate, revoltele din Banat și să declare legea marțială în ținuturile afectate precum și în orașele Novi Sad, Sombor, Arad și Timișoara³³.

Panica a cuprins întreg Banatul: „trăim vremuri foarte triste; poporul, sub pretextul libertății săvârșește jafuri...”, se menționa într-un izvor contemporan de la Lugoj³⁴. În pofida solidarității aparente, „diarium”-ul minorităților lugojeni consemna că, după tulburările de la Kikinda, maghiarii „au rămas între români în mare primejdie”³⁵.

Adunarea națională sârbească de la Karlowitz („Majska skupština”).

Contele Čarnojević a fost desemnat să supravegheze și soborul pe care guvernul l-a aprobat pentru 15 mai; dar nu ca o adunare națională ci doar ca un congres bisericesc³⁶, al supușilor „greco-neuniți”, în genul celor pentru alegerea mitropoliților sau al altor evenimente majore din viața Bisericii. Emisarul guvernului regal se bucura de o mare autoritate în ochii guvernanților, ca descendent al ilustrului patriarh Arsenie al III-lea Čarnojević, cel care și-a adus conaționalii din Kosovo în Ungaria la 1690 și a izbândit privilegiile leopoldine ale *națiunii ilire*³⁷.

³² Acesta... „avea o educație maghiară deplină, vorbind mai bine ungurește decât sârbește”. Mihailo Polit-Desančić, aparținând generației lui Svetozar Miletić, Alexandru Mocsonyi, Vincențiu Babeș..., l-a cunoscut bine și pe groful (contele) Petar Čarnojević. Îl descrie ca pe un tip extravagant, foarte chipeș și muieratic; un „magnat” tipic, „putred de bogat”, care-și trata oaspeții cu vinul său de podgorie, răcit însă în șampanie franțuzească. În retragerea de la Debrețin a guvernului Kossuth și-a luat cu sine și bucătarul, tratându-și cu generozitate colegii de Cabinet aflați la strâmtoare. A scăpat cu zile din încercările revoluției și în prigoana ce i-a urmat. A avut o fiică, o mare frumusețe, Laura, căsătorită cu tânărul și mândrul Andrei Mocsonyi de Foeni. Va sfârși la bătrânețe, cu averea ruinată, la Foeni. Mocioneștii cei bătrâni „se țineau cumva sârbi” și „vorbeau curent sârbește”... Nu același era cazul tinerilor, Alexandru Mocsonyi „nu mai știa sârbește precum unchiul ori tatăl său”... consemnează memorialistul nostru. (M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 68–70; vezi și Varsányi, István Péter, *Szerbek és Magyarok között a Tisza mentén. Csernovits Péter politikai pályája*, Békéscsaba – Szeged, (1988).

³³ *Istoriја srpskog naroda*,...V/2, 59–61; I. D. Suciū, *op. cit.*, 80.

³⁴ Ioan Boroș, *Evenimentele revoluției de libertate din anii 1848/49, desfășurate în Lugoj*, Lugoj, (1927), 5.

³⁵ I. D. Suciū, *op. cit.*, 80–81.

³⁶ M. Polit-Desancic, *op. cit.*, 68.

³⁷ Vezi în literatura românească despre „privilegiile ilire” și rolul lor pentru Ortodoxia românească, la Silviu Anuichi, *Relațiile bisericești româno – sârbe în secolele al XVII-lea și*

Viața însă a grăbit și rânduit altfel lucrurile. După instrucțiunile primite magnatul nostru de Macea s-a îndreptat spre Novi Sad. Acolo s-a întreținut adesea cu Jovan Hadžić-Svetić, pe atunci cea mai stimată autoritate sârbească din oraș³⁸ și cu mitropolitul Josif Rajačić, la care mergea frecvent, cu trăsura, la Karlowitz. Aceștia i-au dat de înțeles, în repetate rânduri, că proiectul național al guvernului ungar nu putea fi viabil cu sârbii, lăsându-l și foarte dezamăgit³⁹.

Că avea în acele zile motive reale de îngrijorare, o arăta și înfățișarea delegației ofițerilor și grănicerilor sârbi la comandantul fortăreței Petrovaradin, generalul (feldmareșalul-locotenent) Josef Hrabowski.

S-a iscat o dispută aprinsă, delegații constatând cu surprindere că înaltul ofițer imperial avea convingeri pro-kossuthiene. Hrabowski i-a repezit, cu ironie și aroganță: „Voi doriți să fiți recunoscuți ca popor distinct. Arătați-mi – iată harta – unde se găsește, în Monarhia noastră, acel pământ care să fie de temei ca sârbii să poată fi recunoscuți popor politic?”. Cuvintele generalului au stârnit indignare la grăniceri: „Oare toate rănile noastre, sângele sârbesc vărsat prin Italia, sângele vărsat de străbunii noștri pe câmpurile de bătălii ale Europei, toate acestea oare nu sunt suficiente ca, în înțelesul diplomelor imperiale, să ni se recunoască faptul că **suntem cu maghiarii, deopotrivă, popor politic?**”⁴⁰ Astfel s-a zămislit conștiința Voivodinei sârbești.

În preajma adunării, din debutul lunii mai, colinele de la Karlowitz erau înțesate de lume; pe lângă delegați, orașeni, țărani, prelați, grăniceri, studenți, chemați și nechemați, cunoscuți și gură-cască, steaguri tricolore, cântări și muzică. Delegații ale comunelor soseau mereu, cerându-i mitropolitului încuviințarea pentru adunare. Rajačić s-a ținut tare, convingându-i pe delegații din Ruma și alte sate la 29 aprilie că totul se amână. Dar ca și în alte dăți, junii s-au arătat de nestăvilit. Ilija Zaharijević

al XVIII-lea, București, (1980), 159 și urm.; *Idem*, Rolul Mitropoliei de Karloviț în apărarea Ortodoxiei din Austro-Ungaria, *Ortodoxia* XIII (1961), 3, 419–432; Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, (1986), 132–142.

³⁸ Jovan Hadžić-Svetić a fost principalul exponent al curentului „pravoslavnic”, ce lega destinul culturii și evoluția limbii sârbe de tradiția slavonă, împotrivindu-se din răspuneri modernizării lingvistice inițiate de Vuk Karadžić. A fost și membru fondator, alături de arădeanul Sava Tekelija și alți pionieri sârbi din Ungaria, ai societății academice Matica srpskade la Pesta și apoi, până azi, la Novi Sad. Vezi pe larg, Živan Milisavac, *Istoriја Matice srpske*, vol. I (1826–1864), Novi Sad, (1985).

³⁹ M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 71.

⁴⁰ M. Polit-Desancic, *op. cit.*, 72–73.

și deja celebrul Đorđe Radak au stârnit poporul și mitropolitul a cedat finalmente, cu o condiție: să fie dați de-o parte și evacuați unii tineri „care i-au cauzat atâtea griji și necazuri”.

Nereușindu-se cu intervenția la comisarul regal să obțină suspendarea stării marțiale la Novi Sad, cei de la Mitropolie au decis ca adunarea (skupština) să aibă loc la Karlowitz.

Cum se și obișnuiește la asemenea ocazii, hotărârile importante au fost pregătite dinainte, în cercul apropiaților mitropolitului. Acesta, cu greu, în stilul său propriu, a admis în cele din urmă „să intre în joc”, urmărindu-și cu tenacitate și perseverență obiectivele până la sfârșit. Au fost și episoade dificile, de mare încrâncenare, Rajačić însuși observând, cu detașare sceptică: „Ferice de cel care scapă cu pielea netăbăcită din acestă cumplită gâlceavă!”⁴¹.

După Te-Deum, în dimineața de 1/13 mai mitropolitul sârb a inaugurat skupština, cu un discurs din care n-a lipsit concluzia că „sârbii trebuie să primească înapoi (și să se bucure de) toate drepturile naturale, politice și legale pe care le-au pierdut sau le-au fost răpite”⁴². Skupština a răspuns, aclamându-l pe Josif Rajačić ca *patriarh* iar ca *voievod* pe colonelul Stevan Šupljikac, prins atunci în campania lui Radetzki din Italia.

În 2/14 mai, zi de duminică, adunarea nu a lucrat.

În cea de a treia zi, de 3/15 mai, au fost adoptate următoarele:

- Poporul sârb se proclamă „liber politic și de sine stătător sub autoritatea Casei de Austria și sub Coroana ungară”.
- Se proclamă *Vojvodina sârbească* în care intră Sremul (Sirmiu) cu Granița, Barania, Bacica cu Districtul Becej și cu Batalionul cu șaike (ambarcațiuni), Banatul cu Granița și Districtul Kikinda.
- Vojvodina sârbească pășește „în alianță politică, pe temeiul libertății și deplinei egalități” cu regatul triunit al Croației, Slavoniei și Dalmației.
- Se instituie Consiliul național permanent, ca organ executiv al skupštinei și se numesc membrii acestuia.
- Se recunoaște „autodeterminarea națională valahă” (românească).
- Se desemnează o deputație care va înfățișa hotărârile skupštinei în fața Monarhului și a Soborului croat.

- O delegație urma să ia parte la Congresul panslav de la Praga⁴³.

Despre hotărârile skupštinei de la Karlowitz, după euforia primelor zile, au început să circule și opinii mai reținute, chiar critici. Vom reține două: Jakob Ignjatović, revoluționarul și scriitorul romantic, care a redactat programul sărbilor de la Pesta, era de părere că trebuia mers mai departe, abandonându-se ideea Vojvodinei și trecându-se direct la unirea cu Serbia, după modelul țaratului lui Stefan Dușan. O opinie mult mai rezonabilă și reținută a avansat conservatorul Jovan Hadžić-Svetić. Acesta n-a încuviințat separarea de unguri, depunându-și în fața adunării mandatul de delegat. A avut obiecții și în privința legării mișcării sârbești de croați, înaintea încheierii unui acord prealabil și a consultării Soborului croat. Se temea, anume, de rolul subordonat al sârbilor într-o asemenea alianță⁴⁴.

La Zagreb opiniile erau împărțite, deși majoritatea democratică a salutat acordul cu sârbii. Iar banul Jelačić a luat faptele ca atare, lăsându-se confirmat în demnitate și de noul patriarh de la Karlowitz. Lesne de înțeles, avea nevoie de sprijinul sârbilor din Granița și din cadrul unităților sale combatante⁴⁵.

Treburile au fost destul de complicate și la Curte, la Innsbruck. Împăratul cel bătrân, Ferdinand, a acceptat să primească deputația sârbească condusă de patriarhul Rajačić doar într-o audiență privată și în prezența principelui Eszterhazy, ca reprezentant al guvernului ungar (legitim, deci). I-a primit cu răceală, comunicându-le că „nu pot să confirm hotărârile unei convenții nelegale, pe care au adoptat-o supușii mei de confesiune greco-orientală împreună cu o mulțime de venetici din Serbia. Eu sunt dispus să îndeplinesc toate dorințele legale ale supușilor mei de confesiune greco-orientală și care îmi sunt înaintate pe cale legală. Acestea sunt Dieta ungară, Guvernul maghiar și congresul vostru legal, singurele prin intermediul cărora voi vă puteți exprima propriile dorințe.”

Deci, de la locul cel mai înalt, hotărârile skupštinei din mai au fost întâmpinate cu refuz.

Cu totul diferit a decurs însă primirea din partea *camarilei* imperiale. Arhiducesa Sofia, spiritul camarilei, mama viitorului împărat, Franz Iosif, etala în coafură panglici împletite în culorile sârbești;

⁴³ *Ibidem*; M. Polit-Desancic, *op. cit.*, 98.

⁴⁴ S. Gavrilovic, *Srbi u Habsburškoj monarhiji 1848...*, 84–88.

⁴⁵ Idem, *Srem pre i u toku Srpskog narodnog pokreta 1848 – 1849. (Sremul înainte și în cursul Mișcării naționale sârbești din 1848–1849)*, Beograd, (1996), passim; Vasa Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848–49. (Luptele sociale și politice în Croația în 1848–49)*, Zagreb, (1949), 211–255.

⁴¹ *Istorija srpskog naroda...*V/2, p. 60; M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 71–102 (Redarea cu cele mai sugestive detalii, de martor ocular, a adunării din 1/13 – 3/15 mai de la Karlowitz).

⁴² *Istorija...*V/2, 60–61.

iar arhiducele Franz-Karl le-a transmis sârbilor: „Trebuie să recunoaștem că, atât Noi (Curtea) cât și voi, suntem nefericiți și trebuie să ne ajutăm reciproc. **Mergeți mai departe pe calea aleasă, căci acesta duce la izbăvirea Noastră și a voastră**”⁴⁶.

Patriarhul și emisarii skupstinei au părăsit Innsbruck-ul mai degrabă dezamăgiți; deși *voaletele încurajări își vor arăta prețul adevărat odată cu scurgerea vremii*.

Reacții românești: Adunarea-consfătuire, în deplină concordie, de la Pesta

La început românii bănățeni s-au străduit să se distanțeze de radicalismul mișcării sârbești, delimitându-și propriile opțiuni, în corelație însă cu politica Guvernului ungar. Din inițiativa lui Emanoil Gojdu românii, 39 de „deputați”, din comitatele bănățene și ungurene (Arad, Bihor, Bichiș, Caraș, Timiș, Torontal) și din orașul Pesta s-au întrunit în capitala Ungariei, între 3/15 și 9/21 mai.

Această adunare sau, mai degrabă, consfătuire a fruntașilor români din Ungaria avea două obiective principale. Definirea mai exactă a postulatelor românești, spre o delimitare de tranșantele evoluții ale sârbilor de la Karlowitz, cu care împărtășeau încă același destin religios; și apoi, atragerea corpului național românesc pe făgașul *legitimist*, al congreselor bisericești sub autoritate guvernamentală.

În acest sens ne îndeamnă și gândurile exprimate de timișoreanul Petru Cermena⁴⁷, care-și liniștea cititorii cam sceptici, cum erau românii îndeobște, când se punea în discuție o concluzie cu ungurii: „Și dacă nu ne putură înghiți sârbii, cu care furăm mai strâns legați în multe moduri... **să n-ai teamă că ne vor absoarbe ungurii**, cu atât mai puțin cu cât acum românii venim la adevărata conștiință națională.”

Preocuparea principală a dezbaterilor adunării sunt însă hotărârile de la Karlowitz, una dintre ele privindu-i direct și pe români, în sensul încurajării „autodeterminării” corpului național din Regatul ungar. Românii însă acum *nu vor să aibă în niciun fel de a face cu Karlowitzul*, respingând „ab initio” orice posibilă corelație.

Istoricul I. D. Suciuc ne lasă să înțelegem că moderatul Emanoil Gojdu, cel care a convocat întrunirea de la Pesta, înclina mai mult spre

o delimitare mai riguroasă a structurilor ierarhice și funcționale ale Bisericii comune decât spre o separare deplină. Inițiativele „independiste” față de sârbi s-ar datora, de fapt, delegaților lugojeni, opiniază cunoscutul istoric.

Însă cele petrecute la Karlowitz între timp dădeau îndreptățire unei noi judecăți. Sentimentul național la români acum prevalează asupra celui de apartenență la Comunitatea ortodoxă. Intelighenția reunită la Pesta *protestează* contra proclamării lui Josif Rajačić ca patriarh al Bisericii comune, preluând întru totul argumentele guvernamentale: „fiindcă după legile civile și după canoane, alegerea e ilegală...”

Era firesc ca guvernul de la Pesta (sau chiar maghiarii simpli, de altă credință decât cea ortodoxă) să se indigneze de o asemenea cutezanță... dar **românii, ortodocșii și ei, să protesteze împotriva unui câștig ierarhic în seama Ortodoxiei, sună paradoxal**, chiar frustrant. **Politicul și naționalul au prevalat asupra confesionalului**; caz unic la revoluție când, într-un demers deliberat și lipsit de constrângere, credincioșii petiționari *solicită să fie mai puțin decât ce-au fost* înainte. Deputații reuniți declară în același timp credință Împăratului, dragoste „fraților unguri” și încredere în „Ministeriul” maghiar.

Este însă doar un preambul legitimist la *Petiția neamului românesc din Ungaria și Banat*, adresată guvernului, prin care „cer sistarea apartinerii lor la ierarhia sârbească și, peste tot, scoaterea lor de sub conducerea și păstoria Bisericii greco-uniune astfel ca să poată fi propusă conducerea afacerilor bisericești și școlare unei autorități proprii ecleziastice...”⁴⁸.

Cei întruniți la Pesta își însușesc în spiritul literii și dispoziția ulterioară a ministrului cultelor Otvos Jozsef, de convocare a unui nou congres bisericesc, sub autoritate guvernamentală, la Timișoara, pe ziua de 13/25 (în varianta ministerială 15/27) iunie, „ca să ne sfătuim cu toții, laolaltă, pentru bunul de obște”⁴⁹.

Dezideratele enunțate sunt, observa I. D. Suciuc, „de ordin bisericesc, politic și național”⁵⁰. Mai simplu spus, Mitropolie românească (vicar metropolitan deocamdată); o comisie mixtă, în vederea separării bisericești și școlare de sârbi; libera folosință a limbii românești în biserică, școală și „în toate trebile nației”; limba maghiară, ca limba

⁴⁶ S. Kaper, S. Zdravković, *Srpski pokret u južnoj Ugarskoj 1848 (Mișcarea sârbească în Ungaria de sud la 1848)*, vol. I, Beograd, (1870), 93; Jovan Radonić, *Slike iz istorije i književnosti, (Secvențe de istorie și literatură)*, Beograd, (1938), 333.

⁴⁷ Articolul de presă *Epistola unui timișorean către altul îndepărtat*, apud I. D. Suciuc, *op. cit.*, 64–65.

⁴⁸ I. D. Suciuc, *op. cit.*, 65 (text reproduc în T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub Coroana ungară*, vol. I, ediția a II-a, Sibiu, (1904), 343–347.

⁴⁹ *Ibidem*; *Istoriia srpskog naroda*,..., V/2, 65.

⁵⁰ I. D. Suciuc, *op. cit.*, 66.

oficială; ameliorarea condiției românilor în administrație, justiție și în „regimentele militarești”.

Timișoara și iluzia congresului anti-sârbesc

Am părăsit Timișoara în plină euforie patriotică și isterie anti-evreiască.

La 5/12 aprilie se aleg și noii demnitari ai comitatului. Comite suprem de Timiș a fost investit magnatul Petar Čarnojević, iar vicecomiți Sava Vuković și Kulterer Ignacz.

La 13/25 mai Adunarea comitatului Timiș emite un manifest către populație. Textul înștiința cetățenii cu privire la ultimele reforme și evenimente. Face referire și la insurecția banului croat Jelačić, amintind că răzvrătirea i-a cuprins și pe sârbii de la Karlowitz. Spre a preîntâmpina orice tulburări, adunarea cere cetățenilor din Timiș să asculte numai de guvernul de la Pesta; cei ce cuteză să încalce legea „vor fi aspru pedepsiți”. Toți cetățenii să presteze „jertfă patriotică” prin donații de obiecte, metale prețioase, postavuri, animale. Iar tinerii, să se înroleze în armata de voluntari (honvezi)⁵¹.

Iar la 23 mai/4 iunie ministrul de interne Szemere îl înștiința pe recent numitul comisar regal Čarnojević că guvernul a scos hotărârile sârbilor în afara legii iar proclamarea Vojvodinei „contravine nemijlocit Constituției” și „năruiește unitatea țării”. Ministrul îi cerea comisarului să vegheze cu strictețe și să împiedice introducerea de arme și tipărituri din Serbia, să pună sub un strict control tipografiile de acasă și să avertizeze Guvernul de la Belgrad, să-și controleze supușii, împiedicându-i de la participarea la întruniri naționale în Ungaria. Pentru a-i ușura sarcina, a fost numit și un al doilea comisar, în persoana vice-comitelui Sava Vuković⁵².

Între timp, în acord cu cele convenite de către deputații români la Pesta, sosesc la Episcopie și instrucțiunile ministrului Otvos, de întrunire a congresului bisericesc, pe data de 15/27 iunie. În absența mitropolitului, aflat în stare de răzvrătire, episcopul timișorean Pantelimon Živković s-a găsit într-o postură extrem de delicată. Din partea comitatului s-au exercitat asupra sa presiuni, să-l substituie pe mitropolit în procedura alegerii și desemnării deputaților la înaltul for bisericesc. Episcopul încearcă să iasă din încurcătură, redactând o adresă⁵³, prin care solicită la Minister amânarea întregii proceduri. Deoarece nu a primit nici o îndrumare de la mitropolit, episcopul ezită să

ia o hotărâre: „precum partea poporului de limba română n-a voit a alege și a trimite delegați la congresul ce avea să se țină la Karlowitz... tot așa, acum partea sârbă nu va participa la adunarea fixată pe ziua de 27 iunie.” Punctul de vedere al episcopului se pare că a fost însușit și de comisarul Vuković, cel mandatat să supravegheze desfășurarea evenimentelor, în ciuda insistențelor părții românești.

Întârzierea de a se da satisfacție preconizateilor promisiuni făcute românilor la Pesta a generat și primele semne de neîncredere în autoritatea maghiară, contribuind deopotrivă la radicalizarea dezideratelor în viitoarea adunare românească, cea de la Lugo⁵⁴.

Războiul civil maghiaro-sârb

Îndată după hotărârile de la Karlowitz, Consiliul central sârbesc și-a luat în serios misiunea de apărare. Detașamente ale gărzilor naționale maghiare s-au pornit să patruleze, amenințator, din satele cu populație maghiară ale Banatului și Bacicăi. Sârbii erau dezarmați, arestați și deferiți justiției militare. La Seghedin și în alte centre din Ungaria de sud prindeau viață tabere militare, amenințătoare pentru sârbii din Vojvodina. Președintele Consiliului sârbesc, tânărul ofițer Đorđe Stratimirović, va depune strădanii să-i atragă pe grăniceri de partea mișcării naționale. În sprijin îi vine și hotărârea nepopulară a Curții imperiale, din 7/19 mai, preconizând subordonarea către Guvernul ungar a autorităților militare din Graniță. Grănicerii au dat glas supărării lor la Mitrovița în Srem și la Pančevo în Banat. Amenințau că dacă această hotărâre se aplică ei își vor părăsi unitățile și vor pleca să-și apere satele împotriva ungarilor.

În primele zile din iunie când atacul maghiarilor asupra Karlowitzului și a Novi Sad-ului părea iminent, comunitățile grănicerești s-au ridicat la arme. La 9/21 iunie comisarul Čarnojević își informa Ministerul că 16000 de „insurgenți” cu 8 tunuri au ocupat poziții la Karlowitz și la „valul roman” de la Novi Sad, nădăjduind și sprijin de la croați și din Serbia, pentru a porni la atac.

Acum are loc și incidentul, relatat anterior, de la Petrovaradin, dintre comandantul încă nehotărât, generalul Hrabowski și ofițerii sârbi, care revendicau Vojvodina inexistentă pe hărțile Ungariei. Generalul a îmbrățișat cauza maghiară, repezindu-i pe insurgenți: „eu nu văd nici un popor sârbesc în Ungaria și nu am cui să-i asigur protecție; peste Sava este Serbia și cine vrea să fie sârb, să se ducă acolo!”⁵⁵.

⁵¹ *Ibidem*, 83–85.

⁵² *Istorijski...*, V/2, 65.

⁵³ I. D. Suciuc semnalează respectiva adresă, pe care însă nu am aflat-o la poziția indicată, în Arhiva Mitropoliei Banatului, *Fond 1848*, adresa din 26 iunie.

⁵⁴ I. D. Suciuc, *op. cit.*, 69–72.

⁵⁵ S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, 74–75.

Amărăți și furioși delegații grănicerilor s-au reîntors la Karlowitz; Consiliul a redactat de îndată o contestație la Împărat, împotriva lui Hrabowski, afirmând că nici ei nu recunosc Guvernul ungar care a nesocotit hotărârile Skupštinei și a înrolat „gărzi mobile”, terorizând întregul popor cu justiția militară. Cer de la Curte schimbarea generalului și delegarea în Voivodina a mitropolitului, a banului Jelačić și a voievodului Šupljikac, pentru a se preîntâmpina un devastator război civil.

Dar Forul suprem deja se pronunțase împotriva sârbilor: Prin depeșă din 8/20 iunie Monarhul îl înștiința pe ministrul de război maghiar (L. Meszaros) că i-a transferat sub autoritate întreaga armată grănicerească din Ungaria, Transilvania și „ținuturile anexate”⁵⁶.

Guvernul maghiar se arăta acum dornic de acțiune. În dimineața zilei de 12/24 iunie comandantul de la Petrovaradin a trimis o subunitate să ia în stăpânire Karlowitzul și să împrăști Consiliul sârbesc. Deși inițial prinși de panică, Stratimirović i-a mobilizat pe oamenii săi și, cu un detașament de voluntari din Serbia sprijiniți și de gardiștii lui Vule „muntenegreanul”, au stăvilit atacul și au trecut la contraatac, alungându-și dușmanul în cetate⁵⁷. Pe teren au rămas zeci de morți și răniți și mai multe case incendiate, în periferie. Așa a început *războiul civil*.

Adunarea populară a românilor și semnele de întrebare de la Lugoj

În zilele de început ale lui iunie Eftimie Murgu pornește spre Banat. Centrul frământărilor revoluționare la români s-a deplasat acum din Pesta spre orașele bănățene. Înainte de plecare Murgu lansează un viguros manifest revoluționar (aprobat de ministrul de interne Szemere), făcând elogiul „poporului unguresc” care i-a dezrobit și pe țărani români; obsesia lui de-o viață era însă națiunea română și ocrotirea acesteia, prin „înarmarea poporului”. Szemere însă îl avertiza, totodată, pe comisarul Vuković: „Murgu... este un *om fantast și periculos*...”⁵⁸.

Revoluționarul bănățean obține de la ministru încuviințarea să convoace la Lugoj „o adunare românească în care să se expună numai deziderate, nu să se ia hotărâri”. Totuși, suspiciunea rămâne, comisarul-vicecomite de Caraș Jakabffy reținând totala sa desconsiderare față de autorități:

⁵⁶ *Istorija srpskog naroda...*, V-2. 69-70.

⁵⁷ M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 114-116; S. Gavrilović, *Srem pre i u toku Srpskog pokreta...*, 150-170.

⁵⁸ I. D. Suci, *op. cit.*, 99 (Scrisoare datată Pesta, 31 mai 1848).

la comitele supreme s-a dus numai chemat iar la ceilalți, deloc. În drum s-a oprit la Caransebeș, încercând, în baza enormei popularități de care se bucura, de „*apostol al libertății*” țăranilor români, să-și atragă sprijinul și din partea Regimentului de graniță. Generalul-comandant Appel l-a izolat însă, cu santinele la ușă, cerându-i să părăsească orașul. Ceea ce s-a făcut, a doua zi.

Coroborând convingător izvoarele românești cu cele străine despre desfășurarea *Adunării populare* din 15/27 iunie, de pe platoul de sub viile Lugojuului, devenit *Câmpul Libertății*, I. D. Suci estimează la 10000 numărul celor ce au participat.

1. Cu privire la *dezideratele adunării* bănățene, sursa noastră fixează următoarele puncte:

Înființarea unei armate populare române prin înarmarea poporului în termen de șase zile.

2. Numirea lui Eftimie Murgu de căpitan suprem al acestei armate și a câte unui căpitan pentru fiecare din cele trei comitate bănățene (Timiș, Caraș, Torontal). Limba de comandă în armata populară să fie cea românească.

3. Recunoașterea limbii române ca limbă oficială în tot Banatul. Limba maghiară va fi folosită doar în corespondența cu Guvernul maghiar.

4. Independența Bisericii române din Banat prin destituirea celor doi episcopi, de Timișoara și Vârșeț.

Cel mai „concludent” dintre izvoarele vremii, raportul de serviciu al comisarului adunării Vuković, concluzionează: „Axul vorbirii sale [Murgu] a fost înarmarea pentru salvarea patriei de inamicul comun, sârbii. Deci spiritul care inspiră adunarea este prietenos în privința noastră, iar față de inamicii noștri amenințător... *dar în rezultatele finale eu sunt mai puțin mulțumit cu acest spirit.*”

De fapt, remarcă pe bună dreptate I. D. Suci, „ceea ce cerea Murgu...au cerut și revoluționarii sârbi”⁵⁹. ...În loc să îndrume oamenii să se înroleze în gărzile naționale maghiare⁶⁰, Murgu *crea înființarea unei armate române* în care el să fie coman-

⁵⁹ I. D. Suci, *op. cit.*, 110; aceeași abordare, coborând evenimentul de la 1848 de pe înaltul pedestal pe tărâmul răscoalei și al războiului civil, la Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Revoluția de la 1848 din Transilvania în memorialistică*, Cluj-Napoca, (2000), 19 (citată din Kossuth: „...ca în Caraș românii să aibă căpitan, acesta este un *gând care subminează unitatea țării*, care de altfel este unicul pretext al răscoalei sârbe.”)

⁶⁰ Comisia maghiară de recrutări și-a început în luna iunie activitatea și în Banat. Încă de pe acum se remarcă o rezervă la înrolări din partea românilor. Astfel, la comisia din Caraș din totalul de 437 de recruți, 283 erau maghiari și germani și doar 153 români, o disproporție majoră în raport cu structura populației, a cărei majoritate covârșitoare o constituiau românii. (I. Boroș, *Evenimentele revoluției de libertate*, 33-34).

dant suprem. În loc să recunoască limba maghiară ca limbă oficială în toate instituțiile din Banat, el cerea să fie decretată oficială limba română.” Și Vuković este, până la urmă, foarte tranșant: „Despre Murgu doresc să spun mai multe pe cale orală. El îi vorbește de bine, neîncetat, pe eroii noștri, pe Kossuth..., îi laudă, dar **fierbe planuri îndepărtate**. În viitorul apropiat *poate fi util contra sârbilor*, dar după ce vom isprăvi cu aceștia, *îl vom privi în ochi mai serios*.”

Deci, în cele din urmă, o neîncredere apăsătoare se prefigurează pentru viitorul ca personaj revoluționar al lui Murgu dar și pentru așteptările românilor de la revoluția maghiară⁶¹.

Operațiunile de război din Voivodina și Banat

După atacul eșuat asupra Karlowitzului, ambele părți, cea maghiară (cu suport imperial deocamdată) și cea sârbească au trecut la febrile pregătiri militare, tabere fortificate și stocarea muniției, cu acuze reciproce în fața Monarhului. În 16/28 iunie din partea Curții a sosit un îndemn la pace și supunere, abandonarea fortificațiilor „rebele” și restituirea tunurilor și a muniției însușite abuziv din arsenalele armatei. Comisarul Čarnojević a încercat, pe baza manifestatului imperial pacifist, să îndrepte faptele spre un armistițiu de 10 zile. La Novi Sad, în acest interval, s-au ținut alegeri maghiare (dietale) soldate cu incidente, vărsări de sânge și teroare militară împotriva sârbilor din oraș. Populația a fost totuși ferită de un masacru de proporții prin intervenția oportună a înaltului comisar. Pe valul

întărit la nord de oraș („șanțurile romane” de la Jarak) s-au reluat schimbul de focuri, incidentele reizbucnind și la Pančevo, între sârbi și minoritarii catolici. Președintele Consiliului districtual din Banatul de sud (K. Pejčić) împreună cu Đorđe Stratimirović, comandantul suprem⁶², vor adresa, la 24 iulie/5 august o *Proclamație* către minoritari, înștiințându-i despre suspendarea instituțiilor din Granița și înlocuirea lor, peste tot, prin consiliile naționale, subordonate organului districtual de la Pančevo și Consiliului central de la Karlowitz. Ofițerii Regimentului XII germano-bănățean au refuzat să se supună; au fost arestați și împreună cu membrii nesupuși ai Magistratului, au fost cu toții demiși și internați (în jur de 60) la Zemun.

După expirarea armistițiului ostilitățile, cu ură și înverșunare mai mare, au escaladat într-un adevarat război sângeros și de exterminare.

Sârbii și-au definitivat acum obiectivele: separarea deplină a Voivodinei lor, păstrarea privilegiilor naționale, ale bisericii, limbii și a instituțiilor naționale ce au prins între timp viață.

Ministrul Szemere era la fel de tranșant, în instrucțiunile trimise, la 7/19 august, către comisarii din teren: „Noi considerăm mișcarea grănicerească rasciană [sârbească] o *trădare* și nu există loc nici de pace și nici de negociere. Nimicirea acestei mișcări trebuie înfăptuită ori pe calea armelor ori prin predarea rascienilor; ori ar trebui să predăm [noi] partea de sud a patriei, ceea ce maghiarul nu face și nici nu poate să admită...” Asemenea sentințe dure erau prefigurate și de prezentarea făcută în Dieta țării la 11/23 iulie de către Kossuth; cu privire la sârbi acesta spunea următoarele: „Cel ce dorește în cadrul Ungariei să înființeze un stat deosebit, acela este un insurgent și un rebel, căruia i se poate răspunde doar prin instanță, cu frânghia.” I-a acuzat că au refuzat oferta oficială, de a-și ține propriul congres; iar la adunarea națională „neconstituțională” au decis înființarea Voivodinei, au dat drumul în țară „cetelor pustiitoare” din Serbia și au refuzat să se supună comisarilor guvernamentali. Conducătorul maghiar i-a amenințat că-„i va spulbera precum vulturul”, refuzând orice noi tratative, nerăbdător să afle cât de curând vestea „despre luptă și victorie”. După acest fulminant și belicos expozeu, dieta patriotică s-a grăbit să voteze un împrumut de război și a adoptat hotărârea mobilizării a 200000 de ostași⁶³.

⁶¹ I. D. Suciu, *op. cit.*, 98–113; *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*, Bessenyei Ferencz (ed.) (Memoriile din timpul pribegiei în Ungaria și al exilului său, îngrijite de B. F.), Budapest, (1894); Atanasie Șandor, *Studiu asupra evenimentelor de peste munți din anii 1848–1849, cu nararea celor întâmplate în părțile Aradului*, în *Memorialistica Revoluției de la 1848 în Transilvania*, Studiu introductiv, ediție, note și glosar de Nicolae Bocșan și Valeriu Leu, Cluj-Napoca, (1988), 123–137; Partenie Gruescu, *Evenimentele anului 1848 și 1849 prin ținutul Făgetului*, în *Memorialistica Revoluției de la 1848...*, 138–151; Dimitrie Petrovici Stoiichescu, *Curgerea întâmplărilor subscrisului în timpul revoluției maghiare*, în *Memorialistica Revoluției ...*, 152–158 (Sugestive sunt spusele memorialistului, ajuns în postura ingrată, de vicar mitropolitan bănățean neconfirmat, despre impasul românilor bănățeni: „...afurisind ora mergerii mele la adunarea Lugojului... Am primit administrația diecezei ca să nu cadă în mâna vreunui tânăr, care nici biserica, nici clerul [nu] ar fi fost în stare a apăra sau doar în mai mare confuzie le-ar fi cufundat, eu le-am apărat însă pe mine m-au jertfit. Am primit ca să nu vatăm bunăvoința adunatei mulțimi în Lugoj, însă acei români nu sunt în stare acum a mă scăpa. Măcar că acea adunare a fost în sensul doririi înaltului împărat, carele pe sârbi de rebeli declarase, înaintea maghiarilor am fost suspect...”)

⁶² **Vožd**, adică conducător absolut, în sensul atribuțiilor lui Karagherghe, în insurecția națională din 1804.

⁶³ Thim, József, *A magyarországi 1848/49-iki Szerb fölkelés története (Istoria rebeliunii sârbești de la 1848/49 din Ungaria)*, vol. II, Budapest, (1930), 604–605; S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, 94; *Istoriya srpskog naroda...*, V/2, 72–75.

După cum era de așteptat sârbii insurgenți își vor pune speranțele mai degrabă în Serbia de peste Sava și Dunăre decât în mai rezervatul și problematicul aliat de la Zagreb. În legătură directă cu statul major al lui Stratimirović continua să fie și consilierul militar de la Belgrad Stevan Knićanin. Kneazul Aleksandru, fiul marelui Karagheorghe, se arăta personal încântat de „începutul bun” al fraților de peste apă. Il îndeamnă pe omul său de nădejdie „să-i sfătuiască... cum a făcut-o și până acuma”, fiind singura persoană „cu o privire exactă asupra evenimentelor” din Vojvodina. Iar ministrul-premier Garašanin își reânnoia asigurările de ajutor „sub formă de împrumut”, în arme, muniție și voluntari, pentru sprijinul lor de-acum „și mai târziu pentru folosul *întregii sârbimi*”⁶⁴.

Individual și în grupuri s-a trecut din Serbia în Banat și Srem încă de la începutul lui mai; am văzut că în primele atacuri rolul defensiv al voluntarilor a fost hotărâtor pentru ca rezistența armată să prindă apoi viață. Pe măsură ce lupta primea amploare și trimiterea de voluntari a continuat să fie tot mai organizată, întreaga acțiune fiind supravegheată personal de Garašanin. Acesta a trimis circulare către prefectii ocoalelor, cerându-le să se implice în atragerea de voluntari, „oameni care să nu facă de râs numele sârbesc”, căci erau destui și amatorii de jafuri și tâlhării. În cursul lunii iulie în fruntea voluntarilor a fost maiorul Stanojlo Petrović, iar din august consilierul de stat și voievodul (generalul) Stevan Knićanin, eliberat în acest scop din serviciul de stat.

Când noul comandant a sosit în Vojvodina, taberele militare ale sârbilor voluntari și ale insurgenților autohtoni erau, în linii mari, constituite. Ceea ce a fost un important succes de început al Consiliului sârbesc și al conducătorului șef, Đorđe Stratimirović.

Cel dintâi și cel mai important a fost campul fortificat de la Karlowitz, ridicat îndată după skupștina din mai. Aici și-au aflat tabără grănicerii veniți din Regimentul Petrovaradin, țărani din Srem și voluntari de peste Sava. Era și sediul central al forței militare sârbești, destinat să blocheze cetatea Petrovaradin și să fie în același timp centru de înrolare și instrucție pentru cei mobilizați și ulterior trimiși pe front, în Bacica și Banat. La Karlowitz era și arsenalul cu muniție și echipamente, atelierele de reparat armamentul, camera cu rezervele de alimente, brutăria, spitalul de

campanie. La vest de cetate au prins viață taberele de la Sremska Kamenica, Cerević și Banoštor, care aveau menirea la fel, de a supraveghea formidabila fortificație de pe Dunăre dar și de a tăia comunicațiile cu maghiarii de la Vukovar, Ilok ori cu taberele maghiare de la Futok și Palanka. Au mai fost tabere provizorii și la Bukovac, Majdan, Šid și altele. Până la sfârșit Sremul (regiunea dintre Sava și Dunăre, la sud de Novi Sad) sprijinindu-se pe Serbia a rămas o bază fermă pentru fronturile din Bacica și Banat și un izvor nesecat de oșteni pentru ele.

Pentru maghiarii din Bacica cele mai solide baze erau la Temerin, Vrbas, Ker, Jarak, Feldvar. Iar în Banat, orașele Becicherecul Mare, Vârșeț și Biserica Albă. Sârbii bănățeni au fost de aceea obligați să se fortifice la Deliblata, Perlas, Tomaševac, Alibunar, Straja și Vračevgaj.

Luptele s-au reluat cu atacul gărzii maghiare asupra pozițiilor sârbești de la Vlaicovăț, în Banat. A doua zi, în 11/23 iulie, din tabăra de la Alibunar a pornit asupra Vârșetului o trupă de vreo 3000 de sârbi. La intrarea în oraș au fost întâmpinați de armata imperială a colonelului Blomberg și de husarii maiorului-grof Eszterhazy. Sârbii au fost împrăștiați iar cei doi comandanți ai lor (comisarul consiliului Dimitrije Stanimirović și maiorul Naum Kojić) au fost capturați. Cei doi au fost apoi duși la Timișoara, unde au fost expuși insultelor și agresiunii vulgului „patriotic” și apoi spânzurați, la ordinul comisarului Vuković. Cât mai dura încă confruntarea de la Vârșeț germanii din oraș s-au pornit să-i prigonească pe sârbi, devastându-i casa și ucigându-l pe fruntașul acestora, judecătorul Šandor Kumanović. Apoi gloata isterizată s-a năpustit asupra celorlalți sârbi; în ultima clipă a fost oprit pogromul, prin intervenția grofului Eszterhazy și medierea episcopului Stefan Petrović.

După victoria de la Vârșeț maghiarii au decis să nimicească pozițiile avansate sârbești de la Sentomaš (redenumit *Srbobran*, adică „Bastionul sârbilor”), în Bacica. Șanțul fortificat de aici era apărat de 3000 de ostași (grăniceri, sârbi de dincolo și miliții autohtone), conduși de căpitanul grănicer Todor Bosnić și comandantul din Serbia Luka Stefanović. Generalul baron Bechtold dispunea de o forță mult mai mare, cu sprijin puternic de cavalerie și artilerie. Husarii și infanteriștii, cu susținerea tunurilor, au atacat concentric, din trei părți și în valuri succesive pozițiile sârbești, în 14; fără succes însă, fiind constrânși să se retragă, cu pierderi însemnate. Alte două încercări, la Turija și Čurug, s-a soldat de asemenea cu eșec.

În cursul zilei de 17 s-au dat lupte violente la Feldvar. Sârbi conduși de maiorul Stefan Surdučki,

⁶⁴ Grgur Jaksic, *Prepiska Ilije Garašanina...*, I, p. 170–173; S. Gavrilovic, *Ilija Garašanin i Madjari...*, 201–211; D. Pavlovic, *Srbija i srpski pokret u Juznoj Ugarskoj 1848. i 1849. (Serbia și mișcarea sârbă în Ungaria de sud în 1848 și 1849)*, Beograd, (1904), 26–29; *Istorijski srpskog naroda...*, V/2, 75–78.

comandantul batalionului de șaike, trec la contraatac: ocupă localitatea și se izbesc violent cu trupele maghiare și garda lor din Beceiul Vechi. Pierderile au fost mari de ambele părți. Iar gardiștii unguri, în neputința lor, și-au vărsat furia devastând și ucigând populația sârbească din satele apropiate.

Consiliul de război al sârbilor a decis apoi ca trupele masate la Perlas să dezvolte ofensiva spre Becicherecul Mare, sub comanda colonelului național Jovan Drakulić (fost ofițer imperial). Se intenționa joncțiunea cu grănicerii din Districtul Kikinda Mare (11 localități și orașul propriu-zis). Armata lui Drakulić, 5000 de grăniceri și 300 de voluntari, s-a ciocnit, pe 15, într-o violentă înclăștare, de 6 ore, de atacuri și contraatacuri succesive, la Ecika, cu infanteria, escadroanele și tunurile lui Kiss Erno, comandantul de la Becicherec. Maghiarii au bătut în retragere, închizându-se în oraș⁶⁵.

Satele românești din teritoriu, fără mare entuziasm, își vor face cumva datoria față de autoritatea de la Karlowitz⁶⁶. Incidente vor fi totuși, între sârbii din Alibunar și românii din Sân Mihai. Vor fi incendiate de sârbi Sân Mihaiul și Uzdinul. Un episod sângeros, o recidivă a unui mai vechi conflict pentru localul bisericii, se va produce și la Biserica Albă⁶⁷.

Un conflict deschis s-a declanșat însă între sârbi și germani în Granița sud-bănățeană. Concomitent cu noile lupte de la Srbobran din Bacica, care se încapățâna să reziste în continuare reunitei ofensive austro-maghiare din august, sârbii din Banat au încercat și ei să ocupe Biserica Albă. Germanii din localitate s-au bazat și pe români, organizându-și propria gardă națională și trecând la arestarea sârbilor de frunte. Sârbii și-au concentrat forțele, pe la mijlocul lunii august, la Vračevgaj, unde s-au reunit vreo 6000 de grăniceri bănățeni, insurgenți, apoi și voluntarii din Serbia, conduși de Stefan Knićanin. Atacul a pornit în dimineața de 19: cu mare elan sârbii au nimicit baricadele și apărarea din tranșeele ridicate de nemți, pătrunzând până în centru. Când la casele

germane au început să se ivească steagurile albe, din senin atacatorii au fost loviți de șarjele ulanilor imperiali ai colonelului Blomberg, sosiți în ajutor, de la Vârșeț. Sârbii au fost siliți să bată în retragere. Germanii și maghiarii au năvălit atunci în partea sârbească a orașului, făcând un adevărat pogrom asupra populației rămase. Au fost uciși 72 și mulți alții deferiți justiției sumare. Peste cinci zile grănicerii și-au reînnoit atacul, eșuat din nou, după lupte crâncene⁶⁸.

Necazurile sârbilor au sporit însă și mai mult în zilele ce-au urmat. Trupa lui Kiss Erno s-a repliat de la Srbobran și a reușit să distrugă tabăra de la Perlas. Au căzut peste 250 de apărători și mai multe sute de prizonieri. Comandantul Jovan Drakulić abia a scăpat cu 5–600 de supraviețuitori, pierzând și tunurile. Panica a cuprins toate taberele lor din Banat; maghiarii însă au revenit la baza de la Becicherec, neexploatănd situația favorabilă. Iar sârbii, până la urmă, și-au refăcut apărarea serios încercată.

Aflând de necazurile celor de la Perlas, Stratimirović a pornit în ajutorul bănățenilor cu 2000 de grăniceri din Bacica. Acestora li s-a asociat cu forțele-i rămase și Knićanin. Ei vor consolida apărarea de la Tomașevac, oprindu-l pe Kiss. Acesta în cele din urmă va abandona și Perlasul, simțindu-se mai în siguranță la Ecika și Becicherec.

Conștient de amenințarea situației din Banat guvernul de la Belgrad a luat măsuri energice, trimițând de îndată noi formațiuni de „voluntari”. Astfel s-a reluat atacul asupra Becicherecului, zădărnicit din nou de comandantul maghiar: l-a oprit pe Knićanin care înainta dinspre Tomașevac iar apoi și pe Stratimirović, care a fost constrâns să se întoarcă în Bacica.

După intrarea Croației în război, la 11/23 septembrie și înăsprirea raporturilor cu Austria, poziția Guvernului ungar a devenit mai precară; la Pesta s-a decis că era necesar în noile condiții să fie eliminat (sau măcar neutralizat) focarul sârbesc din Bacica. Din nou s-a arătat decisivă poziția de la Srbobran. Comanda armatei a preluat-o însuși ministrul de război Meszaros: la 21 septembrie/3 octombrie el a ordonat desfășurarea a 25000 de honvezi în atacul împotriva sfidătoarei fortificații, apărată de 5000 de vajnici grăniceri și voluntari, cu 14 tunuri, conduși cu hotărâre și pricepere de căpitanul Petar Biga. După devastatoarele atacuri ale infanteriei și șarje ale husarilor, apărătorii au reușit totuși să reziste, ajutați și de o trupă de 3000

⁶⁵ S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, 98–99; S. (Felix) Milleker, *Povesnica Vršca, ...* II, 14–17; V. Krestić, *Srpski vojni logor kod Perleza u 1848. godini* (Tabăra militară sârbească de la Perlas la 1848), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 29, (1961), 34–36; *Istorija srpskog naroda, ...* V/2, 76–78.

⁶⁶ Mircea Măran, Documente despre românii din Banatul de vest în timpul Revoluției de la 1848–1849, în *Studii bănățene*, Valeriu Leu, Carmen Albert, Dumitru Țeicu (coord.), Timișoara, (2007), 293–304;

⁶⁷ Radu Flora, *Relațiile sârbo-române. Noi contribuții*, Panciova, (1968), 97–101; Nikola Gavrilović, *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu. 1822–1867* (*Școala clericală sârbo-română de la Vârșeț. 1822–1867*), Novi Sad, (1983), 177.

⁶⁸ S. Subotić, Bela Crkva u dogadjajima iz 1848/49, (Biserica Albă în evenimentele din 1848–49), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 27, (1960), 97–110; Gr. Jakšić, *op. cit.*, 279.

de grăniceri care i-a atacat pe asediatori. Maghiarii s-au retras după bătălia ce a durat 12 ore.

Era de-acum limpede că niciuna dintre tabere nu reușea să-și atingă obiectivul: sârbii au reușit să respingă atacurile maghiare în Bacica; iar maghiarii au avut și ei succes în apărarea din Banat.

Acest relativ echilibru se menținea în momentul când Casa de Austria și-a revizuit poziția față de Guvernul maghiar și a intrat în război cu Ungaria. *Atitudinea oficială* față de sârbii, până în acel moment „insurgenți”, *se schimbă diametral*: prin aprobarea împăratului voievodul ales încă în mai, Stevan Šupljikac, a fost trimis la datorie, în Vojvodina⁶⁹.

Timișoara sub stare de asediu

Declanșarea ostilităților deschise între revoluționarii maghiari și trupele imperiale determină la Timișoara instituirea stării de asediu, la 10/23 octombrie 1848. Somației Guvernului maghiar, ca în termen de șapte zile comandantii cetăților țării să arboreze tricolorul maghiar și să-și exprime loialitatea față de Ungaria, garnizoana îi răspunde prin refuz: „Garnizoana din Timișoara se simte obligată la următoarea declarație: Manifestul Majestății Sale, Împăratul și Regele constituțional de la Schoenbrunn, din 3/[15] ale lunii curente ... a pus Ungaria, Croația și Slavonia sub legea marțială; ca urmare, cetatea Timișoara a fost pusă în stare de asediu de către comandantul cetății de aici. În același Prea-înalt manifest, militarii sunt dezlegați de a asculta de Ministeriul[Guvernul] ungar, care a fost dizolvat; la fel Dieta ungară și fostul ministru ... Kossuth este denumit instigator al poporului....”⁷⁰.

La alegerile municipale din vară elementele „conservatoare” [adeptii Guvernului maghiar] au avut câștig de cauză. Viața autorităților civile a fost însă curmată de *starea de asediu* instituită:

„Cu referire la comunicatul celei mai înalte hotărâri, a Majestății Sale, dată la Schoenbrunn în 3/[15] octombrie a. c., drept care tot regatul Ungariei este supus legii marțiale, cetatea Timișoara, cu toate suburbiile sale din ziua de azi se află sub stare de asediu și, ca atare, se proclamă legea marțială. În urma punctului 3 al celei mai

înalte decizii regale, garda națională de aici se pune sub comanda directă a comandantului cetății. Cel care incită la revoltă, cel care opune rezistență trupelor sau se înarmează în mod nepermis, va fi tratat după legea marțială.

Toate adunările de mai mult de 6 persoane sunt interzise. Atât timp cât liniștea și ordinea se mențin, starea de asediu începută nu va avea repercursiuni asupra întreprinderilor și transporturilor de persoane. Toate armele care sunt în mâinile gărzii naționale vor trebui predate în 24 de ore în schimbul unei chitanțe de primire, la arsenalul artileriei de aici.

Timișoara, la 10 [/22] octombrie 1848

Baronul Rukavina

Feldmareșal-locotenent
și comandantul cetății”⁷¹

Se declară că, atât timp cât se mențin tulburările în țară și până ce nu se instituie un guvern legal, garnizoana nu predă nimănui cetatea Timișorii și nu primește de la nimeni ordin. Prin această declarație garnizoana din Timișoara s-a pus în stare de război cu Guvernul maghiar.

La 12/24 octombrie s-a pornit și dezarmarea gărzilor maghiare din Timișoara. Autoritățile militare, somând Municipalitatea cu tunurile, au pus stăpânire pe caseria orașului, confiscând în folosul armatei întreaga sumă disponibilă. Porțile cetății au fost închise și toată armata a fost concentrată în cetate iar tunurile au fost amenințator îndreptate asupra Primăriei și a Comitatului (Prefecturii). Pus în situație limită primarul dispune dezarmarea gărzii. Armele confiscate se predau autorităților militare. Astfel imperialii au pus mâna pe toate armele din Timișoara, iar la 16/28 octombrie au fost eliberați toți deținuții politici (anti-maghiari), dintre care majoritatea erau sârbi făcuți prizonieri, în bătălia de la Vârșeț.

După terminarea operațiunilor de dezarmare, trupele imperiale pornesc la ocuparea principalelor centre din Banat. La 27 octombrie/8 noiembrie a fost ocupat Lugojul; de aici pornesc asupra Lipovei, pe care o ocupă la 1/13 noiembrie; apoi se îndreaptă asupra Reșiței și Bocșei, care sunt luate la 24 decembrie/5 ianuarie⁷².

Războiul civil a intrat în faza lui sângeroasă care, în primăvara ce vine, va atinge o culminație. Determinați dar și precauți, cei din cetatea Timișorii

⁶⁹ R. Popović-Petković, Dokumenti o srbijanskim dobrovoljcima u Vojvodini 1848–49, (Documente despre voluntarii sârbi din Voivodina la 1848–49), în *Istraživanja* 2, (1973), 400–410; M. Tomandl, Srpski vojni logor i bitka kod Perleza 2. septembra 1848. godine (Tabăra militară sârbească de la Perlas și bătălia din 2 septembrie 1848), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 13, (1956), 135–140; V. Krestić, *op. cit.*, p. 39; S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, vol. II, 22–29.

⁷⁰ Johann N. Preyer, *op. cit.*, 215.

⁷¹ *Ibidem*, 214; Rudolf Graf, *Timișoara sub asediu: Jurnalul Feldmareșalului Gerge v. Rukawina (aprilie – august 1849). Contribuție documentară*, Cluj-Napoca, (2008).

⁷² A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de avere*, Caransebeș, (1941), 211–223.

au luat măsurile impuse pentru o apărare fermă. S-au consolidat lucrările la fortificații iar garnizoana s-a întărit considerabil, cu peste 4000 de noi recruți. Pentru ca viața în oraș să funcționeze normal, Magistratul orașului a rămas în funcție, însă sub jurisdicția Consiliului de război, format sub autoritatea comandantului cetății. Populația civilă rămasă în oraș, cam 3000 de suflete⁷³, a fost îndemnată să se aprovizioneze cu alimentele necesare pe timp de trei luni. Magistratul s-a îngrijit să fie introduse 250 de bovine de sacrificat, cu însemnate rezerve de fân și porumb pentru hrana acestora.

Mersul operațiunilor de război înregistrează o schimbare neșteptată în primăvara anului 1849. După răsunătoarele victorii și recucerirea Ardealului oștirea maghiară condusă de cel mai capabil general revoluționar Iosif Bem vine să reia sub control și Banatul. În fața covârșitoarei forțe maghiare grănicerii de la Caransebeș se refugiază, peste munți, în Valahia. Banatul s-a deschis, aproape de tot, în fața unei restaurații maghiare. Unica speranță a imperialilor a fost, în aceste disperate condiții, cetatea Timișoarei.

De la finele lui aprilie forțele maghiare încep să se adune în jurul cetății, care primește o însemnată decizie acum, pentru destinul puterii maghiare și al Monarhiei. La 25 aprilie/6 mai Timișoara își închide porțile. Incepea calvarul celui mai lung asediu din întreaga revoluție: 107 zile (trei luni și jumătate)⁷⁴.

Mersul sinuos al războiului cu ungurii și problemele cu Voivodina

După investirea voievodului-comandant de către Curte cele mai dramatice evenimente, pe frontul de-acum austro(sârbo)-ungar, s-au consumat în Banat. Armata maghiară viza preluarea sub control a colțului de sud-vest, cu orașul Pančevo; iar sârbii, ținteau spre Becicherecul Mare și Kikinda, pentru a se conecta apoi cu imperialii din Timișoara⁷⁵.

La 13/25 octombrie, după lupte grele, sârbii în fine ocupă Becicherecul și ziua următoare Kikinda. Dar, ca după un scenariu prestabilit, în curând au

fost siliți să-și abandoneze pozițiile, sub presiunea noilor unități conduse de generalii Feter Antal și Jovan Damjanić.

Ca un soldat de profesie, voievodul Šupljikac era conștient că pentru o ofensivă mai temeinică, împotriva unei armate redutabile și înzestrate corespunzător precum cea maghiară, avea nevoie de o disciplină riguroasă (și nu doar de entuziasm național) și de o consistentă susținere de cavalerie. De aceea, prin apeluri la sprijin imperial, cu ofițeri de specialitate și armament, va impune și soldaților sub comanda sa „să fie credincioși flămurei imperiale”, iar consiliilor naționale sârbești „să lucreze pentru Împărat, popor și țară”. Astfel, pe zi ce trece, armata națională s-a legat și apoi contopit cu armata imperială. Cu această integrare va fi răspunzător generalul Ferdinand Meyerhofer, fost consul imperial la Belgrad și curând (după moartea accidentală a voievodului, la 27 decembrie/8 ianuarie) investit la comanda noului corp de armată austro-sârb.

Luptele violente continuă pentru pozițiile fortificate din sud-vestul Banatului. La 9/21 noiembrie maghiarii lichidează centrul de rezistență de la Straja, de lângă Vârșeț. După alte cinci zile generalul Damjanić (care a părăsit, ca ofițer rebel, garnizoana Timișoara)⁷⁶ cu importante forțe a atacat tabăra de la Tomașevac, din dispozitivul de apărare al orașului Pančevo. După înverșunate lupte, deși în inferioritate numerică evidentă (de 4 la 1), apărătorii strălucit conduși de Knićanin reușesc să se mențină. Alte lupte s-au dat la Banatski Karlovac și Alibunar, restrângându-se tot mai mult cercul de la Pančevo. La disperare, cu forțe reunite, Šupljikac și Knićanin îi atacă pe maghiarii concentrați la Jarkovac. După un succes inițial maghiarii revin și-i resping pe sârbi, care se văd obligați să părăsească și Tomașevac.

În această situație extrem de critică, la apelurile disperate ale patriarhului și voievodului, Serbia răspunde din nou, trimițând voluntari, armament și muniție pentru apărarea de la Pančevo. Atacul maghiar însă, din cauza periclitării Budapestei de către imperiali, n-a mai avut virulența dinainte. Bătălia de la Pančevo, din 2/14 ianuarie, s-a sfârșit prost pentru oastea generalului Kiss: unitățile sârbo-austriace ale lui Mayerhofer sprijinite de voluntarii dezlănțuiți, cu baioneta la armă, ai lui Knićanin, i-au pus pe fugă pe călăreții generalului maghiar⁷⁷.

⁷³ Este estimarea, considerăm noi realistă pentru vreme dificilă, de asediu, a primarului de atunci, Johann N. Prayer; In jurnalul generalului-comandant Rukavina, 6000 de locuitori civili în cetate și 12–14000 în suburbii. (R. Graf, *op. cit.*, 102).

⁷⁴ *Feldzug in Ungarn und Siebenburgen im Sommer des Jahre 1849*, Pesth, (1850), 372–385; J. N. Preyer, *op. cit.*, 214–216; I. D. Suciu, *op. cit.*, 221–231; R. Graf, *Timișoara sub asediu...*, 99–164.

⁷⁵ S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, vol. II, 41–43; *Istorija srpskog naroda...*, V/2, 87.

⁷⁶ I. D. Suciu, *op. cit.*, 42.

⁷⁷ S. Gavrilovic, *Ilija Garasanin i Madjari...*, 216–217; J. Thim, *A magyarországi 1848–49 iki Szerb fölkelés története*, vol. II, Budapest, (1930), 606–609.

Între timp, în paralel, printr-un emisar polonez (Bisztrezonowski) maghiarii au demarat o ofertă de pace separată cu sârbii, în baza principiului egalității declarative a slavilor cu maghiarii⁷⁸. Deși eșuate, aceste tratative vor avea însă un efect secundar de mare importanță: ele grăbesc decizia Vienei privind *chestiunea sârbească* din Monarhie.

La Viena tocmai se producea schimbarea Monarhului. Ferdinand a abdicat în favoarea adolescentului (încă) Franz Iosif, fiul arhiducesei Sofia. Factori activi ai noii orientări erau și generații Windischgraetz și Jelačić. Se preconiza un curs mai dur față de Ungaria lui Kossuth⁷⁹ și (aparent) mai multă înțelegere pentru cauza sârbilor.

Tânărul împărat, în cuvinte alese, deja la 15/27 noiembrie, confirma prin *Patenta imperială* hotărârile skupștinei sârbești de „restaurare a acestor vechi demnități” la încheierea războiului.

În conducerea sârbească însă s-a iscat o stare tensionată, între tânărul Stratimirović și venerabilul Rajačić. Preluând autoritatea asupra Consiliului central de la Karlowitz Rajačić va face în așa fel încât să-l țină cât mai departe de hotărârile importante pe tânărul și necontrolabilul rival. Il va delega, în misiune la Viena, pentru a discuta despre viitorul provinciei sârbești. Đorđe Stratimirović a reușit, prin solicitările lipsite de tact (recunoașterea Voivodinei și a persoanei sale ca titular al ei), să-l irite pe ministrul-președinte, principele Schwartzenberg, care observa că „treburile cu sârbii nu au fost soluționate favorabil doar din cauza lui Stratimirović; acesta ar fi trebuit arestat și nu trimis într-o misiune diplomatică.” Opinii asemănătoare exprima despre problema în cauză și omul de stat Ilija Garašanin. Acesta aprecia că, prin declarațiile „potrivnice Austriei”, [Stratimirović] „s-a arătat ca om ușor la minte, care nu pricepe că *e periculos să provoci Austria*”⁸⁰. În această dispută pentru întâietate partida „*legitimistilor*” Rajačić – Jelačić – Mayerhofer se va impune, pe zi ce trece, în disputa cu tânărul Stratimirović și „consilierii” săi naționali plămădiți din bătăliile războiului civil.

Izbăvindu-se în cele din urmă sârbii gândesc din nou la ofensiva în Banat. La Zemun voluntarilor li s-a alăturat și patriarhul. În cursul acestui nou

elan ofensiv, la **Timișoara** are loc, în 9/21 – 10/22 februarie 1849, o consfătuire comună a sârbilor, în care membrii Consiliului central își însușesc pozițiile patriarhului și acuzele aduse lui Stratimirović, procedându-se și la **o reorganizare** a organului central al mișcării. De acum membrii consiliului vor fi numiți (respectiv eliberați din funcție) de către **Josif Rajačić, confirmat, ca atare, de șef suprem (*upravitelj*) al Voivodinei**⁸¹.

Restaurația maghiară în Banat

Armata lui Bem își face, la rândul său, intrarea în Banat prin valea Bistrei. După primele ciocniri minore, în satele grănicerești Voislova și Marga, se consemnează incendieri și rechiziții abuzive. Grosul armatei își continuă neabătut înaintarea spre Caransebeș. Prin manifestul din 2/14 aprilie generalul revoluționar îi somează pe grănicerii bănățeni să i se alăture: „De lucrați contra noastră vă așteaptă pedeapsă, moarte și pustiire; iar de lucrați cu noi vă așteaptă iertare, viață și libertate.” Grănicerii însă refuză provocarea și se retrag spre

⁸¹ V. Bogdanov, *op. cit.*, 161–163; Ljubivoje Cerović, *Srbi u Rumuniji*, Novi Sad, (1997), 200–204. Profesorul Cerović dă și **structura Consiliului central al Voivodinei** instituit de patriarhul Rajacic în 16/28 februarie 1849 la **Timișoara**. Spre informarea cititorilor români redăm conținutul documentului: *Președintele Consiliului (*upravitelj*): Josif Rajačić*; Vicepreședinți: Josip Rudić, Vasilije Fogaraši, Srećko Mihajlovic.

Au fost formate **șase departamente**:

1. Departamentul bisericesc: Sergije Kacanski, referent; Pavle Stamatovic, Pavle Nikolic, Georgije Matuzovic, Petar Dimitrijevic, consilieri;
2. Departamentul cultural: Evgenije Djurkovic, referent; Petar Jovanovic, Evstatije Mihajlovic, Jovan Pantelic, Jovan Subotic, consilieri;
3. Departamentul diplomatic: Jakov Zivanovic, referent; Jovan Paskovic, Jovan Popovic, Aleksandar Kostic, Pavle Petrovic, membri;
4. Departamentul politic: Marko Popovic, referent; Todor Nedeljkovic, Maksim Paskur, Trivun Jojkic, Atanasije Zvekic, Milos Radojčić, membri;
5. Departamentul financiar-economic: Jovan Šupljikac (nepotul voievodului n. n.), referent; Jovan Stojanovic, Atanasije Karamata, Teodor Radicevic, Pavle Zivkovic, Nikola Wahtler, membri;
6. Departamentul de justiție: Teodor Radosavljevic, referent; Pavle Šerognic, Franz Kristof, membri.

Secretar național și director al cancelariei: Jovan Stankovic; Secretar al voievodului: Aleksandar Stojackovic.

Președintele Tribunalului suprem: Dragutin Latinovic; vicepreședinte: Josif Matic; Petar Stojic, Aleksandar Kolarski, Teofil Dimic, Dimitrije Orelj, Stevan Ristic, Pavle Vasici, Mihailo Hovanicki, Milan Filipovic, G. Atanasijevic, A. Stajner, N. Stajninger, N. Tapavica, membri.

La 1/13 aprilie patriarhul Rajacic l-a numit pe Đorđe Stratimirović ca prim-vicepreședinte (de fapt, ca locuitoral său n. n.) al Consiliului central. (Lj. Cerović, *op. cit.*, p. 202–203).

⁷⁸ J. Savkovic, Mirovni pregovori za vreme srpskog pokreta 1848–49. godine prema dokumentaciji Josifa Tima, (Tratativele de pace din vremea mișcării sârbilor de la 1848–49, conform documentației lui Iosif Tim), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 15, (1956), 128–129.

⁷⁹ Jean Berenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor. 1273–1918*, București, (2000), 414–415; Jean-Paul Bled, *Franz Joseph*, București, (2002), 97–103.

⁸⁰ *Istorijski...*, V/2, 90; D. Pavlovic, *op. cit.*, 109–121; Gr. Jaksic, *op. cit.*, 282–296.

Orșova și apoi Valahia. În 17 maghiarii sunt la Caransebeș iar în 18 la Lugoj. Aici se face joncțiunea cu restul armatei, ce venea dinspre Făget. Apoi ating și restul orașelor importante ale Banatului: Vârșețul, Biserica Albă, Oravița, Orșova. Până în 15 mai aproape întreg Banatul, cu excepția semeței cetăți de la Timișoara și a firavei rețele de fortificații sârbești dinspre vest și sud, era în mâini maghiare. La Lugoj, puternicul fief guvernamental cărășan, Bem și ostașii săi au fost primiți cu entuziasm de toată suflarea ungurească. Jurnalul minoriților lugojeni consemnează: „Seara la orele 7 a sosit și generalul Bem, care a fost salutat... de către fruntașii orașului... iar discursul de bun venit l-a rostit Mauriciu Asboth... Nu se poate descrie bucuria oamenilor adunați. Toți vorbeau ungurește...”⁸². În acele zile, cu ocazia celebrării independenței maghiare⁸³, presa oficială vorbea despre euforia Lugojudului, strada aclamând „...libertatea și pe Kossuth...cu excepția românilor.” Emisarii lui Bem ajung și la Orșova veche, unde sunt excelent primiți de Osman beg. Aici se întrețin despre trupele sub comanda imperială aflate în Valahia; maghiarii solicitau dezarmarea acestora și internarea trupei. Se pare însă că totul s-a redus la promisiuni curtenitoare din partea otomană.

În cele câteva luni de stăpânire a Banatului maghiarii se pornesc să reorganizeze viața politică și administrativă. În Caraș este numit comisar guvernamental Fulepp Lipot. Printre înalții funcționari ai comitatului aflăm și demnitari români: vicecomite (Gheorghe Ioanovici de Duleu), juzi districtuali, protojuzi, comisari de ordine, jurați. Totodată, ziarul oficial („Közlöny”) din 30 mai dă știrea confirmării oficiale a protopopului Ignatie Vuia de Vărădia ca administrator Episcopal de Vârșeț. Iar Vincențiu Babeș e numit director peste școlile Greco-neune din districtul Caransebeșului. O măsură care se va arăta a fi nepopulară printre români a fost desființarea Graniței militare bănățene. În acest sens comisarul guvernului vine cu o proclamație către locuitorii de la Caransebeș. Începe prin a enumera reformele înfăptuite de guvernul revoluționar: desființarea iobăgiei și a servituțiilor feudale, introducerea contribuției comune la impozite, abolirea decimeii preoțești, extinderea dreptului de vot și legea care asigură retrocedarea bisericilor și revenirea la Ortodoxie. Parlamentul a hotărât să dea subvenții preoților și școlilor ortodoxe. Regretă că grănicerii nu s-au putut împărtăși de aceste binefaceri. Un

singur lucru s-a obținut pentru grăniceri: să trimită deputați în dietă și să fie sub jurisdicția guvernului maghiar. Dar ei nu au vrut să trimită deputați. În schimb, Împăratul i-a trimis în Italia să-și verse inutil sângele... În concluzie, regimentul de graniță era desființat, iar grănicerii se împărțeau de aceeași drepturi și obligații precum ceilalți cetățeni. (Sinteză după I. D. Suciu).

O asemenea bruscă *modernizare* a statutului grănicerilor, transformați aproape peste noapte în cetățeni, lipsindu-i de protecția și beneficiile tradiționale ale statutului lor aparte, a avut un *efect similar celui perceput de sârbi* când aceeași revoluție a încercat să-i deposeze de privilegii: *a stârnit o opoziție fâțișă și mult mai înverșunată* a grănicerilor români față de unguri, aceștia îmbrățișând, cu și mai mult elan, cauza imperială. O măsură care va înrăi de-a dreptul populația românească contra maghiarilor au fost recrutările forțate. Relatările vremii sunt pline de scene ale abuzurilor și maltratărilor din satele românești efectuate de către agenții de recrutare. Și cei astfel recrutați fugeau în masă, ascunzându-se în pădurile Făgetului și ale Carașului de perspectiva, extrem de nepopulară printre români, a luptei armate împotriva oștilor Împăratului.

În Timiș, datorită neputinței în fața Timișoarei, maghiarii își stabilesc centrul la Sănnicolau Mare. Și aici însă tinerii buni de armată au rupt-o la fugă prin păduri și păpurișul din lunca Mureșului. Ca vicar de Timișoara este acum investit oficial protopopul Lipovei Dimitrie Petrovici-Stoichescu.

Iată că cei doi vicari români, desemnați încă la Adunarea de la Lugoj în locul episcopilor sârbi, nu au fost recunoscuți decât după aproape un an (la 31 mai/12 iunie 1849). Motivul adevărat al recunoașterii lor de această dată a fost aderarea deschisă a episcopilor titulari de Vârșeț și Timișoara la cauza sârbească (deci, imperială) *iar nu satisfacerea desideratelor românești formulate de Murgu la Lugoj*. (I. D. Suciu)⁸⁴.

Compromisuri, dezamăgiri:

Restauratio Austriae

În lunile ianuarie și februarie sârbii și-au dezvoltat acțiunile ofensive pe două direcții: Kničanin cu voluntarii lui opera în Bacica, spre Tisa. La 12/24 februarie a ajuns până la Sombor, apropiindu-se, amenințător, de Seghedin. N-a reușit însă să înfrângă rezistența de la Subotica. Corpul de grăniceri, pus sub comanda generalului Todorović, s-a unit cu unitățile imperiale alungate de Bem

⁸² I. Boros, *Evenimentele...*, 45.

⁸³ La 14/26 aprilie 1849 Dieta ungară proclamă independența Ungariei, Kossuth fiind investit guvernator.

⁸⁴ I. D. Suciu, *op. cit.*, 222–228; Partenie Gruiescu, *Evenimentele anului 1848...*, 138–151.

din Ardeal și cu cele staționate în Banatul de sud. Corpul austro-sârb, comandat de Mayerhofer s-a pus în mișcare în fața maghiarilor mai rezervați deocamdată și concentrați încă la Petrovaradin. La 16/28 ianuarie au ocupat Becicherecul Mare și peste trei zile, după o viguroasă confruntare, Vârșețul. A urmat Kikinda și restabilirea legăturii cu Timișoara, pe un front destul de labil, înșirat la sud de Mureș.

Austria principelui Windischgraetz începe deja presiunile pentru restaurarea sistemului „*vormaertz*” dinaintea revoluției. Sugestive sunt dispozițiile pentru stoparea înființării de consilii sârbești și restaurarea Graniței militare. În acest context nou apar dispute între patriarhul Rajačić și un conațional de-al său imperial, generalul Đuro Rukavina, comandantul militar al Banatului. Acesta s-a arătat foarte rezervat față de noua structură statală, concepută de Patriarh în sediul Episcopiei de Timișoara, la mijlocul lunii februarie⁸⁵.

În pofida tuturor disensiunilor un lucru apare tot mai evident, de la sine: mișcarea națională de la Karlowitz se restructurează într-una dinastică, proburgică, care nu-și putea afla sediu mai potrivit decât *Timișoara*, fortăreața simbol a Casei de Austria în această regiune de sud a Monarhiei.

Că lucrurile încep să ia o turnură defavorabilă sârbilor ne-o arată și noile dispoziții ale „barometru-lui național” de la Belgrad. Ilija Garašanin, presat în egală măsură de Windischgraetz (preocupat să înlăture orice intruziune sârbească, cu atât mai mult din partea Serbiei „otomane”) și de puterea suzerană. Își retrace oastea din teatrul de operațiuni, sfătuindu-și conaționalii să fie mai precauți și cu diligență, să urmărească și o cale de împăcare cu ungurii „căci acest popor nu poate fi nimicit și consensul cu ei este necesar, trebuie să folosească sârbilor împotriva germanilor malefici”⁸⁶.

Parcă anticipând înfrângerile ce aveau să vină, *Constituția octroată* din 4 martie 1849 a dat o lovitură fatală tuturor așteptărilor și aspirațiilor popoarelor din cuprinsul Monarhiei dunărene. Inaltele promisiuni făcute încă la Innsbruck Patriarhului și sârbilor săi nu s-au mai regăsit corespunzător și în textul de lege. Voivodina era separată de Granița militară și cu un statut incert, fiind deschisă și posibilitatea alipirii ei la Croația, Ungaria sau chiar Transilvania.

La 2/14 aprilie, în noua organizare a Ungariei pe cercuri militare, unul dintre ele devine

Voivodina; comanda militară a „cercului nr. 7” fiind atribuită generalului Mayerhofer, secundat de Patriarh, în calitate de „comisar imperial pentru provincia civilă”⁸⁷.

Bătălia pentru Timișoara și epilogul sângeros din Voivodina

Încă de la sfârșitul lunii aprilie toate forțele maghiare din Banat se concentrează asupra cetății Timișoara. În fața succeselor și a reputației înalte de care beneficia generalul Iosif Bem chiar din partea adversarilor săi, garnizoana din Timișoara s-a pregătit spre a putea rezista unui asediu oricât de puternic. În frunte erau patru generali: Rukavina, von Glaeser, Leininghen și Wernhardt. Totalul trupelor însuma 8847 de oameni, dintre care 4494 erau recruți, înrolați de câteva zile de prin satele înconjurătoare. Lucrările fortăreței erau în stare bună. Între fortăreață și canalul Bega era un spațiu de 100 de picioare (deci, cam 30 m) în adâncime și 3–400 picioare (100–120 m) lărgime, împrejmuț de valuri de pământ și închis de apa Begheului, care constituia, la nevoie, un fel de lagăr întărit.

Asediul a debutat cu hărțuiri pentru stăpânirea cartierului Iosefin. O încercare de ieșire, pentru alungarea asediatorilor din acest cartier de la vest, de peste Bega, se face la 12 mai.⁸⁸ Maghiarii sunt respinși până la Freidorf. Asediatorii revin și peste două zile ocupă cartierul Fabric, dinspre est de cetate. Un fapt important se produce acum: a fost tăiată conducta de apă a fortăreței. Singura sursă de apă au rămas fântânile din cetate.

La 18 mai, la ora 4 dimineața, cetatea a fost, pentru prima dată, bombardată. S-a tras dintr-o baterie localizată în Iosefin, o a doua în Maier (Elisabetinul de mai târziu) și a treia în Fabric, de lângă fabrica de bere. După vreo oră și jumătate tunurile au amuțit, fără să producă pagube însemnate, decât spaima locuitorilor. În noaptea de 19 spre 20 mai au căzut alte câteva ghiulele asupra orașului, una chiar în biserica „iliră” (cea episcopală sârbească, din Piața Mare). La 27 și 28 mai, în două atacuri repetate, imperialii au încercat să reocupe Fabricul, dar fără de succes.

⁸⁷ Lj. Cerović, *op. cit.*, 203; J. Savković, Nacrt ustava za Vojvodinu Srbiju 1849. godine (Proiectul de constituție pentru Voivodina = Ducatul Serbia în anul 1849), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 13–14, (1956), 159–166; *Idem*, Ferdinand Mayerhofer u srpskom pokretu 1848–1849. godine (Ferdinand Mayerhofer în mișcarea sârbească din 1848–1849), *Zbornik...*, 17, (1957), 76–95; S. Kaper, S. Zdravković, *op. cit.*, vol. II, 68–71.

⁸⁸ Întrucât la Timișoara nu sunt ezitări de datare cronologică a faptelor, folosim acum datarea unică, după calendarul cel nou (gregorian); R. Graf, *Timișoara sub asediu...*, passim.

⁸⁵ Jovan Radonić, Patriarh Josif Rajačić i general Djuro Rukavina (Patriarhul Josif Rajacic și generalul Djuro Rukavina), *Glas Srpske akademije nauka*, 193, (1949), 143–168.

⁸⁶ S. Gavrilović, *Ilija Garašanin i Madjari...*, 212; Gr. Jaksić, *op. cit.*, 361.

În 31 mai vreo 400 de personae, care și-au epuizat rezervele alimentare sau n-au mai vrut să rămână, au fost lăsate să plece din cetate. Dar asediatorii i-au alungat înapoi, până la marginea glaciului. Au petrecut așa o noapte de groază, în „teritoriul nimănui”, revenind până la urmă înăuntrul zidurilor.

În dimineața de 11 iunie s-a dezlănțuit, de ambele părți, o susținută canonadă, care s-a prelungit până în ziua de 17. Au fost distrugerii mari în oraș, aproape nemaifiind clădire fără urmă de explozie. Populația, îngrozită, și-a căutat refugiu în cazematele neîncăpătoare și prin pivnițele caselor dărâmate. În noaptea de 13 spre 14 iunie o ghiulea a străpuns bolta Domului romano-catolic, în care-și căutau refugiul peste 100 de persoane. Explozia a fost cumplită, iar supraviețuitorii au fost fericiți să-și găsească adăpost și în cripta din subsol, printre nișele morților venerabili. Căldura era chinuitoare iar spitalul militar supraaglomerat, cu peste 1000 de bolnavi și răniți. A apărut febra tifoidă și alte boli epidemice. Se făcea deja simțită și lipsa alimentelor.

Între 4 și 9 iulie cetatea e bombardată cu mare intensitate. După executarea unui alt atac intens, la 16 iulie emisarul maghiarilor cere capitularea, dar solicitarea se respinge. Între timp maghiarii și-au terminat amenajările de asediu, pregătindu-se pentru deznodământul final. Sporește și concentrarea trupelor de asediu, la 11000 de oameni și 68 de tunuri. În noaptea de 18 spre 19 iulie se dezlănțuie un atac general, care este respins. Guvernatorul Ungariei rebele (independente), Kossuth în persoană, e acum în tabăra asediatorilor, cerându-le să cucerească, cu orice preț, cetatea. (Informație sosită în cetate în dimineața de 22 iulie, prin caporalul Drašić, dezertor din regimental Petrovaradin)⁸⁹.

Situația celor asediați devine din ce în ce mai grea. Dacă în 14 iunie se mai găseau prăjituri la cafeneaua „Cele două chei”, către sfârșitul lunii, din lipsă de făină, brutăriile se închid. În 29 iunie maghiarii propun evacuarea locuitorilor din oraș, propunere însoțită și de Consiliul de război din cetate. La 1 iulie 80 de căruțe, unele trase și de oameni, părăsesc cetatea, cărând 800, poate chiar 1000 de oameni. Între ei, primarul Johann Nepomuk Preyer, rabinul șef Oppenheimer și alți cetățeni de vază.

Maghiarii grăbesc pregătirile pentru asaltul final, imperialii răspund cu incursiuni în tabăra asedia-toare. Se dau lupte grele, tirul de artilerie se intensifică și durează, neîncetat, vreo două săptămâni.

La Mănăstirea minorităților izbucnește un incendiu, care pune în pericol întreaga cetate, mai cu seamă turnul cu pulbere și Spitalul militar. Soarta cetății pare decisă, însă pompierii fac minuni, reușind să localizeze și apoi să neutralizeze focul⁹⁰.

Încercuirea strângându-se ca un clește împrejurul cetății, apărătorii din lagărul întărit în afara zidurilor au fost nevoiți să se retragă în orașul fortificat. Maghiarii închid ecluzele canalului Bega, plănuiind să utilizeze albia secată, ca un șanț de acces în plus la cetate.

În 20 iulie castelul Hunyadi este complet distrus. Dintre soldații apărători, a patra parte a căzut în lupte și un alt sfert al lor zac în spitale. Generalul Glaeser a murit la 24 iulie, în urma unei căzături de pe schelele zidului de apărare⁹¹. Foarte mulți se îmbolnăvesc de scorbut și febră tifoidă. Catedrala cea mare, spitalele, sunt bombardate încontinuu. Spre sfârșitul lui iulie o ghiulea lovește și aruncă în aer turnul și magazia de pulbere. Populația și-a cam terminat proviziile; garnizoana e hrănită cu carne de cal; boii rămași sunt rezervați pentru răniții și bolnavii din spital. Un alt incendiu e declanșat de bombardamentul devastator din 30 și 31 iulie. A fost incendiată cazarma statului major și apoi cazarma Oradiei Mari. „Ultimele 16 ore au fost cele mai groaznice” din tot cursul asediului, consemnează jurnalul de operațiuni al armatei din cetate⁹². Examenul de îndurare și de foc a fost trecut de garnizoană „în mod strălucit.” Cu mari sacrificii însă, deplângându-se mai cu seamă pierderea directorului de fortificații, maiorul Simonović, ucis de o schijă în timpul marelui incendiu⁹³.

La 4 august începe, din toate direcțiile, asaltul general. De trei ori atacatorii ajung până sub ziduri, dar în cetate nu e chip să pătrundă. Apoi începe ploaia torențială și... se face liniște. Noaptea, în toiul furtunii, încă un asalt. Nici acum nu izbutește.

A doua zi maghiarii vin cu propuneri onorabile de capitulare. Acestea sunt respinse, deși situația devenise îngrozitoare. Acum apare și holera. Cazurile se înmulțesc pe zi ce trece. Bolnavii nu mai aveau unde să se interneze, așa că întreg orașul se transformă într-un lagăr de suferinzi și muribunzi. Majoritatea medicilor s-au îmbolnăvit și mulți dintre ei sunt de-acum morți. Căldura excesivă, o caniculă de miez de vară, face în oraș atmosfera de-a dreptul pestilențială.

⁹⁰ B. Schiff, *Die letzte Belagerung Temesvars*, Timișoara, (1929), passim.

⁹¹ R. Graf, *op. cit.*, 150.

⁹² *Ibidem*, 154.

⁹³ *Ibidem*, 154–155.

⁸⁹ R. Graf, *op. cit.*, 148.

Deodată, din depărtare, răsună bubuituri de tun și apărătorii de pe ziduri văd că se petrece o minune: maghiarii se retrag. Bucurie, însă de scurtă durată. După două zile albia secată e din nou plină de trupe, care reîncep pregătirile de asalt.

După ce, evaluând situația devenită tot mai critică, generalul conte Dembinsky ordonase retragerea, comanda i se redă generalului Bem în persoană. Acesta acceptă lupta cu trupele imperiale venite în grabă să despresoare orașul, dispunându-și oamenii pe aliniamentul Sânanndrei – Săcălaz.

Sub soarele fierbinte, din ambele părți se dau lovituri distrugătoare; atmosfera e încărcată, nori de praf, câpițe arzând, explozii, soldații strigă, răniții gem, cai însângerați. Generalul Bem a fost și el rănit, bătălia e pierdută; generalul Arthur Gorgey ordonă în cele din urmă retragerea definitivă, prolog al capitulării de la Șiria.

Maghiarii, înfrânți, dau înapoi. Colonelul Blomberg, cu șase escadroane de cavalerie și două divizioane de infanterie iese din cetate în urmărirea lor, împingându-i de pe drumul de Giarmata spre Sânanndrei. Iar generalul Haynau, învingător, în seara zilei de 9 august intră pe sub Poarta Vienei în Timișoara. Asediul s-a terminat!

Orașul, distrus în mare parte, plin de bolnavi și de răniți, este deprimant, mohorât. Au căzut 540 de soldați și 24 de ofițeri în lupte; de epidemii au fost răpuși peste 2000 de oameni; iar alții 2000 zăceau prin spitale în ziua eliberării, dintre care nu mulți au supraviețuit. Învingătorului, feldmareșal-locotenent baron George (Đuro) Rukavina i se înmânează înalte ordine austriece și rusești. După o lună însă și învingătorul octogenar moare, epuizat. Somnul de veci și-l odihnește sub umbroasele bolți ale Catedralei romano-catolice din Timișoara⁹⁴.

Nici pe frontul din Bacica lucrurile nu erau mai liniștite. Aici opera generalul Perczel Mór. Într-un atac furibund, la 3/15 aprilie a spulberat apărarea de la Srbobran, trecându-i prin foc și sabie pe apărători și alte câteva mii de civili din localitățile învecinate.

S-a prăbușit într-o debandadă și apărarea bănățeană de la Mureș, Becicherec și Kikinda a generalului Todorović, iremediabil compromis de presa belgrădeană ca „feldmareșalul *von Ruckwaerts*”.

Urgent s-a pus pe treabă atunci și Patriarhul-comisar imperial. Iarăși soluția părea să fie Belgradul și apelul disperat, de revenire a voluntarilor lui Knićanin pe poziții și chiar a dușmanului său de până ieri, înzestratul comandant Stratimirović.

Stratimirović s-a înfățișat de îndată la postul de comandă de la Titel, unde au sosit și noii voluntari comandați de maiorul Milivoj Petrovic-

Blaznavac⁹⁵. Tânărul Stratimirović și-a reintrat pe loc în atribuțiile atât de îndrăgite, de conducător (*vožd*), însuflețindu-i cu un nou și energic spirit de luptă pe apărătorii până mai ieri pierduți. Platoul de la Titel s-a transformat în fortăreață de neînving. Într-un atac nocturn, în 12/13 aprilie, sărbii i-au surprins și respins la Mošorin pe oștenii lui Perczel. A urmat în zori o bătălie de mare virulență și intensitate cu forțele desfășurate ale maghiarilor. În cele din urmă sărbii izbutesc să se mențină, maghiarii bătând în retragere. Alte încercări ale generalului ungur de a relua înaintarea au fost definitiv stopate în cursul lunii mai⁹⁶. Apărarea a fost apoi preluată personal de Knićanin, care a rezistat pe pozițiile de la Titel până la sfârșit.

Corpul austro-sârbesc din Banat a suferit însă eșec după eșec, pierzând Becicherecul Mare, Tomaševac, Uzdin, Biserica Albă și la urmă, în 10/22 iunie Pančevo. Era și sfârșitul acestei unități mobile, ale cărei rămășițe au fost incluse în armata lui Jelačić, care opera în Srem. Trupele croato-sârbe ale banului Jelačić luau sub stăpânire orașul Novi Sad, la 12/24 iunie, când tocmai se împlinea anul de la începutul războiului armat sârbo-maghiar (prin episodul de la Karlowitz). De pe zidurile Petrovaradinului fortificat, rămas devotat kossuthiștilor, s-a dezlănțuit o canonadă infernală asupra orașului neprotejat care, după un incendiu devastator, s-a transformat în scrum. A fost o adevărată **tragedie pentru Novi Sad**⁹⁷. Orașul va avea nevoie de mai bine de jumătate de veac pentru a se reface; deși în totalitate niciodată, căci **primatul** în lumea sârbească va reveni de-acum Belgradului; iar **în administrarea Vojvodinei, Timișoarei**.

Frustrări românești

Românii din hotarele Imperiului aveau de înfruntat o dublă dilemă identitară.

În Transilvania, prin decretarea „uniunii”⁹⁸ de către cei cei întruniți la Cluj cu Ungaria, la români

⁹⁵ Acesta va dovedi în timp certe aptitudini militare, ca ministru de război și regent în Serbia, în timpul minoratului viitorului rege Milan Obrenović. Mergea vestea în anturajul său că era fiul „natural” al venerabilului Miloš Obrenović, ctitorul Serbiei moderne.

⁹⁶ S. Gavrilović, Đorđe Stratimirović o svojoj ulozi na bojnim poljima 1848–1849, (Đorđe Stratimirović și rolul său în bătăliile din 1848–1849), în *Zbornik Matice srpske za istoriju*, vol. 2, Novi Sad, 1970, 117–122; *Uspomene generala Đorđa Stratimirovića (Memoriile generalului George Stratimirović)*, Viena-Zagreb-Leipzig, 1913;

⁹⁷ M. Polit-Desančić, *op. cit.*, 166–173; Vasa Stajić, *Gradja za politicku istoriju Novog Sada (Documente privitoare la istoria politică a orașului Novi Sad)*, Novi Sad, (1951), 276–279.

⁹⁸ Uniunea Transilvaniei cu Ungaria a fost legiferată de către Dieta țării de la Pojon, la 18 martie și legitimată de către Dieta Transilvaniei la Cluj, în 30 mai 1848.

⁹⁴ *Ibidem*, 162–164; Johann N. Prayer, *op. cit.*, 217–223.

s-a reactivat loialismul imperial-dinastic, sub deviza „teritoriu unitar – naționalități independente”. Dacă sârbii cereau cam același lucru la începuturi, fiind împinși spre soluții mai radicale de exclusivismul proiecției ungare (și sprijinul eficient al Cnezatului Serbiei), dilemele românești erau mult mai frustrante și în aceeași măsură inhibante. În spatele românilor ardeleni nu stătea un model național integrator; dimpotrivă, cele două Principate românești trans-carpatice aveau deocamdată propriile „registre cu probleme”, deschise prin revoluție și vigilente vecinătăți imperiale. Asemenea frustrări, produs al lipsei de alternativă, vor genera și un gen de inhibiție și remodelare identitară, prin simbioza naționalului și dinasticismului într-o „afiliere proimperială” și „o limitare a demersului revoluționar românesc”⁹⁹.

În Banat exista o predispoziție la acțiune românească. Însă, am spune, cu terminologia de-acum „prost gestionată”. Emulația națională iscată prin nevoia tot mai apăsător resimțită de-o bună bucată de vreme, a emancipării corpului ortodox de ierarhia sârbească¹⁰⁰, putea împinge lumea inteligenței¹⁰¹ pe tărâmul activismului revoluționar. Dar acest „activism” s-a declanșat cu întârziere, căpătând mai degrabă o conotație pasivă, de „reactivism” la rapidele și tranșantele poziții și acțiuni ale lumii grănicerilor sârbi¹⁰², care n-au ezitat să înfrunte, *primii*, „uraganul” kossuthist, chiar în fieful său de la Pojon¹⁰³.

Apoi, trebuie să observăm, excelențele postulate din 23 martie de la Pesta, privind nevoia separării depline a corpului etnic românesc din Banat, au fost tratate cu pasivitate, dacă nu chiar cu indiferență de românii ardeleni, purtați încă prin apele pierdute ale autonomismului petiționar¹⁰⁴.

Când, în cele din urmă, românii bănățeni au răbufnit contra sârbilor, la Lugoj, „pe românește”, *cerând de la unguri ce nu puteau primi* (armată românească și căpitan român), s-a ajuns într-un impas definitiv. Dezideratele au fost înaintate spre confirmare comisarului de la guvern Sava Vuković,

sârb și acesta deși constituțional „maghiar”. Este evident că respectivul nu putea îmbrățișa asemenea așteptări, dezagreabile pentru neamul său dar în și mai mare măsură pentru „patria” sa. Murgu și adevăratele sale gânduri, de unire românească (*daco-românismul*), au fost „citite” de la început de către guvernanți¹⁰⁵, care s-au preocupat să îngrădească orice speranță în această direcție. Au sufocat astfel însă și licăririle de entuziasm ce mai rămăseseră din partea bănățenilor pentru revoluția ungară.

Abdicarea lui Ferdinand în favoarea nepotului său, devenit împăratul Franz Iosif, la finele anului 1848 a renăscut și speranțele românești; se gândea acum la constituirea unui „ducat” românesc în hotarele Austriei cu un voievod și un „cap bisericesc” național. Această petiție, ne lasă să întrevădem profesorul Liviu Maior, este rod al conlucrării transilvănenilor (I. Maiorescu, A. Treboniu Laurian, Episcopul Andrei Șaguna, ...) cu bănățenii (Ioan și Lucian Mocsonyi, Ioan Dobran) și bucovinenii (Eudoxiu de Hurmuzaki și Mihail Botnar). Memoriul a fost înaintat la Olmutz împăratului în 13/25 februarie 1849¹⁰⁶. Acesta, cu gentilețea-i recunoscută¹⁰⁷, i-a asigurat pe delegații români că îl va „dezlega” în timpul cel mai scurt și „spre mulțumirea lor.” La acea dată însă lucrurile erau deja definitiv „așezate” prin Constituția *octroată* în 4 martie.

Vojvodina sârbescă și Banatul timișan (date și fapte)

În luna noiembrie 1849, patriarhul Rajačić și episcopii Mitropoliei de Karlowitz se găseau la Viena unde s-au aflat în discuții la Curte, pentru transpunerea în viață a hotărârilor sârbești din mai 1848 (*skupština* de la Karlowitz).

Patenta imperială de constituirea „Voievodatului Serbia și Banatul Timișan” a fost dată publicității la 18 noiembrie 1849. Noua entitate statală era total separată de Ungaria și subordonată nemijlocit Ministerului de interne de la Viena.

Opțiunea pentru acest „voievodat” se întemeia pe conținutul *Manifestului* imperial adresat sârbilor la 15 decembrie 1848, care afirma răspicat că

⁹⁹ Liviu Maior, *Revoluția de la 1848–1849 în Transilvania, în Istoria Transilvaniei, vol. III (de la 1711 până la 1918)*, Ioan-Aurel Pop, Thomas Naegler, Magyari András (coord.), Cluj-Napoca, (2008), 369–370.

¹⁰⁰ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, 139–166.

¹⁰¹ N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, (1986), 310–361 (subcapitolele Naționalitatea și Mișcarea națională la românii bănățeni).

¹⁰² Tamás Katona, *Conflicte naționale în 1848–1849*, în *op. cit.*, 186.

¹⁰³ Vezi subcapitolul de mai sus, *Efervescență și apoi tensiuni ungaro-sârbe*.

¹⁰⁴ Tamás Katona, *op. cit.*, 187.

¹⁰⁵ O excelentă analiză a complexului problematic româno-maghiaro-sârb de la 1848, la I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat...*, 107–112.

¹⁰⁶ *Istoria Transilvaniei*, vol. III, ..., 360–361; Textul memoriului „*Pentru unirea tuturor românilor din statele Austriei într-o singură națiune, de sine stătătoare*”, la Cornelia Bodea, *1848 la Români. O istorie în date și mărturii*, vol. II, București, (1982), 960–965.

¹⁰⁷ Jean Berenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor. 1273–1918*, București, (2000), 416 ([Franz Iosif știa să-și măgulească supușii], „asociind bonomia cu gustul pentru ceremonial.”)

„devotatul și credinciosul popor sârbesc s-a distins în aceste vremuri prin atașamentul său la Curtea imperială”. Înaltul manifest venea și cu promisiunea „constituirii unei autorități interne naționale în baza drepturilor egale pentru toți”.

Articolul 72 al Constituției imperiale din 4 martie 1849 preciza următoarele: „Voievodatul Serbia și Banatul Timișan va fi orânduit astfel încât să-i fie garantată protecția Bisericii și a naționalității sale în baza vechilor privilegii și ordonanțe imperiale”. În continuare, se fac precizări la delimitarea Voievodatului: ... „din teritoriul ce se află în cuprinsul comitatelor Bodrog, Torontal, Timiș, Caraș și cercurile Ruma și Ilok din comitatul Srem; de acum înainte și până ce pe cale constituțională nu se definitivează situația administrativă a acestor pământuri ale Imperiului nostru și alipirea cu un alt teritoriu de Coroană, pe acest teritoriu separat de guvernare, independent de autoritatea maghiară, vor conduce autoritățile teritoriale ale Ministeriului nostru. Acest teritoriu va purta numele de **Voievodatul Serbia și Banatul Timișan**”¹⁰⁸.

Amintitul articol constituțional face referire apoi la preconizata reorganizare internă a noului teritoriu: „Luând în considerare meritele deosebite ale diferitelor popoare care trăiesc în aceste ținuturi, dispunem ca teritoriul să fie delimitat în trei mari ocoale administrative, conform intereselor celor trei popoare principale care trăiesc aici (sârbii, germanii, românii)”.

În continuare, se face referire la modalitatea conducerii Voievodatului: „Cât privește conducerea Voievodatului Serbia și Banatul Timișan, Am decis, ca la titlul Nostru imperial să adăugăm și pe acela de *Mare voievod al Voievodatului Serbia și Banatul Timișan* iar conducătorului administrativ, pe care Noi îl vom desemna din timp în timp, îi decernăm titlul de vice-voievod”.

Constituirea voievodatului a fost o promisiune făcută sârbilor pentru contribuția lor activă în vremurile cele mai critice pentru Dinastie și Imperiu, dar și un angajament al Austriei în fața Rusiei, luând în considerare interesul activ al acestei puteri ortodoxe față de soarta populației slave din Balcani și Câmpia Panonică.

Când a luat ființă noua entitate statală au încetat definitiv atribuțiile Consiliului central și ale președintelui acestuia, Josif Rajačić.

În fruntea noii administrații, cu sediul la Timișoara, a fost numit generalul Ferdinand Mayerhofer, în calitate de conducător (*načelnik*)

¹⁰⁸ Aceasta este denumirea reală a noii țări de Coroană. Vom folosi însă și denumirea uzual încetățenită, de *Vojvodina*...

provizoriu. Voievodatul a fost atunci divizat în două ocoale administrative: Bacica-Torontal și Timiș-Caraș. În fruntea fiecăruia era câte un mare-comite (jupan), secundați de comisari imperiali și vice-comiți (jupani). Au fost eliminați funcționarii maghiari și limba maghiară din administrație. Denumirile oficiale au fost adaptate în duhul terminologiei sârbe și curând apoi al celei germane.

Granița militară cu o populație majoritar sârbească (și care a suportat povara și suplicii rezistenței anti-maghiare pe durata războiului civil, luptând activ pentru Vojvodina) a fost lăsată în afara hotarelor noii țări. În schimb în componența voievodatului a fost inclus întregul Banat provincial cu o copleșitoare majoritate a populației românești.

Granița militară a fost și ea reorganizată. Regimentul de la Petrovaradin, Batalionul de șaike de la Titel, Regimentele bănațene (de la Pančevo, Biserica Albă și Caransebeș), Districtul Kikinda Mare au fost regrupate în Comenduirea militară teritorială sârbo-bănațeană, cu sediul la Timișoara. În frunte a fost numit feldmareșalul-locotenent Johann Coronini.

Avem date despre *populația țării*, în baza recensământului din anul 1850¹⁰⁹. Iată și cifrele:

Totalul populației: 1525214 de locuitori.

Structura populației pe naționalități: 414947 români; 396156 germani; 309885 sârbi; 256164 maghiari; 73642 croați; 25982 slovaci; 23014 bulgari; 12596 evrei ș.a.

Organizarea administrativă a fost definitivată în anul 1851, când voievodatul s-a divizat în cinci cercuri (prefecturi): Timișoara, Lugoj, Torontal, Sombor, Novi Sad. Acestea se subdividau în preturi și la urmă în comune.

Populația, pe cercuri:

Timișoara: 316565 locuitori. Români 159292; germani 101339; sârbi 34263; maghiari 12412; bulgari 3664; șocați(croați) 2307; slovaci 1650 ș.a.

Lugoj: 229363 locuitori. Români 197363; germani 21179; bulgari 8305; maghiari 1505; sârbi 612 ș.a.

Torontal (Becicherec): 388704 locuitori. Germani 126730; sârbi 124111; maghiari 60781; români 58292; bulgari 11045; croați 3752; slovaci 2562; evrei 1421 ș.a.

Sombor: 376366 locuitori. Maghiari 160016; germani 103886; croați 53908; sârbi 40054; evrei 7830 ș.a.

¹⁰⁹ *Tafeln zur Statistik der Osterreichischen Monarchie. Neue Folge, 1 Band*, Wien, (1856); o eroare care ne întristează, la un specialist de renume profesorului Liviu Maior: [în Vojvodina sârbească] „dintr-un milion de locuitori, 800000 erau români.” (În *Istoria Transilvaniei, III*,... 361). Cui folosește?

Novi Sad: 236943 locuitori. Sârbi 100382; germani 45936; maghiari 30450; slovaci 20683; croați 13665; evrei 2098 ș.a.

Capitala Voievodatului Serbia și Banatul Timișan, Timișoara, avea 20590 de locuitori. Germani 11715; români 3807; maghiari 2346; evrei 1867; sârbi 1770 ș.a.

Curtea supremă de justiție era la Timișoara, iar curți de apel la Timișoara, Lugoj și la Sombor.

Majoritatea funcțiilor publice erau deținute de germani sau slavi (cehi) germanizați. *Deși numărul funcționarilor de stat dintre sârbi a sporit și de zece ori față de situația dinainte, rolul lor a rămas unul minor în viața publică.*

Totuși, facilitățile accederii în funcțiile publice pentru sârbi au creat o emulație spre instruirea școlară. Odraslele preoților, ofițerilor, birocraților, negustorilor și meseriașilor mai înstăriți de regulă se instruiau ca elevi ai Școlii piariste¹¹⁰ ori studenți în anii pregătitori ai „Lyceum”-ului preuniversitar din Timișoara¹¹¹. Aceștia vor constitui nucleul intelighenției naționale care s-a erijat apoi în luptele parlamentare pentru drepturi naționale din a doua jumătate a veacului¹¹².

În măsură semnificativă această oportunitate a fost folosită și de români; chiar și în Transilvania,

unde acum, finalmente, „era spart monopolul celor privilegiați de secole și se creau breșe pentru români de a obține unele poziții în administrația locală și centrală...”¹¹³.

Germanizarea administrației nu este dictată atât de vreo „simpatie” cât de eficiență: unitatea Imperiului presupunea și ca toți supușii „să posedă” pe lângă limba maternă și „rudimente de germană”.

Birocrația este factorul de germanizare; fără însă a-și repudia cultura de origine, ea își făcea chiar titlu de mândrie din stăpânirea limbii oficiale a Imperiului, „practicând totodată cu mult firesc bi(multi)lingvismul”. Serviciul de stat era un semn de certitudine, de recunoaștere și ascensiune socială, născând atașament pentru modelul Austriei unitare și centralizate. Și burghezia industrială, apoi celelalte forțe active ale capitalismului, apreciau această întoarcere la ordine „și mai ales remarcabila prosperitate” venită prin sistemul neoabsolutist al lui Alexander Bach.

Singură Ungaria a rămas cantonată „într-o opoziție înverșunată”, hrănindu-și un nou și viguros cult, al „martirilor” libertății patriei maghiare¹¹⁴.

¹¹⁰ Mihai Pârvulescu, *Școală și societate în Banat. Secolul al XIX-lea. Contribuția școlii la formarea elitelor românești*, Timișoara, (2000).

¹¹¹ *Lyceum Temesvariense*, Studii și ediție de Stevan Bugarski, Timișoara, (2008).

¹¹² Ljubivoje Cerovic, *op. cit.*, 200–210; *Istorija srpskog naroda*, ..., V/2, 109–124.

¹¹³ *Istoria Transilvaniei*, ..., vol. III, 374.

¹¹⁴ Jean Berenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor. 1273–1918*, București, (2000), 426–427.

DISTRICTELE MEDIEVALE DIN BANAT ÎN VIZIUNEA LUI VICENȚIU GROZESCU

Radu Ardelean*

Cuvinte cheie: *districte autonome, Banat, Evul Mediu.*

Mots clef: *contrées roumaines, Banat, Moyen Age.*

The Romanian Medieval Districts in Banat in the View of Vicențiu Grozăvescu

(Abstract)

Vicențiu Grozescu was born at Comloșu Mare (Banat) and was a priest for 34 years, first at Sânnicolau Mare, and then at Lugoj, where he was Greek-Catholic arch-priest. He was one of the founders of the Romanian National Party and a prominent member of ASTRA. He published numerous studies in history in which he dealt with issues of medieval history, most prominently the problem of medieval districts. In his discussion of medieval districts, Grozescu brings arguments as to the early presence of the Romanian population on the territory of Banat. Despite errors in information and certain forced interpretations of historical facts, Vincențiu Grozescu remains a romantic historian contaminated by positivistic influences, being one of the precursors of modern Romanian historiography in Banat.

Lipsa unor cadre special calificate între Românii din Banat a făcut ca, vreme de circa un secol, juriști, clerici și profesori de umanități, mai ales filosofi și pedagogi, să se improvizeze în istorici¹, constrânși de „comanda socială” oarecum, scriitura unora fiind absolut remarcabilă, căci veneau cu un respectabil bagaj de cunoștințe și dorința de a presta măcar onorabil și a sluji nația nedepărtându-se de adevăr, ci chiar restabilindu-l.

Dintre juriști, primele nume care se impun sunt cele ale lui Eftimie Murgu, Damaschin Bojâncă și Vasile Maniu, cel mai productiv acesta din urmă și chiar membru al Academiei Române la Secțiunea istorică. Între clerici întâi s-a numărat chiar deschizătorul de drum, cronicarul și istoricul Nicolae Stoica de Hațeg, iar mai în urmă laureatul Ion Sârbu, între ei figură onorabilă făcând Nicolae Tincu Velea, Andrei Ghidiu și, din „strana” greco-catolică, Ioan Boroș, ori cel la care mă voi opri mai pe îndelete, Vicențiu Grozescu.

Dacă scrierile lui Sârbu, Ghidiu, Boroș rămân în bună parte actuale prin informația adusă și parțial prin interpretare, publicațiile celorlalți numiți mai sus sunt mai degrabă martore, eșantioane ale unei

stări de spirit, concepții, ale unui mod de abordare a istoriei patronat de comandamente naționale, servit, firește, de un bagaj de cunoștințe și metode apte de o tratare cel puțin decentă a temelor vizate.

Datele despre Vicențiu (Vichentie) Grozescu nu abundă. Era originar din Comloșul Mare (sau Comloșul Bănățean/Banat-Comloș), pare-mi-se fiu al preotului Petru Grozescu (1808–1872), inițial ortodox, trecut la Biserica greco-catolică în 1856, ca și alți câțiva membri ai familiei, care dăduse comunei mai mulți preoți ortodocși (posibil descendenții lui Oprea Grozescu din Livezeni, așezat acolo în sec. XVIII). A trăit 59 de ani, născut în 1838 și trecut la cele veșnice în 12 martie 1897, după ce preotise 34 de ani², n-am putut afla însă unde a studiat. A fost hirotonit în 1863 pentru parohia Sânnicolaul Mare, devenind apoi vice-protopop și titular al acestei demnități

* Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”, Timișoara, Bdul Mihai Viteazul nr. 24, 300223, icsutm@acad-tim.tmedu.ro. Lucrare întocmită temei nr. 2, *Istoria Banatului* din planul Academiei.

¹ Nicolae Bocșan, *Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitate națională*, *Banatica*, XIV, (1996), 266, 268–270.

² Vezi Gheorghe Cotoșman, *Din trecutul Banatului*, cartea III, *Comunele și bisericile Comloșu Mare și Lunca*, Timișoara, (1934), 355–356; pentru Oprea Grozescu câteva date (sumare, din tradiție) la Ludovic Ciobanu, *Iuliu Vuia*, Timișoara 1934 (citându-l pe monografiat), la 13; Necrolog, în *Dreptatea* (Timișoara), IV, nr. 49 din 3/15 martie 1897, 3; Cas de moarte, în *Unirea* (Blaj), nr. 12 din 20 martie 1897, 93 (ultima știre de la Noutăți pentru un protopop...); Consemnarea membrilor «Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român» cari au răposat dela adunarea generală din [27–28 august] 1897 [de la Mediaș] până la adunarea generală din [27–28 august] 1898 [de la Beiuș], în *Transilvania*, XXIX, 1898, partea oficială, 94 (ultima poziție, fusese însă omis în lista respectivă din 1897, unde i-ar fi fost locul).

pentru districtul Torontal între 1869–1889, fiind și inspectorul școlilor confesionale greco-catolice de acolo și reprezentantul Bisericii sale în „Consiliul scolastic” al comitatului; din 1889 până în 1897, când s-a stins, a fost paroh și protopop greco-catolic de Logoj și asesor în scaunul consistorial³. La 1869 a participat activ, ca aderent al lui Alexandru de Mocsonyi, la Conferința de la Timișoara din 1869, aceea de întemeiere a Partidului Național Român din părțile banatice și „ungurene”, fiind și ales în comitetul central⁴. Ca membru al „Astrei” s-a înscris doar în 27 august 1896, la Adunarea generală de la Logoj, când a și fost delegat să cetească „prima disertațiune”, anume „Momente istorice despre continuitatea Românilor în Banatul Temeșan”, care a fost „ascultată cu viuă plăcere”⁵.

Ioan D. Suciu, emeritul istoric al Banatului, îl menționează alături de Emilian Micu și Ioan Damșa (preoți ambii, cel din urmă trecut la ortodoxie de la greco-catolicism) printre autorii „numeroaselor studii privitoare la trecut” găzduite de Valeriu Branisce în *Dreptatea* de la Timișoara⁶, altă lucrare (în colaborare) citând studiul din nr. 245/1894 al aceluși ziar, „O istorie de suferințele bănațenilor”, cu referire la răscoala antihabsburgică din 1738–97.

În urma publicisticii sale pe teme de istorie bănațană i-a fost recunoscută competența în materie și drept urmare a fost inclus între „Autorii «Enciclopediei Române»” enumerați în volumul I: „† Grozescu, Vicențiu, protopop, Lugoj (Ist. Banatului)”, cu articolele „**Almaș**, *Cnezatul*”; „**Bârsava** (1. râu, 2. comună în comitatul Arad și 3. B., *chineziat român*”; „**Caransebeș**, *district român*”; „**Comiat** (Komyath), district valahic în Banat”⁸.

³ Vezi *Siematismulu veneratului cler alu Diecesei romanesci Greco-catolice a Lugosiului pre anulu Domnului* 1877, Logoj, f. a., 12, 18; *ibidem* pe 1891, Logoj f. a., 11, 119 (Indice); *ibidem* pe 1903 (cu titlul *Diecesa Lugosului. Șematism istoric*, coord. Demetriu Radu, Logoj 1903), 216 (unde apare greșit ca protopop de Logoj între 1890–1898, în anul din urmă împlinindu-se oficiul vacant prin George Popovici, de fapt), 219 (cu anii corecți de funcționare la Logoj), 290, 298, 583.

⁴ Valeriu Branisce, *Alexandru de Mocsonyi*, la idem, *Pagini reslețe*, Logoj 1910, 205 (retipărite din *Drapelul* IX, 1909). Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocsonyi*, București 1939, 153–155.

⁵ Proces verbal al ședinței I a adunării generale a Astrei de la Lugoj din 27 august 1896, în *Transilvania*, XXVII, 1896, Partea oficială, CI și CVI.

⁶ Ioan D. Suciu, Valeriu Branisce [sic] și Banatul, în *Omagiu lui Valeriu Braniste* [sic], coord. Valeria Căliman și Mircea Băltescu, Brașov 1968, 29.

⁷ Ioan D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara 1980, 16.

⁸ *Enciclopedia Română*, red. Corneliu Diaconovich, vol. I, Sibiu 1898, [XI] și articolele postume ale lui Vicențiu Grozescu la 120 (Almaș/Almăj), 466 (Bârzava/Obârșia

În finalul acestei sumare prezentări aş mai puncta că lucrările lui Vicențiu Grozescu, atâtea câte mi-au fost accesibile, sunt practic necontaminate de microbul confesional, care a făcut să scadă valoarea multor altor scrieri; poate și pentru aceea că a fost „tentat adeseori să revină la ortodoxie”, cum ne spune o foarte avizată cercetătoare a Diecezei Logojului⁹.

Și-a încercat până întâi cu o broșură monografică (micro)zonală, centrată pe locul nașterii, Comloșul Mare, cel unde a păstorit, Sânnicolaul Mare și Cenadul în care vedea strălucita capitală a Principilor români, Glad/Claudiu, crezut coborâtor din împăratul roman omonim¹⁰ și Ahtum. Scrie, pe baza observațiilor personale asupra „huncilor” rămase de la huni, cum afirma¹¹ (și alții după el¹²), a ruinelor vizibile, atribuite unor biserici și mănăstiri românești din epoca „principilor” mai ales¹³, a vestigiilor atribuite romanilor de la Cenad/Morisena, care fusese Ziridava¹⁴, a artefactelor tot „romane” scoase la iveală de săpăturile pentru canale¹⁵, valorificând și tradițiile – unele fanteziste – culese de la bătrânii locului¹⁶. Presupunea că Sânnicolaul Mare – oraș și cetate! – s-a ridicat după devastarea Cenadului de tătari la 1241¹⁷. În Comloș, după ocupația turcească ar fi venit sârbi din răsărit, iar în 1784 români de la Criș, dar totodată și panduri ai lui Tudor Vladimirescu, care îi terorizează pe sârbi, silindu-i a părăsi satul¹⁸; sub familia Naco traiul pe domeniu s-ar fi îmbunătățit¹⁹.

Dacă după aproape jumătate de veac Gheorghe Cotoșman îl cita ca pe o autoritate în materie²⁰,

Bârzavei), 716 (Caransebeș), 891 (Comiat). În volumele II (1900) și III (1904) nu mai apare, întru cât nu furnizase articole dinainte, fiind suplinat de Elie Trăilă. George Popovici l-a inclus între câteva zeci de „scriitori originari din Banat” în *Istoria Românilor Bănățeni*, Logoj 1904, 384.

⁹ Luminița Wallner-Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia Greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihály de Apșa*, Cluj 2007, 196.

¹⁰ Vicențiu Grozescu, *Istoria Românilor de la Mureșul de jos*, Oradea 1887, 14.

¹¹ *Ibidem*, 26.

¹² E. g. Al. Moisi, Mormântul lui Attila, în *Dacia* (Timișoara), V, nr. 150 din 9 iulie 1943, 2.

¹³ Vicențiu Grozescu, *op. cit.*, 17, 21, 30.

¹⁴ *Ibidem*, 6–7.

¹⁵ *Ibidem*, 25–26.

¹⁶ *Ibidem*, 29 (o cruce din tezaurul de la Sânnicolaul Mare ar fi fost dăruită de un conte Naco mănăstirii din Bezdin).

¹⁷ *Ibidem*, 24.

¹⁸ *Ibidem*, 31–36.

¹⁹ *Ibidem*, 25.

²⁰ Gheorghe Cotoșman, *Din trecutul Bănatului*, cartea II, *Comuna și bisericile din Sânnicolaul Mare*, Timișoara 1934, 141, 143–146, 179; cartea III, *Comuna și bisericile din Comloșu Mare și Lunca*, Timișoara 1934, 259–261; cartea IV, *Comuna și bisericile din Giridava-Morisena și Cenad*, Timișoara 1935, 401.

era amendat de un anonim prețuit de redacția *Luminatorului*, adică de Pavel Rotariu (posibil Iuliu Vuia, căci pretindea a fi văzut arhiva Naco, iar el era un protejat al familiei). Acela făcea „unele reflexiuni prețioase”, respectiv aserțiuni despre agricultura de la Comloș ante 1552, afirma că sârbii locuiseră acolo între acea dată și 1739 când ar fi venit români ardeleni din Rășinari și Bucium pentru a scăpa de uniație și tot atunci munteni (olteni), firește nu panduri de-ai lui Tudor, care s-au încăierat cu sârbii în 1741 și i-au alungat; mai afirma că tezaurul de la Sânnicolaul Mare nu putea aparține lui Attila, care n-a stăpânit în zonă; redacția socotea monedă forte materialul, apreciind că-i va folosi lui Grozescu întru ascuțirea spiritului critic²¹.

Cel vizat uza de un fel de drept la replică, în termeni moderați, indigita dificultățile de informare de care se lovide și punctând, cu un pic de ironie, orizontul ridicat de așteptare al publicului, cum și aceea că lăsase și altora o pâine de mâncat în domeniu: „Eu nu am esauriat pe deplin toate fazele și întâmplările acțiunilor noastre, ca să mai rămână și altora tărâm de zis; pentru că mărturisesc că este greu și imposibil din auz și împrejurări, din autori străini, dușmani neîmpăcați ai neamului românesc și din povestirile betranilor a face un complex de istorioară: ca să mulțumească pe deplin gustul și ambițiunea de nascere patriciană a fiescecăreia viță românească”²²; reținem utilizarea tradițiilor din bătrâni și simțul critic necesar preluării datelor de la istoricii străini ostili românilor.

În treacăt discuta și obiecțiile ce i se contrapuseră în legătură cu interpretarea tezaurului de la Sânnicolaul Mare în cheia susținerii continuității românești: „Părerea mea este că Bonela și Butavul, principii de la Tisa și Etbe nu fuseseră capii domnitori ai avarilor, ci ai românilor din Banatul Temeșan cu numele: Bonila și Vetavul, cari ca să molcomească jafurile poporului scitic au dăruit seau lui Attila seau altui corifeu hunic aceste scule”. Teza românească a fost reluată periodic în istoriografie.

Se preta și la un exercițiu etimologic cu reverberație istorică: „Cuvântul «Hunca» dat movei, cu deosebire aici în părțile Mureșului, dovedesc încă, că poporul român era la vetrele sale când hunii traversau în sus și curmeziș Europa pela anul 449.”²³ Mult mai târziu Al. Moisi pornea tot de la o „hunca” din ostrovul Dunării de la Moldova Veche în tentativa de a localiza mormântul lui Attila²⁴.

²¹ *Luminatorul* (Timișoara), IX, nr. 5 din 20 ianuarie/1 februarie 1888, 2 (articol fără titlu și nesemnat).

²² Vicențiu Grozescu, Lămuriri istorice, *ibidem*, nr. 10 din 6/18 februarie, 3.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Al. Moisi, *loc. cit.*

Se ocupase în treacăt de epoca „hunică”, vine însă a preciza subliniat: „Dar nu constatarea peregrină și nomadă [sic] este scopul scrierilor mele, ci dorința de a putea documenta neîntrerupta locuință a poporului român aci în Banatul temeșan, combătută și pusă la îndoială de unii scrietori contemporani cari ne neagă dreptul și istoria, – de și înspre toate veacurile aflăm, de nu alta, o umbră tristă de amintire, cari ni lasă un refren pururea dureros, față de acțiunile patriotice ale poporului român. Cine cunoaște mai clar, mai pozitive acest trecut, e daună nereparabilă, face un pecat, că nu ni dă izvoarele și datele sale ca să desmințim prin ele atâta dureroasă dușmănie, – și atâta drag de obscuritate din istoria poporului bănățan să dispară!”²⁵ Scia deci din datoria națională, pentru fragmentul bănățan al poporului, pretinzându-le și altora aceeași dăruire.

Redacția gazetei – respectiv Pavel Rotariu! – recepționa pozitiv mesajul, când îi confirma primirea materialului: „Am primit, se va publica acestea ca și alte asemenea scrutări temeinice și și conștiințioase din trecutul neamului românesc.”²⁶ Ziarul n-a mai apărut multă vreme și, după știința mea, Vicențiu Grozescu n-a mai colaborat acolo, dar despre „poporul bănățan” a mai scris.

Urmărea istoriografia străină despre români, cum se vede și din trimiterile textelor sale, unele polemice, și poate că scrierea lui Frigyes Pesty despre Districtele bănățane²⁷ i-a indus ideea de a trata acele organizații din punct de vedere românesc, încadrându-le istoriei naționale generale și mai ales celei provinciale, încă din antichitate, purcezând ast fel a scrie „Istoria districtelor românești în Banatul timișan”, pe care a publicat-o serial în *Familia* din 1890, prefăcând-o emfatic cu o pagină (zi: una pagină!) intitulată însă foarte pretențios, așa zice chiar pompos: „Istoria Bănatului timișan”²⁸.

²⁵ Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*

²⁶ La Poșta Redacțiunii, *ibidem*, nr. 7 din 27 ianuarie/8 februarie, 3.

²⁷ Frigyes Pesty, *A Szörényi vármegye hajdani kerületek*, Budapest 1876.

²⁸ Vicențiu Grozescu, Istoria Bănatului timișan, în *Familia* (Oradea), XXVI, nr. 14 din 8/20 aprilie 1890, 164; idem, Istoria districtelor românești în Banatul timișan, *ibidem*, nr. 16 din 22 aprilie/14 mai, 183–186 (la 185 e o ilustrație fără legătură cu acest text, ca și în alte numere); nr. 17 din 29 aprilie/11 mai, 197–198; nr. 18 din 6/18 mai, 210–211; nr. 19 din 13/25 mai, 221–222; nr. 20 din 20 mai/1 iunie, 235; nr. 21 din 27 mai/8 iunie, 246–247; nr. 22 din 3/15 iunie, 256–258; nr. 24 din 17/29 iunie, 286; nr. 25 din 24 iunie/6 iulie, 299; nr. 26 din 1/13 iulie, 311; nr. 27 din 8/20 iulie, 320–323 (la 321 o ilustrație); nr. 28 din 15/27 iulie, 332–334 (la 333 o ilustrație); nr. 29 din 22 iulie/3 august, 344–346 (la 345 o ilustrație); nr. 30 din 29 iulie/10 august,

Se pare că și-a cerut mutarea la Logoj chiar în speranța identificării unor date istorice (de vreme ce pe acelea de la Mureșul inferior la elucidase!): „Dorisem a me permuta în giurul unui complex de români de obârșie veche, cu un trecut istoric, pentru a completa niște întâmplări istorice, cu cari să vădesc că noi bănățenii ca români, posedem o istorie susținută cu multă râvnă aci la vadul [Dunării] în apropierea nemijlocită a descălecării poporului italic.” Șansa a fost de partea lui, așa că se afla (din 1889, textul fiind de la 1890) „în giurul crainicilor, acelor descendenți, cari între atâtea lupte dădură ființă celor opt districte române în Banatul timișan.”²⁹ Își proiectase chiar o „imaginare, că aci tot moșneagul îmi va pune la dispoziție o povestire, vre-o întâmplare nostimă în felul său, un document, că frățuțul a păstrat aci la codru cu multă scumpătate obârșia neamului său. Povestiri din adânci vechimi, cari vor desminți cu certitudine pe acei savanți șovinistici cari se văd a inriuri asupra trecutului nostru o umbră dușmănoasă.”³⁰ Dar romanticul a trebuit să constate „că aci, ca și aiurea, poporul român posedă acel naturel netăgăduit, că despre trecutul său vorbește în mituri, cântă în balade, și se roagă lui Dzeu în formă națională păgână dela care a se abate nu s'a putut, nici se va putea cu toată puterea creștinismului.” Îi apărea, tot o dată, în întreaga splendoare, excepționalismul românesc: „O atare aparință nu vei putea afla la alt popor: singur neamul românesc poartă cu sine pururea și la codru și la șes istoria obârșiei sale”; necontaminat de „compilări și imagini istorice deduse din aiurările savanților”, cum și de „fantasiile balcanice”, poporul românesc „nici se va abate de originea lui latină” în mitologia, cum și în toate exprimările sale.³¹

Cum „sunt inse acțiuni și evenimente de interes pe care poporul de rând nu le-a esondat a le pune în rândul povestirilor sale, – acțiuni de valoare”, se impunea cercetarea istorică a acestora ca o urgență națională pentru ca „propria noastră moștenire istorică [...] să nu ni-o desproprieze un alt neam, care pe cum se observă a început cu toată tăria șovenismului istoric, a ne pune în tăgăduire, terenul și propria patrie fapte pân'la certitudine românesci, familii neașe cu fala și zeloșia de neamul său, comunități ființate de frățuțul român și proprie autonomia națională privilegiată cu câta stăruință românească”, cei indigați fiind Pesty și Szentkláray, animați chiar

mai mult de rea credință de cât de șovinism, după aprecierea lui Xenopol, pe care Grozescu îl citează ca pe o autoritate în domeniu³².

În preambul autorul producea un rezumat al istoriei provinciale, îmbibat de mândrie: „Noi bănățenii posedem o istorie, proprie frățuțescă și ne deducem obârșia neamului până la adâncă bătrânețe. Aflăm și documentăm, că a descălecat pe acest tărâm. Aici s'a colonizat formând comunități și apoi luptându-se în propriile lor fortărețe; îl reafăm sub durata emigrațiunilor de popoare pitulat prin munții carpațini și prin codrii seculari, și apoi ear la vremuri mai pacinice eşind la șesuri unde de nou, pe ruinele proprietăților lor formându-și după posibilitate aci între riul Mureșului, bălțile nemărginite ale Timișanei și printre munții Carpaților, – locuri de așezământ; îl aflăm luptând pentru propria lui independență și ținând în temere învasia ungurească; apoi îl reafăm sdrobot și eară venit în oare care alianță amicală cu ungurii, recăștigând dela ei o formă de autonomie privilegiată de înșii-și regii Ungariei și domnitorii Transilvaniei.

Esintința districtelor române sustate până la ocupațiunea austriacă, mărturisesc despre viața națională a poporului frățuțesc. Pentru că ce poate avea altă însemnătate cele 8 districte române, decât doveadă pân'la certitudine, că neamul acesta aci a susținut acțiuni de valoare, cari l'a[u] îndreptătit în libertățile sale și l'a[u] îndreptătit în libertățile sale și l'a[u] împărtășit la prerogativele de stat magiar de cari aparțineau și căreia [sic] îi făceau serviciu aci la vadul invasiunei popoarelor eșite din deșerturile Asiei.”³³

Așadar de „rea credință” erau motivați Pesty și Szentkláray care, deși „abia mai intimpină neam de magiar [în Banat], – mirare, – și totuș acești istorici sciu să facă, în detrimentul poporului român, lucrări voluminoase despre ființa neamului unguresc” de manieră că „un complex immens de români nu au valoare pentru ei”³⁴. Când istoria românească era în pericol de a fi expropriată, elita intelectuală avea datoria națională a se mobiliza: „Pe când poporul frățuțesc cu atâta rîvnă și tenacitate susține istoria proprie; oare nu ar fi dorit, ca inteligența de alta parte pe calea sciinței să cultive – formând o societate istorică, – ca așa și pe aceasta cale să avem continuitatea istoriei Banatului timișan? Pentru că, e natural și just, că în vremuri de ispită să nu lășăm pradă și prigonirilor dușmănoase pe acel popor, care a devenit a-ș[i] esprima obârșia și libertatea cu oarecare temere – nu cumva să se audă și șoaptele

356–358 (la 357 o ilustrație) și nr. 31 din 5/17 august, 367–368 din 1890 (text datat *ibidem*, 368 „Lugoș 23 iunie, 1890”).

²⁹ Idem, *Istoria Banatului timișan*, în *loc. cit.*

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

sale românești. Ne revoltăm când ni se atacă istoria neamului, dar istorie nu facem.”³⁵

Drept pentru care purcedea însuși a da exemplu prin micromonografia Districtelor privilegiate, capitol important al istoriei bănățane.

Dacă Grozescu se entuziasma de „neamul românesc” cel fără de pereche, deplângând tot o dată persecuțiunile la care era supus, el se dedică a scrie „istoria poporului frătușesc”, adică o „istorie proprie frătușască”, despre „frățuș”/„frățușul român”/„poporul frătușesc” (expresia apare de două ori, ca și „noi bănățanii”)³⁶ pe care îl valoriza – asta pe când el era totuși „țăran” sau „bufan”, adică urmaș de imigrați din Oltenia!, „frățușii” fiind românii băștinași. În continuare textului referințele trimit la „poporul banatic”³⁷ sau „poporul bănățan”³⁸, firește *român*, adică *adevăratul* popor al Banatului.

Demersul lui se voia o restituire necesară, căci prin uitare patrimoniul național era scăzut, spunea în contextul dificultății localizării Districtului Bârzava (Obârșia Bârzavei): „Te cuprinde o întristare că azi abia mai cunoaștem o pomenire a gloriei trecut [...]”.³⁹

Ca să ajungă la districte o luase de la cucerirea și colonizarea romană a Banatului, trecând apoi prin epoca migrațiilor, când se izbea de puținătatea izvoarelor, căreia îi găsea o dublă explicație. Una era că neprezentând un factor de putere, românii nu au atras atenția istoricilor din vechime, căci „Cine face istorie despre un popor ascuns la munte și retras la codru – seau dat în ciobănie?”⁴⁰ Cu atât mai puțin se putea aștepta o producție istoriografică proprie, dar chiar viață istorică propriu-zisă de la „un popor lăsat aci fără arme, fără aristocrație, fără cultură și conducător”, căci „Istoria nu o face ciobanul, nici țăranul, istoria o face elita și cultura neamului”⁴¹. Chiar pentru epoca romană știrile „interne” constau în câteva inscripții cunoscute (atunci), puține ruine (în lipsa săpăturilor sistematice – doar Vicențiu Babeș – nespecialist – făcuse două campanii lui Berzovia din însărcinarea Academiei Române), în rest „Singur ce mai avem, este singura povestire a însuși poporului; datinile sale, cultul divinității păgâne, cântările și modul de conservare a neamului propriu. Aceste tradițiuni sunt baza pozitivă a neamului românesc.” Acelea

fuseseră mult valorizate la bănățani de Vasile Maniu și Tincu Velia înainte. Problema colonizării îl preocupă pentru că demonstrând *romanitatea* Banatului oferă cheia *românității* lui de mai târziu. Nu este un purist italic, cum reprezentanții Școlii Ardelene și epigonii lor (inclusiv bănățani), admitând o participare largă („de care emigrare s’a alipit și alte popoare, mai cu seamă din Ilirie”⁴²). În treacăt fie spus, ca și Eftimie Murgu de pildă, îi credea pe daci de neam slav, citându-l pe (pseudo) Nestor⁴³. Pentru epoca romană făcea trimitere și la surse arheologice, slujind acelea la argumentarea continuității românești, căci s-au găsit în castrul Berzobis „chei dela uși în forma cheilor țărănești române”⁴⁴. Sursele epigrafice erau utilizate pentru a documenta existența unor demnitari, unor culte religioase, ori pentru a avansa ipoteza părăsirii Daciei de armata și administrația romană sub Gallienus⁴⁵.

Bibliografia la care face apel Vicențiu Grozescu pentru tratarea istoriei vechi a Banatului este respectabilă și marea majoritate „la zi” în epocă, cu mici excepții, cum invocarea lui Gheorghe Șincai pentru o localizare (*caput Bubali*): Tocilescu, Xenopol, Marienescu (balade), Böhm, Pesty, Mommsen, atâta că trimiterile sunt lacunare și de cele mai multe ori fără pagină⁴⁶.

La colonizare „poporația italică a luat inițiativa și a trebuit să i se deie acest favor ca la un popor dominant, care în traversarea ei a luat cu sine și alte neamuri aflate în drumul ei cu dorul de a se ferici pe teremul Daciei”, dar sărăcime, „nu din oameni cu stări și inteligență superioară”, ci, ca relativ recent în America, straturi populare (analogie interesantă și frapantă!)⁴⁷. Concluzia precedase aserțiunea de mai sus: „Este dar netăgăduit, că Roma aci în Banatul timișan avea o proprietate împoporată și provăzută cu toate drepturile și prerogativele italiice.”⁴⁸ Probă era altă sursă favorită a lui Grozescu, *Tabula Peutingeriana*, care dădea seama de densitatea rețelei de drumuri și localități, deci de o prezență demografică excepțională⁴⁹. În treacăt, să menționez că plasa Orșova în ceea ce Braudel va categorisi „durată lungă”, căci „Orșova actuală [atunci!] edificată pe vechiul municipiu, din adânci bătrânețe se vede a-și fi păstrat însușirea

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Idem, *Istoria districtelor...*, în *rev. cit.*, nr. 16, 184; nr. 17, 198; nr. 20, 235.

³⁸ *Ibidem*, nr. 30, 356.

³⁹ *Ibidem*, nr. 27, 322.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 17, 197.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, nr. 16, 183.

⁴³ *Ibidem*, 184 (și n. 1).

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 17, 197. Acolo săpase Babeș.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 16, 183, 184, 186; preia și din *CIL* după Tocilescu, v. nr. 17, 197, n. 3.

⁴⁶ *Ibidem*, 16, 184, 186.

⁴⁷ *Ibidem*, 184; nr. 17, 198.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 16, 184.

⁴⁹ *Ibidem*, 184 și 186.

naturală” de port comercial⁵⁰. Se preta și la localizări putative după *Tabula*, unele riscate sau etimologii cum *Mea Dia* pentru Mehadia⁵¹.

Reconstituia traseele drumurilor romane și după harta lui Mercy de la 1723–1725⁵², dovedind o foarte bună cunoaștere a geografiei provinciei.

Putea deci concluziona satisfăcut la această secțiune: „Din acestea [mai sus expuse, R.A.] putem constata, că Bănatul timișan a fost colonizat și arădicat la o stare culturală ca ori care provincia italică, de unde nu s’a putut șterge romanismul cu o strigare de corn a unui legionar, – seau la poftetele lui Aurelian de a înființa în dreapta Dunării o altă patrie, – ca aceasta masă de poporațiune să-și părăsească instituțiuni de frica dușmanului.” Procedează pentru demonstrație la analogie – nici Roma (Italia) nu a băjenit în timpul lui Hanibal, Attila, ori al longobarzilor, cum și la un concept romantic, privind psihologia colectivă/specificul etnic: „Aceasta nu a fost natura romanilor să fugă cu desăgii în spate de frica inamicilor lor” (cu referire la daco-romani)⁵³.

Retragerea întregii populații era o imposibilitate istorică, o aberație, demnă de o „fantasie ala Verne” spune cititul părinte, punând apoi lucrurile la punct: „Aurelian a putut să-și retragă legiunile, a putut duce cu sine aristocrația și pe cei avuți, inse poporul a ramas, precum îl și aflăm pururea aci.”⁵⁴.

Au urmat, e drept, „primejdiile și acțiunile barbare”, o „prigonire de durată de seclii” când „poporul colonial ramas aci nu a mai putut să continue ideea de stat, la care se rîvnia”, totuși „a rămas cu propriul său instinct, conservând individualitatea, limba și naționalitatea așa precum a dictat-o ambițiunea și reminiscințele trecutului glorios.”⁵⁵ Abia după „o eră lungă de obscuritate istorică” s-au „putut reculege” urmașii coloniștilor, construindu-și noi elite, ca „să se pună în acțiuni istorice”⁵⁶.

Prezuma că și până la venirea ungarilor „a trebuit bănățenii să fi având una stare politică-bisericească națională”, deși sunt puține știri în materie. Îl citează totuși pe Xenopol cu referirea la „ducele Ramunc” al vlahilor din timpul lui Attila, precizând că *Niebelungenlied* datează de la sfârșitul secolului al XII-lea, apoi înseamnă despre „borcanele de valoare” (sic!) descoperite la Sânnicolaul Mare, pomenite în scrierea lui anterioară: „Pe una din acestea borcane [sic] se poate descifra numele a doi principii cu numele Vataul și altul Bonila. O

nomenclatură romană de o valoare istorică ce dă să presupunem istoria română pe timpul Hunilor.”⁵⁷

Statalizarea era în curs: „Acest proces de dezvoltare a durat mai până la venirea maghiarilor, când aceasta năvălire neașteptată i-a aflat în oarecare organism național și începură a face acțiuni de apărare. Istoria (Anonimul) constată că românii bănățani pe acelea timpuri avuseseră aristocrația lor și un principe ereditar.” După o rezumare a relatărilor lui (pseudo)Nestor se revine la *Anonymus*, preluat cu toată încrederea, nici o clipă istoricitatea lui Glad („Claudiu”) și a „nepotului lui Claudiu, principele Actum” nefiind pusă la îndoială. Glad/Claudiu, după o primă înfrângere, „a pactat cu ungurii și a rămas în alianță cu ei”, care s-a respectat, „pentru că între aceste două popoare nu se vede a mai fi fost vre-o acțiune dușmănoasă”, dovadă fiind și că Ahtum „s’a fost întărit și organizat militarășce” de natură a stârni bănuiele, căci „posedea o armată și aristocrație considerabilă, și apoi se mai bucura de o avere immensă”, încheind și „alianța cu țarul bulgăresc” (sic!). După o primă victorie este înfrânt, ceea ce Grozescu îi reproșează retroactiv și contrafactual: „dacă acesta [Ahtum] își cunoscera forțele și nu făcea un dormitaj păcătos, nu devinia biruit și nu-și perdea nici propria lui vieță, nici viitorul țarei și poporului banatic nu-l pune în primejdie.”⁵⁸

Așa, regele Ștefan I a ocupat Cenadul, urmând „a se străforma toate după calapodul seu”, inclusiv trecerea „mănăstirilor cele multe” de la ritul grec la cel latin⁵⁹.

Aci găsește Vicențiu Grozescu originea districtelor, tema studiului: „Românii biruiți fură necesitați a lăsa acest teren și de a-și căuta un alt adăpost în părțile muntoase a[le] Timișanei – unde dau ființa: Districtelor române, sub conducerea banilor, dela cari și țeara s’a numit: Bănatul timișan.”⁶⁰ Dacă nu corect, dar original! Totuși o „împingere” de populație spre zona colinar-montană n-ar fi cu totul de exclus în epocă. Numele provinciei îl vroia vechi, cu mult anterior cuceririi austriace pe care de alt fel nu o percepe de loc ca „eliberare”, ci mai că din potrivă.

Alt fel „beneficiul” venirii ungarilor e de altă natură: apar izvoarele istorice, care se vor înmulți în timp: „Cu venirea Ungurilor la 980 se începe a se face lumină și în istoria rom[ânilor] din Banat.”⁶¹

Presupunea că până atunci românii pendulaseră, după vremuri, între seș și munte în timpul

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, 186; nr. 17, 197.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, 197–198.

⁵⁷ *Ibidem*, 198.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 31, 367.

migrațiilor⁶², care au adus daune, firește, cum la *Berzobis*, unde goții au dat o primă lovitură, iar bulgarii au distrus definitiv, afirmă⁶³. Însă chiar hunii „cu poporul indigen a[u] tractat uman”, prelevând doar o parte din recolte și recrutând indigeni la oaste, lăsând „sate și orașe [sic!] în toată liniștea și organizarea lor”, cum au constatat solii Bizanțului, după arătările din *Istoria universală* alui Holtzwardt, pe care-l citează destul de des în traducerea maghiară⁶⁴. Migrațiunile au produs unele transformări, cum cele toponimice: „Esondarea slavilor a slavisat pe cum se vede toate nomenclaturile urbane”⁶⁵, el neforțându-se, cum Maniu, Manguica ori Marienescu, a „proba” tot felul de etimologii năstrușnice pelasgice, celtice ori latine, ci acceptând fenomenul istoric ca atare, cum s-a poziționat și Babeș.

Dacă mutări definitive nu sunt pomenite anterior, cea a „câmpenilor” de la venirea ungarilor, consecutiv înfrângerii lui Ahtum e iterată: „Dela desastrul dela Mureșana ce situație a luat Bănatul timișan, nu se poate cu certitudine cunoaște; probabil că armata și poporațiunea română, în urmarea nefericitei bătălii, nu a rămas sub stăpânirea lui Cenadin, ci aceasta mare parte s’a retras a face parte cu locuitorii adăpostiți în părțile Bănatului oriental.” O repeta probabil și pentru a întipări teoria lui în privința instituției în discuție: „Aci apoi s’a desvoltat de nou ide[e]a de stat, pe care și aevea mai târziu o vedem desvoltându-se, adăpostită pururea sub tutela privilegiilor regilor maghiari.” Erau în cauză „apărarea și susținerea drepturilor sale străbune”, acea comunitate fiind pătrunsă de „ide[e] a națională și ambițiunea gloriei străbune”, care „a trebuit să fi fost în proaspătă memorie desvoltată”, dovada fiind că „privilegiile dobândite dela regii maghiari ne spun vedit, că districtele române bănățene singur pentru naționalitate și patrie s’au luptat.” Iar aceasta se constituia într-o nouă probă a continuității: „Un popor care e zelos pân’la deseperare de naționalitatea sa nu a putut să fie un popor parvenit și pribegit în secl. XVI.”⁶⁶

Voia a crede într-un Ban Antoniu la 1094, urmaș al Curiaților (după J. Nagy), „din care deducem, că la venirea Ungurilor se aflau districte cu fruntași de obârșie romană, încă din vechile colonii italice”!, de ceea ce dădea seama în contemporaneitate fizionomia oltenilor și bănățanilor, cele două provincii, după spusa lui Hasdeu, având

„una și aceeaș sorginte de creanță [sic] istorică înainte și după venirea maghiarilor”⁶⁷.

Cu Frigyes Pesty avea o relație ambiguă, ca să zic așa: îl utiliza ca sursă documentară, dar îl combătea în tendință, fiind unul din primii istorici români bănățani de această orientare. Așa, îl contrazicea pe acela cu privire la „imigraționismul” valah, cu argumente de istorie ecleziastică regională și mai ales opunându-i Districtele privilegiate, unde se aplica *jus valachicum*⁶⁸. Numele de *Banat* al regiunii era preexistent cuceririi austriace, analog *Banatului Olteniei*, cum indigitase Hașdeu, locuitorii săi fiind românii ortodocși, după cum reieșea din documentele provenite de la Papi și Regii Ungariei, mai argumenta în cadrul aceleiași „dispute”⁶⁹. Îl prelua pe Hașdeu și în privința conglomeratului politic românesc alcătuit din Oltenia, Hațeg și Banatul Timișan, unde „pe la 1272 era vodă Lertiu (Leriu seau Lertioi) [sic]”, care „domnia independent peste părțile bănățene”, acolo fiind atacat de trupele lui Ladislau (Cumanul) pentru că „denegase tributul ca un vasal”⁷⁰.

Direcționați de papalitate contra „schismaticilor”, ungurii ajung în conflict cu toți greco-orientalii, românii inclusiv, bine înțeles, iar așa „Bănatul timișan în aceasta indușmănire de o parte și de alta deveni un teren de trecătoare a armatelor invrășmășite”, o situație foarte ingrată, dar născătoare a unei reacții de auto-conservare: „în poporul român [din Banat] se deșteaptă de nou râvna de neam, de patrie și ideia de a recâștiga autoonomia și drepturile proprii naționale.”⁷¹ Dacă Ahtum stăpânea și peste „Banatul Craiovan”, cum afirmă invocând și forțând textul *Anonymului*, „aceasta unitate o aflăm și mai târziu și pentru care ideea voievozii din casa Basarabă purtară resbele disperate cu Regii unguri”, pe care le sistară doar la apariția pericolului otoman, iar tot de aceea „românii timișani aflară rațional a se alia cu regii unguri, tot contra aceluia inamic comun”, acțiune absolut justificabilă, căci „această alianță era naturală și rațională, pentru că regii unguri reafle[ră] în complecsul de români un sprijin”, beneficiul lor fiind că li s-au recunoscut „vechile lor drepturi și autonomia”⁷² Nobilimea este o creație regală „de o natură străină cu prerogative feudale”, o anormalitate în organismul etnic socotea, căci acestuia i „s’a introdus un corp aplecat a se rumpe de neamul seu”, considerând din unghi

⁶² Idem, *Istoria Bănatului timișan*, în *loc. cit.*

⁶³ Idem, *Istoria districtelor...*, în *loc. cit.*, nr. 17, 197.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 30, 358, n. 2.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 18, 210.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, 211.

⁶⁹ *Ibidem*, 210.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, 211.

⁷² *Ibidem*.

național modern, dar „luând în combinaire timpul de feudalitate dominant”, deci în contextul epocii, „aceasta aristocrație română aci în Bănat [...] a sciut să lupte pentru esistența neamului seu”, ceea ce a valorat afirmarea istorică a românilor, apreciați de contemporanii lor⁷³.

Era o dată și de acord cu Pesty, când îi cita constatarea că Districtele bănățane erau o „abatere” a legislației Ungariei medievale, dar socotea că erau zadarnice eforturile aceluia „de a da ființă unei istorii maghiare” în Banat. Și totuși „Istoria maghiară scrisă în timpurile mai recente debutează, pentru acea idee eronată, că districtele române în Timișana s’au înființat numai în secl. XIV, din care deduce, că și poporul român pe acestea vremuri a emigrat în Ungaria.” Lucrurile stăteau cu totul alt fel, fiind din potrivă „cu greu a dovedi că părțile acestea a[le] Bănatului au fost posedate de unguri, când neamul românesc a locuit dela descălecarea lui acest teren și aci a făcut istoria cu arma și cu munca lui”⁷⁴ – s-a afirmat adecă politicește și ca factor/creator de civilizație. Ideea că Districtele bănățene au constituit „stat în stat” și că Regatul ungar a stăpânit doar nominal în Banat a fost mult vehiculată și de istoriografia română bănățeană interbelică, fără citarea lui Grozescu, care de alt fel prelua o teză de-a lui Vasile Maniu⁷⁵.

În alt loc își exprima regretul că românii bănățeni nu s-au constituit în națiune dominantă, de Stat, un nucleu închegându-se totuși în ființa(re) Districtelor, pe care însă le socoate, paradoxal, *nenaturale*, poate și pentru că opera, anacronic, cu instrumentar național pentru o epocă la care acesta e puțin aplicabil: „Durere, că poporul român nu s’a putut pe acest pământ bogat al Banatului nici constitui, nici organiza ca să poată lua asupra sa predominanța și să poată rezista cu bărbăția contra invasiunilor și contra elementelor barbare ce l’a[u] predominat de veacuri întregi.

E un adevăr istoric necontestabil, că bănățenii sub durata celor 8 *districte* (*Caransebeșiu, Mehadia, Lugojiu, Comiat, Almaș, Severin, Bârzava și Caraș*) au început a se organiza; însă în lipsa de politică națională, la prima primejdie acest nenatural organism s’a destrăbălat.”

Sintagma nedumeritoare se repeta, dublată de aserțiunea că Districtele ar fi rezistat chiar în timpul dominației otomane (!): „*Camarila din Viena* aflase aceasta nenaturală unitate a românilor”, dar

„i-a venit bine a face o *tabula rasa* din trecutul Românului bănățan”⁷⁶. Mai notăm în enumerare „districtul Severin”, introdus pentru a ieși opt, dacă nu trata separat Districtele *Caran* și *Sebeș*. Făcea trimitere la studiul din *Familia*, aici în preambulul celui despre răscoala din 1738–9, căreia afla nimerit să-i găsească rădăcinile mai adânci prin referirea la districte.

Pornea la tratarea subiectului propriu-zis, cu exemplificările de rigoare, de la teza că „formarea și ființa districtelor române din Bănat se constată că sunt de obârșie veche, mai veche decât istoria maghiară, pentru că maghiarii au aflat aci pe români în arme, în biserică creștină și cu propria lor legiferare valachică juxta antiquam.”⁷⁷

Districtele, nu obosește a sublinia, „au avut istoria lor de interes românesc”, deci decupată din Istoria Ungariei; ca reacție „acelea ce s’au scris despre acestea districte românești, sunt numai niște silnicii, fantasii și intortocări pe calapodul ungarilor, cari numai în Bănat nu au avut trecere și ființă”⁷⁸. Istoriografia maghiară își revărsa, prin penele unor Hunfálvy, Pesty, Szentkláray (din care ungar neaș numai Pesty!, n. m.) „toată tăria șovinismului istoric” asupra românilor, negându-le rolul istoric manifestat eclatant în acele formațiuni, fapt indigitat și de Xenopol ca manifestare crasă de „rea credință” (sintagmă iterată)⁷⁹.

Folosea totuși bibliografia existentă – în primul rând Pesty, de sigur, ceilalți menționați critic, mai îndreptându-i, cum și codicele lui Fejer, pe Knauz, ori *Historia Ecclesiae Zagrabiensis* a lui Kerkelich, constatând amar că „până azi inse istoria și nesuina bărbatilor de specialitate puține au aflat” în privința obiectului enunțat, nutrind însă o speranță destul de curioasă asupra „sediului materiei”, ca să zic așa: „Înlesnirea și posibilitatea de a cerceta arhivele de stat din Viena, unde stau agrămădite toate actele de valoare adunate cu ocuparea austriacă din Bănatul timișan din acestea, se va putea complini și istoria districtelor”⁸⁰; credea deci că austriacii au preluat în bună regulă documente de la turci!

Remarca, poate după Pesty, inconsecvența cancelariilor în privința denotației, cu trimitere

⁷⁶ Vicențiu Grozescu, O istorie din suferințele bănățenilor, în *Dreptatea* (Timișoara), I, nr. 241 din 4/16 noiembrie 1894, 6.

⁷⁷ Idem, Istoria districtelor..., *loc. cit.* Îl menționa, surprinzător, numai pe *Anonymus*, de parcă acela ar fi pomenit și districtele.

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 27, 322.

⁷⁹ Idem, Istoria Bănatului timișan, *ibidem*, nr. 14, 164.

⁸⁰ Idem, Istoria districtelor..., în *loc. cit.*, nr. 27, 322.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Vezi câteva exemplificări la Radu Ardelean, Tematică și mod de abordare în istoriografia română bănățeană interbelică, în *Banatica*, XII/2, 1993, 277–278.

la un document din 1390 referitor la Districtele Sebeș, Logoj, Mehadia: „E de un interes istoric, că aci se face amintire de comitat și provincie, și numai mai târziu de district – apoi se face pomenire de more Kineziatus”⁸¹.

Nu se oprește însă la *Scaune*, deși citează un fragment din documentul lui Iancu de Hunedoara din 8 iunie 1451 care se referă la „*nobiles comprovinciales prescriptarum septem sedium valachicalium*”⁸².

El însuși le numește alternativ în alt loc, așa „**Caransebeș**, district român”, respectiv „**Comiat**, (Komyath), district valahic în Banat”, dar „**Almaș**, *Cneziatul*” și „**Bârsava**, *chineziat* român”⁸³, probabil sub influența terminologiei utilizate de Vasile Maniu, Vichentie Babeș și Nicolae Densusianu (vezi mai jos). Înțelesul exceda, firește, simplul chinezat sătesc, fiind vorba de formațiuni similare celor numite mai târziu de Radu Popa, în cazul Maramureșului, „cnezate de vale”⁸⁴ (în ce mă privește socot că *Districtele* din documente se vor fi numit *Scaune* în gura oamenilor de atunci, provenind din vechile *Jupe*, românizate, cum a indigitat Silviu Dragomir⁸⁵).

După mai multe considerații asupra alcătuirii instituționale a Districtelor, își continuă demersul prin schițarea ființei lor pe teren, cu avertismentul/regretul că „Despre limitele și conținutul teritorial al districtelor este greu a constata adevărul. Inse din unele acte regale și județiale se poate vedea, că aceste districte erau separate unu de altu [sic] și-și posedau propria lor istorie și autonomie mai până în secolul XVI.”⁸⁶ Asta în timp ce în preambulul studiului credea în „esistența districtelor române sustate până la ocupațiunea austriacă”⁸⁷ (din 1688, pare-mi-se), deci chiar în plină dominație otomană, deși mai la vale socotește că deja la începutul secolului al XVII-lea erau o ficțiune – „numai la aparință mai existau”, ceea ce se datora de o parte asaltului otoman cu luptele ruinătoare subsecvente, dar mai ales coruperii nobilimii române prin calvinizare și „amestecul familiar [sic] cu soiul unguresc”, care au ruinat „virtuțile

românești”⁸⁸, ca și prepozenței Caransebeșului, ceea ce voi semnala mai la vale.

Revenind la delimitarea Districtelor (Scaunelor) de care pomenea, autorul o făcea pe baza lucrărilor lui Pesty, fără multe trimiteri însă. Le lua la rând, începând cu *Caransebeșul*, nedistinctând deci existența inițială a două Scaune, *Caran* și *Sebeș*, cu sediile lor respective. Districtul (contopit!) „este cel mai vechiu și cu cea mai multă istorie, pentru că aci se observă a fi fost concentrată toată aristocrația română” și tot „aci reședeau Banii Severinului”⁸⁹ – din tot de una! Așa, la 1290 banul rezident la Caransebeș era Mihai, care „se obârșia din neamul lui Caloian” (Asen), o afirmă tranșant⁹⁰. Această situație preeminentă a Caransebeșului – sediul districtului și al Banilor – se constituia într-un argument al continuității, căci „nu s-a putut lua ființa din aer, grabnic în veacul 13. și 14., precum afirmă istoricii maghiari; ci a trebuit, ca o atare desvoltare innaintată să se desvolte cu mult mai innainte de un neam nu pribegit, ci cu fala lui națională, precum numai românul a putut avea.” Continuitatea era de-a dreptul liniară: „Caransebeșul, ca oraș și municipiu, a trebuit cu puține variațiuni – să fi fost în contact cu istoria descălecării” – cea traiană, firește – de ceea ce dădea seama și rețeaua de drumuri pe care o patrona⁹¹, ori, în altă formulare, „Caransebeșul era un municipiu vechiu, poate pe ruinele Tibiscului edificat, unde se adăpostiră din adânci bătrânețe mai toată aristocrația și oamenii de arme a[i] poporului banatic”⁹².

Exemplifică prin citare de documente (de la Pesty, dar fără trimitere) privind convocări de congregații ale Universității Districtelor la Caransebeș, care avea privilegiile Budei, după actul din 1498, acolo rezidând, cum dădea seama alte înscrisuri de epocă și trupe destul de numeroase, ceea ce chiar logica îmbia, căci „altcum nici nu se putea presupune o apărare cu atâtea bravuri aci la otarele Bănatului”⁹³.

Prepozența Caransebeșului, care „a început a absorbi pe încetul pe celelalte districte”, a avut cele mari rele urmări, căci așa „s’a dat o potențiată lovitură autonomiei naționale și s’a făcut posibil amestecul străinilor în drepturile și prerogativele românești, și în fine călcarea și nimicirea sancțiunii pragmatice [*Diploma* din 1457, R.A.] ce

⁸¹ *Ibidem*, nr. 20, 235.

⁸² *Ibidem*, nr. 25, 299.

⁸³ Idem, articolele Caransebeș, Comiat, Almaș, Bârsava, în *Enciclopedia română*, red. Cornel Diaconovich, vol. I, Sibiu 1898, 716, 891, 120, 466 (după ordinea enumerării mele).

⁸⁴ Vezi Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ed. II-a, cura Adrian Ioniță, București 1997, 141 și 143–144 (la 144–160 prezentarea „cnezatelor de vale”, cuprinzând 4–18 note stăpânite de 6 familii cneziale).

⁸⁵ Silviu Dragomir, Câteva urme ale organizației slavo-române, în *Dacoromania* (Cluj), I, 1920–1921, 148.

⁸⁶ Vicențiu Grozescu, Istoria districtelor..., în *loc. cit.*, nr. 24, 286.

⁸⁷ Idem, Istoria Bănatului timișan, *ibidem*, nr. 14, 164.

⁸⁸ Idem, Istoria districtelor..., *ibidem*, nr. 28, 334.

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 24, 286.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, nr. 20, 235.

⁹³ *Ibidem*, nr. 25, 299.

a stipulat și precizat reciprocitatea de drept între românii bănățeni și regele Ungariei”⁹⁴. Deși în alte pasaje condamna calvinizarea și metisarea nobililor români – deci înstrăinarea lor de neam – aci se înduioșează totuși de soarta lor, când cu nerecunoașterea proprietăților avitice de austrieci la cucerirea (temporară) din 1688, încheind prin a compila, tot după nenumitul Pesty, „comunitățile, cari făceau integritatea districtului Caransebeș”, în număr de 89(!), unde însă apăreau multe din alte districte, cum Bolvașnița (*Bolnavița* în text), Bela Reca, Bizere, Moceriș (*Moecris* în text), Mehadica, Prigor, Prilipeș etc.⁹⁵, deci de după confuzia Districtelor prin absorbția pe care tocmai o evocase dezaprobat.

În *Enciclopedia Română* la articolul respectiv apărea „**Caransebeș**, district român”, indigitat a fi fost „cel mai de frunte din cele 8 [privilegiate]”, bine situat geograficește și dispunând de „castru și o populație nobilă”, dar și de comercianți, menționa câteva adunări mai importante ținute aci (eventual în prezența Regelui), probe că „acest district a avut un deosebit rol istoric”, dar a ajuns în „mare decadență” în epoca otomană, „la care a contribuit mult calvinismul, desnaționalisând cele mai bune familii românești”, iar cu ocupația austriacă din 1688 s-a făcut definitiv *tabula rasa* din autonomia iarăși reclamată, în virtutea dreptului istoric, cum și din drepturile de proprietate ale nobililor, asemenea pretinse⁹⁶.

La rând în șirul Districtelor (Scaunelor) venea, după un criteriu nearătat, cel al Mehadiei, despre care dădea câteva repere după Pesty, accentuând „dieta” de la 1428 (convocată și prezidată de Sigismund de Luxemburg), elogia familiile de nobili de acolo pentru bravurile antiotomane, arătându-l mai ales pe Mihail Ciorna. Ocupația turcească din 1614 a echivalat cu o catastrofă, căci „sub această stăpânire păgână peatră pe peatră și neam de român necăjit nu a rămas”, autonomia bănățeană fiind grav lezată. În fine dădea o listă a localităților Districtului⁹⁷, fără trimitere la Pesty de la care le prelua.

Urma „*districtul Lugoșului*, care din adânci vremuri mai până în veacul XVI și-a păstrat și eser-citat drepturile și propria autonomiă”; fiind „provăzută și cu o cetățue pe malul stâng al Timișului, a avut o activitate de valoare istorică”, întru apărarea Banatului mai cu seamă, atât prin acel „castru,

castel, arx” – căruia îi enumeră o serie de castelani, după vremi, până în fatalul an 1658 (de notat forma originară *Tincovan* pe care o folosește pentru un Măciășan, în loc de maghiarizantul *Tincovai*), cât mai ales prin aceea că „dădea un contingent de militari, cari în ori ce acțiuni și atacuri contra turcilor, desăvârșiau laude și fală neamului”, pentru ceea ce asupra lor se răsfrângeau munificele donații regale, pe care le exemplifică. Mai punctează alianța logojano-caransebeșană (redușă la anul 1552), cum și participarea delegaților logojani și ai celorlalte Districte la Dietele Principatului, cum la 1551 și încheia (sub)secțiunea enumerând (după Pesty, dar fără citare) „comunitățile cari au aparținut la distr. Lugoșului”, inclusiv prediile (siliștile)⁹⁸.

Venea la rând „*IV. Districtul Iladia*” (Ilidia), despre care „puține date s’au descoperit până azi”, presupunea că datorită subțiririi elitei nobiliare – cea care lăsa acte scrise, concentrată cu precădere „în distr. Severinului” [sic] din rațiuni militare. Dacă „districtul Iladiei nu s’a desvoltat”, conjetura totuși că „el se vede, că a fost o antică veche [sic] remasă cu reminiscințele și cu drepturile câștigate din adânci bătrânețe”. După arătarea Ilidiei ca posesiune reginală la 1223, mai pomeneste o plângere asupra castelanilor de la 1363 numindu-i de asemenea pe cei din 1325 și 1382, apoi încheind ca de obicei cu enumerarea localităților componente⁹⁹.

Autorul continua prezentând „*V. Districtul Comiatului*” cu o formulare nefericită: „Acest district se presupune a fi fost unde azi se află comune Érseg [Iersig]. Ear alții afirmă, că între Mutnic și Zorlențul Mare” – sediul, firește! – cu încă 10 localități compunătoare.

Credea că „Istoricul acestui district a fost de mare însemnătate, pentru că prin fazele lui s’a recâștigat privilegiul dela Ladislau V. la 1457 [sic] prin care s’a[u] stipulat drepturile tuturor districtelor.” Era vorba de scoaterea Comiatului „din posesiunea lui Ioan Corvinul” (de fapt a familiei, căci acela murise în 1456!), după zălogirea din partea lui Sigismund de Luxemburg. Pentru aceasta nobilul Vasile Gamza (unul din cei trei delegați ai Universității nobililor) „cu primejduirea vieții a mers la Viena”, obținând câștig de cauză (pentru că noul Rege voia să-i fidelizeze pe românii până atunci partizani ai Huniazilor).

Dar ce folos, căci „Acest district inse nu avu lungă trainicie, căci prin secl. XV a fost absorbit de distr. Caransebeșului.” Faptul presupunea a se fi datorat reducerii elitei nobiliare: „Resboirile zilnice

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Idem, art. **Caransebeș** în *Enciclopedia Română*, vol. citat, 716.

⁹⁷ Idem, Istoria districtelor..., în *loc. cit.*, nr. 26, 311.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, nr. 27, 320 și 322 (la 321 o ilustrație fără legătură cu acest text).

și cu aceasta perderile de nobili a împușinat din ce în ce numărul acelor, cari aveau menirea și râvna de a conduce destinele districtului și apărarea autonomiei, și așa a trebuit să urmeze și centralizarea lui”¹⁰⁰ (această „centralizare” va fi repetat executată și în alte contexte).

Despre acest „district valahic în Banat” a furnizat și articolul pentru *Enciclopedia Română*, mai redus ca spațiu și propunând aceeași localizare (putativă), dar plusând cu aceea că atunci „când reg[ele] Sigismund a voit să zălogească C. [Ds. Comiat, R.A.] lui I[oa]n/Iancu Corvinul, s’a revoltat nobilimea, protestând și reclamând drepturile sale”¹⁰¹; Regele nu numai că *a voit*, dar chiar a *zălogit* scaunul lui Iancu Huniade”, ceea ce firește nu a convenit nobilimii, care însă nu a avut curajul unei revolte deschise, fără nici o șansă.

Expunea apoi câteva considerații despre „VI. Districtul Crasovului” (sic), citându-l destul de sec – și aproape cu o nuanță putativă! –, fără trimitere la titlu și pagină pe istoricul principal al zonei („Pesty Frigyes afirmă că districtul Crasovului ar fi fost situat la izvorul râului Caraș, unde era o comună cu numele acesta și de la care apoi a împrumutat districtul nomenclatura lui”, de fapt fiind vorba de obârșia râului, ca și în cazul Bărzavei), după care își exprima speranța că „archiva secretă din Viena”, o dată accesibilă, va lămuri chestiunea, întunecată de „sîlnicii, fantasii și intortocări” în istoriografia maghiară, spre a dovedi o locuire de el negată aici a „ungurilor, cari numai în Banat nu au avut trecere și ființă”, iar în fine spicuia, tot după Pesty (*Diplomatiarii* din *A Szőrenyi bánság és Szőrenyi vármegye története* I–II, Budapesta 1878, cu trimiterea „Hist. Banat.”) date despre două donații din secolul al XIV-lea în district și acel „tractat de alianță” pe care-l credea încheiat bilateral „la 1550 între distr[ictul] Crasovului [sic] și cel al Caransebeșului”¹⁰² (când era vorba de oferta, mai mult rugămintea în acest sens a *târgului* Carașova către *orașul regal* Caransebeș, cum apare de alt fel și în textul original pe care îl citează, care adevărat că făcea referințe la o trecută alianță¹⁰³). Îi plăcea a crede că era vorba de „apărare națională” (cf. nota 102, *supra*), sintagmă dificil de aplicat acelei vremi, dar destul de mult abuzată și de predecesorii săi.

În continuare „VII. Districtul Berzava” era probabil („se vede”) că „și-a împrumutat nomenclatura dela râul Berzava, unde era și situat”, anume

„în părțile Reșiței” și enumera 10 localități din componența lui (presumabil după Pesty, care în *Oláh kerületek* dădea însă 9 la 49) și cita o zălogire de moșii la 1495 între Ioan Bizerea și George Găman (din aceeași familie, dar cu poreclă! R.A.), atrăgând atenția că „districtul acesta nu a putut avea o existență îndelungată, se vede că cam pe la 1597 s’a încorporat cu desăvârșire în distr[ictul] Caransebeșului”. Comentariul întrecea datele oferite. Era cuprins de „intristare, că azi abia mai cunoaștem o pomenire a gloriosului trecut, s’a dat uitării și locul unde a susținut acest district” (după ce-l aproximase corect!).

Conota negativă că „Ideia de centralizare a districtelor s’a născut și s’a adus în prăcsă la venirea domnitorilor Calvinii în Transilvania”, că „nobili români din districte îndulciți de secta calvinească [sic] au părăsit propria lor religie străbună și se înrudită cu familia maghiară, prin care amestec au început a degenra [sic] și familii și zel și bărbăție română” care-și pierdea atributul *național*, mult subliniat, pierind și Districtele, căci nu mai erau cei care „zelau cu românească râvnă întru apărarea drepturilor și naționalității lor” cu „bărbăție românească” și care, veghind „pământul românesc” nu lăsau „să intre dușmanul în țeara ungurească”. Dar „desnaționalizarea și calvinizarea elementului nobil român” au fost fatale, căci „românul numai pentru Sf. Cruce și pentru neam se știe însuflețit și bate”, altfel spus „românul numai ca român e bun și folositor”, iar absorbția nobilimii districtuale a dus la victoria armelor otomane, și așa „destinul” a adus „o resbunare amarnică asupra acelor cari au desnaționalizat neamul românesc”¹⁰⁴. Un discurs de tip clasic romantic aș zice, în care chiar dacă se mai amestecă veacurile, se repetă conștient noțiunile *neam*, *naționalitate*, *națiune*, etnonimul *român* și derivatele sale, iar aluzia la desnaționalizare viza clar prezentul (de atunci). Doar referirea la „destin” nedumirește puțin în gura unui preot, iar mai mult cea la „religia străbună” de la un greco-catolic, dacă se referea la cea ortodoxă (ori să fii crezut că nobilii erau catolici *ab antiquo*?).

În pasajul privind „VII. Districtul Almașului”, până la enumerarea a 22 de sate și unui prediu din componența Almașului (fără arătarea lui Pesty ca sursă), un comentariu în ton de indignat *lamento* predomină: „Acest district autonom a trebuit să poseadă prea interesantă istorie aci, la vadul Dunării, unde plăieșii români au răzbit atâtea acțiuni resbelnice cu puternicul dușman; înseamnă azi puține am aflat din cari am putea face un șir

¹⁰⁰ *Ibidem*, 322. s.v.

¹⁰¹ Idem, Comiat, în *Enciclopedia Română*, vol. citat, 891, s.v.

¹⁰² Idem, Istoria districtelor..., în *loc. cit.*, nr. 27, 322.

¹⁰³ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta 1883, 50–51 (doc. nr. 410, Carașova 31 decembrie 1550).

¹⁰⁴ Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*

de istorii demne de acest district, – faptele viteze a[le] Ciorneșcilor și a[le] Ciuleștilor dedau destul crezământ, că românii din acest district a trebuit să fie pururea la misiunea lor, și numai la râvna patriotică a lor s'a[u] putut desăvârși atâtea fapte de apărare. În patria lui Gruia și Baba Novac [sic] oare să nu fie istoria românească?”¹⁰⁵

Interesant că în *Enciclopedia Română* (cf. notele 8 și 82 *supra*) oferea, în scurtul articol, mai multe date din Istoria Almăjului decât în acest studiu, numindu-l în acest caz „cnezatul”, în sensul mai larg evidențiat mai sus (cf. notele 83 și 84 *supra*).

În legătură cu administrarea Districtelor, care avea și o latură militară, ținea să aducă o precizare: „E de observat din organismul acestor districte, că de și fieșecare district își avea capul seu suprem; inse unitatea tuturor districtelor era condusă de banul Severinului, care locuia în Caransebeș.”¹⁰⁶ Cred că acel „cap suprem” la care se referă era *judex nobilium*, instituit după model comitatens, iar reședința caransebeșană a Banului a fost o realitate târzie, când Severinul propriu-zis nu mai făcea de mult parte din Regatul ungar, care s-a și destrămat, Banatul de vest a fost cucerit de otomani, iar cel estic a devenit „Banatul de Logoj-Caransebeș” (denumire mai mult livrescă”, sau Banatul/Comitatul de Severin, cu reședința în de obște la Caransebeș, dar și la Logoj.

Grozescu a luat în considerație, dar mai de grabă pentru a le aminti numai, faptul că au ființat „și alte districte în părțile Făgetului, inse care nu avură durată îndelungată”, și le nominaliza pe cele donate în 1453 lui Iancu de Hunedoara, „Sugia, Supan, Furdia (Thwerd), Monostor și Bosor”, nefiind însă hotărât în privința localizării, pentru care erau mai multe opțiuni în istoriografie¹⁰⁷. Aceasta în altă secțiune de cât cea, importantă în economia lucrării, alocată celor privilegiate, obiectul de fapt al lucrării sale.

Dar firul expunerii era câteodată sincopat. Așa, după trecerea în revistă pe care am rezumat-o mai sus, adică „la finea celor 8 districte române” (secțiunea VIII sau IX, nu e clar, căci siglele se încăleacă între nr. 24–27) includea, cam afară de subiectul în care intrase destul de adânc, o listă de comiți supremi ai Cenadului de „după Cenadin”, pe baza a felurite surse editate, pentru că între ei „aflăm pe unii cu nume român[esc], ce ne lasă să credem și

să constatăm, că după ocuparea Mureșanei, aci au mai rămas români, ba chiar și unele din muerile lui Actum” – cum dădea seama *Legenda Sancti Gerhardi!* – așa socotindu-i pe *Cusa, Ampudius, Essau, Jula, Marcelus, Petru...*¹⁰⁸

Scrierea lui Vicențiu Grozescu este și ea una din lungul șir al celor de legitimare, cu ascuțit polemic dese ori, colecționând dovezi ale priorității românești în Banat, cum cel al adunării reprezentanților a 7 Districte în 1452 (Comiatul era zălogit lui Huniade) care a testat în favoarea lui Mihai Ciornea, deținător al cetății Drencova era de drept stăpân al aceleia, care aparținea familiei sale „din adânci bătrânețe” (ceea ce nu se chiar potrivea). Autorul reținea mulțumit mărturia, probatorie și în sens mai înalt: „Din acest cas se constată că românii din părțile Banatului timișan au fost imposable la venirea maghiarilor și provăzuți cu donațiuni și privilegii italice [sic!], pe cari dânșii prin autoritatea regilor maghiari numai le-au remprospătat și privilegiat.”¹⁰⁹ Concluzia este, firește, supra-dimensionată și abuzivă, ideea privilegiilor italice venindu-i probabil de la Maniu, care le-a folosit ca leit-motiv în *Disertație*.

Privilegiile reale, cele medievale, le înșiră rezumativ pe puncte, după Pesty; erau și ele „avute din adânci bătrânețe” și doar recunoscute de suverani (Regi, apoi Principi), „așa dară autonomia Banatului se bazează pe uniune personală și privilegiile date erau o pragmatică ce stipula drepturile reciproce între români și regele unguresc.”¹¹⁰ Și aci gradul de autonomie era exagerat prin avansarea „uniunii personale” contractuale, idee pe care de asemenea înclin să cred că o prelua tot de la Vasile Maniu.

Semnala și întărirea privilegiilor de Regina Isabella în 1551, Principele George Rákoczi I la 1653 (pe Gabriel Báthory îl omite, surprinzător), dar are prudența de a lăsa o marjă: „Ținutu-s'a ori nu aceasta pragmatică în toată sântenia ei, nu se poate constata cu toată certitudinea”, de fapt „nobilii țineau congregațiuni turbulente [!] pururea când se alterau arbitralmente privilegiile lor”, Paul Kinezul (sic), Ștefan Báthory și Petru Petrovici fiind între călcătorii acelora, „ingerință din partea guvernatorilor [sic!] din Timișoara” care „s'a făcut adeseori”¹¹¹.

Nobilii erau atașați „cu tărie” de „integritatea și uniunea districtelor lor”, o dovadă fiind și remonstrația la Regele Sigismund de Luxemburg când acela a zălogit Districtul Comiat lui Iancu

¹⁰⁵ *Ibidem*, 323. Vezi prezentarea și analizarea districtelor la cel mai înalt nivel al istoriografiei române în lucrarea lui Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara 1998.

¹⁰⁶ Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*, nr. 20, 235 (punctuația așa cum apare).

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 19, 221.

¹⁰⁸ *Ibidem*, nr. 27, 323.

¹⁰⁹ *Ibidem*, nr. 20, 235.

¹¹⁰ *Ibidem*, nr. 22, 256.

¹¹¹ *Ibidem*.

Huniade, cerând reîncorporarea lui, ceea ce prin Diploma din 1457 s-a consfințit¹¹² (de fapt locuitori s-au răscumpărat!).

Administrate separat, pe baza autonomiei fiecăruia, „în afaceri de țeară [sic] se vede că aveau o uniune națională română, presidată de banul districtelor, care ședea în Caransebeș”, iar „în Timișoara se afla un guvernator [sic] cu menirea a supraveghea și conduce apărarea țării”, care era doar „în comunicare” cu castelanii din Districte, unde domnea obștea/democrația, căci și „administrația civilă” aparținea Universității nobililor, chinezilor și celorlalți valahi, cum și justiția (adunările judiciare probează partea din urmă a aserțiunii¹¹³). Era tentat, după exemplul lui Vasile Maniu, să treacă totul prin filtrul național și să interpreteze excesiv în această cheie, așa este convins că „privilegiul lui Ladislau V., din anul 1457, dat universității nobililor și românilor din cele 8 districte, ne lasă să credem că aci s’a statorit cu toată puterea și autoritatea regală, un stat dependent de Ungaria, cu toate drepturile proprii naționale.”¹¹⁴ Era o proiectare a naționalismului romantic în trecut, endemică la românii bănățani, dar o atitudine generală în zonă.

Probă a solidarității naționale era și rezistența la pătrunderea străinilor în zonă, donatari sau chiar prepuși ai Regalității, cum Pavel Chinezu și Petru Petrovici, care trebuiau a-și „documenta indigenarea seau dacă se documenta merite desăvârșite pentru patrie”. Prima parte a aserțiunii, probată cu exemple din secolele XVI–XVII¹¹⁵, se susține, căci era într-adevăr o opoziție față de pătrunderea alo-genilor, izvorâtă din solidarism de grup amenințat în interese, putem să zicem de clasă, iar substratul etnic era și el prezent. Grozescu vrea să descopere în fundal „un nărav cu multă râvnă al poporului român ținut în usul neamului seu”, un fel de purism și pretinderea de dovezi de românitate pre-tedenților la acceptare¹¹⁶. Să fie prea mult a apropiu „năravul” lui Grozescu de *geniul* poporului (național) al lui Herder?

Autonomia Districtelor este arătată a fi continuat și „după incorporarea Bănatului la Ardeal”, ăst fel George Rákóczi I „a continuat a tracta cu românii ca cu niște aliați, cari în toate privințele

aveau o țeară autonomă, care se legifera însăși pe sine”¹¹⁷.

Cred că autorul avea de fapt în vedere *jurisdicția* proprie a Scaunelor privilegiate, căci ceva mai jos notează cum „aflăm din procesul de administrare, că românii din Banat, afară de privilegiile lor mai aveau și alte drepturi – propria lor justiție”¹¹⁸. Dacă fondul corect, expresia nefericită prin confuzia justiției cu administrația, dar mai ales prin disjungerea jurisdicției de privilegii, când ea era una din cele mai însemnate componente ale acestora, pe care tocmai le rezumase¹¹⁹ (și unde, ca și alți editori, trecuse *oile/oves* nobililor români ca excep-tate de la sechestru, în loc de *aves*, adică *păsări*, și anume de vânatoare, șoimi).

Expunea exemplificativ câteva spețe, din 1478, 1500, 1566 și 1655 – deci din timpul Regatului și al Principatului –, întru a proba aplicarea consecvantă a acestei jurisdicții speciale, cu ilustrări de procedură, dreptul familiei (vocația la zestre), dispute patrimoniale și una penală (o incendiere de mori)¹²⁰, cu spicuri din diplomatoriile lui Pesty, firește, dar fără trimitere.

Erau și acestea părți ale probatoriului priorității și continuității în Banat, așa jurământul absolutoriu de la 1478 cu 12 martori/jurători, reduși după cerere la doi avea o înaltă semnificație: „Această legiferare [sic] este pur romană adusă de coloniile romane, și care nu se află de fel în usul maghiar.”¹²¹ Această afirmație ritoasă nu are acoperire, procedura în cauză fiind utilizată la scara continentului în evul mediu, cu rădăcini mai vechi poate, deci nu era una de natură să indice originea românilor, și e de bănuț că Grozescu prelua din ideile lui Maniu, ca și în alte locuri.

Credea la fel, că vocația dotală a fetelor era la „o zestre bagatelă”, ca la români în contemporaneitate (a lui!), și nu „după dreptul ungurean”, ci *jure valachie requirente*, conformă adică Valahiei, din Banat (după observația lui Ioan-Aurel Pop privind *jus valachiel/volachie*), deși cei 60 de galbeni cu care era compensată petitoarea¹²² nu erau de loc o bagatelă pe la 1500, când a fost înaintată și rezolvată acțiunea.

Stăruia că jurisdicția proprie era regula, și doar ultimul eventual apel se făcea la Curie sau Rege, ceea ce privilegiile prevedeau, caz în care obștea nobililor și/sau chinezilor coopera de obicei prin

¹¹² *Ibidem*, nr. 19, 222.

¹¹³ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești, Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XV*, Cluj 1991; Viorel Achim, *Considerații asupra adunărilor judiciare reunite ale districtelor medievale din Banat*, la idem, *Banatul în Evul Mediu*, București 2000.

¹¹⁴ Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*

¹¹⁵ *Ibidem*, nr. 21, 247.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr. 22, 256.

¹¹⁸ *Ibidem*, 257.

¹¹⁹ *Ibidem*, 256.

¹²⁰ *Ibidem*, 257 și nr. 24, 286.

¹²¹ *Ibidem*, nr. 22, 257.

¹²² *Ibidem*, 258.

mărturie, cum la „reconstituirea” documentelor de proprietate distruse la incursiunea lui Dan al II-lea în districtul Mehadiei¹²³ (personal cred că ăst fel familia Deș de Temeșel a obținut diplome pentru moșii stăpânite în virtutea dreptului chinezial).

Cerbicia românilor din Banatul de atunci, care își apărau privilegiile, între care „justiția” lor, una din dovezile „că predecesorii noștri nu au fost un neam aci pribegit cu sacul de pene pe umerii lor” (aluzie anti-semită?) era contra-pusă nevolniciei unor contemporani care, cum la gimnaziul din Beiuș (unde se introdusese, cu acordul corpului didactic, limba de predare maghiară în iulie 1889 prin ordonanță ministerială) făceau concesii de neiertat în privința drepturilor limbii române, fiind aceia „abătuți la Roma”¹²⁴, ceea ce sună destul de curios în gura unui protă unit!

Exemplifica bravuri ale severinenilor contra turcilor, răsplătite prin munificente donații regale, ori recunoașterea vechilor stăpâniri. Îl voia român pe Ștefan Losonczi, apărătorul Timișoriei de la 1551 și martirul de la 1552, iar pe Filip More (de Ciula) pare că îl considera bănațan (deși ardelean).

Eroismul era probă de autohtonism, din care izvora patriotismul, mai ales cel local, stimulat de cultul înaintașilor: „românii din Banat au avut bărbați patriotici, cari s-au expus încontinuu pentru interesele și apărarea patriei lor, pe cari fapte nu le face pribeagul incuibărit”, iar „acțiunile românilor districtuali” – cum îi numește cu un termen *sui-generis* iterat câteva pasaje mai la vale – nu erau motivați „de interese de dobândă”, adică pradă, „ci pururea îndemnați de devotamentul și iubirea către pământul proavilor și părinților lor”. Tot așa era convins a reieși că ei „aveau și dispuneau de o armată permanentă și considerabilă, care armată nu putea fi decât națională română”, apăsând că „o armată în toate regulele ei a trebuit să existe”, numai așa se putea face față atacurilor turcești și trece la contra-ofensivă în sudul Dunării, cum reușea la 1501 Banul Iacob Gârliște[anul]¹²⁵. Un anumit patriotism medieval a existat, iar organizarea militară a chinezilor și nobililor români este documentată, stăpânirea condiționată fiind de prestațiuni ostășești, dar soldele la care se referă ca argument erau plătite unor mercenari străini postați la Caransebeș și Logoj.

Fără a insista, indica originarea nobilimii românești în chinezi, că în documente referitoare la districte „se face pomenire la more kineziatus: ad[ecă] : Unele familii nobile aveau proprietăți, cu

predicatul și dreptul de kineziat dela predecesorii lor din adânci bătrâneți”¹²⁶. Când „resboirile zilnice și cu aceasta perderile de nobili” a împuținat acea elită, cum în cazul Comiatului „a trebuit să urmeze și centralizarea lui”, adică absorbția la Districtul preeminent, Caransebeșul¹²⁷, explicație pe care o furnizează fenomenului generalizat, căruia îi dădea o conotație negativă de alt fel, poate și cu bătaie la contemporaneitate (a lui!).

Dacă și la câmpie, în comitatul Cenad „au mai remas români”, ceea ce credea a dovedi printr-o mică listă de comiți „cu nume român”¹²⁸, destul de putativ însă, îi era mult mai ușor să dea o listă exemplificativă ori, cum o numește, „o schiță despre numele proprietarilor români din Banatul timișan”¹²⁹, din marile și micile familii nobiliare, uneori aceeași persoană cu diferite predicate, ceea ce nu pare a sesiza!

Nobilii erau apreciați destul de contradictoriu, negativ ca reprezentanți ai feudalismului, sistem de „natură străină”, nu genuină, dar avuseseră totuși merite „naționale”¹³⁰ căci ei erau cei „cari aveau menirea și râvna de a conduce destinele districtului și apărarea autonomiei” (comitatului aici)¹³¹.

Dar prin calvinizare și căsătorii mixte s-au deznăționalizat, pierzând rațiunea de a fi. Deși la 1688 mai invocau diplomele privilegiate ale Districtelor, pe care le vroiau repuse în vigoare într-un a-și recupera moșiile, ceea ce nu urmează și decăd economic și social în Ardeal, maghiarizându-se complet de acum doar, crede autorul, care pare a fi aci de acord cu politica Vienei (ca pedepsea, indirect, pierderea specificului etnic, de bază la el), deși într-un loc compătimente presupusa lor mizerie materială¹³².

Momentul Mihai Viteazul, relația lui specială cu Banatul sunt subliniate de Vicențiu Grozescu. Era „de însemnătate istorică” valorizarea de către Domn a Banatului întreg, pentru valoarea lui strategică, ca traseu obligatoriu pentru turci în marș spre Viena. Dar aici, în Districte, „regăsisse un element de tovarăși în arme viteaz ca și el, dușmană păgânului turcesc și iubitoare de patriă întocmai ca și dânsul”, de aceea „cu preferință pretinde a i se da [în stăpânire] Banatul timișan” la tratativele cu Rudolf, căruia îi reproșa, cu „grea imputățiune”, neplata soldelor promise pentru „miliția districte-lor din Lugoș și Caransebeș.”

¹²⁶ *Ibidem*, nr. 120, 235.

¹²⁷ *Ibidem*, nr. 27, 322.

¹²⁸ *Ibidem*, 323.

¹²⁹ *Ibidem*, nr. 29, 344.

¹³⁰ *Ibidem*, nr. 18, 211.

¹³¹ *Ibidem*, nr. 27, 322.

¹³² *Ibidem*, nr. 25, 299, nr. 28, 334 și nr. 29, 344.

¹²³ *Ibidem*, nr. 20, 235.

¹²⁴ *Ibidem*, nr. 22, 257.

¹²⁵ *Ibidem*, nr. 21, 247.

Dar chiar turcii acționau pentru „a câștiga pe Mihai în partea turcească, promițându-i Lugoșul, Caransebeșul și Lipova și toate districtele române”, și deși Mihai nu a primit solia vizirului, însă „s’a otărit în contra dorinței lui Rudolf a rămânea în Banat”. Căderea lui Mihai a fost urmată de jafuri și omoruri cumplite în provincie – zugrăvite în ton apocaliptic de autor – care împlineau, tragic, (pre) viziunile Voivodului¹³³, dar imaginea mergea și pe linia lui Griselinii, a diabolizării regimului otoman în beneficiul Austriei. Alt fel, colaborarea românilor bănățeni cu Voivodul muntean, care a făcut și donații unor localnici, a fost arătată și de Vasile Maniu anterior ori, după scrierea lui Grozescu, de Patriciu Dragalina¹³⁴.

Aproape întregă secțiunea a IX-a – după delimitarea autorului – este alocată istoriei vieții religioase și bisericii din Banat, începând de la cucerirea romană.

El citează și surse din vechime, cum Lactantius, Eusebius, Procopius, probabil după *Istoria universală* a lui F. J. Holzwardt apărută în traducere maghiară (*Világtörténet*, Budapesta I–IX, 1889–1892, el citând din al II-lea, editat în 1889, foarte recent atunci), dar și pe Jirecek cu *Istoria bulgarilor*, iar din istoriografia română numai pe mai obscurul N. Lăsău (cu *Periodul întunecat din istoria Românilor*), despre templul de la Vărădia devenit mănăstire creștină știa desigur din Tincu Velia, pe care nu-l citează (cum nici în rest, deși l-a folosit în mod clar)¹³⁵.

La modul putativ admitea că unii coloniști traianizi practicau religia creștină, clandestin însă (pentru Vasile Maniu era însă o certitudine, dar romanii în genere au adoptat acest cult sub Constantin cel Mare, inclusiv datorită autorității sale – dar nu se fac referiri la spațiul dacic, poate în ideea că Împăratul recuperase Banatul¹³⁶).

Interesant și notabil este că un cleric nu numai menționează, dar și exemplifică procesul de trecere în spațiul românesc, prin arătarea tradițiilor păgâne remanente, care se străformaseră și fuseseră incorporate creștinismului, pe baze antropologice și filologice, insistând mai ales asupra *Rugii* din

Banat, care sublima și vechile sacrificii păgâne (e descris și ritualul), pe scurt „Ruga s’a încreștinizat în [din?] formă păgânească și cu o idee pur națională română.”¹³⁷

Manifesta pe o parte prudență, dar afirma răspicat și o (foarte) timpurie individualitate bisericească în Banat – cuprins, după credința de atunci, în *Dacia Ripensis*, dieceză a Eparhiei Justiniana Prima: „În ce a constat organismul bisericii române din Bănat și cum a fost aceasta represintată cu pozitivitate, nu se poate constata: atât însă se poate vădi, că a fost separată cu totul de celelalte biserici române.”¹³⁸ După Nicolae Lăsău, credea că *Aquis*a [sic pentru Aquae]/ **Vodița** era Episcopat organizat de Justinian în Dacia Ripensă, adică Banat, anume la Mehadia, unde mănăstirea Vodița întemeiată de Sf. Nicodim de la Tismana ființa în sec. XIII, deci „coincide pe deplin”, iar din aceea „mai târziu s’a format pe o bază istorică episcopia Severinului”¹³⁹.

Astfel de păreri, cu confuzii de cronologie și topografie s-au vehiculat de la Nicoale Stoica de Hațeg la Nicolae Tincu Velia, Emilian Micu și Gheorghe Cotoșman¹⁴⁰, așa că Grozescu nu face notă stridentă.

După ce grecismul subminase caracterul roman, cu limbă liturgică latină, arhiepiscopia fondată de Justinian se prăbușește când cu invazia bulgară, o „calamitate” fatală, căci „apoi introducerea limbei slave luă și ultimul caracter național din biserica română mai până în veacurile noastre”¹⁴¹.

Conotarea negativă a „grecismului” și „slavonismului” (cultural-)bisericesc a fost un fenomen aproape general, cu prelungiri până în perioada interbelică, deci Grozescu nu făcea notă discordantă, și de alt fel el execra și pe cei „cari abătuți la Roma, în loc să zezeze pentru neam, au adus cu sine rușinea jesuiților”¹⁴².

Mănăstirea de la Morisena, din timpul lui *Actum*, „filialele ei în giurul riului Mureș”, dar și „celelalte ca atari fondate pe pământul bănățan” – pe care le presupunea! – crede a fi fost subordonate față „de episcopatul Aquisiei, care mai târziu a luat predicatul seu de episcopatul Severinului cu locuința în Caransebeș”, din acela fondându-se și „eparchia Olteniei”, care a păstrat „vechia nomenclatură a Severinului”. Explicația era că se excludea o subordonare față de ierarhia bulgară în contextul conflictelor acelora cu ungurii, iar mai târziu sudul

¹³³ *Ibidem*, nr. 28, 332 și 334.

¹³⁴ Vasile Maniu, *Disertațiune istorico-critică și literară tractând despre originea românilor din Dacia Traiană*, Timișoara 1857, 585, 593–594; Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, II, 1900, 41–44, 59–61 și mai ales 66–85.

¹³⁵ Vicențiu Grozescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, nr. 29, 346, n. 1–2, nr. 30, 356 n. 1 și col. stângă și 1–3 col. dreaptă și 358, n. 1–4, nr. 31, 358, n. 1–3 (despre Vărădia în nr. 29, 346, n. 19. Pentru verificarea de către Vasile Pârvan a tradiției despre Vărădia colportate de Tincu vezi Ioan D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara 1977, 8.

¹³⁶ Vicențiu Grozescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, nr. 29, 344 și 346.

¹³⁷ *Ibidem*, nr. 30, 356.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*, 358.

¹⁴⁰ Cf. discuția la Ioan D. Suciu, *op. cit.*, 9, 34–36, 65.

¹⁴¹ Vicențiu Grozescu, *loc. cit.*

¹⁴² *Ibidem*, nr. 22, 257.

otoman nu era de fel atrăgător. Românii erau ortodocși, de ceea ce dădeau seama și persecuțiile exemplificate din secolul XIII, până la 1500 și 1547, iar logica istoriei (ecleziastice) juca în favoarea tezei enunțate, credea: „Districtele române ca autonome, care-și dirigeau singure afacerile interne nu se poate să nu fi având [sic] și organismul lor bisericesc”.

Persecuțiile enumerate (exemplificate) se datorau în bună parte Schismei provocate de „grecomanii de la Constantinopol”, ocazie de a blama „ideia și politica de a greciza toate popoarele din orient”, ceea ce „deveni o calamitate superioară pentru neamul românesc din acestea părți”, mai ales în Principatele transmontane și doar Kogălniceanu a reușit să frângă „colții de viperă” ai „dușmanului”.

În Banat însă Biserica Ortodoxă Română a fost desființată după părerea autorului, care considera că cele petrecute pe acest palier după 1695 „nu mai aparțin istoriei românești”, adică după ce „Arseniu Cernoviț ca un herostrate au venit cu ordele sale, au ocupat, au crotipit și au stâns ultima rază de viață din biserica română”, cea din Banatul pe care înșiși îl numeau „pământul românesc (Vlașca Zemlia)”, dar unde s-au dedat „a terorisa și persecuta ori ce mișcare românească” (dar asta după 1716, n. m.).

Acele acțiuni mult blamate ofereau o explicație foarte onorabilă pentru Unirea religioasă cu Roma, inclusiv în Banat, unde a fost de fapt târzie și limitată, ca o salvare necesară *in extremis* a nației având inclusiv urmări benefice pentru renașterea Bisericii Ortodoxe Române, chiar în Banat, iar cel care pune, cum reiese, naționalul înaintea confesionalului, pleda pentru conlucrarea lor culturală(-națională):

„Intre acestea calamități grele pentru poporul român din Bănat unirea cu Roma a devenit o idee de salvare eminentă, cu atât mai mult că se stinsese și ultima rază de obârșie proprie. Acestea mișcări de revoltă au fost intimpinate cu rezistență dușmănoasă, ba putem zice, că primii apostoli ai libertății naționale au fost torturați, până la martirat din partea satrapilor sârbești. Prin aceasta revoltă și alipire de Roma s’a renăscut și salvat neamul rom[ănesc] din Bănat, pentru că numai în modul acesta extraordinar s’a putut pune în nimicire slavismul și rumpe cu desăvârșire cu molesiala orientală; numai astfel și cu aceasta revoltă a se înființa episcopate române de ambe confesiunile, cari să pună eaz mîna pe propriul său neam și pe propriul seu viitor. Da-rear [sic] Dzeu ca acestea eparchii să nu se îndușmănească pe sine acolo unde ambele au aceeași misiune: cultura poporului românesc.”¹⁴³

Cu această speranță în pacea confesională își încheia Vicențiu Grozescu excursul în istoria Districtelor românești (privilegiate) bănățene (datat „*Lugoș, 23 iunie, 1890*”) o temă frecventată și de Vasile Maniu în *Disertațiune*, de Tincu Velia în *Istorioară*, iar peste circa un deceniu de Patriciu Dragalina insistent, mai apoi puțin avută în vedere și de George Popovici, loc preferat de mai mulți istorici bănățani interbelici, iar în urmă cultivat de Costin Feneșan, Dumitru Țeicu, Viorel Achim și, în conjuncție cu istoria ardeleană, de Ioan Drăgan ori Ioan-Aurel Pop. Desigur, rigoarea aparține celor din urmă, dar și cei dintâi enumerați, între care Grozescu, dau seama de o anumită sensibilitate, cu o motivație națională mai mult sau mai puțin marcată/afișată prin prețuirea unor instituții cu intermediul cărora românii (bănățani în cazul nostru) și-au afirmat individualitatea, capabilitatea de a se judeca, organiza militărește, administrativ și a se conduce ei în de ei timp de secole, chiar cuprinși într-o organizație statală de alt sens decât cea originară a lor.

Ideea „din capul unghiului” (cum se spunea pe atunci) în construcția lui Grozescu era cea națională, aplicată la scara Districtelor, unde ea s-a ilustrat eclatant, căci „aci apoi s’a desvoltat din nou ide[e]a de stat” în româtime, respectiv după episodul Ahtum, probă că „la coloniile remase aci, ideea națională și ambițiunea gloriei străbune a trebuit să fie în proaspătă memorie desvoltată”, ceea ce se completa cu afirmarea unității românești, căci „românii din Banat erau aliați cu Voievozii României [Țării Românești] și făceau parte integritoare [sic] acestei țări încă înainte de venirea ungurilor”; apoi stăpânea „și peste banatul Craiovan”, iar „a ceastă unitate o aflăm și mai târziu”, ilustrată prin războaiele Basarabilor cu Regii unguri pentru Banat, abandonate doar la venirea turcilor, când s-a impus alianța cu Ungaria. „Crearea de nobilime de o natură străină cu prerogative feudale” în Banat, „un corp aplecat a se rumpe de neamul său” era acceptată doar pentru că, potrivit timpului, „nobilimea ca atare avea dreptul de a purta armă” și cea din Banat „a știut să lupte pentru esistența neamului seu”, până acolo încât „este cu greu a dovedi că părțile acestea a[le] Bănatului au fost posedate de unguri” de ceea ce dădeau seama privilegiile credea, Districtele fiind anterioare de altfel venirii ungurilor¹⁴⁴ (ceea ce contrazicea chiar altă teză a lui cu refugiul românilor din Câmpie *după* moartea lui Ahtum în zona colinar-montană, unde au întemeiat Districtele (Scaunele).

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 31, 368.

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 18, 210–211.

Istoria era *magister vitae* și contemporanii nedemni erau rușinați cu exemplul strămoșilor, nobilii români din primele veacuri, așa „predecesorii noștri [...] mai mult valora[u] ca descendenții lor” (aluzie aci la cazul supracitat din Beiuș, deci la scară mai largă, nu strict provincială), dar s-au descalificat spre regretul autorului și „nefericirea distr[ictelor] române s’a început cu defecționarea nobililor români de la religia strămoșească la calvinism” și căsătoriile mixte, care au dus la înstrăinarea lor, inclusiv de tradițiile autonome¹⁴⁵. Și aici era o aluzie la contemporaneitate, când dacă nu pândea spectrul calvinizării, era prezent cel al renegării.

La solidaritate națională făcea referire și pasajul final, anume pe plan confesional, după înființarea bisericii greco-catolice, inclusiv în componența ei mai târzie bănățeană. Tot cu bătaie la actualitate era blamată înstrăinarea nobilimii române districtuale.

Lucrările lui Grozescu i-au adus prestigiu între contemporani, cei în drept abilitându-l să țină disertația istorică la Adunarea generală a Astei de la Logoj din 27 august 1896 (deși în oraș rezida și Dr George Popovici, prota pravoslavnic, autorul primei monografii românești a Banatului) – când aceea s-a extins în Banat – textul fiind publicat în *Transilvania*, organul „Asociațiunii”¹⁴⁶.

Obiectul conferinței, fixat deja în titlu, era precizat din nou în primele fraze, unde se vorbea însă și de „cnezatul Lugoșului”, de „constituția din adânci bătrânețe” fiindândă la românii provinciei (din timpul lui Glad încă, lămurește ulterior), care își purtau judecățile „*justa antiquam et approbatam legem districtuum valachicalium universum*”, iar în zonă istoria consemna „și alte instituțiuni pur române exercitate aici într-un șir de veacuri”¹⁴⁷.

După pledoaria în favoarea continuității, cu argumente arheologice și cronistice, parte reluate din micromonografia sa zonală, *Istoria Românilor de la Mureșul de jos* (Oradea 1887), pe care o și invoca¹⁴⁸, se oprea mai mult asupra episoadelor Glad și Ahtum. Încă din timpul primului românii aveau reglementări politice, „o proprie a lor constituțiune condusă de o oligarhie națională, care mai târziu a înrăurit cu mult pond în afacerile și legislația Ungariei”¹⁴⁹ – erau adecă un popor „cultural”, cu elite, nu mase amorfe cum susțineau unii, cu care polemizează în subtext.

¹⁴⁵ *Ibidem*, nr. 28, 334.

¹⁴⁶ Idem, Momente istorice despre continuitatea românilor în Banatul timișan (sic), în *Transilvania* (Sibiu), XXVII, nr. 9 din octombrie-noiembrie 1896, 215–221.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 215.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 216.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 219.

Către final oferea și explicația/datarea genezei Districtelor, numite aci *cneziate*, în mod asemănător cu o aserțiune din eseu dedicat lor (cf. nota 60, *supra*): după înfrângerea și omorârea lui Ahtum „nobilimea română [...] s’a retras în părțile orientale ale Banatului, unde potențându-se continuă o viață de stat formând *cneziatele române*, pe cari regii maghiari mai până în secl. XVI. le-au respectat în drepturile lor, *astfel că privilegiul regelui Ladislav al V. la anul 1457 este o pragmatică între regele Ungariei și cnezii români stipulând reciprocitatea de drept*”¹⁵⁰.

Așadar a avut loc după impactul maghiar o strămutare de populație de la câmpie în zonele mai ferite colinar-montane, ceea ce este posibil și chiar probabil, iar acolo au fost *intemeiate* Cnezatele/Districtele (care însă cred că s-au desenat pe teritoriul fostelor *Jupe*, cum dă seama și toponimia), iar Diploma din 1457 era un *contract social* între Rege și chinezi, o schemă preluată poate de la Vasile Maniu.

Dincolo de erorile de informare, parte colportate, și de forțările de interpretare care țin de mitologia istorică, în cap cu contractele sinalagmatiche dintre conducătorii unguri (șefi de trib, apoi Regi) și români, ținute pe baza vechilor cronici de la Luminiști la Vasile Maniu, Vicențiu Grozescu ni se prezintă ca un romantic întârziat, contaminat însă și de elemente pozitivistice inerente prin utilizarea diplomatiilor lui Pesty, pentru care a fost unul din primele vehicule către istoriografia română. Demersul lui rămâne meritoriu prin abordarea unei teme de interes pentru bănățani – de ceea ce dădeau seama și demersurile lui Vicențiu Babeș, secondat de Vasile Maniu la Academia Română¹⁵¹ –, tipărirea în *Familia* asigurându-i o circulație destul de mare, la standardele vremii, în mediile cultivate din Banat, dar nu numai. Nota polemică și accentul pe factorul național, retroproiectat, era comună în peisajul scrierilor istorice românești, câte au fost în zonă.

După un deceniu, în al doilea volum al sintezei sale (micro)regionale, Patriciu Dragalina alocă circa 50 de pagini (de format mic, e drept) subiectului districtelor românești din Banat, valorizate tot ca o manifestare distinctivă de viață instituțională autonomă românească¹⁵².

¹⁵⁰ *Ibidem*, 220.

¹⁵¹ Vezi George Cipăianu, *Vicențiu Babeș (1821–1907)*, Timișoara 1980, 148.

¹⁵² Vezi Tiberiu Ciobanu, *Banatul medieval în viziunea istorică a lui Patriciu Dragalina*, Timișoara 2008; idem, *Istoriografia românească de la începutul secolului al XIX-lea până la Marea Unire, privitoare la Evul Mediu bănățean*, Timișoara 2008, 123–229.

**LES CONTRÉES ROUMAINES/VALAQUES
AUTONOMES DU MOYEN AGE EN BANAT
VUES PAR VICENȚIU (VINSANT) GROZESCU
(1838–1897)
(Résumé)**

Vicențiu Grozescu, né en Grand Comloș, fut prêtre catholique de rite grecque dans sa commune, puis archiprêtre là bas, à Gros Saint Nicolas, nufin a Logoj, le centre de l'Episcopat. Il cultivait l'Histoire et fut l'auteur de *L'Histoire de Roumains de bas Mureș*, où il plaçait pour leur autochtonité, y compris sur la base de vestiges archéologiques.

Plus tard il s'attaqua aux problèmes des contrées roumaines du Banat, surtout les huit munies de privilèges/immunités en échange des leurs services militaires aux frontières du Sud du Royaume hongrois. En 1457 le Roi Ladislas V a sanctionné de nouveau les privilèges – „libertés” – le droit de propre juridiction des nobles d'après le droit „de la (petite) Valachie” de là bas (*jure Volachie requirente* dans ces *districtus Valachorum*). Seulement les nobles roumains – création royale des vieux Kinèzes, chefs et propriétaires de villes roumaines – avaient vocation aux donations de terres dans ces *districtus*, les fonctionnaires et les commandants militaires étaient choisis parmi eux. Il exemplifiait la romanité de la région par des noms de familles de nobles,

purs roumaines. En question d'origines de ces formations, il considérait qu'après l'invasion hongroise une partie des Roumains des champs se réfugia dans la zone sud-orientale du Banat, celle des collines et des montagnes. Il croyait même que ces contrées/pays roumains constituaient un Etat dans le Royaume de Hongrie, puis, après sa chute, du Principauté de Transylvanie auquel il fut attaché. Mais les attaques ottomanes et la centralisation en comitat, autour de Caransebeș, usurpa l'autonomie, jusqu'à leur cession vers l'Empire Ottoman par Acatius Barcsay, d'origine roumaine, pour parvenir au trône, en 1658. Tout à fait curieux, Grozescu soutient qu'ils survivraient la période ottomane, étant supprimés par les conquérants autrichiens.

Comme sources Grozescu utilisait les vieilles chroniques hongroises, la bibliographie générale du sujet, surtout les travaux et les collections des documents du grand savant magyar Pesty Frigyes (né en Banat), mais il combattait la thèse „immigrationaliste” soutenue par Pesty.

Quoique dilettante, un romantique tardif, Grozescu fut le troisième Roumain du Banat qui soulignait l'importance des *districtus Valachorum*, une Université en sens féodal, la vocation à la civilisation des Roumains. Cette thèse est débattue encore dans l'historiographie roumaine et hongroise.

Grozescu fit publier son étude en série dans la revue *Familia (La Famille)* d'Oradea en 1890, publication fréquentée par la bourgeoisie et l'élite intellectuelle roumaine.

MEDALII ȘI DIPLOME ALE MEȘTERULUI PETER SCHWARZ DIN JIMBOLIA ÎN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI DIN TIMIȘOARA*

Nicoleta Demian**

Keywords: *orthopedist Peter Schwarz, Jimbolia (Hatzfeld), medals and diplomas, regional and international exhibitions, collection of the Banat Museum in Timișoara.*

Cuvinte cheie: *ortopedul Peter Schwarz, Jimbolia, medalii și diplome, expoziții regionale și internaționale, colecția Muzeului Banatului din Timișoara.*

Medals and Diplomas Awarded to Peter Schwarz from Jimbolia Found in the Collections of the Banat Museum in Timișoara (Abstract)

In 1980 the Banat Museum in Timișoara purchased from Johann Vastag, a resident of Jimbolia and former clerk of the local Craftsmen's Guild, some items belonging to the guilds from Jimbolia, including four medals, one plaque and five diplomas, awarded to the local craftsman Peter Schwarz. He was born on January 13, 1873 in Jimbolia. Between 1887 and 1892 he was apprentice for Anton Hicke, barber from Jimbolia, then between 1892 and 1899 he trained in Budapest. During this period he specialized in several crafts, including bandaging. Returning to Jimbolia, he worked as barber and wig maker, but also as bandager, orthopedist and prostheses maker.

He owned a workshop for prostheses in Jimbolia. There, under the guidance of a specialized doctor, a wide variety of specific articles were manually produced. This included prostheses and parts of them, support devices (for articular inflammations), orthopaedic corsets (for backbone's affections), bandages for fractures, elastic bandages, orthopaedic shoes and others.

Peter Schwarz became known throughout the entire Banat. Until 1914 he had "branches" in Bega-Sankt Georgen (today Žitište in Serbia) and Modosch (today Jaša Tomić in Serbia). He collaborated for many years with Dr. Karl Diel (1855-1930), a renowned surgeon and director of the Hospital in Jimbolia.

Schwarz participated in local and regional exhibitions but also in famous international fairs. Most of the distinctions received were for orthopaedic works. He was awarded several gold and silver medals, numerous diplomas and letters of recognitions. Between 1931 and 1949 Peter Schwarz acted as president of the Craftsmen's Guild and president of the Craftsmen's and Merchants' Casino from Jimbolia. He was married to Margarethe Vaczi and had four children: Margarethe, Peter, Stefan and Mathias. He died on September 24, 1963 in Jimbolia and was interred on 26 September in the local cemetery.

This paper presents the medals and diplomas issued to Peter Schwarz, from the collections of the Banat Museum in Timișoara: the merit medal of the Industrial exhibition in Jimbolia (1908); the Grand Prix, the golden medal and diploma of the International exhibition in Paris (1910); the golden medal and diploma of the Industrial, agricultural and modern inventions exhibition in Rome (1911/1912); the golden plaque and honorary diploma of the Industrial, agricultural and domestic industries exhibition in Jimbolia (1925). Beside these are presented the honorary diploma of the Agricultural and industrial exhibition in Biled (1924); the "Obermeister" diploma of the "Eisenring" Merchants' and Craftsmen's Association from Timișoara (1929) and the certificate for the medal for "Industrial and commercial merit", 1st class (1935), awarded to Peter Schwarz on the anniversary of 50 years of craftsmanship.

The medals and diplomas of Peter Schwarz are proof of a special professional career and of his remarkable skills. His entire life and work in Jimbolia is being remembered, alongside the other personalities of the city from the late 19th century and early 20th century.

În anul 1980 Muzeul Banatului din Timișoara achiziționa de la Johann Vastag¹ din Jimbolia,

fost funcționar al Corporației Meșteșugarilor din localitate, mai multe obiecte referitoare la breslele din Jimbolia: trei fragmente de privilegii, două

* Comunicarea cu acest titlu a fost prezentată la al XXVII-lea Simpozion Național de Numismatică, Râmnicu-Vâlcea, 12–14 mai 2010, iar o variantă în limba germană a acestui articol va apare în *Heimatblatt Hatzfeld*, Heimatortsgemeinschaft Hatzfeld, 18. Ausgabe 2011, Spaichingen (Germania).

** Muzeul Banatului Timișoara, P-ța Huniade nr. 1, 300002; nicoledemian@gmail.com.

¹ Autor, în colaborare cu fiul său, al unei monografii a orașului Jimbolia (Vastag–Vastag 1995).

lăzi de breaslă, unsprezece sigilii și cinci diplome, care au intrat în colecția de istorie a muzeului². Cu aceeași ocazie, în patrimoniul Muzeului Banatului au mai intrat și patru medalii și o plachetă, inventariate în colecția de medalii³.

Atât medaliile, cât și diplomele au aparținut meșterului Peter Schwarz⁴ (Pl. I.1) din Jimbolia și constituie în prezent un valoros fond documentar. Născut în 13 ianuarie 1873 la Jimbolia, între 1887–1892 a fost ucenic al meșterului frizer Anton Hicke din Jimbolia, apoi între 1892–1899 a învățat la Budapesta, perioadă în care s-a specializat și în domeniul medical al bandajării. Întors în Jimbolia, din 1899 a activat ca meșter frizer și producător de peruci, dar și ca bandajist, ortoped și producător de proteze ortopedice⁵.

În această calitate, de bandajist și producător de proteze, a devenit cunoscut în întregul Banat, până în 1914 având „filiale” în Bega-Sankt Georgen⁶ și Modosch⁷. În timpul primului război mondial a lucrat într-o unitate militară din Békés-Gyula, în care se produceau proteze, bandaje, pansamente, având în subordinea sa 120 de muncitori. A fost colaborator timp de mulți ani al renumitului dr. Karl Diel⁸.

A fost proprietarul unui atelier de produse ortopedice aflat în Jimbolia, în care – sub îndrumarea unui medic specialist – se produceau manual proteze ortopedice și componente ale acestora, aparate de sprijin (pentru inflamații ale articulațiilor), corsete (pentru afecțiuni ale coloanei vertebrale), bandaje (pentru fracturi), bandaje elastice, pantofi ortopedici și altele. Din reclama⁹ atelierului

lui Peter Schwarz mai reiese că se efectuau și reparații, iar clienții fideli beneficiau de reducere.

A participat la expoziții locale sau regionale, dar și la prestigioase expoziții internaționale, iar majoritatea distincțiilor le-a obținut pentru lucrări ortopedice. A primit medalii de aur și argint¹⁰, numeroase diplome și scrisori de recunoaștere. A câștigat Grand Prix-ul și medalia de aur a Expoziției internaționale de la Paris din 1910¹¹ pentru „orthopédie et travaux en cheveux” și medalia de aur a Expoziției de industrie, agricultură și invenții moderne de la Roma din 1911/1912¹² pentru „lavori ortopedici e lavori in capelli”.

Participările la expozițiile locale sau regionale i-au adus alte distincții: medalia de merit a Expoziției industriale de la Jimbolia din 1908¹³; diploma de onoare a Expoziției de agricultură și industrie de la Biled din 1924 (pentru „Bandagen Arbeit”) ¹⁴; placheta de aur și diploma de onoare a Expoziției industriale, agricole și de industrie casnică de la Jimbolia din 1925 (pentru „Bandagenarbeiten”) ¹⁵ și premiul I la Expoziția de la Periam din 1925¹⁶.

În semn de recunoaștere a meritelor sale profesionale, în adunarea generală din 6 ianuarie 1929 a Asociației Comercianților și Meșteșugarilor „Eisenring” din Timișoara, „meșterul frizer, demn de cinste” Peter Schwarz din Jimbolia a fost ales „Obermeister”. Diploma i-a fost înmănată în mod festiv în adunarea Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara din 25 martie 1929¹⁷.

Între 1931–1949 Peter Schwarz a fost președinte al Corporației Meșteșugarilor din Jimbolia, înființată în 1884 și președinte al Casinoului Meșteșugarilor și Comercianților din aceeași localitate¹⁸. Sub conducerea sa, în 20 mai 1934 Corporația și Casinoul au sărbătorit 50 de ani de

² Jimbolia este un oraș cu tradiție în domeniul breslelor, în 1823 existând aici patru bresle comune și 135 de meșteșugari. Kakucs 2008, 304, 305.

³ Piese au nr. de inventar 674–678, conform Registrului de inventar medalii, vol. II, fila 21.

⁴ Date biografice despre Peter Schwarz: *Neue Banater Zeitung* (5.08.1984), 3; Petri 1991, 534, 822; Petri 1992, 1791–1792 (pe baza însemnărilor biografice ale lui Mathias Schwarz).

⁵ De altfel, și în 1935, într-un ghid al firmelor din Banat, Peter Schwarz apare cu această dublă specializare, frizer și bandajist. Almanach 1935, 294.

⁶ Azi, localitatea Žitište din Serbia.

⁷ Azi, localitatea Jaša Tomić din Serbia.

⁸ Dr. Karl Diel (14 februarie 1855, Jimbolia – 1 mai 1930, Jimbolia). A activat ca medic chirurg în Jimbolia între 1882–1930, efectuând peste 50.000 de intervenții chirurgicale. Între 1920–1924 a fost directorul spitalului din Jimbolia, care azi îi poartă numele, iar între 1924–1930 directorul și proprietarul unui mic sanatoriu privat din oraș. A fost decorat de regele Ferdinand cu Steaua României în grad de comandor. În 1940 i s-a ridicat un monument de către locuitorii orașului. Petri 1992, 319.

⁹ Reclama lui Peter Schwarz (Pl. I.2), datată în perioada 1918–1924, se află expusă în Muzeul Presei „Sever Bocu” din Jimbolia.

¹⁰ De altfel, medaliile care apar în reclama lui Peter Schwarz sunt cele câștigate de acesta până în anul 1924 și împreună cu placheta câștigată la Jimbolia în 1925, vor fi prezentate în detaliu în acest articol, în Catalogul medaliilor.

¹¹ Vezi Catalogul medaliilor, nr. 2 și 3.

¹² Vezi Catalogul medaliilor, nr. 4.

¹³ Diploma acestei medalii nu s-a păstrat, astfel încât nu se cunosc alte detalii legate de participarea lui Peter Schwarz la această expoziție.

¹⁴ Diploma de onoare a Expoziției de agricultură și industrie de la Biled, datată 16 iunie 1924, Biled, se află în colecția Istorie a MBT, la nr. inv. 10.509 (Pl. VI.2). Nu se cunoaște existența vreunei medalii sau plachete acordate împreună cu diploma.

¹⁵ Vezi Catalogul medaliilor, nr. 5.

¹⁶ Petri 1991, 822. Nu se cunosc detalii despre participarea lui Schwarz la această expoziție.

¹⁷ Diploma, datată 25 martie 1929, Timișoara, se află în colecția Istorie a MBT, la nr. inv. 10.510 (Pl. VIII.1).

¹⁸ Înființat în 1885 (sau în 1884 conform altor surse), Casinoul Meșteșugarilor și Comercianților din Jimbolia a

existență, organizând o expoziție în parcul orașului și la Castelul Csekonics, precum și un congres al meșteșugarilor¹⁹. Camera de Comerț și Industrie din Timișoara i-a acordat o diplomă pentru că s-a distins cu prilejul acestei expoziții meșteșugărești²⁰.

În 1935, cu ocazia aniversării a 50 de ani de activitate meșteșugărească, Peter Schwarz avea să se bucure de încă o distincție: medalia “Meritul Comercial și Industrial”²¹, cls. I, acordată prin decretul regal nr. 738 din 26 martie 1935²².

A fost căsătorit cu Margarethe Vaczi²³ și a avut patru copii: Margarethe, Peter, Stefan și Mathias²⁴. Peter Schwarz a murit în 24 septembrie 1963 la Jimbolia, fiind înmormântat în 26 septembrie în cimitirul din localitate²⁵.

Medaliile și diplomele lui Peter Schwarz rămân o mărturie a activității deosebite a acestui meșter, care a avut un real talent pentru meseria lui, care a activat întreaga viață în Jimbolia și care merită să fie readus în memoria contemporanilor, alături de alte personalități ale orașului de la sfârșitul sec. XIX și din prima jumătate a sec. XX.

Catalogul medaliilor

1. Medalia de merit a Expoziției industriale de la Jimbolia (1908)

Av. Vedere a pavilionului expoziției; în stânga, copaci și soare; în dreapta, personaj feminin în picioare, în mână dreaptă întinsă ține o cunună, în mână stângă o ramură de palmier; în exergă, legendă pe trei rânduri: ZSOMBOLYAI / IPARKIÁLLÍTÁS/ • 1908 •; semnături: S.G.A.²⁶ în exergă, stânga sus; E•K• în exergă, dreapta sus.

jucat un rol important în viața culturală a orașului în deceniile următoare. Kakucs 2008, 309.

¹⁹ Petri 1991, 985–986.

²⁰ Diploma, datată 1 iulie 1934, Timișoara, se află expusă la Muzeul „Stefan Jäger” din Jimbolia.

²¹ Nu se cunoaște soarta acestei medalii; ea nu a intrat în colecția muzeului din Timișoara împreună cu celelalte piese.

²² Brevetul nr. 20595, datat 26 martie 1935, București, se află în colecția Istorie a MBT, la nr. inv. 10.511 (Pl. VIII.2).

²³ Margarethe Vaczi (19 februarie 1879, Jimbolia – 30 august 1963, Jimbolia), fiica lui Anton Vaczi, meșter cizmar și președinte al Corporației Meșteșugarilor din Jimbolia între 1898–1913. Petri 1991, 537.

²⁴ Margarethe Schwarz (26 august 1901, Jimbolia – 5 noiembrie 1971, Jimbolia), căsătorită Baitz; Peter Schwarz (20 mai 1907, Jimbolia – 30 octombrie 1973, Timișoara), ortoped ca și tatăl său, a activat în Jimbolia și în Timișoara; Stefan Schwarz (1 aprilie 1912, Jimbolia – 26 septembrie 1993, Usingen); Mathias Schwarz (11 mai 1916, Jimbolia – 10 noiembrie 1991, Seeham), profesor de științe agricole, inginer și inspector școlar; studii superioare de agricultură la Berlin-Potsdam (1939–1940) și la Viena (1942–1945); a activat în Austria, unde s-a stabilit din 1941. Petri 1991, 534; Petri 1992, 1790–1791.

²⁵ Petri 1991, 333.

²⁶ Este posibil să fie vorba de firma Scheidt G. A. din Budapesta, care în perioada respectivă a realizat unele medalii

Rv. Legendă semicirculară • AZ ÉRDEM JUTALMÁUL • în partea de sus; cartuș central cu inscripția gravată SCHWARCZ PÉTER; deasupra, stemele Jimboliei și Ungariei, timbrate de coroana Ungariei și flancate de spice de grâu în stânga, frunze de stejar în dreapta; dedesubt, unelte peste frunze de lauri.

Cupru argintat; 50 mm; 48,52 g; muchie lisă.

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 678; stare de conservare bună (Pl. II.1–2).

2. Grand Prix-ul Expoziției internaționale de la Paris (1910)

Av. Stea în zece colțuri, cu model piramidal în relief pe suprafață, suprapusă de o altă stea cu zece raze ascuțite, terminate fiecare într-o mică sferă; medalion central cu stema mică a Parisului, timbrată de o coroană murală și cu legenda circulară PALAIS DU TRAVAIL • PARIS •; steaua este timbrată de o coroană murală.

Rv. Fără reprezentări.

Bronz aurit, argintat și email colorat; lungime – 75 mm (până la inelul de prindere); lățime – 53,2 mm/57,6 mm; panglică cu două benzi verticale egale: roșie și albastră; lățimea panglicii – 30 mm.

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 675; stare de conservare foarte bună (Pl. III.1).

Observații: distincția nu este datată²⁷.

3. Medalia de aur a Expoziției internaționale de la Paris (1910)

Av. Personaj feminin în picioare, privește spre stânga, în mână dreaptă întinsă ține o cunună, în mână stângă un ciocan; în stânga, o ramură de palmier și un copil care ridică un coș cu spice; în dreapta, un corn al abundenței și soare în fundal; semnătura A • MASSONNET. EDIT.²⁸ în partea de jos.

Rv. Medalion central cu stema mare a Parisului (cu motto-ul orașului: FLUCTUAT NEC MERGITUR și cu Legiunea de Onoare) și cu legenda circulară PALAIS DU

și pentru Camera de Comerț și Industrie din Timișoara.

²⁷ Diploma comună a acestei distincții și a medaliei de aur (următoarea în catalog) este inventariată în colecția Istorie la nr. inv. 10.507 (Pl. V.1). O fotografie a diplomei apare la Kakucs 2008, 311, fig. 105.

²⁸ A. Massonnet nu se regăsește în lexicoanele uzuale de artă. Puținele informații găsite se referă la un Massonnet (cu prenumele neprecizat), proprietar al unei firme din Paris, care a realizat medalii pentru Franța, Italia, Spania etc., semnate MASSONNET EDIT. sau MASSONNET ÉDITEUR. În cadrul firmei au lucrat: A. Borrel, A. Gerbier ș.a. Vezi *Medalistică* 1986, 46. Se pare că firma a funcționat în Paris de la mijlocul sec. al XIX-lea până în primele decenii ale sec. XX. Căutând pe internet medalii editate de A. Massonnet, am găsit medalia din bronz argintat (55 mm, 81 g) a unei expoziții internaționale de la Paris din 1908 (de alimentație, igienă și industrii aferente), care are aversul identic cu medalia din colecția MBT, iar reversul diferă doar prin reprezentarea din medalionul central (<http://cgi.ebay.fr/medaille-boite-exposition-international-paris-1908-/220805698559>; accesat în iulie 2011). Aceasta înseamnă că la realizarea medaliei din 1910 s-a folosit aceeași matriță de avers ca la medalia din 1908, cele două medalii având și diametrul și greutatea aproape identice.

TRAVAIL PARIS 1910; cerc liniar și cerc perlat; medalionul central este înconjurat de o cunună cu frunze de lauri în stânga și frunze de stejar în dreapta.

Cupru aurit; 57,4 mm; 80,74 g; pe muchie inscripția CUIVRÉ (cupru) și marca CTM în cartuș.

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 676; stare de conservare foarte bună (Pl. III.2–3).

Observații: vezi nota 27.

4. Medalia de aur a Expoziției de industrie, agricultură și invenții moderne de la Roma (1911/1912)

Av. Legendă circulară: ESPOSIZIONI INTERNAZIONALI RIUNITE – ROMA 1911; efigia regelui Vittorio Emanuele III din profil, spre stânga.

Rv. Legendă semicirculară: INDUSTRIA • AGRICOLTURA • INVENZIONI MODERNE, în partea de sus; *Lupa Capitolina* spre stânga; dedesubt, un cartuș neinscripționat²⁹; de o parte și alta, lauri.

Bronz aurit; 43,4 mm; 34,34 g; muchie lisă.

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 674; stare de conservare foarte bună (Pl. IV.1–2).

Observații: medalia este datată 1911, dar diploma este datată aprilie-mai 1912³⁰.

5. Placheta de aur a Expoziției industriale, agricole și de industrie casnică de la Jimbolia (1925)

Av. În partea stângă, într-un chenar format din trei linii (două punctate, una în zig-zag), personaj feminin în picioare, în veșmânt drapat și purtând cunună de lauri, în mâna dreaptă ține o casetă (?), în mâna stângă o cunună mare de lauri; jos, lângă ea, o nicovală și unelte; în depărtare, dealuri.

În partea dreaptă, legendă cu litere cursive pe nouă rânduri: *Expoziția industrială/agricolă și de industrie/casnică/ Gewerbe-landwirtschaftliche/Industrie und Hausindustrie/Ausstellung/Jimbolea-Hatzfeld/ 31.IV. – 7./VI. 1925./Prețu³¹ (sic!) I Preis*; în colțul din dreapta jos, OSTERN³²/TIMISOARA; pe marginea plachetei, linie în zig-zag (legenda și reprezentările de pe plachetă sunt gravate).

Bronz; formă dreptunghiulară; 181 × 120 mm.

²⁹ În mod normal, trebuia să fie gravat numele lui Peter Schwarz.

³⁰ Diploma se află în colecția Istorie a MBT, la nr. inv. 10.506 (Pl. V.2). O fotografie a diplomei apare la Kakucs 2008, 308, fig. 104.

³¹ Forma corectă este „Premiul”.

³² Din datele cunoscute până în prezent, între 1910–1922 firma „Ostern” din Timișoara a aparținut lui Maximilian Ostern (sau Ostern). Atelierul acestuia, aflat în cartierul Cetate, pe str. Lonovits nr. 6, dar cu intrare de pe str. Prințul Eugeniu (de Savoya) nr. 16, se ocupa de aurire, argintare, emailare, reparații, dar realiza și medalii, embleme de firme sau de asociații etc. De asemenea, comercializa bijuterii și ceasuri. Vezi Adressbuch 1910, 111; Almanach 1922, 273. Placheta lui Schwarz e datată în 1925, deci firma încă exista, dar în 1930 nu mai apare în ghidul firmelor timișorene. În schimb, în 1935 este menționat un Ostern Viliam (probabil vreun urmaș al lui Maximilian) la secțiunea gravori, aurari, argintari, cu adresa str. Școlii nr. 12. Vezi Almanach 1935, 133.

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 677; stare de conservare bună (Pl. VII.1).

Observații: placheta s-a acordat împreună cu o diplomă de onoare³³; în prezent, placheta este lipită pe un suport de catifea neagră și este înrămată.

BIBLIOGRAFIE

Adressbuch 1910
Temesvári czimtár naptárral 1910 évre. Temesvárer Adressbuch mit Kalender für das Jahr 1910, Timișoara (1910).

Almanach 1922
Almanach de adrese Timișoara (red. D. Voniga), Timișoara (1922).

Almanach 1935
Almanach de adrese, al Comerțului și Industriei din Timișoara și Banat pe anul 1935, Timișoara (1935).

Kakucs 2008
L. Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara (2008).

Medalistică 1986
Sistemul informatic pentru evidența patrimoniului cultural național. Instrucțiuni de completare a fișei analitice de evidență pentru bunuri culturale mobile. Domeniul: Medalistică, vol. I, București (1986).

Petri 1991
A. P. Petri (red.), *Heimatsbuch des Heidestädchens Hatzfeld im Banat*, Herausgegeben von der HOG Hatzfeld, Marquartstein (1991).

Petri 1992
A. P. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein (1992).

Vastag-Vastag 1995
J. Vastag, H. Vastag, *Monografia orașului Jimbolia*, Jimbolia (1995).

³³ Diploma, datată iunie 1925, Jimbolea-Hatzfeld, se află în colecția Istorie a MBT, la nr. inv. 10.508 (Pl. VII.2).

Doresc să mulțumesc d-lui Johann Hummel și d-lui Josef Koch, președintele HOG Hatzfeld, pentru datele biografice inedite despre Peter Schwarz și familia sa și pentru fotografia acestuia.

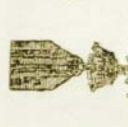
De asemenea, adresez mulțumiri d-nei Maria Schulz de la Muzeul „Stefan Jäger” din Jimbolia, d-lui Oswald Zachari, fost președinte al Cooperativei Meșteșugărești „Viitorul” din Jimbolia și d-lui Mihai Patrulea de la Muzeul Presei „Sever Bocu” din Jimbolia pentru sprijinul acordat în documentarea despre Peter Schwarz.

Fotografiile au fost realizate de colegii Milan Șepețan, fotograf la MBT și Raoul M. Șepilici, muzeograf-numismat la MBT, cărora le mulțumesc și pe această cale. Adresez mulțumiri și colegilor: Ciprian Glăvan, pentru traducerea din limba germană și Valentin Cedică pentru traducerea în limba engleză a rezumatului acestui articol.

1

Keine Fabrikware!
Telegrammadresse:
Schwarz Bandagist
Džombolj.

**KUNSTFÜSSE, STÜTZ-
APPARATE**
verfertigt

PETER SCHWARTZ
Orthopäd. Werkstätte
Banat, S. H. S.

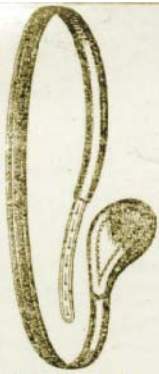
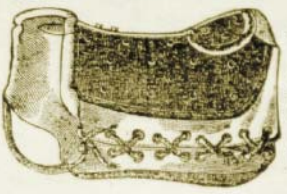
Unter Leitung des Fachzies werden erzeugt:
Kunstfüsse, Hände, Stützappa-
rate bei Knöchel-, Knie- u. Hüf-
ten-Gelenkentzündungen, Korsett
(orth. Geradehalter) bei Rück-
gratverkrümmungen Rückenau-
swuchs und Entzündungen. Auch
jedes System

**Bruchbänder, Gummibruchbänder, Bauchbinden,
Geradehalter, Suspensorien usw., usw.**

**Prothesenbestandteile: Puffer-
gummi, Pufferfeder, Gelenk-
schrauben etc.**

**Azeloneinlage für Plattfluss,
orth. Schuhe und Fussver-
kürzungen.**

**Reparaturen werden übernommen.
Illustrierte Preisliste gratis.
Wiederverkäufer erhalten Rabatt!**

Orth. Stützkorsett.

Ausgezeichnet mit Silber- u.
Goldmedaillen und Diplome.
Viele ärztliche u. private Aner-
kennungsschreiben.

2

Pl. I. 1. Peter Schwarz (1873–1963). 2. Reclamă a mesterului Peter Schwarz. / Advertisement for craftsman Peter Schwarz.

1

2

Pl. II. 1–2. Medalia de merit a Expoziției industriale de la Jimbolia (1908). / The merit medal of the Industrial exhibition in Jimbolia (1908).

1

2

3

Pl. III. 1. Grand Prix-ul Expoziției internaționale de la Paris (1910). 2–3. Medalia de aur a Expoziției internaționale de la Paris (1910). 1. The Grand Prix of the International exhibition in Paris (1910). 2–3. The golden medal of the International exhibition in Paris (1910).

1

2

Pl. IV. 1–2. Medalia de aur a Expoziției de industrie, agricultură și invenții moderne de la Roma (1911). / 1–2. The golden medal of the Industrial, agricultural and modern inventions exhibition in Rome (1911).

1

2

Pl. V. 1. Diploma Expoziției internaționale de la Paris (1910). 2. Diploma Expoziției de industrie, agricultură și invenții moderne de la Roma (1912). / 1. The diploma of the International exhibition in Paris (1910). 2. The diploma of the Industrial, agricultural and modern inventions exhibition in Rome (1912).

1

2

Pl. VI. 1. Invitație la Expoziția de agricultură și industrie de la Biled (1924). 2. Diploma de onoare a Expoziției de agricultură și industrie de la Biled (1924). / 1. Invitation to the Agricultural and industrial exhibition in Biled (1924). 2. The honorary diploma of the Agricultural and industrial exhibition in Biled (1924).

1

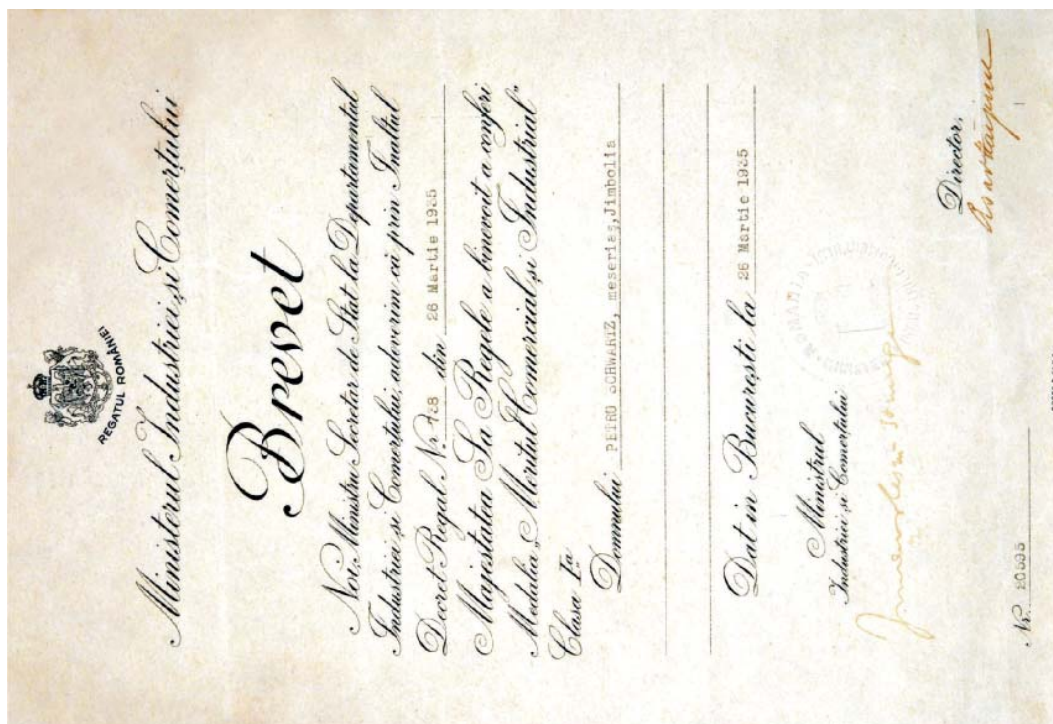

2

Pl. VII. 1. Placheta de aur a Expoziției industriale, agricole și de industrie casnică de la Jimbolia (1925). 2. Diploma de onoare a acestei expoziții. / 1. The golden plaque of the Industrial, agricultural and domestic industries exhibition in Jimbolia (1925). 2. The honorary diploma of this exhibition.

1

2

Pl. VIII. 1. Diploma de "Obermeister" al Asociației Comercianților și Meșteșugarilor "Eisenring" din Timișoara (1929). 2. Brevetul medaliei "Meritul Comercial și Industrial", cls. I (1935). / 1. The "Obermeister" diploma of the "Eisenring" Merchants' and Craftsman's Association from Timișoara (1929). 2. The certificate of the medal "Industrial and commercial merit", 1st class (1935).

ÎNCEPUTURILE AVIAȚIEI ROMÂNE

Adrian Deheleanu*

Keywords: *aviation, weapons, squadron, bombing, aviation unit.*
Cuvinte cheie: *aviație, armă, escadrilă, bombardament, unitate aviatică.*

The Beginnings of Romanian Aviation (Abstract)

Due to the great Romanian inventors, such as Vuia Traian, Aurel Vlaicu and Henri Coanda, Romania was one of the first countries possessing military aircraft capable of military operations during the First World War.

Providing military aviation was a continuing concern during the period between late 1912 and the end of 1913. While planning during this period did lead to an increased number of planes, it failed to provide significant combat potential.

The contribution of Romanian pilots in World War I was substantial and they acted in the field with great tactical agility, providing ground troops with important, often vital, information. During the First World War the Romanian pilots demonstrated their high soldierly virtues. In total they logged 8160 flight hours. These included 703 adjustments for the Romanian and Russian artillery, 6981 aerial photographs, 560 combat air missions, and dozens of bombing missions, from which 61, 8 tons of bombs were dropped on enemy targets. They also conducted over 80 link missions and 6 special air missions (launching the manifestos). In the two years of war, the enemy lost 41 aircraft, 31 being shot down by Romanian, French and British pilots, and 10 by the anti-aircraft artillery guns.

At the time of entry into the war, the aircraft owned by the Romanian state were old model planes which were not armed. However, the aircraft were still used in combat missions, which led to heavy losses during the early days of the war.

The lack of an aviation industry was acutely felt, and the equipping of the squadrons with planes was only possible after the arrival of the aircraft ordered in France or delivered by the Allies, according to the military agreement signed in August 1916.

The Romanian Air Force had a particularly important role in the campaign during the summer of 1917, when the Moldavian front managed to stop the German offensive which aimed at removing Romania from the war and to strengthen the economy of the Central Powers.

Reconnaissance aviation – centered on the discovery of enemy artillery positions and other depth targets, and military flight schools – which provided the optimum conditions for teaching aviation personnel – played an important role during the campaigns of 1916 and 1917.

The successful use of aviation during the 1916–1918 campaign had direct consequences for the development of this weapon in the near future, and for its recognition as an elite weapon, able to respond rapidly to threats that were looming on the eastern and western borders of unified Romania.

The changing world political, social and geographical situation, led to a development boom in science and culture in post-war Romania, and created a framework in which the further development of aviation was also a part.

Aviation appeared in the first decade of the twentieth century. During this period of world aviation birth, which coincides with the beginnings of Romanian aviation, the creative genius of our people was manifested boldly in the domain of mechanical flight, emerging internationally, primarily through its representatives Traian Vuia, Aurel Vlaicu and Henri Coanda. Their achievements have contributed to the conception and development of global aviation. As a result, they occupy a well deserved place among the pioneers of aviation. The originality of their ideas, which they applied to building aircraft, along with the efforts and achievements of other Romanian manufacturers in the same period or later – give us the right to say that Romania is a country with a great tradition in the field of aircraft construction.

It should be noted that the rise of aviation and its entry into the industrial age took place along with the preparation and the conduct of World War I. The plane was transformed from a curiosity into a powerful war machine; first used to observe the enemy and to conduct artillery spotting, and then for air combat missions for the destruction of living forces and military equipment, including the elimination of enemy aircraft.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: adideheleanu@yahoo.com.

Aviația a apărut în primul deceniu al secolului al XX-lea. În această perioadă de naștere a aviației mondiale, care coincide cu începuturile aviației române, creativitatea românilor s-a manifestat cu îndrăzneală și în domeniul zborului mecanic, afirmându-se pe plan internațional, în primul rând prin reprezentanții săi Traian Vuia, Aurel Vlaicu și Henri Coandă care prin realizările lor au contribuit la zămisirea și la dezvoltarea aviației mondiale; ca urmare istoria cuceririi spațiului aerian le-a hotărât un binemeritat loc în rândurile pionierilor aviației. Originalitatea ideilor pe care ei le-au aplicat la realizarea aeronavelor, alături de eforturile și realizările altor constructori români care, în aceeași perioadă sau mai târziu – în cadrul industriei aeronautice românești –, au continuat aceste începuturi ne îndreptătesc să afirmăm că România este una din țările cu tradiție în domeniul construcțiilor aeronautice¹.

Este de menționat faptul că afirmarea aviației precum și intrarea ei în epoca industrială a avut loc odată cu pregătirea și desfășurarea primului război mondial. Avionul s-a transformat dintr-o curiozitate într-o puternică mașină de război, mai întâi folosită pentru observarea inamicului și conducerea tirului artileriei, apoi chiar primind misiuni de luptă aeriană, privind distrugerea forțelor vii și a mijloacelor tehnice precum și a aeronavelor forțelor adverse.

Primele motoare care au putut fi montate pe aeroplane, revoluționând zborul, au fost cele de tipul Antoinette construite de Leon Levovoseur, acestora urmându-le, în anul 1903, cele de tipul Anzzani, cu trei și cinci cilindri. Ulterior, vor apărea motoarele rotative Gnome și Rhome².

Vuia, Coandă și Vlaicu vor profita de aceste realizări tehnice, construindu-și propriile avioane dotate cu motoare de acest fel, plasându-se, astfel, printre pionierii aviației mondiale.

Prima încercare reușită de decolare cu propriile posibilități, inclusiv a zborului pe distanța de 12 metri, la o înălțime medie de circa 0,60 m, a efectuat-o la Montesson (18 martie 1906), lângă Paris, genialul inventator român Traian Vuia (1872–1950), cu aparatul numit *Vuia Nr. 1*. Prin acest zbor, Vuia a devenit primul om care a

reușit un adevărat zbor mecanic, avionul său fiind primul aparat mai greu decât aerul, dotat cu motor și toate componentele unui avion modern, decolând și ridicându-se de la sol exclusiv cu mijloace proprii de bord, deci fără a folosi nici un fel de instalație auxiliară amplasată pe teren (catapultă, tractare, rampă înclinată etc.)³. Performanța sa, deși consemnată de presa și revistele de specialitate ale timpului, a fost mult timp contestată ca prioritate datorită faptului că la acest memorabil zbor nu au participat oficialitățile aeriene franceze din acea perioadă (de la Aeroclubul Franței).

În toamna anului 1909, la București, a avut loc zborul cunoscutului constructor francez Bleriot. În același an, în România inventatorul Rodrig Goliescu realizase și brevetase un original aparat cu fuselaj tubular și aripă foarte curbă, denumit *Avioplan*, cu care avea să atingă ulterior, în zbor, înălțimea de 50 m⁴.

În anul următor, au început să facă exerciții aeriene inginerul Aurel Vlaicu, la bordul avionului inventat de el însuși, și prințul George V. Bibescu, cunoscut om de sport al vremii, pe un aparat Bleriot cu motor Anzzani de 18 CP. Vlaicu și Bibescu au fost primii aviatori români care au învățat singuri această artă⁵. Anul 1910 a adus „îndar” iubitorilor și sprijinitorilor aviației numeroase mitinguri aviatice și a însemnat pentru România construirea și experimentarea în zbor de către Aurel Vlaicu a primului aparat realizat integral pe pământul patriei: un aparat fuselat aerodinamic, *A. Vlaicu Nr. 1*, cu două elice contrarotative și o foarte bună stabilitate și manevrabilitate în zbor. Un alt eveniment remarcabil al aceleiași an pentru români îl reprezintă realizarea primului avion cu motor reactiv din lume „Coandă–1910” expus la cel de al doilea Salon al aviației și automobilului din Paris și apoi încercat la 16 decembrie același an, pe câmpul Issy-les-Moulineaux din apropierea capitalei Franței.

Un an mai târziu, independent de primul hidroavion cu trei flotoare, dotat tot cu motor Gnome construit de francezul Henri Fabre la 28 martie 1910, românul Ion Paulat (1873–1954), care încă din 1908 concepuse un astfel de aparat confecționându-i și macheta, a încercat să construiască primul hidroavion românesc⁶. Lipsa fondurilor

¹ Florin Zăgănescu, *Aviația – Mici enciclopedii și dicționare ilustrate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, (1985), 41.

² *** *Istoria aviației române*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 31–32.

³ Arhivele Militare Române (A.M.R.), *fond Direcția Aeronautică*, dosar nr. crt. 420/1930, f. 6.

⁴ *Ibidem*, f. 8.

⁵ *Ibidem*, d. 300/1931, f. 100.

⁶ *Ibidem*, f. 102.

financiare l-a împiedicat pe Ion Paulat să-și îndeplinească proiectul care prevedea un aparat cu 3 locuri, nu cu un singur loc ca al lui Fabre.

Atât Traian Vuia cât și Henri Coandă au avut o contribuție valoroasă la apariția și dezvoltarea aviației mondiale, dar primul aviator român care a construit și pilotat un avion în România, a fost Aurel Vlaicu⁷. Atât Vuia, cât și Coandă își vor desăvârși studiile și invențiile în străinătate, țările gazdă fiind Franța, respectiv Anglia. Acesta este și motivul pentru care la începutul războaielor balcanice vom asista la paradoxul, ca România, din postura de țară unde se puseseră bazele aviației, să importe avioane străine. Acest paradox se va repeta și la intrarea ei în Primul Război Mondial, țara văzându-se în imposibilitatea construirii unui avion propriu de luptă. Datorită acestui fapt, Guvernul român va fi nevoit să importe în continuare aparate de zbor fabricate în Franța și în Anglia.

Bine cunoscuta uzină de avioane engleză Bristol Aeroplane Company 1-a angajat în ianuarie 1912, în calitate de conducător al diviziei de concepție/proiectare, pe inginerul român Henri Coandă, după ce acesta a prezentat președintelui firmei, sir George White, un amplu raport privind perspectivele și viitorul aeronauticii în lume. Viitorul descoperitor al „efectului Coandă” a adus contribuții importante, printre care construirea primelor avioane bimotoare, organizarea cabinei de pilotaj cu scaune alăturate (cote-â-cote), introducerea fuselajelor lungi, folosirea aripilor cu anverguri inegale la biplane, montarea comenzilor duble, folosirea rezervoarelor suplimentare de combustibil la aparatele militare, adaptarea flotoarelor în locul roților, la hidroavioane etc. Activitatea foarte fecundă pe care Coandă a desfășurat-o la conducerea firmei, în calitate de director tehnic, i-a atras aprecieri elogioase; astfel specialistul Denis Lefevre-Toussaint declara: „Se poate într-adevăr afirma că Henri Coandă a fost cel care a dat avânt firmei – Bristol –, astăzi una dintre uzinele aeronautice de prim rang din lume”. Dintre aparatele concepute și realizate de Coandă la Bristol trebuie menționate⁸: monoplanul *Bristol-Coandă*, biplanul militar *Bristol-Coandă „Tractor”*, biplanele de vânătoare *Bristol-Coandă B.R.-7* și *Bristol-Coandă Fighter*, aparatul mono-plan *Bristol-Coandă* cu ampenajul în forma literei „V”, supranumit „Canard” etc. Cu un aparat *Bristol-Coandă*, firma a participat la mitingul de aviație de la Salysbury unde, condus de piloții Pixton și Busteed, acest aparat a câștigat un premiu și aprecieri unanime; aparatele militare

Bristol-Coandă au fost vândute peste hotarele Marii Britanii, terenul de încercări fiind realmente invadat de piloții recepționeri veniți din diferite țări, printre care și din România. În campania din 1913–1916, aparatele *Bristol-Coandă* achiziționate în România nu au provocat nici un accident sau incident de zbor.

Intervalul de timp cuprins între zborul efectuat de Traian Vuia și intrarea în Primul Război Mondial a României, a fost de doar zece ani. În ciuda acestui scurt răstimp, în țară au existat mai multe proiecte și încercări de realizare a unor avioane, rămase însă nefinalizate datorită lipsei fondurilor.

De remarcat că în anul 1910 la București a fost înființată școala de pilotaj de la Chitila (de către M. Cerchez), în atelierele căreia au fost construite, în licență, patru avioane Farman, cu motor Gnome-Rhone de 50 CP. Mihai Cerchez aflându-se la Paris, a fost atras de zborurile compatriotului său Traian Vuia⁹, de brazilianul Santos Dumont și de francezul Bleriot. Animat de patriotism și deținând solide cunoștințe de aviație, hotărât să înființeze în țară o școală de pilotaj, Cerchez s-a întors, în 1909, în România, unde a găsit un climat favorabil punerii în practică a visului său.

La Tribunalul Ilfov a fost înregistrat actul constitutiv, numit „Contract de Societate”, semnat de Mihail Cerchez alături de alte 29 de persoane cu statul român, prin care primii se obligau să contribuie financiar în vederea realizării scopului propus – „exploatarea locomoției aeriene sub toate formele”¹⁰.

Aerodromul înființat de Cerchez, primul din România, deținea pe o întindere împrejmuită, câteva clădiri acoperite pentru un număr de cinci avioane, alte construcții pentru personalul administrativ al aerodromului, două tribune pentru public, precum și ateliere dotate cu aparate și utilaje pentru reparații și construcții de avioane. La acea vreme, toate acestea au reprezentat o realizare unică în România. Avioanele deținute au fost de diverse tipuri – două H. Farman biplane, destinate executării zborurilor de formare a piloților; un avion de tip Wright, precum și unul de tip Demoiselle, fără motor, pentru antrenamentul la sol.

Cerchez a obținut licența pentru construirea avionului H. Farman, pentru perioada 1911–1912, desfășurându-și activitatea în atelierele de reparații de la Chitila.

Aviația era încă în faza încercărilor și totuși strategii militare îi prevedeau deja utilizări în armată, apreciind că cine va avea supremația în aer va fi și

⁷ *Ibidem*, d. 302/1930, f. 432.

⁸ *Ibidem*, f. 435.

⁹ *Ibidem*, f. 438.

¹⁰ *Ibidem*, d. 309/1931, f. 458.

câștigătorul războaielor. Țara noastră este a doua țară, după Franța, care-și însușește această idee iar pilotul Aurel Vlaicu, la bordul aparatului său *A. Vlaicu Nr. 1* participă în anul 1910 la manevrele de toamnă, transportând un ordin de luptă. În acest fel am depășit țări cu tradiție militară mai veche, cum ar fi Italia, care abia la 22 octombrie 1912 avea să execute prima misiune prin zborul de recunoaștere al pilotului militar cpt. Piazza, între Tripoli și Azizia¹¹.

Din anul 1911, preocupările României privind aviația și folosirea ei în scopuri militare au căpătat un contur mai accentuat, aceasta și datorită faptului că începeau să se întrevadă viitoarele tulburări internaționale.

Întrevăzând folosirea aviației în armată pe timpul acțiunilor militare, la propunerea lui Mihail Cerchez, ministrul de Război, Nicolae Filipescu, hotărăște ca formarea viitorilor piloți militari să se facă la Școala de la Chitila. În vederea realizării acestui obiectiv, ministrul de Război a detașat la această școală, în luna aprilie 1911, șase ofițeri: maior Ion Macri, căpitan Fotache Ionescu, locotenent Stelian Boiangiu și sublocotenentii Ștefan Protopopescu, Gheorghe Negrescu și Ștefan Drușu. Concomitent, s-a dispus construirea celor patru avioane Farman. În cadrul acestei școli de pilotaj, se va evidenția și tânărul voluntar Polihroniade Vacas, care nu împlinise încă majoratul.

În același an, principele Bibescu, înființa, la Cotroceni, o nouă școală de zbor, care era ocrotită de armată. Pentru o perioadă scurtă de timp, cele două școli de aviație au funcționat împreună, continuând să pregătească piloți militari¹².

La propunerea maiorului Ion Macri, comandantul grupului de ofițeri-elevi, Ministerul de Război a sistat tot sprijinul material acordat, până la acea dată, Școlii de pilotaj de la Chitila, înființând o nouă școală la Cotroceni. Mihail Cerchez va încerca să refacă situația până în anul 1912, dar lipsa fondurilor, a avioanelor și a personalului de specialitate, transferat la școala de la Cotroceni, îl vor sili să închidă școala și atelierele de la Chitila. În scurta perioadă de existență, Școala de la Chitila a pregătit șapte piloți, din care doi brevetati, și a construit patru avioane Farman¹³.

Prințul Bibescu care obținuse la Pau, în Franța, cel de-al 20-lea brevet de aviator din lume se întoarce în țară, aducând cu sine un avion de tip Voisin Canard și unul de tip Bleriot. La fel ca și Mihail Cerchez, Bibescu era mânat de dorința

de a înființa în România o școală de pilotaj, iar pentru a-și îndeplini visul, va mai comanda casei Bleriot, alte trei avioane. Școala și-a început activitatea pe câmpul de la Cotroceni, la mai puțin de o lună după înființarea școlii de la Chitila, scopul ei fiind de a pregăti noi piloți. Și de această dată, Ministerul de Război va trimite la școala de pilotaj trei ofițeri pentru obținerea brevetelor: locotenent Mircea Zorileanu, sublocotenentii Nicolae Capșa și I. Istrate. Vor obține brevetele de pilot, numai Mircea Zorileanu, la 15 iulie 1911, și Nicolae Capșa, la 18 iulie 1911.

Din rândul elevilor de la Chitila, cei doi obținători ai brevetelor de pilotaj au fost: Ștefan Protopopescu, la data de 9 iulie, și sublocotenentul Gheorghe Negrescu, la data de 17 iulie 1911.

Datorită eforturilor depuse de cele două școli de pilotaj românești, dar și ca argument al reușitei în viitor a aviației militare române, cei patru piloți militari brevetati (doi de la școala de la Chitila și doi de la cea de la Cotroceni), vor participa, pentru prima dată, la manevrele regale din 1911, executate în apropierea orașului Roman¹⁴.

Astfel s-a hotărât ca șase aeroplan, trei de tipul Farman și trei de tipul Blériot, să pornească în zbor de la București spre câmpul de manevre. În timpul desfășurării exercițiilor de luptă, piloții români au executat misiuni de observare, recunoaștere și chiar de fotografiere aeriană. Dintre avioanele Farman ce au plecat de la Chitila, cel pilotat de tânărul Poly Vacas, era fabricat chiar în atelierele făcute de Cerchez.

În anul 1911, în urma efectuării unor manevre militare, armata română dispunea de două formațiuni de aviație. În regia luptelor imaginare, o formație de avioane Farman acționa pentru „partida de sud”, iar cealaltă formație, alcătuită din avioane Bleriot, acționa pentru „partida de nord”¹⁵.

Autoritățile de stat ale timpului, au fost convinse de necesitatea introducerii aviației în structura de organizare a armatei. Aviația militară a continuat să se organizeze și să se dezvolte în perioada 1912–1913. Definitivarea organizatorică a aviației militare a fost oficializată prin înalt Decret Regal din 27 martie 1912. Acesta prevedea înființarea începând cu data de 1 aprilie 1912, a unei școli și a unui parc de aviație, depinzând de „Batalionul de căi ferate” și de „Inspectoratul General al Geniului”¹⁶. Așadar, era constituită în România „Școala Militară de Pilotaj”, instituție la conducerea căreia fusese numit maiorul Ion Macri.

¹¹ *Ibidem*, f. 463.

¹² *Ibidem*, f. 472.

¹³ *Ibidem*, f. 474.

¹⁴ *Ibidem*, d. 253/1932, f. 387.

¹⁵ *Ibidem*, f. 396.

¹⁶ *Ibidem*, f. 403.

Pentru a organiza, în condițiile cele mai bune, noua instituție pe care o conducea, Macri a întreprins o serie de studii la școlile de profil din Franța. La întoarcerea în țară, ofițerul român a adus, cu sine, planurile necesare construirii unui avion Farman model 1912.

Astfel, la Cotroceni, pe locul unde funcționase în anul 1911 școala înființată de Bibescu, se afla acum moderna Școală Militară de Pilotaj, aflată sub patronajul armatei. Aici se vor construi, sub licență, patru avioane H. Farman, altele decât cele de la Chitila.

Numeroși piloți pregătiți la Școala Militară de Pilotaj de la Cotroceni în anii de până la intrarea României în Primul Război Mondial își vor dovedi măiestria de buni aviatori pe aparatele Farman, precum și pe cele de tip Bleriot în timpul campaniilor din anii 1916–1917.

În anul 1912, G.V. Bibescu ajută la înființarea celei de-a patra școli pentru formarea piloților civili și militari. Pentru înzestrarea armatei române cu aeroplane, lua ființă, la 5 mai 1912, „Liga Națională Aeriană” (L.N.A.), fondurile necesare achiziționării de aparate de zbor obținându-se pe bază de „cotizații” și „subscripții” publice¹⁷.

Noua școală de pilotaj, și-a început activitatea la sfârșitul lunii august 1912, pe un nou aerodrom la Băneasa. Au fost cumpărat din Franța, patru avioane Bleriot cu motoare de 50 C.P., două avioane biplane Farman, cu motoare de 80 C.P., precum și un avion monoplan Pinguin, pentru rulaje la sol.

La doar câteva luni de la darea în funcțiune, aerodromul Ligii Naționale Aeriene de la Băneasa a fost mai bine dotat și echipat, chiar și decât aerodromul Școlii Militare de Pilotaj. Deoarece la Cotroceni se fabricau cele patru aparate Farman 1912, sub licență franceză, conducerea acestei unități a decis să transfere Ligii Naționale Aeriene, două avioane Bleriot.

Spre deosebire de anul 1911, manevrele regale care au avut loc la sfârșitul anului 1912 au evidențiat lipsurile din cadrul aviației militare românești, acest lucru datorându-se politicii necorespunzătoare față de industria autohtonă de avioane. Din cele patru avioane H. Farman ale școlii de la Cotroceni, construite în atelierele proprii, a participat la manevrele militare regale, un singur avion pentru misiunile de recunoaștere. Exceptând cele patru avioane ale Ligii Naționale Aeriene, două Bleriot și două H. Farman, precum și cel al lui Vlaicu, ce participase cu propriul său avion construit, aviația militară se dovedea a fi slab înzestrată cu aparate puține și uzate.

¹⁷ *Ibidem*, d. 261/1932, f. 25.

Pentru colectarea de fonduri necesare cumpărării de noi avioane, Liga Națională Aeriană a întreprins mitinguri aviatice în diferite orașe din țară, continuându-și astfel politica de dotare a aviației militare cu aparate de performanță. Într-un interval de timp relativ scurt, s-au obținut sumele necesare cumpărării a zece aparate noi, care urmau a fi puse la dispoziția armatei¹⁸. Avioanele cumpărate pe bază de subscripție, aveau pictate pe planurile inferioare tricolorul românesc, iar pe fuzelaj era înscris numele județului de unde proveneau banii pentru achiziționarea avionului respectiv¹⁹.

Datorită situației dificile în care se găseau avioanele școlii de la Cotroceni, Ministerul de Război a propus și firmei britanice Bristol, să participe cu avioanele proprii, la manevrele militare din toamna anului 1912. Trebuie menționat faptul că, la firma Bristol se afla, în această vreme, inginerul Henri Coandă, viitorul savant, care deținea funcția de director tehnic. În asemenea circumstanțe, probabil și la rugămintea generalului Coandă, tatăl său, acesta a trimis pentru manevrele militare din România, un avion monoplan Bristol-Coandă, împreună cu mecanicul și pilotul său.

După demonstrarea calităților de zbor ale avionului monoplan Bristol-Coandă în cadrul manevrelor militare au început, având caracterul de urgență, zborurile în fața unei comisii militare române, pentru achiziționarea sa. Aparatul britanic, ce fusese câștigător al concursului avioanelor din Anglia, a fost manevrat în fața comisiei militare române de pilotul Pixon, la data de 20 septembrie 1912. Avionul înzestrat cu motor rotativ Gnome de 80 de C.P., fusese construit în raport cu posibilitățile tehnice ale vremii, fiind rezultatul muncii lui Coandă.

Datorită reprezentăției reușite a acestui aparat, membrii Ministerului de Război au comandat firmei Bristol, după achiziționarea primului avion, alte aparate, după cum urmează: patru monoplan sistem Bristol cu motoare Gnome de 80 de C.P. și un monoplan de școală sistem Bristol, biloc, cu motor de 50 de C.P.²⁰

Astfel, prințul Cantacuzino a fost însărcinat să se deplaseze la firma Bristol, pentru a face recepția avioanelor comandate de Ministerul de Război român, acesta a primit, totodată, însărcinarea comandării altor două aparate de școală, dintre care unul fără motor, în scopul folosirii sale pentru piese de schimb. Cu această ocazie, și tot din însărcinarea Ministerului de Război, Cantacuzino a

¹⁸ *Ibidem*, f. 28.

¹⁹ *Ibidem*, f. 30.

²⁰ *Ibidem*, f. 31.

trebuit să se informeze cu privire la noul aparat biplan Bristol-Renault, precum și cu procurarea acestui model.

Complicarea situației balcanice a făcut pe responsabili Ministerului de Război să-și pună o serie de întrebări, în ceea ce privea dotarea aviației militare. Telegrama din 6 martie 1913 făcea referire la numărul de avioane necesare școlii militare de aviație, precum și faptul că se solicitase firmei britanice Bristol construirea altor patru aparate, destinate a servi la mobilizare.

Un rol important în dezvoltarea aviației românești la avut Legea pentru organizarea aeronauticii militare, intrată în vigoare la 1 aprilie 1913, aceasta, consacrand la nivel național existența aviației și integrării ei în sistemul militar al României. Începând cu această dată, au apărut pentru prima dată în țara noastră, regulamente privitoare la modul de brevetare a piloților și observatorilor aerieni, condițiile de admitere în școlile de zbor, precum și crearea unui corp al piloților, angajați în baza unui contract de trei ani²¹.

Politica practică de România în această perioadă, dovedea o puternică tendință de ieșire din încorsetarea tratatului semnat cu Puterile Centrale în anul 1883, datorită presiunilor tot mai accentuate ale Austro-Ungariei și Bulgariei asupra statului român. Aceste presiuni au fost percepute și de către populația romană, fapt ce a determinat dorința de înarmare și apărare a integrității și suveranității naționale.

În aceste împrejurări, dat fiind faptul că aviația reprezenta o armă nouă, și totodată foarte utilă, cetățenii orașului Botoșani, adunând o „subscripțiune națională pentru aviațiune”, au înaintat suma Ministerului de Război, exprimând totodată dorința ca suma să fie întrebuințată la cumpărarea unui biplan Bristol-Renault, aparat ce fusese de curând introdus în serviciul militar britanic. Aparatul posedă toate instrumentele necesare măsurării altitudinii, vitezei, rotațiilor elicei etc., posedând și dispozitivul necesar aruncării bombelor, acesta reprezentând, la acea dată, „ultimul progres în aviațiune”²².

Pentru a urmări fabricarea și a participa la recepția acestor avioane, au fost trimiși la casa Bristol trei ofițeri, avându-l în frunte pe locotenentul Gh. Negrescu. Acesta din urmă, profitând de ocazia oferită, și-a trecut pe pământ britanic probele pentru brevetul internațional²³.

La începutul lunii martie 1913, două dintre aparatele ce trebuiau livrate României erau cu probele de recepție încheiate, un al treilea avion urmând să înceapă aceste probe la 5 martie același an. În timpul zborurilor de probă, acest aparat, datorită unor presupuse defecțiuni de ordin tehnic, s-a prăbușit, omorând totodată și pilotul. În această situație, livrările au fost sistate până la stabilirea cauzelor accidentului. Datorită catastrofei produse, uzinele Bristol vor cunoaște o acută criză de încredere, piloții ne mai dorind să urce în aparatele Bristol-Coandă. De aici și până la falimentul uzinei nu mai era decât un pas, accidentul compromițând totodată și reputația constructorului acestui avion, în persoana inginerului român Henri Coandă.

Salvatorul uzinelor Bristol și al prestigiului lui Coandă, a fost căpitanul aviator Andrei Popovici, care s-a oferit să execute mai multe zboruri pe aparatul controversat, încercând să demonstreze că problema nu era de natură tehnică. Reușita zborurilor a restabilit încrederea în calitățile tehnice ale acestor avioane, care ulterior, pentru o mai mare siguranță, vor fi ranforsate, devenind biplane.

În referatul Ministerului de Război Nr. 570 din 1 august 1913, avioanele comandate până la acea dată casei Bristol erau: două aparate cote-à-cote de 50 C.P.; un aparat cu aceeași configurație fără motor; patru aparate de antrenament monoplane în tandem de 50 de C.P.; patru aparate de război biplane în tandem, cu motoare de Gnome de 80 CP; un aparat biplan cu motor Renault de 70 de C.P., supranumit și Bristol-Renault; un alt aparat Bristol, dar model vechi H. Farman.

Din totalul de 13 aparate comandate până la această dată, sosiseră în țară doar șase, și anume: cele trei aparate cote-à-cote, dintre care unul fără motor, două aparate de antrenament monoplane în tandem, de 50 de CP. și vechiul biplan Bristol, model H. Farman²⁴.

Dotarea aviației militare a constituit obiectul unor preocupări continue din partea forurilor responsabile, în perioada cuprinsă între sfârșitul anului 1912 și durata întregului an 1913. Dar intențiile acestora și măsurile luate, deși au dus în final la sporirea numărului de avioane, nu au reușit să asigure totuși un important potențial combativ. Cauza principală a constituit-o livrarea cu întârziere a unor avioane comandate la firma britanică Bristol. Ministerul de Război a adăugat și avioanele de transport, datorită evenimentelor politice și militare desfășurate în această perioadă în Peninsula Balcanică. Din anul 1913, în această

²¹ *Ibidem*, f. 40.

²² Arhivele Ministerului Apărării Naționale (Arh.M.Ap.N.), *fond Cabinetul ministrului*, dosar nr. 600/1933, f. 200.

²³ Arhivele Statului București, *fond Casa Regală*, dosar nr. 42/1933, f. 16.

²⁴ Arh. M. Ap. N., *fond 332*, dosar nr. 31/1934, f. 190.

campanie a intrat și armata română, ceea ce a făcut ca arma aviației să poată fi testată în plan real. A participat însă, numai secția Ligii Naționale Aeriene constituită din cei nouă piloți membrii și 13 avioane, cu mențiunea că doar o parte dintre aceștia au executat misiuni de luptă²⁵.

Cu toată această firavă înjghebare națională, aviația militară și-a arătat roadele pregătirii și dotării ei, la scurt timp după angajarea sa în conflictul din Bulgaria, prin rapida neutralizare a forțelor țării vecine.

În acea vreme de progres a armatei române, Liga Națională Aeriană a putut sprijini armata noastră cu avioane și piloți talentați, dintre aceștia amintind numai pe căpitani C. Fotescu, Al. Sturza, N. Capsa, Mavrodi, pe sergentul Macovei și voluntarul Poly Vacas.

Mai presus de cei deja sus menționați, au fost piloții Protopopescu, Gheorghe Negrescu, zburând pe avioane franceze H. Farman model 1913 și Aurel Vlaicu, care a zburat cu avionul construit de el. În afara acestora, mai erau disponibile patru avioane Bristol-Tractor, toate cu motoare de 80 de CP.

În campania din Bulgaria, aviația română s-a distins prin reușite recunoașteri aeriene, acestea reprezentând primele operațiuni ale unei aviații în condiții reale de război.

După bravele fapte săvârșite în campania din Bulgaria, aviația română și-a continuat evoluția firească. Populația urmărea cu interes zborurile demonstrative ce aveau loc în diverse orașe, ajutând desfășurarea acestora prin însemnate contribuții financiare. Liga Națională Aeriană a continuat calea înaltului ei scop, acela de dotare a aviației române cu noi aparate performante. În urma mitingurilor aviatice demonstrative, au fost adunate importante sume de bani din contribuții și donații. Noile avioane cumpărate, au fost botezate cu numele orașelor sau județelor de unde proveneau sumele de bani: Botoșani, Silistra, Mehedinți, Iași etc.²⁶.

Situația personalului, materialelor și fondurilor Școlii de Aviație la data de 21 septembrie 1913, se prezenta după cum urmează:

Avioane de război:

- un avion Tractor No. 1 (Nr. 147, dat de casa Bristol), complet echipat, cu motor Gnome de 80 de CP, biloc, pilotat de căpitanul A. Popovici;
- un avion biplan Tractor No. 2 (Nr. 148, dat de casa Bristol), complet echipat, cu motor de 80 de C.P., pilotat de locotenentul Beroniade;

- un biplan Tractor No. 3 (Nr. 152, dat de casa Bristol), complet echipat, cu motor de 80 de C.P., pilotat de sublocotenentul Pașcani;

- un biplan Farman biloc No. 1, cu motor Gnome de 80 de C.P., rămas fără pilot, datorită plecării locotenentului Protopopescu la Paris;

- un biplan Farman biloc No. 2, cu motor Gnome de 80 de C.P., pilotat de locotenentul Negrescu;

- un biplan Farman biloc No. 3, cu motor Gnome de 80 de CP, nemontat însă pe avion, deoarece pilotul său, locotenentul Chișcăneanu se afla în concediu;

- un biplan Farman biloc No. 4, cu motor Gnome de 80 de CP, pilotat de sublocotenentul Al. Popescu;

- un monoplan Albatros, biloc, cu motor Mercedes de 100 CP, pilotat de locotenentul Krey, care îl avea ca elev pe locotenentul Enescu;

- un monoplan Nieuport, biloc, cu motor Gnome de 80 de CP, nemontat dar care urma să fie asamblat, pentru pilotarea căruia fusese recomandat sublocotenentul Alexandru, provenit din infanterie; pentru a deveni pilotul acestui avion, tânărul provenit de la infanterie, trebuia mai întâi să se specializeze în această nouă armă, cursurile efectuându-se în Franța.

Toate aparatele sus menționate erau deja recepționate.

Avioane de antrenament:

- trei monoplan Bristol cu locuri în tandem și motoare de 50 de C.P., dintre care unul cu motorul nemontat;

- un biplan tip vechi Farman, biloc, cu motor Gnome de 70 de CP;

Aceste aparate nu erau destinate unui aviator anume, pe ele făcându-se tranziția între aparatele de școală și cele de război.

Avioanele de școală:

- trei monoplan Bristol, cu locuri cote-ă-cote, motoarele fiind de tip Gnome de 50 CP; dintre acestea unul era lipsit de motor;

- un biplan vechi Farman, model 1910, fără motor;

- un biplan vechi Farman, model 1912, cu motor de 50 de CP.

Avioane ce urmau a sosi:

- două biplane Bristol-Tractor cu motoare de 80 de CP, destinate locotenenților Pârvulescu și Pleniceanu;

- un biplan Bristol-Tractor cu motor de 80 de CP, rezultat din transformarea monoplanului Bristol de 80 de CP, destinat locotenentului Scarlat Ștefanescu.

²⁵ *Ibidem*, f. 196.

²⁶ *Ibidem*, f. 199.

Avioane ce urmau a se construi în atelierele Școlii de Aviație:

- două biplane Farman, model vechi, pentru care existau numai lemnăria, pânza și emailita necesare construirii, restul accesoriilor fiind comandate din Franța.

Avioane a căror reformă fusese aprobată de Ministerul de Război:

- un hidroplan Voisin, fără motor;
- un monoplan Bleriot, biloc, cu locuri în tandem, fără motor;
- două monoplan Bleriot, monoloc, fără motor, dintre care la unul se putea monta un motor Anzzani de 20 de CP;
- un monoplan Morane, biloc, fără motor;
- două biplane vechi Farman, tip 1912, biloc, fără motoare.

Motoare existente la acea dată în țară, dar nemontate pe aparate:

- un motor Gnôme de 80 de CP, în stare bună, sosit de la casa Bleriot;
- trei motoare Gnôme de 50 de CP, reparate de casa Gnome;
- trei motoare Gnôme de 50 de CP, ce urmau a fi trimise la uzină pentru reparații;
- un motor Gnôme de 50 de CP, deteriorat, ce urma să fie secționat pentru școala teoretică;
- un motor Gnôme de 70 de CP, în stare bună;
- un motor Anzzani, de 70 CP, în stare bună;
- un motor Anzzani, de 20 CP, uzat;
- un motor Anzzani, de 35 CP, în stare bună;
- un motor Anzzani, de 45 C.P., nou;
- un motor Anzzani, de 60 CP, nou²⁷;

În afara acestora, în hangarele și depozitele Ministerului de Război, mai existau numeroase lăzi cu piese de schimb, atât pentru motoare, cât și pentru fuselajele avioanelor.

În cei zece ani scurși de la zborul fraților Wright și până la începerea primului război mondial, avionul s-a transformat dintr-o curiozitate într-o puternică mașină de război, mai întâi folosită pentru observarea inamicului și conducerea tirului artileriei, apoi chiar primind misiuni de luptă aeriană, privind distrugerea forțelor vii și a mijloacelor tehnice precum și a aeronavelor forțelor adverse. Astfel, războiul și-a pus o amprentă grea, decisivă într-un fel, asupra aviației, care avea să influențeze deosebit de mult evoluția acesteia, în perioada interbelică²⁸.

În timpul Primei Mari Conflagrații Mondiale aviatorii români au făcut dovada unor înalte virtuți ostășești. Au totalizat un număr de 8.160 ore de

zbor, au executat 703 reglaje în folosul artileriei ruse și române, au luat 6.981 fotografii aeriene, au angajat 560 lupte aeriene, au efectuat zeci de misiuni de bombardament și au lansat asupra obiectivelor inamice 61,8 tone de bombe. Au efectuat, de asemenea, peste 80 de misiuni de legătură și 6 misiuni aeriene speciale (lansări de manifeste). În cei doi ani de război, inamicul a pierdut 41 de avioane din care 31 doborâte de aviatori români, francezi și englezi, iar 10 de tunurile artileriei antiaeriene²⁹.

Aviația militară a cunoscut o dezvoltare apreciabilă și a primit o structură nouă potrivit misiunilor complexe ce i s-au încredințat la desfășurarea operațiunilor de război³⁰.

Avioanele aviației militare române erau depășite sub raportul caracteristicilor tehnice de materialele aflate atunci în serviciu la francezi, englezi și germani. De exemplu viteza avioanelor noastre era de 80–115 km pe oră, pe când ale aviației principalelor țări participante la război era de 160–180 km pe oră; înălțimea maximă de zbor era de 3 500 m, față de 5000 m. În plus, aparatele primite nu aveau armament și echipament militar³¹.

Cu aceste avioane și cu echipajele ce le-au putut instrui, Marele Cartier General trebuia să realizeze organizarea și repartizarea preconizată încă înainte de intrarea țării în război³². Corpul Român de Aviație, a trebuit să acopere cu avioane și personal navigant un front întins, repartizând fiecarei armate un grup de aviație care se reducea la mărimea și dotarea unei escadrile.

Grupul I de Aviație a fost repartizat Armatei I-a, care opera în sectorul dintre Porțile de Fier și Valea Oltului. Comandantul unității, căpitanul Alexandru Sturza, avea în subordine șase piloți și observatori aeriene, terenul de zbor fiind la Tâlmaci, lângă Sibiu. Grupul era format din două escadrile de recunoaștere: escadrila Farman, comandată de căpitanul Mircea Zorileanu (alcătuită din două avioane Morane-Soulmier și un Maurice Farman – figura nr. 1) și escadrila Voisin, comandată de locotenentul Scarlat Ștefănescu (dotată cu opt aparate Voisin – figura nr. 2, dintre care numai patru operaționale).

Grupul II Aviație a fost repartizat Armatei a II-a, care opera pe frontul dintre Olt și Valea Buzăului, comandant al grupului fiind inițial locotenent Alexandru Pașcani și ulterior locotenent-inginer Gheorghe Negrescu. Acest Grup avea în dotare patru aparate: trei Maurice Farman și un Morane-Soulmier.

²⁹ *Ibidem*, f. 75.

³⁰ *Ibidem*, f. 78.

³¹ *Ibidem*, f. 81.

³² *Ibidem*, f. 86.

²⁷ A.M.R., *fond Direcția 4 Geniu*, dosar 394/1934 f. 70.

²⁸ *Ibidem*, f. 73.

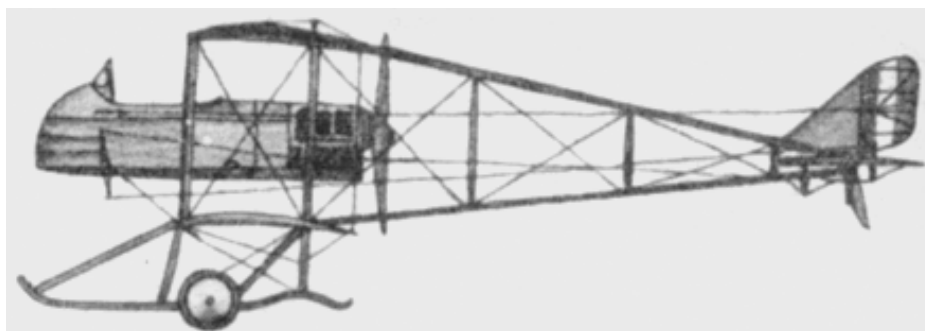

Fig. nr. 1 – Schița avionului Maurice Farman MF-7

Sursa: *** *Istoria Aviației Române, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 89.*

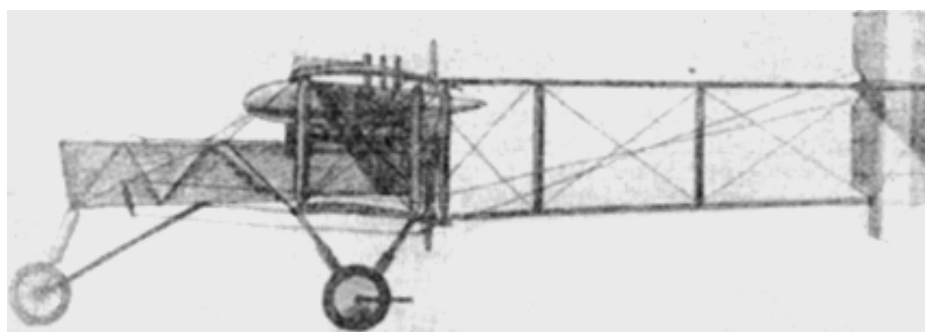

Fig. nr. 2 – Schița avionului Voisin-8

Sursa: *** *Istoria Aviației Române, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 91.*

Grupul III Aviație se subordona Armatei a III-a Române, terenul de zbor fiind pe aerodromul Băneasa – București. Comandantul Grupului, căpitanul Constantin Beroniade, avea în subordine escadrila București, (dotată cu opt avioane: două H. Farman, două Morane-Saulnier, patru Voisin) și escadrila Alexandria (care dispunea de două avioane: un M. Farman și un H. Farman).

Grupul IV Aviație era subordonat Armatei de Nord, acesta având în dotare un singur avion de recunoaștere, de tipul Maurice Farman, terenul de zbor găsimu-se la Piatra Neamț, comandant fiind locotenentul Haralambie Giosanu. În luna septembrie 1916, unitatea va primi alte câteva aparate, mărindu-și astfel sectorul de front³³.

Pe lângă cele patru grupuri de aviație, mai exista și o companie de aerostație cu patru secții, aflate sub comanda căpitanului I. Ianca. La mobilizare, trei secții au fost repartizate armatelor, a patra fiind păstrată la București, unde se găsea și uzina de hidrogen. Întrebuințarea pe front a aerostatelor nu a dat rezultatele așteptate, în luna noiembrie, secțiile fiind retrase, de pe front, la Iași³⁴.

În comparație cu plătândă alcătuire a aviației române, raportat la amploarea operațiilor militare și la lungimea frontului, Comandamentele german

și austro-ungar, au hotărât să mobilizeze pe frontul românesc, importante forțe aeriene. Forțele aeriene austro-ungare dispuneau în august-septembrie 1916, pe frontul românesc, de 12 escadrile cu 150 de avioane.

Pe lângă avioanele austro-ungarilor, Comandamentul german a mobilizat 158 de aparate de diferite feluri: Fokker (vânătoare), L.V.G., A.E.G.³⁵, D.F.W. (recunoaștere și bombardament ușor), Gotha³⁶ (bombardament greu), acestea având bazele în nordul Bulgariei.

Până la venirea în țară a Misiunii Aeronautice Franceze, la sfârșitul lunii octombrie 1916, aviația română a trebuit să facă față unei forțe aeriene germano-austro-ungare foarte puternice, care mobilizase pe acest front aproximativ 230–250 de avioane performante. În aceste condiții, aviatorii români și aliații lor ruși (care aveau pe frontul românesc 40 de aparate moderne), au făcut față cu greu echipajelor inamice.

În ziua de 16 august 1916 a avut loc prima misiune de recunoaștere, încredințată echipajului format din locotenent pilot Atanase Enescu și fotograf Gheorghe Marcovici. Echipajul a pătruns în spațiul aerian inamic, la sud de Dunăre, în zona Rusciuc – Rasgrad, efectuând fotografii aeriene. Din acestea, Marele Cartier General român a putut

³³ Arh. M. Ap. N., fond Marele Stat Major, Secția I, dosar nr. 1 654/1934, f. 12.

³⁴ *Ibidem*, f. 17.

³⁵ *Ibidem*, f. 23.

³⁶ *Ibidem*, f. 25.

constata că numeroase coloane cu trupe inamice se aflau în deplasare de la Rasgrad spre nord.

O altă misiune de recunoaștere a fost executată cu succes în ziua de 24 august 1916, ordinul fiind dat de Marele Cartier General. Cel care a executat ordinul a fost locotenentul aviator Gheorghe Negrescu, el a luat la bord un soldat înarmat cu carabină Manlicher. Recunoașterea a fost făcută la S-V de Silistra, la altitudinea de 2 500 m. Informațiile aduse privind concentrările de trupe inamice, precum și direcțiile de deplasare a coloanelor au dus la adoptarea unor măsuri cu caracter operativ de mare importanță³⁷.

La 28 august 1916, Grupul I de Aviație se constituie ca un corp aparte, el fiind repartizat Armatei I, ce acționa pe direcția Sibiu, împreună cu Corpul de Armate Olt. Acest Grup deținea, încă de la 28 august, numai avioane de tip vechi, dar cu personalul cel mai experimentat, care avea misiunea de a aduce noi avioane. Grupul se compunea din patru escadrile, cu parc propriu. La 29 august au venit, în zbor, de la București, locotenentii Cholet, pe un avion M. Farman de 80 de C.P., și Enescu, împreună cu sublocotenentul Stefanopol, misiunea lor fiind de a aduce avioane noi.

Chiar de la începutul războiului au rămas la București, pe aerodromul Pipera, câteva avioane cu care piloții Beroniade, Negrescu, Enescu, Petrescu, Giosanu, Alexandrescu și Tănase, au întreprins numeroase recunoașteri în Bulgaria și în lungul Dunării.

Aceste recunoașteri au avut efecte benefice pentru armata română, ele semnalând mișcările de trupe din Bulgaria, îndreptate contra statului român. Astfel, s-a știut despre pregătirile ce se făceau la Rasgrad, în vederea bombardării Capitalei cu avioane Gotha. Totodată, au fost descoperite pe Dunăre, spre Zimnicea, vase și șleपुरi îngrămădite în vederea construirii unui pod pentru trecerea Dunării. Aceste vase au fost bombardate în câteva rânduri de avioanele românești, însă, fără efecte puternice, deoarece nu dispuneam de aparate de ordine speciale. În acest timp, atunci când Bucureștiul a fost bombardat, s-a răspuns cu bombardament la Rusciuky³⁸.

La 1 septembrie 1916 au fost trimise în recunoaștere aparate, pe traseul Orlat – Vissakna – Sibiu – Tâlmaci. Câteva zile mai târziu, la 4 septembrie, s-a executat un zbor de recunoaștere în zona Sibiu- Gușterița- Noul Săsesc- Vurpor, lansându-se, totodată, și bombe asupra Vurporului³⁹.

Cu o zi înainte, pe 3 septembrie, în jurul orei 17, fusese dată alarma, deoarece un avion zbura deasupra Călărașului. Căpitanul aviator Panait Cholet l-a văzut în partea de nord, drept pentru care, însoțit de sergentul Gruia, a pornit cu avionul său Farman în urmărirea avionului inamic. Mitraliorul Gruia a reușit să lovească avionul străin, fapt ce a condus la aterizarea forțată a acestuia la marginea orașului Silistra. Se înregistra astfel, prima victorie aeriană într-o luptă purtată între două avioane⁴⁰.

Activitatea Grupului I Aviație își împărțea atenția în două locuri: peste munți și la Dunăre, unde executa misiuni de bombardament în Bulgaria, la Vidin, Rahova. Pe teritoriu românesc executa misiuni, pe valea Jiului, valea Siretului, ținând în felul acesta, o permanentă legătură cu trupele Corpului I Armată, în zilele grele ale retragerii. Numeroase au fost și misiunile executate de piloții escadrilei FI în nordul Carpaților, în împrejurimile orașului Sibiu.

Piloții Grupului II Aviație, au executat, la început, misiuni de recunoaștere în zonele Brașov – Făgăraș, și ulterior, pe timpul replierii unităților Armatei a II-a Română, în zona de nord a orașelor Câmpulung Muscel, Curtea de Argeș, Valea Teleajenului.

O bogată activitate au desfășurat piloții din Grupul de rezervă (Grupul 3), unitate comandată de căpitanul C. Beroniade, care prin zboruri zilnice, au urmărit concentrările trupelor inamice de la sudul Dunării, precum și activitatea navelor dușmane de pe Dunăre, staționate între Zimnicea și Călărași⁴¹.

Deoarece în primele luni ale războiului, aviația română nu dispunea de aparate destinate bombardamentelor, aceste misiuni s-au desfășurat în număr limitat. Cele care s-au efectuat, de cele mai multe ori nu au dat rezultatele așteptate, din cauza lipsei aparatelor de ochire.

Un rol important a revenit aviației în timpul pregătirii și executării operațiunii din sudul țării, cunoscută sub numele de „manevra de la Flămânda”. Marele Cartier General a întărit Grupul de Armate Sud, cu avioane ce se aflau disponibile în zona Capitalei⁴².

La Flămânda, aviatorii români, cu avioanele lor fără mitraliere speciale, n-au putut ține piept avioanelor inamice de bombardament, care au cauzat mari pierderi trupelor române concentrate pentru a trece podul în Bulgaria⁴³.

³⁷ *Ibidem*, f. 40.

³⁸ A. M. R., *Fond Direcția Aeronautică*, dosar nr. 120/1935, f. 50.

³⁹ *Ibidem*, f. 56.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 63.

⁴¹ *Ibidem*, f. 65.

⁴² *Ibidem*, f. 66.

⁴³ *Ibidem*, f. 70.

Deși angajarea luptei aeriene nu era posibilă datorită lipsei de armament, piloții români au dovedit, totuși, o înaltă măiestrie în executarea manevrelor de pilotaj, sustrăgându-se astfel gloanțelor inamice.

În aceste condiții grele, când românii abia mai ridicau în aer câte un avion, și acela depășit tehnologic, în vederea executării unor fantomatice recunoașteri aeriene, aviația inamică își făcea de cap, obținând supremația aeriană. Astfel au continuat bombardamentele asupra Capitalei și a comunelor din apropierea acesteia: Aprozi, Berceni, Dobreni, Șerban Vodă, Streieni-Dobreni⁴⁴.

În Raportul Nr. 421 al Marelui Cartier general din 24 decembrie 1916, adresat Corpului de Aviație, se arată că pe malul drept al Dunării, au început de câteva zile mișcări de trupe. Pentru cunoașterea exactă a situației, trebuiau efectuate recunoașteri aeriene în interiorul Bulgariei. Pentru aceste acțiuni au fost recomandate aparatele Voisin, deoarece erau considerate, la acea dată, cele mai puternice avioane din dotarea Armatei Române.

În speranța sosirii, cât mai grabnice, din Franța a avioanelor de bombardament Brequet-Michelin, Marele cartier general solicita Corpului de Aviație, ca o dată cu sosirea acestor aparate, să se treacă la acțiuni imediate de distrugere a materialelor inamice aflate pe malul Dunării.

Deasemenea, au mai fost expediate spre București 25 de avioane Nieuport de 13 metri (figura nr. 3), care veneau prin portul Arhangelsk, împreună cu alte patru Nieuport de 15 metri și 17 aparate Nieuport de 13 metri, prin Salonic. Mai urmau a pleca de la Paris, alte șase avioane Nieuport de 15 metri în ziua de 12 octombrie 1916, ce urmau a veni tot prin Salonic. Spre București au fost expediate

și 56 de aparate Farman 40, împreună cu patru avioane H. Farman, prin același port – Salonic.

După o întrevvedere a colonelului Rudeanu cu Lloyd George și Primul Lord Arthur Balfour, s-a decis ca în afară de aparatele Farman 40 și Nieuport B.B., care soseau prin Salonic, să fie cedate Armatei române și aparatele engleze Sopwith, într-un număr ce urma a mai fi studiat.

Inexistența aviației de vânătoare și a unor mijloace de ripostă adecvate, care să permită aparatelor române să angajeze lupta, a făcut ca multe avioane inamice să zboare fără a fi deranjate.

Majoritatea acțiunilor întreprinse de aviația română în luna septembrie și la începutul lunii octombrie 1916, s-au rezumat la cercetare și observare. Din luna octombrie, aparatele române au început și acțiuni de bombardament ușor. Lipsa, deopotrivă, a armamentului defensiv și ofensiv, de pe aeroplanele române, i-a determinat pe mulți dintre piloți să-și procure singuri arme. Această situație a fost determinată de întârzierea livrărilor de armament comandate în străinătate, acesta nesosind în țară până la sfârșitul anului 1916⁴⁵.

Conform Raportului Nr. 200 din 26 septembrie 1916, al Grupului III Aviație către Marele Cartier General, se arată că la 23 septembrie 1916 au fost trei atacuri aeriene asupra bazei de aviație de la Dalilov (Mihai Bravu), executate de aviația germană.

La sfârșitul lui septembrie 1916, a avut loc contraofensiva română pe Frontul de sud, soldată cu un eșec total. Cauzele acestui dezastru au fost multiple: pregătirea tehnică insuficientă pentru trecerea Dunării, rezistența Puterilor Centrale și mai

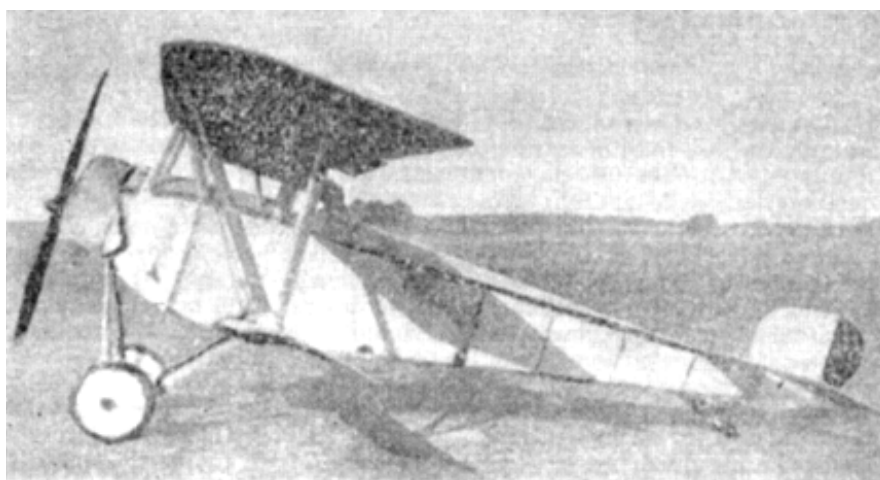

Fig. nr. 3 – Avion de vânătoare Nieuport.

Sursa: *** *Istoria Aviației Române*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 115.

⁴⁴ A.M.R., *fond Marele Cartier General*, dosar nr. 130/1935, f. 239.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 240.

ales situația strategică nefavorabilă de pe frontul românesc.

Apărarea aeriană română ce trebuia să aloce acestui front 14 avioane, nu a reușit acest lucru. Existența doar a două B. B. Nieuport și patru Voisin nu a putut constitui o apărare eficientă a podului de pontoane peste Dunăre. Escadrilele germane au bombardat trupele române timp de patru ore, făcând numeroase victime⁴⁶.

Grupul II Aviație, numit și Grupul Băicoi, comandat de locotenentul Gheorghe Negrescu, a zburat la început pe aerodromul de la Brașov, în folosul Armatei a II-a, până la data de 22 septembrie 1916 când s-a mutat la Băicoi. O dată mutat pe aerodromul de la Băicoi, Grupul II Aviație a executat, cu cele trei avioane pilotate de Gheorghe Negrescu, Ion Peneș și C. Olănescu, numeroase recunoașteri în regiunea Tabla Butii, Predeal, Brașov și Bran⁴⁷.

În ceea ce privește întrebuințarea aviației, repartizată diverselor comandamente, instrucțiunile făceau referiri la cele patru categorii de avioane:

1. avioane de luptă (vânătoare);
2. avioane de recunoaștere;
3. avioane de artilerie (reglaje ale tragerilor);
4. avioane de bombardament.

Pentru ca aceste aparate să fie întrebuințate cu folos, era indispensabilă legătura între comandamentul unde era cantonat detașamentul de aviație și comandamentul acestuia. Cea din urmă structură de comandă, urma a fi pusă în cunoștință de cauză de către Statul Major al Comandamentului la care era atașată, în conformitate cu situația exactă de pe hartă. Se sublinia destinația fiecărui tip de avion, astfel:

Avioane de luptă (vânătoare) – erau aparate monolocuri, care nu puteau zbura mult și care nu puteau fi întrebuințate decât contra avioanelor inamice. Erau construite în escadrile speciale.

Avioane de recunoaștere – puteau zbura trei ore, dețineau armament ușor, câte o mitralieră pentru propria apărare. Nu puteau transporta greutăți mai mari de 30–40 kg. Aceste aparate erau exclusiv folosite pentru supravegherea mișcărilor inamicului, pentru depistarea artileriei dușmane; puteau fi întrebuințate și pentru fotografiere⁴⁸.

Avioanele de artilerie – erau destinate exclusiv reglajelor de artilerie grea. Aparatele aveau capacitatea de a urca repede la plafonul de zburat. Reglajele se făceau prin diverse semnale, precum petarde de fum sau prin telegrafia fără fir.

Avioanele de bombardament – erau întrebuințate în număr mai mare (haite), escadrilele complete. Dacă bombardamentele se făceau apropiat, se atașau la acestea și un serviciu de pază, realizat cu aparate de vânătoare, de obicei unul sau două avioane. Avioanele de bombardament mai puteau fi folosite și la recunoașteri aeriene, dar aveau o viteză de fugă destul de mică, fiind vulnerabile din acest punct de vedere⁴⁹.

În fața acestei grele situații, când România trebuia să lupte pe două fronturi, ea a cerut ajutorul Antantei și în special al Franței⁵⁰. Guvernul francez a reacționat pozitiv, trimițând la cererea Marelui Cartier General, o misiune militară condusă de generalul Henri Mathias Berthelot, ofițerii francezi urmând să participe la elaborarea planurilor de operații, împărțând din experiența lor.

În perioada 1 august 1916 – 1 ianuarie 1917, aviația română a cumpărat din Franța un nou lot de avioane: 11 Brequet, 12 Brequet Michelin (avioane ce corespundeau misiunilor de bombardament și care aveau tunuri de 37 mm), 10 Coudron G 4 de recunoaștere îndepărtată și bombardament (bimotoare), 11 Nieuport 11 B.B., 10 Nieuport 21 (de vânătoare), și 91 Farman 40 (care erau de recunoaștere și bombardament ușor). În același timp, au mai fost achiziționate mult așteptatele mitraliere de avion, astfel: 81 mitraliere Hotchkiss, 45 Lewis, 3 871 de rachete – fuzee model La Prieur, precum și 10 baloane captive Coguot⁵¹.

Cu toate că aceste comenzi fuseseră făcute cu mult timp înainte, materialul a sosit treptat și cu multe întârzieri împreună cu personalul misiunii franceze, în lunile ce au urmat, au fost aduse din Franța 100 de avioane, după cum urmează: 41 Nieuport B.B., 38 Farman 40, 18 Brequet-Michelin și trei H. Farman, odată cu acestea, au mai fost aduse piese de schimb, armament, material fotografic și de radiotelegrafie. Concomitent, armata aliată de la Salonic a mai trimis câteva avioane, care survolând Balcanii, au ajuns în România.

O dată cu sosirea personalului și a materialului de aviație din Franța, s-a trecut la reorganizarea aviației române⁵². La 1 octombrie 1916 s-a propus Marelui Cartier General, mutarea Corpului de Aviație la Focșani în zona Hanul Konoki sau la Galați.

La 2 octombrie 1916, Marele Cartier General arăta într-o telegramă către Direcția Aviației, că

⁴⁶ *Ibidem*, f. 244.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 245.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 252.

⁴⁹ A.M.R., *fond Direcția Aeronautică*, dosar nr. 24/1936, f. 103.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 106.

⁵¹ *Ibidem*, f. 107.

⁵² Arhivele Statului București, *fond Casa Regală*, dosar nr. 80/1937, f. 291.

în urma ordinelor primite s-au luat următoarele măsuri organizatorice:

- Grupul I Aviație era repartizat Aviației I-a la Râureni, având în dotare un Morane-Saulier, trei Farman de 130 de CP. și două Voisin, care se aflau la Craiova.

- Grupul II Aviație, repartizat Armatei a II-a la Băicoi, avea în dotare un aparat Coudron și două aparate Farman de 130 de CP.

- Grupul III Aviație se afla la dispoziția Grupului de Apărare a Dunării, cu aerodromul la Pipera, având în dotare:

- Escadrila Nieuport, unde se aflau toate avioanele Nieuport, însărcinate cu apărarea Bucureștiului contra atacurilor aeriene inamice;
- Escadrila Farman, cu patru aparate Farman și două Maurice Farman;
- Escadrila Voisin compusă din două aparate Voisin, care ulterior își va mări numărul avioanelor la patru, prin punerea în funcțiune a încă două Voisin, aflate în atelierele de reparații (pentru recunoaștere);
- Escadrila de reglare a tragerilor de la Medgidia, numărul aparatelor fiind neprecizat.

Datorită unor defecțiuni apărute la unele motoare Dion dispuse pe două aparate Farman, în data de 10 octombrie 1916, prin referatul Nr. 2199, generalul Berthelot, prin intermediul locotenent-colonelului Petain, recomanda să se constituie o rezervă de aeroplan care să fie ținută continuu la dispoziția Marelui Cartier General, pentru a fi întrebuintate în momentul pregătirii operațiilor ofensive importante.

S-a ajuns la concluzia că se putea constitui o rezervă compusă din următoarele avioane: șapte aparate Farman 40 pentru recunoaștere; 12 aparate B.B. Nieuport pentru vânătoare, dintre care opt armate cu mitraliere, celelalte patru reprezentând o rezervă de schimb neînarmate.

Ziua de 13 octombrie 1916 a fost una de doliu pentru aviația română. Echipajul din Grupul 2 Aviație, format din locotenent inginer aviator Gheorghe Negrescu și sublocotenent observator Iulius Tetrat, plecat într-o misiune de recunoaștere, a fost atacat la altitudinea de 2 800- 3000 m de un avion de vânătoare inamic Fokker. În urma luptei, derulată la nord de Câmpulung, avionul românesc, ciuruit de gloanțe, a fost nevoit să aterizeze în plină regiune muntoasă.

După cum se știe, în jurul datei de 15 septembrie 1916, ca urmare a presiunii trupelor inamice, comandate de generalul von Falkenhayn, Armata

Română a trebuit să se retragă din sudul Sibiului. O dată cu ea, a părăsit zona și avioanele Grupului I. După mai multe indecizii în ceea ce privește stabilirea taberei, la data de 9 noiembrie, pe terenul de la Golești a început montarea hangarelor și instalarea atelierelor mobile. Știindu-se că cele câteva avioane ale Grupului erau defecte și demonstrate în vagoane de cale ferată, la orele 11⁴⁵ au sosit în zbor de la Pipera trei aviatori englezi, urmași de francezi.

În 10 noiembrie 1916, exact când armata germano-bulgară forța Dunărea la Zimnicea, s-a continuat instalarea altor hangare la Golești, unde au mai sosit și câteva avioane franceze. Cu toată prezența la Golești a unor bravi și minunați aviatori, dintre care unii au luptat până la terminarea operațiilor pe frontul românesc, în 12 noiembrie 1916 Piteștiul a fost bombardat de aviația inamică în mai multe rânduri.

În a doua jumătate a lunii noiembrie 1916, Înalțul Comandament German, a socotit că evenimentele de pe teatrul de război românesc, au ajuns într-o situație avantajoasă pentru trupele Puterilor Centrale. Sosise momentul pentru ca o armată inamică să treacă Dunărea, spre a lua parte, împreună cu trupele comandate de generalul Falkenhayn, la o înaintare concentrică asupra Bucureștiului. Ideea atacării simultane a României din două direcții, dinspre nord peste Carpați și dinspre sud peste Dunăre, era, după cum se știe, ideea inițială și fundamentală a planului strategic german.

La începutul lunii noiembrie 1916 și pe parcursul acesteia, acțiunile aviației române au fost sporadice. Din cauza modificărilor aduse fronturilor, școlile de aviație au fost mutate din București la Bârlad, iar atelierele de reparații avioane și motoare de la Cotroceni și Băneasa au fost dislocate la Iași⁵³.

În vederea executării misiunilor aeriene pe timpul acțiunilor ce urmau să se desfășoare pe Neajlov și Argeș, conform ordinului Nr. 963 din 15 martie 1916, s-a creat o escadrilă formată din nouă avioane: șase aparate Farman 40 de recunoaștere și trei aparate B.B. Nieuport de vânătoare, comandate de maiorul aviator francez Gabriel Cochet.

Ambele au fost încadrate cu personal mixt, piloți și observatori români și francezi. Acestea urmau a fi puse la dispoziția grupării de forțe române care trebuia să apere Bucureștiul, comandată de generalul Constantin Prezan. Încă din prima zi a constituirii celor două escadriile, piloții români și cei francezi au executat, în ciuda stării

⁵³ *Ibidem*, f. 294.

atmosferice defavorabile (ploi de toamnă, ceață, nori la mică înălțime, vânt, lapoviță etc.), misiuni de recunoaștere și de legătură, zburând adesea la înălțimi de sub 200 m.

Pe perioada celor șase zile de „Bătălie pentru București”, aviatorii români și francezi au îndeplinit numeroase misiuni de recunoaștere și bombardament, aducând informații importante ce au fost puse la dispoziția trupelor terestre românești.

După ocuparea Capitalei la 24 noiembrie 1916 de către Puterile Centrale, instituțiile civile și armata s-au retras în Moldova, orașele Tecuci, Iași și Galați devenind cele mai importante baze aeriene ale Armatei Române. La sfârșitul lunii decembrie 1916, când s-a terminat campania din anul respectiv, unitățile Corpului de Aviație se găseau în totalitatea lor în Moldova. Cele patru grupuri de aviație, insuficient încadrate de la început, lipsite de materiale, în cursul celor câteva luni de lupte și-au irosit numărul redus de avioane, fiind folosite în misiuni pentru care nu erau destinate.

Lipsa unei industrii aeronautice s-a resimțit în mod acut, completarea escadrelor cu aparate fiind posibilă numai după sosirea avioanelor comandate în Franța sau trimise de aliați, conform convenției militare încheiate în august 1916. Dar acest material a venit cu mari întârzieri, ceea ce a avut consecințe dezastruoase, cu pierderi materiale și morale însemnate.

În ciuda piedicilor și greutateților întâmpinate, aviația a contribuit în mare măsură la culegerea informațiilor atât de necesare Marelui Cartier General, precum și comandamentelor armatelor. De fapt, principala misiune pe care au avut-o avioanele românești, în prima parte a anului 1916, a fost cea de cercetare-observare și fotografiere a frontului inamic, și a operațiunilor ce se desfășurau. Pe parcursul campaniei aviației române i s-au dat și alte misiuni, precum cele de vânătoare și bombardament.

În cursul iernii și primăverii anului 1917, pe frontul român nu s-au desfășurat acțiuni militare de amploare. În această perioadă s-a procedat la reorganizarea armatei. Aeronautica cuprindea după reorganizare: 12 escadrelor de aviație și 5 companii de aerostație (cu câte 1 balon fiecare)⁵⁴. Din cele 12 escadrelor, 6 au fost „Farman” de observație, 4 „Nieuport” de luptă, una „Bréguet-Michelin” de bombardament și una „Caudron”⁵⁵. Ele și-au demonstrat utilitatea și chiar au putut obține o superioritate asupra aviației inamice.

Aviația militară română, o armă care își are debutul în cadrul Războiului Mondial, a avut un

rol deosebit de important și în timpul campaniei din vara anului 1917, când pe frontul din Moldova s-a reușit stoparea ofensivei germane, ofensivă care urmărea scoaterea României din război și consolidarea economică a Puterilor Centrale, ce aveau o situație din ce în ce mai șubredă.

În vara anului 1917, situația materialului de aviație în cadrul Grupului II Aeronautic se prezenta în felul următor:

- Escadrila Farman F-4 (recunoaștere) avea 6 avioane de recunoaștere cu motoare De Dion și 3 aparate foto-aeriene, 42 bombe explozibile și 50 bombe Pech Grou (Gros Beck).

- Escadrila Nieuport – N-3 avea la 27 iunie 1917, 6 avioane de luptă, dintre care 4 avioane Nieuport 13 M și 2 Nieuport 15 M.

- Escadrila Farman – F-7 avea (27 iunie 1917) 7 avioane de recunoaștere, 6 cu motoare Renault și unul cu motor De Dion, precum și 6 posturi T.F.F. de transmisie și un post T.F.F. de recepție precum și 3 aparate foto-aeriene.

- Escadrila Nil (27 iunie 1917) avea 4 avioane de luptă, 3 Nieuport 13M și 1 Nieuport 15 M.

Este de remarcat că spre deosebire de situația din prima campanie când escadrelor erau mixte, formate din avioane de categorii diferite, în anul 1917 escadrelor erau omogene, având în dotare același tip de avion. Acest fapt mărea randamentul subunităților de aviație, ușura conducerea și întreținerea acestora⁵⁶.

Grupul II Aviație Bombardament a avut o activitate intensă în timpul operațiunilor militare din anul 1917, așa cum arată actele originale ale acestui grup.

Escadrila Nieuport N 11 a avut misiuni speciale:

- la 25 august 1917 – Locotenent Craiu Vasile, Sublocotenent Nasta Egor și Plutonier Muntenescu

- la 22 septembrie 1917 – Locotenent Craiu Vasil, Sublocotenent Nasta Egor și Plutonier Popescu M.

În misiunile speciale Nieuport-urile au escortat Farman-urile ce au depus spioni în teritoriul ocupat, s-au menținut tot timpul cât acestea erau aterizate la o înălțime de 100–150 metri apărându-le.

Avionul plutonierului Muntenescu Ion a fost doborât în liniile noastre de către germani la 10 noiembrie 1917, la Cantonul Sud, Tecuci.

Piloții Escadrei au doborât avioane în liniile inamice.

- la 25 iulie 1917, plutonier Popa a doborât un avion inamic la Putna.

⁵⁴ Arh. M. Ap. N., fond 332, dosar nr. 40/1938, f.310.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 314.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 315.

- la 13 septembrie 1917, sublocotenent Drăgușanu a doborât două avioane inamice pe Milcov.

- la 25 octombrie 1917 plutonier Muntenescu a doborât 3 avioane la Ciuslea.

- la 25 octombrie 1917, plutonierul Mogâlea a doborât 4 avioane la Mircești.

- la 10 noiembrie 1917, echipa căpitan Craiu- Locotenent Nasta a doborât 5 avioane inamice la Răstoaca.

Escadrila S5 a dat raportul Grupului II Aeronautic la 1 august 1918 cu privire la activitatea sa din timpul războiului. În acest raport se specifică faptul că din această escadrilă au făcut misiuni speciale căpitanul francez De Mailly Neste și sublocotenentul Dumitrescu Ioan la 22 septembrie 1917 pentru a depune în teritoriul inamic 2 agenți. Locotenentul observator Ioanid Ioan, având ca pilot pe plutonierul Iliescu Nicolae au fost doborâți în liniile noastre fiind atacați de un avion inamic în misiune fotografică la 12 mai 1917.

Sublocotenentul observator Pavelescu Constantin avându-l ca pilot pe plutonierul Sava Ioan a fost rănit mortal într-un reglaj de tir în ziua de 30 august 1917.

Nici un aparat inamic nu a fost doborât în liniile noastre și nici aparate românești în liniile inamice.

Escadrila N 11 a apărut pe front la data de 1 iulie 1917 și a efectuat un total de 1087 ore de zbor până la 21 noiembrie 1917 – data armistițiului. Din acestea, piloții români au efectuat 1011 ore, iar francezii 76.

Escadrila S 5 a efectuat un număr de 962 ore de zbor de la 4 august 1916 la 13 august 1918. Personalul navigant a fost francez și român. Personalul român a avut 664 ore de zbor, francezii 179 ore, iar 119 ore au fost executate de către piloții români cu observatori francezi și invers.

Escadrila S 6 a fost comandată de ofițeri francezi⁵⁷ și s-a aflat sub denumirea de B.M. 8. Nu dispune de acte, deoarece francezii le-au luat cu ei la plecare.

Activitatea Grupului 2 a fost apreciată de către Statul Major prin Ordinul de Zi 96. Prin acesta se arată:

„În crâncenele lupte date în intervalul de la 24 iulie la 6 august, un ajutor neprețuit a fost dat de unitățile Grupului 2 Aeronautic. Recunoașteri de armată, arătând mișcările dinapoi ale inamicului, recunoașteri de sector, reglaje, fotografii, sboruri de vânătoare, ascensiuni permanente, care s-au executat cu un admirabil avânt.

Dar faptele ce au stârnit admirația tuturor și unde și-a arătat cel mai frumos spirit de sacrificiu, sunt în timpul sborurilor pentru legătura cu infanteria, când fără a ține seama de pericol v-am văzut sburând la înălțimi foarte mici deasupra liniilor vrășmașe, pentru a putea aduce știri precise. În mijlocul întinericului cauzat de bombardament de artilerie, atunci când în vuietul asurzitor nu vă vedeam decât pe voi, nu primeam decât de la voi știri că năvălitorii au fost striviți, că valurile dușmane s-au sfărmat și dau înapoi, în timp ce 3 avioane inamice doborâte sunt proba bărbăției aviatorilor în luptă.

Pentru toate acestea aduc mulțumirile mele:

Comandantului de Grup pentru priceperea cu care a condus lucrările Aeronautice;

Comandanților de Escadrole, piloților și observatorilor din aeroplan și balon, pentru curajul admirabil și spiritul de sacrificiu de care au dat dovadă, disprețuind moartea;

Mecanicilor pentru bunul mers al avioanelor gata de zbor la orice moment.

Prin mine Țara întreagă este recunoscătoare.

Dat la Cartierul General al Armatei I-a, astăzi 12 august, 1917”

Ordinul este semnat de: Generalul de Divizie Grigorescu, comandantul Armatei I, colonelul Samsonovici, maior-aviator Andrei Popovici. În anii războiului au mai obținut victorii aeriene următorii piloți:

- 9 mai 1917 – echipajul locotenent P. Ioanin și locotenent Darian;

- 15 mai, 25 iulie 1917 – sublocotenent Marian Popescu;

- 4 august 1917 – echipajul locotenent Gheorghe Stîlpeanu și plutonier N. Ciceș;

- 13 septembrie 1917 – sublocotenent Marcel Drăgușanu;

- 17 septembrie 1917 – echipaj plutonier Dumitru Crăsnaru și sublocotenent A. Vasilescu;

- octombrie 1917 – echipaj Ghiorghevici și plutonier I. Gută;

- noiembrie 1917 – sublocotenent Egor Nasta;

- noiembrie 1917 – sublocotenent Paul Pauchert.

Jertfele aviației române în timpul Războiului Mondial s-au ridicat la 28 piloți și observatori aerieni.

Numele lor sunt înscrise pe frontispiciul Monumentului eroilor aerului alături de numele eroilor francezi sublocotenent pilot S. Cordonier și sergent pilot Jean Texier⁵⁸.

⁵⁷ A.M.R., *fond Direcția Aeronautică*, dosar nr. crt. 410/1939, f. 175.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 179.

Deși procedeele folosite erau în curs de perfecționare, aviația de cercetare a jucat un rol foarte important în special în ce privește descoperirea pozițiilor artileriei inamicului și a altor obiective din adâncime⁵⁹. Aerostierii români încadrați în cele câteva companii specializate s-au dovedit de mare folos comandamentelor armatelor române și în special artileriei. Indiferent de condițiile atmosferice și intensitatea zborurilor aviației de vânătoare inamică, observatorii din baloane au realizat 1582 ore de cercetare a câmpului de luptă, din care 360 ore au revenit Companiei 1 Aerostație, 72 ore Companiei 2, 495 ore Companiei 3, 350 ore Companiei 4 și 305 ore Companiei 5.

Dintre aerostieri, cele mai multe ore de observare au fost executate de locotenent Mihai Vițu. Pentru bogata sa activitate depusă în timpul marilor bătălii, concretizată în cele 182 ore de ascensiune cu balonul și cele 61 reglaje executate, a fost decorat cu ordinul Steaua României⁶⁰.

O comportare eroică a avut și locotenent observator Dan Bădărău din Compania 4 Aerostație. În ziua de 10 iulie 1917, cablul balonului în care se afla ofițerul român a fost retezat de un glonț inamic. În această situație, balonul a fost luat de curenți, s-a înălțat la peste 2000 metri spre liniile inamicului. Deoarece în nacela balonului se aflau documente importante, locotenentul s-a aruncat cu parașuta păstrând în mână cablul destinat dezumflării balonului. Acesta a sfâșiat aerostatul, care a căzut astfel în liniile românești.

Atelierele școlii militare de pilotaj de la Cotroceni mutate între timp la Iași, unde, sub denumirea de Rezerva generală a aviației (R.G.A.), au făcut față nevoilor de front ale aviației noastre. În anii 1917–1918, la R.G.A. au fost recondiționate și montate toate avioanele primite din Franța și, în plus, fapt cu totul remarcabil, ținând seama de condițiile de lucru și de utilajul ce-l avea la dispoziție a fost reparat un număr de 292 de avioane degradate sau avariate în luptă. Tot la R.G.A. au fost reparate și redatate în funcțiune 545 motoare de avion⁶¹.

Un rol important în asigurarea condițiilor optime de pregătire a cadrelor necesare aviației l-au avut și școlile militare de aviație. Acestea, împreună cu cele 3 grupe aeronautice, au depins direct de Comandamentul aviației din cadrul Comandamentului aeronauticii aflat în subordinea Marelui Cartier General⁶². Odată cu intrarea

României în război, prin ordinul Marelui Cartier General din 27 septembrie 1916, școlile militare de aviație au fost evacuate pentru scurt timp la Tecuci și apoi la Bârlad, unificate și puse sub comanda căpitanului aviator Constantin Beroniade.

Pe aceste aerodromuri s-au reluat antrenamentele de zbor, dar curând ele au fost întrerupte datorită timpului nefavorabil.

La 15 decembrie 1916 școala de aviație primește ordin de mutare la Botoșani, unde se instalează o mare parte din școlile militare din toate armele. În aceste condiții grele au fost pregătiți totuși piloții militari necesari frontului⁶³.

În primăvara anului 1917 școala instalată pe aerodromul din partea de est a orașului se confrunta cu greutăți mari cauzate de starea vremii, lipsa de material volant, dar și cu izbucnirea unui incendiu soldat cu mari pagube. Starea morală a personalului (cadre și elevi) era totuși deosebit de ridicată. Barăcile arse, hangarul și atelierele trebuiau refăcute, trebuia asigurată disponibilitatea materialului rulant concomitent cu continuarea pregătirii teoretice și în zbor a elevilor.

Pentru formarea personalului s-au folosit următoarele avioane de școală în anii 1917–1918: Pingouin, Anzani, Bleriot, Farman, Nieuport, Breguet, Voisin.

Elevii piloți s-au antrenat în anul 1917 în special pe avioane franceze și italiene⁶⁴: Pingouin, Anzani (cu motoare de 20 CP și 45 CP), Bleriot (cu motoare de 50 CP și de 80 C.P.), Farman, Nieuport, Breguet și Voisin. Aceste avioane aveau motoare de rezervă tot de proveniență franceză: Renault, De Dion, Gnome, Le Rhone, Salmson și Clerget.

Pentru formarea personalului necesar aerostației, la începutul anului 1917 au fost deschise cursurile a două școli la Iași: una pentru observatori aerieni din balon și alta pentru formarea personalului care deservea baloanele.

Situația tot mai grea a trupelor române, pe măsură ce frontul german se apropia, periclita desfășurarea activității școlilor. Marele Cartier General Român va decide pe 27 iulie 1917 mutarea Școlii de observatori aerieni, care funcționa pe lângă Școala de pilotaj (la comanda căreia a fost numit căpitanul Ștefan Protopopescu). S-au întâmpinat însă mari greutăți de transport: garnitura de tren ce se afla la 1 august 1917 la Iași ajunge pe ruta Ungheni – Chișinău – Bender – Tiraspol abia la 1 septembrie 1917 la Odessa, unde se instalează în

⁵⁹ *Ibidem*, f. 180.

⁶⁰ Arh. M. Ap. N., *fond Cabinetul ministrului*, dosar 620/1939, f. 311.

⁶¹ *Ibidem*, f. 314.

⁶² *Ibidem*, f. 315.

⁶³ Arh. M. Ap. N., *fond Marele Stat Major, Secția II*, dosar nr. 5 823/1940, f.70.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 72.

apropierea orașului prin munca plină de dăruire a personalului.

În aceste condiții se va relua programul de pregătire de zbor, iar la sfârșitul lunii octombrie, primii piloți erau gata pentru plecarea pe front.

În primăvara anului 1918, Școala de aviație revine în țară, funcționând inițial (1 aprilie – 1 iulie) la Iași, apoi la Tecuci, sub denumirea Grupul IV Instrucție al Aeronauticii, având în componență o școală de pilotaj, o școală de antrenament și o școală de trecere de pe un tip de avion pe altul pentru piloții brevetați. Maiorul Andrei Popovici va fi numit comandant al grupului, șef de pilotaj va fi Mincu, iar instructori de zbor – sublocotenenții Ioan Sava și Marin Popescu precum și plutonierii D. Naidinescu, D. Teodorescu etc.⁶⁵

Toate aceste măsuri de organizare au permis reluarea activității de pregătire de zbor a elevilor și intrarea școlii militare de aviație într-o nouă etapă de dezvoltare. În ciuda condițiilor grele în care și-au desfășurat activitatea, pe diferite aerodromuri, școlile de aviație au avut o deosebită

contribuție la efortul general al armatei și aviației în cursul campaniei militare. Acest aport a fost materializat și prin cei peste 130 piloți, observatori aerieni și aerostieri ce au fost pregătiți în perioada desfășurării Războiului Mondial⁶⁶.

În timpul primei conflagrații mondiale, trebuie arătat faptul că, folosind aparate de construcție franceză, s-au acoperit de glorie prin modul cum au apărat țara și culorile patriei, piloți ca: Ion Romanescu, Vasile Craiu, Mircea Zorileanu, Andrei Popovici, Minai Vitzu, Tănase Rotaru, Traian Burdulolu, Nicolae Ionescu ș.a. În dotarea aviației militare românești, organizată pe șase escadrile ale Grupului 2 aeronautic, au fost aparatele: Nieuport-Bébé, Caudron (figura nr. 4), Farman-5 ș.a.⁶⁷

Folosirea cu succes a aviației în timpul campaniei 1916–1918 va avea consecințe directe în ce privește dezvoltarea acestei arme în perioada imediat următoare precum și identificarea acesteia ca o armă de elită capabilă să răspundă cu rapiditate amenințărilor ce se profilau la frontierele de est și de vest ale României întregite.

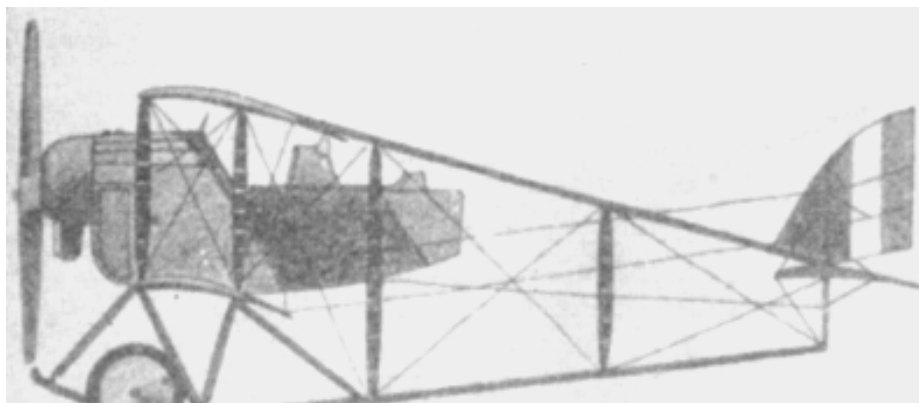

Fig. nr. 4 – Schița avionului Caudron G-3.

Sursa: *** *Istoria Aviației Române, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 90.*

⁶⁵ *Ibidem*, f. 73.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 74.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 77.

OCUPAȚIA SÂRBĂ DIN BANAT ÎN MEMORIALISTICA BĂNĂȚEANĂ

Carmen Albert*

Keywords: *Serbian army, memoir documents, 1918 year, Banat.*

Cuvinte cheie: *armata sârbă, documente memorialistice, anul 1918, Banat.*

Serbian Occupation in Banat Memories (1918–1919)

(Abstract)

Great events often cause brutal confrontation within history and biography that always create tension – at least in modern history – a memorialistic wave. As such, the quantity of Banat library memoirs about World War I and pro-union action in the province is not surprising.

These include numerous passages concerning the entry and presence of Serb forces in the Banat. This occurred in the eastern and central part of Banat, an area with an absolute majority of Romanian inhabitants. The references are more valuable the less they are about these events in our historiography.

In this study, things are searching in one hand. However this stage is essential knowledge that will be much improved when linked with memorialistic Serbian and Swabian sources.

Almost all the Romanian memorialistic text mentions the fall of 1918 and the behaviour of the Serbs during the withdrawal. Fortunately, in the '30s of the last century, Professor Ilieșiu from Timișoara, produced a questionnaire containing some questions about this episode. This questionnaire was distributed to all villages of Banat, large and small. The answers – with few exceptions – highlight a negative image, the brutal behaviour of the troops, a chain of abuse and the suspicion that the Romanian troops were not going –despite their temporary mandate-to leave the province. The picture of the Serbian army is that of an oriental horde, no supply lines and generally no modern military mores. It unscrupulously consumes the resources of the local people. The soldiers are primitive and unruly drunks-.

The only sympathetic figures are the Romanian soldiers from Timoc, who attempt to defend the people. They notify communities about the reprisals against them, and do translation service for Romanians. Their solidarity remains to be studied in its own right

The arrival of Serbs with the mission to maintain order, found the Banat pacified. The Romanian National Council and National Guards pacified the region and began introducing Romanian government. Much more than that, under the armistice agreement in Belgrade in November 1918, the Serbian military presence does not remove but maintains the old Hungarian administration system, seen here as representing the foreign and Hungarian. Their return was seen as a restoration. The Serbs gave signs that they wished to maintain the occupation until annexation of the entire Banat in Serbia. Toward this end they stopped the delegation to Alba-Iulia. All this led to the beginning of resistance. In some parts-Naidăș for example- detachments moved to armed struggle. In other regions, Romanians returning from the front, engaged in open battle and defeated the Serb units. Volunteers from the Old Kingdom -were sent on special missions in the Banat to report to Romanian Headquarters on the situation and to prepare the people for possible resistance. It was not necessary. The Serbs finally withdrew but not before looting everything from the industrial products to herds of cattle. But military conflict was avoided. Eventually a border was established between Serbia and Romania that would be the most stable of all that were fixed in the peace treaties of Versailles, a sign that balance and intelligence had prevailed.

Contextul istoric bănățean, în toamna anului 1918 și prima jumătate a celui următor, a fost extrem de complicat¹. Nici acum, la aproape un veac de la evenimente, istoriografia noastră nu a reușit investigarea amănunțită a câtorva dintre ele,

între care episodul așa-zisei „*republici bănățene*” – o tentativă antiunionistă în esența ei – și ocupația sârbă. Suntem de acord că în ceea ce privește ultima, însăși terminologia trebuie clarificată. A fost sau nu o ocupație în sensul propriu al cuvântului?

Între motivele pentru care cercetările au cunoscut dificultăți, cele de natură politică mai ales, au fost mai des invocate, dar acestora li se pot adăuga câteva interioare domeniului istoriografic. În

* Muzeul Banatului Montan, b-dul Republicii nr. 10, Reșița, e-mail: albertcarmen89@gmail.com.

¹ Vezi, în această chestiune V. Leu, C. Albert, *Banatul în memorialistica „măruntă” sau istoria ignorată*, Reșița, (1995).

primul rând incapacitatea provinciei de a-și organiza centre de studiu eficiente și în general de a dezvolta o linie proprie de cercetare. Este însă un motiv general, nu unul cu referire specială la Unire. Sărăcia documentației este însă un motiv special. O tentativă de a inventaria documentele disponibile pentru acest subiect, adună pentru perioada 12 octombrie 1918–19 august 1919, 198 piese, dar din acestea 46 sunt de fapt articole de presă, 4 sunt documente cu caracter general (cum ar fi rezoluția de la Alba-Iulia etc.), iar cam o treime din cele 148 rămase sunt „credenționale” sau „mandate”². Este limpede că pe 100 de documente a căror valoare de informație este extrem de inegală nu se poate construi în siguranță și că ne aflăm în fața unei veritabile penurii. Acesta este cel mai important motiv pentru care, multă vreme, în ciuda unui număr relativ mare de studii și cărți referitoare la Banat în acele momente decisive, lucrurile nu au putut merge înainte. Aceleași informații s-au aranjat și rearanjat în fel și chip. Completarea fondului documentar devine, în circumstanțele date, obligatorie fie și din motive de etică științifică. Sursa cea mai la îndemână, care nu presupune nici eforturile financiare impuse de deplasări, copieri etc., este memorialistica. O investigație în arhivele sârbești, devine și ea inevitabilă. Până atunci măcar exploatarea surselor memorialistice românești din Banat, este obligatorie. Un corpus memorialistic pentru primul război mondial și Unire cuprinzând scrieri bănățene, a fost realizat prin efortul cercetătorilor Nicolae Bocșan și Valeriu Leu, cuprinzând sute de texte datorate unui număr mare de memorialiști, la care se adaugă arhiva memorialistică adunată de Nicolae Ilieșiu în anii 1934–1947³ alcătuită la rândul ei din câteva sute de piese⁴. În total este vorba de peste 2000 de pagini în format computerizat. În aceste circumstanțe se poate porni o cercetare cu speranțe de reușită.

La 3 noiembrie 1918 Alianții au semnat armistițiul cu Austro-Ungaria. Trupele aliate puteau să se deplaseze pe teritoriul austro-ungar și să ocupe

orice poziții. Când în Ungaria se producea răsturnarea vechiului regim, noul guvern condus de contele Mihály Károlyi, solicită un alt armistițiu în numele unei Ungarii independente⁵. Tratatul, de la care România a lipsit, se finalizează la 13 noiembrie prin semnarea, la Belgrad, a convenției de armistițiu. Armata sârbă primește mandatul temporar de a intra în Banat cu misiunea de a menține ordinea și a supraveghea aplicarea prevederilor de către Ungaria. În zilele următoare unități sârbe ocupă cele mai importante localități fără să întâlnească vreo împotrivire și vor rămâne până la începutul lui august 1919. Acesta este evenimentul și durata la care ne referim utilizând memorialistica românească.

Desigur, mandatul de ocupare a întregului Banat sârbii l-au primit de la aliați. Totuși Banatul era un teritoriu de dispută între români și sârbi și acest mandat crea o situație de inegalitate. Pretențiile sârbilor la 1848 de a constitui o entitate proprie în imperiu, un voievodat cu capitala la Timișoara care să cuprindă întregul Banat, inclusiv circumscripția militarizată din sud-est, s-a izbit de opoziția românească. Sârbii erau de fapt al treilea grup etnic după români și germani. Această poziționare explică atitudinea lui Murgu care la Lugoj, pe Câmpia Libertății, proclamă un căpitănat românesc în Banat, separația bisericească și refuzul colaborării cu sârbii⁶. Rezultatul acestei scindări se cunoaște. După înfrângerea revoluției și chipurile pentru a răsplăti fidelitatea sârbilor, împăratul proclamă în cadrul larg al reorganizării imperiului, un hibrid numit Voivodina Sârbească și Banatul Timișan, ceea ce iarăși a nemulțumit românii⁷. Temele legate de litigiu româno-sârb – în primul rând separația bisericească și consecințele ei – au dominat în discursul politic în presă, decenii întregi din a doua jumătate a secolului al XIX-lea lăsând urme în mentalități. Nu atât de adânci pe cât s-ar putea crede, dar ele au existat cu siguranță. Acum disputa se reactiva atât în teritoriul bănățean, cât și la Conferința de Pace de la Paris, dar pe fundalul unei prezențe militare sârbe⁸. Plecarea lui Brătianu, propaganda susținută în presa proprie și în cea străină, discursul politic inclusiv cel

² Ioan Munteanu (coord.), *Făurirea statului național unitar român. Contribuții documentare bănățene (1914–1919)*, București, (1983), 43–223.

³ Valorificată pentru județul Timiș-Torontal de V. Rămneanțu, „Ocupația militară sârbească în județul Timiș-Torontal (1918–1919)”. *Banatica* 13/II, (1995), Reșița, 383–397.

⁴ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Memorialistica bănățeană a Marelui Război și a Marii Uniri*, manuscris. Mulțumim autorilor pentru că ne-au permis consultarea acestei masive lucrări; Valeriu Leu, *Memorialistica românească din Banat referitoare la primul război mondial și la Unirea din 1918*, în Smaranda Vultur (coord.), *Banatul din memorie*, Timișoara, (2008), 279–318.

⁵ Vezi în această privință O. Jászi, *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*, London, (1924); Károlyi, M., *Memoirs: Faith Without Illusion*, London, (1956), 130–137; Deák, Fr., *Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New-York, 1942, 8–11.

⁶ I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, București, 1968, 57–113.

⁷ P. Nemoianu, *Sârbii și Banatul*, Craiova, 1930, 42–53.

⁸ S. S. Spector, *România la Conferința de pace de la Paris*, Iași, 1995, 149–152.

postbelic, a menținut ideea că de fapt la Paris s-a făcut o mare nedreptate României⁹. Toate acestea s-au reflectat în memorialistică. Ea cuprinde atât expresia nemulțumirilor din acele momente, cât și a celor din vremea în care s-au scris textele ceea ce trebuie avut în vedere de cercetătorul interesat. Această frontieră atât de contestată în discursul politic interbelic a fost totuși cea mai stabilă frontieră a României unificate. Raționalitatea guvernelor românești și iugoslave, în ciuda demagogiilor electorale și a feluritelor regimuri politice care s-au perindat în cele două țări, a creat această stabilitate, rar de aflat pe alte coordonate geografice.

Memorialistica identificată până acum, în cea mai mare parte inedită, conservă diferențele de cultură ale autorilor, conjuncturile în care s-a redactat și multe alte deosebiri care creează o condiție foarte complexă acestei categorii de surse. Totuși distingem în cadrul ei două categorii majore.

Una este cea care a generat scrisul individual, acele texte care au fost generate din dorința de a face cunoscută experiența individuală, confruntarea individuală cu istoria. Sunt câteva zeci astfel de texte dintre care unele foarte întinse, sute de pagini, dar și altele de numai 2–3 file.

Altă categorie este aceia care a fost generată la insistență, a fost nevoie de un inițiator care să ceară redactarea. Sunt deci texte create la cerere, au un caracter semioficial fiindcă s-au mișcat pe canale oficiale, prin lanțul instituțional al statului sau al bisericii. Acestea sunt scurte în schimb sunt foarte numeroase, câteva sute în total. Acestea din urmă se includ în așa numitul fond Ilieșiu aflat la Muzeul Banatului din Timișoara și la Arhivele Naționale din același oraș. Acesta s-a datorat inițiativei profesorului de liceu N. Ilieșiu care în 1934 a avut ideea de a solicita tuturor martorilor la evenimentele din 1918 și 1919 să depună texte scrise necesare unei mari istorii pe care urma s-o scrie, una care să spună adevărul despre cele întâmplate în Banat. Așadar ambiția acestui cercetător era să străbată până în adâncul socialului bănățean și peste tot în geografia localităților bănățene, pe de altă parte să se conecteze direct la deținătorii de informație, să-i determine să o expună, să creeze împreună arhiva necesară unei reconstituiri credibile: „*Mă adresez deci tuturor intelectualilor din Banat: preoți, învățători, notari, țărani, cărturari să binevoiască a-mi trimite un cuprinzător istoric al comunei, în anul 1918. Care a fost spiritul populației în anul 1918?*”¹⁰.

⁹ P. Nemoianu, *op. cit.*, 69–87.

¹⁰ Chestionarul din 1935 al lui Nicolae Ilieșiu reproduce pe prima din cele 4 pagini textul apelului său din anul trecut, 1934.

Era, trebuie să recunoaștem o ambiție istoriografică foarte modernă de vreme ce era interesat de „*toi*” și de „*pretutindeni*”. Se apropia, prin categoria de izvoare de ceea ce acum se numește „*noua istorie*”. Totuși răspunsurile nu au fost mulțumitoare. În consecință întocmește un chestionar pe care îl difuzează prin primării, școli și parohii și care cuprinde și o întrebare referitoare la episodul sârbesc, și anume întrebarea nr. 10: „*Ocupațiunea sârbească de când și până când a ținut? Cum s-au purtat Sârbii în comună? (Bătăi rechiziții, brutalități, internări, deportări etc.)*”¹¹. Este ușor de observat că de fapt întrebarea are atașată o „*indicație*” care poate duce lucrurile într-o anumită direcție. Evident, orice intrare de trupe într-un teritoriu, întotdeauna și peste tot a produs nemulțumiri și cazul bănățean nu a făcut excepție dar nici nu putem face abstracție de sugestiile cuprinse mai sus.

Aceste documente permit o refacere exactă a geografiei militare – înaintare, extensie și retragere – o fixare nu numai în spațiu dar și în timp a mișcărilor de trupe, cele ce s-au petrecut în fiecare localitate. Inițial trupele au fost primite cu bucurie, sârbii erau doar aliați! Totuși în acel moment Banatul era deja liniștit, răzcoalele se potoliseră, organele de putere românească se înființaseră și funcționau, forța polițienească și de apărare fusese și ea investită, așa încât erau firești întrebările asupra rostului unei prezențe militare. Suspiciunile s-au născut imediat când s-a observat comportamentul duplicitar al sârbilor. Brutalitățile s-au petrecut aproape peste tot. Sunt doar excepții cazurile în care ele nu au fost semnalate. Pe deasupra armata sârbă colabora cu forțele antiunioniste, vechea administrație maghiară mai ales. Aceste duplicități erau reale, dar nu peste tot, pentru că armata sârbă – potrivit prevederilor armistițiului – trebuia să permită funcționarea administrației maghiare, numai că ea fusese alungată deja de români și era privită ca reprezentând stăpânirea de până atunci. Reapariția – nu peste tot – a jandarmilor maghiari urâți de populație, a produs neliniște și mare nemulțumire. Foarte curând ofițerii români întorși de pe front au înțeles cum stau lucrurile și au început să se refugieze în Transilvania, unde se constituiau unități românești. Cei mai mulți considerau că va urma un conflict militar cu Serbia și era nevoie de ei. Este ultimul val al voluntarilor care nu se mai petrece în Italia, în Rusia, Franța sau Siberia, ci chiar în spațiul românesc și a fost determinat de ocupația sârbă. Memoriile locotenenților Ioan Babeu din Oravița¹²

¹¹ *Ibidem*.

¹² Ioan Babeu, *Din peripețiile subsemnatului și a colegilor. Vasiova*, 6–7 (1933), 12–14.

și Grigore Mihăițiu din Bozovici¹³ povestesc în amănunt astfel de lucruri. Cel din urmă, organizase gărzile pe Valea Almăjului când a fost informat că sârbii vor aresta ofițerii români. Gărzile au fost desființate, armele confiscate și subunitățile demobilizate. Totuși sunt semnale că nu peste tot s-a întâmplat acest lucru. Mai ales în partea de est a Banatului, pe linia Făget-Lugoj-Caransebeș-Orșova, linia pe care era de așteptat să se producă contactul cu trupele române, sârbii au trebuit să fie mai îngăduitori și au permis chiar funcționarea unor gărzii românești ca și a Consiliilor.

Armata aceasta părea localnicilor mai degrabă o hoardă orientală care se comporta potrivit unor moravuri medievale. Se instala într-un teritoriu și consuma toate rezervele populației, iar la retragere jefuiau tot ce puteau, haine, alimente și bani. Disciplina era slabă. Ofițerii se comportau ca niște stăpâni deplin într-un teritoriu asemenea unor șefi de bandă sau unor căpetenii orientale. Chiar ofițeri de rang inferior puteau să facă orice, să ordone arestarea oricui, orice confiscare, chiar și incendierea unui sat. Bătăile erau frecvente. Sunt zeci și zeci de localități în care s-au petrecut astfel de bătri administrate de soldații sârbi. Chiar și preoții sau învățătorii erau pedepsiți în acest fel umilitor¹⁴. Soldații puteau să descalțe sau să dezbrace pe oricine fără să dea socoteală¹⁵ sau beți, să tragă cu pistoalele în vânt toată noaptea și comandanții nu se sesizau. De obicei, soldați și ofițeri deopotrivă – spun răspunsurile la

chestionar – umblau beți. Într-un cuvânt, localnicii îi socoteau veniți dintr-un spațiu retardat, extraeuropean, balcanic. Soldații aceștia veniți din ținuturile de la sud de Dunăre săvârșeau lucruri de neimaginat chiar și la capătul unui război mondial.

„Ocupația sârbă a ținut din 1 noiembrie până în primăvara anului 1919 când a ocupat Banatul armata franceză, apoi în vară, la 22 VII 1919, armata română. Sârbii s-au purtat cu noi ca toți balcanicii, în forme destul de primitive. D(e) e(xemplu) bătăi, rechiziții de alimente, brutalități, îndemna populația să facă defrișări în păduri și să ocupe pământul de la stat, să aibă ce lucra și ce mânca căci armata sârbă nu avea ce rechiziționa căci erau oameni săraci în alimente. Făceau vânători în păduri cu braconierii din comună. Inspirau mereu neîncredere în populație zicând că Banatul întreg va fi al sârbilor și nu va veni România niciodată în Banat”¹⁶.

Ruptura definitivă s-a produs însă în preajma Adunării de la Alba-Iulia, căci sârbii au căutat să-i împiedice pe români să plece. Patrulă străbăteau localitățile, detașamente speciale arestau în gări pe oricine părea suspect, drapelele românești au fost interzise. Mulți din cei care au plecat totuși au fost reprimați la întoarcere, unii trimiși în închisori din Belgrad și chiar în părțile Albaniei¹⁷.

La Răcăjdia, în câteva rânduri, sunt rezumate toate aceste abuzuri: „Sârbii au desființat garda imediat după sosirea lor în comună. Iosif Imbri și Ioan Bumbu au fost bătuți până la nesimțire pentru că s-au exprimat bucuria că Răcăjdia va fi anexată României. Învățătorul Emilian Novacovici e târât prin diferite închisori de la Vârșeț și Biserica Albă. Mulți cetățeni sunt bătuți ziua în fața primăriei cu câte 25 (de) bețe pentru acuze plăsmuite”¹⁸.

La Vermeș trupele sârbe au avut un comportament de-a dreptul barbar. Un ofițer, Georgevici, în fruntea unui detașament de represalii trimis să pedepsească sătenii pentru că distruseseră parțial averea comerciantului local, arestează și torturează sălbatic o mulțime de locuitori, violează o tânără. Cutuma se aplică însă imediat: trei tineri îl surprind noaptea și-l execută pe loc. Îndată un detașament de vreo 200 de soldați înconjură satul, 230

¹³ Grigore Mihăițiu, *Nepotul țăranului bănățean pe cărările vieții*, manuscris în colecția Mitropoliei Banatului din Timișoara, 41–43.

¹⁴ Un exemplu la Jena menționat în Răspuns la Chestionarul lui N. Ilieșiu în Fondul „N. Ilieșiu”, Arhiva Muzeului Banatului din Timișoara, Dosar Jena: „În ziua aceia de 27 noiembrie căpitanul sârbilor a văzut steagul național pe turnul bisericii și o întrebă că cine l-o pus; un trădător o spus că popa, la ce învățătorul R. Iovanovicu a răspuns românește că acum vine România și e (i)ertat a pune steagul național. Căpitanul l-a palmuit de 2 ori și dacă nu intervenea d-l notar Al. Mureșan cine știe unde-l duceau”.

¹⁵ Arhiva Muzeului Banatului, *Fond Nicolae Ilieșiu* Caiet Caraș I, p. 139: „Sârbii n-au stat în comună (Duleu – C.A.) decât (că au lăsat) o gardă la Casa Comunală. Garda, când oamenii mergeau la târg, le lua din trăsuri ce era mai de valoare. Dacă cineva protesta era și bătut. Preotul Petru Damșa ducându-se la târg la Bocșa, un soldat sârb îi trage pătura din trăsură, altul îi ia bunda, al treilea jilțul apoi tabachera din mână. Preotul protestând contra acestor furturi e înjurat și lovit. Reclamând acestea la maiorul sârb Ristici din Bocșa, i se promite luarea de măsuri. Când însă preotul Damșa iese din biroul maiorului e lovit de către santinelă și de alți soldați. Maiorul Ristici auzise cele ce se petreceau la ușa biroului său dar nu ia nicio măsură. Totul fusese bine înscenat. La plecare preotul e făcut atent de către santinelă că va păți-o și mai rău dacă mai îndrăznește să mai reclame cândva vreun soldat sârb”.

¹⁶ Arhiva Muzeului Banatului, *Fond Nicolae Ilieșiu*, Răspuns la Chestionarul din 1935, din Timișoara, Dosar Feneș.

¹⁷ O listă a celor arestați în ianuarie 1919 aflați în detenție la Timișoara în cazarma regimentului 18, în Caiet Caraș III, f. 501–502, *Fondul N. Ilieșiu*, Arhiva Muzeului Banatului, Timișoara. Erau zeci de oameni între aceștia preoții din Călnic, Mănăștiur, Grebenaș, Moravița, Nicolințul Mare, învățătorii din Călnic, Firiteaz, Jidovini, Grebenaș, Saravale.

¹⁸ *Ibidem*, Caiet Caraș III, f. 312. Vezi și E. Novacovici, *Suferințe*, Oravița, 1926, 57–59.

de oameni – toți bărbați – sunt legați cu lanțuri și târați pe jos la Timișoara, iar în sat zeci de case sunt incendiate:

„Tot în această zi, la ora patru intră în comună: 200 soldați pedestrași sârbi. înconjură comuna ca nimeni să nu poată ieși din sat, adună pe toți bărbații și-i duc la primărie. Bătăi peste bătăi. Pavel Drăgoescu Ișcoane e bătut de către însuși locotenentul Misiei, cu bățul, în văzul tuturor. După ce locotenentul și ceilalți gradați își satisfac pofta diabolică de a se delecta în urletele poporului bătut până la sânge, toți bărbații sunt închiși în două pivnițe clae peste grămadă. În pivnițe sunt închiși și preotul și învățătorul Seplecan. Noaptea petrecută în podrumul groazei va rămâne de pomină în istoria comunei. Fiecare se întreba de ce oare e închis, ce va aduce ziua de mâine, ce torturi i se mai pregătesc nenorocitei comune? După miezul nopții s-a început „rechiziționarea” îmbrăcămintelor. Soldații sârbi se năpustesc asupra deținuturilor, le trag încălțările bune din picioare lăsându-le în loc pe ale lor (...) Pentru a afla cine ucisese pe ofițerul Georgevici sârbii prind pe tatăl unui tânăr presupus ucigaș, îl legă de coada unui cal și-l târăsc până în satul vecin unde credea că ar fi ascuns copilul ucigaș. Peste 4 zile sunt escortați la Timișoara 230 persoane, toți bărbații pe cari îi prinseseră în comună. În Timișoara sunt închiși în cazarma Ferdinand, cazarmă fără nici un mobilier, fără paturi, fără lumină. De foc nici vorbă deși era luna lui Decembrie. La câteva zile unii sunt trimiși acasă, alții ținuti mai departe sub un regim tot mai aspru. Acasă la Vermeș persecuțiile se țin lanț. Sârbii aprind casele presupușilor ucigași, le iau vitele, alimentele, nutrețul animalelor...”¹⁹.

Brutalitățile au declanșat reacțiile românești. La Naidăș s-a organizat un detașament de tineri întorși de pe front care înarmați au început să atace detașamentele sârbești după regulile războiului de guerillă²⁰. Chiar unități mai puternice sunt oprite din acțiunile de represalii. Dacă este nevoie mai multe sate se unesc în formațiuni mai mari care dispun uneori până și de mitraliere, înfrângând armata regulată sârbă. În retragerea de pe Valea Cărașului subunitățile sârbe au început, ca de obicei să confişte vite, bani, haine, alimente, dar la Goruia au fost respinse și alungate până aproape de actuala frontieră. Au luptat acolo formațiuni constituite ad-hoc din satele Jitini, Ciudanovița, Goruia și Gârliște. Preotul din Goruia a lăsat un text de câteva pagini²¹. Este tot un răspuns la un

chestionar dar nu știm cu siguranță că este cel conceput de N. Ilieșiu sau altul.

Acest tip de document memorialistic permite forarea în adâncime și inventarierea unor situații, a unor întâmplări despre care alte documente nu spun nimic. Nu s-ar fi știut de reacțiile românești care ajung până la lupta armată, nu s-ar fi știut nimic despre represaliile de după Adunarea de la Alba-Iulia, faptul că în opinia militarilor sârbi prezența lor nu era una temporară, că se împotriveau unirii Banatului cu România, că au început falsificarea datelor de stare civilă în favoarea sârbilor în satele de vest mai ales, nu s-ar fi cunoscut nici măcar numele unor ofițeri care au comandat represalii etc. Nici măcar o listă fie și incompletă a celor arestați și întemnițați în Serbia nu am fi avut.

De remarcat că în multe documente apare un personaj din ce în ce mai interesant – complet neglijat de istoriografia noastră, dar care acum prinde un contur tot mai sigur – românul timocean. El este soldat în armata sârbă și se află acum în situația de a participa la ocupația unui teritoriu românesc. De obicei el nu este ofițer, ci ostaș sau cel mult subofițer chiar și dacă avea studii – cum ar fi învățătorii – se află într-o condiție subalternă. Ascunde faptul că este român temându-se de proprii comandanți, dar în situații extreme pactizând totuși cu localnicii. Își dă seama că aparține aceluiași popor.

La Gârliște, de pildă, un timocean, destăinuie preotului că urma să fie arestat pentru că la slujbe nu l-a pomenit pe Petar al Serbiei, ci pe Ferdinand al României²².

Timocenii anunță intențiile sârbilor – arestările plănuite, avertizează câte un suspect să fugă, se poartă mai bine cu prizonierii etc. Câteodată nu știu ce atitudine să ia. Un plutonier primise ordin să-l aresteze pe Octavian Furlugeanu, ofițer român sosit în Banat cu o misiune specială:

— Cum de vorbești așa de bine românește?

— Sunt de pe Valea Timocului.

— Camarazii dumitale vorbesc și ei românește?

— Nu! Ei sunt sârbi.

În trăsură plutonierul a găsit câteva cuvinte ca să se scuze.

— Ce să fac, domnule ofițer, sunt ostaș... Dumneavoastră înțelege-ți? (...)

După ce a terminat convorbirea, plutonierul își șterge fruntea transpirată și n-a putut să nu tragă o înjurătură românească care se obișnuiește de la Nistru până la Tisa și chiar în Timoc și de data aceasta Zeno s-a convins deplin că și cei din Timoc sunt români

¹⁹ Ibidem, Caraș III, f. 427–428.

²⁰ Ibidem, Caraș II, f. 255.

²¹ Ștefan Lazăr, *Răspuns*, manuscris aflat în colecție particulară în Goruia.

²² Arhiva Muzeului Banatului, *Fond N. Ilieșiu*, Caraș II, f. 159.

neaoși. În drum spre restaurant, subofițerul i-a spus lui Zeno:

*El a dat ordin (comandantul său, maiorul Misici – C.A.) să vă ridic și acum mă face tâmpit. Feriți-vă de el căci e nesincer, bețiv și nebun. Mai mult nu vă pot spune, doar atât că nu sunt militar de carieră ci învățător*²³.

La marele Stat Major al armatei române, în România în general, era o adevărată sărăcie de informații în ceea ce privește situația din Banat. Este limpede acest lucru chiar și din referirile pe care le fac la această provincie oameni aflați în preajma guvernului și a Curții regale, cum era de pildă Nicolae Iorga. Jurnalul său din această epocă este edificator.

La 10 noiembrie 1918, notează: „*Sârbii sunt la Arad; unii spun și la Cluj*”²⁴.

La 24 noiembrie: „*La Alba-Iulia mii și mii de oameni. Numai deputații din Banat au fost opriți de sârbi și arestați*”²⁵.

La 7–8 ianuarie 1919: „*Se vorbește că sârbii ar fi evacuat Lugojul și Caransebeșul*”²⁶.

La 20 februarie 1919: „*Sârbii au plecat dintr-o parte a Banatului. În alta însă rămân. Li s-ar fi dat o parte din Torontal iar alta ungarilor*”²⁷.

Singurele informații corecte erau cele venite direct, de la cei care au fost în Banat, eventual specialiști, militari sau politicieni. În decembrie află câte ceva de la un ofițer. Imaginea este aproape identică cu cea reconstituită după răspunsurile primite peste două decenii de N. Ilieșiu: „... *sârbii se poartă ca niște primitivi. Au dus sute de oameni în Albania la șosele, au decimat populația unui sat care a omorât un ofițer pentru rechiziții nesfârșite. Unii ofițeri spun „tu” la toți, la învățători, preoți, avocați, și-i tratează de sârbi românizați, scriind Lupovici pe Lupu, etc. Ofițerii francezi nici nu-i salută la Timișoara. S-a făcut o intervenție la prințul Alexandru. S-a promis evacuarea dar fără rezultat. Dimpotrivă, după plecarea lui Berthelot, trupele sârbești se întăresc până la Lugoj, la Caransebeș, amenințând pe episcopii Miron Cristea și Frențiu, până la Orșova*”²⁸.

Ochiul experimentat al lui Ștefan Cicio Pop, apărător al sârbilor întemnițați în fața autorităților imperiale din Arad în timpul războiului, vede o relație inexplicabil de amicală a acestora cu ungurii. Lasă să se înțeleagă că motivul este unul antiromânesc. Această acuză este foarte frecventă în textele

românești din colecția Ilieșiu, mult prea frecventă ca să nu se întemeieze măcar în parte pe adevăr: „*Deunăzi au benchetuit la șampanie cu ungurii și au început să cânte imnul maghiar iar, când românii de față nu s-au sculat, au fost cei dintâi care i-au atacat. Pop a trimis comandai sârbești, el care întâmpinase trupele regelui Petru, o scrisoare în care li spunea că în această șampanie ungurească era sânge de al fraților lor*”²⁹.

Memorialistica provenită de la personalități, de la cei care s-au implicat direct în evenimente, care făceau parte din structuri ale statului român, militare de pildă, dar și din mișcarea politică a timpului, liderii, cei trimiși în Banat cu misiuni speciale, au conservat episoade care s-au petrecut la nivel superior. Tipul lor de observație și de consemnare este legat de reprezentarea statului sau armatei în tratativele cu diferiți comandanți sârbi sau francezi. În această privință cele mai importante, informația cea mai densă și utilă, aparțin maiorului Dumitru Oancea, ofițer de legătură între Comandamentul Român și cel Francez din Banat în perioada martie-aprilie 1919³⁰. Toate textele însă menționează comportamentul ostil al ofițerilor sârbi față de cei români. Este evident că mersul tratativelor de la Paris influențau, aveau ecou în Banat. Erau momente în care tensiunea era atât de mare, încât un conflict deschis nu părea nimănui imposibil. Generalul francez Pruneau îl întreabă direct pe Oancea, ce va face armata română dacă sârbii nu vor mai abandona Banatul. Răspunsul a fost unul diplomatic. De fapt n-a fost un răspuns³¹. Comandamentul român era foarte îngrijorat. Situația era foarte complicată și nu putea fi cunoscută decât la fața locului. Din acest motiv au fost trimiși câteva grupuri de ofițeri sau civili proveniți mai ales din trupele de voluntari sau refugiați bănățeni. Între ei Octavian Furlugeanu, Avram Imbroane, Gheorghe Birescu, Pavel Jumanca, Nicolae Țucu etc. Lista lor poate fi reconstituită pe temeiul izvoarelor memorialistice. Ei urmau să culeagă informații dar trebuiau să coopereze cu liderii locali, să furnizeze, la rândul lor, informații pentru aceștia. Mai ales acțiunile care, din motive diferite, deveneau de fapt antiunioniste, erau vizate de Comandamentul român. Iată care era misiunea primilor doi:

„*La Marele Cartier General, în timpul cât un colonel de la Informații îi dădu lui Zeno instrucțiunile*

²³ Serviciul județean Cluj al Arhivelor Naționale, *Fond „O. Furlugeanu”*, O. Furlugeanu, *Amintiri*, mss, 48.

²⁴ N. Iorga, *Memorii*, II, București, f.a., 116.

²⁵ *Ibidem*, 126.

²⁶ *Ibidem*, 159.

²⁷ *Ibidem*, 169.

²⁸ *Ibidem*, 140.

²⁹ *Ibidem*, 151.

³⁰ Dr. Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei la România mare. Date istorice adunate de...*, Timișoara, (1934).

³¹ *Ibidem*, 22.

necesare, a intrat părintele Avram Imbroane, o veche cunoștință a căpitanului Dacian. Colonelul, vădit mulțumit de această prietenie, i-a dus la o hartă a Banatului pe care stegulețele marcau zona ocupată de trupele franceze iar altele pe cea ocupată de armata sârbă. În aceste zone trebuiau să intre cei doi bănățeni și să controleze veridicitatea știrilor despre neajunsurile românilor din partea generalului Franchet d'Esperey și a oamenilor săi influențați de vechea administrație (care încă funcționa) și de către conducătorii maghiari cu care comandamentul lor avea legături strânse. Față de ei, fiind bănățeni, oamenii de încredere își vor deschide sufletul stabilind exactitatea lucrurilor pentru a fi aduse la cunoștința marelui prieten al românilor, generalul Berthelot. În a doua etapă misiunea lor era să pătrundă în teritoriul ocupat de „aliații” sârbi unde populația timorată din cauza terorii și a propagandei și-a pierdut speranța că Banatul să mai facă parte din trupul României Mari. De aceste neînțelegeri între foștii aliați căutau să profite aceia care au mers cu îndrăzneală atât de departe că au lansat lozincă: „Dacă nu putem trăi așa cum am fi dorit, în raiul de sub coroana Sfântului Ștefan, măcar să facem o republică bănățeană mult mai simpatcă pentru acești minoritari decât încadrarea în statul român sau sârb”. Prin contactul ce îl vor lua cu avocați, preoți, învățători și alți fruntași ai poporului român, prin lămuriri date lor că trupele române stau gata să intre în curând în Banat care ne este dat nouă, să-i antreneze, să ridice moralul populației și tot prin ei să culeagă informații. Odată cunoscută misiunea ce aveau de îndeplinit, în fața colonelului au stabilit raza teritoriului unde fiecare va trebui să acționeze, acolo unde aveau rude, prieteni și cunoscuți”³².

Evident, mulți dintre aceștia au fost suspecți, unii chiar arestați de sârbi. Un text semnat sub pseudonimul „Voluntarul” descrie cu multe amănunte misiunea sa la Lugoj și regiunea din jurul acestui oraș³³. Tot așa căpitanul Furlugeanu, maiorul Oancea și alții. Totuși ei au reușit să-și îndeplinească misiunea, unii au rămas chiar atunci în Banat acționând în semnul pregătirii pentru unirea cu România.

Conflictul a fost evitat, sârbii s-au retras, frontiera a fost fixată și respectată de ambele țări. A rămas însă multă vreme extrem de vie imaginea unei armate orientale asemănătoare doar cu cetele otomane alungate din aceste părți, cu exact două sute de ani mai înainte, totuși o imagine destul de nuanțată. Dacă unii împărtășeau convingerea că de

fapt sârbii în tot ceea ce făceau urmăreau anexarea în întregime a provinciei, alții nu vedeau în această armată decât niște grupuri înarmate și indisciplinate și că de fapt adeseori nu era nimic mai mult în acțiunile lor decât rezultatul acestei indisciplin, nimic intenționat. Pavel Jumanca reconstituie această imagine, așa cum i-a apărut lui la întoarcerea în Caransebeșul natal: „A venit însă dinspre apus armata sârbească, o mică unitate militară sub conducerea unui locotenent a ocupat orașul și a luat în mâinile sale toate treburile administrative ale orașului și regiunii întregi. Garda Națională a fost desființată, armele au fost predate – care au fost! – cei mai mulți le-au ascuns pentru orice eventualitate ce putea să se ivească.

Sârbii nu ne vedeau cu ochi buni considerându-se stăpânii Banatului, nu vedeau cu ochi buni nici o mișcare ce avea tendințe naționale. O reprimau îndată și încă cu brutalitate. Numeroși fruntași din unele sate au fost ridicați de la vetrele lor și trimiși între baionete la Belgrad. În Caransebeș nu au fost arestări, conducătorii de aici au căutat să impună liniște și au fost ascultați.

Consiliul Național a rămas în funcțiune. Lucra însă de acord și sub ordinele trupelor de ocupație. Comandantul detașamentului de la Caransebeș era ridicat din soldat de rând la gradul de locotenent. Om fără cultură avea câteodată porniri brutale și sălbătice. Erau însă parate la timp. Consiliul Național avea fonduri bogate, jertfea mult și-i plăteau sârbului multe chefuri și petreceri și-i mai arendau și sume de bani și se înțelegeau în felul acesta, toate autoritățile...

Alături de comandantul locotenent se găsea un sublocotenent care vorbea perfect românește. Dânsul însă nu voia, mai bine zis, nu cuteza s-o spună. De bună seamă a fost român. O spunea aceasta și firea și originea locului de unde era. Soldații sârbi nu făceau nici un rău cu intenție. Umblau însă mereu în stare de beție, trăgeau focuri de arme pe tot locul și ziua și noaptea. Am văzut un soldat sârb care făcând de santinelă în fața căzărni de pe corso, cu o iscusință, demnă de treabă mai bună, cum ține arma la umăr, cu mâna cealaltă, pe la spate, trăgea focuri în sus. Și ne miram de meșteșugul său. Un alt soldat sârb umblând fără rost pe uliți, în colțul străzii noastre cu strada Traian Doda, trăgea focuri repetate în pământ și improșcau gloanțele tot lungul străzii spre piață. Și era ulița plină de copii. Ba vecinul cum se găsea de partea de dincolo a trecut chiar prin ploaia de gloanțe să vină spre casă. Am înmărmurit când l-am văzut și numai o minune dumnezeiască l-a scăpat de moarte. Nici azi nu-mi pot da seama cum a scăpat.

Sârbii au luat tot ce-au găsit prin căzărni și au trimis la Belgrad. Prada a fost bogată, Caransebeșul

³² Octavian Furlugeanu, *Amintiri*, mss., 49.

³³ Voluntar, „Banatul sub ocupația sârbească”. *Almanahul Banatului*, (1930), 90–92.

fusesse un centru militar. Se găseau acolo mii de haine civile rămase de la mobilizați. Umblau soldații sârbi de la casă la casă și le vindeau ieftin de tot ca să-și facă rost de bani pentru băutură.

Detașamentul sârbesc a conlucrat totuși cu românii. Colabora cu Consiliul Național și nu prea lua în seamă vechea administrație ungurească doar numai ca organizare de execuție al poruncilor date. Nu se împiedeau nici de tricolor. Mai fâlfâia încă pe edificiile publice alături de cel sârbesc și se mai purta în pălării sau pe piept de către cetățenii orașului”³⁴.

Suntem în măsură acum, prin aceste texte memorialistice – evident cu mult mai numeroase

și mai extinse decât am putut noi invoca aici – să atragem atenția asupra unui episod istoric care trebuie abordat din planuri multiple – de la istoria militară la cea politico-diplomatică, dar cum se vede bine mai sus și la aceea a mentalităților sau imagologiei, pentru că el face parte nu din măruntele evenimente, ci dintre cele cu relevanță pe termen lung. Momentul, forțele implicate, durata, acțiunile și reacțiunile stârnite de ambele părți, toate justifică un tratament istoriografic cu mult mai atent și cu mult mai extins decât până acum.

³⁴ Serviciul județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, Fondul „Pavel Jumanca”, P Jumanca, *În război*, vol. VII, mss, 60.

MIȘCAREA NAȚIONALĂ ROMÂNEASCĂ PENTRU UNIREA BANATULUI CU ROMÂNIA (FEBRUARIE–AUGUST 1919)

Miodrag Ciurușchin*

Keywords: *the undivided Banat; people's assembly; protest meeting; resolution.*
Cuvinte cheie: *Banatul întreg; adunare populară; miting de protest; rezoluție.*

The National Romanian Mouvement for the Union of the Whole Banat with Romania (February–August 1919) (Abstract)

At the Peace Conference in Paris, the Romanian contingent fought for recognition of the union of Transylvania and undivided Banat with the Romanian Kingdom, with the support of French and Italian public opinion. Still, in February 1919, rumors were spread that the Banat region would be divided between Romania and Serbia. The Romanians revolted. So, in many rural and urban settlements from the Old Kingdom or from the Romanian provinces that were united with Romania in 1918, many protest demonstrations were organized against the intention of the Great Powers to divide Banat. The Cultural League and the Banat League organized meetings in Orăștie, Cernăuți, Chișinău, Balți, Kahul, Văleni-de-Munte, Ploiești, Slatina, București, Bârlad, Iași, Craiova, Turnu-Severin, Târgu-Jiu, Constanța, Piatra-Neamț, Sibiu, Baia Mare, Satu Mare, Beiuș, Gherla, Lugoj și Timișoara and in many other places.

At the people's assemblies several resolutions were adopted in which they asked that the whole, undivided Banat become part of Romania. They were sent to the Romanian Government and to the Romanian contingent attending the Peace Conference in Paris with the purpose of demonstrating that the entire Romanian nation supported the head of the Romanian contingent, I.I.C. Brătianu, who requested that the entire undivided Banat became part of Great Romania, on 1st February 1919. The large number of protest movements, in which tens of thousands of citizens from all the Romanian counties participated, was impressive. They all fought for an undivided Banat and for union with the Romanian Kingdom.

Yet, on 1st August 1919 „the ”Big Four” decided that the Banat region would be divided between Romania, Yugoslavia and Hungary. The Great People's Assembly in Timișoara in August 10th 1919 and the People's Assembly of Banat Swabians, on the same day marched to the highest point in the fight for the whole Banat, but the decision of the Great Powers remained unchanged, to the disappointment and grief of the entire Romanian nation. The greater national interests of Romania and Yugoslavia prevailed. They imposed the reconciliation and resumed their traditional relations of friendship and neighborliness in the year 1921 when the two countries became allies against their common enemies.

De la începutul lunii martie 1919, în presa românească și străină apar știri legate de intenția Consiliului Suprem al Conferinței de Pace de la Paris de a împărți Banatul între România și Serbia. Liga culturală și Liga bănățeană au organizat, în colaborare cu alte organizații politice și apolitice, mitinguri de protest în toate județele României împotriva divizării Banatului, care avea o populație majoritar românească, acesta fiind unul din motivele pentru care a intrat România în primul război mondial și la 1 Decembrie 1918 la Alba-Iulia românii bănățeni, prin delegații lor, au votat pentru unirea Banatului și a Transilvaniei cu România. În sprijinul acestei dorințe legitime a poporului român, susținută de argumente istorice,

în întreaga țară s-au desfășurat mitinguri, adunări populare în sprijinul unirii Banatului întreg cu România. Aceste manifestații au avut loc începând cu luna martie 1919 și au continuat până în august.

Adunarea populară de la Orăștie s-a desfășurat la 17 februarie/2 martie 1919, după slujba de înmormântare a trei sute de ostași români care căzuseră în lupta cu bolșevicii maghiari. La ea au luat parte locuitori din Orăștie și din satele învecinate: Cupșa, Sibișel, Pricaz, Castău, Bințiș. Oratorii au arătat cruzimile la care sunt expuși, dincolo de linia de demarcație, civilii români, de către gărzile roșii maghiare și armata sârbă. Participanții au adoptat o rezoluție care sublinia: „Românii din jurul Orăștiei, întruniți în adunarea populară, în ziua de 17 februarie/2 martie 1919, în

* e-mail: ciurușchinmiodrag@yahoo.com.

Piața Orăștiei, trimit omagiile lor pline de respect puternicilor lor aliați și-i roagă să binevoiască a da drum liber armatei române, oprită pe o linie vitregă de demarcație, ca să poată duce hotarul României Mari până acolo unde încetează a mai bate suflet românesc”¹.

Subinspectorul general Spireanu, de la Brigada de Siguranță Cernăuți, consemna la 25 februarie/5 martie 1919, că la Cernăuți s-a desfășurat un mare miting de protest al studenților din Bucovina. Cu această ocazie s-a votat o moțiune aclamată de toți românii bucovineni prin care se cerea unirea întregului Banat cu România Mare². ”Duminică 25 mai 1919, în localul Universității din Chișinău s-a ținut o grandioasă întrunire la care au participat cetățeni din toate straturile sociale – relate gazeta *Universul*. S-a protestat prin cuvântări înflăcărâte contra nedreptății ce ni se face în *chestia Banatului*. Din partea bănățenilor a vorbit profesorul Căprița care a demonstrat că nici un român nu poate rămâne liniștit atâta timp cât frații bănățeni vor continua să fie ținuți sub jug străin. La sfârșit s-au trimis telegrame M.S. Regelui și primului-ministru Ion I. C. Brătianu la Paris”³. Legat de această întrunire și gazeta *Dacia* își informa cititorii că: „Studenții din Cernăuți au organizat duminică 25 mai 1919 o mare adunare pentru Banat. Pe lângă studențime a participat și o mare mulțime de cetățeni din oraș și dimprejur. S-au rostit cuvântări entuziaste și energice proteste contra pretențiilor sârbilor asupra Banatului românesc. S-a citit apoi o moțiune arătând că dorința neșovăitoare a poporului român din Bucovina e ca Banatul să fie unit cu România Mare. S-a citit și a fost primită cu aceeași însuflețire o telegramă, adresată Majestății Sale Regelui, cerând Suveranului să intervină pe orice cale ca această parte de țară să nu fie ruptă în două. S-a format apoi un mare cortegiu care a demonstrat cântând imnuri patriotice pe străzile orașului”⁴.

Formatorii de opinie au desfășurat o campanie de presă cu scopul de a mobiliza opinia publică românească să sprijine delegația română de la Paris ca să obțină recunoașterea Marii Uniri și drepturile naționale românești în Banat, Maramureș, Bucovina și Dobrogea. George Mantu a publicat în ziarul *Dacia* din București, la 27 mai 1919, articolul *Importanța Banatului în dezvoltarea economică viitoare a României*, în care apăra principiul unității economice a Banatului și importanța sa economică

pentru statul între frontierele căruia se va afla. Autorul aprecia că „îndârjirea sârbilor de a căpăta cât mai mult din Banat se explica nu atât prin nevoia de a-i îngloba pe cei 260 000 de conaționali în noul stat iugoslav, cât prin valoarea economică excepțională a acestei provincii”⁵. În sprijinul acestei idei, autorul aducea exemple grăitoare: în 1910 comitatul Torontal produsese mai mult grâu și porumb decât cele 15 județe ale Ardealului împreună. Banatul dispunea și de un șeptel foarte bogat. Producția agricolă a Câmpiei Banatului aproviziona populația din zona montană și din regiunile limitrofe; în schimb minele și carierele din Munții Banatului aprovizionau cu materie primă industrială și energetică, întreprinderile industriale din orașele bănățene. În final, autorul atrăgea atenția că împărțirea Banatului ar pune „o barieră arbitrară și nenaturală într-o regiune care formează un tot economic și ar pune în primejdie toată industria și întreg comerțul din regiune. Împărțirea Banatului ar dezorganiza și căile de comunicații pentru că ar tăia linii de căi ferate și șosele care leagă orașele din Banat cu zonele limitrofe, ceea ce ar periclita industria și comerțul. Împărțirea Banatului însemna pentru România pierderea a două artere principale ieftine și lesnicioase de comunicație, Mureșul și Tisa”⁶. Ca urmare a împărțirii Banatului între România și Serbia, sublinia autorul menționat, se răpea teritoriului românesc de peste Carpați, adică Transilvaniei, Crișanei și Banatului „calea cea mai firească și cea mai lesnicioasă de scurgere a produselor sale pe Dunăre și mare, cum a avut-o până acum, rămânându-i numai transportul costisitor și greu pe căile ferate, peste culmile abrupte ale Carpaților”⁷.

Aceste avertismente/explicații din presă au influențat atitudinea opiniei publice din toată țara, în sensul că a mobilizat-o să sprijine acțiunea guvernului și a delegației române de la Paris pentru obținerea recunoașterii internaționale a dreptului României asupra Banatului întreg.

Cu ocazia vizitei regelui Ferdinand la Bekescsaba la 27 mai 1919, o delegație bănățeană l-a întâmpinat alături de alte mii de cetățeni, români, slovaci, maghiari, șvabi, recunoscători că armata română i-a salvat de bolșevici. Prefectul județului Caraș-Severin, avocatul dr. George Dobrin, la sosirea regelui, a rostit la început doar cuvintele: „Banatul plânge, Majestate!”. El a ținut apoi o scurtă cuvântare în care a atras atenția asupra chestiunii Banatului, „căci dacă și cel mai mic colțisor al Banatului va fi rupt, închegarea neamului nu

¹ *Patria*, I, nr. 15, din 5 martie 1919.

² Arhivele Naționale ale României, București, *fond Direcția Generală a Poliției*, dos. 8, 1919, f. 108.

³ *Universul*, XXVII, nr. 186, din 31 mai 1919.

⁴ *Dacia*, I, nr. 147, din 27 mai 1919.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

se va putea privi desăvârșită și justele aspirațiuni de interese supreme geografice, etnice, culturale, financiare și economice reclamă imperios contopirea întreg Banatului cu România”⁸. În răspunsul său, regele i-a asigurat pe cei prezenți că va face tot ce-i stă în putință pentru ca Banatul întreg să revină României⁹.

La începutul lunii iunie 1919, mitinguri de protest împotriva divizării Banatului între România și Serbia s-au desfășurat în Basarabia, la Bălți și Cahul. Reprezentanții a 32 de sate din plasa Costești situată în apropiere de Chișinău au protestat împotriva sfășierii Banatului¹⁰. Partidul Țărănesc din Basarabia a organizat în toate județele basarabene adunări de protest împotriva intenției Conferinței de Pace de la Paris de a împărți Banatul între România și Serbia. Comitetul său central a expediat la 28 mai 1919 o scrisoare către Ion I. C. Brătianu șeful delegației române la Conferința de Pace prin care-i cerea să susțină interesele țării și să solicite Marilor Puteri „să ne scutească de un război cu poporul sârb, cu care vrem să trăim în pace totdeauna. Românii de pretutindeni nu-și închipuie România Mare cu o parte știrbită din Banat”¹¹.

O întrunire de protest s-a desfășurat, la 29 mai 1919, la Văleni-de-Munte. La ea au participat 150 de persoane. Cu acest prilej, au vorbit despre importanța Banatului pentru România avocatul Morcovescu, profesorii Buzeanu și Petrescu. La sfârșitul ei a fost citită o telegramă către guvernul român, semnată de către 143 de persoane, prin care se cerea să se transmită delegației române la Conferința de Pace, adeziunea populației orașului la cauza națională românească¹².

Un mare miting de protest împotriva divizării Banatului s-a desfășurat la 29 mai 1919 la Slatina, prezidat de bătrânul avocat C. Drăgoescu. Au luat cuvântul profesori, avocați și deputați. Cu acest prilej D. Poporan a lecturat două documente maghiare din secolul al XV-lea, din care rezulta că Banatul era considerat și atunci ținut românesc. I. Florescu a citit o moțiune în care se transmitea Conferinței de Pace dorința ca Banatul să revină, în întregime României¹³. După manifestație, locuitorii, în număr foarte mare, au parcurs orașul Slatina manifestând pentru Banat „cu demnitate, în liniște completă și entuziasm foarte mare” își

informa cititorii ziarul *Românimea* din București, la 3 iunie 1919¹⁴.

Studentimea transilvăneană și cea bănățeană, reunită la Cluj în cadrul *Societății social-literare a tineretului universitar*, a adresat la 27 mai 1919 studenților francezi un apel care consemna: „Tinerimea universitară română din Transilvania și Banat, vă transmite salutul de dragoste frățească vouă, colegilor universitari ai națiunii franceze, cu ocazia eliberării fraților noștri. Națiunea franceză și-a dat cel mai fericit concurs pentru dezrobirea sufletului nostru, dar opera nu e încheiată. Banatul ne e înstrăinat. Fără de el sufletul nostru ne e ciuntit, căci Banatul, mai mult decât oricare pământ românesc, a fost al nostru în întregime. Nu lăsați să se facă târguială asupra lui, căci se târguie existența noastră. Apelăm la voi, fraților, să ne dați concursul și sentimentul întreg în opera dezrobirii noastre. Țineți cu noi!”¹⁵.

Duminică, 31 mai 1919, a avut loc la București un mare miting legat de apartenența Banatului. Au luat cuvântul cu acest prilej: profesorul universitar Simion Mândrescu, Sextil Pușcariu din partea Bucovinei, Sever Bocu din partea Banatului, generalul Lambru și profesorul Floru. S-au trimis telegrame Majestății Sale Regelui Ferdinand și Senatului american. La sfârșitul întrunirii, cei prezenți încolonați cu zeci de steaguri și o pancartă în frunte pe care scria „Vrem Banatul!” s-au îndreptat pe Calea Victoriei și pe alte străzi, demonstrând timp de câteva ore pentru Banat. Manifestanții s-au oprit în fața palatului regal unde a vorbit Simion Mândrescu¹⁶.

În localitatea Sănnicolau Român din județul Bihor, situată la vest de Oradea, s-a ținut, la 8 iunie, un impunător miting, convocat de mai multe comune frunțașe bihorene, pentru afirmarea drepturilor românilor asupra tuturor ținuturilor locuite de români și mai ales, pentru alipirea întregului Banat la România Mare. Acest miting a luat aspectul unei adevărate manifestații naționale, pe cât de spontană și sinceră, pe atât de impunătoare. La miting au participat câteva mii de persoane, în frunte cu mai mulți preoți și învățători români. Ei au cerut recunoașterea clauzelor Tratatului din 1916 și unirea întregului spațiu bănățean cu România¹⁷. În vara anului 1919 de hotărârile Conferinței de Pace depindea și soarta românilor din Țara Crișurilor.

La 9/22 iunie s-a desfășurat o impozantă adunare populară la Chișineu-Criș, la care au participat 15

⁸ *Universul*, XXVII, nr. 182, din 27 mai 1919.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Universul*, XXVII, nr. 186, din 31 mai 1919.

¹¹ *Dacia*, I, nr. 153, din 4 iunie 1919.

¹² Arhivele Naționale ale României, București, *fond Direcția Generală a Poliției*, dos. 8, 1919, f. 138.

¹³ *Românimea*, II, nr. 151, din 3 iunie 1919.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Dacia*, I, nr. 148, din 28 mai 1919.

¹⁶ *Patria*, I, nr. 87, din 4 iunie 1919.

¹⁷ *Românimea*, II, nr. 163, din 16 iunie 1919.

000 de persoane din mai multe sate ale județelor Arad și Bihor. Întrunirea a fost moderată de către protopopul dr. Dimitrie Barbu. În cuvântarea sa, el a prezentat argumentele pe care se sprijineau drepturile românilor asupra Crișanei și Banatului. Cu acest prilej, țăranul Uroș Păteanu din Cenad, a subliniat că nu poate fi român de la Nistru până la Tisa care să se împace cu mutilarea, cât de mică, a drepturilor românilor asupra întregului Banat. Participanții au cerut guvernului să le sprijine revendicările și la nevoie, să le permită să lupte cu arma în mână pentru apărarea drepturilor naționale¹⁸.

Un mare număr de locuitori ai orașului Ploiești s-au adunat la 31 mai 1919 la statuia Libertății pentru a protesta împotriva nedreptății pe care Conferința de Pace era pe cale să o săvârșescă în chestiunea revendicărilor României. Școlile au venit cu profesorii lor. Manifestația a coincis cu trecerea în revistă a trupelor Diviziei a 5-a care părăsea orașul. Urale nesfârșite au întovărășit soldații îmbrăcați într-un echipament nou. Au luat cuvântul I. Papazu, prof. Bulfynski, C. Comleanu, avocatul Becescu-Silvan și Scarlat Orăscu, fost senator. „O moțiune a fost trimisă premierului Clemenceau și alta primului ministru Ion I. C. Brătianu la Paris”¹⁹, își informa cititorii ziarul *Dacia* din București la 1 iunie 1919.

Președintele *ad-interim* al Consiliului de Miniștri al României, Mihail Pherekyde a primit numeroase telegrame prin care i se comunica moțiunile votate la marile întruniri populare organizate pe cuprinsul întregii țări. Prin ele i se solicita să intervină în numele tuturor românilor la Conferința de Pace ca dreptele revendicări asupra Banatului întreg să fie recunoscute și consfințite prin tratatul de pace. Este de remarcat însușirea ce a domnit la întrunirile din Basarabia. Toate organizațiile Partidului Țărănesc din Basarabia au manifestat cu multă căldură pentru respectarea Tratatului din august 1916 și deci pentru alipirea Banatului întreg la România Mare²⁰.

La Casa germană din Rădăuți a avut loc la 1 iunie 1919 o întrunire a cetățenilor români din județul Rădăuți care au cerut alipirea Banatului la țara-mamă. Ea a fost prezidată de preotul Cărbune care a vorbit despre drepturile românilor în Banat. Preotul dr. Puiu a prezentat pe scurt istoria Banatului, demonstrând drepturile istorice ale românilor asupra acestei provincii și a citit apoi o moțiune adresată lui I. I. C. Brătianu și lui I. Nistor, delegatul Bucovinei la Conferința de

Pace de la Paris. În moțiune se cerea unirea tuturor localităților bănățene cu România²¹.

O mare întrunire, la care au participat români, germani și polonezi care au protestat contra alipirii Banatului de Regatul Sârbo-Croato-Sloven și au cerut unirea întregului Banat cu România Mare, s-a desfășurat la 1 iunie 1919, în sala Teatrului comunal din Cernăuți, sub președinția primarului Șandru²².

Șeful brigăzii speciale de Siguranță Bârlad consemna la 1 iunie 1919, că în oraș s-a desfășurat o mare manifestație națională, organizată de Liga culturală pentru unitatea tuturor românilor, secția Bârlad, la care a luat parte un numeros public. Manifestanții au purtat în mâini placarde pe care era scris: „Vrem Torontalul!”, „Vrem Banatul!”, „Vrem alipirea tuturor ținuturilor românești la patria-mamă!”, „Ceram aliaților respectarea Tratatului din 1916!”. Elevii de la toate școlile primare și secundare și reprezentanții societăților culturale române și israelite locale, cu drapele în mâini au parcurs străzile principale, până la platoul din fața grădinii publice, unde s-au rostit cuvântări. Oratorii au protestat energic împotriva măsurilor luate de aliați pentru împărțirea Banatului. Publicul a solicitat intervenții de urgență la Conferința de Pace pentru restituirea drepturilor asupra tuturor ținuturilor românești „care sunt drepturi moștenite din moși strămoși și câștigate prin sânge”²³. Manifestanții și-au exprimat hotărârea ca, în caz de încălcare a drepturilor naționale de către Conferința de Pace, să-și recâștige drepturile prin forță. Manifestația s-a încheiat cu urale închinete României Mari, dinastiei și armatei române.

Tot în organizarea Ligii culturale s-a desfășurat și la Iași, la 1 iunie, un miting în sala Teatrului Național, la care au fost prezente peste 1 500 de persoane. Au luat cuvântul profesorii Fedelea, Bugrea, Ifrim și A. C. Cuza. Oratorii au prezentat, pe scurt, istoria Banatului și au cerut unirea sa cu România²⁴.

Congresul Ligii culturale a trimis aliaților următoarea telegramă: „Congresul Ligii culturale reunit la protestele întregii Românii în contra încercării de a da, pentru pretinse drepturi rezultate din simple colonizări, neamului nostru, hotare ce nu corespund întinderii sale”²⁵.

Academia Română s-a întrunit într-o ședință solemnă la care au participat și reprezentanții

¹⁸ *Românul*, VIII, nr. 45, din 24 iunie 1919.

¹⁹ *Dacia*, I, nr. 152, din 2 iunie 1919.

²⁰ *Universul*, XXVII, nr. 193, din 7 iunie 1919.

²¹ Arhivele Naționale ale României, București, fond Direcția Generală a Poliției, dos. 8, 1919, f. 164.

²² *Ibidem*, f. 128.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, f. 167.

²⁵ *Patria* I, nr. 87, din 4 iunie 1919.

diplomatici și militari ai aliaților acreditați la București. Cu această ocazie, profesorul Nicolae Iorga a rostit în limba română și franceză o cuvântare în care a arătat vechimea românilor în Banat și a contestat dreptul celorlalte naționalități colonizate acolo de-a lungul veacurilor de a revendica teritoriul. În acest sens, cei prezenți au votat o moțiune pe care a citit-o președintele Petru Poni și care a fost trimisă guvernelor aliaste²⁶.

Manifestațiile pentru Banat cuprinseseră toată țara. Exemplele sunt numeroase: „În toate provinciile românești este o mare fierbere pentru Banat și din zi în zi nemulțumirea întregii Românii crește pe măsură ce vin zvonuri triste de la Paris consemna publicația periodică *Farul* din Constanța²⁷. Cu ocazia organizării unui mare miting la Constanța a fost lansat un apel către dobrogeni: „Veniți cu toții din cele 4 județe ale Dobrogei, reprezentanți ai tuturor orașelor și ai tuturor satelor din toate clasele sociale și de toate confesiunile pentru a exprima cu toții în mod solemn solidaritatea noastră cu țara, pentru înfăptuirea integrală a idealului național”²⁸.

Și la Piatra Neamț a avut loc o mare manifestație de solidaritate cu românii bănățeni. S-a votat o moțiune în care s-a cerut „Banatul întreg ca fiind un tot indivizibil sub raport geografic, etnic, cultural, economic și politic” să aparțină României²⁹.

Prefectura județului Tulcea raporta Ministerului de Interne la 3 iunie 1919, că la Tulcea s-a desfășurat o întrunire la care a luat parte „multă lume din oraș și județ”³⁰. Au rostit cuvântări reprezentanți din toate grupările politice. Lumea a manifestat pe străzi, intonând cântece patriotice. În aceeași zi la Craiova s-a ținut un miting la sala Teatrului Național din inițiativa Ligii culturale în chestiunea Banatului. Printre vorbitori s-au numărat mai mulți profesori și ofițeri. La manifestație au fost prezențe peste 15 000 de persoane³¹.

La 6 iunie 1919, Liga bănățeană a lansat un apel prin intermediul gazetei *Patria* pentru organizarea unei întruniri la Sibiu. Chemarea sublinia că întrunirea „are menirea să exprime acea unitate sufletească care va trebui să fie ascultată și la Conferința de Pace. Veniți, deci, cu toții, țărani, muncitori și voi conducători, intelectuali ai neamului, preoți, învățători, oficanți, tineri și bătrâni să vă spuneți cuvântul vostru hotărât”³².

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Dacia* I, nr. 152, din 2 iunie 1919.

³⁰ Arhivele Naționale Centrale, București, *fond fond Direcția Generală a Poliției*, dosar 8, f. 150.

³¹ *Dacia*, I, nr. 154, din 5 iunie 1919.

³² *Patria* I, 1919, nr. 89, din 6 iunie 1919.

La începutul lunii iunie 1919 locuitorii orașului Mărășești au trimis o telegramă Conferinței de Pace în care se cerea „Banatul întreg pentru cei ce s-au jertfit”³³.

De aceeași implicare au dat dovadă și studenții din Cernăuți care au convocat un mare miting pentru a protesta contra desconsiderării Tratatului din 1916 și au votat următoarea rezoluție: „Bazați pe superioritatea numerică românească a Banatului precum și pe istoria noastră care numește acest scump teritoriu leagănul ce ne-a îngân timer neamul nostru în copilăria lui de acum două mii de ani, bazați și pe aderența neamului german cu caracter de coloniști, ca Banatul să facă parte din România Mare în toată întregimea lui”³⁴. Documentul a fost semnat de ministrul delegat Nistor.

La 8 iunie 1919, în ziua de Rusalii, la Sibiu s-a desfășurat un mare miting de protest în piața mare a orașului, la care au participat câteva mii de persoane, care au cerut alipirea Banatului întreg la România. La adunare au luat parte delegați ai sașilor ardeleni și ai germanilor din Bucovina. S-a adoptat și aici o moțiune care sublinia: „Pretindem întreg Banatul și Crișana în temeiul Tratatului internațional încheiat în anul 1916 de puterile Antantei cu Vechiul Regat al României prin care s-a garantat dezrobirea integrală a neamului românesc și unirea tuturor românilor într-un singur stat național. Pretindem întreg Banatul în baza principiului wilsonian de autodeterminare a națiunilor exprimat de întregul neam românesc la adunarea istorică de la Alba-Iulia”³⁵.

La Bârlad, acțiunile în sprijinul unirii Banatului întreg cu România au luat o amploare deosebită, dovadă fiind faptul că în interval de câteva zile au avut loc două manifestații pro Banat. La mitingul desfășurat la 9 iunie în localul *Colosul Majestic*, sub patronajul Ligii culturale pentru unitatea tuturor românilor, secția Bârlad, oratorii au protestat împotriva celor, care, la Conferința de Pace, ar manifesta dorința să împartă Banatul între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Cu acest prilej colonelul Tocineanu a citit o moțiune de protest³⁶ în care sublinia că *Cei Patru Mari* nu țin cont de interesele micilor aliați și au adoptat decizia de a împărți Banatul între România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Ungaria.

La 13 iunie 1919, gazeta *Dacia* publica articolul *Motivele pentru care Conferința de Pace a decis împărțirea Banatului*:

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, nr. 90, din 7 iunie 1919.

³⁵ *Ibidem*, nr. 94, din 11 iunie 1919.

³⁶ Arhivele Naționale ale României, București, *fond Direcția Generală a Poliției*, dos. 8, 1919, f. 145–145v.

1. „Pentru că Sârbii n-ar putea renunța la conaționalii lor din Banat întrucât ei sunt partea cea mai distinsă din neamul sârbesc
2. Că o renunțare silită ar aduce ca urmare mișcări iredentiste și deci conflicte sârbo-române
3. Că abandonarea sârbilor din Banat ar echivala cu înăbușirea lor etnică în fața expansiunii elementului românesc a cărui dezvoltare numerică este normal mult mai rapidă decât a elementului sârbesc
4. Întinderea României până la Tisa și Dunăre ar constitui o amenințare pentru Serbia, Valea Moravei rămânând de aci înainte deschisă invaziilor
5. Ca în sfârșit România extinzându-și dominația asupra întregului Banat strămutarea capitalei sârbești ar deveni o necesitate în care poporul sârb ar vedea o umilire națională³⁷.

Această explicație nu a mulțumit opinia publică românească și cercurile politice românești în frunte cu premierul Ion I. C. Brătianu, care au continuat în lunile următoare să lupte pentru schimbarea deciziei Consiliului celor patru privind soarta Banatului.

În orașul Cetatea Albă s-a ținut la 14 iunie 1919 în sala de festivități a Cercului cultural un mare miting pentru Banat. S-a adoptat o moțiune care a fost trimisă reprezentanților Marilor Puteri la Conferința de Pace³⁸.

La 15 iunie 1919 gazeta *Universul* din București își informa cititorii că „Zilele trecute s-a ținut la Șiria, o mare adunare pentru Banat la care au ținut cuvântări însuflețite miniștrii Ștefan Cicio-Pop și Ioan Suciuc precum și țărănul Nicolae Lăzărescu. În finalul întrunirii s-a citit o lungă moțiune prin care toți cei de față au jurat să lupte pentru dezrobirea Banatului întreg și a Crișanei și pentru acordarea de drepturi naționale românilor de peste Nistru și din Valea Timocului.

O altă manifestație de protest s-a desfășurat, la 22 iunie 1919 la Beiuș, la care au participat 17 000 de români din întreaga zonă, în fața cărora au vorbit o seamă de intelectuali, sub președinția episcopului greco-ortodox Roman Ciorogariu.³⁹ Oratorii au arătat, cu argumente temeinice, drepturile imprescriptibile ale României asupra Banatului și imensele sacrificii făcute de români în timpul războiului de întregire națională. În finalul adunării populare a românilor din plășile Beiuș, Vașcău

s-a adoptat o moțiune în care se cerea respectarea hotarelor României, garantate de Marile Puteri prin Tratatul din 17 august 1916 și proclamate de Adunarea Națională de la Alba-Iulia, adică întreg Banatul și întreaga Crișana, cu hotarele naturale, Dunărea, Tisa și Mureșul⁴⁰.

La Gherla a avut loc la 28 iunie, o adunare condusă de episcopul Iuliu Hossu și prefectul Theodor Mihali. În moțiunea votată de adunare se cerea energetic „Banatul întreg și nedespărțit”⁴¹.

Pentru a sprijini eforturile delegației române la Conferința de Pace a fost organizată la Lugoj, în 10 iulie o impresionantă adunare populară. În rezoluția adoptată de către cei 70 000 de participanți la adunare, s-a revendicat, solemn, unirea întregului Banat cu România⁴².

Adunări de protest s-au organizat și în alte orașe din România, s-au trimis moțiuni la București și la Paris, cu speranța că la Conferința de Pace se va înțelege că întregul popor român dorește ca Banatul întreg să aparțină României și că împărțirea Banatului va crea o stare de tensiune permanentă și poate chiar război între două state și popoare care timp de peste o mie de ani au fost bune vecine și chiar prietene.

Campania de proteste împotriva împărțirii Banatului între statele limitrofe s-a încheiat cu marea adunare populară de la Timișoara, care s-a desfășurat duminică, 10 august 1919, la chemarea fruntașilor românilor bănățeni. Au participat 40 000 de persoane, din Timișoara și din cele mai îndepărtate zone ale Banatului. Câmpul Târgului a fost locul în care participanții au cerut alipirea întregului Banat la România Mare. La ora 11 protopopul Ioan Oprea, asistat de preoții Micu și Ionescu a oficiat serviciul divin iar corul de la Lugoj, sub bagheta lui Ion Vidu, a cântat răspunsurile. Protopopul de Lugoj, dr. George Popovici, a rostit un discurs înflăcărat în care a prezentat istoria Banatului, de la cucerirea romană până la 1919. El și-a încheiat discursul cu exprimarea dorinței întregii adunări: „Cerem Banatul întreg!”. Cunoscutul istoric dr. Ioan Sârbu din Țara Almăjului, le-a reamintit celor prezenți la adunare că și la Alba Iulia românii bănățeni au cerut unirea Banatului cu România Mare, la fel ca și acum și că „Banatul trebuie să rămână pe vecie întreg și nedespărțit!”⁴³. Protopopul Gherasim Sârbu arăta că „Dorințele moși-strămoșilor noștri numai atunci vor fi împli-

³⁷ *Dacia* I, nr. 169, din 13 iunie 1919.

³⁸ *Universul* XXVII, nr. 201, din 15 iunie 1919.

³⁹ *Patria*, I, nr. 105, din 23 iunie 1919.

⁴⁰ *Românul*, VIII, nr. 58, din 10 iulie 1919.

⁴¹ *Dacia*, I, nr. 181, din 30 iunie 1919.

⁴² Ioan Munteanu, Situația Banatului la sfârșitul primului război mondial, în *Apulum*, vol. XXXIV, 1997, 576.

⁴³ *Banatul*, I, nr. 29, din 17 august 1919.

nite dacă acum toți românii vor fi uniți, cerem, de la cei chemați, ca să ni se dea Banatul întreg, după cum l-a lăsat Dumnezeu”⁴⁴. Protopopul timișorean Ioan Oprea a reamintit participanților la adunare că: „Azi trăim cele mai mărețe clipe [...] Bucuria noastră va fi însă deplină când vom avea hotarele la Tisa și Dunăre”⁴⁵. Dr. Avrem Imbroane, în discursul rostit, arăta că „drepturile nu se cuceresc cu istoria și cuvântul, ci cu arma”, apoi a cerut „să ne considerăm toți de soldați ai glorio-sului rege Ferdinand”⁴⁶. Protopopul Ioan Oprea a citit cele șapte articole ale rezoluției adunării de la Timișoara prin care se cerea ca Banatul întreg să fie unit cu România Mare. În acest sens au fost trimise telegrame regelui Ferdinand și reginei Maria, lui I. I. C. Brătianu și lui Iuliu Maniu. Adunarea s-a încheiat în piața centrală a orașului.

În Banatul istoric alături de români trăiau șvabii, care reprezentau 22,5% din totalul populației⁴⁷. După prăbușirea Imperiului austro-ungar, populația și presa șvăbească a fost obligată să caute o soluție viabilă pentru apărarea intereselor naționale, în noul context internațional. S-au manifestat trei orientări, în funcție de zona în care trăiau și apropierea de una din cele trei țări vecine care revendicau Banatul. Orientarea proromânească avea ca exponenți pe Rudolf Brandsch și Johan Röser care se pronunțau pentru sprijinirea hotărârilor istorice de la Alba Iulia. Orientarea filomaghiară era reprezentată de episcopul Franz Blaskowitz și Gaspar Muth care manifesta tendințe autonomiste, în cadrul Ungariei⁴⁸. Adepții mișcării autonomiste au convocat, la 8 decembrie 1918, o Adunare națională a șvabilor bănățeni la Timișoara. Au participat 138 organizații comunale șvăbești. Participanții au adoptat textul *unui manifest șvălesc* prin care au cerut ca Banatul să nu fie divizat și să obțină autonomie, urmând ca apartenența sa viitoare să fie decisă printr-un plebiscit. Șvabii au solicitat, totodată, o serie de drepturi naționale și culturale⁴⁹. Adversarii menținerii Banatului în cadrul statului ungar se constituiseră în două grupări, prima, avându-i în frunte pe Rudolf Brandsch, Viktor Orendi Homenau și Johan Röser se pronunța în favoarea unirii cu

România, convinși că li se vor recunoaște cele mai largi drepturi culturale în cadrul statului român. A doua grupare, în frunte cu avocatul Reinhold Heegen de la Vârșeț se pronunța pentru unirea cu Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Adepții lui Heegen erau șvabii din sud-vestul comitatului Timiș și din comitatul Torontal⁵⁰.

La 14 aprilie 1919, maiorul Dumitru Oancea aflat în misiune la Timișoara consemna că șvabii bănățeni au fost puși în încurcătură când au aflat că Banatul va fi despărțit de Ungaria, iar fruntașii lor se orientau spre România ori spre Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Șvabii bănățeni erau nemulțumiți că nu erau consultați de către Conferința de Pace cu privire la soarta Banatului.⁵¹

La 15 aprilie 1919, reprezentanții șvabilor, convocați de Gaspar Muth la Timișoara s-au declarat pentru unirea Banatului cu România. Ofițerul superior român menționat mai sus, consemna la sfârșitul lunii aprilie, că fruntașii șvabilor se orientează spre unirea Banatului cu România⁵². Căpitanul D. Petrescu Tocineanu, atașat pe lângă Divizia a 17-a colonială franceză după plecarea maiorului D. Oancea pe front, constata la începutul lunii mai, creșterea simpatiilor populației bănățene de toate naționalitățile pentru cauza românească. Între timp de la Paris se auzeau știri potrivit cărora Banatul urma să fie împărțit între cele trei state vecine⁵³.

Cea mai mare parte a populației șvăbești din Banat a primit cu încredere și speranță instaurarea administrației românești în județul Caraș-Severin. La propunerea lui Heinrich Anwerder, fruntaș șvab lugojean, conducerea Partidului Popular Șvălesc, la consfătuirea șvabilor din Lugoj, la 4 iulie 1919, a cerut convocarea Adunării naționale a șvabilor la Timișoara pentru a se stabili un punct de vedere unitar în problema Banatului⁵⁴.

La 19 iulie 1919 gazeta în limba germană *Deutsche Wacht* a publicat știrea potrivit căreia Puterile Antantei au hotărât ca Timișoara să revină României, iar armata regală sârbă urma să evacueze orașul și împrejurimile⁵⁵. La 10 august 1919, la Adunarea națională a șvabilor întrunită la Timișoara, la care erau prezenți peste 1 000 de fruntași șvabi din 33 comune, colonelul Karl von Möller a citit textul unei *rezoluții* prin care se cerea

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ioan Munteanu, *Banatul istoric 1867–1918. Așezările. Populația*, vol. I, Timișoara, (2006), 389.

⁴⁸ William Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, Timișoara, (1978), 74.

⁴⁹ William Marin, Ioan Munteanu, Gheorghe Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Muzeul Banatului, Timișoara, (1968), 179.

⁵⁰ William Marin, *op. cit.*, 75.

⁵¹ Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și incorporarea Timișoarei la România Mare*, Tipografia Atheneu, Timișoara, (1934), 40.

⁵² Ibidem, 45.

⁵³ William Marin, *op. cit.*, 101.

⁵⁴ Ibidem, 106.

⁵⁵ Ibidem.

indivizibilitatea Banatului și unirea sa cu România. S-a decis ca această hotărâre a șvabilor bănățeni să fie comunicată Conferinței de Pace de la Paris⁵⁶. La 12 august 1919 o delegație a șvabilor, formată din cinci personalități, condusă de juristul Ștefan Frecot a plecat spre capitala Franței. Membrii săi au fost primiți în audiență de Consiliul celor zece la 19 august 1919⁵⁷. Frecot a explicat urmările negative ale divizării Banatului și a insistat asupra unirii întregii provincii cu România. S-a promis delegației că se va ține seama de voința șvabilor în cazul în care problema Banatului va reveni la ordinea de zi a Conferinței. Marea Unire din 1918 a avut astfel și sprijinul șvabilor bănățeni într-un moment de răscruce în istoria poporului român⁵⁸.

Opinia publică românească a urmărit cu atenție desfășurarea lucrărilor Conferinței de Pace de la Paris, pentru că toată lumea dorea rezolvarea pașnică a diferendului româno-iugoslav. La 1 februarie 1919 ziarul *Universul* din București a publicat articolul *Serbia și România*, semnificativ pentru modul cum privea opinia publică românească relațiile româno-sârbești la începutul anului 1919. Se afirma că Banatul este românesc, dar că inamicii poporului român au strecurat „norul dihoniei” care se ridica pe cerul tradiționalei prietenii româno-sârbe. Sârbii au cerut comitatul Torontal pentru că acolo elementul sârb era preponderent și pentru că le era necesar pentru apărarea Belgradului. Autorul articolului arata că în nord-estul Serbiei trăiau români, dar România nu a cerut acest teritoriu ca să-și apere conaționalii și, prin urmare, nu va fi nici o problemă dacă se vor asigura drepturile naționale pentru minorități, în cele două state. În ceea ce privește necesitatea hinterlandului pentru apărarea Belgradului, cea mai bună garanție era stăpânirea sud-vestului Banatului de către România, care nu va avea nicio dată interesul să atace Serbia. Se exprima speranța că sârbii vor renunța la revendicarea comitatului Torontal, care nu le-ar spori bogățiile și populația până într-atât încât să strice prietenia cu românii⁵⁹.

Opinia publică românească căuta o rezolvare pașnică, reciproc avantajoasă, pentru rezolvarea diferendului româno-iugoslav privind Banatul. O soluție ar fi fost ca România să renunțe la sud-vestul Banatului, revendicat de Serbia, ca o necesitate de a-și apăra capitala de un eventual atac ca

cel din august 1914. Ziarul *Românimea*, organ al Partidului conservator-democrat, a oferit o soluție pentru rezolvarea litigiului teritorial româno-sârb prin renunțarea Serbiei la Torontal și a României la Valea Timocului. Se atrăgea atenția că soluționarea chestiunii Torontalului, prin buna înțelegere între România și Serbia, ar fi în beneficiul celor două țări interesate⁶⁰. Ante Trumbić, ministru de externe iugoslav, a declarat ziarului *Morning Post*, într-un interviu preluat de ziarul *Dacia*: „În chestiunea Banatului nu e motiv de neînțelegere cu România, avându-se în vedere că majoritatea populației din Banatul de vest este sârbească”⁶¹. Deci, pentru ministrul de externe iugoslav soluția diferendului româno-iugoslav era împărțirea Banatului conform principiului naționalității, așa cum s-a soluționat ceva mai târziu.

După ce hotărârea privind divizarea Banatului a rămas definitivă, opoziția românească a atacat guvernul liberal pe care îl acuza pentru eșecul suferit. Tache Ionescu demonstra, în ziarul *Românimea* din 4 august 1919, că el a avut dreptate când a negociat la Paris cu N. Pašić și Elefterios Venizelos, în octombrie 1918 și a fost de acord cu împărțirea Banatului pe criterii etnice, pe baza principiului naționalității. Opoziția conservatoare condamna politica promovată de guvernul liberal și insuccesul de la Conferința de Pace unde România a fost obligată să renunțe la o parte din Banat care a fost atribuită Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Ungariei. În articolul *Ne plâng și străinii de milă*, apărut în gazeta *Românimea*, este analizată activitatea delegației române la Conferința de Pace. Se explica opiniei publice că delegația românească a pornit de la început pe un drum greșit când, pentru susținerea revendicărilor sale naționale, s-a bazat doar pe prevederile Tratatului de alianță din august 1916 cu Antanta, deoarece tratatele secrete nu erau recunoscute de către S.U.A. și alte mai puteri⁶².

La 12 septembrie 1919, guvernul liberal a demisionat și a fost înlocuit la 27 septembrie 1919 cu un guvern în frunte cu generalul Arthur Văitoianu, care avea menirea de a organiza noi alegeri parlamentare.⁶³ Atacat de opoziția conservatoare, Ion I. C. Brătianu a decis să prezinte în fața Adunării Deputaților, în zilele de 16 și 17 decembrie 1919, activitatea guvernului liberal în cursul primului război mondial și în timpul desfășurării

⁵⁶ William Marin, Ioan Munteanu, Gheorghe Radulovici, *op. cit.*, 198.

⁵⁷ *Ibidem*, 199.

⁵⁸ William, Marin, *op. cit.*, 117.

⁵⁹ *Universul*, XXXVII, nr. 76, din 19 ianuarie/1 februarie 1919.

⁶⁰ *Românimea*, II, nr. 57, din 1/14 februarie 1919.

⁶¹ *Dacia*, I, nr. 150, din 30 mai 1919.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *Viața politică în România 1918–1921*, București, (1976), 109.

Conferinței de Pace de la Paris⁶⁴. În acest discurs istoric, el și-a propus să vorbească „numai de acele referitoare la chestiunea externă, pentru că îmi închipuiesc că pe această chestiune sentimentele nu ne pot despărți”⁶⁵. A prezentat cauzele apropierei României de Tripla Alianță în 1883 și motivele pentru care România a optat la 3 august 1914 pentru expectativă armată. În continuarea discursului a prezentat evoluția politicii externe românești, de la declararea neutralității până la intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei. După ce a arătat că România a fost, practic, abandonată de Marii Aliți după izbucnirea revoluției în Rusia și încercuită de inamici, a demonstrat că armistițiul și pacea separată cu Puterile Centrale au fost soluții necesare pentru salvarea României, care a reintrat în război contra Puterilor Centrale și s-a aflat în tabăra învingătorilor la sfârșitul acestuia. La sfârșitul discursului său Ion I. C. Brătianu și-a prezentat activitatea cu privire la apărarea integrității Banatului, revendicat de România și garantat prin prevederile Convenției din 4/17 august 1916 de către Marii Aliți⁶⁶. Șeful Partidului Național Liberal era convins că unica soluție sănătoasă și definitivă pentru chestiunea Banatului ar fi fost acordarea lui, în întregime, României. A adus, în acest sens, argumente istorice, geografice, economice și strategice pe care le-a susținut de la începutul războiului. A afirmat că Dunărea și Tisa formau o frontieră naturală între cele două state și popoare ce putea constitui o vecinătate amicală care unea popoarele și nu una care le dezbină. A respins insinuarea presei internaționale că ar fi dat ordin, la începutul lunii septembrie 1919, armatei române să atace Serbia și să ocupe cu forța vestul Banatului. I. I. C. Brătianu a atras atenția cercurilor politice și opiniei publice românești că nu putea el,

în calitate de președinte al Consiliului de Miniștri care a semnat Convenția de alianță a României cu Antanta, în care era înscris dreptul României la Banatul întreg, să accepte împărțirea acestei regiuni și de aceea a refuzat să negocieze trasarea noii frontiere în Banat, între România și Serbia.⁶⁷

Presa românească și iugoslavă au acordat o atenție sporită Conferinței de Pace de la Paris de la care opinia publică din cele două țări aștepta recunoașterea internațională a Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor și a României Mari. O atenție deosebită s-a acordat disputei pentru Banat, revendicat de cele două state aliante și prietene, care pentru prima dată în istoria lor puteau deveni inamice pentru că erau hotărâte să nu facă nici un fel de concesi în Banat. În presa românească ziarele liberale au susținut punctul de vedere al guvernului că Banatul întreg trebuie să revină României. Ziarele conservatoare, deși se pronunțau și ele pentru integritatea Banatului, așa cum dorea întregul popor român, totuși prezentau problema nuanțat, în sensul că trebuia adoptată o linie politică suplă ca să se poată salva cât mai multe așezări românești din Banat, evident fiind faptul că pe baza principiului naționalităților Marile Puteri vor împărți regiunea disputată. Debaterile privind chestiunea Banatului s-au prelungit în presă și în Parlamentul României până în anul 1923, oamenii politici români căutând să se disculpe de a nu fi reușit să obțină Banatul întreg pentru România la Conferința de pace.

Restabilirea relațiilor de bună vecinătate între România și Iugoslavia, după anul 1920, a demonstrat că cele două popoare au reușit să treacă peste scurta perioadă de neînțelegeri și că prietenia și interesele comune erau mai puternice decât motivele care le-au dezbinat timp de câțiva ani.

⁶⁴ Ion I. C. Brătianu, *Situația internațională a României. Expunere făcută în Adunarea Deputaților, 16–17 decembrie 1919*, București, (1919), 1.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, 25.

⁶⁷ *** , 1918 la români. *Desăvârșirea unității național-statale a poporului roman. Recunoașterea ei internațională. Documentele interne și externe (noiembrie 1919 – ianuarie 1920)*, vol. V, București, (1986), 334.

ALEGERILE PARLAMENTARE DIN ANUL 1919 ÎN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

Vasile Dudaș*

Keywords: 1919 parliamentary elections, Banat, Caraș-Severin county.
Cuvinte cheie: alegeri parlamentare 1919, Banat, județul Caraș-Severin.

1919 Parliamentary Elections in Caraș-Severin County (Abstract)

The aim of this study is to investigate the development of the November 1919 parliamentary elections in the districts of Caraș-Severin County.

After the withdrawal of Serbian and French troops from the Banat and the establishment of the Romanian administration, two counties were set-up in the Banat area allocated to Romania after the Paris Peace Conference, namely Caraș-Severin and Timiș-Torontal.

Caraș-Severin County had its capital in Lugoj and included most of the former Hungarian county with the same name.

According to the decisions of the National Assembly of Alba Iulia from 1 December 1918, the new county administration was subordinated to the Governing Council based in Sibiu at that time.

Both the domestic and international public observed the elections closely, which were announced at the beginning of 1919. These were the first parliamentary elections in Great Romania.

This study describes the new election law: the organization of electoral districts on the territory of the mentioned county; the disputes between the political parties that occurred during the preparation of the candidates lists for the Chamber of Deputies and Senate, the activity of the political parties based in this county; and the electoral tours of candidates in the districts' villages and cities.

The study highlights that these elections were conducted during a state of siege and censorship, which represented a form of political aggression and a way to influence the electorate. Censorship was aimed mainly at the publications of opposition parties and independent publications, but also some electoral propaganda materials: brochures, leaflets, posters, flyers, etc., which played an important role in this electoral campaign. Thus, at that time, the Lugoj newspaper *Drapelul* (the *Flag*) that appeared since the beginning of the century was considered one of the most important publications of the Romanian National Party. The most important publications of the opposition parties were *Timișana* and *Banatul Românesc*.

Considering that the Romanian National Party was presented in the election campaign with a historical past and showing many times that it is the representative of the Romanian people from Transylvania and Banat, enjoying popularity among electors, and being supported by authorities through the mass-media that spread its electoral program, the party's success in the 1919 elections in the districts of Caraș-Severin County seems only natural.

The study concludes with a listing of the names of deputies and senators from Caraș-Severin that will be part of united Romania's first parliament.

După retragerea trupelor franceze de ocupație și instaurarea administrației românești pe cuprinsul județului Caraș-Severin, la sfârșitul lunii mai 1919, atenția opiniei publice locale s-a îndreptat spre alegerile parlamentare anunțate de Consiliul Dirigent încă la sfârșitul anului 1918. Erau primele alegeri din România unită și urmau să se țină pe baza votului universal.

La 11 decembrie 1918, regele Ferdinand a semnat Decretul 3613 prin care Consiliul Dirigent era însărcinat să întocmească un proiect de lege

electorală bazat pe principiul universal. După discuții aprinse, la 29 iulie 1919, Resortul Organizării condus de Ioan Suciu a prezentat Marelui Sfat Național întrunit la Sibiu proiectul noii legi electorale¹. Din el lipseau însă două din principiile adoptate la Alba Iulia: dreptul de vot pentru femei și reprezentarea proporțională². Aceste omiteri au

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: vasiledudas@yahoo.com.

¹ Gheorghe Iancu, Desfășurarea și rezultatele alegerilor parlamentare din noiembrie 1919 în circumscripțiile Transilvaniei, în *Studia, Series Historia*, Cluj, fasc. 1, (1974), 104.

² La punctul al treilea al *Rezoluției Adunării Naționale de la Alba Iulia* se prevedea: „Înfăptuirea desăvârșită a unui regim curat democratic pe toate tărâmurile vieții publice. Votul

dus la protestul hotărât al unei mari părți a opiniei publice ardelenе și bănățene. În ciuda acestor proteste, proiectul a rămas totuși în forma inițială și a fost votat cu puține modificări la 6 august de către membrii Marelui Sfat Național cu excepția social-democraților. Noua lege electorală însemna un pas înainte pe calea modernizării vieții politice în comparație cu vechile stări de lucruri, dar și unul înapoi față de hotărârile de la Alba Iulia. Lipsa dreptului de vot pentru femei era motivată prin faptul că ea lipsea din legea electorală din Vechiul Regat precum și din interese de ordin național. Dar se promitea că se va milita în parlamentul României unite pentru împlinirea acestui deziderat. Legea urma să rămână în vigoare până când parlamentul român unit elabora o nouă lege electorală pentru întreg statul român.

Potrivit noii legi, votarea avea loc numai dacă erau mai mulți candidați. În cazul în care era înscrisă o singură persoană, votarea nu mai avea loc, candidatul unic sau candidații listei unice erau declarați aleși. În această situație birourile de votare nu mai aveau nici o activitate de îndeplinit. O persoană putea să-și depună candidatura în două circumscripții electorale din același județ sau din județe diferite. În cazul în care era ales în ambele, trebuia să opteze pentru una din ele.

Liniștea și ordinea în ziua alegerii urmau să fie asigurate de trupe aparținând Corpului VII Armată. La nevoie președintele biroului central electoral putea să ceară asistență militară și de la comandamentele de garnizoană din capitalele de județ.

Resortul Organizării s-a preocupat și de stabilirea circumscripțiilor electorale care erau organizate pe secții de votare. În localitățile în care numărul alegătorilor trecea de 1000 se amenajau două sau mai multe secții de votare. Publicarea listei cu circumscripțiile electorale de votare a trebuit mult amân timer pentru că în Banat nu era încă definitiv teritoriul care urma să revină României.

În calitate de partid aflat la putere, Partidul Național Român se prezenta în fața alegătorilor cu un trecut istoric în care dovedise că a fost mereu exponentul poporului român din Transilvania și Banat. Într-un *Apel* al Comitetului său executiv se sublinia: „Acest partid, oglinda vie a neamului, trăgând ultima consecință a credințelor sale, a pregătit și organizat adunarea de la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918, când poporul nostru prin libera sa voință și-a hotărât unirea desăvârșită cu Regatul

Român. Partidul Național își desfășoară înainte munca sa în temeiul principiilor fundamentale de la Alba Iulia. Partidul Național lucrează pentru consolidarea internă a vieții de stat având ca țintă nivelarea cât mai grabnică și cât mai deplină a neamului nostru integral”³.

Principalul partid de opoziție pentru Partidul Național Român îl constituia Partidul Social Democrat, devenit din septembrie 1919 Partidul Socialist din Transilvania și Banat. În calitate de exponent al proletariatului, acesta dispunea de secții bine organizate în majoritatea centrelor industriale din Transilvania și Banatul care revenise României. În august 1919 încetase colaborarea temporară cu Partidul Național Român prin retragerea reprezentanților săi atât din Marele Sfat Național cât și din Consiliul Dirigent. Pentru stabilirea atitudinii față de alegeri, Comitetul Executiv a convocat pentru ziua de 7 septembrie 1919 la Sibiu Conferința partidului. În Rezoluția prezentată de bănățeanul Iosif Jumanca se propunea participarea la alegeri. În condițiile în care era menținută starea de asediu și cenzura, mai mulți participanți s-au pronunțat pentru abținerea de la vot. După discuții contradictorii, Rezoluția propusă a fost adoptată cu 42 de voturi. Împotriva s-au pronunțat 13 participanți. Cu acest prilej s-a elaborat și Programul electoral al partidului. Acesta prevedea printre altele: votul universal, direct, egal, secret, pe comune, cu reprezentarea proporțională pentru toți cetățenii în vârstă de 18 ani, de ambele sexe; libertatea deplină a presei, a asocierii și a întrunirii; largi drepturi politice, economice și culturale pentru naționalitățile conlocuitoare; sprijinul statului acordat celor săraci în domeniul învățământului de toate gradele; despărțirea bisericii de stat, reforma agrară; socializarea întreprinderilor industriale și a celor de transport; recunoașterea sindicatelor ca reprezentante legale ale muncitorimii, ziua de muncă de 8 ore. Prevederile Ordonanței nr. 14004 referitoare la alegeri au fost considerate ca insuficiente de majoritatea liderilor partidului. În asemenea condiții s-a apreciat ca ținuta definitivă față de alegeri să se decidă de comun acord cu Partidul Socialist din Vechea Românie, în cadrul unui congres extraordinar. El s-a desfășurat în zilele de 13–14 octombrie la București, delegații prezenți analizând realitățile politice interne au hotărât în unanimitate abținerea partidului de la alegerile generale⁴.

³ *Banatul*, I, nr. 36, din 29 octombrie 1919.

⁴ Gheorghe Iancu, Campania electorală pentru alegerile parlamentare din 1919 în circumscripțiile Transilvaniei, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, Cluj, fasc. 1/1973, 117.

obștesc, direct, egal, secret, pe comune, în mod proporțional, pentru ambele sexe, în vârstă de 21 de ani la reprezentarea în comune, județe ori parlament”. Arhivele Statului București, fond Consiliul Dirigent, dosar 76/1918, f. 3 copie.

O grupare politică de opoziție nou constituită a fost Uniunea Națională. Ea s-a format prin desprinderea din rândurile Partidului Național a mai multor intelectuali care s-au grupat în jurul publicației periodice *Banatul românesc* care apărea la Timișoara. Această formațiune politică avea în frunte pe dr. Avram Imbroane o personalitate binecunoscută în zonă. Acesta provenea din localitatea Coștei și după ce absolvise cursurile Facultății de teologie și filozofie a Universității din Cernăuți fusese numit diacon la Lugoj. În calitate de redactor și colaborator al gazetei *Drapelul* desfășurase o bogată activitate pe tărâm cultural și național. Fiind monitorizat atent de către autoritățile austro-ungare, el se refugiase încă de la începutul primului război mondial în România. Aici a participat activ la campania de propagandă pentru intrarea țării în război alături de puterile Antantei. În anul 1917 Marele Cartier General al armatei romane l-a trimis să recruteze voluntari din rândurile prizonierilor ardeleni, bănățeni și bucovineni care căzuseră prizonieri în Rusia. În primăvara anului 1919 se alăturase grupului de intelectuali bănățeni care se deplasaseră la Paris pentru susținerea intereselor României la Conferința de pace ce urmase războiului. Reîntors în Banat pune bazele publicației periodice *Banatul* care va apare mai întâi la Lugoj iar după instaurarea administrației românești în județul Timiș-Torontal la Timișoara. Publicația își va schimba numele în *Banatul românesc*.

Intrarea formațiunii sale politice în competiția electorală a fost anunțată oficial destul de târziu, prin intermediul publicației mai sus menționate, la 23 octombrie 1919. Apelul de constituire era semnat alături de fondatorul Avram Imbroane și de: Cornel Bojincă, Ion Vidu, Trifon Lația, Constantin Murariu, Ioan Imbroane, Nicolae Imbroane, Avram Corcea, Teodor Petrică, Cassian R. Munteanu, Iosif Nemoianu, Nicolae Cornean, Petru Nemoianu și Victor Vlad. Programul său electoral cuprindea 12 puncte: intransigență în chestiunea Banatului; unirea fără condiții a tuturor provinciilor transilvănene; largi libertăți pentru naționalități; rezolvarea problemei agrare; organizarea și ocrotirea muncii; armonizarea intereselor de clasă care să asigure bunăstarea tuturor și excluderea oricărei exploatare; naționalizarea industriei și comerțului; unificarea celor două biserici într-o biserică națională română în frunte cu un patriarh român⁵.

Uniunea Națională se considera exponenta în primul rând a bănățenilor. În Chemarea prin care se cerea alegătorilor să voteze candidații săi se evidențiau două obiective principale, pentru a căror

înfăptuire promiteau că vor lupta în parlamentul român: încetarea autonomiei proprii și apărarea intereselor Banatului.

O altă formațiune politică tot nou constituită o reprezenta Partidul Țărănesc. Curentul de opinii care a dus la constituirea Partidului Țărănesc în vechea Românie s-a manifestat și în viața politică a Transilvaniei și Banatului. Inițiativa constituirii unui partid țăărănesc ardelean și bănățean a aparținut unor țărani din Maramureș. Deviza sa era „prin noi înșine spre mai bine”⁶. La 21 septembrie 1919 inițiatorii săi reușesc să editeze primul număr al publicației periodice *Țărănimea* ca organ propriu de presă al noului partid. În contextul stării de asediu și a cenzurii care se mențineau și pe cuprinsul județului Caraș-Severin, Comitetul pentru organizarea partidului s-a adresat unor intelectuali dispuși să adere la programul propus, ca din proprie inițiativă să pună bazele în fiecare circumscripție electorală a unui comitet electoral, format din câte un membru din fiecare comună, ales dintre țărani care aveau la partid. Comitetele astfel constituite urmau să desemneze candidații pentru circumscripțiile respective pe care să-i confirme apoi Biroul Central al partidului. Recomandarea era ca majoritatea celor propuși să provină din mediul rural.

O altă formațiune politică de opoziție apărută acum a fost cea condusă de Amos Frâncu. La 5 octombrie 1919, gazeta *Drapelul* făcea cunoscut cititorilor săi că: „Partidul național radical al țăranilor și muncitorilor s-a constituit definitiv sub președinția domnului dr. Amos Frâncu, având ca bază un program de primenire și dreptate socială din cele mai avansate. În curând acest partid radical își va fixa candidaturile pentru alegerile viitoare”⁷. Într-adevăr, întruniți la Cluj în ziua de 10 septembrie 1919, mai mulți adepți ai opiniilor formulate de dr. Amos Frâncu și Petru Babeu puseseră bazele noului partid. Trebuie subliniat faptul că cei doi lideri ai săi se aflau de mai mult timp în conflict cu mai mulți fruntași ai Partidului Național. Numărul mic al aderenților acestei formațiuni politice precum și lipsa unui organ propriu de presă a făcut ca ea să nu se poată impune ca o forță de care să se țină seama în disputa electorală.

La începutul lunii august s-a dat startul campaniei electorale. Liderii Partidului Național Român erau ferm hotărâți să câștige detașat alegerile. În acest sens, în zilele de 9 și 10 august 1919, cu ocazia întrunirii Marelui Sfat Național au fost trecute în revistă toate problemele legate de reorganizarea

⁵ *Ibidem*, 110.

⁶ *Ibidem*, 106.

⁷ *Drapelul*, XIX, nr. 102, din 5 octombrie 1919.

partidului și participarea la alegeri. Cu acest prilej s-a constituit o comisie electorală centrală, alcătuită din zece membri, care avea sarcina de a coordona întreaga activitate electorală a partidului. Totodată au fost desemnați și reprezentanții care urmau să coordoneze la nivelul județelor atât reorganizarea partidului cât și activitatea electorală⁸.

Conform mandatului primit, Anton Mocioni s-a deplasat la Lugoj și a convocat la o reuniune pentru ziua de 25 august pe toți fruntașii Partidului Național Român din județul Caraș-Severin. Întruniți în sala mare a Prefecturii, la propunerea lui Ioan Sârbu aceștia au luat hotărârea să aleagă câte doi delegați care să definească organizarea partidului în fiecare circumscripție electorală. Trecându-se la desemnarea persoanelor care să candideze s-au iscat discuții contradictorii. În calitate de președinte a organizației județene a partidului, dr. Gheorghe Popovici a propus ca acest drept să fie lăsat adunărilor populare a alegătorilor din fiecare circumscripție. Anton Mocioni a protestat vehement subliniind că s-a stabilit ca evaluarea și desemnarea candidaților să fie făcută de către Comitetul Central al partidului. Într-o atmosferă tensionată o mare parte a celor prezenți au părăsit întrunirea⁹.

În această situație, peste câteva zile, Anton Mocioni a publicat în presa locală o nouă Convocare în care făcea cunoscut că „neputând îndeplini în întregime misiunea mea în ce privește organizarea Partidului Național Român din județul Caraș-Severin în conferința ținută în acest scop la Lugoj la 25 curent invit pe calea aceasta din fiecare cerc pe cei doi delegați aleși de delegații singuraticelor comune, pe ziua de 4 septembrie la orele 11 a. m. în sala mare a palatului Prefecturii. În scopul acesta invit toate cercurile electorale a se constitui de urgență, investind cu credențional necesar pe delegații care îi vor exmite”¹⁰.

Reuniți într-o nouă ședință, reprezentanții Partidului Național au trecut la alegerea conducerii organizației județene a partidului. Dr. Gheorghe Popovici a fost reconfirmat în funcția de președinte, dr. Aurel Vălean și Andrei Ghidiu au fost aleși ca vicepreședinți, dr. Ioan Jucu și dr. Ioan Stoican ca secretari, iar A. Lupu ca secretar. Au fost propuși apoi pentru comitetul județean câte doi delegați din fiecare cerc electoral, urmând ca în zilele următoare numărul acestora să fie completat cu noi membri. Prezent de această dată la lucrările conferinței, dr. Valeriu Braniște a făcut cunoscut că alegerile au fost fixate pentru zilele de 5, 6

și 7 octombrie. Legat de desemnarea celor 24 de deputați și 7 senatori el a comunicat celor prezenți că va fi asigurată cea mai largă libertate la alegeri, conducerea partidului va ține seama de voința alegătorilor din fiecare circumscripție electorală. Primind aceste asigurări, dr. Gheorghe Popovici a ținut să precizeze că dacă aceste principii vor fi respectate, disensiunile trebuiesc considerate depășite. S-a trecut apoi la recomandarea candidaților pe cercuri. În circumscripția Reșița Montana a fost propus dr. Eugen Muntean, secretar de stat în cadrul Resortului Industrie din cadrul Consiliului Dirigent, la Armeniș dr. Cornel Cornean, secretar consistorial, la Jidiovina avocatul dr. Caius Brediceanu, la Crassova avocatul orăvițean dr. Ioan Nedelcu, la Oravița avocatul dr. Petru Cornean, la Racășdia Antoniu Mocioni latifundiar în Bulci, la Birchiș dr. I. Hadan și dr. I. Marta. Pentru Senat au fost făcute două propuneri, în circumscripția Caransebeș protopopul Andrei Ghidiu iar la Orșova dr. Traian Bădescu din Caransebeș. Pentru celelalte cercuri candidații urmau să fie nominalizați în zilele următoare¹¹.

Periodic presa locală a publicat știri referitoare la organizarea partidului la nivelul circumscripțiilor electorale ale județului. Astfel, după constituirea și alegerea conducerii partidului în localitățile din împrejurimile Birchișului, la care au participat delegați din 24 comune, gazeta lugojeană *Drapelul* consemna la 20 septembrie date despre întrunirea de la Făget care l-a desemnat în calitate de președinte pe protopopul Sebastian Olariu¹².

Între timp a fost dat publicității Decretul lege referitor la alegeri. După cum subliniasă dr. Valeriu Braniște, județul Caraș-Severin era împărțit în 24 circumscripții electorale din care 17 pentru Camera Deputaților și 7 pentru Senat. Totodată erau consemnate și localitățile unde locuitorii fiecărei comunități urmau să-și exprime voința¹³. La 20 septembrie s-a adus la cunoștința opiniei publice ordinul circular adresat tuturor subprefecților din județele Transilvaniei și Banatului în vederea constituirii birourilor electorale județene și modul de pregătire a alegerilor.

În postura de partid aflat la putere, sprijinit de toate structurile statului Partidul Național a trecut la o intensă activitate de propaganda electorală. Partidul era prezentat ca „singurul depozitar al principiilor care au biruit acum realizând incomensurabil mai mult decât a gândit, reorganizat în zilele

⁸ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 92.

⁹ *Drapelul*, XIX, nr. 84, din 27 august 1919.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 85, din 30 august 1919.

¹¹ *Ibidem*, nr. 88, din 6 septembrie 1918.

¹² *Ibidem*, nr. 89, din 9 septembrie 1919 și nr. 95, din 20 septembrie 1919.

¹³ *Ibidem*, nr. 90–91, din septembrie 1919.

trecute a desfășurat cel dintâi stindardul tricolor, invitând poporul românesc să-l urmeze cu aceeași credință, cu aceeași tărie, cu aceeași însuflețire, cu care l-a urmat și până acum. Programul partidului este atât de mult cuprinzător, înglobând în sine toate nevoile, toate dorințele și ținutele neamului nostru românesc, încât în cadrele acestui program își găsește fiștecăre român idealul său în întregime”¹⁴.

În spatele acestor cuvinte, între fruntașii partidului a început o luptă surdă cu ocazia definitivării listelor de candidați. Pentru potolirea spiritelor tot mai încinse, Comitetul Central al partidului a publicat mai multe comunicate în care sublinia faptul că a decretat că lista definitivă pentru candidații de deputați atât în Cameră cât și în Senat va fi fixată prin Comitetul Executiv Central și va fi obligatorie pentru toți membrii de partid¹⁵.

În faza de definitivare a listei de candidați, situația s-a tensionat și datorită intervenției unor fruntași ardeleni și bănățeni care se stabiliseră cu ani în urmă în Vechiul Regat și care cereau să fie trecuți pe liste în calitate de candidați oficiali. Conducerea partidului a refuzat categoric, cu motivația ca toți cei care au solicitat acest lucru erau membri ai altor partide. Constituți în *Cercul românilor de peste munți*, aceștia au ales o delegație care s-a deplasat la Sibiu pentru a discuta cu Iuliu Maniu problema acestor candidări. Răspunsul a fost negativ cu precizarea că ei își vor putea depune candidatura în circumscriptiile Transilvaniei, dar nu în calitate de candidați oficiali al Partidului Național. Legat de acest refuz, gazeta lugojeană *Timișeana* consemna la 24 septembrie că „Dintre multele greșeli săvârșite de Consiliul Dirigent cea mai neiertată greșală a făcut-o în privința candidaților din vechea Românie”¹⁶. În aceste condiții, în circumscripția electorală Teregova și-a prezentat declarația de candidatură Traian Lalescu, profesor universitar în București, originar din satul Bănia. Deși declarația era semnată de 50 de alegatori conform legii, președintele biroului electoral nu a acceptat candidatura pe motiv că declarația nu avea și semnătura secretarului comunal ci numai a primarului. În circumscripția Jidovin profesorul Virgil Popescu stabilit tot la București a reușit să-și depună candidatura.

La 25 septembrie a fost dată publicității prima listă cu candidații Partidului Național propuși în cercurile electorale ale județului Caraș-Severin. Pentru Camera Deputaților erau înscrși: în cercul electoral Birchiș Antoniu Mocioni, proprietar în Bulci; la Făget avocatul dr. George Gârda; la

Balinț avocatul dr. Ioan Jucu; la Lugoj publicistul dr. Valeriu Braniște; la Sacu învățătorul Ion Vidu; la Caransebeș profesorul dr. Petru Barbu; la Armeniș dr. Cornel Cornean secretar consistorial; la Teregova avocatul dr. Aurel Vălean; la Bozovici preotul dr. Ion Sârbu; la Orșova Ion Gligorie; la Moldova Ionel Mocioni proprietar în Căpâlnaș; la Răcășdia inginerul dr. Traian Vuia; la Oravița avocatul dr. Ioan Nedelcu; la Crassova avocatul dr. Liviu Cigărean; la Jidovin dr. Caius Brediceanu; la Reșița Eugen Muntean; la Bocșa dr. Tiberiu Brediceanu. Pentru cercurile electorale referitoare la Senat erau propuși: la Făget protopopul Sebastian Olariu; la Lugoj protopopul dr. George Popovici; la Bocșa generalul Nicolae Cena; la Oravița avocatul dr. Petru Cornean; la Răcășdia învățătorul pensionar Ioan Marcu; la Caransebeș protopopul Andei Ghidiu iar la Orșova dr. Traian Badescu.

La 5 octombrie opinia publică era informată de faptul că alegerile au fost amânate pentru zilele la 2–3 și 4 noiembrie pentru Cameră iar pentru Senat la 7 și 8 noiembrie. Declarațiile de candidatură puteau fi depuse până la 24 octombrie¹⁷.

La începutul lunii octombrie conducerea Partidului Național făcea cunoscut că a operat schimbări în lista candidaților săi oficiali, astfel în cercul Făget, George Gârda fusese schimbat cu dr. G. Marta, la Caransebeș în locul lui Petru Barbu fusese numit Andrei Ghidiu iar la Senat în locul lui Andrei Ghidiu generalul Nicolae Cena, la Bocșa pentru Senat locul generalului Nicolae Cena fusese luat de Ioan Marcu iar la Răcășdia în locul lui Traian Vuia candida avocatul dr. Aurel Novac. Legat de aceste schimbări gazeta *Drapelul* însera ironic „Înțelegem dreptul Comitetului Central de a face schimbări dar, nu înțelegem schimbarea de la Caransebeș știut fiind că alegătorii s-au grupat unanim în jurul candidaturii pentru Cameră a domnului dr. Petru Barbu pentru care l-au și candidat iar dânsul a și primit această candidatură”¹⁸.

La protestele formulate de alegătorii din mai multe zone ale Transilvaniei și Banatului în noua listă de deputați referitoare la județul Caraș-Severin, dată publicității la 29 octombrie se face cunoscut că George Gârda rămăsese candidat oficial la Făget, Andrei Ghidiu luase locul lui dr. Petru Barbu la Caransebeș, la Sacul dr. Petru Barbu îl înlocuise pe Ion Vidu, la Oravița dr. Liviu Cigărean îl înlocuise pe dr. Ioan Nedelcu avocat în Oravița, la Crassova dr. Ioan Nedelcu îl înlocuise pe dr. Liviu Cigărean.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 93, din 16 septembrie 1919.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 95, din 20 septembrie 1919.

¹⁶ *Timișeana*, I, nr. 1, din 19 septembrie 1919.

¹⁷ *Drapelul*, XIX, nr. 103, din 7 octombrie 1919.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 116, din 22 octombrie 1919.

La Senat dr. George Popovici fusese înlocuit cu dr. Aurel Vălean, la Bocșa Ioan Marcu îl înlocuise pe generalul Nicolae Cena, la Răcășdia dr. Aurel Novac îl înlocuise pe Ioan Marcu iar la Caransebeș generalul Nicolae Cena l-a înlocuit pe Andrei Ghidiu¹⁹. Lista finală a candidaților publicată chiar în ziua alegerilor mai consemna o ultimă schimbare, în circumscriptia Caransebeș pentru Senat, Filaret Musta luase locul generalului Cena²⁰.

La 26 octombrie 1919, dr. Gheorghe Popovici a anunțat că refuză categoric să prezideze mitingul la care dr. Valeriu Braniște urma să-și țină cuvântarea program cu motivația că alegătorii Lugojului prin intermediul bărbaților de încredere i-au oferit candidatura lui Avram Imbroane. Comisia electorală centrală a partidului socotind această poziție drept o ținută direct dușmănoasă, incompatibilă cu disciplina de partid a decis după cum am văzut mai sus, ștergerea sa din listele candidaților oficiali și excluderea din partid. Aceasta excludere survenea după o activitate de 33 de ani pe tărâmul vieții politice naționale.

Într-un comunicat oficial, Comitetul Central al partidului făcea cunoscut că „Dovedind dl. dr. George Popovici, ca prezident al Partidului Național județean Caraș-Severin, o ținută direct dușmănoasă incompatibilă cu disciplina de partid, și aptă a promova în sânul partidului național din acel județ acțiunea de subminare inițiată și susținută în mod iresponsabil de niște oameni, cari nu vreau ori nu pot să-și dea seama de consecințele dezastruoase ale faptelor lor, comitetul central al partidului național român a decis ștergerea domniei sale din lista candidaților oficiali, nemaiputându-l considera de membru al acestui partid”²¹.

Alertat de cele petrecute în organizația județului Caraș-Severin, în calitate de președinte al partidului, Iuliu Maniu însoțit de mai mulți lideri ai partidului au sosit în dimineața zilei de 31 octombrie la Lugoj. După o scurtă vizită la Prefectură, delegația s-a deplasat la hotelul *Concordia* unde a avut loc întrunirea cu fruntașii locali ai partidului. Cu acest prilej au luat cuvântul dr. Aurel Vălean în calitate de vicepreședinte al partidului și dr. Valeriu Braniște șeful Resortului Cultelor și Instrucțiunii Publice din cadrul Consiliului Dirigent. În cuvântul său, Iuliu Maniu a subliniat rolul lui Coriolan Brediceanu și Alexandru Mocioni în cadrul mișcării naționale românești. Legat de acuzațiile de separatism și neimplicare în apărarea intereselor Banatului el a precizat că: „Enunț aici în fața

voastră, bănățenilor că dorința Consiliului Dirigent este ca în curând să ne unim cu desăvârșire cu mama noastră România ... O altă vorbă s-a lătit: Consiliul Dirigent nu ar lupta destul pentru obținerea întregului Banat. Este un neadevăr. Zi de zi, bărbații noștri chemați lucrează din toate puterile lor, ca întreg Banatul să fie al nostru. În acest sens căutăm să convingem și pe marii noștri aliați”²². În final el a recomandat „alegătorilor pe dl. dr. Valeriu Braniște, relevând în frumoase cuvinte meritele nepieritoare ale acestui ilustru bărbat, încetățenit cu desăvârșire pe acest pământ bănățean”²³.

Uniunea Națională și-a fixat inițial 6 candidați în 7 circumscriptii electorale: Ion Vidu la Balinț, Avram Imbroane la Lugoj și Gătaia (jud. Timiș-Torontal), Petru Nemoianu la Răcășdia, Trifon Lația la Sacul, Cornel Bojincă la Bocșa Montană și Constantin Murariu la Belinț (jud. Timiș-Torontal)²⁴.

Partidul Tărănesc a propus candidați pe Vasile Manzur la Birchiș, dr. Ioan Țeicu la Răcășdia și Romul Molin la Crassova.

În ziua de 2 noiembrie, din cele 17 circumscriptii electorale ale județului s-a votat în 12, în restul acestora fiind înscris un singur candidat, conform legii, candidații au fost declarați aleși în unanimitate. În trei circumscriptii s-a ajuns la balotaj, candidații victorioși fiind desemnați după al doilea tur care a avut loc în ziua de 12 noiembrie.

În cercul electoral Birchiș, candidatul Partidului Național, Antoniu Mocioni a câștigat detașat confruntarea cu Vasile Manzur care a candidat după cum am văzut din partea Partidului Tărănesc.

În cercul electoral Balinț, Partidul Național l-a propus inițial pe cunoscutul învățător și dirigior lugojean Ion Vidu, care după ce a aderat la Uniunea Națională a comunicat că renunță la candidatură. În această situație în locul său a fost desemnat dr. Ioan Jucu. Acesta însă a pierdut confruntarea cu independentul Victor Biberia, fost membru al Partidului Național din Vechiul Regat care se stabilise la Lugoj. Parchetul județean a trimis o adresă Adunării Deputaților solicitând ridicarea imunității sale parlamentare pe considerentul ca acesta ar fi încălcat codul penal. Luând în dezbatere acuzațiile formulate președintele camerei a dat câștig de cauză lui Victor Biberia.²⁵

În cercul electoral Sacul candidatul Partidului Național dr. Petru Barbu s-a confruntat cu dr. Trifon Lația reprezentantul Uniunii Naționale. S-a ajuns la balotaj iar în turul al doilea organizat

¹⁹ *Ibidem*, nr. 121, din 29 octombrie 1919.

²⁰ *Ibidem*, nr. 125, din 2 noiembrie 1919.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Banatul românesc*, I, nr. 78, din 23 octombrie 1919.

²⁵ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 119.

în ziua din 12 noiembrie 1919 a ieșit învingător Trifon Lația²⁶.

În cercul electoral Teregova, dr. Aurel Vălean în calitate de reprezentant al Partidului Național a rămas fără adversar datorită faptului că declarația de candidatură a valorosului matematician Traian Lalescu a fost respinsă după cum am văzut mai sus. Împotriva acestei alegeri prin proclamare s-au adresat Biroului Camerei Deputaților mai multe contestații semnate de alegatori din circumscripție. Deși comisia de validare a alegerilor care funcționa la nivel județean a propus în ședința din 15 decembrie 1919 invalidarea alegerii, Biroul Camerei Deputaților a respins contestațiile și l-a validat ca deputat pe dr. Aurel Vălean²⁷.

În circumscripția electorală Bozovici cunoscutul istoric dr. Ioan Sârbu, preot în Rudăria candidat din partea Partidului Național a ieșit învingător după o dispută acerbă cu Iancu Conciatu.

În circumscripția electorală Orșova și-au anunțat candidatura trei candidați: Ioan Grigorie candidat oficial din partea Partidului Național, Ion Păsuică candidat neoficial și Petru Berar. La sfârșitul scrutinului cele mai multe voturi le-a întrunt Ion Păsuică. Cu toate acestea biroul electoral al circumscripției nu l-a declarat ales pe motivul că n-ar fi fost înscris în listele electorale. Secțiunea a III-a Camerei Deputaților a propus însă validarea alegerii lui Ion Păsuică, lucru pe care plenul Camerei l-a acceptat²⁸.

În circumscripția Răcășdia conducerea Partidului Național l-a propus candidat pe cunoscutul inventator bănățean Traian Vuia. Desigur că se avea în vedere activitatea deosebită desfășurată de acesta la Paris atât în anii primului război mondial cât mai ales în susținerea intereselor României la Conferința de pace din capitala Franței. Spre surprinderea multor fruntași români au fost voci din cadrul partidului care i-au contestat activitatea pe tărâm național și i-au adus reproșuri legate de colaborarea cu socialiștii francezi. Dezamăgit, savantul bănățean a făcut cunoscut că renunță la candidatură. Într-o scrisoare datată 16 octombrie 1919, el comunica bunului său prieten dr. Gheorghe Dobrin, prefectul județului Caraș-Severin că: „La chestiunea candidării mele revin numai întrucât privește explicarea cum am ajuns să fiu socialist. Vă mulțumesc pentru încrederea ce aveți în sentimentele mele patriotice, de cari nu Vă îndoiiți. *Înainte de a fi internaționalist, trebuie să fim naționaliști*, este un adevăr elementar. Fiindcă aceea ce s-a făcut, nu se poate schimba, mă vad silit

a renunța la candidatura pentru Constituantă²⁹. În continuare el motivează pe larg legăturile sale cu liderul socialist francez Albert Thomas. „Am făcut acest istoric – preciza el – pentru că ar fi trist, dacă s-ar pune la îndoială sentimentele mele românești, dar nu pentru ca să revenim asupra chestiunii. Eu mi-am pus candidatura la insistențele prietenilor, dar nu pentru că râvnesc la cinste. Incidentul acesta nu mă va împiedica, ca sa mă întorc la orice ceas în patrie, îndată ce voi lichida afacerile mele de aici”³⁰. În acest cerc electoral și-a depus candidatura și Petru Nemoianu din partea Uniunii Naționale și primpretorul din Racășdia dr. Ioan Țeicu cu programul Partidului Țărănesc. Întrucât s-a ajuns la balotaj, în turul doi dr. Ioan Țeicu a obținut 3213 voturi față de 1878 ale adversarului, el fiind ales ca deputat în această circumscripție³¹.

La Caransebeș protopopul Andrei Ghidiu candidatul oficial al Partidului Național a pierdut în fața dr. Alexandru Murariu care a candidat în calitate de reprezentant neoficial.

În circumscripția Bocșa, Partidul Național l-a propus candidat pe Tiberiu Brediceanu. Era fiul lui Coriolan Brediceanu una din cele mai cunoscute personalități ale Lugojului. El s-a confruntat cu Cornel Bojincă candidat din partea Uniunii Naționale. Primul candidat a obținut 1541 voturi iar cel de al doilea 1036. Presa partizană Uniunii Naționale a încercat să justifice acest insucces prin faptul că în ultimul moment la această circumscripție au fost alipite trei comune în care Cornel Bojincă nu a mai ajuns să facă campanie electorală³².

În circumscripția Jidovin a candidat din partea Partidului Național dr. Caius Brediceanu. Ca și fratele său Tiberiu și el intrase încă din tinerețe în rândurile mișcării naționale românești din Banat. După o dispută aprinsă, el a ieșit învingător în confruntarea cu Virgil Popescu din Vechiul Regat. Văzându-se înfrânt acesta a înaintat mai multe contestații împotriva lui Caius Brediceanu. Demersurile au fost respins însă de către Camera Deputaților astfel că alegerea lui Caius Brediceanu a rămas validată³³.

În circumscripția Crassova primul tur al alegerii s-a încheiat cu balotaj între dr. Ioan Nedelcu din partea Partidului Național și Romul Molin

²⁶ *Drapelul*, I, nr. 134, din 14 noiembrie 1919.

²⁷ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 120.

²⁸ *Ibidem*, 117.

²⁹ Elena Borugă, Activitatea lui Traian Vuia pentru Unire (1918–1919), *Tibiscus*, Timișoara, (1968), 362.

³⁰ *Ibidem*, 363.

³¹ *Drapelul*, XIX, nr. 134, din 14 noiembrie 1919; Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 122.

³² *Banatul romanesc*, I, nr. 86, din 12 noiembrie 1919.

³³ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 118.

Partidul Țărănesc. În turul al doilea a câștigat Romul Molin³⁴.

În circumscripția Armeniș s-au confruntat doi reprezentanți ai Partidului Național: candidat oficial dr. Cornel Cornean iar neoficial George Simu. Cele mai multe voturi le-a întrunit reprezentantul neoficial George Simu.

În circumscripțiile Oravița, Reșița, Moldova, Teregova și Făget au fost aleși prin proclamare reprezentanții Partidului Național dr. Liviu Cigărean, ing. Eugen Muntean, Ionel Mocioni, dr. Aurel Vălean și dr. George Gârda.

Cea mai disputată luptă electorală din circumscripțiile județului Caraș-Severin a avut loc la Lugoj. În aceasta confruntare au fost antrenati dr. Valeriu Braniște șeful Resortului Cultelor și Instrucțiunii Publice din partea Partidului Național și Avram Imbroane din partea Uniunii Naționale pentru Cameră și dr. Gheorghe Popovici independent, candidat inițial din partea Partidului Național și avocatul lugojean dr. Aurel Vălean devenit candidat oficial al Partidului Național în ultimul moment pentru Senat. Din nefericire disputa dintre cele patru personalități ale vieții politice românești a degenerat pe fondul unor atacuri suburbane. În lupta împotriva lui Braniște adepții lui Avram Imbroane, Victor Biberia și Gheorghe Popovici au urmat o linie comună al cărei principal obiectiv a fost nu argumentarea propriilor principii programatice, ci discreditarea cu orice mijloace a adversarului. S-a mers până acolo încât acestuia i se contesta dreptul de a reprezenta Banatul în Consiliul Dirigent, de a-și fi depus candidatura în circumscripția Lugojului. Cei doi candidați ai Partidului Național au fost înfrânți. Într-un articol de fond intitulat *Pierderea Lugojului* oficiosul local al partidului consemna „Rămâne însă marea întrebare, dacă alegerea de duminică este de fapt expresia liberei voințe a cercului Lugoj? Foist-a alegerea de duminică de fapt expresia cea adevărată a cercului? Trebuie să răspundem hotărât, că nu! Rezultatul de duminică este numai rezultatul unei colosale munci subterane, prin care s-a subminat cea mai marcantă persoană a vieții noastre publice din urmă. Să știe cine a inițiat această muncă, cum, și pentru ce. Absența din Lugoj a d-lui Braniște s-a folosit pentru al face imposibil. Aceasta a fost lozinca. Odată cu planul facut s-a și pus în lucrare. S-au lansat cele mai proaste știri. I s-a pus în cârcă lipsa de sare, de petrol, de lemne. Dânsul e de vină, că oamenii n-au cultură și unii n-au omenie. Tot ce a fost rău de la izbucnirea războiului de la dânsul a purces”³⁵.

³⁴ *Drapelul*, XIX, nr. 134, din 14 noiembrie 1919.

³⁵ *Ibidem*, nr. 127, din 5 noiembrie 1919.

Alegerile pentru Senat au avut loc la 12 noiembrie și aici candidații Partidului Național având câștig de cauză cu excepția circumscripției Lugojului.

Partidul Național a reușit să câștige alegerile din noiembrie 1919. Deși a depus liste numai în Transilvania și Banat el a reușit să obțină 169 de mandate de parlamentar, ceea ce l-a făcut cel mai important partid din România întregită.

Făcând un prim bilanț al rezultatului obținut la nivelul județului, oficiosul local al Partidului Național consemna în numărul din 6 noiembrie: „Prima campanie electorală purtată sub egida României Mari s-a terminat. Așteptările legate de această campanie s-au îndeplinit cu disparentelexcepții, cari nici nu pot intra în socoteală față de rezultatul general. Alegătorii români, acei, la cari am apelat înainte de alegeri și-au făcut datoria pretutindeni. Stindardul partidului național român a ieșit biruitor din această luptă, după cum a fost de prevăzut. Disciplina de partid a fost pretutindeni observată. S-au ivit și unele abateri însă și în acele cazuri tot în favorul partidului național s-au făcut. Am avut adică de înregistrat cazuri unde alegătorii circumscripției nu au fost mulțumiți de persoana candidatului oficial și au ridicat pe alt candidat dar din același partid. Județul nostru Caraș-Severin a trimis în Cameră până în prezent numai partizani de ai programului național cu excepția Lugojului care de data aceasta a dezertat”³⁶.

Alături de ceilalți deputați și senatori aleși și cei ai județului Caraș Severin au fost convocați la Sibiu pentru ziua de 17 noiembrie 1919, în vederea stabilirii unei ținute unitare în Corpurile legiuitoare. Cu acest prilej s-a hotărât constituirea Clubului parlamentar ardelean cu sediul la București având în frunte un comitet prezidial format din 9 membri și un Comitet executiv din 25 membri³⁷.

Deputații și senatorii aparținând Uniunii Naționale, independenților și Partidului Țărănesc s-au constituit într-o grupare aparte în frunte cu senatorul lugojean dr. Gheorghe Popovici, propunându-și printre altele să militeze pentru o cât mai rapidă uniformizare a vieții de stat.

După mai multe consultări, la 25 noiembrie a fost încheiat un acord între Partidul Național, Partidul Țărănesc din Vechiul Regat, Partidul Naționalist Democrat, Partidul Democrat al

³⁶ *Ibidem*, nr. 28, din 6 noiembrie 1919; În turul al doilea care a avut loc în ziua de 12 noiembrie în circumscripțiile Sacul, Răcășdia și Crassova candidații Partidului Național au pierdut confruntările cu adversarii.

³⁷ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, 129; *Banatul*, I, nr. 46, din 23 noiembrie 1919.

Unirii din Bucovina și Partidul Țărănesc din Basarabia pentru constituirea unei majorități parlamentare. În această situație, Iuliu Maniu în calitate de lider al Partidului Național a fost solicitat de regele Ferdinand să alcătuiască un nou guvern. El a declinat însă oferta, comunicând însă că partidul său poate să ofere o altă personalitate pentru constituirea unui nou cabinet. S-a reușit astfel ca la 1 decembrie 1919 să se formeze un guvern prezidat de Alexandru Vaida Voevod vicepreședinte al partidului, în care majoritatea posturilor erau deținute de reprezentanții Partidului Național. Era, desigur, semnificativ faptul ca la un an de la înfăptuirea Marii Uniri, președintele Consiliului de Miniștri al României era un ardelean. La 29 decembrie 1919 noul parlament a votat legile prin care se ratifica unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei cu România, pe baza voinței liber exprimate de locuitorii români din provinciile

respective. La 6 martie guvernul a aprobat un proiect radical de lege agrară pentru Vechiul Regat care a fost însă aspru criticat atât de conservatori cât și de liberali. La 14 ianuarie a fost ridicată starea de asediu și cenzura de pe teritoriul Vechiului Regat. Guvernul a rezistat până în martie 1920 când șeful cabinetului a fost demis în urma manevrelor lui Ion I. C. Brătianu liderul Partidului Național Liberal și Alexandru Averescu conducătorul Ligii Poporului care au încheiat o înțelegere. Manipulat de cei doi oameni politici, suveranul a renunțat la serviciile lui Alexandru Vaida Voevod și l-a însărcinat la 13 martie 1920 pe generalul Alexandru Averescu să formeze un nou guvern. În scurt timp, noul premier a solicitat dizolvarea parlamentului și organizarea de noi alegeri parlamentare. Parlamentul constituit în urma alegerilor din noiembrie 1919 și-a încetat astfel activitatea.

ACTIVITATEA PRIMĂRIEI TIMIȘOAREI ÎN ANUL 1934

Vasile Rămneanțu*

Keywords: *activity hall, Timișoara, 1934.*

Cuvinte cheie: *1934, activitatea Primăriei, Timișoara.*

Activity of the Mayorality of Timișoara in 1934 (Abstract)

The present study provides an analysis of the activity of the mayorality of Timișoara in 1934. For this scientific approach, I have studied the archive material related to the meetings of the Temporary Committee of the town.

During the year of 1934, the Mayorality of the town of Timișoara allotted important sums of money for maintenance and development of the health institutions subordinated to it. Thus, it stipulated enlargement of Children Hospital "Principele Mircea", development of Obstetrical Institute, construction of Tuberculosis Hospital, transferring of the Anti-rabies Institute "Dr. Victor Babeș" in a new adequate building, as well as transfer of Polyclinical Ambulatory. It anticipated the creation of a Microbiological Institute.

The Temporary Committee of the Mayorality granted financial aid to enlarge the Centre for Children's Protection and also contributed to the foundation of a school of nursing.

On a cultural level, it approved the request of certain persons from Banat concerning both the allotment of a large surface in the centre of town to the Royal Foundations for the construction of the Palace of the Royal Foundations, and granting support in order to build it.

Concrete steps were taken for the creation of a talent company of a permanent Romanian theatre in Timișoara. The clauses of that convention stipulated the Mayorality's desire to organize educative shows for pupils, youth, workers, soldiers, poor employees as an interest in enlightenment of population of Timișoara.

The Temporary Committee also considered a draft contract for the foundation of a Timișoara-București airline. The Mayorality was disposed to allot important sums of money and to contribute to the necessary workings for fulfilment of this extremely important desideratum for Timișoara and for the region of Banat.

In 1934, the project concerning construction of the Justice Palace was discussed again. It also appropriated land for construction of the Palace of the Apprentices' hostel.

The foundation of a Maid-servants' hostel destined for sheltering and protecting the maid-servants that came from the country looking for work was also approved.

In 1934, a number of large urban works were planned and executed. These included restoration of the façade of the Communal Theatre, pavements, street pavement care, development of a water supply, sewerage, electric network, repair of bridges, arrangement of parks and equipment for children grounds in parks etc.

At the same time, it was decided to construction a new school and to repair a series of other school buildings in Timișoara.

The Temporary Committee took a very important decision for the future development of the town concerning foundation of the Office of Urbanistic Studies affiliated with the Technical Services. It was established to create a statistical year book of the municipe (for the beginning for the year of 1933).

There were preoccupations for a rational administration of the enterprises subordinated to the Mayorality of Timișoara. The temporary Committee stipulated construction of a hydroelectric plant on Muntele Mic, as well as the organization of a summer camp at Poiana Mărului as a destination for the ill children of Timișoara.

The Mayorality was focused on conferring social assistance (for hostels, orphan asylum) and for supporting several cultural institutions, religious cults etc.

In the same time, the Mayorality leadership continued to take into account and support the development of sports, both professional and mass sports.

În studiul de față ne propunem să analizăm activitatea conducerii Primăriei municipiului Timișoara în anul 1934¹, iar în vederea realizării acestui demers științific am cercetat fondul arhivistic referitor la întrunirile Comisiei interimare a municipiului.

Bugetul Primăriei Timișoarei pe anul 1934 a fost discutat în ședința Comisiei Interimare a municipiului din 5 mai 1934.

Într-un an când economia românească ieșea din criză, iar în fruntea municipiului de pe Bega se afla un primar liberal, au fost acordate ajutoare bisericii reformate (10.000 lei), fiind sporit și fondul Comitetelor școlare și confesionale de la 515.000 la 600.000 de lei. Au crescut și fondurile destinate școlilor confesionale izraelite (de la 148.000 la 175.000 lei), ca și ajutorul acordat Comitetului școlar comunal catolic pentru întreținerea școlilor primare (de la 515.000 lei la 600.000 lei)².

Fondul pentru ajutorarea bisericilor sporea de la 148.000 de lei la 168.000 de lei, prevăzându-se un ajutor bisericii izraelite din Iosefin. Deasemenea subvențiile pentru învățământ, cultură, etc. creșteau de la 1.228.900 lei la 1.808.900 de lei, votându-se în plus acordarea următoarelor ajutoare: pentru Școala de arte frumoase suma de 150.000 de lei, pentru Societatea „Salvarea” 80.000 de lei, pentru „Sport și cercetași” 150.000 de lei, diferite alte ajutoare: 200.000 de lei³.

Bugetul pe anul 1934 cuprindea următoarele venituri: venituri ordinare: 90.146.724 de lei; venituri extraordinare: 35.415.000 lei; venituri cu destinație specială: 16.611.470 lei; venituri diverse: 12.900.000 lei, totalul veniturilor fiind de 155.073.194 lei.

În privința cheltuielilor, cele ordinare erau de 90.146.724 de lei, din care învățământului și culturii îi erau destinați 16.985.233 lei, Serviciului sanitar și zootehnic 727.016 lei; cheltuielile extraordinare erau de 35.415.000 lei; cheltuielile cu destinație specială de 16.611.470 de lei; cheltuieli

diverse de 12.900.000 lei; totalul cheltuielilor fiind de 155.073.194 lei⁴.

În decursul anului, bugetul a suferit mai multe modificări. Astfel la capitolul cheltuieli extraordinare au fost operate reduceri de 1000.000 de lei. Se reducea de la articolul 121 construirea a două școli primare moderne, rămânând alocația de 4000.000 de lei și se adăuga suma de 1000.000 de lei „Pentru procurarea de materiale, rechizite și alte cheltuieli necesare trupei teatrale românești”⁵.

În ședința din 14 august s-a votat deschiderea de credite suplimentare și extraordinare. Astfel la credite suplimentare, suma de 50.000 era destinată pentru cheltuieli administrative, iar 200.000 de lei pentru întreținerea edificiilor. În privința creditelor extraordinare, au fost alocați 300.000 de lei în vederea înființării unei colonii de vară⁶.

La 22 septembrie s-au aprobat deschiderea unor noi credite suplimentare și extraordinare, la ultimele 70.000 de lei fiind alocați pentru organizarea de expoziții agricole și industriale⁷.

Comisia Interimară a municipiului a hotărât în ședința sa din 23 octombrie o nouă modificare a bugetului. Astfel în vederea mecanizării carierei din Susanovăț a fost alocată suma de 2.500.000 de lei, pentru deschiderea carierei Jdioara au fost destinați 800.000 lei, pentru terminarea bisericii ortodoxe române din Iosefin 1000.000 lei, pentru construirea cu macadam a străzilor din Mehala 400.000 de lei, lucrărilor de întreținere a parcurilor 150.000 de lei, pentru biserica din cartierul Fabric 350.000 lei. În vederea construirii Institutului antirabic în roșu au fost alocați 800.000 de lei, schimbându-se și destinația creditului de 1.500.000 de lei ce urma să fie folosit pentru terminarea și amplificarea edificiului nou din Bulevardul Eroilor de la Tisa ce trebuia să fie folosit în scopurile Institutului obstetric⁸.

Ședința din 6 noiembrie a dus la modificări bugetare importante. Astfel pentru construirea Bulevardului I.G. Duca din alocația originală de 7000.000 de lei, era anulată partea neangajată până în acel moment, în suma totală de 6.249.000 de lei, alocația articolului respectiv rămânând de 751.000 de lei. Era anulată în întregime suma de 1.500.000 de lei, ce constituia contribuția Primăriei la

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

¹ Pentru un tablou general al realizărilor din Timișoara interbelică, vezi printre alte lucrări Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I, Timișoara, (1943); Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara, (2002).

² Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 18/1934, f. 161.

³ *Ibidem*, f. 165.

⁴ *Ibidem*, f. 167–168.

⁵ *Ibidem*, f. 146.

⁶ *Ibidem*, f. 200.

⁷ *Ibidem*, f. 324–325.

⁸ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 23–24.

înființarea liniei aeriene Arad-Timișoara-București. La articolul „Construcția Palatului Cultural al Cercului de Gospodine” era înlocuit textul respectiv cu enunțul „Subvenții Cercului de Gospodine pentru construcția Palatului Cultural”, alocația originală de 3.000.000 de lei fiind neatinsă⁹.

Erau deschise următoarele credite extraordinare: pentru mecanizarea carierei din Susanovița: 2.300.000 de lei, pentru deschiderea carierei din Jdioara 869.000 de lei, în vederea finalizării construcției bisericii ortodoxe române din Iosefin: 1000.000 de lei, pentru cumpărarea terenului necesar extinderii cimitirului din Mehala 200.000 de lei, pentru construirea unor străzi noi de macadam în Mehala 400.000 de lei. Suma de 160.000 de lei era destinată pentru efectuarea unor lucrări noi în parcuri cât și pentru plantări de arbori, iar pentru repararea acoperișului, precum și alte lucrări de renovare necesare bisericii ortodoxe române din Fabric 350.000 de lei. În vederea construirii în roșu a Institutului antirabic se acordau 800.000 de lei, subvenția acordată Comitetului de inițiativă a construcției din Victor Babeș în scopul terminării și adaptării acesteia pentru plasarea Institutului Obstetric era de 1.500.000 de lei, cheltuielile cu ridicarea soclului necesar așezării bustului lui Victor Babeș și inaugurării acestuia se ridicau la 80.000 de lei, iar cele pentru plata salariului pe anul 1934 a doi specialiști diurniști necesari pentru buna desfășurare a activității Arhivei Regionale pentru Banat erau de 50.000 de lei¹⁰.

Primăria Timișoarei avea în subordinea sa și o serie de spitale din oraș¹¹. Pentru anul 1934 se avea în vedere realizarea de lucrări de amplificare la Spitalul de copii „Principele Mircea”, fiind înaintate planurile și devizul spre aprobare Consiliului Tehnic Superior. Comisia Interimară a municipiului a decis a se interveni la Prefectura Timiș-Torontal pentru ca și instituția respectivă să contribuie cu cel puțin aceiași sumă, pentru dezvoltarea spitalului, cu care a contribuit Primăria pentru clădirea Azilului de copii, Prefectura având tot interesul ca și copiii din județ să li se asigure o îngrijire medicală eficientă¹².

Au fost dezbătute și planurile și devizul estimativ privind construirea Spitalului pentru bolnavi TBC. Era prevăzut ca acesta să constituie o anexă

în ansamblu și în administrația Spitalului de izolare „Regele Ferdinand”, fiind aprobate planurile și devizele întocmite de către Serviciul Tehnic în acest sens, însumând suma de 5.027.779 de lei. Urma ca în cursul anului 1934 să fie executate lucrările de pământ, zidărie, dulgherie, evaluate la 2.178.501 lei, adică până la concurența sumei alocate în bugetul exercițiului curent. S-a decis ca Serviciul Tehnic să pregătească actele pentru aprobarea Consiliului Tehnic Superior, iar după aprobarea planurilor, Serviciul Economic să facă formele legale pentru ținerea licitațiilor privind darea în antrepriză a lucrărilor¹³. În final s-a decis ca Spitalul pentru tuberculoși să fie construit în ansamblul Spitalului nou, înglobat în administrația Spitalului epidemic și plasat pe terenul destinat noului spital, în conformitate cu propunerea Consiliului de Igienă¹⁴.

Într-o altă ședință a Comisiei Interimare, Serviciul Economic a primit drept sarcină să organizeze o licitație publică pentru executarea lucrărilor de amplificare și pentru Spitalul de copii¹⁵.

Pentru dezvoltarea instituțiilor sanitare din municipiul Timișoara în anul 1934 s-a hotărât trimiterea unui memoriu Ministerului Sănătății pentru a fi aprobat.

În cadrul proiectului se prevedea ca Institutul obstetric, plasat în două edificii particulare cu o capacitate de 50 de paturi, să fie dezvoltat până la o capacitate de 100 de paturi, cu o secție de ginecologie, și alta de obstetrică. Institutul putea fi plasat în edificiul construit în Elisabetin, Bulevardul Victor Babeș 7, proiectat pentru a adăposti Institutul antirabic. Edificiul respectiv nu era terminat, pentru terminarea construcției, împreună cu încălzirea centrală fiind necesari încă 200.000 de lei, iar pentru completarea mobilierului și aranjamentul necesar circa 300.000 de lei, în total suma ajungând la 1.500.000 de lei. Deoarece acești bani nu erau încă prevăzuți în bugetul anului 1934, Serviciul Financiar urma să se îngrijească de creditul necesar pentru terminarea construcției și pentru completarea aranjamentului încă în cursul anului 1934, în așa fel ca până la 1 aprilie 1935 să fie pus la dispoziție edificiul pe seama Institutului obstetric.

În privința plasării Institutului antirabic „Dr. Victor Babeș”, acestuia i se va putea pune la dispoziție edificiul din Cetate, strada Galați, fosta casă a muncitorilor, cumpărată de către municipiu în scopuri sanitare. Transformarea edificiului va

⁹ *Ibidem*, f. 80.

¹⁰ *Ibidem*, f. 81–82.

¹¹ Pentru situația spitalelor administrate de către Primăria Timișoarei în anul 1933, vezi Vasile Rămneanțu, Activitatea Primăriei Timișoara în anul 1933. *Analele Banatului, S.N., Arheologie–Istorie*, VIII, (2010), 259–260.

¹² Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 18/1934, f. 231.

¹³ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 76.

¹⁴ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 368.

¹⁵ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 187.

costa circa 600.000 de lei, iar prețul de cumpărare ce urma a fi achitat din prevederile bugetare ale acelui an era de 1.700.000 de lei¹⁶.

Pentru ca edificiul să poată fi predat destinației încă din 1934, trebuiau terminate lucrările de modificare și de amplificare ale acestuia, însumând 600.000 de lei, care urmau să fie acoperiți din prevederea bugetară de 1.700.000 de lei, suma de 1.100.000 rămasă fiind destinată pentru plata în parte a prețului de cumpărare, iar restul acestuia (60.000 de lei) se va prevedea și achita din bugetul anului financiar 1935–1936.

Ambulatoriul policlinic, plasat într-un edificiu vechi și necorespunzător al Primăriei putea fi transferat în 1935 în noul palat care se va construi pe seama Acot-ului.

Planurile și devizele referitoare la amplificarea și majorarea capacității până la 100 de paturi a Spitalului de copii „Principele Mircea” erau deja aprobate de către forurile superioare, urmând a fi începute lucrările.

Amplificarea edificiului și construirea unui mic pavilion pentru primirea bolnavilor la tratament, precum și încălzirea centrală pentru întreaga instituție costau circa 2000.000 de lei, pentru aceasta fiind prevăzută în bugetul anului analizat suma de 1000.000 de lei, care acoperea lucrările de ridicare a etajului II în roșu, iar restul sumei urma să fie înscrisă în bugetul pe anul financiar 1935–1936, când va fi construit pavilionul pentru primirea bolnavilor ambulanți și va fi terminat etajul II.

În privința înființării Institutului microbiologic, se propunea ca Primăria să pună la dispoziția institutului respectiv un edificiu în ansamblul Abatorului comunal cu circa 10 încăperi, la parter, ce erau folosite în acel moment pentru birou și locuință. Inspectoratul zootehnic care dispunea de 1.500.000 de lei pentru construirea unui edificiu în acest scop va ridica încă un etaj, iar Primăria va îngriji cu suma de 600.000 de lei locuința necesară pentru veterinarii abatorului.

Pentru construirea unui pavilion pe seama bolnavilor T.B.C., Primăria a întocmit planurile și devizele necesare care erau deja aprobate de către forurile competente, instituția costând 4.500.000 de lei. În bugetul pe 1934 era prevăzută suma de 2.200.000 de lei, care va ajunge pentru punerea construcției sub acoperiș, rămânând ca pentru terminarea pavilionului să fie prevăzută în bugetul anului următor suma de 2.300.000 de lei.

Pentru plasarea bolnavilor incurabili s-a proiectat ridicarea unui pavilion special în ansamblul Spitalului de izolare „Regele Ferdinand”. Planurile

și devizele erau în lucru, iar cheltuielile cu ridicarea pavilionului se ridicau la circa 2.500.000 de lei, prevăzuți pentru anul financiar 1935/1936.

Totodată pentru amplificarea Centrului pentru ocrotirea copiilor s-au prevăzut în bugetul municipiului 200.000 de lei, care stăteau la dispoziția Centrului pentru ocrotirea copiilor.

În vederea înființării unei școli de infermiere în cadrul Spitalului de stat din Timișoara, Municipiul urma să contribuie în anul 1935 cu suma de 200.000 de lei.

În concluzie, Primăria Timișoarei dispunea în bugetul pe 1934 de suma de 5.400.000 de lei, urmând să ceară deschiderea unui credit de 1.500.000 de lei, cheltuind pentru realizarea programului sanitar suma de 6.900.000 de lei, restul de 7.200.000 de lei fiind prevăzuți pentru bugetul anului financiar 1935–1936.

Programul a fost aprobat în unanimitate, cu excluderea problemei privind amplificarea Spitalului de copii, care urma a mai fi studiată în detalii¹⁷.

În acest context, lucrările de construire a pavilionului pentru bolnavii T.B.C. au fost considerate a fi urgente, Serviciul economic fiind împuternicit să publice o licitație cu termen scurt de 20 de zile pentru executarea lucrărilor prevăzute în deviz și în caietul de sarcini¹⁸.

În urma procesului-verbal al Serviciului Tehnic privind înființarea Institutului microbiologic din Timișoara, s-a decis ca Serviciile Tehnic și Economic să execute planurile necesare și să îndeplinească toate formele legale pentru punerea la dispoziție a terenului pe care urmează a se înființa institutul respectiv¹⁹.

Serviciul Economic trebuia să întocmească și formele pentru publicarea unei licitații publice, cu declararea urgenței, în termen de 20 de zile, în vederea executării lucrărilor edificiului destinat „Maternității”²⁰.

Discuțiile au continuat în privința Institutului antirabic. Raportul șefului Serviciului Ocrotirilor Sociale arăta că edificiul destinat înființării acestuia era în construcție, iar pentru finalizarea acestuia, fără instalațiile necesare, mai lipseau circa 1000.000 de lei. Edificiul era construit pe un teren al Primăriei, iar suma de circa 7000.000 de lei care s-a cheltuit până în acel moment a fost adunată din partea Comitetului de inițiativă dintr-o serie de județe și municipii de pe raza fostului Directorat VII, sub formă de subvenții.

¹⁷ *Ibidem*, f. 225–230.

¹⁸ *Ibidem*, f. 285.

¹⁹ *Ibidem*, f. 298.

²⁰ *Ibidem*, f. 299.

¹⁶ *Ibidem*, f. 225–226.

Edificiul proiectat pentru Institutul antirabic era supradimensionat pentru acest scop. Ori municipiul Timișoara și județul Timiș-Torontal nu dispuneau de institute sanitare mai importante cu capacitate potrivită și în aceste condiții înființarea unui institut antirabic era un lux.

În primul rând trebuiau amenajate și extinse Spitalul de copii și Institutul obstetric. Referatul propunea ca edificiul în construcție (Bulevardul Victor Babeș, nr. 7–9) să fie destinat pentru plasarea Institutului Obstetric, iar Primăria să pună la dispoziție pentru Institutul antirabic un alt local mai restrâns ca dimensiuni. Pentru realizarea acestei propuneri trebuia să se ceară și consimțământul celorlalte județe și municipii care au contribuit prin subvențiile lor la realizarea construcției.

În timpul discuțiilor consilierul Leonte Munteanu s-a pronunțat pentru menținerea destinației clădirii, urmând să fie plasat în spațiul respectiv și Laboratorul zootehnic. Acesta arăta că în schimbul dreptului de a ocupa o parte din clădire, Ministerul Agriculturii, prin Inspectoratul general zootehnic, s-a oferit să termine clădirea pe cheltuiala proprie.

Comisia interimară a decis în unanimitate să îndrume Serviciul Tehnic și Economic să preia în posesiunea și îngrijirea Municipiului edificiul construit în scopul înființării Institutului antirabic. Edificiul urma să fie folosit în întregime pentru plasarea Institutului obstetric, maternitatea fiind plasată într-un edificiu particular, cu totul necorespunzător și neigenic.

Serviciul Financiar trebuia să se îngrijească de sumele necesare pentru terminarea construcției, iar Serviciul Ocrotirilor Sociale să ceară consimțământul județelor și municipiilor interesate pentru realizarea hotărârilor luate²¹.

Comisia Interimară a aprobat planurile Serviciului Tehnic pentru amplificarea și amenajarea Institutului de Maternitate, precum și proiectul pentru lărgirea fundației Spitalului de copii²². A fost aprobat raportul aceluiași Serviciu privind introducerea încălzirii centrale la Spitalul de copii „Principele Mircea”, Serviciul Tehnic trebuind să execute lucrările în acest sens²³, hotărându-se și organizarea unei licitații pentru amplificarea spitalului, prin zidirea unui al doilea etaj²⁴.

În ședința din 27 noiembrie Comisia Interimară a luat la cunoștință referatul Serviciului Ocrotirilor Sociale în legătură cu trecerea instituțiilor sanitare

ale Municipiului în administrația și patrimoniul statului conform decretului lege apărut în Monitorul Oficial numărul 263 din 14 noiembrie 1934, decidându-se a fi continuat programul sanitar a cărei executare era în derulare. S-a mai hotărât să fie așteptate și dispozițiile ministerului competent²⁵.

A fost discutată și adresa Inspectoratului general sanitar care solicita ca Primăria să pună la dispoziție un local potrivit pentru mutarea Spitalului de boli mintale din Jimbolia la Timișoara, hotărându-se ca solicitarea să fie analizată cu ocazia întocmirii viitorului buget, așteptându-se până atunci și răspunsul Consistoriului sârb privind vânzarea sau închirierea clădirii corespunzătoare situată în Calea Aradului²⁶.

În privința problemelor culturale aflate în atenția Comisiei Interimare, în ședința din 27 martie 1934 aceasta a discutat cererea semnată de către Avram Imbroane, Dimitrie Nistor (prefectul județului Timiș-Torontal), colonel I. Sămboteanu, avocat Nicu Fărcășanu, inspector general administrativ Ștefan Bungențianu, de a fi destinat un teren în centrul orașului pentru construirea Palatului Fundațiilor Regale, ce urmau a se înființa la Timișoara²⁷.

Comisia a fost de acord, punându-se la dispoziție un vast teren în centrul orașului, precum și cantitatea de cărămidă necesară pentru a se putea clădi. Acțiunea se declara urgență și s-a decis a se solicita ministerului autorizația legală spre a se putea dispune de terenul respectiv²⁸.

S-a decis și o rectificare bugetară, scăzându-se de la cheltuielile extraordinare pentru învățământ și cultură suma de 1000.000 de lei, ce se înscria ca subvenție pentru înființarea unei trupe teatrale românești²⁹.

În acest sens a fost analizată cererea Mariei Cinsky Nicolau, directoare de teatru, prin care solicita o subvenție pentru făurirea unei trupe de teatru românesc stabil în Timișoara. A fost prevăzută în bugetul pe anul 1934/1935 alocarea sumei de 3000.000 de lei pentru înființarea unei trupe teatrale românești în orașul de pe Bega, iar Primăria, ca proprietară a clădirii Teatrului comunal, punea la dispoziția Mariei Cinsky Nicolau, în mod gratuit, sala teatrului cu toate dependențele, decorurile, costumele, spre folosința trupei pe perioada stagiunii.

²¹ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 327–330.

²² *Ibidem*, d. 17/1934, f. 62–63.

²³ *Ibidem*, f. 200.

²⁴ *Ibidem*, d. 47/1934, f. 14.

²⁵ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 143.

²⁶ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 53.

²⁷ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 25.

²⁸ *Ibidem*, f. 27.

²⁹ *Ibidem*, f. 213.

Era asigurată de către Primărie și lumina și căldura necesară, trupa putând dispune și de personalul stabil al Teatrului. Suma de trei milioane de lei aprobată servea ca fond de bază pentru realizarea cât mai rapidă a trupei.

Trupa teatrală trebuia să dea cel puțin 150 de reprezentații de operă comică, operetă, dramă, comedii, concerte simfonice, spectacole educative, cu conferințe, etc. În cadrul acestora cel puțin 120 de spectacole trebuiau să fie de operă comică, operetă, dramă, comedie, iar cel puțin 25 de spectacole trebuiau să aibă un caracter educativ, fiind gratuite și destinate militarilor, tineretului, muncitorilor, funcționarilor săraci, având loc și conferințe și spectacole de muzică ușoară. De asemenea trebuiau susținute cel puțin 5 concerte simfonice, din care două gratuite, cu program ușor, pentru elevi și muncitori.

Repertoriul trebuia compus exclusiv din piese care pe lângă natura distractivă să aibă și un caracter moralizator și educativ. Comisia Interimară a impus ca trupa teatrală să fie formată din artiști de rangul I, care trebuiau să se ridice din punct de vedere calitativ la nivelul capitalei³⁰.

Până la 1 august 1934 Nicolau trebuia să prezinte tabloul întregului personal angajat, contractele de angajare, repertoriul în lucru, conducerea Primăriei rezervându-și dreptul de a solicita eventuale schimbări, în baza referatului Serviciului Cultural. Se mai prevedea ca, în funcție de posibilități, să fie angajate elemente băănățene și mai ales din Timișoara. Stagiunea era cuprinsă între 12 octombrie 1934 și 1 mai 1935³¹.

Erau prevăzute și clauze financiare clare între Primărie și Maria Nicolau.

La 18 iunie 1934 ministrul de interne a aprobat modificarea bugetului Primăriei și înscrierea unui articol cu alocația de 1 milion de lei pentru procurarea de materiale, rechizite, alte cheltuieli necesare trupei teatrale³².

Ținându-se seama de faptul că data deschiderii stagiunii teatrale era foarte apropiată, Comisia Interimară a aprobat suma de 395.000 de lei pentru nevoile trupei teatrale, Serviciul Financiar fiind însărcinat să achite banii respectivi³³.

În ședința din 7 septembrie 1934 au fost prezentate actele justificative asupra cheltuielilor efectuate în vederea deschiderii stagiunii „Teatrului Banatului”³⁴.

Tot în cursul anului 1934 s-a admis cererea direcției Teatrului Banatului de a i se ordona suma de 200.000 de lei de la capitolul bugetar prevăzut ca subvenție pentru teatru, în scopul acoperirii cheltuielilor de transport ale trupei, precum și pentru procurarea materialelor necesare începerii stagiunii teatrale³⁵.

Aceiași direcție solicita și executarea lucrărilor pentru îmbunătățirea scenei teatrului, Comisia Interimară hotărând ca acestea să fie executate de către Serviciul Tehnic în regie proprie³⁶.

A fost luat în discuție și referatul privind crearea unei clase extrabugetare la Conservatorul comunal deoarece exista un supranumăr de 60 de elevi. Considerându-se că în urma creării acestei clase, bugetul Conservatorului nu va fi atins, s-a decis înființarea unui comitet școlar pentru înființarea clasei extrabugetare alcătuită din 30 de elevi, urmând ca ceilalți 30 să fie repartizați în cele 6 clase existente. Comitetul trebuia să creeze un fond de 54000 de lei din care vor fi achitate salariile profesorilor³⁷.

Luându-se în discuție cererea Cercului Academic Bănățean, secția București, de a se elibera restul sumei alocate în bugetul pe anul 1934 pe seama Cercului, Comisia Interimară a decis plata acesteia la mâna proprietarului care a închiriat edificiul ce servea drept cămin al Cercului pe baza contractului și a actelor justificative³⁸.

În anul 1934 a fost hotărâtă și crearea unei comisii pentru a studia chestiunea privind ridicarea unui bust al lui Vichentie Babeș³⁹.

S-a decis apoi să fie acordată comisiunii monumentului lui V. Babeș suma de 80.000 de lei pentru acoperirea cheltuielilor pentru soclul monumentului și pregătirea tribunei de inaugurare. Comisia Interimară lua act ca monumentul să fie plasat în locul fostei „Diorame”.

Totodată sculptorul Aurel Pop și inginerul Cornel Liuba erau însărcinați cu realizarea monumentului lui I. G. Duca, Serviciul Tehnic trebuind să fixeze locul și condițiile uzuale pentru lucrările de sculptură⁴⁰.

În ședința din 30 noiembrie 1934 Comisia Interimară lua act despre referatul Secretariatului general în legătură cu oferta lui Dionisie Linția prin care pune la dispoziția și adăpostul Primăriei, Muzeul ornitologic, biblioteca de specialitate și

³⁰ *Ibidem*, f. 223–226.

³¹ *Ibidem*, f. 227.

³² *Ibidem*, d. 19/1934, f. 278.

³³ *Ibidem*, f. 279.

³⁴ *Ibidem*, f. 278.

³⁵ *Ibidem*, f. 377.

³⁶ *Ibidem*, f. 383.

³⁷ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 286.

³⁸ *Ibidem*, f. 325.

³⁹ *Ibidem*, f. 293.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 361–362.

laboratorul muzeologic proprietate personală. S-a hotărât ca o comisie (alcătuită din directorul Muzeului, șeful Serviciului Cultural, secretarul general și delegatul Comisiei Interimare) să studieze amănunțit oferta și să o prezinte într-o ședință viitoare⁴¹.

În ședința din 30 noiembrie 1934 erau angajați, în mod provizoriu, în serviciul Arhivelor Regionale Banat, cu începere de la 1 decembrie și până la alte dispoziții, Ion Stoia Udrea și Vichentie Ardelean⁴².

S-a decis și acordarea concesiunii teatrale pentru sezonul de iarnă trupei maghiare Mihai Szendrei⁴³.

O comisie trebuia să studieze și propunerea lui Sever Bocu pentru schimbarea denumirii parcului Scudier în parcul Vichentie Babeș⁴⁴.

Realizarea unui obiectiv important pentru Timișoara, studioul de radio a fost și în 1934 amânat sine die, conform raportului Serviciului cultural⁴⁵.

A fost admisă cererea Societății „România jună” de a i se acorda un ajutor pentru ridicarea soclului monumentului lui Mihai Eminescu de la Cluj-Napoca, acordându-se în acest scop suma de 5000 de lei⁴⁶.

La ședința Comisiei Interimare din 28 aprilie 1934 a fost discutat proiectul de contract ce urma să se încheie între reprezentanții A.R.P.A. și Primărie pentru înființarea liniei aeriene Timișoara-București.

S-a decis în acest sens că municipiul se obliga să contribuie la cheltuielile de înființare și de întreținere a liniei aeriene în anul financiar 1934–1935 cu suma de 1000.000 de lei, plătită jumătate la data când A.R.P.A. prezenta toate contractele încheiate cu orașele interesate de înființarea liniei aeriene Timișoara-București, cealaltă parte fiind scadentă la deschiderea liniei.

În anul financiar 1935–1936 Primăria va plăti suma de 1000.000 de lei, jumătate după 30 de zile de la aprobarea bugetului, iar restul după 7 luni de la aprobarea acestuia.

După expirarea termenului de 2 ani de la deschiderea liniei aeriene Municipiul va conveni din nou cu A.R.P.A. cu privire la condițiile de prelungire a acordului pe toată durata convenției dintre statul român și A.R.P.A., în așa fel încât contribuția

anuală maximă ce se va putea cere Primăriei pe timpul de prelungire nu va putea trece peste suma care să reprezinte față de bugetul general al cheltuielilor necesare exploatarea liniei aeriene București-Timișoara aceeași proporție pe care o reprezintă față de acest buget suma acordată pe exercițiile bugetare pe 1934–1935 sau 1935–1936, iar sub nici un titlu nu se poate depăși suma anuală de 1000.000 de lei.

Municipiul lua în sarcina sa executarea lucrărilor de infrastructură necesare pentru aerodromul din Timișoara până la limita sumei de 500.000 de lei. Tot Primăria va executa lucrările de construire a unui hangar cu dimensiunile prescrise de A.R.P.A., precum și lucrările de construire a localurilor necesare aerogării.

Municipiul punea la dispoziție și terenul necesar aerodromului. În această privință Comisia a stabilit ca fiind potrivit terenul situat la o depărtare de circa 3 kilometri de Piața Unirii, lângă șoseaua națională Timișoara-Sânnicolau Mare, în pusta Cioca, în mărime de 900/900 de metri, din care teren, a cărui suprafață era de 140 jugăre și 1200 st. pătrați, 40 de jughere erau proprietatea Primăriei, 5 jugăre proprietate particulară (improprietăți), restul fiind proprietatea statului român folosită pentru sesile parohiale și școlare.

Pe de altă parte, cu ocazia defalcării terenurilor expropriate, Comisia județeană a rezervat în hotarul Teca, la despărțirea șoselelor Arad-Sânandrei un teren de 60 de jugăre pentru aeroport, dar care prin depărtarea și configurația lui nu era potrivit scopului urmărit.

Primăria se obliga să dea pentru aeroport cele 40 de jugăre și să intervină la Ministerul Domeniilor să pună la dispoziția aeroportului terenurile necesare, adică să schimbe terenul celor cinci improprietăți cu alte terenuri din rezerva statului.

A.R.P.A. era obligată să întrețină un serviciu permanent de transport aerian de persoane și de mică coletărie, cu o medie anuală de 220 de curse tur-retur.

Deasemenea era obligată să doteze aerodromul Timișoara cu tot aparatul mobil și imobil (stație meteorologică, radio) necesar unei bune asigurări a funcționării liniilor aeriene⁴⁷.

Într-o altă ședință, Comisia Interimară a reluat în discuție proiectul înființării unui aeroport și a deschiderii unei linii aeriene București-Craiova-Timișoara, decidându-se a se lua legătura cu Camera de Comerț și cu Prefectura Timiș-Torontal, deoarece ambele instituții erau interesate de această realizare și astfel se puteau distribui

⁴¹ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 154–155. Vezi mai pe larg despre oferta lui D. Linția lucrarea Florin Medeleț, Vasile Rămneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică. II. 1918–1948*, Ed. Mirton, Timișoara, (2003), 120 și nota 850.

⁴² *Ibidem*, f. 159.

⁴³ *Ibidem*, f. 164.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 210.

⁴⁵ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 22.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 26.

⁴⁷ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 135–138.

sarcinile corespunzător, precum și pentru a se face demersurile necesare la A.R.P.A. pentru stabilirea locului pe care să fie plasat aeroportul⁴⁸.

Comisia Interimară a reluat în 1934 discuție proiectul construirii Palatului de Justiție. Analizând cererea Eforiei Judiciare pentru însușirea proiectului de lege privitor la înființarea supra-cotei adiționale de 0,25% și autorizarea comunei Timișoara, în calitate de autoritate centrală de construcția a Palatului, să contracteze un împrumut de 100.000.000 de lei, s-a decis constituirea unei comisii care să studieze chestiunea și să înainteze un referat în această privință⁴⁹.

În ședința din 30 martie a fost prezentat avizul comisiei pentru cercetarea anteproiectului de lege referitor la construirea Palatului de Justiție, hotărându-se să se ia contact urgent cu Comisia Interimară a județului Timiș-Torontal pentru a se stabili de comun acord ca autoritatea centrală de construcție să fie formată din asociațiunea Primăriei cu județul, această asociațiune să contracteze împrumutul respectiv, iar garantarea acestui împrumut să o constituie doar produsul impozitului special creat prin lege în acest scop și a se cădea eventual de acord asupra majorării acestui impozit de la 0,25% la 0,50%⁵⁰.

Analizându-se cererea Casei Centrale a Asigurărilor Sociale prin care se solicita Primăriei să desemneze un teren în fața Seminarului romano-catolic pentru construirea Palatului Casei Cercuale, s-a decis vânzarea, în principiu, a terenului situat în colțul străzii Hector și Bulevardul Maria (acesta fiind liber)⁵¹.

Într-o altă ședință Comisia Interimară a hotărât designarea terenului pentru construirea Palatului Căminului de ucenici, punându-se la dispoziție în acest scop, în principiu, un lot în jurul palatului „Banația”, urmând ca predarea acestuia să se facă atunci când se vor pune banii necesari construcției la dispoziție, și se va începe construcția. Aceasta trebuia să înceapă în termen de doi ani, altfel destinația terenului în acest scop va fi anulată⁵².

În concluzie Comisia Interimară a hotărât să pună la dispoziția Ministerului Muncii, gratuit, lotul necesar pentru construirea Căminului de ucenici, situat în circumscripția I, în jurul clădirii „Banația”, în următoarele condiții: Ministerul Muncii să înceapă construcția căminului într-un

interval de cel mult doi ani, în caz contrar, terenul va fi oferit pentru alte destinații, iar actul pentru transcrierea dreptului de proprietate în cartea funciară a terenului va fi semnat de Municipiu numai în cazul în care clădirea era pusă sub acoperiș⁵³.

La 12 octombrie 1934 Comisia Interimară a decis trimiterea unei adrese către Ministerul Muncii în care se cerea ca Palatul Căminului de ucenici să fie aliniat cu Palatul școlii de menaj, invitându-se totodată școala respectivă să modifice proiectul arhitectonic al edificiului său, punându-se în concordanță cu proiectul Palatului Căminului de ucenici, care era realizat într-un stil modern⁵⁴.

În ședința din 15 mai 1934 Comisia Interimară a luat în discuție un eveniment neplăcut care s-a întâmplat în municipiul de pe Bega, prăbușirea acoperișului cinematografului „Capitol”, proaspăt dat în folosință. S-a decis înființarea unei comisii de anchetă și angajarea profesorului Ion Ionescu de la Politehnica din București pentru a efectua o expertiză tehnică atât a cinematografului, cât și a Teatrului comunal⁵⁵.

După întocmirea referatului comisiei de anchetă privind cauzele prăbușirii tavanului cinematografului, s-a decis acționarea în judecată, atât civil cât și penal, a firmei „Steiner”, cerându-se Parchetului luarea măsurilor de asigurare preventivă a pretențiilor Municipiului de ordin moral și material atât în persoana cât și în averea lui Iosif Steinec. Aceiași măsură a fost adoptată față de arhitectul Adrian Suciu⁵⁶.

S-a estimat că prin prăbușirea plafonului cinematografului „Capitol”, cinematografele comunale vor suferi o pierdere de circa 2.000.000 de lei, în cele patru luni cât erau estimate a dura lucrările de reconstrucție. Pentru evitarea acestor pierderi era propusă închirierea unui local potrivit în care să aibă loc spectacolele proiectate la cinematograful „Capitol”.

A fost întocmită și o scrisoare către firma „Steinec”, în care Primăria nu avea nimic de obiectat în privința începerii lucrărilor de reconstrucție a cinematografului, dar firma trebuia să arate condițiile în care urmau să fie efectuate acestea. Firma era autorizată deasemenea să construiască un acoperiș provizoriu pentru conservarea restului clădirii⁵⁷.

La adresa lui Iosif Steiner, prin care acesta declina orice responsabilitate privind daunele ivite în urma dispozițiilor întârziate relativ la reconstruirea

⁴⁸ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 52.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 29. Pentru discuțiile purtate în anul 1933 în vederea construirii Palatului de Justiție, vezi Vasile Rămneanțu, *op. cit.*, 260–261.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 44–45.

⁵¹ *Ibidem*, f. 266.

⁵² *Ibidem*, f. 297–298.

⁵³ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 167.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 379.

⁵⁵ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 199–200.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 210.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 218–219.

acoperișului cinematografului „Capitol”, Comisia Interimară a decis urgentarea depunerii raportului de expertiză⁵⁸.

S-a hotărât reconstruirea complectă a părții dărâmate din acoperiș, readucerea lui la starea de dinainte de incident și modificarea fecmelor de lemn cu fecme de fier⁵⁹. Lucrările de refacerea a acoperișului trebuiau să fie terminate în termen de 6 săptămâni⁶⁰.

Comisia Interimara a mai decis în cursul anului 1934 ca firma de construcții „Iosif Steiner” să înainteze Primăriei, de urgență, planurile referitoare la lucrările de refacere a cinematografului „Capitol”, deoarece erau unele lucrări independente de cele de acoperiș care puteau fi începute fără întârziere⁶¹. A fost formată și o comisie pentru rezolvarea chestiunii privitoare la achiziția unui local pe seama cinematografului „Capitol”, în care urmau să aibă loc spectacolele cinematografice până la finalizarea lucrărilor de reparații⁶².

Comisia Interimară a luat la cunoștință și de raportul Serviciului Tehnic în legătură cu lucrările de arhitectură și de reconstrucție a acoperișului cinematografului, decidându-se ca inginerul Suci, împreună cu un alt inginer, să se deplaseze la București la Consiliul Tehnic Superior pentru a grăbi aprobarea planurilor⁶³.

În privința achiziționării unui local pe seama cinematografului „Capitol”, s-a propus achiziționarea cinematografului „Forum”, dar în final Comisia Interimară a hotărât să se aștepte aprobarea de către Consiliul Tehnic Superior a planurilor de reconstrucție, după care se vor accelera lucrările de refacere⁶⁴. Dar deoarece cinematograful „Capitol” urma a fi reparat abia prin martie 1935 a fost necesară căutarea unui local spre a se evita pierderile foarte însemnate din vânzarea biletelor din cursul iernii. A fost constituită în acest sens o comisie, urmărindu-se amenajarea unei săli adecvate spectacolelor de cinema în cadrul restaurantului „Ferdinand”⁶⁵.

În cele din urmă s-a decis închirierea sălii mari a restaurantului „Ferdinand” pentru înființarea unui cinematograful, pe termen de un an. Acest lucru era cu atât mai necesar cu cât prin închiderea cinematografului „Capitol” nu exista un alt cinematograful în Circumscripția I. Serviciul Tehnic a fost

însărcinat să execute lucrările de amenajare a sălii respective⁶⁶.

Cinematograful din cadrul hotelului „Ferdinand” urma să poarte numele „Select”⁶⁷.

În ședința din 28 iunie 1934 Comisia Intrerimară a hotărât înființarea unui Cămin de servitoare, necesar pentru adăpostirea și ocrotirea servitoarelor venite de la țară în căutarea de serviciu. Acesta trebuia urgent înființat și pus în funcțiune⁶⁸.

Comisia Interimară a decis în principiu închirierea localurilor ocupate de către Banca Burgheză pentru înființarea Căminului de servitoare, urmând a se pertracta cu proprietarul asupra chiriei⁶⁹.

Pentru înființarea Căminului de servitoare, Serviciul Economic în baza planurilor și devizului estimativ întocmit de către Serviciul Tehnic urma să înscrie o tratare prin bunăînvoială pentru transformarea localului în limita sumei de 58.000 de lei. De asemenea trebuia organizată o tratare, tot prin bunăînvoială, pentru procurarea lenjeriei, mobilierului de sufragerie și bucătărie, urmând a fi pus la dispoziția Căminului și mobilierul rămas de la Internatul comunal desființat⁷⁰.

A avut loc apoi angajarea personalului pentru Căminul de servitoare⁷¹.

Comisia Interimară a analizat și cererea Bursei de mărfuri pentru acordarea unui lot în vederea construirii Palatului Bursei, decidându-se ca președintele Comisiei Interimare și șeful Serviciului Tehnic și cel Economic să stabilească terenul respectiv⁷². În atenția Comisiei Interimare s-a aflat și clădirea Teatrului comunal, aprobându-se propunerea ca pentru repararea fațadei principale și a celor laterale ale acestuia era necesară suma de circa 1.236.000 de lei, afară de suma de 1.500.000 de lei prevăzută în acest scop în bugetul pe anul curent, propunându-se ca în limita sumei bugetare să se facă lucrările de reconstruire și să se cumpere în limita fondului disponibil piatră brută, urmând ca pentru restul lucrărilor să fie prevăzute sumele necesare în bugetul pe 1935⁷³.

Pentru refacerea și transformarea fațadei Teatrului comunal, în limita sumei bugetare de 1.500.000 de lei, s-a decis ca Serviciul Economic să facă formele necesare pentru organizarea licitației publice în cauză⁷⁴. Deoarece arhitectul Duiliu

⁵⁸ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 21.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 97–98.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 181.

⁶¹ *Ibidem*, f. 217.

⁶² *Ibidem*, f. 315.

⁶³ *Ibidem*, f. 317–318.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 321.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 385.

⁶⁶ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 32–33.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 53.

⁶⁸ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 1.

⁶⁹ *Ibidem*, d. 18/1938, f. 301.

⁷⁰ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 87.

⁷¹ *Ibidem*, f. 133.

⁷² *Ibidem*, d. 17/1934, f. 138.

⁷³ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 339.

⁷⁴ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 181.

Marcu a pus la dispoziția Primăriei planul fațadei Teatrului, Serviciul Financiar urma să-i ordona-
teze onorariul⁷⁵. Apoi proiectul lui Duluiu Marcu
a fost înaintat spre aprobarea Consiliului Tehnic
Superior⁷⁶.

Comisia Interimară a primit avizul favorabil al
Oficiului Central de Licității București pentru re-
facerea și transformarea fațadei Teatrului comunal,
suma totală fiind de 2.660.023 de lei⁷⁷.

Drept urmare a fost organizată licitația pentru
executarea lucrărilor de refacere a fațadei Teatrului
comunal, firma câștigătoare fiind a inginerului
arhitect Aug. Schmiedigen din București⁷⁸.

În privința cererii Ministerului Agriculturii și
Domeniilor de a se înființa un laborator de bacteri-
ologie veterinară și a se construi un edificiu în acest
scop, Comisia interimară a hotărât a nu se elabora
planul edificiului, ci a se căuta o altă soluție prin
înființarea acestuia într-o clădire existentă⁷⁹.

La cererea Inspectoratului general sanitar vete-
rinar s-a aprobat, în principiu, rezervarea unui
lot pentru Institutul Microbiologic din Piața
Mărășești, urmând ca asupra suprafeței și acordării
de cărămizi să se decidă după primirea planurilor
de construcție⁸⁰.

Cererea Serviciului Tehnic de a i se da auto-
rizație să efectueze formalitățile legale pentru
asigurarea lucrărilor de șosele, poduri și de arhi-
tectură, prevăzute în cadrul programului anului
1934–1935 în scopul organizării licitațiilor între
1–15 aprilie pentru a nu se mai produce întârzi-
eri la lucrări ca în anul 1933–1934, s-a aprobat de
către Comisia Interimară municipală, cu condiția
ca lucrările proiectate să nu treacă peste bugetul
1933–1934⁸¹.

Una dintre cele mai importante lucrări edilitare
prevăzute pentru anul 1934 a reprezentat constru-
irea străzii I. G. Duca. După prezentarea raportului
Serviciului Tehnic, Comisia Interimară a îndrumat
serviciul respectiv să organizeze o licitație publică,
strada urmând să fie realizată în următoarele con-
diții: de la Palatul Lloyd până la Fabrica de pălării,
fiind circulația ușoară și uniformă, din asfalt, iar
de la Fabrica de pălării la Gară, traseu pe care cir-
culau vehicule grele, din piatră semicubică rostuită
cu bitum⁸².

Comisia Interimară a aprobat publicarea unei
licitații publice, cu termen de 30 de zile, pentru
pavarea Bulevardului I. G. Duca⁸³.

În același timp se avea în vedere ca la periferiile
municipiului, unde nu erau încă străzi deschise,
să se realizeze pavazul prin sistem macadam, fiind
mai ieftin cu 50% ca cel cu piatră cubică. Totodată
se va încerca gudronarea Bulevardului Eroilor de la
Tisa, care era construit cu macadam⁸⁴.

În privința lucrărilor de pavare a Bulevardului
I. G. Duca s-a revenit asupra deciziei de pavare cu
pavele de bazalt deoarece Cariera municipiului nu
putea produce cantitatea de pavele necesare, deci-
zându-se ca în locul bazaltului pavajul să fie execu-
tat cu asfalt comprimee sintetic până la Bulevardul
Ferdinand. Având în vedere timpul înaintat, s-a
hotărât organizarea unei licitații la care să fie învi-
tate cel puțin cinci firme⁸⁵.

În ședința din 24 iulie Comisia Interimară a
decis construirea întregii suprafețe a Bulevardului
I. G. Duca, în suprafață de 16.000 metri pătrați,
lucrările trebuind să aibă loc în anul 1934. Costul
lucrărilor era achitat în parte în 1934, până la con-
curența sumei bugetare, restul sumei fiind prevă-
zută în sarcina bugetului pe 1935–1936, conform
legii. Trebuia obținută și aprobarea Ministerului de
Interne în vederea executării lucrării respective⁸⁶.

Lucrările însă au fost întârziate din cauza rezul-
tatelor negative înregistrate la două licitații⁸⁷.

În ședința Comisiei Interimare din 31 iulie s-a
decis a se încredința firmei „Bitumen”, Întreprindere
anonimă de asfalt, din Oradea, executarea carosa-
bilului din Bulevardul I. G. Duca, prin bunăînvo-
ială, cu asfalt comprimat, pe suprafața de 16.000
de metri pătrați, cu suma de 11.515.000 de lei,
eșalonată jumătate în 1934 și jumătate pentru
bugetul 1935–1936. Dosarul a fost trimis spre
aprobarea Consiliului de Miniștri⁸⁸.

S-a hotărât și executarea trotuarelor de asfalt pe
o parte a Bulevardului I. G. Duca (circa 561.000
de lei), ca și la podul Traian (314.000 de lei),
strada Iancu Văcărescu, pe ambele părți (900.000
de lei). Lucrările erau declarate urgente și Serviciul
Economic trebuia să întocmească formele necesare
pentru ținerea licitațiilor publice⁸⁹.

Comisia Interimară a luat act de telegrama
Ministerului de Interne cu privire la pavarea
Bulevardului I. G. Duca, forul central propunând

⁷⁵ *Ibidem*, f. 380.

⁷⁶ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 24.

⁷⁷ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 46.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 94.

⁷⁹ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 48.

⁸⁰ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 227.

⁸¹ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 24.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 235.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 279.

⁸⁵ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 91–92.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 103.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 131, 136.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 138–139.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 176.

pavarea cu piatră cioplită de la Cariera Primăriei de la Lișanovăț⁹⁰, Comisia Interimară hotărând a înainta Ministerului o adresă justificativă din care să rezulte care au fost considerentele pentru care Primăria a trecut de la cheramită la asfalt⁹¹.

Prin amânarea lucrărilor de pavare a Bulevardului I. G. Duca a rămas disponibil un fond de trei milioane, Comisia Interimară propunând să se realizeze mecanizarea carierei de piatră de la Sușanovăț (2000.000 de lei), construirea macadamului străzilor Horia și a încă două din cartierul V Mehala, asfaltarea Pieței Unirei (Serviciul Horticultura și Tehnic urmând să amenajeze piața), punerea în funcțiune a carierei din Jdioara⁹².

Serviciul Tehnic a realizat un referat în legătură cu lucrările care mai erau de executat în Bulevardul I. G. Duca, șeful serviciului înaintând un memoriu, prin Ministerul de Interne, Consiliului Tehnic Superior pentru ca în bugetul viitor să poată fi prelinată suma necesară terminării lucrărilor⁹³.

În ședința din 3 februarie 1934 Comisia Interimară a aprobat planul pe anul 1934–1935 privind introducerea conductelor de apă (acestea urmau să fie introduse în străzile Feldioara, Tâmpa, Carmen Sylva, Victor Babeș, etc.), ca și a canalelor (Bulevardul Carmen Sylva, strada Cluj, Aron Pumnul etc.)⁹⁴.

În cursul anului 1934 Comisia Interimară a aprobat efectuarea lucrărilor de reșezare a conductelor de gaz la nivelul prescris în Circumscripția I, II, a celor de reparări de conducte, de scoaterea de conducte vechi⁹⁵, ca și de introducere de conducte de apă (Circ. III etc.)⁹⁶.

Au fost aprobate și lucrările de amenajare a parcurilor din municipiul Timișoara, în limita sumei de 300.000 de lei⁹⁷.

Comisia Interimară a declarat ca fiind urgente lucrările de refacere și de reparare a trotuarelor defecte de pe raza orașului în suprafață de circa 5.500 stânjani pătrați, organizându-se o licitație în acest scop în termen de 30 de zile⁹⁸.

A fost instituită o comisie pentru a studia modalitățile de refacere a podului Ștefan cel Mare⁹⁹.

Situația era complicată în privința lucrărilor la podul Traian, Serviciul Tehnic elaborând un referat

în legătură cu suspendarea lucrărilor de către firma de antrepriză. Aceasta era invitată, în conformitate cu legislația în vigoare, să înceapă imediat continuarea lucrărilor arhitectonice ale podului care trebuiau terminate la 1 iulie 1934 și să le termine cel mai târziu la 15 septembrie. În caz contrar lucrările vor fi continuate fără nici o altă notificare, în regie proprie, de către Municipiu, pe cheltuiiala antreprizei¹⁰⁰.

Un nou raport al Serviciului Tehnic privind lucrările la podul Traian a fost prezentat în fața conducerii Primăriei, dându-se firmei constructoare ca ultim termen pentru îndeplinirea contractului data de 15 octombrie 1934¹⁰¹.

A fost organizată și o licitație publică pentru întreținerea pe timp de cinci ani a carosabilului, piețelor și stațiunilor de birje asfaltate de pe teritoriul orașului Timișoara¹⁰².

Comisia Interimară a luat în discuție adresa Prefecturii Timiș-Torontal privind refacerea Pieței „Unirea”, decidând ca problema să fie studiată în 1934 de către Comisia Edilitară, să fie rezolvată partea teoretică, iar în bugetul viitor să fie prevăzută suma necesară refacerii pieței¹⁰³.

În legătură cu refacerea drumului Timișoara-Mehala-Săcălaz s-a hotărât ca Primăria să își ia obligația de a reface un kilometru din șoseaua națională Timișoara-Stamora, fără a o întreține, iar în schimb Prefectura va împrumuta Primăriei două utilaje pentru refacerea drumului Timișoara-Mehala-Săcălaz¹⁰⁴.

În urma licitației publice pentru repararea trotuarelor de asfalt, s-a decis înaintarea de urgență a dosarului Oficiului Central de Licitatii pentru avizarea prealabilă¹⁰⁵.

Serviciul Tehnic a prezentat un referat privind lucrările de reparații de pavaj, de pavaje noi, de drumuri noi de piatră și pietriș executate în cursul anului 1934, solicitând un credit de 300.000 de lei pentru reparațiile de pavaje. Comisia Interimară a aprobat executarea lucrărilor conform referatului, invitând Serviciul Financiar să găsească modalitățile pentru acoperirea bugetară¹⁰⁶.

În privința lucrărilor de asfaltare, E. Prohaska, membru în Comisia Interimară, a venit cu propunerea privind asfaltarea cu bază de lemn așa cum se obișnuia în străinătate, vorbitorul dând ca exemplu orașul Hamburg. S-a decis ca Serviciul Tehnic să

⁹⁰ *Ibidem*, f. 197.

⁹¹ *Ibidem*, f. 241.

⁹² *Ibidem*, f. 383.

⁹³ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 82.

⁹⁴ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 2.

⁹⁵ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 5.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 51.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 383.

⁹⁸ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 66.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 69.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 101.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 317.

¹⁰² *Ibidem*, f. 254.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 294.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 297.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 303.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 317.

țină cont de propunere dacă s-ar ivi necesitatea unei asemenea pavări în Timișoara¹⁰⁷.

A fost executată licitația pentru lucrările de asfaltare, decidându-se începerea urgentă a acestora¹⁰⁸.

Comisia Interimară a hotărât și introducerea luminii electrice la vămile orașului înaintea cărora exista conducta electrică¹⁰⁹.

A fost aprobată construirea unei rețele electrice pentru consumatorii particulari și pentru iluminatul public în Circumscripția V Ronaț, pe strada Mărginenilor, în lungime de circa 200 de metri¹¹⁰.

Au fost aprobat și proiectele Serviciului Tehnic în legătură cu înzestrarea locurilor de joacă pentru copii din grădinile publice cu diferite aparate de joacă. Sumele necesare urmau să fie prevăzute în bugetul pe anul 1935¹¹¹.

Serviciul Tehnic a mai primit un credit de 105.000 de lei pentru repararea trotuarelor din circumscripția V, precum și pentru repararea trotuarelor de asfalt¹¹².

Comisia Interimară a hotărât luarea măsurilor legale contra unor proprietari de imobile care au construit sau au demolat fără a avea aprobările necesare¹¹³.

Pe adresa Comisiei Interimare au sosit în anul 1934 mai multe cereri pentru împrumutări cu loturi de casă. Deoarece existau mai multe loturi de casă neatribuite, s-a decis reînceperea procedurii de împrumutări¹¹⁴.

În ședința din 3 aprilie Comisia Interimară a aprobat propunerea Serviciului Tehnic de a se întreprinde lucrări de reparații la Ștrandul comunal, baia Scudier și la plaja din Circumscripția IV, în regie proprie, în limita sumei de 159.175 de lei, Serviciul Tehnic fiind însărcinat să execute lucrările respective¹¹⁵. A fost acceptată și oferta firmei „Siemens Schuckert” pentru instalarea de aparate sonore la ștrandul comunal, care urmau să fie completate cu instalația nefolosită de la cinematograful „Capitol”¹¹⁶.

În atenția Comisiei Interimare s-a aflat și construirea de noi școli, precum și repararea celor existente. Astfel a fost instituită o comisie pentru a studia chestiunea terenurilor potrivite destinate construirii școlilor primare urbane din Circumscripțiile

II și IV¹¹⁷. Au fost apoi desemnate terenurile din cele două circumscripții pentru construirea acestor școli¹¹⁸, Serviciul Tehnic fiind angajat la întocmirea proiectelor școlilor primare respective¹¹⁹.

Au fost realizate lucrări de demolare, renovare și salubritate a edificiului școlii primare numărul 13, din Circumscripția IV, aprobându-se și stocul de cărămizi necesar pentru noile construcții proiectate: școlile primare din circumscripțiile II și IV, școlii de menaj, cât și Spitalului TBC și de copii¹²⁰.

Tot în cursul anului 1934 la edificiul Școlii de menaj, proprietate a Primăriei, urmau a se efectua reparații în limita sumei de circa 40.000 de lei¹²¹.

Comisia Interimară a hotărât și publicarea unei licitații publice, cu declararea urgenței, pentru executarea lucrărilor de construcție a școlii primare din cartierul Principele Carol, Splaiul Tudor Vladimirescu¹²², ca și a școlii primare din Piața Sarmisegetusei¹²³.

Totodată Comisia Interimară a aprobat închirierea etajului I al edificiului Casei Învățătorilor (str. Doja) pentru Gimnaziul maghiar de fete. Școala de ucenici urma să fie mutată în acest local în orele libere de după masă¹²⁴. În același timp a fost aprobată licitația pentru darea în întreprindere a construirii în roșu a școlii primare urbane din Circumscripția IV¹²⁵.

Comisia Interimară a aprobat și rezultatul tratării prin bunăînvoială pentru lucrările de transformare a pavilionului din curtea Căminului de ucenici numărul trei pe seama Școlii primare numărul șase¹²⁶.

În privința cererii Comitetului școlar al gimnaziului maghiar de băieți pentru executarea diferitelor lucrări la edificiul școlii, s-a constatat că o parte din lucrările mici s-au executat deja, restul urmând a fi preliminate în bugetul viitor¹²⁷.

Comisia Interimară a decis înaintarea unui memoriu Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale pentru a prelua în întregime Școala de ucenici în sarcina sa, iar pentru întreținerea Căminului de ucenici se solicita o subvenție deoarece Primăria nu dispunea de surse suficiente în acest sens¹²⁸.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 338.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 376.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 350–351.

¹¹⁰ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 8.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 82.

¹¹² *Ibidem*, f. 164.

¹¹³ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 16.

¹¹⁴ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 270.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 63.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 232.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 240.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 300.

¹¹⁹ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 182.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 201, 203.

¹²¹ *Ibidem*, f. 206.

¹²² *Ibidem*, f. 304.

¹²³ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 14.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 38.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 125.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 135.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 216.

¹²⁸ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 6–7.

A fost admisă cererea Școlii de menaj de a primi gratuit materiale de construcții, Serviciul Tehnic urmând să execute lucrările necesare punerii pietrei fundamentale a școlii. Aceasta primea din partea Primăriei un lot de 400 stânjani pătrați¹²⁹.

Pe de altă parte în vederea terminării lucrărilor de zidire a bisericii și casei culturale ortodoxe-române din Circumscripția IV s-a făcut cunoscut antreprenorului că Primăria lua asupra sa achitarea costului lucrărilor acestor clădiri, conform devizului aprobat de către Serviciul Tehnic în limita sumei de 700.000 de lei, imediat după recepționare lucrărilor¹³⁰.

Comisia Interimară a hotărât efectuarea de lucrări pentru supraînălțare digului Begheiului¹³¹.

A fost decisă înființarea imediată a Biroului de studii urbanistice pe lângă Serviciul Tehnic, președintele Comisiei interimare fiind delegat să facă angajările necesare de personal¹³².

Au fost aprobate efectuarea lucrărilor de reparații a localului Parchetului Tribunalului Timiș-Torontal, acestea urmând a fi realizate de către Serviciul Tehnic¹³³. S-a hotărât și executarea lucrărilor de reparații la Curtea de Apel în limita sumei de 35.000 de lei, prin publicarea unei tratări prin bunăvoință¹³⁴.

Comisia Interimară a aprobat înaintarea cererii către Ministerul Industriei și Comerțului, Direcției Energiei, pentru acordarea concesiunii referitoare la înființarea unei uzine hidroelectrice pe Muntele Mic¹³⁵.

S-a hotărât publicarea unei tratări pentru construirea unei capele ortodoxe-române în cartierul II Vii din Fabric, în limita sumei de 207.090 de lei¹³⁶, ceea ce s-a și realizat¹³⁷.

Comisia Interimară a aprobat încheierea contractului de cumpărare-vânzare a imobilului „Casa Muncitorilor”, hotărându-se repararea și amenajarea imediată a acestuia pentru a fi dat cât mai curând destinației¹³⁸.

De asemenea, a decis, în principiu, cumpărarea căminului de zi din colonia Kunst a Federației catolice a muncitorilor din România în contul datoriei Federației. Serviciul Tehnic urma să preia clădirea și să înainteze un raport detaliat privind

starea ei, precum și să facă propuneri pentru terminarea acesteia¹³⁹.

A fost luată hotărârea pentru întocmirea și evaluarea inventarului general al imobilelor municipiului¹⁴⁰.

Comisia Interimară a aprobat și executarea lucrărilor de construcție de la Abatorul comunal în valoare de 1.600.000 de lei¹⁴¹.

În urma adresei comandantului Diviziei I Infanterie și al Garnizoanei Timișoara privind executarea dispozițiilor legii publicate în Monitorul Oficial numărul 89 din 1934 și a deciziei Ministerului de Interne cu privire la trecerea în proprietatea statului, recte a Ministerului Apărării Naționale a cazarmelor proprietate a Municipiului, Comisia Interimară a decis ca președintele ei să semneze procesele verbale de predare a cazarmei „Regina Maria”, precum și procesele verbale referitoare la restanțele de chirii ale acestor imobile și asupra reducerii chiriei pe anul 1934¹⁴².

Comisia Interimară a analizat și reclamația locuitorilor din comuna Freidorf, nemulțumiți de existența pe teritoriul comunei lor a depozitului de gunoi. Comisia considerând că depozitul de gunoi pentru Circumscripțiile III și IV a fost fixat pe terenul de lângă Fabrica de cărămizi pe drumul Freidorfului pentru a astupa gropile apărute prin folosirea pământului pentru cărămizi, evidenția că un alt loc mai bun pentru depozitarea gunoaielor nu exista, decizând în consecință menținerea depozitului. În același timp invita Biroul Salubrității comunale să se conformeze strict dispozițiilor legale pentru a se împiedica producerea și emanarea gazelor insalubre¹⁴³.

În ședința din 26 iunie 1934 Comisia Interimară a aprobat propunerea ca o arteră principală a municipiului Timișoara să poarte numele cunoscutului om politic francez Louis Barthou¹⁴⁴.

În privința întreprinderilor subordonate Primăriei, în anul 1934 s-au sărbătorit 50 de ani de la înființarea Uzinei electrice comunale, având loc la Timișoara și Congresul Asociației Generale a producătorilor și distribuitorilor de energie electrică.

În ședința Comisiei Interimare dedicată acestui moment au luat cuvântul primarul municipiului Timișoara, Augustin Coman, profesorul Radu Ștefănescu, președintele Asociației Generale a

¹²⁹ *Ibidem*, f. 22–23.

¹³⁰ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 93/94.

¹³¹ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 333.

¹³² *Ibidem*, d. 19/1934, f. 104.

¹³³ *Ibidem*, f. 123–124.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 215.

¹³⁵ *Ibidem*, f. 292.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 335, 377.

¹³⁷ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 73.

¹³⁸ *Ibidem*, f. 39.

¹³⁹ *Ibidem*, f. 50.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 52.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 229.

¹⁴² *Ibidem*, f. 150.

¹⁴³ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 368.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 387.

producătorilor și distribuitorilor de energie electrică care a ținut să sublinieze că uzina timișoreană era prima uzină de pe continent ca vechime¹⁴⁵.

Rectorul Școlii Politehnice timișorene, profesorul Teodorescu a apreciat legătura statornică între uzina electrică și absolvenții școlilor politehnice.

Cornel Miklosi, directorul Uzet, sublinia cu acest prilej că programul „nostru național” depindea în mare măsură de perfecționarea profesiunilor, de coordonarea lor și mai ales de aprecierea lor. El a adresat un omagiu cetățenilor orașului Timișoara care au avut înțelepciunea și curajul să creeze distribuția electrică atunci când această industrie era în stare embrională.

În afară de activitatea profesională conducerea uzinei avea și alte preocupări: a reaminti în permanență angajaților că trebuiau să-și dezvolte o activitate extraprofesională, prin care să-și creeze cadrul unei vieți sufletești și materiale cât mai perfecte. Elementele fundamentale trebuiau să fie educația în familie, școala, religia, trebuind a fi cultivat continuu ceea ce tradiția ne-a lăsat. Dacă aceste lucruri nu se realizau, generațiile viitoare rămâneau fără orientarea pe care trebuiau să o aibă.

O mare parte a personalului uzinei trebuia să se încadreze în viața socială a orașului, conchidea binecunoscuta personalitate a orașului Timișoara¹⁴⁶.

În ședința din 24 aprilie 1934 Comisia Interimară a aprobat înființarea sucursalelor și agențiilor de desfacere a produselor Lăptăriei comunale în fiecare cartier al Timișoarei. Se avea în vedere și înființarea unei Cooperative pentru preluarea Lăptăriei comunale și s-a aprobat realizarea reclamei pentru produsele lactate prin oferirea spre gustare „cucoanelor din piață a laptelui Întreprinderii”¹⁴⁷.

A fost luat în discuție și referatul Serviciului Administrativ privitor la necesitatea exercitării unui control și supravegheri mai eficace asupra Lăptăriei comunale, Cărmidăriei, Cinematografelor comunale și Uzinei de gaz, pentru o gospodărire rațională a acestora. Comisia Interimară l-a delegat pe secretarul general al Primăriei, Nicolae Table cu efectuarea controlului și supravegherea întreprinderilor respective¹⁴⁸.

În 1934 s-a discutat despre un proiect deosebit de interesant. Astfel Serviciul Tehnic comunal a prezentat la începutul anului un raport privind întocmirea unui anuar statistic municipal pe anul

1933. Trebuiau studiate problemele urbanistice ținându-se cont de situația din acest domeniu din celelalte orașe românești precum și cele străine; propagarea culturii generale urbanistice în rândul funcționarilor municipiului; dezvoltarea din punct de vedere tehnic a orașului pe calea orașelor moderne, păstrându-i însă personalitatea sa și dezvoltând-o după principiile încercate și juste, fiind aprobate aceste trei deziderate.

Serviciile municipiului trebuiau să întocmească până cel târziu la 15 aprilie 1934 memorii despre activitatea lor până în acel moment, proiectele de viitor, să arate instalațiile de care dispuneau, datele statistice, istoria și dezvoltarea serviciului respectiv, pe care să le înainteze Serviciului Tehnic spre întocmirea anuarului statistic municipal.

Serviciul Tehnic a fost invitat să elaboreze și un memoriu privitor la crearea Biroului de studii urbanistice, care să funcționeze pe lângă el, precum și unul detaliat despre „Propagarea culturii urbanistice”¹⁴⁹.

În ședința din 30 iulie Comisia Interimară a decis înființarea unei colonii de vară la Poiana Mărului pentru recreerea copiilor bolnavi. Serviciul Tehnic trebuia să realizeze, de urgență, planurile și devizele necesare pentru construirea unei clădiri având capacitatea de a adăposti 80–100 de copii, precum și personalul însoțitor. La rândul său Serviciul Financiar urma să facă propuneri pentru deschiderea unui credit extraordinar în cadrul bugetului în curs¹⁵⁰.

A urmat aprobarea deschiderii unui credit extraordinar de 900.000 de lei pentru înființarea coloniei de la Poiana Mărului¹⁵¹.

Și în anul 1934 Primăria municipiului Timișoara s-a implicat într-o serie de acțiuni sociale. Astfel s-a hotărât să fie „cumpărate din mână liberă” articole de îmbrăcăminte elevilor de la Orfelinatul comunal „Regina Maria”¹⁵², iar de sărbători s-a hotărât să fie acordată fiecărui cămin și orfelinat suma de 5000 de lei pentru cumpărarea de îmbrăcăminte pe seama ucenicilor săraci¹⁵³.

Deasemenea Comisia Interimară a decis procurarea a 100 perechi de ghete pentru Orfelinatul municipiului și de încălțăminte și îmbrăcăminte pentru Azilul bătrânilor¹⁵⁴.

Au fost acordate, în cursul anului 1934, ajutoare mai multor instituții culturale, bisericilor,

¹⁴⁵ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 1–2.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 4–6.

¹⁴⁷ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 118–119.

¹⁴⁸ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 34.

¹⁴⁹ *Ibidem*, d. 1/1934, f. 2–3.

¹⁵⁰ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 132–133.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 154.

¹⁵² *Ibidem*, d. 17/1934, f. 178.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 215.

¹⁵⁴ *Ibidem*, d. 63/1934, f. 44–45.

etc. Astfel s-a acordat un împrumut de 400.000 de lei Episcopiei romano-catolice din Timișoara, necesar pentru terminarea edificiului școlar nou construit în Circumscripția IV¹⁵⁵.

S-a aprobat acordarea a 6000 de bucăți de cărămizi pentru Parohia ortodoxă română din Circumscripția III în vederea zidirii bisericii din cartierul respectiv, cu prețul de 6000 de lei ce se va scădea din subvenția acordată bisericii în bugetul pe 1934–1935¹⁵⁶, admitându-se și cererea Oficiului parohial din Iosefin de a i se acorda un nou ajutor de 1.000.000 de lei pentru terminarea bisericii, cu luarea la cunoștință că aceasta era suma limită stabilită pentru terminarea lucrării¹⁵⁷.

A fost discutată și cererea Casei învățătorilor pentru o reducere de 10.000 de lei din debitul la alimentare cu apă și 10.000 de lei la Uzina electrică. S-a decis că acest lucru nu era posibil, dar Serviciul Financiar trebuia să găsească acoperirea bugetară pentru acordarea unui ajutor de 20.000 de lei, această sumă constituind echivalentul întreținerii a doi elevi din Banatul iugoslav în cămin în anii școlari 1932–1933 și 1933–1934¹⁵⁸.

S-a acordat scutire de plată pentru curentul consumat în seara zilei de 8 septembrie Societății corale „Eintracht”, iar în anul 1935 urma să fie majorată subvenția acordată de către Primărie, Asociației „Salvarea” de la 80 la 120 de mii de lei¹⁵⁹.

În privința cererii Asociației Industriale a Restauratorilor, Cafegiilor și Hotelierilor din Timișoara de a li se acorda un ajutor material în vederea organizării congresului breslelor, din lipsă de fonduri s-a decis să se acorde un alt sprijin cum ar fi decorarea sălii de ședințe a congresului de către Horticultura comună.

Se acorda pe seama Secției de conductori arhitecți de pe lângă Școala Superioară de arte și meserii din alocația bugetară prevăzută în acest scop, suma de 50.000 de lei, urmând ca restul sumei de 50.000 de lei preliminară să fie vărsată în contul taxelor de iluminat, apă și canal¹⁶⁰.

A fost aprobată și cererea Reuniunii femeilor izraelite din Timișoara–Iosefin de a se acorda gratuit cărămizi pentru zidirea căminului copiilor evrei din cartier¹⁶¹.

În urma adresei Institutului Social Banat Crișana prin care se cerea Primăriei destinarea unui loc de vânzare special în Circumscripția II pentru

locuitorii din Belinț pentru a-și putea desface produsele agricole, s-a decis ca locul solicitat să fie fixat de către președintele Comisiei Interimară împreună cu șeful Serviciului Economic¹⁶².

La cererea adresată de către Comitetului Casei Naționale „Dr. Avram Imbroane” din Petroman, Comisia Interimară a acordat, gratuit, pentru terminarea clădirii Casei Naționale, 40.000 de bucăți de cărămidă¹⁶³.

Același fel de ajutor a fost acordat și Școlii pregătitoare de ofițeri de artilerie în vederea construirii unei săli de mese pentru trupă¹⁶⁴.

A fost admisă și cererea „Caselor Naționale”, acordându-li-se gratuitate pentru curentul electric consumat în timpul expoziției de cusături și țesături românești, organizată în Palatul Camerei de Comerț Timișoara¹⁶⁵.

În același timp au fost acordate lemne de foc Institutului de orbi, Spitalului epidemic, de stat¹⁶⁶, pentru Internatul de băieți al Reuniunii Femeilor Române¹⁶⁷.

Comisia interimară a dezbătut și apelul ministrului de finanțe legat de împrumutul de înzestrare a țării și deoarece municipiul a participat în trecut la toate subscrierile împrumutului de stat, a fost votată suma de 6.600.000 de lei¹⁶⁸, iar într-o altă ședință s-a decis majorarea sumei pentru împrumutul de înzestrare a țării la 6.800.000 de lei¹⁶⁹.

Comisia Interimară a fost preocupată și în anul 1934 de evoluția sportului timișorean. A fost aprobată suma de 7000 de lei ca subvenție pentru organizarea campionatului național de canotaj din 8 iulie 1934, solicitările în acest sens fiind venite din partea societăților de canotaj „Regata” și „Înainte”. Totodată Serviciul Tehnic trebuia să construiască lângă stavila din comuna Sânmihaiul Românesc o tribună¹⁷⁰.

A fost aprobată cererea de acordare a unui teren în Circumscripția IV pe o perioadă nedeterminată (în arendă) în scopuri sportive pe seama Societății corale „Doina Banatului”¹⁷¹, fiind îndeplinită și solicitarea Asociației Profesionale a Funcționarilor din Ministerul de Finanțe, Timișoara de a li se concesiona un teren de circa 2500 de metri pătrați în Circumscripția I pe malul Begheiului, care să fie

¹⁵⁵ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 173.

¹⁵⁶ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 301.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 373.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 110.

¹⁵⁹ *Ibidem*, f. 375.

¹⁶⁰ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 60.

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 92.

¹⁶² *Ibidem*, f. 134.

¹⁶³ *Ibidem*, f. 216.

¹⁶⁴ *Ibidem*, d. 47/1934, f. 23.

¹⁶⁵ *Ibidem*, d. 63/1934, f.

¹⁶⁶ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 117.

¹⁶⁷ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 228.

¹⁶⁸ *Ibidem*, f. 86.

¹⁶⁹ *Ibidem*, f. 107.

¹⁷⁰ *Ibidem*, d. 47/1934, f. 9.

¹⁷¹ *Ibidem*, d. 17/1934, f. 68.

amenajat pentru scopuri sportive. Terenul a fost acordat cu o arendă anuală de 100 de lei¹⁷².

De asemenea s-a decis admiterea cererii Societății sportive „Progresul” a Căminelor de ucenici de a li se pune la dispoziție un teren pentru sport cu o suprafață de trei jugăre, 760 de stânjeni pătrați, pe perioadă nelimitată¹⁷³.

Concluzionând, în cursul anului 1934 Primăria municipiului Timișoara a alocat sume importante de bani pentru întreținerea și dezvoltarea instituțiilor de sănătate aflate în subordinea sa. Astfel se prevedea amplificarea Spitalului de copii „Principele Mircea”, dezvoltarea Institutului obstetric, construirea Spitalului de bolnavi T.B.C., transferarea Institutului antirabic „Dr. Victor Babeș”, într-o clădire nouă și adecvată, precum și a Ambulatoriului Policlinic. Se mai avea în vedere și înființarea unui Institut microbiologic.

Comisia Interimară a Primăriei a subvenționat amplificarea Centrului pentru ocrotirea copiilor, contribuind și la înființarea unei școli de infirmiere.

În plan cultural a fost aprobată cererea unor personalități bănățene privind punerea la dispoziția Fundațiilor Regale a unui vast teren în centrul orașului pentru construirea Palatului Fundațiilor Regale și de acordare de ajutoare în vederea înălțării acestuia.

Au fost întreprinși pași concreți pentru înființarea unei valoroase trupe de teatru românesc stabil în Timișoara, clauzele înțelegerii prevăzând dorința Primăriei de a fi organizate spectacole, cu caracter educativ, pentru elevi, tineri, muncitori, militari, funcționari săraci, evidențiindu-se astfel grija pentru culturalizarea populației Timișoarei.

Comisia Interimară a analizat și proiectul de contract privind înființarea unei linii aeriene Timișoara-București, Primăria fiind dispusă să aloce sume importante și să contribuie la lucrările necesare pentru realizarea acestui deziderat extrem de important din toate punctele de vedere pentru Timișoara și pentru Banat.

În anul 1934 a fost repus în discuție proiectul privind construirea Palatului de Justiție, fiind acordat și un teren pentru înălțarea Palatului Căminului de ucenici.

S-a decis și înființarea unui Cămin de servitoare destinat adăpostirii și ocrotirii servitoarelor venite de la țară în căutare de serviciu.

În cursul anului 1934 au fost proiectate și întreprinse ample lucrări edilitare. Enumerăm în acest sens repararea fațadei Teatrului comunal, pavări, repararea trotuarelor străzilor, dezvoltarea rețelei de apă, canalizare, a celei electrice, repararea podurilor, amenajarea parcurilor și înzestrarea locurilor de joacă pentru copii din parcuri etc.

Totodată s-a hotărât construirea de noi școli, fiind făcuți primii pași în acest sens și au fost reparate o serie de edificii școlare timișorene.

Comisia Interimară a luat o hotărâre deosebit de importantă pentru dezvoltarea viitoare a orașului prin decizia de înființare a Biroului de studii urbanistice de pe lângă Serviciul Tehnic, în acest cadru înscriindu-se și proiectul întocmirii unui anuar statistic al municipiului (la început pe anul 1933).

Au existat preocupări pentru o gospodărire rațională a întreprinderilor aflate în subordinea Primăriei municipiului de pe Bega.

Comisia Interimară a mai prevăzut înființarea unei uzine hidroelectrice pe Muntele Mic, precum și organizarea unei colonii de vară la Poiana Mărului destinată copiilor bolnavi din Timișoara.

Primăria a fost angrenată în acordarea de ajutoare sociale (pentru cămine, orfelinate) sau de sprijinire a mai multor instituții culturale, culte religioase etc.

În același timp conducerea Primăriei municipiului Timișoara a continuat să aibă în vedere dezvoltarea sportului timișorean, atât cel profesionist cât și de masă, acordându-i o serie de ajutoare.

¹⁷² *Ibidem*, f. 13.

¹⁷³ *Ibidem*, d. 64/1934, f. 53.

DIN ISTORICUL ACTIVITĂȚII PARTIDULUI NAȚIONAL-POPULAR ÎN BANAT ÎN ANUL 1946

Radu Păiușan*

Keywords: *National Popular Party, 1946, history, Banat.*

Cuvinte cheie: *Partidul Național-Popular, 1946, istoric, Banat.*

Mots cléf: *Parti National-Populaire, 1946, bref historique, Banat.*

From the History of P.N.P.'s Activity in Banat in the Year 1946

(Abstract)

The National Popular Party, derived from The Union of Patriots was constituted under direct leadership of communists, as a legal mass organisation, in 1942. It proved itself an uncomfortable ally in some areas of Banat (mainly in the region of Caraș), during the year 1946; getting involved, not too much, in the government's propaganda side, during the political campaign.

După constituirea organizațiilor bănățene ale Partidului Național-Popular¹, organizația județeană Timiș-Torontal a acestuia își punea problema organizării unui congres județean în martie 1946. Acesta a fost unul din punctele care a fost luat în discuție în cadrul ședinței comitetului județean interimar din 22 februarie 1946. Au existat și voci, ca aceea a liderului național-popular bănățean Nicolae Arbunescu, care s-au pronunțat pentru amânarea congresului pentru o dată ulterioară, datorită faptului că nu s-a terminat organizarea tuturor plășilor din județ.

În același sens, profesorul Vichente Ardelean se oferea să țină o conferință politică, înainte de congres, în cadrul unei acțiuni culturale, intitulată „Naționalismul Partidului Național-Popular”. Comitetul interimar a fost de acord cu propunerea, hotărându-se să se facă pregătirile necesare pentru aceasta².

În raportul consilierului național-popular Nicolae T. Ionescu, din cadrul comitetului județean al Frontului Național-Democrat, se arăta că în ultima ședință a comitetului județean al Frontului s-a hotărât constituirea unui comitet al organizațiilor de tineret care compuneau F.N.D.-ul pentru coordonarea activității politice

a acestuia, în sensul colaborării organizațiilor de tineret. Mai anunța că ședința pentru formarea comitetului respectiv se va desfășura în data de 28 februarie 1946, la sediul P.N.L.-Gheorghe Tătărescu din Timișoara. Pentru această ședință, comitetul interimar al organizației județene național-populare i-a delegat pe profesorul Vichente Ardelean și pe avocatul Nicolae T. Ionescu, care – până la data întrunirii – trebuiau să propună și un tânăr care să reprezinte secția de tineret a organizației județene a P.N.P.-ului. În aceeași chestiune, prefectul Valeriu Novacu, membru în Comitetul Județean Timiș-Torontal al Partidului Național-Popular, sublinia că problema tineretului trebuia să preocupe – în mod serios – toate partidele din F.N.D., datorită greutăților de aprovizionare ale cantinelor studențești. În acest sens, el a prezentat planul unei acțiuni întreprinse de către prefectură la sate pentru colectarea de alimente, la care erau chemate toate partidele din F.N.D. să contribuie în mod hotărât³.

În cadrul aceleiași ședințe a comitetului interimar, Nicolae Arbunescu a propus desemnarea unei persoane dintre membrii comitetului care să se ocupe cu problemele tineretului din cadrul organizației județene Timiș-Torontal a P.N.P.-ului. Dar un alt membru al comitetului, Nicolae Velescu, afirma că, întrucât tot tineretul, adică cel care aparținea F.N.D.-ului, trebuia să se încadreze în organizațiile Tineretului Progresist⁴ și este bine

* Radu Păiușan, Universitatea de Vest Timișoara, B-dul Vasile Pârvan, nr. 4.

¹ Radu Păiușan, Aspecte ale constituirii Partidului Național-Popular în Banat la începutul anului 1946. *S.I.B.*, XXXIV, Timișoara, (2010), 118–131.

² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare S.J.T.A.N.), *fond Comitetul Județean Timiș-Torontal al Partidului Național-Popular*, d. 3/1946, f. 37.

³ *Ibidem*, f. 38.

⁴ *Vezi File din istoria U.T.C.*, București, Editura Politică, (1982), 15–20.

să fie așteptată hotărârea Comitetului Central al P.N.P.-ului în această problemă.

La rândul său, Pandeli Eustațiu a solicitat concursul prefectului județului, care era și membru în comitetul interimar al partidului, pentru numirea de primari dintre membrii organizației județene național-populare⁵.

O altă problemă discutată în cadrul ședinței național-popularilor din județul Timiș-Torontal era aceea a reformei agrare și, în consecință, a țărănimii. Astfel, în problema aplicării reformei agrare, în comuna Ghilad a fost cerut ajutor prefectului și procurorului Ion Blănaru, președintele comitetului de reformă agrară din județ, și el membru al comitetului organizației județene național-populare.

În cadrul aceleiași discuții, profesorul Vichente Ardelean a afirmat că problema țărănească este o problemă gingașă pentru P.N.P., datorită raporturilor dintre partid și Frontul Plugarilor, ambele membre ale F.N.D.-ului. Acesta subliniază situația țărănimii bănățene care, în marea ei majoritate, ar fi fost specific burgheză și, în consecință, solicită Comitetului Central al P.N.P.-ului să se stabilească libera alocare a problemei țărănești din Banat. Răspunsul la această solicitare a fost dat de către dr. Valeriu Novacu, prefectul județului Timiș-Torontal și membru în Comitetul Central al P.N.P.-ului. Răspunsul a fost în sensul că activitatea politică a Frontului Plugarilor era bine precizată și că nu va putea exista niciodată un antagonism între Partidul Național-Popular și acest partid. Aceasta pentru că activitatea politică a P.N.P.-ului trebuia îndreptată ca să aibă – ca obiectiv – bătălia politică pe care trebuia să o dea cu partidele istorice, adică democratice, în ceea ce privea problema țărănească. Liderul național-popular bănățean constata că, deocamdată, P.N.P.-ul se ocupa prea mult cu problema țărănească, iar problemelor profesionale din oraș, ca: problemele cu industriașii, meseriașii, funcționarii, comercianții, etc. nu li se da importanța cuvenită⁶.

Deci, Partidul Național-Popular nu putea acționa, în principiu, ca partid satelit al P.C.R.-ului și component al așa-zisului F.N.D., decât pe plaja care i-a fost arondată, chiar dacă avea aderență și în rândul țărănimii.

Pentru a-și consolida poziția pe plan județean și în cadrul F.N.D.-ului, comitetul interimar Timiș-Torontal al P.N.P. îl propunea pe Valeriu Novacu ca președinte, propunere care i s-a făcut și anterior, dar acesta a răspuns că era ocupat cu prefectura și

deja a fost votat generalul Teodor Șerb pentru președinție, el acceptând să fie doar vicepreședinte⁷.

Partidul fiind în plin proces de organizare, a trimis o adresă și către organizația județeană Timiș-Torontal în care detalia cum trebuia să-și desfășoare activitatea comitetul acesteia. Astfel, ședințele comitetului trebuiau să se desfășoare săptămânal, cu ordinea de zi tipizată. Aceasta trebuia să cuprindă: a. analiza situației politice interne și externe, ca și a celei locale; b. citirea procesului-verbal al ședinței anterioare; c. rapoartele de activitate ale fiecărui secretar de secție (secretarul general, financiar, de presă și propagandă, al comisiei de studii); d. critici și discuții în jurul rapoartelor; e. diverse; f. sarcini pentru săptămâna care începea. În ceea ce privea rapoartele secretarilor de secții, acestea trebuiau să fie precise și concise, cu cât mai multe cifre și trebuiau să cuprindă următoarele date: 1. Sarcinile avute în cursul săptămânii și luate în ședința precedentă. 2. Realizările. 3. Dificultățile și eventualele greșeli. 4. Eventualii merituozii. 5. Propuneri și sugestii⁸.

Aceste adrese ale conducerii centrale ale P.N.P.-ului erau cu atât mai necesare cu cât apăreau probleme între național-populari și comuniști, chiar dacă aceștia erau sateliții P.C.R.-ului. În acest sens, unul din liderii organizației național-populare din județul Timiș-Torontal, colonelul Dinculescu, raporta comitetului județean al P.N.P.-ului că în comuna Giera a apărut o situație deosebită, deoarece un membru al partidului comunist, adică învățătorul Blagoe, tiraniza comuna, din care cauză era imposibilă orice colaborare a partidelor din F.N.D. în localitatea respectivă⁹.

Deci, nici în cadrul F.N.D.-ului din județ nu exista o unitate de monolit, unii membri ai P.C.R.-ului anticipând comportarea comuniștilor față de „aliații vremelnici” sau „tovarășii de drum”.

Conform indicațiilor primite de la centru, în cadrul activității de organizare în teritoriu, național-popularii au convocat – în data de 24 februarie 1946 – o adunare populară în comuna Jimbolia. În cadrul acesteia, învățătorul Sabin Toduțiu a susținut că P.N.P.-ul urmărea dezvoltarea unei vieți de stat pentru întregul popor, pentru o democrație adevărată, adică așa-zis populară, o înțelegere între populațiile conlocuitoare și nu minoritățile naționale, cum ar fi fost normal, o bunăstare generală într-o Românie liberă și independentă. În cadrul acestei întruniri, unul dintre delegații

⁵ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 38.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, f. 37.

⁸ *Ibidem*, d. 6/1946, f. 22.

⁹ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 38.

organizației național-populare județene, Nicolae Ionescu Papastelatu, afirma că „P.N.P.-ul merge pe linia tradițiilor marilor noștri înaintași, susținând o monarhie constituțională, cu un Rege care să steie deasupra luptelor de partid, o biserică activă, și o armată democratică (contradicție în termeni – *n.n.*) și educativă (în spirit comunist – *n.n.*) și o școală populară, cu un învățământ obligatoriu de șapte ani (prevăzut încă prin legile din perioada interbelică – *n.n.*), asigurând copiilor săraci haine și cărți gratuite”¹⁰.

În cadrul ședinței comitetului interimar al organizației județene național-populare Timiș-Torontal a luat cuvântul și Nicolae Velescu, care a comunicat hotărârea Comitetului Central că proiectatul congres al organizației județene a fost fixat pentru data de 17 martie 1946. Velescu a declarat, în continuare, că greutățile materiale semnalate de către național-popularii din Timiș-Torontal trebuiau înlăturate prin mijloace proprii, întrucât C.C. al P.N.P. nu putea pune la dispoziție niciun fel de fond pentru organizațiile județene. Tot Comitetul Central a hotărât ca fiecare organizație județeană să-și formeze, încă de pe atunci, un fond special pentru campania electorală, fond care nu va putea fi utilizat pentru alte scopuri. El mai propunea ca prefectul județului, care era membru al P.N.P., să pună la dispoziție una din mașinile prefecturii pentru a putea fi utilizată la deplasările din județ în interesul organizației¹¹.

O altă problemă deosebit de importantă pentru organizația județeană național-populară a fost proprietatea asupra ziarului „Banatul”. În aceeași ședință din 24 februarie a comitetului interimar T.-T. al P.N.P., Nicolae Velescu, care era delegatul C.C. al P.N.P., a comunicat hotărârea forului superior al partidului, prin care ziarul „Banatul” trecea în proprietatea P.N.P.-ului, al cărui organ de presă trebuia să devină, iar prof. univ. dr. Ilie G. Murgulescu¹², directorul ziarului, trebuind să demisioneze din funcție¹³.

Referitor la aceeași chestiune, se arată că încă de când a luat ființă P.N.P.-ul s-au dus tratative

cu profesorul Ilie G. Murgulescu, pe care acesta – la început – le-a acceptat, apoi le-a întrerupt, nerecunoscând organizației județene T.-T. al P.N.P. niciun drept de proprietate asupra ziarului „Banatul”. Această întâmplare s-a datorat faptului că Ilie G. Murgulescu a fost președintele organizației județene a Uniunii Patrioților și a obținut – arăta Nicolae Ionescu Papastelatu – autorizația pentru apariția ziarului în numele acesteia. Se specifica, mai departe, în cuvântul liderului național-popular bănățean, că ziarul „Banatul” a primit autorizație de apariție în locul ziarului „Lupta Patriotică”, organul de presă al U.P.-ului, iar, prin transformarea acesteia în P.N.P., trebuia să revină partidului. Mai mult, ziarului „Banatul” i s-au transmis, de către P.N.P., toate abonamentele de la „Lupta Patriotică”, i s-au pus la dispoziție – din partea organizației național-populare din Timiș-Torontal – localul pentru redacție și administrație, cu tot materialul, mașina de scris, telefon, lemne de foc, etc. Dar, deși prefectul Valeriu Novacu i-a comunicat acest fapt lui Murgulescu, acesta nu l-a luat în seamă, apoi s-a format o delegație a P.N.P.-ului, care a discutat cu Ilie G. Murgulescu în ziua de 20 februarie 1946, în sala Bibliotecii Școlii Politehnice, unde acesta era profesor¹⁴; el a răspuns că nu recunoaște aceste motive și nici calitatea C.C. al P.N.P. de a hotărî în această chestiune¹⁵. În consecință, s-a propus ca Nicolae Velescu, delegatul C.C. al P.N.P., să comunice lui Murgulescu că P.N.P.-ul este proprietarul ziarului „Banatul” și, astfel, problema să fie soluționată definitiv¹⁶. Dar Ilie Murgulescu, care era membru al P.C.R., nu a ținut seama de aceste intervenții.

În același timp, continua activitatea organizatorică a P.N.P.-ului în teritoriu. Astfel, în localul Casei Țărănești din comuna Jimbolia a avut loc, în data de 24 februarie 1946, o întrunire publică a național-popularilor, adunare convocată în scopul explicării și difuzării programului partidului. La această întrunire au participat și Nicolae Ionescu Papastelatu, avocatul Nicolae T. Ionescu și Tiberiu Solomon, membri ai comitetului județean al partidului. Cu această ocazie a fost ales comitetul local al P.N.P.-ului, care avea – ca președinte – pe preotul Nicolae Cimpoca. Apoi a fost ales comitetul de plasă al național-popularilor, având – ca președinte – pe Sabin Todușiu, iar – ca secretar general – pe Nicolae Putină. Totodată, în vederea organizării

¹⁰ *Marea adunare populară din Jimbolia a P.N.P.*, în *Banatul*, nr. 47, 1 martie 1946, 3.

¹¹ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 35.

¹² Pentru activitatea lui Ilie G. Murgulescu vezi și Radu Păiușan, *Aspects Concerning the History of Science and Technology in the South-West of Romania between 1940–1960. NOESIS. Travaux du Comité Roumain d'Histoire et de Philosophie des Sciences*, XXXV, București, Editura Academiei Române, (2010), 214–215.

¹³ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 12.

¹⁴ Vezi Radu Păiușan, *Aspects Concerning the History of Science and Technology in the South-West of Romania...*, 214.

¹⁵ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 36.

¹⁶ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 12.

plășii Jimbolia, s-au constituit trei echipe formate din câte trei membri¹⁷.

Tot acum a început să fie organizată, de către național-populari, și plasa Deta. În acest sens, Pavel Marcov, ca fost președinte al Uniunii Patrioților din plasă, ca și Dumitru Dihel, ca fost secretar al aceleiași organizații, au desființat Uniunea Patrioților din respectiva structură administrativă, foștii membri înscriindu-se în P.N.P. Cu această ocazie, la întrunirea din 28 februarie 1946, în noul partid s-au înscris 70 de membri din plasa Deta¹⁸.

Conducerea pe țară a național-popularilor a trimis, în data de 26 februarie, și la Timișoara o adresă a C.C. al P.N.P. în care se arăta că, pentru a ține un contact permanent și regulat cu organizațiile bănățene, liderii acestora erau rugați să trimită la București, între 1 și 5 ale lunii, un raport lunar de activitate. Raportul trebuia să cuprindă: a. Sarcinile luate. b. Realizările pe secțiuni (presă, propagandă, financiar și comisia de studiu). Se va arăta, de asemenea, creșterea numerică în sensul existenței numărului vechi de membri și a celor noi, personalitățile care și-au dat adeziunile și eventualele tratative cu altele, care se aflau în curs de desfășurare. Trebuiau să fie subliniate dificultățile întâmpinate și să se ofere informații despre activitatea partidelor istorice, ca și a tuturor curenților ostile național-popularilor. Mai trebuiau evidențiate eventualele greșeli, colaborarea în cadrul organizației F.N.D. locale și eventualele propuneri și sugestii în legătură cu activitatea partidului și elaborat un plan de muncă pentru luna următoare. Adresa era semnată de către dr. Barbu, care deținea funcția de secretar general al P.N.P.-ului pentru provincie¹⁹.

O problemă care se manifesta încă de la începuturile constituirii P.N.P.-ului era aceea a epurărilor din administrație și justiție. Un astfel de caz a fost cel al magistratului Eugen Pop, președintele Curții de Apel din Timișoara, care fusese primar al orașului în timpul regimului antonescian. Acesta fusese chemat în fața Comisiei de Epurare de pe lângă Ministerul de Justiție, pentru a fi îndepărtat din serviciu. Organizația național-populară din județul Timiș-Torontal a hotărât să-i ia apărarea și, pentru aceasta, a fost convocată o ședință extraordinară a Comitetului Județean Timiș-Torontal al Partidului Național-Popular în data de 26 februarie 1946²⁰. De altfel, epurările foștilor demnitari

începuseră deja și vor cunoaște o amplificare în perioada următoare²¹.

Din caracterizarea făcută magistratului Eugen Pop rezultă că acesta s-a comportat, în timp ce era primarul Timișoarei, ca un adevărat domn și a dat dovadă de adevărate sentimente umanitare, căutând să fie părintele cetățenilor, fără nicio discriminare rasială sau socială și fără ca, în actele sale, să fi manifestat vreun sentiment fascist. Astfel, el a apărut funcționari și muncitori, atât ca magistrat, cât și ca primar a avut o atitudine de cea mai bună înțelegere și înaltă justiție și, chiar dacă a trebuit să ia măsuri contra acestora, ca fiind antihitleriști în timpul respectiv, el nu i-a înlăturat din funcții. La fel, față de locuitorii orașului care erau împotriva războiului hitlerist, nu a luat nicio măsură vexatorie, deși se afirma că știa și cunoștea precis persoanele care sabotau războiul.

Se mai reliefa că opinia publică bănățeană de pe timpul cât a funcționat ca magistrat și primar îl cunoștea ca pe un democrat desăvârșit și integru, și dacă unele ziare i-au atribuit cuvinte ce ar purta pecetea unei însuflețiri pentru cauza hitleristă, acel fapt nu putea corespunde adevărului, deoarece Eugen Pop nu a spus, în cuvântările sale, acele cuvinte, ci numai presa hitleristă avea tot interesul să facă atmosferă pentru a mângâia familiile celor care plecau în Germania.

A avut o atitudine umanistă – se afirma în caracterizare – mai ales în ceea ce-i privea pe evrei, pe care-i încunoștința ori de câte ori autoritățile superioare au luat vreo măsură de îngrădire a libertăților acestora. Mai mult, a consultat Comunitatea Evreiască din Timișoara ca să poată lua toate măsurile de îndulcire a situației și, pe cât posibil, de eludare a acestor măsuri, și anume: a. Când s-a cerut să se facă propuneri concrete cu privire la ghetizarea evreilor din Timișoara, respectivul a arătat – în mod documentat – că aceasta nu se poate executa, făcând să eșueze orice tentativă de repetare a încercării. b. Hitleriștii, cerându-i să accepte trecerea controlului piețelor în mâinile Hitlerjugend-ului, adică organizației de tineret a partidului nazist, pentru ca evreimea să nu se poată aproviziona înainte de ora 11, a refuzat categoric acest lucru. c. A refuzat, de asemenea, cererea acelorași hitleriști de a aplica populației evreiești semne distinctive ca Steaua lui David. d. A lăsat ca evreimea să frecventeze cinematografele comunale, teatrul și ștrandurile comunale precum și libera circulație în tramvaiele comunale, cu toate că i se

¹⁷ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 31.

¹⁸ *Ibidem*, f. 40–40v.

¹⁹ *Ibidem*, d. 6/1946, f. 21.

²⁰ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 32.

²¹ Vezi Cristina Anisescu, Partiturile Securității: limbajul textelor din „casa de fier”. *Arhivele Securității*, nr. 4, București, Editura Enciclopedică, 2008, 7–8.

ceruse, insistent și în repetate rânduri, ca accesul evreilor în locurile sus-amintite să fie interzis²².

În continuare, se afirma că evreimea a fost întrebuințată la munci de folos obștești în Timișoara, la cererea expresă a conducerii Comunității Evreiești, spre a-i feri de alte munci grele și înjositoare, ceea ce s-a făcut la intervenția primarului Eugen Pop. Se mai sublinia că acesta a dorit să renunțe la funcția de primar al Timișoarei în repetate rânduri, dar Comunitatea Evreiască l-a rugat stăruitor să nu plece, ca nu cumva în locul său să vină o persoană care să ia măsuri restrictive împotriva evreimii, degradante, de spoliere sau de orice maltratare. Se afirma că Eugen Pop dăduse dovadă de aceeași concepție umanitaristă, spirit de obiectivitate și de independență și în activitatea sa profesională, de magistrat, cât timp a funcționat la Timișoara ca prim-procuror la Curtea de Apel, consilier și președinte al Curții de Apel²³.

De altfel, exista o tradiție a comportării umane a poporului român, față de evrei încă din perioada interbelică, continuată și pe timpul războiului mondial și în perioada postbelică²⁴.

Făcând bilanțul activității organizației național-populare din Timiș-Torontal pe luna februarie a anului 1946, un raport al acesteia către C.C. al P.N.P. afirma că s-a discutat cu industriașii și funcționarii publici, au fost definitive tratativele în problema președintelui organizației județene și s-a intensificat propaganda, prin presă și lansarea de afișe în județ, s-a început pregătirea congresului județean și a activităților pentru ieșirea în județ în vederea organizării național-populare a acestuia²⁵.

Pe planul organizării județene, în data de 1 martie 1946 a fost constituită Secția Financiară a partidului, al cărei președinte era colonelul Nicolae Gălășanu, iar vicepreședinți – Anton Hollender și Ernest Ascher²⁶.

În cadrul ședinței comitetului interimar al organizației național-populare Timiș-Torontal, dr. Sebastian Weiser a raportat că și celelalte partide și organizații politice din F.N.D., la fel și organizațiile evreiești, și-au dat asentimentul pentru a se reveni asupra propunerii de epurare a lui Eugen Pop, fost primar al municipiului Timișoara.

²² S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 32.

²³ *Ibidem*, f. 33.

²⁴ Cristina Păiușan-Nuică, *Emigrarea evreilor din România. 1948–1978. Arhivele Securității*, nr. 4, București, Editura Enciclopedică, (2008), 232.

²⁵ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 19.

²⁶ *Ibidem*, f. 20.

Dar, dacă în această chestiune organizația Timiș-Torontal a F.N.D.-ului a acționat unitar, nu acesta era cazul și în alte probleme. Una dintre aceste probleme a fost cine să ia cuvântul, în numele intelectualității timișorene, la împlinirea unui an de la instaurarea guvernului Petru Groza; reprezentantul P.N.Ț.-Anton Alexandrescu sau cel al P.N.P.-ului. Referitor la această problemă, avocatul Nicolae T. Ionescu a raportat comitetului interimar județean național-popular că în ultima ședință a organizației județene a F.N.D.-ului s-a discutat despre sărbătorirea zilei de 6 martie, cu care ocazie a fost întocmit programul sărbătorii. Aceasta în sensul că, dacă timpul va fi favorabil, sărbătoarea trebuia să aibă loc în Piața Unirii, iar în caz de ploaie, în sala Cinematografului „Capitol”. Întocmirea programului, luările de cuvânt fuseseră făcute în felul următor: în numele muncitorilor va vorbi un reprezentant al sindicatelor, deci nu al P.S.D. sau P.C.R., ca să nu se evidențieze că muncitorimea dispunea de două partide politice; în numele țăranilor – un reprezentant al Frontului Plugarilor, iar în numele intelectualilor – un reprezentant al P.N.Ț.-Anton Alexandrescu, ca să nu se arate că țăranimea era divizată în două partide. Nicolae T. Ionescu a precizat că s-a propus un reprezentant al P.N.P.-ului, care să ia cuvântul în numele intelectualilor, dar nerecunoscându-se poziția P.N.P.-ului, nu i s-a dat curs acestei propuneri, ca și cum acesta nu ar fi fost reprezentantul intelectualilor și a propus ca, într-o asemenea situație, să fie trimisă o adresă cu o zi înainte pentru comunicarea ordinei de zi, pentru ca P.N.P.-ul să-și expună punctul de vedere.

În fața acestei situații, un alt membru al Comitetului Interimar Timiș-Torontal al P.N.P.-ului, profesorul Vichente Ardelean, și-a exprimat părerea în cadrul ședinței comitetului că s-a făcut o greșală, propunând ca în viitor numai P.N.P.-ul să vorbească în numele intelectualilor, „singurul partid care are această calitate, pe care noi trebuie să o afirmăm cu hotărâre în orice împrejurare”²⁷.

O problemă care frământa organizația național-populară din județul Timiș-Torontal a fost aceea a administratorilor de supraveghere a diverselor obiective economice.

În aceeași ședință din 1 martie 1946, dr. Sebastian Weiser a declarat că nu este de acord cu hotărârea pe care Comitetul Județean Timiș-Torontal al P.N.P. o luase anterior, de a renunța la posturile de administratori de supraveghere, cu atât mai mult cu cât existau membri ai partidului care depuneau o activitate prodigioasă și nu mai

²⁷ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 46.

aveau alte posibilități de venituri și chiar dacă nu se gândea la întregul lot de posturi care li s-ar fi cuvenit ca partid politic component al F.N.D.-ului, totuși s-ar fi putut face două-trei excepții²⁸.

Replica unui alt membru al comitetului la această problemă a fost că în primele ședințe ale forului județean, când acesta era încă foarte restrâns ca număr de membri, s-a luat hotărârea – în ședința Comitetului Economic al F.N.D.-ului – ca P.N.P.-ul să renunțe la posturile de administratori de supraveghere. Hotărârea a fost luată din mai multe motive de ordin moral, întrucât calitatea de administrator de supraveghere devenise foarte odioasă și imorală, datorită abuzurilor care au fost săvârșite de cei care ocupau funcția respectivă.

Discutând aceeași problemă, colonelul Teodor Dinculescu a propus ca și P.N.P.-ul să primească posturi de administratori de supraveghere și, dacă nu primesc, partidul să declanșeze lupta împotriva legii numirii acestora, „rămasă de pe timpul trecutelor regimuri politice”²⁹.

În același sens a vorbit și Jacques Hellmann, care a cerut ca P.N.P.-ul să aibă curajul să lupte împotriva acestor legi, cât și împotriva partidelor politice care se ocupau cu astfel de lucruri. El a propus ca, încă înainte de 15 martie 1946, să fie convocată o adunare publică cu toți comercianții, meseriașii și industriașii cărora să li se comunice atitudinea național-popularilor, adică aceea că ei sunt împotriva administratorilor de supraveghere.

La rândul său, William Mannheim, un alt membru al comitetului interimar al național-popularilor, s-a declarat împotriva cursului pe care a luat-o discuția care ar fi trebuit să preocupe partidul, afirmând că este lipsită de sens politic, și dă impresia că ar fi chiar împotriva guvernului, el propunând – în schimb – o activitate mai intensă în direcția democratizării țării. În replică, Nicolae Ionescu Papastelatu, și el lider județean al național-popularilor, a declarat că P.N.P.-ul nu s-a gândit niciodată să atace guvernul, ci, dimpotrivă, el este animat de cea mai bună colaborare, iar în ședințele național-popularilor se caută să se găsească cele mai bune soluții și propuneri pentru ce este mai bun în interesul țării și al poporului.

În cadrul aceleiași ședințe, subprefectul județului Timiș-Torontal, care era – și el – lider național-popular, a anunțat că duminică, 3 martie 1946, urma să aibă loc o conferință interministerială în legătură cu reforma agrară și a propus ca din organizația județeană a P.N.P. să fie trimis un observator. Ca observator a fost propus, de către

comitetul județean interimar, profesorul Vichente Ardelean³⁰.

Reforma agrară și urmările ei fusese, după cum afirmă istoriografia contemporană, „principalul mijloc de presiune al comuniștilor asupra precedentelor guverne, fusese tocmai înfăptuirea reformei agrare în orice condiții, adică într-o totală ilegalitate”³¹.

În continuarea ședinței organizației județene național-populare, unul dintre liderii acesteia, Anton Hollender, a declarat că în mai multe ședințe s-au făcut diverse propuneri și a întrebat Biroul organizației dacă aceste propuneri au fost soluționate pentru că nu fusese anunțat nimic. Anton Hollender a solicitat, în continuare, ca în fiecare ședință să fie verificate propunerile care s-au făcut în ședințele anterioare și să se țină o evidență a acestor propuneri³².

În continuarea întrunirii, Jacques Hellmann a propus reorganizarea tuturor secțiilor încadrate în activitatea organizației județene național-populare.

Tot în sens organizatoric, Nicolae Ionescu Papastelatu a propus comitetului interimar formarea secțiilor: Secția presă și propagandă, Cercul de studiu economic și Secția financiară, trecându-se, apoi, la organizarea lor.

Același lider național-popular județean a propus comitetului interimar Timiș-Torontal cumpărarea următoarelor ziare: „Drapelul”, „Dreptatea nouă”, „Dreptatea” (manistă), „Libertatea”, „Universul”, „Jurnalul de dimineață”, „Națiunea”, „Argus”, „Scânția”, „Banatul”, „Luptătorul bănățean” și „Făclia”³³.

O altă problemă care frământa organizația județeană național-populară din Timiș-Torontal era inexistența unui organ de presă al acesteia și, deci, imposibilitatea de a face o propagandă eficientă. Aceasta după ce organizația locală a Uniunii Patrioților, din care provenise P.N.P.-ul, dispusese de săptămânalul „Lupta patriotică”.

Astfel, în raportul organizației județene Timiș-Torontal al P.N.P.-ului, prezentat la 1 martie 1946, se arăta că organizația Uniunea Patrioților din Banat, cu sediul la Timișoara, a avut, pentru propaganda necesară, revista ei proprie, săptămânalul „Lupta patriotică”, înființată în data de 4 decembrie 1944, de către dr. Valeriu Novacu și Ion Stoia-Udrea, conducătorii acestei organizații. Cu toate că revista

²⁸ *Ibidem*, f. 47.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, f. 8.

³¹ Dorin-Liviu Bitfoi, *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*, București, Editura COMPANIA, (2004), 297.

³² S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 47.

³³ *Ibidem*, f. 48.

întâmpina greutăți pecuniare, comitetul financiar al organizației a reușit să o salveze, formându-se echipe care au adunat subvenții pentru ca revista să-și poată continua activitatea, iar după redresarea financiară, Comitetul Județean Timiș-Torontal al Uniunii Patrioților a hotărât transformarea revistei într-un cotidian. În consecință, la propunerea profesorului universitar doctor Ilie G. Murgulescu, care era președintele Regionalei Banat a Uniunii Patrioților, după discuții amănunțite, Comitetul Județean Timiș-Torontal al Uniunii Patrioților a acceptat punctul de vedere al lui Ilie G. Murgulescu ca noul cotidian al organizației să nu mai apară cu vechiul titlu, adică „Lupta patriotică” – organ oficial al U.P.-ului, ci deghizat sub denumirea „Banatul” – ca ziar independent și democrat.

Același Ilie G. Murgulescu a fost însărcinat să facă demersurile necesare, în numele U.P.-ului, pe lângă Ministerul Propagandei, Serviciul de Presă și Oficiul de distribuie a hârtiei. Urmarea a fost că, în data de 16 octombrie 1945, a apărut cotidianul „Banatul”, avându-l ca director pe Ilie Murgulescu, în locul revistei săptămânale „Lupta patriotică”. Dar Uniunea Patrioților, transformându-se în P.N.P., înaintea plecării delegațiilor comitetului județean la congresul pe țară, Ilie Murgulescu a convocat câțiva membri din conducerea comitetului județean Timiș-Torontal al Uniunii Patrioților, cărora le-a comunicat că, el fiind membru al P.C.R., nu aderă la noul partid și, în consecință, se retrage și de la direcția ziarului. Ca urmare, a fost constituită o societate anonimă care a preluat activele și pasivele ziarului. Dar, după congresul de constituire al P.N.P.-ului, la o ședință a comitetului județean al acestuia, a fost invitat și Ilie Murgulescu și „spre surprinderea generală a comitetului, dl. prof. dr. I. G. Murgulescu a anunțat că retrace mandatul încredințat d-lui dr. Karner, nerecunoscând dreptul de proprietate al Uniunii Patrioților, respectiv al P.N.P.-ului, prezentând o nouă listă de noi acționari din care făceau parte: 2 social-democrați, 6 comuniști, 4 neutri și 3 P.N.P.-iști”³⁴.

Dar, deși Comitetul Central al Partidului Național-Popular afirma că ziarul „Banatul” era al național-popularilor, Ilie G. Murgulescu refuza să recunoască dreptul de proprietate al P.N.P.-ului și nici nu recunoștea calitatea C.C.-ului de a hotărî în această chestiune. El susținea că ziarul aparținea național-popularilor, probabil pentru că aveau și ei trei acționari la ziar, le oferea numai spații limitate pentru diferite reportaje despre activitatea organizațiilor lor, fără să le permită dezvoltarea unor articole programatice și de doctrină a partidului.

³⁴ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 23.

Organizația național-populară județeană Timiș-Torontal sublinia faptul că, deși conform hotărârii congresului pe țară al P.N.P.-ului, ca toate bunurile mobile și imobile ale fostei organizații a Uniunii Patrioților trec, de fapt și de drept, asupra P.N.P.-ului, el nu putea să renunțe la acest drept, cu atât mai mult cu cât aveau o imperioasă nevoie de un ziar zilnic al lor, de care să dispună numai ea.

Concluzia raportului era că „dl. prof. dr. I. G. Murgulescu, cu toate tratativele duse cu D-sa, s-a exprimat că nu cedează la acest ziar decât pe calea justiției”³⁵. Deci, Ilie G. Murgulescu, care a devenit, apoi, un mare savant și ministru al învățământului³⁶, al cărui nume îl poartă și astăzi un institut al Academiei Române, cu sediul la București și un premiu acordat de Secția de Științe Chimice a Academiei³⁷, s-a comportat ca un comunist tipic, luând de la „aliatul vremelnic” din 1946 organul său de presă și trecându-l în proprietatea proprie și, în ultimă instanță, a P.C.R.-ului.

În același timp, continua organizarea național-popularilor în teritoriu. Astfel, la adunarea acestora din Jimbolia, delegatul comitetului județean al partidului arăta că P.N.P.-ul se pronunța pentru introducerea ordinei în economie, pentru un plan general de organizare și dirijare a tuturor factorilor economici până când va veni bunăstarea care să dea aripi libere concurenței. El mai sublinia că se va pune ordine în finanțe prin simplificarea formalităților, prin așezarea impozitelor în mod drept și progresiv și prin stabilizarea monetară³⁸. Deci, stabilizarea monetară era gândită de către P.C.R. și sateliții săi încă de pe atunci.

Nicolae T. Ionescu mai afirma, la întrunirea național-populară de la Jimbolia, că P.N.P.-ul a introdus consultarea organizațiilor profesionale, astfel că meseriașii, comercianții, industriașii, funcționarii, plugarii, etc. își vor face, ei singuri, proiectele de legi. Liderul național-popular și-a terminat cuvântarea demagogică prin afirmația că P.N.P.-ul a prevăzut, în programul său, răspunderea alesului față de alegător³⁹.

Și în județul Caraș, organizarea național-popularilor era în plină desfășurare. Publicația timișoreană „Banatul” afirma că în acest județ P.N.P.-ul avea peste 5.000 de aderenți și, în mai puțin de o

³⁵ *Ibidem*, f. 24.

³⁶ Vezi Radu Păiușan, Aspecte ale istoriei științei și tehnicii din sud-vestul României în anii 1940–1960. *SIB*, XXXII–XXXIII, 2008–2009, Timișoara, (2009), 102–103.

³⁷ Vezi *Academica. Viața academică din România*, anul XX, nr. 11–12, noiembrie-decembrie 2009, 761.

³⁸ *Banatul*, anul II, nr. 47, 1 martie 1946, 2.

³⁹ *Ibidem*, 3.

lună, noul partid a reușit să înființeze organizații în 70 de comune.

Una din organizațiile național-populare, considerată a fi dintre cele mai puternice în acest județ, era cea din comuna Răcășdia, care nu a luat de mult ființă, apreciindu-se că din ea făceau parte toți fruntașii satului și gospodarii adevărați⁴⁰.

O adunare a mai avut loc și în Anina, localitate în județul Caraș, la care au luat cuvântul Pavel Miclea, vicepreședintele național-popularilor din așezarea cărășeană și Ion Calea, secretarul general al organizației județene național-populare. Se afirma că, după această întrunire, un număr foarte mare de intelectuali și funcționari, precum și comercianți, meseriași și plugari au cerut să fie înscrși în noul partid⁴¹.

În județul Caraș, de altfel, P.N.P.-ul acționa în colaborare cu celelalte partide din organizația F.N.D. județeană, în cadrul Consiliului Politic Județean. În consecință, la ședința din 3 martie a Consiliului Politic Județean au participat și doi reprezentanți ai național-popularilor cărășeni: Ion Calea și dr. Ion Țicu⁴².

Propaganda era una din metodele prin care puteau fi atrași membri în noul partid. Astfel, prin adresa C.C. al P.N.P. către organizația național-populară din județul Timiș-Torontal, aceasta a fost anunțată că Secția Documentară din cadrul Biroului de Presă și Documentare al forului suprem al partidului a comunicat că în Timișoara, care era reședință de județ, la depozitul ziarului „România liberă” va sosi material de propagandă care le va fi trimis de la București, iar delegații organizației județene erau rugați să treacă pe la depozitul respectiv și să ia materialele trimise⁴³.

O altă problemă care era în atenția Comitetului Județean T.-T. al P.N.P. era problema spațiului. În acest sens, în data de 5 martie 1946 Regionala C.F.R. Timișoara a trimis o adresă către organizația județeană național-populară. Prin această adresă se anunța că nu existau spații de lucru, datorită bombardării clădirilor Regionalei și se afirma că s-a găsit a fi potrivit imobilul din str. Moșilor, nr. 3, care era proprietatea inginerului Simion Ney.

Dar, deși au înaintat o solicitare în acest sens Biroului de Rechiziții, acesta i-a informat că imobilul respectiv a fost repartizat național-popularilor, deși aceștia aveau un local pe str. Vasile Alecsandri, nr. 7, care le-ar fi suficient pentru moment, având în vedere că erau o organizație politică nou-înființată și în plină organizare și dezvoltare. În concluzie, Regionala C.F.R. Timișoara solicita organizației județene național-populare să renunțe la imobil și, dacă nu poate accepta în întregime, să cedeze – măcar parțial, adică etajele I și II –, partea rămanând al P.N.P.-ului⁴⁴.

Coloniștii aduși în Banat din diverse zone ale teritoriilor luate României de către revizionisti pe timpul războiului și după, constituiau – și ei – o problemă pentru satele bănățene. Și în această problemă au fost implicate organizațiile rurale național-populare din județul Timiș-Torontal.

Acest lucru reiese și din raportul din 5 martie 1946 al colonelului Atanasie Crăciunescu, adresat comitetului interimar Timiș-Torontal al P.N.P. Colonelul Crăciunescu a vizitat plasa Periam, în calitate sa de conducător național-popular al zonei și a subliniat că a reușit să constituie o organizație de 30 de membri, care și-au ales și un comitet, în frunte cu dr. Ioan Demian, notar public în Periam și preotul Posa, ca președinte al Secției Culturale.

Referindu-se, în raportul său, la problema coloniștilor, el afirma că, în afară de cele 60 de familii de români din Timoc⁴⁵, care erau apreciate ca elemente muncitoare, capabile și foarte dârze, restul coloniștilor erau caracterizați ca oameni veniți din toate regiunile țării, inclusiv din Cadrilater, adică – în principal – aromâni, care, foarte probabil nu s-au ocupat niciodată cu agricultura sau, cel puțin, cu agricultura rațională sau modernă care, se pare, că au venit mai mult după căpătuială și care, neavând niciun îndemn la muncă, nu fac nimic altceva decât își pierd vremea criticând, cerând cât mai multe drepturi, îndemnând și pe alții la trândăvie și la obstrucție. În continuare, neuitând, totuși, că respectivii coloniști erau tot români ca și el, care reprezenta un partid ce avea – în titulatură – și atributul de „național”, afirma că era convins, însă, că fondul sufletesc al acestor oameni nu era rău și dacă intelectuali locali s-ar fi ocupat, cât de cât, de educarea lor civică și plugărească în această regiune locuită de germani, nu

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 49, 3 martie 1946, 3.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (în continuare S.J.C.S.A.N.), *fond Prefectura județului Caraș*, d. 1/1946, f. 142–146 (toate documentele provenite din fondul *Prefecturii județului Caraș* ne-au fost puse la dispoziție de către lect. univ. dr. Eusebiu Narai, căruia îi aducem mulțumiri și pe această cale).

⁴³ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 5.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 52.

⁴⁵ Pentru istoricul și situația acestora vezi și Radu Păiușan, Ionel Cionchin, *O istorie a românilor din nord-estul Serbiei*, ediție revăzută și revizuită, Timișoara, Editura Eurostampa, (2005).

am fi ajuns astăzi ca acești coloniști să constituie un obiect de critică și de batjocură pentru neamul românesc. Raportorul mai afirma că poate și lipsa unei Case de Sfat, cum o numea el, sau Culturale a contribuit la faptul că acești coloniști să fie atât de dezamăgiți și inactivi pe țărină, adică în agricultură⁴⁶.

În concluzie, și în această perioadă a continuat procesul de extindere a organizațiilor bănățene ale Partidului Național-Popular. Aceasta s-a făcut cu toate că așa-zișii aliați ai P.N.P.-ului din Frontul Național-Democrat, mai ales P.C.R.-ul, căutau să-i saboteze în toate modurile, pentru ca partidul să nu devină un satelit prea puternic și cu influență prea mare, mai ales în satele bănățene.

În același timp, P.N.P.-ul din această zonă a luat apărarea atât celor propuși spre epurare din diverse posturi, cât și a năpăstuiților sorții, obligați să se refugieze din unele regiuni ale statului român în județele bănățene.

**BREF HISTORIQUE DE L'ACTIVITÉ DU PARTI
NATIONAL-POPULAIRE BANATIEN PENDANT
L'ANNÉE 1946**
(Résumé)

Fondé récemment au niveau national, le Parti National-Populaire a commencé une intense activité organisatorique locale. Le parti a constitué des organisations dans les départements banatiens, aussi, plusieurs de ses membres en étant des intellectuels qui „embrassaient” les idées considérées comme généreuses des national-populaires.

En général, la population du Banat ne connaissait pas le vrai rôle du nouveau parti, celui du satellite du Parti Communiste Roumain, mais les-uns des banatiens, surtout les intellectuels, avaient des soupçons sur cette chose.

La méfiance des banatiens envers les organisations national-populaires de cette région a été déterminée par la manière dans lequel des hauts représentants du Parti Communiste local se comportaient avec les membres du nouveau parti, avec la fortune et les moyens de propagande de celui-ci. Par exemple, le cas du journal „Le Banat”, qui appartenait – du point de vue légal – au Parti National-Populaire, mais qui a été prélevé – illicitement – par le Parti Communiste Roumain, représenté par Ilie G. Murgulescu, prochain académicien et ministre communiste.

⁴⁶ S.J.T.A.N., *fond Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 46.

1965–1969: BANATUL ÎNTRE LIBERALISM ȘI TENDINȚE AUTORITARISTE

Vasile Rămneanțu*

Keywords: *Banat, political life, minority, state of mind.*
Cuvinte cheie: *Banat, viață politică, minorități, stare de spirit.*

The Banat Between Liberalism and Authoritarian Tendencies (Abstract)

Even in the early years of the Ceaușescu regime, although appreciated as liberal, the communist authorities and the Securitatea (Security Service) considered fighting those who criticized the Romanian Communist Party's and Romanian state's policy. They were to be warned and unmasked.

The authorities followed the former legionnaires, the nationalists, former members of the bourgeois parties, former exploiters, released political prisoners, and representatives of certain religious cults. The most dangerous were considered to be the former legionnaires and the nationalists, especially Hungarians, accused of revisionism, and the Swabians that supported emigration to the Federal Republic of Germany. They were to be publicly exposed, a method and a term frequently used in the Stalinist era. The communist authorities from the Banat also feared foreign espionage actions.

In the summer of 1967, high level party members analyzed the activities of the Security Service, a subject subsequently discussed by the leadership of the Banat Region. Documents reveal that this investigation was undertaken at the direction of the highest level of the party.

Both Ceaușescu and the regional party leaders hailed the Security Service as a tool of the party and state, summoned to defend the revolutionary conquests of the laborers against the plots and mischief of the enemies opposing building of the socialism, and underlined their contribution to the defeat of the internal and external reactionary forces. This meant that the "Romanian communist reformist leader" approved the murders committed in the fifties against the anti-communist Romanian opposition. Ceaușescu also declared, and his affirmation was accepted again by the local communist authorities, that certain abuses were made, but we believe that he was more concerned with abuses against party activists, as the Security Service meddled in party life.

In analyzing the activities of the Security forces from Banat, mention was made of some unlawful methods of investigation. As lately proved, they were the main procedure for obtaining evidences.

For the Banat Region, the documents specifically call for strict respect of socialist legality by the Ministry of Internal Affairs and a closer control of Security's activities by party organizations in the future.

Accordingly, the analyses at all levels of the Romanian Communist Party in 1967 regarding the activities of the Security Service had been a cynical one, serving, as we believe, to the fight for power at the top of the party (between Nicolae Ceaușescu and Alexandru Drăghici respectively).

As for the abuses committed by the Ministry of Internal Affairs in 1967 and reported by the inhabitants to the party organizations, most of them were well-founded, but there also were many attempts by the leaders of the Police to cover them up.

The leadership of the Banat Region, later Timiș County, was preoccupied with the German population, because of the growing requests by the Swabians to leave the country.

The reason for this situation, as perceived by the authorities, was foreign propaganda through radio, press and western tourists. This propaganda supposedly praised conditions in the capitalistic states, especially the FRG.

In order to analyze the situation, a delegation of the Central Committee of the RCP (including some high ranking members, such as Gheorghe Pană, Richard Winter and others) came to Banat. They reached the conclusion that emigration reached worrisome levels in some communities and that the local party organizations were to blame for not taking decisive measures to stop it.

The authorities were also afraid that these circumstances could persuade other citizens (Romanians, Hungarians) to ask permission to permanently leave the country. All these requests diminished the prestige of socialist Romania.

In order to improve the situation, plans were made to "upgrade" political, cultural, and educational activities targeting the German population. Those who wanted to leave the country permanently were to be discussed in the RCP, CYU (Communist Youth Union) and union organizations' meetings. They were to be opposed and exposed, again Stalinist formulas and methods, used in the middle of the thaw.

A sustained anti-capitalistic propaganda campaign was planned, aimed at “unmasking the GFR policies ... concerned with international problems”. This happened in the same year that Romania restored diplomatic relations with Federal Germany.

At the same time, the cultural activities of the Swabians were monitored. Measures were planned to deter Swabian children from participation in religious classes, and also specifying how the tendentious Catholic Church propaganda was to be fought.

Efforts would be made to persuade those who applied for visas to withdraw their requests and also to oppose and unmask western tourists criticizing the communist regime and instigating the Swabians to leave for the GFR.

In 1969, the head of the Timiș Police Inspectorate proposed countermeasures for stopping emigration, including more active reporting of requests for temporary travels abroad from the directors of factories and institutions, and also the limitation of travel to only one trip per year. A strike was recorded in the same period in a factory from Jimbolia, caused by social and economic discontent.

The invasion of Czechoslovakia in August 1968 had caused a tensioned atmosphere in the Timiș County also. Hand written manuscripts from the archives, very likely belonging to the First secretary of the Party County Committee Mihai Telescu, contain assignments, most certainly contrived by the Plenum of the Central Committee of RCP on August 21. They specified: maximum vigilance, measures to prevent the emergence of a chauvinistic, anti-soviet atmosphere, and surveillance of the population's state of spirit. Every party member was to become a propagandist.

As early as August 21, party activists had been mobilized in Timiș County. Updates were sent to the Central Committee at frequent intervals, concerning the situation from the county.

Documents emphasize an undeniable truth: the population of the county had condemned the invasion of Czechoslovakia and supported Romania's policy at that moment. People appreciated the way the RCP informed them on the international events of those days. People enthusiastically enrolled in the patriotic guards and the youths in military training formations.

Information notes mention a pro-Czechoslovakian leaflet and a poster on a car reading, Ceaușescu – Dubcek – Tito – freedom”.

The authorities paid major attention to informing people of the decisions taken in those days by the party and state leadership (especially targeting the Hungarians and Germans). The cultural and artistic programs were supposed to comprise a highly patriotic content. Exceptional measures were taken to protect the County Party Committee, and the main economic objectives and institutions throughout the county.

Studiul de față își propune să analizeze unele aspecte mai sensibile cu care s-au confruntat autoritățile comuniste din Regiunea Banat și apoi din județul Timiș într-o perioadă caracterizată ca fiind mai liberală pentru România¹.

Vom cerceta la început reacția autorităților comuniste din Banat față de elementele considerate a fi dușmănoase pentru regimul politic communist. Trebuie subliniat faptul că acest lucru se întâmpla într-un an când la vârful sistemului s-a analizat trecutul activității Securității, stabilindu-se în același timp sarcinile viitoare ale poliției politice, ca și ale celorlalte organe ale Ministerului Afacerilor Interne.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, Nr. 4, e-mail: vasilaramneantu@yahoo.com.

¹ Pentru primii ani ai perioadei Ceaușescu, vezi printre altele lucrările lui Denis Deletant, *România sub regim comunist*, Ed. Academia Civică, București, 2006; Mihai Retegan, *1968 – Din primăvară până în toamnă*, Ed. Rao, București, 1998, Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Ed. Polirom, Iași, 2005, Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944–1977*, Ed. Humanitas, București, 1991, *Arhivele Naționale ale României, P.C.R. și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1972)*, Ediție de documente elaborată de Alina Pavelescu, Laura Dumitru, București, 2007 etc.

Astfel după Plenara Comitetului Central al P.C.R. consacrată acestei analize, la 18 iulie 1967 Nicolae Ceaușescu a rostit o importantă cuvântare la Consfătuirea cu activul de bază al Ministerului Afacerilor Interne.

Referindu-se la activitatea din trecut a Securității, liderul communist aprecia că în lupta complexă care a fost dusă în timpul revoluției și construcției socialiste cu forțele reacționare interne și externe, un rol însemnat a revenit organelor de securitate, precum și celorlalte unități ale MAI. Ca instrument al puterii oamenilor muncii, al partidului și statului, chemat să apere cuceririle revoluționare ale celor ce muncesc contra uneltirilor și acțiunilor dușmanilor construcției socialiste, Securitatea și-a îndeplinit în bune condiții menirea pe care a avut-o.

Activitatea organelor de securitate reprezenta o parte integrantă a activității generale a statului socialist. În primii ani după înființare, securității i-a lipsit experiența și priceperea, uneori a primit și îndrumări greșite, dar, în ansamblu, ea a corespuns misiunii pentru care a fost creată, și-a îndeplinit cu cinste și devotament însărcinările încredințate de partid și guvern, aducând astfel o contribuție însemnată la înfăptuirea politicii generale a P.C.R. și a statului.

Era subliniată și contribuția unităților militare din cadrul M.A.I. în întreaga perioadă a luptei contra elementelor reacționare².

Ceaușescu sublinia că „Pentru activitatea rodnică depusă până acum, felicit din toată inima, în numele conducerii de partid și de stat, pe lucrătorii Ministerului Afacerilor Interne”.

Dar liderul comunist afirma că în munca din trecut a Securității au existat și neajunsuri. Astfel în decursul anilor, mai ales în perioada de început, a lipsit uneori discernământul politic, nu s-a făcut distincție între activitatea dușmănoasă contra cuceririlor revoluționare și unele manifestări legate de procesul firesc de transformare a conștiinței și al modului de a gândi al oamenilor. Din această cauză au existat unele abuzuri și încălcări ale legalității socialiste, au fost luate contra unor cetățeni măsuri care nu au fost justificate de actele și manifestările acestora.

Din păcate Securitatea a comis abuzuri și contra unor activiști de partid și de stat, care în anumite împrejurări au avut păreri diferite cu privire la unele aspecte ale liniei de partid sau au comis greșeli în activitatea lor. Acestea însă în loc să fie soluționate prin discuții partinice, au fost deferite uneori organelor de securitate, creindu-se condiții pentru amestecul acestora în viața de partid, prejudiciindu-se grav autoritatea și rolul conducător al P.C.R.

Abuzurile trebuiau analizate, cu atât mai mult cu cât în trecut s-a căutat să se minimalizeze unele, chiar dacă ele nu au avut amploarea și gravitatea celor petrecute în alte țări socialiste. Dar și în România au existat manifestări de sustragere a securității de sub controlul partidului.

În continuarea cuvântării sale liderul P.C.R. a apelat la „Un vechi dicton care spune că lupta justifică totul. El este însă numai în parte adevărat. Desigur, în vâlmășagul bătăliilor revoluționare, în focul luptei de clasă, dură și aspră, este posibil să se facă și greșeli, se pot ivi și cazuri de nedreptăți, de suferințe individuale nejustificate”. De aceea trebuia văzut ce a fost bun și rău și analizate cauzele fenomenelor negative pentru ca ele să nu se mai poată manifesta niciodată.

Referindu-se la statutul Securității și la sarcinile viitoare ale acesteia, Nicolae Ceaușescu sublinia necesitatea ca Securitatea să se afle permanent sub controlul și îndrumarea organelor de partid. Plenara Comitetului Central a hotărât să fie luate toate măsurile pentru respectarea strictă a legalității, pentru ca nici un cetățean să nu poată fi

arestat fără un motiv întemeiat și dovedit, pentru ca nici un activist și în general nici un membru P.C.R. să nu fie arestați și anchetați fără aprobarea organelor de partid.

Activitatea Securității trebuia îndreptată doar contra elementelor care se dedau la acțiuni ostile construcției socialiste, care atentau la cuceririle revoluționare ale poporului, care se puneau în slujba reacțiunii străine, devenind astfel trădătoare de patrie.

El atrăgea atenția că în urma succeselor mari obținute de popor în construcția economică și socială, organele de securitate și celelalte organe ale M.A.I., erau cuprinse de o oarecare stare de autoliniștire și automulțumire. Au apărut unele manifestări de slăbire a văgilenței față de acțiunile elementelor descompuse, care încercau să aducă prejudicii economiei naționale, construcției socialiste.

Referindu-se la aceste elemente, liderul P.C.R. preciza că datorită transformărilor care au avut loc în România, cea mai mare parte a acestora și care proveneau din vechile clase exploatare, sau care au aparținut unor organizații politice reacționare, s-au încadrat într-o activitate onestă și se bucurau de toate drepturile și libertățile garantate de către regim tuturor cetățenilor.

Dar mai existau unele elemente din rândul fostelor clase exploatare ori din rândul foștilor membri ai organizațiilor reacționare, fasciste, (din ce în ce mai puțini, preciza liderul partidului)) care continuau să privească în trecut și nu s-ar da înapoi de la acțiuni ostile. Aceștia nu au aderență la popor, dar puteau fi atrași de serviciile străine ale țărilor imperialiste³.

În condițiile din acel moment accentul principal al muncii organelor de securitate trebuia pus pe lupta contra activităților dușmănoase ale spionajului străin, pe apărarea intereselor statului socialist, pe asigurarea muncii pașnice de construire a socialismului de către poporul român.

A fost creat Consiliul Securității Statului, organ colectiv, ce-și desfășura activitatea în cadrul M.A.I., destinat să asigure ca cele mai importante probleme să fie dezbătute în colectiv, pe baza unei analize temeinice a faptelor, evitându-se practicile greșite din trecut⁴.

În acest context autoritățile comuniste din regiunea Banat solicitau combaterea manifestărilor unor elemente care comentau dușmănos măsurile luate de către partid și stat, prin demascarea activității lor. Aceștia trebuiau apoi avertizați și demascați. Se preciza că au fost avertizate 285 de astfel de

² www.cnsas.ro. Surse pentru o istorie a regimului comunist din România, 1945–1989, 398.

³ *Ibidem*, 399–404.

⁴ *Ibidem*, 406–407.

elemente pe regiunea Banat, iar 20 au fost demascate public.

Au fost obținute informații despre activitatea foștilor legionari, a naționaliștilor și a altor elemente dușmănoase, precizându-se că „Activitatea elementelor dușmănoase este în descreștere”.

Deși sfera de influență a elementelor dușmănoase s-a îngustat, acestea căutau prin mijloace mai subtile, mai ascunse să submineze politica Partidului Comunist Român și a statului.

În regiunea Banat existau destul de multe elemente dușmănoase în toate raioanele. În această categorie intrau foști legionari, naționaliști, foști membri ai partidelor burgheze, foști exploataitori și fii acestora, foști condamnați politici, sau din rândul cultelor și sectelor religioase, turiști, etc. Cei mai înrăiți și periculoși dușmani erau legionarii și naționaliștii, care se manifestau cel mai dușmănos împotriva orânduirii socialiste.

În privința formelor de manifestare ale legionarilor, autoritățile comuniste arătau că aceștia se foloseau de diferite ocazii religioase (botezuri, cununii, slujbe bisericești, existând și comitete bisericești formate în exclusivitate din legionari) pentru a se întâlni, căutau să introducă în literatură și artă idei legionare, sau ajunși în funcții de conducere să se sprijină, încercând să se regroupeze, menținând spiritul și ideile legionare prin păstrarea legăturilor între ei. În același timp urmăreau să educe tineretul în spirit legionar prin căsătoriile dintre copii lor.

Cei mai înverșunați naționaliști în regiunea Banat erau cei maghiari și germani. Naționaliștii maghiari propagau ideea cedării Ardealului ca „fiind al Ungariei”, iar cei șvabi susțineau ideea emigrării în Germania federală⁵. Naționaliștii comentau dușmănos politica P.C.R., minimalizând rezultatele obținute de către popor în construirea socialismului. Aceștia își desfășurau activitatea naționalistă și prin intermediul bisericii și a clerului. Se urmărea atragerea tineretului spre biserică pentru a-i face educație naționalistă, încheindu-se și căsătorii între membrii familiilor acuzate de naționalism.

O atenție deosebită trebuia acordată activităților de spionaj la adresa României. Se preciza că activitățile de spionaj s-au intensificat în toate țările, în prim plan aflându-se spionajul economic și tehnic, dar fiind numeroase și acțiunile de spionaj politic și militar.

În anul 1966 regiunea a fost vizitată de peste 9000 de turiști, între aceștia strecurându-se sigur și agenți ai serviciilor de spionaj străine. Au fost

prezenți mai mulți tehnicieni, specialiști în diverse domenii, ziariști, sportivi etc., în rândul cărora serviciile de spionaj își strecoară agenții. Deasemenea mai multe persoane au plecat în străinătate, unele la rude, altele în deplasări oficiale. O parte dintre aceștia s-au întors cu cadouri care au depășit cu mult posibilitățile lor materiale, punându-se întrebarea „De unde și de ce le-au primit?”. În același timp circa 1000 de persoane din regiune au vizitat legațiile străine din București, unde puteau furniza informații importante⁶.

Diplomații acreditați în România au vizitat regiunea, au luat legătura cu diverse persoane, au purtat discuții pe diferite teme și au cules direct o serie de informații. Se sublinia că aceștia veneau în zonă tocmai în timpul desfășurării unor manevre militare și „nimeresc” chiar pe lângă poligoanele și câmpurile de instrucție.

Concluziile referitoare la elementele dușmănoase evidențiază că existau încă legionari care au avut funcții de răspundere și care nu erau lucrați informativ, nefiind cunoscută activitatea lor din acel moment (erau date ca exemplu cazurile din raioanele Lipova, Orșova, Caransebeș, Reșița, Arad, etc). Deși existau informații că legionarii desfășurau activități dușmănoase, măsurile luate de către autorități contra lor au fost anemice. Și în momentul respectiv erau legionari care ocupau funcții de conducere în diferite sectoare și care căutau să polarizeze în jurul lor alți legionari.

Și măsurile luate contra elementelor naționaliste erau catalogate ca fiind anemice, nefăcându-se în acest caz decât două – trei demascări pe regiune.

Împotriva acestor elemente trebuia folosită din plin metoda demascării publice, dar în general s-a mers pe linia avertizărilor. Trebuia impulsionată măsura de influențare obștească, adică demascarea publică a elementelor care comentau și îndemnau la nesupunere față de legile statului.

Pe de altă parte elemente dușmănoase de tot soiul căutau să lovească în potențialul economic al statului⁷. Astfel produc pagube, stricăciuni, avarii, incendii, accidente de muncă, acte de diversiune, etc. S-a manifestat lipsă de vigilență în cercetarea acestor cazuri, atribuindu-se totul pe seama neglijenței sau a stării tehnice proaste a utilajului. În unitățile agricole erau multe nereguli, se produceau multe pagube, în mediul rural fiind concentrate multe elemente dușmănoase și în consecință trebuia „Să fim atenți asupra acestora”.

Și în prevenirea activității de spionaj s-a manifestat lipsă de vigilență. Astfel au fost turiști care

⁵ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul Regional P.C.R. Banat*, d. 25/1967, f. 27–28.

⁶ *Ibidem*, f. 29.

⁷ *Ibidem*, f. 30.

au activat „dușmănos în regiune”, dar nu au fost descoperiți la timp „Am reținut informații despre ei după ce au plecat din țară”. Asemenea cazuri au fost întâlnite în raioanele Lipova, Deta, Sănnicolau, Arad, etc. De exemplu la Lipova și la Deta o serie de turiști au îndemnat locuitori șvabi să emigreze, fără să fie descoperiți la timp de către autorități, iar în raionul Sănnicolaul Mare un turist vest – german a stabilit relații cu un ofițer de la Comisariatul militar raional, ofițerul nefiind membru de partid.

Mai multe persoane au călătorit în străinătate, acestea fiind anchetate, în special în Republica Federală Germania, de poliție și de către organele de spionaj, cărora le dădeau informații⁸.

O parte dintre inginerii și tehnicienii plecați în străinătate s-au întors cu multe cadouri, existând unele informații că au favorizat firme străine (prin furnizarea unor secrete economice) în detrimentul statului român. A existat o lipsă de vigilență și în verificarea persoanelor care au solicitat să călătorească în străinătate, iar în acest context au plecat în afara hotarelor 52 „de elemente” care nu s-au mai întors în țară.

În document, printre cauzele acestor neajunsuri este menționat faptul că primii secretari nu au participat la analizele profesionale ale organelor Ministerului Afacerilor Interne, nu au participat suficient de mult la ședințele de partid și nu s-au preocupat de îndrumarea permanentă sau de modul cum îndeplinesc organele M.A.I. ordinele și directivele de bază.

Lipsa de vigilență a apărut și datorită faptului că se mai credea, uneori, că în urma succeselor obținute, dușmanii regimului s-au îmblânzit ori au dispărut. În aceste condiții la raionul Orșova a dispărut din sediu o directivă strict secretă, la Lipova a dispărut evidența suspectilor din dulapul șefului de post, iar la Jimbolia și Cenad arme din sediul postului de miliție. Se mai preciza că uneori organele M.A.I. au fost sustrate de la îndatoririle lor, dându-li-se sarcini ce nu cădeau în competența acestora. Exista și o insuficientă preocupare pentru educarea organelor de stat⁹.

În privința stării de disciplină în rândul cadrelor M.A.I., aceasta era slabă în unele raioane, comițându-se abateri, abuzuri, beții, etc., săvârșindu-se compromisuri față de populația civilă. Erau date în acest sens mai multe exemple. La Deta un căpitan de miliție a introdus o femeie în sediul postului de miliție pentru a întreține legături sexuale, la Sănnicolau Mare un altul avea relații

extraconjugale, fiind căsătorit a treia oară, iar la Orșova un lucrător de miliție, având același grad, era bețiv, scandalagiu, cu o viață de familie dezorganizată. Un maior din cadrul miliției regionale, fiind în misiune în localitatea Lățunaș, s-a îmbătat cu preotul din localitatea respectivă, iar la Arad doi ofițeri de la punctul de control trecere frontieră erau acuzați că au închiriat pământ de la Sfatul Popular și au contractat cu statul, porci și roșii¹⁰.

În documentul intitulat „Concluzii în urma studierii documentelor Plenarei C.C. a P.C.R. din 26–27 iunie cu privire la activitatea M.A.I.” și datat la 20 iulie 1967, se aprecia că și în regiunea Banat au existat cazuri când în activitatea organelor M.A.I. „a lipsit discernământul politic, ele nefăcând distincție între activitatea dușmănoasă și unele manifestări legate de procesul firesc de transformare a conștiinței și a modului de a gândi al oamenilor”. Din această cauză s-au comis unele abuzuri și încălcări ale legalității socialiste, luându-se măsuri împotriva unor cetățeni care nu au fost justificate, precum și a unor membri de partid, fără a fi fost cerut și primit în prealabil consimțământul organelor de partid. Astfel de cazuri s-au petrecut în raioanele Caransebeș, Lugoj etc.

Se sublinia că activitatea organelor de securitate trebuie îndreptată contra elementelor care se dedau la acțiuni ostile construirii socialismului, care atentau la cuceririle revoluționare ale poporului, care se puneau în slujba reacțiunii străine, devenind prin aceasta trădătoare de patrie¹¹.

Pe de altă parte și în regiunea Banat au fost întâlnite cazuri când organele de securitate în loc să se ocupe de elementele dușmănoase, strângeau tot felul de informații inutile despre probleme ce nu țineau de activitatea lor (recoltarea cerealelor, hrănirea animalelor etc.).

Au existat tendințe de automulțumire, de auto-liniștire și de „tocirea” vigilenței, precum și de subapreciere a pericolului ce-l reprezenta activitatea elementelor ostile. Din cauza lipsei de vigilență din partea organelor de stat și a unor conducători de instituții și întreprinderi, unele firme capitaliste au reușit să culeagă informații de la o serie de cadre cu funcții de răspundere. Acest lucru a fost posibil și pentru că unii conducători de întreprinderi au permis accesul cetățenilor străini în incinta unităților respective, încălcând astfel prevederile Hotărârilor Consiliului de Miniștri privind cetățenii străini. În consecință era necesară intensificarea muncii de educație a lucrătorilor M.A.I., a cadrelor de conducere din întreprinderi, instituții, unități

⁸ *Ibidem*, f. 31.

⁹ *Ibidem*, f. 32.

¹⁰ *Ibidem*, f. 33.

¹¹ *Ibidem*, f. 70–71.

agricole socialiste, a tuturor oamenilor muncii în spiritul vigilenței revoluționare, al păstrării stricte a secretului de partid și de stat.

Se sublinia necesitatea respectării stricte a legalității socialiste în întreaga activitate a M.A.I.

În primul semestru al anului au fost trimise Comitetului regional de partid, Direcției regionale a Miliției și Procuraturii Militare 430 de scrisori prin care cetățenii sesizau comportamentul abuziv al unor lucrători din cadrul M.A.I. precum lovirea cetățenilor, violări de domiciliu, falsuri în acte publice, tendințe de căpătuială, etc. Fiind verificate, o bună parte dintre acestea s-au dovedit a fi întemeiate, fiind necesare luarea măsurilor pentru restabilirea drepturilor lezate ale cetățenilor. Trebuia acordată o mai mare grijă în pregătirea cadrelor¹².

Într-o cuvântare, rostită probabil de către primul secretar al Regiunii Banat la 28 iulie 1967, se arăta că Securitatea „Ca instrument al puterii oamenilor muncii, al partidului și statului, chemat să apere cuceririle revoluționare, ale celor ce muncesc împotriva uneltirilor și acțiunilor dușmanilor construcției socialiste și-a îndeplinit în bune condițiuni menirea sa”. Activitatea organelor de securitate reprezenta o parte integrantă a activității generale a statului socialist.

Și în Regiunea Banat, în ultimii ani, a crescut preocuparea Comitetului regional, a Comitetelor raionale și orașenești de partid pentru îndrumarea și controlul activității M.A.I.¹³.

Organele de securitate din regiunea Banat au adus „o prețioasă contribuție la preîntâmpinarea și contracararea activității elementelor dușmănoase și-a îmbunătățit formele și metodele de activitate, întărind legătura cu masele, a crescut răspunderea și maturitatea politică a majorității cadrelor M.A.I.”. „Cunoaștem și apreciem rezultatele muncii depuse de dumneavoastră”¹⁴.

Lipsurile criticate de plenara C.C. al P.C.R. și arătate în expunerea lui Nicolae Ceaușescu la întâlnirea cu activul M.A.I. erau pe deplin valabile și

pentru organele respectivului minister din regiunea Banat. Au existat cauze care nu au fost bine documentate, mergându-se pe linia cea mai ușoară în probarea vinovăției, „uneori folosindu-se metode nepermise”. Au fost aduse învinuiri pe nedrept unor persoane. „Dumneavoastră aveți încă în evidență persoane care și-au manifestat nemulțumirea față de unele neajunsuri din comerț sau din întreprinderile și instituțiile unde au lucrat și nu ați făcut întotdeauna deosebirea între activitatea dușmănoasă și unele nemulțumiri”.

Au fost cazuri când au fost suspectați unii membrii de partid, a fost fixată atenția asupra unor persoane care mai trimiteau câte o scrisoare în străinătate, pierzându-se din vedere unele elemente care se dedau la acțiuni ostile construcției socialiste¹⁵.

„Socotesc că și oamenii cu care a-ți lucrat d-voastră au fost aleși și recrutați greșit uneori, și aceștia în loc să vă ajute în muncă v-a îndepărtat în unele cazuri de la descoperirea acțiunii și a elementelor dușmănoase, furnizându-vă în unele cazuri materiale eronate despre unii membrii de partid și cadre cu munci de răspundere”.

În munca organelor de securitate au existat lipsuri serioase. Din obiectivele economice s-au scos și s-au pierdut documente secrete. De exemplu unii delegați străini au fost lăsați nestingheriți în regiune, reușind să culeagă date, să sustragă materiale, să facă observații directe asupra unor obiective¹⁶. La Reșița un delegat străin a sustras documente tehnice.

Organele de securitate s-au ocupat mai mult de unele activități de contrabandă, scăpând din vedere sarcinile principale ce le revin. Nu s-a făcut o judicioasă organizare a muncii și o selecție a elementelor dușmănoase. În acest sens trebuie acordată „toată atenția legionarilor, foștilor membrii ai organizațiilor fasciste, naționaliste. Trebuie mai mult discernământ în aprecierea informațiilor, în alegerea oamenilor cu care munciți dumneavoastră”.

Și munca contrainformativă în obiectivele economice a fost uneori orientată greșit. S-au adunat informații inutile despre probleme care cădeau în sarcina altor organe, în schimb acțiunile de sabotaj, avarii, accidente de muncă au fost puse pe seama neglijenței, nepriceperii sau a vechimii utilajelor.

Lipsurile se datorau faptului că încă unii lucrători de securitate munciau pe bază de rutină și nu căutau să-și ridice calificarea profesională și politico-ideologică. Nu exista suficient spirit de orientare și receptivitate față de sesizările oamenilor muncii. Uneori s-au manifestat tendințe de

¹² *Ibidem*, f. 72–74. În privința lipsei de vigilență față de reprezentanții unor firme străine, au fost relatate unele cazuri ca: inginerul șef de la Fabrica de bere din Timișoara i-a permis accesul în întreprindere unui voiajor comercial austriac, căruia i-a dat explicații asupra agregatelor de filtrare din fabrică. Întreprinderea Electrometal a fost vizitată de două ori de către un cetățean israelian, plecat din România în anul 1964, iar conducerea Institutului de Proiectări echipament energetic-filiala Timișoara a permis unui specialist străin să doarmă într-o încăpăre a Institutului, fără a lua măsurile necesare pentru asigurarea securității proiectelor în lucru ce se aflau în respectivul birou. Au fost cazuri și de pierdere a unor hărți geografice și de organizare teritorială.

¹³ *Ibidem*, f. 78.

¹⁴ *Ibidem*, f. 79.

¹⁵ *Ibidem*, f. 80.

¹⁶ *Ibidem*, f. 81.

automulțumire, de subapreciere a activității dușmănoase și chiar de slăbire a vigilenței¹⁷.

A existat și lipsă de vigilență chiar la locul de muncă, fiind dat ca exemplu cazul de la raionul Arad al M.A.I., unde a fost găsit recent afișat pe drapelul țării un carton pe care era desenat tricolorul maghiar.

Unii lucrători din cadrul M.A.I. pălăvrăgeau, lăudându-se în anturajul lor și făcând astfel publice chestiuni interne de la locul lor de muncă¹⁸.

Din documentele Plenarei C.C. a PCR se desprindea necesitatea respectării stricte a legalității socialiste în toate acțiunile pe care le întreprindeau organele M.A.I.¹⁹.

În privința celor 430 de scrisori ale cetățenilor privind abuzurile săvârșite de către organele M.A.I., majoritatea celor învinuiți își desfășurau activitatea în cadrul Miliției, dar existau și ilegalități săvârșite de către securiști. Se sublinia că multe dintre aceste sesizări adresate organelor de partid au fost trimise și conducerii Miliției, dar în cele mai multe cazuri, răspunsul dat de către aceasta a fost că nu se confirmau cele sesizate. Au existat abuzuri săvârșite de către cadre cu munci de răspundere, foști șefi de raioane. Astfel fostul șef al raionului Arad (trecut în rezervă), din interese pur personale, a realizat probe artificiale contra unui cetățean pe baza cărora acesta a fost trimis în judecată și condamnat. Fostul șef al raionului Orșova a căutat să adune materiale compromițătoare despre unii activiști de partid, a avut o conduită morală nesănătoasă. Fostul șef al raionului Timișoara, sub influența alcoolului, a încercat să violeze o minoră, un caz asemănător petrecându-se și la raionul Sănnicolau Mare. Au existat și cazuri când unii ofițeri au lovit cetățeni nevinovați (de exemplu în raioanele Reșița, Arad, Deta etc.)²⁰.

La toate acestea se adăugau cazuri în care lucrătorii M.A.I. dădeau dovadă de conduită morală nesănătoasă (beții, scandaluri, relații extraconjugale).

Se atrăgea atenția asupra curmării atitudinilor de căpătuială, de parvenire a unor lucrători M.A.I. Astfel unii dintre aceștia cumpărau obiecte confiscate de la străini înainte ca acestea să fie valorificate de Consignație. Unii căutau să-și creeze prioritate până și la librării.

Existau sesizări și cu privire la unele abuzuri în ceea ce privește spațiul locativ, unele excese în amenajarea locuințelor. Au fost înaintate plângeri privind atitudinea incorectă a unor ofițeri care urmau

cursurile unor facultăți și care căutau să intimideze profesorii pentru a le da note fără să se pregătească²¹.

Într-un alt document ce se referea la activitatea M.A.I. și care a suferit diverse adnotări, se sublinia necesitatea respectării stricte a legalității, pentru ca nici un cetățean să nu poată fi arestat fără un motiv întemeiat și dovedit²².

Așa cum a reieșit din paginile anterioare conducerea regiunii P.C.R. Banat a fost preocupată de situația populației germane din zonă. Astfel într-un document intitulat „Concluzii cu privire la munca politică și cultural-educativă desfășurată de organele și organizațiile de partid, de organizațiile de masă în rândurile populației germane din regiunea Banat”, reiese că în luna septembrie 1965 o brigadă a C.C. P.C.R. s-a aflat în regiune pentru a analiza situația acestei minorități.

Membrii brigăzii au purtat discuții cu un număr de aproximativ 240 de cetățeni de naționalitate germană care au solicitat să plece din țară²³.

Autoritățile de partid subliniau că în ultimii ani numărul celor care au înaintat cereri de plecare definitivă din țară era în continuă creștere. Astfel dacă în anul 1960 numărul acestora era de 3524, în 1963 a crescut la 4191, în 1964 la 5761, iar în 1965 până la 1 septembrie, era de 4002.

În marea majoritate a cazurilor nu putea fi vorba de reîntregirea familiilor, deoarece cea mai mare parte a celor care doreau să plece lăsa în țară membrii de familie mult mai numeroși și mai apropiați ca grad de rudenie decât la cei care plecau. Din discuțiile purtate a reieșit faptul că majoritatea cererilor de plecare se făceau sub influența directă a propagandei străine, difuzată pe diferite căi: prin intermediul turiștilor, a emisiunilor radio, presă²⁴.

Propaganda dusă proslăvea situația din statele capitaliste, în special din R.F.G., răspândind tot felul de zvonuri²⁵.

În timpul discuțiilor respective au fost întâlnite cazuri în care oamenii se manifestau ostil la adresa regimului, subapreciau realizările poporului, lăudau modul de viață vest-german. Se aprecia că aceștia nu erau combătuți și demascați, contra lor nu se crea o opinie de dezaprobare publică la care să ia parte întregul colectiv unde ei munceau²⁶.

Brigada Comitetului Central prezentă în regiune în perioada 2–23 septembrie 1965, din care au făcut parte printre alții Gheorghe Pană,

¹⁷ *Ibidem*, f. 82.

¹⁸ *Ibidem*, f. 83.

¹⁹ *Ibidem*, f. 83–84.

²⁰ *Ibidem*, f. 84.

²¹ *Ibidem*, f. 85.

²² *Ibidem*, f. 87, 89.

²³ *Ibidem*, d. 35/1965, f. 5–6.

²⁴ *Ibidem*, f. 23.

²⁵ *Ibidem*, f. 24.

²⁶ *Ibidem*, f. 26.

Richard Winter, T. Postelnicu, E. Breitenstein etc., a elaborat o „Informare asupra concluziilor brigăzii C.C. al P.C.R. privind controlul muncii politice și cultural-educative desfășurată în rândul populației germane din regiune”²⁷.

Se sublinia că era de neconceput ca unii membri de partid să stea pasivi în condițiile în care cetățeni șvabi, alături de care munceau, cădeau victime propagandei dușmănoase, renunțând cu atâtă ușurință la România. Acest lucru era cu atât mai grav cu cât organele și organizațiile de partid nu au luat o atitudine hotărâtă împotriva acestui fenomen nici atunci când acesta a luat proporții îngrijorătoare în unele localități.

Nu erau luate măsuri hotărâte pentru combaterea propagandei dușmănoase pe care o desfășurau turiștii străini care defăimau regimul, răspândeau zvonuri potrivit cărora ar exista între România și R.F.G. o înțelegere privind transferul populației germane din Republica Socialistă România în schimbul unor sume de bani²⁸.

Se evidenția că lipsurile ce se manifestau în munca politică, ideologică și cultural-educativă în rândurile șvabilor constituiau una din cauzele principale care a permis propagandei străine să inducă în eroare și să influențeze un număr însemnat de șvabi, determinându-i în ultima instanță, sub pretextul „reîntregirii familiilor”, să ceară plecarea în diferite țări capitaliste și îndeosebi în R.F.G. Se constata că în unele comune situația era din acest punct de vedere deosebit de îngrijorătoare²⁹.

Comisia își punea următoarea întrebare: poate cineva să-și închipuie că această stare de lucruri nu are influență, nu derutează și pe alți cetățeni, români, maghiari, etc.?

Se sublinia că „Trebuie să ne dăm seama că existența unui număr atât de mare de cereri de plecare din țară, poate să pună sub semnul îndoielii marile realizări ale poporului nostru, să umbrească prestigiul de care se bucură patria noastră”³⁰.

Majoritatea cererilor de plecare din România se făceau sub influența directă a propagandei străine, prin intermediul căreia erau proslăvite stările de lucru din capitalism și în special din R.F.G.³¹.

Drept urmare a fost realizat un „Plan de măsuri cu privire la îmbunătățirea muncii politice și cultural-educative în rândul populației de naționalitate germană”.

În cadrul acestuia Comitetul regional de cultură și artă trebuia să organizeze conferințe în care să fie demascată modul de viață din țările capitaliste și în special din Germania Federală. Toți membrii de partid urmau să fie pregătiți din punct de vedere politico-ideologic în vederea creșterii combativității lor față de manifestările ideologiei burgheze, față de propaganda dușmănoasă desfășurată de unii turiști din țările capitaliste sau de unele elemente din interior care erau influențați de politica unor state străine³².

Printre măsurile propagandistice care trebuiau luate se număra și vizionarea de filme care să demaște modul de viață capitalist³³.

Era necesar să fie luate măsuri politice corespunzătoare pentru preîntâmpinarea cazurilor de plecare în occident, pentru lămurirea cetățenilor să renunțe la aceste cereri. În toate întreprinderile, instituțiile și cooperativele agricole de producție unde munceau șvabi, organele de partid și organizațiile de masă trebuiau să organizeze colective alcătuite din cei mai buni membri de partid, de preferință șvabi sau cunosători ai limbii germane, care să discute cu cetățenii ce au depus cereri de plecare din țară³⁴ și să-i determine să renunțe la ele³⁵.

Organele de stat comunale urmau să informeze operativ birourile organizațiilor de bază despre sosirea unor turiști străini în localitățile respective, iar prin membrii de partid să se creeze o opinie combativă de demascare și combatere a acelor turiști care aveau atitudini ostile regimului. Era necesară asigurarea informativă operativă a organelor de partid și de stat despre aceste cazuri.

Biroul comitetului regional de partid urma să îndrume și să controleze mai îndeaproape munca organelor de stat în problema cererilor de plecare din țară, precum și a turiștilor, iar Comitetele raionale și orașenești de partid să asigure ca adunările generale ale organizațiilor de partid în care se discutau cazurile membrilor de partid care au depus cereri de plecare definitivă din țară să fie temeinic pregătite, încât întrunirile să constituie un puternic mijloc de educație partinică și patriotică³⁶.

Era subliniat și faptul că unele organizații de bază manifestau o slabă combativitate față de diversele manifestări ostile și în primul rând față de propaganda dușmănoasă ce se desfășura pe diferite căi. Astfel în cadrul acestora nu era cunoscut numele tuturor celor care aveau cererile depuse

²⁷ *Ibidem*, d. 50/1966, f. 49–50.

²⁸ *Ibidem*, f. 54.

²⁹ *Ibidem*, f. 58.

³⁰ *Ibidem*, f. 59.

³¹ *Ibidem*, f. 60.

³² *Ibidem*, d. 35/1965, f. 28, 30.

³³ *Ibidem*, f. 32.

³⁴ *Ibidem*, f. 34.

³⁵ *Ibidem*, f. 46.

³⁶ *Ibidem*, f. 34.

pentru plecarea în R.F.G., neputând în acest fel să fie realizată o muncă concretă și eficientă în rândurile acestora³⁷.

Pe de altă parte, turiștii veniți din R.F.G. și Austria emiteau aprecieri negative asupra condițiilor de muncă din cooperativele agricole de producție, asupra producției și a veniturilor realizate de către membrii cooperatori, afirmând că prețurile la produsele alimentare și industriale sunt ridicate față de salariile existente³⁸.

A fost adoptat și un „Plan de măsuri privind îmbunătățirea muncii de educație politică și patriotică în rândul tineretului de naționalitate germană”, în care se preciză că, periodic, Comitetul regional, cele raionale și orașenești vor programa întâlniri ale tinerilor cu intelectuali de naționalitate germană pentru combaterea propagandei și influenței ideologiei străine în rândul tinerilor³⁹.

În organizațiile U.T.C. din întreprinderi, instituții, cooperative agricole de producție, trebuia să se discute individual cu tinerii care au depus cereri de plecare din țară pentru a-i determina să renunțe la acestea. Urmau să fie combătuți și demascați cei ce renunțau la cetățenia română, iar adunările generale ale organizațiilor U.T.C. convocate în acest scop trebuiau să fie temeinic pregătite încât să constituie un mijloc de educație patriotică⁴⁰.

Și sindicatele au fost atrase în această acțiune politică, „Planul de măsuri cu privire la îmbunătățirea muncii politice și cultural-educative în rândul populației de naționalitate germană” prevăzând sprijinirea de către Consiliul Regional al Sindicatelor a Consiliilor locale ale sindicatelor în organizarea de simpozioane, etc., pe teme privind contradicțiile capitalismului contemporan, a modului de viață din unele țări capitaliste⁴¹.

De asemenea în întreprinderi, instituții, G.A.S., S.M.T., comitetele sindicale aveau ca sarcină purtarea de discuții cu membrii de sindicat care au depus cereri de plecare din țară pentru a-i convinge să renunțe la ele⁴².

Într-un material documentar în legătură cu populația germană, se arată că turiștii vest-germani și austrieci veniți în excursie, desfășurau în rândul șvabilor din Timișoara și din satele aparținătoare o intensă propagandă pentru emigrare acestora din România⁴³.

În discuțiile pe care acești turiști le purtau cu rudele și cunoscuții corportau o serie de zvonuri tendențioase și prezentau denaturat viața din occident. Deasemenea făceau aprecieri negative asupra condițiilor de muncă din agricultură.

Aceștia preamăreau viața din R.F.G. și Austria, afirmând că în cele două țări poți face ce vrei, poți vorbi ce vrei, oamenii putând pleca ușor în orice țară capitalistă. Se mai afirma că muncitorii din România erau foarte căutați, primeau salarii mari și astfel, în scurt timp, aveau posibilitatea să cumpere casă, mașini și alte bunuri prin care era ridicat nivelul de trai.

Mulți dintre aceștia se angajau să întreprindă intervenții pentru a înlesni plecarea din țară a celor care doreau acest lucru.

Se evidențiază că, în ultimul timp, a fost comentată foarte mult expoziția industrială vest-germană de la București, afirmându-se că s-au dus tratative, cu acest prilej, între reprezentanții celor două state pentru a fi înlesnită plecarea din România a circa 300.000 de germani.

Mulți turiști aduceau cu ei articole apărute în ziarele vest-germane în care se vorbea despre emigrarea populației de naționalitate germană din România.

Cei veniți în excursie în România afirmau că cei care plecau definitiv în R.F.G. aveau posibilitatea de a primi pământ, credite, diferite ajutoare, meseriașii erau ajutați să-și deschidă ateliere proprii, iar pentru oamenii în vârstă se asigurau pensii și ajutoare. Se aprecia că „Din materialele pe care le posedăm reese că mulți din aceștia, în urma discuțiilor pe care le-au purtat cu diferiți cetățeni (și de altă naționalitate decât germană), aceștia la un timp foarte scurt au depus cereri pentru plecare în R.F.G.”.

Au existat mai multe cazuri când unii turiști cu „atitudine cinstită” au vorbit despre „realitățile din viața politică, economico-socială a R.F.G.” făcând aprecieri favorabile privind dezvoltarea României. Aceștia au fost combătuți de către alți turiști care făceau afirmații tendențioase, uneori celor din urmă dându-li-se crezare din partea interlocutorilor autohtoni⁴⁴.

Într-un document datat 26 mai 1966 se aprecia că adunările generale U.T.C. au creat o puternică opinie de masă împotriva celor care solicitau să părăsească țara⁴⁵.

Un alt document „Tematica pentru colectivele ce vor controla modul cum se aplică planul de măsuri al Comitetului regional de partid privind desfășurarea muncii politice în rândul populației

³⁷ *Ibidem*, f. 76.

³⁸ *Ibidem*, f. 85.

³⁹ *Ibidem*, f. 86–87.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 89.

⁴¹ *Ibidem*, f. 90.

⁴² *Ibidem*, f. 93.

⁴³ *Ibidem*, d. 37/1967, f. 57.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 60.

⁴⁵ *Ibidem*, d. 50/1966, f. 16.

germane” se prevedea verificarea modului în care se combătea propaganda tendențioasă desfășurată de biserica catolică și de către turiștii care veneau în România din R.F.G. Se mai avea în vedere controlarea felului în care a fost desfășurată, de către organele de partid, munca politică cu cetățenii de naționalitate germană care au făcut cereri de plecare din țară și dacă funcționau colectivele formate în acest sens. Deasemenea membrii acestor colective trebuiau să urmărească ce se întreprindea pentru schimbarea conținutului renumitelor manifestări artistice „Kirvairilor”, precum și modul cum se desfășurau celelalte manifestări tradiționale germane⁴⁶.

În materialul intitulat „Informare asupra felului cum se aplică în viață planul de măsuri al Comitetului regional de partid cu privire la desfășurarea muncii politice și cultural-educative în rândul populației de naționalitate germană” se sublinia faptul că propagandiștii nu cunoșteau la nivelul cuvenit problemele social-economice și politice din R.F.G. Din această cauză erau întâmpinate greutăți în combaterea fundamentată a unor concepții greșite care își făceau loc în mintea unor cetățeni de naționalitate germană în legătură cu situația din RFG, în special privind situația maselor muncitorești de acolo. Trebuia demascată politica R.F.G. atât în probleme social-politice interne, cât și în probleme internaționale⁴⁷.

Pe de altă parte, în perioada septembrie 1965-mai 1966 au fost excluși din partid 71 de șvabi, din care 53 pentru că și-au depus cereri de plecare din țară⁴⁸.

Într-un alt document se evidențiază că în patru raioane controlate recent, mulți dintre șvabii care au depus cereri de plecare în R.F.G. își construiau case noi, își cumpărau mobilă nouă, televizoare, etc, fiind întâlnită și o atmosferă mult mai bună în rândul bătrânilor care au primit pozitiv hotărârile privind pensionarea țăranilor cooperatori⁴⁹.

În „Câteva probleme privind munca politică și cultural-educativă de masă în rândurile populației de naționalitate germană”⁵⁰, datat la 13 iulie 1966, se prevedea ca, prin activitatea culturală, să fie sustrași elevii de la acțiunile organizate de către biserica catolică, să fie intensificată propaganda ateistă în rândul șvăboacelor pentru a le determina să nu mai oblige copii să participe la orele de religie⁵¹.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 22–24.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 26.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 41.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 42–43.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 44.

⁵¹ *Ibidem*, f. 48.

Totodată trebuia să se demonstreze documentat, convingător, prin mijloace propagandistice, racilele sistemului capitalist, situația de conjunctură din unele țări capitaliste, inclusiv din R.F.G.⁵².

Conform statisticilor emise de către Comitetul Regional Banat, până la 15 IX 1965 au primit pașapoarte de a pleca definitiv din țară un total de 55 de „cetățeni”. Credem că este vorba doar de anul 1965, majoritatea dintre aceștia provenind din localități timișene⁵³.

Un alt document se referă la situația numerică privind cetățenii români din raza regiunii Banat care au depus formele de plecare definitivă în R.F.G. în perioada 1963–1965 (până la 13 septembrie 1965). Acesta se prezintă astfel:

Raionul	1963	1964	1965	Total
Arad	313	433	263	1009
Bozovici	—	—	—	—
Caransebeș	36	67	4	107
Deta	494	509	617	1620
Făget	3	5	—	8
Lipova	156	259	42	457
Lugoj	190	166	224	580
Moldova Nouă	—	—	—	—
Oravița	8	10	4	22
Orșova	2	6	4	12
Sânnicolau Mare	302	428	520	1250
Timișoara	806	1075	68	2570
Orașul Arad	446	563	143	1152
Orașul Reșița	52	256	156	464
Orașul Lugoj	—	—	—	—
Orașul Timișoara	1383	1987	1336	4706
Total	4191	5761	4002	13954 ⁵⁴

Autoritățile comuniste au fost preocupate și în cursul anului 1969 de plecările în străinătate ale locuitorilor județului Timiș. Într-o notă redactată în anul respectiv privind cetățenii români care au plecat în străinătate până în data de 4 iulie și nu s-au mai întors, se arăta că 39 de persoane se aflau în situația respectivă (doar două au plecat în anul precedent), dintre care 9 erau membrii de partid, 11 uteciști, iar pe naționalități 15 români, 20 de germani, 3 maghiari, 1 sârb. Din punct de vedere profesional 3 erau medici, 3 ingineri, 2 profesori, 8 tehnicieni, 5 funcționari, 8 pensionari, 10 muncitori.

Se menționa că după apariția hotărârii 880 din aprilie 1969, nu s-au înapoiat 16 persoane, fiind prevenite 9 cazuri⁵⁵.

⁵² *Ibidem*, f. 47.

⁵³ *Ibidem*, d. 37/1967, f. 53–54.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 64.

⁵⁵ Idem, *fond Comitetul județean PCR Timiș*, d. 24/1969, f. 49–52.

După intrarea în vigoare a hotărârii C.C. al P.C.R. nr. 880/I din 14 aprilie 1969 au fost luate următoarele măsuri: unele persoane care solicitau plecări temporare în țări capitaliste sau în Republica Socialistă Federativă Iugoslavia să fie verificate mai temeinic de formațiunile operative, de șefii posturi de miliție și de sectoriști din toate punctele de vedere: comportamentul la locul de muncă, în familie, în societate, etc., pentru a fi prevenită rămânerea lor în străinătate. Dar și după aplicarea acestor hotărâri, șase persoane nu s-au mai înapoiat în țară⁵⁶.

Autoritățile s-au confruntat și cu alte cazuri: la punctul de frontieră Giurgiu trei persoane au fost găsite cu acte personale importante asupra lor. În consecință nu li s-a permis să efectueze călătoria, fiind bănuite că erau pregătite să nu se mai înapoieze în țară.

Totodată existau persoane care se ocupau cu scoaterea de valori monetare sau alte obiecte din țară cu scopul de a le valorifica în străinătate.

Alte persoane încercau, prin anumite metode, să ajungă într-o țară capitalistă de unde să nu se mai înapoieze în România. Pentru aceasta riscau orice, oferind și sume mari de bani (10.000 de lei) anumitor persoane pentru a le rezolva obținerea vizelor și pașapoartelor⁵⁷.

Pentru prevenirea unor astfel de cazuri, șeful Inspectoratului județean Timiș de Miliție, Viorel Tăurescu propunea organizarea unei ședințe cu toți conducătorii de întreprinderi și instituții din județ, în cadrul căreia să fie prelucrate cazurile petrecute în 1969, iar cei convocați să fie trași la răspundere pentru superficialitatea de care au dat dovadă în acordarea avizelor unor persoane care nu meritau să plece în străinătate.

Deasemenea cazurile respective să fie prelucrate în ședințele de partid și sindicate. Conducătorii de întreprinderi și de instituții trebuiau să avizeze cu mai multă responsabilitate cererile angajaților care solicitau să plece temporar în străinătate, fiind făcută și propunerea de a nu fi permise efectuarea mai multor călătorii peste hotare în decursul aceluiași an⁵⁸.

În acei ani ai „liberalizării” o notă informativă face referire la un conflict de muncă izbucnit la Fabrica „Ceramica” din Jimbolia în data de 8 și 10 mai 1965.

Nemulțumite de câștigurile pe care le-a realizat pe luna aprilie, 50 de muncitoare sortatoare de la întreprinderea jimboliană au încetat lucrul timp de o oră.

Biroul comitetului regional de partid, prin comisia economică, a analizat situația creată împreună cu directorul întreprinderii, cu secretarii Comitetelor de partid orășenesc și din întreprindere, cu președintele Comitetului sindical și al Consiliului sindical local.

În urma analizei a reieșit că în sectorul de sortare s-a aplicat o nouă metodă de lucru fără a se stabili în prealabil norme corespunzătoare. Maeștrii nu au urmărit zilnic realizările și astfel nu au putut sesiza din timp că muncitoarele nu vor realiza nici câștigul planificat. Situația nu a fost cunoscută nici de conducerea întreprinderii și nici de comitetul de partid. În fabrică nu au fost luate măsurile necesare pentru sporirea productivității muncii în raport cu măsurile de îmbunătățire a sortării pe calități, din care cauză muncitoarele nu au putut realiza normele.

Munca în fabrică a fost reluată după ce autoritățile au stat de vorbă cu muncitoarele, arătându-li-se că le vor fi completate câștigurile până la nivelul minim prevăzut în Codul Muncii.

A fost sesizată și Direcția Generală tutelară din M.I.C., care a și luat măsuri de elaborare a unor noi norme prin care să fie restabilită situația normală. Situația s-a ameliorat deoarece conducerea întreprinderii urma să compenseze pierderile salariale prin acordarea de premii⁵⁹.

Se preciza că erau necesare a fi luate și unele măsuri organizatorice, precum schimbarea directorului întreprinderii. Activitatea Comitetului de partid din întreprindere a fost și ea analizată, dându-se indicații și ajutor în vederea întăririi muncii politice în fabrică⁶⁰.

Vara anului 1968 a înregistrat o gravă criză în interiorul blocului comunist european, prin invadarea de către armatele sovietice, ungare, bulgare, poloneze, est-germane a Cehoslovaciei⁶¹.

Nota telefonică din 21 august 1968 sublinia necesitatea atragerii atenției activiștilor de partid, celor din cadrul organizațiilor de masă și cadrelor cu munci de răspundere din toate locurile să rămână fiecare la postul său. Activiștii Comitetului județean și ai celor orășenești care se găseau în acel moment la sedii urmau să fie repartizați pe întreprinderi și instituții pentru a se afla în mijlocul oamenilor.

Trebuiau să fie cunoscute permanent comunicatele care se transmiteau la posturile de radio, iar activiștii să le aducă la cunoștința oamenilor muncii.

⁵⁹ Idem, *fond Comitetul Regional PCR Banat*, d. 27/1965, f. 74.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 75.

⁶¹ Printre lucrările dedicate acestui eveniment și a poziției României în criza cehoslovacă, vezi Lavinia Betea (coord.), Cristina Deac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *21 august 1968. Apoteoză lui Ceaușescu*, Ed. Polirom, Iași, 2009.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 65.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 68–69.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 70.

Era întărită securitatea sediilor de partid, organizațiilor de masă și obștești, de stat, ale întreprinderilor și instituțiilor. Cu executarea serviciilor de pază urmau să fie desemnați oameni cu muncă de mare răspundere, secretarii comitetelor de partid sau alți membrii ai comitetelor de partid și care trebuiau să păstreze permanent legătura cu conducătorii instituțiilor, întreprinderilor, localităților.

În privința activității politice trebuiau aduse la cunoștința oamenilor muncii toate comunicatele de la radio sau indicațiile primite din partea conducerii de partid. Orice eveniment care se producea în județ, fie pozitiv sau negativ, urma să fie transmis sectorului informării al Comitetului Central al Partidului Comunist Român, problemele mai deosebite fiind raportate „tovarășului Catrinescu”⁶².

Trebuia ca între orele 10,30–11,30 să fie transmise pe adresa C.C. al P.C.R. 20–30 de telegrame din partea diverselor categorii de oameni ai muncii în care să se specifice că semnatarii au luat cunoștință cu indignare de ocuparea militară a Cehoslovaciei, fiind categoric împotriva unor astfel de metode. Cei care trimiteau telegramele declarau că vor fi uniți în jurul C.C. al P.C.R. și vor apăra independența și suveranitatea patriei.

Era urmărit modul cum masele priveau hotărârile plenarei C.C. al P.C.R., despre acest lucru urmând a fi informat Comitetul Central prin sectorul informări.

Deputații în Marea Adunare Națională urmau să fie găsiți, să li se transmită să rămână la domiciliu, iar dacă va fi nevoie să fie antrenați în acțiunile necesare.

Programul stabilit inițial pentru primirea delegației iugoslave care participa la aniversarea zilei de 23 august rămânea neschimbat⁶³.

Nota informativă nr. 1 din 21 august 1968, ora 17,00, arăta că cetățenii județului Timiș au primit cu mâhnire vestea invadării Cehoslovaciei. Mulți locuitori au așteptat știrile și comunicările posturilor de radio, iar mitingul de la București a fost vizionat și audiat în întreprinderi, instituții, în comune de foarte mulți cetățeni.

În unanimitate au fost exprimate adeziuni față de poziția justă adoptată de către conducerea de partid și de stat, fiind trimise telegrame de protest față de invadarea Cehoslovaciei de către 14 comune și 15 întreprinderi.

La P.T.T.R. o cetățeană de naționalitate maghiară a trimis o telegramă de protest la Ambasada ungară de la București. Au fost

organizate mitinguri în câteva întreprinderi din Timișoara, cu prilejul cărora mai mulți muncitori, ingineri, au subliniat că actul militar săvârșit de unele state socialiste constituia o rușine și păta istoria mișcării muncitorești.

La întreprinderile U.M.T., Tehnometal, Electromotor, mai mulți muncitori au solicitat comitetului de partid să fie înrolați în gărzile muncitorești.

În comune, întreprinderi, etc., a fost întărită paza cu tovarăși cu munci de răspundere.

Era consemnat faptul că în magazine și îndeosebi la cele alimentare exista un aflax mai mare de cumpărători, care cumpărau cantități mai mari de ulei, făină, zahăr. Vanzătorii au explicat oamenilor că erau suficiente rezerve și în consecință să nu facă exces de cumpărături. Au fost luate măsuri de aprovizionare continuă a magazinelor.

Se evidențiază că nu au fost semnalate acțiuni dușmănoase, iar atmosfera în județ era bună din punct de vedere politic⁶⁴.

În privința constituirii gărzilor patriotice, în județul Timiș acestea au fost constituite în cele două municipii și în orașul Jimbolia, acțiunea fiind în curs de terminare în celelalte orașe și în 12 comune. Statistic, existau 79 de gărzi, cu 4258 de membri, din care 66 întreprinderi cu 3675 de membri, 13 instituții cu 583 de membri. Existau 135 de plutoane, iar în privința comandanților 141 erau sergenți, iar 92 ofițeri de rezervă⁶⁵.

O notă telefonică din 23 august cerea ca între orele 19–20 C.C. al P.C.R. să fie informat despre desfășurarea adunărilor de partid în care se dezbăteau documentele Plenarei C.C. al P.C.R., continuarea acțiunilor de constituire a gărzilor patriotice (potrivit formularului din 22 august), desfășurarea muncii politice în legătură cu documentele Plenarei C.C. al P.C.R. și ale sesiunii Marii Adunări Naționale, desfășurarea acțiunilor cultural sportive legate de ziua de 23 august și alte probleme care au apărut⁶⁶.

Nota informativă nr. 2 din 21 august, orele 20,30 sublinia că oamenii muncii comentau evenimentele petrecute în Cehoslovacia. Pretutindeni era exprimată părerea că actul săvârșit de cele cinci țări socialiste constituia o gravă amenințare la adresa păcii și securității popoarelor.

Cuvântarea lui Nicolae Ceaușescu a fost audiată cu deplin interes, iar în discuții, oamenii muncii și-au exprimat deplina adeziune față de măsurile stabilite și de poziția luată de către conducerea României.

⁶² Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul județean PCR Timiș*, d. 34/1968, f. 1.

⁶³ *Ibidem*, f. 2.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 3.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 10.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 11.

La I.A.S. Teremia Mare în cadrul unei ședințe mai mulți vorbitori „au condamnat cu vehemență această acțiune mârșavă, cerând ca în timpul cel mai scurt armatele cotropitoare să părăsească Cehoslovacia”.

Muncitorii de la fabrica de nasturi Jimbolia și-au exprimat adeziunea față de hotărârea privind formarea gărzilor muncitorești, fiind gata să le constituie și să lupte pentru apărarea țării⁶⁷.

Biroul Comitetului județean de partid a asigurat ca la demonstrația de la 23 august să defileze și un pluton înarmat al gărzilor muncitorești. Se consemna că pretutindeni exista încredere în conducerea de partid și de stat⁶⁸.

Nota informativă nr. 3 din 22 august, orele 8,00, arăta că în seara zilei de 21 august a avut loc plenara largită a Comitetului județean P.C.R. Timiș, cu peste 350 de participanți.

A fost făcut un instructaj privind sarcinile ce trebuiau îndeplinite în zilele următoare. S-a trimis o moțiune în care se asigura conducerea P.C.R. de atașamentul față politica internă și externă a partidului comunist. A fost înfierat și actul samavolnic al ocupării Cehoslovaciei.

Secretarul Comitetului de partid de la Complexul C.F.R. a arătat că mai mulți ceferiști s-au prezentat la comitetul de partid cerând ca să li se repartizeze sarcini concrete. Cu ocazia audierii mitingului de la București, la revizie stație, muncitori ceferiști au scandat spontan lozinci. Totodată foarte mulți ceferiști veneau să se înscrie în gărzile muncitorești.

Secretarul comitetului de partid de la Centrul Universitar a informat că membri de partid, cadre didactice care erau în concediu, s-au prezentat la comitet pentru a vedea ce sarcini erau de îndeplinit. Acesta a subliniat că formarea gărzilor de intelectuali reprezenta o nouă dovadă a aprecierii deosebite și a încrederii P.C.R. în oamenii de știință, artă și de litere, angajându-se că mulți intelectuali se vor înrola în gărzile muncitorești.

Pe de altă parte în cursul nopții de 21–22 august în județul Timiș nu s-a întâmplat nimic deosebit. Au fost efectuate controale pentru a se vedea cum se realiza serviciul de pază în localități și întreprinderi.

În piața Reșița din municipiul Timișoara a fost descoperită pe un perete o hârtie scrisă cu o chemare la sprijin în favoarea poporului cehoslovac, semnată în numele organizației „Liliacu”.

În județ oamenii muncii continuau să-și exprime îngrijorarea față de situația creată de

invazie, asigurând conducerea P.C.R. de tot atașamentul lor.

La Periam un grup de țărani cooperatori au cerut să se pună capăt imediat intervenției armate în Cehoslovacia.

Un ofițer în rezervă a declarat că se încadrează imediat în gărzile muncitorești.

Au fost trimise multe telegrame pe adresa C.C. al P.C.R. atât din partea organelor și organizațiilor de partid și obștești, cât și individuale. Astfel inginerul Sandor Galin, cetățean sovietic, a adresat o telegramă lui Nicolae Ceaușescu în care își arăta sprijinul față de politica P.C.R., cerând ca poporul cehoslovac să fie lăsat în pace să-și rezolve singur problemele interne.

Autoritățile au luat măsuri pentru aprovizionarea din abundență a magazinelor din Timișoara și Lugoj cu zahăr, făină, orez, ulei și alte produse mult solicitate de către cetățeni⁶⁹.

În privința manifestului din piața timișoreană „Reșița”, acesta avea următorul conținut: „Tovarăși, Clipele grele prin care trece poporul prieten ceh face ca în istoria omenirii să se scrie o nouă filă în invadarea unei țări socialiste de către o altă țară cu aceleași concepții.

Pactul de la Varșovia în frunte cu U.R.S.S., R.P.B., R.P.U., R.D.G., încălcând suveranitatea unui popor independent, cu aceleași concepții invadează fără a lua în seamă protestele a mii de oameni ai muncii: Fiți alături de poporul ceh. Luptați pentru pace, care scris este un cuvânt simplu, dar care se poate exprima în mai multe feluri.

Org. „Liliacu”⁷⁰.

În nota informativă nr. 4 se arăta că oamenii muncii au continuat să comenteze cu însuflețire măsurile adoptate de către Plenara C.C. al PCR și de către Marea Adunare Națională. Presa centrală și locală în care au apărut documentele plenarei a fost operativ difuzată și afișată la locuri vizibile, organizându-se citirea ei.

În întreprinderi, instituții, cămine culturale, la sediile C.A.P., I.A.S., S.M.T. au fost vizionate lucrările sesiunii Marii Adunări Naționale.

Au avut loc 203 de adunări, cu participarea a peste 27 000 de oameni, luând cuvântul peste 1300 de participanți. La sfârșitul întrunirilor au fost trimise conducerii superioare de partid 203 de telegrame în care se exprima deplina adeziune față de măsurile stabilite la plenara C.C. al P.C.R.⁷¹.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 4.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 5.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 6–8. Despre plenara Comitetului județean de partid, precum și despre problemele de aprovizionare ale populației, vezi și Lavinia Betea, *op. cit.*, 198–199.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 9.

⁷¹ *Ibidem*, f. 12.

Un ofițer în rezervă a cerut într-o telegramă trimisă lui Nicolae Ceaușescu reîncadrarea lui imediată în cadrul forțelor armate.

A avut loc pregătirea manifestației de 23 august, fiind realizat un volum mare de material propagandistic (grafice, panouri, lozinci, portrete, etc.). La Lugoj urmau să participe la demonstrație și gărzile patriotice, iar la Timișoara gărzile erau deja echipate în uniforme și au efectuat exerciții în vederea defilării⁷².

Nota informativă nr. 6 informa conducerea superioară de partid că în noaptea de 22–23 august nu s-a înregistrat nici un fapt deosebit în județ, iar în urma controalelor întreprinse a reieșit că paza în comune, instituții, întreprinderi era bine organizată.

Se evidențiază și faptul că atât la Timișoara cât și la Lugoj era frumos, puțin răcoros, dar cerul era complet senin.

Pe de altă parte municipiul Timișoara a primit o telegramă de felicitare cu ocazia zilei naționale din partea comitetului orașenesc al P.C.U.S. și Sovietului orașenesc Sverdlovsk (U.R.S.S.). Se explica faptul că între cele două organisme politice au fost efectuate schimburi de telegrame în perioada 1958–1965, dată de când autoritățile române nu au mai primit asemenea felicitări⁷³.

Nota informativă nr. 6 referindu-se la desfășurarea adunărilor de partid pentru dezbaterea documentelor plenarei C.C. al P.C.R. preciza că la 23 august au avut loc ultimele 20 de adunări în comune, la care au participat peste 4500 de membri de partid, luând cuvântul 120.

Toți cei care au luat cuvântul au cerut să fie încadrați în gărzile patriotice. În total în județ au fost organizate 223 de adunări, la care au participat 31 500 de membri, luând cuvântul 1420. Conducerea superioară a P.C.R. i-au fost trimise 223 de telegrame din partea organelor și organizațiilor de partid precum și foarte multe telegrame individuale.

În ziua de 23 august sub îndrumarea directă a membrilor biroului Comitetului județean de partid, a activiștilor de partid și de stat s-a desfășurat constituirea gărzilor patriotice în comunele județului. Până la ora 19,00 au fost organizate 169 de gărzii cu 10.599 de membri, (în urma unei socoteli corecte 10.699 de m., n. a.) din care în sectorul industrial 95 cu 4534 de membri, în instituții 20 cu 666 de membri, iar în mediul rural 54 cu 5499 de membri⁷⁴, din care:

Plutoane	Întreprinderi	Instituții	Comune
358	150	30	178
Comandanți numiți			
350	150	30	170
Din care ofițeri			
237	93	30	114

Nimeni nu a refuzat să facă parte din gărzile patriotice. În localitatea Remetea Mare două femei au cerut să fie primite ca membre în gărzile patriotice. Sunt noi cereri de primire în gărzile patriotice și în consecință la Biled, Denta, Sacoșu Turcesc a fost mărit numărul de membri pentru a putea satisface cererile.

Locuitorii județului erau deosebit de satisfăcuți de informările prin radio, televiziune, presă privind evenimentele din Cehoslovacia. În dimineața zilei de 23 august, când se formau coloanele la unități sau așteptau intrarea pe traseu, (pentru demonstrație, n.a.) cetățenii au citit presa în colectiv, au comentat pe marginea lucrărilor plenarei Comitetului Central și a sesiunii Marii Adunări Naționale, precum și ultimele știri transmise de posturile de radio și televiziune⁷⁵.

Deși a fost o zi de sărbătoare, pretutindeni manifestațiile au avut un caracter mai sobru.

În cursul zilei de 23 august au continuat să sosească la Timișoara turiști cehoslovaci. A fost asigurată cazarea a circa 230 de persoane din Cehoslovacia, fiind deschisă și o cantină specială. Biroul Comitetului județean a controlat și îndrumat O.N.T. să le asigure acestora condiții corespunzătoare de cazare și de masă.

Nu existau probleme deosebite în județ, conchidea nota respectivă⁷⁶.

Nota din 24 august, orele 17,00 preciza că la indicația biroului Comitetului județean al P.C.R., secretarii comitetelor comunale au luat măsurile necesare și au trecut la instruirea gărzilor patriotice. Acestea asigurau paza sectoarelor zootehnice ale C.A.P., patrulau noaptea prin comune, ajutau grănicerii în zonele de frontieră.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 18. În privința numărului mare de solicitări pentru înscrierea în gărzile patriotice, un document din zilele respective menționa că din mai multe județe s-a informat că Ministerul Forțelor Armate a emis un ordin prin care limitează numărul de luptători care să fie încadrați în gărzii la 4.500–7000, în funcție de posibilitățile de asigurare cu armament. Totodată cetățenii care erau în evidența serviciilor de mobilizare nu trebuiau să fie recrutați pentru gărzii, măsuri ce împiedicau aplicarea indicațiilor date de C.C. al P.C.R. privind constituirea de gărzii în întreprinderi și în toate comunele, vezi Lavinia Betea, *op. cit.*, 204.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 19. În privința turiștilor cehoslovaci, o notă a C.C. al P.C.R., secția Organizatorică menționa că la 24 august erau prezenți la Timișoara un număr de 350 de cehoslovaci, vezi Lavinia Betea, *op. cit.*, 210–212.

⁷² *Ibidem*, f. 13.

⁷³ *Ibidem*, f. 16.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 17.

Adunările organizațiilor de partid s-au încheiat în data de 23 august. Membrii biroului, activiștii Comitetului județean P.C.R. se aflau pe teren, ajutând organizațiile de partid pentru îndeplinirea sarcinilor. Secretariatul Comitetului județean a luat măsuri ca lectorii Comitetului județean să se deplaseze în comune și să facă expuneri privind politica internă și externă a P.C.R.⁷⁷.

Îndeosebi în comunele cu populație maghiară și germană se organizau în continuare discuții pe marginea documentelor plenarei C.C. al P.C.R. și ale sesiunii Marii Adunări Naționale.

În privința aprovizionării populației, după 21 august s-au manifestat tendințe de cumpărare peste strictul necesar a unor produse alimentare de bază: făină, ulei, zahăr, orez. Pentru rezolvarea situației biroul Comitetului județean P.C.R. a luat o serie de măsuri: membrii de partid, lucrătorii din comerț, au dat explicații cetățenilor că existau mărfuri suficiente și în consecință nu era necesar să-și stocheze alimentele. Discuții în acest sens au fost organizate și de către grupele de partid pe blocuri și străzi, luându-se măsuri ca și comitetele și consiliile de femei să desfășoare în această direcție muncă politică în rândul femeilor. Totodată au fost aprovizionate unitățile comerciale cu produse alimentare necesare. Ca urmare a măsurilor luate, în cursul dimineții de 24 august cererea populației a scăzut, comparativ cu ziua de 22 august, iar unitățile comerciale dispuneau de mărfurile necesare⁷⁸.

În materialul informativ din 25 august se arată că, în urma noilor indicații primite, se desfășurau, în acel moment, ședințele de instructaj cu activiștii Comitetului județean, secretarii comitetelor comunale de partid, ofițerii instructori, șefii posturilor de miliție, instructajul fiind făcut de către secretarii și șefii secțiilor Comitetului județean P.C.R. La instructaj participau și ofițeri ai Centrului militar precum și cadre de conducere de la Inspectoratul județean de miliție.

În zilele de 24 și 25 august activiștii de partid au controlat și ajutat conducerile întreprinderilor și instituțiilor, consiliile populare comunale în vederea amenajării încăperilor pentru păstrarea armamentului și muniției. Au fost luate măsurile necesare pentru pregătirea camioanelor care urmau să transporte, în siguranță, armamentul și muniția în localitățile rurale.

Peste tot plutoanele au fost instruite sub îndrumarea secretarilor comitetelor de partid.

La Chevereș, Cărpiniș, Recaș, Făget, Uivar, etc. au fost efectuate diferite exerciții de front. Gărzile

patriotice au întreprins misiuni de patrulări și de pază la obiectivele mari, importante.

În localitățile Remetea Mare, Uivar, Ciacova, Sânmihaiu Român, etc., au fost stabilite sisteme de mobilizare urgentă, iar agenți de legătură cu mașini, motociclete, biciclete stăteau permanent la dispoziția secretarilor de partid. În comunele limitrofe de frontieră a fost pus un accent deosebit pe necesitatea sporirii vigilenței de către gărzile patriotice, au fost reactivate grupele de sprijin (Ionel, Otelec, Checea, Jimbolia etc.). Membrii gărzilor patriotice nu lipseau de la instruire, iar moralul în rândul acestora era ridicat.

În Lenauheim, satul Bulgăruș, s-au prezentat la înscrierea în garda patriotică în loc de 32 de localnici, cât s-a stabilit pentru formarea unui pluton, 72, aceștia cerând insistent să facă parte din formațiunea respectivă.

Din 25 august, după instruire, s-a trecut la completarea gărzilor și la organizarea companiilor și batalioanelor⁷⁹.

Materialul conține și subtitlul *Măsurile luate pentru instruirea militară a tineretului*, în care se arată că secretarii comitetelor de partid au fost instruiți cu indicațiile primite de la C.C. al U.T.C. Apoi în noaptea de 24–25 august a fost instruit întregul aparat salariat al Comitetului județean U.T.C. și repartizat pe municipii și orașe.

Activiștii Comitetului județean al U.T.C. împreună cu birourile municipale și orașenești U.T.C. au stabilit măsuri concrete pentru constituirea detașamentelor și grupelor de tineri în vederea pregătirii militare. Până la 25 august ora 16,00 s-au constituit 22 de detașamente, 94 de grupe, care cuprindeau 985 de tineri. Dintre acestea șapte detașamente erau constituite din fete, care cuprindeau 41 de grupe cu 416 tinere, iar 16 detașamente s-au înființat în școli, cuprinzând 699 de tineri. În fabrici (U.M.T., U.T.T.), școli s-au prezentat numeroși tineri care încă nu au ajuns la vârsta necesară pentru a efectua pregătirea militară, cerând insistent să fie încadrați în această activitate⁸⁰.

În privința *Muncii politice desfășurate la sate*, Comitetul Central era informat că în mai multe comune activiștii de partid și lectori ai cabinetului județean al P.C.R. au făcut expuneri, răspunzând întrebărilor puse de către cetățeni (Banloc, Orțișoara, Giarmata, Pietroasa). În localitățile cu naționalități conlocuitoare acțiunile organizate s-au ținut în limbile acestora.

La studioul de radio Timișoara, la stațiile de radioficare, în presa locală au fost transmise,

⁷⁷ *Ibidem*, f. 20.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 21.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 22–23.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 23.

respectiv publicate, păreri și atitudini ale oamenilor muncii în legătură cu politica externă a P.C.R. și evenimentele din Cehoslovacia.

La indicațiile secretariatului Comitetului județean de partid, Comitetul de cultură și artă a organizat colective de conferențieri care erau trimiși în localitățile județului pentru a informa oamenii muncii despre principalele probleme privind politica internă și externă a P.C.R. și statului român. S-a indicat Comitetului județean de cultură și artă, căminelor culturale, caselor de cultură, cluburilor ca programele cultural-artistice să aibă un bogat conținut patriotic.

În același timp mai mulți intelectuali de la sate, secretarii de partid, conducătorii organizațiilor de masă purtau discuții cu localnicii, răspundeau la întrebările puse de oameni.

La căminele culturale, casele de cultură, cluburi, trebuiau organizate audiții și vizionări colective, în special după terminarea programului de lucru.

Un accent deosebit trebuia pus pe aprofundarea aprecierilor și tezelor cuprinse în cuvântarea lui Nicolae Ceaușescu și în Declarația adoptată de către Marea Adunare Națională⁸¹.

Nota informativă nr. 9 din 26 august, orele 7,30, scrisă de mână releta că în noaptea de 25–26 august în Timișoara a fost găsit lipit, pe o mașină franceză, un afiș pe care scria: „Ceaușescu-Dubcek-Tito-libertate”. Afișul a fost ridicat de miliție. În Dolaț un fost SS-ist a declarat în fața unui grup de oameni că dacă se va întâmpla ceva, mai întâi îi împușcă pe comuniști, iar un alt șvab, fost în Grupul Etnic German, a declarat „Uite cum umblă toți în comună, le tremură pantalonii”⁸².

La 27 august conducerea de partid era informată că în întreprinderi, instituții, comune, aveau loc instruire ale gărzilor patriotice, fiind întocmite planuri de acțiune.

La Buziaș, Sănnicolau Mare, cadre de la unitățile militare din localitate au ajutat comandanții gărzilor în pregătirea planului de instruire. Cetățenii continuau să se adreseze organizațiilor de partid pentru a fi încadrați în găzi. Pretutindeni s-au pregătit condițiile materiale pentru depozitarea armamentului.

În privința pregătirii tineretului, au fost constituite 55 de detașamente, 237 de grupe, însumând 2463 de tineri. În continuare erau mulți tineri sub 18 ani care cereau să participe la pregătirea militară. Totodată a început instruirea tineretului (U.M.T., Liceul 1 Timișoara, Liceul Sănnicolau Mare), prezența fiind de sută la sută⁸³.

În nota informativă din 28 august se arăta că în județul Timiș au continuat acțiunile de cunoaștere mai aprofundată a documentelor plenarei C.C. al P.C.R. și ale sesiunii Marii Adunări Naționale. La comitetul de partid de la Institutul agronomic Timișoara șase tovarăși au solicitat să fie primiți în P.C.R.⁸⁴.

La 1 septembrie 1968 pretutindeni în județ populația manifesta un viu interes față de evenimentele internaționale, față de poziția hotărâtă, justă și principială a P.C.R. și guvernul român. Diminețile la chioșcurile de ziare mulți cetățeni așteptau sosirea presei. Era apreciat modul în care partidul informa opinia publică asupra evenimentelor internaționale⁸⁵.

Pe baza noilor indicații se revizua componența și organizarea plutoanelor și grupelor gărzilor patriotice, iar armamentul a fost distribuit peste tot.

Atmosfera în județ era bună, pretutindeni muncindu-se cu seriozitate. Mărfurile alimentare se găseau din abundență, cozile dispărând⁸⁶.

Nota informativă din 2 septembrie sublinia că „Oamenii muncii apreciază în mod deosebit cuvântările tovarășului Nicolae Ceaușescu, care sînt pline de grijă și răspundere pentru destinul țării, pentru normalizarea situației internaționale, pentru întărirea unității mișcării comuniste”.

Gărzile patriotice beneficiau în cadrul procesului de instruire și de ajutorul cadrelor militare active din unitățile aflate în apropierea localităților respective. Se desfășura instruirea comandanților de detașamente și grupe ale tineretului, continuând pregătirea materialului și a locurilor destinate pentru instruire⁸⁷.

În dosarul pe care l-am cercetat apar însemnări de mână, având la început numele lui Mihai Telescu. Se arăta că la Plenara C.C. al P.C.R. s-a arătat filmul evenimentelor din Cehoslovacia începând din ianuarie 1968. P.C.R. a vrut să informeze toate partidele comuniste despre vizita lui Nicolae Ceaușescu la Praga, dar a intervenit invazia armată a celor cinci. Se sublinia. Mai departe că „Nu vom accepta intervenția nimănui”.

Se făcea apel la vigilență, nimeni să nu pescuiască în ape tulburi și să se dea riposta cuvenită celor care ar provoca. Se atrăgea atenția să nu se creeze o atmosferă antisovietică, șovină.

Se prevedea reînființarea gărzilor patriotice, iar peste tot să fie ordine și disciplină. Fiecare membru de partid trebuia să fie un propagandist.

⁸¹ *Ibidem*, f. 24.

⁸² *Ibidem*, f. 27.

⁸³ *Ibidem*, f. 28.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 34.35.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 36.

⁸⁶ *Ibidem*, f. F. 37.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 40–41.

Erau instituite măsuri excepționale de pază, organizat serviciu de permanență la oficiile poștale. Trebuia cunoscută starea de spirit a populației și menținute legăturile permanente cu organele de stat.

Demonstrațiile de 23 august urmau să fie foarte bine organizate, trebuind să fie cele mai puternice din câte au fost, indiferent de starea timpului. O atenție mare era acordată coloanelor, lozincilor.

În legătură cu turiștii, (probabil cehoslovaci n.a.) acestora trebuia să li se acorde atenție, solici-tudine, să le fie explicată politica P.C.R.

La frontiere să fie sprijiniți grănicerii. Să fie o organizare perfectă a legăturilor și informării⁸⁸.

Au fost întocmite și planurile de apărare al sediului Comitetului județean P.C.R., la paza acestuia participând activiști de partid, ofițeri și subofițeri de miliție și de securitate, dotați cu pistoale și puști mitraliere⁸⁹.

La Comitetul județean au fost desemnați să facă de serviciu toți activiștii, indiferent de persoană și funcții⁹⁰.

Mai trebuie reținută și nota telefonică primită la 21 august, orele 18,10 prin fir guvernamental, din partea Comitetului pentru Problemele Administrației Locale prin care se transmitea că „Din dispoziții superioare, în acest an nu se vor organiza recepții, cu prilejul zilei de 23 August”⁹¹.

În data de 20 septembrie 1968 Nicolae Ceaușescu urma să viziteze Timișoara. Planul de pregătire a vizitei prevedea ca la granița dintre județele Caraș-Severin și Timiș, liderul României să fie întâmpinat de către conducerea județului. Trebuiau mobilizați 1000 de oameni, din care cel puțin 300 să fie îmbrăcați în costume naționale românești și ale naționalităților conlocuitoare, precum și 60 de călăreți în costume naționale. Un bătrân și două fete în costume naționale vor oferi pâine cu sare și țuică din două ploști, iar un grup de 20 de fete în costume naționale românești și ale naționalităților conlocuitoare ofereau flori.

La Timișoara Nicolae Ceaușescu trebuia să viziteze U.M.T. (15,30–16,30), iar apoi să se întâlnească cu cadrele didactice din instituțiile de învățământ superior. La sosire în Universitate el urma să fie întâmpinat de către Gheorghe Tache, Ioan Curea, Pius Brânzeu, Iulian Drăcea, Eugen Pop, Gheorghe Silaș. Întâlnirea era planificată să aibă loc în sala de lectură a cadrelor didactice, la ea trebuind să participe 80 de profesori. Din partea acestora erau înscrși la cuvânt

I. Curea, rectorul Universității, P. Brânzeu, rectorul Institutului de Medicină, I. Drăcea, rectorul Institutului Agronomic, I. De Sabata prorectorul Institutului Politehnic, Francisc Kovaci, conferențiar la Institutul Politehnic, Teil Helmuth, conferențiar în cadrul Institutului Politehnic. Planul de pregătire a vizitei prevedea vizitarea laboratoarelor de fizică, iar în incinta Universității urmau să fie prezenți 1000 de cadre didactice, studenți și elevi.

Între orele 17,40–19,00 era programat mitingul în Piața Operei. Trebuiau să participe 80–100.000 de oameni ai muncii. Piața era împărțită pe sectoare, a câte 600–1000 de oameni. În fiecare sector existau grupe de agitatori. În primul plan al pieții, în imediata apropiere a prezidiului, erau prezenți 500 de băieți și fete în costume naționale, inclusiv elevi și 500 de pioneri și pionere⁹². Cuvântarea din partea autorităților locale a fost rostită de către Vasile Daju, membru în Biroul comitetului județean P.C.R. Timiș, prim-vicepreședinte al Consiliului Popular județean (a fost pregătit în planul de organizare a vizitei și răspunsul de mulțumire la cuvântul lui Ceaușescu). Acesta se adresa atât lui Ceaușescu, cât și lui Ion Gheorghe Maurer⁹³, ceea ce dovedește că la momentul respectiv Nicolae Ceaușescu nu deținea controlul deplin al puterii. Au mai vorbit în cadrul adunării și Petru Lamoth, profesor doctor docent și Gheorghe Leahu, artist emerit, directorul Teatrului timișorean⁹⁴.

Între orele 19,00–19,30 oaspeții aveau alocat un timp de odihnă la Casa de oaspeți, iar între 19,30–20,30 se desfășura un spectacol de gală în clădirea Opera de Stat, susținut de către artiști profesioniști și amatori din județul Timiș⁹⁵. La sfârșitul spectacolului artiștii vor primi din partea conducerii de partid și de stat un coș cu flori, cu un mesaj în plic. Coșul va fi purtat de către 4 fete în costume naționale (românesc, german, maghiar, sârbesc). De la terminarea mitingului, echipele de dansatori prezente la adunare urmau să danseze până la plecarea oaspeților de la spectacol și după aceea⁹⁶.

La 20,30 era programată masa de seară la care participau „circa 40 de tovarăși”⁹⁷.

A fost întocmit și un plan de măsuri privind organizarea traseului, care prevedea numărul

⁸⁸ *Ibidem*, f. 47.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 67.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 68.

⁹¹ *Ibidem*, f. 76.

⁹² *Ibidem*, d. 394/1968, f. 1–3.

⁹³ *Ibidem*, f. 48.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 6.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 6.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 4.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 6. Pentru desfășurarea acestei vizite, vezi și *Scântea*, 21 septembrie 1968, 3–4. Planul pregător al vizitei nu a fost respectat în totalitate, Ceaușescu și membrii delegației care îl însoțeau vizitând doar Uzina Mecanică Timișoara.

locuitorilor ce trebuiau mobilizați din fiecare localitate de pe traseu. Acesta se situa între 5000 la Gătaia și Orțișoara, 4000 la Birda, Voiteni, Jebel, Șag și 40.000 la Timișoara.

Pe traseu, în locuri potrivite erau expuse tonete cu răcoritoare, iar din loc în loc amplasate cadre medicale.

Pe traseul vizitei erau arborate drapele ale R.S.R. și ale P.C.R., în număr egal. Pe sediile întreprinderilor și ale instituțiilor erau amplasate lozinci, iar la geamuri și balcoane scoase covoare și carpete cu motive naționale. Pe tot traseul trebuia organizată o agitație deosebit de mare, entuziastă. Erau curățate zonele pe unde trecea coloana oficială, înfrumusețate orașele, revizuite panourile și lozincile de pe marginea șoselelor.

Era desemnat un colectiv gospodăresc pentru a se ocupa de pregătirea pâinii și sării, precum și de 6 ploști umplute cu țuică.

Inspectoratul de securitate și de miliție trebuiau să ia măsurile necesare pentru asigurarea pazei, ordinii și securității pe traseu, la obiectivele economice etc.⁹⁸

La intrarea și ieșirea din județ, precum și în localitățile de pe traseu erau mobilizate formații instrumentale⁹⁹.

La 21 septembrie, la ora 7,30 era prevăzut micul dejun, iar la ora 8,00 plecarea spre Arad, la 8,30 delegația urmând să părăsească județul Timiș¹⁰⁰.

Chiar și în perioada primilor ani ai regimului Ceaușescu, apreciați ca fiind liberali, autoritățile comuniste și Securitatea aveau în vedere combaterea manifestărilor elementelor care comentau dușmănos politica P.C.R. și a statului român, aceștia trebuind a fi avertizați și demascați.

Erau în continuare urmăriți foștii legionari, naționaliștii, foștii membrii ai partidelor burgheze, foștii exploatare, condamnații politici eliberați, reprezentanți ai unor culte religioase. Cei mai înrăiți și periculoși dușmani ai regimului erau considerați a fi foștii legionari și naționaliștii. Ultimii erau maghiari, acuzați de revizionism și șvabi, care susțineau ideea emigrării în Republica Federală Germania. Împotriva acestora trebuia folosită din plin metoda demascării publice, un termen consacrat în era stalinistă.

Autoritățile comuniste din Banat se temeau în același timp și de acțiunile de spionaj din exterior.

În vara anului 1967 la nivelul conducerii partidului a fost analizată activitatea anterioară a Securității, activitate care a fost luată apoi în

discuție și de către conducerea Regiunii Banat. Documentele cercetate scot în evidență că această ultimă analiză s-a făcut ținându-se cont de cele afirmate la vârful partidului.

Astfel atât Ceaușescu, cât și conducerea Regiunii de partid felicitau Securitatea, ca instrument al partidului și statului, chemat să apere cuceririle revoluționare ale celor ce muncesc împotriva uneltirilor și acțiunilor dușmanilor construirii socialismului, pentru contribuția adusă la înfrângerea forțelor reacționare interne și externe. Drept urmare „liderul reformist comunist român” aproba crimele săvârșite în anii 50 contra opoziției anticomuniste românești. Desigur Ceaușescu aprecia, afirmație reluată de către autoritățile comuniste din plan local, că s-au făcut și abuzuri, dar considerăm că, în discursul său, el era mult mai înduioșat de abuzurile săvârșite contra activiștilor de partid, astfel Securitatea amestecându-se în viața de partid.

În analiza activității organelor de securitate din Banat era amintită folosirea uneori a metodelor nepermise în anchetarea cazurilor, în condițiile în care, după cum s-a descoperit, aceste metode constituiau procedeul principal întrebuintat în obținerea probelor.

Și la nivelul Regiunii Banat se avea în vedere ca în viitor, Ministerul Afacerilor Interne să respecte strict legalitatea socialistă, iar organele de partid să controleze îndeaproape activitatea Securității.

În consecință analiza făcută la toate nivelele partidului în 1967 privind activitatea Securității din trecut a fost una cinică, ea servind, credem noi și luptei pentru putere la vârful P.C.R. (respectiv cea dintre Nicolae Ceaușescu și Alexandru Drăghici).

În privința abuzurilor săvârșite de către organele M.A.I. în 1967 și sesizate de către locuitorii Regiunii organelor de partid, majoritatea erau întemeiate, dar se arăta că s-a încercat acoperirea multor cazuri de către conducerea Miliției.

Conducerea Regiunii Banat și apoi a județului Timiș a fost preocupată în perioada cercetată de situația populației germane. Aceasta deoarece numărul cererilor de plecare definitivă din țară a șvabilor era în continuă creștere.

Factorul care a determinat acest lucru era, în viziunea autorităților, propaganda străină realizată pe diferite căi: radio, presă, prin intermediul turiștilor occidentali. Această propagandă proslăvea situația din statele capitaliste, îndeosebi din Republica Federală Germania.

Pentru a analiza situația existentă, în Banat s-a deplasat o delegație a Comitetului Central, din care au făcut parte lideri importanți din conducerea partidului: Gheorghe Pană, Richard Winter,

⁹⁸ *Ibidem*, f. 7–9.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 11.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 4.

etc. Aceștia au ajuns la concluzia potrivit căreia fenomenul emigrării a luat proporții îngrijorătoare în unele localități, organizațiile de partid fiind învinuite că nu au luat măsuri hotărâte pentru curmarea lui.

Autoritățile se mai temeau că această stare de lucruri putea să-i determine și pe cetățeni de altă naționalitate (români, maghiari) să solicite plecarea definitivă din țară. Totodată cererile umbreau prestigiul României socialiste.

Pentru remedierea situației au fost întocmite planuri de îmbunătățire a muncii politice, cultural-educative în rândul populației germane. Cazurile celor care doreau să plece definitiv erau discutate în organizațiile P.C.R., U.T.C., de sindicat, aceștia trebuind a fi combătuți și demascați, din nou formulări și procedee staliniste în plin dezgheț.

A fost planificată o susținută propagandă anti-capitalistă, trebuind „demascată politica RFG... în probleme internaționale”, aceasta într-un an când România a reluat relațiile diplomatice cu Germania federală. În același timp erau urmărite acțiunile culturale ale șvabilor, planificându-se acțiuni pentru a-i determina pe copii șvabilor să nu mai participe la orele de religie, după ce se prevedea și verificarea modului în care era combătută propaganda tendențioasă desfășurată de către biserica catolică.

Se avea în vedere și lămurirea celor care au depus cererile de plecare să și le retragă, precum și combaterea și demascarea turiștilor occidentali care criticau regimul comunist și îi îndemnau pe șvabi să plece în R.F.G.

În 1969 șeful Inspectoratului de miliție Timiș propunea ca măsuri pentru stoparea rămănelor definitive în Occident avizarea cu mai multă responsabilitate de către conducătorii de întreprinderi și instituții a cererilor de plecare temporară în străinătate și limitarea la o singură călătorie pe an în afara granițelor țării.

În această perioadă documentele înregistrează și o grevă care a avut loc la o întreprindere din Jimbolia, cauzată de nemulțumiri socio-economice.

Invadarea Cehoslovaciei din august 1968 a creat o stare tensionată și în județul Timiș.

Însemnările de mână descoperite în arhiva cercetată, foarte probabil aparținând primului secretar al Comitetul județean de partid, Mihai Telescu, cuprind o serie de sarcini, mai mult ca sigur trasate în Plenara C.C. al P.C.R. din 21 august. Se prevedea: o vigilență maximă, măsuri pentru împiedicarea creării a unei atmosfere antisovietice, șovine, fiecare membru de partid urmând să fie un propagandist. Totodată trebuia cunoscută în permanentă starea de spirit a populației.

În Timiș încă din 21 august au fost mobilizați activiștii de partid. La intervale scurte de timp erau trimise Comitetului Centrale note informative privind situația din județ.

Documentele evidențiază un adevăr de netăgăduit: populația județului a condamnat invadarea Cehoslovaciei, aprobând politica României din acel moment. Populația a apreciat modul în care P.C.R. a informat-o asupra evenimentele internaționale din acele zile. În același timp, oamenii s-au înrolat cu entuziasm în gărzile patriotice, iar tinerii în formațiunile de pregătire militară.

Notele informative evidențiază și apariția unui manifest pro-cehoslovac, precum și a unui afiș pe o mașină cu înscrisul: Ceaușescu – Dubcek – Tito – libertate”.

Autoritățile au acordat o importanță majoră cunoașterii de către populație a deciziilor luate în acele zile de către conducerea de partid și de stat (o atenție mărită acordându-se populației de origine etnică maghiară și germană), în timp ce programele cultural artistice trebuiau să aibă un bogat conținut patriotic.

Au fost luate măsuri excepționale de pază la sediul Comitetului județean de partid, la principalele obiective economice, instituții din județ.

REFLECTAREA ÎN MEMORIALISTICĂ (1946–1976) A ACTIVITĂȚII DE SALVARE DE LA MOARTE A EVREILOR DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA DE NORD (1944)

Antonio Faur*

Keywords: *memorial writings, A. D. Finkelstein, Mihai Marina, Oradea, Turda.*
Cuvinte cheie: *scrieri memorialistice, A. D. Finkelstein, Mihai Marina, Oradea, Turda.*

The Actions to Save Hungarian and Northern Transylvanian Jews from Death as They Were Reflected in Memorial Writings (1944)

(Abstract)

Memorial testimonies have been written in Romania and abroad by the people who were involved in or were the witnesses of the rescue actions of the Jews from Hungary and Northern Transylvania, by their illegal crossing over the border in Romania and their subsequent travel to Bucharest. The author focuses on two of these memorial documents written by David Arnold Finkelstein (published in Tel Aviv, in 1958) and by the General Consul Dr. Mihai Marina (in Oradea), whose evocation was published in the pages of *Magazin istoric* (from 1976, no. 6). The references given by these two authors to the issue of the Jews' rescue are of obvious historical value, referring to the areas of Cluj-Turda and Oradea-Beiuș-Arad, where, by means of organised channels (by Jews and Romanians), thousands of Jews were helped to cross the mentioned border. Once they had reached – with the help of guides (mostly Romanian peasants from the villages near the border) – the territory of Romania (of that time), they were guided towards towns like Turda and Arad (where the Jews, who had crossed the border in Bihor area, were expected) in order to be given documents and transported to the country's capital. The two memoirists have concurrent information and commentaries, which reinforce the truth of the existence of efficient channels to save the Jews in the above mentioned areas.

După alegerile din 1946, falsificate – în mod grosolan – de partidele de stânga (care au beneficiat de sprijinul Moscovei), comuniștii au început atacul asupra istoriografiei tradiționale. Au introdus, totodată, un nou mod de a scrie istoria, bazat pe „învățătura” marxist-leninistă, care și-a propus să supraliciteze conceptul de „lupta de clasă”, ca „motor” al evoluției istorice. Preocuparea pentru alte teme a trecut în plan secund, astfel că, timp de trei decenii, nu au mai fost publicate în România studii și articole referitoare la Holocaust și, concomitent, la acțiunile de salvare de la moarte a evreilor.

Cu toate acestea, în străinătate (cu deosebire în Israel) au apărut lucrări având un asemenea obiect. O contribuție reală la cunoașterea unor aspecte concrete cu privire la realitățile de această factură care au avut în centrul lor orașele Cluj și Turda, ca spațiu de salvare a evreilor, se datorează lui David Arnold Finkelstein, care a elaborat o carte intitulată *Rază de lumină în noaptea groazei*¹, apărută la Tel Aviv în anul 1958. Această carte, scrisă la

numai 12 ani de la faptele evocate, poate fi considerată un document memorialistic credibil, ea făcând lumină în zone prea puțin cunoscute.

Desigur, la conținutul ei au apelat cercetători și publiciști, deoarece are o consistență factologică deosebită. Spre pildă, publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó afirma despre această carte că este „o foarte prețioasă sursă de informare”² documentară, la care a recurs, cu prioritate, devreme ce n-avea altele la îndemână. Este însă „posibil”, remarca același autor, că „în unele detalii, amintirile lui Finkelstein să conțină exagerări, dar ele se întemeiază pe date concrete, a căror autenticitate nu poate fi pusă la îndoială”³.

Secretarul Comunității evreiești din Turda s-a implicat profund în activitatea de salvare a evreilor

* Universitatea Oradea, e-mail: antoniofaur@yahoo.com.

¹ David Arnold Finkelstein, *Fénysugár a borzalmok éjszakájában*, P. Solar&Nadir, Tel Aviv, (1958).

² Zoltán Tibori Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)*, Editura Compania, Cluj-Napoca, (2005), 114.

³ *Ibidem*, 115. Despre activitatea lui A.D. Finkelstein în direcția adăpostirii evreilor refugiați din Ungaria și ajunși la Turda (de unde, cu acte false și prin alte proceduri, au fost trimiși la București) s-au pronunțat și alte persoane, unele dintre acestea (spre pildă Eszter Goró) având o „opinie negativă” despre acestea, fără să aducă argumente convingătoare pentru a-și susține afirmația.

care au trecut clandestin granița, din Ungaria în România, pe filierele Cluj-Feleac (și Aiton) – Turda. A.D. Finkelstein, care a stabilit bune raporturi cu autoritățile române, din rațiuni practice (adică pentru a crea posibilități mai mari de a-și ajuta conaționalii aflați într-o situație limită), ne-a lăsat unele aprecieri memorabile despre însemnătatea demersurilor salvatoare:

„S-au găsit totuși puțini [evrei] care, riscând totul, au încercat imposibilul – refugiul. Unii s-au ascuns încă înainte de ghetozare, alții au evadat din ghetou. Toți aceștia și-au îndreptat pașii spre granița românească și cei mai mulți dintre ei au reușit, după îndelungi și mari greutăți, să ajungă pe teritoriul românesc, în timp ce o parte dintre ei au dispărut în încercarea temerară”⁴ (subl. ns. – A. F.).

Memorialistul A.D. Finkelstein, pe lângă furnizarea de date și comentarea diverselor împrejurări și comportamente umane, a formulat și alte considerații demne de atenție, recunoscând – cu o laudabilă sinceritate⁵ – următoarele:

„S-au întâlnit [în România], din fericire, în număr destul de important, funcționari oficiali realmente bine intenționați, cu o gândire umanistă, care au acționat ca atare... Mai trebuie să adaug, de dragul adevărului – sublinia același autor –, că între acești funcționari oficiali, cu care am lucrat..., se găseau într-adevăr – în număr destul de mare – și dintre aceia care au fost conduși de sentimente umanitare nobile, de bunăvoință deosebit de sinceră, acționând într-un mod care merită toată recunoștința”⁶ (subl. ns. – A. F.).

Prefațatorul cărții la care ne referim, Adler József (fost, în anii războiului, rabin-șef al Turzii), avea opinii aproape identice: „Din parte-mi, am întâlnit în România sprijinirea – cu toată hotărârea – din partea cercurilor largi populare (în tot cazul cu o pasivitate înțelegătoare) a acțiunii de salvare”⁷. Concordanța unor asemenea constatări, la cel puțin doi dintre participanții la activitățile de salvare a evreilor, constituie neîndoielnic un argument relevant din perspectivă istoriografică, prin accentul care se pune pe veridicitatea unor asemenea experiențe umane.

Memorialistul de excepție care a fost A. D. Finkelstein, ca depozitar al unor informații valoroase despre problematica trecerii clandestine – în zona Cluj-Turda – a evreilor peste granița

Ungariei cu România (și, în continuare, pregătirea condițiilor pentru transportarea acestora la București), ne dezvăluie, în interogațiile firești pe care și le pune, o probitate exemplară, dând implicit un răspuns la posibile interpretări denaturate:

„În legătură cu numărul celor salvați prin această chestiune nu am luat date exacte. Din motive lesne de înțeles, nu am ținut nici un fel de evidențe. Deși asemenea însemnări ar avea o valoare inestimabilă”⁸. Dar pe atunci am avut alte griji. Atunci ne străduiam să păstrăm cât mai puține lucruri care ar fi putut servi drept urme revelatoare”⁹.

Dacă, în mod deliberat și din alte motive menționate mai sus, A. D. Finkelstein n-a conceput o listă completă cu evreii salvați pe filiera Cluj-Turda, dar și prin alte locuri apropiate, totuși el oferă o explicație generală a situației create în împrejurările dificile în care a acționat:

„...timp de cinci luni și jumătate abia au fost zile în care să nu fi pornit la drum (cu trenul, spre capitală – n.n.) cel puțin un transport. Excepție au făcut doar sâmbăta și zilele de sărbătoare, când, în afară de primirea și cazarea noilor sosiți, orice altă activitate a fost întreruptă. De cele mai multe ori, însă, cu fiecare tren – deci, de trei ori pe zi –, pornea câte un transport, dar s-a întâmplat – și nu chiar foarte rar – să plece cu același tren mai multe transporturi, fiecare înzestrat cu „medicamente” după rețete diferite și fără ca vreunul să știe de celălalt”¹⁰.

Din cele relatate reiese, în mod evident, amploarea activităților desfășurate în orașul Turda, ca oraș în care se concentraseră (printr-o organizare eficientă) firele acțiunilor de salvare a evreilor, care erau, în bună parte, cunoscute de autoritățile române. De altfel, același lider evreu consemna în cartea sa diversitatea cheltuielilor pentru a asigura succesul acțiunilor preconizate:

„Principalele cheltuieli au fost făcute de salvatori pentru:

⁸ Avem aici un exemplu de responsabilitate și rigoare morală în activitatea de rememorare a realităților anului 1944 din spațiul despre care depune mărturie. Cei care au invocat, ulterior, absența unor asemenea surse documentare, au ignorat voit (sau n-au înțeles care au fost „capcanele” timpului) faptul că toți cei care s-au implicat în acțiunile de salvare (români și evrei) au păstrat, cu justificată prudență, o discreție necesară, pentru ca autoritățile represive să nu poată intra în posesia unor date, fapte și nume, pentru ca să adopte măsurile coercitive obișnuite, între care, desigur, ghetizarea și deportarea celor prinși. Este, deci, perfect explicabilă inexistența unor „evidențe” cu evreii salvați. Cu atât mai mult, depistarea unor informații documentare inedite ar putea aduce noi lumini asupra acestui capitol al istoriei noastre.

⁹ Apud Zoltán Tibori Szabó, *op. cit.*, 103.

¹⁰ *Ibidem*, 103–104.

⁴ Apud Gh. I. Bodea, *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei*, Editura Hiperion, Cluj-Napoca, (2001), 151.

⁵ Ceea ce alții, mai târziu, n-au mai putut-o face, fiindcă au fost tributari unei „viziuni” teziste asupra acestei problematice.

⁶ Gh. I. Bodea, *op. cit.*, 156.

⁷ *Ibidem*.

- mituirea poliției,
- procurarea formularelor (actelor necesare, care erau falsificate – n.n.),
- remunerarea curierilor,
- *descoperirea și trecerea peste graniță a celor care se ascundeau în Ungaria*
- aducerea la Turda a celor sosiți deja în România și ascunși în diverse locuri,
- hrănirea și cazarea refugiaților, îmbrăcăminte lor,
- înzestrarea corespunzătoare a celor trimiși la „muncă forțată”,
- procurarea biletelor de tren (spre București – n.n.)
- și altele¹¹.

Într-un alt loc, A.D. Finkelstein notează că „vin tot mai mulți” refugiați, astfel că este „tot mai greu să-i trimitem mai departe”, mai exact pe teritoriul țării, majoritatea având ca țință Bucureștiul. Există și soluția de a trimite o parte din ei în „detașamente de lucru”¹², mai exact bărbații între 18 și 50 de ani. Cum „veneau” mai mult „femei, copii și bătrâni”, trebuiau găsite alte modalități de rezolvare a situației, adică cele practicate, până atunci, cu succes.

A fost, totodată, contactată – prin „agenți și curieri” – Comisia de salvare a evreilor din Budapesta, condusă de Kastner. „Pe această filiație – preconizează A. D. Finkelstein –, *câteva sute de evrei din Budapesta au găsit drumul mântuirii prin Turda în România*”¹³ (subl. ns. – A. F.). Jumătate dintre aceștia erau originari din Polonia iar cealaltă jumătate din Ungaria”.

De remarcat împrejurarea că același memorialist, care a participat activ la demersurile de la Turda și cunoștea – dintr-o experiență directă – multe încercări (unele reușite) de salvare a evreilor din nordul graniței cu România, mai oferă câteva exemple edificatoare. Este cazul familiei Klerman (soț și soție) din Dej, care au evitat ghetozarea. „După câteva săptămâni de ascunzătoare [și] privațiuni – menționează același autor – [cei doi] au îmbrăcat straie țărănești românești și, pe undeva în jurul Mociului, au trecut în România, ajungând la Turda”¹⁴. Mai interesant a fost, fără îndoială, „cazul” unui grup de 10 evrei¹⁵, care au evadat din ghetoul din Dej și s-au ascuns într-o pădure de lângă Gherla. Un oarecare Radu s-a angajat ca – pentru suma de 30.000 lei pe „cap de

persoană” – să-i treacă, pe toți, granița în România. Și, într-adevăr, peste 10 zile, aceștia „au pășit pe teritoriul României”¹⁶, scăpând cu viață.

Lui A. D. Finkelstein i se datorează una dintre cele mai emoționante pagini evocatoare, în care a oferit contemporanilor săi și posterității pilda solidarității umane sincere și adânci. Pentru argumentare reproducem un întins și elocvent pasaj din cartea lui A. D. Finkelstein, care constituie o mărturie puternică despre atitudinea unor oameni în vremuri de primejdie, când ajutorul dat semenilor era vital pentru aceștia:

„În iunie 1944, într-o seară, în fața bisericii evreiești din Turda, pe trotuar, se plimba nerăbdător, un țăran mic de statură, slab, în straie tipic moțești. L-am surprins, întrebându-l:

— Tu ce cauți aici ?

— Eu...eu...știți...pe popa hăl jidovesc îl caut, a îngăimat moțul.

— Ei, hai cu mine, eu sunt popa.

— L-am condus direct în „laborator”.

— Acum să văd de ce îl cauți tu pe popa jidovesc – am spus, după ce l-am invitat să șadă.

Moțul a povestit că este dintr-un sat îndepărtat, din munți, aflat la frontieră. Cu 7–8 zile înainte, într-o noapte i-au bătut la poartă cinci oameni, care i-au spus că sunt refugiați evrei din Ungaria și i-au cerut să-i ascundă la el. Și i-a primit: „Păi, i-au spus – doar și ei îs oameni cu sufletul lu D-zeu”. De atunci locuiesc la el, în podul poieții. El le-a dat și de mâncare. Apoi, numai ce-a avut și ce au vrut ei să mănânce: puțin mălai, lapte, ouă, ceapă, ridichi și ceva fasole (...). Numai că el e om sărac, are mulți copii și puținul cucuruz este pe gătate. Bani nu au, nici el, nici oaspeții, ca să le poată cumpăra câte ceva din sat. S-a oferit deci să vină la Turda, să le facă rost de ceva alimente, pentru că știe că aici sunt evrei. A venit pe jos, peste munți, trei zile și trei nopți, peste 120 de km. De sub cămașă a scos un săculeț de pânză, care îi atârna de gât, o ață, din care a dat la iveală o scrisoare (...) și mi-a întins-o (...) Scrisorica era scrisă în ebraică și se adresa rabinului din Turda. Reieșea că cei care au scris-o erau din Sălaj. Doi dintre ei erau ginerii rabinului din Jibou, Reb Mose Frenkel. Au stat ascunși opt săptămâni, până au ajuns în acest săculeț pitit în munți (...).

De altfel, scrisoarea confirma întru totul cele povestite de moț (...), inima mi-a fost năpădită de căldură, iar ochii mi s-au umplut de lacrimile

¹¹ *Ibidem*, 116.

¹² Gh. I. Bodea, *op. cit.*, 296.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, 210.

¹⁵ *Ibidem*, Era vorba de Paneth Jozsef (rabinul-șef din Ileanda), cu soția și cei opt copii ai lor.

¹⁶ *Ibidem*, 315–317; A.D. Finkelstein, *op. cit.*, 310–361; Antonio Faur, *Puncte de vedere ale unor memorialiști și istorici evrei cu privire la acțiunile de salvare a evreilor (1944)* (lucrare în manuscris).

recunoștinței, și eram gata-gata să-l îmbrățișez și să-i sărut fața nerasă, țepoasă.

Iată, mi-am zis în gând, un țăran simplu, ancestral, care a crescut în imensitatea munților, departe de orice civilizație și cultură omenească modernă și, totuși, moralmente cât de departe se află, deasupra a zeci și sute de mii de oameni contemporani cu el, civilizați și culturalizați.

Nu-l interesează legea, primejdia. Nu-și face socoteli, nu stă în cumpănă. *Primește în casa lui evrei care se ascund, le oferă adăpost, ascunzătoare. Își ia de la gura proprie și cea a copiilor lui bucătura sărăcăcioasă și o împarte cu aceștia.*

Bate cu piciorul sute de kilometri, numai să îi poată ajuta. Și toate acestea, pur și simplu numai pentru că și aceia „îs oameni cu sufletu lui Dumnezeu”.

Unde este acel om aflat la cel mai înalt grad de cultură, purtător al eșarfei ordinului cinstiților, al premiului Nobel, care le-ar face pe toate acestea așa precum el?

Dacă aș fi sculptor, după el aș sculpta statuia Omului!

*Cât de altul ar fi acest glob pământesc numit Lume... dacă ar fi locuit de asemenea moți simpli și nu de bestii culturale, civilizate, iluminate, progresiste*¹⁷.

„Bestiile” la care se referă memorialistul erau fasciștii germani și unguri, care – deși clamau că sunt instruiți și gândesc la „zidirea” viitorului omenirii – au aplicat, cu ură și o cruzime bestială, „soluția finală” pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei de Nord. În aceste împrejurări tragice, fapta creștinească a țăranului moț, de mare forță morală, era încurajatoare, deoarece ea semnifica existența solidarității umane la nivelul oamenilor simpli, sinceri și fără prejudecăți.

Prin urmare, acest exemplu de salvator a devenit pentru A.D. Finkelstein un „punct de lumină” într-o atmosferă tragică și întunecată. De aceea, cu sensibilitate necenzurată, el face un elogiu, de altfel binemeritat, unui om care a acționat în ajutorul altor semeni ai săi, aduși de o istorie vitregă într-o situație limită.

Peste încă 12 ani (de la apariția cărții lui A.D. Finkelstein), un alt memorialist, de data

aceasta diplomat român, s-a referit la problematica în discuție, într-un articol pe care l-a publicat în revista *Magazin istoric*¹⁸ (periodic de cultură istorică de maximă popularitate). A fost *prima rememorare* (în limba română și într-o revistă de mare tiraj) a evenimentelor petrecute în primăvara și vara anului 1944 într-unul din orașele din Transilvania de Nord, vremelnice ocupate de Ungaria horthystă, cu accent pe destinul tragic al evreilor din aceste spații și, de asemenea, pe acțiunile de salvare a unora dintre aceștia organizate de membrii Consulatului General al Regatului României din Oradea, condus de consulul general dr. Mihai Marina¹⁹.

Textul memorialistic al lui Mihai Marina a fost prefăcut de câteva comentarii semnate de Ion Lăcustă²⁰, care vizează efectele dramatice ale politicii practicate de noul regim (de ocupație străină) asupra locuitorilor români și evrei din Transilvania de Nord. „În acele zile triste, de suferințe și umilințe îndurate de populația evreiască – subliniază autorul menționat –, românii din nordul Transilvaniei, care se aflau ei înșiși într-o situație extrem de grea, au făcut dovada omeniei și a spiritului de întruajutorare care, în toate timpurile, au animat poporul nostru”. Într-un limbaj specific epocii, Ion Lăcustă continuă cu următoarele considerații:

„În fața tragediei unei populații [evreiești] pe nedrept și dureros năpăstuită, ... românii nu au pregetat să vină în ajutorul celor împotriva cărora naziștii dezlănțuiseră o adevărată teroare. Muncitori, țărani, intelectuali, chiar și diplomați, români din toate categoriile sociale, cu convingeri și credințe diferite, nu au dat înapoi – riscându-și uneori viața – atunci când datoria lor de oameni le-a impus ajutorarea semenilor prizonieri.

În timpul prigoanei, mulți evrei din nordul Transilvaniei au căutat să se refugieze în România... Cronica acelor vremuri consemnează numele și faptele impresionante ale unui mare număr de români din nordul Transilvaniei (dar și din sudul acesteia-n.n.) care au venit în ajutorul evreilor prizonieri, adăpostindu-i și ascunzându-i în casele lor,

¹⁸ Mihai Marina, „Nu puteam rămâne impasibili”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 39–41.

¹⁹ Antonio Faur, *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie-august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*, Editura Universității din Oradea, Oradea, (2010), 46–48; Idem, *Contribuția consulului general de la Oradea, Mihai Marina și a colaboratorilor săi, la salvarea de la moarte sigură a unor evrei din Transilvania de Nord (1944)* (lucrare în mss); Ion Lăcustă, „Patru ani de ocupație horthystă”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 37–38.

²⁰ Ion Lăcustă, „Patru ani de ocupație horthystă”. *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 37–38.

¹⁷ Episodul acesta este rezumat (într-o manieră expeditivă, cu eliminarea pasajelor care „vorbesc” de umanitatea țăranului român din Apuseni), de publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó (în *op. cit.*, 179), care nu uită, în schimb, să menționeze sumele pe care A. D. Finkelstein le-a oferit țăranului moț, pentru ca acesta să-i aducă la Turda, cu căruța, pe cei cinci evrei. Peste opt zile, cu „căruța cu ciubere a nașului său”, moțul i-a adus pe refugiați la Turda” (*Ibidem*), în acest mod încheindu-se o acțiune de salvare care merită un loc privilegiat în reconstituirea noastră.

ducându-le alimente, îmbrăcăminte și medicamente în ghetouri, trecându-i frontiera în România”²¹. Ca suport științific pentru aceste afirmații sunt publicate două texte memorialistice²², de o valoare documentară incontestabilă, la care au făcut trimitere aproape toți acei care, ulterior, au scris despre acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord. În acest mod s-a verificat, pe deplin, credibilitatea acestor mărturii memorialistice.

Consulul general Mihai Marina face, chiar în partea inițială a evocării sale, o mărturisire de un real interes, pe care o reproducem, datorită probității sale:

„Oricâte rețineri ne-ar fi impus situația noastră de salariați în regimul antonescian, acreditați într-un stat fascist, ca oameni nu am putut rămâne impasibili în fața suferințelor pricinuite de acțiuni care batjocoreau însăși noțiunea de demnitate omenească.

Aceasta ne-a impus să acționăm în sprijinul populației evreiești, în măsura posibilităților și cu prudența necesară.

Imboldul și sprijinul moral principal în aceste acțiuni, care depășeau cu mult atribuțiile noastre de slujbași [ai statului român], le aveam de la întreaga populație românească din Transilvania de Nord...”²³.

După ce oferă date și informații despre modul cum personalul diplomatic al Consulatului General al României de la Oradea a organizat trecerea

clandestină (peste granița dintre Ungaria și România) a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, dr. Mihai Marina face o mărturisire de credință: „Mai suntem în viață puțini dintre cei care atunci ne-am străduit să facem ceva pentru semenii noștri năpăstuiți. *Toți am socotit că nu am făcut decât ceea ce ne-a dictat conștiința și omenia noastră românească*”²⁴ (subl.ns. – A. F.).

Diplomatul român și-a „încredințat” – spre publicare – „însemnările” la peste trei decenii de când Béla Katona a relevat (în 1946) „activitatea” de salvatori a membrilor Consulatului General al României de la Oradea. Prin textul său memorialistic, dr. Mihai Marina a confirmat și clarificat unele aspecte ale acestei problematice istorice.

Este evident că ambele texte memorialistice (ale lui Béla Katona din 1946 și al lui Mihai Marina din 1976) sunt convergente, ele furnizând date și fapte la care s-au asociat comentariile autorilor despre actele de omenie, cu valoare de simbol și menite să asigure concretizarea șansei de salvare a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor clandestină, peste frontieră, în România. Este vorba de surse documentare care corespund adevărului istoric cu privire la faptul că și în zona Oradea-Beiuș-Arad a funcționat, ca și pe filiera Cluj-Turda, o activă rețea de solidaritate umană, finalizată cu mii de evrei salvați de la moarte.

²¹ *Ibidem*.

²² Béla Katona, „Dramaticul parcurs al unui memoriu” (capitol din cartea acestuia intitulată *Oradea în furtună*). *Magazin istoric*, 1976, nr. 6, 38; Mihai Marina, *op. cit.*, 39–41; Mihai Marina, *op. cit.*, 39.

²³ Mihai Marina, *op. cit.*, 39. Acestea au fost reactualizate în lucrări ale noastre.

²⁴ *Ibidem*.

SITUAȚIA FINANCIAR-BANCARĂ ÎN JUDEȚUL SEVERIN (1944–1948) (II)

Eusebiu Narai*

Keywords: *finances, banks, coin, etatization, Severin county.*

Cuvinte cheie: *finanțe. Bănci, monedă, etatizare, județul Severin.*

Mots-clés: *finances, banques, monnaie, étatisation, département de Severin.*

The Financial-Banking System in the Region of Severin (1944–1948) (II)

(Abstract)

After a recapitalise, absolutely necessary in the year 1945, the following period (1946–1947) the financial-banking system from Severin's region was confronted with a severe lock of liquidities generated by the existing social problems (uncontrolled inflation, unemployment, the lowering of quality's life, etc.). The year 1948 will mark the disintegration of the private banks, which represented a significant percentage of the system and the formation of National Bank territorial agencies, controlled by the government, even from the end of 1946 and led by an administrative council depending mostly on the communists and the so called "tătărescieni" liberals group.

„Banca Caraș-Severinului” S.A. Lugoj s-a înființat la data de 30 octombrie 1926. Conform articolului 1 din *statute*, societatea bancară amintită dispunea de un *capital social* de 2.000.000 lei, împărțit în 4.000 acțiuni nominative a 500 lei bucata, din care 2/3 trebuia să fie în posesia cetățenilor români. Articolul 2 al aceluiași statute stabilea *scopurile* pentru care funcționa institutul de credit lugojean: „să facă tot felul de afaceri de bancă; să înființeze cooperative, participând la activitatea lor; să se asocieze, să se comanditeze sau chiar să exploateze direct orice întreprindere agricolă, industrială sau comercială; să procure capitalul necesar agriculturii, industriei, în special micii industrie și comerțului”. *Consiliul de Administrație* al băncii urma să fie compus din 6–9 membri aleși de Adunarea Generală, dintre care 2/3 trebuiau să fie cetățeni români; durata mandatului membrilor Consiliului de Administrație era de 3 ani, aceștia putând fi realeși; Consiliul de Administrație desemna, din sânul său, un președinte și un vicepreședinte. De asemenea, *Comitetul de Cenzori* era format din 3–5 membri aleși de Adunarea Generală, pe termen de 3 ani. La fondarea societății bancare menționate mai sus, *conducerea* era asigurată de: Petre Nemoianu – președinte, Octavian Daminescu – secretar, Traian Millea și

Ioachim Jumanca – contabili, Gheorghe Eremie – notar¹.

Legea conversiunii datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934 a afectat destul de mult operațiunile derulate prin intermediul băncii amintite. Astfel, după constituirea unui fond de rezervă destinat reducerii pagubelor produse de legea de conversiune, la sfârșitul anului 1934 rămânea de acoperit o *pierdere* în valoare de 932.676 lei. Având acordul Consiliului de Administrație, președintele băncii lugojene (Romulus Boldea) a solicitat repartizarea unei sume din despăgubirea primită anual de la stat, de către Banca Națională a României (450.000.000 lei), pentru compensarea pierderilor suferite datorită aplicării legii conversiunii datoriilor, proporțional cu capitalul social și cu impactul măsurilor legislative amintite asupra activității „Băncii Caraș-Severinului” din Lugoj. Mai mult, conducerea băncii menționate a apelat și la societatea „Solidaritatea” din Sibiu, pentru a interveni pe lângă forurile competente în vederea obținerii unei despăgubiri pentru pagubele înregistrate de către banca din Lugoj. Conducerea instituției bancare lugojene considera că pierderile rezultate din conversiune se vor mări considerabil în anii 1935–1936, pentru că s-au operat reduceri de creanțe în mod diferențiat (la debitorii agricoli – cu 50% și la debitorii urbani – cu 20%),

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiunarai@yahoo.com.

¹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 203, f. 54–56.

iar reducerile mai mari acordate de lege s-au făcut numai la acei debitori care, la finele anului 1934, au declarat că vor să achite ratele corespunzătoare în termen mai scurt și au vărsat sumele aferente la data de 7 aprilie 1935; de altfel, restul creanțelor (40%) urmau să se achite în termen de 5 ani, în rate lunare, fără dobândă, stabilite – din 6 în 6 luni – de către Consiliul de Administrație al băncii. Anul 1934 a adus, însă, și anumite modificări la nivelul organelor de conducere ale societății bancare amintite: pe de o parte, în baza dispozițiilor legii cumulului de funcții, s-au produs două demisii (dr. Octavian Daminescu – administrator și Victor Hoban – cenzor); pe de altă parte, au fost aleși – pentru un mandat de 3 ani – Ioan Lupu, în calitate de administrator și Octavian Daminescu, în calitate de cenzor².

În anul 1936 *pierdere* rezultată din aplicarea legii conversiunii (3.720.585 lei) a fost redusă la suma de 1.185.218 lei, prin întrebuintarea tuturor fondurilor de rezervă (2.535.367 lei). Forurile de conducere întrevădeau 3 *posibilități* de dezvoltare a institutului de credit lugojean: fuzionarea cu o altă bancă; refacerea băncii printr-o emisiune nouă de capital, cu alte cuvinte prin puteri proprii; lichidarea benevolă a societății. În acest sens, s-au purtat tratative serioase privind fuziunea cu „Banca Banatului” din Caransebeș, ajungându-se, principial, la o înțelegere și au fost inițiate primele contacte cu banca „Creditul Bănățean” din Lugoj în perspectiva unei posibile fuziuni. În cazul eșecului tratativelor de mai sus se preconiza majorarea capitalului social, în conformitate cu hotărârea Adunării Generale din 5 februarie 1928, până la suma de 5.000.000 lei, prin una sau mai multe emisiuni, Consiliul de Administrație fiind autorizat să aleagă momentul oportun și să fixeze condițiile acestor emisiuni, iar președintele băncii (Petre Nemoianu) pregătea un proiect pentru înființarea unei societăți comerciale în Lugoj, la care urma să participe și banca amintită, în vederea salvării – de la faliment – a institutului de credit din localitate³.

În anul 1937 s-a constatat o *îmbunătățire* simțitoare a situației societății bancare menționate mai sus: s-a replătit, din angajamentele băncii la diferite capitole, suma de aproximativ 250.000 lei; s-au făcut plasamente noi pe termen scurt, cu precădere la țărani înstăriți, în valoare de peste 500.000 lei, fiind singura bancă lugojeană care a venit în sprijinul țărănimii nevoiaș; s-au achitat polițe în valoare de 1.635.950 lei; din creanțele convertite s-a încasat suma de 357.621 lei; din depuneri

s-a plătit suma de 90.000 lei; creditorii au primit suma de 86.000 lei. Toate pierderile suferite de bancă în anii crizei economice și în urma măsurilor legislative adoptate în cursul anului 1934 au fost amortizate prin *reducerea capitalului social* de la 3.250.000 lei la 2.098.000 lei⁴.

Adunarea Generală Extraordinară din 3 aprilie 1938 a decis *modificarea statutelor* institutului de credit amintit. Conform acestor statute, *noua denumire* a societății bancare menționate era „Banca Lugojului” S.A. Lugoj – Cassă de credit popular. *Scopul* băncii a rămas neschimbat: acordarea unui sprijin constant pentru dezvoltarea agriculturii, comerțului și industriei din zonă. *Consiliul de Administrație* era alcătuit din 5–9 membri, aleși de Adunarea Generală pe termen de 3 ani, cel puțin două treimi fiind – în mod obligatoriu – cetățeni români; la intrarea lor în funcție, membrii Consiliului de Administrație depuneau o garanție de 30.000 lei, constând în acțiuni ale societății. Deși nu făcea parte din Consiliul de Administrație, *directorul* băncii lua parte la toate ședințele acestuia, în calitate de raportor cu vot consultativ. *Comitetul de Cenzori* se compunea din cel puțin 3 titulari și 3 supleanți, desemnați de Adunarea Generală pe termen de 3 ani; două treimi dintre cenzori trebuiau să fie cetățeni români, iar cel puțin unul din cenzori să aibă pregătirea de expert-contabil; la intrarea lor în funcție, cenzorii erau obligați să depună o garanție de 15.000 lei, constând în acțiuni ale societății; nu puteau fi aleși în calitate de cenzori cei care nu se încadrau în prevederile legii bancare, precum și rudele administratorilor, până la al 4-lea grad inclusiv⁵.

Activitatea băncii lugojene s-a desfășurat în *condiții* mult mai bune pe parcursul anului 1938: printr-o nouă emisiune de acțiuni, capitalul social s-a majorat până la suma de 3.000.000 lei; s-au achitat polițe în valoare de 2.745.270 lei; s-a plătit creditorilor băncii suma de 244.004 lei; s-au înregistrat depuneri noi, în valoare de 206.412 lei, beneficiul net (30.477 lei) urma să fie inclus în fondul de rezervă statutar. *Noua conducere* a instituției de credit era asigurată de: Ioan Lupu, dr. Victor Lăzărescu, lt.-col. (r.) Romulus Boldea și Ioan Popovici – *administratori*; dr. Nicolae Brânzeu, Aurel Secoșianu și expertul-contabil Emil Chiffa – *cenzori titulari*; Ioachim Jumanca, Aurel Popescu și Gheorghe Ucenic – *cenzori supleanți*⁶.

În luna februarie 1939 Romulus Boldea, membru în Consiliul de Administrație al băncii

² *Ibidem*, f. 95–97.

³ *Ibidem*, f. 90–91.

⁴ *Ibidem*, f. 85–86.

⁵ *Ibidem*, f. 8–11, 13–15.

⁶ *Ibidem*, f. 2, 41, 74.

lugojene, a devenit *administrator-delegat*, fiind însărcinat cu demararea operațiunilor de fuziune cu banca „Creditul Bănățean” din localitate, finalizate în luna decembrie a aceluiași an⁷.

„Albina”, Institut de Credit și Economii Sibiu s-a înființat la 14 martie 1872, în urma Adunării Generale desfășurate în sala ASTRA. În conformitate cu statutele adoptate cu aceeași ocazie, pe lângă cei 7 fondatori, din Consiliul de Administrație al băncii făceau parte: dr. Gligor Mateiu, Elia Măcelariu, mitropolitul dr. Ioan Vancea, dr. Aureliu Maniu și Ioan Popescu⁸.

În baza statutelor modificate la 28 martie 1876, *capitalul social* a fost stabilit la valoarea de 300.000 florini austrieci, compus din 3.000 buc. acțiuni nominative de câte 100 fl.; în caz de necesitate, capitalul social putea fi majorat până la 500.000 florini. Instituția bancară amintită urma să fie condusă de 1–2 directori executivi și de 3 delegați din partea Consiliului de Administrație⁹.

Banca menționată mai sus nu a fost afectată de prevederile cuprinse în legea lichidării datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934. Deși capitalul social s-a menținut neschimbat (100.000.000 lei), societatea bancară sibiană a beneficiat de *fonduri de rezervă* considerabile (10.511.908 lei – în 1934, 12.148.342 lei – în 1936), permițându-și să acorde unele *împrumuturi pe termen lung* (18.128.188 lei – în 1934, 16.798.135 lei – în 1936) și obținând *beneficii nete* destul de substanțiale (5.259.487 lei – în 1934, 10.066.628 lei – în 1936)¹⁰.

Sucursala Lugoj a băncii amintite s-a constituit în anul 1935. În anul 1944 activitatea acesteia s-a dovedit a avea *efecte* benefice în plan economic: au fost înregistrate *depuneri* noi, în valoare de 63.481.547 lei; au fost acordate *credite*, cu precădere comercianților și industriașilor din zonă, în valoare de 18.050.194 lei; s-a realizat un *beneficiu brut*, estimat la suma de 5.640.886 lei¹¹.

La sfârșitul anului 1947, cu puțin timp înainte de lichidare, sucursala Lugoj se afla într-o situație destul de dificilă, determinată de plasamentele nesigure pe piața de capital, devalorizarea accelerată a monedei naționale și valoarea scăzută a depunerilor spre fructificare, astfel încât nu a mai obținut beneficii¹².

În perioada funcționării sale (1935–1948) au survenit o serie de schimbări în conducere, atât

la Centrală, cât și în sucursalele sau agențiile din teritoriu:

În 1935, la Centrală conducerea era asigurată de Consiliul de Administrație – alcătuit dintr-un președinte (dr. Ilie Beu), 2 vice-președinți (dr. Lucian Borcia și dr. Nicolae Comșa) și 8 membri (dr. Iosif Blaga, dr. Vasile Bologa, Petru Drăghici, dr. Ioan Lupaș, Antoniu Mocsonyi, dr. Victor Stanciu, dr. Octavian Rusu, Nicolae Togan), Comitetul de Cenzori-format dintr-un președinte (dr. Ioan Bunea) și 4 membri (dr. Nicolae Schiau, dr. Gheorghe Proca, Emilian Cioran, Matei Jiga), directorii și procuriștii societății – Ion Vătășianu (director general), Ioan Rebegea (director contabil), Constantin Popp (director executiv) și Anghel Bena (casier); la sucursala din Lugoj, conducerea era exercitată de directorii și procuriștii instituției de credit-Aurel Crăinicescu (director), Dumitru Gall (contabil șef), Aurel Secoșianu și Traian Millea (funcționari)¹³.

La data de 19 noiembrie 1940 a fost acordat dreptul de semnătură pentru Andrei Păușan, procurist la sucursala Lugoj și a fost radiat dreptul de semnătură aparținând lui Aurel Secoșianu, procurist la aceeași sucursală, pensionat și lui Traian Millea, decedat. Totodată, s-a acceptat renunțarea la mandat a doi dintre administratorii societății (Ion Agârbiceanu și dr. Victor Stanciu). Prin aceasta erau duse la îndeplinire dispozițiile decretului-lege din 19 octombrie 1940, rămânând membri în Consiliul de Administrație următorii: dr. Ilie Beu (președinte), dr. Lucian Borcia și dr. Nicolae Comșa (vice-președinți), dr. Vasile Bologa, Emilian Cioran, dr. Ioan Lupaș și dr. Mihail Șerban (membri). De asemenea, din Comitetul de Cenzori făceau parte: Ioan Vătășianu, dr. George Proca și Matei Jiga (cenzori titulari); Constantin Popp și prof. Ioan Popa (cenzori supleanți)¹⁴.

În ședința Consiliului de Administrație din 12 februarie 1945 s-a acordat dreptul de semnătură – pentru sucursala Lugoj – lui Dumitru Balaci, în locul lui Andrei Păușan, ieșit la pensie¹⁵.

În urma decretului-lege nr.197/1948 și în baza deciziei Curții Superioare Bancare nr. 344 din 17 august 1948, banca „Albina” – Institut de Credit și Economii S.A. din Sibiu a fost dizolvată și a intrat în stare de lichidare, numindu-se – în calitate de lichidator – Ioan Săndulescu, director la B.N.R. Sibiu. În același timp, doar funcționarul

⁷ *Ibidem*, f. 3.

⁸ *Ibidem*, d. 191, f. 2–4.

⁹ *Ibidem*, f. 12.

¹⁰ *Ibidem*, f. 29–30, 49–52.

¹¹ *Ibidem*, fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj, d. 69/1938–1948, f. nenumărată.

¹² *Ibidem*, f. nenumărată.

¹³ *Ibidem*, fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare, d. 191, f. 10–11, 18, 22.

¹⁴ *Ibidem*, f. 53, 60.

¹⁵ *Ibidem*, f. 63.

Andrei Păușan a primit dreptul de semnătură pentru sucursala Lugoj¹⁶.

Desigur, lichidarea Centralei a avut un puternic impact asupra sucursalelor din țară. Astfel, conform dispoziției circulare nr. 9, emisă de Curtea Superioară Bancară la 16 septembrie 1948, sucursala din Lugoj a băncii „Albina” urma să-și înceteze activitatea de la data de 30 septembrie 1948, cu deplinul acord al Centralei¹⁷.

„Băncile Bănățene Unite” s-au constituit, sub denumirea de „Cassa de Păstrare Civilă din Arad” („Aradi Polgári Takarékpénztár” – în limba maghiară și „Arader Bürgerliche Sparkassa” – în limba germană), la 5 februarie 1888, cu sediul în orașul Arad, cu o durată de funcționare de 50 de ani, adică până la sfârșitul anului 1938. Societatea bancară menționată mai sus avea – drept scop – primirea depunerilor spre fructificare și executarea operațiunilor de credit, dispunând de un capital social de 100.000 florini, divizat în 1.000 buc. acțiuni cu valoarea nominală de 100 florini fiecare. Conducerea băncii era asigurată de Consiliul de Administrație, Comitetul de Cenzori și Comitetul de Supraveghere:

Consiliul de Administrație se compunea din 10 membri, numiți de fondatori pe o perioadă de 3 ani: Rozanyai Matei (farmacist); dr. Műlek Ludovic, Vizer Petru și Winter Adolf (avocați); Freyberger Iosif și Elias Armin (comercianți); Neumann Carol (preot evanghelist în pensie); Réthy Leopold (proprietar de tipografie); Varga Iosif (meseriaș); Pless Maurițiu (secretarul general al societății).

Comitetul de Cenzori era alcătuit din 21 de membri, 12 membri fiind desemnați de către Consiliul de Administrație (Auerbach Maximilian, Jakabffy Adalbert, Khon Sigismund, Kugler Ștefan, Mihalik Iosif, Millig Iosif, Reinhardt Filip, Péterffy Antoniu, Sándor Iacob, Virág Ludovic, Verbos A., dr. Vertan Oscar), iar ceilalți 9 – aleși de Adunarea Generală (dr. Barabás Adalbert, Grünwald Francisc, Krivan Ioan, Steiner Iacob, Simay Ștefan, Sontagh Iuliu, Stoll Carol, dr. Schwartz Eugen, dr. Schuster Enric), pentru un mandat de 1 an.

Comitetul de Supraveghere, desemnat de către Adunarea Generală pe termen de 1 an, era format din 5 membri: Sarlot Domocos, Boros Vida, Antolik Carol, dr. Mitler Isidor și Vadovsky Gustav¹⁸.

Statutele, adoptate în anul 1920, stabileau noua denumire a societății: „Băncile Bănățene Unite, Societate Anonimă” („Banater Bankverein

Aktiengesellschaft” – în limba germană sau „Bánáti Bankkegyesület Részvénytársaság” – în limba maghiară). Instituția bancară amintită avea sediul în Arad și dispunea de un capital social de 130.000.000 lei, divizat în 130.000 acțiuni cu valoarea nominală de 1.000 lei fiecare. Conducerea societății era exercitată de Adunarea Generală, Consiliul de Administrație și Comitetul de Supraveghere. Consiliul de Administrație se compunea din cel puțin 3 membri, aleși de Adunarea Generală pe o perioadă de 3 ani, iar 3/4 din membrii săi trebuiau să fie cetățeni români; membrii Consiliului de Administrație puteau fi realeși la expirarea perioadei pentru care au fost aleși; Consiliul de Administrație era obligat să desemneze, din sânul său, un președinte și un vicepreședinte, care să se ocupe de afacerile societății. De asemenea, Consiliul de Administrație stabilea sfera de activitate pentru sucursalele și agențiile înființate în conformitate cu art. 51 alin. 8 din statute, iar pentru supravegherea lor, numea consilii de delegați, alcătuite din 5–50 membri; cel puțin jumătate din membrii Consiliului delegaților trebuiau să domicilieze în sediul sucursalei; membrii Consiliului de Administrație, care își aveau domiciliul în sediul unei sucursale, erau de drept membri în Consiliul delegaților al acestei sucursale; Consiliul delegaților își alegea, din sânul său, în fiecare an, un președinte și, eventual, 1–2 vicepreședinți, care-l înlocuiau pe acesta în cazul imposibilității exercitării atribuțiilor¹⁹.

În anul 1934 instituția bancară și-a mutat sediul la Timișoara, a înființat 7 sucursale pe cuprinsul județelor Timiș-Torontal, Arad și Severin (Șiria, Sânnicolau Mare, Jimbolia, Lipova, Arad și Lugoj) și a fost nevoită să-și reducă – în mod substanțial – capitalul social, pentru a recupera pierderile pricinuite de legea conversiunii datoriilor²⁰.

Spre deosebire de alte sectoare economice, în anul 1935 s-a constatat o tendință accentuată de însănătoșire pe piața monetară. De altfel, guvernul și Consiliul Superior Bancar (for de supraveghere pentru instituturile de credit ale țării) au depus eforturi deosebite în interesul refacerii creditului, afectat de legea conversiunii datoriilor agricole și urbane. În acest scop, la data de 20 aprilie 1935 s-a votat „Legea cu privire la unele dispozițiuni pentru înlesnirea și refacerea creditului”, prin intermediul căreia, pe de o parte, s-au lămurit anumite prevederi ale legii de conversiune, legii bancare și ale celorlalte legi privitoare la domeniul creditului, iar pe de altă parte, s-au înlăturat piedicile puse

¹⁶ *Ibidem*, f. 69–70.

¹⁷ *Ibidem*, f. 74.

¹⁸ *Ibidem*, d. 202, f. 254, 259, 263–264.

¹⁹ *Ibidem*, f. 240–241, 243, 247–248.

²⁰ *Ibidem*, f. 416.

în calea dezvoltării instituțiilor de credit. Înainte de toate, legea pentru refacerea creditului sprijinea operațiunile de fuziune a băncilor, prin simplificarea procedurii și, în anumite condiții, prin scutire de plata impozitelor pe o durată de 5 ani. Conducerea institutului de credit menționat mai sus a reușit să recupereze, din creanțele vechi, o sumă considerabilă. Prin mărirea veniturilor și prin reducerea continuă a cheltuielilor de administrație, în urma măsurilor severe de economie, s-a ridicat considerabil și rentabilitatea institutului. Băncii amintite i s-au încredințat depuneri noi însemnate (113.160.739 lei), cu care s-au putut satisface solicitările de credit ale populației din zonă, etnia germană din Banat considerând-o drept cea mai sigură instituție de credit din acest areal. Societatea bancară timișoreană a contribuit la refacerea și sprijinirea pieței financiare, printr-o conlucrare mai strânsă cu caselle de păstrare rurale și cooperativele sătești, punându-le la dispoziție creditele necesare. Institutul de credit amintit a participat, cu un capital în valoare de 3.780.638 lei, la următoarele întreprinderi: „Industria Lemnului din Pâncota S.A.” Pâncota, înființată în 1935, profilată pe fabricarea articolelor din lemn (mobile încovoiate, mobile artistice, plăci de șezut și de rezemat, scaune, furnire, lemne de construcție și de mobile, tocuri din lemn ș.a.); „S.A.R. pentru Industria Cânepei” Pordeanu, constituită în 1923, axată pe cultivarea cânepei și prelucrarea acesteia, precum și pe valorificarea mărfurilor din cânepă și a produselor agricole; „Cărmidăria cu Aburi din Sântana S.A.” Sântana, înființată în 1935, care se ocupa cu fabricarea și valorificarea cărămizilor, țiglelor și a altor produse ceramice; „Moara Sistematică din Sântana S.A.” Comlăuș, constituită în anul 1933, cu un profil complex (măcinarea cerealelor, valorificarea produselor măcinatului în țară și în străinătate, fabricarea uleiurilor vegetale din produse agricole, îngrășatul vitelor și porcilor). De asemenea, au fost acordate *împrumuturi pe termen lung* în valoare de 9.399.814 lei. S-a constatat, în cursul anului 1935, o *reducere considerabilă a cheltuielilor de administrație* (salarii, indemnizații etc), la aceasta contribuind și desființarea sucursalelor din Șiria și Carei. *Pierderea* înregistrată la finele anului 1935 (14.623.588 lei) a fost acoperită, în mare parte, din rezerva specială. În cele din urmă, a fost obținut un *beneficiu net* deloc de neglijat, în valoare de 1.342.648 lei²¹.

În 1936, piața financiară s-a limitat la *credite* de producție cu scadențe scurte și la finanțarea exportului.

²¹ *Ibidem*, f. 203–204.

Din punctul de vedere al institutului de credit timișorean, anul 1936 poate fi considerat ca primul an normal după criză. Astfel, societatea bancară amintită a obținut toate *autorizațiile speciale* pretinse de diferitele dispoziții legale pentru exercitarea normală a tuturor ramurilor comerțului bancar: pentru operațiunile de credit pe gaj agricol (26 februarie), pentru garantarea și încasarea documentelor rezultate din export (22 iunie), pentru depunerile societăților de asigurare (29 iulie) și pentru eliberarea – fără limită – a livretelor de economie plătibile la purtător (21 octombrie). Anul 1936 s-a dovedit pe deplin favorabil afacerilor băncii, fapt reflectat în datele bilanțului de la sfârșitul anului: cooperativele și caselle de păstrare din provincie au primit *credite* în valoare de 24.231.279 lei; *rezerva legală* a fost majorată la 700.000 lei; s-a creat o *rezervă specială*, destinată amortizării creanțelor dubioase, în sumă de 1.800.000 lei; *depunerile pe livrete și în cont curent* erau estimate la valoarea de 120.327.464 lei; *mijloacele lichide* disponibile (22.183.874 lei) întreceau cu mult obligațiunile pe termen scurt; *participația* institutului de credit timișorean la cele 4 întreprinderi era de 3.380.638 lei; *împrumuturile pe termen lung* însumau 17.747.394 lei, cu 8.347.580 lei mai mult decât în anul precedent; datorită dezvoltării afacerilor au fost angajați încă 5 funcționari, crescând și unele *cheltuieli materiale*; *pierderea*, rezultată din conversiune (4.390.751 lei), a fost acoperită integral din veniturile curente ale institutului; a fost obținut un *beneficiu net*, mult mai substanțial decât în 1935, în valoare de 1.856.085 lei²².

Criza financiară, produsă la sfârșitul anului 1937, din motive de politică internă, a fost aplanată în cursul anului 1938. Exportul porcilor de primă calitate, realizat în multe comune ale Banatului, a contribuit la formarea unui capital în agricultură. Aceste capitaluri au fost întrebuințate, în primul rând, pentru investiții și cumpărări de pământ. În parte, ele au fost încredințate institutelor de credit din regiune, ca depuneri, contribuind prin aceasta la refacerea vieții economice.

Institutul amintit a stat la dispoziția agriculturii, industriei și comerțului din zonă, prin acordarea de *credite* pe termen scurt. Caselle de păstrare din provincie, cooperativele de credit și de mărfuri au beneficiat, în egală măsură, de creditele de scont solicitate. Activitatea băncii s-a reflectat în cifrele bilanțului anului 1938: *depunerile noi* încredințate s-au cifrat la 26.000.000 lei, o dovadă a precauției conducerii sale; *obligațiile vechi* au fost micșorate

²² *Ibidem*, f. 462–463.

cu 11.600.000 lei; *numerarul de cassă și disponibilul la bănci* au însumat 48.300.000 lei, față de *obligățiunile la vedere* (44.600.000 lei); la începutul anului s-a procedat la majorarea salariilor și au fost acordate funcționarilor proprii multiple *facilități* (o gratificație de Crăciun aproape egală cu salariul lunar, împrumuturi fără dobândă pentru familiile acestora ș.a.m.d.); *rezerva legală* a fost majorată la 1.200.000 lei; *depunerile spre fructificare și în cont curent* aveau valoarea de 159.723.545 lei, în creștere față de anii precedenți; în urma dezvoltării afacerilor comerciale s-a majorat, prin acordare de credite noi, *soldul debitorilor în cont curent* de la 47.344.224 lei la 59.328.672 lei; *împrumuturile pe termen lung* s-au micșorat de la 16.920.610 lei la 14.294.247 lei, în comparație cu anul precedent; *pierderea înregistrată*, în valoare de 1.363.466 lei, a fost acoperită integral din fondurile de rezervă; a fost obținut un *beneficiu net* de 2.949.510 lei, mult mai substanțial față de anul 1936²³.

În anii următori, dispunând de numerar suficient și de un portofoliu de titluri apreciabil, la care se adăugau și conturile substanțiale obținute de la creditorii, banca amintită a obținut *beneficii nete* destul de ridicate din punct de vedere valoric (3.055.422 lei – în 1939, 4.360.201 lei – în 1941), la fel ca *depunerile spre fructificare* (70.737.296 lei – în 1939, 436.185.071 lei – în 1941)²⁴.

În cursul anului 1942, societatea bancară menționată mai sus a primit capitaluri străine considerabile, putând satisface – într-o largă măsură – solicitările de credit ale clientelei sale. *Creditele* acordate industriei au fost întrebuințate exclusiv pentru procurarea materiilor prime. În comerțul intern a primat finanțarea tranzacțiilor cu produse agricole. Agricultură a fost sprijinită cu credite pentru procurarea noilor mașini agricole, lucrări de drenaj, cumpărări de semințe și finanțarea contractelor de cultivare a pământului. Comerțul extern a fost susținut prin efectuarea plăților în sistem clearing. Pot fi amintite și alte aspecte ale activității institutului de credit, rezultate din bilanțul anului 1942: a fost dusă la îndeplinire hotărârea Adunării Generale Extraordinare din 19 aprilie 1942, prin *majorarea capitalului social* de la 52.000.000 lei la 100.000.000 lei, emițând – în acest scop – 60.000 buc. acțiuni cu o valoare nominală de câte 800 lei fiecare, modificându-se, totodată, art. 5 alin. 1 din statute; s-a format un *fond de rezervă special*, însumând 13.500.000 lei; *depunerile spre fructificare* aproape s-au dublat față de anul precedent, ajungând la valoarea de 823.465.382 lei; *lichiditățile*

institutului au sporit considerabil, atingând cifra de 281.580.106 lei, pentru a corespunde mer-sului afacerilor; a fost lichidată *participația* la „Cărămidăria cu Aburi din Sântana S.A.” Sântana, prin vânzarea acțiunilor posedate, renunțându-se, astfel, la participațiile deținute la toate societățile industriale și consacându-se preocuparea exclusivă pentru afacerile bancare propriu-zise ș.a.m.d.²⁵.

Evident, al doilea război mondial și-a pus puternic amprenta asupra băncii amintite. Împrejurările critice prin care a trecut economia națională în cursul anului 1945 au împiedicat institutul de credit timișorean să-și extindă operațiunile de finanțare. În consecință, grija conducerii băncii s-a concentrat – în primul rând – asupra respectării și satisfacerii, cu scrupulozitate, a obligațiilor decurgând din Convenția de Armistițiu. Datorită faptului că peste 20% din capitalul social a aparținut acționarilor „inamici” (germani și maghiari – *n.n.*), în luna aprilie 1945 societatea bancară menționată mai sus a fost încadrată în dispozițiile legii nr.91/1945 și pusă sub controlul Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice (C.A.S.B.I.). Cu toate acestea, operațiunile efectuate pe parcursul anului 1945 au permis conservarea patrimoniului și încheierea bilanțului cu rezultate satisfăcătoare. Pentru a înlesni și mai mult dezvoltarea operațiunilor de finanțare, începând cu al doilea semestru al anului, banca a căutat să acorde noi credite și să emită scrisori de garanție furnizorilor statului, cu aprobarea Ministerului Finanțelor, obținută în ziua de 22 iunie 1945. În conformitate cu dispozițiile legii nr.573, publicată în „Monitorul Oficial” nr.161 din 19 iulie 1945, s-a operat transferul acțiunilor ce au aparținut persoanelor fizice și juridice de naționalitate germană asupra „Prombank” din U.R.S.S., participația băncii sovietice la capitalul social al institutului de credit timișorean cifrându-se la 18,96%, iar cota de participare a acționarilor „inamici” s-a redus la 11%. Ținând cont de acest fapt, Comisariatul General al Executării Armistițiului, prin decizia nr. 4597 din 22 decembrie 1945, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 297 din 31 decembrie 1945, a scos banca amintită de sub controlul Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice. *Portofoliul de titluri*, cu valoarea nominală de 29.815.037 lei, cuprindea atât participația la capitalul social al Federației pentru Sprijinirea Sinistraților (minimum 8% din capitalul social propriu), cât și plasamentul fondului de rezervă legală. Societatea bancară amintită avea *participații* la Banca de Comerț S.A. din Brașov, în valoare

²³ *Ibidem*, f. 191–195.

²⁴ *Ibidem*, f. 189, 316.

²⁵ *Ibidem*, f. 90, 124–125.

de 29.601.200 lei. Urmând calea tradițională, Direcțiunea a consacrat, și în cursul exercițiului financiar 1945, o deosebită atenție problemei lichidității: la data de 31 decembrie 1945 *obligățiunile la vedere* au avut o acoperire de numerar și de investiții imediat realizabilă, în proporție de 90%; *capitalurile proprii* s-au majorat la 151.500.000 lei, prin alocarea fondului de rezervă pentru creanțe dubioase cu aproape întregul beneficiu al exercițiului 1944. Cu toate că regiile personale și cheltuielile generale s-au urcat considerabil, s-a înregistrat un *beneficiu net* de 435.870 lei, și datorită deciziei guvernamentale din 10 decembrie 1945, care prevedea, pentru anul financiar 1945/1946 – cu efect retroactiv de la 1 aprilie 1945 – o majorare a impozitului comercial cu 100%²⁶.

În anul 1946, economia națională a fost preocupată cu trecerea de la producția de război, la producția de pace, iar din lipsa legăturilor comerciale internaționale și a insuficienței circulației mărfurilor cu străinătatea, întreaga economie s-a mărginit la satisfacerea trebuințelor interne. Fiind un stat eminentemente agricol, veniturile naționale depindeau, în cea mai mare măsură, de rezultatul producției agricole. Dacă recolta anului 1945 a rămas cu mult sub așteptări, neatingând nici pe departe nivelul producției din anii mediocri, recolta anului 1946, în urma secetei cumplite, a dat rezultate cu adevărat îngrijorătoare. România a fost nevoită să importe produse agricole și să-și restrângă – în mod drastic – consumul. Despăgubirile de război și cele de refacere afectau puternic bugetul național. Deoarece, înainte de încheierea definitivă a păcii, nu se putea conta pe credite din străinătate și, fără acestea, nu se putea concepe o stabilizare monetară eficientă, economia țării a fost nevoită să se încadreze în posibilitățile financiare proprii și să utilizeze emisiunile de bancnote. O consecință naturală a majorării emisiunilor de bilete de bancă a fost scăderea puterii de cumpărare a acestora și, implicit, majorarea prețurilor și creșterea rapidă a cererii de numerar. În ciuda creșterii continue a plafonului emisiunii, au fost semnalate anumite perioade în care lipsa de numerar s-a manifestat în toate domeniile aproape catastrofal. Cu toate acestea, multe instituții financiare au putut evolua favorabil și au atins rezultate respectabile.

În cursul anului 1946 institutul timișorean a beneficiat numai de un *credit* limitat, pe 9 luni, de la Societatea Bancară Română, replătit în întregime la sfârșitul anului. Din bilanțul încheiat, rezultă următoarele: *numerarul efectiv* și *disponibilitățile lichide* au crescut de la 94.598.363 lei la

333.712.673 lei; *fondul de rezervă pentru amortizarea creanțelor dubioase* a fost diminuat cu 4.100.965 lei, în urma amortizării unor creanțe nerealizabile; *depunerile spre fructificare pe livrete* s-au majorat, de la 407.383.077 lei la 901.174.371 lei; în schimb, au suferit o diminuare drastică *depunerile în cont curent*, de la 111.476.235 lei la 66.408.137 lei; urcarea considerabilă a cheltuielilor de personal și material, cauzate de majorările de salarii și de creșterea prețurilor la materialele necesare bunei funcționări a societății bancare, a determinat obținerea unui *beneficiu net* destul de redus (365.353 lei)²⁷.

De altfel, în anul 1946 instituția bancară menționată mai dispunea de 4 *sucursale* (Arad, Jimbolia, Lugoj și Sănnicolau Mare), fiind obligată să achite un *impozit curent* de 7.697.834 lei, la care se adăuga *impozitul pe beneficiile de război*, în valoare de 5.397.268 lei. *Acționariatul* societății era format, în majoritate, din cetățeni români (80,14%), alături de cetățeni sovietici (18,97%), americani (0,60%), maghiari (0,28%) și iugoslavi (0,01%). Activitatea sa era susținută de cei 27 de *salariați: personal administrativ superior* – 5; *personal administrativ inferior* – 11; *lucrători calificați* – 4; *lucrători necalificați* – 7²⁸.

Adunarea Generală Extraordinară a societății, întrunită la 11 ianuarie 1947, a decis *majorarea capitalului social* de la 100.000.000 lei la 500.000.000 lei, divizat în 625.000 acțiuni la purtător, cu valoarea nominală de 800 lei fiecare, în baza modificărilor făcute la art. 5 alin. 1 și 2 din statute²⁹.

În perioada funcționării sale, în *conducerea* băncii au survenit o serie de modificări, pricinuite de motive obiective și subiective:

În 1937 – *Consiliul de Administrație* era alcătuit din: Antoniu Faber (președinte); Oscar Ludwig, ing. Iosif Beiszer și dr. Francisc Neff (membri).

– *Comitetul de Cenzori* era format din: Adalbert Engels (președinte); experții-contabili Rudolf Albrecht și Carol Novotny (membri)³⁰.

În 1939 – *Consiliul de Administrație* a fost completat prin includerea a doi noi membri (Ioan Kuhlburger și Eugen Mayer)³¹.

În 1941 – în *Consiliul de Administrație* au pătruns 2 etnici germani, ca răspuns la orientarea României spre Axă (dr. Helmuth Werner, domiciliat în Berlin și Francisc Adam Minich, domiciliat în Timișoara).

²⁷ *Ibidem*, f. 10–11.

²⁸ *Ibidem*, f. 376, 378.

²⁹ *Ibidem*, f. 1, 3.

³⁰ *Ibidem*, f. 182.

³¹ *Ibidem*, f. 189.

²⁶ *Ibidem*, f. 55–56.

– *Comitetul de Cenzori* era reprezentat de 3 cenzori titulari (Carol Novotny-expert-contabil, președinte, dr. Petru Geisz și Iosif Gergen-expert-contabil) și 3 cenzori supleanți (Petr Herzog, dr. Ioan Wendel și Nicolae Müller)³².

În 1944 – prin decizia Camerei de Comerț și Industrie Timișoara nr. 7951 din 17 octombrie au fost înlăturați 2 membri din *Consiliul de Administrație* (Thomas F. Schabel și dr. Helmuth Werner); acest organ de conducere era compus, în continuare, din 4 membri (Simion Căta, dr. Alexandru Virgil Cimponeriu, Gheorghe Popescu-Cetate și Mihail Mausz).

– au fost înlocuiți *conducătorii sucursalelor* Arad (Buding Coloman), Jimbolia (Fraunhoffer Petru) și Sănnicolau Mare (Anwender Nicolae) prin 2 cetățeni de origine etnică germană (Geier Ioan – la sucursala Arad și Schira Carol – la sucursala Sănnicolau Mare) și unul de etnie cehă, apropiat de cercurile economice germane din zonă (Poledna Corneliu – la sucursala Jimbolia), cu toții având orientare antifascistă³³.

Pe baza deciziei C.A.S.B.I. nr. 19773 din 19 septembrie 1945, Theodor Hodoșan a fost numit în calitate de președinte al Consiliului de Administrație și *administrator-delegat*, cu drept de semnătură, în conformitate cu dispozițiile art. 9 din Legea nr. 498/1942 și în condițiile prevăzute de art. 17 din statutele societății; la sfârșitul anului 1945, Simion Căta a fost desemnat ca *director general* al societății; în egală măsură, în cursul anului 1945 au fost înlăturați 2 membri ai Consiliului de Administrație (Oscar Ludwig-vicepreședinte, administrator – delegat și Mihail Mausz – membru)³⁴.

Conform deciziei Comisariatului General al Executării Armistițiului nr. 4597 din 22 decembrie 1945, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 297 din 31 decembrie 1945, societatea bancară a fost scoasă de sub prevederile legii nr. 91/1945, adică de sub supravegherea C.A.S.B.I., încetând mandatul de administrator de control aparținând lui Simion Căta.

Adunarea Generală din 10 martie 1946 a ales, ca membri în *Consiliul de Administrație*, pe timp de 3 ani, pe următorii: Theodor Hodoșan (domiciliat în Timișoara) – reconfirmat în calitate de administrator-delegat, Alexei Feodorovici Spaschi (domiciliat în București, administrator al Băncii Chrissoveloni S.A. București, cetățean sovietic), Alexandru Langer (domiciliat în Timișoara, președintele

Consiliilor de Administrație ale Băncii Comerciale și Industriale din Oravița S.A. și Cooperativei de Credit „Înfrățirea” din Timișoara) – numit în funcția de administrator-delegat, Sim. Sam. Moldovan (domiciliat în Timișoara) – desemnat în funcția de vicepreședinte, Gheorghe Popescu-Cetate (domiciliat în Timișoara, director la Creditul Național Industrial S.A. – sucursala Timișoara și cenzor la Banca Timișoarei S.A. Timișoara), dr. Iosif Sauer (domiciliat în Timișoara) – numit în calitate de administrator-delegat și dr. Valeriu Sârbu (domiciliat în Timișoara). De asemenea, adunarea generală amintită a desemnat, pentru un interval de 3 ani, un număr de 3 *cenzori titulari* (Zoltan Arsenovici – expert-contabil, președinte, Gheorghe Ruscanu și Francisc Kecskeméty – domiciliati în Timișoara), precum și 3 *cenzori supleanți* (dr. Alexandru Fodor, Petru Wagner și Iosif Albu – domiciliati în Timișoara). În egală măsură, au expirat mandatele deținute de dr. Al. V. Cimponeriu (administrator) și Victor Feneșiu (cenzor)³⁵.

Ședința Consiliului de Administrație, desfășurată în ziua de 28 septembrie 1946, a luat câteva decizii importante: pe de o parte – Mihail Mausz, domiciliat în Timișoara, a fost desemnat din nou în calitate de membru în *Consiliul de Administrație*; pe de altă parte – au expirat mandatele deținute de Simion Căta (*director general*), Sim. Sam. Moldovan (vicepreședinte al Consiliului de Administrație) și Alexandru Langer (administrator-delegat)³⁶.

La sfârșitul anului 1946 au survenit noi schimbări la nivelul conducerii societății bancare:

– În baza deciziei Ministerului Industriei și Comerțului nr. 37.631 din 25 iulie 1946, publicată în „Monitorul Oficial” nr. I/180 din 6 august 1946, dr. Gheorghe Stoian, domiciliat în comuna Șag (jud. Timiș-Torontal), a fost confirmat în funcția de *administrator de supraveghere*.

– Șase persoane și-au pierdut funcțiile de conducere deținute: Theodor Hodoșan (președinte al Consiliului de Administrație și administrator-delegat), rămânând membru în Consiliul de Administrație, dr. Iosif Sauer (membru în Consiliul de Administrație și administrator-delegat), Gheorghe Popescu-Cetate și Mihail Mausz (membri în Consiliul de Administrație), Francisc Kecskeméty și Gheorghe Ruscanu (cenzori).

– Decizia M.I.C. nr. I/61.801 din 22 octombrie 1946, publicată în „Monitorul Oficial” nr. I/263 din 12 noiembrie 1946, consacră noi numiri în funcțiile de conducere: dr. Nicolae

³² *Ibidem*, f. 316, 416.

³³ *Ibidem*, f. 72–73, 78, 88.

³⁴ *Ibidem*, f. 61–62.

³⁵ *Ibidem*, f. 45–46, 58–59.

³⁶ *Ibidem*, f. 51.

Table (președinte al Consiliului de Administrație); N.D.Cocă, dr. Izidor Tenner și ing. Ștefan Steblea (membri în Consiliul de Administrație); Carol Pirovsky și I. Bicalis (cenzori)³⁷.

Adunarea Generală Extraordinară a societății din 11 ianuarie 1947, constituită în baza modificărilor făcute articolului 212 din Codul Comercial și cu respectarea dispozițiilor statutare, a luat decizii importante privind conducerea băncii:

- au fost înlăturați, din funcțiile deținute, următorii: dr. Gheorghe Stoian (administrator de supraveghere); Theodor Hodoșan, dr. Izidor Tenner, ing. Ștefan Steblea, N.D.Cocă și dr. Valeriu Sârbu (membri în Consiliul de Administrație); Carol Pirovsky și I. Bicalis (cenzori titulari); dr. Alexandru Fodor, Petru Wagner și Iosif Albu (cenzori supleanți).

- au fost desemnați, pentru a ocupa posturi de răspundere, următorii: Mihai Ghidirmic (administrator de supraveghere), numit în conformitate cu decizia Ministerului Economiei Naționale nr. 80.566 din 9 ianuarie 1947; gen. Theodor Șerb (președinte al Consiliului de Administrație); dr. Nicolae Table („retrogradat” la funcția de vicepreședinte al Consiliului de Administrație); dr. ing. Ștefan Nădășan, dr. Samuil Ligeti, dr. Mihail Mausz, Andrei Csendes și dr. Ilie Toma (membri în Consiliul de Administrație); Francisc Bozsak și dr. ing. Eugen Kinsky (cenzori titulari); prof. Emil Milin, Ladislau Salamon și Dobrivoi Ioanovici (cenzori supleanți)³⁸.

Adunarea Generală din 4 mai 1947 a operat și alte modificări în structurile de conducere ale societății: a încetat mandatul de administrator de supraveghere deținut de Mihail Ghidirmic, conform Deciziei Ministeriale nr. 98.010 din 14 martie 1947, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 69 din 24 martie 1947, societatea fiind scoasă de sub controlul Ministerului Economiei Naționale; înlocuirea profesorului Emil Milin cu Ștefan Gal, în funcția de cenzor supleant³⁹.

Ședința Consiliului de Administrație a institutului de credit menționat mai sus, ținută la 1 octombrie 1947, a consemnat noi schimbări la nivelul executiv: demisiile lui Iacob Ehling și Enric Metzenrath (procuriști), precum și înlăturarea conducătorilor sucursalelor Lugoj (Iosif Wolff) și Arad (Ioan Geier) din calitatea de procuriști; numirea lui Eugen Tauszk în funcția de director general, cu

drept de semnătură, în condițiile articolului 17 din statutele societății⁴⁰.

Adunarea Generală Extraordinară a băncii amintite din 15 ianuarie 1948 a decis *modificarea statutelor* societății, după cum urmează: articolul 1 stabilea faptul că banca își schimba *denumirea* în „Banca Economică din Timișoara S.A.”; conform articolului 12, *Consiliul de Administrație* se compunea din 3–9 membri, aleși de adunarea generală ordinară sau extraordinară pe un an, putând fi realeși după expirarea mandatului, iar cel puțin 2/3 trebuiau să fie cetățeni români. De asemenea, s-a trecut la *reorganizarea Consiliului de Administrație*, fiind realeși administratorii în funcție la data de 1 ianuarie 1948: Andrei Csendes, av. Iosif Kende, dr. ing. Ștefan Nădășan, gen. Theodor Șerb, Alexei Feodorovici Spaschi și dr. Ion Zaharescu⁴¹.

În luna februarie 1948 a fost desființată, în mod oficial, *sucursala din Lipova* a societății bancare amintite, în baza adresei Consiliului Superior Bancar-Serviciul Contencios nr. 3331 din 20 noiembrie 1947, iar celelalte sucursale (inclusiv cea din Lugoj) și-au încetat activitatea până la 11 iunie 1948⁴².

În anii 1944–1945 importanța băncilor din *județul Severin* s-a diminuat considerabil, datorită

⁴⁰ *Ibidem*, f. 368.

⁴¹ *Ibidem*, f. 359–360.

⁴² *Ibidem*, f. 347.

* Banca amintită a primit o serie de *credite* din partea B.N.R.: - în luna octombrie 1945 – un credit în valoare de 50.000.000 lei, destinat satisfacerii nevoilor economice din regiune, cu precădere firmei „Moara și Țesătoria” S.A. Lugoj. (Serviciul Arhive și Muzeu B.N.R., fond *Procese-verbale ale Consiliului de Administrație B.N.R.*, d. 98/1945–1946, f. 45).

- în luna martie 1946 – un credit în valoare de 200.000.000 lei, pentru a finanța aprovizionarea cu materii prime a meseriașilor și industriașilor din zonă și pentru a face față sarcinilor impuse întreprinderilor lugojene de aplicarea contractului colectiv de muncă. (*Ibidem*, f. 226).

în luna mai 1946 – un credit în valoare de 300.000.000 lei, în vederea soluționării cererilor de împrumut ale comercianților, industriașilor și agricultorilor din regiune. (*Ibidem*, d. 99/1946, f. 38).

- în luna octombrie 1946 – un credit în valoare de 200.000.000 lei, pentru finanțarea economatului fabricii „Moara și Țesătoria” S.A. Lugoj, care aprovizionează 277 salariați și 287 membri de familie aparținând unui grup de 5 instituții din localitate. (*Ibidem*, f. 268).

- în luna noiembrie 1946 – un credit în valoare de 200.000.000 lei, pentru împrumuturile solicitate de firmele lugojene. (*Ibidem*, f. 294).

în luna ianuarie 1947 – un credit în valoare de 500.000.000 lei, pentru finanțarea fabricilor de textile. (*Ibidem*, d. 100/1946–1947, f. 66).

- în luna februarie 1947 – un credit în valoare de 200.000.000 lei, pentru a putea răspunde favorabil cererilor de împrumut formulate de întreprinderile comerciale și industriale din localitate. (*Ibidem*, f. 114).

³⁷ *Ibidem*, f. 37–38.

³⁸ *Ibidem*, f. 25–26.

³⁹ *Ibidem*, f. 1–2.

devalorizării accelerate a monedei naționale și a orientării firmelor industriale și comerciale spre alte surse de creditare. Cu toate impedimentele arătate mai sus, pe cuprinsul județului Severin își desfășurau activitatea numeroase *bănci*, majoritatea concentrate în orașele Lugoj și Caransebeș, unele dintre acestea redeschizându-și porțile în timpul regimului antonescian: „Banca Comerțului” S.A. Craiova – sucursala Lugoj; „Făgetana”, Institut de Credit și Economii S.A. Făget; „Banca Caraș-Severinului” S.A. Lugoj; Banca „Albina”, Institut de Credit și Economii S.A. Sibiu – sucursala Lugoj; „Creditul Bănățan” S.A. Lugoj; „Pârvovana” S.p.A. Pârvova, Institut de Credit și Economii; „Banca Graniței” S.A. Caransebeș; „Cărășana”, Casă de Economii Lugoj; „Craina” S.p.A. Teregova, Institut de Credit și Economii; „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii S.A. Caransebeș – cu sucursale la Teregova și Mehadia (jud. Severin), Bozovici (jud. Caraș), Buziaș (jud. Timiș) și expozituri la Sacul și Eșelnița (jud. Severin); „Banca Banatului”, Institut de Credit, Economii și Comerț S.A. Caransebeș; Banca „Economul” S.A. Iablanita; „Prima Cassă de Păstrare” S.p.A. Caransebeș; Banca Agrară Cluj – sucursala Lugoj; „Băncile Bănățene Unite” Arad – sucursala Lugoj; Banca de Credit S.p.A. Orșova; Banca de Credit și Comercială Română S.A. Făget;

- în luna martie 1947 – un credit în valoare de 350.000.000 lei, în vederea finanțării întreprinderilor din zonă. (*Ibidem*, f. 187).

- în luna aprilie 1947 – un credit în valoare de 1.300.000.000 lei, pentru a satisface exigențele fiscale și sociale impuse prin legile economice adoptate în prima parte a anului 1947, precum și nevoile de finanțare exprimate de firmele industriale din regiune. (*Ibidem*, f. 273).

- în luna mai 1947 – un credit în valoare de 9.300.000.000 lei, în vederea finanțării firmelor industriale și a agricultorilor din zonă. (*Ibidem*, d. 101/1947, f. 70).

- în luna iunie 1947 – un credit în valoare de 6.000.000.000 lei, pentru finanțarea următoarelor firme industriale din localitate: „Moara și Țesătoria” S.A.; țesătoriile „Lugojana”, „Mercur”, „Banatul” și „Szenderszky”; tipografia „Tramepa”-Edmund Jaulusz&Co.; Fabrica de țiglă și cărămidă „Muschong&Co.”; Fabrica de Calapoade S.A. (*Ibidem*, f. 158).

- în luna septembrie 1947 – un credit în valoare de 2.000.000 lei, în vederea finanțării firmei „Muschong&Co.” Lugoj. (*Ibidem*, d. 102/1947, f. 83).

- în luna octombrie 1947 – un credit în valoare de 2.000.000 lei, în vederea finanțării întreprinderii „Moara și Țesătoria” S.A. Lugoj. (*Ibidem*, f. 162).

- în luna ianuarie 1948 – un credit în valoare de 550.000 lei, pentru finanțarea firmei „Mercur” din Lugoj, în vederea aprovizionării cu 3.350 kg. fire de bumbac. (*Ibidem*, d. 103/1947–1948, f. 167).

- în luna februarie 1948 – un credit în valoare de 330.000 lei, în vederea finanțării țesătoriei „Lugojana” din localitate. (*Ibidem*, f. 196).

Banca din Făget S.p.A.; „Comuna” S.A. Căvărân, Institut de Credit și Economii; „Mehadia”, Cassă de Păstrare S.p.A. Mehadia; „Munteana”, Cassă de Păstrare S.p.A. Cornereva; Banca Națională a României – Agenția Lugoj; „Banca Timișoarei” S.A. Timișoara – sucursalele Lugoj și Orșova etc.

În perioada 1946–1948 instituțiile bancare au alocat credite substanțiale și pentru întreprinderile industriale de pe raza județului Severin, în vederea achiziționării de materii prime și utilaje performante.

Nu trebuie omise nici *societățile de asigurări*, care se străduiau să rezolve – prin mijloace specifice – problemele de natură materială ale locuitorilor din zonă: „Dacia România” – sucursalele Lugoj și Orșova; „Franco-Româna” – agenția Lugoj; „Steaua României” – agenția Lugoj și sucursala Caransebeș; „Minerva” – sucursala Lugoj; „Urania” – agenția Caransebeș ș.a.m.d.

În mediul rural din județul Severin erau desemnate o serie de *bănci populare* depinzând direct de Federala „Lugojana” din Lugoj, aflate sub îndrumarea Institutului Național al Cooperăției, de fapt controlate îndeaproape de către stat: „Plugarul Sinteștean” (comuna Sintești), „Soarele” (comuna Cireșul), „Granița” (comuna Teregova), „Lucefărul” (comuna Mehadia), „Economia” (orașul Orșova), „Timișul” și Banca Populară a Învățătorilor (orașul Lugoj). Băncile populare erau menite să vină în sprijinul agricultorilor, acordându-le credite – în condiții avantajoase – pentru achiziționarea de semințe, unelte agricole etc. În cursul anului 1945 INCoop-ul. a acordat câteva credite, prin intermediul băncilor populare și a sucursalei Lugoj a Băncii Naționale, pentru refacerea agriculturii din județul Severin, afectată profund de război și de prevederile Convenției de Armistițiu. De asemenea, la sfârșitul anului 1945, datorită crizei financiare în care se zbătea INCoop-ul și în așteptarea unor noi reglementări privind sfera sa de activitate, au fost anulate creditele inițiale acordate unor bănci populare severinene. Evident, creditarea agriculturii severinene a constituit o prioritate pentru băncile populare și în anii 1946–1948, după reorganizarea lor și primirea unui sprijin mai substanțial din partea statului, prin intermediul Institutului Național al Cooperăției.

În perioada studiată, băncile și instituțiile de credit din județul Severin au încercat, în limita posibilităților, să crediteze alte sectoare economice, cu prioritate agricultura și industria, în condițiile crizei profunde în care se afla și regiunea respectivă.

LA SITUATION FINANCIÈRE-BANCAIRE DANS LE DÉPARTEMENT DE SEVERIN (1944–1948)

(II)

(Résumé)

L'étatisation de la Banque Nationale de la Roumanie a représentée la première étape vers la désorganisation du système bancaire de notre pays et vers la dénaturation des fonctions normales du crédit bancaire et, en même temps, du capital bancaire.

La réforme monétaire n'a pas représentée, donc, une surprise, la population roumaine rongant son frein à établir la date et les règles d'échange.

Pendant les années 1944–1945 l'importance des banques du département de Severin s'est diminuée considérablement, grâce à la dévalorisation rapide de la monnaie nationale et à l'orientation des firmes industrielles et commerciales vers des autres sources du crédit.

Malgré les phénomènes négatifs décrits là-dessus, dans le département de Severin il y avait de nombreux banques, les-uns réfondés pendant le régime du maréchal Antonescu.

Les banques populaires étaient destinés à aider les agriculteurs, en fournissant des crédits avantageux pour l'achat ds outils agricoles, des grains, etc.

À la fin de l'année 1945, dans le département de Severin activait un nombre de sept banques populaires, étroitement liés à la Fédérale „Lugojana” de Lugoj. Pendant l' année 1945 l' Institut National de la Coopération a accordé quelques crédits, par l'intermédiaire des banques populaires et de la succursale Lugoj de la Banque Nationale, pour la refonte de l'agriculture dans le département de Severin, profondément affectée par la seconde guerre mondiale et par l'application de la Convention d'Armistice.

Évidemment, le crédit de l'agriculture de Severin a été une priorité pour les banques populaires pendant les années 1946–1948, en même mesure, après la réorganisation de ceux-ci et l'accueil d'un appui d'état plus substantiel, par l'intermédiaire de l'Institut National de la Coopération.

Des autres institutions bancaires ont attribué des crédits substantiels, aussi, pour les entreprises industrielles du département de Severin, pour procurer des matières primes et des outillages de performance.

En conclusion, pendant la période 1944+1948, les banques et les institutions de crédit du département de Severin ont essayé, dans la limite du possible, à créditer des autres domaines économiques, prioritairement l'agriculture et l'industrie, malgré la crise profonde qui affectait, en même temps, la région étudiée.

RECENZII

Precizări referitoare la nota de recenzie a volumului *The Prehistory of Banat* (Editors-in-chief Nikola Tasić and Florin Draşovean), I. *The Palaeolithic and Mesolithic* (Edited by Florin Draşovean and Borislav Jovanović), EA The Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 2011, 245 p., 77 fig., ISBN: 978-973-27-2057-8, **semnată de Elena-Cristina Niţu, Annales d'Université Valahia Târgovişte, Tome XIII, Nr. 1, 2011, p. 91–98.**

Nu dorim să transformăm paginile revistei *Analele Banatului* într-un loc de polemică asupra unui subiect creat artificial. Dorim însă să aducem câteva lămuriri asupra unor acuzaţii nefondate enunţate de Elena-Cristina Niţu (mai departe E-C.N.) în nota, cu pretenţii de recenzie, pe care aceasta o semnează.

Încă de la început precizăm faptul că, așa cum reiese limpede și din cele două cuvinte introductive ale volumului *The Prehistory of Banat, I. The Palaeolithic and Mesolithic*, ideea realizării unui volum de sinteză asupra realităților preistorice din Banat este una mai veche și are la bază, în primul rând, necesitatea prezentării unitare a realităților arheologice spre o mai facilă identificare a problemelor prioritare de cercetare comună a acestei provincii istorice.

Așadar, modul de raportare la acest volum trebuie să țină cont de realitățile arheologice ale zonei, care sunt în directă legătură cu stadiul cercetărilor, diferențiat ca amploare și delimitat în timp de la o zonă la alta a Banatului.

Prin urmare, trebuie menționat explicit că volumul „recenzat” a avut rolul de a prezenta o sinteză coerentă asupra realităților arheologice ale paleoliticului din Banatul istoric, făcută pe baza cercetărilor efectuate (până la nivelul anului 2007 și fără a avea în vedere cercetările mai noi, aflate în desfășurare în cadrul unui program internațional de cercetare) nefiind rezultatul unui program de cercetare recent. Acest volum, ca orice demers de sinteză, are menirea de a pune împreună datele existente până în acest moment și de a identifica și lămurii, dacă este posibil, problemele și lacunele de natură științifică.

Acestea fiind spuse, să analizăm cele scrise de E-C.N.

Details to the review note of the volume *The Prehistory of Banat* (Editors-in-chief Nikola Tasić and Florin Draşovean), I. *The Palaeolithic and Mesolithic* (Edited by Florin Draşovean and Borislav Jovanović), EA The Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 2011, 245 p., 77 fig., ISBN: 978-973-27-2057-8, **signed by Elena-Cristina Niţu, Annales d'Université Valahia Târgovişte, Tome XIII, Nr. 1, 2011, p. 91–98.**

We do not wish to transform *The Annals of Banat* journal into a controversy context over a topic created artificially. We would like to bring some clarifications on some unfounded allegations set forth by Elena-Cristina Niţu (further of E-C.N.) in the note which she signs as a review.

Even from the beginning we mention that as it clearly results from the two forewords of the volume *The Prehistory of Banat, I. The Palaeolithic and Mesolithic*, the idea of a synthesis volume on prehistoric realities of Banat is an older one and is firstly based on the need for a uniform presentation of archaeological reality scoped for an easier identification of the priority common research issues of this historical province.

Therefore, the way of reporting to this volume should take account of the archaeological realities of the area, realities that are directly related to the status of research, differentiated as extend and distinct in time from one Banat area to another.

Hence, it should be clearly mentioned that the “reviewed” volume was meant to present a coherent synthesis on the archaeological realities of the Palaeolithic in historical Banat, based on the research carried out (up to 2007 and without taking into consideration the recent research, which are on-going in an international research program) and it didn't occur as a result of a recent research program. This volume, like any synthesis approach, was meant to bring together existing data and to identify and clarify, if possible, problems and scientific gaps.

All these being said, let's analyse what E-C.N. had written.

We retain from the note in question, even from the first lines, that “*The amplest part of this work is the second chapter, The Palaeolithic in Banat, signed*

Încă din primele rânduri ale notei în discuție reținem că: „*The amplest part of this work is the second chapter, The Paleolithic in Banat, signed by Ion Cornel Bălțean, which, unfortunately, also presents the biggest problems.*”, afirmație cu care, am fi fost de acord dacă analiza făcută de autoare ar fi debătută, măcar parțial, chestiuni de natură științifică.

Din păcate însă lucrurile nu stau așa, întregul discurs al E-C.N pare a fi mai degrabă caracteristic unui sfârșit de carieră, marcat de o seamă de frustrări, nerealizări și acuzații, decât al unui început într-un spațiu în care, pentru cercetarea paleoliticului din Banat, putem vorbi de orice dar numai de situații indiscutabile nu.

Într-un spirit vădit tendențios, (probabil în strânsă legătură cu denigrările telefonice prealabile lansării volumului (*sic!*)), E-C.N. încearcă pe parcursul a câtorva pagini, printr-o interpretare mai mult decât îndoielnică și o citare selectivă, să demonstreze cu orice preț inutilitatea volumului și, mai ales, lipsa de deontologie profesională în folosirea informațiilor mele bibliografice, ca semnatar al capitolului 2.

Pentru a ilustra și discuta câteva din afirmațiile și interpretările defectuoase prezentate, cităm mai jos câteva exemple:

- i. „*The features of the Palaeolithic are very briefly described and, despite its title, this subchapter is rather a pleading concerning the need to carry out geomorphological and sedimentological studies. Sure, these studies are very necessary, but we were about to realize that they were totally absent from this chapter.*” (Nițu 2011, 91).

Din punctul nostru de vedere nu putem vorbi de o cercetare a orizonturilor paleolitice fără o detaliată înțelegere a transformărilor geomorfologice și sedimentologice a depozitelor luate în discuție. Este însă regretabil că, abia cu ocazia acestui volum, (deși, mai bine mai târziu decât niciodată), E-C.N. a înțeles că situația cercetării paleoliticului din Banat este cu totul alta.

- ii. „*The following subchapter is called Some terminological remarks on the use of quartz/quartzite as raw material in some Palaeolithic settlements in the Banat. The need for some terminological considerations on the use of quartz and quartzite is doubtless, yet the author does not use the specialized literature of this quite difficult domain sufficiently. [...] One could have expected that the notions*

by Ion Cornel Bălțean, which, unfortunately, also presents the biggest problems.”, statement that we could agree with if the analyse made by the author (E-C.N.) it would regard at least, partially, scientific matters.

Unfortunately things are different, the entire speech of E-C.N. seems to be rather characteristic to an end of career, defined by a series of frustrations, non-successes and accusations, than a beginning in career in an area in which for the Banat Palaeolithic research we can speak about anything, but not about indisputable cases.

In a clearly tendentious spirit (probably in close connection with phone vilifications prior to volume publishing (*sic!*)), E-C.N. tries, with the risk of libellous interpretation and of selective quoting over a few pages, to demonstrate by all means the uselessness of this volume and mainly the lack of professional conduct in using my own bibliographical information as the signer of Chapter 2.

To illustrate and to discuss just some of the faulty interpretations and remarks presented, we quote a few examples below:

- i. “*The features of the Palaeolithic are very briefly described and, despite its title, this subchapter is rather a pleading concerning the need to carry out geomorphological and sedimentological studies. Sure, these studies are very necessary, but we were about to realize that they were totally absent from this chapter.*” (Nițu 2011, 91).

In our understanding, it is clear that we cannot speak of Palaeolithic research horizons without a detailed understanding of the geomorphological and sedimentological transformations of the deposits considered. Unfortunately, just now with this volume (but is better late than never) E-C.N. understood that the situation of the Palaeolithic research in Banat is different.

- ii. “*The following subchapter is called Some terminological remarks on the use of quartz/quartzite as raw material in some Palaeolithic settlements in the Banat. The need for some terminological considerations on the use of quartz and quartzite is doubtless, yet the author does not use the specialized literature of this quite difficult domain sufficiently. [...] One could have expected that the notions proposed by Vincent Mourre (1996, 1997) would be used in the analysis of the lithic*

proposed by Vincent Mourre (1996, 1997) would be used in the analysis of the lithic material of Banat, yet, as we were about to notice, except for the use of the term of neo-cortex, they are completely missing from this work. For this reason, we wonder what the role of this subchapter in the economy of this work may be, if the notions concerning the quartz technology are not used.” (Nițu 2011, 91–92).

Pentru cititorul familiarizat cu problematica utilizării litice pe suporturi din cuarț este ușor de înțeles că studiile citate sunt cele mai importante instrumente metodologice pentru analiza tehnologică a pieselor din cuarț și cuarțit. Subcapitolul respectiv însă nu și-a propus o tratare exhaustivă a tuturor aspectelor tehnologice și terminologice pe care le comportă industria litică în discuție, fie și numai pentru simplu motiv că, în cazul Banatului, numărul pieselor din cuarț/cuarțit este extrem de mic (ex. 16 piese la Tincova) și au fost descoperite într-un context stratigrafic incert și, prin urmare, orice teoretizare ar fi fost însoțită de mari riscuri.

Vorbind însă despre industria litică cuarțitică, sugerăm ca E-C.N. să înceapă analiza critică acolo unde realitățile arheologice ar fi impus-o ca pe o necesitate, anume în siturile paleolitice din peșterile din Carpații Meridionali (ex. Peștera Cioarei-Boroșteni) și unde, din păcate, aceste abordări lipsesc.

- iii. „*The part on the geological structure of Banat region is very ample and consistently documented. Unfortunately, there is no mention of the motivation and the goal of realizing such an ample study on the geological structure when this work deals with the Palaeolithic of the area.*” (Nițu 2011, 92).

Dacă E-C.N. ar fi citit textul, nu doar răsfoit, și mai ales dacă ar fi fost mai familiarizată cu realitățile tratate de acest capitol, ar fi putut deduce cu ușurință, sigur numai dacă principiul lecturii ar fi fost *sine ira et studio*, că întreg subcapitolul respectiv a fost dezvoltat pe două direcții: a) microregiuni geologice ce trebuie avute în vedere în orientarea și dezvoltarea cercetărilor arheologice viitoare și, b) identificarea în bibliografia de specialitate a potențialelor surse de materie primă din cuprinsul Banatului.

Aceste două trăsături majore ale acestui capitol, la care se adaugă și altele, au menirea de a indica direcții de cercetare pentru viitoarele abordări. După cum reiese din cele tratate acolo, problematica

material of Banat, yet, as we were about to notice, except for the use of the term of neo-cortex, they are completely missing from this work. For this reason, we wonder what the role of this subchapter in the economy of this work may be, if the notions concerning the quartz technology are not used.” (Nițu 2011, 91–92).

For the reader who is familiar with the problematic of lithic material on quartz raw material is easy to understand that the studies quoted are the most important methodological tools for technological analysis of quartz and quartzite pieces. That subchapter was not meant to provide a comprehensive analysis of all technological and terminological aspects of lithic industry, even for the simple reason that in the case of Banat, the number of quartz/quartzite pieces is extremely small (e.g. 16 pieces from Tincova) plus an uncertain stratigraphic context, and therefore, any theory would draw into high risks.

Speaking about quartzite lithic industry, we suggest to E-C.N. to start a critical analysis where archaeological realities require them as a necessity, namely in the Palaeolithic sites of the Meridional Carpathians caves (e.g. Cioarei-Boroșteni Cave) and where unfortunately, these approaches are missing.

- iii. “*The part on the geological structure of Banat region is very ample and consistently documented. Unfortunately, there is no mention of the motivation and the goal of realizing such an ample study on the geological structure when this work deals with the Palaeolithic of the area.*” (Nițu 2011, 92).

If E-C.N. would have read the text, not just flick through it, and especially if she were more familiar with the realities dealt within this chapter, she would have easily assumed, (sure that if the principle of reading would have been *sine ira et studio*), that the whole subchapter was developed on two directions: a) geological micro- areas which should be considered in the future guidance and development of archaeological research and, b) identification in the scientific literature of potential sources of raw material from Banat.

These two major features of this chapter, plus others, are meant to indicate research directions for the future approaches. As the outcome of what was discussed there, the problem of raw material should be regarded seriously and multidisciplinary

materiei prime trebuie privită cu profesionalism și numai în context pluridisciplinar deoarece simpla mențiune „materie primă locală” nu este conformă cu realitatea și nici nu relevă informații privind mobilitatea populației pe spațiul discutat.

Dacă toate cele de mai sus le-am putea înțelege, atât prin prisma grabei de a întocmi o recenzie negativă cât și prin cunoașterea superficială a subiectelor tratate, nimic însă dintre acestea nu pot justifica acuzațiile lansate de E-C.N. cu privire la unele aspecte tratate în capitolul următor al volumului „recenzat” (*The Palaeolithic archaeological evidence in the Banat area*).

Astfel, autoarea afirmă că unele părți din subcapitolul *II.5.2 Repertoire of the Palaeolithic archaeological sites* (Coșava, Gornea, Românești și Tincova) ar reprezenta un plagiat al literaturii de specialitate (Mogoșanu 1978 și Păunescu 2001): „For someone who does not know the Romanian Palaeolithic bibliography, or for someone who does not know Romanian, this chapter may give the impression of being the labour of Ion C. Bălțean.” (Nițu 2011, 92).

Singurul argument cu care E-C. N. își susține aceste afirmații grave se bazează pe compararea listelor tipologice prezentate de noi cu cele din studiile mai sus citate, comparație făcută ca și cum acele părți de text incriminate ar fi fost redactate de noi fără aparat critic (Nițu 2011, 93–96).

Astfel, de la bun început, respingem fără echivoc această acuzație menită a denigra și minimiza contribuția noastră la acest volum și a ne discredită ca specialist. Netemeinicia acesteia o vom demonstra în rândurile de mai jos.

Așadar, precizăm, mai ales pentru E-C. N., că **din totalul celor 407 note, 161 se regăsesc în cuprinsul capitolului II.5**, din care sunt extrase cu rea credință textele respective și considerate, total eronate, drept rezultatul unor analize personale ale semnatarului capitolului (Nițu 2011, 97).

Pentru a elimina orice dubiu aruncat pe nedrept asupra probității științifice și onestității noastre, prezentăm mai jos aparatul critic care a stat la baza redactării succinte a fiecărei stațiuni invocate (subcapitolele II.5.1 și II.5.2):

COȘAVA¹

Pentru industria litică de aici, prezentată sintetic ca text și în tabelele de la paginile 47–49 din volumul „recenzat”, a se vedea trimiterile bibliografice cuprinse în notele *nr. 241* și *242*, unde

because the mere mention "local raw material" is not compliant with the reality and does not reveal information on population's mobility within the area in discussion.

We can understand all the above based on hurry haste for issuing a negative review and also on not-knowing the topics of the subject; but nothing of this serves to justify the accusations made by E-C.N. regarding some aspects treated in the next chapter of the “reviewed” volume (*The Palaeolithic archaeological evidence in the Banat area*).

Thus, the author states that some parts (Coșava, Gornea, Românești and Tincova) of subchapter *II.5.2 Repertoire of the Palaeolithic archaeological sites* would be a plagiarism of the scientific literature (Mogoșanu 1978 and Păunescu 2001): “For someone who does not know the Romanian Palaeolithic bibliography, or for someone who does not know Romanian, this chapter may give the impression of being the labour of Ion C. Bălțean.” (Nițu 2011, 92).

The only argument that holds her critical statements is the comparison of the typological lists presented by us with the ones from the studies quoted above, comparison made as if those impute parts of text were written without critical bibliography (Nițu 2011, 93–96).

Therefore, from the first outset unequivocally we reject this accusation meant to denigrate and minimize our contribution to this volume and to compromise us as a specialist. Its lack of substantiation can be noticed in the rows below.

Therefore, we mention, especially for E-C.N., **that out of 407 notes, 161 can be found in the text of Chapter II.5**, from which are extracted in bad faith the texts and considered totally wrong, as a result of personal analysis of the chapter’ author (Nițu 2011, 97).

To remove any doubt about the scientific integrity and honesty we present below the critical bibliography used to describe each archaeological site: (subchapter II.5.1 and II.5.2):

COȘAVA¹

Concerning the lithic industry of this site, presented as text and in tables from pages 47 to 49 from the “reviewed” volume, please see all the references comprised by Notes *no. 241* and *242*, where are quoted **all** the information of the structure of the

¹ Întreg aparatul bibliografic pentru acest sit poate fi găsit în referințele bibliografice citate în volum: Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1978; Mogoșanu & Stratan 1966; Mogoșanu & Stratan 1969; Stratan 1965; Stratan 1970; Chirica 1996a.

¹ The entire critical bibliography for this site can be found in the bibliographic references quoted in this volume: Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1978; Mogoșanu & Stratan 1966; Mogoșanu & Stratan 1969; Stratan 1965; Stratan 1970; Chirica 1996a.

sunt citate **toate** informațiile legate de structura industriei litice a acestui sit, inclusiv listele tipologice, pe care E-C.N. ne acuză că le-am fi plagiat.

Mai mult chiar, textul referitor la industria litică de la Coșava, de **două pagini și jumătate**, este susținut de **17 note** în care sunt citate **toate** părerile din literatura de specialitate referitoare la această chestiune. Suntem siguri că dacă E-C. N. – sau alții – ar fi lecturat cu atenție textul ar fi putut ajunge la aceeași concluzie.

GORNEA²

Și pentru industria litică a acestui sit, așa cum a fost prezentată în volumul recenzat, a se vedea toate trimiterile bibliografice din notele nr. 251–273, aparat bibliografic ce detaliază structura industriei litice. În acest caz, pentru a respecta modalitatea de prezentare tabelară, în care au fost sintetizate datele tehnolo-tipologice ale celorlalte locuiri paleolitice, am introdus într-un tabel datele publicate de autorul cercetărilor (Mogoșanu 1978 și Păunescu 1992; 2002). Toate aceste date au fost preluate de noi cu citările de rigoare (notele 251–273). Prin urmare, nici acum nu vedem unde este furtul intelectual.

Și în acest caz, informațiile tratate pe parcursul a **3 pagini și jumătate** de text sunt susținute de **52 note** unde, iarăși, se regăsesc **toate** opiniile diferiților specialiști legate de această chestiune.

ROMÂNEȘTI³

Caracteristicile industriei litice de aici se regăsesc în notele nr. 303, 306–310 din volum unde sunt citate toate datele industriei litice, inclusiv tabelul tipologic pe care suntem acuzați că l-am fi plagiat.

Informațiile sunt tratate pe parcursul a **5 pagini și jumătate** de text și sunt susținute de **81 note** unde, de asemenea, se regăsesc **toate** opiniile diferiților specialiști față de această chestiune. Prin urmare, nici în acest caz nu vedem unde este plagiatul.

² Întreg aparatul bibliografic pentru acest sit poate fi găsit în referințele bibliografice citate în volum: Mogoșanu 1970; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1973; Mogoșanu 1978; Lazarovici 1977; Lazarovici et alii 1993; Țeicu & Lazarovici 1996; Păunescu 1992; Păunescu 2002; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Boroneanț 2000a; Bordes 1961.

³ Întreg aparatul bibliografic pentru acest sit poate fi găsit în referințele bibliografice citate în volum: Mogoșanu 1967; Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1968; Mogoșanu 1968a; Mogoșanu 1968b; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1978; Mogoșanu & Stratan 1966; Mogoșanu & Stratan 1969; Chirica 1996a; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Cărciumaru 1983; Cărciumaru 1985; Cărciumaru 1987; Cărciumaru 1993; Cărciumaru 1999b; Alexandrescu 2002; Rogozea 1994; Petrescu 2000; Cattin 1992.

lithic industry of this site, including the typological lists of which E-C.N. accuses us of plagiarism.

Moreover, the text of **two and a half pages**, referring to Coșava lithic industry is supported by **17 notes** in which are quoted **all** the opinions regarding this issue from scientific literature. We are sure that if E-C.N. – or others – would have paid attention to the text they would have reached the same conclusion.

GORNEA²

Concerning the lithic industry of this site, as it has been presented in the reviewed volume, please see all the references comprised by Notes no. 251 to 273, critical bibliography that details the structure of the lithic industry. In this case, to respect the table presentation, in which have been synthesized techno-typological data of other Palaeolithic habitation, we entered the data published by the author into a table (Mogoșanu 1978 and Păunescu 1992; 2002). All these data were used by us with the necessary quotations (Notes 251 to 273). Therefore, we still do not see where the intellectual theft is.

Also, in this case, the information treated over **3 and a half pages** is supported by **52 notes**, in which, again, are **all** the opinions of different specialists on this matter.

ROMÂNEȘTI³

The features of the lithic industry of this site are comprised by notes no. 303, 306–310 from the reviewed volume, where are quoted all the data of the lithic industry, including the typological table that we are accused of plagiarism.

The information is presented in **5 and a half pages** and is supported by **81 notes**, where, again, are **all** the opinions of the different specialists on this issue. Therefore, not even in this case, we do not see where the plagiarism is.

² The entire critical bibliography for this site can be found in the bibliographic references quoted in this volume: Mogoșanu 1970; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1973; Mogoșanu 1978; Lazarovici 1977; Lazarovici et alii 1993; Țeicu & Lazarovici 1996; Păunescu 1992; Păunescu 2002; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Boroneanț 2000a; Bordes 1961.

³ The entire critical bibliography for this site can be found in the bibliographic references quoted in this volume: Mogoșanu 1967; Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1968; Mogoșanu 1968a; Mogoșanu 1968b; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1978; Mogoșanu & Stratan 1966; Mogoșanu & Stratan 1969; Chirica 1996a; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Cărciumaru 1983; Cărciumaru 1985; Cărciumaru 1987; Cărciumaru 1993; Cărciumaru 1999b; Alexandrescu 2002; Rogozea 1994; Petrescu 2000; Cattin 1992.

TINCOVA⁴

Ca și în celelalte cazuri industria litică a fost prezentată sintetic, rezumativ, incluzând astfel și tabelul tipologic, toate aceste date fiind susținute și citate prin notele nr. 331, 333–344.

Așadar, și aici, pe parcursul a **3 pagini și jumătate** sunt tratate principalele caracteristici ale industriei litice, așa cum este ea cunoscută literaturii de specialitate fiind susținute de un aparat critic compus din **39 de note**.

În concluzie, cele 15 pagini dedicate acestor situri (din care 4,5 pagini sunt cuprinse de tabele cu liste tipologice) **au la bază un aparat critic, cuprinzând 189 de note bibliografice**, menit a susține, factual și conceptual, cele prezentate de noi în paginile volumului. În aceste trimiteri se regăsesc toate acele tabele tipologice pe care le reproducem în lucrarea noastră și pe care E-C. N. le crede un plagiat.

Data fiind această situație, respingem concluzia semnatarei „recenziei” că: „*All the analyses presented have been taken over as such, without any addition, often ‘forgetting’ to quote the authors who carried them out.*” (Nițu 2011, 97).

Vorbind despre tabelele tipologice și descrierile industriei litice din siturile de mai sus, pe care în mod acuzativ E-C.N. ni le atribuie, ele nu sunt rezultatul unei analize recente ci, așa cum reiese din sursele bibliografice citate (a se vedea *supra*), reprezintă structura inventarului litic publicat în urmă cu peste trei decenii.

Deși este o situație regretabilă pentru cercetarea paleoliticului din Banat, din păcate, acestea sunt singurele date disponibile și, prin urmare, nu puteau fi diferite de cele ale autorilor cercetărilor din simplu motiv că nu au fost efectuate alte cercetări care să furnizeze alte materiale.

Pentru a ilustra o dată în plus opacitatea și reaua-voință cu care a fost analizat textul, atragem atenția E-C. N. că prezentarea cu argumente de similaritate a indicilor tipologici calculați conform unei metode bine definite în literatura de specialitate (IG, IB, IGA, IBd, IBt, ILD+FY) nu se susține din rațiuni de logică elementară: dacă operăm cu același număr de piese, (neavând altele), evident că procentajele obținute sunt aceleași!

În aceeași ordine de idei, dacă lecturarea textului s-ar fi făcut cu bună credință, ar fi fost ușor

⁴ Întreg aparatul bibliografic pentru acest sit poate fi găsit în referințele bibliografice citate în volum: C.S. N. Ploșor & Stratan 1961; Stratan 1962; Stratan 1970; Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1968a; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1973; Mogoșanu 1978; Păunescu 1992; Păunescu 2002; Chirica 1996a; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Cărciumaru 1985.

TINCOVA⁴

As in the other cases, the lithic industry of this site was presented as a summary, including the typological table, and all these references are comprised by notes no. 331, 333–344.

Hence, even here, on **3 and a half pages** are discussed the main features of the lithic industry, as it is known in the scientific literature and is supported by a critical bibliography of **39 notes**.

Finally, all the 15 pages related to these sites (out of which 4.5 pages are typological tables / lists) **are based on a critical bibliography which includes 189 references** meant to support, factual and conceptual, the ideas held by us in the pages of this volume. All the typological tables from our work are found in these references, that E-C.N. believes to be plagiarism.

Given this situation, we reject the conclusion of the “review” author that: “*All the analyses presented have been taken over as such, without any addition, often ‘forgetting’ to quote the authors who carried them out.*” (Nițu 2011, 97).

All the typological tables and the description of the lithic industry from the fore mentioned sites, that ostentatious E-C.N. assigned to us, are not the result of a recent analysis; they represent the published lithic inventory of those sites (three decades ago), as shown in the bibliographic references (see *supra*).

Although it is a regrettable situation for the research of Palaeolithic in Banat, unfortunately, these are the most important and the only available data; therefore they could not be different from those of the authors' research for the simple reason that there were no other researches to supply new materials.

To illustrate once again the opacity and the bad-faith that the text has been analysed, we point out to E-C.N. that presenting arguments of similarity of the typological index calculated using a method well defined in scientific literature (IG, IB, IGA, IBd, IBt, ILD+FY) does not support basic reasons of logic: if we operate with the same number of parts (no other), obviously the percentages obtained are the same!

On the other hand, if the text reading would have been made in good faith, it would have been easy to notice not only that we have not endorsed

⁴ The entire critical bibliography for this site can be found in the bibliographic references quoted in this volume: C.S. N. Ploșor & Stratan 1961; Stratan 1962; Stratan 1970; Mogoșanu 1967a; Mogoșanu 1968a; Mogoșanu 1972; Mogoșanu 1973; Mogoșanu 1978; Păunescu 1992; Păunescu 2002; Chirica 1996a; Cărciumaru 1978; Cărciumaru 1980; Cărciumaru 1985.

de sesizat faptul că nu numai că nu ne-am însușit prezentarea tabelară a informațiilor arheologice ci, mai mult, nu ne-am însușit și nici asociat vreuncea dintre atribuirile culturale sau încadrările cronologice din literatura arheologică românească pentru siturile paleolitice din Banat.

De aceea, am optat pentru prezentarea lor așa cum fiecare autor și-a susținut-o, iar acolo unde părerea noastră a diferit fundamental de cea a autorilor cercetărilor am preferat să o facem în mod explicit asumându-ne eventualele discuții contradictorii (a se vedea p. 70–76 din volum precum și cap. V *Continuity and future research*, p. 145–150).

Din păcate însă, aceste discuții contradictorii-constructive, din cauza necunoașterii problematicei paleoliticului superior timpuriu din Europa centrală în raport cu informațiile existente asupra siturilor bănățene, au lipsit cu desăvârșire din încercarea de recenzie.

Pentru toate considerentele expuse mai sus, considerăm că acuzațiile aduse de E-C.N. sunt total neîntemeiate și le respingem *in integrum*.

Din nefericire, această „recenzie” se înscrie în cunoscutul stil valahic de a arunca cu noroi în absolut orice, chiar și atunci când nu ai nimic de spus și, mai ales, de pus în loc, numai pentru că ceva a fost realizat fără concursul unuia sau altuia. Ne întrebăm chiar dacă nu cumva altcineva este unicul îndreptățit să cerceteze sau să semneze toate textele legate de paleoliticul din Banat? Chiar dacă această întrebare va rămâne una retorică, credem că este regretabil că prin persistența și transmiterea peste generații a acestui gen de abordare, total neprofesional, necolegal și, mai ales, neproductiv, situația cercetării paleoliticului din România, dacă va fi considerată de unii drept un apanaj al unui unic deținător al cunoașterii și al adevărului absolut, va mai rămâne mult timp la un nivel cvasi-empiric.

Așa cum am menționat la începutul notei noastre, nu dorim deschiderea unui șir interminabil de „*răspunsuri și replici*”, după cum știm din literatura de specialitate că sunt obișnuiți unii (chiar atunci când fapta – nesusținută de niște pârdașnice ghilimele – este trădată de o intenție evidentă), motiv pentru care demersurile noastre viitoare vor urma procedurile legale în vigoare.

După predarea la tipar a prezentei note, textul E-C. N., apărut inițial în *Annales d'Université Valahia Târgoviște, Tome XIII, Nr. 1, 2011* a fost publicat **pentru a doua oară**, de această dată, în paginile volumului *Acta Terrae Septemcastrensis, X / 2011*, p. 185–196.

the table presentation of archaeological information, but we have not endorsed or associated ourselves with any chronology or cultural reference retained by the Romanian archaeological literature for Palaeolithic sites in Banat.

Therefore we chose to present them as each author has endorsed it and where our understanding was fundamentally different we preferred to do that in an explicit way assuming any contradictory discussions. (see p. 70–76 from the volume and also chapter V. *Continuity and future research*, p. 145–150).

Unfortunately, these disputant-structural discussions lacked from the review obviously because of not knowing the problematic of Early Upper Palaeolithic from Central Europe in relation to the information existing in relation to Banat sites.

For all the above considerations, we believe that the accusations brought by E-C.N. are totally unfounded and we reject them *in integrum*.

Obviously, this review is part of the Romanian style, that of throwing with mud on absolutely everything, even when you have nothing to put instead, just because something was done without one or another's support. We even ask if whether someone else is entitled to investigate or to sign all the texts about Palaeolithic in Banat? Even though this question will remain rhetoric, unfortunately, we believe that is regrettable the persistence and transmittal over generations of this kind of approach, totally unprofessional, uncollegial and mostly unproductive, and the situation of Palaeolithic research in Romania is and will remain a quasi-empirical question presented as a privilege of a unique holder of the knowledge and absolute true.

As we mentioned at the beginning of our note, we do not want to open an endless series of “*answers and replies*,” as we know from the scientific literature that some are used with (even when the fact – unsupported by some cursed quotes – is betrayed by an obvious intent), so that our future steps will follow legal procedures in force.

After submitting the current note for publishing, the review signed by E-C.N. initially published in *Annales d'Université Valahia Târgoviște, Tome XIII, Nr. 1, 2011* was published **for the second time**, as part of volume *Acta Terrae Septemcastrensis, X / 2011*, p. 185–196.

Comparative reading of the text published in the two publications reveals the unprofessional

Lectura comparativă a celor două publicații relevă faptul că **textul este identic ca și conținut și limbă de redactare.**

Mai mult, așa cum ar fi fost normal, lipsește orice notă/referire legată de faptul că același material, în exact aceeași formă, a mai fost publicat în paginile altei reviste.

Și pentru ca cititorii să fie pe deplin convinși de „bunele” intenții ale autoarei, aceeași încercare de recenzie a fost publicată și **pentru a treia oară, de data aceasta bilingv**, în revista *Brukenthal. Acta Musei*, VI. 1, 2011, p. 239–248, evident, și de această dată, fără a se preciza faptul că, același text, în limba engleză, a mai fost publicat anterior în alte două publicații.

Acest fapt este regretabil mai ales pentru cineva care se erijează într-un lector acribic și imparțial, chiar justițiar, ilustrează, încă odată, dacă mai era nevoie, caracterul total neprofesional al demersului, motivele total subiective, personale sau de grup (restrâns!!), care au stat la originea scrierii lui.

Așteptăm totuși și celelalte – câte or mai fi – publicări ale aceleiași „recenzii”. Credem însă că nici așa, prin publicarea obsesivă a aceluiași text, E-C.N. nu va putea convinge, pe cititorul avizat și de bună credință, de „adevărul” spuselor sale.

approach used by the E-C.N.: **the text is identical, as content and language used.**

Furthermore, as would have been normal, is missing any note/reference concerning the fact that the same text, in exactly the same form, was already published before in the pages of another volume.

And for the readers to be fully convinced of the “good” intentions of the author, the same attempt of review was published **for the third time, now bilingual**, in *Brukenthal Acta Musei* journal, VI. 1, 2011, p. 239–248, and of course without any specify that the same text, in English, was already published before in another two periodicals.

This pathetically situation, for someone who tries to be an accurate and impartial lecturer, even judgemental, proves once more, if it was really necessary, the totally unprofessional character of the approach, envy and the totally subjective reasons, personal or of the group (restricted!!), which formed the main base of the review.

We still wait the other – how many will be – publications of the same “review”. We believe that even so, by publishing the same obsessive text, E-C.N. won't convince the good – faith reader of her “truth” credit.

I. C. Bălțean

Costin Feneșan, *Sub steag străin. Comuniștii și partidul comunist din România în Arhiva Kominternului. (1919–1924)*, Editura Enciclopedică, București, 2011, 1095 p.

Volumul de documente elaborat de către reputatul istoric Costin Feneșan cuprinde documente care fac parte din trei fonduri (micro-filmate) extrem de importante pentru istoria comunismului românesc, respectiv fondul 495 referitor la Prezidiul, Comitetul Executiv și Secretariatul Komintern (1919–1941), în special opisul 286 Reprezentanța P.C.d.R. pe lângă Comitetul Executiv al Komintern (1924–1945), fondul 509 – Federația Comunistă Balcanică (1920–1934) și fondul 539 consacrat Ajutorului Roșu Internațional (M.O.P.R.). Pentru perioada și tema analizată sunt importante, potrivit autorului, și o serie de alte fonduri, dar din care au fost microfilmate puține documente: fondul 488 – Congresul I al Kominternului, fondul 489 – Congresul al II-lea al Kominternului, fondul 490 – Congresul al III-lea al Kominternului, fondul 491 – Congresul al IV-lea al Kominternului, fondul 492 – Congresul al V-lea al Kominternului, fondul 498 – Biroul din Viena al Kominternului, fondul 502 – Biroul de Sud (Harkov) al Kominternului.

În *Nota asupra ediției* (p. 85–87), istoricul subliniază că s-a oprit din demersul său științific la anul 1924 deoarece data respectivă a reprezentat momentul trecerii în ilegalitate a Partidului Comunist din România, dar și pentru că al III-lea Congres al P.C.d. R., organizat la Viena în august 1924, a marcat „sfârșitul oricărei tentative de a mai avea vreo inițiativă cât de cât proprie, consfințind în același timp bolșevizarea galopantă a întregii sale structuri și activități”.

Trebuie remarcat și faptul că majoritatea documentelor au fost redactate în limba germană, explicația domnului Costin Feneșan în dezlegarea acestui „fapt curios” fiind corectă: în anii analizați principalii lideri bolșevici ruși Lenin, Troțki, Zinoviev, erau vorbitori de germană, limbă vorbită și la vârful Komintern sau la nivelul secțiilor acestui organism comunist (adică partidele comuniste care reprezentau diverse state). Ori în condițiile în care

limba rusă era cunoscută de prea puțini membri neruși din instituțiile Komintern sau de conducerea partidelor comuniste componente ale acestuia, germana a devenit limba de comunicare la nivelul conducerii mișcării comuniste.

Prima parte a lucrării mai cuprinde un *Cuvânt înainte* al autorului (p. 9–22) cu referiri pertinente la istoria Partidului Comunist din România, o *Cronologie* (p. 25–33) a evenimentelor din anii 1917–1924 în care au fost implicați comuniștii români, o vastă *Bibliografia selectivă* (p. 37–46), un important *Dicționar bibliografic*, în care sunt prezentați principalii lideri comuniști români, ai mișcării comuniste internaționale, dar și personalități politice și militare care s-au aflat în miezul evenimentelor internaționale din acei ani (p. 49–71).

Anexele (p. 75–81) prezintă congresele și conferințele Internaționalei a III-a comuniste, organizațiile create și patronate de către aceasta, liderii acestora, precum și conferințele și plenarele Federației Comuniste Balcanice. Ne reține în mod deosebit atenția documentul cu cele 21 de condiții puse partidelor muncitorești pentru admiterea lor în Komintern, condiții care, credem noi, au influențat decisiv mișcarea comunistă în perioada care a urmat. Astfel se prevedea ca partidul comunist să fie bazat pe o disciplină de fier, de tip militar, organizare care pentru Partidul Comunist Român s-a menționat până în 1989.

Deplina subordonare a partidelor comuniste față de Moscova era statuată de enunțul că „Hotărârile Kominternului, partid mondial unic, au un caracter obligatoriu”.

Din punctele documentului reiese și ura pe care comuniștii, în frunte cu Lenin, au nutrit-o față de social – democrați, etichetați ca fiind reformiști. Se prevedea și epurarea periodică din partidele comuniste a elementelor mic-burgeze, fapt ce a contribuit și el la luptele interne ce au urmat în cadrul acestor formațiuni politice. În același timp

acțiunea legală trebuia combinată întotdeauna cu cea ilegală (p. 81).

Abrevierile (p. 91) și *Lista documentelor* (p. 95–120) încheie această primă parte a lucrării.

Principalele sarcini care stăteau în fața comuniștilor români din Rusia în martie 1919 au fost exprimate de către Jacques Sadoul, secretarul Biroului de Sud (Harkov) al Internaționalei a III-a. După ce acesta aprecia că sporurile teritoriale ale statului român constituiau „un jaf scandalos” (p. 130), arăta necesitatea realizării grabnice a unui partid mare și unic, respectiv a Partidului comunist, din care să fie eliminați socialiștii de dreapta, de centru, patriortazii, etc. Noul partid urma să colaboreze strâns cu partidele comuniste din Peninsula Balcanică (p. 132–133).

Încă de la început comuniștii români au primit sprijin financiar (atât în bani cât și în aur) din partea Kominternului, pentru a putea efectua propaganda comunistă în România (p. 200–201, 210).

În privința situației mișcării comuniste din România de la sfârșitul primului război mondial, o scrisoare a conducerii Partidului Socialist din România adresată Comitetului Executiv al Internaționalei a III-a evidențiază că acesta îi acuza pe liderii socialiști români de împiedicarea mișcării revoluționare (p. 217). Pe de altă parte existau deja fricțiuni în rândul comuniștilor. Astfel unul dintre activiști, Valeriu Marcu sublinia în august 1920 că mișcarea comunistă era condusă de Alecu Constantinescu, învinuit de a fi cheltuit sume enorme în scopuri strict personale, fără a face ceva pentru mișcare, iar în partid domnea „o harababură fără seamăn” (p. 236).

Într-un apel al delegației Partidului Socialist din România la Internaționala a III-a către toți membrii Partidului Socialist din România și „toți proletarii conștienți” (octombrie 1920), Ioan Flueraș și Iosif Jumanca erau etichetați ca fiind trădători, fiind învinuiți printre altele că au acceptat unirea Transilvaniei cu România, considerată ca fiind o anexare, o „politică de jaf” (p. 246).

Se aprecia că după ce Partidul Socialist Român a fuzionat cu cel transilvănean și cu cel bucovinian membrii Comitetului Central Executiv „s-au înfundat până la gât în mlaștina oportunismului”, trădând astfel tradițiile revoluționare ale mișcării muncitorești române de dragul liderilor socialiști transilvăneni (p. 274).

Deosebit de important este și documentul în care un delegat al Partidului Socialist din Transilvania prezenta Comitetului Central al Internaționalei a III-a situația mișcării de stânga

din Ardeal și Banat. Și în paginile acestuia, unirea celor două provincii cu România era prezentată ca o ocupație teritorială, întâlnindu-se și termenul de „imperialism românesc” (p. 254–256).

Raportul verbal prezentat de către delegatul Partidului Socialist din România în ședința Comitetului Executiv al Internaționalei a III-a din noiembrie 1920 evidențiază clar că Partidului nu îi erau cunoscute condițiile impuse pentru aderare la Komintern înainte de sosirea delegației acestuia la Moscova, dar că după votarea afilierii vor fi eliminați, fără a se ține seama de ceva, toți membrii care nu se vor supune necondiționat hotărârilor Internaționalei a III-a (p. 268).

Declarația lui Alexandru Dobrogeanu Gherea și David Fabian cu privire la întrebările adresate de Buharin în ședința Comitetului Executiv al Komintern scoate în evidență existența în anul 1920 a mai multor grupări în cadrul mișcării comuniste din România (p. 275–276). Alți doi lideri ai stângii românești, Gheorghe Cristescu și C. Popovici, evidențiau că „șefii Partidului din Bucovina” au refuzat să colaboreze cu conducerea socialistă de la București, socotind-o bolșevică și că au tipărit manifeste clandestine adresate soldaților cu scopul de a demoraliza armata (p. 282–283).

Conducerea Internaționalei a III-a i-a cerut la 28 noiembrie 1920 lui Gh. Cristescu, celorlalți conducători socialiști prezenți la Moscova, să declare în numele Comitetului Central al partidului dacă erau de acord cu cele 21 de condiții de aderare, și că îndată după întoarcerea în România îi vor exclude din partid pe Jumanca, Flueraș, Grigorovici și pe adepții acestora, că se vor supune tuturor hotărârilor Federației Comuniste Balcanice (p. 288).

Tot Constantin Popovici și Gheorghe Cristescu asigurau conducerea Komintern că în atitudinea față de revoluția rusă și față de pacea cu Rusia, aceștia și întregul partid nu au fost călăuziți niciodată de interese naționale sau de altă natură care erau străine proletariatului român (p. 306).

Pe de altă parte, din planul de muncă al Biroului de la Viena al Komintern pe anul 1921 aflăm că teritoriul de activitate al acestuia cuprindea Cehoslovacia, Austria, Ungaria, România, Iugoslavia, Albania, Bulgaria, Grecia și Turcia europeană, acesta trebuind să urmărească printre altele și evoluțiile politice și economice din statele respective (p. 308–309).

Au existat și disensiuni între Comitetul Central român și Comitetul comunist din Basarabia în legătură cu integrarea acesteia din urmă în cadrul mișcării comuniste românești sau rămânerea sub controlul Partidului Comunist din Ucraina. După

discuții a fost recunoscut centrul din București, dar apoi mișcarea a trecut din nou în subordonarea comuniștilor ucrainieni (p. 349).

Din raportul lui A. Constantinescu către conducerea Komintern se arată că au fost cumpărate arme, dar că în privința tacticii de acțiune muncitorii nu s-au dedicat cu ușurință muncii ilegale (p. 358).

Un alt raport întocmit de către Alexandru Bădulescu (aflat în conducerea Centrului de Contact al partidului) și având același destinatar, datat la 15 octombrie 1921 sublinia că în Vechiul Regat mișcarea comunistă nu exista. O parte dintre elementele cele mai conștiente din partid dădeau dovadă de oboseală și lehamite. O altă parte se temea și doar o parte foarte mică era dispusă să lupte, dar era aproape total neinstruită din punct de vedere politic și organizatoric. Masa era pe punctul de a deveni apolitică (p. 386–387). În același timp comuniștii s-au angajat în dispută cu sindicatele social-democrate (p. 388.).

În acest context Executivul Federației Balcanice a elaborat liniile directoare pentru Partidul Socialist – Comunist din România, în care se sublinia că unitatea partidului trebuia menținută, fiind păstrată în partid aripa centristă. Era necesară consolidarea partidului și constituirea unui front unic al muncitorilor, fiind interzise acțiunile teroriste (p. 394–395).

Nu numai comuniștii basarabeni aveau tendințe centrifuge, ci și cei din sudul Dobrogei, apropiați de Sofia. În privința Bucovinei, mișcarea din Vechiul Regat era considerată a fi prea de stânga, iar Transilvania era neunitară: părțile locuite de germani erau situate complet la dreapta (desigur enunțul avea în vedere mișcarea muncitorească), cele locuite de români fie centriste, fie de dreapta, iar cele locuite de unguri fie centriste, parte comuniste (p. 400).

Rezoluția Conferinței a IV-a a Federației Comuniste Balcanice privind sarcinile partidelor comuniste din Balcani din iunie 1922 (p. 447) prevedea drept îndatorire principală pentru P.C.d.R. organizarea eficientă a acestuia. Trebuia deasemenea dezvoltat caracterul de masă al partidului. Se constata că în ciuda eforturilor de a fi păstrată unitatea partidului, centristii au provocat sciziunea, încercând să formeze un nou partid (p. 448–449).

Marcel Pauker secretarul Comitetului Central provizoriu al Partidului Socialist-Comunist din România a întocmit în august 1922, un raport privind situația partidului și care era adresat conducerii Komintern. El informa că tabăra centristă

a decretat nulitatea congresului din 1921 care hotărâse afilierea la Komintern, fiind proiectată o renaștere a vechiului Partid Socialist pe baza programului social-democrat, cu excluderea comuniștilor (p. 4819). Se mai preciza că social-democrații au refuzat ideea constituirii frontului unic și că, din nefericire, „tendențele teroriste ale tovarășilor noștri basarabeni primesc întotdeauna sprijin moral și material de pe malul celălalt al Nistrului” (p. 492). Referindu-se la numărul membrilor de partid, Pauker preciza că acesta se ridica la 3000 (p. 494), cifră ce nu ni se pare plauzibilă.

Un alt document întocmit de către aceiași M. Pauker împreună cu Elek Koblos relevă în continuare existența luptelor interne la nivelul conducerii P.C.d.R. (p. 518–524).

Nici cifrele înaintate Comitetului Interbalcanic și Komintern în martie 1923 de către Gh. Cristescu, secretarul Comitetului Central al partidului, potrivit cărora „Până acum avem 2000 de muncitori organizați în Partid” (p. 556), nu ni se par realiste, la fel ca și informația potrivit căreia „burghezia română face mari pregătiri militare, care ar putea poate duce în primăvară la evenimente militare” (p. 558).

Într-un raport al Secției Internaționale a Komintern (adresat Comitetului Executiv al acestui organism supranațional) a fost analizată situația P.C.d.R. Se sublinia că numărul membrilor de partid era mic, iar importanța partidului era redusă. Partidul trebuia să pătrundă în rândul maselor țărănești, să aibă un program agrar și să se ocupe pe larg de problema națională. Partidul avea se pare, preciza documentul, și o influență redusă asupra mișcării sindicale (p. 563).

Documentele evidențiază și organizarea internă a P.C.d.R. în cursul anului 1923 (p. 571–572).

Delegatul Kominternului pe lângă conducerea P.C.d.R. semnală că la vârful partidului existau rivalități personale între Gh. Cristescu și M. Pauker, care paralizau activitatea acestuia (p. 579; despre neînțelegerile din Comitetul Central vezi și p. 675).

Conducerea partidului a elaborat analize privind situația politică și economică din România primilor ani de după întâiul război mondial, de multe ori fiind întâlnit un limbaj „de clasă”, „stângist” („Partidul Liberal, partidul oligarhiei financiar-feudale” p. 604–612).

Un document extrem de important care prezintă planurile Komintern pentru Balcani a fost întocmit de către Alexandru Bădulescu (reprezentantul P.C.d.R. în Federația Comunistă Balcanică). Astfel Conferința a VI a Partidelor Comuniste din Balcania a trasat partidelor comuniste din regiune

următoarele „parole”: în problema naționalităților, autodeterminare pînă la despărțirea de statul de care aparțineau. Alte obiective erau constituirea blocului de muncitori și țărani, formarea guvernelor de muncitori și țărani și în final Federația Comunistă Balcanică, o asociație liberă a republicilor independente din această zonă europeană (p. 684–691). În Balcani problema națională va fi rezolvată prin crearea Republicii federative Socialiste a Sfaturilor din Balcani, preciza un alt document (p. 930). Un alt raport dedicat aceleiași conferință, releva necesitatea ca P.C.d.R. să-și organizeze celule de partid în lumea satului și să se preocupe de constituirea unei aripi de stînga în cadrul Partidului Țărănesc, precum și să grăbească transformarea acestuia într-un partid țăranesc democrat cu iz radical socialist (p. 715–718).

Același Bădulescu solicita Secretariatului Comitetului Executiv al Internaționalei a III-a ca documentele din arhiva secretă a statului român aflată în acel moment pe teritoriul Rusiei Sovietice, ce „pot fi folositoare pentru politica, agitația și propaganda din viitor ale Partidului Comunist din România” să fie cunoscute de conducerea de partid (p. 706).

În privința structurii profesionale a partidului, Gh. Cristescu, secretarul Comitetului Central al acestuia, informa conducerea Komintern, că se suferea de boala de a avea prea puțini muncitori din fabrici fie la conducere, fie ca membri de partid (p. 756). Tot Cristescu informa Comitetul Executiv al Federației Comuniste Balcanice că la 1 ianuarie 1923 partidul avea 2580 de membri, iar la 1 ianuarie 1924, 2785 de membri, conform cărților de membru eliberate de către Comitetul Central. Majoritatea membrilor erau în Transilvania, dar în Vechiul Regat majoritatea comunistilor activau în mica industrie, comerț sau erau mici patroni (p. 803–804).

Pe baza indicațiilor trasate de Federația Comunistă Balcanică, în martie 1924 P.C.d.R. a adresat o scrisoare conducerii Partidului Țărănesc, trimisă și Partidului Social Democrat, în care propunea formarea unui Bloc Muncitoresc Țărănesc, pentru atingerea următoarelor obiective: alianța muncitoresc-țăranescă; alianțe cu minoritățile naționale; cucerirea puterii politice; formarea unui guvern muncitoresc-țăranesc etc. (p. 790–791). Deasemenea statul muncitoresc țăranesc urma să preia controlul întregii producții industriale prin confiscarea acțiunilor marilor întreprinderi, dar respectând drepturile micilor acționari și comercianți. Se mai propunea asigurarea independenței politice a statului printr-o alianță cu U.R.S.S. și dreptul poporului de a hotărâ asupra formei de stat

(parlamentarism, republică federativă, republică sovietică), dreptul de autodeterminare al tuturor naționalităților, dreptul de a hotărâ cu privire la cadrul de stat (stat național, republică balcanică federativă) (p. 1037).

Conducerea aceleiași Federații Balcanice cerea în noiembrie 1924 Comitetului Central al P.C.d.R. să-și întărească legăturile cu aripa stîngă a Partidului Țărănesc, să studieze în amănunțime caracterul partidului respectiv și să-și intensifice munca în rîndul țăranilor (p. 912–913).

Într-o altă întrunire a Prezidiului Federației se solicita liderilor comuniști români să-i contacteze pe Constantin Stere și Nicolae Lupu (din partea Partidului Țărănesc), să acționeze pentru unitatea mișcării sindicale și pentru un front unic cu țărâniimea (p. 918–919).

Comitetul Executiv al Internaționalei Comuniste considera necesar stabilirea unei legături organizatorice cu aripa stînga a unor organizații locale ale Partidului Țărănesc (din Basarabia, București, Cîmpina), fie să se constituie fracțiuni comuniste ilegale în cadrul organizațiilor țăraniste, fie să se formeze comitete de acțiune comune ilegale sau legale, de Bloc Muncitoresc Țărănesc pe baza propunerilor comunistilor (p. 978).

În mai 1924 a avut loc o întâlnire între o delegație social-democrată și una comunistă, discuțiile purtându-se în vederea constituirii unui front unic muncitoresc, dar reprezentanții social-democraților au declarat că partidul lor nu putea face un front unic cu un partid afiliat la Internaționala a III-a și a cărui activitate se întemeiază pe metode teroriste (p. 823).

În 1924 s-a desfășurat un eveniment important, respectiv congresul al III-lea al P.C.d.R., Boris Ștefanov trimițând conducerii Komintern un raport privind lucrările acestuia. Reținem discutarea problemei țărănești, precum și a celei naționale, unde un participant și-a exprimat opinia că în Transilvania lozinca „autodeterminării pînă la separare” nu se bucura de simpatia maselor, acestea nedorind separarea ci democratizarea României (p. 878–883). Într-un alt raport referitor la același congres se sublinia că rezoluția referitoare la viața economică și politică arăta că problema luării puterii și lozinca guvernului muncitoresc-țăranesc deveneau cheia de boltă a orientării partidului.

În privința problemei naționale, partidul trebuia să lupte contra caracterului antinațional al burgheziei române, împotriva tuturor tratatelor de pace, pentru demascarea burgheziei celorlalte naționalități, pentru autodeterminare pînă la despărțire. Față de astfel de deziderate, suntem ferm convinși

că alegerea titlului cărții (**Sub steag străin**) de către domnul Costin Feneșan este corectă din punct de vedere istoric.

Rezolvarea problemei agrare era văzută prin exproprierea generală a întregului teren cultivabil, de păduri, pășuni și ape cu pești, împreună cu întregul inventar mobil și imobil și predarea acestora către țărani, fără nici o despăgubire.

Printre sarcinile care stăteau în fața noului Comitet Central enumerăm programul de acțiune, organizarea unui aparat ilegal, formarea de fracțiuni comuniste în sindicate și în toate organizațiile de masă (p. 899–902).

În anul 1924 a izbucnit noi disensiuni în interiorul P.C.d.R., Comitetul Central acuzându-l pe Gh. Cristescu că de la Congresul al III-lea al partidului a avut în privința rolului partidului, a necesității muncii ilegale, a politicii naționale, în chestiunea creării unui partid legal, a unificării sindicale, o concepție opusă liniei Comitetului Central, aproape întotdeauna „necomunistă-oportunistă”. Drept urmare Comitetul Central a hotărât excluderea acestuia din partid, dar desigur Komintern avea și în această privință un ultim cuvânt (p. 944–945).

În replică Gh. Cristescu informa Federația Comunistă Balcanică că „Eu mă mențin pe terenul propagandei legale” (p. 959).

Prezidiul Federației Comuniste Balcanice criticând activitatea lui Cristescu, i-a cerut acestuia să activeze în mod regulat în cadrul Comitetului Central și să nu întreprindă absolut nimic fără acordul și hotărârea organismului central de conducere (p. 1019).

La sfârșitul anului 1924 se preciza că dificultățile cu care se confrunta partidul în munca de organizare și în contactul cu masele erau foarte mari (p. 973).

În decembrie aceluiași an, Comitetul Central al P.C.d.R. redacta pentru conducerea Komintern și a Federației Comuniste Balcanice un raport privind situația politică și economică a României, activitatea partidului, precum și sarcinile de viitor ale acestuia. Printre acestea se numărau: continuarea constituirii organizațiilor ilegale de partid, asigurarea influenței comuniste în sindicate (un obiectiv major al comuniștilor, despre care fac vorbire mai multe documente din acest volum), crearea unor legături ideologice și organizatorice cu țărăimea, efectuarea de propagandă antimilitaristă și constituirea de celule comuniste în armată, colaborarea cu minoritățile naționale, intensificarea luptei contra social-democrației (p. 992–1003).

În condițiile scoaterii în afara legii a P.C.d.R., Comitetul Central al acestuia era atenționat

de către Secretariatul Comitetului Executiv al Komintern să organizeze activitatea ilegală într-o manieră cât mai strictă, centralizată, în același timp trebuind a fi avută în vedere și organizarea unui „partid muncitoresc” legal (p. 1007–1009), propunere considerată de către Prezidiul Federației Comuniste Balcanice ca fiind prematură și periculoasă în acel moment și datorită „marii slăbiciuni” a comuniștilor care trebuiau să se concentreze pentru realizarea organizațiilor ilegale, iar în fața slăbiciunii și a dezorganizării partidului din acel moment, partidul legal putea fi acaparat de social-democrați (p. 1019–1020).

Documentele incluse în lucrarea istoricului Costin Feneșan se referă și la structura organizatorică a partidului din anul 1924 (p. 1030).

Marcel Pauker a fost implicat, așa cum s-a văzut în paginile anterioare, în lupta pentru putere din interiorul partidului, fiind în conflict și cu Boris Ștefanov, raportând, bineînțeles „centrului” (Moscova) despre desfășurarea acestuia (p. 1039–1040).

Conform relatărilor lui Alexandru Bădulescu, referentul pentru Balcani al Comitetului Executiv al Komintern, spre finele lui noiembrie 1924 partidul număra „ceva peste 800 de membri”, cifră care ni se pare mai realistă. În urma arestărilor care au avut loc, la mijlocul lui decembrie 1924 au fost reținuți peste 400 de „tovarăși”. În același timp se preciza că activitatea P.S.D. se intensifica, „ea devenind tot mai reacționară și este sprijinită de guvern”. Era amintit și faptul că Gh. Cristescu se opunea în continuare tacticii ilegale a partidului (p. 1047–1049).

Comitetul Central al partidului aprecia că erau foarte puține fracțiuni comuniste în sindicate, față de țărani era izolat complet, în centrele industriale nu existau nuclee de fabrică care să facă față sarcinilor din acel moment. Trebuiau organizate, sistematic și permanent, acțiunile comuniste în organizațiile social-democrate, țărănesti, minoritare, în cele religioase, culturale, sportive (p. 1049–1052).

Din raportul Comitetului Central privind structura, organizațiile și numărul de membri ai Partidului Comunist din România (martie 1925) reiese slaba activitate a acestuia (p. 1061–1067).

O serie de documente se referă la activitatea Ajutorului Roșu din România (p. 669–672, 1010–1011; 1042–1043, etc.), organizație care i-a avut drept secretari pe temuții lideri de mai târziu ai României staliniste Ana Pauker și Vasile Luca.

Ultimele documente prezintă conducerea P.C.d.R. începând cu luna august 1924 până în

februarie 1928, precum și nota autobiografică a lui Alexandru Bădulescu (p. 1076- 1082).

Volumul de documente se încheie cu *Anexele foto*, care cuprind fotografiile unor lideri socialiști și comuniști români, titlurile unor ziare comuniste, fișe de serviciu ale unor comuniști români în calitate lor de funcționari ai Komintern (p. 1085–1095).

Trebuie să remarcăm și condițiile grafice foarte bune în care a apărut volumul **Sub steag străin**.

Lucrarea valorosului istoric Costin Feneșan aduce o contribuție majoră la realizarea unei analize obiective a începutului mișcării comuniste

românești, demers istoriografic ce trebuie, credem noi, continuat pentru întreaga perioadă dintre cele două războaie mondiale. Având acest merit, lucrarea *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919–1924)*, se înscrie ca una dintre cele mai importante apariții științifice, din ultimii ani, din istoriografia românească.

Vasile Rămneanțu

Universitatea de Vest Timișoara,
Facultatea de Litere, Teologie și Istorie,
Bd. Vasile Pârvan, Nr. 4,
e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

ISTVÁN PETROVICS, A KÖZÉPKORI TEMESVÁR. FEJEZETEK A BEGA-PARTI VÁROS 1552 ELŐTTI TÖRTÉNETÉBŐL, seria Capitulum IV., JATEPress, Szeged, 2008, 164 p., 4 planșe

Subiectul principal de cercetare al istoricului István Petrovics, profesor în cadrul Universității de la Szeged, este istoria evoluției urbanistice a așezărilor medievale de pe teritoriul Ungariei, în special a orașelor din Câmpia Pannonică. Preocuparea Domniei sale implicit și față de regiunea Banatului nu este necunoscută nici specialiștilor din România, căci mai multe studii au văzut lumina tiparului în reviste sau volume publicate în țara noastră¹, unele chiar în revista *Analele Banatului*².

Cartea pe care dorim s-o prezentăm nu este și nici nu se dorește a fi o monografie. Așa cum precizează însăși autorul în Prefață, este un volum de studii referitoare la istoria medievală a Timișoarei, structurate în așa fel, încât să formeze un tot unitar. Apariția acestui volum ne bucură, deoarece conține articole publicate în trecut în diverse reviste de specialitate, unele greu accesibile. Acestea li s-au adus noi completări cu date rezultate din ultimele cercetări ale autorului în cadrul elaborării tezei de doctorat. Cercetările Domniei sale s-au materializat și în câteva noi studii cuprinse în volumul în discuție. Singurul nostru regret este faptul că informațiile, atât de valoroase pentru această regiune a țării mult prea puțin cercetată, rămân în continuare nerecepționate de cei interesați de subiectul abordat, însă care nu stăpânesc limba maghiară. Tocmai din acest motiv, pentru o mai bună înțelegere a conținutului

cărții, în prezentarea noastră am considerat ca fiind utilă citarea titlurilor capitolelor și ale subcapitolelor în limba scrisă, oferind și traducerea lor în limba română.

Studiile cuprinse în volum sunt structurate în trei capitole majore, apoi în subcapitole, ele fiind încadrate de Prefață (*Előszó*, p. 7–9) și Concluzii (*Összegzés*, p. 108–114). La finalul volumului regăsim nelipsita listă de prescurtări, precum și lista bibliografică (*Rövidítés- és irodalomjegyzék*, p. 143–160).

În primul capitol (*I. Módszertani problémák/Probleme metodologice*) autorul prezintă demersurile științifice urmate, dar și problemele întâlnite pe parcursul cercetării. Dintre aceste obstacole cel mai mare este acela al lipsei documentelor scrise (*I. 1. A forrásadottság kérdése/Problematika izvoarelor scrise*, p. 11–16). Un număr considerabil de documente medievale referitoare la regiunea cuprinsă între Dunăre, Tisa și Mureș, printre care se numără multe acte privind organizarea administrativă, viața politică, economică, dar și cele ilustrând aspecte din viața cotidiană au fost distruse de-alungul timpului, atât în perioada războaielor anti-otomane, cât și la recucerirea din 1716. Petrovics István atrage atenția, că o parte a locuitorilor Timișoarei și-au pierdut actele privilegiale în timpul răscoalei Horváthy din 1386, orașul de pe Bega fiind și el afectat de luptele declanșate. În cel de-al doilea subcapitol autorul trece în revistă cele mai importante lucrări scrise de-alungul timpului despre Banat în general și despre Timișoara în particular (*I. 2. A Temesvárról készült munkák/Studii istorice despre Timișoara*, p. 16–20). Concluzia la care a ajuns Petrovics István este faptul că până în prezent s-au scris mult prea puține lucrări de sinteză de înalt nivel științific despre Banatul medieval, iar Timișoara nu dispune nici în prezent de o

¹ *Historia Urbana* V. 1997/1. 39–65; *Historia Urbana* VIII. 2000/1–2. 115–126; Bárdi N.-Fleisz J.-Pál J. (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001. 43–68; Costea I. – Florea C. – Pál J. – Rűsz-Fogarasi E. (szerk.), *Városok és városlakók, Kolozsvár*, 2007, 355–367.; *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”* Tîrgu Mureș XII, 2009, 197–213.

² *Analele Banatului* S. N., V, 1997, 235–245; *Analele Banatului* S. N., IX, 2002, 389–400, *Analele Banatului* S. N., XII–XIII, 2005, 317–323.

monografie modernă, care să însumeze rezultatele cercetărilor istorice și arheologice apărute în timp. Trebuie să menționăm că cercetări arheologice mai ample au fost efectuate pe raza orașului doar în ultimii ani. Acestea au vizat însă doar puncte izolate unde, cu ocazia unor lucrări de construcții a fost posibilă demararea săpăturilor arheologice. Este vorba despre cele efectuate în Piața Libertății, strada 9 Mai și Piața Sf. Gheorghe din 2006³, Castelul Huniade și strada Ungureanu nr. 1.

În cercetarea sa, autorul s-a bazat atât pe volumele de documente publicate, cât și pe materialul inedit de arhivă. În ceea ce privește prima categorie, lucrările editate în secolele XIX–XX, aparținând lui Pesty Frigyes, Ortvy Tivadar sau Fekete Nagy Antal (aceasta din urmă în formă de manuscris la Arhivele Naționale Maghiare de la Budapesta) rămân instrumentele de bază ale cercetării. Colecția de documente din perioada premergătoare bătăliei de la Mohács, păstrată la Arhivele Maghiare, conține mai multe documente referitoare la regiunea noastră, publicate pentru prima oară în volumul de față. Cercetările istoricului István Petrovics au premers ori s-au derulat în paralel cu lucrările membrilor catedrei de medievistică a Facultății de Istorie de la Szeged, de editare a noii serii de documente angevine (*Anjou-kori Okmánytár*). Astfel că multe documente publicate *in extenso* de Petrovics, au fost incluse mai târziu în volumele amintite, în formă de regeste în limba maghiară.

Dintre scrierile istorice referitoare la Timiș și Timișoara, specialiștii se bazează în continuare pe cea a lui Szentkláray, apărută în seria editată de Borovszky a monografiilor comitatelor și orașelor Ungariei sau pe monografia primarului Timișoarei, Johann Nepomuk Preyer, apărută în limba germană, apoi tradusă și în limba română. Chiar dacă aceste lucrări scrise la finele secolului XIX și la începutul secolului XX sunt de neocolit pentru cei interesați de istoria Banatului și a Timișoarei, ele sunt cu mult depășite și trebuie privite cu critica de rigoare.

Al doilea capitol (*I. A temesi régió/Regiunea Timișului*), are menirea de a introduce cititorul în istoria medievală a regiunii în care se localizează Timișoara, demers impus și de confuziile legate de denumirile istorice. După opinia autorului denumirea de *Banat* nu acoperă realitățile medievale, deoarece toponimul referitor la teritoriul delimitat de cele trei culoare: Dunărea, Tisa și Mureșul a apărut într-o perioadă mai târzie. În

Evul Mediu erau încetățenite denumiri care se refereau la unități geografice mai mici, și anume *Temesköz* pentru teritoriul aflat în cursul superior al Timișului. Autorul punctează că „în Evul Mediu nu a existat o formațiune politică” care să cuprindă toată această regiune.

În subcapitolele din această unitate (*II.1. Közigazgatás a Duna-Tisza-Maros közben/Administrație în regiunea Dunăre-Tisa-Mureș*, p. 21–25 și *II.2. A Duna-Tisza-Maros köz egyházi viszonyai/Viața ecleziastică în regiunea Dunăre-Tisa-Mureș*, p. 26–30) István Petrovics se concentrează asupra celor două tipuri ale organizării teritoriale în Evul Mediu: organizarea administrativă și organizarea ecleziastică. Aflăm de aici că unitățile de bază ale organizării administrative, în mod identic celorlalte teritorii ale regatului, erau comitatele regale, transformate treptat din anii '20 ai secolului XIV în comitate nobiliare (Arad, Cenad, Kuvin, Caraș, Timiș, Torontal). Din secolul al XIV-lea comitatele (în special Caraș și Timiș) au fost suprapuse de districtele privilegiate românești. Alături de aceste forme de organizare în sudul regiunii mai exista o a treia formațiune politico-administrativă, cea a Banatului de Severin. Diversitatea etnică și administrativă conferă zonei o particularitate asemănătoare Țării Hațegului și Țării Făgărașului. Datorită dinamismului granițelor acestor unități de organizare, istoricii se confruntă mereu cu dificultatea încadrării teritoriale a așezărilor aflate în zonele limitrofe.

În lipsa surselor documentare, stabilirea momentului de înființare a instituțiilor ecleziastice, ca și a comitatelor de altfel, rămâne în continuare problematică. Bazându-se pe datele avute la dispoziție, autorul descrie evoluția structurilor ecleziastice. Începuturile primelor instituții bisericesti, precum și data organizării diecezelor de rit occidental pe teritoriul Banatului datează din perioada timpurie de existență a Regatului Ungariei. Teritoriul aflat sub controlul lui Ahtum a intrat în componența regatului sub Ștefan cel Sfânt, în urma înfrângerii lui Ahtum de către căpetenia Chanadinus cândva după anul 1028. Pe locul fostei *urbs Morisena* regele Ștefan a întemeiat sediul episcopatului Cenadului, înlocuind mănăstirea de rit oriental, înființată de Ahtum după creștinarea sa la Vidin, cu un așezământ monastic catolic. Conform documentelor, apariția arhidiaconatelor se datează într-o perioadă mai târzie. La sfârșitul secolului al XIII-lea a luat naștere arhidiaconatul de dincolo de Mureș, arhidiaconatul Aradului, al Cuvinului (din 1329 devine arhidiaconatul Torontalului) și al Carașului, în timp ce arhidiaconatele Cenadului,

³ F. Drașovean et alii, *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*. Seria BHAB, XLIII, Timișoara, Edit. Mirton, 2007.

Timișului și al Sebeșului apar în izvoarele scrise abia din secolul al XIV-lea. Din punctul de vedere al întinderii teritoriale cel mai mare a fost arhidiaconatul Timișului.

Cel de-al treilea capitol (*III. Temesvár a középkorban/Timișoara în Evul Mediu*) reprezintă de fapt nucleul lucrării. După primul capitol cu caracter introductiv în istoria regiunii, în următoarele 11 subcapitole cuprinse aici autorul detaliază diverse aspecte ale vieții urbane din Timișoara medievală. Se regăsesc aici studii referitoare la topografia orașului și la evoluția urbanistică a acestuia de la prima menționare scrisă (mijlocul secolului XII) până la ocupația otomană (1552), hărți și stampe reprezentând Timișoara în perioada medievală târzie și modernă (*III.1. Városszerkezet, topográfia, utcák/Structură urbanistică, topografie, străzi, p. 31–41*). Trebuie să menționăm că atât descrierile referitoare la aspectul orașului, precum și reprezentările grafice datează din Evul Mediu târziu și cu precădere din perioada ocupației otomane, ca urmare ilustrează realități mai târzii.

Avansarea ofensivei otomane a impus refacerea fortificațiilor după standardele tehnico-militare ale vremii. Este bine-cunoscut proiectul amplu de fortificare a liniei Dunării, inițiat de Filippo Scolari în calitate de comite de Timiș. Aici el a dispus atât reconstruirea unor fortificații mai vechi, cât și ridicarea altora noi. Timișoara nu a fost probabil nici ea neglijată din acest punct de vedere. Lucrurile n-au stat altfel nici în timpul lui Ioan de Hunedoara, când războiul anti-otoman părea imposibil de evitat. Totodată, dispunem de date sigure referitoare la prezența, între cele două asedii ale otomanilor din 1551 și 1552, a unor ingineri militari italieni care au coordonat lucrările de reparații la fortificația Timișoarei. Având în vedere repetatele reconstrucții, aspectul cetății și al castelului Timișoarei a suferit modificări majore de-a lungul timpului, ca urmare trebuie să tratăm aceste izvoare cu circumspecție atunci când încercăm să reconstituim topografia orașului din perioada de început a existenței lui. Autorul dă dovadă de simț critic în această privință și nu se hazardează în emiterarea unor teorii nefondate.

În subcapitolul referitor la topografia orașului sunt menționate și instituțiile ecleziastice înființate în perimetrul Timișoarei. Primul și poate cel mai important edificiu religios, biserica parohială Sf. Gheorghe, localizată în actuala piață Sf. Gheorghe a fost transformată în moschee în perioada vilayetului otoman. Ulterior a fost reconstruită de către iezuiți, apoi a fost demolată în anii 1913–1914. Concomitent cu apariția acestui volum, au fost

publicate și rezultatele săpăturilor arheologice preventive efectuate de către arheologii de la Muzeul Banatului Timișoara în anul 2006 în centrul istoric al orașului, incluzând și actuala Piața Sf. Gheorghe⁴. Cercetările au cuprins parțial și necropola aflată în jurul bisericii medievale, zonă în care, pe baza monetelor au fost descoperite morminte datate în secolele XVI–XVII. Pe baza ritualului de înmormântare, precum și a pieselor de inventar descoperite, printre care și un fragment de piatră funerară în formă de turban, putem afirma că această necropolă a fost folosită fără întrerupere și în perioada ocupației otomane. Documentele medievale fac referire și la o biserică parohială aflată sub patronatul Sf. Eligiu, la biserica Sf. Martin, la capela Fecioara Maria și Sf. Margareta. Localizarea exactă, precum și datarea apariției acestora prezintă probleme. Alături de biserici la Timișoara au existat și așezăminte monastice. În timp ce prezența dominicanilor este certă, referitor la franciscani dispunem doar de o informație incertă din 1405. La ora actuală nu dispunem de nici o informație referitoare la localizarea mănăstirilor. Documentele medievale atestă funcționarea la Timișoara și a două spitale, unul înființat de locuitorii orașului, al doilea de către văduva comitelui Filippo Scolari, Barbara. Documentul precizează că cel din urmă se găsea în suburbiile târgului medieval (*extra oppidum Themeswar*).

În următoarele două subcapitole (*III.2. Idegen etnikumok és városfejlődés a középkori Magyarországon: Temesvár esete/Etnii străine și evoluție urbană în Ungaria medievală: cazul Timișoarei, p. 42–52* și *III.3. Temesvár polgárai és lakói/Cetățenii și locuitorii Timișoarei, p. 53–59*) autorul discută, într-un cadru mai larg, aspecte legate de demografie și de componența etnică a locuitorilor Timișoarei. În legătură cu problema coloniștilor, Petrovics István notează că în cazul Timișoarei, ca și al Szegedului, nu putem vorbi de prezența populațiilor germane sau „latine” și nu dispunem de date nici referitor la prezența evreilor. Aceștia preferau centrele episcopale și miniere cu statutul de orașe libere regești. În ciuda sărăciei informațiilor documentare, autorul discută și despre viața economică a orașului Timișoara. Aici se pare că și-au desfășurat activitatea meșteri postăvari, curelari, șelari, măcelari, croitori, tâmplari și aurari. Sigiliile de plumb descoperite tot cu ocazia săpăturilor arheologice din centrul orașului trebuie puse în legătură cu activitatea comercială intensă cu postăvuri la care fac referire documentele vremii.

⁴ Fl. Drașovean et alii, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*. Timișoara, 2007.

Există extrem de puține date referitoare la organizarea administrativă a orașului. Aparatul administrativ poate fi reconstituit parțial prin analogii și pe baza onomasticii unor locuitori ai Timișoarei. Una dintre persoanele aflate în fruntea orașului era *Mychael* zis *Poztos* (adică Postăvarul), singurul jude cunoscut până la 1552 (*III.4. Posztós Mihály, judele Timișoarei*, p. 60–64). Acesta se număra printre cetățenii înstăriți ai Timișoarei și, aparent, a ocupat funcția de jude al orașului de mai multe ori, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

O categorie importantă a societății timișorene o constituiau negustorii, acest subiect fiind dezvoltat în alte două subcapitole (*III.5. Az első ismert temesvári kereskedők/Primii negustori timișoreni cunoscuți*, p. 65–67 și *III. 9. A Temesvárott élő raguzai kereskedők és magyarok levele XIII. Gergely pápához/Scrisoarea negustorilor raguzeni și a maghiarilor din Timișoara către papa Grigore XIII*, p. 84–93). Aici autorul publică pentru prima oară textul a două scrisori care oferă informații prețioase pentru viața comercială timișoreană. Prima scrisoare cu scriere chirilică, formulată în limba croată, a fost adresată de către negustorii raguzani din Timișoara către papa Grigore XIII. Alături de reproducerea *in extenso* a conținutului documentului, Petrovics dă și traducerea în maghiară a acestuia. A doua scrisoare, adresată Sfântului Părinte de către judele orașului, Ștefan Hercheg în anul 1582, a fost redactată în limba maghiară. Păstrată în Arhivele Secrete ale Vaticanului, documentul are o valoare deosebită pentru istoria medievală a Timișoarei, deoarece pe el se păstrează sigiliul orașului din această perioadă. Documentul a fost publicat în revista arhivelor maghiare (*Levéltári Közlemények*) în anul 1975, împreună cu fotografia și cu o încercare de reconstituire a sigiliului de către reputatul expert în heraldică, Szabolcs Vajay. Studiul acestuia a rămas însă fără ecou în literatura de specialitate. În volumul de față sunt preluate și redactate și ilustrațiile sigiliului.

După prezentarea generală a istoriei ecleziastice medievale a Banatului din capitolul al doilea, autorul revine, în alte trei subcapitole, asupra unor aspecte din viața religioasă a Timișoarei. Sunt trecute din nou în revistă instituțiile bisericesti, monastice și spitalicești înființate aici de-a lungul Evului Mediu (*III.6. Instituții ecleziastice în Timișoara medievală / egyházi intézményei a középkorban*, p. 68–72). Apelând din nou la izvoarele scrise, de data aceasta autorul discută pe larg probleme legate de data apariției acestor edificii și despre rolul pe care l-au împlinit în viața religioasă

a orașului și a regiunii. Un subiect important dezvoltat aici este cel legat de statutul de biserică parohială a Timișoarei, documentele făcând referire, la date diferite, la cel puțin două biserici care jucau acest rol: biserica Sf. Gheorghe și biserica Sf. Eligiu. István Petrovics concluzionează că cea care purta hramul Sf. Gheorghe este cea mai timpurie biserică înființată la Timișoara, prima atestare documentară păstrată datând abia din 1323. La sfârșitul secolului al XIV-lea biserica Sf. Eligiu pare să câștige întâietatea ierarhică, însă doar temporar, deoarece un document din 1429 vorbește din nou despre biserica parohială Sf. Gheorghe. În lipsa mai multor date autorul, foarte circumspect, nu încheie definitiv această discuție. Urmează un alt subiect extrem de interesant nu doar pentru istoria ecleziastică a Timișoarei, ci și a întregului regat (*III. 7. Szent Eligius tisztelete a középkori Magyarországon/Cultul Sf. Eligiu în Ungaria medievală*, p. 73–77). În acest subcapitol autorul discută despre o particularitate a vieții religioase din Timișoara. Este vorba despre cultul Sf. Eligiu, patronul orfevrarilor, încetățenit pe teritoriul regatului Ungariei în timpul regilor angevini. Timișoara este astfel singurul oraș cu o biserică aflată sub patronajul acestui sfânt, înființarea ei fiind pusă pe seama regelui Carol Robert de Anjou sau a fiului acestuia, Ludovic cel Mare.

De aceeași perioadă se leagă și subcapitolul (*III. 8. Telegdi Csanád és Temesvár/Csanád Telegdi și Timișoara*, p. 78–83) în care se urmărește cariera unuia dintre marii prelați ai Ungariei, originar din neamul Cenad, Csanád Telegdi, care a ocupat ulterior și scaunul arhiepiscopal al Strigoniului. În afară de activitatea acestuia, care îl leagă de această regiune, autorul discută pe larg și un alt aspect: problema sfințirii ca episcop a lui Csanád Telegdi. Atât confirmarea alegerii în funcția de episcop, cât și ceremonia de sfințire a avut loc la Timișoara, în biserica Sf. Gheorghe, respectiv în biserica Sf. Ladislau a mănăstirii dominicane. Autorul clarifică deci o confuzie mai veche privind prima atestare a mănăstirii dominicane de aici, care astfel se datează în 1323 și nu în 1329, cum s-a crezut până acum. Alegerea „scenei” acestui eveniment nu este întâmplătoare, 1323 fiind și ultimul an în care Timișoara mai joacă rolul de capitală a Regatului, curtea regală fiind mutată apoi la Visegrád.

În următorul subcapitol (*III.10. Hunyadi János, a temesi ispán és Temesvár/Ioan de Hunedoara, comitele de Timiș și Timișoara*, p. 94–98) discuția se poartă în jurul unui episod important din istoria orașului și a zonei înconjurătoare. La începutul secolului al XV-lea regiunea, care va purta ulterior denumirea de Banat, a fost organizată

și administrată în forma unei provincii. Acest fenomen poate fi urmărit în creșterea autorității comitelui de Timiș începând cu Filippo Scolari, care avea ca atribuții și administrarea comitatelor din jur (Cenad, Arad, Cuvin, Caraș, Zarand și Csongrád). Scolari avea de asemenea în stăpânire circa 15–20 de cetăți de aici, printre care Timișoara, Șiria, Șoimoș, Szeged, Jdioara, Cuvin și Horom. Această practică s-a întrerupt odată cu moartea lui Pippo Spano, dar a fost din nou reînviată sub presiunea iminenței atacurilor otomane. Ascendența lui Ioan de Hunedoara, un alt personaj impunător și capabil de a împlini o asemenea funcție importantă la granița sud-estică a regatului Ungariei, a contribuit la crearea contextului favorabil impunerii unei asemenea măsuri. În funcția de comite de Timiș, dregătorie ce asigura la această dată accesul în rândul baronilor regatului, Ioan de Hunedoara a reușit să-și sporească vastul domeniu și cu proprietăți din Banat. Chiar domeniul cetății Timișoarei, împreună cu cetățile, târgurile și satele aparținătoare i-au fost zălogite de către regele Ladislau al V-lea pentru suma de 20.000 de florini de aur. Regele nu a mai reușit să răscumpere domeniul zălogit și ca urmare, la moartea lui Ioan de Hunedoara, acesta a fost moștenit de către familia sa. Cetatea a reintrat în domeniul regal abia la sfârșitul secolului, sub domnia lui Vladislav al II-lea.

În ultimul subcapitol (*III. 11. Temesvár és Szeged fejlődése, jogi helyzetének alakulása/Dezvoltarea și evoluția orașelor Timișoara și Szeged*, p. 99–107) se urmărește evoluția celor două orașe, Timișoara și Szeged, apropiate ca zonă geografică, dar cu destine diferite. Pe parcursul analizei comparative autorul se oprește asupra tuturor aspectelor impuse de cercetarea istoriei urbanistice: apariție, privilegii, administrație, cetățeni, economie. Dezvoltarea ideilor continuă și în *Concluzii*. Metoda analizei comparative este foarte utilă, în special în cazul lipsei informațiilor scrise, cum e și cazul Timișoarei. Traseul evolutiv urmat de orașul vecin reprezintă, în anumite cazuri, puncte de sprijin pentru cercetarea istoriei urbanistice a orașului de pe Bega. În același timp nu putem ignora nici aspectele care au dus la direcții diferite de dezvoltare în cazul celor două orașe de câmpie. Este important să notăm că în timp ce Szeged, un important centru comercial, cu o populație de asemenea considerabilă, a fost ridicat la rangul de oraș liber regesc la 1498, evoluția asemănătoare a Timișoarei nu s-a putut realiza în conjunctura politico-militară creată la granița sud-estică a Regatului Ungariei în urma ofensivei otomane. Timișoara, ca și toate târgurile și fortificațiile din zonă, a devenit cetate de graniță, cu rol

preponderent strategico-militar, astfel că în lipsa condițiilor favorabile aici nu a putut înflori viața orășenească caracteristică altor centre de comitat. Din documente reiese că autonomia orașului a fost puternic îngrădită de autoritatea comitelui de Timiș. Trebuie să recunoaștem efortul autorului de a încadra Timișoara în sistemul ierarhic elaborat de către reputatul istoric András Kubinyi. Întrunind 33 puncte, Timișoara, se clasează în ariergarda grupului de localități urbane de rang secundar.

Valoarea științifică a volumului prezentat este sporită și de anexele așezate în încheierea acestuia. Autorul a inclus aici documente din perioada angvină, emise de administrația orășenească (p. 115–121), precum și documentele emise de vicecomitele Baltazar, fiul lui Vincențiu de Bács (p. 121–130). Actele confirmă faptul că atât comitele, cât și vice-comitele își avea reședința la Timișoara. Aici se țineau în zilele de marți și scaunele de judecată comitatense, iar comitele juca un rol important în rezolvarea cazurilor de judecată dintre cetățenii orașului. Extrem de util este și faptul că textul documentelor este redat integral în latină. Originalul câtorva documente din anexă a fost distrus cândva în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, dar, din fericire, transcrierile acestora s-au păstrat în manuscrisul lui Fekete Nagy Antal. De mare folos sunt și listele nominale ale juzilor și juraților orașului, dar și cea referitoare la studenții timișoreni care au frecventat renumitele universități europene, precum cea de la Viena, Cracovia și Bologna.

Studiul referitor la atentatul comis împotriva regelui Carol Robert de Anjou la Timișoara de către Petru, fiul lui Petenye (p. 130–140), încheie volumul într-o atmosferă de intrigă, nedespărțită de altfel de această perioadă istorică. Și în acest caz autorul dă dovadă de rigoare științifică, urmărind evenimentele care au condus la atacul împotriva regelui, precum și modul în care documentele scrise îl redau.

Volumul se termină cu o listă bibliografică bogată, de mare utilitate pentru oricine se ocupă de istoria medievală și modernă a Banatului și în special a Timișoarei.

Având la bază o muncă arhivistică minuțioasă, volumul poate fi socotit o importantă piatră de hotăr în cercetarea istorică a Timișoarei medievale. Limbajul ușor și firul logic al expunerilor asigură o lectură plăcută tuturor cititorilor interesați de trecutul istoric.

Dorim să-l felicităm pe profesorul István Petrovics pentru rodul acestei munci de cercetare și pentru efortul depus pe parcursul a multor ani. Domnia sa a reușit să ne arate că lipsa datelor

documentare nu trebuie să ne descurajeze. Chiar dacă numărul izvoarelor scrise este redus, iată că ele conțin informații valoroase. Este nevoie însă de multă muncă, răbdare și pasiune pentru a le scoate la lumină.

Ne exprimăm totodată și speranța că în viitorul apropiat vom putea ține în mână și traducerea în limba română a acestei lucrări.

Zsuzsanna Kopeczny
Muzeul Banatului Timișoara
Piața Huniade nr. 1
e-mail: zsuzsakopieczny@gmail.com

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud-est européens, Sofia, 1969.

II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.

AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.

AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.

AAR – Analele Academiei Române, București.

AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.

ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carphatica, Cracovia.

ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.

ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.

ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.

Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.

ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.

ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.

ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.

ActaTS – Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.

ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.

AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.

AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.

AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.

AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.

AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.

AH – Acta Historica, Budapesta.

AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.

AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.

AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.

AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.

AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.

AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.

AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skiptaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.

Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.

Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București

AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.

AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.

ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.

AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A. I. Cuza”, Iași.

Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.

Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klassischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.

Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.

Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.

Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.

AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.

AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.

APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

Apulum – Apulum, Alba Iulia.

AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.

ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.

ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.

Argentul antic – *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argentul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.

ARou – Archaeometry in Roumania, București.

ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.

ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.

ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta

Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.

ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.

ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.

ArchPolona – Archaeologia Polona, Wroclaw – Warszawa – Cracovia.

ArchRozhl – vezi, AR.

ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.

ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.

ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.

ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.

ArhSofia – Arheologija, Sofia.

ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.

Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoecológicas Andinas, Trujillo, Peru.

AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.

ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institutii Archaeologici Nitriensis. Academia Scientiarum Slovacae), Bratislava.

ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.

Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.

ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.

Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall'età del Bronzo in Europa, Verona.

AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).

AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.

BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iași.

BÁMÉ – A Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.

Banatica – Banatica, Reșița.

BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.

BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.

BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.

BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.

BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.

BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studentești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.

BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.

BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.

BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.

BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.

BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

B'Thr – Bibliotheca Thracologica, București.

BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapest.

BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.

BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.

BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.

BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.

BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.

Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.

BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.

BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.

BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tiranë.

BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.

CA – Current Anthropology, Chicago.

CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.

CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.

CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.

CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.

Carpica – Carpica, Bacău.

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.

CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.

CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie a României, București.

Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.

Cetăți dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.

CIGD – L. Ruscu (ed.), Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (HPS 10), Debrecen 2003.

- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
- Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
- CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
- CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/ Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22.–24. November 1997), București 1998.
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnija arheološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – *** *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Isvestija na Archeološki Institut, Sofia.

- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpses des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – *Istambuler Mitteilungen*, Istanbul.
- Istraživanja – *Istraživanja*, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – *Journal of Anthropological Archaeology*, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAS – *Journal of Archaeological Science*, San Diego.
- JFA – *Journal of Field Archaeology*, Boston.
- JGN – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, München.
- JMH – *Journal of Modern History*, Chicago.
- J Morphol. – *Journal of Morphology*, Wiley Online Library.
- JPMÉ – *Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs.
- JPR – *Journal of Prehistoric Religion*.
- JRGZM – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz.
- JRS – *The Journal of Roman Studies*, Londra.
- JWP – *Journal of World Prehistory*, New York.
- KFKNB – *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Belgrad.
- Klio – *Klio. Beiträge zur Geschichte*, Leipzig.
- KözlCluj – *Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából*, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – *Kuvendi i Studimene Illire*, Tirana.
- KSIA – *Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii*, Moskva.
- KSIMK – *Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR*, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – *Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammensleben*, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – *Latomus*, Bruxelles.
- Litua – *Litua. Studii și cercetări*, Târgu Jiu.
- LRBC – R. A. G. Carson, P.V. Hill, J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J. P. C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
- MA – *Monumenta Archaeology*, Los Angeles.
- Macedoniae AA – *Macedoniae Acta Archaeologica*, Prilep.
- MagIst – *Magazin Istoric*, București.
- MB – *Mitropolia Banatului*.
- MBE – *Molecular Biology and Evolution*, Oxford University Press.
- MAGW – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Viena.
- MarbStud – *Marburger Studien*, Marburg, 1938.
- Marisia – *Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie*, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – *Marmația*, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.
- Materialy – *Srpsko Arheološko društvo gradskij muzej Subotica*, Subotica.
- MAVA – *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, München.
- MedTrans – *Medievalia Transylvanica*, Satu Mare.
- MemAnt – *Memoria Antiquitatis*, Piatra Neamț.
- MFME – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged.
- MIA – *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, Moscova.
- MIMBuc – *Materiale de istorie și muzeografie*, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften*, Budapesta.
- MF – *Múzeumi Füzetek*, Aszód.
- MKE – *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, Budapesta.
- MN – *Muzeul Național*, București.
- MOL – *Magyar Ország Levéltár*, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.

- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NListy – Numismatice Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest – Wien 1994-2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PASE – Praehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAc – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapest.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M. H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M. H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.

- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.
 SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
 SIArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
 SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
 SM – Studii de Muzicologie, București.
 SdM – Societatea de Măine, Brașov.
 SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
 SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
 SocRom – Sociologia Românească, București.
 SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
 Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
 Starinar – Starinar, Belgrad.
 StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
 StCom – Studii și Comunicări, Arad.
 StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
 StComP – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
 StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
 StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
 StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
 StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
 StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
 StudClas – Studii Clasice, București.
 Studentski Proucivanija – Studentski Proucivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
 Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
 StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
 StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
 StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
 Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
 Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
 StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
 Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
 Századok – Századok, Budapest.
 Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
 SympThrac – Symposia Thracologica.
 The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
 The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
 Thracia – Thracia, Sofia.
 Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
 Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
 Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
 TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
 TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
 TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
 Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
 TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
 UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
 VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
 VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
 VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
 Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
 WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
 YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
 ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
 ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
 ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
 ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
 ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
 ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
 ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
 Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
 ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
 ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.